

47550

RIG-VEDA-SAMHITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANÂKÂRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

054

VOLUME II

MANDALAS II-VI

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890

[*All rights reserved*]

RMIC Library	
✓ 47,550	
8.9.62	
M.B.	
✓	
✓	
✓	
✓	

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Raj and Frederick Max Müller,

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class.
A 2, Colebrooke's complete MS., now India Office Library, Nos. 2133-2136.
Aa, Fragment, beginning with the 27th Varga of the 3rd Adhyāya of Ashtaka III and ending at the end of the 3rd Ashtaka.
B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1, the original from which all the B MSS. were copied.
B 1, India Office Library MS., formerly belonging to the Rev. J. Stevenson.
B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
B 4, Dr. Taylor's MS., India Office Library, 1861-1864, copy from B 1, beginning with the 3rd Ashtaka.
Bm, Mudgala's abridged commentary.
C, MSS. of the C class. From III, 15, 5 to the end of the 3rd Ashtaka (V, 8) C is to be regarded as the mark of Ca, except where the contrary is stated.
C 2, Mill's MS., now in the Bodleian Library, Mill 24-26.
Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
M 1, Editio princeps.
P, MS. of the A class in the Paris Library, the sixth *Mandala*.
P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill.
P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
S 1, *Samhitā* MS., Bodleian Library, Mill.
S 2, Another *Samhitā* MS., Bodleian Library, Mill.
S 3, Colebrooke's *Samhitā* MS., India Office Library, Nos. 129-132.
Ait. Âr., Aitareya Âranyaka, edited by Rājendralāla Mitra. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1876.
Ait. Br., Aitareya Brāhmaṇa, herausgegeben von Theodor Aufrecht. Bonn, 1879.
Anukr., Kātyāyana's Sarvāhukramanī.
Annkr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvāhukramanī. *Anecdota Oxoniensia*. Oxford, 1886.
Âsv., Âsvalāyana's Srautasūtra.
Dhātup., Dhātupāṭha in N. L. Westergaard's *Radices Linguae Sanscritae*. Bonn, 1841.
Gazap., Gaṇapāṭha in Pāṇini's *Grammatik*, herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indices versehen von Otto Böhtlingk. Leipzig, 1887.
Naigh., Naighantuka.
Nir., Yaska's Nirukta.
Nir. Roth, Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
Nir. SS., The Nirukta. With Commentaries. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sāmasrami. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1882 sqq.
Pān., Pāṇini.
Rv., Rīg-veda.
Rv. Bh., Sāyana's Rīg-veda-Bhāṣya.
Sat. Br., Satapathā Brāhmaṇa.
Taitt. Âr., Taittirīya Âranyaka.
Taitt. Br., Taittirīya Brāhmaṇa.
Taitt. S., Taittirīya Samhitā.
Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unādisūtras. Edited by Theodor Aufrecht. Bonn, 1859.

MANDALA II.

At the beginning of the second *Mandala* S 2 adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतिश कर्षणं कर शंभव ॥

Page 1. line 20. (Sûkta 1, verse 1.) यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन्वते सेव्यत इति.—P. 2. l. 1. (1, 2.) A is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2-9, however, is found at the beginning of the seventh *Adhyâya*.—P. 5. l. 6. (1, 12.) Ca has पातात् for पापात्.—l. 25. (1, 14.) वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् B. C. सर्वेषां निवासभूतः शुचिः सन् Bm. Sâyana reads वसुः instead of शुचिः.

P. 8. l. 8. (2, 5.) द्यौर्दुर्लोकान्तरिचं Ca. C. द्यौर्दुर्लोकं B. द्यौर्दुर्लोकः अन्तरिचं Bm.—l. 27. (2, 7.) After नशब्दश्चार्थे, B, but not Bm, adds प्रादयोर्थव्यवसायेन व्यवहरन्ति.—P. 9. l. 32. (2, 11.) पित्रा दीप्यते ॥ पिता दीपयति M 1. B. Ca.

P. 10. l. 16. (3.) समिद्धोऽग्निरग्निना नरा° Ca. C. समिधाग्निरा° B. समिद्धोऽग्निः नरा° Bm.—P. 12. l. 9. (3, 6.) निर्वर्तयितुं ॥ निर्वर्तयितुं M 1. B. Ca.—l. 25. (3, 8.) निर्वर्तयन्ती ॥ निवर्तयन्ती M 1. Bm. Ca, left out in B.—P. 13. l. 25. (3, 11.) Bm adds उ पूरणः at the end.

P. 14. l. 27. (4, 4.) Instead of यद्वास्याग्निः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्, Ca. C have यद्वास्याग्निः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्निः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वास्तस्याग्निः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्.—P. 15. l. 20. (4, 6.) यद्वा नमोभिः ॥ स यथा नमोभिः B. Ca. C. स यथा अन्तरिक्ष-प्रदेशविशेषैः प्रकाशते तद्वत् Bm.—l. 21. प्रकाशत ॥ प्रकाशयत M 1. B. Ca.

P. 16. l. 22. (5, 1.) प्रयच्छन्. The Pada has प्रयच्छन्, the *Samhitâ* प्रयच्छं जेन्यं; a final न् before palatals is written as *Anusvâra* in most Vaidik MSS. Sâyana reads प्रयच्छं, though Bm has प्रयच्छन् प्रकर्षेण पुज्यं.—l. 27. यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C. यमेतव्यं Bm.—l. 28. वाजिनोऽन्नस्य B. Ca. C.

P. 19. l. 4. (6, 2.) सत्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति ॥ सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति A 2. Ca. सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ती B.—l. 7. सुत्युपवृंहितेन ॥ सुत्युपब्रूहितेन A. B. C.

P. 20. l. 7. (7.) श्रवणाकर्मणि ॥ श्रावणी° A 2. B. Ca.—l. 10. (7, 1.) तेऽध्वर्वादिभिः ॥ ते अध्वर्वादिभिः A. B. C.—l. 17. (7, 2.) उभयविधाया द्विषः Bm. उभयविधायाः विद्विषः A. B. C.—पूरय A. C. पूरयः B. पारय Bm. Although पर्षि is explained in some passages by पूरय (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.—l. 20 sq. (7, 3.) धारा अत्यसुतीरिव त्वनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा अससुतीरिव त्वना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अससुतीरिव त्वना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण B. धाराः इव त्वना etc. Bm. Sâyana seems to have read त्वना instead of त्वया. अत्यसुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because सुतिः is itself a Vaidik word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with Sâyana's usual style of interpretation.—l. 21. अतिक्रम्य Bm. अभिक्रम्य A. B. C.—l. 28. (7, 5.) सेवमिः ॥ सेवमिः A. C, deest in B.

P. 23. l. 26. (9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca has मनोता, but the MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca, is evidently a mistake of

the first copyist; *o*, according to the old spelling, being frequently mistaken for *ā + ā*.

P. 25. l. 13. (10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After घृतेन च we expect the verb जिहर्मि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Brāhmaṇa. In the usual style of Sāyana such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति ह्येष. Another irregularity is this, that the quotation from the Brāhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A reads घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत् व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्नेरन्नादीं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोतीत्येतदरक्षसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत् (sec. manu तं) व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्ने (sec. manu न्ने) रन्नादं (sec. manu दी) दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं (दीप्यमानं struck out, but not in C) जुहोती (मी C) त्वेतदरक्षसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति म (sec. manu न) ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ The readings of the C MSS. are the same as Ca prima manu, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C, and म (sec. manu न), which is omitted. B has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत् व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्नेरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं (sec. manu त्वृ) जुहोतीत्येतदरक्षसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृशेत न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Bm has only घृतेन च जिहर्मि सिंचामि ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sāyana's Commentary, it was necessary to collate the Brāhmaṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotri as part of the Prātaraṇvāka. We might therefore expect to find Brāhmaṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-brāhmaṇa, II. 24-28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgātri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Sāma-veda-brāhmaṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agni-ayana sacrifice. These hymns, the Ukhāsambharaṇa-mantras, are collected in the Taittiriya-sambhitā, IV. 1, 2, 4, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा घृतेन प्रतिच्छ्यंतं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत् व्यचिष्टमन्ने रभसं विदानं । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृशे तनुवा जर्हषाणः ॥ The Brāhmaṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittiriya (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिच्छ्यंतं भुवनानि विश्वेत्याह । सर्वं ह्येष प्रत्यङ् चेति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत्मित्याहाह्यो ह्येष जातो महान् ॥ २ ॥ भवति ॥ व्यचिष्टमन्ने रभसं विदानमित्याहाहमेवास्मी स्वदयति सर्वमस्मी स्वदते य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ॥ मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो

अपिरित्याहापचितिमेवास्मिन्धात्यपचितिमान्भवति य एवं ॥३॥ वेद मनसा त्वितामाप्नुमर्हति यामध्वर्यु-
नप्रावाङ्मतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याङ्मथोराष्ट्र्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै etc. The last Veda which
we can look to for a Brâhmana explanation is the White Yagur-veda. Here we
find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the
Vâgasaneyi-samhitâ, again with slight modifications. The corresponding Brâh-
mana ought to be in the Ukhâsambharana of the Satapatha-brâhmana, and here
indeed we meet with explanations very similar to those given by Sâyana. Prap. 3.
Brâhm. 1, Kandikâ 19 we read, आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा
च घृतेन चेत्यत ॥ प्रतिस्थितं भुवनानि विश्वेति । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि चिद्यति ॥ पृथुं तिरश्चा
वयसा बृहंतमिति पृथुर्वा एष तिर्यङ् वयसो बृहन् धुमेन व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानमित्यवकाशवंतमन्नैरन्नादं
दीप्यमानमित्यत ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यंच जिघर्मोत्या सर्वतः प्रत्यंच जुहोमोत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेते-
त्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येताभ्यर्थीः स्पृहयद्वर्णो अपिरिति मर्यश्रीह्येष स्पृहयद्वर्णोऽभिर्नाभिमृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Brâhmana
which Sâyana must have had in his mind when he wrote his Commentary, it is
difficult to account for the differences between the original text and his quo-
tation, unless we suppose him to have quoted from another Sâkhâ of the
Satapatha-brâhmana. There is no MS. of the Ukhâsambharana according to
the Kâṇva-sâkhâ in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the
original reading, I have left the quotation as it stands in Sâyana, merely cor-
recting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

P. 26. l. 19. From 11, 2. to 15, 1. A is wanting.—l. 22. (11, 2.) लङि सिचि रूपं ॥
लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.—P. 27. l. 4. (11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीत्यंरूपेण
Ca. C.—l. 5. सुष्ठु प्रेरकेण ॥ सुष्ठु प्रेरकेण Bm. सुष्ठु प्रकारेण Ca. C. B.—P. 29. l. 4. (11, 11.)
लिटि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.—l. 18. (11, 13.) ये ते तवावस्थवो ॥ ये अवस्थवो Bm. तेन
अवस्थवो B. ते तव अवस्थवो C. ते तव अवस्थवो Ca.—P. 30. l. 3 sq. (11, 15.) इत् एवार्थे ॥
इत् एव Bm. इत् इवार्थे B. Ca. C.—l. 6. पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मात्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिर-
स्मादिभिरस्मान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्मात्पित्रस्मात्पालनेन च B, and sec. manu ०रस्मादि-
भिरस्मात्पालनेन च. Bm has आ चार्थे यां च सु सुष्ठु पृत्सु संग्रामेषु पशुपुत्रादिभिः अस्मान् पालनेन
अवर्धयः.—l. 12. (11, 16.) आपञ्चः ॥ आपञ्चिः M 1. B. Bm. Ca. —l. 29. (11, 18.) कुम्भनाभिः
Ca for ऊर्णनाभिः.—P. 31. l. 3. (11, 19.) Instead of सनेम् one MS. reads सनेम्. See
the Commentary. तरंतः, however, is âdyudâtta in all the MSS.—l. 22. (11, 20.)
अर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः ॥ अर्बुदवयः स्पष्टमुक्तं B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 32. l. 13. (12.) हरी इति MSS. हरी Âsv.—l. 32. (12, 1.) अस्मिन्यक्षे भवतेत्य्ययेन ॥
अस्मिन्यक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्यक्षे प्रवेत्त व्यत्ययेन B.—l. 35. जायमान Nir. जात M 1. B.
Ca. Cf. Nir. SS. vol. iv, p. 86.—P. 33. l. 15. (12, 3.) स्रवणे ॥ स्रवणे M 1. Ca. उत्स्रवणे
B pr. m. प्रस्रवणे B sec. m. See Dhâtup. 26, 29.—l. 28. (12, 4.) जिघृक्षं ॥ जिघृक्षं
M 1. B. जिघृक्षं Ca, deest in Bm.—P. 34. ll. 3-5. (12, 5.) The whole passage from
नेम उ त्व to विश्वासमव is left out in Ca. The original reading in Ca seems to have
been तथा च मंत्रैर्नैदो अस्तीति, but this is corrected into तथा च मंत्रे नैदो अस्तीति, which
became the reading of the C MSS. In B, where this passage is preserved, mis-

takes occur towards the end; the MS. has **ह्रस्वः** । (अ in the margin) त तस्मात् अस्या इन्द्राय स इन्द्रो.—l. 30. (12, 8.) For देवी read देवी with B. Bm.—l. 32. उभयविधा उभयमाहुयंति M 1. B. Ca. उभयविधाः अमित्राः शत्रवः यं आहुयंति Bm.—P. 35. l. 30. (12, 12.) ये चेमेऽग्निमिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये चेमेऽग्निवतिद्विषः B. Cf. Taitt. Âr. I. 9. अग्निमिविद्विषः is explained by Sâyaṇa अग्निः कर्म कथादिकं । तस्य विघातकाः अग्निमिविद्विषः । तद्विपरीता अग्निमिविद्विषः । कथाद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 39. l. 13. (13, 8.) कर्ता हे B. Ca. कर्तः हे Bm.—P. 41. l. 2. (13, 13.) अंतर्णीतस्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भावितस्यर्थत्वात् B sec. manu in marg.—l. 3. स त्वन्यः (?) ॥ सत्वंत्य Ca. C. सत्वंत्य B.

P. 42. l. 9. (14, 4.) निलोपः ॥ जने लोपः Ca. जवे लोपः B.—P. 43. l. 4. (14, 7.) पीरुरवसस्य ॥ पीरुरवस्य MSS.—P. 44. l. 2. (14, 10.) अत्र लोपोऽभ्यासस्येभ्यसासलोपः । सः स्वार्धधातुक इति ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्धधातुक इति Ca. B. Cf. Pân. VII. 4, 58, and 49.—l. 9. (14, 11.) ऊर्दरं न । ऊर्ध्वं दीर्णमूर्दरं कुमूलं Ca. In the margin Ca adds मूर्जे न दीर्णं, which the C MSS. adopt, reading ऊर्ध्वं दीर्णमूर्जे न दीर्णमूर्दरं. B has ऊर्दरं न । उदीर्णमूर्दरं कुमूलं, उदीर्णं left out by Bm. The addition in Ca is taken from the Nirukta, III. 20 : ऊर्दरं ऊर्दरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जे दीर्णं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयत यवेन. Roth has पूरयति, but the Nirukta and its Commentary have पूरयत, MSS. 1738 and 357. The same MS. 1738 reads also उदीर्णं like Sâyaṇa, but the Commentator says, ऊर्ध्वं हि तदीर्णं भवति. But see now Nir. SS. vol. ii, p. 354 : ऊर्दरम् उदीर्णम् ऊर्ध्वं हि तद् दीर्णं भवति.

P. 46. l. 19. (15, 7.) विभयजानुः A. Ca. विभये जातः B. विषजानुः Bm.

P. 47. l. 28. (16, 2.) ऐकपद्यं ॥ ऐकपद्यं MSS.—P. 48. l. 17. (16, 4.) Read विद्वत्तरस्त्वं.—P. 49. l. 1. From 16, 6. to 23, 11. A is wanting.

P. 50. l. 26. (17, 3.) प्रथमं मुख्यं ॥ प्रथममुख्यं Ca. C. B. Bm.—P. 52. l. 4. (17, 7.) पूजयसि ॥ आ पूजयसि MSS.

P. 52. l. 32. (18, 1.) दशवक्त्रः MSS.; Goldstücker rightly conjectured दशचक्रः.

P. 55. l. 24. (19, 2.) इति खराणि खसराणि ॥ इति ख इति खसराणि Ca and B; but ख इति is cancelled in B.—P. 57. l. 8. (19, 7.) मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः. Instead of this Ca reads हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति खरः. B has only हिंस्वरः. The words हिंसकस्यासुरस्य are evidently repeated from the preceding line, being an explanation of पीयोः. Therefore we have स्वमिति खरः together with हिंस्वरः, which leads naturally to a conjecture like मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः, though it cannot be denied that something else also may have stood here in Sâyaṇa's original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, ननमो वधरदेवस्य पीयोः, no explanation is given.

P. 57. l. 33. (20, 1.) Read मनस ईषया Ca. मनस इषया B. मनस ईशया Bm.—P. 58. l. 17. (20, 3.) फलस्य शमयिता B. Ca. C. यवयिता?—l. 21. एवमयं यजमानमूती ॥ एवं वयं यजमानं जती Ca. एवमयं (corrected from एवं अयं?) यजमानं जती B.

P. 62. l. 4. (22.) Read अतिशृङ्खर्यः.—P. 63. l. 23. (22, 4.) B. Bm insert श्वसा वनेन after प्राणं.

P. 64. l. 17. (23, 2.) C adds वसन्तेषु परं तेज इति उक्ताः, a gloss which occurs neither in Ca nor in B, and must therefore be ascribed to the later copyists of the C

MSS.—l. 25. (23, 3.) स्वर्गस्य लंभकं; the MSS. have सर्वस्य लंभकं. See, however, Rv. Bh. I. 96, 4.—P. 65. l. 11. (23, 5.) धरसः Bm. धरसो वा M 1. B. Ca. Some word may have been omitted; but see Rv. Bh. IV. 23, 7.—P. 66. l. 3. (23, 8.) बृहस्यते Bm. ब्रह्मणस्यते M 1. B. Ca.—l. 12. (23, 9.) गृह्णीमहे ॥ गृह्णीमहि MSS.—P. 67. l. 3. (23, 11.) यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ *मिश्रयोः B. Ca. M 1. The same applies to p. 87. l. 7. (29, 2.) and p. 97. l. 4. (33, 1.) Cf. Dhâtup. 24, 23.—P. 68. l. 9. (23, 15.) क्रतुमत् ज्ञानोपेतं etc. A. C. Bm. कर्मसाधनं च विभाति B.—l. 24. (23, 16.) After विद्वान् B has वृत्, but it is cancelled. The Taitt. Br. has व्यावृत्.—l. 33. (23, 17.) After हे ब्रह्मणस्यते all the MSS. (A. B. C), with the exception of Bm, have ब्रह्मणस्यतिं महो महत् ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उत्कृष्टं. Bm has त्वा त्वां.—P. 69. l. 1. सरिण B. साधारणं A. Ca.—l. 3. भवेति B. Bm. भवति A. Ca.

P. 70. l. 31. (24, 3.) आवारकं ॥ आवारकं MSS. So also 26, 2. But see above 23, 18.—P. 71. l. 31. (24, 6.) आगच्छन् ॥ अगच्छन् MSS.—P. 73. l. 22. (24, 12.) ऐकपद्यं ॥ एकपद्यं MSS.—यद्येव शब्दस्य पूर्वपदे न MSS. Cf. Rv. Bh. I. 166, 12.—P. 74. l. 1 sq. (24, 13.) अतस्ते तमस्यदीयं यज्ञं ॥ अतस्ते तमस्यदीयं यशः A. B. C.—l. 5. वशाया गोः ॥ वशायगे A. B. C. वशायाः यागे Bm.—l. 25. From 24, 15. to 31, 1. A is wanting.

P. 75. l. 23. (25, 2.) रयिं before धनं Bm only.

P. 77. l. 17. (26, 3.) संभरति वा Ca. संभरति B.—जन्मना inserted by conjecture.

P. 79. l. 18. (27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा यहा वा B. एवंगुणविशिष्टा यहानु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted, unless Bm has preserved the correct reading, namely: एवंगुणविशिष्टाः महानुभावाः अस्मद् etc.—P. 80. l. 28. (27, 9.) ऋजीकाय सोत्राणां Ca. B. Bm; might it be ऋजीकाय सोत्रे वा or ऋजूकराय सोत्राणां?—P. 81. l. 20. (27, 11.) तित्स्वरितं Pâm. VI. 1, 185. तित्स्वरितः M 1. B. Ca.—P. 82. l. 6. (27, 13.) तसि कादिलोप इति ॥ तसिलादिलोप इति MSS. But see Pâm. VI. 4, 149, 8.—P. 83. l. 2. (27, 16.) *संयन्तयोः Dhâtup. 28, 35. *यन्तयोः B. Ca. M 1.

P. 84. l. 10. (28, 3.) पूर्वामन्त्रितांगवज्जवेन ॥ पूर्वमनांगवज्जवेन B. पूर्वमतांगवज्जवेन Ca.—P. 86. l. 19. (28, 11.) अवयुत्य स्थितो is neither in B nor in Ca; it was supplied from II. 27, 17. Bm repeats literally the whole Commentary of that verse.

P. 89. l. 21. (30, 4.) कन्प्रत्ययः B. Ca. Un. III. 41 calls the suffix कक्.

P. 93. l. 2. (31, 4.) Read इगुपधलक्षणः.—P. 94. l. 2. (31, 7.) कामितानि ॥ कमितानि MSS.

P. 96. l. 20. (32, 8.) Instead of एवमुत्तरत्रापि योज्यं (A. Ca.) B and Bm have या सिनीवाली या राका या सरस्वती ता एता अङ्गे. The last sentence इंद्रवरुणेत्यादि° belongs only to A and C.

P. 96. l. 23. (33.) B, slightly differing from Bm, leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूक्तं B reads गुत्समद ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः रुद्रो देवता । आ ते पंचोना रौद्रमित्यनुक्रमणिका । तत्र प्रथमा । हे मरुतां पितः रुद्र ते त्वदीयमस्त्रं दातव्यं सुब्रमेतु । आगच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनात्मा युयोथाः । मा पृथक्कार्षीः. Then in marg. *यु मिश्रणामिश्रणयोः । ऋद्धिं ह्यंदसः शपः सुः । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन छित्त्वाभावाद्गुणः । अर्वाति

शत्रुर्भानुव्यो वा अवेति युते । नोऽस्माकं वीरो" वीर्यवान्पुत्रादिरभिषमेत । अभिमवतु । हे इद्र etc.—l. 25. Instead of गृ० सू० read आ० गृ०.—P. 97. l. 5. (33, 1.) शत्रौ ॥ शत्रुः A. B. Bm; Ca has शत्रोः, altered into शत्रुः.—Instead of पुत्रादिः Ca and A have पुत्रो हि.—l. 12. (33, 2.) B leaves out again several portions of the Commentary, principally the grammatical explanations, and only slightly differs from Bm.—P. 99. l. 28. (33, 11.) Read आ० गृ०.

P. 101. l. 13. (34, 1.) After चालयितारः the C MSS., but not Ca, have यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः.—l. 15. लिटः ॥ लटः A 2. Ca. M 1.—l. 18. भूम्याख्यो ॥ भूमिणाख्या A. C. deest in B.—P. 102. l. 7. (34, 3.) कर्णैः कर्तैर्मध्यप्रदेशैः ॥ कर्णैः कर्तैर्मध्यप्रदेशैः A. Ca. कर्णैः कर्तैः मध्यप्रदेशैः B. कर्णैः मध्यप्रदेशैः Bm. कर्णैः कर्तैर्मध्यप्रदेशैः C.—l. 8. समानमनस्काः ॥ समानवयस्काः A. B. C.—l. 19. (34, 4.) अनवभ्रराधसः etc. B, which still contains an abbreviated text, reads अनवभ्रं भ्रंश्नरहितं राधो धनं येषां ते वज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं. The words from नञ् to the end are marked with two dots over the line, which indicates that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text which we find in A and C, we may conclude that the shorter text of B for the last two leaves is the result of an intentional abbreviation.—l. 20. Instead of पा० ६. read म० ३. The Mahâbhâshya has उपकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते. The Kâsikâ has the same in the text, but gives अन्यत्रापि as var. lect.—P. 105. l. 5. (34, 13.) शब्दकारिभिर्वीणाख्यवीणाविशेषैः A. B. C. वाणविशेषैः Bm. शब्दकारिभिः चोष्णाख्यवीणाविशेषैः ?—l. 8. चित्तयंतः A. B. C. चित्तयंतः Bm. चिन्वतः or सिंचतः ?

P. 106. l. 20. (35, 2.) विद्यानि ॥ विद्या A 2. B. Ca. विद्यामि Bm.—P. 107. l. 18. (35, 5.) अंत्वादेशः ॥ अंतादेशः A 2. B. Ca.—l. 21. B, which is complete again, adds हि पूरणः at the end of verse 5. Bm has the same addition. At the end of verse 8, B again adds चः पूरणः, and Bm च पूरणः.—P. 109. l. 18. (35, 12.) समानख्यानय ॥ समानाख्यानय A 2. B. Bm. Ca. But see II. 28, 10. Nirukta VII. 30, Roth reads समाना, but the Calcutta edition has समाना without any various reading.

P. 110. l. 20. (36, 2.) उपरिष्ठादेव ताः ॥ उपरिष्ठादेवताः A. B. C.—l. 21. उपरिष्ठात्तृच Âsva-lâyana. उपरिष्ठात्तृच A 2. B. Ca. — P. 111. l. 24. (36, 4.) निषद् Bm. निषीद् A 2. B. Ca. M 1. Sâyana may have read षीद् for षद् in the text.

P. 114. l. 22. (38, 1.) क्षेमे अभजत् A 2. B. Ca. क्षेमे आभजत् Bm.—P. 115. l. 13. (38, 4.) The MSS. of the text have अर्द्धः or अर्द्धः; Sâyana अर्द्धः.—P. 116. l. 10. (38, 7.) After अरण्येषु the MSS. have यथा.—l. 11. देवस्य सवितुः B. Bm. ईशः A. Ca. C.

P. 118. l. 12. (39, 3.) Sâyana must have read प्रथमा । आ । गंतुं । in the Pada, though Bm has अभिसुखं गंतं आगच्छतं.—l. 30. (39, 5.) हस्ता इव हस्ताविव A 2. Ca. Bm. हस्ताविव corrected to हस्ता इव B. The reading हस्तेव for हस्ताविव seems a mistake, occasioned by पादेव, and by हस्तेव in verse 7.—P. 119. l. 5. (39, 6.) मधु मधुररसवत् Bm.

P. 120. l. 17. (40, 3.) द्वादश Ait. Br. द्वादश वै MSS.

P. 125. l. 25. (42, 2.) प्रबलः मा सुपर्णः पक्षिविशेषो मा वधीत् मा हिंसीत् तथेषुमान् etc. A 2. Ca. (मा सुपर्णः Ca in marg.). The text is taken from B; both B and Bm have उत् अपि च. Sâyana seems to have read उत् for उत्.

P. 126. l. 5. (43.) Sâyana does not quote the last words of the Anukr. एता-
भ्यामृषिरध्वनि वाश्रमानं शकुंतं तुष्टाव. See Anukr. M. pp. 14 and 104.—l. 12. औतस्य च ॥
ओतस्य A 2. Bm. Ca. औतस्य B. But śrauta is the name of a Sâman.

The Khilas will be given separately in the last volume.

MANDALA III.

Sâyana passes over what Kâtyâyana says about the race of Visvâmitra: कुशि-
कस्त्विषीरध्वनिद्रुतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्मिन् एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः स तुसीयं
मंडलमपश्यत्. According to Shadgurusishya this preamble was meant to vindicate
the Rishitva of the family of Visvâmitra: सत्त्वपवादे स्वयमृषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोचस्य
विवक्षयेतिहासमाह. Cf. Anukr. M. p. 104. This was probably the reason why
Sâyana left it out.

P. 127. l. 13. (1, 1.) शशमानो जरीतीति MSS. Cf. Naigh. III. 14.—P. 131. l. 13.
(1, 16.) वटिवयुक्तन्यायेन (?) A. C. नटिवयुक्तन्यायेन B.—l. 15. वा योज्यं MSS.—l. 20. (1, 17.)
प्रज्ञापकं दमूनाः रक्षांसां दममनाः त्वं etc. Bm.—P. 132. l. 12. (1, 20.) Instead of स्तोत्राणि वा
Bm has महंति.

P. 133. l. 19. (2, 1.) तस्मै अयये B. Bm.—l. 29. (2, 2.) प्रमाधनः C. Bm. प्रधानः A. Ca.
प्रमाधानः B, but altered into प्रधानः.—P. 135. l. 2. (2, 7.) अपि अधारय (meant for
अध्वराय) यागाय अधारयन् Bm.—l. 20. (2, 9.) अनुयाजा ॥ अनुयाजा B. अनुयाज A 2. Ca.
M 1. Cf. Ait. Br. I. 11; Taitt. S. VI. 1, 5, 4.—P. 136. l. 12. (2, 12.) खरोहिनिः ॥
खदेशोभिः A. C. खरितोऽपिः B, deest in Bm.—l. 28. (2, 14.) बृहत् ॥ महत् A 2. B. Ca. M 1.
बृहत् महत् Bm. Perhaps Sâyana read महत् for बृहत्.

P. 137. l. 22. (3, 2.) Read रोदसी रोदस्तीः.—l. 24. Instead of धियावसुः प्रमया व्याप्तः,
which is in B and Bm, A and C read विभावसुः प्रमया व्याप्तः. A in the text of the
hymn has धियावसुः.—P. 138. l. 6. (3, 4.) च after विमानं by conjecture.—l. 13. (3, 5.)
यस्येति तं ॥ यस्येति वा तं A 2. B. Ca. M 1. यस्य तं Bm.—l. 21. (3, 6.) From देवैः to पुरुषेशसं
left out in A 2 and Ca.—P. 139. l. 9. (3, 8.) After स्तुतिभिश्च B, Bm insert सदा.

P. 140. l. 5. (4.) त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ॥ त्वष्टुर्याज्ये वमितेषा A. C. त्वष्टुर्याज्येषु वमितेषा B,
षु struck out man. sec.—l. 21. (4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरी-
राणां पातः A. C. अमे Bm.—P. 141. l. 13. (4, 5.) प्रविचरंत । प्रविचरंतु C. विचरंत प्रविचरंतु
A. Ca. अभिविचरंत । प्रविचरंतु B. अभिप्रविचरंत प्रविचरंत प्रविचरंतः Bm.—l. 18. (4, 6.) नक्तो-
षसी B sec. man. नक्तोषासी A 2. B. Ca. उषासी Bm.—l. 29. (4, 7.) एवाङ्गः Bm. एवमाङ्गः
A 2. B. Ca. M 1.—P. 142. l. 3. (4, 8.) मनुष्यस्य संगता त्व—इला A. Ca. मनुष्यस्य संगत्य C.
मनुष्यस्य संगता इला B. Bm.—l. 5. Read अर्वागामिमुखमेतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥ अर्वागामिमुखं
एतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु A. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु Ca, but with a marginal
correction in black ink, अर्वागामि. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु C. आयाति अर्वाक्
आभिमुखं देवीरिदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु B. अर्वाक् आभिमुखं देवी इदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु
Bm.—l. 10. (4, 9.) रराणो Bm. विरराणो A 2. B. Ca. M 1.—l. 23. (4, 11.) P 2. P 3 read
आस्तां.—l. 24. Sâyana seems to have read अर्वाक् for अर्वाङ्.

P. 142. l. 29. (5.) ०सूक्तचयस्य ॥ ०सूक्तयस्य A. C. B.—P. 143. l. 10. (5, 2.) स्तोमेभिः स्तोत्रैः

Bm.—P. 144. l. 10. (5, 6.) तत् पदं ज्वालं अग्रयुक्त्वं Bm.—इत् पूरणः B. Bm at the end.—P. 145. l. 11. (5, 10.) परि समीधि Bm.—समेध by conjecture; समेधत A. Ca. Bm, as from a verb एधति; B has समेसैध, सै being expunged, and त inserted in marg. after ध.

P. 146. ll. 4–6. (6, 2.) B. Bm insert अध before किंच, उत after उक्तः (Bm omits उक्तः), and add नु पूरणः at the end.—P. 147. l. 21. (6, 8.) At the end B adds वा पूरणः, Bm वाः पूरणाः.—l. 28. (6, 9.) बलार्थं अन्नार्थं वा A. Ca manu sec., deest in C. B. Bm read सोममुद्दिश्य instead.

ASHTAKA III.—From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861–1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay, we might expect that it belonged to the B class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B1. 2, 3, and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B 1 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 3 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 4 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 4 has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 5 has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 150. ll. 7 and 8. (7, 2.) Instead of रोषे and रोषार्थौ (see Dhātup. 17, 11) A 2, Ca have रोधि and रोधार्थौ. From दिवं to वर्तते left out in B.—l. 31. (7, 3.) Instead of चित्ति संज्ञाने read कित्ति ज्ञाने. So has B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 11. A 2 has चित्ति; Ca has चित्ति, चि being corrected to कि in marg., but कि expunged again.—l. 34. The Unādi-sūtra is given differently by the different MSS. A has अत्यविचमितमिरमिपनिपतिभ्यः; C अत्यविचमितमिरमिभिमिपनिपतिभ्यः; B अत्यविचमितमिरमिपतिभ्यः.—P. 151. l. 5. (7, 4.) अबलं बलिनं कुर्वत्यः B. अबलं बलिं कुर्वत्यः A. अपि बलिनं कुर्वतः C. अपि बळिनं कुर्वत्यः Bm.—l. 9. समू संभनं तमिळंतं A. समू संभनं तमिळंतं C. समू संभनं तमिळंतं B.—P. 152. l. 6. (7, 6.) घुषिर् Dhātup. 17, 1. घुषि MSS.—l. 10. व्याजर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः Ca; A has व्यत्येनांर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः, the words between having been omitted. व्याजर्त्तिभ्यः कुरिति क्तुः B. No rule is found in the Unādi-sūtras by which अक्तुः is explained. अक्तुः is explained there by itself, without अक्तुः; Un. I. 72. In the next passage where अक्तुः is discussed by Sāyana, he considers it as a bāhulaka formation; III. 17, 1. अज्यत एमिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः.—l. 20. (7, 7.) संबन्धीनि from C.—l. 21. अपिः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्तं A. C. अपिः प्रसादाद्देवविर्षेण यज्ञवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्तं B.—l. 23. प्रकृतिस्वरत्वं A. B. पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.—l. 34. (7, 8.)

भृजी भर्जने Dhâtup. 6, 18. भृजि वर्जने B. Ca, deest in A 2.—P. 153. l. 18. (7, 9.) मिरित्यनुवृत्ती अश्रोते रश्च ॥ निदित्यनुवृत्ती अशे रश्चेति A 2. Ca. Instead of रश्च B and Ca sec. m. have रश्च. The corruption of the text is caused by mixing up the two sâtras Un. IV. 46 and II. 75.—P. 154. l. 1. (7, 10.) उष दाहे B. उष सुष दाहे A. C.—l. 10. (7, 11.) गवादिपशून् संपादयित्रीं A. B. गवादिपशूनां प्रदात्रीं C. गवादिपशूनां संपादयित्रीं Bm.

P. 154. l. 19. (8.) Ca has a marginal note on leaf 8^b. The words are एरनेकाच इति यण् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुप् । ईषद्ःसुषु स्थ इति विधीयमान. They are preceded by a २, and in the second line there is a mark between सूक्तस्य and यूपो. It is clear that these words did not come from the kalam of Sâyana; and as neither A nor B has them, they were most probably an incidental remark made by a Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later C MSS. have inserted this line between सूक्तस्य and यूपो.—l. 20. यूपी वा C. यूपी वा A. B.—l. 23. यूपपरिव्ययणे C. यूपपरिव्ययमाणे A. B. Some words seem to have been omitted; we expect यूपपरिव्ययणे युवा सुवासा इत्येषा । यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यादिति सूत्रितत्वात्.—l. 25. यूपैकादशिन्याम् C. यक्षैकादशिन्याम् B. सवैकादशिन्याम् A.—l. 32. (8, 1.) देवसंबंधिना मधुना deest in A. B.—मधु देव्यं Ait. Br. देव्यं मधु MSS.—P. 155. l. 4. प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः B. प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः A. C.—l. 16. आभ्यस्तयोरित इत्याकारलोपः । दधस्तथोक्षेति भयभावः A. B. In Ca all except the last word भावः was omitted, but supplied by a marginal note. The other C MSS. have inserted the words in their proper place.—l. 17. क्षियंति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः ॥ क्षियंति निवसंति अधिकरणे क्तः A and B, except that B has something like घ्वः instead of क्तः. Ca had the same reading as A, but it was corrected by marginal notes into the reading which has been adopted in the text.—The words from निवास to ण्कारः are omitted in A; those from उपस्थे to पूर्वपदांतोदात्तत्वं are omitted in A and Ca, but Ca has added them in the margin.—P. 157. l. 23. (8, 6.) अवटेषु Bm. Ca in marg. अनंदेषु B. आनंदेषु B 2 sec. m.; left out in A.—l. 29. स्वधितिः खङ्गः ॥ स्वधितिः ह्रस्वः A. C. स्वधितिः ह्रस्वः B. Perhaps the original MS. had स्वधितिः ङ्गः, which might have given rise to the reading of ह्रस्वः.—P. 158. l. 6. (8, 7.) इति चेन्न यच्चः ॥ इति चेन्न MSS.—l. 10. The MSS. agree in deriving व्यंतु from इण् गती; but the इकारलोपः, which they likewise agree in (except that A has नृ इकारलोपः), shows that it was derived from वी, which in the Dhâtupâtha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From वी we should get वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु. Sâyana may possibly have given two derivations; one from इण् गती, which would give अयंतु, and with व्यकारोपजन, व्यंतु; and a second from वी गतिः, making वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु.—l. 34. (8, 9.) दीप्तानि वासांसि A. C. दीप्तानि रशनाख्यानि वासांसि B.—P. 159. l. 5. बहुल्यार्थात् Pân. V. 4, 42. बहुल्यत् MSS.—l. 12. (8, 10.) प्रतिमुक्तकटाः B. अमुक्तकटाः A. प्रमुक्तकटाः Ca pr. m. प्रतिमुक्तकटाः Ca sec. m. Bm. The latter is the correct reading.—l. 24. (8, 11.) सहस्रवल्ग्राः सहस्रशाखाः संतो A. B. C, but Ca adds in marg. पुत्रर्षीचादिसंतानपरंपरया सहस्रशाः.—l. 29. पादादिस्वादिनिघातः A. B. C, but Ca sec. m. यद्वृत्तयोगादिनिघातः.

P. 160. l. 4. (9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीधिति A. B. C, but B 2 sec. m. सुदीदिति.—
 l. 16. (9, 2.) वना काननानि. Ca in marg. and Bm add रक्षितुं.—मातुरपो Ca marg.
 Bm, deest in A. B.—l. 30. (9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचित् । फलप्रदानेन A. C.
 दुर्चित् फलप्रदानेन Ca sec. m.—l. 31. सख्ये मेवे A. C. सख्ये मिचले B.—P. 161. l. 24. (9, 5.)
 Read द्वितीयाटीः स्वन.—P. 162. l. 3. (9, 6.) विश्वान् । विश्व प्रवेशन etc. The text has
 been restored according to the Unâdi-sûtras I. 151. B has अग्निपृषिलिटरणिः कणि-
 खणिवशिभ्यः. In A the whole explanation is missing; C has a number of corrections
 sec. manu, most of which are unintelligible. See also Rv. Bh. III. 7, 2.—l. 5.
 जसादयः ॥ शसादयः A. B. C. Cf. Rv. Bh. I. 39, 1.—l. 6. वखादित्वात् ॥ वाखादित्वात् A. C.
 but Ca sec. m. वाष्वादित्वात्. B reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.—
 l. 13. (9, 7.) कंदयति कंदयति C. B 1. कंदयति कंदयति A. B 2. Naigh. III. 14 has कंदति
 कंदयते, with the various reading कंदयति.—l. 15. यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After
 काल एव B adds यत् यं.—दीप्यमानं त्वां पश्वो A. C. Bm. दीप्यमानं अभिमतफलपश्वो B.—
 l. 16. पश्चादिलक्ष्यं फलं B. A. C. Bm omit फलं.—l. 17. इत्यस्माद्वातो रूपरि रक्° A. C. °वातो
 रक्° B.—l. 18. °श्लीत्यादिना ॥ °श्लेयादिना A 2. B. Ca.—l. 19. अपाकरणे A. Ca. अपावरणे
 Ca sec. m. अपवारणे B. This is the correct reading; see Dhâtup. 34, 27.—P. 163.
 l. 1. (9, 8.) अस्मास्यत् inserted from the margin of Ca.—l. 8. (9, 9.) चीणि शता चीणि
 शतानि Ca, चीणि शता being inserted in the margin. B. A have only चीणि शतानि.
 In the next following words ची सहस्राणि is omitted by B, but given by A. C.—
 l. 13. त्रयस्त्रिंशविति A. त्रयस्त्रिंशविति Ca, and sec. m. °शदिति. त्रयस्त्रिंशवेति B.—l. 15.
 त्रयाणां दशतां, as before दशानां दशतां. त्रयाणां दशतानां A. C. त्रयाणां दशानां B.—l. 17.
 गुदंशोर्गुदश्च ॥ गुदंशोर्गुदश्चेति A. C. °धातोर्गुदश्चेति B. Cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—
 l. 20. वाक्येननुवृत्ती चादित्वान्निघाताभावः ॥ वाक्येननुवृत्ती इतश्चेदित्वान्निघाताभावः A. वाक्येननुवृत्ती
 इतश्चेत्त्वान्निघाताभावः C. B, omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्यत्वान्निघा-
 ताभावः, which the margin of Ca has likewise, with the var. lect. अभिन्न°.

P. 164. l. 29. (10, 5.) इति प्रत्ययः B. इति प्रत्ययः A. C.—l. 31. The words from
 बिभ्रते to the end are omitted in A. Instead of भृञ् भरणे read दुभृञ् धारणपोषणयोः
 with B. The passage is given in Ca in marg., and it reads बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहो-
 त्यादि भृजामित्यभ्यासस्य इत्वे etc.—P. 165. l. 3. (10, 6.) स्तुतिरूपास्त्वा वाचः A. C. Bm. स्तुतिरूपा
 वाचः B.—l. 5. अस्मात्पातृतुदिवचिरचीत्यादिना ॥ अस्मात्पातृतुदिवचिरवीत्यादिना A. Ca pr. m.
 अस्मात्पातृतुदिवचिदिविवीत्यादिना Ca sec. m. अस्मात्पातृतुदिविरचीत्यादिना B. Cf. Un.
 II. 7.—l. 11. (10, 7.) यष्टव्याग्न्यादीन् A. B. C. यष्टव्यान्देवानग्न्यादीन् Ca sec. m. यष्टव्यान्
 अग्न्यादीन् Bm.—l. 21. (10, 8.) शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्ते अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा
 द्युमन्तेजोयुक्तं सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca; it was
 probably left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.—l. 24. समीपवर्ती भव
 Ca sec. m. Bm. समीपवर्तसि B. समीपे वर्तसि B.—l. 28. °त्वादगुणः A. B. C. °त्वाद्
 गुणाभावः Ca sec. m.—P. 166. l. 1. (10, 9.) मथनरूपेण A. B. महेधनरूपेण Ca sec. m.—
 सोमाद्याहुतिभिः A. B. C. सोमाद्याहुतिभिः Ca sec. m. Bm.—l. 7. उपधावृद्धिः supplied
 from the margin of Ca.

P. 167. l. 1. (11, 3.) तेजोऽस्माकांशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । B. तेजः अस्म

आकाशदृश्यमानस्य तमसः। तरणि हि ररेकं खलु A. तेजः (तरणि हि माकारी तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसण-
स्वभावमित्यर्थः। यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि ररेकं खलु (अस्य
कारी दृश्यमानस्य तरणि तावह खलु sec. m.) Ca.—l. 2. ऽगतिभ्यः Un. II. 4. ऽगतिभ्यः MSS.—
l. 14. (11, 5.) तत्कर्मणि A. B. C. तत्तत्कर्मणि Ca sec. m.—l. 16. दंभु दंभने दंभयेति A 2. Ca
pr. m. दंभु दंभने दंभयेति B. दंभु दंभे दंभयेति Ca sec. m. But see Dhātup. 27, 22 ;
Pān. III. 1, 124, 3; Rv. Bh. I. 31, 10; X. 118, 6.—न दाभ्योऽदाभ्यः ॥ न दाभ्यः A. B. C.
अदाभ्यः Ca.—l. 25. (11, 6.) अत एव from Ca marg.—l. 30. The words कित्वाद्गुणभावः
to किप्रत्ययः inserted from the margin of Ca. B 2 has तुः सौचो धातुः किप्रत्ययः as a
marginal note.—l. 31. श्रूयतेऽजमिति Ca sec. m. श्रूयते कमिति A. Ca pr. m. श्रूयतेः कर्मणीति
B. श्रूयतेऽजमिति ?—P. 168. l. 1. (11, 7.) प्रीञ् तर्पणे Dhātup. 34, 30. प्रीङ् तर्पणे Ca
sec. m. प्रीङ् प्रीणते A 2. Ca pr. m. प्रीङ् प्रीणने B.—Instead of भवमिति (so has B)
read भोक्तृमिति with Ca; भवमिति A 2. Ca pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 2, 4.—l. 17. (11, 9.)
वाजेषु युजेषु A. B. C. वाजेषु यज्ञेषु Ca sec. m.

P. 168. l. 27 sqq. (12.) The words between सूचि° and ऽयसुचः are omitted in A.
The Viniyoga of verse 4, तोशा वृचहणा, is omitted in A, B, and C, but supplied by
Ca in the margin. Âsv. V. 10, 28, however, has not इत्याद्यास्तिस्रः, but इति तिस्रः.—
P. 169. l. 1. (12, 1.) यद्वा to पिवतं missing in B.—l. 15. (12, 2.) अनादेशप्राप्ती A. B. C.
अनादेशे प्राप्ति Ca sec. m.—l. 20. (12, 3.) उचितफलप्रदानोपकृदकौ Ca sec. m. ऽप्रदानेन
पापकृदकौ B. ऽप्रदाने पापकृदकौ A. C.—l. 25. इति टेरेत्वं ॥ इती टे एत्वं B. इनीर एत्वं A. Ca.
इतीर एत्वं परस्परत्वं Ca sec. m.—l. 30. (12, 4.) The words from परस्परपिचया to दातारी
are supplied from the margin of Ca. B has the same, but omits परस्परपिचया
जयशीर्ला. The same explanation occurs in Sâyana's Commentary on the Sâma-
veda.—l. 34. शीङ्कुशिरुहिजिह्विषधुभ्यः Unâdi-sûtra. उद्दिशिरुहिजिह्विषधुभ्यः A. C. शीङ्-
दृशिरुहिजिह्विषधुभ्यः Ca sec. m. दशिरुहिजिह्विषधुभ्यः B 1. दृशिरुहिजिह्विषधुभ्यः B 2.—
P. 170. l. 7. (12, 5.) Sâyana seems to have read इषे for इषः of the Pada.—l. 10.
उक्थं येषां ते ॥ उक्थमेषां A. B. C, ते added in the margin of Ca.—l. 16. (12, 6.) दासयंत्यु-
पचयंतीति दासा उपचयितारः Ca sec. m. दासयंति उ दासा उपचयितारः A. दासयंति इति ।
उ दासा उपचयितारः C. दासयंति इति दासा उपचयितारः B.—l. 29. (12, 7.) क्तिचत्तो च संज्ञा-
यामिति from the margin of Ca.—l. 32. (12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं वियुज्य A. B. C.—
l. 33. सहैव वर्तमानत्वं B. स्वाहि च वर्तमानं A. C.—P. 171. l. 5. (12, 9.) शत्रून्परिभूषयः Ca
marg. शत्रून्परिभूषयः A. B. C.

P. 171. l. 8. (13.) वैश्वामित्रश्चमस्यार्थमग्निदेवताकम् added from B.—l. 9. The words
from विश्वामित्रपुत्र to the beginning of the first verse are omitted in B.—l. 17.
(13, 1.) वो युष्मत्संबन्धिने A. B 1. Bm. C. नो अस्मत्सं Ca marg. नो युष्मत्सं B 2.—l. 18.
वृद्धतमं प्रभूतमिदं सुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वोकथ्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.—प्राचं
उच्चारयत B, and Ca sec. m. प्राचं उच्चारय A. C.—l. 28. (13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C.
प्रकोशकत्वेन B 1. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B 2.—l. 30. From ऽहविषां प्रदातुत्वेन to हविर्वहं only in
B, and in the margin of Ca.—P. 172. l. 5. (13, 3.) कालापराधेन A. C. कालोपरोधेन B;
left out in Bm.—l. 7. यः is omitted in all the MSS.; Bm only reads अत एव सः
अग्निः सर्वस्य नियंता खलु किंच यः अग्निः etc.—l. 8. वो युष्मत्संबन्धिने B. वः संबन्धिने A. C.—l. 9.

आहुतिप्रदानेन Bm. °प्रधानेन B. °सदानेन A. C. °पदानेन Ca sec. m.—P. 173. l. 20. (13, 7.) बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो-पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यप्रदं गवादिकं Ca sec. m.

P. 174. l. 8. (14, 1.) तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ तस्य पित्वादनुदात्तस्वरे धातुस्वरः B, and Ca sec. m. तस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः A. C.—l. 10. After कर्दि° A gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्त्या to मनसा अंतः. Ca had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.—l. 26. (14, 2.) सदिरप्रतेरिति A 2. Ca. सदिरप्रतेरिति B.—P. 175. l. 8. (14, 4.) वहन्ति B, and Ca sec. m. वदन्ति A. C.—P. 176. l. 13. (14, 7.) अकर्म etc. The whole grammatical explanation omitted in B.

P. 176. l. 19. (15.) कात्य उत्कील° Ca sec. m. कात्योत्कील° A 2. Ca pr. m. M 1; deest in B. Cf. Anukr. M. p. 15.—°गोचोत्पन्न उ° ॥ °गोचोत्पन्नो° MSS.—P. 177. l. 26. (15, 3.) उरित्यनुवृत्तौ ॥ उदित्यनुवृत्तौ A. B. C.—P. 178. ll. 4 and 11. (15, 4.) The MSS. of the Comm., excepting Bm, read दीदिहि (l. 11, Ca has ²दिदीहि), but Sāyana explains दिदीहि.—l. 9. पुल्लेन ङः inserted from C.—l. 13. सुभगात्तं ॥ सुभग मंत्र A 2. Ca. मंत्र B. Cf. Ganap. 28, 14; Rv. Bh. I. 36, 17. 48, 9. 92, 15. 112, 25; X. 116, 2.—l. 24. (15, 5.) सस्त्रिः संनिह्वः A. B. सस्त्रिः संभक्ता सं[त]जनीयो वा यद्वा सस्त्रिः संस्त्रातः त्वं संनिह्वः C.—l. 26. धन्यादिकं B. धन्यादिकं A. धनादिकं C; Ca marg. adds गन्ध्यादिकः after रथो.—l. 29. सस्त्रिः षस स्वप्ने B. षस स्वापे A. सस्त्रिः षसनतेः स्वातिर्वा किन् लिङ्गुद्भावात् द्विवचने षस स्वापि Ca.—In the third Ashṭaka Ca must generally be taken as the sole representative of the C class, because the text of the other C MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C, sometimes from A. The other C MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sāyana; and, except where the contrary is stated, C is henceforth to be regarded as the mark of Ca.—P. 179. l. 3. (15, 6.) तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिः A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मतिः C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शत्रो as it seems.—l. 4. पा पान इत्येतस्य A. B. पी प्यायतेर्युङ्लुगस्य लोटि शपो लुगभावश्चादसः पा पान इत्यस्य C.—l. 6. आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन ॥ आमंत्रितस्याविद्यमान A. आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन added in marg.] C. आमंत्रितस्य विद्यमानत्वेन B.—उत्तरत्वाभावात् A. C. °भावेन B.

P. 179. l. 24. (16, 1.) तत्स्वामित्वात् omitted in B.—P. 180. l. 3. (16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संयामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तद्रक्षितेषु [तत् दुरक्षितेषु Bm] संयामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षितेषु क्षितेषु संयामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनोपलक्षितेषु संयामेषु C.—l. 4. The words between आत्मनो and आत्मनो wanting in A. B.—l. 9. उत्तरपदादेष्टुत्वं चेति A. B. C. उत्तरपदादेश्च पुत्रमिति Mahābhāṣya VI. 3, 109, 5.—l. 32. (16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भारस-हनशीलः A. B. °हविर्भारस्य सहनशीलः C.—l. 34. यद्वा विश्वानि to पूर्ववत् taken from Ca, where it stands immediately after आनयति, but is struck out by a later hand.—P. 181. l. 4. विश्वेत्यादिषु to the end only in Ca prima manu.—l. 9. (16, 5.) Ca inserts अदानाय after दारिद्र्याय.—l. 10. From तथावीरतायै to किंचास्मान्निदे omitted in A. From अवीरशब्देन to मा कुर्व तथास्मान् omitted in B.—l. 13. द्वेषांश्च ॥ द्वेष्य B. द्वेषा च A. द्वेषान् C.

P. 182. l. 11. (17, 1.) After घृतनिर्णिक C pr. m. has निर्णयित रूपनाम। दीप्तरूपः. Cf. Rv. Bh. II. 35, 4.—l. 14. बाहुलकत्वात् क्तुः॥ बाहुलवा क्तुः A. C. बाहुलवात् क्तुः C sec. m.; B has अज्यते येभिरिति वा॥ all the rest wanting.—l. 30. (17, 2.) चन्प्रत्ययेनांतोदात्तः A. C. चन्प्रत्ययांतो च्यत्ययेनांतोदात्तः may have been the original text. B omits the grammatical explanation of this verse.—P. 183. l. 5. (17, 3.) प्रजामेका etc. The passage is partly corrected after the text of the Âtharvāna VIII. 9, 13, where, instead of the first रक्षति, we read जिवन्ति. प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका रक्षन्न तमेका रक्षतीति A. C pr. m. प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका च तामकारक्षतीति C sec. m. From यद्वा to तामिदृषो left out in B.—l. 22. (17, 4.) वार्त्ताहारी C. वार्त्ताकारी A. अन्नकारी B 2. वान्नकारि B 1.—l. 23. दीङ् Dhātup. 26, 25. दी A. B. C.—l. 26. पादादित्वात् निघातः॥ पादादित्वान्निघातः A. B. C.

P. 185. l. 7. (18, 2.) संप्रसारणबलीयस्त्वान्नितृत्तिः A. C. संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः B; cf. Mahābhāṣya VI. 1, 17, 2.—l. 17. (18, 3.) वंदमानस्त्वं सुवन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदनमहं A. वंदमानस्त्वा वंदमानेहं B 1. वंदमानोऽहं B 2 sec. m. वंदमानस्त्वं वंदनं क्रियमाणोहं Bm.—l. 18. तावदेहि A. C. Bm. तावदेहि B.—l. 19. इध्मः B. इध्मं C. इध्म A.—l. 32. (18, 4.) विश्वा- मित्रगोचोत्पत्तेषु (विश्वामित्रि misprint) from C.—l. 33. एक एकस्मिन्वज्रवचनं A. एकः एकस्मिन्व- ज्रवचनं B. एकस्मिन्वज्रवचनं C.—l. 35. शं रोगाणां शमनमस्मासु C. शं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. शं रोगाणामुपशमनं चास्मासु B.—योर्भयानां यावनं मिश्रणं C. योर्भयानां अमिश्रणं A. योः भयानां अमिश्रणं B.—P. 186. l. 5. Read मृजुष्॥ मृजुषु A. B. C.—l. 7. अदिशदि°; C inserts before it - - इद्रवजोगोविचि.—l. 8. उक्तञ् करणे A. B. कृत्करणं C.—l. 14. (18, 5.) उत्तमं धनं A. C. Bm. उत्तमं B.—l. 16. खलु भवसि. भवसि added from the margin of C.

P. 187. l. 10. (19, 2.) प्राप्तिर्धनेः सह सन् C sec. m. प्राप्तिर्धनेः सह A. C. प्राप्तिर्धनेः B.—l. 18. संग्रामयतेरेव C. सन्ग्रामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.—l. 28. (19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः C. त्वोतः स त्वया रक्षमाणः A. त्वोतः त्वया रक्षमाणः B. त्वोतः यः त्वया रक्षमाणः Bm.—l. 30. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुक्चोः A. C. Bm. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुक्चोः B.—l. 31. प्रभावे महिम्नि A. B. C adds ऐश्वर्ये.—l. 33. इत्यूठवलोपः C. इत्यूठ लोपः A. इत्यूठ- लोपः B 2. इत्यूर्वलोपः B 1.—P. 188. l. 13. (19, 4.) ०देवानिह॥ ०देवमिह A. B. C.—l. 25. (19, 5.) भवामीति A. C. Bm. भवानोति B.—l. 26. ०म्रक्षणेष्ु॥ ०म्रक्षणेष्ु A. B. C.

P. 189. l. 6. (20, 1.) सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सजोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.—l. 21. (20, 2.) After जिह्वाः B reads स्वाहिकादिभेदेन त्रिप्रकारा जिह्वाः; C has पूर्वीः [देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः यद्वा त्रयो वा अययो हनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा अथमुराणामिति श्रुतेरग्नित्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्यं] यद्वा देवानामुदरपूरयिष्यः etc., the words between brackets being marked as a later addition, though they stand in the text.—l. 33. (20, 3.) After ०धर्मरहितस्य तव सं C inserts अत्र तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्सू- चकता अग्ने भूरीत्यादिभ्यः धाम - - - कृदे निर्दिष्टत्वात्तदनुसरणं पूर्वं भाष्यकृतो व्याख्यातवतः. The whole passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.—l. 35. अपेक्षितफलप्रदविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रदं (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृश अनुग्रह) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.—P. 190. l. 1. संप्रयुजिरे A. B. संयुजिरे C.—l. 3. एम॥ एम A. B. C. See Dhātup. 23, 12.—l. 17. (20, 4.) वृत्रस्य हंता A. B. वृत्रस्य पापस्य हंता C.—P. 191. l. 5. (20, 5.) एवमेकस्मिन्यादे आकारादटि परतः वकारस्य इत्यधत्पूर्ववर्णागुनासिकादेशा उत्तेयाः C. एव-

मेकस्मिन्यादे अकारादटि फलः । अकारस्यत्वधत्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यथाः A. एवमेकस्मिन्यादे आकारादटि इ(वः ॥ अकारस्या added in B 1)त्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यथाः (उच्यथाः B 1) B.

P. 191. l. 22. (21, 1.) प्रथमः प्रथम ख्याने प्रथतेस्मान्नृतीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेस्मान्नृतीयादय B.—l. 29. (21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B, and C pr. m.—संगे C. संगे A. B.—l. 30. मेदसो मेदोरूपस्य C sec. m. Bm. मेदसो वपारूपस्य C pr. m. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.—P. 192. l. 10. (21, 3.) संती भवो भवे कंदसीति ॥ संती भावः तत्र साधुरिति चाभावकंदसीति A. संती भवः तत्र साधुरिति वा भावे (भवे C pr. m.) कंदसीति C. B. Cf. Rv. Bh. I. 15, 12.—l. 33. (21, 5.) यद्वा to च्योतंति added from C.—P. 193. l. 3. लटि ङित्वादात्मनेपदं A. B. C pr. m. लुङि ङित्वादात्मनेपदं C sec. m. Cf. Pāṇ. I. 3, 12.—l. 7. At the end of the 21st Sūkta A and B, but not Bm, have खिलं. C omits the word खिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तं तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 193. l. 11. (22.) सप्रणवं A. C. सप्रणवां B, and Āsv.—l. 17. (22, 1.) सोमं कामयमानः इंद्रः यस्मिन्नप्री मुतं B. सोमं कामयमान यस्मिन्नप्री ऊतं मुतं A. सोमं कामयमानः इंद्र यस्मिन्नप्री ऊतं मुतं C.—l. 19. तमस्य वेमवशादतनशीलं C. यंतस्य वेगवशादतनशीलं A. तं अत्यं वेगम् शादतनशीलं B. तं अत्यं अत्यंतवेगवशात् अतनशीलं Bm.—After अश्वमिव C inserts यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकं, the strokes always manu sec.—l. 30. (22, 2.) After आहवनीयादिरूपतया C inserts दाहपाकादिकर्तृतया.—l. 33. कृतवानसि त्वेषो added from Ca.—P. 194. l. 6. Sâyana gives, as usual, असुन् for असिः Un. IV. 232.—l. 12. (22, 3.) इति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्ण्याः प्राणाः । यद्वा धिष्ण्याः स्तुतिः तदर्हाः प्राणाः । ये धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः C.—l. 17. The text is given from the Sat. Br. The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धियं हृणंति या रोचने परस्तातनेष सचते या रोचन इति रोचनो ह (येचनो है B) A. B. ते सर्वधियं (ते हि सर्वे धियं pr. m.) उष्णंति । तानेष सचते या रोचन इति रोचनो ह C.—l. 24. °धर्णसिं Ca. °धरर्णसिं B. °धर्णसिं A 2. °वर्णसिं Un. IV. 107.—l. 25. °ह्रस्वादयः ॥ °ह्रस्वत्वादयः A. B. C.—l. 32. (22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा, which are added after पुरीष्यासः, the whole passage as far as सजोषसः has been given from C. A omits the whole as far as सजोषसः. पुरिष्यासः सिकतासंमिश्राः चित्वाः अपयः प्रवणेभिः मृत्वननसाधनभूतेरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः B.—l. 34. प्रयच्छतां A. C. प्रयच्छतां B. प्रयच्छत् A 2. प्रयच्छं (C sec. m.)त्विति शेषः Ca.

P. 195. l. 27. (23, 1.) जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शत्रुप्रत्ययः ॥ जूरीमुरी हिंसावयोहान्योः etc. C pr. m. जू व्यत्ययेन शत्रुप्रत्ययः A. B, and C sec. m.; but there would not be a व्यत्ययः, if शत्रु were added to जू; nor could the *h* be explained without the addition of बङ्गलं कंदसीत्युत्वं. Cf. Rv. Bh. I. 117, 7.—P. 196. l. 2. (23, 2.) अलूडतां C. Bm. अलूहतां A. विलूडतां B.—l. 8. The words from रेवत् to श्रवणे taken from C. B omits all from रेवत् to गतिगंधनयोः.—l. 12. बुयुवाभ्यां चेति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः C. बुयुवाभ्यां चेति भोजसूत्रेण प्रत्ययः B. बुयुवाभ्यां चेति भोजनसूत्रेण प्रत्ययः A. The sūtra could not be found.—l. 13. स्वं स्वमभिमतं C. स्वं स्वं एतं A. B.—देशं left out in A 2.—l. 19. (23, 3.) मथनसाधनत्वेन ॥ प्रथनसाधनत्वेन A. प्रथमं B. मंथनं C.—l. 21. हे देवश्रवः. C adds आत्मन आमं चणं.—

l. 23. मुदशोर्गुणश्चेति Ca. गुणाश्चेति A 2. B. Cf. Rv. Bh. III. 9, 9.—l. 35. (23, 4.) मनुष्य-संचारं C. मनुष्यसंचारणे B. मनुष्यसचरणं Bm. In A the passage is omitted.

P. 197. l. 11. (24.) गाथिनो A. B. C. गथी पुत्रो Bm.—l. 23. (24, 1.) अस्व लुग्विकरण-त्वादील्ले न भवतः C. अस्व लुग्विकरणत्वाले न भवतः A. अस्वालुग्विकरणत्वाले न भवतः B.—l. 24. अस्मात्कृच्छार्थे ॥ अस्मादकृच्छार्थे MSS.—l. 29. (24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted from C. Bm.—l. 30. इत्थायामीड्यायां ॥ इत्थायां inserted from C.—P. 198. l. 2. (24, 3.) अपि मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे ॥ अपि त्वं मम संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे C. Bm. अपि मम संबन्धस्मिन्यज्ञे A. B.—l. 3. जृष्टृक्षृजागृभ्यः ॥ जागृभ्यः A. B. स्वजागृभ्यः C.—l. 10. (24, 4.) उक्तविषयं A 2. B. उत्तवि-षयं Bm. Ca. तद्विषय Ca sec. m.—l. 20. (24, 5.) शिञ् Dhātup. 27, 3. शिङ् A. B. C.

P. 198. l. 30. (25, 1.) तनयोऽसि. C pr. m. has after it दावापृथिवीभ्यां वा एवं जातां देवाः पर्यगृह्णन्ति श्रुतेः जातस्यापिः परिग्रहाज्जननीवत्तयोर्मातृत्वं इत्यर्थः.

P. 200. l. 14. (26.) उशनसस्तोमेन Āsv. उशनस्तोमेन A. B. C.—l. 22. (26, 1.) विश्वानरो ऽग्निः ॥ विश्वानरः कश्चि C. वैश्वानरः कश्चि B. विश्वानरः कश्चित् Ca. A.—P. 201. l. 6. (26, 2.) यद्वा स्यदःशब्देनाध्वा लक्ष्यते B. यद्वां स्यशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्यदशब्देन तद्वाँलक्ष्यते C.—l. 19. (26, 3.) A omits all between प्रतिदिनं समिध्यते and अयुंजन् in verse 4.—l. 20. जातोऽश्वः B. आत्मजातोऽश्वः C. जात्यश्वः Bm.—P. 202. l. 2. (26, 4.) चालयन्ति C. Bm. बालयन्ति A. B.—l. 3. Read तवेर्निञ्जेति A. B. तवेर्निङ्गिति C. Un. I. 49 is तवेर्निङ्गा; Sāyana has changed it to explain the accent. Cf. Rv. Bh. I. 35, 4.—l. 4. पृषु सेचने ॥ पृषु सेचने C. पृषु संधाने A. B.—l. 29. (26, 6.) मारुतं तेजो याचामहे. C pr. m. has after it यद्वा ब्रातं ब्रातं वारकं गणं गणं मरुतां सप्त गणान् ओजो बलं याचामहे.—l. 36. बङ्गव्रीही ॥ उत्तरबङ्गव्रीही A 2. B. Ca. उत्तरपद-बङ्गव्रीही Ca sec. m. Cf. Rv. Bh. II. 34, 4.—इदिविदिभ्यां कित् A 2. B. इदिविदिभ्यां कित् Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7, and Un. III. 116.—P. 203. l. 8. (26, 7.) व्यभजत आदित्यं तृतीयं (द्वितीयं sec. m.) C. व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. B. अपितृतीयं added in B 2 marg. See Sat. Br. X. 6, 5, 3.—l. 9. अरण्यमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् A. अरण्यमनना-दिसाधननिरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात् C. अरण्यमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.—l. 11. भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.—l. 12. अभिधाय बाध्यात्मनांतरिचाधिष्ठातृतां inserted from C.—l. 36. (26, 8.) अर्चनीयं. C adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.—P. 204. l. 2. सर्वजगत् पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् C. जगत् पर्यपश्यत् सर्वतः प्राप्ततयादर्शत् B. Bm. In A the passage is omitted.—l. 15. (26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B; Bm has अक्षीय-माणमविच्छिन्नं.—उत्सं लुप्तोपममेतत् उत्समिव C pr. m.—l. 20. अस्मादुदियमिदृश्यादिभ्यः A. अस्मादुदुमिदृश्यादिभ्यः C. अस्मादुदुमिदृश्यादिभ्यः C sec. m. अस्मादुदियमिदृश्यादिभ्यः B. अस्मि is added here as the radical of अंस.

P. 204. l. 37. (27.) तिस्रः सामिधेयः inserted from C, where however the words are struck out sec. m.—P. 205. l. 4. (27, 1.) After अंचति C adds जारयति.—l. 10. Instead of ६. ५. read तै० सं० २. ५. ७. ४. The quotation does not occur in the Taitt. Br. III. 5, 2, where this verse is explained.—सुमयुरिति. Ca pr. m. has after it आपेय-पक्षे । हेऽग्ने वत्सवर्धर्ममिद्वयोऽभिगतदीप्तयो हविष्मन्त आसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिः सहिता वाजा अन्तानि समिल्लक्षणाणि घृताद्या जुहुा सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्वाहासं वै वाज इति देवान्[i] देवत्वं । समानमन्यत्.—l. 20. (27, 2.) Ca adds at the end यद्वा उभयत्र छंदसीवनिपाविति वनिप्.—l. 31. (27, 4.) शोचिक्लिशः ज्वालिक्लिशः C. शोचिक्लिशः दीप्तज्वालिः B. Bm. In A no explana-

tion is given.—l. 34. याज्यार्थः ॥ याच्यार्थः A. B. याज्यार्थः C.—P. 206. l. 3. (27, 5.) शोधनं येनेति A. C. Bm. घृतशोधक इति B.—l. 20. (27, 7.) अस्मादुदिविदिभ्यां कित् Ca. अस्मादुदिविदिभ्यां कित् A 2. अस्मादुदिविदिभ्यां कित् B. See above, III. 26, 6.—P. 207. l. 12. (27, 10.) वशः कित् A 2. Ca. वशेः कित् B. The latter is Sâyana's own reading. Cf. Rv. Bh. III. 11, 2. 15, 3.—l. 27. (27, 12.) दुन्प्रत्ययः Ca pr. m. वुन्प्रत्ययः Ca sec. m. दुन्प्रत्ययः A 2. दुन्प्र B.—l. 28. नित्स्वरः Ca. जित्स्वरः A 2. B. Cf. Un. V. 29.—l. 36. (27, 13.) वृषु सेचने Dhâtup. 17, 56. वृषी सेचने A. B. वृष सेचने C.—P. 208. l. 4. (27, 14.) तद्वत् C. तद्वतो A. B.—l. 10. (27, 15.) वृषाणो वृषाणो A. वृषाणो omitted by B. C.

P. 208. l. 20. (28.) स्विष्टकृता Ca pr. m. Âsv. स्विष्टकृतं A 2. B. Ca sec. m.—P. 209. l. 13. (28, 3.) तिरोहिते सति. Ca pr. m. adds पूर्वेषुसुतीयसवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले ह्यमानमीदृशं सोमं.—l. 23. (28, 4.) माध्यंदिने मध्यंदिनसंबंधिनि ॥ माध्यंदिनसंबंधिनि A. B. C. मध्यं Ca sec. m.—P. 210. l. 5. (28, 5.) अन्निति तच्च नानुवर्तनात् ॥ अन्निति तच्चानुवर्तनात् A. In C अन्निति is left out, but supplied in the margin. In B all is wanting. The quotation seems to refer to Pân. V. 3, 48.

P. 210. l. 28. (29, 1.) प्रजननमभिजननसाधनं C. Bm. प्रजननमभिर्देज्वलनसाधनं B 1. प्रजननमभिर्देज्वलनसाधनं B 2. प्रजननसाधनं A.—P. 211. l. 18. (29, 3.) अधोमुखां MSS. ०मुखीं?—l. 21. उत्तरवेद्या उत्पन्नो added from B.—P. 212. l. 11. (29, 5.) मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कर्षाणं inserted from C.—l. 14. अपिपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां A. C. अपिपूर्वकत्वात्सर्वमुत्तरक्रतूनां B. उत्तरक्रतूनां Bm.—l. 30. (29, 6.) यामन् यामनि वेगगमने A. C. Bm. यामन् यानवेगनिवेगगमन B 1. यामन् याने विशेषवेगगमने B 2.—l. 31. तृणानि च A. C. तृणानिव B. तृणानिव Bm.—l. 32. दग्धस्थानानि C. दग्धस्थानानि A. तदश्च (तदंतश्च B 2. दग्धं Bm. तदग्धं Bm sec. m.) स्थानानि B.—P. 213. l. 16. (29, 8.) उत्तरवेद्या नाम्नी B. उत्तरवेद्यां नाम्नी A. C. Bm.—l. 17. सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C sec. m. कृतजन्योपभोगस्य B. कृतजन्यो Bm.—l. 27. (29, 9.) The words धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधं are added from C. In A these and the following words are omitted. P. 214. l. 10. (29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C pr. m. has गृ शब्दे । गृणंतीति गिरः स्रोतारः । पाठः.—l. 29. (29, 11.) पा रचणे यद् गती पातिः क्लिन् A. पा रचणे पद् गती वा खंतः क्लिप C pr. m.; चा is struck out sec. m. पा रचणे पद् गती पातिः क्लिन् B.—l. 36. हभृष्टसुभृष्ट इति ईमनिन् A. B. C. Un. has हभृष्टसुभृष्ट इमनिन्. Cf. Rv. Bh. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root सू. सवीमन् is formed.—P. 215. l. 18. (29, 13.) अयुवः etc. The etymological explanation is given only by C. In A all from दग्ध to संरभंति is wanting. B has अयुवः अंगुल्यः समीचीः etc.—l. 19. हर्षाद्वस्तद्वयसंपुटेण शब्दं कुर्वति A. Ca. हर्विशब्दं कुर्वति B. हर्षशब्दं कुर्वति Bm.—l. 20. हर्षादुद्धोषति C. हर्षति घोषति A. B. हर्षति Bm.—P. 216. l. 32. (29, 16.) ध्रुवं यथा भवति etc. Ca has ध्रुवं यथा भवति तथा (अयाचीः । उतापि च ध्रुवमशमिष्ठाः यज्ञं शान्तं परिसमाप्तं कृतवानसि) अस्माभिर्देत्तानि हवींषि प्रापय अशमिष्ठाः, the parentheses are from a later hand.—l. 33. त्वमकारिष्ठाः Ca. त्वमकारिष्ठाः A 2. B. त्वं ध्रुवं अकारिष्ठाः Bm.

P. 217. l. 23. (30, 1.) प्रयांसीतराण्यपि. C adds after it धानाकरंभादीनि.—l. 28. सोमपदस्थेतरवाक्के A. B. सोमपदस्थोत्तरवाक्के C.—P. 218. l. 4. (30, 2.) तस्मात् ॥ यस्मात् A 2. B. Ca. M 1.—l. 7. In Bm three leaves are wanting, from the end of 30, 2 to the end

of 30, 9.—l. 16. (30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वं omitted in C.—l. 19. After तुविकूर्मिः there is a lacuna in A. B, which is supplied by Ca in the following way: संयामि नानाविधकर्मणां कर्ता ऋषावान् शत्रुविषयहिंसावान् भवतीति शेषः प्रत्यचक्रतः । हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उयः etc. The passage, however, has been given according to C 2.—l. 32. (30, 4.) अच्युतानि च्युतिरहितानि C. अच्युतानि च्यवनरहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.—l. 35. अनुकूलाः from Ca.—P. 219. l. 2. हंतीति A. C. जिघ्रतीति B.—l. 14. (30, 5.) करोषीति यावत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत् C.—l. 15. लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.—l. 25. (30, 6.) शत्रूनभिलक्ष्य A. C. अस्मानभिलक्ष्य B.—l. 26. हिंसन् added from C.—l. 27. पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.—l. 30. प्राप्ति आभाक्षास्वस्य B 2. ऋक्षास्वस्य B 1. प्राप्नोति अभाक्षयस्य A. प्राप्ति आभाक्षास्त्रीयस्य C.—P. 220. l. 3. (30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.—l. 17. (30, 8.) यद्वा by conjecture.—l. 18. कंचिदसुरं. C adds त्वाष्ट्रं वृचं.—l. 25. कुण शब्दने A. B. कुण संशब्दने C. कुण शब्दोपकरणयोः Dhātup. 28, 45.—l. 31. (30, 9.) अपारां. C has after it दूडंरपारां, i.e. दूरपारां.—भूमिं सामनां समानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमि समेनां A.—l. 32. यद्वा सम एव साम A. C. B 2 sec. m. सम एव सामनुः B 1. यद्वा सम एव सामनुः B 2 pr. m.—l. 33. Read यद्देव, so has A 2, and the Sat. Br. यद्देव Ca. यदेव B.—एतैः A 2. B. Ca. एभिः Sat. Br.—तस्माद्देव साम इति C. तस्माद्देवसमे A. B. तस्माद्देव वव साम C 2. समोऽनेन सर्वेण तस्माद्देव समेति Sat. Br.—l. 34. सामनः ॥ सामना B. Ca. समाना A 2.—साम्यवतीं B 2. C. साम्यवती Ca. सम्यवती A. B 1.—l. 35. तथांतरिचं to आगच्छंतु only in C; but also Bm after the lacuna, mentioned above, has तरिचं अधारयत् किंच यां बावापृथिव्योरवस्थितौ etc.—P. 221. l. 2. सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.—l. 3. इष गती ॥ इषु गती A. B. इषि गती C.—l. 5. स्तंभु स्तंभन A. B. स्तंभु रोधन C.—l. 7. क्षिप धातोर्ह्रस्वस्य B 2. क्षिपधधातोर्ह्रस्वस्य B 1. क्षिपधधातोर्ह्रस्वस्य A. क्षिप ह्रस्वेति क्षिप धातोर्ह्रस्वस्य C. Cf. Un. II. 58.—l. 14. (30, 10.) पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात्माक् A. B. एतादृशो मेघः पुरा हंतोः हननात् तव वज्रप्रहारात्माक् C.—l. 15. विसिष्टो C. विसिष्टो A. विसिष्टो B.—l. 20. धर्मतिर्गतिकर्मा. C has after it सुरः हननात्माक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गान्निति.—l. 21. After वल्यति C adds यद्वा गोर्जात्येकवचनं गवां व्रजो गोष्ठभूतो वलो नामाकरोदिन्द्रः तं पुरुहंतं शब्दायमानास्ता गावोऽभ्यगच्छते आकाशते etc.—P. 222. l. 1. (30, 11.) After भावः Ca adds यद्वा संगतानि वाजान्नानि अंतरिचादाहत्यास्मानभि प्रापयेति शेषः.—l. 13. (30, 12.) सुसुधागृध्रिभ्यः कृन् Un. II. 24. सुसुधागृध्रिभ्यः कृन् A 2. सुसुधागृध्रिभ्यः कृन् Ca. सुसुधागृध्रि घृतचीरादिकं सामे सर्वमेत विश्वं स्त्रिया यागं विभोजनयिंद्र अदधात् उभ्यः कृन् B.—l. 21. (30, 13.) Between वि and वस्त्र्याः Ca adds पाठ । अक्तोः रात्रिः यामन् यामनि निर्गमने सति विवस्त्र्यास्तमांसि विवासनवत्या उपसः. It is one of the many marginal notes which have been inserted in the text of Ca, but which do not occur in the other C MSS.—l. 22. उषःकालः Ca. Bm. ऋकाले A. ऋकाले B. C.—l. 23. आगात् व्यपेति तदा A. B. C. आगतः तदा Ca.—l. 24. After इंद्रस्य तवै Ca pr. m. adds यद्वा महिना महिन्ना युक्तः आगादिति संबंधः तानींद्रस्य कर्म कर्माणि मुहता मुषु कृतानि पुरुणि बहूनि विवर्ते पाठः.—l. 34. (30, 14.) यद्यस्मादुदकात्स्नास्त्र स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं Bm. यद्यस्मादुदकात्स्नादुतरं संभृतं संपादितं A. यद्यस्मादुदकात्स्नास्त्र स्वादुत्वकरं संजतं स्वेन संपादितं Ca. यथा स्मादुदकः स्मा तस्मादुत्वकरं संभृतं स्वेन संपादितं C. यद्यस्मादुदकात्स्ना स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं B.—P. 223. l. 13. (30, 15.) दुष्टमायुधानि B. Bm. दुष्टं माधानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधानि Ca.—l. 15. दृह दृहि वृह वृहि

वृद्धौ C. वृह वृह वृह वृद्धौ A. वृह वृह वृह वृद्धौ B.—l. 19. After रपवः A. B have रपवच-
वसिवक्ते; Ca रपवसिवक्ते; C पच वचसिधोपधाया; B 2 sec. m. रप हिंसायां. Might it be
रप वचसि व्यक्ते?—l. 29. (30, 16.) After नय Ca adds शत्रून्वा वशं नय, and after शृण्वे it
adds शु अषणे इत्यस्य कर्मणि लटि व्यत्ययेन श्रुवः श्रु चेति शुः प्रत्ययः धातोः श्रु इत्यादेशः.—P. 224.
l. 5. (30, 17.) कियतोऽनिर्ज्ञायमानं C. कियतोभिज्ञायमानं B. कियतो । भिज्ञायमाणं A.—
l. 21. (30, 18.) Read यदा, so. has B. यदा A. C.—l. 22. After भवेम Ca adds
यदा हे प्रणेतः स्वस्येऽस्माकं च । जितस्त्वं यदा महांति वहनि हवीरूपाख्यन्नानि समासीदसि तदा
वयं बृहतो महतो रायो धनस्य संभक्तारो भवेम.— l. 35. (30, 19.) गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुचं C. B and
Un. III. 16. गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुचं Ca. A.—P. 225. l. 1. सीयुट् आर्द्धधां A. सीयुट् आर्द्धधां
B. C. सीयुटः सलोपः आर्द्धधां B 2 sec. m.—l. 13. (30, 20.) प्रख्याने । क्रिप् Ca. प्रख्याने ।
किप् A. प्रख्यानेप् B.—l. 19. (30, 21.) विदारय before आद्रियस्व Ca.—l. 31. (30, 22.)
अस्मिन्नेरे ॥ तस्मिन्नेरे MSS.

P. 226. ll. 15-20. (31, 1.) शासद्वहिरित्युच्यते B. All between is left out. In C,
but not in Ca, the Commentary on verse 1 and part of verse 2 is omitted.—l. 21.
पुत्रो भवेदिति B. Ca. पुत्रो पुत्रो भवेदिति A. Cf. Manu IX. 127.—l. 22. नष्टं नष्टमं पिंड-
दानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति B. Bm. नष्टं नष्टारं पीत्रं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीका-
राद्द्वीहिचं नष्टमं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति A. Ca. After गच्छति A and Ca add
कर्तुं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.—l. 24. तत्पति ॥ यत् पति A. Ca. विट्पति B. Bm.—l. 25.
All from यस्मिन्विषये to यस्या दुहितुः is left out in B.—l. 28. तथा स्वशरीरं A. C. तस्यां
स्ववीर्यं B. Bm.—P. 227. l. 7. (31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तृतीयकं B.—l. 8.
वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च वह्निः A. Ca. वह्निः स्त्री वह्निः पुमान्
स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च B. Cf. Durga's Commentary on Nir. 3, 6 : वह्निं च वध्ना
वोढारं पुत्रं अवह्निं चावोढीं स्त्रियं । तयोर्द्वयोरपि वोढृवोढृयोः पुत्रयोरन्यतरः etc.—l. 20. जनेर्लिचि ॥
जनेर्लिचि B. जनेर्लिचि C. जने लीटि A.—l. 26. (31, 3.) कंपमानो B. कं भ्राजपमानो Ca. कं
भ्राजपमानो A.—P. 229. l. 16. (31, 7.) सुद निरासि A. C. सुद चरणे B.—l. 18. सतेर्धातो
B. C. सत्तीतो Ca. सत्तीतो A.—l. 25. (31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः
सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्वमिति प्रतिमानं B. C.—l. 30. मन्त्रत्ययः A 2. मन्त्रत्ययः Ca. मन्त्र-
त्ययः B. Cf. Un. III. 6 sqq.—P. 230. l. 24. (31, 10.) ते व्याप्रा वर्तिताः A.
ते व्याप्ता वर्तिताः B. ते व्याप्रावतिष्ठ C.—l. 29. घुष (घुषु Ca) संशब्दने A. C. B 1. घुषिरविशब्दने
B 2. Cf. Dhātup. 17, 1.—P. 231. l. 3. (31, 11.) क्रमेणासु वसतीति A. B. क्रमेण हविरासु
भवतीति Ca. क्रमेण हविष्वासु वतीति C.—l. 6. मधु after स्वादुतरं Bm.—l. 7. स्वार्थं घप्रत्ययः
Ca. स्वार्थं वृषोदरादत्वात् घप्रत्ययः A. स्वार्थं वृषोदरादत्वात्स्वार्थं घप्रत्ययः C. स्वार्थं वृषोदरादत्वात्
घप्रत्ययः B.—l. 19. (31, 12.) अंतरिक्षेण विष्कभ्रंतो A. B. अंतरिक्षेण यज्ञेन वा विष्कभ्रंतो Ca.—
l. 20. After अस्थापयन् Ca adds यज्ञैरेव लोकस्थितिर्निद्रस्य च वृद्धिरिति कीर्तित.—ll. 22-24.
Between रोधने and इति निपातनात् all is omitted in A. B.—l. 32. (31, 13.) धात् । अकरोत्
B. Bm. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.—P. 232. l. 10. (31, 14.) प्रापयामः हे Ca. प्रापया-
महे C. प्रायामहे A. याचामहे B. प्रयाचयामहे हे Bm.—l. 28. (31, 15.) गापायाहिभ्य MSS.
Cf. verse 9.—P. 233. l. 3. (31, 16.) उपशमे B. उपरमे A 2. Ca.—दमेरूनसिरित्यूनसि A 2.
दमेरूनसिरित्यूनसि Ca. देम उपदमेरूनसिरित्यूनसि B.—l. 13. (31, 17.) After कृष्णे C adds
कृष्णा चाकृष्णा च कृष्णे, and after ऋजुगतयः, यदा ऋज्वयसः ऋजुकर्माणि इत्यर्थः.—P. 234. l. 9.

(31, 19.) सन्त्यसे to इत्यर्थः added from C.—l. 29. (31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशत् Ca.—l. 32. Before ब्रजे गाः etc. Ca adds द्वाराण्डाथ गा निरगमयदित्यर्थः.

P. 235. l. 19. (32, 1.) अजेश च A 2. अजेश च B. अजेश च Ca.—l. 28. (32, 2.) ब्रह्मकृत Ca. ब्रह्मकृता A 2. B.—l. 30. श्रीणतिः A 2. Ca. मृणतिः B.—l. 33. वृषु सेचने ॥ वृषु सेचने A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 13.—P. 236. l. 26. (32, 5.) After हर्यश्च B adds हरितवर्णाद्योपेत.—l. 31. न्युजागूजकचः ॥ न्युजागूजनुव A 2. न्युजागूजनुव Ca. न्युजागूजनुव B.—P. 237. l. 6. (32, 6.) वधेन युद्धेन A. B. C. वधेनायुधेन?—l. 16. वृत् वरण ॥ वृत्त्या A 2. B. वृत्तारण Ca.—l. 24. (32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.—l. 26. Un. l. 153 has रिष्व instead of चष्व.—P. 238. l. 5. (32, 8.) तदेव पथति किमिति Ca. तदे उच्यते A 2. तदेव उच्यते B.—l. 14. (32, 9.) तव ॥ ते तव A 2. B. Ca.—l. 21. अत्र निवारणे Ca. अत्रातिवारणे A 2. B.—l. 31. (32, 10.) सोमन् Un. IV. 150. सामन् A 2. B. Ca.—P. 240. l. 4. (32, 13.) Read नवशब्दस्य तप्तनखाय प्रत्यया वक्तव्या, and cf. Mahābhāṣya to Pāṇ. V. 4. 30, 6. नवशब्दस्य नत्ततनाय प्रत्यया वक्तव्या Ca. नवशब्दात् व्यूतनय (A 2 only नय) प्रत्ययो वक्तव्यो A 2. B.—l. 5. Read तनप्रत्ययो.—l. 14. (32, 14.) Before आह्वयति Ca adds धारणार्थः. The passage is left out in A.—l. 28. (32, 15.) तं सोमं added from C.—P. 241. l. 6. (32, 16.) After सखिभ्यः Ca omits सखिभिः, and inserts सखिभूपर्वतैर्दृढीकृतमपि गव्यं गोसंबन्धिनमूर्ध्वगणमारुजः आमप्रवानसि यदा वलेन रुद्धा गाः जेतुमंगिरसां कृते प्रवृद्धोऽसि तदा सर्वेऽपि त्वां न वारयंतीत्यर्थः.—l. 8. ईरचप्रत्ययः ॥ ईरचप्रत्ययः Ca. ईरट्प्रत्ययः A 2. ईरट्प्रत्ययः B; the Unādi-sūtra, cf. IV. 30 sqq., has ईरन्.

P. 241. l. 24. (33.) संभेदमायथावनययुरितरे। अथोत्तितीर्षुः A. C. संभेदमागत्योत्तितीर्षुः B.—P. 242. l. 2. (33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृत्तेर्मूर्धोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यापश्यत्. Cf. Durga's Commentary on Nir. IX. 26: विपाशनाद्वा। किमस्यां व्यापश्यत्। पाशा अस्यां व्यापश्यत् वसिष्ठस्य मुमूर्षतः। वसिष्ठः किल निममज्जास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशोकार्त्तः पाशैरात्मानं बद्धा। तस्य किल ते पाशा अस्यां व्यापश्यत् व्यमुच्यंतोदकेन.—P. 244. l. 24. (33, 7.) Ca adds at the beginning of the verse इदमृषेर्वाक्यं.—P. 245. l. 4. (33, 8.) After यत्संवादात्मकं Ca has इंद्रमाहात्म्यप्रकाशनरूपं वा.—l. 5. नोऽभीत्या ॥ नोधीष इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.—l. 8. मृजूष ॥ मृजूष A 2. Ca. मृजूष B.—P. 246. l. 20. (33, 11.) उत्तीर्णा भवेयुः. Ca adds तथा कुर्वति शेषः.—l. 26. यस्तेरावेति ॥ यस्तेरावेति A 2. B. यस्तेरावेति Ca. Cf. Un. p. 152.—l. 35. (33, 12.) Ca has at the beginning इदमुत्तीर्णस्य विश्वामित्रस्य वाक्यं.—P. 247. l. 12. (33, 13.) पूर्वमुत्तितीर्षुर्वि० A. B. पूर्वमुत्तीर्णो वि० C.—युगकीलाः deest in A. B.—l. 13. युग्यकंठ० C. युग्यकंठ० A. युग्यकंठ० B. युगमकंठ० Bm.

P. 247. l. 31. (34.) मध्यंदिनः Ṃsv. माध्यंदिनः MSS.—P. 248. l. 4. (34, 1.) वावृधानो वर्धमानो A. Ca. वावृधानो वर्धयमानो C. वावृधानो वर्धनशीलो B 2 marg. ववृधानो वर्धमानः Bm; B 1 has a lacuna.—भूरिदात्रः। दायते etc. A. C. Bm. भूरिदात्रो बद्धच्छेदनसाधनयुक्तः B 2 marg.—l. 6. आपृणत्। सर्वतोऽतर्पयत् C. Bm. आपृणत्। स्वप्रकाशेन पूरितवान् B 2 marg.; omitted in A. B 1.—l. 20. (34, 2.) नहेर्हलोपश्च ॥ महेर्हलोपश्च A. B. C.—महेश्च does not exist in our Unādi-sūtras.—P. 249. l. 5. (34, 3.) ई च MSS. इच्च Un.—l. 6. धेना जिगातीत्यत्र प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः. In the passage quoted by Sāyana धेना is ādyudātta, as it ought to be, if निच्च is anuvritta.—l. 16. (34, 4.) अज्ञां Ca. तथाज्ञां A 2. B. तथा चाज्ञां

Bm.—तथा च A 2. Ca. यथा च B. Bm.—l. 19. छपृभ्यां कित्. This sūtra does not exist in the Unādi-sūtras; cf. III. 148.—l. 36. (34, 5.) युच् वज्जलं. Cf. Un. II. 78.—P. 250. l. 17. (34, 6.) °धाञ्भ्यः Ca; omitted in A 2. B; Un. II. 81 has °धाञः.—P. 251. l. 3. (34, 8.) Read धिया सुत्या रमयंतः स्रोतारः with A. B. धिया सुत्या कर्मणा वा रणं येषां ते स्रोतारः Ca.—l. 6. तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ C. Bm. तत्तल्लोकात्वापिभ्यो ददौ A. ल्लोकवासिभ्यो ददौ B. असुरेभ्यः समाहृत्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकवासिभ्यो ददौ Ca.

P. 252. ll. 9 and 10. (35.) मध्यंदिनः Åsv. माध्यंदिनः MSS. See above, III. 34.—l. 25. (35, 1.) अदेर्नुमधश्च B. अदेर्नुम Ca; deest in A 2. Cf. Un. IV. 205; Rv. Bh. I. 9, 1.—P. 253. l. 11. (35, 3.) विघसं A. C. व्यघासं Ca. यवसं B.—l. 27. (35, 4.) समानप्रसिद्धी. Ca inserts before it विगबलयोः.—l. 28. सुषुद्वारं A. B. C. सुखकरं Ca.—P. 255. l. 22. (35, 10.) चिद्विकल्पार्थः from Ca.—l. 23. जिह्वया वाज्जतं ॥ जिह्वयाज्जतं B. Ca. जिह्वया त्वाज्जतं A 2.

P. 256. l. 12. (36, 1.) After सुते सुते Ca has परोऽर्च्यः परोचकृतः.—l. 21. (36, 2.) Read आपूर्णो for आपूर्णो.—P. 257. l. 6. (36, 3.) यावभिरं A 2. B. अस्माभिरं Ca.—P. 258. l. 1. (36, 5.) पूर्वस्य Ca. पूर्वपदस्य A 2. पूर्वपदस्य B. —l. 9. (36, 6.) रथ्येव रथिन इव. Ca adds गंतव्यं देशं.—l. 10. लताखंडरूपोऽल्पः A. लताखंडपितः Ca. लताखंडपाल्यः C. लताखंडजः B. Bm.—l. 22. (36, 7.) संहिता A 2. B. सिंहता Ca. संहता ?

P. 260. l. 31. (37, 4.) आकृषति ॥ आकृषति A. B. C.—P. 261. l. 15. (37, 7.) हे इंद्र in Ca only.—अभिमानिनो ये सपत्नाः Bm. अभिमानितया ये सपत्नाः A 2. अभिमातिनोत्ये सपत्नाः B. अभिमातयो ये पत्नाः Ca. It may be an interpolation from the following line.—l. 18. पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं ॥ पृतनाज्यं deest in A. B. C.—l. 29. (37, 8.) Ca inserts नादूष्येति गुडागमः before तमपः.—P. 262. l. 2. (37, 9.) निपादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु A. B. वचुरादिषु स्थानेषु Ca.

P. 262. l. 34. (38, 1.) काष्ठं संस्कारोति A. B. रथं संस्कारोति Ca. The same has after तद्वत् the words अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रथं न तष्टेवेति निगमः.—P. 264. l. 9. (38, 4.) आच्छाद्यन् added from Ca. B has धार्यमाणाः, Bm. धार्यमाणः.—l. 12. महदाश्रयोपेतं A. B. महदाश्रयोपेतं C. Bm.—l. 21. (38, 5.) वृषमः Bm. Ca. तयोः पूर्वः वृषमः A. B. C.—ज्यायान् प्रशस्ततमः Ca.—P. 265. l. 3. (38, 6.) Read तौ सं.—l. 6. गन् धृजो वः, not in the edition of the Unādi-sūtras.—l. 25. (38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.—P. 266. l. 6. (38, 9.) Read स्वस्तिर्यदिदं.

P. 267. l. 5. (39, 2.) पूर्वकाले Ca. पूर्वे A 2. B.—l. 19. (39, 3.) शस्त्रादीनि कर्माणि. Ca adds यद्वा वर्षेषु रूपाणि.—l. 30. (39, 4.) तन्निमित्तं from Ca.—P. 268. l. 17. (39, 5.) इत्युक्तं A 2. B. इत्युक्तेन Ca.—l. 18. जानुनोर्जुं ॥ जानुनो ज्ञं A 2. जानुनोर्जुं B. जानोर्जुं Ca. See Pân. V. 4, 129.—l. 26. (39, 6.) उत्साविण्यां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविण्यां गवि B. उत्सावि गवि A. C.

P. 270. l. 9. (40, 1.) स्रवति A 2. B. द्रवति Ca.—l. 15. Read तस्मादिदंद्रो B. Ca. Ait. År. तस्मादिदंद्रो A 2. See Rv. Bh. I. 3, 4.

P. 272. l. 18. (41, 1.) Read विष्वग्देवयोश्च ऐरव्यं च तावत्प्रत्ययः.—l. 25. (41, 2.) स्त्रीर्णमभूत् ॥ स्त्रीर्णं मरुतं A. स्त्रीर्णमत Ca. स्त्रीर्णं मरुत् C. स्त्रीर्णं B.—P. 274. l. 2. (41, 7.) अस्मयु-

रसदीयहविः० ॥ अस्ययुः हविः० A 2. B. असदीयहविः० Ca.—l. 16. (41, 8.) अविवमानलेन MSS. instead of ०मानवत्वेन.

P. 275. l. 4. (42, 2.) नुनमन A. नुतमन B. तुनमन C. See Ganap. 68, 25.—l. 21. (42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B 2 sec. m. निधने B (Bm gives only the second explanation). निधने A. C.

P. 276. l. 22. (43.) ऽप्यावपनीयं added from Ca.—l. 28. (43, 1.) आ अभिलक्ष्य ॥ अनु अभिलक्ष्य A. B. C; Bm has अनु अभिलक्ष्य उप आ याहि.—P. 277. l. 6. (43, 2.) करणे C. करणं Bm; omitted in A 2. B.—l. 17. (43, 3.) सोम ॥ सोम्य A 2. सोमा B. Ca.—l. 26. (43, 4.) अथ परोक्षसुतिः धानावत् Ca.—P. 278. l. 1. (43, 5.) After कुवित् Ca adds अत्र कुविच्छब्दः कदा इत्यर्थे वर्तते बह्ववाची वा.—l. 15. (43, 6.) द्वेधं Ca. Bm. द्विधं A 2. द्विधा B.—l. 16. युजिः; Un. has युधिः.—l. 26. (43, 7.) सर्वानिति A 2. B. Bm. Ca. सर्वाणीति B 2 sec. m.—l. 27. वर्षास्तुषु ॥ वर्षास्तुषु A 2. वर्षासु B. वर्षाव्यतिरिक्तेषुस्वप्नुषु Ca.

P. 279. l. 4. (44.) A 2 has सूक्तं ---, the strokes showing that some words, probably अयं ते असु हयंत इति सूक्तं इति, are missing.—l. 28. (44, 3.) ०वर्णयोर्धयोर्वावा० Ca. Bm. ०वर्णयोर्वावा० A 2. B.—l. 29. ययोश्च Ca. Bm. तयोश्च A 2. तयोरश्च B.—l. 32. वृद्धशीर्ष्यां रूपस्वांगयोरित्यनुप्रत्ययः युगागमश्च A 2. वृद्धशीर्ष्यां पुक्चेति अनुप्रत्ययः युगागमः Ca; B has युगागमश्चा संभज्यते etc. after पिवन्प्रत्ययः. Cf. Un. IV. 200; Rv. Bh. I. 39, 1. 64, 2. 117, 9.—P. 280. l. 11. (44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणपहारं B. प्राणपहारकं Bm. प्रहारकं A.—l. 19. (44, 5.) अभिषुतं सोममपावुणोत् ॥ अभिषुतमपावुणोत् A. B. C.

P. 280. l. 25. (45.) श्रुत्या A. B. श्रौतो C.—स्मार्ते C. शास्त्रं A. B.—l. 34. (45, 1.) अतिगच्छंति ॥ अभिगच्छंति A. B. C.—P. 281. l. 12. (45, 2.) शत्रुसंबन्धिनां पुराणां Ca. शत्रुसंबन्धिनीनां A 2. B. शत्रुपुराणां Bm.—l. 25. (45, 3.) हरचप्रत्ययः A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 32, 16.—सर्वे निपात्यते B. सर्वे निपात्यते A 2. सर्वे निपात्यते Ca.

P. 284. l. 27. (47, 1.) क्रांतावर्थे Pân. II. 2, 18, 5. क्रांथे A 2. क्रांतार्थे Ca. क्रांथतावर्थे B.—l. 35. (47, 2.) मरुद्विरेव from Ca.

P. 288. l. 17. (49, 2.) युवमासाय B. युमासाय A. युवस्य मध्ये C. Bm.—l. 18. न को ऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः ॥ न कोऽप्यस्तीत्यर्थः A. B. C.—l. 20. अमिनात् Ca. Bm. मिनाति A 2. B.—l. 28. (49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा सहायवान् बलवान् B.—l. 35. मुडागमः Ca. नुमागमः A 2. B. See Pân. VII. 4, 72.—P. 289. l. 8. (49, 4.) पृष्टः. Ca adds व्याप्तः.—l. 15. चित्वादंतोदात्तः from Ca.

P. 291. l. 10. (51.) षष्ठेऽहनि षष्ठ्येति A 2. B. Ca. But the *khandā* in Âsv. begins with षष्ठस्य.—P. 292. l. 3. (51, 2.) ०कथंज्यं Un. IV. 139. ०कथंज्यं A 2. B. Ca.—l. 15. (51, 3.) सचासाहं शत्रूणामेव हंतारं A. B. सचासाहं सत्यमेव शत्रूणामभिभवितारं C. Bm.—l. 18. Read नञ्याहन for नञि हन ॥ नञ्या हन A 2. नञ्यां हन Ca; B has नयतिरेत्यसिप्रत्यय etc. See Un. IV. 223.—P. 293. l. 7. (51, 5.) क्लिप् from Ca.—P. 294. l. 20. (51, 10.) इदमनु अनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. Bm. इदमनु अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca. इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.—l. 29. (51, 12.) उभौ पार्थ्वी from Ca.

P. 296. l. 7. (52, 5.) ०गार्तिभ्यः MSS., as Rv. Bh. III. 11, 3.—l. 17. (52, 6.) संभावय from Ca.

P. 297. l. 23. (53, 2.) हारियोजनस्य added from C.—P. 298. l. 19. (53, 4.) Ca adds

after तच्च गृहे एव the words यच्च ते जाया तिष्ठति.—l. 32. (53, 5.) अत्र स्थितौ रासभस्य द्वेषारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं C. वाजिनः अश्वः तेषां विमोचनं अत्र स्थितौ रासभस्य शब्दयुक्तस्य रथस्य B; omitted in A.—P. 299. l. 10. (53, 6.) यद्वा सुराणां सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.—l. 14. Instead of प्रत्ययस्य (C), A has गव्ययसी, B गव्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner: यद्वा रणो रमणीयः । वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्.—l. 22. (53, 7.) सहस्रसावो Ca. सावो A 2. B.—l. 30. (53, 8.) भृशं प्राप्नोति from Ca.—P. 301. l. 8. (53, 12.) स्तावयामि C. स्तौमि A. B. स्तावामि Bm.—l. 22. (53, 14.) Ca reads यद्वा कृताभिर्योगदानहोमलक्षणाभिः क्रियाभिः.—l. 30. शुद्रापत्यैश्च C. शुद्रवित्तैश्च A. B.—l. 31. पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नैचाशाखं A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशाखः । तत्संबन्धिधनं नैचाशाखं C.—l. 34. किं क्रियाभिरिति ॥ किं कृताभिरिति A 2. B. Ca.—प्रेप्सवो वा A. C. ०प्रेप्सा वा B, which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhâshya. See Nir. SS. vol. iii. p. 274.—घरणं A. C. हरणं B. हर्म्य Nir.—P. 302. l. 2. तत्स्यं A. B. तस्यं C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378 and MS. Paris) have तत्स्यं; Nir. Roth and SS. give तस्यं, but see var. lect. in the latter.—ll. 7–9. (53, 15.) The Slokas are taken from C. They are to be found in Shadgurusishya's Commentary on the Anukr. M. p. 107.—l. 14. ऋषिभिः सूर्यादाहृत्यास्त्रभ्यं Ca.—l. 24. (53, 16.) पंचजनाः from Ca.—l. 29. पलस्तयो जमदग्नयः from Ca.—P. 303. l. 15. (53, 18.) अनसि वहे क्तिवनसो डश्च not to be found in the edition of the Unâdi-sûtras.—P. 304. l. 7. (53, 21.) The Commentary on verses 21–24 was omitted by the writer of A 2, perhaps by Sâyana himself. For, when we compare the Commentary on vv. 21–24 with the Commentary immediately preceding and following, we notice that there are no grammatical explanations, and that the whole style differs. The copyist of the Pada MS. P 1 omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Pâda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishtha, Vasishtha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एव शब्दः (लोभः) सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक् अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः अतस्मां न निर्त्रेवीमि ॥ In the Anukramanî also it is said, अंत्या अभिशपार्थाः । ता वसिष्ठद्वेषिण्यः । न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । and Shadgurusishya adds the following quotation from Saunaka's Brihaddevatâ to the same effect:

शतधा भिद्यते मूर्धा कीर्तनेन¹ श्रुतेन च । तेषां बालाः प्रमीयन्ते² तस्मात्तास्तु न कीर्तयेत् ॥

—l. 7. पुरा खलु only in C.—l. 8. केनचित्कारणेन only in C.—ऋग्भिः only in C. Bm.—अभिशापरूपास्ता only in C.—l. 14. शौर्यवन् only in C.—l. 15. यातयति³ to लुक् only in C. Sâyana takes यात् and श्रेष्ठभिः as single words against the Pada text.—l. 17. प्रशस्ततराभिः only in C.—द्वेष्टो only in C.—l. 18. पंचवृत्तिः only in C.—l. 24. (53, 22.) चिच्छब्द

¹ कीर्त्तितौ च MS. E. I. H. 1823. कीर्त्तनेन 2396. Cf. Anukr. M. p. 108.

² प्रमीयन्ते E. I. H. 1823. प्रमायन्त 2396.

उपमार्थः। only in C.—यथा परशु कुठारं C. यथा कुठारं Bm. कुठारं B.—l. 25. शल्यली० Ca. शल्यली B. Bm.—l. 26. प्रयस्ता अपहता B. प्रयस्ता अपहता Bm. हे प्रयस्तापहता C.—l. 27. केनं मुखात् B. Bm. पशुमुखात् C.—l. 32. (53, 23.) पुरा खलु only in C.—प्रापत् Bm. C. प्रयात् B.—मीनिनं only in C.—l. 33. मंचगणसामर्थ्यं C. मंचसामर्थ्यं B. Bm.—P. 305. l. 1. पशु मन्यमानाः। पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः। पशुभिः वाञ्छ (perhaps पशुमिव यज्ञे) मन्यमानाः C. B. Bm have only पशुवत् मन्यमानाः.—l. 3. एवं to नार्हतीति only in C. वसिष्ठं धिक्करोति B. Bm.—नावाजिनमिति C. अवाजिनं मूर्खं B. Bm.—l. 4. अवाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः। तद्वि-
लक्षणं मूर्खजनं C. deest in B. Bm.—l. 5. तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः। तदा only in C.—l. 11. (53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति शिष्टैः सह C. Bm. प्रपित्वं प्रगमनं ति शिष्टैः सह B.—l. 13. बलं MSS. ज्वाबलं?—l. 14. चरन्ति B. व्यापयन्ति: Ca. व्यापयन्ति: C. वारयन्ति Bm.

P. 306. l. 23. (54, 4.) तं तं ॥ तं तं A 2. तं B. Ca.—l. 24. अत्यतना: C. अन्यतरा: B; wanting in A. —l. 25. अतः A 2. B. सतः Bm. संतः Ca.—l. 33. (54, 5.) को वा; वा from Ca.—C has after प्राप्नोतीति the words केन मार्गेण देवास्तर्पयितव्या इति.—P. 307. l. 3. यानि दिवि ॥ यादिने B. यानि A 2. Bm. Ca.— After इत्यभिप्रायः C adds दिव एषा पृथक्-
स्तुतिः.—l. 14. (54, 6.) सहास्तां तीं चैतां ॥ सहास्तां तीं खेतां Ca. सहास्तां तीं चैतां C. सह स्तां तीं चैतां A. सह स्तां तीं चैतां B.—l. 25. (54, 7.) आदनंतरं A 2. B. आदनंतरं उ पूरणः Ca. आदु अनंतरं Bm.—l. 26. परस्परं ब्रूतः. C has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.—l. 29. जागृकः ॥ जागृकः MSS.—P. 308. l. 13. (54, 9.) अस्माकं पदे Ca.—l. 17. ब्राह्मणपुराणकल्पे० Ca.— P. 309. l. 17. (54, 12.) अस्मभ्यं दातुं Ca after स्ववान्.—l. 26. (54, 13.) After द्योतमानाः C adds द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.— P. 310. l. 27. (54, 16.) After चारु नाम Ca has नासत्याविति नामरूपं च.—P. 311. l. 18. (54, 18.) श्वन्नुचन्ली० MSS. श्वन्नुचन्पूषन्ली० Un. I. 158.—P. 312. l. 6. (54, 20.) After देवाः Ca adds ध्रु प्रसिद्धाः पर्वता वा.— l. 34. (54, 22.) बलि लोपः from Ca.

P. 313. l. 13. (55, 1.) After महदैश्वर्यं Ca has बृहदेवतायामेव मुक्तं। अस्तीद्विश्वात्मना सर्वान्मन्यमानः परं पदं। देवानामसुरत्वं तदेकं महद्वितीरयन्निति.—P. 314. l. 9. (55, 4.) वृध्या-
दिरूपेण A 2. B. वृष्टिद्वारा हविरूपेण Ca.—l. 13. न निघातः Ca. निघातः A 2. B.—l. 28. (55, 6.) बावापृथिव्या अरणी वा Ca.—l. 31. भृशुशीतुचरी० A 2. B. Ca.—P. 315. l. 12. (55, 8.) आऽयत् MSS. आयत् Sāyana.—l. 14. Ca has at the beginning of the verse अत्र दावान्निवादः.—l. 19. क्तिन् Ca. क्तिप् न A 2. B. See Pāṇ. III. 2, 59.—P. 316. l. 33. (55, 13.) Ca after निहितमकरोत् adds the words यद्वा कया भुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्थानीयं मेघं निदधे। धारयति। न ज्ञायते। वर्षाकाल एव केवलं दृश्यते मेघः.—P. 317. l. 20. (55, 15.) असाधारणलिंगेनेति C. असाधारणसंगेनेति B. असाधारणसंगेनोत A.—l. 21. मध्ये from Ca.— P. 318. l. 1. (55, 16.) धून्प्रीणो० A 2. B. Ca. धून्प्रीणो० Vārttika.—l. 8. (55, 17.) लोके हि A. C. यथा B.—l. 19. (55, 18.) After शूरसिंहस्य Ca has सूर्यस्य वा.—P. 319. l. 10. (55, 20.) ०धातुकस्वरे धातुस्वरः Ca. ०धातुकस्वरः A 2. B.—l. 17. (55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 320. l. 15. (56, 1.) यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं added from C.—l. 16. अन्यथयितुं A. B. C.—l. 27. (56, 2.) A 2. B. Bm insert भूमी after द्वे.—P. 321. l. 32. (56, 5.) After श्रुतिः Ca adds मन्त्रोपि.—P. 323. l. 2. (56, 8.) नशेः कच्छार्थे ॥ नशेः कच्छार्थे० A 2. नशेरु० B. नशेः कच्छार्थे० Ca.

P. 323. l. 10. (57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्यानुतविवेकवान् C.—P. 324. l. 5. (57, 3.) धेनवो A. B. नवप्रसूता गावः C.—l. 17. (57, 4.) मनवे मनुष्यं C. मनवे अनुष्ठानं A. B.—l. 19. युजिबुधिदृशः ॥ युजिबुधिदृशेः A 2. Ca pr. m. युजिबुधिदृशेः B. युजिबुधिदृशेः Ca sec. m. See Un. Fl. 90; Rv. Bh. III. 43, 6; IV. 2, 3.—l. 26. (57, 5.) After प्रेर्यते C adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची। महत इन्द्रादीनंचति पूजयतीत्यरूची। जिह्वा वाक् देवेष्वाह्वानार्थं प्रेर्यते.—P. 325. l. 1. (57, 6.) प्रकृष्टा B. प्रकृतिष्ठा A 2. प्रकृष्टार्था Ca.—l. 5. पा A 2. B. पीच् Ca. Perhaps पीङ् is the right reading. Cf. Dhâtup. 26, 32; Rv. Bh. I. 63, 8. 77, 5.

P. 326. l. 6. (58, 3.) न कथयन्ति MSS., but cf. Rv. Bh. I. 118. 3.—l. 16. (58, 4.) Before ददुः Ca inserts मन्थेयां। मन चाने दिवादिः। खोटि रूपं। इमा। सुपो ङादेशः। गोच्छ-जीका। प्रकृत्वांतःपादमित्येङ्ः प्रकृतिभावः.—l. 28. (58, 5.) अंगूष इति not in the edition of the Unâdi-sûtras, but cf. Un. IV. 76.—P. 327. l. 4. (58, 6.) धनं हविः Ca.—l. 5. एकीभूताः संतो from Ca.—l. 15. (58, 7.) After अहि तिरोहिते Ca inserts अहि भवं अह्वयं। पूर्ववृत्ततीय-सवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले.—l. 21. (58, 8.) पूर्वंचति ॥ पुरमंचति गच्छति A 2. B. पुरतममंचति Ca.—P. 328. l. 3. (58, 9.) रूपं वा from Ca.

P. 329. l. 9. (59, 3.) वरिमन् उरतरे विस्तीर्णे देवयजनप्रदेशे Ca.—P. 330. l. 27. (59, 9.) घसेत्यादिना ॥ घस्यां Ca. वृषेत्यां A 2; deest in B. See Pân. II. 4, 80.

P. 331. l. 1. (60, 1.) तेषां समूहो C. तेषां भावो A. B.—l. 6. प्राप्ताः Ca. व्याप्ताः A 2. B. Bm.—l. 13. सहायेभ्यस्तल्, thus Sâyana and Kâsikâ. But from the Mahâbhâshya, which has गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यं, it follows that Pânini had omitted सहाय.—लित्स्वरः A 2. B. लीतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं.—l. 19. (60, 2.) चर्मणः चर्मणा Bm. चर्मणो A 2. B. चर्मणो Ca.—Ca omits हे ऋभवो in the beginning of the verse, and omits the words from हरी to हरी इति; but it has after प्रज्ञानेन the following: कर्मणा। ऋभव उर प्रभूतं भांतीति ऋतेन सत्येन भांतीति वा तादृशा हे ऋभवः।—P. 332. l. 22. (60, 5.) बप्सति ॥ बभसति A. B. C.—l. 26. भसेर्गङ्गेति ॥ भासराद्वेति A. B. भसेर्गति C. गस Ca. The rule does not occur in the Unâdi-sûtras. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 179.—l. 34. (60, 6.) After अहानि Ca adds सौत्यानि.

P. 333. l. 11. (61, 1.) उषस्त्रं Ca. Anukr. औषस्त्रं A 2. B.—l. 21. (61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिस्रणीत्युपमा B.—P. 334. l. 9. (61, 3.) From मार्गः to चाविति दीर्घः the text is taken from Ca.—l. 22. (61, 4.) ऽविबिभुषिभ्यः MSS. Cf. Un. I. 143.—l. 23. सोर्बुक् C. सा (or सो) लुक् A. मोर्बुक् B 2. त्वार्बुक् B 1.—l. 24. शप Ca. तिप A 2. B.—l. 32. (61, 5.) मधु सोमः ॥ मधुः सोमः Ca. मधुः सोमः A 2. Bm. मधु सोमः B.—P. 335. l. 8. (61, 6.) बुलोकात् A. B. C. बुलोकादुग्रच्छंती Ca.—l. 21. (61, 7.) प्रमाकृपा A 2. B. Bm. प्रज्ञां Ca.—l. 22. Before सर्वच Ca has स्वतिजोभिः.

P. 335. l. 34. (62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca has बाध्यमानाः.—P. 336. l. 5. न तुज्याः ॥ मात्यं तुज्याः A. C. मात्यं तुज्याः B. तुज्याः Ca.—l. 26. (62, 3.) From यद्वा ह्वयते to हविरिति inserted from C.—l. 29. After पालयतु Ca adds यद्वा होवा होतुरपेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्ति.—P. 337. l. 27. (62, 9.) अच सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B.; cf. Pân. I. 3, 29, 3, and Kâsikâ.—l. 30. (62, 10.) The whole passage from दोषो आगात् to द्वे आविष्टदेवं omitted in A and B.—P. 338. ll. 1-3. प्रेरयेत् Ca. प्रेरयत्

A 2. Bm; left out in B.—Ca has the following various readings: it adds सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य after तत्तस्य; द्योतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तथोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B give after स्वयंज्योतिः.—l. 7. From धेयतया to धीमहि inserted from Ca.—l. 9. धीशब्दस्य कर्मपरत्वे deest in A. B.—l. 33. (62, 14.) After द्विपाद्मः Ca adds प्रजाभ्यः.—P. 339. l. 21. (62, 17.) युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा ॥ वां दक्षं धनं बलं वा A. B. युवां दक्षस्य धनं बलं वा C. वां दक्षस्य दक्षं धनं Bm.

MANDALA IV.

P. 340. l. 2. (1.) वामदेवे B 2 sec. man. वामदेवे A. B. Bm. वामदेवस्य Ca. वामदेव C: cf. Pān. IV. 2, 9.—l. 6. चतस्रो ॥ तिस्रो A 2. B. Bm. Ca.—l. 19. (1, 1.) हविःश्रपणार्थं A 2. B. हविरानयनार्थं Ca.—l. 20. तत्तद्यज्ञेषु A. Bm. C. तत्तदेवं तत्तद्देवेषु B.—l. 31. (1, 2.) स्तोतुन् Ca. नृदेवान् A. देवान् B. स्तोतुदेवान् C. च Bm.—P. 341. l. 34. (1, 4.) यासि ॥ यासि A 2. वासि Ca; B has या प्रापणे खंतादाशीर्लिङ् सीयुडागमः.—P. 342. l. 8. (1, 5.) अत्यंतमीप्सितफलप्रदः C. अत्यंतफलप्रदः A. B.—l. 11. रतिर्व्यत्ययेन कानच् A. B. रतिर्व्यत्ययेन शानच् (न्त Ca) C.—l. 30. (1, 7.) स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः C. परिवीतः A. B. स्वतेजसा परिवीतः परिवृतः Bm.—P. 343. l. 19. (1, 9.) दापयित्वा A. B. Bm. दत्त्वा C.—P. 344. l. 13. (1, 12.) विपन्यं. The MSS. have विपन्याँ, but Sāyana must have read विपन्यं.—l. 32. (1, 13.) द्वे A 2. B. Ca. के द्वे Kāsikā on Pān. VI. 1, 12.—P. 345. l. 31. (1, 16.) एकास्मिन्पत्रे to उभयत्र taken from Ca.—P. 346. l. 15. (1, 18.) पश्चा पृष्ठदेशेषु C. पश्चा पृथग्देशेषु A. B.—P. 347. l. 6. (1, 20.) After इति जातवेदाः Ca has जातान्येन विंदतीति वा जातवेदाः ।

P. 348. l. 10. (2, 3.) युजिवुधिवृशः ॥ ०दृशेः A 2. B. Ca, but see Rv. Bh. III. 43, 6. 57, 4.—P. 349. l. 5. (2, 6.) स्वतवान्नधनवानिति तलवकार उक्तं C. स्वतवान् धनवित्तलावकार उक्त A; omitted in B. स्वतवान् has been repeated by conjecture.—l. 21. (2, 7.) देवयुर्देवं त्वां Ca. देवयुर्देवत्वं A 2. B.—P. 350. l. 4. (2, 8.) ०कृण्वोरञ्च ॥ ०कृण्वोर च A 2. B. Ca, but see Rv. Bh. III. 8, 8. 11, 4.—l. 12. (2, 9.) आहननं पापं B. A. C omit पापं.—l. 21. (2, 10.) सेवेया Ca. सेवसे A 2. B.—l. 22. असाम तस्य ॥ असामस्य C. असाम यस्य A. B.—P. 351. l. 4. (2, 11.) कर्तरि क्तिन् Ca. कर्मणि क्तिच् A 2. B.—l. 18. (2, 13.) घर्षणशील ॥ घर्मण० A 2. Ca; B omits the second explanation.—P. 352. l. 9. (2, 15.) यद्वेतः A 2. B. Ca. यद्वेतसः Ait. Br.—P. 353. l. 11. (2, 18.) अंगिरोगणो ॥ अंगिरोगणं Ca. अंगिरसो गणः A 2. B.

P. 354. l. 20. (3, 1.) स्तनिशुधिपुषिगमिमतिभ्यो A 2. B. ०मनिभ्यो Ca.—P. 356. l. 1. (3, 6.) कत्कथं A C. कत्पापं कथं B.—P. 357. l. 5. (3, 9.) प्रजाः ता जा अमर्येण अमरणनिमित्तेन Bm. प्रजास्ता जामर्येण निमित्तेन A. B. प्रजास्ताममर्येणामरणनिमित्तेन C.—l. 30. (3, 12.) प्रोत्साह्यमानः B. C. प्रगृह्यमानः A.—P. 358. l. 6. (3, 13.) प्रातिवेश्यस्य inserted from C. जनस्य B.—P. 359. l. 3. (3, 16.) निष्ठा नेयार्थानि गूढानि B. निष्ठा नियार्थानि गूढानि C; wanting in A.

P. 359. l. 22. (4, 1.) प्रसहनात् A 2. B. Ca and var. lect. in Nir. SS. प्रसयनात् Nir.—l. 23. ०न्वेरावता A 2. ०न्वेरावता Ca. ०न्वेरावृता B. ०न्वेरामृता Nir.—l. 24. अस्तासि MSS.

असिता Nir.—तपिष्ठस्तप्तमैस्तपिष्ठतमेरिति वा A, and Nir. MS. Par., where तृप्ततमे (तप्ततमे:?) is given as a marginal note. Nir. Roth and SS. have तपिष्ठस्तप्तमैस्तृप्ततमे: प्रपिष्ठतमेरिति वा 1. So has B, only तपिष्ठै: and तपिष्ठतमे: instead of तपिष्ठै: and प्रपिष्ठतमे:. C has तपिष्ठस्तप्तमैस्तपिष्ठतमेरिति वा.—P. 360. l. 22. (4, 4.) अरातिमदानं वा कुरुते deest in B.—l. 32. (4, 5.) जामि जामिं बंधुं अबंधुश्चून् A. जामिजामिं बंधुश्चून् C. जामिं बंधुमजामिमबंधुं एतादृशान् शून् B.—P. 361. l. 1. चाप्रत्ययस्येति Ca. चाप्रत्ययस्य चेति A 2. B. Cf. Pân. VIII. 3, 41; Rv. Bh. I. 49, 3. 86, 9. 94, 5; X. 121, 3.—P. 362. l. 3. (4, 8.) After मर्जयेम there is a lacuna in A 2 and B, both omitting just the same passage. The same occurs IV. 4, 15, where both A 2 and B omit all from गृभाय to मिचमहो (p. 364. ll. 16-18). See also IV. 23, 1.—l. 12. (4, 9.) परिचरति A. B. परिचरत्विव सोता C.—P. 363. l. 5. (4, 11.) जौहोत्यादिक: Ca. जुहोत्यादिक: A 2. B.—l. 26. (4, 13.) लक्षणाच्छापात् B. लक्षणात्पापात् Ca. लक्षणात् A 2.—l. 27. शोभनं Ca. शोभनं A 2. B.—P. 364. l. 5. (4, 14.) प्रतिपादितं A. B. प्रार्थितं C.—l. 13. (4, 15.) दीप्त्या A 2. B. दीप्त्या Ca.—After परिचरेम Ca has भूते वा लिङ् । पर्यचराम ।

P. 365. l. 3. (5, 1.) सामर्थ्याद्विरिति C. सामर्थ्याद्विधिरिति A. B.—l. 9. किमिव to कूलमिव in A. B. C; it seems to be a marginal note.—l. 16. (5, 2.) प्रकारं C. प्रकारतरां A. B.—l. 17. नीयमान: C. स्थापित: B; omitted in A.—l. 33. (5, 4.) ये द्वेष्टार: conjecture. A. C have द्वेष्टार: after स्थिराणि. B omits it, but gives द्वेष्टृन् after जानत:—P. 366. l. 28. (5, 7.) समानं सर्वेषामेकरूपं ॥ सर्वेषामेकरूपं समानं A. B. C.—l. 33. लुप्तोपमेतत् Bm. लुप्तोपमेतत् A. B. C.—P. 367. l. 1. ज्योतिरादिभि C. ज्योतिरादित्य A. B.—l. 2. आरुपितं देवैर्नमस्वा A. आरुपितं आरोपितं देवैर्नमस्यं B. आरुपितं आरोपितं देवैरश्वा C.—P. 368. l. 11. (5, 12.) साधनभूतं A 2. B. सारभूतं Ca. Bm.—दातव्यं C. तद्दातव्यं A. B.—l. 20. (5, 13.) प्रीत्यादि° A 2. B. प्राच्यादि° Ca.—l. 23. After पालयिष्य: Ca has पत्नीस्थानीया वा.—l. 24. सर्वात्मनो A 2. B. सूर्या° Ca.—l. 29. (5, 14.) उक्थेन A. B. C. उक्थेन Ca.—आरोह्येण A 2. B. अग्रारोह्येण Ca.

P. 369. l. 17. (6, 1.) इत्यत्र प्रकृत्यंशोनुवाद: क: Ca. इत्यत्र कृत्यंशोनुवाक: A. B. C.—l. 18. भवेत्यर्थ: ॥ भवत्यर्थ: Ca. भवतीत्यर्थ: A 2. B.—P. 370. l. 17. (6, 4.) यद्वै etc. Cf. Sat. Br. I. 9, 1, 10.—l. 25. (6, 5.) मादनीयो मोदयिता वा A 2. B. मदनीयो मोदयिता वा Ca. मादनीयो Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 60, 3. 103, 6; IX. 67, 1; X. 61, 20; but see above, IV. 6, 2.—P. 371. l. 19. (6, 8.) कीदृशं अंगुलय: । अथर्यो न स्त्रिय इव । कीदृशमपि । उष° Ca. कीदृशं अथर्यो न स्त्रिय इवोष° A 2. B.

P. 373. l. 12. (7, 3.) प्रभासकं बुद्धि: कर्तारं C. प्रारंभकं B. A gives no explanation.—P. 374. l. 15. (7, 7.) स्थाने after धामनि inserted from C.—P. 375. l. 5. (7, 9.) ययं त्वां B. C. यद्यद्वा A.—°जननहेतुं ॥ °जनकहेतुं A. C. °हेतुकहेतुं B.

P. 377. l. 30. (9, 5.) वा before सदस्यो added from C.—P. 378. l. 9. (9, 7.) यजनसाधनं Bm. यजमान° B. Ca. यज° A 2. Cf. Rv. Bh. VI. 13, 4.

P. 379. l. 22. (10, 5.) किञ्च not in the edition of the Unâdi-sûtras, but cf. Un. I. 71 and Rv. Bh. III. 17, 1.

P. 380. l. 18. (11, 1.) भद्रं भजनीयं C; omitted in A. भद्रं मंगलं B: cf. 10, 1.—l. 26. (11, 2.) मथनेन B. मथनाय A 2. मथनीय Ca.—बहुजन्मन् A 2. B. बहुजन्मवन् Ca.—

l. 29. From दिवादिभ्यः to तिङ्ङुतिङ्ङ left out in A 2. B.—P. 381. l. 1. (11, 3.) स्विष्टकृत Ca. स्विष्टकृतो A 2. B.

P. 382. l. 10. (12.) छंदः supplied. चैष्टमं C. चैष्टमो A. B.—l. 17. (12, 1.) तोषकेण B. C. भावत्वेन Ca. लोषकेण A.—l. 27. (12, 2.) यो after परिचरन् by conjecture. C has स, and omits the स after पुष्टः सन्.—P. 383. l. 27. (12, 6.) निवासधितारो ॥ विवासितारो A 2. B. निवासितारो Bm. निवसितारो Ca.

P. 384. l. 14. (13, 2.) मित्रोऽहरभिमानि added from C. B has only मित्रो.—l. 22. (13, 3.) अविमुंचतः B. C. अविस्संयतः A; probably meant for अविस्संयतः.—l. 28. (13, 4.) जगन्निर्वाहकात्मकसंस्थादानार्थं ॥ जगन्निर्वाहकात्मकसंस्थादानार्थं A. C. Bm. जगन्निर्वाहकात्मकसंस्थादानार्थं B. जगन्निर्वाहकात्मकसंस्थादानार्थं Ca.—l. 29. संवृण्वन् C. अवृण्वन् A. B.—P. 385. l. 10. (13, 5.) नाकेन समवेतः A. C. च्छतेन समवेतः B.

P. 386. l. 18. (15.) इत्याभ्यां Ca. इति द्वाभ्यां A 2. इविभ्यां B. See Anukr. M. p. 17.—l. 34. (15, 2.) पर्येति A. B. C. परियाति Ait. Br.—P. 387. l. 9. (15, 4.) सात्यहव्यो ॥ सत्यहव्यो C. सत्यहव्यो Ca. सत्यहव्यो B. सत्यहव्यो A.—l. 15. (15, 5.) एतेन यजमानस्य A. B. अनेन यजमानः C.

P. 388. l. 29. (16, 2.) समीपे नाश्वाक्मनुष्या यथा मुंचति ॥ समीपे पश्चान्न मनुष्या यथा मुंचति A. समीपे अश्वाक्मनुष्या यथा अश्वाक्मुंचति C. समीचेन मनुष्या यथा अश्वाक्मुंचति B; Bm has अध्वनो न गंतव्यस्य मार्गस्थिति समीपे मनुष्या यथाश्वान् विमुंचति Bm.—P. 389. l. 4. (16, 3.) विपिपानो ऽत्यर्थं पिबन् अर्थात् A 2. B. पिपानोऽत्यर्थं पिबन् व्यर्थात् Ca. Sāyana probably read वि पिपानः instead of विऽपिपानः. This is shown by the words विशिषिणार्चति, an explanation of व्यर्थात्, वि being generally explained by विशिषेण.—P. 390. l. 1. (16, 6.) पर्वतमपि मेघं वा। अश्मेति मेघनामैतत् ॥ पर्वतमिति मेघं वा। मेघनामैतत् A. C. पर्वतं मेघं पर्वतमिति मेघनामैतत् B. पर्वतमपि मेघं वा Ca.—l. 11. (16, 7.) ऽभूः C. Bm. बभूव A. B.—l. 24. (16, 9.) इति नृमणः A. C. Bm. इति नृमणः B. It ought to be नृमणाः.—P. 391. l. 20. (16, 11.) प्रभवति A 2. B. प्रभवेत् Ca.—P. 393. l. 7. (16, 17.) अबोधि A. B. C.—P. 394. l. 9. (16, 21.) क्रियते A 2. B. अक्रियत Ca.

P. 394. l. 13. (17.) विनियुक्तं A 2. B. निविद्वानीयं Ca.—l. 14. त्वं महौ इति added by conjecture. The second Viniyoga is only given by C.—l. 29. (17, 2.) रेजत् अरेजत् अकंपत् Ca. रेजत् अरेजत्। अकंपयत् A 2. रेजत् अरेजत् अकंपयत् B. रेजत् अरेजत् अकंपत् Bm.—P. 395. l. 14. (17, 4.) विनाशरहितं Ca. विचाररहितं A. C. विच्युतिरहितं B.—P. 397. l. 18. (17, 12.) कियत् जगत् B.—P. 398. l. 12. (17, 15.) एकपदीयमुक् A 2. B. Ca, but see Rig-veda Prātisākhya 992.—l. 18. (17, 16.) जयाश्चे Ca sec. m. जायां चे A 2. जायामि Bm. जाया चे B.—l. 20. From एवंभूतं to इत्यर्थः only in C. B has कोशमाधारभूतमिन्द्र-मवति रक्षणार्थं नाच्यावयामः न त्यजामः भजेम इत्यर्थः.—P. 399. l. 14. (17, 19.) अप्रतिगमनानि A 2. B. अप्रतिगतानि Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 31, 4; VII. 85, 3; VIII. 90, 5.—l. 25. (17, 20.) Ca inserts यज्ञोद्धूतं before यद्यज्ञो.—l. 26. From विरप्शीत्यु° to विरप्शीत्यादि left out in A 2. B.—परिद्धातीयं Ait. Br. परिद्धादितीयं Ca.

P. 400. l. 4. (18.) जायेय Bm. जायेयं Ca. जायया A 2. जायेयां B.—l. 25. (18, 2.) दुर्गहा दुर्गहोयं दुःखेन याह्यं A 2. दुर्गहा दुर्गहोयं दुःखेन याह्यं B. दुर्गहा दुर्गहोऽयं दुःखेन याह्यं Bm. दुर्गहा दुर्गहं (दुर्गहं pr. m.) दुःखेन याह्यं Ca. We should expect दुर्गहा दुर्गहं दुःखेन

गाह्यं. Cf. Rv. Bh. V. 4, 9.—l. 33. (18, 3.) अन्वव्रीत् B. अनुव्रीत् A. C. Bm. —P. 401. l. 22. (18, 5.) तिष्ठति Ca marg. after अतिष्ठत्.—l. 28. (18, 6.) प्रतिपादकोद्भूतेन A. B. C.—l. 30. इममर्थे A 2. B. इति मदर्धे Ca.—P. 402. l. 6. (18, 7.) स्तुतिप्रतिपादकानि कानिचित्पदानि Ca. स्तुतिपादकानिवित्पदानि A 2. स्तुतिप्रतिपादकानि निवित्पदानि Bm; B has प्राप्तवानिति निवित्पदानि, leaving out all between.—l. 7. ता Ca. ततो A 2. B.—पापं after ब्रह्महत्यापुं supplied by conjecture.—l. 24. (18, 9.) प्रविध्यन् A 2. प्रविध्वान् B. प्रविद्वान् Bm. स्वां विध्यन् Ca.—P. 403. l. 1. (18, 10.) अदितिसंवरथाय ॥ अदितिसंवरथाय A 2. Ca. अदितिः वत्सं चरथाय B.—l. 25. (18, 13.) पुरीतंति Ca pr. m. पुरीतत Ca sec. m. पुरीतति A 2. पुरीततानि B. Bm.

P. 404. l. 13. (19, 1.) अस्मिन्ने B. अस्मिन् लोके Ca. अस्मिन् A 2.—l. 23. (19, 2.) नदीः C. आपः तासां B; omitted in A.—P. 405. l. 1. (19, 3.) पौर्णमास आमा° B. पौर्णमास आमा° A 2. Ca. पूर्णमास आ आमा° Taitt. S.—l. 23. (19, 6.) एजदेजता चलता ॥ एजत एजत अचलत A 2. एजत् एजत अचलत् B. एजत् अचलत् Bm. एजत् एजत अचलत् Ca.—l. 30. (19, 7.) हिंसका ॥ हिंसका A 2. B. Ca.—P. 406. ll. 17 and 20. (19, 9.) उपजिहिकाभिः A 2. B. उपदीहिकाभिः and उपदीकाभिः Ca.—P. 407. l. 5. (19, 11.) क्रियते B. क्रियत A 2. अक्रियत Ca.

P. 407. l. 15. (20, 1.) अभीष्टानां Ca. Bm. अभिष्टानां A 2. अभिष्टीनां B. Cf. Rv. Bh. IX. 48, 5.—l. 23. (20, 2.) अभि लचीकृत्य C. Bm. अभिलक्ष्य B. अभिमुखीकृत्य A.—P. 408. l. 15. (20, 5.) इव after वीरपुरुष added from B. यो by conjecture.—l. 24. (20, 6.) नृष्टं निगतं A. B. C. नृष्टं निर्गतं Ca. The usual explanation would be नितरां प्राप्तं or व्याप्तं.—l. 30. (20, 7.) वारयिता A. B. निवारयिता C.—P. 409. l. 7. (20, 8.) A 2. Ca put ईवे after धनस्य, and omit ईचसे.—l. 26. (20, 10.) वदाम A 2. B. वदामः Ca.

P. 411. l. 28. (21, 7.) सेवत इति यत् तत् B. C. सेवत इति यावत् A.—P. 412. l. 27. (21, 10.) भजेय Ca. भजेयं A 2. B.

P. 413. l. 8. (22, 1.) यच्च हविरादिकं च C. Bm. यच्च हविरादिकं च A. B.—P. 415. l. 20. (22, 10.) देहि C. उपसंस्मि A. B.

P. 416. l. 5. (23, 1.) B inserts उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः after स्तुतिरिति शेषः, and both B and Bm leave out all from यागं to किंच ऊध, while A 2 omits all from तस्य महिम्नो to उपसर्गश्रुः.—l. 6. कस्य after होमनिष्पादकस्य added from Bm.—l. 26. (23, 3.) कानि चित् Ca. कानि A 2. B.—P. 418. l. 5. (23, 8.) संबन्धिनी Bm. संबन्धी Ca; left out in A 2. B.—l. 6. प्रतिबद्धौ from Ca.

P. 419. l. 5. (24, 1.) परमैश्वर्ययुक्तं ॥ परमैश्वर्यं A. B. C.—P. 420. l. 2. (24, 4.) तदानीमेव नेमे केचन भाग्यवंतो C. Bm. तदानीमेवातमे वातमे कत भाग्यवंतो A. तदानीमेव नेमे भाग्यवंतो B 2. तदानीमेकेन भाग्यवंतो B 1.—l. 15. (24, 6.) Ca has after इत्या, सत्यमेव.—l. 16. The Pada MSS. have in the text अविवेनन्. The Samhitâ MSS. S 2. 3 have अविवेनं तमितः; S 1 अविवेनन्तमित्. Sâyana read अविवेनं. Cf. Rv. IV. 25, 3.—l. 25. (24, 7.) अत्र भृष्टयववाची C. अन्नवाची A.—भृज्जित् A 2. Bm. भृज्जति Ca. All from पचनं कुर्यात् to इन्द्रो मनायोः is left out in B.—P. 421. l. 3. (24, 8.) सोमं सुवन्निः Ca. सोमं त्वन्निः A 2. सोमवन्निः B.—l. 9. (24, 9.) मूखं पश्येन B. मूखं पश्येन Ca. मूलपश्येन A 2.—l. 10. न विक्रीतस्त्वयं मया C. न स विक्रीतवान्पुरा A. B. न विक्रीतः स्वयं मया Ca.—स विक्रीता A 2. Ca. विक्रीता न B.—l. 11.

वस्त्रं B. वक्तुं A. क्रेतुः C.—यदा Ca. या A 2. यया B.—तद्योर्न A 2. Ca. तया B.—l. 12. चेतुतो ॥ चेततो C. चेतुतो A. Ca. चेतुतो B. Aa.—अथ मूल्यार्थमेतस्यांमविचार्यैव निर्णयः A. अथ मूल्यार्थमेतस्यांमविचार्यैव निश्चयः B. अथ मूल्यार्थमेतस्यात् विचार्यैव तु निर्णयः Ca. ॥मेतस्यात् C.—इत्येवं C. अन्येव A. अन्येन B.—l. 13. समयोचेति चिंतयन् Ca. समये ॥ नेमि चिंतयेत् B. समयोचेति चितायत् A 2.—l. 14. क left out in A 2.—दृच ॥ दृच A 2. B. Bm. Ca.—एकार्थो A 2. B. एवार्थो Ca.—इत्ययं A. C. ईरितं B; Bm, which gives only this last Sloka, has वस्त्रमिति अयमर्थः प्रतिपाद्यते.—l. 15. भूम्ना Ca. भूम्यां B. भूम्या A 2.—l. 22. (24, 10.) सुतिभिः deest in A. B.

P. 422. l. 3. (25, 1.) को यजमान Ca; A 2 omits को, B puts it before नद्यो.—l. 5. तर्पणाय ईद्रे । ईद्रे स्वीति C. अपर्णाय ईद्रे । स ईद्रे A. अपर्णाय ईद्रे । याचते स ईद्रे B.—l. 26. (25, 4.) धारयन् C. पारयत् A. B: cf. Sat. Br. I. 4, 2, 2-5, 1, 8.—P. 423. l. 3. (25, 5.) हिंसन्तु A 2. B. हिंसन्ति Bm pr. m. Ca.—l. 5. मनायुरिन्द्रविषयसुतिकामश्च C. मनायुः मनोयुक्तो यजमानः B; omitted in A.—l. 6. सुप्राचीः सुष्टु प्राविता ॥ सुप्राचीः हविं सुष्टु प्राविता Aa. सुप्राचीः सुष्टु प्रथिता A. सुप्राचीः हविभिः सुष्टु प्रतर्पयिता C. सुप्राचीः सुष्टु प्रावयिता B. सुप्राचीः सुष्टु प्राविता Bm.

P. 424. l. 3. (26.) सुपर्णात्मना Ca. सुपर्णात्मा A 2. B.—l. 9. (26, 1.) उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सर्वात्म्यं B. उत्पन्नतत्त्वज्ञानं सर्वात्म्यं Bm. उत्पन्नतत्त्वः सन् सर्वात्म्यं A 2. उत्पन्नतत्त्वः सन् सर्वात्म्यं Ca.—l. 10. ईद्रे वा from B.—l. 11. आर्जुनेयं to ऋषिरहमेवास्मि given from C; omitted in A. B places किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं नृजि प्रसाधयेऽहं कविः सर्वज्ञ उशना शुक्र इति मा मां पश्यत after इत्युक्तं भवति.—l. 28. (26, 3.) क्षिरं अध्वंसयं B. क्षिरं प्रैरयं C. क्षिरं यं A.—P. 425. l. 13. (26, 5.) सोमपालकान् Ca. सोमकान् A 2. B. Cf. Rv. Bh. IV. 27, 3; IX. 77, 2.—l. 23. (26, 6.) आहरेत् after अहरत् Ca.

P. 426. l. 12. (27, 1.) मामरचन्नित्यर्थः । अधाधुना श्वेनः श्वेनवत्स्थितोऽहं जवसा वेगेन निरदीयं । शरीरान्निर्गमं । अनावरणमात्मानं जानन्निर्गतोऽस्मीत्यर्थः । C. मामरचन्नित्यर्थः । अधानन्तरं श्वेनः सन् जवसा वेगेन गर्भात् निरदीयं निर्गतवानस्मि । B. The whole explanation after मामरचन्नित्यर्थः omitted in A.—l. 13. In the Ait. Âr. the khanda begins अपक्रामन्तु गर्भिण्यः पुरुषे ह वा etc.—l. 28. (27, 3.) विक्षिप्तवतः Ca. विक्षितवतः A 2. वीक्षितवतः B. वीक्षितवतः Bm.—l. 31. अच्छिदत् B. Ait. Br. अच्छिन्त A 2. Ca.—यदा यदा Ca.—P. 427. l. 16. (27, 5.) सोमरसस्य Bm. सोमराजस्य A. C. सोमरस्य B.

P. 427. l. 18. (28.) ईन्द्रासोमदेवताकं Ca. ईन्द्रा° A 2. B.—युजेंद्रासोमं Ca. युजेंद्रासोमं A 2. B. युजेंद्रासोमं Anukramanî MSS., corrected by Macdonell into ०सौमं. But cf. II. 30; VII. 104; and सोमापीण्य II. 40; सोमारौद्र VI. 74.—P. 428. l. 11. (28, 3.) सर्वा सर्वाणि A. C. शर्वा (पवा Bm) सर्वाणि B. Instead of शर्वा, Sâyana read सर्वा.

P. 431. l. 9 (30, 7.) अत्यंतं B. किमित्यत्यंतं A. C.—P. 433. l. 30. (30, 24.) आदारयितः Ca. दारयितः A 2. B. Cf. Nir. VI. 31.—P. 434. l. 1. ननु Ca. अनु A 2. अच B.

P. 434. ll. 6 and 7. (31.) A 2. Ca have पादनिवृत्त for ०निवृत्त.—l. 20. (31, 2.) भक्तं Bm. भोक्तुं A 2. B. भक्तुं Ca.—P. 435. l. 7. (31, 7.) त्वा त्वां MSS.—l. 17. (31, 9.) शतपरिमितमपि A 2. शतपरिमितपरि B. शतमपरिमितमपि Bm. शतमपि मितमपि Ca.—l. 26. (31, 11.) वृणीष्व A 2. आ वृणीष्व B. Bm. Ca.—P. 436. l. 5. (31, 13.) उद्गाटय Ca. उत्पादय A 2. B.—l. 10. (31, 15.) Before अस्माकमुत्तमं, A. B have तस्मा त्वं, Ca क्वात्तं.

P. 438. l. 24. (32, 16.) घसः अघसः अघि Ca.—P. 439. l. 4. (32, 18.) अस्मन्ना अस्मानु त्वदीयं राधो धनं एतु Ca. अस्मन्ना अस्मदीयं राधो धनं एतु A 2. अस्मन्ना अस्मदीयं राधो धनं ते त्वत् एतु B.—l. 7. (32, 19.) The Commentary to this verse is only given in B and Ca. A has दश ते कलशानामित्युक्त्वा. —l. 28. (32, 23.) कमनेनानीयत Nirukta. कमनेनानुमीय A 2. कमनेनानुमीयत Ca. कम । नेनीय B.—P. 440. l. 1. (32, 24.) यामेषु गमनेषु Ca. यामेषु यज्ञेषु B. यामेषु A.

P. 440. l. 18. (33, 1.) देवेभ्यः A 2. Ca. देवेभ्यः B. देवेषु Ait. Br.—l. 20. स्वकार्यं प्रति प्रेषयति ॥ स्वकार्यं प्रति प्रेरयति Ca. स्वर्गं प्रति प्रेषयति A 2. Bm. स्वर्गं प्रति प्रेषय इति B.—l. 30. (33, 2.) From वेष्टेण to कर्मभिः taken from Ca. परिविष्टी वेष्टेणा (वेष्टेण B1) परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्यश्चरं etc. B. परिविष्टी परिवेष्टेण परिचर्य वेष्टेणा वेष्टेण व्याप्ता यद्वा नंतराय-वदेवानामिन्द्रादीनां etc. A. परिविष्टी वेष्टेणा ववष्टेण परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्यश्चरं etc. Bm.—l. 31. युवशा कर्त्तव्यं देवप्राप्तेकरेकांतत्वेन देवैरेकत्वादिभावः । A. °त्वादिति भावः B. युवस्था कर्त्तव्यं देवत्वप्राप्तेरुक्तोचत्वेन देवैरेकत्वादिति भावः । Ca.—P. 441. l. 2. मनायै मतिरुते Ca. मनायै चरते A. मनायै B.—l. 10. (33, 3.) अम्भः Ca. अम्भयः A. B.—l. 18. (33, 4.) After अकुर्वन्ति यत् Ca adds किं मृताया गोस्वचांगसु क्वाय तस्या मांसं समयोजयन्नित्यर्थः.—l. 25. (33, 5.) देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन तदा तेषु (तेषां B1) मध्ये एको ज्येष्ठः A. B. देवत्वप्राप्त्युक्तो ज्येष्ठः Ca.—l. 27. तद्वरः कनिष्ठो वाजः B. तत्कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् Ca ; omitted in A.—l. 28. वो वचः युष्मद्वचनं from B and the margin of Bm.

P. 445. l. 15. (34, 7.) अम्भुभिः Ca. अम्भुभिः A 2. B.—P. 446. l. 5. (34, 10.) वाजवतं-मन्नवतं C. वाजवतं बलवतं B. वाजवतं A.—l. 6. दातुं Ca. दत्त B. ददातु A. ददात C.—l. 7. रयिं after दत्त C. अघिं A ; omitted in B.—l. 13. (34, 11.) अपरक्ता A. B. अपगता C.—l. 14. मरुद्भिः सं मदथ ॥ मरुद्भिः दथ Bm. मरुद्भिः B ; left out in A 2. Ca ; but there seems to be the sign + in A 2, to mark the omission.

P. 446. l. 26. (35, 1.) अन्वागच्छन्तु A 2. B. अनु गच्छन्तु Ca.—P. 447. l. 9. (35, 3.) From अथ सोऽपिः to कुशलहस्ता यूयं from C. B gives the following Commentary on this verse : हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेताः अम्भवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकृतं कृत्वा च हे सखे सखिभूतापि विशिष्येति (इति not in Bm) अनुग्रहेण सोमपानमित्यब्रवीत अवदत् अथ यूयं अमृतस्या-मरणधर्मकस्य etc.—P. 448. l. 19. (35, 9.) °सोमदानवतं तृतीयं A. B. °सोमदानवतं यत्तृतीयं Ca.—l. 20. परिषेचनवत् ॥ परिषेचनवतं A. B. परिषेचनवतं Ca.

P. 449. l. 8. (36, 2.) नु चिप्रं only in B. Bm.—P. 450. l. 8. (36, 6.) सुत्या युक्तो C. सुत्या A. सुत्यो B.—l. 11. एवमेव A 2. Ca. एवमेव B.—अम्भुर्व्यवहारं A 2. B. अम्भुर्व्यवहारं Ca.

P. 451. l. 24. (37, 2.) दद्यायोत्साहाय C. दद्याय बलाय B. दद्यायोक्तादाय A.—P. 452. l. 18. (37, 6.) भवत्विति Ca. भवतीति A 2. B.—l. 25. (37, 7.) तरीतुं सां Ca. तरितुं सां Bm. तरीतुंसां A 2. B.

P. 454. l. 9. (38, 4.) After यजमानस्य Ca has आप इति देवताविशेषणं । अज्ञः संभूत इत्यर्थः । —l. 22. (38, 6 and 7.) The Commentary of the two verses wanting in A 2.—l. 24. (38, 6.) Instead of शुभा, Sâyana explains सुभा. But Bm has only शुभा शोभमानः.—P. 455. l. 12. (38, 9.) अभिमविचीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा ॥ अभिमविचीं जूतिं चेतुक्तं यं वा A 2. अभिमविचीं जूतिं परामिभूतिं चेतुक्तं य B. अभिमविचीं जूतिं परामिभूतिं चेतुक्तं यं Bm. अभिमवतीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा Ca.

P. 456. l. 2. (39, 1.) घासं C. घासं A. Ca. वासं Aa. B.—विवासयंती: A. B. Ca.—
l. 3. After तासां A. Ca. have ये (or ये). B omits several words.—l. 10. (39, 2.)
तारकं यं A. Ca. तारयितारं B. तारयितारं Bm.—l. 24. (39, 4.) यत्तदमन्त्रहि ॥ तेदमन्त्रहि
A. Ca. यदमन्त्रहि B.—P. 457. l. 3. (39, 6.) भक्षयंति A 2. B. Ca. प्राञ्च Âsv.

P. 457. l. 27. (40, 2.) तुरणसत् । त्वरया सीदति added from B. इति तुरणसत् supplied
by conjecture.—P. 458. l. 4. (40, 3.) वानुख्य ॥ वानुख्य A. चानुख्य C. वानु B.—
वात्यन्ते A 2. Ca. वात्येति B; Bm has गमनं अनु यथा वाति एति तद्वत् सर्वो वेगवान् etc.—l. 5.
After श्वेनस्वेव Ca. has तस्य देवस्य.—l. 11. (40, 4.) कचप्रदेशे Ca. कचप्रदेशे C. कचिप्रदेशे A.
B1. Bm. कुचिप्रदेशे B2: cf. Rv. I. 117, 22.—l. 13. त्वरयति गंतुं ॥ त्वरयति गंतुः C. त्वर-
यितुं गंतु A. गत्वतुं यंति B. त्वरयंति Bm.—l. 25. (40, 5.) °चित्तरूपस्थितः C. °चित्तरूपस्थितः
A. °चित्तनूपस्थितः B. °प्राणिनां हृदि स्थितः B sec. m. °हृदि स्थितः Ca.—l. 26. हन हिंसागत्योः
B in marg. after हंतिर्गत्यर्थः.—गंता योहं सोसावित्यादि° Ca. गंता ह योहं सोसावित्यादि° A 2.
गंताहंसोहंसूर्योहंसोसावित्यादि° B pr. m. गंताहंसः सोहं [in margine अहं सः सोहं] सूर्योहंसोसावि-
त्यादि° B sec. m.—l. 27. एकीकृत्योपास्यः परमात्ममंचप्रतिपाद्यः C. एकीकृत्योपास्य परमात्ममंचप्र-
तिपाद्यः Aa. एकीकृत्योपरस्परमंचप्रतिपाद्यः A. एकीकृत्यं परस्परपरमात्ममंचप्रतिपाद्यः B. एकीकृत्य
उपास्यः परमात्मा मंचप्रतिपाद्यः B sec. m.—l. 34. यच्चो ॥ यच्चं A. B. C.

P. 459. l. 14. (41, 1.) हविष्मान् हविर्युक्तः etc. B has हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणे
(°क्षणे B2) अमृतः मरणरहितो होता न स्वर्गसाधनभूतोऽप्रिरिव.—l. 15. तथा यस्तोमो Ca. तथा
अयं स्तोमो A 2. B. यः अयं स्तोमो Bm, which omits स यथा तथा.—उक्त उदितः C. उक्तं हिते
A. उक्तः अभिहितेन B. उक्तः अभिहितः Bm.—l. 30. (41, 3.) मायेतां from Ca.—P. 460.
l. 6. (41, 4.) After हिंसकः A. C. have शत्रूणां. B omits the whole passage.—l. 13.
(41, 5.) गमनशीला Ca after गत्वा.—l. 18. (41, 6.) तनये तत्पुत्रे A. C. तनये पौत्रे B.—l. 20.
परितनके ॥ परितनके A. B. C. परितस्तकमे गमने Ca.—P. 461. l. 5. (41, 8.) सुदानू शोभनफ-
लदातारौ added from B.—l. 6. पदातय अवसे रक्षणाय Bm. यदमयः अवसे रक्षणाय B.
पंढये A. पत्तयेद् C; left out in Ca.—l. 7. मनस ईश्वरा A. C. मनसा इषाः (i. e. मनस
ईषाः) B. मनस इषाः Bm.—l. 13. (41, 9.) धनिकं स्वामिनं C. अधिकं स्वामिनां A. B.—
शीघ्रगामिन्य हव from Ca.—l. 19. (41, 10.) रथरूपस्य A. B. रथसमूहरूपस्य C.—l. 20. ताना-
त्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन from C.—चक्राणा A 2. B. Ca.—भवतं C. अवतं A. B.—l. 27. (41, 11.)
Before वाजसातौ B has ततोऽस्यदीये.

P. 462. l. 5. (42, 1.) क्षितिः स्वर्गभेदेन ॥ क्षितिः स्वर्गभेदेन A. B. C.—l. 22. (42, 3.) From
ते अप्यहमेव to बावापृथिव्या supplied from Ca; left out in A. B. Bm have रजसी राजमानि
रोदसी बावापृथिव्या धारयं च धृतवानस्मि । किंच विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि
समैरयं । प्रेरयामि ॥.—l. 30. (42, 4.) ऋतावा यज्ञवान् Ca.—मदर्थमेव C. समर्थमेव A. B.—
P. 463. l. 7. (42, 5.) परेषामभिभावबलोऽहं A. C. अन्येषामभिभावबलोऽहं B. अन्येषामभिभावि-
बलोऽहं Bm.—l. 22. (42, 7.) वृत्तानाच्छ्रान् A. C. वृत्तानावृत्तान् B.—l. 23. अप्संघान् C.
अप्सुतान् A. मेघान् अप्सुतान् B.—l. 28. (42, 8.) पत्यावराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्त्रिपुत्र्या Ca.
अपिताराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया A 2. अराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रकुत्सस्य लिप्सया B. Bm.—
l. 29. पुनः प्रोचुः A. C. प्रतिप्रोचुः B.—P. 464. l. 8. (42, 9.) अप्रीणयत् C. प्रीणयति A. B.—
l. 15. (42, 10.) युवां संभक्तारो वयं C. युवां सो वयं A. हविषां संभक्तारो वयं B.—मोदंतु B.
मोदंत A 2. मोदंते Ca. मंदंतु?

P. 464. l. 19. (43.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने C. प्रातरनुवाकाश्विने A. B.—l. 27. (43, 1.) शेषयेम आयेम वा ॥ शेषयेम शयेम वा A. शेषयेम वा C. शेषयेमाशयेम वा B. The last reading explains शेषाम् by आशयेम from अम्. But Sâyana seems to give two different etymologies of शेषाम्, either from शिष् or from श्रि.—P. 465. l. 1. (43, 2.) मुखयेदस्मान् B. मूलयेदस्मान् A. C. Sâyana explains frequently मृड् by मुखयति.—P. 466. l. 4. (43, 6.) वेतारो गंतारो Ca.—l. 14. (43, 7.) गरितारं only in A.

P. 466. l. 23. (44, 1.) गवां from Ca.—l. 30. (44, 2.) After विभक्तिव्यत्ययः A. C have समिधे, Ca समध्ये.—l. 32. वहन्ति वाहयन्ति Ca.—P. 467. l. 20. (44, 5.) इच्छन्तो यजमानाः C. इच्छमानाः A. B.

P. 468. l. 14. (45, 1.) Sâyana has omitted युज्यते, which Bm inserts after गन्ताः; °दित्यस्य सानु युज्यते वि सात्वो समु° B. °दित्यस्य सानवि समु° Bm. °दित्यस्य सानुनि सावो समु° A 2. Ca.—l. 15. त्रिविधाः पृचासोऽन्नानि । A. C leave out पृचासोऽन्नानि. B gives the whole passage in this way : त्रिविधाः मिथुना (°न B1) त्रेधा विहितं यात्र इदमन्नमशनं पृचासः अन्नानि सानं खादयसेति हि श्रुतं । It seems that पृचासः अन्नानि, as युज्यते before, was inserted in B from the margin. त्रेधाः त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादयसेति हि श्रुतं Ca. त्रेधा विहितं यात्र इदमन्नमशनं पानं खादयसेति हि श्रुतं A. त्रयः त्रिविधाः अशनं पानं खादः पृचासः अन्नानि तुरीयः etc. Bm.—l. 17. रसद्रव्याधारः Ca. स द्रव्याधारः A 2. B.—P. 469. l. 10. (45, 4.) मध्विव ॥ मधुमिव A 2. B. Ca.—l. 24. (45, 6.) ते वाहमिः A. B. C. ते धाहमिः B1. ते च अहोमिः Bm.—ध्वंसयन्तो inserted from Ca, which has after रश्मयः, तो वाहमि प्रकाशाः प्रसिद्धीरवाहोभिर्तावी दविध्वतः कंपयन्तो ध्वंसयाता वा तमांसि etc.—P. 470. l. 1. (45, 7.) प्रावोचं ॥ प्र वोचं A 2. B. Ca.

P. 472. l. 26. (48, 3.) विश्वरूपे A 2. B. वज्ररूपे Ca.

P. 473. l. 14. (49, 2.) वामास्ये चारुः शोभनः ॥ वामास्ये सोमः A. वामस्ये सोमः B 1. हे इंद्रावृहस्पती चारुः शोभनः B 4 sec. manu. वां आस्ये अयं सोमः चारु परि विच्यते Bm. Ca omits the whole passage.—l. 21. (49, 3.) °संबन्धि ॥ °संबन्धिनं A. B. C. See Amara-kosha II. 2, 5.

P. 474. l. 15. (50, 1.) मंद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं तं Ca. मंद्रजिह्वं तं A. C. मंद्रजिह्वं मंद्रा जिह्वा यस्यासौ मंद्रजिह्वः तं B. कीदृशं मंद्रा जिह्वा यस्यासौ मंद्रजिह्वः तं मंद्रजिह्वं Bm.—l. 21. (50, 2.) उपक्षिपन्ति A. Bm. C 2. उपाक्षिपन्ति B. उपक्षपयन्ति Ca.—l. 33. (50, 3.) शब्देन A 2. B. शब्दनां Ca.—P. 476. l. 4. (50, 7.) महतां मंचाणां Ca.—l. 11. (50, 8.) सन् कुच स्वे स्वकीयजातिय Ca.—एवौकसि ॥ एवौकसि A 2. B. Ca. एव औकसि Bm.

P. 478. l. 13. (51, 3.) After विमध्ये Ca has अंधकारस्यांतर्मध्ये. Bm inserts अंतः after इत्यर्थः.—l. 21. (51, 4.) तौ द्वौ तच्च येऽपि B. त्वे द्वे तच्च येऽपि A. यद्वौ तच्च योऽपि Ca.—P. 479. l. 3. (51, 6.) कतमा च Ca.—l. 5. अशीर्णा A. B. अजीर्णा Ca.—यतः ॥ यथा A. B. C.—l. 6. उषासावृक्षं A 2. B. उषसां सावृक्षं Ca.—l. 11. (51, 7.) ताः खलूपकारिण्यः Ca. ताः स्वरूप-कारिण्यः A. Bm. ञ्कारिण्यः B.—l. 19. (51, 8.) देशदेकरूपादंतरिचात् Ca.—l. 20. अस्विगघ-विरादिकं Ca. अस्विगघदिकं A. अस्विगादिकं B.—l. 22. प्रसंगादुपकारत्वाच्च A. B. प्रसरायका-रकत्वाच्च Ca.—l. 28. (51, 9.) अहिंसितवर्णा taken from Ca.—P. 480. l. 5. (51, 10.) आ पूरणः Bm at the end.—l. 11. (51, 11.) विभातीर्विविधमानाः Ca.

P. 481. l. 1. (52, 4.) विद्युज्यमाना B. C. युज्यमाना A.—l. 11. (52, 6.) अग्न पश्चात् taken

from Ca; omitted in A. B. C 2. B 2 has अन्वय अनुरक्त sec. manu. B 1 has अनु रक्त. Bm अनुव रक्त.—l. 12. (52, 7.) The Viniyoga is given in Ca only.

P. 482. l. 30. (53, 5.) अंतरा चां न A. B. अंतरा चीतं Ca. But Nir. II. 10 has अंतरा चांतं भवति.—P. 483. l. 4. तिस्रो दिव इन्द्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं Ca. Bm. तिस्रोऽपेर्दिवः इन्द्रप्रजापति-सत्त्वाख्यानं A. तिस्रो दिवो अपीन्द्रप्रजापतिरित्याख्यानं B 2. तिस्रो दिव अपीन्द्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं B 1.—l. 23. (53, 7.) धनादिभि Ca. धनानि A 2. B. M 1.

P. 484. l. 17. (54, 3.) अनागसः अपापान् B.—l. 26. (54, 4.) न प्रमीयेत् । न ग्रहिंस्ते A. B. न प्रमीयत । न ग्रहिंस्ते Ca.—l. 27. देवस्थित्यधिकरणे ॥ देवस्थिति व्यधिकरणे A. B. C 2. देव्यधिकरणे Ca.—l. 29. यत् यः ॥ यः B 2. यं । Ca. यी A. र्यः B 1; left out in Bm.—सुवति प्रेरयति B.—P. 485. l. 5. (54, 5.) गच्छंतस्त्वां A. C. गच्छंतः प्राणिनस्त्वया B.

P. 485. l. 23. (55, 1.) The whole passage from कश्च वरुता सं to वारयिता is taken from Ca.—l. 28. समानाधिकरण इति सामानाधिकरण्यात् A. C 2. समिधिकरण इति समानाधि-करणं यत् B. नामन्त्रिते समानाधिकरणे (Pân. VIII. 1, 73) इत्यविव्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् Ca.—l. 30. युष्माकं मध्ये अध्वरे Ca.—l. 31. From को वरिवो to को वरिवो wanting in B; Bm has अध्वरे यागे को वरिवो धनं धाति ददाति तं रक्षत.—P. 486. l. 4. (55, 2.) दुःखानामभि-श्रयितारः Ca. दुःखानामाश्रयितारः A. B. दुःखानां नाश्रयितारः Bm.—l. 12. (55, 3.) यथा wanting in A. B. C. अस्मान्यथा Bm.—l. 13. तथा Bm. ह तथा A. B. C 2. यथा B 2 sec. manu. Ca omits the whole passage.—l. 26. (55, 5.) इन्द्रसखस्य Ca. अद्रेसखस्य A. चद्रेः सखस्य B.—P. 487. l. 25. (55, 10.) आगच्छति Bm. Ca. आगच्छति A 2. B.

P. 487. l. 27. (56.) वामदेवस्थार्थं बावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका (°व्या इत्य° B) A 2. B, the words between wanting. मही सप्त बावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका Ca. °पृथिवीयं Anukr. Cf. Pân. IV. 2, 32; Rv. Bh. I. 159. 185; VI. 70; VII. 53.—l. 29. Âsv. adds इह ऋष्टे after मही बावापृथिवी.—P. 488. l. 5. (56, 1.) इह यक्षी deest in A. C.—l. 24. (56, 3.) We should expect रजसी before अंतरिक्षे. Bm inserts रजसी भुवने before अवंशे.—P. 489. l. 11. (56, 6.) राजयः । ईशानि भवयः । Ca.—°शरीरैकदेशेन Ca. °शरीरैकदेन A. °शरी-रेक्यादिना B.—बी स्वीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन Ca. बी स्वीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन A 2. Aa. स्वीयोनासरेण Aa sec. manu. बीः स्वीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन B 2. बीरचा स्वीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन B 1. त्वी स्वीयोनासारण भुव स च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन C 2. बीः स्वीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्णेयेन Sâyana's Commentary to the Sâma-veda. कार्ष्णेयेन or कार्ष्णेयेन?—l. 16. (56, 7.) साधयः साधययः Ca.—l. 17. आश्रयतः A 2. Bm. Ca. आश्रययः B.

P. 489. l. 21. (57.) ते चानुष्टुभावा च चतुर्थी च Ca. ते अनुष्टुभावा चतुर्थी च B. ते अनुष्टुभावा च चतुर्थी च A 2. See Anukr. M. p. 18.—P. 490. l. 6. (57, 2.) मधुस्रावि सुपूतं ॥ मधुस्रावितं सुपूतं Ca. मधुस्रावित A. मधुस्रावि तत् B. मधुस्रावि तं Bm; B. Bm put सुपूतं शोधितं after कर्मि प्रवृद्धं.—l. 29. (57, 5.) हे मुनासीरा stands before अतः शुन इन्द्रः in A. B. In the quotation from Yâska, मुनो वायुः is left out in A. B. C. Sâyana takes मुनासीरी either as Indra and Vâyu, or, according to the Nairuktas, as Vâyu and Âditya. This is shown in verse 8. Ca reads युदेवः शुनदेवतेति शीनकः । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः इन्द्रवायू । हे मुनासीरा इन्द्रवायू । वाय्वादित्याविति नैबृहताः । मुनो वायुः शु इत्यंतरिक्षे etc. Shadgurusishya, in his Commentary on the Nirukta, writes, शुन इति वायोरभिधानं ।

आङ्गर्हृद्वेताविदः । वायुः शुनः सीरः सूर्य शुनासीरौ वायुसूर्यौ वदन्ति । शुनासीरमिदं यास्वसु मेने सूर्येद्रौ तु मन्यते शाकपुनिरिति पराशरः.—शु इति Aa pr. manu. Ca pr. manu. शुन इति Aa sec. manu. Ca sec. manu. शुन इति A 2. शु इति B. C. शु इति Nir.—P. 491. l. 11. (57, 7.) दुह्यात् A 2. B. दुह्यते Ca.—l. 17. (57, 8.) नो भूमिं फाला भूमिविदारककाष्ठाः ॥ ताः फाला भूमिविदारककाष्ठाः (°विदारकाष्ठाः Bm.) B. ता भूमिफालाः विदारककाष्ठाः A. नो भूमिं फालाः विविदारककाष्ठाः Ca.

P. 491. l. 28. (58, 1.) इति वा समुद्रोऽपिः पार्थिवः Ca. इति वा पार्थिवः A. इति पार्थिवः B.—l. 29. ऊर्मुत्पातकः Ca. ऊर्मुत्पातकः A. ऊर्मुत्पातको B.—l. 30. समुद्रवण° B. Ca. समुद्रचरण° A. C 2.—P. 492. l. 10. (58, 2.) सुमः A. C. Bm. सुवामो B.—l. 11. मृगाणि दियूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा Ca.—l. 20. (58, 3.) स चयाणां वर्णानां चिभिर्वेदैः Ca. In Āpastamba's Paribhāṣhā-sūtras we have यच्च व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ स चयाणां वर्णानां ब्राह्मणराजन्ययोर्वैश्वस्य च ॥ २ ॥ स चिभिर्वेदैर्विधीयते ॥ ३ ॥ See Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, vol. ix. page xliii, 'Über die Todtenbestattung bei den Brahmanen von Max Müller.'—अपेचयेव ॥ °चयेव A 2. B. Ca.—l. 22. ब्रह्मीदं ॥ ब्रह्मोदं A 2. B. Ca.—l. 23. हस्ता अनुष्ठानस्य B. हस्तानु° A 2. हस्तोनु° Ca.—l. 24. चिप्रकारं Ca. चिःप्रकारं A 2. Bm; deest in B 1.—l. 25. महो देवः एव यज्ञात्मा महानुभावो देवः Ca.—l. 28. एत श्रवणार्थत्वात् A. एव श्रवणार्थत्वात् C and Aa pr. manu. एव श्रवणार्थत्वात् Aa sec. manu. एवः श्रवणार्थत्वात् Ca. एवाश्रवणार्थत्वात् B.—l. 32. अन्यायात्मकत्वेन संबद्धः Ca. अन्योन्यात्मकत्वेन संबन्धः A. B.—P. 493. l. 15. (58, 5.) अप्संभवो Ca. अपः संभवो A. B.—l. 22. (58, 6.) उपरि deest in A. B.—P. 494. l. 5. (58, 7.) यथा काष्ठा मिदं Ca.—l. 21. (58, 9.) The MSS. have व्यञ्जयन्तः instead of व्यञ्जयन्तीः, a mistake of frequent occurrence in Sāyana.—l. 33. (58, 11.) तदन्ते इति वृत्ता C. तदन्ते इति व्यत्ता A. तदन्ते घृताची B.—P. 495. l. 5. विश्वं भुवनमधि श्रितं B. विश्वं भुवनं कृत्स्नं भूतजातमधि श्रितं । आश्रितं । तदपि च धाम कुच कुचासू इति ॥ उच्यते । Ca; deest in A. C 2.—अन्तः समुद्रे वडवापिलेन B. अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमन्डललेन Ca; deest in A. C 2.

MANDALA V.

P. 496. l. 7. (1.) प्रातरनुवाके from Ca.—l. 29. (1, 3.) तदा शुचिः दीप्तो B. यदेव शुद्धो दीप्तो C. यदेव शुद्धीप्तो A.—P. 497. l. 8. (1, 4.) नानारूपे from Ca. Bm.—l. 9. उदयकाले A 2. B. प्रातःकाले Ca. Bm.—l. 18. (1, 6.) सूचितं च MSS. Cf. Th. Aufrecht, Das Aitareya-brāhmaṇa, page iv sq.—l. 27. मध्य इवः समिद्धः ॥ समिद्धः A 2. B. मध्य इवः दीप्तः Bm. Ca.—P. 498. l. 1. (1, 7.) प्र before ईकृते only in Bm.—l. 18. (1, 9.) प्र सवः Bm.—यक्षी यज्ञाय B.—l. 20. मानुषीणां यजमानरूपाणां Ca.—l. 27. (1, 10.) महि of the text is left unexplained in A. C. वृहत्कहत् महि भद्रं महत्सुत्यं च B.

P. 499. l. 12. (2.) जननाम्नः ॥ जननाम्नः A 2. B. Ca. M 1.—l. 14. जानः Ca. जारः A 2. B. The Anukramanī has जानः; in the Bṛihaddevatā sloka 643 we find वृशो जानः पुरोहितः, Devarāga on Nir. IV. 18 has जनपुत्रः, see Nir. SS. vol. ii. p. 441. The Tāndya-brāhmaṇa 13, 3, 12 has वृशो वै जानः, taken by Sāyana for वैजानः, विजानस्य पुत्रः.—l. 20. (2, 1.) ऐत्लाकः C. ऐत्लाकः A. B.—जानः Ca. जारः A 2; wanting in B.—l. 25. द्विजाः A 2. द्विजः B. Ca.—l. 26. रागात् C. वेगात् A. B.—l. 28. संबन्धः A 2.

संचित्य B. निश्चित्य Ca.—l. 29. एवं गायन् स च्षिर्ब्रह्महत्यां भार्या जातां C. एवं गायन् । च्षिर्ब्रह्महत्यां भार्या जातां A. एवं गायन् स च्षिर्ब्रह्महत्यां भार्या जातां B.—l. 30. सम्यक् तद्वरसोषयित्वा C. स्रक्स्तरसोषयित्वा A. संस्तरि तोषयित्वा B.—l. 32. धावयन् A. Bm. C. धारयन् B.—P. 500. l. 1. निहितं स्थितं पुरः B. स्थितं पुरः पुरोदेशे Ca; deest in A.—l. 2. जानो ॥ जारो A 2. B. Ca.—l. 11. (2, 2.) कशिपुना ह्यं B. Ca pr. manu. कशिपुना ह्यं A. Ca sec. manu.—l. 14. कुमारजननं A. कुमारं जननं B 2 pr. manu. B 1. कुमारं हननं B 2 sec. manu. कुमारमातुं C.—l. 29. (2, 4.) अरण्यां C. आरण्यां A. B.—l. 32. जीर्णा from Ca.—P. 501. l. 5. (2, 5.) व्ययोजयन् ॥ वियोजयन् MSS.—l. 14. (2, 6.) मर्त्येषु तदीयेषु लोकेषु Ca.—l. 16. अनेर्ब्रह्माणि ॥ अत्रा ब्रह्माणि A. C. अत्र ब्रह्माणि B.—l. 17. प्राणमयं ॥ शाणं मेगं A. Aa. B. C.—l. 24. (2, 7.) अनेकरूपाद्युपात् Ca. अनेकयूपात् A. B.—l. 26. सुतिकर्मैतात् ॥ सुतिकर्मैतात् Ca pr. manu. सुतिकर्मैतात् A. B. C.—अस्मावीत् A 2. B. सुतिभिः अमुंचत् Ca.—P. 502. l. 20. (2, 10.) मंगं B. यावां A. यारां C.

P. 503. l. 7. (3.) Colebrooke's MS. of the Anukramanikā adds आद्या विराट् तृतीया माहतरौद्रविष्णवी.—P. 504. l. 1. (3, 3.) अपो ॥ आपो B; deest in A. C.—l. 2. रुद्रवर्धितापे B. उद्गावयितरपे C. रुद्रवर्धितराय A.—l. 3. अगम्यं A. Bm. अचक्षुर्गम्यं C. गम्यं B.—l. 18. (3, 5.) अतिथिवत्पूज्यो भवसि from Ca. भवसि B; omitted in A. C.—l. 26. (3, 6.) बलं A 2. B. फला Ca.—P. 505. l. 3. (3, 7.) चिकित्वा चेतनावन् Bm in marg. before अये.—l. 16. (3, 9.) पुत्रस्थानीयः पुत्रजाता वा Ca.—P. 506. l. 10. (3, 12.) वसवे वासकाय C. वसवे वासका A. वसवे धनार्थं वासकाः B.—l. 11. अवाचि before उक्तवान् omitted by A. C; B puts it after आगोऽपराधं.

P. 506. l. 20. (4, 1.) वृत्त्यवृत्तिभ्यां A. वृत्त्यवृत्तिभ्यां B. C: cf. Pān. II. 1, 3 Comm.—P. 507. l. 17. (4, 5.) मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः B.—l. 23. दुरोणे गृहे from Bm.—P. 508. l. 2. (4, 6.) तर्पयसि Bm. तर्पयसि पाहि A. B. C. तर्पयसि तर्हि?—l. 14. (4, 8.) चित्वादिषु C. Bm. दिव्यादिषु A. B. दिषु A 2.—l. 22. (4, 9.) दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि ॥ दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि A 2. Ca. ग्राह्याणि Bm. दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि B. Cf. Rv. Bh. IV. 18, 2.—ll. 23 and 24. अस्माकं Bm. नोऽस्माकं A 2. B. Ca.—P. 509. l. 2. (4, 10.) कीरिणाशब्देन A. B. C.—l. 3. त्वामन्नप्रदं मन्यमानो Ca.—l. 4. प्रजायसे B. Taitt. Br. प्रजायते A 2. Ca.

P. 509. l. 17. (5.) अयेति वा A 2.—l. 20. (5, 1.) हे चक्ष्विज Bm. Ca.—l. 29. (5, 4.) The Samhitās write, both here and X. 18, 10, ऊर्णमदाः.—P. 510. l. 23. (5, 9.) पोषे पोषकरणे Bm. पोषकरणे Ca. पोषकारणे B. पोषे करणे A 2 sec. manu.

P. 511. l. 9. (6.) Āsv. has between the two verses a third: आ ते वत्सो मनो यमत.—P. 512. l. 13. (6, 5.) आ पूरणः Bm at the end.—P. 513. l. 4. (6, 8.) प्रयच्छ A 2. B. आहर Ca.—l. 12. (6, 9.) पचसि वा C. वसि वा A. सेवसि वा B.—l. 18. (6, 10.) अनुषक्तं संबद्धं Ca.—l. 19. यज्ञे सुत्या सुवन्ति after स्थापयन्ति Ca.—निर्दिशन्ति etc. to यस्य भवन्ति from Ca. निर्दिशन्ति । अजुर्यवा अश्वा यस्य भवन्ति A. निर्दिशन्ति किंच अस्मि अस्मासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकं उतापि च त्वत् आश्वस्थं आश्वो अश्वा यस्य भवन्ति B.—l. 21. धारयति A 2. B. धारयतु Bm. Ca.

P. 514. l. 11. (7, 3.) द्योतमानस्यान्नस्य A. B. द्योतमानस्या Ca. द्योतमानस्यापिः C.—l. 13. स्वीकरोति A. B. स्वीकरोमि C.—l. 29. (7, 6.) सृहणीयं Bm. सृहणीयमपि A. B. C.—व्याप्यर्थं A. C. व्यापारार्थं B.—P. 515. l. 6. (7, 7.) उद्व भवन् ॥ उद्वन A 2. उद्वन् Ca; deest in B.—l. 24. (7, 10.) B. Bm add हे अये in the beginning of the verse, but

Sâyana seems to have read अये: for अये.—अध्विजः after व्यतिरिक्तः repeated in A. B. C. अध्विजः अध्वयो वा जनयिता B1. अध्विजः अध्वयजनयिता Bm.

P. 516. l. 12. (8, 2.) स्यतारं A 2. स्यतारं दातारं Ca. संसर्गितारं B. संपर्कितारं Bm.—
वृक्षाणां A. C. रक्षसां B.—P. 517. l. 23. (8, 7.) अभिव्यज्य B. अभिव्यज्य A 2. अभिन्यलक्ष्यज्य
Ca pr. m. अभिलक्ष्य Ca sec. m.

ASHTAKA IV.—From here B gives only an extract of the Commentary, leaving out all that does not belong materially to the explanation of the text, especially all grammatical rules and quotations from Yâska. It becomes nearly identical with Bm.

P. 519. l. 6. (9.) शिष्टाः पंक्तयंतस्य च सूक्तस्येति परिभाषया अनुष्ठुभः Ca.—l. 14. (9, 1.) B has only the last explanation: जातं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः.—l. 15. मनिरच to अर्थत्वात् left out in B. The whole grammatical explanation from हविष्मन्तः to the end of the verse is omitted in B.—P. 520. l. 4. (9, 2.) यजमानस्य प्रभूतां Ca. यजमानप्रभूतां A. यजमानप्रभूतीनां Aa. यजमानस्य B.—l. 6. लूनानि A 2. क्षत्तानि Ca. वृक्तानि to तस्य left out in B.—l. 7 sq. मतुपः आदुपधत्वात् A 2. मतुपः । आदुपदधत्वात् Ca.—l. 21. (9, 3.) After इत्याकारलोपः Ca adds नि धान्ये नित् (Un. I. 10) अस्मात्सूत्राद्निदित्यनुवर्तते.—
P. 521. l. 9. (9, 5.) उपवर्धयति B sec. m. उपवर्धयति A 2. उपवर्धति Ca. B pr. m.—l. 23. (9, 6.) कृतियुति° etc. °कृति° (Pân. III. 3, 97) omitted by MSS.

P. 522. l. 9. (10.) अंथा चतुर्थीत्यनुक्रांतं A 2. B. See Anukr. M., where °चतुर्थी° is a misprint for °चतुर्थी°.—l. 15. (10, 1.) अस्मान् B sec. m. A 2 sec. m. अस्माकं Ca. A 2 pr. m. B pr. m.—l. 17. बले after उज्जिः (Un. IV. 191) omitted by MSS.—l. 21. नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं ॥ नसं व्यापनं यस्य तथोक्तं A. C.—l. 22. परिणंसति A 2 sec. m. परिणः संति A 2 pr. m. Ca.—P. 523. l. 10. (10, 3.) यत्प्रत्ययातो MSS. It would be according to Un. IV. 111: यकप्र°.—P. 524. l. 14. (10, 6.) युष्माकास्माकां ॥ युष्माकौ A 2. Ca.—l. 17. बज्जलवचनाज्ञलोपाभावः ॥ बज्जलवचनाज्ञलोपाभावः C 2. बज्जलवचने लोपाभावः A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9, the grammatical explanation of एक.—l. 22. (10, 7.) अंगिरसां A 2 sec. m. अंगिरसः A 2 pr. m. Ca.

P. 525. l. 25. (11, 2.) मध्योदात्तः ॥ अंतोदात्तः A. Ca.—l. 35. (11, 3.) क्रमेरिन् ॥ कवेरिन् A 2. Ca.—P. 526. l. 24. (11, 6.) प्रकृतिभूत A 2 sec. m. प्रकृतिभूतं A 2 pr. m. B. Ca.

P. 527. l. 22. (12, 3.) नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः C 2. नवेदाः भुवः Ca. नवेदाः भुवः भवेः A. नवेदाः भुवः न वेत्तासि B.—क्षतूनामृतुपा वसंतादीनां पालकः B.—l. 25. द्विनञ्पूर्वस्था° etc. Cf. the Commentary on Nighantu III. 15 (9) in Nir. SS. vol. i. p. 340 sq.—P. 528. l. 25. (12, 6.) आगच्छतु भवत्विति B sec. m. आगच्छति भवतीति A 2. Ca. B pr. m.

P. 528. l. 30. (13.) मयोभुवः । सद्धंती A 2. Ca.—P. 529. l. 3. (13, 2.) सूर्यरूपेण B. सूर्य A 2. Ca.—व्याप्तवन्तो B. Ca. व्याप्तवन्तो A 2 pr. m. व्याप्तवन्तो A 2 sec. m.

P. 530. l. 20. (15.) A 2. B. Ca have इति पंचमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः and अष्टमे ऽनुवाके, only in A 2 sec. m. (in marg.) corrected to प्रथमो and द्वितीये.—P. 531. l. 6. (15, 2.) ते यजमानाः ॥ ये यजमानाः A. B. Ca.—l. 28. (15, 5.) ताचुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः A in margine, and C 2,

which leaves out आत्मनः; Ca and Aa omit the whole passage. तायुर्न तस्करो यथा गुहायां पदं द्रव्यं दधानः धारयन् रचति तद्वत् B.—l. 30. स्युः A 2. Ca. But cf. Dhātup. 27, 13.

P. 533. l. 18. (17, 2.) साधनेन MS. अनेन A 2. Ca. B has a lacuna.

P. 535. l. 10. (18, 4.) तस्मिन्धिरे ॥ तस्मिन्निधिरे A 2. Ca. स्वर्गे यज्ञे दधिरे B.—B adds वा पूरणः at the end.

P. 537. l. 5. (20, 2.) नीताः MS. नीयाः A 2. Ca. B has श्वसो बलेन उप ऊरः अयनीयाः — किञ्च अन्यत्रतस्य अवैदिकस्य etc.—l. 6. ऊरोऽतिहिंसां A 2 sec. m. करोति हिंसां A 2 pr. m. Ca. कुर्वति हिंसां B.—l. 10. (20, 3.) साधनं साधकं B. साधकं साधयितारं A 2. Ca.

P. 537. l. 27. (21, 1.) अंगारात्मक ॥ अंगिरां A 2. B. Ca.—P. 538. l. 2. (21, 2.) घृतयु-क्तामिति A 2 sec. m. घृतयुक्तामिति A 2 pr. m. Ca. घृतयुक्तो भवेति B.

P. 538. l. 17. (22.) प्र विश्वसामन्विश्वसामेति A 2 sec. m. प्र विश्वसामेति A 2 pr. m. Ca. Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 541. l. 16. (25, 3.) दीदिहि A 2. B. Ca instead of दिदीहि.—P. 542. l. 20. (25, 8.) उत्तोपि च B. उत्त अपि च A 2. Ca.—l. 24. (25, 9.) अस्माकं बलमाचरन्तं A. शत्रुनाशकं B; left out in Ca.—एवमुक्तप्रकरणे A 2; left out in B. Ca. एवमुक्तप्रकरणे?

P. 542. l. 27. (26.) अये गायत्रमिति MSS. See Anukr. M. p. 19, note 5.—P. 543. l. 11. (26, 3.) Ca has after कांतयज्ञं, यद्वा प्रिय. Cf. Rv. Bh. III. 24, 2; VIII. 31, 9.—P. 544. l. 6. (26, 9.) आ सीदंतु B. सीदंतु । आसीदंतु A 2. Ca.

P. 544. l. 7. (27.) चैवृष्णं ॥ चैवृष्णं Ca. Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 547. l. 16. (29, 1.) From संति to तेजांसि from B. संति रोचन् रोचना रोचमानानि बाध्यप्रसूयात्मकानि दिव्या दिव्यानि अंतरिक्षे भवानि तानि तेजांसि Ca; left out in A.—l. 17. धारयन्तं ॥ अधारयन्तं A 2. Ca. धारयन्ति B.—l. 18. शुद्धबला A. Ca. भद्रबला B.—l. 25. (29, 2.) ततो A. तथा B. तयोः Ca.—P. 548. l. 9. (29, 4.) व्यतेषी ॥ वेतेषी A. वेतेषी Ca.—l. 17. (29, 5.) बह्वाद्यः A. Ca. अग्न्याद्यः B.—l. 21. स्वप्नपुत्रेण ॥ स्वभावे A. स्वभावेन Ca.—P. 550. l. 9. (29, 11.) त्वा त्वां A 2. B. Ca.—P. 551. l. 13. (29, 15.) शूरतमं वेदं हि निगमः A. Ca; left out in B. It is probable that before हि निगमः a quotation from the Veda was left out.

P. 551. l. 28. (30, 1.) शोभनचक्षुरो Ca. शोभनाख्यक्षुरो A. शोभनरथो यस्य etc. B.—P. 552. l. 4. (30, 2.) स्वं स्थापयितुः B. Ca. स्वस्थां A 2.—l. 14. (30, 3.) विद्वान् before शृणुवच्च added by conjecture. नः अस्मदीयानि यानि कर्माणि जुजोषः अनुष्ठितानि तानि विद्वान् जनः वेदं जानातु अविद्वान् जनः शृणुवच्च शृणुयात् B.—l. 22. (30, 4.) वेषि गच्छसि B.—P. 553. l. 5. (30, 6.) वदन्ति A. C. चरन्ति B. Ca.—P. 554. l. 27. (30, 12.) नृणां B. नरां A 2. Ca. M 1.

P. 556. l. 17. (31, 3.) व्यवः B. विवः A 2. B.—l. 30. (31, 5.) अभिषवपाषाणाः Ca. B. अभिषवणपाषाणाः A.—P. 557. l. 19. (31, 7.) प्रज्ञाः ॥ पवनाः A. यवनाः Ca (युवती?); left out in B.—समीपं वा ॥ समीप A. Ca; left out in B.—l. 25. (31, 8.) परि A. पार Ca. पारः B; left out in C 2. Sâyana mistook पार in the Samhitâ for a locative.

P. 559. l. 12. (32, 1.) मेघस्थोदकानां MS. ंकानि A 2. B. Ca.—l. 13. बाध्यमानान् ॥ बाध्यमानान् B. Ca; left out in A 2.—l. 16. The Nir. has उत्तरणाद्वा before उत्सद् etc., but see the var. lect. in Nir. SS.—l. 17. स्थात् not in Nir.—P. 561. l. 10. (32, 8.) अवृणोत् MS.

आवृणोत् A 2. Ca.—l. 12. अमचं A 2. Ca. अच B. Sâyana, as the explanation shows, read अमचं instead of अचं in the text.—l. 13. अजहितां Taitt. S. A 2 sec. m. अजिहितां A 2 pr. m. Ca.—P. 562. l. 7. (32, 11.) हवमानासः ॥ वहमानासः A 2. B. Ca.

P. 562. l. 23. (33.) प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्वार्थं A 2. प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः Ca.—P. 563. l. 12. (33, 2.) अनु after प्रीतिं is left out in A. Ca; B puts it after प्र.—l. 18. (33, 3.) यत् । सुपो लोपः । ये Ca.—l. 25. (33, 4.) हे इन्द्र वृषा कामानां वर्षकस्त्वं सूर्याय चित्सूर्यं च स्व ओकसि स्वस्थाने चकर्थं कृतवानसि । किंच ते तव यद्यदा स्वभूतानि पुंश्च पुंरूणि बह्वन्युक्तोक्तानि शस्त्राणि संति तदोर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु गवे वृष्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबंधकात् ततश्च संपादयसि समत्सु B. From संहरण् to वर्षिता सन् left out in Ca.—P. 564. l. 1. (33, 5.) Instead of कीदृशा वयं, B has ते सत्वा प्राणिनो वयं.—l. 18. (33, 7.) अच पाहि पालय B. Ca. अच पालय A 2. Whether we read पाहि or not, Sâyana's explanation does not agree with our text. If we read अच पाहि, Sâyana would seem to have read अच, taking it as the preposition; and if we accept the reading of A 2, Sâyana would have overlooked पाहि altogether.—P. 565. l. 4. (33, 9.) अथा दाने विनियुक्ता A. अथाः । विदथस्य वेदनसाधनस्य यज्ञस्य रातौ दाने विनियुक्ता B. Ca.

P. 565. l. 31. (34, 2.) स्वकीयोदरं MS. स्वकीयं A 2. B. Ca.—मधुररसस्य A 2. मधुरसस्य B. Ca.—अंधसः सोमस्य A 2. अंधसः अन्नस्य B. अंधसन्नस्य सोमस्य Ca.—l. 32. Sâyana reads सहस्रभृष्टिः for सहस्रभृष्टिं.—P. 566. l. 5. (34, 3.) See for this verse Nir. VI. 19.—l. 7. विनियहा° A 2. विग्रहा° B. Ca.—l. 9. अयज्जानं B. यज्जानं A 2. Ca.—l. 19. (34, 4.) पित्रा-दिवध° ॥ पित्रादिधन° A. पित्रादिवत्° Ca. B.—l. 20. अरन्मुखान् A 2. अरन्मुखान् Ca. See Taitt. S. VI. 2, 7, 5; Kaush. Up. 3, 1; Ait. Br. VII. 28.—l. 28. (34, 5.) पुष्यता चन बंधादीनपोषयता MSS.—P. 567. l. 10. (34, 7.) वणिज इव ॥ वणिजमिव A. वणिजंम Ca; left out in B.—l. 12. पुंश्च पुंरूणि ॥ पुंश्च पुंरूणि A. पुंश्च पुंरूणि महति Ca; left out in B.—l. 28. (34, 9.) अप्रिवेशिसुतं A. Ca. अप्रिवेशिसुतं B.

P. 568. l. 15. (35, 2.) चतुर्षु ॥ चतसृषु A 2. B. Ca.—l. 23. (35, 3.) यस्माद्यज्ञं ॥ अच यज्ञं A. अस्माद्यज्ञं Ca.

P. 570. l. 17. (36, 3.) क्षोषति ॥ क्षोषयति A. B. Ca.—P. 571. l. 1. (36, 5.) दीव्यतेवा ॥ दीव्यते A. B. Ca.

P. 571. l. 30. (37, 2.) पत्नेजनीः A. Ca. अचनेजनीः B.

P. 573. l. 8. (38, 3.) मरुत्समूहः A. मरुत्सहः Ca. मरुत्संगः B.

P. 573. l. 31. (39, 1.) चित्रं चायनीय A 2. Ca. Both Nir. Roth and Nir. SS. (but see var. lect.) read चित्रं चायनीयं.—P. 574. l. 4. (39, 2.) बुधमन्नं A. बुधमन्नं वा Ca. बुधं धनं B.—l. 10. (39, 3.) दित्सु दानेकु A 2. दित्सुः दानेकुः Ca. दित्सु दाने B.—l. 16. (39, 4.) पुरातनीभिः निव्याभिः Ca.—मीभिर्गिरः वाग्भिः स्तोतारः B.

P. 574. l. 25. (40.) अचिर्देवतैवेति A 2 pr. m. Ca. अचिरेव देव इति A 2 sec. m. See Anukr. M. p. 20.—P. 575. l. 20. (40, 4.) सोमरसस्य ॥ सोमस्य रसस्य A 2. Ca. सोमस्य B.—योऽस्ति C 2. अस्ति A. B. Ca.—l. 23. अर्वाङ् B. अर्वाङ् A 2. Ca.—P. 576. l. 13. (40, 7.) तव स्वभूतं B. स्वभूतं A. Ca.—l. 21. (40, 8.) मामिहावतमित्युपशिष्यन् only in B.—l. 22. नमसा । उक्तेः ॥ नमस्तेः A. Ca. मस्तेः C. नमसा नमोक्तेः B.—l. 23. स्वापकं B. Ca. व्यापकं A 2.—l. 24. स्वाश्रयमया A. Ca. The whole explanation left out in B.—l. 26. अपनोष ॥ अपोष

A. Ca.—P. 577. l. 1. (40, 9.) Instead of निगतव्याख्येषा B has यं सूर्यमार्यमासुरः स्वर्मासु-
खमसाविध्यत् आवृणोत् वै खलु. What follows is taken from B. अन्वविंदन् इन्द्रार्थं सोमया-
गदेवतास्तुतिमस्तारिः (सोमयागे देव° B) । अनुक्रमेण ईषदीषत् (ईषत् only once in B) तमो विबध्य
बन्धवन्त इत्यर्थः ॥ A. Ca.

P. 577. l. 13. (41, 1.) दे वा हविर्दधि च from B, which has देव हविर्दधि च.—l. 14. प्रय-
च्छथः ॥ प्रयच्छथं A. C. प्रयच्छतं B.—l. 30. (41, 3.) धर्मियहणं C. धर्मिणं A. Ca.—P. 578. l. 5.
(41, 4.) सोढा A. B. Ca. सोढा वा C 2.—l. 7. समानगतिः from C.—l. 15. (41, 5.) स्तोताचि
Ca.—l. 16. होता एवैः A. होता होताचिः एवैः B. Ca.—l. 24. (41, 6.) प्र देवं A. B. C.—l. 26.
स्तुत ॥ स्तुतिं A. B. Ca.—P. 579. l. 1. (41, 7.) वंदनाहैः चितयज्ञिः चतयज्ञिः अर्कैः अर्चनीयैः श्रूयैः
मुखवीरैः इतरैः देवैः सह अंतरिक्षात् अविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभ्यं उप प्रेषे हविः उपप्रापयामि हे उक्त-
देवते etc. B. This explanation of B is referred to in A and C. उपप्रापयामि अर्कं हविः A.
Ca omits all between उपप्रापयामि and हे उक्तदेवते.—l. 18. (41, 9.) पूरणवन्तो B. Ca. पूराण-
वन्तो A. C.—l. 21. अभिष्टो अभित एषणे Ca. अभिष्टौ अष्टौ अभितः एषणे B. अभिष्टौ अभिगत
एषणे A 2.—l. 27. (41, 10.) पर्जन्यस्य A. पर्जन्यस्य वा C 2; left out in B. Ca.—l. 28.
तदुचितं Ca. तदुच्यते A 2.—l. 29. तायमानः A 2. यमः B. Ca.—l. 30. अभिरितरि B. Ca.
अभिः किंच भूमोऽभिरितरि A.—P. 580. l. 12. (41, 12.) श्रुतिश्च Ca sec. m. स्तुतिश्च Ca pr. m.
A 2. स्तुतिश्च ?—l. 24. (41, 13.) परिहरन्नावयन्ति A. B. परिहरन्नावयन्ति Ca.—l. 29. (41, 14.)
अपसा deest in B.—l. 30. मरुद्गणाय अवीचं A 2. Ca. मरुद्गणा वीचं B. Perhaps आ वीचं ?—
P. 581. l. 17. (41, 16.) From प्रकृष्टान्ना to यद्वा omitted by B. Ca.—P. 582. l. 13.
(41, 19.) अथवा उर्वशी माध्यमिकी वाक् only in B. Ca.—l. 16. वा after उदकस्य by con-
jecture.—Yaska has not तेजसो, but ज्योतिषो.

P. 582. l. 30. (42, 1.) ऋषेपात्मकत्वेन B. Ca. ऋषेपात्मकेन A 2.—P. 583. l. 7. (42, 2.)
मंथजातं B. Ca. मंथं (अन्न in marg.) अन्नजातं A 2.—तदहं मित्रेण वरुणेन च Ca.—l. 19. (42, 3.)
हिरण्यानि A. Ca. सुवर्णानि B.—l. 24. (42, 4.) अस्मान् गाः प्रापयसि B. Ca. अस्मभ्यं गाः
प्रापयसि A.—l. 25. स्वस्ति inserted from B.—P. 585. l. 10. (42, 10.) आसुरं B. Ca.
आसुकरा A.—l. 11. पुनःपुनः प्रकृतिषु Ca.—l. 21. (42, 11.) वा रिष्टस्य Ca. चारिष्टस्य A.—
l. 22. व्यतिरिक्तस्य Ca. वातिरिक्तस्य A. The whole passage left out in B. C 2.—l. 30.
(42, 12.) दानमनसो दांतमनसो वा ॥ दानमनसो वा A. दांतमनसो वा Ca. दांतमनसः B. C 2
has a lacuna to verse 16.—l. 31. इन्द्रस्य A. इन्द्रस्य B. Ca.—P. 586. l. 13. (42, 14.)
सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः A 2. हे सुष्टुतिः शोभनस्तुतिः B. हे शोभनस्तुतिः Ca. B also omits स्वदीया
स्तुतिः.—l. 22. (42, 15.) इद्रेण left out in Ca.

P. 587. l. 19. (43, 1.) तदर्थं only in A.—l. 29. (43, 2.) सुहस्ता अभिमतदानेन शोभन-
हस्ताः Ca. सुहस्ता शोभनहस्ता B; deest in A.—P. 588. l. 5. (43, 3.) चक्रवांसः कुर्वाणाः A.
चक्रवांसः संपादकाः B. चक्रवांसः Ca.—l. 15. (43, 4.) शोभनहननी A 2. Ca. शोभनहस्ती B.—
मधुरस्य A 2. मधुरस्य B. मधुरस्य Ca.—l. 17. स च अंशुः अध्वर्युः B.—P. 589. l. 3.
(43, 6.) मधोर्मधुरस्य A 2. B. मधो मधुरस्य Ca.—l. 12. (43, 7.) यद्वा A 2. Ca. यद्वाँ Taitt.
Âr.—l. 13. अपिमपौ असादि B. Ca. अपिमासादि A 2.—l. 21. (43, 8.) यातं A. C. गंतुं B.
गंतं B sec. m.—l. 23. तस्माद्युवमा यातमागच्छतं B at the end.—l. 28. (43, 9.) उक्तगुणकाय
A. Ca. उक्तलक्षणाय B.—P. 590. l. 8. (43, 10.) अवयविन्या Ca. अवयव्या A, and Ca
repeating the passage.—l. 19. (43, 11.) पृथिवीरिति A 2. पृथिवी इति Ca.—l. 27.

(43, 12.) तथा संतं ॥ स यथा संतं A. स यथा स तं Ca; तं B.—l. 29. हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं Ca.—P. 591. l. 4. (43, 13.) या गंचीर्ज्वालासाभिर्युक्ता ओषधीर्वसानो निवासभूतः B.—l. 12. (43, 14.) राक्षी A. B. C.—l. 13. भजते B. Ca. अजते A; B reads अगमन् । अगमन् । भजते । रातहृत्वा दत्तहृत्वा आयवो मनुष्या यजमाना नमसा नमस्करिणागमन् । दृष्टांतः । सुश्रेयं सुखाय हितं etc. Ca omits all between the first वासाय and वासाय मृजंति.—l. 20. (43, 15.) पत्नीभिः B. Ca. दंपतीभिः A.—l. 22. B gives instead of अवशिष्टं गतं the explanation, देवो देवः सर्वोऽपि देवो मह्यं मर्दर्थं सुहृवो भूतु । स्वाह्वानो भवतु । नोऽस्मान्दुर्मतौ या पृथिवी मा धात । मा स्थापयतु ॥.—l. 29. (43, 16 and 17.) B gives the same Commentary as V. 42, 17 and 18.

P. 592. l. 8. (44, 1.) ऐंद्रौ च शुक्रमंधिनी A. शुक्रमंधिनी Ca.—l. 10. भवति Ca. भवतः A.—सवस्व शुक्रवतो मधुसुतः MS. सवनस्व शुक्रवंतं मंधिवत A 2. सवनस्व शुक्रयनो मधुसुत Ca.—l. 11. इति च याज्या चेंद्री A. इति याज्या चेंद्री Ca.—l. 15. संभयितारं A. फलं भावयितारं Ca; omitted in B.—l. 17. इत्यंतरातमनः प्रेषः only in B. Ca.—P. 593. l. 2. (44, 3.) सत्फलसाधन-स्वात् A. सत्फलत्वात् B. Ca.—l. 5. अरिष्टगमनत्वं A. इष्टगमनत्वं B. Ca.—l. 12. (44, 4.) यज्ञगमने A. गमने B; left out in Ca.—l. 15. नामकान्युदकानि A. उदकानि B; left out in Ca.—l. 17. वः पूरणः B at the end of the verse.—l. 22. (44, 5.) कुत्सितावयवाशाखावंतं B.—l. 24. गुभ्यान् गृह्णन् A. गुभ्यान् B. गुभ्यान् Ca.—l. 33. (44, 6.) रधिं from A.—P. 594. l. 16. (44, 8.) भजते यजते A.—l. 17. गमनशीलस्य only in A.—विशिष्टं Ca. विष्टं A.—l. 18. यादृशे कामे A 2. Ca. यादृशं कामं B.—l. 20. करोति B. करोति शेषः A 2. Ca.—l. 27. (44, 9.) अवगच्छति B. Ca. अभिगच्छति A.—l. 30. मतिः स्तुतिः B. Ca. मतिः A 2.—P. 595. l. 5. (44, 10.) चित्तिभिः मनोरथैः सु० B.—l. 13. (44, 11.) शीघ्रं पातुसंकाशं गता Ca. शीघ्रं यातुसंकाशं गता B. शीघ्रं मातुसंकाशं गताम A.—कक्षपूरकश्च A. Ca. पूरकश्च B. कक्ष्यापू०, or कुक्षिपू०?—l. 21. (44, 12.) अघिः द्विषः शत्रून् वधीत् Ca. अघिर्वि द्विषः शत्रून् वधीत् A 2. अघिः द्विषः शत्रून् वि वधीत् B.—l. 22. युष्माभिर्देवैः सहित B.—l. 24. भातीति B. Ca. भवतीति A.—l. 30. (44, 13.) स च to धेनुः left out in Ca. यो विश्वासां सर्वासां धियां स्तुतीनामूधः स्थानं देवसंघमु-दंचनः सेवमानः स यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंभरो यागनिर्वाहक एतका अघिः सत्यतिः सतां विषमा-नानां फलानां पालयिता दाता भवतीत्यर्थः । धेनुः etc. B.—l. 31. चास्य सामर्थ्यात् A. वा सामर्थ्यात् Ca. सामर्थ्यात् B.—l. 32. संकीर्तयन् A. कीर्तयन् B. Ca.—l. 33. सुतंभरसादृश इति A. सुतंभ-रसादृश इति Ca. सुतंभरस्कांदस इति B.

P. 596. l. 21. (45, 1.) अवेदयत् A. अवेदयः B. Ca.—गा इति संबंधः निगूढाः A. Ca. गा इति संबंधः B.—l. 22. रचकाणामुपरि भेदनाय आयत्ताः etc. B.—l. 24. स्वरणशीलः Ca. सरस-शीलः A. रणशीलः B.—P. 597. l. 1. (45, 2.) व्युच्छन् ॥ व्युच्छंदनं A. व्युच्छेन B. Ca.—l. 3. स्थापिता रूपिता Ca.—l. 4. सूर्यस्याज्ञयेति A. सूर्यस्य ज्ञापयतीति B. Ca.—l. 17. (45, 4.) यद्यवै-कमेव पदं मध्ये व्यवधान्कांदसः A. अथ चैकमेव पदं मध्ये व्यवधानं कांदसं Ca.—l. 26. (45, 5.) एतो एत गच्छत B. एत गच्छत A 2. Ca.—l. 27. संभक्तन् A. संभक्षणे B. संभक्षणे (meant for संभक्षणे?) Ca. Cf. Rv. Bh. IV. 38, 4, and Dhâtup. 13, 21.—l. 29. विवेकः A. विशेषः Ca.—प्रांचः only in B.—P. 598. l. 5. (45, 6.) अणुत अपावृणोत् MS. अणुत अगा व्यवृणोत् A 2. अणुत अपवृणोत् Ca. अणोत अपवृणोत् B.—l. 7. वज्रफलाकांक्षी कक्षीवान् A. वज्रफलाकांक्षावन् Ca. वज्रकांक्षावन् B.—l. 16. (45, 7.) अपरे Ca. अवरे A.—l. 18. वा from Ca.—l. 24. (45, 8.) बुधि MS. बुधिगा B. Ca. बुष्टिषु A 2.—गवामावरकेऽधकरिऽपवृते सति only in A.—l. 26. अक्षभत ॥

अलभत् MSS.—P. 599. l. 3. (45, 9.) सन्न श्लेनः A. स श्लेनः B. Ca. M 1.—l. 18. (45, 11.) अविमितां ॥ अपनिमितां Ca. अपां निमितां B; left out in A.—l. 19. समनुतिष्ठतः B. Ca. सर्वचमनुतिष्ठतः A.

P. 599. l. 29. (46, 1.) सर्वज्ञः प्रतिपचः A 2. सुज्ञः B. Ca.—l. 30. रचयिषीं A. रचण-
मिच्छती B; left out in Ca.—l. 32. मम को भारोच्यते देवोच्यते Ca. मम को भारो च्येति
तदेवेच्यते A.—P. 600. l. 16. (46, 3.) स्वरणात् ॥ स्वरणात् Ca. सरणात् A 2. B has स्वः
आदित्यः नु चिप्रं प्रशस्त्रं सवितुविशेषणं ॥—P. 602. l. 1. (46, 8.) खादंतु A 2. खदेयंतु Ca. खदेयं
B.—तदभिमानो देवोऽपि शृणोतु वेतु च ॥ तदभिमाना देवोऽपि शृणोतु व्यंतु च A 2. तदभिमानो देवोऽपि
शृणोतु व्यंतु च B. तदभिमानां देवोऽपि शृणो व्यंतु च Ca.

P. 602. l. 19. (47, 1.) इत्युषसो MS. वोषसो A. Ca.—बुहुहितुलं Ca. दुहितुलं A.—l. 20.
दृष्टते A. उपदिष्टते Ca.—l. 29. (47, 2.) इरचं A 2. इरन् Ca. किरचं Un. I. 54.—
P. 603. l. 8. (47, 3.) पूर्वस्व । अवयवलक्षणं ॥ पूर्वस्वावलक्षणं । Ca. पूर्व वयवलक्षणं । A.—
l. 16. (47, 4.) हविर्भिः स्तुतिभिश्च only in B. Ca.—l. 17. गमयंति A. स्वरसमयंति B. Ca.—
l. 27. (47, 5.) निर्मातुः only in A.—P. 604. l. 12. (47, 7.) गाधं स्थितिं B. Ca. गाधं स्तुतिं A.
Cf. Rv. Bh. I. 61, 11.

P. 604. l. 25. (48, 1.) स्वं only in A.—P. 605. l. 1. (48, 2.) वितन्वति A. चिन्वति
B. Ca.—l. 3. विश्वमा A 2. विश्वं B. Ca.—अगदत्तत A. अगदावृतं B. अगदत्ता Ca.—प्रति-
निवृत्तमुखीः A 2. वृत्तमुखीः B. Ca.—l. 12. (48, 3.) आगत्यात्रा सामः A. आगत्या सोमः ॥ Ca.
आगत्य सोमो B.—l. 23. (48, 4.) कथयाम्यहं B. Ca. कथयेयं स्तोत्रं A.

P. 606. l. 17. (49, 2.) सवितुः only in A.—l. 18. आयोर्मनुष्याय A. आयोर्मनुष्यस्य B. Ca.—
गमयंतं ॥ गतं A. Ca. गतवतं B. ददतं M 1.—l. 19. ब्रवीत ॥ ब्रवीत A 2. B. Ca.—स्तोतु Ca.
स्तोतु B. स्तोतुं A.—l. 29. (49, 3.) शोभनीयानि B. Ca. शोभनानि A.

P. 607. l. 17. (50.) वैश्वदेवश्च वैश्वदेवेति Ca. वैश्वदेवश्चैव आद्यसृचो वैश्वदेवे A.—l. 18.
Ca has a lacuna of some lines after द्वितीयचतुर्थं.—l. 23. (50, 1.) The beginning in B
is quite different : देवस्य बीतमानस्य जेतुः प्रापकस्य सवितुः सख्यं वुरीत मतः वृणीत मर्तः विश्वः
मरणधर्मात्मकः सर्वे जनाः राये धनस्य etc.—l. 24. ईशीत A. ईशे B. Ca.—वृणीत B. वृणीत
सवितारं A 2. Ca. M 1.—l. 29. (50, 2.) तेऽपि स्वदीयाः A. तेऽपि मे मदीयाः सतु Ca. तेऽपि
मदीयाः संतु B.—l. 31. उभये not in A.—P. 608. l. 4. (50, 3.) Ca begins अतः अस्मिन्ने
पत्नीर्देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविः, but then follows सार्वविभक्तिकस्तसि etc., quite agreeing
with A; B again has अतः to हविः like Ca, then परिचरत नः अस्माकं ऋत्विजां to सर्वतः
परिचरत, then अरे दूरे विश्वं सर्वं etc.—l. 6. प्रयच्छत from Ca.

P. 608. l. 23. (51.) सप्तमं ॥ षष्ठं A. B. Ca.—P. 609. l. 9. (51, 4.) अत्र्योः left out in
B.—अधियवणं B. Ca. अभियवणं A.—l. 18. (51, 6.) ऐंद्रवायवे तुचे Ca. ऐंद्रवायवसृचः A.—
l. 25. अन्नरूपान Ca. अन्नरूपान्वा A.—P. 611. l. 19. (51, 14.) हे पथ्ये । पंथा अंतरिक्षमार्गः ।
तच ॥ हे पथ्ये पंथाः पथ्या स्वस्ति देवि अंतरिक्षमार्गः तच A. हे पथ्ये पथ्या स्वस्ति देवि पंथा अंतरिक्ष-
मार्गः । तच Ca. हे पथ्ये देवं पंथा अंतरिक्षमार्गः तच B. Cf. Nir. XI. 45 : पथ्या स्वस्तिः पंथा
अंतरिक्षं तन्निवासात्.—l. 20. यथा अभिसृचो देवो तादृशी etc. B after ऋग्विदेवो ।—l. 29.
(51, 15.) प्रथामकोपेन ॥ प्रथामकोपेन A. Ca.

P. 611. l. 31. (52.) षष्ठ्या A 2 pr. m. Ca. षष्ठ्ये A 2 sec. m. and Anukr. But
see var. lect. and Comm. Anukr. M. pp. 20 and 117.—P. 612. l. 6. (52, 1.) अनुष्वङ्

प्रत्यहं हविर्ले० B. प्रतिहं विर्ले० Ca. प्रति हविर्ले० A.—स्वधानु A. Ca; left out in B.—l. 24. (52, 4.) किं A. किञ्च B and Ca by the same mistake.—P. 613. l. 15. (52, 7.) °संबन्धाः A 2. °संबन्धाः B. Ca.—l. 16. वृजने वा बले योगे A. वृजने बले Ca; left out in B. Perhaps बले ये च.—l. 22. (52, 8.) उदयार्थं A. उदयार्थं B. Ca.—l. 27. (52, 9.) दीप्तिः A 2. दीप्तिः B. Ca.—P. 614. l. 9. (52, 11.) परावत् ॥ पारवत् A. परावरत् Ca. पारावार B.—l. 16. (52, 12.) कंदोभिस्तोतारः A. कंदसोऽभिस्तोतारः B. Ca.—स्तोतारः A. स्तुती विचित्राः B; not explained in Ca.—l. 17. यान्मरुतः A. Ca. ये मरुतः B.—l. 26. (52, 13.) दर्शनीयां महतींहातो वा Ca, meant for दर्शनीया महतीं वा.—सर्वस्व विधातारः Ca. सर्वत्र वि० A. सर्ववि० B.—l. 27. अथ नमस्य रमय तिरु उत्तरत्वादनिघातः । उभयत्र साहितिको दीर्घः ॥ Ca after सुहि. As रमया has been explained as an adjective, this addition was probably a marginal gloss.—P. 615. l. 2. (52, 14.) तथा चाक् अभिगच्छेति शेषः । अवेष्ट० ॥ तथा क् वाक् आगच्छति अवेष्टः उ० Ca. तथा चाक् अभिगच्छति शेषः । उ० A. आगच्छति अवेष्टः उ० B.—l. 9. (52, 15.) यद्वा नेति संप्रत्यये । वहति देवानिति वक्ष्यमाणा स्तुतिः । तथा एषां एतादेवात्मरतोऽच्छ मन्वानः क्षुब्ध अभिष्टुवन्निति Ca after मनुति.—मेधाविभिः प्रेरयितुभिः A.—l. 16. (52, 16.) आख्यातयोः Ca. निघातयोः A.—ll. 28 and 29. (52, 17.) गोसंबन्धिनं and तत्संबन्धिनं A 2. Ca.

P. 616. l. 5. (53, 1.) सुखेषु A. मखेषु B. Ca.—l. 6. पृषतीः B. पृषतः Ca. पृषत्यः A.—l. 12. (53, 2.) आक्रोशध्वनिं Ca.—l. 13. कथा कथं यपूर्वच्छंति B 1. कथा कथं यः पूर्वमिच्छंति B 2.—l. 15. वृथ्नादीनि added in A after अवतरेयुः.—l. 19. (53, 3.) अनयात् A. Ca; B omits the whole passage.—इत्थं लपते मह्यमाजः A. इत्थं मे मह्यं लपंतमाजः B. इत्थं मह्यं लपंतमाजः Ca.—l. 21. अलेपाः A. Ca. अपापाः B.—l. 22. तथा स्थितान् B. Ca. यथास्थितान् A.—l. 29. (53, 4.) धन्वसु निषदकप्रदेशेषु B.—P. 617. l. 4. (53, 5.) युष्माकं रथान् A. युष्माकं युष्मान् B. युष्मान् Ca.—मोदाय A. मदाय B. Ca.—l. 5. वृथ्या ॥ वृष्टयः A. B. C.—दीप्तिः ॥ दीप्तिः A. B. Ca.—l. 21. (53, 7.) निर्भिदंतो मेघात् B. Ca. वितरंतो A.—l. 22. नवप्रसूतिका A.—l. 23. नद्यो विमोकाय वर्तेते विविधं etc. A.—l. 24. प्रतिनिवृत्त्य Ca. प्रतिवृत्त्य A.—l. 29. (53, 8.) अपि वा Ca. वा A 2.—परावतो दूरदेशे तत्र तत्र युष्माकादौ A. परावतो दू तत्र तत्र दूरदेशादौ Ca.—P. 618. l. 5. (53, 9.) मा before निष्कष्ट from B.—l. 10. (53, 10.) तं to दीप्तिं left out in Ca.—B has only the second explanation : हे मरुतः रथानां रहणशीलानां नव्यसीनां अजीर्णानां वः युष्माकं शर्धं येषामभिभावुकं त्वेषं दीप्तिं तं मादतं गणां स्तौमि । वृष्टयो etc.—l. 17. (53, 11.) विवक्षित० Ca. विवक्षित० A. अविवक्षितगणो व्रातः inserted by Ca in the Commentary of the preceding verse, instead of अथ परोक्षतः.—P. 619. l. 6. (53, 14.) तत्सर्वं A. सर्वेण B. Ca.—l. 14. (53, 15.) एवं भवति A. एवं भवन्ति B. य एवं भवन्ति Ca.

P. 619. l. 31. (54, 1.) नृम्णं B. युष्मं A 2. Ca.—l. 32. Ca omits आ altogether, A 2 has दिव आ, B आ अर्चत.—P. 620. l. 1. (54, 2.) तविषा उदयवः Âsv.—l. 10. पक्षे संघवादो A 2. यक्षे संघवादो Ca.—l. 20. (54, 3.) मेघानां वा A 2. मेघानां B. Ca.—l. 22. उन्नत० B. Ca. उन्नत० A.—l. 29. (54, 4.) रजांसि लोकांन् B.—From हे धृतयः to हे मरुतः left out in Ca. The same lacuna seems to have existed in the MS. from which B was copied, because B gives quite a different explanation : अज्ञात्मागीन् व्यजय हे धृतयः कंपयितारो मरुतः यूयं र्हे अज्ञानं नाह रिष्यथ न हिंसर्थं दृष्टान्तः नावः यथा आश्रितानां रक्षन्ति तद्वत् ॥.—l. 30. व्यजय ॥ विव्यथ A.—P. 621. l. 9. (54, 5.) निहितवंतः A. निहितवंतः B. Ca.—l. 14. (54, 6.)

In Ca a lacuna from वृष्टेः to वृष्टो. Again B has peculiar readings : हे वेधसः विविधं विधातारः मरुतः यत् अर्णसं मेघं मोषय ताडयय तत् शर्धः अभ्राजि अशोभत् etc.—गणं A. C 2. बलं?—l. 16. कपनाः क्रिमयो A 2. कंपनाः क्रिमयो Ca.—l. 17. आरमणं A 2. अरमणं Ca. अरणं B.—P. 622. l. 1. (54, 8.) तदंतो मरुतः संचात्वकस्य पदार्थस्य (स्व marg.) विशेषयितारः नरो नराकारा नेतारो वा A. तदंतो मरुतः नरो संचात्वकस्य पदार्थस्य ग्रामजितः विशेषयितारः नरो नकारा नेतारो वा Ca. तदंतः मरुतः नरः संचात्वकस्य पदार्थस्य नेतारः ग्रामजितः विशेषयितारः मरुतः B.—l. 2. अयं शब्दो A. नियुक्तब्दो Ca.—l. 3. नर इव (for नरो यथा) A. Ca; wanting in B.—दीप्ता A. दीप्ता B. Ca.—l. 5. यदा अस्वरन् Ca. यदा अस्वरन् A; wanting in B.—l. 6. यदा। यदा MS. यदा A 2. यदा Ca; wanting in B.—l. 12. (54, 9.) मरुत्परा B. Ca. मरुत्साराय A.—l. 14. सुगतयः ॥ सुमतयः Ca. सुतयः A. मतयः B.—l. 29. (54, 11.) हाराः ॥ आहाराः A. B. C.—मधुराप्रुषा A. मधुरा B. Ca.—P. 623. l. 16. (54, 13.) रमयत ॥ रमयंत A. B. Ca.—l. 21. (54, 14.) धत्य दत्य ॥ धत्य दत्त B. धत्त दत्त A 2. Ca.—l. 23 and 24. धत्य --- धत्य B. धत्त --- धत्त A 2. Ca.—l. 30. (54, 15.) ततनाम विसारयाम B.

P. 624. l. 2. (55.) आपिमावत् इदं A 2. आपिमावत् Ca.—l. 10. (55, 1.) यदोदकं A. तदोदकं Ca. तद्वदेकं B.—P. 625. l. 7. (55, 5.) समुद्रवर्णसाधनात् Ca. समुद्रवर्णसाधनात् A.—l. 15. (55, 6.) सारंगीवी A. Ca; wanting in B.—l. 24. (55, 7.) वृष्ट्यर्थं A 2. वृष्ट्यर्थं B. Ca.—l. 29. (55, 8.) उच्चार्यते Ca after उच्यते.—P. 626. l. 12. (55, 10.) Ca has a lacuna from वस्यो to गुणानाः, which in B is filled up arbitrarily, as in other similar instances.

P. 627. l. 15. (56, 4.) अथा इव after गावो न A. B. Ca.—l. 23. (56, 5.) पूर्वो B. Ca. पूर्वाहो A.—P. 628. l. 20. (56, 9.) युष्मदीयं प्रसिद्धं बलं Ca.—l. 23. आवाहयति A. आह्वयति Ca.

P. 629. l. 4. (57, 1.) उदकेच्छे A. उदकोत्सवे B. Ca.—l. 13. (57, 2.) ऽपरश्चादि ॥ ऽपरश्चादि A 2. ऽपार्श्वदि Ca.—l. 19. (57, 3.) यदा after हे मरुतो A.—धनानि च धनय प्रापयथ B. धनानि चाथ Ca. धनार्थं A.—l. 20. अवनता भृशं शंसतीत्यर्थः A. अवनता भृशं वंतीत्यर्थः Ca. अवनता भृशं संतीत्यर्थः C 2.—l. 30. (57, 4.) सरूपाः A. सदृशाः B. Ca.—P. 630. l. 6. (57, 5.) शोभनजननाः A. शोभनजाताः B. शोभनजानाः Ca.—l. 12. (57, 6.) विपरिणेतव्यः ॥ विपरिणेतव्यः A. Ca.—l. 15. तथा वः तनूषु अवयवेषु विश्वा श्री सर्वा कान्तिः पिपिशे आश्रिता B. In Ca this passage and the beginning of the next verse are given only in the margin. B has supplied the omission independently, as in V. 55, 9.—l. 21. (57, 7.) हे मरुतः गोमत गोयुक्तं अश्ववत् अयुक्तं रथवत् रथोपेतं सुवीरं सुष्ट पुत्रोपेतं B.—l. 22. एकवचनं ॥ बहुवचनं A. व्यत्ययेनैकवचनं। अथवा left out in Ca.—P. 631. l. 1. (57, 8.) एतानि सर्वाणि संबोधनप्रथमांतानि पूर्वस्य पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोदात्तानि Ca after प्रभूतस्तुतयः.

P. 631. l. 9. (58, 1.) एषां मावत् गणं ॥ मावत् गणं A 2. एषां मावतां गणं B. एषां मरुतं गणं Ca.—गणावयवभूता A. गणावयवा Ca; wanting in B.—l. 10. वहन्ति गच्छन्ति B. वहन्ति गच्छन्ति Ca. वहन्तो गच्छन्तः A 2. It is quite possible that Sāyana took वहन्त in the Samhitā text for वहन्तः.—l. 11. स्वायत्तदीप्तयः A 2. ऽदीप्ताः B. Ca.—P. 632. l. 12. (58, 5.) सहैवोत्पन्नाश्च left out in Ca and Bm.—l. 25. (58, 6.) सह मरुतो taken from Ca.

P. 633. l. 16. (59, 1.) पृथिवी only in B. Sāyana may have taken पृथिव्या for पृथिव्याः instead of पृथिवी.—l. 18. रज आ अंतरिक्षं B. रज आ तदर्थं अंतरिक्षं A. Ca.—l. 26. (59, 2.) ज्ञायन्ते ते ॥ ज्ञायन्ते न A. Ca. ज्ञायन्ते तेन B.—l. 27. The explanation of अमात् is

left out in A. Ca. **अमात्स्वस्थानात्** B after **हविर्मन्त्रणाय**.—यतते A 2. यंति B. Ca.—P. 634. l. 2. (59, 3.) वृष्टेर्वि० A. वृष्टेर्वि० Ca. वृष्टे वि० B.—l. 10. (59, 4.) स्तोत्राणि क उद्भवत् A. B. Ca.—l. 18. (59, 5.) From **संबन्धवः** to **सिंहयुक्ता** left out in B and Ca.—P. 635. l. 5. (59, 7.) भनते ॥ नमते: A. Ca. See Naigh. III. 14 and Dhātup. 13, 4.—l. 14. (59, 8.) **अदितिर्भूमिश्च निमातु** from Ca.

P. 636. l. 1. (60, 2.) **प्रसिद्धासु वा** from Ca.—l. 13. (60, 3.) **सानु समुच्छितः प्रदेशो रेजत । कंपते B 2. सानु सतुच्छितं प्रदेशः रेजते कंपते B 1. सानु समुञ्जितः प्रदेशः रेजसे कंपसे कंपते Ca. सानु समुच्छितप्रदेशं रेजथ कंपयथ A.—l. 22. (60, 4.) B has महांसि तेजांसि चक्रिरे कृतवन्तः इत् पूरणः, the last sentence **सर्वाभरणी** etc. being omitted.—P. 637. l. 3. (60, 6.) हे अपे हे मरुतः B.—यूयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि A. यूयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि Ca. यूयं उत्तमे उत्कृष्टे दिवि B.—l. 6. वित्तात् विद्धि A 2. वित्ताद्धि Ca; the rest, which ought to follow on the next page, being left out. वित्तात् वेत्य B. वित्तात् विद्धि जानीहीति शेषः Aa.—l. 12. (60, 7.) निवसथ ॥ निवसत A 2. B. Ca.—l. 22. (60, 8.) आयुमिरायुष्मद्भिः from B.**

P. 637. l. 25. (61.) दार्भ्य Anukr., Colebrooke's MS.; Macdonell reads **दाल्भ्य**; both here and below A 2. Ca have **दाल्भ्य**, B **दार्भ्य**, while in verse 17 all the MSS. have **दार्भ्य**, which is also supported by the Brihaddevatā.—l. 32. सुतां A. गुपं B. Ca.—**प्रदास्यसि A. प्रदाम्यहं B. Ca.—P. 638. l. 5. हृष्टान् A 2. शिष्टान् B. Ca.—l. 6. मुदि- तात्त्वविज्ञः B. Ca by the same mistake.—पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतं । ततो A. पुनर्मिल्लहृगृहं पश्चात् गत्वा पश्चात्पुनर्गृहं । गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतं दाल्भ्यो Ca. पुनर्मिल्लहृगृहं पश्चात् गत्वा पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वं गवां शतं दार्भ्यो B.—l. 7. चाञ्चाचोदितः A. चाञ्चाचो- दितः Ca. चाश्चोदितः B. राक्ष्या by conjecture.—l. 22. (61, 3.) ताडयन्वर्तत इत्यर्थः by conjecture. ताडयन्वतत इत्यर्थः Ca. ताडयन्वत इत्यर्थः A.—l. 23. वि विविच्य ॥ विविच्य Ca. विविच्य A. वियमुः नियच्छन्ति B.—l. 27. (61, 4.) इतन Pada MSS. P 1. 2. एतन Samhitā MSS. S 1. 2. 3.—l. 29. रुद्रपुत्रा B. Ca. रुद्रपतिका A.—l. 30. ताम्रादयो यथा दीप्ताः from A.—The explanation of परा एतन (इतन the Pada MSS.) is left out in A. Ca. अग्नि- तपःपिना तप्ताः यथा असथ तद्वत् परेतन प्रदीप्ता भवथः B.—P. 639. l. 7. (61, 6.) हे आत्मन् B after अपि च.—एतन्महिष्या A 2. तरंतमहिष्या Ca; B has only शशीयसी तरंतमहिषी.—यद्वा उतेत्यमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव A. यद्वा उतो वेत्यमेवकारार्थे स्त्रीषु एकैव Ca; not in B.—l. 8. त्वसमसिमने (corrected from नो) मेत्यनुचानिति A 2. त्वपिमसिमनोमेत्यनुचानिति Ca. त्वत्त्वसम- सिमेत्यनुचानि Phit-sūtra IV. 10.—l. 9. देव येन चायते सुत्यादिना स देवचः A sec. manu. देवचान्ययेन चायते etc. A pr. manu and Ca. A sentence is left out, which should be तद्विपरीतो or तदन्योऽदेवचः. B reads देवाः न चायते सुत्यादीनायं (for सुत्यादिना येन) स अदेवचः.—l. 13. (61, 7.) तथा तृष्यंतं वि जानाति is left out in Ca, therefore B has a peculiar explanation : तृष्यंतं पिपासितं वि जानाति.—l. 28. (61, 9.) विप्राय from B.—l. 29. वि येमतुः । विशेषेण यमयतुः etc. A.—l. 30. इति पूर्वच Ca. इदिति सर्वच A 2.—P. 640. l. 3. (61, 10.) तं सुवे B. सुवत A. Ca.—l. 6. (61, 11.) जनप्रसिद्धिः ॥ जनीप्रसिद्धिः A. प्रसिद्धिः Ca.—l. 20. (61, 14.) नूनमिदानीं from B.—l. 25. (61, 15.) सुतिकर्मणा वा A 2. सुतेन वा कर्मणा Ca.—P. 641. l. 3. (61, 17.) The introductory verses are wanting in B.—After **रघवी**, at the beginning of the third Sloka, three leaves are wanting in Ca, which are supplied by others, written by a modern hand. The omission goes as**

far as अथा व्याप in V. 62, 7. These leaves are copied from an A MS., which can be proved partly by the absence in this part of all various readings in A and Ca, partly by the same mistakes occurring in both; e.g. 62, 6. भवयेति A. Ca. भवय इति B. अनेकावष्टमकं, हिरण्यरूपं etc.—l. 8. भगवन् C. भगवान् A. Ca.—कुधः A 2 sec. m. कुधीः A 2. Ca. Cf. Brihaddevatâ and Anukr. M. p. 121.

P. 641. l. 31. (62, 1.) स्थितिस्त ॥ स्थितिसं A 2. स्थितिसां Ca. स्थितिः B.—P. 642. l. 2. मत्वर्थं ॥ अन्वर्थं A. Ca.: cf. Rv. Bh. I. 118, 5.—श्रेष्ठ एकं मुखं प्रशस्तं B.—l. 9. (62, 2.) युवयोस्तत् B. युवयोर्यत् A 2. Ca.—l. 10. दुदुहे दुग्धे Ca. दुदुहे दुग्धे A 2. दुदुहे दुग्धे B. Sâyana seems to have read दुदुहे, for he never explains दुदुहे by a singular, unless he implies a vakanavyatyaya.—l. 13. आवर्तनायोगात् ॥ आवर्तमानायोगात् A. Ca.—l. 14. परिभ्रमति B. भ्रमते A 2. Ca.—l. 19. (62, 3.) B has ईश्वरा याभ्यां भवंति तौ मित्ररा-जानी हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ महोभिः etc.—P. 643. l. 7. (62, 5.) आत्तबली A. Ca. आय-त्तबली B.—l. 17. (62, 6.) अनेकावष्टमकसंभोपेतं सी० A. Ca. अनेकसंभोपेतं सी B.—l. 24. (62, 7.) अयोविकारा A. Ca. हिरण्यविकारा B.—l. 25. विद्युत् सा च दिवि भाजते A. विद्युत् सा च दिवि भाजते Ca. विद्युत् तद्वत् B.—l. 26. तिल्लिखे वा। वाशब्द इवार्थे। Ca.—l. 27. निर्मिता स्तूणे यूपयष्टिरवस्थितः। Ca. निर्मिता स्तूणे यूपयष्टिरवस्थितः। A. निर्मित्तापयष्टिः अवस्थितः B. स्तूणे might be a dual.—l. 28. Instead of अधिगर्तस्य Sâyana explains अधि गर्तस्य; B only has गर्तस्य गर्तः—P. 644. l. 5. (62, 8.) प्रजादिका B. प्राजादिकां Ca. प्राज्ञादिकां A.

P. 645. l. 1. (63, 1.) अतस्त्वोदकस्य गोपी A. अतस्य यज्ञस्त्वोदकस्य गोपी Ca. अतस्य गोपी यज्ञस्य रचितारौ B.—l. 25. (63, 4.) From उच्यते to -मंतो द्रप्सा left out in A and Aa. The MS. C 2 has no omission, which shows that in this part it was not copied directly from A 2. That it is, however, a copy from an A MS. is indicated by the fact that it has, like A, शत्रुमारकत्वात्, while B. Ca read शत्रूणां मारकत्वात्.—l. 27. त्वत्सृष्टौ आगच्छन्ति B.—P. 646. l. 1. (63, 5.) उदकार्थं A. शुभकार्थार्थं B. Ca.—शोभनाचद्वारं A. शोभनाचं B. Ca.—l. 3. तन्यवस्ततास्ते A 2. तन्यवः वर्धयितारः ततस्ते मरुतो B. तन्यवस्ततस्ते मरुतो Ca.—l. 17. (63, 7.) A has हे मित्रावरुणा युवां धर्मणा जगद्वारकेण विपश्चिता सुखेनेत्यर्थः। व्रता व्रतेन कर्मणा। अथवा विपश्चिता। सोतुनामैतत्। यजमानेन वृथा जगद्रक्षणस्य यजमानोऽपि कारणं। तत्कृतयाज्या वृथ्युत्पत्तेः। व्रता व्रतेन युवयोः कर्मणा असुरस्य. B. Ca agree in हे मित्रावरुणा (मित्रा-वरुणौ added in B) विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्वारकेण वृथादिलक्षणेन कर्मणा व्रता (व्रतेन Ca) यज्ञादिकर्माणि रचये पात्ययथः। असुरस्य etc.—l. 19. विदीपय इत्यर्थः ॥ रचये इत्यर्थः A. विदीपय इत्यर्थः Ca. दीपयथः B.

P. 646. l. 28. (64, 1.) अथावयुवोच्यते Ca. अथावयुवोच्यते A; not in B. We might expect अथ संयुज्योच्यते.—P. 647. l. 1. (64, 2.) शोभनहस्तेन A 2. शोभनेन हस्तेन Ca. The whole passage runs in B: ता तौ युवां बाहुवा बाहुना मुचेतुना शोभनेन हस्तेन अस्ते etc.—l. 17. (64, 4.) B and Ca have स्पर्धमानाय instead of स्पर्धनाय A.—l. 22. (64, 5.) सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्युक्तौ ॥ सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्युक्तौ Ca. सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्युक्तैः B; deest in A 2.—नोऽस्माकं A 2. नोऽस्माकं Ca. नोऽस्माकं चचं वलं बृहत् B, taken from the next verse.—l. 25. (64, 6.) Both Padas read वरुणा; the Samhitâs वरुण; Sâyana वरुणा. The same occurs V. 66, 6, where मित्र in the Samhitâ, मित्रा in the Pada. See Rv. Prâtisâkhya 311, 312.—P. 648. l. 4. (64, 7.) यज्ञे B. Ca. गृहे A. The explanation

of च by य is very common.—l. 6. अर्चनानसं विभ्रती अर्चनानसं चर्षिं धारयन्ती युवां added in B at the end.

P. 648. l. 12. (65, 1.) यस्तोता चिकेत जानाति सुति A. यस्तनोति सुति Ca. यस्तनोति सुति B.—स एव left out in B. Ca.—देवचा देवेषु स्तोतुमध्ये यद्वा देवेषु मध्ये A. देवचा देवेषु मध्ये Ca. B.—l. 13. ब्रवीतु A 2. प्रब्रवीतु B. Ca.—l. 14. यश्च A. B. Ca; B inserts यश्च after मध्ये.—l. 15. संमजते A. स लभते B. Ca.—l. 28. (65, 3.) Sâyana read सुचेतुर्ना instead of सु। चेतुर्ना.—l. 29. जसादेशः ॥ शसादेशः Ca. M 1; deest in A 2. B.—P. 649. l. 3. (65, 4.) चंहस्वतोऽपि A. Ca. चंहसः पापिनोऽपि B.—l. 4. हि is explained twice in A. B. Ca, only मिचस्व हि is left out in Ca.

P. 649. l. 22. (66.) Âsvalâyana has आ नो विश्वामिच्छतिभिः after सुक्रतू.—l. 27. (66, 1.) रातहव्ये स्वमिति तस्मिन् A. रातहव्यस्मिन् Ca. रातहव्य B.—l. 28. आ आकारय A. आह्वयाकारय Ca. आह्वय B.—l. 29. वक्ष्याय from B.—P. 650. l. 4. (66, 2.) असुरविधाति ॥ असुरविधाति मत् हंतुमित्यर्थः । A. असुरविधाति महन् हे Ca; deest in B.—l. 12. (66, 3.) संबन्धिभिः B. संबन्धिनः A. Ca.—l. 23. (66, 5.) अयतेरपि भवति from Ca.—l. 26. (66, 6.) As to मिच see note to V. 64, 6.

P. 651. l. 1. (67.) यजतो नाम B. यजमानो नाम A 2. Ca.—l. 8. (67, 1.) निष्कृतं from B.—l. 9. यद्वा यजतं मामृषिं चत्रमाशये । अंतर्णीतित्यर्थः । आश्रयतं । व्यापयतमित्यर्थः । Ca after वज्रवधनीकर्तव्यं.—l. 25. (67, 4.) उदकस्युश्वस्य कर्तारः A. उदकस्य कर्तारः B. Ca.—l. 29. (67, 5.) The MSS. of the Pada have मित्र, not मित्रा.—P. 652. l. 1. सर्वैरसूयमानः ॥ सर्वैः सूयमानः A. सर्वैः सुतः B. Ca.—l. 3. ऋकारस्यान्नाम्नात् ॥ ऋकारस्यान्नाम्नात् A. Ca.—l. 5. सुषु B. Ca; deest in A 2.

P. 652. l. 20. (68, 2.) सुत्या गायत B. Ca.—l. 28. (68, 4.) हविर्वा B. Ca. बहिर्वा A.—P. 653. l. 1. (68, 5.) वृष्यर्था A. वर्षा B. Ca.—l. 3. दानुमत्या दानवत्या दातृषूचिताया ॥ दानुमत्याः दानवत्याः दानमुचिताया A. दानुमत्याः । दातृषूचिताया B. दानुमत्याः दानमत्याः ॥ दातृषूचिताया Ca.

P. 653. l. 14. (69, 1.) अचिरंतं A. अचिरंतनं असंततं Ca.—l. 19. (69, 2.) इरावतीः इरां क्षीरलक्षणां तद्वत्यो A. Ca. इरावती क्षीरवत्यः B.—From तथा सिंधवः to तथा चयः left out in Ca. तथा वां सिंधवः नद्यः मधुमत् रसं दुदुहे दुहन्ति B.—l. 22. पृथिव्यंतरिचयुलोकानां from B. Ca.—P. 654. l. 3. (69, 4.) पार्थिवस्य रजसो या यी A. Ca. पार्थिवस्य भूलोकस्य B.—l. 4. धर्तारी Ca. धर्ता धर्तारी B. धर्तारी तौ A 2.

P. 654. l. 13. (70, 1.) पुरोरपि बज्र उष बज्रतरं A. Ca; wanting in B. We should expect पुष्योऽपि बज्रनोऽप्युष बज्रतरं.—l. 20. (70, 2.) भोजनाय from A 2.—बदन्निः ॥ बन्निः A. बचन्निः Ca.—l. 24. (70, 3.) शोभनेन चाणनेन A. शोभनेन Ca. शोभनपालकी B.—l. 25. पालयेतं ॥ पालयेतां A 2. पालनं Ca; deest in B.—इष्टप्राप्तिनिष्ठं A 2. इष्टप्राप्तिरनिष्ठं Ca.—l. 30. (70, 4.) तनूमिर्मदीयैः A 2. Ca. तनुमिरस्मदीयैः B.—l. 31. समृद्धा वयं अन्यथा [वयं कस्य marg.] चित् धनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शेष [सा अपत्येन सहिता कस्यचिद्धनं मा भुजेम तथा तनसा पौत्रादिना मा भुजेम अस्मात्कुलेन केनापि सहिता वयं कस्यचिद्धनं मा भुजेम ॥ marg.] Ca. समृद्धा वयं तथा शेषसा अन्यथाचित्तधनेन मा शरीरपोषं न कुर्म तथा तनसा अन्यात्मकेन धने शरीरपोषं मा न कुर्मः ॥ B. समृद्धा वयं अन्यथा चित्तधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः तथा शेषसा अपत्येन सहिता मा भुजेम etc. A.

P. 655. l. 6. (71, 1.) चरणीयं A. रमणीयं B. Ca.—l. 7. निवर्हणी हंतारी शबूणां Ca. बहूणां हंतारी शबूणां B; deest in A.—l. 11. (71, 2.) फलैः from B. Ca.

P. 655. l. 22. (72, 1.) गतयोः after मिचावणयोः Ca marg. A 2.—P. 656. l. 1. (72, 3.) अमीष्टाय A 2. अभिष्टये B. Ca.—सेवेतां from B.—नि षदतां A 2. नि षीदतां निषीदतां Ca. नि सदतं निषीदतं B.

P. 656. l. 23. (73, 3.) तेजोवत् A. तेजस्वत् B. Ca: cf. Pân. I. 4, 18, 3.—चक्रं after तेजोवत् repeated in A. B. Ca.—l. 24. प्रातरादिसवनात् A, and Ca sec. m. °सवनानि B, and Ca pr. m.—l. 30. (73, 4.) पौरेण मा सु etc. A.—l. 32. गमयथः ॥ गमयथुः A. Ca. एयमथुः B.—P. 657. l. 12. (73, 6.) अचिरस्मृतिता अचिः repeated in B. Ca before सति.—उच्यते Aa. उच्यते A. उच्यत B. Ca.—l. 13. दहंतमपिमसु B. Ca. दहंत असु A.—l. 27. (73, 8.) द्रवणीयौ द्रवणीयौ वा वां मध्ये A 2. द्रवणीयौ द्रवणीयौ द्रवणीयौ द्रवणीयौ वां युवां मध्वो Ca; B has हे द्रवा द्रवणीयौ वा मध्वः.—P. 658. l. 5. (73, 9.) आकारस्थायं Ca. आ चार्थं B; deest in A 2.—l. 10. (73, 10.) रथानिव शिल्पी तद्वत्तन्मे तानि संतु A. रथानिव शिल्पी तद्वत् तन्नाम Ca by corrections. रथान् इव शिल्पी तानि शंतमा सुखतमानि संतुष्टा B.

P. 658. l. 17. (74, 1.) कौ भूमौ left out in A. कूखौ कौ भूमौ C 2.—l. 18. मृगुथः from B. Ca. C 2.—l. 19. अथवा deest in A. C 2.—l. 26. (74, 2.) तिष्ठतः ॥ तिष्ठथः A. B. Ca.—P. 659. l. 3. (74, 3.) उल्लंघ्य याथः Ca. C 2. उल्लंघयथः A; deest in B.—l. 5. तस्मात् B. कस्मात् A 2. Ca.—l. 12. (74, 4.) प्रेरयथः B. C. Ca; not in A.—After युवां A. Ca have ईमिति पूरणः, B हि पूरणः.—गृहीततातये गृहीतताये Ca (for °तातये).—l. 13. प्रबलं सिंहं B. C. Ca; omitted in A.—l. 20. (74, 5.) तदा B. Ca. तथा A.—काममा कमनीयं रूपमुखे A.—l. 25. (74, 6.) वां इह संदर्शने B.—l. 31. (74, 7.) From सर्वतो to कौ यजमानो from A; कः अवत्रे वत्रे कः यजमानः यक्षैः युवां वत्रे विप्रवाहसा विप्रस्य यजमानस्य अभिमतप्रापयितारी युवां कः विप्रः वत्रे B.—P. 660. l. 1. वहनीयौ by conjecture. वहनी A.—कौ यजमानो यक्षैर्वत्रे । यो यजमानो यक्षैर्वत्रे अत्यंतं etc. Ca.—l. 8. (74, 8.) योक्तुं A 2. युक्तं Ca.—l. 15. (74, 9.) मधुमंती सोमकामी वा Ca.—l. 16. अस्मदभिमुखं चनौ A 2. अस्मदभिमुखं चनौ B. Ca. अस्मदभिमुखं चनौ?—l. 17. अस्मिदीयतं ॥ अस्मिन्मिदीयतं A; deest in B. Ca.—l. 22. (74, 10.) तत्र A. कुचचित्तचापि B. Ca.

P. 661. l. 9. (75, 2.) यथा before अहं from B. Ca.—l. 11. सुषुम्ना B. Ca. सुषुम्णा A 2. Ca sec. m.—l. 19. (75, 3.) वाजिनधनौ A. Ca. अजधनौ B.—l. 25. (75, 4.) हे वृषण्वसू to वसूनां from Ca. हे वृषण्वसू वर्षधनौ B; left out in A.—l. 26. मृगो मृगयिता ॥ मृगो मृगयिता यथिर्गता B. Ca. यथिर्गता A. Cf. Rv. V. 73, 7.—P. 662. l. 5. (75, 5.) मायारहितं from B. Ca.—l. 6. पथि B. Ca. मयि A.—l. 26. (75, 8.) अस्मिन्वक्षे from B.—l. 27. उपप्राप्तं A. प्राप्तं B. Ca. Ca has at the end भू प्राप्ती इति धातुः । यद्वा अवस्थोः समीपे भवतं ॥.—P. 663. l. 5. (75, 9.) अपिराहवनीयः अलियः अतो काले भवः from B. Ca.—l. 6. अनेकेष्वर्थेषु A 2. एष्वर्थे Ca.

P. 663. l. 20. (76, 1.) इहा यातं A 2. B. Ca. Sâyana seems to combine आ both with भाति and with यातं.—From स्वग्निः to वसतीवरीभिः taken from Ca. कं प्रति । पीपि-वांसं आप्यायितं घर्मं चरद्वपं etc. A. कं प्रति । पीपिवांसं स्वग्निः परिवृढं घर्मं प्रदीपयन् ॥ B.—l. 27. (76, 2.) हिंसां ॥ हिंसां A. Ca. B.—l. 28. गंतुतमी युवां अस्मिन् A.—अनेन च after रचणेन B. Ca.—l. 29. आगंतुतमी [जाग्रयंताविति शेषः । marg.] अवर्ति प्रति A. आगंतुतमी जाग्रयंताविति

शेषः अथवा अवर्ति प्रति Ca. आगंतुतमौ नाशयंताविति शेषः । प्रति इंद्विभू आगत्य वर्ति अजीवनं दारिद्र्यं नाशयित्वा दामुषे etc. B.—l. 30. भवतां deest in A. B.—P. 664. l. 3. (76, 3.) समाना ॥ तमाना A. तमाना Ca; deest in B.—l. 5. भवयंति भवयित्वा Ca.—l. 7. किंतर्हि B. Ca. तित्थार्थीहावा । A.—l. 8. इतरदेवानां पानं A. इतरदेवानां सोमस्य घर्मस्य वा पानं Ca. इतरदेवानां सोमस्य पानं B.—l. 9. ना ततान न तनोति A. ततान तनोति Ca. आ ततान तनोति अक्षिना अक्षिनी न विहायेति शेषः । तस्मादागच्छतं B.—l. 16. (76, 4.) अपां ॥ अपः A. B. Ca.—l. 24. (76, 5.) विद्या विद्यानि सौमगा A 2. Ca. विद्याचनि सौमगानि B. Sâyana can hardly have read विद्या and सौमगा because of the metre.

P. 665. l. 11. (77, 2.) देवगामि B. Ca. देवगामि नो A.—l. 13. देवानां संभवजीय संभाब्धी A. देवानाभोजिति B. Ca.—l. 23. (77, 3.) अतियायः B. वातियायः A 2. Ca.—l. 30. (77, 4.) कर्म विवेष A. कर्मविशेष B. Ca.—l. 31. पाक्षयेत् ॥ पाक्षयत् A. B. Ca.—l. 32. अपिरहितानयष्टुन् A 2. अपिरहितयष्टुन् B. Ca.

P. 666. l. 7. (78.) The Anukr. has besides, चंत्वाः पंच गर्भस्राविष्णुपनिषत्.—l. 9. The second Viniyoga is left out in Ca.—l. 15. (78, 1.) तौ यथा after इव by conjecture.—l. 20. (78, 2.) यवसे घासं Ca. B. यवसे घासाय A.—P. 667. l. 4. (78, 4.) Ca adds अवता before श्रुतमेन.—रथेन तं रश्चितुं B. Ca; not in A.—l. 5. (78, 5.) अच ब्रुवन्ति B. Ca. अचान्ब्रुवन्ति A.—प्रचिष्य B. Ca. प्रचिष्य A.—l. 6. निर्ममिष्यति A. निर्ममिष्यति Ca. समुद्धानिर्ममिष्यति B 1. समुद्धानिर्ममिष्यति B 2. निर्ममिष्यति MS. of the Nītimañgarī.—l. 7. छशः B. Ca. शिशुः A.—l. 9. रमित्वाय B. Ca. रमित्वा A.—l. 15. प्रसवोद्युष्याः A. प्रसोद्यमाणायाः B. Ca.—l. 16. षूक् प्राणिप्रसवे कटि शतरि रूपं संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः Ca after योनिरिव.—l. 22 sq. (78, 6.) The Commentary is given according to B. Ca has after सं चाचक्षः the words प्रविष्टे मयि निर्गते चाप्रविष्टशंकापनोदार्थं अचक्ष विगमयतं मम निर्गमार्थं etc. The same addition is found in the margin of A by a later hand. C 2 does not contain it.—अचक्ष B. Ca. वि चाचक्षः A 2.—P. 668. l. 3. (78, 8.) वातो यथा कंपमानो वनं यथा एजति कंपयति यथा स्वयं समुद्रः तरंगैः कंपति एव एवं त्वं हे दशमास्य दशमासान् जरायुणा गर्भोत्पन्नेन सह वेष्टितः अवेष्टि निर्गच्छ ॥ B.—l. 4. जरायुजः ॥ जरायुक्तः A sec. m. जरयुक्तः Ca. A pr. m.—l. 9. (78, 9.) मातरि अधोमातृकुक्षौ कुमारः दश मासान् शश्याण उषित्वा निरेतु निर्गच्छतु जीवंत्याः जनन्याः जीवः कुमारः अक्षतः संपूर्णावयवः सन् अधि जीवः जीवंतु उभावपि जीवतामित्यर्थः ॥ B.

P. 668. l. 17. (79, 1.) उष उषोदेवि A 2. उषो देवि Ca. उषसः देवि B.—l. 19. अवोधयः प्रज्ञापयः B. Ca.—l. 20. अश्वाधी A 2. अश्वात्मा B. Ca.—P. 669. l. 19. (79, 5.) फलं Ca. वलं A.—l. 25. (79, 6.) एषु from B. सोतुषु left out in Ca. सूरिषु प्रजावत्सु B.—P. 670. l. 14. (79, 9.) विभातं A. विवासं Ca. तमोविवासं B.—l. 21. (79, 10.) किमेतावत् हे यदित् एतावदेव A.

P. 671. l. 1. (80, 1.) अतवतीं left out in Ca. अतावतीं सत्यवतीं B.—l. 22. (80, 4.) क्षेणी भवति । विश्वेण क्षेता भवति A. क्षेणी भवति Ca, with क्षेता भवति in marg. क्षेणी प्रकाशयती भवति B.—After प्रथममध्यमयोः we should expect स्थानयोः, as Rv. Bh. I. 71, 6; 114, 10.—l. 23. पंथानं मेरोः प्रांतदेशं अनुक्रमेण B. Ca omits all from दिशि to मिनाति.—l. 25. अवगच्छंती च Ca. A.—P. 672. l. 8. (80, 6.) प्रेरयति विवृणोति Ca.

P. 672. l. 25. (81, 2.) अवगच्छायां A 2. अवगच्छायां Ca.—P. 673. l. 8. (81, 3.) अग्न्यादयो यक्ष ॥ अग्न्यादयो A 2. अग्नोदये Ca. अग्नोदये यक्ष B.—l. 11. युधः शोभमानः सन् A. B. Ca.

P. 674. l. 13. (82, 2.) असुरादयो ॥ सुरादयो A. B. Ca.—l. 23. (82, 4.) प्रजापयुगृहादिवं stood probably in the margin of the original Codex. A inserts it after दूरे प्रेरय, while B. Ca have it in the right place in the following verse.—P. 675. l. 9. (82, 7.) तं हि ॥ स हि A. Ca.—सर्वात्मत्वात् A. सर्वात्मकत्वात् Ca.—l. 24. (82, 9.) सुवाति B. सुवाति च A 2. Ca.

P. 675. l. 28. (83.) सूक्तेन वा A 2. वा दिश उ सूक्तेन वा Ca. सूक्तेन सूक्तेन वा Åsv.—P. 676. l. 2. (83, 1.) जनयिता ॥ जरयिता A. Ca.—l. 10. (83, 2.) पर्जन्यसृपेराद्यंतविपरीतस्य विहृति A. Ca; B has अनागाः निष्पापः पर्जन्यः वृक्षान् हृति रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हृति उतापि च विश्वं सर्वं भुवनं महावधात् अपराधात् बिभाय बिभ्यति उतापि च वृषण्वतः वर्षकर्मवतः ईषते इच्छति दुष्कृतः पापकृतः यत् यः पर्जन्यः स्तनयन्हृति ॥.—l. 18. (83, 3.) अभिप्रेरयन् A 2. प्रेरयन् Ca.—l. 23. (83, 4.) प्रभृति Åsv. प्रभृतीन् A 2. Ca.—P. 677. l. 4. (83, 5.) Ca adds पुष्यति after जर्मुरीति.—l. 10. (83, 6.) अस्मदर्थं A 2. अस्मभ्यं B. Ca.—l. 11. प्रचरत A 2. रक्षन्तु B. Ca.—l. 12. अर्वाङ् B. अर्वाङ् A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 4, 11.—l. 27. (83, 8.) उत्कृष्टं A 2. Ca after मेघं.—l. 30. सुषु प्रकर्षेण पातव्यं A 2. सुप्रपातव्यं B. Ca.—P. 678. l. 13. (83, 10.) जलप्रदेशान् in A before धन्वाणि.—जलवतः कृतवानसि B. Ca; not in A.

P. 678. l. 18. (84.) ऋतोमे चैषा ॥ ऋतोमे लिषा A. Ca.—P. 679. l. 1. (84, 2.) उदृच्छं A. उदृच्छं Ca; left out in B.—l. 11. (84, 3.) यद्यस्याः ॥ यत् अस्याः A. यत् यस्यात् B. Ca.—l. 12. दिवो नीचैरंतरि° A.

P. 679. l. 20. (85, 1.) हे अवे B. Ca. हे अवेच A. हे अवेच ?—l. 22. विश्वसनकर्ता A 2. विपांसनकर्ता B. Ca.—l. 23. द्वितीयस्या तृतीयस्यां Ca.—l. 31. (85, 2.) A very similar but not identical passage is to be found in the Sat. Br. III. 3, 4, 7 (p. 253).—P. 680. l. 11. (85, 3.) प्रसारयति A. Ca. B.—l. 20. (85, 4.) समाच्छादयति A. Ca. B.—l. 28. (85, 5.) श्रुतस्य विश्रुतस्य A 2. श्रुतस्य प्रज्ञातस्य B. श्रुतस्य Ca.—P. 681. l. 3. (85, 6.) सुत्यस्य वा only in A 2.—l. 5. बह्व्यो नवः only in A.—l. 7. एवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपेणावस्थानात् Ca. एवोदितं न वरुणवाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् A.—l. 13. (85, 7.) ईरिणा-क्मननाच्च शास्त्री° A. इरणात्मनना प्रशास्त्री° Ca.—l. 16. अशब्दं ॥ अशब्दं A. अशब्दं Ca. B.—l. 23. (85, 8.) व्युते यथा यद्विरिपुः B. A. व्युते यथा अद्विरिपुः Ca pr. m. व्युते यद्विरिपुः Ca sec. m.—तथास्मासु Ca sec. m. A. तस्मासु Ca pr. m.; deest in B.—l. 25. शिथिलबंधनानि पलानीव A 2. शिथिलसंबंधनानि ॥ फलानीव Ca. विप्यलानीव निप्यलानीव B.

P. 682. l. 7. (86, 2.) वा by conjecture.—l. 14. (86, 3.) तिग्मा B. तिग्मं A 2. Ca.—l. 15. प्रतोषते । प्रतिगच्छतः ॥ प्रतिगच्छतः B. प्रतिषते प्रतिगच्छति Ca. भवति ईषते अभिगच्छति A.—B adds आ पूरणः.—l. 26. (86, 5.) मर्तेव मनुष्याविव तौ etc. A. मर्ताय मनुष्याविव तौ Ca; B omits all. It seems that Sâyana took मर्ताय for मर्तेव, misled perhaps by the following अंशेव.—P. 683. l. 5. (86, 6.) रयिं धनं च Ca. B; deest in A. It ought to be रयिं धनं गृणत्सु सुवत्सु ।

P. 683. l. 14. (87, 1.) वाचि नि° ॥ वाजिनि° A. Ca. वाक् नि° B.—विष्णवे व्याप्तायेंद्राय विष्णवे वा A. विष्णवे पा Ca. विष्णवे महे महते B.—l. 26. (87, 2.) विष्णुनेंद्रेण वा A 2. विष्टेनेंद्रेण Ca. विष्टना इंद्रेण B.—From ताम्नुवते to ताम्नुवत left out in B. Ca.—l. 27. स्तौति from B. Ca. After स्तौति Ca has वाक्यादित्वादिनिघातः.—l. 31. यूयं प्रवक्षाः ॥ वो यूयं प्रवक्षाः A. शवो यूयं प्रवक्षाः Ca. ये च यूयं B.—P. 684. l. 6. (87, 3.) तान् शृण्विरे repeated

in A. Ca after सुतवान्. Perhaps intended for तं शुखिरे. Ca has besides सुतवान् instead of तावन्तो.—l. 7. शुशुक्रानो A 2. B. Ca. सुशुक्रानो M 1. Cf. verse 6.—The explanation of हरी is omitted in A. It has निवासे नेष्ट आ । नेष्टे च चाल्. Ca has निवासे तिष्ठतां हरी रीता प्रेरिता नेष्टे आ नेष्टे भवति च चाल्. B निवासे तिष्ठतां हरीता प्रेरिता नेष्टे अनी-श्चरो कश्चन भवति चाल्. हरी does not occur again in the Rig-veda.

MANDALA VI.

Besides the MSS. hitherto used, I possess for the sixth Mandala a copy which I took from the MS. in the Paris Library. This MS. belongs to the A class, and where it has peculiar readings they are marked by P.

P. 687. l. 24. (1, 2.) सुत्या A. सुत्यान् Ca.—P. 688. l. 7. (1, 4.) आहवनीयं A 2. आहवनीयादि B. Ca.—l. 15. (1, 5.) उभयास ॥ त्वां उभयास A. Ca. त्वा उभयास B.—l. 26. (1, 6.) यजमाना दमे गृहे B. यजमानमिह गृहे Ca. यजमाना A 2.—P. 689. l. 3. (1, 7.) दिवः स्वर्गमनयः A. दिवः । स्वर्गः ॥ अनयः Ca. दिवः स्वर्गः तं अनयः B.—l. 4. अगमय इति वा ॥ गमय इति वा Ca. गमय इति A.—P. 690. l. 19. (1, 13.) स्वामी वसुतात इत्येकपदं ॥ स्वामीत्येकपदं A. स्वामी वसुतात्येतदं Ca.—l. 21. वसु वसूनि त्वे त्वां B. वसूनि त्वे त्वां Ca. वसूनि A 2.

P. 692. l. 2. (2, 4.) दीप्तस्य A 2. आप्तस्य Ca. B. Bm.—l. 8. (2, 5.) तनूकृतां मन्त्रसंस्कृतां A 2. तनूकृतां संस्कृतां B. Bm. तनूकृत्वा संस्कृतां Ca.—P. 693. l. 3. (2, 8.) व्यजसे A 2. यजसे Ca. Bm; left out in B.—l. 14. (2, 9.) असीति ॥ अशीति Ca. वासीति A. अपीति B.—P. 694. l. 2. (2, 11.) च after कृतानि omitted in B. Bm. Ca.

P. 694. l. 21. (3, 2.) शान्तस्य ॥ शान्तः B. शान्तस्य A. शान्त Ca.—l. 23. प्रदर्पस्य A 2. दर्पस्य B. Bm. Ca.—At the end B adds च पूरणः, Bm चन पूरणः.—l. 29. (3, 3.) शब्दयुक्ताः A 2. शब्दप्रयुक्ताः B. Bm. Ca.—P. 695. l. 5. (3, 4.) यस्यासिः B. Bm. Ca instead of अस्या.—स्पृष्टं ॥ स्पृष्टं Ca. स्पृष्टं A; deest in B.—l. 7. नियच्छन् तथा A 2. नियच्छन् यथा Ca. नियच्छन् भवति B. Bm.—l. 9. वनं A. धनं Ca.—मूर्त्तभूतं सर्वं Ca.—l. 15. (3, 5.) प्रवेष्ट्यन् MS. प्रवेष्ट्यान् A 2. प्रविपन् B. Bm. Ca.—l. 23. (3, 6.) ज्वालाः B. Bm; deest in A. Ca.—यथा B. Bm. Ca for तथा.—l. 25. अहनीव A 2. Ca. अहनि B. Bm.—l. 28. B. Bm omit, as usually, the second explanation, beginning with यद्वा, but they have यो दिवा नृनिति पुनश्चिन्तिरादरार्था, which can only belong to this second explanation.—P. 696. l. 3. (3, 7.) दीप्तिन to गमनशीलेन left out in A 2.—l. 9. (3, 8.) अग्नेः A 2 sec. m. अग्नेः Ca. अग्नेः B. Bm.—l. 11. सर्वं तीक्ष्णीकरोति Ca; deest in A. B.

P. 696. l. 30. (4, 2.) प्रवृद्धो ॥ प्रवृद्धो A. B. Ca.—P. 697. l. 3. (4, 3.) उपमार्थस्य A. Ca. उपमानस्य Nir.—l. 13. (4, 4.) स्वभावस्य एव A. स्वभावैव Ca. B.—l. 16. निवस A. निवससि B. निवासेः Ca.—l. 22. (4, 5.) यष्टुभिः ॥ यष्टुभिः A. यज्वभिः B. Ca.—l. 25. तं हिंस्याम A 2. तरेम B. Bm; left out in Ca.—l. 26. अरातीररातिरदाता ॥ अरातीः अरातिवदतो (वदातो pr. manu) A. अरातीः अरातिवदतीं Ca. अरातीः अरातीर्भव हिंस्याम etc. B. अरातीः अरातिवति तं हिंस्याम etc. Bm.—आचक्षाणां ॥ आचक्षाणां A. Ca.—P. 698. l. 5. (4, 6.) दिग्भागात् ॥ दिग्भागात् A. Ca.—l. 13. (4, 7.) युक्तं A 2. बलयुक्तं Ca.—देवता Bm. देव B; omitted in A 2. Ca.—त्वां A 2. Bm. Ca. त्वा त्वां B.—l. 19. (4, 8.) Ca has निचिप्रे instead

of नु चिप्रं, B. Bm have नु अय after चेमेण.—l. 20. वेधि गमय प्रापय A. वेधि गमनाय प्रापय: B. Ca.—l. 22. वीर्याज्जा° Ca. वीराज्जा° A.

P. 698. l. 24. (5.) ऊवे व: A 2. Ca. ऊवे Anukr.—P. 699. l. 17. (5, 3.) विद्यांतरात्मना B. Ca. वैद्यात्मना A.—l. 28. (5, 4.) वनुष्यात् हिंसात् A 2. वनुष्यात् विस्त्रात् Ca. वनुष्यात् कथ्येत B. Bm.—l. 29. तुप्ततम A. तपस्वितम Ca. तपस्विन् B: cf. Nir. VI. 12.—P. 700. l. 13. (5, 6.) आक्तः संक्षिप्तस्त्वं A 2. अक्तोसि B. Ca.—l. 21. (5, 7.) तव B. ते तव A 2. Ca.—l. 22. शोभनपुत्रादि° A 2. पुत्रादि° B. Ca.

P. 700. l. 31. (6, 1.) उपगतं च ॥ उपगतं च A. B. Ca.—नवीयसा after नवसा Ca.—P. 701. l. 1. वृक्कं क्षिप्तं दग्धं A 2. वृक्तं क्षिप्तं दग्धं Ca. निर्दग्धं B.—l. 11. (6, 2.) भजन् भजयन् A 2. भर्वन् दन् B. भर्वन् दहन् Bm. भवन् Ca.—P. 702. l. 3. (6, 5.) After प्र पापतीति । प्रक्षेपेण Ca leaves out all to the beginning of the next hymn. B supplies this lacuna quite arbitrarily to verse 7, where it copies from A : ज्वाला खजाना दाहोत्पद्यमाना प्र पापतीति प्रक्षेपेण पतति वृष्टांतः गोषुयुधः उदकनिमित्तात् घातकोऽग्निर्न अग्निरिव सः यथा पतति तद्वत् अपि च दुर्धनुः दुहाहकज्वालामिर्वर्तमानस्य अपिः भीमः भयंकरः क्षातिः दर्पः वनानि दहति दहति वृष्टांतः मुरस्त्रिच प्रसितिः यथा मुरस्त्र बाधकं शीर्यं प्राणिनां घातकं भवति तद्वत् ॥ ६ ॥ आ भानुनेति ॥ हे अपि स त्वं महः महानु (महान् Bm) पार्थिवानि पुष्टिवां वर्तमानानि अयांसि व्यवहारार्थं इतस्ततः गच्छमानानि भूतानि ततश्च विस्तारय बाधकं वारयेत्यर्थः (निवार° Bm) । अपि च तोदस्व तोदं प्राणिनामुपद्रवं घृषता भानुना चर्चकेन तेजसा आ समंतात् बाधस्व अपि चाप भया बलहृति (भयरहति Bm) सहोनिर्वलीः हे वनुषः कृष्णपि वनुष्यत् क्रोधं कुर्वन् सुधः अस्मात् शत्रून् नि कुर्वं नितरां जय (जरय Bm) घातयेत्यर्थः ॥.—l. 5. यथायै-कुःसहं ॥ यथान्ये दुःसह A.

P. 703. l. 16. (7, 2.) अभि अभितः ॥ अभितः A 2. अभि B. Ca.—l. 17. यज्ञानां संबन्धिन् B. Ca.—That the MS. P belongs to the A class can be clearly proved, for the first time, by VI. 7, 2. Here P reads (या)ह्यितारं गमयितारं; A has ह्यितारं (in the margin या) गमयितारं; Ca. B have यहीतारं, and leave out गमयितारं.—P. 704. l. 21. (7, 6.) शाखा इव A 2. -- वा इव Ca. पक्षिण इव B. Bm.

P. 705. l. 2. (8.) The passage is complete only in C 2 and P; A 2 omits all from इति (l. 3) to नू चित् (l. 4), Ca all from इदं सूक्तं (l. 2) to इदमेव सूक्तं (l. 3).—l. 12. (8, 1.) जातायां A 2. जातानि B. Ca.—l. 14. मननीया A 2. मनः Ca; left out in B.—l. 21. (8, 2.) व्रतानि कर्माणि B. व्रतानि व्रतानि कर्माणि C 2. A. P. व्रतानि व्रतकर्माणि Ca. Bm.—l. 32. (8, 3.) शेषणार्थं B. Bm. शेषणार्थं Ca. A. C 2. P.—P. 706. l. 7. (8, 4.) मध्ये from B. Ca.—l. 30. (8, 7.) हे इष्टे यष्टव्य B. Ca. इष्टे इष्टव्य A.—सहावस्थाधिन् A 2. सहस्था-धिन् B. Ca.

P. 707. l. 10. (9, 1.) रंजयंती ॥ रंजयंती A. C. रंजयंती B.—l. 11. स्वप्रवृत्तिभिः from B. Ca.—l. 23. (9, 2.) न वि जानामि यं पटं यज्ञस्यचणं from Ca. Bm.—l. 30. खूलाव्योतु° etc. A. खूलाणि औतुखानामि न च तत्काय पटस्थानीयान्यपि विद्यदादीनि न विजानामि न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपंचसमेरे Ca.—l. 34. अनुशिष्टः A 2. अनुषष्टः Ca.—P. 708. l. 5. (9, 3.) वदति ॥ वेदति A 2. विदति Ca.—l. 34. (9, 5.) निर्विकल्पं A. निर्विकारं Ca.—P. 709. l. 1. मनसो Vāg. S. मनो A. Ca.—l. 13. (9, 6.) यदुद्ध्यास्त्वं तत्त्वं A 2. तत् बुद्धितत्त्वं B. यत् बुद्धितत्त्वं Bm. यदुद्ध्यात्तत्त्वं Ca.

P. 710. l. 19. (10, 3.) सार्धं to रक्षामि: left out in Ca; B supplies arbitrarily

विचामिः चायनीयामिः अपये ददाश्च चपुरोडाशादिकं ददाति तं यजमानं विचशोचिः चायनीयज्वा-
लोपेतोऽपिः जतिभिः रचामिः.

P. 712. l. 1. (11, 2.) वर्तमानो B. Bm. Ca. वर्तमाने A 2. M 1.—l. 9. (11, 3.) After
अनहेतुभूता Ca has धनं यजमाना वा धनयज्ञं लब्धेति यत्.—l. 19. (11, 4.) यं पंच ॥ पंच A 2
sec. m. B. Ca. यं च A 2 pr. m.—l. 20. °र्षचणं ॥ °र्षचणां A 2. Ca. °र्षचणां यं B.—
l. 26. (11, 5.) आह्वयत ॥ आह्वयत A. आह्वयता Ca. आसायते B.—l. 27. All is left out
from सुष्ठु to अत्रायि in Ca. Consequently B contains an independent explanation
of this passage: सुवृत्तिः शोभना सुतिः अन्वधि सूयते पृथिव्याः सद्ने कस्मिंश्चित्तया (°चित्स्थाने Bm)
सप्त सप्तनि यजमानगृहे यज्ञः अत्रायि यजमाने आश्रितो भवति.

P. 713. l. 23. (12, 2.) हृति° A. हृगति° Ca.—P. 714. l. 11. (12, 4.) कृत्वा न आत्मीयेन
कर्मणा च B. कृत्वा न क्रतुना आत्मीयेन कर्मणा च Ca. कृत्वा न क्रतुना कर्मणा च A.—l. 19.
(12, 5.) तच्चन् deest in A 2. B. Ca.—l. 28. (12, 6.) अर्वन् यंतर° A. C 2. P. अर्वन् चंतरा°
B. Bm. Ca. अर्वन्चंतरा° A by correction.—पाहि ॥ याहि A 2. Ca. असाहि B. आयाहि Bm.
नः पाहि?

P. 715. l. 7. (13, 1.) यथा वृक्षाच्छाखा A 2. B. Ca. यथाः पचिणः यथा वृक्षात् Bm.—l. 8.
तथा रयिः A 2. यथा रयिः B. Ca.—l. 27. (13, 3.) प्रकृष्टज्ञान A 2. प्रकृष्टमन B. Ca.—
P. 716. l. 4. (13, 4.) यजमानसाधनेः A 2. B. Ca. यजनस्थाधनेः Bm. Cf. Rv. Bh. IV. 9, 7.—
l. 13. (13, 5.) अरये शचवे Bm. शचवे B. Ca.; left out in A 2.

P. 717. l. 11. (14, 3.) व्रतविरोधिनां यागविरोधिनां B. Ca.—l. 17. (14, 4.) सतां B. Ca.
सखि A.—l. 24. (14, 5.) असंभक्तं तस्मिन्साधारणं B. Ca.

P. 718. l. 9. (15.) A 2. Ca add आज्यं after अहनि, and Ca omits आज्यग्रस्त्रं.—P. 719.
l. 23. (15, 5.) सहायार्थं A 2. संयामार्थं B. Ca.—P. 722. l. 27. (15, 15.) अन्नस्य to चतिकांमेम
left out in Ca and given arbitrarily in B, which also adds a Commentary instead
of अन्यन्नतं.—P. 723. ll. 4 and 5. (15, 16.) गुग्गुत्वादि° A 2 pr. m. Ca. गुग्गुत्वादि° A 2 sec. m.
गुग्गुत्वादि° B. गुग्गुत्वादि° Bm.—गुग्गुत्वादि° A 2 pr. m. Ca. Ait. Br. गुग्गुत्वादि° A 2 sec. m.

P. 724. l. 2. (16.) षट्सप्तका° A 2. Ca. षट्सप्तका° Anukr. Paribh. 4, 7 (so also Cole-
brooke's MS.).—l. 11. (16, 1.) यदा यजमानां Ca. यदा देवयजानां A.—l. 12. मनुष्ये omitted
in B. Ca.—l. 16. (16, 2.) सुत्वाभिर्वा जिह्वाभिः A 2. सुतिभिर्जिह्वाभिर्वा Ca. जिह्वाभिः B.—
l. 24. (16, 3.) आर्जवेन B. Ca. दिवेन A 2. जवेन M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 54, 1; X. 32,
7.—Ca omits all from हि to the beginning of the next verse. B inserts खलु after
वेत्य, Bm has वेत्य हि जानासि खलु.—P. 725. l. 6. (16, 6.) मरणधर्मः A. मरणरहितः B. Ca.—
l. 14. (16, 8.) °द्रष्टारं A. Ca.; B. Bm have सम्यग्दर्शनीयं सर्वस्य भासकं तेजः.—प्रयजे ॥ प्रयजे
A 2. Ca. M 1; deest in B. Cf. Rv. Bh. III. 53, 2.—P. 726. l. 14. (16, 13.) उपश्रितं
Taitt. S. उपश्रुतं A 2. Ca.—l. 17. (16, 14.) य उक्तगुण A. य उक्तः Ca.; deest in B.—
l. 21. (16, 15.) कश्चिद्वृषिः गुणं तसु तमेव त्वां अचर्षणः सोऽपि हे अपि तसु तमेव त्वां समीधि A pr.
manu. कश्चिद्वृषिः सौति हे अपि तसु etc. A by corrections. कश्चिद्वृषिः सौति हे अपि तसु तमेव त्वां
समीधि Ca. B.—समीधि A. साधु B. Ca.—l. 31. (16, 16.) असुरैः A. Ca. अपरैः B.—Ca adds
after शेषः the words यदा इत्या असुच दूरत एव इतरा असुर्या गिरः संतु ता असुत्वनित्यर्थः.—
P. 727. l. 9. (16, 18.) °सामर्थ्यं करोतु हे A 2. °सामर्थ्यं हि B. Ca.—l. 10. अथातः B. अथातः
A 2. अथः चंतः Ca.—l. 19. (16, 20.) B. Ca give only the second explanation, omit-

ting all from भवानि to विश्वमानं.—l. 21. महित्वना ॥ महित्वा A 2.—शत्रुन्वा A 2. शत्रुन् B. Ca. शत्रुन् च Bm.—P. 728. l. 14. (16, 25.) इच्छति ददातीत्यर्थः A. इच्छते ददामीत्यर्थः Ca. इच्छते ददातीत्यर्थः B.—l. 25. (16, 27.) अरीनभिः B. Ca. अरातिभिः A 2.—P. 729. l. 9. (16, 30.) कायाभिमाहंति Ca. कायाभिमाहंति A 2.—l. 10. चरन् Ca. जनं A 2.—P. 730. l. 5. (16, 35.) युलोकस्व A. B. युलोकस्यापि Ca.—l. 18. (16, 38.) आश्रयणं सुखं वा Ca.—धर्मात्ताः संतप्ताश्चायामुपागच्छन्ति B. Ca. धर्मात्तास्समुपागच्छन्ति A.—P. 731. l. 9. (16, 41.) हे अध्वर्यवो A 2 pr. m. हे अध्वर्यो A 2 sec. m. Ca. हे अध्वर्यादयो B.—l. 11. A 2 adds after समृद्धं the words of the Ait. Br., आ स्ते योनौ to अपिरपेः, which are quoted below.—P. 732. l. 1. (16, 45.) प्रकाशस्व Bm. Ca. प्रकाशस्व A 2. B.

P. 733. l. 26. (17, 2.) तद्वान् गतसारमपि सोममपरित्यज्यन्त्यस्त्वं B. Ca.—P. 734. l. 3. (17, 3.) सोमान्वाधा to रुदयतु from A 2; B has सोमान्वाहि पिब स पीतः सोमः त्वा त्वा एव मंदतु मद्युक्तं करोतु, and thus has also Ca, only omitting त्वा and एव.—l. 14. (17, 4.) प्रवृद्धं A 2. वृद्धं B. Ca.—विभवन्तं A 2. विभवन्तं B. Ca.—l. 22. (17, 5.) अविचालितं from B. Ca.—l. 28. (17, 6.) प्रक्षया A. प्रक्षया B. Ca.—l. 29. गोभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । Ca.—P. 735. l. 15. (17, 8.) प्रवृद्धं A 2. B sec. m. वृद्धं B pr. m. Bm. Ca.—l. 23. (17, 9.) धुनास्मिन्काले (ते added in B) लदीयाद्वज्रात्स्वस्वात्कीयाकन्योः क्रोधाच्च भियसा भयेन द्विता द्विधा द्विः प्रकरिण कामेन मनसा च अपानमत् Ca and B pr. m. Bm. Instead of कामेन, which Ca seems to read, though the मे is not quite distinct, B. Bm have कालेन. The reading of A, which has been adopted in the text, has been inserted by a later hand on the margin of B.—P. 736. l. 10. (17, 11.) पुंयसून् A 2. यसून् B. Ca.—l. 11. आधवनीयाख्यानि B. आहवनीयाख्यानि A. Ca. Cf. Rv. Bh. VIII. 94, 5.—अगच्छन् ॥ गच्छन् A 2. B. Ca.—l. 20. (17, 12.) पंथां B. पंथा Ca. पंथान् A 2.—प्रवणान् A 2. प्रबलान् B. Ca. प्रबलान् Bm.—P. 737. l. 12. (17, 15.) शतहिमाः शतं संवत्सरान् left out in A 2.

P. 737. l. 23. (18, 1.) वातेर्वातं ॥ वातेर्वासं A. Ca.—l. 30. (18, 2.) From एको मुखः to कीदृशः omitted in Ca. B. Bm; but at the end of the verse after तद्वान् B pr. m. and Bm add च्यवनः शत्रूणां च्यावयिता मानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां छट्टीनां प्रजानां एकः मुखः सहावा सहायवान् अभवत्, after प्रजानां the margin of B has यजमानानां च्यवनः अभिगता वामवत् आसीत्, and the last words are corrected into सहावा बलवान्, apparently from an A MS.—P. 738. l. 2. पुनस्तृती to षुतः omitted in B. Ca.—l. 12. (18, 3.) ॐ (अस्ति marg.) स्विन्नस्ति किं स्विन्नवति स्विन्निति विचिकित्सायां यद्वा नास्ति तद्वं A 2. ॐ अस्ति स्विन्नस्ति etc. यद्वा नास्ति स्विन्नं तद्वं Ca. ॐ अस्ति स्विन्नं किंस्विन्नवति नास्ति स्विन्नं तद्वं B.—l. 19. (18, 4.) तुरतः अस्मान् हिंसतः B. Ca. तुरतः शत्रूणां हिंसन् A.—शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा A 2. B sec. m. हिंसितुः B pr. m. Bm. Ca.—l. 27. (18, 5.) सुखस्रोतुं Ca. स्रोतुं A.—P. 739. l. 21. (18, 8.) Some Pada MSS. read औत्थाय; the Samhitās and Commentary औत्थाय. P₃ has औत्थाय.—l. 24. शयथाय A 2 with corrections. शरथाय B. Bm. यथा च Ca.—P. 740. l. 3. (18, 9.) जहि Ca. B; deest in A.—ॐ धर्मात्ताः Ca. ॐ धर्मात्ताः A; deest in B.—l. 8. (18, 10.) यथापिः from B. तथापिः Ca.—l. 11. अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं A. अध्वनयतामुद्देगलक्षणं गर्जनं Ca. अध्वनयत् उद्देगलक्षणं गर्जनं B.—l. 18. (18, 11.) बज्रभिः बज्रवलीः A. In Ca all is left out after तुविवाजेभिः to आहर्तेद्. B has तुविवाजेभिः बज्रभिः यजमानैः हे पुत्रहन्त बज्रभिः आहर्तेद्.—l. 20. अदेवः कश्चित् B. अदेवश्चित् A. Ca.—P. 741. l. 18. (18, 14.)

बाधिताय A 2. आधिना Ca. बाधिताय आधिना B.—l. 19. तनयाय च A 2. तयायवविचवि Ca. जीवनाय B.

P. 742. l. 7. (19, 1.) अहिंसनीयः A. अहिंसितो यः B. Ca.—l. 15. (19, 2.) प्रवृद्धं A 2. शुद्धं प्रवृद्धं Ca. शुद्धं B.—l. 16. वर्धते B. अवर्धयत A. वर्धयते Ca.—l. 31. (19, 4.) अनवद्याः पापरहिताः A. अनवद्याः अवधारहिताः Ca. Bm. अनवधारहिताः B.—P. 743. l. 7. (19, 5.) पथ्याः सोतृणां हि रायो A. पथ्या तोषणाहितानि रायो Ca. पथ्या तोषणहितानि रायो B.—P. 744. l. 14. (19, 10.) श्रुतवैर्यशोभिः A 2. श्रुतिमद्भिः B; deest in Ca.

P. 745. l. 28. (20, 2.) दिवे सूर्यायेव A 2. दिवे । सूर्यायेव Ca. दिवो न सूर्यस्तेव B.—l. 29. सूर्यमाना देवता बलवतीत्यर्थः A 2. सूर्यमानानां देवानां बलवतीत्यर्थः Ca. सूर्यमानानां देवानां बलवतीत्यर्थः B. सूर्यमानानां बलं भवतीत्यर्थः Bm.—l. 31. तद्वलं अधायीति A 2. तद्वलवद्वाधादिति Ca. तद्वलवद्वाधायीति B.—P. 746. l. 5. (20, 3.) पुरीणां A. असुरपुरीणां Ca. असुराणां पुरीणां B.—l. 13. (20, 4.) अवतेत्सर्पणार्थच्छन्दो णिर्हिवः Ca after दशोणये.—l. 15. अपाद्रवन् ॥ अपद्रवन् A 2; deest in B. Ca; Ca has अपद्रवन्त्यायं पद्यतेदं रूपं.—l. 16. कुत्सस्य शचोः B. Ca. शचोः A 2.—l. 17. अपि न A 2. अपि B. Ca.—l. 24. (20, 5.) सारथिभूताय A. सारथिसूताय Ca. सूताय B. सूताय Bm.—P. 747. l. 1. (20, 6.) आहरत् B. आहर A 2. Ca.—l. 2. सायं सपस्य A 2. सायं सपस्य B. सायं सप Bm. सायं सयस्य Ca. Colebrooke's text MSS. have सायं, so far as it is possible to distinguish य from स्य in MSS. Cf. Rv. X. 48, 9; Tāndya Br. 25, 10, 17, where सायो is explained by सयपुचः.—l. 17. (20, 8.) वचनं ॥ वचनं A. B. Ca.—P. 748. l. 12. (20, 11.) शत्रुभिः B. शत्रूणां A. Ca.—l. 18. (20, 12.) धुनिर्नामासुरो यासु नि A 2. धुनिर्नामासुराय पशुनि Ca. Bm. धुनीनामासुराय पशुनि B.—l. 20. तिष्ठती A 2. तिष्ठता Ca. तिष्ठतं B.—l. 21. स्वस्ति चेमेण B. स्वस्ति चणेन Ca; deest in A 2.—l. 23. (20, 13.) सुन्वद्भी S 1. S 3. P 2. सुन्वद्भी S 2. सुन्वत् P 1.—l. 26. त्वत् A 2. कृत्वा B. Ca; B inserts त्वत् after अस्वापयः.—l. 29. पक्तवान् ॥ पचनवान् A. B. Ca.—l. 30. तस्यै जघंथ A 2. च ततंथ B. Ca.

P. 749. l. 17. (21, 2.) बद्धवचनस्य ॥ बद्धवचनस्य A 2. Ca; deest in B.—l. 24. (21, 3.) प्रकाशवत् from B. Ca.—P. 750. l. 1. (21, 4.) विभूतिमहत्वात् A 2. विभूतिमत्वात् Ca. विभूतिमत्वात् B.—l. 2. मनसे चेतसे A 2. मनसा चेतसि Ca. मनसे चेतसि B.—l. 25. (21, 7.) स्थिरो A. B. Ca.—P. 751. l. 2. (21, 8.) अभिकामने A. अभिकामचरे Ca.—l. 11. (21, 9.) पुरंधियं ॥ पुरंधियं A; deest in B. Ca; cf. Rv. Bh. I. 116, 13.—l. 26. (21, 11.) मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि A 2. Ca. मदीयां वाचं स्तुतिरूपां B. Sāyana may have read वाचः, but it is also possible that he explained वाचं by the plural वचांसि with vakanavyatyaya.—l. 27. From अपिजिह्वाः to मनुं left out in Ca; B has अपिजिह्वाः अपिमुखाः अतसापः सत्यभाजः आसुः बभूवुः ये देवाः, Bm has the same, but it inserts अपि to बभूवुः after स्तुतिरूपां.

P. 752. l. 23. (22, 2.) The Commentary to this verse is left out in P, C 2, and added at a later time in A 2, apparently from Ca. The same happens in VI. 22, 9.—P. 753. l. 1. (22, 3.) बद्धयशसो Ca. बद्धयशोः A 2. M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 68, 6; VII. 5, 9; II. 40, 4; IV. 29, 5; VI. 50, 11.—l. 2. जराहानिरहितः ॥ जराहानिसहितः A. जराहहितः B. Ca.—l. 26. (22, 6.) अनेन B. Ca. अया अनेन A, which omits अयानया before मायया.—l. 27. वि दजः Bm. व्यदजः A 2. Ca; deest in B.—l. 29. वि दजः Bm.

चक्षुः A 2. Ca. चक्षुः B.—P. 754. l. 11. (22, 8.) A reads चंतरिच्छा. B. Ca and all the MSS. of the text, also the Samhitā text given in A 2, have चंतरिच्छा.—l. 26. (22, 10.) संयतीं ॥ संयति A. संयती Ca.—P. 755. l. 3. (22, 11.) प्रकृष्टेन A 2. प्रकृष्टेण B. Ca.—l. 4. देवश्च न वरते A 2. देवश्च वरते Ca. देवो न देवश्च त्वं वरसे B.—l. 5. चक्रागमस्य ॥ मन्त्रागमस्य A. मन्त्राद्विगिति गिति Ca.

P. 755. l. 14. (23, 1.) महति added from B. Ca, which leave out बृहति.—l. 26. (23, 2.) अपारयः ॥ यपरयः A pr. m. येरयः A sec. m. येरयः Ca.—P. 756. l. 25. (23, 6.) From ब्रह्माणि to तावत् omitted in B. Ca.—वर्धनानि A 2. वर्धितानि Ca. वर्धनानि ब्रह्माणि वर्धितानि B, which also adds चक्षुषे before कल्पितवा, and सुति सोमे after अपि च.—l. 28. रांढ्या राधाणि A 2. रांढ्या रांढ्याणि Ca. रांढ्या रांढ्याणि B. रांढ्या रांढ्याणि Bm. The sign ङ in these MSS. can be read drya as well as dya; the ङ in रांढ्याणि and the rest, shows, that in all the MSS. the sign was meant for ङ. It is only possible to read रांढ्या in S 3. P 3. A 2 text. Of the Bodleian MSS., Wilson 434 has रांढ्या, in Wilson 436 and Wilson 440 it can be read रांढ्या as well as रांढ्या. Aufrecht (2nd ed.) has rāndyā. Cf. the Petersburg Dictionary, s. v. रांढ्या.—P. 757. l. 5. (23, 7.) अभिविश्व A. उपविश्व B. Ca.—उचं विश्वीर्णं B. Ca. उचं विश्वीर्णं Bm; left out in A 2.—l. 12. (23, 8.) प्राप्नुवन्तु ॥ left out in A. B. Ca.—l. 13. हे पुत्रहस्त बह्मिराहस्तं A 2. Ca. पुत्रहस्तं बह्मिराहस्तमिन्द्रं B. Bm. It is hard to say whether B has the original or a corrected reading.—लोचाणि प्राप्नुवन्तु B. Ca. लोचाणि आ यस्याः आगच्छन्तु A.—l. 27. (23, 10.) यः चयदीश्वरो B. य इक्षतः । ईश्वर Ca. चय ईश्वरो A. All the MSS. of the text have चयत्.

P. 758. l. 22. (24, 3.) अतिरिच्यते B. Ca. प्ररिच्यते A.—l. 30. (24, 4.) बह्वर्कम् A. बह्वर्कम् B. Ca.—l. 31. यथा by conjecture.—P. 759. l. 1. यच नियतेः ॥ यच नियतेः Ca. B. यस्व नियते A.—l. 2. From वत्सानां to शत्रूणां left out in Ca. सुदामन् सुपु शत्रूणां बंधव B, proprio motu.—l. 15. (24, 5.) मित्रादयोऽप्यत्र स्वः A. मित्रादयोऽप्यस्वः Ca.—l. 16. कृते इति ॥ कृताविति A 2. Ca. Cf. Brihaddevatā V. 838: प्रोतयेनम इत्येते वैश्वदेवावुषी तु ते.—P. 760. l. 7. (24, 8.) बह्वगुणाः A. बह्वगुणाः Ca.—l. 8. सुगमनाः A sec. m. असुगमनाः A pr. m. असुरागमनाः B. Ca.

P. 761. l. 17. (25, 3.) उद्युक्ता A 2. तद्युक्ता B. Ca.—l. 18. हीनानि A. दीनानि B. Ca.—l. 26. (25, 4.) युद्धे B. युद्धे A 2. युद्धा Ca.—P. 762. l. 14. (25, 6.) अचस्वन्ता (Bm only) अचस्वन्ती अयोगवन्ती B.—l. 15. तंतस A 2. तंस Ca. तंतस् Ganap. 37, 20.—l. 25. (25, 8.) वृचघ्नो MS. वृचहणे A 2. Ca.—P. 763. l. 9. (25, 9.) ते गुणतः B. त्वं त्वः ॥ गुणतः Ca. ते त्वत्तः गुणतः A.

P. 763. l. 18. (26, 1.) मूरसाता मूरसाती A 2.—l. 27. (26, 2.) प्रतिपाद्यते ॥ प्रविभाजयते Ca. प्रतिपाद्यते A; deest in B.—P. 764. l. 11. (26, 4.) अहन् Pada, B. हन् A 2. Ca. Bm.—l. 19. (26, 5.) चः Pada, A 2. चक्षुः B. Bm. Ca.—l. 20. यत् is not explained in A. Ca; B has सत्त्वर्त्त instead of तत्त्वर्त्त.—l. 23. Before कृती B. Ca insert हे ईन्द्र त्वं आभिः.—l. 29. (26, 6.) हे ईन्द्र A 2. हे मूर त्वं Ca. हे मूर ईन्द्र त्वं B.—P. 765. l. 14. (26, 8.) प्रतर्दनी Ca. प्रतर्दनी A. B.

P. 766. l. 18. (27, 4.) तस्य शेषः B. Ca. शेषः A 2.—l. 19. यत् before यक्षात् deest

in A. Ca. इत् शुष्मात् यस्मात् बलात् B. यत् शुष्मात् यस्मात् बलात् Bm.—l. 29. (27, 5.) प्राग्भागे A. पूर्वभागे B. Ca.

P. 767. l. 26. (28.) चांक्ष्य Ca. चांक्ष्य A 2. See Anukr. M. p. 22.—P. 768. l. 3. (28, 1.) प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वीः वह्यः इंद्राय इंद्रार्थं उषसः उषःकालान् प्रति दुहानाः दोग्ध्रः स्युर्भवेयुः B. प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः स्युर्भवेयुः Ca. प्रजावतीः प्रजारदोहमाना भवेयुः A pr. m. प्रजावतीः प्रजावत्यः सहिताः दो० A in marg.—l. 10. (28, 2.) अपि तु A. अपि च B. Ca.—l. 29. (28, 4.) रेणोः B. Ca. रेणुकस्य रेणोः A.—l. 31. प्रदेशं B. प्रवेशं A. Ca.—P. 769. l. 5. (28, 5.) क्देरिदं रूपं Ca after यच्छतु.—l. 6. संश्रयणत्वात् A. संस्त्रियमाणत्वात् B. Ca.—l. 14. (28, 6.) स्नेहयथ after मेदयथ B. Ca.—आप्यायनं कुक्षत B. Ca. आप्यायं कुक्षथ A.—अश्रीरं चिदमंगलांगमपि B. Ca; deest in A 2.—l. 16. यागपरिषत्सु A. गपरिषत्सु Ca. परिषत्सु B.—सर्वेदीयत A. Bm. सर्वे दीयते Ca. सर्वे दीर्यत B.—l. 21. (28, 7.) वत्सामिर्युक्ता A 2. वत्सामियुक्ता B. Ca.—भवतेति B. भवतीति A. Ca.—l. 22. तटाकादौ A 2. तटागादौ B. Ca.—l. 23. भवत ॥ भवत् A 2. भवेत् Ca. भवेयुः B.—l. 24. मा परिवृज्याः and न परिवहरतु A.

P. 770. l. 12. (29, 1.) यंतः गच्छंतः अनु० Ca.—l. 21. (29, 2.) व्यत्ययेन Ca and A 2 marg. after हृस्ते.—हंतर्त्य ॥ हंतैर्य० A 2. Ca.—l. 22. वर्तमाना रायः ॥ वर्तमानान् रातयः Ca. वर्तमानान् हिता रायः A.—l. 24. अभिवर्षति ॥ अभिवर्षति A. अभिवर्षयति Ca.—l. 25. सिच्यंते आचम्यंते A. सिच्यंते आश्रीयंते Ca. मिमिञ्चुः B.—P. 771. l. 9. (29, 4.) मिश्रतमो A 2. मिश्रिततमो Ca. मिश्रिततमो B. मिश्रितमो Bm.—l. 31. (29, 6.) हिनसु A. हंतु B. Ca.

P. 773. l. 16. (31.) पृष्ठस्य ॥ पृष्ठ्य A. Ca.—l. 18. रयिपते रयीणां A 2. Ca; deest in Âsv.—P. 774. l. 1. (31, 2.) आ अज्मन् B. अज्मन् A 2. Ca.—l. 7. (31, 3.) युध्यमानं B. Ca after कृत्सेन.—l. 8. साहाय्यार्थं ॥ सहायार्थं A 2. B. सहार्थं Ca.—l. 9. दम्श ॥ दश A 2. Ca.—l. 12. तत्साहाय्यार्थं ॥ तत्सहायार्थं A 2. तत्सहार्थं Ca.

P. 775. l. 14. (32, 2.) प्राकाशयत् ॥ प्रकाशयत् A 2. B. Ca.—बलेन स्थापितं पर्वतं A. बिलेन स्थापितं Ca. बिले स्थापितं B.—l. 16. गृणानः सूयमानः is inserted in B after अंगिरोभिः.—बलस्य भृत्विः A. बलवद्भिः Ca; left out in B.—P. 776. l. 2. (32, 4.) वडवाभिः ॥ प्रजामिः B. वहवाभि A. यहवाभिः Ca.

P. 776. l. 28. (33, 2.) अश्वापयः after अशाययः Ca.—P. 777. l. 3. (33, 3.) तान्वस्यमाणानुभयान् B. Ca.—द्विप्रकारान् after उभयविधान् Ca.—l. 23. (33, 5.) गोषतमाः is not explained in A. गवां सत्कृततमाः B. गवां सक्ततसाः Ca. गवां संभक्ततमाः ?

P. 778. l. 19. (34, 3.) भृशं खिद्यते A. शक्यते Ca; deest in B.—l. 20. वर्धयंत्यो from B.—l. 33. (34, 4.) Sâyana takes सं यत् as a participle from सं ह्.

P. 779. l. 24. (35, 2.) Ca omits all from संक्षेपयेः to संघामान्. B gives a different explanation, नीयासि संहरेः त्वं आजीन्, which is in Bm नीलयासि संहरेः याजयेः आजीन्.—P. 780. l. 3. (35, 3.) आत्मनि योजयेः B. Ca. आत्मना नियोजयेः A.—l. 9. (35, 4.) आह्लादयंतीः A. आह्लादिताः B. Ca.—l. 11. From शोभनदीप्तिभ्यो to शोभनदीप्तिभ्युक्ताश्च left out in Ca; B has सुषवः शोभनदीप्तिभ्युक्ताः बह्व्याः स्वादुकराश्च संतु.

P. 781. ll. 5, 7, and 11. (36, 2.) वृजंति S 1. S 3 sec. m. P 2. P 3 sec. m. A 2 text and Comm. Ca. वृजंति P 1. P 3 pr. m. S 2. S 3 pr. m. B.—l. 9. वीरकर्मकर्तुं A 2. वीरकर्मणे कर्तुं B. Ca.

P. 782. l. 7. (37.) अर्वाययं A 2. Ca. अर्वाक् Anukr.—l. 14. (37, 1.) स्वः सुष्ठु वरणीयं

A. B. Ca. सुष्ठुरणीयं is the usual explanation.—गुणजातं B. Ca. जातं A.—l. 24. (37, 2.) दीप्तिः A 2. दीप्ति Ca. दीप्ति B.—P. 783. l. 2. (37, 3.) पुरेव ॥ पुचैव A. The passage is left out in Ca, which has only सोमलक्षणं वहेयुरित्यर्थः; B has the same, but adds कीदृशा अथाः वायोः वि दखेत् वायोर्गमनमतिक्रमेत् यथा तथा गच्छंतः ॥.—l. 11. (37, 4.) विनाश-यसि from B. Ca.—l. 18. (37, 5.) शातयिता A 2 sec. m. B. Ca. सातयिता A 2 pr. m. A more usual explanation would be सादयिता.

P. 785. l. 7. (39, 1.) सेव्यस्य from B. Ca.—l. 16. (39, 2.) युक्तश्च ॥ च युक्तश्च A 2. च युजानः युक्तश्च B. Ca.—l. 17. अभि योधत् B. प्रति योधत् A 2. Ca.—P. 786. l. 4. (39, 4.) सुष्ठु अरणीयस्य A 2. सुष्ठु वरणीयस्य B. Ca.

P. 786. l. 25. (40, 2.) Āsvalāyana gives the whole Pāda (अस्य to इंद्र).—P. 787. l. 1. अपणं Ca. अयणं A.—l. 8. (40, 3.) सम्यग्निधनैः Ca before दीप्ति.—l. 23. (40, 5.) पारणे A. Ca. परायि B. पारणे (पारणे ?) Bm.—यद्यदि यश्च B. Ca.

P. 788. l. 30. (41, 4.) उपागच्छ तेन B. Bm. उपागतेन च Ca. उपगतेन च A 2.—P. 789. l. 9. (41, 5.) प्रजासु from B.

P. 789. l. 25. (42, 2.) B gives again the complete Commentary in this and the next verse. The following verses are in part complete, in part abridged. From VI. 44, 6, however, it gives the complete Commentary, omitting only the Viniyogas, which, however, by and by are given again. As formerly, it agrees more with A than Ca; while Bm henceforth closely agrees with Ca.—l. 29. ऋजैर्गत्वर्थात् भावसाधन B. ऋजैर्गत्वर्थः । तभावसाधना । Ca. ऋजैर्गत्वर्थाभावसाधन A.—l. 30. अन्य आह A. B. अन्यथाह Ca.—P. 790. l. 1. (42, 3.) Bm has इंदुभिः अमृतेन जगत्क्षेदयितुभिः सोमेभिः etc.

P. 790. l. 24. (43, 2.) सुतमभिषवो A 2. सुतमभिषुतो Ca. अभिषुतं B.—l. 30. (43, 3.) Ca gives as the beginning of this verse, अथ तृतीया । यस्य गा अंतरिति ।; but this is followed by the Commentary to the 4th verse: exactly the same occurs in B and Bm, but the latter adds after ण्वुत्सं पिव, हे इंद्र यस्य सोमस्य etc., giving its own Commentary on verse 3.—P. 791. l. 4. (43, 4.) पानेन A 2. अग्नेन B. Ca.

P. 792. l. 5. (44, 4.) अनुयाहकं A. अनुयहकं Ca. Bm; deest in B.—l. 17. (44, 6.) विस्तर्यत A. B. विस्तर्य Ca. विस्तरणीयं Bm.—l. 19. यस्मिंश्चेंद्रे ॥ यस्मिन् खेंद्रे A. यस्मिंश्चेंद्रे B. Ca.—P. 793. l. 5. (44, 8.) आत्मीयं B. आत्मीयं च A. आत्मीयं व Ca.—l. 15. (44, 9.) गमय यद्वा etc. A 2. B. अव यद्वा etc. Ca. रण ॥ Bm.—P. 794. l. 27. (44, 14.) B has only the second explanation, Bm as usually only the first.—P. 795. l. 24. (44, 17.) अग्नेन सोमेन B. अग्नेन सोमेन A 2. मानेन सोमेन Ca. Bm.—l. 25. अभिषेणान् A 2. अभिषेणान् अस्मान् B. Ca. Bm.—P. 796. l. 17. (44, 20.) सिंचंतः चरंतः Ca.—l. 18. आतस्युः आतिष्ठंत A 2. आतस्युः आतिष्ठंतः B. अस्युः आस्थितवंतः Ca. अत अस्युः आस्थितवंतः Bm.—l. 26. (44, 21.) वृषा वृषासि हविर्भिः A 2. वृषा हविर्भिः B. वृषा वृषासि हविर्भिः सिंचसि Ca. वृषा असि हविर्भिः सिंचसि Bm.—P. 797. l. 5. (44, 22.) धनस्य B. साधनस्य A 2. साधन Ca.—l. 17. (44, 23.) सूर्योऽतज्यो सूर्योऽतज्यो B. सूर्योऽतज्यो A 2 pr. m. सूर्यो ज्यो A 2 sec. m. Ca.—l. 26. (44, 24.) हेतुगर्भवि B. हेतुगर्भवि A. गर्भहेतुर्वि Ca. गर्भहेतोर्वि Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 5 and 7.—l. 28. तं मन्ये Bm. तमन्ये Ca. त्वं मन्ये A 2. B.

P. 797. l. 34. (45.) अतिनिचुत् B. अतिनिचुत् A. Ca. Bm.—l. 35. पादनिचुत् A.

B. Ca. ०७० Bm.—अतिनिवृत्त A. ०७० B. Ca. Bm. The Anukramanī has ०७०.—P. 799. l. 2. (45, 6.) अस्मभ्यं ॥ अस्मान् A. B. Ca.—P. 800. l. 4. (45, 13.) तंतस ॥ तंतसाय A. तंतसाय B. तस Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 18, 6; Ganap. 37, 20.—l. 26. (45, 18.) अमि from Bm.—P. 801. l. 20. (45, 23.) सीमयं ॥ सीं चं A. सीं A 2 sec. m. B 2. शी इमा B 1; left out in Ca; Bm adds सं (meant for सीं) पूरणः at the end.—P. 802. l. 1. (45, 25.) ०प्रक्ष वेद्र ॥ ०प्रक्षो वेद्र A 2 pr. m. ०प्रक्षतिंद्र A 2 sec. m. Ca. ०प्रक्षवतिंद्र B.—l. 7. (45, 26.) नाशयितुं B. Bm. मापयितुं A. Ca.—l. 20. (45, 29.) त्वां from B.—l. 29. (45, 31.) Ca has in the margin, written by a later hand, बृवुर्नाम राजर्षिः काष्ठित्. A 2 also has in the margin राजर्षिः, marked to be inserted after नाम.—l. 30. विजने Ca. Bm. Manu. निर्जने A 2. B.—The Calcutta edition of Manu reads अक्षोः, the Bombay editions वृधोः instead of वृवोः, but Jolly reads वृवोः. See M. M., History of Ancient Sanskrit Literature, p. 494.—महायज्ञाः A 2. B. Ca. महातपाः Manu.—P. 803. l. 1. कूले Ca. A. Bm. कुले B.—जातितो A. B. ज्ञानतो Ca. Bm.—l. 11. (45, 33.) तत्तं ॥ तत् B. A. नूनं Ca. तं Bm.—l. 13. धनस्य वा A; deest in Ca. धनस्य वादौ B.

P. 803. l. 25. (46, 1.) यथाश्वः ॥ यथाश्वः A. B. अश्वः Ca.—P. 805. ll. 6-7. (46, 6.) पिबद्नानि A 2. B. Bm. पिशब्दनानि Ca.—पिबद्नानि A 2. Bm. पिशब्दनानि B. Ca.—l. 21. (46, 8.) राजनि A. B. जने Ca. Bm.—P. 806. l. 2. (46, 9.) शत्रुप्रेरितं ॥ सर्वप्रेरितं ष A. सर्वप्रेरितं B. प्रेरिशकूमत् Ca; omitted in Bm.—l. 9. (46, 10.) अंतमो अंतिमो Ca.—l. 16. (46, 11.) यद्यदा before पर्णिनः A. B. Ca. Bm, but Bm leaves it out after वाणा.—P. 807. l. 1. (46, 13.) महतो धनस्य from Ca.—l. 2. प्रेरयसि Ca. Bm. प्रेरयेः A; wanting in B. Again, in the next verse B has प्रेरयेः corrected in B 2 to प्रेरयसि, and the second time प्रेरयसि. A has प्रेरयेः and प्रेरयसि; Ca प्रेरयसे and प्रेरयसि; in Bm it is wanting.—l. 12. (46, 14.) गृहीतये A. गृहीते Ca. Bm. गृभीता गृभीते B.

P. 808. l. 13. (47, 3.) षण्मोर्वी० etc. Cf. Sat. Br. I. 5, 1, 22.—P. 809. l. 7. (47, 6.) आसिंचस्व A 2. B. आसिंच त्वं Bm. Ca.—सर्वेद्रं हि A. सर्वेद्रं B 1. सं चं हि Ca. Read पूरयस्व ऐंद्रं हि?—P. 810. l. 30. (47, 12.) भयरहितं A. B. Ca. Bm; probably to be corrected into ०रहितत्वं.—P. 811. l. 5. (47, 13.) तद्विषयं Bm. Ca. विषयं A 2. B.—l. 15. (47, 14.) उरुणि बह्म B. Ca. Bm. In A 2 the whole passage is wanting. बह्मनि?—l. 17. अप-
शार्थान् ॥ अयशार्थान् A. B. Ca. Bm, and again अयणद्रव्यैः A. B. Ca.—P. 812. l. 4. (47, 16.) पूर्वमपरं ॥ पूर्वत इत्येवं A. पूर्वं ॥ त इत्येवं B. पूर्वत इत्येवं Ca; Bm has अन्यमन्यं पूर्वमपरं परस्परं.—०व्यतिहारेण B. Ca. Bm. ०व्यवहारेण A 2.—l. 5. वर्धमानानां from B.—l. 22. (47, 18.) प्रतिनियतदर्शनाय A. नियतं Ca. Bm. प्रतिदर्शनाय B.—P. 813. l. 7. (47, 19.) From पक्षः to शत्रोः left out in Ca. Bm.—l. 16. (47, 20.) निर्जनं B. Ca. Bm; deest in A 2.—l. 17. मोक्षान् (नास्मात् P. C 2) अतः सापि रक्षतु A. अस्मान् अतः ॥ कारणात् हे वृह० etc. Ca. Bm; left out in B.—l. 18. प्रवेदयः Ca. प्रदेवय A. प्रबोदय B. Bm.—P. 814. l. 3. (47, 22.) प्रायच्छत् B. प्रयच्छत् A 2. प्रयच्छति Ca. Bm.—l. 15. (47, 24.) तद्वद्वहति A 2. Ca. तद्वहति B. Bm.—P. 815. l. 9. (47, 27.) इंद्रो वृचाय etc. Cf. Taitt. S. VI. 5, 1, 1, and V. 2, 6, 2.—l. 16. (47, 28.) शीघ्रगामी ॥ शीघ्रगामिनं A. B. Ca. Bm.—l. 28. (47, 29.) जगत् from Bm.—l. 31. वधकर्मणः A. Ca. शब्दकर्मणः B and Nir. Roth. Nir. SS. has शब्द० in the text, but वध० as var. lect.

P. 816. l. 27. (48.) माहयोऽत्या A 2. Ca. M1 after अनुष्टुप्. Cf. Anukr. M. p. 23.—
तृतीयो द्वादशक इति Anukr. Paribh. 7, 1. तृतीयो द्वादशकेति Ca. तृतीयो द्वादशको अष्टकेति B.
तृतीया द्वादशका त्र्यष्टकेति A.—P. 819. l. 17. (48, 8.) कर्तरि ॥ कर्तारं A. B. Ca. कर्तरि Bm.—
l. 23. (48, 9.) सर्वत्र लोके A 2. अस्व सर्वस्व लोकस्य Bm. सर्वस्व लोकस्य Ca. लोके B.—P. 820.
l. 10. (48, 11.) यागाय B. Bm. यामाय A. Ca.—l. 20. (48, 12.) यांती and आगच्छंती A 2.
याति and आगच्छति B. यांती and आगच्छति Ca. आयाती Bm.—P. 821. l. 9. (48, 15.) पूषणं
पोषकं from B. Bm.—l. 21. (48, 16.) दोद्राविति ॥ दोद्रावयति A 2. Ca. दोद्रावति: B.—
l. 28. (48, 17.) सखाभूति: A 2. B. सखिभूति: Ca.—l. 30. उतापि च Bm. उतापि B. मोत मा
च A 2. Ca.—P. 822. l. 14. (48, 19.) हि पूरण: B. Bm at the end.—l. 29. (48, 21.) बलं
वृचहं ॥ बलं वृचहन् A 2. B. Ca. Bm.—P. 823. l. 6. (48, 22.) From सन्नदेवो to सन्नदेवो only
in A 2, and partly in B.—l. 8. तत्तत: Bm. तत: A 2. B. Ca.

P. 823. l. 21. (49, 1.) उपलक्षणं A 2. B. श्रार्थं Ca.—सर्वं B. Ca. सर्वस्व A 2.—l. 28.
(49, 2.) शिशुं सनं धयवदिति सहसो etc. Ca.—P. 825. l. 20. (49, 7.) P. C 2 have a lacuna
after धर्षितुमश् to वृथा तर्पयथ at the end of the 11th verse.—l. 29. (49, 8.) वचस्या
वचसा Ca. Bm.—P. 826. l. 26. (49, 11.) नमस्तलं Ca. Bm. नमस्तलं A. B.—l. 27. देश-
श्चिचं A. देशश्चिच: B. Ca. Bm.—P. 827. l. 1. (49, 12.) ईरकाय B. मारकाय A 2. वीरकाय
Ca.—l. 2. बलिने A 2. बलाय B. Bm. बले Ca.—क्षिप्रगमनाय A. क्षिप्रगामिने B. Ca. Bm.—
l. 11. (49, 13.) पृथिव्यां संबद्धानि A 2. पृथिव्यां संबन्धात् B. पृथिव्या: संबद्धान् Ca. Bm.

P. 829. l. 1. (50, 3.) महो महत् Bm. बृहन्महत् A. Ca. महत् B.—l. 8. (50, 4.) हतास:
Bm. आहतास: A 2. B. Ca.—l. 9. अहिंसिता: A 2. B. अहता: Ca. Bm.—l. 16. (50, 5.)
पोषको ॥ पूषको A 2. प्रेषको Ca; deest in B. Bm. Cf. VI. 48, 15. The MSS. have
very often पूषको for पोषको.—l. 28. (50, 6.) प्रदेयात् Ca. प्रदयात् B. Bm; left out in
A.—P. 830. l. 27. (50, 10.) परिचरणकै: A. परिचरकै: Ca. परिचारकै: B. Bm.—P. 831.
l. 6. (50, 11.) रुद्राश्च A 2. संद्राश्च B. Bm. Ca.—l. 30. (50, 14.) जन्मरहित: A 2. B. जनन-
रहित: Ca. Bm.

P. 832. l. 17. (51, 1.) ंयो: प्रियं Bm. ंयो प्रियं B. ंयोरिति प्रियं Ca. ंयोरतिप्रियं A 2.
M1.—P. 833. l. 21. (51, 5.) वासयितारो A 2. निवास B. Ca. Bm.—P. 834. l. 6. (51,
7.) तच्च पापं मा कर्मा B. तच्च पापं कर्म Ca. तच्च पापं कर्म A 2.—l. 18. (51, 8.) अतस्तेन B. Bm.
यत् A 2. Ca.—P. 835. l. 10. (51, 11.) क्षाम निवासभूमिं Ca. Bm. क्षां ता निवास तादृशा:
भूमिं B. क्षां भूमिं A.—l. 22. (51, 12.) जनं संचं A 2. जनसंचं B. Ca. Bm.—P. 836. l. 4.
(51, 14.) अदातारं A. B. आदातारं Ca. Bm.—अदानशीलं B. Bm. अदानं A 2. दर्शनं
Ca.—l. 5. आदानपर: A. Ca. Bm. अदानं B.

P. 836. l. 29. (52, 1.) यियनुरास ॥ इयनुरास B. Bm. इयनुराह Ca. इयन्नाह A.—
P. 837. l. 9. (52, 2.) स्वस्वाधि ॥ स्वस्वाधि A. स्वाधि B. Ca.—l. 19. (52, 3.) दूष्यमाणान्
Ca. Bm. घृथ्यमाणान् A. दुष्यमाणान् B.—P. 838. l. 19. (52, 7.) निषणा भवत A. उपाविष्टा
भवन्तु B 2. उपानिषया भवन्तु B 1. उपविशत Bm. निषीदत उपविशत Ca.—l. 30. (52, 10.)
तस्मिंस्तस्मिन् A 2. तस्मिन् B. Ca. Bm.—P. 839. l. 10. (52, 12.) यथानुपूर्व्या A. B. Ca. Bm.—
l. 20. (52, 13.) अपिचिह्ना MS. जिह्ना A 2. B. Ca.—l. 26. (52, 14.) चित्तेऽव ॥ चित्तेव
A. B. चित्तेव Ca. चित्तेन M1.—P. 840. l. 5. (52, 15.) माया from B 2.—l. 6. ज्ञायां
from Ca. Bm.

P. 841. l. 8. (53, 3.) दातुमिच्छंतं A 2. दातुमिच्छंतं B. अदातुमिच्छंतं Ca. Bm.—P. 842. l. 12. (53, 10.) यद्वा from Ca.

P. 843. l. 27. (54, 9.) तव Bm. ते A 2. B. Ca. M 1.

P. 844. l. 10. (55, 1.) Ca has after संगच्छावहे the remark यद्वा आवामित्थस्याद्याचरलोपि वामिति भवति। आवां सचावहे इति संबंधः ॥—P. 845. l. 1. (55, 6.) निमृंभाः etc.: cf. Nir. VI. 3.

P. 845. l. 22. (56, 4.) सुतेन्द्र A. B.—यदुद्दिश्य Ca. यमुद्दिश्य त्वां A. यत् यमुद्दिश्य त्वां B. यत् त्वा त्वामुद्दिश्य Bm. It was probably यद्वनमुद्दिश्य.—l. 23. सु only in B. Bm.—P. 846. l. 3. (56, 6.) सर्वदा deest in B. Bm.

P. 846. l. 21. (57, 4.) इंद्रः after यददा A. B. Ca. Bm; but Bm omits it before रितो.—रितो A 2. परितो Ca. रितः परितो Bm. रितोपरितो B.—l. 25. (57, 5.) इंद्रस्य after देवस्य by conjecture. B. Bm insert it at the beginning of the verse.—l. 30. (57, 6.) यथा before आकर्षति by conjecture.

P. 847. l. 1. (58.) वैश्वदेवस्य A. पीणस्य C.—l. 11. (58, 1.) प्रकाशेन ॥ प्रकाशन Ca. प्रकाशे A. B.—l. 12. एके after अन्यत् by conjecture. All from शुक्लकण्ठतया to अहनी अहस्य is left out in B, from शुक्लं to यजतं also in Ca.—l. 15. प्रकाशयिता A 2. प्रकाशयि B. प्रकाशयति Ca. Bm.—पूषन् from Ca. Bm.—l. 17. यज्ञियं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यदिति वा A. Ca. यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् B and Nir.—अहनी A. B. Ca. ते अ० Nir.—कर्मणा Ca. कर्मणी A. B. कर्म Nir.—च after सर्वाणि deest in B and Nir.—P. 848. l. 5. (58, 3.) ऋतुसुक्ता ॥ ऋतुसुक्ता Bm. Ca. ऋतुसुक्ता A 2. ऋतुसुक्ता B.—प्राह्वीषीत् ॥ प्राह्वीषीत् A. B. Ca. Bm, a common mistake of the MSS.—l. 6. Sâyana mistook the voc. कृत for the nom. कृतः.—l. 14. (58, 4.) अश्विनोर्वरणाय A 2. B. अश्विनो वरणादयो Ca.—l. 16. वा deest in Bm. Ca.

P. 849. l. 4. (59, 2.) श्रूयते Ca. सूयते A. B.—l. 9. (59, 3.) संगतौ from B. Ca.—l. 18. (59, 4.) जोषं after ऋषीतिकरं repeated in A. B. Ca. Bm.—l. 19. वाक् only in A, and struck out by a later hand in A 2.—l. 20. भक्षयथः Ca. भक्षयः B. Bm. भक्षयः A.—The passage from Yaska is left out in B; Ca concludes with सुतेष्वित्यादि.—l. 21. तेष्वातस्य वर्धयितारौ न A; not in Nir.—l. 22. योऽयं ॥ अथ योऽयं Nir. जोषं A.—l. 30. (59, 5.) Some substantive is required after व्यापकान्; it was probably दिवसान्.—P. 850. l. 5. (59, 6.) पदानि अवयवभूतान् A 2. पदानि वचनभूतान् Ca. पदा चिंश-त्यदानि वचनभूतान् Bm; wanting in B.

P. 851. l. 14. (60, 1.) वसुसमूहस्य Ca. Bm. वासयितव्यस्य B; deest in A.—P. 852. l. 12. (60, 5.) मृकृतिरुपदयाकमी, Nir. X. 16 has मृकृयतिरुप०, cf. ib. 15.—P. 853. l. 9. (60, 10.) तमीलिव्विति संबंधः Ca. Bm after करोति.

P. 854. l. 14. (61.) The Rig-vidhâna reads आद्यंतं, द्विजः। नित्यं जपेत्, and वाङ्मयी.—P. 855. l. 2. (61, 2.) पारार्वाची A. पाराची Ca; not in B, where all is left out from इयं नदीरूपा to the end.—l. 15. (61, 4.) क्रियायां from B.—P. 856. l. 6. (61, 9.) Ca. Bm have अतावरी उदकवती at the beginning of the verse, but omit from तथा to अति नयतु. A and B read अतावरीः, against the text. उदकवत्यः both in Ca and Bm shows that they also had originally अतावरीः.—l. 7. अति नयतु B. अभि नयतु A.—l. 8. कंदसीति Ca. कंदसः A. B.—l. 31. (61, 13.) यशोभिः A. पशुभिः Bm. Ca; deest in B.—l. 32. वा from Ca.

ASHTAKA V.—B, as before, gives only an extract of the Commentary from the beginning of the fifth Ashtaka. B I, however, is more complete; and as the two MSS. begin to differ, the various readings of each have been noted, where they seemed to be of importance.

P. 859. l. 13. (62, 1.) प्रसंती प्रभवन्ती ॥ प्रसजवन्ती प्रभुवन्ती A. प्रसजवन्ती B. Ca. प्रसजवन्ती B I.—अश्वैरन्विती ॥ अश्विनी (twice) अश्वैरन्विती P. C 2. अश्वैरन्विनी A; not in B I. B 4. Ca.—l. 14. अर्चनीयमंत्रसाधिः A. मंत्रसाधिः B. अप्रगीतमंत्रसाधिः Ca. B I.—l. 17. तमोनिवारणात् परि युयू ॥ तमोनिवारणात् पर्युयू Ca. B I. ऽणान्पर्युयू A.—P. 860. l. 5. (62, 3.) परिशयनाय C 2. ऽनाये A 2. ऽनार्थे B I. Ca.—क्रियतां A 2. क्रियते B I. Ca.—l. 18. (62, 5.) शस्त्रेः B. Ca. शस्त्रेण B I; left out in A 2.—l. 20. वलनशीलौ ॥ वलनं A; deest in B 4. वलनं or वलानं B I. वलानं Ca. Cf. Un. I. 20.—l. 21. दर्शनीयौ A 2. C 2. दसौ B I. Ca.—P. 861. l. 3. (62, 7.) रथाङ्कौ A 2. रथिनी Ca. रथीनी B I.—l. 23. (62, 9.) मध्यमं Ca. sec. m. उत्तमं A. Ca. B I.—l. 24. ननु before मनुष्याणां A and Ca, the latter giving ऽयामिद्रोहात्मं to मनुष्याणां in the margin. न तु B I. Ca. sec. m.; not in P. C 2.—द्रोहायेनमां Ca. B I. ऽद्रोहायेनमां A.

P. 862. l. 26. (63, 2.) The words from गृहं रिषो to अस्मदीयं, with the exception of गृहं before रिषो, which is given by conjecture, are taken from Ca. B I omits all from न हिंसात् अंतरः to न हिंसात्तथा रचां.—P. 863. l. 3. (63, 3.) तुष पृष नच Ca. P. C 2. तुष नच A. नच पृष नच नच B I.—द्व्यन्तीकृतवन्तः Ca. sec. m. द्व्यन्तीकृतवन्तः Ca. pr. m. द्व्यन्तीकृत B I. ऽद्व्यन्ती कुर्वतः A 2. द्व्यन्तीकुर्वतः C 2. C 4.—l. 16. (63, 5.) रचकौ वा B I. Ca. भक्षकौ A 2. रचकौ C 2. C 4.—l. 17. अयितुं A. अर्थं Ca. अर्थोर्थं B. अर्थं B I.—l. 18. प्रज्ञानामसु A 2. C 2. प्रज्ञाननां B I. Ca. See Naigh. III. 9.—l. 29. (63, 6.) अन्वपतन् B I. अनुपतन् A. B. Ca.—P. 864. l. 4. (63, 7.) संपर्चनीया Ca. संपर्चनीत्यर्थनीया B I. संपर्चनीयो A 2. C 2.—l. 5. अनु प्रासर्जि B I. अनुपां Ca. अनु उपां A 2. अनुसर्जि C 2.—l. 10. (63, 8.) वा वां B I. वा वां Ca. वां युवां A 2. C 2.—l. 22. (63, 9.) रथानश्चान्वा A. पुरुषानश्चानश्चान्वा Ca. B I. P; left out in B 4.—l. 23. अनुगुणां B 4. अनुगुणाः A. Ca. B I.—l. 31. (63, 10.) अपि C 2. अधि A 2. B I. Ca.

P. 865. l. 29. (64, 3.) शत्रुव्यथा बाधते तथा C 2. शत्रुनिव A 2. B I. Ca.—P. 866. l. 13. (64, 5.) प्रीतिं C 2. प्रति A 2. B I. Ca.—l. 15. भवसि MS. वहसि A 2. Ca; deest in B I and C 2.—या दर्शिता MS. या दर्शिना A 2. B I. Ca; deest in C 2.

P. 867. l. 1. (65, 1.) जीगर्तिः A 2. C 2. B I. Ca. Nir. has जिगर्तिः, but जी० var. lect. in Nir. SS.—l. 16. (65, 3.) हविषां दात्रि C 2. हवीषि प्रदात्रि A 2. B I. हवीषि प्रत्रि Ca.—l. 25. (65, 4.) नि वहथ ॥ निर्वहथ A 2. B I. Ca. वहथा C 2. Perhaps Sâyana read निः for निष्.—P. 868. l. 12. (65, 6.) गातव्यं A 2. B I. Ca. C 2. गंतव्यं M I.

P. 868. l. 16. (66.) तुरायति B I. Âsv.; deest in A 2. C 2. Ca. M I.—l. 23. (66, 1.) रूपं and विदुषे from P. C 2. गच्छद्भुषतं चिकितुषे स्तोत्रे B I.—P. 869. l. 8. (66, 3.) सर्वज्ञाता ॥ सर्वज्ञाति A. Ca. B I. B 4.—l. 9. भवनाय B I. सवनाय A. Ca. B 4.—l. 16. (66, 4.) वर्तमानत्वात् A 2. B I. Ca. वर्तमानानां C 2. M I.—l. 17. तेषामं C 2. तामं A 2. नामं B I. Ca.—l. 25. (66, 5.) उच्चारयंतः A. B. Ca. धारयंतः P. C 2.—l. 27. ऽहविर्दानो A 2. B I. Ca. ऽहविर्दानो M I. ऽहविर्दानो C 2.—P. 870. l. 5. (66, 6.) एषु चेषु MS. चेषु A 2.

B 1. Ca. तेषु C 2.—l. 22. (66, 8.) दीप्तस्यापि P. C 2. दीप्तस्यावा A pr. m. दीप्तस्या A sec. m. द्योत दीप्तस्य B 1. दीप्तस्यास्या Ca. दीप्तस्यास्य B 4.—P. 871. l. 1. (66, 9.) य ॥ इय A. Ca. इयात् P. C 2. इम B 1.—l. 2. राजपुरुष ॥ राज्ञः पुरुष A. P. C 2. Ca. B 1; deest in B 4.—l. 14. (66, 11.) भ्राजमानच्छविं A 2. भ्राजमानं चविं B 1. Ca. भ्राजमानच्छविं भ्राजमानायुधं B 4.

P. 871. l. 29. (67, 1.) संयच्छतः C 2. संगच्छतः A 2. Ca. संगच्छः B 1.—P. 872. l. 11. (67, 3.) वा after सूयमानी A. Ca. B 1.—l. 12. यी ॥ या यी A 2. B 1. Ca. C 2.—l. 19. (67, 4.) प्रभूती B. प्रभूतांतौ A. Ca.—P. 873. l. 3. (67, 6.) सानुं C 2. सानु A 2. B 1. Ca.—l. 6. धासिरिति C 2. धासीति A 2. B 1. Ca.—l. 30. (67, 9.) यथेऽयजंतो जनाः P. C 2. यथे यजः A. यथ यजः Ca. यथे B 4. यथे यज B 1.—l. 31. न यच्चयुक्ताः B 4. यच्चयुक्ता न A. Ca. B 1.—P. 874. l. 1. कुर्वत इ° MS. कुर्वती° A 2. कुर्वती° B 1. Ca; deest in C 2.—पुनर्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपुत्रा इत्यर्थः । P.

P. 874. l. 30. (68, 1.) ऽनामशु B 1. Nir. ऽनामशु A 2. नाम शु Ca. C 2 has ऽनाम-शुष्टीति.—P. 875. l. 5. (68, 2.) Four leaves are wanting in A 2. The lacuna extends from this verse to VII. 1, 2. Consequently for this part A is represented only by P and C 2.—l. 7. सद्यिन् C 2. सत्यमेव B 1. Ca.—l. 23. (68, 4.) स्तुतिभिर्वर्धयते B. Ca. स्तुत्या वर्धते वर्धयति P; left out in C 2.—P. 876. l. 2. (68, 5.) प्राथेत् P. C 2. प्राथेत् Ca. B 4. प्राथते B 1.—l. 22. (68, 8.) महतोयु° MS. महतो यु° C 2. B 1. Ca.—l. 29. (68, 9.) सम्राजे आक्षया राज्ञां शासकाय B. Ca. सम्राजोश्चाक्ष्णां शंसकाय P. C 2.—P. 877. l. 2. शोचिषा तेजसा युक्तः P. C 2. B. Ca, omitting this, have शोचिषा दीप्त्या after बावापुथिबी.—l. 16. (68, 11.) पात्रेषु B. Ca. पाने P. C 2.

P. 877. l. 21. (69.) गाणगारिर्देवत° Âsv. Comm. गाणगारि देवत° Ca. गाणगारिदेवत° P. C 2. गाणगारिर्देवत° Âsv. text. गाणगारिदेवता° B 1.—l. 30. (69, 1.) कर्मणो left out in B. Ca.—l. 31. सेवेयां ॥ सेवेयां P. C 2; left out in B. Ca.—P. 879. l. 1. (69, 5.) विचक्रमाथे not in B. Ca.—l. 11. (69, 6.) सोमनिधानः ॥ सोमनिधानः P. C 2. सोमनिधानाः B 1; deest in B 4. Ca.—l. 16. (69, 7.) मध्वोऽस्य मदकरं सोमं सोमस्य सोमं P. C 2. अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं Ca in marg. मध्वः मधुरस्य मधुरं अस्य सोमस्य इमं सोमं B 4. The whole passage omitted in B 1.

P. 880. l. 2. (70.) The sūtra घृतवती सुवनानामभिश्चियेन्द्रं चभुभिर्वाजवद्भिः etc. is omitted in P. C 2. B 1. Ca.—l. 14. (70, 1.) धारणेन B. Ca. धारकेन P. C 2.—वज्रकार्ये वा भवतः B 1. Ca. वज्रकार्येति भावः P. C 2.—l. 23. (70, 2.) व्युदसंत्थाविति; the Nir. SS. reads अव्युदसंती with Devarāga. Cf. Nir. Roth, Erläuterungen, p. 52.—P. 881. l. 14. (70, 4.) यागाः प्रवर्तते B. Ca. यागः प्रवर्तते P. C 2.—l. 20. (70, 5.) उदकार्यकर्माणी Ca. B 4. उदकार्ये कर्माणी P. C 2. उदकार्यं कर्मणौ B 1.—l. 30. (70, 6.) विश्वशंसुवा सर्वस्य भावयिष्यो from B 4.

P. 882. l. 5. (71.) इत्यनुत्तिष्ठेत् is wanting in Âsv.—l. 13. (71, 1.) सवनाय सुवनाय etc. ॥ सवनाय सवनाय सवनाय दानाय वा P. सवनाय सवनाय दानाय वा C 2. सवनाय दानाय वा B 1. Ca. सवनाय दानाय B 4. It might have been सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा.—l. 27. (71, 3.) सुखकारिभिः P. सुखकरैः B. Ca; left out in C 2.—l. 31. शत्रुः taken from B. Ca.—नोऽस्माकं is repeated before माकिः in P. C 2. Ca. B 1.—P. 883. l. 7.

(71, 4.) अवसाने B1. अवसानेऽवसाने Ca. अवसाने सानौ C2.—l. 21. (71, 6.) किंच बह्व्या Ca. C2. B1. किं बह्व्या B4.

P. 883. l. 24. (72.) ऐंद्रासोमं C2. B1. Ca. ०सोमं Anukr. M., but Colebrooke's Anukr. MS. has ०सोमं. Cf. Rv. Bh. IV. 28, and सोमारौद्र in VI. 74, given by our MSS. as well as by the Anukr. MSS., corrected in Anukr. M.—l. 31. (72, 1.) प्रतमानि C2. प्रततानि B1. Ca.—P. 884. l. 1. अलभयतं च जनान् ॥ अलभयतं वा जानान् C2. अलभयतं वा जानात् Ca. अलभयतं B4. अलभयत वा जनान् B1.—l. 8. (72, 2.) व्युहंती ॥ व्युहंती व्युहं Ca. व्युहंती व्युहं B.—l. 9. संमनहेतुना MS. संमनेन हेतुना B1. Ca. संमनहेतुना C2.—P. 885. l. 1. (72, 5.) अवणीयं MS. अयणीयं B1. Ca. C2.—l. 2. शत्रुसैन्याभिभावुकं from B4.

P. 885. l. 7. (73.) Some words are left out after वसूनीति (वसूनि B1. Ca.), which are to be supplied in this manner: स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं च । बृहस्पतिः समजयद्वसूनि. Cf. Rv. Bh. VII. 11, 2.—P. 886. l. 2. (73, 3.) संभक्तकामः ॥ संभक्तकामः P. C2. संभक्तमिच्छन् Ca. B4. संभक्तमिच्छन् B1.—अपः is omitted in the Comm. in B1. C2. Ca.

P. 886. l. 28. (74, 3.) क्षपयतं MS. क्षययतं C2; deest in B1. Ca.—श्रिथिलबंधं ॥ श्रिथिलं बंधं P. C2. श्रिथिलबंधं B1. Ca.

P. 887. l. 9. (75.) जगत्यां C2. Ca. Anukr. जगत्याद्या B1. जगत्यादि M1.—l. 15. इषुसुतिरूपत्वात् etc. Ca. इषुसुतिरूपनिमित्तदेवताके P. C2. इषुसुतिरूपत्वात् B1.—l. 21. संपतंतीति Âsv. संपतंती B1 sec. m. Ca. संपतंति B1 pr. m. C2.—P. 888. l. 20. (75, 4.) समनस्तेव from B. Ca. इव stands for यथा, otherwise we might write त्यजंती.—l. 22. चुर्यगिभ्यां निः Ca. चर्यगिभ्यां विः P. C2; omitted in B1. The sūtra is not to be found in the Un., where चूर्णि and अग्नि are formed by a different rule.—l. 24. आचरंती B1. Nir. आचरंती C2. Ca. M1.—P. 890. l. 17. (75, 10.) मैशिष्ट ॥ मा रिष्टा P. C2. मार्ष्ट B4. मा इशिष्ट Ca. B1.—l. 31. (75, 11.) शर्म शरणं प्रयच्छंतु A. शर्म यच्छंतु Ca. Nir. शर्म यच्छंति B1.—P. 891. l. 4. (75, 12.) वृढा from B. Ca.—l. 19. (75, 14.) B1. Ca. have वर्तमानः for वर्तिनि.—l. 24. B1. Ca. have जानन्पुमान् पुद्मना भवति पुंसतेर्वेति यास्तः । बह्वमनस्तः पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु रक्षतु ॥ The text printed from C2.—P. 892. l. 20. (75, 18.) उदतरं ॥ उद तुभ्यं P. C2. Ca. उद B.

On page 30, line 31 of Varietas Lectionis, *dele* from MSS. to सोमं.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलगडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ द्वितीयमंडलाद्विषष्ठमंडलपर्यंतं ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिणां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमपि बुभिरित्वादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमपि बुभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका । य आंगिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्यदिति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचन-मृष्यनुक्रमणे । त्वमप इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मात्तु मंडलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती कंदः । मंडलादिपरिभाषयापेयं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमपि जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोर्जागते कंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमपि बुभिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरप्याद्या विनियुक्ता ॥

त्वमपि बुभिस्त्वमांशुशुशुशुस्त्वमद्भस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । द्युऽभिः । त्वं । आऽशुशुशुशुः । त्वं । अत्ऽभ्यः । त्वं । अश्मनः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अग्ने अयणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वोभाभ्यां पदाभ्यां बद्धत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपादयति । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावः क्वांसः ॥ तादृश हे देव त्वं बुभिर्यागदिवसैर्निमित्तभूतैर्जायसे । यागार्थं मथने-नोत्पन्नस इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमा-शुशुशुशुजीयसे । आ सर्वतो दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्गुपपदे शुच दीप्तावित्यतस्त्व सनंतस्य क्वांसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिने-त्याशुशुशुः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यं । हे अग्ने त्वमद्भो वृष्यदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्मनो मेघात्पाषाणाद्वा परि जायसे । यो अश्मनो-तरपिं जजान । २. १२. ३. इति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो वैश्वा-नररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । शुचिरेव जायसे । यद्वा शुचिरा-दित्यरूपो जायस इत्यर्थः । अत्र त्वमपि बुभिरहोभिरित्यादि निबृक्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोचमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्वं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रं । तव । पोचं । ऋत्वियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्निः । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्वं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अपे होचं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वदर्थमित्यर्थः । तथा पोचं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्विजं प्राप्तकालमात्विज्यं तवैव । नेष्टुं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अपे त्वमपित् अपीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्तवैव प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मेवावरुणस्य कर्म तत् । हे अपे त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युश्च व्युत्पत्तेः । अध्वर्युरध्व-
रयुरध्वरं कामयत इति वेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छस्यसि । तथा नो दमेऽस्त्रयश्चगृहे
गृहपतिश्चासीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविबुक्ष्णस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वं । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अपे त्वं यतः सतां वृषभो वर्धितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधूनामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्धि-
तासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बज्रभिर्गीयमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य
कर्मणो मंचस्य वा पालयितस्त्वं यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे विधर्तर्विविधकारक
वैश्वानररूपेण पुरंध्या बज्रप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे । सर्वदा बुद्ध्या स्तूयसे इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईद्व्यः ।

त्वमर्यमा सत्यतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईद्व्यः ।

त्वं । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अपे त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रूणामुपपत्तिता ईद्व्यः
स्तूयश्च अतो मित्र एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्यतिः सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि ।
दातुत्वं चार्यम्णो विंगं । अर्यमेति तमाङ्गयो ददातीति । यस्यार्यम्णो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु गृहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्यंतरभूत एतन्नामको देवोऽसि ।
तादृश हे देव विदथेऽस्मादीये यज्ञे भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव मावो मित्रमहः सजात्यं ।

त्वमांशुहेमा ररिषे स्वर्ध्वं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुवीर्यं । तव । मावः । मित्रऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं । आंशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअर्ध्वं । त्वं । नरां । शर्धो । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं ।
तद्वेतुर्भवसि । मावो याः क्षुतिवाचः सन्ति तास्तव स्वभूताः । हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बांधवं
भजसे इत्यर्थः । हे अपे आंशुहेमा आंशु प्रेरयिता त्वं स्वर्ध्वं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे । ददासि । हे
अपे पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्थानीयोऽसि ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृष्ठ ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्योसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं। अग्ने। रुद्रः। असुरः। महः। दिवः। त्वं। शर्धः। मारुतं। पृष्ठः। ईशिषे।
त्वं। वातैः। अरुणैः। यासि। शंगयः। त्वं। पूषा। विधतः। पासि। नु। त्वना॥ ६॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो बुल्लोकात्। उपलक्षणमेतत्। लोकत्रयात्। असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रोऽसि। रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः। तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवोऽसि। रुद्रो वा एष यदग्निः। तै० ५. ४. ३। इत्यादिष्वपि रुद्रशब्देन व्यवहारात्। यद्वा त्वं रुद्रः। रौति मामनिष्टा नरा दुःखे पतिष्यतीति रुद्रः। तादृशोऽसि। रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं। तथा महो महतो बुल्लोकस्य संबंध्यसुरोऽसि। असुर्बलं। तस्य दातादित्यरूपस्य त्वमसि। अग्नेर्बुल्लोकसंबन्ध्यसुरत्वमुत वा दिवो असुराय मन्त्रः। ५. ४१. ३। इत्यादिषु। तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्समूहरूपं बलमसि। वायुरूपस्य त्वमसीत्यर्थः। एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वं। पृष्ठोऽन्नस्य हविलक्षणस्य त्वमीशिषे। ईश्वरो भवसि। यस्मादेवं तस्मात्त्वं वातिर्वायुसदृशैररुणैरक्षरैश्चैः शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् यासि। प्राप्नोषि यागगृहं। यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वातिर्वायुभिस्तपन्नः सन् यासि वने। तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु चिप्रं त्वना आत्मनानुग्रहरूपया स्वबुद्धिं विधतः परिचरतो यजमानान् पासि॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७॥

त्वं। अग्ने। द्रविणः। उदाः। अरंकृते। त्वं। देवः। सविता। रत्नधाः। असि।

त्वं। भगः। नृपते। वस्वः। ईशिषे। त्वं। पायुः। दमे। यः। ते। अविधत् ॥ ७॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः। हिरण्यस्य दातासि। देवो ब्योतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयितासि। तथा हे नृपते नृणां पालकापि त्वं भगो भजनीयः सन् वस्वो वसुनो धनस्थेऽशिषे। समर्थो भवसि दातुं। यो यजमानो दमे यज्ञगृहे ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि॥

त्वमग्ने दम आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदचमृजते।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८॥

त्वां। अग्ने। दमे। आ। विशपतिं। विशः। त्वां। राजानं। सुविदचं। अमृजते।

त्वं। विश्वानि। सुऽअनीक। पत्यसे। त्वं। सहस्राणि। शता। दश। प्रति ॥ ८॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये यज्ञगृहे आ। आसादयन्ति॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः॥ तथा कृत्वा राजानं दीप्यमानं सुविदचं शोभनज्ञानमस्यदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा त्वामृजते। प्रसादयन्ति॥ अमृजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभनज्वालारूपसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि। हवींषीति शेषः॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया॥ विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे। ईश्वरो भवसि॥ ईश्वरनामेतत्। इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात्॥ यद्वा पतिभावमाचरसि। त्वं तु सहस्राणि शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति। एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं॥ तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः॥

त्वमग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां आचाय शम्या तनूरुचं।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९॥

त्वां । अग्ने । पितरं । इष्टिभिः । नरः । त्वां । भ्रात्राय । शम्या । तनूऽरुचं ।
त्वं । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वं । सखा । सुऽशेवः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो यजमाना इष्टिभिरेषणासाधनैर्यागैर्यजंत इति शेषः । पितृवत्या-
लनाय यजंत इत्यर्थः । तथा तनूश्च शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां भ्रात्राय
भ्रातृत्वाय सीभ्रात्राय शम्या ॥ कर्मणामैतत् ॥ कर्मणा यजंत इति शेषः । यद्वोभयत्र वक्ष्यमाणेनाविधदित्यनेन
संबंधः । हे अग्ने यो नरस्ते त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो भवसि । पुत्रवत्यालयिता भवसि । तथा
त्वं सखा समानस्थानः सखिवद्वितकारी सुशेवः ॥ शेवमिति सुखनाम ॥ सुष्टु सुखकारी सन् आधृष
आधर्षकात्मा पासि । रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो
भवसि । चित्रकारिण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्र ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।
त्वं वि भास्यनु दक्षि दावने त्वं विशिष्टुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥
त्वं । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वं । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।
त्वं । वि । भासि । अनु । दक्षि । दावने । त्वं । विऽशिष्टुः । असि । यज्ञं । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमग्रः । उद्भासमानो मेधावी वा । त्वमाकेऽतिके संनिधावेव नमस्यो नमस्कार्यः । क्षुत्य
इत्यर्थः । इतरदेवतावत्प्रतिपाद्याकारेण क्षुत्यो न भवसि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षुमतः शब्दवतः
सर्वत्र श्रूयमाणस्य वाजस्याज्ञस्य रायो धनस्य चेशिषे । स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं
विभासि । विशिषेण दीप्यसे । तदर्धमनुक्रमेणैव धत्ति । दहसि काष्ठादीन् ॥ दहेर्लटि सिपि रूपं । संहितायां
भषभावाभावच्छांदसः ॥ किमर्थमेवं । दावने केदनायांधकारस्य । यद्वा हविषो दानवते यजमानाय वा ।
किंच त्वं यज्ञं विशिष्टुर्विशिषेण शिचयिता साधयितासि ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथातनिः । फलस्य
सर्वतो विस्तारयिता ॥ १० ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।
त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृचहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥
त्वं । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वं । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।
त्वं । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वं । वृचऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यद्वा अदीना
भूमिरसि । किंच त्वं होत्रा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यसंबन्धिनी रश्मिरूपा सती गिरा
क्षुत्या वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्येळा
भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे वसुपते
धनपालक वृचहा पापादेर्हता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायुः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदि-
त्याग्निवायूनां संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या याज्ञिसो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्मार्हे वर्ण आ संदृशि श्रियः ।
त्वं वाजः प्रतरणो वृहन्नसि त्वं रयिर्वहुलो विश्वतस्पृशुः ॥ १२ ॥

त्वं अग्ने॒ । सुऽभृतः॑ । उ॒त्त॒ऽत॒मं । वयः॑ । तव॑ । स्पार्हे॑ । वर्णे॑ । आ । संऽदृशि॑ । श्रियः॑ ।
त्वं । वाजः॑ । प्रऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि । त्वं । र॒यिः । बहु॑लः । वि॒श्वतः॑ । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं सुभृतः सुधु पोषितः सन् उत्तमं निरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पार्हे सृहणीये वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे संदृशि सम्यग्दर्शनीये श्रिय ऐश्वर्याणि कान्तयो वाञ्छित्य वर्तते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्साच्छब्दं । अन्नसाधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्धनरूपोऽसि बज्रसः सर्वविषयबाह्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

त्वाम॑ग्न आ॒दित्या॑सं आ॒स्यं॑ त्वां जि॒ह्वां शुच॑यश्चक्रिरे कवे ।
त्वां रा॒ति॒षाचो॑ अ॒ध्वरे॑षु स॒श्विरे॒ त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ॥ १३ ॥
त्वां अग्ने॒ । आ॒दित्या॑सः । आ॒स्यं॑ । त्वां । जि॒ह्वां । शुच॑यः । च॒क्रिरे॒ । क॒वे ।
त्वां । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । अ॒ध्वरे॑षु । स॒श्विरे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वामादित्यासोऽदितिः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । तथा हे कवे कान्तप्रज्ञ त्वामेव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वैवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु सश्विरे । सर्वे त्वामेव प्रतीक्षन्ति विना त्वया खेषां हविर्भक्षणाद्योगात् । एवं कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्वे आज्ञतं सर्वतो दत्तं हविरदति । भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्ने॒ विश्वे॑ अ॒मृता॑सो अ॒द्रुह॑ आ॒सा दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ।
त्वया॒ म॒र्तासः॑ स्व॒द॒न्त आ॒सुतिं॑ त्वं ग॒र्भो वी॒रुधां॑ ज॒ज्ञिषे॒ शुचिः॑ ॥ १४ ॥
त्वे इति॑ । अग्ने॒ । विश्वे॑ । अ॒मृता॑सः । अ॒द्रुहः॑ । आ॒सा । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तं ।
त्वया॒ । म॒र्तासः॑ । स्व॒द॒न्ते॒ । आऽसु॑तिं । त्वं । ग॒र्भः । वी॒रुधां॑ । ज॒ज्ञिषे॒ । शुचिः॑ ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽद्रुहोऽद्रोग्धारो देवा आसा त्वदीयेनास्त्रेणाज्ञतं हविरदति । भक्षयन्ति ॥ आस्यशब्दस्य तृतीयेकवचने पङ्क्तोमासित्यादिनासन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ति । आस्वादयन्ति । त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नं ॥

त्वं तान्सं च॒ प्रति॑ चा॒सि म॒ज्मना॑ग्ने सु॒जात॒ प्र च॑ दे॒व रिच्य॑से ।
पृ॒थो यद॑च॒ महि॑ना वि ते॒ भुव॑द॒नु द्यावा॑पृथि॒वी रोद॑सी उ॒भे ॥ १५ ॥
त्वं । तान् । सं । च । प्रति॑ । च । अ॒सि । म॒ज्मना॑ । अग्ने॒ । सु॒जात॒ । प्र । च । दे॒व । रिच्य॑से ।
पृ॒थः । यत् । अ॒च । महि॑ना । वि । ते । भुव॑त् । अ॒नु । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । रोद॑सी इति॑ ।
उ॒भे इति॑ ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्जमा बलेन तान् प्रसिद्धान्देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्षिभिः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि विद्युक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे सुजात शोभनजनन । शोभनमंत्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः सुजन्मत्वं । तादृशाग्ने हे देव प्ररिच्यसे च । तैर्वलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्माद्वास्मिन्नेष्टे पुनः सर्वमप्यन्नं ॥ व्यत्ययेन बद्धवचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे व्यावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि ऊतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये स्तोतृभ्यः । गोऽअग्रामां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽसृजंति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुऽवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो गोअग्रामां गावोऽयगामिन्यो यस्मास्तादृशी गोप्रमुखामश्वपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्ब्रूयप्राधान्याभिप्रायां । गौश्चाश्वश्चाजाश्वेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्चयोः प्राथम्यात् । तादृशी रातिमुपसृजंति । ददंति । तान्यजमानानस्मांश्चर्त्विजो वस्यो वसीयः अष्टं स्वर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदथे यज्ञे बृहत्महन्मंत्रजातं वदेम । उच्चारयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गुत्समदस्वार्थं । मंडलादिष्वग्नेयमिति परिभाषयाग्नेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्तोनेत्यनुक्रातं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोर्जागते छंदस्वस्य विनियोगः । सूचं तु पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्त्रिनिविद्वानोयमिदं । यज्ञेन वर्धतेत्याभिप्रायः । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽह्न्यपि जातवेदस्त्रिनिविद्वानमिदं । चातुर्विंशिकं तृतीयसवनमिति चातुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युषं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽइधानं । सुऽप्रयसं । स्वऽऽनरं । द्युषं । होतारं । वृजनेषु । धूऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वापिं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा चरुपुरोडाशादिना तना विसृताया गिरा सुत्या च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं तं । समिधानं । समिध्यमानं । सुप्रयसं । शोभनान्नं । स्वर्णरं । स्वर्गे जेतव्या यजमाना यस्य तादृशं । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बद्धस्तोतारमित्यर्थः । बुधं । दीप्तं बुनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं । वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धं ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि। त्वा। नक्तीः। उषसः। ववाशिरि। अग्ने। वत्सं। न। स्वसरेषु। धेनवः।
दिवःऽइव। इत्। अरतिः। मानुषा। युगा। आ। क्षपः। भासि। पुरुऽवार। संऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामभि प्रति नक्ती रात्रीरुषसोऽहानि। सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वप्यहःसु। यद्वा नक्तशब्दः सा-
यं कालं लक्षयति सायं प्रातरभिहोचस्यं सन्नावात्। सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरि। आकांक्षे
यजमाना यष्टुं। यद्वा अहानि रात्रयस्य त्वामिव कामयंते होतुं। काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुप-
चर्यते। तच्च वृष्टांतः। स्वसरेषु स्वयंसरणाशीलेष्वहःसु स्वसरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न। वत्समिव।
किंच हे पुरुवार वज्रभिर्वरणीयाग्ने संयतो नियतस्त्वं दिव इव द्युलोकस्वेवारतिः। व्याप्तो विस्मृतः। तच्चत्या-
नां देवानां हविःप्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः। मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि।
युगशब्दः कालोपलक्षकः। प्रातरादिसवनानि। सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपो रात्रीः। सर्वासु
रात्रिष्वप्याभासि। समंताद्दीप्यसे ॥

तं देवा बुधे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे।
रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥
तं देवाः। बुधे। रजसः। सुऽदंसं। दिवःपृथिव्योः। अरतिं। नि। एरिरे।
रथंऽइव। वेद्यं। शुक्रऽशोचिषं। अग्निं। मित्रं। न। क्षितिषु। प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य बुधे
मूले। पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः। तच्च न्येरिरे। नितराभीरयंति। व्यापारयंति स्वस्वहविर्लाभाय। ऋत्विक्पक्षे
सोत्रादिना नितरां गच्छंति। भजंते। कीदृशमित्याह। सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्बावापृथिव्योररतिं।
ईश्वरं गंतारं व्याप्तं वा। वेद्यं। वेदो धनं। तस्मै हितं रथमिव। रथं यथा स्वाभिमतलाभायाश्रयंते तद्वत्।
यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं। शुक्रशोचिषं दीप्तवर्णमग्निं मित्रं न सखिवत्कार्यसाधकं।
यद्वा आदित्यमिव। क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं। प्रकर्षेण सुखं। एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः।
पृथ्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अन्तु ॥ ४ ॥
तं उक्षमाणं। रजसि। स्वे। आ। दमे। चंद्रंऽइव। सुऽरुचं। ह्यारे। आ। दधुः।
पृथ्याः। पतरं। चितयंतं। अक्षऽभिः। पाथः। न। पायुं। जनसी इति। उभे
इति। अन्तु ॥ ४ ॥

तं सुखतरं रजस्यंतरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं
वा। स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह आदधुः। आदधते। कीदृशं तं। चंद्रमिव सुरुचं। चंद्रमिति हिर-
ण्यनाम। हिरण्यमिव शोभनदीप्तिं। पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृथ्याः पतरं। द्युलोकस्यांतरिक्षस्य गंतारं। अक्षभिः
स्वकीयेर्जात्माहूपैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं। पाथो न पायुं। उदकमिव रक्षकं। उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री
बावापृथिव्यावगु व्याप्तं। भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविष्प्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः। एवंप-
मपिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु ह्व्यैर्मनुष ऋजते गिरा।
हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अन्तु ॥ ५ ॥

सः। होता। विश्वं। परि। भूतु। अध्वरं। तं। ऊं इति। हव्यैः। मनुषः। चञ्जते। गिरा।
हिरिऽशिप्रः। वृधसानासु। जर्भुरत्। द्यौः। न। स्तुऽभिः। चितयत्। रोदसी
इति। अनु॥ ५॥

सोऽपिहोता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु। परितो भवतु। तमु तमेवापि हव्यैर्ह-
विभिर्गिरा स्तुत्या च मनुषो मनुष्या चञ्जते। प्रसाधयति॥ चञ्जतिः प्रसाधनकर्मा॥ हिरिशिप्रो हिरण्यशीलह-
नुदीप्तोष्णोषो वा। शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः। ५. ५४. ११. इत्यादिमंत्रांतरात्। वृधसानासु प्रवर्ध-
मानास्त्रोषधीषु ज्वालासु वा जर्भुरत्। पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता॥ श्रुतं पदं। यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी॥ वर्धमाना
ओषधीर्जर्भुरत्। पुनः पुनर्दहन्नित्यर्थः। द्यौर्बुलोकांतरिचं स्तुभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अनु व्यावापृथिव्यावन्
चितयत्। चेतयति। ज्वालाभिर्विस्फुलिगैश्च भुवमंतरिचं च व्याप्नोतीत्यर्थः॥ ॥ २०॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्त्ये संदस्वानयिमस्मासु दीदिहि।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये॥ ६॥

सः। नः। रेवत्। संऽइधानः। स्वस्त्ये। संऽदस्वान्। रयिं। अस्मासु। दीदिहि।

आ नः। कृणुष्व। सुविताय। रोदसी इति। अग्ने। हव्या। मनुषः। देव। वीतये॥ ६॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्त्ये। स्वस्तीत्यविनाशनाम। जेमाय रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरि-
वृद्धिमदानयोग्यं वा धनमस्मासु संदस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दी-
दिहि। दीप्यस्व। यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं। रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्विति। तथाभूतः सन्
नोऽस्माभ्यं सुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसी व्यावापृथिव्यावाकृणुष्व। सर्वतः कुरुष्व। उभौ लोका
भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः। किमर्थमिति तदुच्यते। हे देवाग्ने मनुषो मनुषस्य यजमानस्य मम संबंधीनि हव्या
हवीषि वीतये देवेभ्यो भक्षणाय। पुनः पुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः॥ ७॥

दाः। नः। अग्ने। बृहतः। दाः। सहस्रिणः। दुरः। न। वाजं। श्रुत्यै। अप। वृधि।

प्राची इति। द्यावापृथिवी इति। ब्रह्मणा। कृधि। स्वः। न। शुक्रं। उषसः। वि।

दिद्युतः॥ ७॥

हे अग्ने नोऽस्माभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्वादिधनविंशिवान् दाः। देहि। तथा सहस्रिणः सहस्र-
संख्योपेतान्पुत्रभृत्यादीन्दाः। देहि॥ ददातिस्कांदसे लुङि रूपं। वाक्यभेदादनिघातः॥ श्रुति कीर्त्तितं वाजमन्नं
दुरो न तस्य द्वाराण्यपि॥ नशब्दश्चार्थे॥ अपावृधि। अपवृणु। प्रेरयेत्यर्थः। यद्वा द्वाराणीव। तत्प्राप्तुपा-
यान्विशदयति। तदर्थं व्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकृष्टांचने अस्मदनुकूले कृधि। कुरु।
स्वर्णं। आदित्य इव। स यथा जगत्प्रकाशयति तद्वत्। शुक्रं दीप्तं त्वामुषस उषःकाला विदिद्युतः। विद्योत-
यति। उषःकाले ह्यपयः प्रजाव्यते॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्णं दीदेदरुषेण भानुना।

होचाभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशमतिषिश्चारुरायवे॥ ८॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः । रा॒म्याः । अ॒नु । स्वः । न । दी॒देत् । अ॒रु॒षेण॑ । भा॒नुना॑ ।
हो॒चा॒भिः । अ॒ग्निः । म॒नुषः । सु॒अ॒ध्वरः । रा॒जा । वि॒शां । अ॒ति॒थिः । चा॒रुः । आ॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सोऽपी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽनु अनलक्ष्येधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्णं आदित्य इव दीदेत् । दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य हेतुर्होचाभिः । होत्रेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागो विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्य धी॒ष्पी॒पाय॑ बृ॒हद्वि॑वेषु मा॒नुषा॑ ।
दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॒जने॑षु का॒रवे॑ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥
ए॒व । नः । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्य । धीः । पी॒पाय॑ । बृ॒हत्त॑द्विवेषु मा॒नुषा॑ ।
दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनं॑ । पु॒रु॒रूपं॑ । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्विवेषु प्रभूतवृत्तिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभावित्वमे त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मदीया धीर्बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । सुप्तोपममेतत् । तन्नात्मनैवेष्येषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

व॒यम॑ग्ने अ॒र्वेता॑ वा सु॒वीर्यं॑ ब्र॒ह्मणा॑ वा चि॒तये॑मा॒ जनाँ॑ अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ द्यु॒म्नम॑धि प॒ञ्च कृ॒ष्टिषू॑च्चा स्व॒र्णं शु॒शुची॑त दु॒स्तरं॑ ॥ १० ॥
व॒यं । अ॒ग्ने । अ॒र्वेता॑ । वा । सु॒वीर्यं॑ । ब्र॒ह्मणा॑ । वा । चि॒तये॑म । जना॑न् । अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ । द्यु॒म्नं । अ॒धि । प॒ञ्च । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः । न । शु॒शुची॑त । दु॒स्तरं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथार्चता वारणकुशलेनाश्वेन ॥ वाशब्दश्चार्थः ॥ ब्रह्मणा वाग्नेन च त्वद्त्वेन जनानस्तत्समानानिति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि ॥ कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः ॥ यद्वा त्वद्त्वेनाश्वेनाश्वेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्थं वर्णेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं युष्मं धनं स्वर्णं सूर्यं इवाधिकं शुशुचीत । दीप्यतां । अधीत्य-यमनर्थको वा ॥

स नो॑ बो॒धि स॒हस्य॑ प्र॒शंस्यो॑ यस्मिन्सु॒जा॒ता इ॒षयंत॑ सूर॒यः ।
यम॑ग्ने य॒ज्ञमु॑प॒यंति॑ वा॒जिनो॑ नित्ये॑ तो॒के दी॒दि॒वांसं॑ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥
सः । नः । बो॒धि । स॒हस्य॑ । प्र॒शंस्यः॑ । यस्मिन् । सु॒जा॒ताः । इ॒षयंत॑ । सूर॒यः ।
यं । अ॒ग्ने । य॒ज्ञं । उ॒प॒यंति॑ । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॒दि॒वांसं॑ । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शूच्यामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन्नप्री सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतारश्चत्विज इषयंत । गमयंति स्तोत्राणि । किंच हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविर्लक्षणाग्नवंतो यजमाना नित्ये तोकं श्रीरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्वा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पित्रा दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानमुपयंति हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

उभयासो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूर्यश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुषं द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयासः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूर्यः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुषं द्रस्य । भूयसः । प्रजावतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरमे स्तोतारस्त्वां सुवत ऋत्विजः सूरयो मेधाविनो यजमानाश्चैत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते त्वत्संबन्धिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुषं द्रस्यातिशयेनाह्लादकस्य बज्रहिरण्योपेतस्य वा भूयसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृशूप धनं नोऽस्मभ्यं शग्धि । देहि । दातुं शक्नो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्मान् च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्रामां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । देम । विदथे ।

सुऽवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति चयोदशी व्याख्याता ॥ २१ ॥

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभं । सप्तमी जगती । समिद्धोऽग्निरभिना नराशंस-
तनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एकादशाग्रं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पशी शुनकानामि-
दमाग्रीसूक्तं । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूत्रितं । आ० ३. २. ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्यात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १ ॥

संऽईष्टः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्यात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सत्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्थापितः सन् विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन् अस्यात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धोऽभव-
दित्यर्थः । किंच सोऽपिर्होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता वा पावकः शोधकः प्रदिवः पुराणः सुमेधाः
शोभनप्रज्ञो देवो द्योतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरर्हन् यागयोग्यः सन् देवान्यजतु । अत्र यष्ट्यानिर्द्वा-
दीन्पूजयतु ॥

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति मूहा स्वर्चिः ।

घृतपुषा मनसा हव्यमुदन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । मूहा । सुऽअर्चिः ।

घृतपुषा । मनसा । हव्यं । उदन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सं । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसो नरेनैतुभिर्द्ध्विगिभः शंसनीय एतन्नामकोऽयिः स्वर्चिः शोभनज्वालः सन् धामानि स्थानान्या-
ज्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं मद्वा स्वमहिम्नांजन व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलो-
कांश्च प्रति प्रत्येकमंजन । स्थित्वा भूमिं प्रकाशेनांतरिक्षं हविष्प्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं
चित्सोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविषयः । तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिः । ४. ५३. ५. । इत्यादिसंज्ञवशात् त्रयो वा
इमे चिबुतो लोका इति ब्राह्मणाच्च । तथा घृतप्रुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान्यष्टव्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ई॒ळितो॒ अ॒ग्ने॒ मन॑सा॒ नो॒ अ॒ह॑न्दे॒वान्य॑सि॒ मानु॑षा॒न्पूर्वो॑ अ॒द्य ।

स॒ आ॒ वह॑ म॒रुतां॑ श॒र्धो॒ अ॒च्युत॑मि॒न्द्रं॒ नरो॑ ब॒र्हिष॑दं॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

ई॒ळितः॑ । अ॒ग्ने॒ । मन॑सा । नः॒ । अ॒ह॑न् । दे॒वान् । य॒सि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः॑ । अ॒द्य ।

सः । आ॒ । वह॑ । म॒रुतां॑ । श॒र्धः । अ॒च्युतं॑ । इ॒न्द्रं॒ । नरः॑ । ब॒र्हिऽस॑दं॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्मदगुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वह्नन् यागयोग्यः सन् मानुषा-
न्तोतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमद्यास्मिन्दिने देवान् यष्टव्यान् यच्च । त्वमेव यजसि । स तादृशो यष्टा
त्वमावह । आकारय । कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमणीमिन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुत्तलो-
पेतमिन्द्रं । अनंतरं हे नरो नेतार ऋत्विजो बर्हिषदं बर्हिषि सीदतं तमिन्द्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्व॑र्ध॒मानं॑ सु॒वीरं॑ स्त्री॒र्णं रा॒ये सु॒भरं॑ वे॒द्यस्यां॑ ।

घृ॒तेना॒क्तं व॑सवः॒ सीद॑ते॒दं वि॒श्वे दे॒वा आ॒दित्या॑ य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

दे॒वं । ब॒र्हिः । वर्ध॑मानं । सु॒वीरं॑ । स्त्री॒र्णं । रा॒ये । सु॒भरं॑ । वे॒दी इति॑ । अ॒स्यां ।

घृ॒तेन॑ । अ॒क्तं । व॑सवः । सी॒दत॑ । इ॒दं । वि॒श्वे । दे॒वाः । आ॒दित्याः॑ । य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्देव एतदभिमानिन्नये वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपूर्णं स्त्रीर्णमस्मादीयेर्द्ध्विगिभ-
रास्मृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां वेदी वेदां ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशस्कांदसः ॥
घृतेनाज्येनाक्तमिदं स्निग्धं बर्हिः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञि-
यासो यज्ञाहोक्ते यूयमिदं बर्हिर्निषीदत । अस्मिन्बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

वि॒ अ॒यंता॑मु॒र्विया॑ हू॒यमा॑ना॒ द्वारो॑ दे॒वीः सु॒प्राय॑णा नमो॑भिः ।

व्य॒च॒स्वती॑र्वि॒ प्रथं॑ताम॒जु॒र्या व॑र्णं पु॒ना॒ना य॒शसं॑ सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

वि॒ । अ॒यंतां॑ । उ॒र्विया॑ । हू॒यमा॑नाः । द्वारः॑ । दे॒वीः । सु॒प्र॒ऽअ॒य॒नाः । नमः॑ऽभिः ।

व्य॒च॒स्वतीः॑ । वि॒ । प्र॒थंतां॑ । अ॒जु॒र्याः । व॑र्णं । पु॒ना॒नाः । य॒शसं॑ । सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरभेद्वाराभिमानिन्यो देव्यो विश्रयंतां । विविच्य श्रयंतां । विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृशस्याः ।
उर्विया । उर्वी महत्यः । नमोभिर्नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षेण गंतव्याः । ईदृश्यो
देव्यो विश्रयंतां । किंच व्यचस्वतीर्व्याप्तिमत्तोऽजुर्या अहिंसा अजनना वा सुवीरं शोभनपुत्राबुपेतं यशसं
यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यो विप्रथंतां । विशिषेण
प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

सा॒ध्वपा॑सि स॒नतां॑ न उ॒क्षिते॑ उ॒षासा॑न॒क्ता व॒य्ये॒व र॑खिते ।

त॑तुं त॑तं स॒ंवय॑ंती स॒मीची॑ य॒ज्ञस्य॑ पे॒शः सु॒दु॒घे प॑यस्वती ॥ ६ ॥

साधु। अपांसि। सनता। नः। उष्टिते इति। उषसानक्ता। व्य्याऽइव। रणिते इति।
तंतुं। ततं। संवयंती इति संऽवयंती। समीची इति संऽईची। यज्ञस्य। पेशः।
सुदुधे इति सुऽदुधे। पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्मदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिभोचिने पूजिते। यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः सगच्छदोऽस्ति। तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः। सनातने नित्ये इत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे उचिते फलस्य सेचयित्री ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषासानक्ताहोरात्रदेवते वय्या इव वानकुशले इव रणिते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छंती वा ततं विसृतं तंतुं तंतुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् चित्रं सह वा वयंत्वापुत्पादयित्री समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले। किमर्थं संवयंती। यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः। यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुकमेणानुष्ठापयिष्यावित्यर्थः। अहोरात्राभ्यां हि यज्ञा-
सान्विते। सुदुधे सुदुध फलस्य दोग्ध्रौ पयस्वती उदकवती। अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते। एवं महानुभावे
अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यज्ञतः समृचा वपुष्टरा।
देवान्यजंतावृतुथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु चिषु ॥ ७ ॥
दैव्या। होतारा। प्रथमा। विदुऽतरा। ऋजु। यज्ञतः। सं। ऋचा। वपुऽतरा।
देवान्। यजंतौ। ऋतुऽथा। सं। अंजतः। नाभा। पृथिव्याः। अधि। सानुषु। चिषु ॥ ७ ॥

दैव्या। दिवि भवो दिव्योऽपि। तस्माद्विद्यादमेजंती होताराह्वतारी देवानां होमनिष्पादकौ वापी पार्थिवांतरिच्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्वी विदुष्टरा विद्वत्तमी वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषी देवावृचा मंत्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् यज्ञतः। पूजयतः। अतुथा तत्तद्वती तत्र तत्र काले देवान्यष्टव्यान् यजंतौ देवा पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि चिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समंजतः। समाक्ता ॥ अजैलेयडागमः ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः।
तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥
सरस्वती। साधयंती। धियं। नः। इळा। देवी। भारती। विश्वऽतूर्तिः।
तिस्रः। देवीः। स्वधया। बर्हिः। आ। इदं। अच्छिद्रं। पांतु। शरणं। निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निर्वर्तयंती सरस्वती इक्षितज्ञामिका देवी भारती च विश्व-
तूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक्। एतदुभयविशेषणं। तिस्रो देवीरेतासिस्रो
देव्यः स्वधयास्मद्गतहविषा निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु। पालयंतु। किं कृत्वा। शरणं
यागगृहमानिषय आश्रित्य। यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषयाच्छिद्रं यथा
तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति भवमी त्वाग्ने पशी पुरोडाशस्य याज्या पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यज्ञसं
वयोधां। आ० ३. ८. इति सूचितत्वात्। पाठस्तु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः।
प्रजां त्वष्टा वि र्यंतु नाभिस्मे अथा देवानामर्थेतु पार्थः ॥ ९ ॥

पि॒शंग॑ऽरूपः । सु॒भरः॑ । व॒यः॑ ऽधाः । श्रु॒ष्टी । वी॒रः । जा॒यते॑ । दे॒वऽका॑मः ।
प्र॒ज्ञां । त्वष्टा॑ । वि॒ स्य॑तु । नाभिं॑ । अ॒स्मे इति॑ । अथ॑ । दे॒वानां॑ । अपि॑ । ए॒तु । पा॒थः ॥ ९ ॥

पिशंगरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणो वीरो विविधमीरयिता देवकामो देवाः काम्यं तेन तावृशः पुत्रो जायते । जायतामुत्पद्यतां त्वष्टुरनुग्रहात् । स च त्वष्टितन्नामको देवोऽस्मै अस्मभ्यं नाभिं कुलस्य बंधिकां प्रज्ञां पुत्रादिरूपां विष्यतु । विसृजतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबंधि पाथोऽन्नमप्यस्मानेतु । गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

व॒नस्प॑तिर॒वसृ॑जन्नु॒पं स्था॑द्ग॒ग्निर्ह॑विः । सू॒दया॑ति॒ प्र धी॑भिः ।
त्रि॒धा॒ सम॑क्तं न॒यतु॑ प्र॒जान॑न्दे॒वेभ्यो॑ दै॒व्यः श॑मि॒तोप॑ ह॒व्यं ॥ १० ॥
व॒नस्प॑तिः । अ॒वऽसृ॑जन् । उ॒पं । स्था॑त् । अ॒ग्निः । ह॒विः । सू॒दया॑ति॒ । प्र । धी॑भिः ।
त्रि॒धा । सं॑ऽअ॒क्तं । न॒यतु॑ । प्र॒जान॑न् । दे॒वेभ्यः॑ । दै॒व्यः । श॑मि॒ता । उ॒पं । ह॒व्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्यूपाभिमाच्येतन्नामकोऽपिरवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् उपास्मत्समीपे स्थात् । तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽपि च हविः पशुरूपं धीभिः कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण सूदयाति । चारयति । अपाकाधिकपाकादिराहितेन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबंधाद्भक्त्यधिकरणभूतोऽपिः शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितैतन्नामकोऽपिः । अपिर्वै देवानां शमितेति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदानाभिधारणैः समक्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु ॥

घृ॒तं मि॑मि॒क्षे घृ॒तम॑स्य॒ योनि॑र्धृ॒ते अ॒त्रि॒तो घृ॒तस्य॑ धा॒म ।
अ॒नु॒ष्व॒धमा॑ वह॒ मा॒दय॑स्व॒ स्वाहा॑कृतं वृष॒भ व॑क्षि ह॒व्यं ॥ ११ ॥
घृ॒तं । मि॑मि॒क्षे । घृ॒तं । अ॒स्य॒ । योनि॑ः । घृ॒ते । अ॒त्रि॒तः । घृ॒तं । ऊं इति॑ । अ॒स्य॒ । धा॒म ।
अ॒नु॒ऽस्व॒धं । आ॒ । वह॒ । मा॒दय॑स्व । स्वाहा॑ऽकृतं । वृष॒भ । व॑क्षि॒ । ह॒व्यं ॥ ११ ॥

अस्त्राभिर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंचामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं । उत्पन्नोऽपि घृते अत्रिः । आश्रितः । अस्त्राभिर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन ह्ययं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने वृषभ फलस्य वर्षितस्त्वमनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेष्ववह देवान् । आहूय तान्मादयस्व । प्रीणय । ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं हव्यं वक्षि । वह ॥ ॥ २३ ॥

ऊवे व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाऽऽतिनामकं क्षत्रिः । अपिर्देवता । त्रिष्टुप् छंदः । ऊवे नव सोमाऽऽतिर्भार्गवो हेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोस्तैष्टुभे छंदसीद् । सूचितं च । ऊवे वः सुयोत्मानं नि होता होतुषदन इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

हु॒वे वः॑ सु॒द्योत्मा॑नं सुवृ॒क्तिं वि॒शाम॑ग्निमति॒थिं सु॒प्र॒यसं॑ ।
मि॒च इ॒व॒ यो दि॑धि॒षाय्यो॑ भू॒हेव॑ आ॒दे॒वे जने॑ जा॒तवे॑दाः ॥ १ ॥
हु॒वे । वः॑ । सु॒द्योत्मा॑नं । सु॒वृ॒क्तिं । वि॒शां । अ॒ग्निं । अति॑थिं । सु॒ऽप्र॒यसं॑ ।
मि॒चऽइ॒व॒ । यः । दि॑धि॒षाय्यः॑ । भू॒त् । दे॒वः । आ॒दे॒वे । जने॑ । जा॒तऽवे॑दाः ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्मदर्धमग्निं ऊवे । आहुयामि । कीदृशं तं । सुयोत्मानं सुष्ठु कीतमानं । सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमानानामतिथिमतिथिवत्सदा पुज्यं । सुप्रयसं शोभनहविर्लक्षणात् । किंच जातवेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निर्मित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधिषाण्यो धारयिता भूत् । भवति । कुत्रेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने । मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधंतो अपां सधस्ये द्वितादधुर्भृगवो विह्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं विधंतः । अपां । सधऽस्ये । द्विता । अदधुः । भृगवः । विह्वा । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

इममग्निं विधंतः परिचरंतो भृगवोऽस्मत्पूर्वे महर्षयोऽपां सधस्ये सहस्थानेऽतरिच आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विचु प्रजास्वृत्विचु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । आधारयन् ॥ दधातेर्लङ्कारूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्माद्विरोधीन्यभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः । देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्यबागं प्रति । तथा जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विह्व प्रियं धुः क्षेप्यंतो न मित्रं ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम आ ॥ ३ ॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विह्व । प्रियं । धुः । क्षेप्यंतः । न । मित्रं ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासो देवाः क्षेप्यंतः स्वर्गं प्रति गच्छंतः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विह्व प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवंतः । तत्र दृष्टांतः । क्षेप्यंतो मित्रं न । रायं प्रति गच्छंतो नरा मित्रं प्रियं सखायं स्वगृह्वरचार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवैः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृह्व आ आहितः स्थापितो दक्षाय्यः समर्धयिता दाता वा सोऽग्निरुशतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वासु रात्रिष्वदीदयत् । दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

अस्य रखा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्मामन्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रखा । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । संदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्मां । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्याभिः पुष्टिः शरीरवृद्धौ रखा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टांतः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्यै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्याभिः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्तवतो दक्षोः काष्ठान् दिधचोर्दग्धुमिच्छोरस्याभिः संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रखा । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्मां ज्वालां । जात्येकवचनं । ज्वाला विभरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगंतत्वेन दाधर्त्वादिषु । पा० ७. ४. ६५. निपातिताल्लेख्यङागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टांतः । रथ्यो रथाहोऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंशवारणसाधनान्वाक्त्रान् दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्याभिः पुष्टी रखेति ॥

आ यन्मे अर्धं वनदः पनंतोऽशिग्भ्यो नामिमीत वर्णं ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्धं । वनदः । पनंत । उशिक्ऽभ्यः । न । अमिमीत् । वर्णं ।

सः । चित्रेण । चिकित्ते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्याभ्यं महत्त्वं मे मम संबंधिनो वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्त्रोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाद्भेदेः कृप् । अवाथोरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् स्तुवंति । सोऽभिर्दृशिग्भ्योऽस्मादीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत ॥ नशब्दश्चार्थं ॥ निर्मिमीति च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्या चिकित्ते । विज्ञायते । किंच योऽभिर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तद्वर्णो बाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वार्यं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रणश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रणः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽभिर्वना वनानि वृक्षसमूहान् तातृषाणो न तृषित इव । त्वरमाण इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्यं उदकमिव पथा प्रवणेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोऽर्द्धादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा तपुस्तापको रणवो रमणीय एवंभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव । नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव युलोक इव । यद्वा नभोभिरंतरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णातरिक्षचार्यादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचरिण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णकृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अग्निः । धक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूमं ॥ ७ ॥

योऽभिर्व्यस्थात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽभिर्दुर्वी विस्मृतां पृथिवीं सर्वा । यस्याभि-
दक्षत् । अभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि यच्छब्दयोगात् निहन्त्येते ॥ सोऽग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा
जातः पशुः स्वच्छंदेन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति ।
गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंटकादयो येन
तादृशः सन् भूमात्यधिकमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीरसानि वा
तद्वगुल्मादीन्युष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्भीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतो । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।
अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । क्षुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनः पूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्यावसोऽभिमततर्पणस्याधीतो स्मरणे सति तत्स्मृत्या
नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबंधिनामापेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे
तृतीये क्रतो मन्म मननीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मे अस्माभ्यं संयद्वीरं संयतो
वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महांतं क्षुमंतं शब्दवंतं कीर्तिमंतं वाजमुक्ललक्षणमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहां वन्तं उपरां अभि धुः ।
सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तच्चयो धाः ॥ ९ ॥
त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहां । वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।
सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रक्षकेण वन्तंऽऽकांदसं भजंतो गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि परोक्षेण वचनं । यथा गुहा
गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्तुः । अभिभवेयुः ।
स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान्पापानभिस्तुः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्वर्थः ।
कीदृशाः । सुवीरासः । शीमन्पुत्राद्युपेताः । अभिमातिसहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो
मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते
स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं वयोऽन्नं धाः । धेहि ॥ ॥ २५ ॥

होताजनिष्टेऽष्टर्चं पंचमं सूक्तं सोमाङ्गतेरार्षमापेयमानुष्टुभं । होताष्टावानुष्टुभमित्यनुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरापेये क्रतावस्य विनियोगः । सूचितं च । अपायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ चतुर्विंशे
ऽहन्त्यपीदमेवाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यं । आ० ७. २. इति ॥ आभिन्नविक्रे द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यं । द्वि-
तीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० ७. ६. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।
प्रयस्यन्नं वसुं शक्रे वाजिनो यमं ॥ १ ॥
होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।
प्रऽयस्यन् । जेन्यं । वसुं । शक्रे । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितास्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्मन्नस्य ईदृशोऽपिरजनिष्ट । उत्पन्नः ।
किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषामृतये रक्षणाय च । वयं च वाजिनो हविर्ष-
क्षणात्तवंतः संतः प्रयच्चं प्रकर्षेण पूज्यं जेन्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शक्रेम । शक्ता भूयास्य लब्धुमिति
शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शक्रेम । प्रयच्चं जेन्यं वसु धनमित्युपमानं । उक्ललक्षणं धनमिव ।
तथ्यावारोक्तं शक्नुमस्तद्वत् ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।
मनुष्वदैर्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥
आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।
मनुष्वत् । दैर्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नपौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्वाप्ता होचका आतताः ।
स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । स पोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विग्यूपो वाग्भिर्मनुष्यत् मनुष्यपोतृवत्
देव्यं । देवो यज्ञः । तत्संबन्धमष्टममष्टत्विक्संबन्धि तद्विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोचकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति ।
व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोचकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्व्यञ्जं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥३॥

दधन्वे वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रंऽइव । अभवत् ॥३॥

पूर्वे मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहती-
त्याह । वा अथवा ईमेन यज्ञमनु लचीकृत्य यज्ञविरादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्वादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रा-
दीन्यनुवोचत् । अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वान्वित्येतद्योग्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते जानाति वा
स्वयमनुष्ठानं । अयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभ-
वत् । परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्वैष्टमवलयश्चक्रं रथांगं
यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वान् अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥४॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाऽइव । अनु । रोहते ॥४॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविघ्नानां शुचिना क्रतुना
शोधकेनापिहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहेवाजनि । उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन्नपि-
होत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः । अस्मामिध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यज्ञ-
मानो वया इव विष्णुताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥५॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥५॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या अंगुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्त्र्यो
व्याप्ता धेनवः प्रीणयिष्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽंगुलयो नेष्टुर्वैष्टमवलयश्चक्रं रथांगं यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवौ वृष्टीव मोदते ॥६॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतं । भरंती । अस्थित ।
तासां । अध्वर्युः । आऽगंतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वस्वस्थानीया जुह्वर्धतं भरंती सत्युपास्थित । उपतिष्ठेदपि । एकवचनमविवक्षितं । जुह्वपभृद्वुवा घृतं भरत्यस्तिष्ठंतीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्ती सत्यामध्वर्युरेतन्नामक ऋत्विग्यूपोऽध्वरं कामयमानो वायमपिर्मोदते । हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं ।
स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयं ॥ ७ ॥
स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुतां । ऋत्विक् । ऋत्विजं ।
स्तोमं । यज्ञं । च । आत् । अरं । वनेम । ररिम । वयं ॥ ७ ॥

अयमपिः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ऋत्विक् होताजगिष्ठेत्वा-
दिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्रावृत्विग्यूपः सन् ऋत्विजमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विग्यूपः सन्
ऋत्विजं मानुषमार्त्विज्यं कृणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदनंतरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं
यागमप्यरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं
हवी ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विष्वेभ्यो यजतेभ्यः ।
अयमग्ने ते अपि यं यज्ञं चकृमा वयं ॥ ८ ॥
यथा । विद्वान् । अरं । करत् । विष्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
अयं । अग्ने । ते इति । अपि । यं । यज्ञं । चकृम । वयं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्यामिहः प्रयोगज्ञो वा यजमानो यथा विष्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो
देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । अयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चक्रम कुर्महे स यागस्त्वे
अपि ॥ अपिरेवार्थे ॥ तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तदृत्विग्यूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इमां मे इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाङ्गत्वार्षमायेयं गायत्रं । इमां मे गायत्रं हीत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोर्गायत्रे कंदस्वस्य विनियोगः । सूचितं च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्
। आ० ४. १३. इति ॥ अपराह्निक्वामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः छत्वा
विनियोक्तव्याः । अधोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः । आ० ४. ८. इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ९ ॥
इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ॥ ९ ॥

हे अग्ने मे मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामाङ्गतिमुपसद्यागे क्रियमाणां
वा वनेः । संभजेयाः । तथेमा उ इमा अपि गिरः स्तुतीः सु सुष्ठु श्रुधि । शृणु ॥

अ॒या ते॒ अ॒ग्ने वि॒धेमो॒र्जो न॒पाद॒श्वमि॒ष्टे । ए॒ना सू॒क्तेन॑ सु॒जात॑ ॥ २ ॥

अ॒या । ते । अ॒ग्ने । वि॒धेम । उ॒र्जः । न॒पात् । अ॒श्वं ऽइ॒ष्टे । ए॒ना । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । सु॒ऽजा॒त ॥ २ ॥

हे अग्ने ते स्वामयानयाज्जत्या विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य नप्तः तस्य नपातयित्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आग्नौ क्रियमाणं कर्माश्वं । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संत्वरमाणा ह्युपसद्माचरन्ति । ते कर्मभिः समत्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरबूच्य तिस्रो देवता अयजन्ति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ४५. । तावृशये ते स्वामयानयाज्जत्या विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमिति शेषः । यद्वा सुलुपवृंहितेन विधेम ॥

तं त्वा॑ गी॒र्भिर्गिर्व॑णसं द्र॒विण॑स्युं द्र॒विणो॑दः । स॒पर्ये॑मं स॒पर्ये॑वः ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः ऽभिः । गिर्व॑णसं । द्र॒वि॒ण॒स्युं । द्र॒वि॒ण॒ऽदः । स॒पर्ये॑मं । स॒पर्ये॑वः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरपे तं तावृशं गिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वनगीयं द्रविणस्युं हविलक्षणाधनेच्छुं त्वा त्वं सपर्येवः परिचरणकर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम । परिचरेम ॥

स बो॒धि सूरि॑र्म॒घवा॑ वसु॒पते॑ वसु॒दावन् । यु॒यो॒ध्य ऽस्मद्द्वे॒षांसि॑ ॥ ४ ॥

सः । बो॒धि । सूरिः । म॒घऽवा । वसु॒ऽपते॑ । वसु॒ऽदावन् । यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । द्वे॒षांसि॑ ॥ ४ ॥

मघवान्नवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टुमस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्कुर ॥

स नो॑ वृ॒ष्टिं दि॒वस्प॑रि॒ स नो॑ वा॒जंम॒न॒र्वाणं॑ । स नः॑ स॒हस्रि॑णी॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

सः । नः । वृ॒ष्टिं । दि॒वः । प॑रि॒ सः । नः । वा॒जं । अ॒न॒र्वाणं॑ । सः । नः । स॒हस्रि॑णीः । इ॒षः ॥ ५ ॥

सः स एवाग्निर्नोऽस्मदर्थं दिवस्पारि बुलोकादंतरिचात् ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणमविचलमगल्यं वाजं बलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणीषोऽन्नानि स एवाग्निर्देदातु ॥

ई॒ळा॒नाया॑व॒स्यवे॑ यवि॒ष्ट दू॒त नो॑ गि॒रा । यजि॑ष्ठ हो॒त॒रा ग॑हि ॥ ६ ॥

ई॒ळा॒नाय॑ । अ॒व॒स्यवे॑ । यवि॒ष्ट । दू॒त । नः । गि॒रा । यजि॑ष्ठ । हो॒त॒ः । आ । ग॑हि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवत्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यष्ट्य होतर्देवानामाह्वातरपे नो गिरास्मदीयया सुखेळानाय पूजयित्रेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थमागहि । आगच्छ ॥

अ॒न्त॒र्ह्ये॒म ई॒यसे॑ वि॒द्वान् ज॒न्मो॒भया॑ क॒वे । दू॒तो ज॒न्ये॒व मि॒त्र्यः॑ ॥ ७ ॥

अ॒न्तः । हि । अ॒ग्ने । ई॒यसे॑ । वि॒द्वान् । ज॒न्म । उ॒भया॑ । क॒वे । दू॒तः । ज॒न्या॑ ऽइ॒व । मि॒त्र्यः॑ ॥ ७ ॥

हे कवे मेधाविप्रे अंतर्जनानां हृदय ईयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूतं चिकित्वा अंतरीयते । ४. ८. ४. । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिबोधितार्थः । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानाणां यष्ट्याणां देवानां च संबंधीनि विद्वान् जानन् सन् । ईयस इति संबंधः । तत्र दृष्टांतः । अन्यो जनेभ्यो हितो मित्र्यो विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्वासां मनो जानाति तद्वत् स्वमप्यस्माकमंतरीयस इत्यर्थः ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् । आ चास्मिन्सन्ति बर्हिषि ॥ ८ ॥
 सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् । आ । च । अस्मिन् ।
 सन्ति । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अपे स त्वं विद्वां विशेयाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान्पूरय च कामैः । हे चिकित्सित-
 नावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसन्ति । आसीद् चास्मिन् स्त्रीणो बर्हिषि ॥ २७ ॥

श्रेष्ठं यविष्ठं भारताम्रे द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्मृहं रयिं ॥ १ ॥
 श्रेष्ठं यविष्ठं भारत । अम्रे । द्युऽमन्तं । आ । भर । वसो इति । पुरुऽस्मृहं । रयिं ॥ १ ॥

हे अपे यविष्ठं युवन्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मथनहविः-
 स्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक व्याप्त वा एवंपात्रे श्रेष्ठमतिप्रशस्तं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
 पुरुस्मृहं वज्रभिरर्थभिः सृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अपे त्वदनुग्रहात्तोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा कृदस्मरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिंगो भवति ।
 अदाता शत्रुर्मे शत । पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा विषयीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च
 संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्या उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातिः पर्षि । पूरय ॥

विश्वो उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वोः । उत । त्वया । वयं । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अपे वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वो द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् उदन्या धारा इव उदकसंबन्धिनीधारा
 अल्पसूतीरिव त्वनात्मनैवान्यनिरपेक्षणातिगाहेमहि । अतिक्रम्य गच्छेम ॥

शुचिः पावक वंद्योऽग्रे बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वंद्यः । अग्रे । बृहत् । वि । रोचसे । त्वं । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकाग्रे शुचिः शुद्धो वंद्यो नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं विरोचसे । विविधं दीप्यसे ।
 यतस्त्वं घृतेभिर्घृतैराहुतः । समन्तात्सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताम्रे वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वं । नः । असि । भारत । अग्रे । वशाभिः । उक्षऽभिः । अष्टाऽपदीभिः । आऽहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयाग्रे नोऽस्मदीयस्त्वं वशाभिर्वंध्याभिर्गोभिः उक्षभिः सेतृभिर्वलीवदैः अष्टा-
 पदीभिर्गभिणीभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

द्वंनः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अङ्गुतः ॥ ६ ॥

दुऽअंनः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अङ्गुतः ॥ ६ ॥

द्वृक्षः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयत आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनि-
ष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहसस्युचः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः ।
रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽपिमीमनुजानात्वित्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

वाजयन्निवेति षड्वचमष्टमं सूक्तं । सोमाङ्गतेर्हृशब्दानुवृत्तस्याभावान्दण्डद्रष्टा गृत्समद् ऋषिः । अपिदे-
वता । हिशब्दान्नायची कंदः । अंत्यानुष्टुप् । वाजयन्निवांत्यानुष्टुप्बित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृती-
यसूक्तलेनाख्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽईव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अंतरात्मानं नु क्षिप्रमप्येयोंगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्याग्निः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥
मीळहुषः सेक्तः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यं । स्तुती दृष्टांतः । वाजयन्निव । अन्न-
मिच्छन् पुरुष इव । स यथाश्चान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यद्वोक्तलक्षणस्याधिर्गमनसाधनान्नथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाणुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाणुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

सुनीथः शोभननयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमो योऽस्ति सोऽपिर्ददाणुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं जरयन् नाशयन् आहुतः । समंतादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते । यस्य । व्रतं । न ।

मीयते ॥ ३ ॥

योऽपिद् श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा रात्रिषु उषस्वहःसु च प्रशस्यते । स्तूयते ।
यस्यापेन्नैतं कर्म न मीयते । न हिंस्यते न जीयते वा ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽपिश्चित्रश्चायनीयो नानावर्णो वार्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेनाविभाति । सर्वतो भासते । तत्र
दृष्टांतः । स्वर्भानुना । किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्निर्विज्वालासमूहैरभि
सर्वतोऽजानो व्यंजयन् प्रकाशयन् ॥

अचिंमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अचिं । अन् । स्वऽराज्यं । अग्निं । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अचिं शत्रूणामन्नां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमनु अभिलक्ष्य वाग्निमुक्थानि शस्त्राणि
ववृधुः । वर्धयति । स चापिर्विश्वाः सर्वाः श्रियोऽधि दधे । धारयति ॥

अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिंथंतः सचेमह्यभि धाम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानां । ऊतिऽभिः । वयं ।
अरिष्यंतः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमपेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामन्येषामप्युतिभी रक्षणाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः शत्रून्भिष्याम । अभिभवाम ॥ पृतनाशब्दात्कश्चि कव्यध्वरपृतनस्त्वर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शत्रुरो देयाद्विवातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विवातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होति तं षड्वचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्वार्थं नि होतित्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्रांतत्वात् त्रिष्टुप् । मंडलादिपरि-
भाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयोरामेये क्रती चैष्टुमे छंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे
सूचितं । नि होता होतृषदने इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ अग्निप्रणयन आये अची विनियुक्ते । पंचम्यां
पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदने इति द्वे । आ० २. १७. ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंभरः । शुचिजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्त्रीति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः
शोभनबलोऽदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा
बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितुतमः ॥ वासयितुस्तुजंतस्त्रिष्टुप् रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्थानेक-
विधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं ।
सर्वे वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाहिति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतो
ऽग्निर्होतृषदने । होताच सीदतीति होतृषदनेमुत्तरा वेदी ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥
उक्तार्थे ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यपिर्वै देवानां होता तस्मिन्होतृषदने यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो
दीदिवान् असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यपिर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः
शुचिजिह्वो अपिरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं ब्रह्मधा विहरन्ति । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं। दूतः। त्वं। ऊं इति। नः। परः। ऽपाः। त्वं। वस्यः। आ। वृषभ। प्रऽनेता।
अग्ने। तोकस्य। नः। तने। तनूनां। अप्रऽयुच्छन्। दीद्यत्। बोधि। गोपाः ॥२॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अग्नि त्वं दूतोऽस्यदीये यज्ञे देवाङ्गानार्थं दूतो भव। त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं परस्या आपन्नः पारयिता पाता च भव। किंच त्वं वस्यो वसुनो धनस्य आ प्रणेतास्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव। अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्। दीद्यत् ॥ दीदयतिर्दीप्तिर्कर्म ॥ शोभमानः। त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने। तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पीचः। तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता। तथा च ब्राह्मणं। अपिर्वै देवानां गोपा अपिमेव तत्सर्वतो गोप्तरं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च। ऐ० ब्रा० १. २८. १ इति। तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि। बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन्मग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्ये।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र ते हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥३॥

विधेम। ते। परमे। जन्मन्। अग्ने। विधेम। स्तोमैः। अवरे। सधस्ये।

यस्मात्। योनेः। उत्तऽआरिथ। यजे। तं। प्र। ते इति। हवींषि। जुहुरे। संऽइद्धे ॥३॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन्। जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः। तस्मिन् द्युलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम। स्तुतिभिः परिचरेम। अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्येऽतरिणे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम। परिचरेम। यस्माद्योनेः पृथिवीरूपाटस्थानात् त्वमुदारिथ उन्नतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे। पूजयामि। तच्च हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वे त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे। अन्धध्वादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥४॥

अग्ने। यजस्व। हविषा। यजीयान्। शुष्टी। देष्णं। अभि। गृणीहि। राधः।

त्वं। हि। असि। रयिऽपतिः। रयीणां। त्वं। शुक्रस्य। वचसः। मनोता ॥४॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टृतमस्त्वं हविषास्मद्त्तेन यजस्व। देवान् संयोजय। देष्णं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ क्षिप्रमभिगृणीहि। देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि। यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि। अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि। प्रयच्छेत्पर्यः। दानसामर्थ्यं दर्शयति। त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि। यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः। त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्यदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि। यद्वा मानयिता ॥

उभयं ते न क्षीयते वसथ्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥५॥

उभयं। ते। न। क्षीयते। वसथ्यं। दिवेऽदिवे। जायमानस्य। दस्म।

कृधि। क्षुऽमंतं। जरितारं। अग्ने। कृधि। पतिं। सुऽअपत्यस्य। रायः ॥५॥

दस्य दर्शनीय हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोचकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसथ्यं दिव्यं भीमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः। पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ तादृशमुभयं वसु न क्षीयते। न हीयते। अस्वोभयविधधनसङ्गावे मन्त्रवर्णः त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्येत्यत्रोक्तः। अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं जुषा-

णमिमं यजमानं शुभंतमन्नवंतं कीर्तिमंतं वा कृधि। कुरु। किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य रायो धनस्य पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वयुरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः। प्रथमायामधिरनीकवतः सैनानीकेनेति याज्या। तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं। सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मि। आ० २. १८. इति ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति।

अदंभो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि ॥ ६ ॥

सः। एना। अनीकेन। सुविदत्रः। अस्मे इति। यष्टा। देवान्। आयजिष्ठः। स्वस्ति।

अदंभः। गोपाः। उत। नः। परः। ऽपाः। अग्ने। द्युमत्। उत। रेवत्। दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनानानीकेन युक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रतिष्ठः सुधनो वास्मि अस्माकं भव। देवान्यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टृतमोऽदंभः केनाप्यतिरस्कृतो गोपा देवानां गोपायिता। उत अपि च नोऽस्माकं परस्या दुरितिभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि। चेमेण सर्वतो दिदीहि। चेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

जोहूत्र इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्तमदं वैष्टुभमापेयं जोहूत्र इत्यनुक्रांतत्वात्। सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः।

अग्र्यं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः अवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः। अग्निः। प्रथमः। पिताऽइव। इळः। पदे। मनुषा। यत्। संऽइद्धः।

अग्र्यं। वसानः। अमृतः। विचेताः। मर्मजेन्यः। अवस्यः। सः। वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं क्रातव्यो होतव्यो वा ॥ इत्येतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः। अपिर्वै देवानामवम इत्याम्नानात्। मुख्यो योऽग्निः। यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुषेण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति। अग्र्यं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः अवस्यः। अव इत्यन्ननाम। तस्मै हितः। वाजी बलवान्। सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लुगतात्केन्यप्रत्ययः ॥

अग्न्या अग्निश्चिन्नभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारूषाहं चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

अग्न्याः। अग्निः। चिन्नऽभानुः। हवं। मे। विश्वाभिः। गीऽभिः। अमृतः। विचेताः।

श्यावा। रथं। वहतः। रोहिता। वा। उत। अरूषा। अहं। चक्रे। विभृचः ॥ २ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विशिष्टप्रज्ञश्चिन्नभानुर्विचिन्नदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं सोचं अग्न्याः। शृणोतु। तस्यापि रथं श्यावा श्याववर्णावथो वहतः। वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावथो रथं वहतः। रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति। विभृचो नानास्थानेषु विहृतश्चक्रे। ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतिः कर्मणि ऋट् ॥

उत्तानायामजनयन्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अज्जनयन् । सुऽसूतं । भुवन् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।
शिरिणायां । चित् । अक्नुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानशयायामरण्यां सुषूतमग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निमज्जनयन् । अध्वर्चादय उदपादयन् ।
सोऽग्निः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । बज्ररूपास्त्रोषधीषु गर्भो भुवन् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥
भवतेर्लिङ्गि रूपं ॥ शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामप्यक्नुना । अज्जनादकुसुमः ।
तेन तमसापरीवृतोऽसंसृष्टः अत एव महोभिक्षोजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन् व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानं ॥ ४ ॥
जिघर्मि । अग्निं । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तं । भुवनानि । विश्वा ।
पृथुं । तिरश्चा । वयसा । बृहन् । व्यचिष्टं । अन्नैः । रभसं । दृशानं ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महान्तं तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन
वयसा पेशसा बृहन्तं प्रवृद्धमन्नैर्हविर्लक्ष्यैर्व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं बलवन्तं दृशानमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरो-
डाशादिलक्षणेन हविषा घृतेन च जिघर्मि ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथुं तिरश्चा वयसा धूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमीत्ये-
तदरब्धस्य हेतुमानेन मनसेदं जुषेत्येतन्नैर्गर्भेति मर्यत्रीरित्येष स्पृहप्रद्वर्णी अग्निर्नाभिमृश इति न ह्येष
मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥

आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।
मर्यत्रीः स्पृहयद्वर्णी अग्निर्नाभिमृशे तन्वाऽजर्भुराणः ॥ ५ ॥
आ । विश्वतः । प्रत्यंचं । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।
मर्यऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेनाजिघर्मि । आसिंचामि । अरक्षसा
बाधकरहितेन मनसा सोत्रेण सह तदाज्यं जुषेत । भवान् सेवेत । मर्यत्रीः । मर्यैर्मर्त्यैः अयणीयो भजनीयः ।
स्पृहयद्वर्णः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणोऽग्निर्नाभिमृशे ।
अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभिपूषीन्मृशेः कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।
अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥
ज्ञेयाः । भागं । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वद्वदेम ।
अनूनं । अग्निं । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचं । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शबूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शबूनिभिवन् त्वं भागं भजनीयं सोत्रं क्षेयाः ।
जानीहि ॥ आशीर्लिङ्गि वाच्यस्य संयोगादेः । पा० ६. ४. ६८. इत्येत्वं ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते
त्वादूतासः । यद्वा त्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मगुरिव वद्वदेम । सोत्रं ब्रूयामः । जुह्वा । ज्वयतेऽस्यामिति
जुह्वीत्वा पात्रविशेषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलं यजमानं संयोजयन्तमग्निं धनसा
धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि । आह्वयामि ॥ २ ॥

शुधी हवमित्येकविंशत्युच्येतेकादशं सूक्तं गार्तमदं । अत्रानुक्रमशिका । शुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृते
ऽत्यामिति । विराट्स्थानां त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमश्यामुक्तं । नवको वैराजस्त्रिष्टुभ्य द्वी वा वैराजी नवकस्त्रि-
ष्टुभ्य विराट्स्थानेति । अंत्वा त्रिष्टुप् विशेषस्थानुक्तत्वात् । इन्द्रो देवता ॥ पुण्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे
हे सूक्ते निविज्ञाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । शुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इद्रेति मरुत्व-
तीयं । आ० ७. ११. । इति ॥

शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयँति वसूयवः सिंधवो न क्षरंतः ॥ १ ॥

शुधि । हवँ । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जः । वर्धयँति । वसूयवः । सिंधवः । न । क्षरंतः ॥ १ ॥

गुत्तमदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तौचं शुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसीः । इदमल्पं न
साधीय इति मा निराकार्योः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रव्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने
दानाय स्याम । पात्रभृता भवेम । इमा अस्माभिर्दत्तानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ इंदसि
परेच्छायां क्वच ॥ तादृशानि चरंतः स्रवंतः सिंधव इव घृतचरणोपितान्यूर्जो हविलक्षणान्यन्नानि त्वां
वर्धयन्ति हि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानं मवाभिनदुक्थैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अवा । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभृतास्ता अहिना मेघेन वृत्रेण वा
परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं तस्मादहेः सकाशात् महीर्महतीरपः सृजः । व्यसृजः । उक्थैः
शस्त्रैर्वीवृधानो वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्वोपचयितारममर्त्यं चित् मरणधर्मेरहितमेवात्मानं मन्यमानं तमसु-
रमवाभिनत् । अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ भिदिर् विदारणे । लङि सिपि रूपं ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाक्नस्तोमैष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिंस्रते न शुभाः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाक्न । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्यं । इत् । एताः । यासु । मंदसानः । प्र । वायवे । सिंस्रते । न । शुभाः ॥ ३ ॥

हे शूरेंद्र येषुक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा रुद्राः
स्तोतारः । तत्कृतेषु उन्नातृणां स्तोमेषु च नु चिप्रं चाक्न । सुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुक्त्वि रूपं ॥
यासु सोत्रशस्त्ररूपासु सुतिषु मंदसानो ह्यथ न भवसि ता एताः शुभा दीप्यमानाः सुतयो वायवेऽस्मादीयं
यज्ञं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिंस्रते । त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शुभं नु ते शुभं वर्धयँतः शुभं वज्रं बाहोर्देधानाः ।

शुभस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सत्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रं । नु । ते । शुष्मं । वर्धयंतः । शुभ्रं । वज्रं । बाह्वोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वं । इंद्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सद्याः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव शुभ्रं शोभनं शुष्मं बलं क्षौर्वर्धयंतः शुभ्रं दीप्तं वज्रमायुधं नु क्षिप्रं तव बाह्वोर्दधाना निदधानाः । सूयमानो हींद्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । वावृधानः क्षौर्वर्धमानः शुभ्रस्तेजसा युक्तस्त्वमस्मे अस्माकं दासीरुपपत्तिर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्विति । एवंरूपेण बाह्वोर्निहितेन वज्रेण सद्याः । अभिमव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मिपदं ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियंतं ।

उतो अपो द्यां तस्तत्त्वांसमहन्निहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अपऽसु । अपिऽवृतं । मायिनं । क्षियंतं ।

उतो इति । अपः । द्यां । तस्तत्त्वांसं । अहन् । अहिं । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमप्रकाशं गूळहं गूळमपीवृतं तिरोहितं । अत्रैकस्मिन्नि रोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनी-याहो दर्शनीयेति । तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्यां दिवं च तस्तत्त्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयंतं इत्यभूतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेणाहन् । हतवानसि ॥ हन हिंसा-गत्योरित्यस्य लङि रूपं ॥ ३ ॥

स्तवा नु तं इंद्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशंतं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तवं । नु । ते । इंद्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तवं । वज्रं । बाह्वोः । उशंतं । स्तवं । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे इंद्र पूर्या पुरातनानि महानि महान्ति ते तव कर्माणि नु क्षिप्रं स्तव । स्त्वाम । उत अपि च नूतनाधु-नातनानि कृतानि कर्माणि स्त्वाम । बाह्वोरुशंतं दीप्यमानं वज्रं स्तव । स्त्वाम । किंच सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेंद्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावस्थौ स्तव । स्त्वाम ॥ पुञ् सुतौ । तिङ्गं तिङो भवतीत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । बहुलं छंदसीति श्रुपो लुगभावः ॥

हरी नु तं इंद्र वाजयंता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टं ।

वि समना भूमिरप्रधिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इंद्र । वाजयंता । घृतऽश्रुतं । स्वारं । अस्वाष्टं ।

वि । समना । भूमिः । अप्रधिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजयंता वेगं कुर्वती । तत्कारोतीति शिच् ॥ ते तव हरी एतन्नामकावस्थौ घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य व्यावधितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रमस्वाष्टं ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना समस्यला यद्वा समना सर्वतो व्यप्रधिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन् अरंस्त । अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपं ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।
 दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥
 नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सं । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।
 दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रेषितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नभसि निषस्य आसीत् । मातृभिरङ्गिर्मा-
 ध्यमिकाभिर्वागिर्वा संवावशानः सह शब्दं कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लङि
 वङ्लं कृदसीति विकरणास्य लुक् ॥ दूरे परिऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः
 समृद्धां कुर्वंतः स्तोतारो मरुतो वंद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् ।
 अप्रथयन् ॥

इंद्रो महान् सिंधुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।
 अर्रेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥
 इंद्रः । महान् । सिंधुं । आशयानं । मायाविनं । वृत्रं । अस्फुरत् । निः ।
 अर्रेजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महान् सिंधुं । खंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मेघः । तमाशयानं तमधिष्ठाय शयानं माया-
 विनं वृत्रमसुरं । यद्वा सिंधुबदकं । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रं । वृष्णोऽत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निरस्फुरत् ।
 निरहन् । वृष्णो वर्षकस्यास्येन्द्रस्य कनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणाद्वज्राज्जियाने भयं प्राप्ति रोदसी बावापृथिव्याव-
 रजेतां । अकंपेतां ॥ दाधर्तिदधर्तीत्यादिना कनिक्रदतशब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।
 नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥
 अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषं । यत् । मानुषः । निजूर्वात् ।
 नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्यास्येन्द्रस्य वज्रोऽरोरवीत् । भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । यद्यदा अमानुषं
 मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्थिवं मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा
 मतिमानिंद्रो निजूर्वात् । नितरां हिंसात् । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपं ॥ सुतस्याभिषुतं
 सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम वृचमाता दानुः शय इत्यादिषु दृष्टत्वात् ।
 तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य माया वचनानि न्यपादयत् । न्यपातयत् । बबाधेति यावत् ॥ ४ ॥

पिबपिबेदिंद्र शूर सोमं मंदंतु त्वा मंदिनः सुतासः ।
 पृणंतस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इंद्रमाव ॥ ११ ॥
 पिबंऽपिब । इत् । इंद्र । शूर । सोमं । मंदंतु । त्वा । मंदिनः । सुतासः ।
 पृणंतः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इंद्रं । आव ॥ ११ ॥

शूर बलवन् हे इंद्र पिब पिबेत् । अभिषुतमिमं सोमं पिबेव । आदरार्थं वा वीप्सा । मंदिनो मदकराः सुतासोऽभिषुताः सोमास्त्वा मंदंतु । त्वां मादयंतु ॥ मदि सुत्यादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ते सोमासो तव कुक्षी उदरस्थोभौ पार्श्वौ पृष्ठांतः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्यानेन प्रकारेण पीर उदरपूरकः सुतोऽभिषुतः सोम इंद्रं त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतेत्सर्पणार्थस्य लिटि रूपं ॥

त्वे इंद्राभूमं विप्रां धियं वनेम ऋतया सपंतः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इंद्र । अपि । अभूमं । विप्राः । धियं । वनेम । ऋतया । सपंतः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिं । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे इंद्र विप्रा मेधाविनो वयं त्वे त्वयि त्वद्बुद्धयेऽभूम । अपि सानुनयप्रप्ते वर्तते । ते तव बुद्धये किं वर्तामह इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया सपंतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा सृशंतो वयं धियं त्वद्बुद्धयेन क्रियमाणं कर्म वनेम । संभजेमहि ॥ वन षण् संभत्तौ । आशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङ्ङित्त्वं प्रत्ययः ॥ किंच अवस्यवस्त्वन्तो रक्षणमिच्छंतः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं स्तोत्रं धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दानाय पात्रभूताः सद्यः स्याम । इदानीं भवेम ॥

स्याम ते तं इंद्र ये तं ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिंतमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवैतं ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इंद्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जे । वर्धयंतः ।

शुष्मिन्ऽतमं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरवैतं ॥ १३ ॥

हे इंद्र ते तपोती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपं ॥ ये ते तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे हविर्लक्षणमन्नं वर्धयंतो भवन्ति ते तव वयं ते स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इंद्र शुष्मिंतमं दानभागायार्हंतया बलवन्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृतमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः कांत्यर्थस्य यङ्नुगंतस्य लोटि रूपं ॥ वीरवैतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमस्मै अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

रासि क्षयं रासि मिचमस्मे रासि शर्धे इंद्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्ययणीति ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मिचं । अस्मे इति । रासि । शर्धे । इंद्र । मारुतं । नः ।

सजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अयंऽनीति ॥ १४ ॥

हे इंद्र क्षयं । क्षियन्ति जिवसंत्यचेति क्षयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि । तथा मिचं सखायमस्मै अस्मभ्यं रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां देवविशां संबंधि शर्धो बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थयति । ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणा मंदंतो मोदमाना वायवो यज्ञं प्रति गंतारः संतो ऽयणीतिमये नीयमानं सोमं प्रपांति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवोऽये नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायव इति पूजायां बह्वचनं । वायुर्हि सोमस्यायपातेति ॥

यं त्विन्नु येषु मंदसानस्तृप्तोमं पाहि दृष्टदिंद्र ।

अस्मान्सु पृत्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहद्भिरर्के ॥ १५ ॥

यंतु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इंद्र ।

अस्मान् । सु । पृतऽसु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत्ऽभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥

हे इंद्र येषु तव सहायभूतेषु मरुतसु मंदसानो माद्यम्भवसि ते मरुतो नु चिप्रं यंतु । सोमं भक्षयंतु । इत् एवार्थः । द्रव्यत् ॥ बृहतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयंतमिमं सोमं पाहि । पिव । तरुच शशूणां हिंसक हे इंद्र बृहद्विर्बलवस्त्रिरर्कैरर्चनीयैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं । आ इति चार्थः । तस्मात्स्यान् द्यां च सु सुष्ठु पृतसु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मात्पालनेन च दिवमवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा यंतु । त्वां गच्छंतु । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ ५ ॥

बृहन्तं इन्नु ये ते तरुचोऽकथेभिर्वा सुम्नमाविवासान् ।

सृणानासो बर्हिः पस्त्यावस्त्रोता इदिंद्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उकथेभिः । वा । सुम्नं । आऽविवासान् ।

सृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इंद्र । वाजं । अग्मन् ॥ १६ ॥

तरुच आपज्ञस्तारक हे इंद्र ये पुमांसः सुम्नं सुखकरं त्वामुकथैः शस्त्रैराविवासान् । परिचरेयुः ॥ विवा-सतेर्लेख्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु चिप्रमविलंबेन बृहन्तो महान्तो भवतीति पूरणः । किंच बर्हिः सृणानासो वेद्यां बर्हिंराच्छादयंतो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः संत एव पस्त्यावत् गृहसहितं वाज-मन्नमग्मन् । गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मंदसानस्त्रिकंदुकेषु पाहि सोममिंद्र ।

प्रदोधुवच्छश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिं ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मंदसानः । त्रिऽकंदुकेषु । पाहि । सोमं । इंद्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिऽभ्यां । सुतस्य । पीतिं ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निंद्र उग्रेषून्त्रुणेषु बज्रस्रोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकंदुकेषु ज्योतिर्गीरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिन्नविकेष्वाहुःसु मंदसानो हृष्यन् सोमं पाहि । पिव । ततः प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् श्मश्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ धृन् कंपने । यङ्लुगंतस्य शतरि रूपं ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृचमवाभिन्तानुमौर्णवाभं ।

अपावृणोऽज्योतिरार्याय नि संव्यतः सादि दस्युरिंद्र ॥ १८ ॥

धिष्वा । शवः । शूर । येन । वृचं । अवऽअभिन्नत् । दानुं । और्णऽवाभं ।

अपं । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । संव्यतः । सादि । दस्युः । इंद्र ॥ १८ ॥

शूर हे इंद्र शवस्तादृशं बलं धिष्व । धारय ॥ दधातेर्लोटि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयधेति वा स आर्द्धधातुकत्वादिडागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः पुत्रं वृचमौर्णवाभं । ऊर्णनाभिः कीटविशेष और्णवाभ इत्युच्यते । तमिवावाभिन्नत् । बिभेदिय । यद्वा और्ण ऊर्णनाभिः । तदामं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्त-मोरूपस्य हननादार्याय कर्मणामनुष्ठाने जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः प्रकाशकमादित्यमपावृणोः ।

उद्घाटितवानसि । दस्युः कर्मणामुपपद्यिता स वृत्रः सत्यतस्तव सत्यपार्श्वे निषादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये त ऊतिभिस्तरंती विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरंधयः साख्यस्य चिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरंतः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्ट्रं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तागुरुषान् संभजेम ये ते तवोतिभिः पालनेर्विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विश्वस्तरंतो हिंसंतः तथार्येणार्थभावेन दस्युनुपपद्यितृन् हिंसंतो भवंति । तदस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रथ्यतिर्वशमने ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रध हिंसासंराज्योः । रधिजभोरचीति मुम् ॥ इंद्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थसूत्रिरीयके विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः । तै० २. ५. १. इत्यत्र महता प्रबंधेन प्रपंचितः । किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय चिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरंतोऽतिक्रामंतो भवेम ॥ सनेमेति वृद्धार्थं आबुदात्तः । यथा सनेम मित्रावरुणा सनंतः । ७. ५२. १. इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । सनेम वाजं तव । ८. ६१. ४. इति । तरंतः । तू स्रवनतरणयोः । शतरि रूपं । संज्ञावचनश्चेदंतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहना । ५. ६१. १०. इति ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनङ्गलमिंद्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदं । ववृधानः । अस्त्रित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । वलं । इंद्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्त्रितस्य तीर्णनसस्कस्य महर्षेरर्थं वावृधानः सोमेन वर्धमान इंद्रोऽर्बुदं । अर्बुनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफस्कांदसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं न्यस्तः ॥ स्रु हिंसायामित्यस्य लङि तिपि वज्रलं कंदसीति विकरणास्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महांतं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा । १. ५१. ६. । इत्यादिष्वर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरोभिः सहित इंद्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादसुरास्त्रिया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधार्थोऽयं नकारः । वर्तयितुं नाशकत्वं तं वलं पत्नीनां प्रभुमसुरं भिनत् । वज्रेणाभिनत् । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्यैकं चक्रमिंद्रेणापहृतं । सूर्य इति सुपां मुलुगिति षष्ठीकवचनस्य सुः । सूर्यस्य संबन्धपहृतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रबोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनत् । नश्वार्थं ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वच्छावाकस्याहरहः शस्यसंज्ञकमभितष्टेवेति सूक्तं । नूनं सा त इत्येषा तस्यांति शंसनीया । सूचितं च । नूनं सा त इत्यंतमुत्तमं । आ० ७. ४. इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगी नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

इ इंद्र या दक्षिणा दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती

जरिचे सोचि वरं अष्टमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् । इदानीं प्रतिदीग्धि । संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां सोतुभ्योऽस्मभ्यं शिञ्च । प्रयच्छ । किञ्च भगो भजनीयस्त्वं मांति धक् ॥ दहेदानीयस्य जुडि मंचे घसेत्यादिना त्रिर्लुक् ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्नेभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्नेभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धात्रीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपीचाः संतो वयं विदधेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं सोचं वदेम । त्वामुद्दिश्य ब्रवाम ॥ अत्र सा ते प्रतिदुग्धामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्यमिचान् वेतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो वीरयतेर्वैत्यंतं निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १. ७. ॥ ६ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमिंद्रं ॥ संसवे निष्केवले निविदानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंस्येत् । यदि पर्यायानिति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवले । आ० ६. ६. इति ॥ आभिप्रविके तृतीयेऽहनि निष्केवले यो जात एवेति निविदानीयं । सूचितं च । तृतीयस्य त्रयमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥ विश्वजिति माध्यंदिनसवने भैचावक्ष्णः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति सामसूक्तं शंसेत् । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । सत्रा मदासो यो जात एवाभूरिक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ अग्निष्टुनिष्केवले निविद्वानमिंद्रं । श्वेनाजिराभ्यामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रते निष्केवले यो जात एवेति सूक्तं । ऊरू इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥ अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मानमिंद्रं बिभ्रन्नहदपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिंद्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चौभी सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमुषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्मणिंद्राण्यकीर्तयत् ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलिंद्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गुत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्यश्चिंद्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगमिंद्रो यज्ञान्नृत्समदाकृतिः । स च गुत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छंतं तमुषिं दृष्ट्वा अयमेवेंद्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिंद्रमुच्छः किल्विंवगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गुत्समदस्य यज्ञे प्रविष्ट-भेकाकिनमिंद्रं ज्ञात्वामुराः परिवव्रुः । स इंद्रो गुत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निरगत् स्वर्गं जगाम । ततोऽमुरा इंद्रो विलंबित इत्यंतःप्रविश्य गुत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गुत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मज्जयावृत्समदरूपेणास्त इति तं जगुः । स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवाथो महाभारते प्रपंचितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मृहा स जनास इंद्रः ॥ १॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृण्यस्य । मृहा । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १॥

गुत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानभूतो मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यो देवो द्योतमानः सन् क्रतुना वृचवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वा-न्याग्देवान्यपर्यभूषत् । रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् ॥ भूष अलंकारि भूवादिः । लुडि रूपं ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्यपर्यभूषत् पर्यभवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेत्यर्थेन कसः । श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यस्मिंदस्य शुष्मात् शरी-रात् बलात् रोदसी व्यावापृथिव्यावभ्यसेतां । अविभीतां ॥ भ्यस भये । अनुदात्तत् । भ्यस भयवेपनयोरिति निरुक्ताः । नि० ३. २१. ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मंत्रांतरं । इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही । १. ८०. ११. इति । नृण्यस्य सेनालक्षणास्य बलस्य मृहा महत्त्वेन युक्तः स इंद्रो नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं । यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्यर्थं गृह्णात्यर्थं रक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्यावा-पृथिव्यावप्यविभीतां नृण्यस्य मृहा बलस्य महत्त्वेन स जनास इंद्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । नि० १०. १०. इति ॥

यः पृथिवीं व्यथमानांमदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितोऽरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात् जनास इंद्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अदृह्यः । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीमदृह्यः शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ दृह दृहि वृढी ॥ यस्य प्रकुपितान् इतस्तत्संलितान्पक्षयुक्ताम्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रसु क्रीडायां । अंतर्भावितार्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यस्य वरीय उन्नतमन्तरिक्षं विममे । विममे । विस्तीर्णं चकरित्यर्थः । यस्य द्यां दिवमस्तभ्रात् । संभग्नश्चामकरोत् ॥ संभु रोधन इति सौचो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अशर्मनोरंतरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इंद्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । यः । गाः । उत्तऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।

यः । अशर्मनोः । अंतः । अग्निं । जजान । संऽवृक् । समत्सु । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिंधून् खंदनशीला अपोऽरिणात् । प्रैरयत् । यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीङ् सवणे त्रयादिः ॥ यस्य वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निश्चया गा उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्घातेरातश्चोपसर्गे । पा० ३. ३. १०६. । इति भावेऽङ्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यस्याशर्मनोः । अश्रुते व्याप्नोत्यंतरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यंतमृदुरूपयोर्मेघयोरन्तर्मेधे वैद्युतमग्निं जजान । उत्पादयामास । यस्य समत्सु । संभक्षयन्ति योद्धृणामाद्युंषीति समदः संग्रामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्तिप् रूपां ॥ स इन्द्रो नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्ष्मादर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासं । वर्णं । अधरं । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेद्रेणेमेमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृतानि । यस्य दासं वर्णं मूद्रादिकं । यद्वा दासमुपपत्त्यितारमधरं निष्कृष्टमसुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः । अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना ल्लुङि रूपं ॥ लक्षं लक्षं जिगीवान् ॥ जि जये । कसौ सगलितोर्जैरित्यभ्यासाकुत्तरस्य कुत्वं । दीर्घश्छांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरे ॥ षष्ठीकवचने छांदसो यणादेशः ॥ शचोः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धा-
न्यादत् आदत्ते । तच्च वृष्टांतः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षंसं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुहं सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं स्म । पृच्छन्ति । कुहं । सः । इति । घोरं । उत्त । ईं । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनं ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजऽइव । आ । मिनाति । अत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ५ ॥

अपश्यंतो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुहं मेति । स इंद्रः कुत्र वर्तत इति ॥ मेति ॥ सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति सोल्लोपे गुणः ॥ न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इंद्रो नास्तीति । तथा च मन्त्रेर्नद्रो अस्तीति नेम उ त्व आह । ८-१००. ३. इति । इमिति पूरणः । स इंद्रो विज इव । इवशब्द एवार्थे । उद्वेजक एव सन् अर्योऽरेः संबंधीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्चादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीढुः हिंसायां । मीनातिर्निगम इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् अदस्मा इंद्राय धत्त । स इंद्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्धारणमहि-
मोपेतः स इंद्रो नाहमिति ॥ ७॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तयाव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इंद्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तयाव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराद्धोः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यश्च कृशस्य च दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य ॥ नाधृ णाधृ याज्जोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतिः कीर्तयतिर्वा ॥ सोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तयाव्णोऽभिष-
वार्थमुद्यतयाव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता रचिता भवति स एव इंद्रो नाहमिति । ब्रह्म-
शब्दस्य त्वत्परत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं । ३. ८. २. इति । अयं त्वन्तोदात्तः
पठ्यत इति नान्नपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य यामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । यामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यं । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वातर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने यामाः । यस्मिन्नेति यामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथामो रथा वर्तते । यश्च वृत्तं हत्वा सूर्यं जजान । जनयामास । यद्योषमं । तथा मंत्रः जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः । ३. ३२. ८. इति । यश्च मेघमे-
दनद्वारापां नेता प्रेरकः स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिदर्थमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी । इति । संयती । इति । संऽयती । विह्वयेते । इति । विऽह्वयेते । परे । अवर ।

उभयाः । अमित्राः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते । इति । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वन् मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्ती यमिन्द्रं विह्वयेते । खरकार्थं विविधमाह्वयतः । पर उत्कृष्टा अवरऽधमाश्चोभया उभयविधा उभयमाह्वयति । समानमिन्द्ररथ-
सदृशं रथमातस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनी तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते । आह्वयेते । यद्वा समानमे-
करथमाह्वयिष्यामीति हवेते । यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते । तद्योरन्यतरः स इंद्रो नाहमिति ॥

यस्मान्न ऋते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
 यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इंद्रः ॥ ९॥
 यस्मात् । न । ऋते । विजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
 यः । विश्वस्य । प्रतिमानं । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ९॥

यस्मादृते जनासो जना न विजयन्ते । विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिंद्रं हवन्ते । आहुयन्ति । यस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यस्याच्युतच्युत् अच्युतानां चयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः शश्वतो मध्येनो दधानानमन्यमानाऽहर्वा जघान ।
 यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हता स जनास इंद्रः ॥ १०॥
 यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
 यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १०॥

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बह्वनमन्यमानान् आत्मानमजानत इंद्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रून्नेनेति शर्षवज्रः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपं ॥ यस्य शर्धत उत्साहं कुर्वतेऽनात्मज्ञाय जनाय शृध्यामुत्साहनीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् दुदात् दाने जीहोत्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यस्य दस्योरुपपन्नयितुः शत्रोर्हता घातकः स इंद्र इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।
 ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११॥
 यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियन्तं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुददत् ।
 ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ११॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तमिंद्रमिया बह्वन् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शंबरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरेऽन्वविंदत् । अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥ कर्तुः क्वङ् सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तमहिमाहृतारं दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान हतवान् स इंद्रो नाहमिति ॥

यः सप्तरश्मिवृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त्र सिंधून् ।
 यो रौहिणमस्फुरज्जबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इंद्रः ॥ १२॥
 यः । सप्तरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवसृजत् । सर्तवे । सप्त्र । सिंधून् ।
 यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रं । बाहुः । द्यां । आरोहन्तं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १२॥

यः सप्तरश्मिः सप्त्रसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः चापयो गृहमेधाश्चेतीति ये चेमेऽग्निमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त्र पृथिवीमभिवर्षति वृष्टिभिः । तै० आ० १. ९. ४-५. इति तैत्तिरीयारण्यके ह्यान्वाताः । वृषभो वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त्र सर्पणस्वभावान्सिंधून्पः

सर्तवे सरणायावाहजत । अवसृष्टवान् । यदा गंगायाः सप्त मुख्या नदीरहजत । यस्य वज्रबाहुः सन् बां
द्विषमारोहन्तं रीहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे तुदादिः ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निचितः । वज्रबाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इन्द्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वक्ष्ययोः । ७. ६६. १. इतिवत् ॥ नमेते ।
स्वयमेव प्रह्नीभवतः ॥ एषु प्रह्वे । कर्मकर्तरि न दुहखुनमां यक्चिणाविति यक्ः प्रतिषेधः ॥ चिदपि च
अस्मिन्नेत्य शुष्माद्वलात्पर्वता भयन्ते । बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यदा अन्येभ्योऽपि
देवेभ्यो वृडांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यस्य वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तं । अवति । यः । पचन्तं । यः । शंसन्तं । यः । शशमानं । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनं । यस्य । सोमः । यस्य । इदं । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमवति । रक्षति । यस्य पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं । यद्योती
ऊतये ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ स्वरच्चाद्यै शस्त्राणि शंसन्तं यस्य शशमानमवति । सोमं
कुर्वन्तं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं सोमं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य
चेदमस्मादीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वन्ते पचन्ते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वन्ते । पचन्ते । दुधः । आ । चित् । वाजं । दर्दधि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयं । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथं । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रव्रूते । हे इन्द्र यो दुधो दुधरः सन् सुन्वन्ते सोमाभिषवं कुर्वन्ते पुरो-
डाशादिहवींषि पचन्ते यजमानाय वाजमन्नं वत्सं वाददर्दधि । भृशं प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतो
ऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कक्षाणपुत्रपौत्राः संतो
वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं सोममावदेम । ब्रूयाम ॥ ॥ १५ ॥

ऋतुर्जनित्रीति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं । ऋतुः सप्तोनां तथा त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका । अस्मभ्यं
तद्वसो इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । इन्द्रो देवता ॥ उक्ते तृतीयसवनेऽच्छा-
वाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः । आ० ६. १. इति ॥ दशरात्रे
षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं । ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्येकाहिकानि । आ० ८. ४. इति
सूचितं ॥

चतुर्जनिची तस्या अपस्परि मक्षू जात आविश्द्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिपुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

चतुः । जनिची । तस्याः । अपः । परि । मक्षू । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिपुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

चतुर्वर्षाख्यः कालो जनिची सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मक्षु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहृतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंत्रवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायसः । ९. ७५. ५. इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिपुषी वर्धयंत्यभवत् । प्याय-तेर्लिटि क्लसी लिङ्यङोश्चेति पीभावः । वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् ॥ अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिद्रस्य भवति ॥

सध्रीमा यंति परि बिभ्रतीः पयो विश्वप्स्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ई । आ । यंति । परि । बिभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रऽवता । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । अचतेर्लुक् क्वांसः । सहस्र सध्निरिति सध्रादेशोऽतोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः पय उदकं परि परितो बिभ्रतीर्बिभ्राणा ईमेता नद्य आयंति । सर्वतो गच्छति । ता नद्यो विश्वप्स्याय विश्वासा-मपामाश्रयभूताय समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निस्त्रगानां पयसामनुष्यदे ॥ कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वेन इति केम्प्रत्ययः ॥ अनुष्यदनी-योऽध्वा मार्गः समान एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः । अकरोः । स तादृक्प्राहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यहदाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक ईयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत् । अपाः । एकः । ईयते ।

विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । ति ति क्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यु रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्याध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिष्ठते । तथोग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्जिज्ञः सन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविष्प्रदानादीनि कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजंत आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवंतमायते ।

असिन्वदंष्ट्रैः पितुरंति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्र॒ऽजाभ्यः । पु॒ष्टिं । वि॒ऽभज॑तः । आ॒स॒ते । र॒यिं॒ऽइ॒व । पृ॒ष्ठं । प्र॒ऽभ॒व॑तं । आ॒ऽय॒ते ।
अ॒सि॒न्वन् । द॑ष्टैः । पि॒तुः । अ॒त्ति॒ । भो॒ज॒नं । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्र॒थ॒मं । सः । अ॒सि॒ ।
उ॒क्त्यः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्मै तावदस्मै तावदिति विभागं कुर्वतो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टांतः । आयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्ठं धारकं प्रभवतं बद्धभरणसमर्थं रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन् लोकः पितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या औषधीर्दंष्ट्रैर्दत्तैरिति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अन्त्या-प्रियमाणोऽपिः पितुः पालकस्य यजमानस्य संबंधि भोजनं हविलक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दत्तं रूपैर्जालैरिति । यस्ताकृणो-रित्यादि सिद्धं ॥

अ॒धा॒कृ॒णोः । पृ॒थि॒वीं॒ स॒दृ॒शे॒ दि॒वे॒ यो धी॒ती॒नाम॑हि॒ह॒न्ना॒रि॒ण॒क॒प॒थः ।
तं॒ त्वा॒ स्तो॒मेभि॑रु॒द॒भिर्न॑ वा॒जिनं॑ दे॒वं दे॒वा अ॒ज॒न॒न्सा॒स्यु॒क्त्यः ॥ ५ ॥
अ॒ध॒ । अ॒कृ॒णोः । पृ॒थि॒वीं॒ । स॒ऽदृ॒शे॒ । दि॒वे॒ । यः । धी॒ती॒नां । अ॒हि॒ऽह॒न् । अ॒रि॒ण॒क॒ । प॒थः ।
तं॒ । त्वा॒ । स्तो॒मेभिः॑ । उ॒द॒ऽभिः॑ । न । वा॒जिनं॑ । दे॒वं । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒न् । सः । अ॒सि॒ ।
उ॒क्त्यः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं दृढीकृत्य संदृशे संदर्शनीया-मकृणोः । अकरोः ॥ दृशे विस्खे चेति केन्द्रत्ययांतत्वेन निपातितः ॥ यश्च त्वं धीतीनां चलंतीनां नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः । गंतुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ रिचिर विरेचने । लङि सिप् । तस्य हलङ्यादिना लोपः ॥ अहिहन् अहेवृवस्व मेघस्य वा हंतर्हे इंद्र देवाः स्तोतारस्तं तादृशं देवं त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैरजन् । तत्र दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दकैर्वर्धयति तद्वत् ॥ पद्मोमासित्यादिनोदकस्यो-दम्भावः ॥ शेषं सिद्धं ॥ ॥ १० ॥

यो भो॒ज॒नं च॑ द॒य॒से च॑ वर्ध॑नमा॒र्द्रा॒दा शु॒ष्कं मधु॑महु॒दोहि॑थ ।
सः शे॒व॒धिं नि॑ द॒धिषे॑ वि॒वस्व॑ति॒ विश्व॑स्यै॒क ई॒शिषे॑ सा॒स्यु॒क्त्यः ॥ ६ ॥
यः । भो॒ज॒नं । च॑ । द॒य॒से । च॑ । वर्ध॑नं । आ॒र्द्रा॒त् । आ॒ । शु॒ष्कं । मधु॑ऽमत् । दु॒दोहि॑थ ।
सः । शे॒व॒ऽधिं॑ । नि॑ । द॒धिषे॑ । वि॒वस्व॑ति॒ । विश्व॑स्य । ए॒कः । ई॒शिषे॑ । सः । अ॒सि॒ ।
उ॒क्त्यः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । भुज्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥ दय दानगतिर-चणहिसायहणेपु आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथार्द्रात्कांडात् शुष्कमनार्द्रं ब्रीह्यादिकं मधुमत् मधुररसोपेतं दुदोहिथ । दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि क्वादिनियमादिङागमः ॥ स तादृशस्त्वं विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधिं धनसदनं निदधिषे । निदधासि । किं बद्धना । विश्वस्य सर्वस्य जगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी भवसि ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईशः स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

यः पु॒ष्पि॒णींश्च॑ प्र॒स्व॑श्च॒ धर्म॑णाधि॒ दाने॑ व्य॒व॒नी॒र॒धार॑यः ।
यश्चा॒स॒मा अ॒ज॒नो दि॒द्युतो॑ दि॒व उ॒रू॒र्वी अ॒भितः॑ सा॒स्यु॒क्त्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मेणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । आधारयः ।
 यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।
 असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरवित्रीरोषधीर्दानेऽधि ॥ उपलूयते
 सस्यान्यचेति दानं चेत् । अधिकरणे स्फुटं ॥ तस्मिन् चेत् धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा व्यधारयः । न्यदधाः ।
 यश्च त्वं दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्यासमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतो दीप्तीरजनः । अजनयः । यद्वा दिवो
 नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यद्योर्ध्महांस्त्वमभितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वा-
 जनयः । शिष्टं सष्टं ॥

यो नार्मेरं सहवसुं निहतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयंत्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मेरं । सहऽवसुं । निऽहतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयंत्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत पुरुणां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मेरं । नृन् मनुष्यान्मारयतीति नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं
 नार्मेरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तते इति सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं निहतवे ॥ हृतेस्त्वर्थे
 तवेन्द्रत्ययः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहतुं ऊर्जयंत्या बलवत्या वज्रधाराया अपरिविष्टं
 मलादिभिरव्याप्तमास्यमवैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयंत्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं ।
 पुत्राय । तव हविर्लक्षणात्तन्नामाय । दासवेशाय । दासानां दसूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमन्त-
 र्नामाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्वं चोदमाविंथ ।

अरज्जौ दस्यून्तमुनश्चभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतं । वा । यस्य । दश । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविंथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सं । उनप । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकस्त्रैकाकिनः श्रेष्ठस्य वा यस्य ते श्रुष्टौ मुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं
 भवन्ति । तथा च मंत्रवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश । ६. ४७. १८. इति । अपि
 च यश्च आ अव्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । न तस्मिन् यं नावायद्वैनं नाद्युरिति हि श्रुतिः । यद्वा यश्च त्वं चोदं स्तो-
 त्राणां प्रेरकं यजमानमाविंथ । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्जौ रज्जुवर्जिते बंधनागारि दस्यूनपचपयितृन्
 दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्वृषिः । तदर्थं समुनप । हंसितवानसि ॥ उभतेर्हिसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन शप् ।
 हृत्प्रादिना सिपो लोपः । अडभावस्कान्दसः ॥ किंच सुप्राव्यः मुखेन सर्वैरुपसर्पणीयोऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्स्नवे धनं ।

षठ्स्तभा विष्टिरः पंच संदृशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्स्नवे । धनं ।

षट् । अस्तभाः । विऽस्तिरः । पंच । संऽदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुलुगिति जस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वतो वयोऽस्तेन्द्रस्य पौंसं । पुंसो मावः पौंसं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु वर्तते । अस्मा इन्द्राय ददुः । हविलक्षणाग्रं यजमानाः प्रयच्छति । किंच कृत्वै कर्मणां कर्त्तुं इन्द्राय धनं दधिरि । सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मंचः । इन्द्राय बाव औषधीस्तापो रयिं रन्ति जीरयो वनानि । ३. ५१. ५. इति । विष्टिरो विस्तीर्णाः षट् षट्संख्याका उर्वीः । तासु बीस पृथिवी चाहस्य रात्रिस्त्रापञ्चौषधय रत्येवंरूपाः । ता अस्तभाः । नियमितवानसि । संदृशः । सम्यक् पश्यंतीति संदृशो जनाः । पंच संदृशः पंच जगान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता वामवः । भवसि । गतमन्यत् ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विंदसे वसु ।

जातूधिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थे सेन्द्र विश्वाऽस्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुऽप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विंदसे । वसु ।

जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थे । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

वीर बलवान् हे इन्द्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुष्ठु प्रवचनीयं । सर्वैः स्थापनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विंदसे । शत्रूणां धनं लभसे ॥ विदुः लाभे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोत्रप्रापयसीति यत् तत्प्रशस्तमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूधिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य वयोऽग्रं प्रादाः । यद्वा जातूधिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतो बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबंधि वयो हविलक्षणाग्रं प्र विंदसे इति समन्वयः । या यानीमान्यन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थे कृतवानसि । स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसस्ताराय कं तुर्वीतये च व्य्याय च सुतिं ।

नीचा संतमुदनयः परावृजं प्रांधं ओणं अवयन्तास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । ताराय । कं । तुर्वीतये । च । व्य्याय । च । सुतिं ।

नीचा । संतं । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अंधं । ओणं । अवयन् । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥ ता अपः कं मुखेन तराय तरणाधारमयः । अक्रीडयः । किंच तुर्वीतये । तुर्वीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै व्य्याय च । व्य्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जलपूर्णा महानदीं दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावास्तां । तौ च स्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिद्वृषिः । तमप्सु मयं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपद्वा ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच अंधं संतं ओणं पंगुं संतं चषुदीनादपंगुकरणाच्चोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण अवयन् । आत्मानं कीर्तिसंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः । स इत्यादि सिद्धं ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसथ्यं ।

इन्द्र यच्चिचं अवस्या अनु द्यून्बृहद्वेदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसथ्यं ।

इन्द्र । यत् । चिचं । अवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इन्द्र स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं तद्वाधो धनं दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्थयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थं याचने चुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्वज्र प्रभृतं वसथ्यं ॥

वस्त्रेषु वसव्यं । वस्त्रादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तावृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चित्रं चायनीयं यद्वनमनु ब्रुव
अन्वहं ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ अवस्थाः । भोग्यमिच्छेः ॥ अंतर्णीतस्वर्यत्वादकर्मकत्वं । यथा रोदितीति ।
स स्वयः । हे ह्यच कर्मणी उद्देशकर्म च विधेयकर्मात्मकं । उद्देशकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा माणवकं
पुचीयतीति भाष्य उदाहृतं । पा० ३. १. ८. २. । अवःशब्दाच्छंदसि परेक्षायां कश्च । तदंतस्व लेख्यडागमे रूपं ॥
सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः संतो वयं विदधेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥ ॥ १२ ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमैद्रं । अध्वर्यवो द्वादशैत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्याध्वर्यव इत्येषा । अध्वर्यवो भरतेद्राय सोममिति याज्या
। आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

अध्वर्यवो भरतेद्राय सोममामचेभिः सिंचता मद्यमंधः ।

कामी हि वीरः सदैमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इंद्राय । सोमं । आ । अमचेभिः । सिंचत । मद्यं । अंधः ।

कामी । हि । वीरः । सदै । अस्य । पीतिं । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छंतः ॥ कव्यध्वरपुतनस्वर्चि लोप इत्य-
कारलोपः । अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति । नि० १. ८. ॥ हे
अध्वर्यवः इंद्राय देवाय सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत । हरत ॥ आमंचितस्वाविव्यमानत्वादिनिघातः ॥
ह्यसामचेभिः । अमा सहादंत्यच होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तैर्मद्यं मदकरमंधः सोमलक्षणमन्नमासिंचत ।
अपी प्रक्षिपत । अत्र यास्कः । आ सिंचतामचैर्मदनीयमंधोऽमचं पाचममा अस्मिन्नदंति । नि० ५. १. । इति ।
वीरः स इंद्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदैव सदैव कामी हि । कामयमानो हि । तस्माद्वृष्णे वर्षित्र
इंद्राय सोमं जुहोत । जुहुत ॥ ऊ दानादनयोः । लोटि तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः ॥ एष इंद्रस्तदित् तदेव
सोमद्रव्यं वष्टि । कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृचं जघानाशन्येव वृक्षं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इंद्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिऽवांसं । वृचं । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इंद्रः । अर्हति । पीतिं । अस्य ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रोऽप उदकानि वत्रिवांसमावृत्य स्थितं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघं
वज्रेण जघान । हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या वैद्युताग्निना वृचं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय
तस्मा इंद्रायैतं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । एष इंद्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिदं सोमैरोर्णुत जूनं वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकं । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपः । हि । वलं । वरिति वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इंद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रो दृभीकं । सर्षान्विदारयति भियं करोतीति दृभीको नामासुरः । तमसुरं जघान ।
यस्य वलामसुरेण निरुद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वलमसुरं अपवः । अपावृणोत् । हिसितवा-

नित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि मन्वे घसेत्यादिना लुङ् लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इन्द्रायैतं सोममन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमेरिन्द्रमा ऊर्णुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्णुष्व आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । जूर्नं जीर्णं यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरंणं जघान नव चख्वासं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥४॥

अध्वर्यवः । यः । उरंणं । जघान । नव । चख्वासं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अव । नीचा । बबाधे । तं । इन्द्रं । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥४॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वासं ॥ चष्टेरिन्द्रं रूपं । यद्वा खनतिः क्लृप्ती रूपं । निलोपः । छांदसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यश्चार्बुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावबबाधे । तमेनमिन्द्रं सोमस्य भृथे सोमं बिभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत । लोचैः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वप्नं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्पुं नमुचिं यो रुधिकां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत ॥५॥

अध्वर्यवः । यः । सु । स्वप्नं । जघान । यः । शुष्णं । अशुषं । यः । विऽव्यंसं ।

यः । पिप्पुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मै । इन्द्राय । अंधसः । जुहोत ॥५॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽश्वं । अश्वानि भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अमुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुप्तु जघान । अशुषं केनाथशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमंसीदृणं कृत्वा जघान । यश्च पिप्पुं तेजसा जगद्वायु वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके नमुचिमसुरं नालभतेति प्रकृत्य केनेन शिर उद्वर्तयदित्येतेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मंत्रश्च । अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोद्वर्तयः । ८. १४. १३. इति । रुधिकां मेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इन्द्रायान्धसो हविर्लवणान्नानि जुहोत । जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिन्द्रं सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥६॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽऽव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतं । इन्द्रं । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरत । सोमं । अस्मै ॥६॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रः शंबरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं पुरः पुरीरश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण बिभेद । यथेन्द्रो वर्चिनः ॥ वर्चं दीप्ती । गमेरिनिः । ७. ४. ६. इति विधीयमान इतिर्बहुलवचनादस्माज्जवति ॥ यद्वा नामितत् । तस्यासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपावपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मंत्रवर्गीः । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् । ७. ९९. ५. इति । अस्मा इन्द्राय सोमं भरत ॥ ॥१३॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरेतिथिग्वस्य वीरान्यवृणुभरता सोममस्मै ॥७॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।
कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शन्न हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या उपस्थ उत्संगेऽवपत् ।
एकेनैव प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्तीतन्नामकस्य राजर्षेः । आयोः पीरुरवसस्य राजर्षेः । अतिथिग्वस्य
दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां वीरानभिगंतुं प्रति द्वंद्विनः शुष्णादीमसुरान् न्यवृणक् । वृणक्तिर्हि साकर्म्यं ।
अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः । त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पेष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं । १. ५१. ६. इति । तादृ-
शयिंद्राय सोमं भरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे शुष्टी वहंतो नशथा तदिद्रे ।
गभस्तिपूतं भरत शुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥
अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । शुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इद्रे ।
गभस्तिऽपूतं । भरत । शुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामयतेर्लेख्यडागमः ॥ शुष्टी क्षिप्रमिद्रे
सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं नशथ । प्राप्तुम् । शुताय लोके प्रसिद्धयिंद्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां
मंजनदीहनादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यव
आहृतं सोममिंद्राय जुहोत । जुहुत । अयी प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना शुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वं ।
जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥
अध्वर्यवः । कर्तेन । शुष्टिम् । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।
जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं शुष्टिं सुखकरं कर्तेन । जुहत ॥ करोतेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । तप्तनप्तनयनाच्चेति तनवादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्न निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन
उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण
शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिपुतं सोम-
मभिवावशे । कामयते ॥ वशं कांती । यङ्लुगंतस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदध्विति तलोपः ॥
मदिरं मदकरमिमं सोममिंद्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनापी प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिदं ।
वेदाहमस्य निभृतं म एतद्वित्संतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥
अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ई । पृणत । भोजं । इदं ।
वेदं । अहं । अस्य । निऽभृतं । मे । एतत् । दित्संतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमिन् भोजं फलस्य दातारं रक्षितारं चिद्रं सोमेभिः सोमे
पृणत । पूरयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं सुखसाधनस्वभावमहमेव वेद । जानामि । इति पूर्वं न
परस्मै कथितं । तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमीति । दित्संतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्टव्य इन्द्रो भूयो

ऽतिशयेन चिकेत ॥ दित्संतं । जुदाञ् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाधित्वाकारस्य इसादेशः । अच लोपोऽभ्यासस्तेत्यभ्यासलोपः । सः स्वार्थधातुक इति सकारस्य तत्त्वं ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेद्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥११॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्दरं । न । पृणत । यवेन । इन्द्रं । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥११॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य वृषोकार्हस्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवं । तस्य राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति । तमेवविधमिन्द्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पुरयत । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्दरं न । ऊर्ध्वं दीर्घमूर्दरं कुसूलं । यथा यवेन तत्पूर्णं तद्वदिन्द्रं पुरयतेति । तादृशं सोमादिमिन्द्रोदरपूरणलक्षणमपः कर्म वो युष्माकमस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इन्द्र यच्चिचं अर्वस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१२॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इन्द्र । यत् । चिचं । अर्वस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१२॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥१४॥

प्र घा न्वस्तेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका प्र घ दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवले चीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवलं । आ० ८. १. इति ॥ त्रैकमामके निष्केवल्ये प्र घा न्वस्तेत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःसोमे सूचितं । अर्यमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

चिकदुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिद्रो जघान ॥१॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

चिऽकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इन्द्रः । जघान ॥१॥

गृत्समदो ब्रूते । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्याख्येन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महानि करणान्यस्मिन् सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अथ प्रवोचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । खंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यते । चिकदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वभिप्रविकेष्यहःसु सुतस्याभिपुतं सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

अवंशे द्यामस्तभायबृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षं ।

स धारयन्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥२॥

अव॑शे । द्यां । अस्त॑भा॒यत् । बृह॑तं । आ । रोद॑सी इति । अपृ॑णत् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
सः । धार॑यत् । पृथि॑वीं । प॒प्रथ॑त् । च । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इंद्रः । च॒कार ॥ २ ॥

अवश आकाशे द्यां द्योतमानं सूर्यं ब्रुलोकं वास्तभायत् । इंद्रोऽस्तभात् । अनावलंबनस्य तस्यावस्थापनम-
करोदित्यर्थः ॥ संभु इति सौचो धातुः क्र्यादिः । लङि व्यत्ययो बङ्गलमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृहंतं
महदंतरिक्षं रोदसी व्यावापृथिवी चापृणत् । स्वतेजसा पूरितवान् । किंच स इंद्रः पृथिवीं विस्तीर्णा भूमिं
धारयत् । आधारयत् । तथा पप्रथत् । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ प्रस्थाने । अंतस्य लुङि चङि रूपं । चञ्च-
त्यतरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हव्यं संजाते सति तानीमानि कर्माणीन्द्रश्चकार ॥

सद्यै॒व प्रा॒चो वि मि॑माय॒ मानै॒र्वज्रे॑ण॒ खान्य॑तृण॒नदीनां॑ ।
वृथा॑सृजत्प॒थिभिर्दी॑र्घया॒थैः सोम॑स्य॒ ता मद् इंद्र॑श्चकार ॥ ३ ॥
सद्य॑ऽइव । प्राचः । वि । मि॒मा॒य । मानैः । वज्रे॑ण । खानि॑ । अ॒तृण॑त् । न॒दीनां॑ ।
वृथा॑ । अ॒सृज॑त् । प॒थिऽभिः । दी॒र्घ॒या॒थैः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इंद्रः । च॒कार ॥ ३ ॥

सद्यैव यथा यज्ञगृहाभ्यामैः षट्पिंशत्प्रक्रमप्राचीत्विक् रूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वति तद्वत् सिंधून्
लोकान्वावृज्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्मुखान्विमिमाय । इंद्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां
खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तुदि हिंसागादरयोः । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मंचः ।
इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रवाङ् । ३. ३३. ६. इति । तथा दीर्घयाथैर्बङ्गकालं गंत्यैः पथिभिर्मार्गैर्वृथासृजत् ।
अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्धार्थ इति ॥

स प्र॒वोऽहृ॑न्परि॒गत्या॑ द॒भीते॒र्विश्व॑मधा॒गायु॑धमि॒द्धे अ॒ग्नौ ।
सं गो॒भिरश्वै॑रसृज॒द्रथे॑भिः॒ सोम॑स्य॒ ता मद् इंद्र॑श्चकार ॥ ४ ॥
सः । प्र॒वोऽहृ॑न् । परि॒ग॒त्य । द॒भीतेः॑ । विश्व॑ । अ॒धाक् । आ॒यु॒धं । इ॒द्धे । अ॒ग्नौ ।
सं । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒सृज॑त् । र॒थे॑भिः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इंद्रः । च॒कार ॥ ४ ॥

प्राक्लिख चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संबध्य परिगृह्य तस्मात्पुरात्तिरगुरिति कथा । स इंद्रो
दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोऽहृन् प्रवोढृन् ॥ सहिवहोरोदवर्णस्तेत्योत्वं ॥ प्रकर्षेण तं दभी-
तिं वहतस्तानसुरान् मध्ये मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्धेऽपौ दीप्यमाने ब्रूवावधाक् । अधासीत् ॥
दहेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना ण्लुक् ॥ पश्चान्तं दभीतिं गोभिरश्वै रथेभी रथैश्च समसृजत् । संयोजितवान् ।
सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिगाम्येकाहे मद्यत्वतीये सूक्तमुखीया । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्
। आ० ९. ८. इति ॥

स ईं॑ म॒हीं धु॒निमे॒तोर॑रम्णा॒त्सो अ॑स्ना॒तृन्पा॒रय॑त्स्व॒स्ति ।
त उ॒त्साय॑ र॒यिम॑भि प्र त॒स्थुः सोम॑स्य॒ ता मद् इंद्र॑श्चकार ॥ ५ ॥
सः । ईं॑ । म॒हीं । धु॒निं । ए॒तौ । अ॒र॒म्णा॒त् । सः । अ॒स्ना॒तृन् । अ॒पा॒र॒य॒त् । स्व॒स्ति ।
ते । उ॒त्स॑ाय । र॒यिं । अ॒भि । प्र । त॒स्थुः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इंद्रः । च॒कार ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां महीं महतीं धुनिं । धुनोति स्तोत्राणां पापानीति धुनिः परुष्णी नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरप-
दासंनिधानेऽपि तोमुप्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां गमनार्थमरम्भात् । उपाश्रमयत् । महाजलां नदीम-
स्योदकामकरोदित्यर्थः । ततः स इन्द्रोऽस्नातुन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्ति चेमेणापारयत् । ते
महर्षय उत्प्लाय तां नदीमुत्तीर्त्वा यं रथिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रथिमभिलक्ष्य प्रतस्थुः । प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥ १५ ॥

सोदँचं सिंधुमरिणान्महत्वा वज्रेणानं उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदँचं । सिंधुं । अरिणात् । महिऽत्वा । वज्रेण । अनः । उषसः । सं । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राचं संतं महत्वा स्वकीयेन महिमोदंचमरिणात् । उदङ्मुखमकरोत् ॥ सिंधुशब्दश्छंदसि
पुल्लिङ्गः । उषस उषोदेव्या अनः शकटं वज्रेण संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवस्त्रिधा दुहितरं । ४. ३०. ९. ।
इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्वलाः सेना जविनीभिर्जवयुक्ताभिः सेनाभिर्विवृश्चन् ।
विशेषेण भिदन् । पिपेषति समन्वयः ॥ औत्रश्रु क्तेदने । शतरि ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पष्टं ॥

स विद्वाँ अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रोणः स्थाद्वा १ नगंचष्ट सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वां । अपऽगोहं । कनीनां । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् ।

प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

परा किल कन्यकाश्चबुहूनिं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमुषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं सुखा चक्षुः
पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानामपगोहमपगोहं तिरोभावं विद्वां परावृगृधिराविर्भवन् सर्वेषां
प्रत्यक्षो भवन् उदतिष्ठत् । श्रोणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य प्रसादाद्विभयजानुस्ताः कन्याः प्रति स्थात् । पूर्वमंधो
ऽधुना चबुलीमाद्यचष्ट । ताः कन्यका विशिषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

भिनङ्गलमंगिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृष्टितान्यैरत् ।

रिणग्रोधांसि कृचिमाण्येषां सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भिनत् । वलं । अंगिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृष्टितानि । ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृचिमाणि । एषां । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

अंगिरोभिर्गृणानः सुयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमसुरं भिनत् । अभिनत् । तथा गवां निरोधकस्य
पर्वतस्य दृष्टितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि क्षैरत् । उद्घाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि
क्रियया निर्वृत्तानि रोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहि निष्केवले सूक्तमुखीया स्वप्नेत्येषा । सूचितं । स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं चेति
सूक्तमुखीया । आ० ९. ८. । इति ॥

स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं च जघंथ दस्युं प्र दभीर्तिमावः ।

रंभी चिदचं विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउषं । चुमुरिं । धुनिं । च । जघंथ । दस्युं । प्र । दभीर्तिं । आवः ।

रंभी । चित् । अचं । विविदे । हिरण्यं । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं दक्षं सर्वस्योपवपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घनिद्रयाभ्युष्य संयोज्य जघंथ । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं नि दक्षं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहंतु । ७. १०. ४. इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपं ॥ रभी चित् वेचधारी चास्य दीवारिकोऽचास्मिन्नुच्चै तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥ विदू जामि स्वरितेत् । तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारिति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्टा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥१०॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्टा स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१०॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥१६॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्समदेमिन्द्रं । अचानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्या त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत् ॥ तृतीये पर्यायेऽच्चावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुयं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥१॥

प्र । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिं । अग्नौऽइव । संऽइधाने । हविः । भरे ।

इन्द्रं । अजुयं । जरयंतं । उक्षितं । सनात् । युवानं । अवसे । हवामहे ॥१॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमायातिशयेन श्रेष्ठयिंद्राय तदर्थं । अपाविव समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नी हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति भुञ् भरणे अित्वादुभयपदी । लटि रूपं ॥ अजुयमजरणीयं जरयंतं सर्व-मन्यजरयंतमुक्षितं सोमेन सितं सनात्सनातनं युवानं नित्यतदस्य तादृशमिन्द्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

यस्मादिन्द्राबृहत् किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्यो ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षेणि क्रतुं ॥२॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहत् । किं । चन । ई । चृते । विश्वानि । अस्मिन् । संऽभृता । अधि । वीर्यो ।

जठरे । सोमं । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रं । भरति । शीर्षेणि । क्रतुं ॥२॥

बृहतो महतो यस्मादिन्द्रादृते किमपीमिदं जगच्चन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थः । एकपथं तु सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थं मंत्रः । इन्द्रादृते पवते धाम किं चनेति । यदा इन्द्रादृते ईमिदं जगत् किं । न बुद्धमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निन्द्रे विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि सामर्थ्यान्यधि संभृता । अधिकं संभृतान्यासति । यच्चन्द्रो जठरे स्तोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । बिभर्ति । किंच तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्विन् शरीरे सहो बलं महस्तेजश्च बिभर्ति । हस्ते वज्रमायुधं बिभर्ति । शीर्षेणि शिरसि क्रतुं विज्ञानं भरति । बिभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः । वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षेणि । शीर्षेण हृदसीति ॥

न स्त्रोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।
 न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाप्नुभिः पतसि योजना पुरु ॥३॥
 न। स्त्रोणीभ्यां। परिऽभ्वे। ते। इन्द्रियं। न। समुद्रैः। पर्वतैः। इन्द्र। ते। रथः।
 न। ते। वज्रं। अन्नु। अश्नोति। कः। चन। यत्। आप्नुऽभिः। पतसि। योजना। पुरु॥३॥

हे इन्द्र ते त्वेन्द्रियं बलं स्त्रोणीभ्यां व्यावापुथिवीभ्यां न परिभ्वे । न परिभवनीयं ॥ कृत्यार्थं त्वेकेन्यत्वन इति केन्द्रित्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥ किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्र-
 मायुधं कश्चन पुमान् नान्वश्नोति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ अन्नु व्याप्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ यद्यदासुरव-
 धार्थं दिग्विजयकाले पुरु पुरुणि बह्वनि योजना योजनानि पतसि । गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभ-
 वनीयमिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरंति वृषभाय सश्वते ।
 वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेद्र सोमं वृषभेण भानुना ॥४॥
 विश्वे। हि। अस्मै। यजताय। धृष्णवे। क्रतुं। भरंति। वृषभाय। सश्वते।
 वृषा। यजस्व। हविषा। विदुऽतरः। पिबे। इन्द्र। सोमं। वृषभेण। भानुना॥४॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय वृषभाय कामानां
 वर्षिषे सश्वते सज्जमानाय सुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु एतादृशयिन्द्राय क्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म भरंति हि ।
 हरंति खलु । प्रणयंतीत्यर्थः ॥ भरंति । ह्रियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
 विद्वच्छब्दात्तरपि छांदसं संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति संहितायां पलं ॥ विद्वत्तरसं हविषा तमिन्द्रं
 यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोधाह । हे इन्द्र वृषभेण कामानां वर्षकेण भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह सोमं पिब ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्वं ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।
 वृषणाध्वर्यू वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥५॥
 वृष्णः। कोशः। पवते। मध्वः। ऊर्मिः। वृषभऽअन्नाय। वृषभाय। पातवे।
 वृषणा। अध्वर्यू इति। वृषभासः। अद्रयः। वृषणं। सोमं। वृषभाय। सुस्वति॥५॥

हे इन्द्र वृष्णः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सग
 पवते । गच्छति ॥ पव गती । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकाण्यन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृ-
 शाय वृषभाय कामानां वर्षिषे इन्द्राय पातवे । पानार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृष्णा सोमरससेचनस-
 मर्थवध्वर्यू अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवयावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य श्रेष्ठारं
 सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुष्वति । मुन्वति ॥ सुनोतेर्लटि बज्जलं छंदसीति विकरणस्य सुः । अद-
 भ्यस्तादिति स्त्रोऽदादेशः ॥ ॥१७॥

वृषा ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरीं वृषभाण्यायुधा ।
 वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य नृष्णुहि ॥६॥
 वृषा। ते। वज्रः। उत। ते। वृषा। रथः। वृषणा। हरी इति। वृषभाणि। आयुधा।
 वृष्णः। मदस्य। वृषभ। त्वं। ईशिषे। इन्द्र। सोमस्य। वृषभस्य। नृष्णुहि॥६॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वज्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नाम-
कावक्षी वृषणा वर्षकी । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य
सोमस्य त्वमेवेशिषि । स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृप्नुहि । तृप्तो भव ॥ तृप
प्रीणने स्वादिः ॥ जुम्हादिषु । पा० ८. ४. ३९. । नुमनतृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पि-
तत्वाच्च एतत्प्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिद्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दाधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् । इन्द्रं । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छ्रूणां धर्षकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वादित्वादुवडादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छतं
नावं न नावमिवापश्यत्सारकं ते त्वां सर्वनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः ।
सुतिलक्षणमेतद्वाक्यं । कुविद्वज्ज निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अवगमने । खेटि सिद्धजलमिति
सिप् । कुविद्योगादनिघातः । तिडि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव
वसुनो निधानभूतमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिचामः ॥ सिचिर् चरणे स्वरिते । आगमानुशासनस्यानित्य-
त्वानुभवावः ॥

पुरा संबाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सं । बाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।

वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संबाधात् शत्रुजन्यात्संबाधात् पुरा नोऽस्मान्भाववृत्स्व । आवर्तय । यथा संबाधोऽस्मान् न
सृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । धेनुर्न वत्सं । यथा यवसस्य घासेन पिप्युष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं शुद्धा-
धात्परावर्तयति तद्वत् । हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसीमहि ।
सुष्ठु व्याख्येमहि । तच्च दृष्टांतः । वृषणो न । सेक्तारो युवानो यथा पत्नीभिर्व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

तदस्मा इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदिन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । तदस्मै द्विचिष्टुवंतमिति । अन्त्ये द्वे चिष्टुभौ
शिष्टाः सप्त जगत्यः ॥ अतिराचे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तं । अतिराचे पर्यायाणामिति
खंडे सूचितं । तदस्मै नव्यमस्य पिब यस्य जज्ञान इंद्रेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्वत शुष्मा यदस्य प्रत्नयोदीरते ।

विश्वा यज्ञोचा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् अस्मै नव्यं अंगिरस्वत् अर्वत शुष्माः यत् अस्य प्रत्नऽथा उत्तर्दरेते ।

विश्वा यत् गोचा सहसा परिऽवृता मदे सोमस्य दृंहितानि ऐरयत् ॥ १ ॥

गुत्समदो ब्रूते । हे सोतारः नव्यं नवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वं तत्तादृशं सोत्रमंगिरस्वदंगिरस इवास्मा इन्द्रा-
यार्चत । ब्रूत । यद्यस्माज्जातमाचस्याखेन्द्रस्य शुष्माः शूत्राणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वमात्यान्
कंदसीतीवार्थे थालप्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उन्नच्छंति ॥ ईर गती अनुदात्तेत् । तिङि चोदा-
त्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यद्यस्माच्च विश्वा सर्वान् गोचा मेघान् । गा उदकानि चायंते रक्षंतीति गोचा
मेघाः । परीवृता वृत्रेणाकांतान् ॥ सर्वत्र मुपो डादेशः ॥ तान् दृंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे
हर्षं संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि
परीवृता क्लामुरेणाकांतानि दृंहितानि पर्वतबले निरुद्धानि गोचा ॥ हनित्रकव्यचक्षेति समुहार्थे चप्रत्ययः ॥
गवां वृंदानि सहसैरयत् । तस्माद्विनाहिरगमयत् । तस्मादर्वतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ईर गती । खंतस्य
लङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

स भूतु यो हं प्रथमाय धायस् ओजो मिमानो महिमान्मातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिब्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः भूतु यः ह प्रथमाय धायसे ओजः मिमानः महिमानं आ अतिरत् ।

शूरः यः युत्सु तन्वं परिऽव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रति अमुंचत ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इन्द्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमि-
काय धायसे ॥ धेट् पाने ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् । अवर्धयत् ॥ तिरतेर्ब्यत्येन शः । यद्योगादनि-
घातः ॥ शूरः शूत्राणां शातयिता य इन्द्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिब्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् ।
स इन्द्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । आधारयत् ॥

अधकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याये ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध अकृणोः प्रथमं वीर्यं महत् यत् अस्य अये ब्रह्मणा शुष्मं ऐरयः ।

रथेऽस्थेन हरिऽस्थेन विऽच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तद्वीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं तत् । ब्रह्मणा सोत्रेण सुति-
साधनभूतेन वेदवाक्येनास्य वीर्यस्य सोतुर्जनस्याये पुरतो यच्छुष्मं शूत्राणां शोषकं बलमैरयः । उदगमयः ।
जीरयो जरयितारो बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाच्छाविताः संतः
सध्र्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या विच्युक्ताः संतः प्रसिस्रते । प्रकर्षणं धावन्ति ॥ सु गती । शुद्धो-
त्वादिः । ब्रह्मं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं ॥ सध्र्यगिति सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । अद्रिसध्रोः रतोदात्तत्वेन नि-
पातनादुदात्तस्वरितयोरिति यणः स्वरितत्वं ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अध॑। यः। विश्वा॑। भुव॑ना। अ॒भि। म॒ज्मना॑। ई॒शान॑ऽकृत्। प्र॑ऽव॒याः। अ॒भि। अ॒व॒र्धत॑।
आत्। रोद॑सी इति॑। ज्योति॑षा। वह्निः॑। आ। अ॒त॒नोत्। सी॒ष्यन्। तमांसि॑। दु॒धिता॑।
सं। अ॒व्य॒यत् ॥४॥

अध अपि च प्रवयाः प्रवृद्धानः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्मना बलेनाभि-
भूयेशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन्। यद्वा अग्न्यादीन्देवान् तत्तल्लोकाधिपतीभ्यः कुर्वन् अभ्यवर्धत। सर्वतः
प्रवृद्धोऽभवत्। आदन्तरं वह्निर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी व्यावापृथिव्यावातनोत्।
व्याप्नोत्। किंच तमांसि तमोरूपाणि रचांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीष्यन् विस्तारयन् समव्ययत्।
आवृणोत्। जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृहदोजसाधराचीनमकृणोत्पामपः।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥५॥

सः। प्राचीनान्। पर्वतान्। दृहत्। ओजसा। अधराचीनं। अकृणोत्। अपां। अपः।

अधारयत्। पृथिवीं। विश्वधायसं। अस्तभ्रात्। मायया। द्यां। अवस्रसः ॥५॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणाचतो गच्छतः सपत्नान् पर्वतान् ओजसा बलेन दृहत्। पचच्छेदं कृत्वा
भूमौ दृढीचकार। अचलानकरोदित्यर्थः। अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्तब्धलक्षणं कर्माधराचीनं।
अधःप्रदेशमचति गच्छतीत्यधराचीनं। तादृशमकृणोत्। मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः। किंच वि-
श्वधायसं विश्वस्य धात्रीं पृथिवीं बलेनाधारयत्। मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां बुलोकमवस्रसः ॥ संसु गती।
संपदादिलक्षणे भवे क्लिप् ॥ अवपतनादस्तभ्रात् ॥ ॥१९॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदस्परि।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयथ्यै वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥६॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शयथ्यै। वज्रेण। हत्वी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥६॥

स तादृश इन्द्रोऽस्त्री जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव। रश्मकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः। पिता सर्वस्य पालकः
प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युत्कृष्टाद्विदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां
बाहुभ्यां यमाकृणोत्। तुविष्वणिर्वज्रकीर्तिर्महास्वनो वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
हत्वी ॥ स्नात्वाद्यज्ञेति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां भूमौ शयथ्यै शयनाय दीर्घनिद्रायै न्यवृणक् ॥
वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समांनादा सदसस्त्वामिये भगं।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दृद्धि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥७॥

अमाजूऽइव। पित्रोः। सचा। सती। समांनात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कृधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दृद्धि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥७॥

हे इन्द्र अमाजूयावज्जीवं गृह एव जीर्यती पित्रोः सचा मातापितृभ्यां सह भवती तयोः शुश्रूषणपरप-
तिमलभमाना सती दुहिता समानादात्मनः पित्रोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यान-

मिति पंचमी ॥ गृह उपस्थाथैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिधे ॥ ई गत्वादिषु ।
लियुत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचि । तत्र देयं धनं प्रकृतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं
ऊधि । कुष । तत्रोपमासि । एतावदिदं धनमिति कुष । आभर । तत्र धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं
तत्त्वः शरीराय मह्यमिति यावत् ददि । देहि । येन धनेन ममहः । स्तोतृनिमाभ्युजयसि ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्डीन्द्र चिचया न ऊती कृधि वृषन्निद्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । ददिः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्डी । इन्द्र । चिचया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं ऊवेम ॥ इत्यनेर्लिङि वङ्गलं कृदसीति संप्रसारणं ॥
हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्तानि ददिः ॥ दाण दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्वावा-
दभ्यासादिकार्यं । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे इन्द्र चिचया नानाप्रकारयोती ऊत्वा
पालनेन नोऽस्मानविड्डी । रक्ष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्मान्वस्यसोऽतिशयेन वसुमतः ऊधि । कुष ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्वा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्वा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमिन्द्रं । प्रातरित्यनुक्रांतं । लिंगिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारिचो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंख्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । चिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरिचः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंख्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथो रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽनेति नवः स्तुतिमान् । सस्त्रिः ॥ स्त्रा शीचे । आदृग-
महनेति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्त्राभिः । चतुर्युगः । युग्यंत इति
युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः । अध्वर्च्यवृत्तिगमिप्रायं वा । चिकशः । तिस्रः कशा
वाचो मद्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः । सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवते व्याभ्रुवन्ति कर्मा-
शीति ररमयस्कृदांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि कृदांसि यस्य स तथोक्तः । दशारिचः । अरिभ्यः
पपिभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा यहाः । दशसंख्याका यहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्च्यभिप्रायं वा । मनुष्यो मनु-
ष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । स एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीथैः स्तोत्रै
रंख्यः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः सस्त्रिः ॥ सनोतिर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रमं-
तेऽस्मिन्निति रथः स्वर्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्विरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः । चिकशः ।
तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरश्मिः । दशारिचो दशचक्रः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य
संगमयितेद्ररथ इष्टिभिर्योगैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

स यज्ञः सोमो वाक्सा इंद्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्तोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये ऋत्विजोऽन्यस्याः पृथिव्या वेदा-
त्त्रिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो जयसमर्थः स यज्ञः सोमो वाग्येभिरन्यैरिंद्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इंद्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामच बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इंद्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अच । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इंद्रस्य संबंधिनि रथे हरी एतन्नामकावस्थौ नु क्षिप्रं कं सुखिनायै गमनाय नवेनाश्वैरुत्तपुर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं । युनज्मि ॥ युजिर् योगे । लुडि हरितो वेति त्रिरडादेशः ॥ अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मद्वातिरिक्ता यजमानासो यजमानास्त्वां सु मुष्टु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयंतु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागच्छ सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ष्यतस्य लुडि चडि सन्वज्जावाद्भासखेलदीर्घौ । वाक्यभेदाच्च हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्र यात्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इंद्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इंद्र होतृभिराह्वयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरि-
भिरायाहि । तथा षड्विरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यचो यत् । ईदृतीतीत्वं ॥ पातव्यं सोमं प्रत्यष्टाभि-
रश्वैरायाहि ॥ अष्टगो दीर्घात् । पा० ६. १. १७२. इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमख सुयज्ञ
मुधन वा हे इंद्र अयं सोमस्त्वदर्धमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा कार्षीः ॥ करोतिर्लुडि
मंचे घसेत्यादिना त्रैलुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपींद्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभू-
तिभेदान्नास्त्वं । अतोऽश्ववज्जत्वमविवक्षं ॥

आ विंशत्या चिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिंद्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयं ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । चिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इंद्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥ ५ ॥

हे इंद्र सोमपेयं पातयं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्रदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । विंशता विंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरहृषीः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ठा षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥ २९ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ् शतेन हरिभिरुह्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इंद्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । आशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिभिः । उह्यमानः ।

अयं । हि । ते । शुनहोत्रेषु । सोमः । इंद्र । त्वाया । परिषिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

आशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्रदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इंद्र हि यस्मान्ने मदाय हर्षाय शुनहोत्रेषु । सुखेन ह्रयते सोमो यैरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वयं सोमस्त्वाया तत्कामनया परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्व रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूषास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इंद्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुत्रा । हि । विहव्यः । बभूष । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इंद्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव स्तुतिमच्छामिलच्छ याहि । विश्वा व्याप्नो हरी रथस्य धुरि युगमांति धिष्व । संयोजय । पुरुत्रा पुरुभिर्ब्रह्मभिर्यजमानैस्त्वं विहव्यो विविधं ज्ञातव्यो बभूष । बभूविष ॥ बभूषाततं जगृभम ववर्षति निपातनादिडभावः ॥ हे शूर अस्मिन्सर्वने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इंद्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इंद्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इंद्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदाचिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतिर्लेटि सिद्धजलमिति सिप् । अडागमः ॥ अखेन्द्रस्य दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अभिमतफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङ् रूपं ॥ ज्येष्ठेति शयेन प्रशस्ये वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गर्भस्तौ बाह्यानुप समीपे वर्तिनः स्याम । इंद्रस्य हस्तस्यार्थयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जितारो भवेम । यदा प्राये प्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धुमिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन् युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । ज॒रि॒चे । दु॒ही॒यत् । इं॒द्र । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शि॒क्ष । स्तो॒तृ॒भ्यः । मा । अ॒ति । ध॒क् । भ॒गः । नः । वृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वी॒राः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ २२ ॥

अपायस्थिति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमिन्द्रं । अपायीत्यनुक्रांतं । लिंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येषा । आ० ६. ४. ॥

अपा॒य्य॒स्यांध॑सो म॒दा॒य॒ मनी॑षिणः सु॒वा॒नस्य॑ प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॑न्नि॒न्द्रः प्र॒दि॒वि वावृ॑धा॒न ओ॒को द॒धे ब्र॒ह्म॒ण्यंत॑श्च नरः ॥ १ ॥
अपा॒यि । अ॒स्य । अंध॑सः । म॒दा॒य॒ मनी॑षिणः । सु॒वा॒नस्य॑ । प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॑न् । इं॒द्रः । प्र॒दि॒वि । वावृ॑धा॒नः । ओ॒कः । द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यंत॑ः । च । नरः ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ प्रीङ् पर्यणे । अमुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदन्नमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातिर्व्यत्ययो बङ्गलमिति चिण कर्तरि भवति । कंदसि लुङ्ङिङिट इति लोडर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इंद्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इंद्र ओको दधे । सेव्यतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इंद्राय स्तोत्रमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे । तदेतदपायीति पूर्वैणान्वयः ॥

अ॒स्य म॑दा॒नो म॒ध्वो वज्र॑ह॒स्तोऽहि॑मिन्द्रो अ॒र्णो॒वृतं॑ वि वृ॒श्चत् ।
प्र॒ यद्व॑यो न स्व॒सरा॑ण्य॒च्छा प्र॒यांसि॑ च न॒दीनां॑ च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥
अ॒स्य । म॑दा॒नः । म॒ध्वः । वज्र॑ह॒स्तः । अ॒हिं । इं॒द्रः । अ॒र्णः॒ऽवृतं॑ । वि । वृ॒श्चत् ।
प्र । यत् । वयः॑ । न । स्व॒सरा॑णि । अ॒च्छ । प्र॒यांसि॑ । च । न॒दीनां॑ । च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मंदानो हृष्यन् वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इंद्रोऽर्णोवृतमुदकस्यावरकमुदकेनावृतं वह्निं वृचं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिनत् ॥ औत्रश्रु केदने । तीदादिकः । लङि यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिमेदने जाति नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तच्च दृष्टांतः । वयो न । यथा पचिणः स्वसराणि । सुष्ठुर्यते प्राप्यंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छति तद्वत् ॥

स मा॒हि॒न इं॒द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒रय॑द॒हिहा॒च्छा स॒मुद्रं॑ ।
अ॒ज॒नय॑त्सूर्यं वि॒दद्वा अ॒क्तु॒नाह्नां॑ व॒युना॑नि सा॒धत् ॥ ३ ॥
सः । मा॒हि॒नः । इं॒द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र । ऐ॒रय॑त् । अ॒हि॒हा॒ । अ॒च्छ । स॒मुद्रं॑ ।
अ॒ज॒नय॑त् । सू॒र्यं । वि॒दत् । गाः । अ॒क्तु॒ना । अ॒ह्नां॑ । व॒युना॑नि । सा॒धत् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पुञ्जनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहाहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ ब्रह्मभूणवृक्षेषु क्रिप । बङ्गलं कंदसीति भूतकाले क्रिप ॥ स इंद्रोऽपामर्णः ॥ अ गतौ ॥ स्तोत्रोत्पत्तिं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रेरयत् । किंच स इंद्रोऽगिरसां बिलांतर्वर्तिनामावृत्तानां गवां लाभाय सूर्यमजनयत् । ततो गाः पणिभिर-

पहता गा विदत् । अलभत ॥ विदित् लामि । जुडीरितो वेति त्रिरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथाङ्गना
तेजसाह्नां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

सो अ॒प्रती॒नि॒ मन॑वे पु॒रू॒णी॒द्रो दा॑शहा॒शुषे॑ ह॒न्ति वृ॑चं ।

स॒द्यो यो नृ॒भ्यो अ॒तसा॒य्यो भू॒र्षस्पृ॒धाने॒भ्यः सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥४॥

सः । अ॒प्रती॒नि॒ । मन॑वे । पु॒रू॒णि॒ । इ॒न्द्रः । दा॑शत् । दा॒शुषे॑ । ह॒न्ति । वृ॑चं ।

स॒द्यः । यः । नृ॒भ्यः । अ॒तसा॒य्यः । भू॒त् । प॒स्पृ॒धाने॒भ्यः । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥४॥

स इन्द्रो दाशुषे हविर्दत्तवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरूणि बह्व्यप्रतीन्युत्कृष्टानि धनानि दाशत् ।
ददाति । किंच वृचमसुरं हन्ति । कीदृशः । य इन्द्रः सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूति
पस्पृधानेभ्यः अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्वर्धमानेभ्यः स्तोत्रेभ्यः सद्यस्तदानी-
मेवातसाय्यस्तत्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ षोऽंतकर्मणि । अधिकरणे
क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबंधिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्वर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

स सु॒न्वत॑ इ॒न्द्रः सूर्य॑मा दे॒वो रि॒ण॒ङ्ग॒र्त्याय॑ स्त॒वान् ।

आ य॒दृयिं॑ गु॒हर्द॑वद्यमस्मै॒ भर॑दं॒शं नै॒तशो॑ द॒शस्य॑न् ॥५॥

सः । सु॒न्वते॑ । इ॒न्द्रः । सूर्य॑ । आ । दे॒वः । रि॒ण॒ङ् । म॒र्त्याय॑ । स्त॒वान् ।

आ । यत् । र॒यिं । गु॒हत् ऽअ॒वद्यं॑ । अ॒स्मै । भर॑त् । अं॒शं । न । ए॒तशः॑ । द॒शस्य॑न् ॥५॥

स्तवान् एतशेन स्तूयमानो देवो द्योतमानः स इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मर्त्याय मनुष्याद्यैतशाय
सूर्यमारिणक् । एतशेन स्वर्धमानं सूर्यं बलेनरेचयत् । तथा च निगमः । प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवन्द्ये सुजि-
मावदिन्द्र इति । यद्यस्मादेतशः सौवन्द्यो राजा दशस्यन् यजमानोऽस्मा इन्द्राय गुहर्दवद्यं प्रच्छन्नावद्यं रयिं
सोमरूपमभरत् । संपादयामास । तत्र दृष्टांतः । अंशं न । यथा पितांशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥ २३ ॥

स रं॒धय॑त्स॒दिवः॑ सार॒थये॑ शु॒ष्णम॒शुषं॑ कु॒यवं॑ कु॒त्साय॑ ।

दि॒वोदा॑साय न॒वतिं॑ च॒ नवे॑न्द्रः पु॒रो व्धै॒रच्छं॑बरस्य ॥६॥

सः । रं॒धय॑त् । स॒दिवः॑ । सार॒थये॑ । शु॒ष्णं । अ॒शुषं॑ । कु॒यवं॑ । कु॒त्साय॑ ।

दि॒वः । दा॑साय । न॒वतिं॑ । च॒ । न॒व । इ॒न्द्रः । पु॒रः । वि॒ । ऐ॒रत् । शं॑बरस्य ॥६॥

सदिवो दीप्तियुक्तः स इन्द्रः सारथय आत्मनः सारथ्यं कुर्वते कुत्साय राजर्षये शुष्णं । शोषयति सर्वमिति
शुष्णः कश्चिदसुरः । तमशुषं न केनापि शोषणीयं । कुयवमेतन्नामानमसुरं रंधयत् ॥ रथ्यतिर्वशगमने ॥ वशम-
नयत् ॥ यद्वा रध हिंसासराद्योरित्यस्य खंतस्य रधिजभोरचीति नुम् ॥ अवधीत् । किंच स इन्द्रो दिवोदासा-
द्यैतन्नामकाय राज्ञे शंबरस्यासुरस्य नव नवतिं पुरो व्धैरत् । विदारितवान् ॥

ए॒वा तं॑ इ॒न्द्रोच॑र्यमहेम अ॒वस्या॑ न त्मना॑ वा॒जय॑तः ।

अ॒श्याम॑ तत्सा॒प्रमा॑शुषा॒णा न॒नमो॑ व॒धर्दे॑वस्य पी॒योः ॥७॥

ए॒व । ते॒ । इ॒न्द्र । उ॒च॒र्यं । अ॒हेम॑ । अ॒वस्या॑ । न । त्मना॑ । वा॒जय॑तः ।

अ॒श्याम॑ । तत् । सा॒प्रं । आ॒शुषा॒णाः । न॒नमः॑ । व॒धः । अ॒दे॒वस्य॑ । पी॒योः ॥७॥

हे इंद्र अवस्था ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अत्रेच्छया वाजयंतस्त्वां बलिनं कुर्वतः । यद्वा अवस्था यशःकामनया वाजयंतोऽत्रमिच्छंतः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंत इति क्वजंतत्वे चित्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं स्यात् वाजयंतः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोचयं स्तोत्रं त्वना आत्मना स्वयमेव नाहिम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहि गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आशुषाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि व्यत्ययो बज्रलमिति लिट्यपि विकरणद्वय उपलभ्यतः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं यदभिलषितं तत्सामं सप्तपुरुषसंबन्धि सामपदीनं सख्यमश्नाम । व्यामुयाम । अदेवस्य देवानिन्द्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिंसा-कर्म । हिंसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यंते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधं ॥ ननमः । तद्धो नमय ॥ ननमः । णमु प्रह्वले । खंतस्य लुङि चङि रूपं । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

ए॒वा ते॒ गृत्स॒म॒दाः॒ श्रू॒र॒ म॒न्मा॒व॒स्य॒वो॒ न॒ व॒यु॒ना॒नि॒ त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒तं॒ इ॒न्द्र॒ ते॒ न॒वी॒य॒ इ॒ष॒मूर्जं॒ सु॒क्षि॒तिं॒ सु॒म॒म॒श्रुः॒ ॥ ८ ॥

ए॒व॒ । ते॒ । गृ॒त्स॒ । ऽम॒दाः॒ । श्रू॒ । र॒ । म॒न्म॒ । अ॒व॒स्य॒वः॒ । न॒ । व॒यु॒ना॒नि॒ । त॒क्षुः॒ ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒तं॒ । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । न॒वी॒यः॒ । इ॒ष॒म् । ऊ॒र्जं॒ । सु॒ । ऽक्षि॒तिं॒ । सु॒म॒म् । अ॒श्रुः॒ ॥ ८ ॥

श्रूर बलवन् हे इंद्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्कः । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणतिः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. । इति । तथाविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टांतः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छंतः पुमांसो वयुनानि मा- र्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यंतः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नमूर्जं बलं सुमं सुखं चाश्रुः । प्राप्तयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बज्रवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नू॒नं॒ सा॒ ते॒ प्र॒ति॒ वरं॒ ज॒रि॒त्रे॒ दु॒ही॒य॒दि॒न्द्र॒ द॒क्षि॒णा॒ म॒घो॒नी॑ ।

शि॒क्षा॒ स्तो॒तृ॒भ्यो॒ मा॒ति॒ ध॒ग्भ॒र्गो॒ नो॒ बृ॒ह॒व॒दे॒म॒ वि॒द॒र्थे॒ सु॒वी॒राः॒ ॥ ९ ॥

नू॒नं॒ । सा॒ । ते॒ । प्र॒ति॒ । वरं॒ । ज॒रि॒त्रे॒ । दु॒ही॒य॒त् । इ॒न्द्र॒ । द॒क्षि॒णा॒ । म॒घो॒नी॑ ।

शि॒क्ष॒ । स्तो॒तृ॒भ्यः॒ । मा॒ । अ॒ति॒ । ध॒क् । भ॒र्गः॒ । नः॒ । बृ॒ह॒त् । व॒दे॒म॒ । वि॒द॒र्थे॒ । सु॒वी॒राः॒ ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥ ॥ २४ ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमिन्द्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लिङ्गाद-वधार्यतां ॥

व॒यं ते॒ वयं॒ इ॒न्द्र॒ वि॒द्धि॒ षु॒ णः॒ प्र॒ भ॒राम॒हे॒ वा॒ज॒यु॒र्न॒ रथं॑ ।

वि॒प॒न्य॒वो॒ दी॒ध्य॒तो॒ म॒नी॒षा॒ सु॒म॒मि॒य॒क्षं॒त॒स्त्वा॒व॒तो॒ नृ॒न् ॥ १ ॥

व॒यं॒ । ते॒ । वयः॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒द्धि॒ । सु॒ । नः॒ । प्र॒ । भ॒राम॒हे॒ । वा॒ज॒ । ऽयुः॒ । न॒ । रथं॑ ।

वि॒प॒न्य॒वः॒ । दी॒ध्य॒तः॒ । म॒नी॒षा॒ । सु॒म॒म् । इ॒य॒क्षं॒तः॒ । त्वा॒ । ऽव॒तः॒ । नृ॒न् ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु सुष्ठु विद्धि । जानीहि ॥ विदेशीनार्थस्य लोटि रूपं । वाक्यादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः । तव स्तोत्रं कर्वाणाः । मनीषा मनस इषया सुत्वा दीध्यतो दीप्यमानाः ॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । व्यत्ययेन शतृ ॥

त्वावतः ॥ युष्मदस्मद्वां हृदसि सादृश उपसंख्यानमिति वतुष ॥ त्वत्सदृशान् नूनं नेतृन् अग्न्यादीन् सुखं
सुखमियचंतः । याचमानाः । यद्वा सुखं सुखेन नूनं नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियचंतः ॥ इयचतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्तुवन्तो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वामिच्छती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं नः । इन्द्र । त्वामिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । अस्ति । जनान् ।

त्वं । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वामिच्छदीयामिच्छती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किंच त्वायतः ॥ सुप आत्मनः
कच । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां सुनुगिति सोराकारः ॥ अभि-
ष्टयोऽभिगंतारः शचवः । तेभ्यः पाता रचकोऽसि । भवसि । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य त्वमिनः ।
ईश्वरः खलु । वरूता ॥ यसितस्तमितस्तमितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि ।
किंच त्वं तस्य स्तोतुरित्याधीरेवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मसि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

स नो युवेद्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमूती पचंतं च स्तुवंतं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवा तदणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः स्तोतुमिराह्वातव्यो होतव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः
सुखकरः स इन्द्रो नरां ॥ नृशब्दस्यामि कांदसो गुणः नरशब्दस्य वास्यागमानुशासनस्थानित्यत्वानुडभावः ॥
कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शश झुतगती ॥ क्रियाः कुर्वाणं
पुरोडाशादिकं हवींषि पचंतं स्तुवंतं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमंत्रसाध्यत्वेन भेदस्य
प्रतिपादितत्वात् अत्र पुष्यङ्ङिर्देशः । एवमयं यजमानमूती ऊत्या रचणेन प्रणेषत् ॥ नयतेर्लेटि सिद्धञ्जलमिति
सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । स्तुषे । इन्द्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । ववृधुः । शशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेन्द्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिन्द्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निन्द्रे पुरा पूर्वं
स्तोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शशदुश्च । शबून् हिंसितवन्तश्च ॥ शद्रु शतने । लिटि तुजादीनामित्य-
भ्यासस्य दीर्घः ॥ इयानः स्तोतुमिर्याचमानः स इन्द्रो ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य
वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

सो अंगिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा नूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानन्नस्य चिच्छिन्नयत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचया । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इंद्रः । गातुं । इष्णन् ।
मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्त्वान् । अश्वस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबन्धीनुचयोक्थानि जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि क्तसौ रूपं ॥ सेवमानः स इंद्रो गातुं पक्षिभिरुपद्रुतानामंगिरसां मार्गमिष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धा-
वित्यस्य लङि ब्रह्मलं कंदसीति विकरणस्य सुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्त्वान् स्तोतुभिः सूयमानः सूर्येण स्वात्म-
भूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्य उषसो व्यावर्तते । तादृशः स इंद्रोऽश्वस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं
जगदित्यशः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिश्नथत् । अश्वथयत् । शिथि-
लीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इंद्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्सतमः ।
अव प्रियमर्शसानस्य साह्याज्जिह्वो भरहासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥
सः । ह । श्रुतः । इंद्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्सतमः ।
अव । प्रियं । अर्शसानस्य । साह्यान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो ब्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान् अत एव दस्सतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इंद्रो मनुषे मनोरथमूर्ध्वो
भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून्भिमवन्
स्वधावान् बलवान् इंद्रोऽर्शसानस्य लोके बाधमानस्य दासस्यैतन्नामकस्वामुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः
पातयतु ॥ हरतेर्लैव्यडागमः । ह्यहोर्भः ॥

स वृचहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयन्वि ।
अजंनयन्मनवे क्षामपश्च सचा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥
सः । वृचऽहा । इंद्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरंदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।
अजंनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सचा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृचहा वृचस्य हंता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इंद्रः कृष्णयोनीर्निष्कृष्टजातीर्दासीरूपपयित्रीरा-
सुरीः सेना धैरयत् । व्यनुदत् । किंच मनवे मनोरथं चां पृथिवीमप उदकानि चाजयत् । यजमानस्य सचा
महांतं शंसमभिजापं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सौचो धातुः । शपः सुः । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥
यद्वा सचा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निषिक्ते-
तस्मा दासीर्भायां धैरयत् । व्यनुदत् । तथा मंत्रः । यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिश्चबा । १. १०१. १. इति ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सचेद्राय देवेभिरर्णसातौ ।
प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुहृत्वी दस्यूनपुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥
तस्मै । तवस्यं । अनु । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ ।
प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाह्वोः । धुः । हृत्वी । दस्यून । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवनशीलैः स्तोतुभिरर्णसातावुदकलाभि निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं
हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनचये दायि । अदायि । यद्वा तवस्यं । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते
तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैर्बदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इंद्रायादायि । तथा मंत्रः । अनु ते दायि मह इंद्र-
यायेति । यद्यदाखेन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । सूयमानो

हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्नुडि गातिस्थिति सिचो लुक् । आत इति द्वेर्जुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यूनसुरान् हत्वा हत्वा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १ ॥

नूनं सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

विश्वजित इति षड्चं दशमं सूक्तं गार्त्तमदमैन्द्रं । अंत्वा चिष्टुप् । शिष्टाः पंच जगत्वाः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अजिते भरंद्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अपऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इंद्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेजे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेजे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेजेऽधिपतये । सचाजिते सचा संततं जयशीलाय महतो जेजे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेजे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तस्या जेजे । अश्वजिते गोजिते बलिनापहतानां गवां जेजे । अजिते वृत्रेणाक्रांतानामपां जेजे । यजताय यजनीयाय । तस्मा इंद्राय हर्यतं ॥ हर्य गतिकांत्योः । भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाह्णाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वहूये दुष्टरीतवे सचासाहे नम इंद्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभंगाय । वन्वते । अषाह्णाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽग्रये । वहूये । दुष्टरीतवे । सचाऽसहे । नमः । इंद्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्वाभिभवितेऽभिभंगायामुराणां भंजकाय वन्वते ॥ वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां संभजकाय । अषाह्णाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्त्वाभावस्कान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णयोगाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । श्रीणादिकः कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविभिर्बज्जभिः स्तोतव्याय । वहूये सर्वस्य वोद्रे दुष्टरीतवेऽन्यिर्वृत्तराय दुर्हिंसाय । सचासहे सर्वदाभिभविते महतोऽभिभविते वा एवंविधार्थिंद्राय नमो नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ब्रुवो वचिः । अस्तित्वक्तिख्यातिभ्योऽङिः कृत्यङादेशः । वच उमित्युम् । गुणः ॥

सचासाहो जनभक्षो जनसहश्च्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिर्विस्वारित इंद्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्यी ॥ ३ ॥

सचाऽसहः । जनऽभक्षः । जनऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोषं । उक्षितः ।

वृतंचयः । सहुरिः । विष्णु । आरितः । इंद्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्यी ॥ ३ ॥

सचासहो बह्वनामभिभविता जनमचो जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनंसहो बलिनां जनानामभिभविता च्यवनः शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उचितः सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिसु-
खमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनसीति वृतंचयः । चयतिर्हिसाकर्मो । तथा च ब्राह्मणं । यो वै भागिनं
भागानुदते चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेनं । ऐ० ब्रा० २. ७. । इति । सङ्गरिः ॥
जसिसहोवरिन्नित्युरिभ्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विभु प्रजास्वारितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृश-
स्त्रेद्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि प्रवोचं । प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गंभीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।

रधचोदः अथनो वीक्रितस्पृष्टुरिंद्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गंभीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकाव्यः ।

रधऽचोदः । अथनः । वीक्रितः । पृथुः । इंद्रः । सुयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । आतश्चोपसर्ग इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूत-
धनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता । दोधतः ॥ दुग्धिर्हिसाकर्मो ॥ हिंसकस्या-
सुरस्य वधो हंता गंभीरो महत्त्वेन गांभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वः । असमष्टकाव्यः ॥ अशू-
व्याप्ती । कर्मणि निष्ठा । उदित्वादिङ्किल्पः । नञ्समासः । अन्यैरव्याप्तकर्मो । रधचोदः ॥ रध हिंसासंराद्धोः ॥
रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहरिण शतयिता । वी-
क्रितो दृढांगः पृथुः स्वतेजसा जगद्धाय वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इंद्र उषसः स्वः सूर्य ज्योतिः ।
स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्यं च जनत् । प्रादुश्चकार ॥

यज्ञेन गातुमपुरो विविद्रे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इंद्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुं । अपऽतुरः । विविद्रे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इंद्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः सुतीरिद्रे प्रेरयंत उशिज इंद्रं कामयमाना मनीषिणो मेधाविनोऽगिरसोऽतुरोऽपां
प्रेरकादिद्रात्रातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रे । लेभिरे । ततोऽवस्यवो रचणमिच्छंत इंद्रे गाः सुती-
हिन्वानाः ॥ हि गातवृद्धोः स्वादिः ॥ प्रेरयंतस्तेऽगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तो-
त्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत । प्राप्तुवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि वज्रलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाज्ञानं वाचः सुदिनत्वमहौं ॥ ६ ॥

इंद्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिं । दक्षस्य । सुभगऽत्वं । अस्मे इति ।

पोषं । रयीणां । अरिष्टिं । तनूनां । स्वाज्ञानं । वाचः । सुदिनऽत्वं । अहौं ॥ ६ ॥

हे इंद्र श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि । निधेहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसा-
मर्थ्यस्य चित्तिं ख्यातिं धेहि । अस्ते अस्मभ्यं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सीभाग्यं वा निधेहि । रयीणां त्वया
दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनामंगानां । यद्वा तावत् एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करण

उप्रत्ययः ॥ तेषामरिष्टमहिंसां धेहि । तथास्मदीयाया वाचः स्वाज्ञानं स्वादुतां । अहां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हींद्रादयो देवा इज्यंते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वं ॥ २७ ॥

चिकद्रुकेष्विति चतुर्ध्वचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदमैंद्रं । अत्रियमनुक्रमणिका । चिकद्रुकेषु चतुष्कमध्यावति-
शास्त्ररमंत्याष्टिवैति । आवायामष्टिस्कंदस्तुःषथ्यचरा । अवशिष्टाः षथ्यचरा अतिशक्तयः । अंत्याष्टिर्वा ॥ षो-
डशिशस्त्रे चिकद्रुकेष्विति तुचः । सूचितं । चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ध्वसौ पुरोरथमिति तृचावातिच्छ-
दसी । आ० ६. २. इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तुचस्य चिकद्रुकेष्विति प्रथमा । दशमेऽहनीति
खंडे सूचितं । आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः स्थाने चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. इति ॥
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आवा । तस्य विशेषान्वक्ष्याम इति खंडे सूचितं । चिकद्रुकेषु महिषो
यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यादिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
सोत्रियस्तुचः । चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति सोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. इति सूचितं ॥

चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविष्णुषमस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥
चिऽकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽष्णुषमः । तृपत् । सोमं । अपिबत् ।
विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।

सः । ई । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महामं । उरुं । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं ।
सत्यं । इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गुत्समदो व्रुते । महिषो महान् पूज्यस्तुविष्णो बज्रबलस्तृपत् ॥ तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशा-
सनस्थानित्वत्वात्तुमभावः ॥ तुष्यन् ईंद्रस्त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्रविकिष्वहः सु सुतमभिषुतं
यवाशिरं यवमथैः सक्तुमिर्मिश्रितं ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातिः क्रिपि अपसृधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं
सोमं विष्णुना सहापिबत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ वशं कांती । बज्रं
कंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो महान् महान्तमुक्तेजसा विस्तीर्णमीमेनमिंद्रं ममाद् । अमादयत् ।
किमर्थं । महि महद्वृत्रहनादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः स्रवन् देवो दीप्यमानः स सोमः सत्यं
यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिंद्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्जना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविं । युधा । अभवत् । आ । रोदसी इति ।
अपृणत् । अस्य । मज्जना । प्र । ववृधे ।

अधत्त । अन्यं । जठरे । प्र । ई । अरिच्यत् । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं ।
इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिंद्र ओजसा बलेन क्रिविं नामामुरुं युधा युद्धेनाभ्यभवत् ।
अभिभूतवान् । किंच स ईंद्रो रोदसी यावापुथिवावापुणत् । स्वतेजसा समंतात्पूरयामास । तथास्व पीतस्य
सोमस्य मज्जना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यदा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्जना सारेण रोदसी अपूरयत् ।

स इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्यान् भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत । प्ररिचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।
दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रः ॥ ३ ॥
साकं । जातः । क्रतुना । साकं । ओजसा । ववक्षिथ । साकं । वृद्धः । वीर्यैः । ससहिः ।
मृधः । विचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यं । वसु । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं । इन्द्रं ।
सत्यः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनतस्य लिटि मञ्जत्वादाश्च भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणीः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संयामान्वा सासहिः ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभवता । विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्वन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्पः ।

भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषं ॥ ४ ॥

तव । त्वत् । नर्यं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्यं । दिवि । प्रवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । प्रारिणाः । असुं । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इषं ॥ ४ ॥

नृतो ऋग्वेदां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यां नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्वत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । स्यादनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् स्वमपस्तेन निब्रूयान्युदकानि प्रारिणाः । प्रैरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्तमदेवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिभवतु । किंच शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इषं हविर्लक्षणमन्नं च विदात् ॥ विदिर् लाभे शविकरणी । लैव्यडागमः ॥ २८ ॥ २ ॥

तृतीयेऽगुषाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्युचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोनां ब्राह्मणस्याखं ह भार्गवस्यासु दृष्टलिंगाः पञ्चदशस्य चिष्टभाविता । पञ्चदशैकोनविंशी च चिष्टभौ । शिष्टा जगत् । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता भार्गवस्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्याः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । सृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथमं यस्य । आ० ४. ६. इति ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः श्रूयन्नूतिभिः सीद् सादनं ॥ १ ॥

ग॒णानां॑ । त्वा । ग॒णऽप॑तिं । ह॒वाम॑हे । क॒विं । क॒वीनां॑ । उ॒पम॑श्रवः । ऽत॒मं ।
ज्ये॒ष्ठऽरा॑जं । ब्र॒ह्म॒णां । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । आ । नः । शृ॒ण्वन् । ज॒तिऽभिः॑ । सी॒द॒ । स॒दनं॑ ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनं कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमः माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ्प्रत्ययः । आपोः संज्ञाकंदसोरिति ह्रस्वत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्ततमाः । तेषां मध्ये राजतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मणाद्भयामः । किंच नोऽस्माकं सुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनं । सीदत्यस्मिन्निति सदनं । यज्ञगृहमासीद । उपविश ॥

दे॒वाश्चि॑न्ते अ॒सुर्य॑ प्र॒चेत॑सो बृ॒हस्प॑ते य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑न॒शुः ।
उ॒स्रा इ॒व सूर्यो॑ ज्योति॒षा म॒हो वि॒श्वेषा॑मिज्ज॒निता॑ ब्र॒ह्म॒णाम॑सि ॥ २ ॥
दे॒वाः । चि॒त् । ते । अ॒सुर्य॑ । प्र॒चेत॑सः । बृ॒हस्प॑ते । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । आ॒न॒शुः ।
उ॒स्राऽइ॒व । सूर्यः॑ । ज्योति॒षा । म॒हः । वि॒श्वेषां॑ । इ॒त् । ज॒नि॒ता । ब्र॒ह्म॒णां । अ॒सि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञाहं भागमानशुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरि । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रचोघ्नमचैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मस्त्वद्विष्यति । ऐ० ब्रा० १. १३. इति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्रा इव । उस्राः किरणाः ॥ स्फायितंचोत्थादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणाण् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितेवासि ॥ जनिता मंत्र इति निपातनास्त्रिलोपः ॥

आ वि॒बाध्या॑ परि॒राप॑स्त॒मांसि॑ च ज्योति॒ष्मन्तं॑ रथ॑मृ॒तस्य॑ तिष्ठ॒सि ।
बृ॒हस्प॑ते भी॒मम॑मि॒त्रद॑भ॒नं र॒क्षो॒हणं॑ गो॒त्रभि॑दं स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥
आ । वि॒बाध्या॑ । परि॒रापः॑ । त॒मांसि॑ । च । ज्योति॒ष्मन्तं॑ । रथं॑ । अ॒मृ॒तस्य॑ । तिष्ठ॒सि ।
बृ॒हस्प॑ते । भी॒मं । अ॒मि॒त्रऽद॑भ॒नं । र॒क्षःऽह॑नं । गो॒त्रऽभि॑दं । स्वःऽवि॑दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा रप जप व्यक्तायां वाचि । क्लिप ॥ परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं । तदेवाह रचोहणं रक्षसां हंतारं गोत्रभिदं भेषानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं रथमातिष्ठमि । अधितिष्ठसि ॥

सु॒नी॒तिभि॑र्नय॒सि चा॑र्य॒से ज॒नं य॑स्तु॒भ्यं दा॑शा॒न्न त॑मं॒हो अ॒श्रव॑त् ।
ब्र॒ह्म॒द्विष॑स्त॒पनो॑ म॒न्युमी॑र॒सि बृ॒हस्प॑ते म॒हि त॒न्नै म॑हित्व॒नं ॥ ४ ॥
सु॒नी॒तिऽभिः॑ । न॒य॒सि । चा॑र्य॒से । ज॒नं । यः । तु॒भ्यं । दा॑शा॒त् । न । तं । अ॒हं । अ॒श्रव॑त् ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । त॒प॒नः । म॒न्युऽमीः॑ । अ॒सि । बृ॒हस्प॑ते । म॒हि । त॒त् । ते । म॒हिऽत्वनं॑ ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः । शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तेर्जनं नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । चार्यसे । जनमापश्यो रक्षसि च । यो यजमानस्तुभ्यं हविर्लक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ दाशु दाने ।

लेयङागमः ॥ तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्रयत् । न प्राप्तयात् ॥ अश्रोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ।
अडागमः ॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुस्तपनस्तापकोऽसि । किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्य परिषां
ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ मीड् हिंसायां । क्लिप् ॥ ते तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्त्वितिरुर्न द्वयाविनः ।

विश्वा इदस्माद्धरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अंहः । न । दुः । इतं । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्वयाविनः ।

विश्वाः । इत् । अस्मात् । धरसः । वि । बाधसे । यं । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंह आहृतव्यं दुःखं न बाधते ।
दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिं-
साकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा द्वयाविनः । मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो
वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते । किंच धरसो हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विशेषेण
बाधस एव ॥ ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृच्चक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गश्च भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा
सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान्
नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य हरः ॥ इह कौटिल्ये । भावेऽमुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना
दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु । मोचयतु ॥ मृड् प्राणत्यागे । अंतर्भावितव्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपं ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः ॥ सानु समुच्छ्रितमिति
यास्कः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्तो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनाज्ञो
ऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसात् । तं मर्तं पथो वैदिकान्मार्गादपवर्तय । निवर्तय । नोऽस्मा-
कस्यै देववीतये । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्यै यज्ञाय
नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कृड् । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

चातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवृक्तारमस्मयुं ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

चा॒तारं॑ । त्वा॒ । त॒नूनां॑ । ह॒वामहे॑ । अ॒वऽस्प॑तः । अ॒धिऽव॑क्ता॒रं । अ॒स्मऽयुं॑ ।
बृ॒हस्प॑ते । दे॒वऽनि॑दः । नि॒ । ब॒र्हय॑ । मा । दुः॒ऽए॒वाः । उ॒त्त॑रं । सु॒खं । उ॒त् । न॒श्न॑ ॥ ८ ॥

अवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापन्नः पारयितः हे बृहस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तामस्मासु पक्षपातेनाधिकं वक्तामस्मासु हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याहुयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निवर्हय । विनाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुधयः शत्रव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुखं सुखं मा उन्नश्यन् । मा व्याप्नुवन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्र॒ह्मण॑स्प॒ते स्पा॒र्हो वसु॑ म॒नुष्या॑ द॒दीमहि॑ ।
या नो॑ दू॒रे त॒ळितो॑ या अ॒रात॑योऽभि॒ संति॑ ज॒भया॑ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥
त्वया॑ । व॒यं । सु॒वृधा॑ । ब्र॒ह्मणः॑ । प॒ते । स्पा॒र्हो । वसु॑ । म॒नुष्या॑ । आ । द॒दीमहि॑ ।
याः । नः॑ । दू॒रे । त॒ळितः॑ । याः । अ॒रात॑यः । अ॒भि॒ । संति॑ । ज॒भय॑ । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुषु वर्धयिष्या त्वया हेतुना वयं स्पर्हो सृष्टणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां मुलुगिति चतुर्थीवच्चनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्य आददीमहि । गृह्णीमहे ॥ आङो दोऽस्मास्विहरण इत्यात्मनेपदं ॥ दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तळितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभि संति । अभि भवन्ति अनप्रसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय । नाशय ॥ अभि नाशने चुरादिः ॥ अत्र निरुक्ते । त्वया वयं सुवर्धयिष्या ब्रह्मणस्पते सृष्टणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चातिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि० ३. ११. इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॒न्नमं॑ धी॒महे॑ वयो॒ बृ॒हस्प॑ते॒ पप्रि॑णा॒ स॒न्नि॒ना यु॒जा ।
मा नो॑ दुःशं॒सो अ॒भिदि॑प्सु॒रीश॑त् प्र सु॒शंसा॑ म॒तिभि॑स्तारि॒षीम॑हि ॥ १० ॥
त्वया॑ । व॒यं । उ॒त्त॑त॒मं । धी॒महे॑ । व॒यः । बृ॒हस्प॑ते । प॒प्रि॒णा । स॒न्नि॒ना । यु॒जा ।
मा । नः॑ । दुः॒शंसः॑ । अ॒भिऽदि॑प्सुः । ई॒श॑त् । प्र । सु॒शंसाः॑ । म॒तिभिः॑ । ता॒रि॒षीम॑हि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा ॥ पू पाखनपूरणयोः । आवृगमहनेति किन्प्रत्ययः । ऋदंसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेण सन्निना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । देवादिकः ॥ दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत् । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्ये । लेखडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनीयिताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ३० ॥

अ॒नानु॑दो वृ॒षभो॑ जग्मि॒राह॑वं नि॒ष्ट॒न्ना श॑चुं पृ॒त॒नासु॑ सा॒सहिः॑ ।
अ॒सि स॒त्य ऋ॒ण॒या ब्र॒ह्मण॑स्प॒त उ॒यस्य॑ चि॒ह॒मि॒ता वी॒ळु॑ह॒र्षि॒णः॑ ॥ ११ ॥
अ॒न॒नु॒ऽदः॑ । वृ॒षभः॑ । जग्मि॑मः । आ॒ऽह॒वं । निः॑ऽत॒न्ना । श॑चुं । पृ॒त॒नासु॑ । स॒सहिः॑ ।
अ॒सि । स॒त्यः । ऋ॒ण॒याः । ब्र॒ह्मणः॑ । प॒ते । उ॒यस्य॑ । चि॒त् । द॒मि॒ता । वी॒ळु॑ह॒र्षि॒णः॑ ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दाचंतरशूच्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । आहवं ॥ आह्वयतेऽन्वेत्याहवो युवं । आङि युवे । पा० ३. ३. ७३. । इत्यप्यप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युवं जग्मिर्गता ॥ आवृगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः ॥ शचुं

शातयितारं निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ तुनंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. ।
इति षत्वं । तादी च गिति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संयामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः
सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । च्छाया च्छास्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । खंतस्य क्विपि शिलोपि
लोपो व्योर्बलीति वलोपः ॥ किंच उयस्य चित् श्रीजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीकुहर्षिणो वृढहर्षस्य
कामुकस्य नास्तिकस्य चिह्नयितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शसामुयो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शसां । उयः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुः । एवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसास्मान् रिषण्यति । हिनस्ति । दुर-
सुर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ यश्चोयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं वज्र मन्यमानः पुमान्
शासामुक्थस्य शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शासितृणामुय इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति ।
हंतुमिच्छति ॥ हतेः सन्यज्यगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नो
ऽस्मात्मा प्रणक् ॥ पृची संपर्के अमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तः ॥ किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा
नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मंश्च ॥

भरैषु हव्यो नमसोपसद्यो गंता वाजेषु सनिता धनैर्धनं ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्ह रथो इव ॥ १३ ॥

भरैषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गंता । वाजेषु । सनिता । धनैऽधनं ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिभरैषु संयामेषु हव्यो योवृभिः स्वरक्षणार्थमाह्वातव्यो नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः ।
किंच वाजेषु गंता । संयामेषु रचार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ तुनंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः ॥
तथार्थः स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिसिकाः सेना रथानिव
युद्धे वेगेन परकीयान्नथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथांश्च विववर्ह ॥
लङ्घ्ये लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टऽवीर्यं ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या ह्येत्वा रक्षसो राक्षसांस्तप । तापय । ये
राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निंदाया विषयं दधिरे । कृतवन्तः । तान् तापयेति समन्वयः ।
ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यदीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व । प्रकटीकृष्व । तेन च वीर्येण परिरापः
परिवदतो निंदकानसुरान् अर्दय । विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशवेषा हविषोऽनुवाक्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हान्मृत्विद्या उप वाचः सचंति । आ० ३. ७. । इति ॥ एषेवाश्विनश्च परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया । आ० ६. ५. । इति ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हांद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हीत् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चिचं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्रत्नवर्चसं तेजोऽर्हीत् । पुजयेत् ॥ अर्हं पूजायां । शिष्यडागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु युमत दीप्तियुक्तं क्रतुमतं ज्ञानोपेतं यद्रत्नवर्चसं विभाति । विशेषेण दीप्यते । यच्च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत् ॥ दीदयति दीप्तिं कर्मा ॥ दीपयति । चिचं चायनीयं तद्रत्नवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि । निधेहि ॥ यद्वा अर्य उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हात् । अर्हधीत । यच्च त्वहत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसान्नादिसमुद्धा दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति युमदिति युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचमिति चिचमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति । ऐ० ब्रा० ४. ११. । इति ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि दुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । दुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जागृधुः ।

आ । देवानां । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्मि येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौरा द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्नेषु परकीयेष्वभिजागृधुः । अभिकांचति ॥ गृधु अभिकांचायां । लिटि रूपं ॥ ये च देवानां वि त्रयो विशेषेण वर्जनं ॥ त्री त्री इति धातू वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति तेन दक्षिणा वृणीति । तै० ब्रा० २. ५. १. । इत्येकस्य वर्जनार्थे दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहंति । देवानां यागान् स्तुतीश्च न करवामिति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रचोघ्नं । साम वै रचोहेति । न विदुः । न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तासाम्नःसाम्नः कविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हंता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हंता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पति त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातिभ्य उत्कृष्टं स्वामजगद्वि । अजीजनत् खलु । तत्स्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ जु शब्दे । अच हरिति इत्यथः ॥ उच्चारयिता कर्तासि ।

यद्वा कविः क्रांतदर्शी त्वष्टा सास्त्रः सास्त्रः सर्वस्यापि सास्त्रः सरिण त्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो
महत चतस्र यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने चणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति चणचित् । किंच
चणयाः पापरूपस्य चणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हंता भवेति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोचमुदसृजो यदंगिरः ।

इद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवां । गोचं । उतऽअसृजः । यत् । अंगिरः ।

इद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत ।
विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोचं ॥ इति चकथ्यचक्षेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदसृजः ।
निरगमयः । तदद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं
मेघं निरौञ्जः । नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सूऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिव ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं सूक्तस्यास्रदीयमिदं ब्राह्मणस्यत्वं
सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं जिव ॥ जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं ॥ प्रीणय ।
भवादृशा देवा यदवन्ति रक्षन्ति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः
शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम । ब्रूयाम ॥ ३२ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिर्चंदोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमो व्याख्यायते ॥ गार्त्समदस्य द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके
दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । सेमां षोडशांत्या चिष्टुप-
द्वादशी च सेंद्री चेति । मंडलद्रष्टा गुत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडशी चिष्टुभौ । शिष्टास्तुर्दश जगत् । ब्राह्म-
णस्यत्वं हेतुक्तत्वात् गुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि चीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्यत्वाणि । अस्य सूक्तस्य द्वादशेंद्री
इंद्रदेवत्वा । चण्डाब्राह्मणस्यत्वा च ॥ सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

सेमामंविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः । इमां । अविद्धि । प्रभृतिं । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।
यथा । नः । मीढान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसंधः । सः । उत । नः । मतिं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पति यस्त्वमीशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामसादीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुति-
मविद्धि । प्रामुहि ॥ अवतिः प्राप्स्यस्य लोच्येतद्रूपं ॥ वयं च त्वामया अनया ॥ क्वांदसो वर्णलोपः ॥ नवया
नूतनया प्रत्ययया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणाया वाचा विधेम । परिचरेम ॥ विधतिः परि-
चरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढान् सेक्ता स्तुतिर्वर्धिता । कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः
सन् यथा येन प्रकारेण यत्कामनया स्तवते । त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मंत्रस्य स्वामिन् स त्वं
नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः । साधय ॥ क्वांदसे लुङि चङ्येतद्रूपं ॥

यो नन्वान्यनमच्यो जसो तादर्देर्मन्युना शंबराणि वि ।

प्राच्यावयद्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविश्वसुमतं वि पर्वतं ॥ २ ॥

यः । नन्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शंबराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् । वसुऽमतं । वि । पर्वतं ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत् । नितरामनमयत् । प्रह्वीभूतान्य-
करोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यते दीर्घिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधक-
र्मणो वा । नि० १०. २९. । इति यास्कः ॥ शंबराणि ॥ मेघनामैतत् ॥ मेघान् व्यदर्दः । वर्षणार्थं विदारितवान् ॥
द्रु विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगंताङ्ङ्येतद्रूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि नैस्त्र्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि प्रा-
च्यावयत् । प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा वसुमतं गोरूपधनवंतं पर्वतं वलनास्त्रासुरेण बिल-
द्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु चवायोगे
प्रथमेति पूर्वस्याच्यावयदित्यस्याद्युदात्तत्वं स्यात् अस्य च सर्वानुदात्तत्वं । चेदर्थे तु निपातेर्यबदिहतेति निघा-
तप्रतिषेधः सिध्यति ॥ अविशत् । विशिषेण प्रविशति । तदानीं तन्नोरूपं धनं प्राप्तोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुमश्रथ्णन्दृष्ट्वा ब्रदंत वीळिता ।

उक्ता आजदभिनद्ब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तुं । अश्रथ्णन् । दृष्ट्वा । अब्रदंत । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वपरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पति-
स्तत्कर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । दृष्ट्वा वृढानि पर्वतादीन्यश्रथ्णन् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥
अस्य बलेन अथितानि विशिष्टान्यभवन् । तथा वीळिता संसंभितानि वृढीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीळयतिश्च
वीळयतिश्च संसंभकर्माणाविति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अब्रदंत । मृदून्यभवन् ॥ ब्रदन्तिर्मुदूभावकर्मा ॥ अपि च
स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहृता गा उदाजत् ॥ अज गतिचेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणात्मीयेन मंत्रेण
वयं सर्वस्यावारकमसुरमभिनत् । मंत्रस्य सामर्थ्येनाभिस्तीत् । तदनंतरं वलेनोत्पादितं तमो ध्वांतमगूहत् ॥ गुह
संवरणे ॥ गूढमदृष्टमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्यं व्यचक्षयत् । तमसो गिराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ चष्टिः
पञ्चतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसानृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अशमंऽआस्यं । अवतं । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारं । अभि । यं । ओजसा । अतृणत् ।
तं । एव । विश्वे । पपिरे । स्वःऽदृशः । बहु । साकं । सिसिचुः । उत्सं । उद्विणं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंचस्य पतिः पालयिता देवोऽरमास्यमशमवहुतरास्यं । यास्तस्त्वाह । अशनवंत-
मास्यंदनवंतं । जि० १०. १३. । इति व्यापनवंतमासेचनवंतमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा
यस्य तादृशमवतमवसात्ततं विसृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यतृणत् ॥ उद्विणं हिंसाणादरयोः ॥ अहिंसीत् ।
वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः । स्वरादित्यः । तस्य संबंधिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे ।
घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पाणात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षामूत्समुत्सेचनवंतमुद्वि-
णमुदकवंतं मेघं साकं सह युगपदेव बद्ध सिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बद्धतरं सहस्रगुणितं
सिंचन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरंत वः ।

अयंतता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरंत । वः ।

अयंतता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे अस्विगयजमाना वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित् ब्रह्मणस्पतिः प्रज्ञा-
नानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि
माद्भिर्मसैः । पद्मज्जित्वादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २. । इति
तत्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरंत । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
ब्रह्मणस्पतिर्यथा यानि वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मंचविषयाणि चकार । कृतवान् । तदनंतरमयंतता
अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोकौ यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदिद् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं
वीरदककार्यं हविल्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहरिण चरतः । मुंजाति । चर गतिभक्षणयोः ॥ ११ ॥

अभिनक्षंतो अभि ये तमान्शुर्निधिं पणीनां परमं गुहा हितं ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशं ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षंतः । अभि । ये । तं । आनऽशुः । निऽधिं । पणीनां । परमं । गुहा । हितं ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्यं । अनृता । पुनः । यतः । उं इति । आयन् । तत् । उत् ।

ईयुः । आऽविशं ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना दृष्टा
अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निना दग्धा
प्रत्यागच्छन् । तदेतद्ब्रूचेनोच्यते । अभिनक्षंतोऽभितो गच्छंतो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहकूपं निधानं धनं
परममुत्कृष्टं पणीनां ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां निहितं स्थापितमभ्यानशुः । अभिलक्ष्यानशुरे । प्राप्त-
वंतः । विद्वांसोऽभिज्ञास्तोऽंगिरसोऽनृता अनुतान्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा आविशमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् आगच्छन् तत्स्थानं पुनर्ददीयुः । उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

अनृतावानः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनरात आ तस्युः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमशमनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तं ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः। प्रतिऽचक्ष्यं। अनृता। पुनः। आ। अतः। आ। तस्युः। कवयः। महः। पथः।
ते। बाहुऽभ्यां। धमितिं। अग्निं। अश्मनि। नकिः। सः। अस्ति। अरणः। जुहुः। हितं ॥७॥

ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयं । तद्वतः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा अगिरसोऽगृता अगृतानि
प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारिण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात् पुनराजिगमिषवो महस्यथो महतो मार्गान् प्रति आतस्युः ।
अवतस्थिरः । अवतिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमितं मंथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मनि पत्नीनां
निवासभूते शिलोच्चये जङ्गहि । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरणोऽरमयिता दहिने दुःखकारी सोऽग्निः पूर्वं तच्च
नकिरस्ति । न विद्यते । अवियमानमग्निं स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तच्च प्रचिचिपुरित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदग्नेति धन्वना ।

तस्य साध्वोरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयो नयः ॥८॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अग्नेति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृश्ये । कर्णेऽयो नयः ॥८॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणूणां क्षेपकेण धन्वना धरणभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पालयिता देवो यत्र यस्मिन्विषये वष्टि कामयति तन्नाग्नेति । प्रकर्षेण व्याग्नेति ॥ अग्नेतिव्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवन्ति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृ-
शस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियेण याह्या मन्त्रभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

स सैन्यः स विन्यः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥९॥

सः । संऽन्यः । सः । विऽन्यः । पुरऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥९॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विस्मिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः
संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे
स स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्म-
णस्पतिर्वैजमन्त्रं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति ।
आदित् अनन्तरमेव तप्यतुस्त्वापकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्प-
तिना दत्तैरन्नेर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविद्वाणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥१०॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविद्वाणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥१०॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि । एवंभूतानि मेहनावतो वर्षणवतो
वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि सुविद्वाणि ॥ विद्वा लामे । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०८. ॥

मुमु लब्धव्यानि ॥ सुविद्वं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजिनोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतिः ॥ तृतीयायं षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेनोभय उभयविधा जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो निविष्टाः संतो भुञ्जते । भोगान् लभन्ति । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणः शर्वसा ववक्षिष्य ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महाम् । ऊं इति । रणः । शर्वसा । ववक्षिष्य ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वः । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभुः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्याप्तो रणो रमयिता स्तोत्रो वा यो ब्रह्मणस्पतिरवरे निष्ठे वृजने वर्जन-
हेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ ऊं इति वरुणलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं
शर्वसात्मीयेन बलेन ववक्षिष्य । बोद्धुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सन्तस्य लिखितद्रूपं । पृष-
वत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यन्तं प्रथते ।
यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभुः
परिभवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदार्पश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छेद्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छे । इंद्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिना । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वताविंद्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं
यथार्थं । स्तुत्या यद्यङ्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पद-
द्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसांप्रदायिकं यथेव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् ।
एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीङ् हिंसायां क्रियादिकः ।
मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥ हे इंद्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छामिमुख्येन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जीहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजेव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ
वाजिनी वेजनवंतावश्चावमं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र
मुपां मुलुगिति प्रथमाद्विवचनस्याकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्त्येव दत्तत्वं ॥

उताशिष्टा अन्तु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीकृड्वेषा अन्तु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी संमिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्टाः । अन्तु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीकृऽड्वेषाः । अन्तु । वशा । ऋणं । आऽददिः । सः । ह । वाजी । संऽइथे । ब्रह्मणः ।

पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आशुतराः शीघ्रगामिनो वह्नयः ॥ अश्वनामेतत् ॥ वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वा अन्तु

शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्यतिना कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमसा-
दीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । सभेयः सभायां साधुः ॥ ढम्कंदसीति ढः ॥ विप्रो मेधावी अध्वर्युर्होता वा
मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धना हविल्लक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मण-
स्यतये भरते । विभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीरुद्वेषाः । वीरून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्यतिर्वशा वशाया गोः ॥ सुपां
सुलुगिति षष्ठा लुक् । अत्यक् इति प्रकृतिभावः ॥ अणमस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकमनुक्रमेणाददिरा-
दाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य अणत्वं च तैत्तिरीये त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः । ६. ३. १०. ५. ।
इत्यादिना सष्टमास्मात् । यद्वा अनुरानुगुणे । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणमादाता भवत्विति योज्यं ।
हृशब्दः प्रसिद्धो । स खलु ब्रह्मणस्यतिः समिधे । संयन्ति संगच्छन्ति ऽस्मिन्नाज्जतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मि-
न्वाजी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पते । अभवत् । यथा ऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत् ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । मही ऽइव । रीतिः ।

शवसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्यतेर्मन्युर्मनसाधनो मंत्रः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्यो ऽवितथो
ऽभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो ब्रह्मणस्यतिः पणिभिरपहता गा उदाजत् । उदगमयत्
गुहाया निरगमयदित्यर्थः । स ब्रह्मणस्यतिर्दिवे बुल्लोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । व्यभजत् । ता गा
विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सुतिरिव ॥ रीङ् सवणे ॥ यथा गंगादीनां स्तोतो
विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा शवसात्मीयेन बलेन तत्तद्विवृष्टं पृथक् विभिन्नो ऽसरत् । अगच्छत् ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्यो ऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उपं पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवं ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सु ऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उपं । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवं ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्यते मंत्राधिपते सुयमस्य सुष्ठु नियतव्यस्य वयस्वतो ऽन्नयुक्तस्य रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु
सर्वेष्वहः सु रथ्यो ऽधिपतयः स्याम । भूयास । रथा एषां संतीति रथ्यः ॥ कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥
अपि च नो ऽस्माकं वीरेषु वीर्याज्जातिष्वस्मादीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपुत्रान् कुश । उत्पादय ॥
पृची संपर्के । रीधादिकं ॥ वयं पौत्रानपि जनेमहीति यावत् । ईशानः सर्वस्थेश्वरस्त्वं ब्रह्मणा ॥ अन्ननामैतत् ॥
हविल्लक्षणान्नेन सह मे हवं मदीयं सुतिलक्षणमाह्वानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांक्षसन्नादनेषु ॥
अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सु ऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सु ऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पति यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्येदं सूक्तं ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वास्तुर्थे षष्ठी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्या तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिवन् । प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थः । अत्र
प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यज्ञद्रं कल्याणं देवाः सर्वेऽवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्गद्रं च जिवेति शेषः ।
वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्हृषेताः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदधे । विदन्ति यष्टव्यतयास्मिन्दे-
वान् जानन्तीति विदधो यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥ ३ ॥

इंधान इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं जागतं ब्राह्मणस्यत्वं । तथा चानुक्रांतं । इंधानः पंच जागतं
त्विति । लैंगिको विनियोगः ॥

इंधानो अग्निं वनवद्धनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अति । सः । प्र । संसृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्पतिर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन् यजमानो वनुष्यतो हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शूशुव-
नवत् । वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनुष्यतिर्हतिकर्मेति यास्कः । इदिति चार्थे ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं धेन स
तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् । वर्धते ॥ दुःश्रीश्च गतिवृद्धोः । अस्माक्यं-
ताकुडि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पीत्रमति प्रसंसृते । अतीत्य भृशं
प्रसरति । पीत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ संतैर्यद्वलुगंताद्वात्ययेनात्मनेपदं ॥ ययं यजमानं ब्रह्मण-
स्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुरुते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्धनुष्यतो गोभी रयिं प्रप्रथ्वोर्धति त्मना ।

तोक् च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिं । प्रप्रथ्वत् । बोधति । त्मना ।

तोक् । च । तस्य । तनयं । च । वर्धते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मीयैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् ।
अपि च गोभिः सहितं धनं प्रप्रथत् । प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्कुडि चञ्चितद्रूपं ॥ तथा त्मना आत्मनैव
बोधति । सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोक् पुत्रस्तनयं ॥ विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोक् तनयं पुत्रं पीत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरं-
तर्भावितरण्यो द्रष्टव्यः । अन्यत्रतं ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः खंदनशीला नदी क्षोदो न क्षुब्धमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
ब्रह्मणस्पतिः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमान ऋघायतो हिंसतः शूशुन् ओजसा बलेनाभिषष्टि ।
हंगुमभितः कामयते ॥ वशं कांती ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या

बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छूनाभिभवतीत्यर्थः । अपि चासा-
वपेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ पित्र बंधने । करणे क्तिन् ॥ यथापेज्ज्वालाप्रतिह-
तप्रसरा एवमपि न वर्तते । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतिरतर्भावित-
त्वरथात् वर्ततेवा तुमर्थे तवेन्द्रायः । अन्यत्रतं ॥

तस्मा अर्षेति दिव्या असश्चतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिर्हृत्योजसा यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षेति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसश्चतोऽसज्यमाना अग्निर्ब्रह्माः सत्योऽर्षेति ।
गच्छति प्राप्नुवति ॥ अर्षेर्लटि रूपं ॥ तथा स यजमानः सत्त्वभिः । सत्त्वानः साधकाः परिचारकाः । तैः सहितः
प्रथमोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अग्निभृष्टतविषिः ।
तविषीति बलनाम । अग्निभृष्टा परैरवाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः सन् ओजसा बलेन हन्ति शूचन् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयंत सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुम्ने सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयंत । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । सुम्ने । सुभगः । सः । एधते । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्वंदनशीला नद्यो धुनयंत । चलयन्ति । एतदभीष्ट-
फलसिद्धयर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहनि शर्म शर्माणि
सुखानि दधिरे । तस्मा एव धार्यते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहनि सदनानि धार्यते । सुभगः
शोभनधनो देवानां सुम्ने देवैः प्रप्ते सुखे वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥ ४ ॥

अजुरिति चतुर्थं चतुर्थं सूक्तं गृत्तमदस्यार्थं जागतं ब्राह्मणस्यत्यं । तथा चानुक्रांतं । अजुश्चतुष्कमिति ।
गतो विनियोगः ॥

अजुरिच्छंसो वनवद्वनुषतो देवयन्तिदेवयंतमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योवि भजाति भोजनं ॥ १ ॥

अजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुषतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयंतं । अभि । असत् ।

सुप्राऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुष्टरं । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति ।

भोजनं ॥ १ ॥

अजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा अजतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसो ब्रह्मणस्यतिः स्तोता
वनुषतो हिंसतः शूचन् वनवत् । वनुषात् हिंसात् ॥ वनोतिर्हृतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्ति देवं दाना-
दिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्यतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयंतं तद्विपरीतं पुरुषमभ्यसत् । अभिभवत् ॥ अक्षेर्लटि रूपं ॥ तथा
सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थादीणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्यतेस्तर्पयितव्यं पृत्सु पृतनासु संया-
मेषु दुष्टरं तरीतुमशक्यं वनवत् । हिंसात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्यतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्यनो भोजनं
भोगसाधनं विभजाति । विशेषेण भजेत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृचतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृचऽतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

अधिरात्रीयं पुष्यं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व । ब्रह्मणस्पतिं सुत्या पूजय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्रविहि । प्रकर्षणं युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । ह्यं दसो ह्रस्वः ॥ वृचतूर्यं वृचाणामावारकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व । कृष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविष्यत्पुरोडाशादिकं कृणुष्व । कृष्व । यथा त्वं सुभगः शोभनधनोऽसंसि । भवेः ॥ अस्तेलेव्यडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमाभिमुख्येन वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति अद्भामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अद्भाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अद्भामनाः अद्वा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना विवासति । परिचरति ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण लोकेन वाजमज्ञं भरते । विभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजया जन्मनास्त्रीयेन बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैरास्त्रीयेरपत्न्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नैतुभिरन्यैः परिचारकैर्धना धनानि भरते । विभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्तं तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुथतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरङ्गुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुथति । ई । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अङ्गुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिरुपस्तरणाभिधारणात्मकेनाज्योपेतैर्हव्यैर्हविर्भिरविधत् । परिचरति ॥ विध विधाने तीदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन अजुना मार्गेण प्रणयति । प्रकृष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेनमंहसः पापादुरुथति । रक्षति ॥ उरुथती रक्षाकर्मेति यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् । अघृतेर्दरिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हंतुरपि रक्षति । अपि चास्मै यजमानायाङ्गुतः । महन्नामेतत् । आश्चर्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिरुचक्रिरङ्गुतः सर्वस्योपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कूर्मस्वार्धं गृत्समदस्त्रीव वा वैष्टुभमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । इमा गिरस्त्र्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुरोडाशस्थेमा गिर इत्येषाशुवाक्या । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूस्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. इति ॥

इ॒मा गिर॑ आ॒दित्ये॒भ्यो घृत॑सूः स॒नाद्राज॑भ्यो जु॒हो जुहोमि॑ ।
 शृ॒णोतु॑ मि॒त्रो अ॒र्य॒मा भ॒गो नस्तु॑विजा॒तो वरु॑णो द॒क्षो अंशः॑ ॥ १ ॥
 इ॒माः । गिरः॑ । आ॒दित्ये॒भ्यः । घृत॑ऽसूः । स॒नात् । राज॑ऽभ्यः । जु॒हो । जुहोमि॑ ।
 शृ॒णोतु॑ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । भ॒गः । नः॑ । तुवि॑ऽजा॒तः । वरु॑णः । द॒क्षः । अंशः॑ ॥ १ ॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यो घृतसूधृतप्रस्ताविणीधृतं चरन्तीरिमा गिरः सुतिलक्षणा वाचः सनात्सर्वदा जुहो । वाङ्मामैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वस्थानीयेन घृतं चरन्ति वायूपाणि हवींषि जुहोमि । आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मंत्राणां पयोधृतादिचरणहेतुत्वं च य ऋचोऽधीते पयसः कूल्या अस्थित्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाश्रितं । तै० आ० २. १०. ७. । नोऽस्मदीयास्ता गिरौ मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाँश्चेति इति । मित्रः प्रमीति-स्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा । भगो भजनीयो देवः । तुवीति बज्रनाम । बज्रपु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः । एतच्चांशस्य विशेषणं । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पश्चाविमं स्तोममित्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च । इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीधारयन् वीरुत बून । आ० ३. ८. । इति ॥

इ॒मं स्तोमं॑ सक्र॒तवो मे॑ अ॒द्य मि॒त्रो अ॒र्य॒मा वरु॑णो जुष॑न्त ।
 आ॒दित्यासः॑ शुच॒यो धार॑पू॒ता अवृ॑जिना॒ अनव॑द्या अ॒रि॒ष्टाः ॥ २ ॥
 इ॒मं । स्तोमं॑ । सऽक्र॒तवः॑ । मे॑ । अ॒द्य । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । जुष॑न्त ।
 आ॒दित्यासः॑ । शुच॒यः । धार॑ऽपू॒ताः । अवृ॑जिनाः । अन॒व॒द्याः । अ॒रि॒ष्टाः ॥ २ ॥

इमं मेऽस्मदीयं स्तोमं स्तोत्रं सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयोऽवेदानां जुषन्त । जुषन्तां सेवन्तां । कीदृशास्ते । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः शुचयो दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः । वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुग्रहा इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गह्वरीय पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्निव पशौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

त आ॒दित्यासं॑ उ॒रवो॑ ग॒भीरा॑ अ॒द॒व्यासो॑ दि॒प्स॑न्तो भूर्य॒क्षाः ।
 अ॒न्तः प॑श्य॒न्ति वृ॒जि॒नो॒त सा॒धु सर्वं॑ राज॒भ्यः पर॒मा चि॑द॒न्ति ॥ ३ ॥
 ते । आ॒दित्यासः॑ । उ॒रवः॑ । ग॒भीराः॑ । अ॒द॒व्यासः॑ । दि॒प्स॑न्तः । भू॒रि॒ऽअ॒क्षाः ।
 अ॒न्तरि॑ति । प॒श्य॑न्ति । वृ॒जि॒ना । उ॒त । सा॒धु । सर्वं॑ । राज॑ऽभ्यः । पर॒मा । चि॒त् । अ॒न्ति ॥ ३ ॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महांतो गभीरा गांभीर्योपेता अदव्यासः शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्सन्तः शत्रून् दंभितुं हिंसितुमिच्छन्तः ॥ दंभु दंभे । अस्मादिच्छासि सनीवन्तर्धेतीडभावपक्षे दंभ इक्षितीकारः । दंभेर्हृत्पृष्ठस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति सनः कित्त्वेऽनुनासिकलोपः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बह्व्यक्षीणि चतुर्षु येषां ते तथोक्ताः । बज्रतेजसो वा ॥ बज्रग्रीही सकथ्यस्त्रोरिति षच्समासांतः ॥ एवंभूता आदित्या अंतर्मेध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि

पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि पश्यन्ति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि सर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यो राज्ञामीश्वराणामादित्यानामन्त्यंतिके समीपे वर्तत इति शेषः ॥ कादित्योपो बज्रलमित्यतिक्रम्यन्त्य कादित्योपः ॥

साधित्ये कृतौ दीक्षणीयायामादित्यागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्वन्-
वनपतिविशेषणविशिष्टादित्यागेऽपि । तथा च दीक्षणीयायामिति खंडे सूचितं । धारयंत आदित्यासो
जगत्स्था इति द्वे एते एव भुवद्वन्भ्यो वा । आ० ४. २. इति ॥

धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयंतः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घेऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्ये । ऋतुऽवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगज्जगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तर्यमुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतोऽवस्थापयंतो देवा
दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः
कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्ये । असवः प्राणाः ।
तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च क्वांदोग्ये स्पष्टमास्मात् । आपोमयः प्राणः । क्वां० उप० ६. ५. ४. ।
इति । असुसुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघांतर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय
रक्षंतः ॥ असुरशब्दाद्भवे क्दसीति यत् ॥ ऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ क्दसीवनिपाविति मत्वर्थो यो
वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोतृभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयंतः ॥ चय गती । भीवादिको
ऽनुदानेत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मदधीना भवन्त्विति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्मय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । मये । आ । चित् । मयः । सुभु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रऽनीतौ । परि । श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । मये
राक्षसादिभ्य आगते सति यद्युष्मदीयं रक्षणं । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितुं च तदिदं
लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभ्रेव श्वभ्राणीव
स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति खलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । परित्यजेयं ॥ वृजी वर्जने । बज्रजं क्द-
सीति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथां अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहंतु । शर्मे ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखेन गंतव्योऽनुचरः । अचरः कंटकं चच्छतेरिति । तद्रहितः
साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अतस्तेन पथास्मान् शोभनं

नयतेति शेषः । हे आदित्या नोऽस्माकमधिवोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्मभ्यं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्त ॥ दाण दाने । शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिपर्तु नो अदिती राजपुत्राति द्वेषाँस्यर्यमा सुगेभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषाँसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशदितिरदीना अखंडनीया वा देवी नोऽस्मान् द्वेषाँसि द्वेषुणि रक्षांस्यति पिपर्तु । अति पारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयत्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुपु गंत्यैर्मर्त्यैरस्मान्पारयतु । अपि च वयं पुरुवीरा बह्वभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमुपस्याम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमिरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यून्तीणि व्रता विदथे अंतरेषां ।

ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । व्रता । विदथे । अंतः । एषां ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महिऽत्वं । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवी-शब्दः । भूम्यंतरिक्षस्वर्गोस्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयति । यद्वा दीप्तान् अपि वायुं सूर्यं च धारयति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽतर्मध्ये चीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामंतर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारण-विसर्जनलक्षणानि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे आदित्याः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा महि महत् प्रभूतं वो युष्माकं महित्वं महत्त्वं यत्प्रहाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण मित्र तत्प्रहाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

ची रोचना दिव्या धारयंत हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अनिमिषा अदव्या उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची । रोचना । दिव्या । धारयंत । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वप्नऽजः । अनिऽमिषाः । अदव्याः । उरुऽशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची रोचना चीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि दिव्या दिव्यानि दिविभवानि धारयंत । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिरण्ययाः । हिरण्यमया हिरण्यालंकृतसर्वांगाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो दीप्यमानाः । धारपूता उदकधारया चालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसंजातस्वप्नाः ॥ सुपां सुलुगिति असः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपंतो विगतनिद्राः ॥ स्वपितुषोर्नजिह्विति नजिह्वप्रत्यय इति तदेतत्पदकार-स्थानभिमतं ॥ अनिमिषा निमेषरहिताः । अदव्या असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोत्राः । एवंगुणविशिष्टा अधारयंतित्यन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे असुर शत्रूणां क्षेपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च देवा देवजनाः ये च मर्ता मर-
णधर्माणो मनुष्याः । तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विश्वेषां
दर्शनाय रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वदेवैः सुधितानि सुष्ठु हितानि शत-
संवत्सरलक्षणान्यायूष्यश्याम । व्याप्नुयाम ॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय चेति निपात्यते । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमीधारयन्तीरुत यून् न दक्षिणा वि-
चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिह्नसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते । सव्या सव्यो वामभागोऽपि न
ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सोराजादेशः । तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिकृस्त्रि-
यामिति स्वार्थे खः ॥ उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । नैशेन तमसावृतत्वात् आंतरादज्ञा-
नाद्वा ॥ पश्चं पश्चा च क्दसि । पा० ५. ३. ३३. इति निपात्यते ॥ किं वज्रना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्यो
ऽपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ दुंपचष् पाके । ऋहलोर्णत् । तित्स्वरितं ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः
कातरः ॥ भवे क्दसीति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ हे वसवो वासधितार आदित्या
युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा
ज्ञानात्मकमज्ञां । प्राप्नुयां ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश यं वर्धयति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतनिभ्यः । ददाश । यं । वर्धयति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतनिभ्य ऋतस्य सत्यस्य वा नेतुभ्य आदित्येभ्यो ददाश । चरपुरो-
डाशादिकं ददाति । यं यजमानं पुष्टयः पोषका नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयति । स यजमानो रेवा-
न्यनवान् प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः वसुदावा वसूनां धनानां दाता सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानो विदथेषु
वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उपं स्तेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यतिनो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदब्धः । उप । स्नेति । वृद्धऽवयाः । सुऽवीरः ।
नकिः । तं । म्रंति । अंतिः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सपत्नैरबाधितो वृद्धवयाः प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रश्च
सन् सुयवसाः शोभनसंस्थान्यपो वृष्टिलक्षणाद्युदकान्युपचैति । उपनिवसति । सर्वदा सुसंस्थानामपां समीपे निवस-
तीत्यर्थः । तथा नकिर्न च तं म्रंति हिंसंत्यंतितो न अंतिकात्समीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥
अंतिकस्य तसि कादिलोप इति लोपः ॥ यो यजमान आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टे
नयने प्रापणे भवति वर्तते स इति पूर्वच संबंधः ॥

अदिते मित्रं वरुणो न मृळं यद्वो वयं चकृमा कच्चिदागः ।
उर्वेश्यामभयं ज्योतिरिद्रं मा नो दीर्घा अभि नश्नन्तमिस्राः ॥ १४ ॥
अदिते । मित्रं । वरुण । उत । मृळं । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।
उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इद्रं । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नश्नन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्रं वरुण ॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्वामंत्रितस्याविद्यमानवद्भा-
वात् सर्वेषां षाधिकमामंत्रितस्येत्याद्युदान्तत्वं ॥ यूयं प्रत्येकं मृळं । अस्माकमुपरि दयां कुर्व । रक्षेत्यर्थः । यत्
यद्यपि वयं वो युष्माकं कश्चित् किंचिदागोऽपराधं चक्रेम । अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमेश्वर्योपे-
तादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वाञ्छां । अहं प्राप्तुयां । दीर्घा विवृ-
तास्तमिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्नातमिस्राः मृगिणा । पा० ५. २. ११४. इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान्
माभिनश्नन् । माभिमुख्येन व्यामुर्वन्तु ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।
उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभावधौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥
उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति संऽईची । दिवः । वृष्टिं । सुभगः । नाम । पुष्यन् ।
उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्सु । उभौ । अधौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यवेदंशब्देन परामृश्यते । अस्मै यजमानाय समीची
संगच्छमाने उभे बावापृथिवी पीपयतः । प्याययतः । कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृष्टौ । अस्माकस्यंताच्छां दसो
नुक् । व्यत्येन तसस्त्रामादेशामावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो बुभोकादागतां वृष्टिं
पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्योत्यते । किंच पृत्सु पृतनासु संयामिष्वाजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन्
उभा क्षयावुभौ निवासौ ॥ चिर्यति निवसंत्यस्मिन्निति चयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे
घः । चयो निवास इत्याद्युदान्तत्वं ॥ तौ परिरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मनापहतं परकीयं निवास-
स्थानं च याति । गच्छति । तथास्मै यजमानायोभावधौ जगतो भागी चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा
साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिदुहे यजचाः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।
अश्वीव तां अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्याम ॥ १६ ॥
याः । वः । मायाः । अभिऽदुहे । यजचाः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः ।
अश्वीऽईव । तान् । अति । येषं । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम् ॥ १६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या आदित्या वो युष्माकं या माया अभिद्रुहेऽभिद्रोहं कुर्वति राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ चृती हिंसासंयन्त्रयोः । प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातिथेषं । अतीत्य प्रयतियं । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित्पुरुषो दुस्तराङ्गारोगं शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयति भीवादिकोऽनुदात्तेत् । क्वांसो लङ् । अत्ययेन परस्मैपदं ॥ तथा वयम-
रिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ विस्तीर्णं शर्मन् ॥ शर्मेति गृहनाम ॥ त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समंतात्
स्याम । वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावृ आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावृः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्थानुकूलस्य भूरिदावृ भूरिर्वज्रलस्य दातुराद्यस्याहं मा आविदं । मावेद-
यानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनविषं । अपिज्ञातिः शूनं शून्यं दारिद्र्यं ॥ वर्णलोपश्चादंसः ॥
यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ दुःश्रीश्च गतिवृद्धोः । श्रीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । यत्रादित्वात्सं-
सारणं । श्रीदितश्चेति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ एतदुक्तं भवति अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति
प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति
सुयमः ॥ ईषद्दुःसुप्ति खल ॥ तादृशाद्राद्यो धनान्मावस्थां । अवयुत्य स्थितो मा भूवं । वयं सुवीराः शोभन-
पुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं सोचं वदेम । उच्चारयाम ॥ ८ ॥

इदमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वारुणमिति । पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्समदो हि
वेत्युक्त्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गुत्समदो वा अयिः । त्रिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लैंगिकः । अत्र
केचिदाहुः । इदमेकादशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । अत्रादारिद्र्यदुःखप्रणाशनं चेति शुश्रुम । अन्विधा० १.
२५. १. इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्वभ्यस्तु मूहा ।

अति यो मद्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । मूहा ।

अति । यः । मद्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्त्रैश्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः
सोचं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि संति द्वितीयभावविकारभाञ्जि भूतजातानि
मूहा महिम्ना वरुणप्रसादात्सर्वान्माभ्यस्तु । अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजथाय यज्ञे पुरुषाय
अति अतिशयेन मद्रः सुखो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरिर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां क्षुतिं भिक्षे । प्रार्थये ।
यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगांसः स्याम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगांसः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ।

उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्वः शोभनाधानास्तुष्ट्वांसः सुतवन्तो वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्वाम । शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुपसामुपायन उपागमने सत्यप्रयो न यथाप्रयोऽभिहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यते एवमनु द्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वां सुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्तुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदभ्या अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयं नः । पुत्राः । अदितेः । अदभ्याः । अभि । क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे ऋषीतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य यद्वा पुरुणां बहुणां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योदशंसस्योदभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्वाम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः ॥ परमपि कुदसीति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वागुदात्तत्वं ॥ अदभ्याः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिश्चमध्वं । अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिधवो वरुणस्य यन्ति ।

न आस्यन्ति न वि मुच्यन्ते वयो न पप्नू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिधवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । आस्यन्ति । न । वि । मुच्यन्ति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्राकृजत् । प्रकर्षेण कृष्टवान् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन वरुणस्यैतेन सिधवः स्वंदनशीला नवो यन्ति । गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिधवो न आस्यन्ति । आन्ति न प्राप्नुवन्ति । न विमुच्यन्ति । उपरता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदैकरूपिण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न । वयः पक्षिण इव रघुया रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्नुः । पतन्ति गच्छन्ति ॥ पतू गती । लित्यसि तनिपत्योऽकुदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रुथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तंतुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रशनांऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खां । ऋतस्य ।

मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं पापं विश्रयय । शिथिलीकुलं विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य पूर्णां खां नदीं ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । लभेमहि । अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । किन्तो मा भूत् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शारि । शीर्षं विकलं मा भूत् ॥ नृ हिंसायां । कर्मणि लुङ् ॥ पुर ऋतोः इत्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ५ ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्समाकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामैव वत्साद्वि मुमुग्ध्यहो नहि तदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्य॒ष्ट । व॒रु॒ण॒ । भि॒य॒से॒ । म॒त् । सं॒ऽरा॒ट् । ऋ॒त॒ऽवः । अ॒नु॒ । मा॒ । गृ॒भा॒य॒ ।
दा॒म॒ऽइ॒व । व॒त्सा॒त् । वि॒ । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒हं॒ । न॒हि॒ । त्व॒त् । आ॒रे॒ । नि॒ऽमि॒षः । च॒न॒ । ई॒शे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसे भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यष्ट । अपगमय । हे सम्राट् सम्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्ता वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ कंदसि शायजपीति अः शायजादेशः । इयहोर्भ इति भत्वं ॥ अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सकाशाब्धनीं रज्जुं विमुंचति तथाहः पापं मत्सकाशाद्विमुग्धि । विमुच ॥ क्वादसः शपः सुः ॥ पृथक्कुष । त्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपत्सचलनस्यापि नहीशे । नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

मा नो व॒धैर्व॑रु॒ण॒ ये त॑ इ॒ष्टावे॑नः कृ॒ण्व॑न्त॒मसु॑र भी॒ण॑न्ति ।

मा ज्योति॑षः प्रव॒स॒थानि॑ गन्म॒ वि षू॒ मृ॒धः शि॒श्रथो॑ जी॒वसे॑ नः ॥ ७ ॥

मा । नः । व॒धैः । व॒रु॒ण॒ । ये । ते॒ । इ॒ष्टौ । ए॒नः । कृ॒ण्व॑न्त॒ । अ॒सु॒र॒ । भी॒ण॑न्ति ।

मा । ज्योति॑षः । प्र॒ऽव॒स॒थानि॑ । ग॒न्म॒ । वि॒ । सु॒ । मृ॒धः । शि॒श्रथः॑ । जी॒वसे॑ । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हनसाधनैरायुधिर्मा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते स्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधा भीणन्ति हिंसन्ति तैरिति पूर्वत्र संबंधः ॥ श्रीष हिंसायां क्रियादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादपेः सीरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासात्मा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पञ्चशिरकालं जीवियमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मंचे घसेति त्रैलोक्यं ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रथः । विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः॑ पु॒रा ते॑ वरु॒णो॒त नू॒नमु॒ताप॑रं तु॒विजा॑त ब्र॒वाम॑ ।

त्वे हि॑ कं॒ पर्व॑ते॒ न श्रि॒तान्य॑प्रच्यु॒तानि॑ दू॒ळ॒भ व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ । पु॒रा । ते॒ । व॒रु॒ण॒ । उ॒त॒ । नू॒नं॒ । उ॒त॒ । अ॒प॒रं॒ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । ब्र॒वा॒म॒ ।

त्वे इति॑ । हि॒ । कं॒ । पर्व॑ते॒ । न॒ । श्रि॒तानि॑ । अ॒प्र॒ऽच्यु॒तानि॑ । दुः॒ऽद॒भ॒ । व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य । उत अपि च नूनमवपि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बज्रसु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळभ दुर्दभ दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दाशनाशब्धादभेषु । पा० ६. ३. १०९. ५. इति रेफस्योत्पत्तिरपदादेः द्रुत्वं च । कमित्येतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात् स्वे स्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्त्रेः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परं॑ ऋ॒णा सा॒वीर॑ध॒ मत्कृ॑तानि॒ माहं॑ रा॒ज॒न्न्य॒कृते॑न भो॒जं॑ ।

अव्यु॑ष्टा॒ इन्नु॑ भू॒यसी॑रु॒षास॒ आ नो॑ जी॒वान्व॑रु॒ण तासु॑ शा॒धि ॥ ९ ॥

परा॑ । ऋ॒णा । सा॒वीः । अ॒ध॒ । म॒त्कृ॑तानि॒ । मा॒ । अ॒हं॒ । रा॒ज॒न् । अ॒न्य॑ऽकृ॒तेन॑ । भो॒जं॑ ।

अवि॑ऽउ॒ष्टाः । इ॒त् । नु॒ । भू॒यसीः॑ । उ॒षसः॑ । आ॒ । नः॒ । जी॒वान् । व॒रु॒ण॒ । तासु॑ । शा॒धि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्द्वयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥

धू प्रेरणे । क्वांसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यकृतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं । भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति विदुष्यते । भूयसीर्भूयसो वज्रतरा उपसोऽव्युष्टा इत्तु । सत्यमव्युष्टा एव । अपरराचेष्टुत्याय ऋणानि चिंतयतो जायतो मम व्युष्टा अथव्युष्टकल्या आसन् । हे वरुण तामूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आशाधि । आ समन्ता-दनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाहं ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥१०॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मह्यं । आहं ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥१०॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानोऽन्यो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेनश्चीरो वा वृकोऽरुणश्चा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । दंभ इच्छेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्याद-स्मान्पाहि । रच ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावृ आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥११॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावृ । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवं । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥११॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदावृ भूरिर्धनस्य दातुर्धनवत आद्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्वनादवयुत्य स्थितो मा भूवं । शोभनपुत्रा यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ ११० ॥

धृतव्रता इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदस्य कूर्मस्य गृत्समदस्य वार्षं चैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रांतं । धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवमिति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्तं रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मिच देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्तं । रहसूः । ईव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मिच । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रता धृतकर्माण आदित्या अदितिः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैरभ्यषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदरे मत्तो दूरदेश आगो विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्तं । कुषत् ॥ करोतिष्क्वांसो विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनयनाश्चेति तत्वादेशः ॥ तच्च दृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यैरश्नाति प्रदेशे सूयत इति रहसूर्ध्वभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तन्नत् । हे वरुण मिच देवाश्च वो युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् जानन्नहं शृण्वतो मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतो वो युष्मान् अवसे रक्षणार्थं ऊवे । आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

अभिस्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयं । देवाः । प्रऽसतिः । यूयं । ओजः । यूयं । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽस्तारः । अभि । च । क्षमध्वं । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥ २ ॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य मित्रादेसादृशा अपि यूयमेव । तथैवो बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतरित्यव्ययं । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कृत ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । क्वांसः शपः सुः । पूर्ववत्तस्य तवादेशः ॥ अभिस्तारोऽभितः शत्रूणां हिंसितारो यूयमभि च क्षमध्वं । अभिमवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि कालेऽस्मान् मृळयत ॥

किमु नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आर्येन ।

यूयं नो मिचावरुणादिते च स्वस्तिमिंद्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किं । ऊं इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किं । सनेन । वसवः । आर्येन ।

यूयं । नः । मिचावरुणा । अदिते । च । स्वस्ति । इंद्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवा वो युष्माकं नु अवेदानीं किमु कृणवाम । किं खलु कर्तुं शक्त्वाम । न किमपीत्यर्थः । तथापरेणापरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवो वासधितारो देवाः सनेन सनातनेनाथेनाप्रक्षेप कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणां कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मिचावरुणो हे अदिते हे इंद्रामरुतः ॥ देवताद्वे चेति पूर्वपदस्थानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिमविनाशं नोऽस्मभ्यं दधात । धत्त । प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे क्तिवाभावेनातोलोपाभावः ॥

ह्ये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यं ।

मा वो रथो मध्यमवाकृते भून्मा युष्मावत्स्वापिषु अमिष्म ॥ ४ ॥

ह्ये । देवाः । यूयं । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यं ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । ऋते । भूत् । मा । युष्मावत्ऽसु । आपिषु । अमिष्म ॥ ४ ॥

ह्ये देवाः ॥ क्वांसो वर्णोपवर्णः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेवापयो धनस्य प्रापयितारो बंधवः स्थ । भवथ । ते यूयं नाधमानायाभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत । सुखयत । तथा वो युष्माकं रथ ऋतेऽक्वादीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा भूत् । मध्यमेन मंदगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान्वहितित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मत्सदृशेष्वपिषु बंधुषु सत्सु मा अमिष्म । आंता मा भूम् ॥ वतुप्रकरणे युष्मदस्त्राणां क्वादसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव यभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽइव । कितवं । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विऽइव । यभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बज्रलमागः पापं प्रमिमय । अहं प्रकर्षेणाहिसिषं । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्मान् पितेव कितवं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशास्ति तथा शशास । अनुशिष्टं चक्रे ॥ शशु अनुशिष्टावित्यस्मात्किं मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः पाशा अरेऽस्मत्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चरे संतु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं संतं विमिव पक्षिमिव व्याधो मा गभीष्ट । मा गृहीध्वं ॥ माङि लुङि ह्यहोर्भ इति भव्यं ॥

अर्वाचो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयं ।

त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादेवपदो यजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाचः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयं ।

त्राध्वं । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्राध्वं । कर्तात् । अवऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा अवेदानीमर्वाचोऽस्मदभिमुखा भवत । वो युष्माकं हार्दि ह्यवस्थितं रक्षणं भयमानो विभ्यदहमावयेयं । अभिमुख्येन प्राप्त्या ॥ व्यय गतौ भीवादिकः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्मारणशुनो वा संबन्धिनो निजुरो निहननात् ॥ जूरी हिंसार्यः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । क्वांसो ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् त्राध्वं । त्राध्वं ॥ तथा हे यजत्रा अवपद आपदः कर्तात्कर्तुः सकाशात् त्राध्वं । त्राध्वं ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादेव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवः । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयं ॥ ॥ ११ ॥

अतं देवायेत्वेकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । प्र हि क्रतुमित्थेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानित्यर्धर्चः सारस्वतः । यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्त्या मारुती । शिष्टा ऐंशः । तथा चानुक्रांतं । अतमेकादश जगत्वंतं षष्ठीन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सविच इन्द्रायाहिमे न रमंत आपः ।

अहरहर्यात्यक्तुरपां कियात्या प्रथमः सर्ग आसां ॥ १ ॥

ऋतं । देवाय । कृण्वते । सविचे । इन्द्राय । अहिऽमे । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपां । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसां ॥ १ ॥

अतमुदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सविचे सर्वस्य प्रेरकायाहिमेऽहिं वृचं हतवत् इन्द्राय यागार्थमापो न रमन्ते । तस्माद्धेतोर्भीत्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्माद्व्यत्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासामपामक्तुः सेचकं स्तोतोऽहरहः प्रत्यहं याति । गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियात्या । कियति काले निष्पन्नं । आकारः प्रश्ने । किंशब्द आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः कियात् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृचाय सिन्मचाभरिष्यत्प्र तं जनिची विदुष उवाच ।

पथो रदंतीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यथे ॥ २ ॥

यः । वृचाय । सिनं । अच । अभरिष्यत् । प्र । तं । जनिचो । विदुषे । उवाच ।
पथः । रदंतीः । अनु । जोषं । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थे ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृचायामुराय सिनमन्नमच पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादितवान् तं पुरुषं जनिचो जन-
यित्रीन्द्रस्य मातादितिर्विदुषेऽभिप्रायिन्द्राय प्रोवाच । प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृचं हतवानिति
शेषः । अपि चास्मा अस्त्रेन्द्रस्यानुजोषमनुकाममिच्छामनुकृत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विस्त्रिखंढ्यो धुनयो नद्यो
दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यन्ति । गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्यादध्यन्तरिक्षेऽधा वृचाय प्र वधं जभार ।
मिहं वसानं उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छुचुमिन्द्रः ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वः । हि । अस्यात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृचाय । प्र । वधं । जभार ।
मिहं । वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शुचुं । इन्द्रः ॥ ३ ॥

हिहेती । यस्मादयं वृचोऽन्तरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्वाध्यस्थात् । अधिष्ठितोऽभूत् । अध अतः कारणात्
वृचाय वृचं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिन्द्रः प्रजभार । प्रचिक्षेप ॥ ह्यहोर्भः ॥ स हि स खलु वृचो मिहं वृष्टेः
सक्तारं मेघं वसान आच्छादयन् ईमेनमिन्द्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ दु द्रु गतौ । लङि क्वांसः शपः सुः ॥
तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इन्द्रः शुचुं शतयितारं तं वृचमजयत् । जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाश्वेव विध्य वृकद्वरसो अमुरस्य वीरान् ।
यथा जघंथ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥
बृहस्पते । तपुषा । अस्माऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । अमुरस्य । वीरान् ।
यथा । जघंथ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र तपुषा तापकेन दीप्तिन वज्रेणाश्वेव अश्वेव वृकद्वरसः संवृत-
द्वारस्यामुरस्य वीरान् पुवान् । यदा संवृतद्वारानमुरस्य वीरान् विध्य । ताडय । वृणोतेः स्रवभूषुषिमुषिभ्यः
किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । द्रु गतौ । अस्मादीणादिकोऽसन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वारांसि द्वाराणि
येषां । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इन्द्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण बलेन यथा जघंथ त्वं
हतवान् एवैवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ हन्तिर्ज इति ही जादेशः ॥

अव क्षिप दिवो अशमानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।
तोकस्य सातौ तनयस्य भूरस्मा अर्धं कृणुतादिद्रु गोनी ॥ ५ ॥
अव । क्षिप । दिवः । अशमानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निऽजूर्वाः ।
तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धं । कृणुतात् । इन्द्र । गोनी ॥ ५ ॥

हे इन्द्र दिवो नभसः सकाशादशमानमरमवत्कठिनं वज्रमुच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वमवचिप । अस्मादीयान् शत्रू-
नुद्दिष्टावस्तात्क्षिप । येन वज्रेण मंदसानः स्तोतुभिः सूयमानः सन् शत्रुं निजूर्वाः । न्यहिंसोः ॥ जुर्वो
हिंसार्थः । लेव्यडागमः ॥ तथा तोकस्य भूरैर्मर्तव्यस्य तनयस्य पौत्रस्य सातौ सः पति ॥ निमित्ते सप्तस्थिषा ॥
संभजनार्थं । तथा हे इन्द्र गोनां गवां संभजनार्थं चास्मान् अस्माकं ॥ विभक्तिव्यत्ययः । अर्धं समुच्चिं कृणुतात् ।
कुष ॥ गोः पादांत इति गोशब्दस्यामो नुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।
 इंद्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिभयस्यै कृणुतमु लोकं ॥ ६ ॥
 प्र । हि । क्रतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।
 इंद्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भयऽस्यै । कृणुतं । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे इंद्रासोमी यं वैरिणं वनुथो हिंसयः ॥ वनुथ्यतिर्हंतिकमेति यास्कः ॥ तं क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ वृह उद्यमने तीदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रेरकौ स्थः । भवथः । तथा हे इंद्रासोमी युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं । अस्मिभयस्यै भयस्थानि युजे ॥ यजर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतोदान्तत्वं ॥ तस्मिन्नुद्वे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कुरुतं । उ इति पादपूरणः ॥

न मा तमन्न अमन्नोत तंद्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।
 यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वंतमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥
 न । मा । तमत् । न । अमत् । न । उत । तंद्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत । इति । सोमं ।
 यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा । सुन्वंतं । उप । गोभिः ।
 आ । अयत् ॥ ७ ॥

स इंद्रो मां न तमत् । न तमयत् । न ग्लपयत् । तथा न अमत् । आतं मा करोतु ॥ तमु ग्लानी अमु तपसि खेदे च । अनयोर्हंतुमर्णयंतयोर्लेख्यडागमः । छंदसुभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्सेरनिटीति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तंद्रत् । न तंद्रयेत् । तंद्रालस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् । णाविष्टत्वात्तिपदिकस्येति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इंद्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुतेत्यन्यान्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेः क्कांदसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र तप्पनप्पनयनाच्चेति तस्य तवादेशः । तस्य पितृत्वेन छित्वाभावाद्गुणः ॥ य इंद्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यश्च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यश्च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वावगच्छेत् य इंद्रः सुन्वंतं सोममभिषुण्वंतं मामस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिः सहोपायत् उपागच्छेत् । स इंद्र इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेख्यडागमः ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविद्धि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।
 त्वं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिंद्रो हंति वृषभं शंडिकानां ॥ ८ ॥
 सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविद्धि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।
 त्वं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इंद्रः । हंति । वृषभं । शंडिकानां ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविद्धि । रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतैल्लेख्येतरूपं ॥ तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतस्य मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयती शत्रून् शातयितृन् वैरिणो जेषि । जय ॥ जयतेः क्कांदसः शपः झुः ॥ किंचायमिंद्रस्यं चित् तमयसुरं हंति । हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशं । शर्धंतं । प्रसह्यशीलं ॥ शृधु प्रसह्ये ॥ तविषीयमाणं । तविषी बलमिवाचरंतं सर्वस्य भंजने शक्तं । शंडिकानां । शंडामर्कावसुरपुरोहितो । तै० सं० ६. ४. १०. १. । शंडवंशानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुर्धैर्जेषि शत्रून् दुहे रीषंतं परि धेहि राजन् ॥९॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुर्धैः । जेषि । शत्रून् । दुहे । रीषंतं । परि । धेहि । राजन् ॥९॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे भवद्योरः ॥ सगर्भसयूथसनुता-
यत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तमभिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णनायुधेन विध्य ।
ताडय । तथास्मादीयान् शत्रून् आयुर्धैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृह-
स्पते द्रुहे द्रोग्ध्रे शत्रवे रीषंतं हिंसंतं वञ्चं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् भूवन्ननुधूपितासो हवी तेषामा भरा नो वसूनि ॥१०॥

अस्माकैभिः । सत्त्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हवी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥१०॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र अस्माकिमिरास्माकीनैः सत्त्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्योपेतैर्भटैस्तानि वीर्या वीर-
कर्माणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति करोतिस्त्वम्प्रत्ययः ॥ ज्योक्
चिरकालमनुधूपितासो धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवोऽभूवन् । आसन् । हवी तान् हत्वा ॥ स्नात्वाद्य-
शेतीकारः ॥ तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमाभर । आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥११॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यं । जनं ।

यथा । रयिं । सर्वऽवीरं । नशामहे । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । दिवेऽदिवे ॥११॥

हे मरुतो वो युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूहरूपं दैव्यं देवेन्द्रेण संबद्धं जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं
बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रेणोपब्रुवे । स्तौमि । यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीर-
रैर्विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतमपत्यसाचमपत्यरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं अवलीक्यं प्रशस्यभूतं रयिं
दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहे । व्याघ्रवाम ॥ नशतिर्व्याघ्रिकर्मा । लेखडागमः । वितोऽन्यत्रेष्टीकारः ॥ ॥१३॥

अस्माकमिति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं वैश्वदेवं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं ।
अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुवंतमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अस्माकं मिचावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पप्रन्वस्मन्स्परि अवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः ॥१॥

अस्माकं । मिचावरुणा । अवतं । रथं । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पप्रन् । वस्मन् । परि । अवस्यवः । हृषीऽवंतः । वनऽसदः ॥१॥

मिचावरुणा हे मिचावरुणो आदित्यैर्धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैरैकादशसंख्याभिः वसुभिर्धरो ध्रुव

इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः सचामुवा सह भवन्ती सह वर्तमानौ युवामस्माकं रथमन्नलाभाय प्रवृत्तमवतं । यद्यदास्मदीया रथा वस्त्रनस्यरि ॥ वसंत्यस्मिन्निति वस्त्र निवासस्थानं । श्रीणादिको मनिन् ॥ तस्मात्स्थानात्परि उपरि देशांतरं ॥ पंचम्याः परावध्यर्थ इति सत्वं । अर्धार्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः ॥ वयो न पक्षिण इव प्रपन्नन् । प्रपतन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेः क्छांदसे लुङि लुङित्वात् त्रैरङ्गादेशः । पतः पुमिति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । अवस्थवोऽन्नकामाः । हृषीवन्तः प्राप्तहर्षाः । वनर्षदो वने वृक्षादौ निषणाः ॥ सांङ्घिकक्छांदसो रेफोपजनः ॥

अधं स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विष्णु वाजयुं ।

यदाश्वः पद्याभिस्त्रितो रजः पृथिव्याः सानौ जघनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अधं स्म । नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथं । देवासः । अभि । विष्णु । वाजऽयुं ।

यत् । आश्वः । पद्याभिः । त्रितः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जघनन्त । पाणिभिः ॥ २ ॥

हे सजोषसः समानं प्रीयमाणा देवासो देवा अध अधुना नोऽस्माकं वाजयुं वाजमन्नं कामयमानं गति-विशेषयुक्तं वा रथं विष्णु प्रजासु जनपदेष्वभिमुखमुदवत । उदगमयत ॥ अवतिरत्र गत्यर्थः ॥ यद्यदास्मिन्नथे युक्ता आश्वो व्यापनशीला अश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभी रजो रजकं मार्गं तिष्ठतस्तरन्तः ॥ तरन्तेः शतरि वज्रं कंदसीति शपः सुः । वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पृथिव्याः प्रथिताया भुमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैर्जघनन्त । अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हृतेर्यङ्गुणं-ताच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्रं कंदसीति शपो लुगभावः ॥

उत स्य न इंद्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।

अनु नु स्यात्यवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इंद्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।

अनु । नु । स्याति । अवृकाभिः । उतिभिः । रथं । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिर्विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्य परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ वज्रग्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ मारुतेन मरुत्स-मूह्रूपेण शर्धेन बलेन सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स्य स इंद्रोऽवृकाभिर्हिसकरहिताभिरूतिभी रक्षाभिः सहितः सन् दिवो ब्रुलोकादागत्य नु अथ नोऽस्माकं रथमनुस्थाति । आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ क्छांदसः शपो लुक् ॥ किमर्थं । महे सनये महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थं ॥

उत स्य देवो भुवनस्य सृक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवदथं ।

इळा भगो बृहद्वात रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सृक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सऽजोषाः । जूजुवत् । रथं ।

इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा । उत । रोदसी इति । पूषा । पुरंऽधिः । अश्विनौ । अधः ।

पती इति ॥ ४ ॥

उत अपि च स्य स देवो दानादिगुणयुक्तो भुवनस्य भूतजातस्य सचक्षिः सचनीयः सेव्यो ग्राभिर्देवप-त्नीभिः । क्छांदसि वै मा इति तैत्तिरीयकं । गायत्र्यादीनि क्छांदसि च देवपत्य इत्युक्तं । सजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टास्मदीयं रथं जूजुवत् । प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मावयताल्लुङि रूपं ॥

तथेळा तिसृणां देवीनामाद्येडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्देवा बृहन्महद्देव्यति द्योतत इति बृहद्देवः ॥
इगुपधासक्षणः कः । सुपां सुनुगिति विभक्तेराकारः ॥ तादृशो भगवत् प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृ-
थिवी पुरंधिर्वज्रधीः पूषा पोषको देवस्य ॥ अधशब्दस्यार्थः ॥ पती सूर्याया भर्तारावश्चिनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं
रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत ते देवी सुभगे मिथूदृशोऽघसानक्ता जगतामपीजुवा ।

सुषे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्यातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । ते इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुऽदृश । उघसानक्ता । जगतां ।
अपिऽजुवा ।

सुषे । यत् । वां । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्यातुः । च । वयः । त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च ते ते प्रसिद्धे देवी देवी देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदृशा मिथः परस्परं पञ्चल्यौ
एवंभूते उघासानक्ता उघाश्च राविश्च जगतां जंगमानामपीजुवा प्रेरयिष्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं
प्रेरयतां । उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा नवतरेण
प्रशस्तेन वचो वचसा ॥ सुपां सुनुगिति तृतीयाया लुक् ॥ यद्यदा सुषे सुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥
तदानीं स्यातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः संबन्धि वयोऽन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । औष-
धिपशुसोमात्मकानि हविलक्षणाव्यञ्जानि यस्य तादृशोऽहमुपस्तिरे । उपसृणामि । आज्येनोपस्तरणाभिधारण-
पूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ सृङ् आच्छादने । लव्युत्तमे क्वांदसो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दस्यणिति निपा-
तांतरं पादपुराणं । अत इवातोरिति । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसंमुशिजामिव श्मस्यहिर्बुध्नोऽज एकपादुत ।

चित् ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाप्नुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसं । उशिजाऽइव । श्मसि । अहिः । बुध्नः । अजः । एकऽपात् । उत ।

चित् । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपां । नपात् । आप्नुहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवा उशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वो युष्माकं शंसं
स्तुतिं संप्रति श्मसि । उश्मसि कामयामहे ॥ वशं कांती । इदं तो मसिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । क्वांदसो
वर्णलोपः ॥ उत अपि च अहिर्बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तच्च भवोऽहिनामा देवः । अज एकपात् । न जायत
इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । चितस्तीर्णतम ऋभुक्षा उरुवय उरुनि-
वास ऋभूणां निवासयिता वेदश्च सविता सर्वस्य प्रसविता चनोऽन्नं दधे । विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा-
प्नुहेमा शीघ्रगामी ॥ हि गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृष्टं इति मनिन् ॥ तादृशोऽपां नपात् अपां पीत्रीयस्था-
नीयोऽपिः ॥ अन्न औषधिवनस्पतयो जायन्ते । औषधिवनस्पतिभ्यश्चायमपिर्जायत इत्यपेरपां पीत्रत्वं । स च
धिया सुखा शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः ॥

एता वो वृश्म्युद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सं ।

श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिमंश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वृश्मि । उतऽयता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सं ।

श्रवस्यवः । वाजं । चक्रानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिं । अश्याः ॥ ७ ॥

हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतैतान्युद्यतोद्यतानि वचांसि वरिम । कामये । नव्यसे नवतराय सुव्यतमाय युष्मन्नृणायायवो मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि स्तोत्राणि समतन्त्रान् । समस्तुर्वन् । किमिच्छंतः । श्रवस्ववः श्रवणीयं यशोऽन्नं वात्मन इच्छंतः । वाजं वलं चकानाः कामयमानाः ॥ कन दीप्ति-कातिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथ्यो रथसंबन्धी सन्निर्न सर्पणशीलोऽथ इव युष्मन्नृणो धीतिमस्रदीयं कर्मा-श्याः । प्राप्नोतु ॥ अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ १४ ॥

अस्य म इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं गृत्समदस्वार्धं षष्ठ्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पंच जगत्सु । प्रथमा द्यावा-पृथिवीया ततो द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अंत्या गुंवादिषड्देवताका । तथा चानुक्रांतं । अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुवंतं । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा द्वे द्वे राकासिनीवा-ल्योरंत्या लिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिन्नविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आयसृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूचितं । अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्तं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमविची वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतं । अविची इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वा ।

महः । दधे ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिवी ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो युवां संभक्तमिच्छतोऽस्य वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुरस्य मे ममाविची अविच्यौ पालयिच्यौ भूतं । भवतं । ययो-र्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदमिदानीं ते द्यावापृथिव्यानुपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते वां युवां वसूयुधेनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे । पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहन्दभन्मा न आयो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुन्नायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मानः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः । आयोः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मानः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुन्नायता । मनसा । तत् । त्वा । इमहे ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वष्ट्रवो आयोर्मेनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्या ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान् अहन् । उपलक्षणेन । अहनि रात्री च मा दभन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः । शुभमिति सुखनाम । दुःशुना दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥ रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसासंराद्धोः । अस्मादयंताल्लुङि चङि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि र्याः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं सुन्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थः ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिपुषीमसश्चतं ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह । दुहानां । धेनुं । पिप्पुषीं । असश्चतं ।
पद्याभिः । आश्रुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुऽहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं मुखकरीं दुहानां दोग्ध्रीं पिप्पुषीं प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृद्धी । लिटः क्तसुः । लिङ्यङोश्चेति पीभावः । उगितश्चेति ङीप् । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघ-
सीनां चेति पत्वं ॥ असश्चतमसक्तावयवां एवंभूतां धेनुं गामावह । आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत
वज्रमिराहतेन्द्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिराश्रुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवतं त्वां विश्वहा
सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गतौ वृद्धी च ॥

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाख्यी यष्ट्ये । तत्र राकायागस्य राकामहमित्यादिके याज्या-
नुवाक्ये । सूत्रितं च । राकामहं सिनीवालि कुहमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथात्रि-
भारुतेष्वेते धाव्ये । सूत्रितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्पपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ ४ ॥
राकां । अहं । सुऽहवां । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्मना ।
सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरं । शतऽदायं । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

संपूर्णचंद्रा पीर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया
सुत्याहं ऊवे । आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुनुगिति पूर्वसवर्णं ईकारः ॥ सा च सुभगा
शोभनधना नोऽस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं बुध्यतां ।
वृद्धा चापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीययाच्छिद्यमानयाविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु ।
यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्थूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रांतं शतदायं वज्रधनं वज्रप्रदं
वोक्थं प्रशस्त्वं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाश्रुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥
याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाश्रुषे । वसूनि ।
ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषं । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमतयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिर्दाश्रुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि । अथेदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना
भुलोपागहि । उपागच्छ ॥ गमेः क्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । असिद्धवद्वा
भादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं
रराणा ददती ॥ रा दाने । व्यत्ययेन शानच् । छांदसः शपः झुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

सिनीवाख्या यागे सिनीवालीत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतं ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ् नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यं । आऽहुतं । प्रऽजां । देवि । दिदिद्वि । नः ॥ ६ ॥

वृष्टचंद्रामावासा सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयंसंचारिणी भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुतमाभिमुख्येनापी प्रक्षिप्तं हव्यमस्यदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिद्वि । उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ दिह उपचये । लोटि क्वांसः शपः झुः । दिश अतिसर्जेन इत्यस्माद्वा ॥

या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विशपत्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुबाहुः । सुऽअंगुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विशपत्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ पूङ्गु प्राणिप्रसवे । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बहुनीनां प्रजानां सवित्री ॥ तैवैव सूत्रेण कृनिप् । वनो र चेति डीब्रिफी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवाली विरपत्यै विशां पालयित्री ॥ विभाषा सपूर्वस्येति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्सयादित्वेन भत्वाद्दिशो जम्त्वाभावः । परादिस्त्वंदसि बहुलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ हे अस्त्वियजमाना हविर्जुहोतन । जुहुत ॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः ॥

या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इंद्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इंद्राणीं । अहे । ऊतये । वरुणानीं । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र गुंगूशब्देन राकासिनीवालीः साहचर्यात्कुल्लरुच्यते । या गुंगूः कुल्लस्तामहे । आह्वयामि । एवमुत्तरचापि योज्यं । इंद्राणीमिन्द्रस्य पत्नीमूतये रक्षणार्थमहे । आह्वयामि । तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नी स्वस्तये ऽविनाशाय आह्वयामि ॥ इंद्रवरुणेत्यादिना डीष् आनुगागमश्च ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्वार्थं चैष्टुभं रीद्रं । अनुक्तांतं च । आ ते पंचोना रीद्रमिति ॥ गूलगवादिबृद्रयज्ञेज्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूचितं च । कद्रद्रायेमा बृद्राया ते पितरिमा बृद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वबृद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । गुं सू० ४. ८. २३. इति ॥ बृद्रदेवत्ये पशी आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुम्भेतु प्र बभवे वृषभाय स्थितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. इति ॥ अत्र शौनकः । चतुर्दशीमुपोथिकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरं । आतेमूक्तेन रीद्रेण प्रलृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्ज्ज्वाथोपस्थाय च शंकरं । हविःशेषेण वर्ततेकांतरमर्तद्वितः । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते । ऋग्वि० १. ३०. इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्भेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वेति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पि॒तः । म॒रु॒तां । सु॒भं । ए॒तु । मा । नः । सूर्य॑स्य । सं॒दृ॒शः । यु॒यो॒थाः ।

अ॒भि । नः । वी॒रः । अ॒र्वेति । क्ष॒मेत॒ । प्र । जा॒येम॒हि । रु॒द्र । प्र॒जाभिः ॥ १ ॥

हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ परमपि कंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावा-
त्सर्वानुदात्तत्वं ॥ ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुखं सुखमैतु । आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमिदं पित्रे
मरुतामाख्यायिकामुखेनावदिष्य । अश्वि० १. ११४. ६. । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनात्मा युयोधाः ।
मा पृथक्कार्षीः ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । लङि क्वांसः शपः सुः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः ॥
अर्वति शत्रौ । भ्रातृव्यो वा अर्वति श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो वीर्यवान् पुत्रादिरभिचमेत । अभिमवतु । यद्वा
वीरस्त्वं नोऽस्मानभिचमेथाः । अस्मान् कृतापराधानभिचमस्व । हे रुद्र प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायेमहि ।
प्रभृताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शंतं हिमां अशीय भेषजेभिः ।

व्य॑स्मद्द्वेषो॑ वितरं व्यंहो॑ व्यमी॑वाश्चातयस्वा॒ विषू॑चीः ॥२॥

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शंतमेभिः । शंतं । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । वि । व्यंहो । व्यमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥२॥

हे रुद्र त्वादत्तेभिस्त्वया दत्तैः शंतमेभिरतिशयेन सुखकरैर्भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः शंतं हिमाः शंतं हेमंतान्
शंतं संवत्सरानशीय । व्याप्नुयां ॥ अश्वेतिर्लिङि क्वांसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मदस्मत्तो द्वेषो द्वेष्य
विचातयस्व । विनाशय । तथाहः पापं धितरमत्थंतं विचातयस्व । व्यमीवा रोगान्विषूचीर्विषु नानांचंतीः
कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान्विचातयस्व । अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पर्षि॑ णः पारमंहसः स्वस्ति॑ विश्वा॒ अभी॑ती॒ रपसो॑ युयोधि ॥३॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवः । तमः । तवसां । वज्रबाहो इति वज्रबाहो ।

पर्षि । नः । पारं । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभीऽइती । रपसः । युयोधि ॥३॥

हे रुद्र जातस्योत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रियैश्चर्येण श्रेष्ठः प्रशस्ततमोऽसि । भवसि । तथा हे वज्रबाहो
आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमोऽतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नोऽस्मानंहसः पापस्य पारं
तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि । पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वा अभीतीरभिगमनानि युयोधि । पृथक्कृत्य ॥
यांतिष्क्वांसः शपः सुः । वा कंदसीत्यपित्वस्य विकल्पनात् ङित्वाभावेऽङितश्चेति हेर्धिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उचो॑ वीराँ॑ अर्पय॑ भेषजेभिर्भिषक्तं॑ त्वा भिषजाँ॑ ऋणोमि ॥४॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमः । अभिः । मा । दुः । स्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक् । तमं । त्वा । भिषजाँ । ऋणोमि ॥४॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिरयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम । मा क्रोधयाम । क्रुद्धं मा
कार्ष्य ॥ क्रुध कोपे । अस्मात्प्रयत्नाङ्गुलि चङि रूपं ॥ हे वृषभ कामानां वर्धितर्दुष्टुती दुःस्तुत्याशोभनया स्तुत्या
मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती सहृत्वा विसदृशीरन्यैर्देवैः सह्राज्ञानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्माद्गुणेन
सह्राज्ञाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नोऽस्माकं वीरान् पुत्राभ्येषजेभिस्त्वदीयैर्भेषजैरौषधैरुदर्य । उत्कृष्टं संयोजय ।
हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तममतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं ऋणोमि । प्रथमो देवो
भिषक् । वा० सं० १६. ५. । इति च मंत्रांतरेऽप्युक्तं ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमैभी रुद्रं दिषीय ।

ऋद्रुदरः सुहवो मा नो अस्यै बभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमैभिः । रुद्रं । दिषीय ।

ऋद्रुदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । बभुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

यो रुद्रो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्षणीर्हवते । आह्वयते स्तुयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बङ्गलं कंदसीति ह्रयतेः संप्रसारणं ॥ तं रुद्रं स्तोमैभिः स्तोत्रैरवदिषीय । अवखंडयामि । पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखंडने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीतीत्वं ॥ ऋद्रुदरः । ऋद्रुदरो मृद्रुदर इति यास्कः । नि० ६. ४. । सुहवः शोभनाह्वानो बभुर्भर्ता सर्वस्य बभुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनु नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नोऽस्मान्मा रीरधत् । मा वशं नैषीत् । रध हिसासंराद्धोः । अस्माद्यंताङ्गि चङि रूपं । रध्यतिर्विशगमन इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्वक्षीयसा वयसा नाधमानं ।

घृणीव छायांरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्भं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानं ।

घृणीऽइव । छायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुम्भं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्धिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रो नाधमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तिं वयसान्नोन्ममंद । उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तम् छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्भं सुखमरपा अपापः सन् अशीय । व्यामुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयं । परिचरेयं । विवासतिः परिचरणकर्म ॥

क्र१स्य ते रुद्र मृक्याकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्र१ । स्यः । ते । रुद्र । मृक्याकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृक्याकुः मुखयिता स्यः स हस्तः क्र कुत्र वर्तते । यो हस्तो भेषजो भेषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां मुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्धितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु क्षिप्रमभिचक्षमीथाः । अभिचक्षम् ॥ चमूष् सहने । लङि क्वांसः शपः सुः । बङ्गलं कंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पञ्चाताम्रासत्या पुरस्तात् । आ० ३. ८. । इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । ब॒भ्रवे । वृ॒षभा॒य । श्रि॒ती॒चे । म॒हः । म॒हीं । सु॒ऽस्तु॒ति । इ॒रया॒मि ।
न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒कि॒नं । न॒मः॒ऽभिः । गृ॒णी॒म॒सि । त्वे॒षं । रु॒द्रस्य॑ । ना॒म ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भवे बभ्रवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिचे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्रितीचे श्रैत्वमंचते ॥ श्रिता वर्षे । श्रीणादिक इत्यत्रयः । श्रितिमंचतीत्यंचतेर्श्रित्विगित्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्रोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । त्रैघं १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वतं रुद्रं नमोभिर्नमस्करिर्हविर्भवा नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि । गृणीमः संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । क्रियादिकः । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

स्थि॒रेभि॒रंगैः॑ पु॒रुरूप॑ उ॒यो ब॒भुः शु॒क्रेभिः॑ पि॒पि॒शे हि॒रण्यैः॑ ।
ई॒शाना॒दस्य॑ भु॒वन॒स्य भू॒रेर्न॑ वा उ॒ योष॑द्रु॒द्राद॑सु॒र्यै ॥ ९ ॥
स्थि॒रेभिः॑ । अ॒ंगैः । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । उ॒यः । ब॒भुः । शु॒क्रेभिः॑ । पि॒पि॒शे । हि॒रण्यैः॑ ।
ई॒शाना॒त् । अ॒स्य । भु॒वन॒स्य । भू॒रैः । न । वै । ऊं॑ इति । यो॒षत् । रु॒द्रात् । अ॒सु॒र्यै ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरेर्दृढैरंगैरवयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्त्यात्मकैर्वज्रभी रूपैरुपेत उय उन्नूणैस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिर्दीप्तैर्हिरण्यैर्हिरण्यमयेर्हितरमणीयैर्बालंकरैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशानादीश्वरादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तु रुद्रादसुर्यै ॥ असु चेषणे । असेहरन् । असुरः चेप्ता । तच्च साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ यौतेल्लैवडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् ॥

अ॒हं॒न्वि॒भर्षि॑ सा॒य॒कानि॑ ध॒न्वा॒हं॒न्नि॒ष्कं॑ य॒ज॒तं वि॒श्वरूपं॑ ।
अ॒हं॒न्नि॒दं द॒य॒से वि॒श्वम॒भ्वं॑ न वा ओ॒जी॒यो रु॒द्र त्व॑द॒स्ति ॥ १० ॥
अ॒हं॒न् । वि॒भर्षि॑ । सा॒य॒कानि॑ । ध॒न्व । अ॒हं॒न् । नि॒ष्कं॑ । य॒ज॒तं । वि॒श्वऽरूपं॑ ।
अ॒हं॒न् । इ॒दं । द॒य॒से । वि॒श्वं । अ॒भ्वं॑ । न । वै । ओ॒जी॒यः । रु॒द्र । त्वत् । अ॒स्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वमहं अहो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि । धारयसि । तथाहंनेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बह्विधरूपयुक्तं निष्कं ह्यारं विभर्षि । तथाहंनेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महत्तामैतत् । अतिविस्तृतं जगद्वयसे । रचसि । देह रचणे । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचिदोजीय ओजस्वितरं बलवत्तरं न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दान्त्वर्थीयो विनिः । तत् आतिशायनिक इष्टम् । विस्तृतोर्लुक् । टेरिति टिप्ठोपः ॥ ॥ १७ ॥

प्रयाणे मृगस्त्रामनोश्चवचः श्रुत्वा सुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च । सुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य । गृ० ३. १०. १०. । इति ॥

सु॒हि श्रु॒तं गर्त॑सदं यु॒वानं॑ मृ॒गं न भी॒ममु॑प॒हन्तु॑मु॒यं ।
मृ॒ळा ज॒रि॒चे रु॒द्र स्त॒वानो॒ऽन्यं ते॑ अ॒स्मन्नि॒ वप॑न्तु॒ सेनाः॑ ॥ ११ ॥
सु॒हि । श्रु॒तं । गर्त॑सदं । यु॒वानं॑ । मृ॒गं । न । भी॒मं । उ॒प॒ऽहन्तुं॑ । उ॒यं ।
मृ॒ळ । ज॒रि॒चे । रु॒द्र । स्त॒वानः॑ । अ॒न्यं । ते॑ । अ॒स्मत् । नि॒ । वप॑न्तु॒ । सेनाः॑ ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं सुहि । कोदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः । तत्र सीदंतं युवानं नित्यतरुणं
मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहतमुपहतारं शत्रूणामुग्रमुग्रं । हे रुद्र त्वं स्ववानोऽस्माभिः स्तूय-
मानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळु । सुखय । ते त्वदीयाः सेना अस्मादन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं निवपंतु । निघ्नंतु ॥

कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरैदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । नानाम । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरैः । दातारं । सत्ऽपतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सीम्येति सुवर्तं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिदित्येतदुपमार्थं ॥ हे रुद्र
उपयंतमस्मात्समीपे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रतिनतोऽस्मि । अपि च भूरैर्वज्रनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां
पालयितारं ॥ पत्याविश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवभूतं त्वां गृणीषे । सीमि ॥ मिपस्तिङां तिङो
भवतीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मै अस्माभ्यं भेषजा भेषजानि रासि । देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नृस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वऽशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मादारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि
निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अति-
शयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभुनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मात्पिता
मनुर्धाति भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृत्तवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबंधि शं च योश्च
यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यथावनमस्मात्तः पृथक्करणं तदुभयं च वशिम ।
कामये ॥ वशं कांती । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवश्चस्तनुष्व मीढुस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुऽमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढुः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही
महती दुर्मतिर्दुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अपपरी वर्जने । पा० १. ४. ८८ ॥
हे मीढुः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यो
ऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुर्व । तथा तोकायास्तनुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ । सुखं कुर्व ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्चुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तृर्बभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्धितः चिकितान सर्वे जानन् हे देव द्योतमान इद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषि न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हृणीद् लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत अस-
दीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे इद्र इहास्मिन्देशे बोधि । बुध्यस्व । विदधे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः
सन्तो बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्तमदं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् । तथा चानुक्रांतं ।
धारावरा मारुतं चिष्टुवंतमिति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोस्तृतीयेऽह्न्यापिमारुतशस्त्रस्येदं मारुतनिविहानं ।
सूत्रितं च । विश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमप्रे प्रथमो अंगिरा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रु॒तो धृ॒ष्ण॒वो॒ज॒सो मृ॒गा न भी॒मास्त॒विषी॒भिर्चि॒नः ।

अ॒म॒यो न शु॒शु॒चा॒ना अ॒जी॒षि॒णो भृ॒मिं ध॒म॒तो अ॒प॒ गा अ॒वृ॒ण्व॒त ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रु॒तः । धृ॒ष्णुऽओ॒ज॒सः । मृ॒गाः । न । भी॒माः । त॒वि॒षी॒भिः । अ॒र्चि॒नः ।

अ॒म॒यः । न । शु॒शु॒चा॒नाः । अ॒जी॒षि॒णः । भृ॒मिं । ध॒म॒तः । अ॒प॒ । गाः । अ॒वृ॒ण्व॒त ॥ १ ॥

धारावरा उदकधारयांतरिक्षमावृण्वंतः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितार-
श्चालयितारः । धृष्णवो जसः परिषां धर्षकेण वलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः । सिंहा इव भयंकराः ।
तविषीभिरात्मीयैर्बलेर्वृष्टिप्रदानादिनार्चिनः सर्वे जगत्पूजयंतः । अमयो न शुशुचाना दीप्ता बह्वय इव दीप्ति-
मानाः ॥ शुच दीप्ती । लिटः कानच् ॥ अजीषिणः । अजीषमुदकं तद्वतः । यद्वा अजीषोऽपगतसारः सोमः ।
तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्यापिमारुते मरुतः स्तूयते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वति ।
अतस्तेषां तद्युक्तत्वं । एवंभूता मरुतो भूमिं भ्राम्यंतं मेघं धमंतो वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयंतो गास्तदंतर्गता वर्षा
अपोऽपावृण्वत । अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यते तथा प्रवर्षतीत्यर्थः । यद्वा भूम्याख्यो बीणाविशेषः । तं
धमंतो वादयंतो गा वलनान्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत । अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

द्या॒वो न स्तृ॒भिश्चित॒यंत॒ खा॒दि॒नो व्य॑भ्रिया न द्यु॒तयंत॑ वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रो य॒ज्ञो म॒रु॒तो रु॒क्म॒व॒क्षसो॑ वृषा॒ज॒नि पृ॒न्याः शु॒क्र ऊ॒र्ध॒नि ॥ २ ॥

द्या॒वः । न । स्तृ॒भिः । चि॒त॒यंत॑ । खा॒दि॒नः । वि । व्य॑भ्रियाः । न । द्यु॒त॒यंत॑ । वृ॒ष्ट॒यः ।

रु॒द्रः । यत् । वः । म॒रु॒तः । रु॒क्म॒व॒क्ष॒सः । वृषा॑ । अ॒ज॒नि । पृ॒न्याः । शु॒क्रे । ऊ॒र्ध॒नि ॥ २ ॥

स्तृभिः । नक्षत्रणामेतत् । यदाह यास्कः । अद्याः स्तृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति । नक्षत्रैर्व्यावो
न यथा बुल्लोकाश्चितयंत चेतयंति स्वात्मानं ज्ञापयंति ॥ चिती संज्ञाने ॥ प्रकाशंत इत्यर्थः । तथा खादिनः
शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणीर्ज्ञायंते । यद्वा खादः कटकं । तद्युक्ताः संतः प्रकाशन्ति । तथा वृष्टयो
वर्षका मरुतोऽभ्रिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयंत । सर्वे जगद्विद्योतयंति । प्रकाशयंति ॥ अभ्रश-
ब्दाज्ञवार्थं समुद्राभ्राह इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमाणाभरणं वक्षसुरसि
घेषां तादृशा हे मरुतो यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थौ इद्रो महादेवः पृन्याः । पृश्निर्माध्यमिका
वाक् । तस्याः संबंधिनि शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमुदिते प्रदेशेऽजनि । अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा
पृश्निर्नानावर्णीयं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदचो-
च्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो इद्रः पृन्या गोः शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमूधसि पयस उत्पत्ति-
स्थानेऽजनि । अजीजनत् । तस्माद्यूयमेवंमहानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । पृश्निवै पयसो
मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. इति ॥

उक्षते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कैर्लसुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥३॥

उक्षते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिषु । नदस्य । कैर्लः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षं । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥३॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्तान् लोकानुवन्ते । सिञ्चन्ति ॥ अशू व्याप्ती । श्रीणादिकः क्रन्प्रत्ययः ॥ आजिषु संयामेष्व-
त्यानिव सततगामिनसुरगान् यथा खेदापनोदायोदकैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रग-
मनैरश्वैर्नदस्य शब्दवतो मेघस्य कैर्लः कृतैर्मध्यप्रदेशैस्तुरयन्ते । वर्षणार्थं वृष्यत्वाद्भाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ तुर
त्वरणे ॥ शेषः प्रत्ययः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रां शिरस्त्राणं । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः
समानक्रोधा वा हे मरुतो दविध्वतो महीरुहादिकं कंपयन्तो यूयं ॥ धृष् कंपन इत्यस्माद्वाधत्वादावेतद्रूपं
निपात्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविद्वंकिताभिर्मृगीभिर्वडवाभिर्वा पृषं । अन्नगामैतत् । हविल-
क्षणात्तन्वन्तं यजमानं ॥ अर्शआदिवाद्च् ॥ याथ । गच्छथ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सद्मा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिष्वासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥४॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सद् । आ । जीरऽदानवः ।

पृषतऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिष्वासः । न । वयुनेषु । धूऽसदः ॥४॥

पृक्षे पृक्षते हविलक्षणाद्युक्ताय यजमानाय ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि मित्राय । वाशब्द
उपमार्थः । मित्रायेव सद् सदा आ ववक्षिरे । मरुत आवहन्ति । यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमा-
नायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । जीरदानवः । क्षिप्रदानाः । पृषदश्वासः
पृषद्भिः श्वेतविदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । अनवभ्रराधसः ॥ भृशु भृशु अधःपतने । अवभ्रंशनमवभ्रः ।
डोऽन्यथापि दृष्टते । पा० ६. २. ४८. ४. इति उपप्रत्ययः । नास्त्यवभ्रो यस्येति वज्रव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । वज्रव्रीही पृषपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ऋजिष्वासो न । ऋजु
अकृतिलं प्राप्तुवन्तो गच्छन्तोऽश्वा इव वयुनेषु गंतुषु मध्ये धूर्षदो धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषणा इत्यर्थः ॥

इधन्वभिर्धेनुभी रप्शदूधभिरध्वस्सभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गंतन मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥५॥

इधन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्सऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजतऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गंतन । मधोः । मदाय । मरुतः । समन्यवः ॥५॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे मरुतो भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा यूयमि-
धन्वभिः समिधनवद्भिः ॥ इधन्वशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । हंसासो वर्षलोपः ॥ धेनुभिः
प्रीणयितुमिच्छ रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम । महोधस्तीः । ऊधांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा रूप लप
व्यक्तायां वाचि । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैरध्वस्सभिर्ध्वसनरहितैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पंथानो मेघाः ।
एवंभूतैर्मघैः सह मार्गैरेव वागंतन । आगच्छत । किमर्थं । मधोर्मदाय । सोमस्य मदार्थं । तच्च दृष्टान्तः । हंसासो
न । यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्तुवन्ति तद्वत् ॥ १९॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गंतन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरिचे वाजपेशसं ॥६॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सुऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंत॒न॒ ।
अश्वा॑ऽइव । पि॒प्यत॒ । धे॒नुं । ऊ॒र्धनि॒ । क॒र्त॑ । धि॒यं । ज॒रि॒चे । वाज॑ऽपेश॒सं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥ अन्नमांसेतत् ॥ अन्नानि सवनान्य-
भिषुतसोमलक्षणानि हवींष्यागंतव । आगच्छत ॥ गमेलौटि क्हांदसः शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य
तनवादेशः । अत एव डित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तच्च दृष्टांतः । नरां न शंसः । नरामस्माकं शंसः
शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छत तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्थानित्यमागमशासनमिति नुडभावः । शंसः
कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वाभिवो-
धनि पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेषं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च जरिचे स्तोत्रे
वाजपेशसं वाजैरनैराक्षिष्टं ॥ पिश अवयवे ॥ धियं कर्म कर्त॑ । कुरुत ॥ करोतेऽक्हांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्त-
शब्दस्य तवादेशः ॥

तं नो॑ दात॒ मरुतो॑ वा॒जिनं॑ रथं॒ आपा॑नं ब्रह्म॑ चि॒तय॑द्दिवे॒दिवे॑ ।
इषं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ वृ॒जने॑षु का॒रवे॑ स॒निं मे॒धाम॑रिष्टं दुष्ट॑रं स॒हः ॥ ७ ॥
तं । नः । दा॒त॒ । म॒रुतः॑ । वा॒जिनं॑ । रथे॑ । आ॒पा॒नं । ब्रह्म॑ । चि॒तय॑त् । दि॒वेऽदि॒वे ।
इषं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । स॒निं । मे॒धां । अ॒रिष्टं॑ । दु॒ष्टरं॑ । स॒हः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्मभ्यं दात । दत्तं प्रयच्छत ॥ क्हांदसः शपो लुक् ॥ कीदृशं । वाजिनमन्नवंतं बलवंतं
वा । रथे रंहणे युष्मदीय आगमने निमित्तभूमी सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्वृणप्रस्था-
पकं । ब्रह्म स्तोत्रमापानमाप्नुवंतं । अपि च इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संधामेषु
कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनिं धनदानुत्वं चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुष्टरं शत्रुभिस्सरी-
रुमशक्वं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

यद्यु॑जते॒ मरुतो॑ रु॒क्मव॑क्ष॒सोऽश्वा॑न्त्रथेषु॒ भग् आ॑ सु॒दानवः॑ ।
धे॒नुर्न॑ शि॒श्वे स्व॑सरेषु पि॒न्वते॒ जना॑य रा॒तह॑विषे म॒हीमिषं॑ ॥ ८ ॥
यत् । यु॑जते । म॒रुतः॑ । रु॒क्मव॑क्ष॒सः । अ॒श्वा॒न् । रथे॑षु । भ॒गे । आ॑ । सु॒दान॑वः ।
धे॒नुः । न । शि॒श्वे । स्व॑सरेषु । पि॒न्वते॒ । जना॑य । रा॒तऽह॑विषे । म॒ही । इषं॑ ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरक्ताः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने ।
धुरीत्यर्थः । अश्वाणायुजते । आभिमुख्येन युक्ताम्कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय
महीं महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिवि सेचने ॥
तच्च दृष्टांतः । धेनुर्न शिश्वे । यथा धेनुः प्रसूतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो॑ मरुतो॒ वृक॑ताति॒ मर्त्यो॑ रि॒पुर्द॑धे व॒सवो॑ रक्ष॒ता रि॒षः ।
व॒र्तय॑त॒ तपु॑षा च॒क्रिया॑भि॒ तम॑र्व रु॒द्रा अ॒शसो॑ ह॒तना॑ वधः ॥ ९ ॥
यः । नः । म॒रुतः॑ । वृ॒कऽता॑ति । म॒र्त्यः । रि॒पुः । द॑धे । व॒सवः॑ । रक्ष॑त । रि॒षः ।
व॒र्तय॑त । तपु॑षा । च॒क्रिया॑ । अ॒भि । तं । अ॒र्व । रु॒द्राः । अ॒शसः॑ । ह॒त॒न॒ । वध॑रिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्त्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिलौ च च्छंदसि
। पा० ५. ४. ४९. इति स्वार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति ।

हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयित्र्या चक्रिया ऋष्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अभितो निवर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोक्ष्यमाणा द्रवतः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधर्हणसाधनमायुधमवहंतन । अवयुत्यास्ततः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हृतेलीटि तप्तनप्तनयनाश्चेति तनप् ॥

चिचं तद्वो मरुतो यामं चेकिते पृथ्या यदूधरण्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्वितं जरायं जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चिचं । तत् । वः । मरुतः । यामं । चेकिते । पृथ्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । चितं । जरायं । जुरतां । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चिचं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपि-शब्दः प्रसिद्धी । यद्यदा खलु पृथ्या माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनमूधरुद्वतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहंति ॥ दुहेष्कांदसो लिट् । कंदसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य सुवतस्वितस्य निदे निंदकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कुत्सायां । क्तिप् चेति क्तिप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंसा रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरुतस्वितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥ २० ॥

तान्वो महो मरुत एवयाव्रो विष्णोरिषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयाव्रः । विष्णोः । ण्यंतः । प्रभृथे । हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । कुहान् । यतसुचः । ब्रह्मण्यंतः । शंस्यं । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव्र एवं गंतव्यं स्तोत्रं यच्च वा गंतुं महो महतो महानुभावान्स्तान्वो युष्मान्विष्णोर्वापकस्य यहवमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्यैषसीयसीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकीर्णं संपादने सति हवामहे । आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वा कुहान् श्रेष्ठान् सुत्वान्वा एवंभूतान्स्तान् यतसुचो यागाद्योद्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः । ब्रह्म स्तोत्रं । तदिच्छंती वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधो धनमीमहे । याचामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वंतूषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोरुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञः । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वंतु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपः । ऊरुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभावि संतो यज्ञमूहिरे । अवहन । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो याग ननुषाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवहासन्नंगिरसश्च तेऽद्येऽपिनापिमयजतेति । तादृशा उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वंतु । प्रेरयंतु ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवा रात्रीरूपा न यथोषा अरुणैरारोचमानैः स्वतेजोभिरपोरुते । अपवृणोत्यपसारयति । तथा महो महता शुच दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृचार्द इत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

ते स्त्रोणीभिररुणेभिर्नाजिभी रुद्रा ऋतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुचंद्रं वर्णे दधिरे सुपेशसं ॥ १३ ॥

ते। स्त्रोणीभिः। अरुणेभिः। न। अजिऽभिः। रुद्राः। ऋतस्य। सदनेषु। वावृधुः।

निऽमेघमानाः। अत्येन। पाजसा। सुऽचंद्रं। वर्णे। दधिरे। सुऽपेशसं ॥ १३ ॥

रुद्रा रुद्रपुत्रास्ते मरुतः स्त्रोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्यवीणाविशेषैररुणेभिर्नाजिभिः ॥ नशब्दः समु-
च्चये ॥ आरोचमानैररणवर्णैर्वीणा रूपाभिव्यञ्जकैरखंकारिभ्यः समन्विताः संत ऋतस्योदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु
मेघेषु वावृधुः । वर्धते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसात्मीयेन बलेन निमेघमाना
नितरां मेघाबुदकं चिंतयंतस्ते सुचंद्रं शोभनाद्वादनं सुपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णे दधिरे ।
कांतिं धारयन्ति ॥

ताँ इयानो महि वरूथमृतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।

चितो न यान्पंच होतृन् अभिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथं । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

चितः । न । यान् । पंच । होतृन् । अभिष्टये । आवऽवर्तत् । अवराञ् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महद्वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तन्मरुत ऊतये रक्षणार्थमियान इयाना याचमाना
वयं ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ एनानेन नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वोपेत् उपेत्य गृणीमसि । सुमः ॥ घेति
पादपूरणः । एनेत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित ऋषिश्च यानेतान् मरुतः
पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् अवराञ् सुखानभिष्टये
ऽभिलषितसिद्ध्यर्थं चक्रिया नाभिचक्रेणावसेऽवितुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जगमिधून्प्राणान् स्वात्माभिमुख-
मावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋध्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे सुखादिभिरुपयितुमावर्तयत् । तान् सुम इति
संबन्धः ॥ अवर्तदिति वृत्तिर्ह्येतामुक्तिं चङ्कि रूपं ॥

यया रधं पारयथात्यहो यया निदो मुंचथ वंदितारं ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्चेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रधं । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुंचथ । वंदितारं ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्चाऽइव । सुऽमतिः ।

जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्या रधमारार्धकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्रमयथ । ययोत्या वंदितारं
स्तोतारं निदो निदितुः शत्रोः सकाशात्मुंचथ । मोचयथ । हे मरुतो वो युष्मदीया योतिः सार्वथास्मदभि-
मुखा भवतु । तथा सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्चेव हंभारवं कुर्वन्ती धेनुरिव
वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथागच्छस्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

उपेमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं वैष्टुभमपांनपाह्विताकं । तथा चानुक्रांतं । उपेमपोनप्रीयमिति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपांदाशुहेमा कुबित्स सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप । ई । अमृष्टि । वाजऽयुः । वचस्यां । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।
अपां । नपात् । आप्नुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । कुरति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुषीजमत्तमात्मन इच्छन्नुहमीमेनां वचस्यां वचसः सोचस्त्रिच्छामुपासृचि । उपासृजामि । उत्पाद-
यामि । अपां नपात् स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेच्छांदसो जुहु । लिङ्सिचावात्मनेपद्विधिति सिचः कित्वा-
ङ्गुणाभावः ॥ स च नाथो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी आमुहेमा आपु शीघ्रं गता ॥ हि
गतावित्यस्मादन्वेभ्योऽपि दृष्टं इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां नपात् अपां पीचस्थानीयः । अत्र ओषधिवनस्य-
तयो जायते ओषधिवनस्यतिभ्य एषोऽप्रिर्जायत इति तत्पीचत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गुणातीति गीः
स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । वज्रनामेतत् । वज्रत्वं चनोऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः ।
अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनानांकारान्वा करति । करोतु ॥ करोतिर्बल्येन शप । कः करत्कार-
तिरुधिरुतेष्वनदिते । पा० ८. ३. ५०. इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोषिषत् । सोचाणि सेवते
तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लैव्यडागमः । विकरणः सिप । इडागमश्च । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मंचं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमं । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टं । मंचं । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपां । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २ ॥

अस्मा अपानपात्संज्ञकाय देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुषु निर्मितमिमं मंचं सुषु अभिमुखेन वोचेम ।
ब्रवाम । अस्मास्माभिरुक्तमिमं मंचं कुविद्वेदत् । वज्रत्वं जानातु ॥ वेत्तेलैव्यडागमः । निपातिर्यबदिहृतेति निघा-
तप्रतिषेधः ॥ किं सोचमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वाम्यपानपात्संज्ञको वैद्यतोऽप्रिरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् ज्ञेया ।
तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन
भूतजातानि वा जजान । जनयामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तासु समन्या यंतीत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च । समन्या यंत्युप
यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शस्या निपतेत् तदानीमपोनप्रीयेयश्चः
कार्यः । तच्चैव याज्या । सूत्रितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातःसमानं सर्वेषां । आ० १२. ६. इति ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वे नद्यः पृणंति ।

तमू ऋचिं ऋचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्युरापः ॥ ३ ॥

सं । अन्याः । यंति । उप । यंति । अन्याः । समानं । ऊर्वे । नद्यः । पृणंति ।

तं । ऊं इति । ऋचिं । ऋचयः । दीदिऽवांसं । अपां । नपातं । परि । तस्युः । आपः ॥ ३ ॥

अन्या वर्था आपो सं यंति । भूम्या संगच्छंते । अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयंति । उपगच्छंति । ताः सर्वा
आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणंति ॥ पृण प्रीणने तीदादिकः ॥ तमु
तमेवापां नपातं ऋचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानं ॥ दीदेतिच्छांदसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्तसुः । वस्त्रेका-
जाहसामिति नियमादिङभावः । कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः ॥ एवंभूतं ऋचयः शुद्धा
आपः परितस्युः । परिवृत्य तिष्ठति । एष हि वैद्युतापिरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवा-
नलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयंति । घात्वालोत्कारथोर्मध्ये
वसतीवरीनिः संगच्छंते । अन्या वसतीवरीख्या आपश्चोपयंति । उपगच्छंति । ऐकमत्वं प्राप्ता भवति । एताश्च

मिलित्वा यच्च साधयत्यस्तसाध्ववृष्टिद्वारा नवो भूत्वोर्ध्वं पृथ्वीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्मर्धत वयं पूर्वं यच्च वक्ष्यामः । ऐ० ब्रा० २. २०. । इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगस्यामुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यंत्यापः ।

स शुक्रेभिः शिक्कभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तं । अस्मेराः । युवतयः । युवानं । मर्मृज्यमानाः । परि । यंति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिक्कऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदायं । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् ।
अप्सु ॥ ४ ॥

तमपां नपातमपिमस्मेरा अस्मयमाना दर्परहिता युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मृज्यमाना अत्यर्थ-
मलंकृषाणा आपः ॥ मृजू शौचालंकारयोः ॥ परि यंति । परितो गच्छंति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्निक् चरणशी-
लोदकनिर्जजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सोऽपां नपादभिरप्सु मेघांतर्गतासु समुद्रगतासु वा
मध्येऽनिध्म इंधनरहित एव सन् अस्मि अस्माकं रेवजनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा शुक्रेभिः शुभिर्निर्मलिः
शिक्कभिस्तेजोभिर्दीदाय । दीप्यते ॥

अस्मे तिस्रो अव्यथ्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषंत्यन्नं ।

कृता इवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनां ॥ ५ ॥

अस्मे । तिस्रः । अव्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नं ।

कृताऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषं । धयति । पूर्वऽसूनां ॥ ५ ॥

नारीर्नैत्र्यस्त्रिस्तो देवीर्देव्य इळासरस्वतीभारत्याख्या अव्यथ्यायव्यथनायासौ देवायापां नपातेऽन्नं
सोमाख्यं दिधिषन्ति । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे औहोत्यादिकः । व्यत्येनांत्यादेशः । धातूनामनेकार्थत्वाद् च
धारणार्थः ॥ अप्सूदकेषु कृता इवोपप्रसर्से । प्रसरन्ति ॥ छ गती । लिटीरयो रे इति रेआदेशः । छांदसो
ह्लादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात्पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं
सोऽपांनपादधिधयति । पिबति ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्याच जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पृषु परो अप्रमृथं नारातयो वि नश्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अच । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पृषु । परः । अप्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नश्नन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अचाक्षिन्नपांनपात्संज्ञके देवेऽश्वस्य जनिम अन्नं भवति । अपांनप्रधिष्ठितात्समुद्रादुच्चैःश्रवसो जातत्वात् ।
किं बज्जना । अश्व च स्वः सुष्ठुरणीयस्य सर्वस्य जगतो अन्नाक्षिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो
वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्वं द्रुहो द्रोणधुरपहर्तुं रिषो हिंसकस्य च संपृचः संपर्कात्सूरीन्
सोतृणस्नान्पाहि । रश्च । आमास्यपरिपक्वासु पृषु पुरयितव्यास्वप्सु परः परस्तादूर्तमानसप्रमृथमप्रमृथमाणं
देवमरातयोऽदातारः पुषा न विनश्नन् । न प्राप्नुवन्ति ॥ नश्नन्तिर्वाप्तिकर्मा । शिष्यडागमः ॥ अनुतानि माया-
विनो रणांसि च न प्राप्नुवन्ति ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमन्ति ।
 सो अपां नपादूर्जयन्स्वधैतर्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥
 स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुभु । अन्नं । अस्ति ।
 सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अंतः । वसुदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽंतरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखि-
 दोग्धया भवति । स देवः स्वधां वृथ्युदकं पीपाय । वर्धयति ॥ ध्यायी वृद्धी । लिङाङोश्चेति पीभावः ॥ सुभु
 सुष्ठु भूतं वृष्टिः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणमन्नं चान्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव ऊर्जयन् वलं कुर्वन्
 अप्स्वंतर्मेघस्यास्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीयते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावाजस उर्विया विभाति ।
 वया इदन्या भुवनान्यस्य प्र जायते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥
 यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतवा । अजस्रः । उर्विया । विभाति ।
 वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

योऽपांनपादृतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रो नित्य एकरूपेण सदा वर्तमान
 उर्विया उर्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्यासु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समंताद्विभाति ।
 विशेषेण प्रकाशते । अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव ।
 वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्रादेव प्रजायते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसत्रस्यापोनप्रीये चरावपां नपादा ह्रीत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अपां नप्रे चरमपां
 नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
 तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहंतीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्भीः ॥ ९ ॥
 अपां । नपात् । आ । हि । अस्यात् । उपस्थं । जिह्वानां । ऊर्ध्वः । विद्युतं । वसानः ।
 तस्य । ज्येष्ठं । महिमानं । वहंतीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्भीः ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽधिरूपस्थमपामुपस्थानमंतरिक्षमा ह्यस्यात् । आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् ।
 जिह्वानां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् ।
 अंतरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्ततमं महिमानं माहात्म्यं वहंतीर्वहं-
 सर्वत्र प्रापयंत्यो यद्भीर्यद्भ्यो महत्भ्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परियन्ति ।
 परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवाहनायोत्यादितेति कृतञ्चतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र
 प्रकटयंत्य इव नद्यः प्रवहंतीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।
 हिरण्ययात्परि योर्नेर्निषद्या हिरण्यदा ददन्यन्नमस्मै ॥ १० ॥
 हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यवर्णः ।
 हिरण्ययात् । परि । योर्नेः । निऽसद्य । हिरण्यदाः । ददति । अन्नं । अस्मै ॥ १० ॥

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । कथ्यत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यंतीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्यसदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनिः स्थानात् पर्युपरि निषद्योपविश्य राजत इति शेषः । अस्मा ईदृग्विधायापां नपाते हिरण्यदा दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्षणं ददति । प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपां ।

यमिंधते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नमुरः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्था । हिरण्यऽवर्णं । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनपुर्देवस्थानीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं चारु शोभनं । उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामैतत् । मेघांतर्हितं सवर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्यामुत्रांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयति । अस्य च देवस्य घृतं चरणशीलमुदकमन्नं भक्ष्यं । अविधनो ह्यसौ वैद्युतोऽपिः ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्जिर्दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहूनां । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविः । ऽभिः ।

सं । सानु । माज्जिर् । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वंदे । ऋक् । ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मै पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायायाय सख्येऽस्माभिः समानस्थानायापां नपाति यज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भक्ष्यपुरोडाशादिभिर्नमसा नमस्करेण च विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्जि । सम्यक् शोधयामि अन्नं करोमि वा ॥ मृज्जु शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभक्तिस्त्वस्य निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मैर्भासनेः कश्चिरेन ॥ धिष शब्दे । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः झुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेणाग्निर्हविर्लक्षणीः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवंदे । परितः स्तौमि ॥

स ई वृषाजनयत्तासु गर्भं स ई शिष्टुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिस्मातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ई । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भं । सः । ई । शिष्टुः । धयति । तं । रिहन्ति ।

सः । अपां । नपात् । अन्नभिस्मातऽवर्णः । अन्यस्येऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

स ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भमजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं छतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई सोऽयं माध्यमिको वैद्युतोऽपिस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति । मेघस्थास्ताः पिबति । अविधनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमग्निरापश्य रिहन्ति । लिहन्ति ॥ लिह आस्वादने । कपिलकादिस्त्रास्रत्वविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितोऽनभिस्मातवर्णः । अभितो स्नातो स्नानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् इहास्मिन् लोकेऽन्यस्त्विव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्त्रीवापेस्तन्वा शरीरेण कश्चिधनलक्षणेन विवेष । व्याप्तो बभूव ॥ विष्टु व्याप्ती ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्मिन्वांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीद्वांसं ।

आपो नम्रे घृतमन्नं वहंतीः स्वयमक्तैः परि दीयन्ति यद्भीः ॥१४॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्मिन्वांसं । अध्वस्मभिः । विश्वहा । दीद्वांसं ।

आपः । नम्रे । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अक्तैः । परि । दीयन्ति । यद्भीः ॥१४॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽन्तरिक्षलक्षणे स्थाने तस्मिन्वांसं स्थितवन्तमध्वस्मभिर्ध्वसनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वा-
ण्यहानि दीद्वांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्भीर्यद्भी महत्य आपः स्वयमात्मनैवाक्तिरतनशीलैः सततगंतुभिः
स्वकीये रूपैः परिदीयन्ति । परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीङ् ल्ये । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किं कुर्वन्त्यः ।
नम्रेऽपां नपाते घृतं चरणशीलोदकात्मकमन्नं वहन्तीर्वहन्त्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृत्तिं ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

अयांसं । अग्रे । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मघवन्तऽभ्यः । सुऽवृत्तिं ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

हे अग्रे सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छ । किमर्थं । जनाय । अस्मादीयपुत्रादिजननार्थं । तथा
मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृत्तिं शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रमयांसं । उपागच्छ ॥ यम
उपरमे ॥ अतः कारणाद्यद्भद्रं सर्वे देवा अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं
विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रीढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ २४ ॥

तुभ्यमिति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माध-
वश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थी अग्निः शुचिश्च । पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठा मित्रावरुणौ नभस्त्वश्च ॥
तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं षड्वचं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्तेः प्रेषिः प्रेषितव्यं
यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षष्ठां प्रेषाणामुपरिष्ठादेव ताः षड्वचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च
सूत्रितं । उपरिष्ठात्तृच ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशैत्येतेन । आ० ८. १. ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुश्नन्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेद् स्वाहा प्रहुतं वर्षदृतं होचादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥१॥

तुभ्यं । हिन्वानः । वसिष्ठः । गाः । अपः । अधुश्नन् । सीं । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिबेद् । इन्द्र । स्वाहा । प्रहुतं । वर्षदऽकृतं । होचात् । आ । सोमं । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥१॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमो गा गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि अपणद्रव्याणि
वसतीवर्याख्या अपश्च वसिष्ठ । वस्ते । आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च
सीमेनं सोममविभिरवेर्वात्ममयैर्दशापविवैरद्रिभिर्यावमिश्राधुचक्षुः । अचारयन् । यावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण
पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽन्त्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा
स्वाहाकारेण प्रकृतं प्रकर्षेणाग्नी चित्रं षषड्वचं षषड्वारेण च त्यक्तं तं सोमं होचाद्भोतुर्गगादा समन्तात्पिब ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जुभासौ अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोचादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥२॥

यज्ञैः। संऽमिष्टाः। पृषतीभिः। ऋष्टिभिः। यामन्। शुभासः। अंजिषु। प्रियाः। उत।
आऽसद्यः। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः। पोचात्। आ। सोमं। पिबत। दिवः। नरः ॥ २ ॥

हे मरुतो यक्षीर्यागैः संमिष्टाः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषदतीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि
गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभासः शुभाः शोभमानाः। उतशब्दस्यार्थः। अंजिष्व-
भरणेषु प्रियाश्च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तुं बद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽंतरिक्षस्य नेतारः एवं-
भूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिषास्तीक्ष्णैर्बर्हिष्यासद्योपविश्य पोचात् पोतुर्यागात् सोममापिबत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयान्या च। तथा च सूचितं। अमेव नः सुहवा आ हि गंतं द्रा-
विष्णू पिबतं मध्वो अस्य ॥ आ० ५. ५. इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतं नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन।
अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमन्नः ॥ ३ ॥
अमाऽइव नः। सुहवाः। आ। हि। गंतं। नि। बर्हिषि। सदतन। रणिष्टन।
अथ। मंदस्व। जुजुषाणः। अंधसः। त्वष्टः। देवेभिः। जनिभिः। सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे। हे सुहवाः शोभनाङ्गानास्त्वष्टृप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहैवागंतन। आगच्छत ॥
गमेष्कांदसः शपो लुक्। तप्तनप्तनयनाश्चेति तनवादेशः। हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीक्ष्णं
निषदतन। निषणा भवत ॥ सदेष्कांदसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन। रमध्वं ॥ रण शब्दार्थः।
अथ क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात्। अस्माच्छांदसो लुङ्। पूर्ववत्तनवादेशः ॥ अथानंतरं हे त्वष्टः
देवेभिरन्यैर्देवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमन्नः शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थं षष्ठी ॥
सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानो मंदस्व। तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोश्नहोतर्नि षट् योनिषु त्रिषु।
प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबामीध्रात्तव भागस्य तृप्नुहि ॥ ४ ॥
आ। वक्षि। देवान्। इह। विप्र। यक्षि। च। उश्नन्। होतः। नि। सद्। योनिषु। त्रिषु।
प्रति। वीहि। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पिब। आमीध्रात्। तव। भागस्य। तृप्नुहि ॥ ४ ॥

हे विप्र मेधाविज्ञये देवान् यष्ट्यानिद्रादीनावक्षि। आवह। यक्षि च। तान्यज च। हे होतर्देवानामा-
ङ्गात्स्वं चोश्नस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु निषद। उपविश।
उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि। प्रतिकामयस्व। कामयित्वा
चापीध्रादपीध्रायागात्सोमं पिब। पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन भागेन तृप्नुहि। तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्यावर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्णोर्हितः।
तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपन्पिब ॥ ५ ॥
एषः। स्यः। ते। तन्वः। नृम्याऽवर्धनः। सहः। ओजः। प्रऽदिवि। बाह्णोः। हितः।
तुभ्यं। सुतः। मघऽवन्। तुभ्यं। आऽभृतः। त्वं। अस्य। ब्राह्मणात्। आ। तृपत्। पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्यः स एष सोमस्यै तव तन्वः शरीरस्य नृम्यावर्धनः। बलस्य वर्धकः। तुभ्यं सुत इत्युत्तरच संबंधः।
येन सोमेन प्रदिवि पुराणि त्वयि बाह्णोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यमोजस्तत्कारणभूतं बलं च
हितः। निहितं भवति ॥ खिग्व्यत्ययः ॥ हे मघवन् धनवन्निद्रं तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभि-

सुतः । तुभ्यं होतुमाभुतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्मेयं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसि नो यागात्तुपत् त्वयं-
स्त्वमापिब । अभिमुख्येन पिब ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्तेति चतुर्थर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्यदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मामेतत् ॥ शस्त्रलक्षणा
वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उन्नातुभिः कृतस्य सोचस्थानुगुणेनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः
सोमलक्षणमन्नमावृतमृत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवामच्छाभिमुख्येनैति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं
सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशस्तुर्यागादापिबतं । अभिमुख्येन पिबतं ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके मंदस्वेति षड्वचं पंचमं सूक्तं
गार्त्समदं । मंदस्वेत्यनुक्रांतं । पूर्वत्र चतुर्थं तु जागतं त्विति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यं । तत्राद्यास्तस्य
अचो द्रविणोदोदेवताकाः पंचम्याश्विनी षष्ठापेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि अतुयाजेषु प्रेषानुक्शिरस्कान् कृत्वा
तैः प्रेषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रेषाणामुपरिष्ठात् मंदस्वेत्याद्याः षड्वचः क्रमेण प्रेषेयणीयाः ।
सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

मंदस्व होत्रादनु जोषमंधसोऽध्वर्यवः स पूर्या वष्ट्यासिचं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ १ ॥

मंदस्व । होत्रात् । अनु । जोषं । अंधसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्या । वष्टि । आऽसिचं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशः । ददिः । होत्रात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन होत्रात्
होतुर्कर्तुं कायागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः स द्रविणोदाः पूर्या संपूर्यामासिचं सिध्यमानामा-
ज्जतिं वष्टि । कामयते । अतस्तस्मै द्रविणोदसेऽभय एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्तत्कामो द्रविणोदा
ददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होत्रात् होतुर्यागात् ऋतुभिरिष-
मासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह सोमं पिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो द्दिर्यो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोचात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ २ ॥

यां ऊं इति । पूर्वं । अहुवे । तं । इदं । हुवे । सः । इत् । ऊं इति । हव्यः । द्दिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युऽभिः । प्रऽस्थितं । सोम्यं । मधु । पोचात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिबं । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामेव पूर्वं होतुकर्तुके सोमयागेऽहुवे । आहूतवानस्मि इदं संप्रति तं तमेव पोतु-
कर्तुके सोमयागे हुवे । आहूयामि । सेत् स एव द्रविणोदा हव्यो ह्यातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ द्दिरभीष्टफलस्य
दाता यो नाम यः खलु पत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीत-
मासीत् । हे द्रविणोदः पोचात् पोतुर्यागादृतुभिर्ऋजसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

मेद्यंतु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेद्यंतु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।

आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्या । त्वं । नेष्ट्रात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिबं । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो येभिर्वैर्वाहिरीयसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते
मेद्यंतु । तृप्यंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन् अहिंसन् वीळयस्व । वृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमायूयागत्य
अभिगूर्यावस्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादृतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

अपाङ्गोचादुत पोचादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितं ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होचात् । उत । पोचात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत । प्रयः । हितं ।

तुरीयं । पात्रं । अमृक्तं । अमर्त्यं । द्रविणः । उदाः । पिबतु । द्राविणः । उदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्थेयं । यो द्रविणोदा होचाङ्गोतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोचात्पोतुर्यागादमत्त
सोमं पीत्वामावृत । उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत । असेविष्ट । स
द्राविणोदसो हवीरूपद्रविणस्य प्रदातुभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ऋत्विजोऽच द्रविणोदस उच्यते हविषो
दातारस्ते चैनं जनयति । नि० ८. २. । इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशो द्रविणोदा अमृक्तं दशापवित्रेणामृष्टम-
मर्त्यममरणसाधनं तुरीयं पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं पिबतु ॥

अर्वाचमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युंजाथामिह वां विमोचनं ।

पृक्तं हवीषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाचं । अद्य । यय्यं । नृवाहणं । रथं । युंजाथां । इह । वां । विऽमोचनं ।

पृक्तं । हवीषि । मधुना । आ । हि । कं । गतं । अथ । सोमं । पिबतं । वाजिनीवसू

इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनी अवास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गंतारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारमिह यक्षि वां युवयोर्विमोचनं
विमोचयितारं रथमर्वाचं यथावर्गभवति तथा युंजाथां । किंच मधुना स्वादुरसेन हवीषि पृक्तं । संयोजयतं ।

अथ चा गतं । आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानंतरं हे वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अनेन वासयितारी बलवर्धनी वा सोमं पिबतं ॥

जोष्यमे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिं ।
विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥६॥
जोषि । अमे । संऽइधं । जोषि । आऽहुतिं । जोषि । ब्रह्म । जन्यं । जोषि । सुऽस्तुतिं ।
विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः ।
पायय । हविः ॥६॥

हे अमे समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनसोचं जोषि । जुषस्व । किंच वसो सर्वेषामावासभूत हे अमे उशतः कामयमानान् महो महतो विश्वान् सर्वान्देवान् उशन् कामयमानस्त्वमुतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः सर्वेदेवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥ ॥१॥

उदु ष्य इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभं सवितुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । उदु ष्य एकादश सावित्रमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं सावित्रमिति विज्ञानीयं । ब्रूहश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदं । आ० ८. ८. इति ॥

उदु ष्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्यात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोचं स्वस्तौ ॥१॥
उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्तमं । तत्तऽअपाः । वह्निः । अस्यात् ।
नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोचं । स्वस्तौ ॥१॥

स्यः स देवो बोतमानः सविता सवायं लोकानां प्रसवायानुज्ञाद्यै शश्वत्तमं प्रतिदिनमुदस्यात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अपः अप इति कर्मणामसु पाठात् ॥ वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीतिहोचं कांतयज्ञं यजमानं स्वस्तावविनाशि जेमेऽभजत् । भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दो विमक्तयंतनिर्दिष्टशब्दपरसथाय-पर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मुया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥२॥
विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।
आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निर्मुयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

देवो बोतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्व उन्नतः सन् बाहवा बाह्व प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्त्तरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ खंदंत इति शेषः । तास्य निर्मुया नितरां शोधयिष्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयतीत्यर्थः । अयं चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तिऽतरिणे रमते ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदत्तमानं चिदेतोः ।

अह्यर्षूणां चिद्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥३॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ।

अह्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

यान् गच्छन् सविताशुभिश्चिद्गीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति । विमुच्यते । नूनमिति पूरणः । अतमानं चित्सततं गच्छन्तमपि जनमेतोर्गमनादरीरमत् । उपरमयति । किंच अह्यर्षूणां । अहिमाहंतारं शत्रुमर्थ-
त्यभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः । तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्मानु-
पस्थास्योक्ती रात्रिः । मोकी शोकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् । आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरती रात्रि-
रागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयंती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक धीरः ।

उत्संहायास्याद्भृ५तूरदधररमतिः सविता देव आगात् ॥४॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्यं । धीरः ।

उत् । संऽहाय । अस्यात् । वि । ऋतून । अदधः । अरमतिः । सविता । देवः । आ ।

अगात् ॥४॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समव्यत् । संवेष्टयते । पुनःशब्दः पूर्वेषुरप्येवमकार्षी-
दिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥
शक्यं कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् । सवितर्युपरत इति
शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहायोदस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्या-
परित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शयानो भवति संजिहानसु द्वापरः । ऐ० ब्रा० ७. १५. । इति । सविता
सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून काल-
विशेषांश्च व्यदर्दः । विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सविचा ॥५॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सविचा ॥५॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पुण्यभूताश्वान्वितिष्ठते ।
अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सूनूतेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोषाः सविचान्विषितं
प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमपेक्षेष्टं प्रथममग्निहोचाख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् । आदधाति ॥ ॥२॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरतामभूत् ।

शश्याँ अपो विकृतं हित्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥६॥

संऽआववर्त्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्यान् । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योदा विष्ठितो युवार्थं प्रस्थितः समाववर्ति । समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म चिह्नतमर्धकृतं हिल्वी हिल्वागात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैवस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

त्वया हितमर्पमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्युः ।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥
त्वया । हितं । अर्पं । अप्सु । भागं । धन्व । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्युः ।
वनानि । विभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् ॥ जलाधारे वा हितं निहितमप्यमपां संबन्धिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरक्षेपु मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्वितस्युः । अधितिष्ठति । किंच वनानि वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुस्तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
विश्वो मातृाडो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥
यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिं । अर्पं । अनिऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ।
विश्वः । मातृाडः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि ।
आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमापुं योग्यमनिशितमतीक्ष्णं । मुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रिर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मातृाडो मृताङ्गिन्नादं डादुत्पद्यमानः पत्न्यागात् । आगच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येंद्रो वरुणो न मिचो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥
न । यस्य । इंद्रः । वरुणः । न । मिचः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।
न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्दैवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेंद्रो न मिनाति । न हि नस्ति । वरुणस्य न मिनाति मिचश्चार्थमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति । अरातयोऽसुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति चेमाय ऊवे । स्तौमि ॥

भागं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अब्याः ।
आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरंऽधिं । नराशंसः । प्राःपतिः । नः । अ॒व्याः ।
आऽअ॒ये । वा॒मस्य॑ । संऽग॒ये । र॒यी॒णां । प्रि॒याः । दे॒वस्य॑ । स॒वितुः॑ । स्या॒म ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बह्वप्रज्ञं वा सवितारं ॥ पुरंधिर्बह्वधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नः सुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो प्रासतिर्देवपत्नीनां पतिश्चंद्रसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते कंदांसि वै प्रा इति उत प्रा व्यंतु देवपत्नीः । ऋग्वे० ५. ४६. ८. इति च ॥ सवितार्याः । अव्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयिरिति ॥ आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्वामः भवेम ॥

अ॒स्मभ्यं॑ तद्वि॒वो अ॒द्भ्यः॑ पृथि॒व्यास्त्वया॑ दत्तं का॒म्यं॑ रा॒ध आ गा॑त् ।
शं॑ यत्स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॑ भवा॒त्युरु॑शंसाय स॒वितर्ज॑रि॒त्रे ॥ ११ ॥
अ॒स्मभ्यं॑ । तत् । दि॒वः । अ॒त्ऽभ्यः॑ । पृथि॒व्याः । त्वया॑ । दत्तं॑ । का॒म्यं॑ । रा॒धः । आ । गा॑त् ।
शं॑ । यत् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ॒पये॑ । भवा॒ति । उ॒रु॒ऽशंसा॑य । स॒वितः॑ । ज॒रि॒त्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो दुलोकात् अद्भ्योऽंतरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेऽद्या गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तद्वंशजाय यद्वनं शं सुखकरं भवति भवेत् उरुशंसाय बह्वस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता काररिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

यावाणिवेत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्तमदं त्रैष्टुभमाश्विनं यावाणिवेष्टावाश्विनमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वं पटलेऽस्य विनियोगः । सूचितं च । यावाणिवेष्टे यावापृथिवी । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तं । सूचितं च । यावाणिव नासत्याभ्यामिति चीणि । आ० ४. १५. इति ॥

या॒वा॒णो॒व तदि॑दर्थं जरे॒थे गृ॒ध्रे॒व वृ॒क्षं नि॒धि॒मंत॑म॒च्छ ।
ब्र॒ह्मा॒णो॒व वि॑दर्थं उ॒क्थ॒शासा॑ दू॒ते॒व ह॒व्या ज॒न्या पुरु॑चा ॥ १ ॥
या॒वा॒णाऽइ॒व । तत् । इत् । अ॒र्थं । ज॒रे॒थे इति॑ । गृ॒ध्राऽइ॒व । वृ॒क्षं । नि॒धि॒ऽमंतं॑ । अ॒च्छ ।
ब्र॒ह्मा॒णाऽइ॒व । वि॑दर्थं । उ॒क्थ॒ऽशसा॑ । दू॒ताऽइ॒व । ह॒व्या । ज॒न्या । पुरु॑चा ॥ १ ॥

हे अश्विनी यावाणोव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेर्धातोरर्थशब्दः । अर्थोऽर्तेरिति यास्कः । जि० १. १८. ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पुराणः । जरेथे । जरयेथे । अरातिं बाधिकां । यद्वा यथा गुरु यावाणो बिभ्री तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गंतारं जरेथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमतं धनवंतं यजमानमच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यज्ञे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारी ब्रह्माणिव ब्राह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव पुरुचा बह्वभिः पुरुषैर्हव्या द्वातव्यौ युवां । अत्रोपमेयद्वित्वानुसरिणोपमानद्वित्वं ॥

प्रा॒त॒र्या॒वा॒णा र॒थ्ये॒व वी॒रा॒जे॒व य॒मा व॒र॒मा स॑चेथे ।
मे॒ने इ॒व त॒न्वा॒ऽशु॒भमा॒ने द॑पंतीव क्रतु॒विदा॑ जने॒षु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरं । आ । सचेथे इति ।
मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुभमाने इति । दंपती इवेति दंपतीऽइव ।
क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनी प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गंतारी रथेव रथिनाविव वीरी स्वकर्मणि शूरौ । अजिवा-
जाविव ह्यागाविव यमा यमलौ । मेने इव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुभमाने शोभमानौ । दंपतीव
जायापती इव संगती जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारमासचेथे । आगच्छथ ॥

शृगेव नः प्रथमा गंतमर्वाक् छपाविव जर्भुराणा तरोभिः ।

चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्त्रावाचा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृगाऽइव । नः । प्रथमा । गंतं । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाचा । यातं । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनी शृगेव पशोः शृगे इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविवाश्चादेः खुराविव तरोभिर्वैर्जर्भुराणा
शृगं गच्छंती युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमागतं । आगच्छतं । किंच हे अश्विनी वस्तोः प्रति अहः प्रति
चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे उस्त्रा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथेव रथिनाविव हे शक्रा स्वकर्मणि
शक्तावर्वाचास्त्रादभिमुखी यातं । गच्छतं ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतं । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव ।

प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनां । खृगलाऽइव । विस्रसः । पातं । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनी नावेव नावाविव सिंधून् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं । युगेव यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा
च रथचक्रनाभिफलके । उपधी इव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः
तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षंती तनोर्हिसामपनयतः
तथा नोऽस्माकं तनूनामंगानामरिषण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुनाणे तनुर्हिसाया रक्षतः तथा
विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शंभविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनी वातेव वाताविवाजुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यात्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं
गंतारी युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शनेनार्वागस्त्रादभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव
हस्ताविव पादेव पादाविव तन्वे शरीराय शंभविष्ठा सुखस्य भावयितुतमी युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
श्रेष्ठं धनमच्छ प्रति नयतं । प्रापयतं ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
 नासेव नस्तन्वौ रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥६॥
 ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनौऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।
 नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥६॥

हे अश्विनी ओष्ठाविवान् आस्त्राय मधुररसवद्भवनं वदंती स्तनाविव नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव नोऽस्माकं तन्वस्तनौ रक्षितारा रक्षितारौ भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवान् अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । भवतं ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
 इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतं ॥७॥
 हस्ताऽइव । शक्तिं । अभि । संददी इति संऽददी । नः । क्षामऽइव । नः । सं । अजतं । रजांसि ।
 इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयंतीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वधितिं । सं । शिशीतं ॥७॥

हे अश्विनी हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसंददी अभिमुख्येन सम्यक् प्रयच्छंती भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युदकानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं समजतं । प्रेरयतं । अपि च अश्विना हे अश्विनी इमा गिरोऽस्माभिः कृताः सुतीर्युष्मयंतीर्युवामिच्छंतीः स्वधितिमसि क्षणोत्रेणैव तेजनश्राणवत् संशिशीतं । सम्यक् तीक्ष्णीकृतं ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
 तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥८॥
 एतानि । वां । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमं । गृत्समदासः । अक्रन् ।
 तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातं । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥८॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म ब्रह्माणि मंत्रान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि ब्रह्माणि नरा नेतारौ जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणा युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं सुमः ॥ ॥४॥

सोमापूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापूषणमंत्योऽर्धर्चोऽप्यदितिरिति । अवतु देव्यदितिरित्यस्यां त्वार्धर्चस्यादितिर्देवता ॥ सोमापूषणे पर्शो वपापुरोडाशहविषामावास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अपीषोमाविति खंडे सूचितं । सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।
 जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥९॥
 सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।
 जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥९॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो बुलोकस्यापि जनना

जनयितारी पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारी भवथः । किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य
कृत्स्नस्य जगतो गोपी गोप्तारी देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्कमाप्सवन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इन्द्रः । पक्कं । आप्सासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्यां । जनन्त । दुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति
यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासिध्यानि तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां
सोमापूषभ्यां सहिन्द्र आप्सासु तक्षणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्कं परिपक्कं पयो जनत् । जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्व ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्तचक्रं । रथं । अविश्वमिन्व ।

विषुवृतं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिन्वथः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारी सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो लोकस्य । लोका रजांस्युच्यन्त
इति यास्कः । विमानं परिच्छेदकं । सर्वमानमित्यर्थः । सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रं । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः ।
अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्व विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचर-
श्मिं पंचर्तुरश्मिं । हेमन्तशिशिरयोः समासेनर्तवः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश मासाः पंचर्तवो हेमन्तशिशि-
रयोः समासेन । ऐ० ब्रा० १. १. इति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिन्वथः ।
अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्यन्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अर्धन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुषं रायस्पोषं वि ष्यतां नाभिस्मस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनं । चक्रे । उच्चा । पृथिव्यां । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यं । पुरुवारं । पुरुषं । रायः । पोषं । वि । ष्यतां । नाभिः । अस्मे इति ॥ ४ ॥

अन्यस्तयोरिकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छिते दिवि द्युलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथि-
व्यामोषधिरूपेण अर्धन्तरिक्षेऽन्तरिक्षे च चंद्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बह्वभिर्वर-
णीयं पुरुषं बह्वकीर्तिं रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पश्चात्तत्कं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्यो
इति । अस्मै अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विष्यतां । विमुंचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणावर्ततं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वं । अन्यः । अभिचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवर्ततं । धियं । मे । युवाभ्यां । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणी अन्यो युवयोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतानि जजान । अजनयत् । तथा च मंत्रः । सोमः पवते जनिता मतीनां । अन्वे ० ९. ९६. ५. । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिवक्षाणो भिपश्यन्नेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणी मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवतं । रक्षतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वाः शत्रुसेना जयेम । अभिमवेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जिन्वतु । विश्वंऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जिन्वतु । तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच देवी द्योतमानानर्वाप्रत्युता केनापि प्रातिकूचमप्रापितादितिरवतु । अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धं ॥ ॥ ६ ॥

वायो ये त इत्येकविंशत्युचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं गायत्रं । अंबितम इति षष्ठस्य तुचस्यादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्या । शुक्रस्याद्येतिषेन्द्रवायवी । अयं वां मित्रावरुणेति पंचानां मित्रावरुणावश्विनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्येत्यस्तुचो ब्राह्मण-सूचयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविद्यानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । अपि च हव्यवाहनमिति पादोऽपिदेवत्यो वा । तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तुचेऽत्यिन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽत्यस्तुचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽवितमेऽनुष्टुभौ बृहती चेति ॥ पृष्ठाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽत्यतुचवर्जमेतत्सूक्तं । वायव्यतुचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतुचस्य शुक्रस्याद्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीत्राः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा दिविसृशति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पंच तुचाः । आ० ७. ६. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने, मैत्रावरुणशस्त्रेऽयं वां मित्रावरुणेति षष्ठहस्तोचियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्ठेति खंडे सूचितं । अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिच्छसि । आ० ७. २. इति ॥ आभिप्लविके-ष्वहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तुचः पंचदशदिस्तोमनिमित्तमावापनीयः । अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तुचाः । आ० ७. ५. इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मैत्रावरुणयहस्यानुवाक्या । सूचितं च । मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा । आ० ५. ५. इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे कंदसि गोमदू ध्विति तुचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तुचाः । आ० ४. १५. इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च इन्द्रो अंग महज्जयमिति तुचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इन्द्रो अंग महज्जयमभि न्यू षु वाचं । आ० ६. ४. इति ॥ आययणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्यनुवाक्या । आययणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽवितमे नदीतम इति सारस्वतः सप्तमस्तुचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंबितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. इति ॥ व्यूढे दशरात्रे प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविद्या-नीयस्तुचः । अथ कंदोमा इति खंडे सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तुचाः । आ० ८. ९. इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तुचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदेतं । आ० ४. ९. ऐ० ब्रा० १. २९. इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्त्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिस्तेर्नियुत्वान् नियुज्युक्तस्त्वं सोम-पीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

नियुत्वा^१न्वाय^२वा ग^३ह्ययं शुक्रो अयामि ते । गंतांसि सुन्वतो गृहं ॥२॥
नियुत्वा^१न् । वायो इति । आ । गृहि । अयं । शुक्रः । अयामि । ते । गंता । असि ।
सुन्वतः । गृहं ॥२॥

हे वायो नियुत्वा । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागृहि । आगच्छ । अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गंतांसि । याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवांशिर इन्द्रवायू नियुत्वंतः । आ यातं पिबंतं नरा ॥३॥
शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वंतः । आ । यातं । पिबंतं । नरा ॥३॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वंतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वंती युवां गवांशिरः । गव्यं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिबतं ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवै ॥४॥
अयं । वां । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हवै ॥४॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

राजानावनंभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥५॥
राजानौ । अनभिऽद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥५॥

राजानावीश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिद्रुहानभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ॥७॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥६॥
ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।
सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥६॥

सम्राजावाञ्छयैव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृतामौ । तत्रां महित्वं घृतात्तावस्त्विति मंत्रांतरात् । ऋग्वे० ६. ६७. ८. । आदित्यादितेः पुत्री दानुनस्पती दानुनो दानस्य देवस्य वा धनस्य पती स्वामिनौ । ता तौ मित्रावरुणावनवह्वरमकुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्तिं रुद्रा नृपाय्यं ॥७॥
गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यं ॥७॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्याश्रुतभाषणरहिती हे रुद्रा रोक्यमाणी द्रवंती युवां वर्तिमार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नेतुभिर्देविः पातव्यं सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं । गच्छतं । ऊं ध्विति पूरणी ॥

न यत्परो नांतर आदर्धवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदर्धवृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ यद्वनं परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनायोग्यो मर्त्यो रिपुर्नानादधर्षत तथोक्त-
लक्षणेतरोऽतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यन्नादधर्षत तद्वनमावोहमिति शेषः ॥

ता न आ वोहमश्विना रयिं पिशंगसंदृशं । धिषण्या वरिवोविदं ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोह्मं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंदृशं । धिषण्या । वरिवऽविदं ॥ ९ ॥

हे धिषण्या धिषणाह्वाश्विना हे अश्विनी ता तौ युवां पिशंगसंदृशं नानारूपं वरिवोविदं धनस्य लभकं
रयिं पशुं नोऽस्मभ्यमावोहं । आवहतं ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षट्प चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रः । अंग । महत् । भयं । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रो महदधिकमभीषदभिभवद्भयं भयकारणमपचुच्यवत् । अपच्यावयेत् । हि यस्मात्कारणात् स स्थिरः
केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इंद्रश्च मृठयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवति नः पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रः । च । मृठयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघं । नशत् । भद्रं । भवति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रश्च परमैश्वर्यवानिंद्रश्चेत् नोऽस्मान् मृठयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो नोऽस्मानघं दुरितं न नशत् । न
प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं च भवति । भवति ॥

इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इंद्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तृणंतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ इंद्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य
आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं करत् । करोतु ॥ परीति पंचमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हव । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवा । सः । आ । गत । शृणुत । मे । इमं । हव । आ । इदं । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्यानिषीदत ।
उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयं । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं वो युष्मदर्थं शुनहोत्रेषु गृह्य-
मदेष्वस्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुत॑णा देवा॑सः पू॒षरा॑तयः । विश्वे॒ मम॑ श्रुता॒ हवँ ॥१५॥

इंद्रज्येष्ठाः । मरु॑त्गणाः । देवा॑सः । पू॒षरा॑तयः । विश्वे॒ । मम॑ । श्रुता॒ । हवँ ॥१५॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुत॑णा मरुत्समूह॑रूपाः पूषरा॑तयः पूषाख्यो देवो राति॑र्दाता येषां ते पूषरा॑तयो देवास हे द्योत॑माना देवा विश्वे॒ सर्वे यूयं मम॑ मदीयं हव॑माह्वानं श्रुत । शृणुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबो॑धनांताः । ऋ॒ग्वे० १. २३. ८. ॥ ॥९॥

अ॒बि॒तमे॒ नदी॑तमे॒ देवि॑तमे॒ सर॑स्वति ।

अ॒प्र॒श॒स्ता इ॒व स्म॑सि॒ प्र॒श॒स्तिमं॑व न॒स्कृ॒धि ॥१६॥

अ॒बि॒तमे॒ । नदी॑तमे॒ । देवि॑तमे॒ । सर॑स्वति ।

अ॒प्र॒श॒स्ताऽइ॒व । स्म॑सि॒ । प्र॒श॒स्तिं । अ॒व॒ । नः॒ । कृ॒धि ॥१६॥

अ॒बि॒तमे मा॑तृणां अ॒ग्नि॒ नदी॑तमे नदी॑नां अ॒ग्नि॒ देवि॑तमे दे॒वीनां अ॒ग्नि॒ हे सर॑स्वति अ॒प्र॒श॒स्ता इ॒व ध॒नाभा॒वाद्म॑मृ॒द्धा इ॒व व॒यं स्म॑सि । भ॒वामः॑ । अ॒व॒ हे मा॑तः सर॑स्वति नोऽस्म॑भ्यं प्र॒श॒स्तिं ध॒नस॑मृ॒द्धिं कृ॒धि । कु॒र्व॒ । प्र॒यच्छे॑त्यर्थः ॥

त्वे विश्वा॑ सर॒स्वति॒ श्रिता॑यू॒षि दे॒व्यां ।

शु॒नहो॑त्रेषु म॒त्स्व प्र॒जां दे॒वि दि॑दि॒द्भि नः॑ ॥१७॥

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । सर॒स्वति॒ । श्रिता॑ । आ॒यू॒षि । दे॒व्यां ।

शु॒नऽहो॑त्रेषु । म॒त्स्व । प्र॒जां । दे॒वि । दि॑दि॒द्भि । नः॑ ॥१७॥

हे सर॑स्वति दे॒व्यां द्योत॑मानायां त्वे त्वयि॑ विश्वा॑ विश्वा॒नि सर्वा॑णांयू॒ष्यन्ता॑नि । आ॒युः सू॒नुते॒त्यन्ता॑मसु पा॒ठात् । श्रिता॑ । आ॒श्रिता॑नि । सा त्वं शु॒नहो॑त्रेषु गृ॒त्सम॑दे॒व्यस्मा॑सु विष॑येषु म॒त्स्व । सोम॑पानेन तु॒ष्य । किंच॑ हे दे॒वि सर॑स्वति नोऽस्म॑भ्यं प्र॒जां दि॑दि॒द्भि । पु॒त्रान्दे॑हि ॥

इ॒मा ब्र॑ह्म सर॒स्वति॒ जुष॑स्व॒ वाजि॑नीवति ।

या ते॒ मन्म॑ गृ॒त्सम॑दा ऋ॒ताव॑रि प्रि॒या दे॒वेषु॑ जुह॑ति ॥१८॥

इ॒मा । ब्र॑ह्म । सर॒स्वति॒ । जुष॑स्व॒ । वा॒जि॒नीऽव॑ति ।

या । ते॒ । मन्म॑ । गृ॒त्सम॑दाः । ऋ॒ताऽव॑रि । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । जुह॑ति ॥१८॥

वाजि॑नीवत्यन्नवति ऋ॒ताव॑र्यु॒दक॑वति हे सर॑स्वति इ॒मेमा॑नि ब्र॒ह्म ब्र॑ह्माणि ह॒वीषि॑ जुष॑स्व । स्वी॒कुरु॑ । या या॒नि मन्म॑ मननी॒यानि॑ दे॒वेषु॑ प्रि॒या दे॒वानां॑ मध्ये तुभ्यं प्रि॒याणि॑ दे॒वेषु॑ प्रि॒याणि॑ वा ते त्व॑दर्धं गृ॒त्सम॑दा जुह॑ति ॥

प्रेतां॑ य॒ज्ञस्य॑ शं॒भुवा॑ यु॒वामि॑दा वृ॒णीम॑हे । अ॒ग्निं च॑ ह॒व्यवा॑हनं ॥१९॥

प्र॒ । इ॒तां । य॒ज्ञस्य॑ । शं॒भुवा॑ । यु॒वां । इ॒त् । आ॒ । वृ॒णीम॑हे । अ॒ग्निं । च॒ । ह॒व्यऽवा॑हनं ॥१९॥

य॒ज्ञस्य॑ याग॒स्य शं॒भुवा॑ मुखसंपादके ह॒विर्ध॑ने अ॒नसी॑ तद्रूपे द्या॒वापृ॑थि॒व्यौ वा॑ प्रेतां । उ॒त्तर॑वेदेः प॒श्चिम॑भागं प्रति प्रगच्छ॑तां । अथ॑ प्रत्य॒ब्र॒ह्मतः॑ । यु॒वामि॑त् यु॒वामे॑वावृ॒णीम॑हे । प्रा॒र्थयाम॑हे । ह॒व्यवा॑हनम॒ग्निं चा॒वृ॒णीम॑हे । अ॒ग्निर॑च नि॒पात॑भागि॒ति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतां ॥२०॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं । यज्ञं । देवेषु । यच्छतां ॥२०॥

द्यावा बौः पृथिवी चोभे सिध्मं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥२१॥

आ । वां । उपऽस्थं । अद्रुहा । देवाः । सीदंतु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥२१॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वां युवयोरुपस्थं समीपं यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽद्यास्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥ १० ॥

कनिक्रददिति तृचं दशमं सूक्तं । अथैवमनुक्रमणिका । कनिक्रदन्तृचमिति । मंडलद्रष्टा गुत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता ॥ वयसाममनोक्षां वाचं श्रुत्वितसूक्तं जपेत् । सूचितं च । वयसाममनोक्षा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् । आ० गृ० ३. १०. ९. इति ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इर्यति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विख्या विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् । जनुषं । प्रऽब्रुवाणः । इर्यति । वाचं । अरिताऽइव । नावं ।

सुऽमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विख्या । विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमिर्यति । प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकृष्टकल्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिवस्त्वा त्वां विख्या विद्यतः सर्वसु दिशु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वेति यास्तः । नि० ९. ४. ॥

मा त्वा श्येन उब्रधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥२॥

मा । त्वा । श्येनः । उत । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्यां । अनु । प्रऽदिशं । कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥२॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पचिविशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत अपि च सुपर्णो गरुडः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाणवान्वीरोऽस्ता शराणां क्षिप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पित्र्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कल्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादी सन् इहास्मद्विषये वद । मंगलं सूचय ॥

अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुंते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुंते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुन्ते हे कपिञ्जल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिक्ष्वकन्द । शब्दं कृष । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मंगलसूचको हि । नोऽस्माकं क्षेमस्तस्करो भेषत । भेषिष्ट । अघशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि भेषिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥ ॥ ११ ॥

प्रदक्षिणिदिति तृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्त्यर्थ-
ष्ठिवेति । द्वितीयातिशक्तरी अष्टिर्वा । इतरे जगत्वी । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोश्चां वाचं श्रुत्वा
प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् । सूचं प्रागेवोदाहृतं ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च चैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणिदभि । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽइव । गायत्रं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

शकुन्तयः कपिञ्जला ऋतुथा काले काले वयोऽन्नं वदन्तः सूचयन्तः कारवः स्रोतार इव प्रदक्षिणि-
प्रदक्षिणमभिगृणन्ति । अभिवदन्तु ॥ वज्रवचनं पूजार्थं ॥ किंच उभे वाचौ गानं च श्रूयन्तं च सामगा गायत्रं
चैष्टुभं च सामनी इव शकुन्तिर्वदन्ति । अनुराजति च । शृण्वतोऽनुरक्तान्करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो नः शकुने
पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रं । आ ।

वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यं । आ । वद ॥ २ ॥

शकुने हे कपिञ्जल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि । गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र
इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी
सेचनसमर्थोऽथः शिशुमतीर्वडवा अपीत्याभिमत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

आवदस्व शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिष्यथा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वं । शकुने । भद्रं । आ । वद । तूष्णीं । आसीनः । सुऽमतिं । चिकिद्भि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिञ्जल आवदन् शब्दं कुर्वस्व भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमासीनस्तूष्णीं तिष्ठन्नपि नो
ऽस्माकं सुमतिं चिकिद्भि । बुध्यस्व । यद्यदोत्पतन् वदसि तदा कर्करिष्यथा कर्करिष्यथा वदसि । कर्करिष्यथा-
विशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरं ॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः

समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

विश्वामित्रे तृतीये पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति चयोर्विश्वत् च प्रथमं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । सोमस्य अधिकेति । अस्य मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् चिष्टुषं कंदः । मंडलादिष्वग्नेयमिति परिभाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयस्त्रयोस्त्रिष्टुभे कंदसि विनियोगः । तथा च सूचं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यगिरिति चीणि । आ० ४. १३. इति ॥

सोमस्य मा तवसं वस्यमे वहिं चकर्थ विदथे यजध्वे ।

देवाँ अच्छा दीद्युंजे अद्रिं शमाये अमे तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसं । वसि । अमे । वहिं । चकर्थ । विदथे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युंजे । अद्रिं । शंऽआये । अमे । तन्वं । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अमे त्वं विदथे यज्ञे यजध्वे यष्टुं सोमस्य वहिं वोढारं यं मां चकर्थ कृतवानसि । तं मां तवसं तवस्त्रिनं बलिनं वसि । कामयस्व । किंच हे अमे देवानच्छाभि दीद्यत् दीप्यमानोऽहमद्रिं यावाणं युंजे । अभिषवणाय युनज्मि । शमाये । शम्यामि च । तथा च मंत्रांतरं । ऋतेन देवः सविता शमायते । ऋत्वि० ८. ८६. ५. इति । यद्वा शमाये । स्तौमि । शशमानो जरतीति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अप ईजे शशमे च मर्तः । ऋत्वि० ६. १. ९. इति । किंच हे अमे तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं मां सेवस्वित्यर्थः ॥

प्रांचं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचं । यज्ञं । चकृम । वर्धतां । गीः । समित्ऽभिः । अग्निं । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । ईषुः ॥ २ ॥

हे अमे वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चकृम । अकार्षं । गीर्मेदीया स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्धिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवो बुलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोत्राणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपं । स्तोत्रव्यापारये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुमीषुश्चित् । स्तोतार इच्छंति च । चिदिति चार्थः ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अर्विदन्नु दर्शतमप्स्व तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणां ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अर्विदन् । ऊं इति । दर्शतं । अप्ऽसु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वसृणां ॥ ३ ॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबल्यो जनुषा जन्ममात्रेण सुबन्धुः शोभनबन्धुः । स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निर्दिवो बुलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसृणां सरणशीलानां नदीनामप्स्वतर्गूढं स्थितमपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अर्विदन् । लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्भीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यासुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥४॥

अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यद्भीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।

शिशुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥४॥

सप्त सर्पणशीला यद्भीर्यद्भ्यो महत्यो नवः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वा महत्वेनाह-
षमारोचमानमपु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो
वर्धयन्त्विधनत्वात्तस्य । किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्याहः । अभिगच्छन्ति । तथा
नव उत्पन्नमग्निमभ्याहः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं जनिमन् जन्मन्मुदके वा वपुष्यन् । वपु-
र्दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिरंगै रजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पविचैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥५॥

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुं । पुनानः । कविऽभिः । पविचैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥५॥

अपिः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽन्तरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं
कविभिः क्रांतप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा पविचैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो
वसान आच्छादयन् अपामपस्थतां कर्मवतामायुरन्नं बृहतीः प्रभुता अभूनाः संपुष्ताः श्रियः संपदश्च मिमीते ।
करोति ॥ ॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यद्भीरवसाना अनग्नाः ।

सना अच युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥६॥

वव्राज । सीं । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यद्भीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अच । युवतयः । सऽयोनीः । एकं । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥६॥

अनदतीरमजयतीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽधिः सीं सर्वतो वव्राज । व्रजति । अग्निरपां शोषकः
तं चापः शमयति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्रस्ताः । दिवो यद्भीः । अन्तरिक्षस्थापत्यभूताः ।
अवसानाः । वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानपाः । किंच ता अपि
सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त
वाणीर्नव एकमपि गर्भं गर्भस्थं दधिरे । दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनां ।

अस्युरच धेनवः पिब्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥७॥

स्तीर्णाः । अस्य । संऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनां ।

अस्युः । अच । धेनवः । पिब्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति

संऽईची ॥७॥

घृतस्योदकस्य योनौ गर्भस्थानेऽंतरिक्षे संहतः पुंजीभूताः ॥ हृतेः क्षिप् ॥ विश्वरूपा नानारूपाः स्त्रीणां सर्वत्र प्रकृता अस्यापि रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवणे स्रवणे सत्यस्युः । तिष्ठति । पितृमानाः पुर्यमाणा अत्रापावापो धेनवः सर्वेभ्यः प्रीणयिष्योऽभवन् । समीची समंचत्वी शोभमाने मही महत्वी यावापृथिवी दस्यस्य दर्शनीयस्यापिर्मार्तरा मातरौ भवतः ॥

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौहृधानः शुक्रा रभसा वपूषि ।

श्रोतैति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यच्च वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । व्यद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूषि ।

श्रोतैति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यच्च । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्युच बभ्राणः सर्वैर्धार्त्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्वराणि रभसा वेगवन्ति वपूष्यर्चोषि दधानः धारयस्त्वं व्यद्यौत् । विद्योतसे । वृषापिर्यच यस्मिन्यजमाने काव्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधुनोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्योदकस्य धाराः श्रोतैति । स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणापिसुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितृश्चिदूर्ध्वर्जनुषा विवेद अस्य धारां असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरंतं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्भीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊर्ध्वः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरंतं । सखिऽभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्भीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुरंतरिक्षस्योर्ध्वः स्थानीयं जलप्रदेशमयमभिर्जनुषा स्वयमेव विवेद । जानाति । किंचायमपिरस्यो-धसः संबन्धिन्यो धाराः पयोधारा व्यसृजत् । धेना माध्यमिका वाचस्य विस्सृजति । शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो यद्भीभिर्न गुहा गुहायां चरंतं वर्तमान-मेनमपि गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितृश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीषानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबंधू उभे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भं । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीषानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबंधू इति सऽबंधू । उभे इति । अस्मै ।

मनुष्येऽइति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमपिः पितृश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकमो-पधादिकं बभ्रे । बिभर्ति । एक एवापिः पूर्वीर्बद्धीः पीषानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता औषधोरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोसे मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे यावापृथिवी वृष्णे वर्षिचेऽस्मै शुचयेऽपये सबंधू भवतः । अनयोरभिरैव बंधुरित्यर्थः । हे अपि त्वं ते यावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

उरौ महौ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

चतस्य योनावशयहमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणां ॥ ११ ॥

उ॒रौ । म॒हान् । अ॒निऽबा॒धे । व॒वर्ध॑ । आ॒पः । अ॒ग्निं । य॒शसः॑ । सं । हि । पू॒र्वीः ।
 ऋ॒तस्य॑ । यो॒नी । अ॒श॒यत् । द॒मूनाः॑ । जा॒मीनां॑ । अ॒ग्निः । अ॒प॒सि । स्व॒मृ॒णां ॥ ११ ॥

महानयमभिरनिबाधेऽसंबाध उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ववर्ध । वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात्पूर्वोर्वह्यो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत् आपोऽग्निं संवर्धयति । एवमग्निर्वृद्धिं प्राप्तोऽपि चैतस्योदकस्य योनी स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः स्वमृणां स्वतः सरतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि दमूना दांतमनाः सन् अशयत् । श्रुते ॥

अ॒क्रो न॒ ब॒भ्रिः । सं॒मि॒थे म॒हीनां॑ दि॒दृक्षे॒यः । सू॒नवे॒ भाऽऽ॒जीकः॑ ।
 उ॒दु॒स्त्रिया॒ ज॒निता॒ यो ज॒जाना॒पां गर्भो॑ नृ॒तमो॒ य॒हो अ॒ग्निः ॥ १२ ॥
 अ॒क्रः । न । ब॒भ्रिः । सं॒ऽइ॒थे । म॒हीनां॑ । दि॒दृक्षे॒यः । सू॒नवे॒ । भाऽऽ॒जीकः॑ ।
 उ॒त् । उ॒स्त्रियाः॑ । ज॒निता॒ । यः । ज॒जान॑ । अ॒पां । गर्भः॑ । नृ॒त॒मः । य॒हः । अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपामुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यज्ञो महान् योऽभिरक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपुराणः ॥ समिथे संयामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वदर्शनीयो भाऽऽजीकः स्वदीप्या प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थमुस्त्रिया अप उज्जजान । उदजनयत् ॥ सूनवे । षू प्रेरण इत्यस्माद्धा-तोरौणादिको नुप्रत्ययः ॥

अ॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमो॒षधीनां॑ व॒ना ज॒जान॑ सु॒भगा॒ वि॒रूपं॑ ।
 दे॒वासं॑श्चि॒न्मन॑सा सं हि ज॒ग्मुः॑ प॒निष्ठं॑ जा॒तं त॒वसं॑ दु॒वस्यन् ॥ १३ ॥
 अ॒पां । गर्भं॑ । दर्श॒तं । ओ॒षधीनां॑ । व॒ना । ज॒जान॑ । सु॒भगा॑ । वि॒रूपं॑ ।
 दे॒वासः॑ । चि॒त् । म॒न॑सा । सं । हि । ज॒ग्मुः॑ । प॒निष्ठं॑ । जा॒तं । त॒वसं॑ । दु॒वस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाष्या वना सर्वैर्वननीयारणिर्दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपमपामोषधीनां च गर्भमपि जजान । अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमपि मनसा स्तुत्या संजग्मुः । उपागच्छन् । हीति पूरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यचरन् ॥

बृ॒हन्त॒ इ॒ज्ञान॑वो॒ भाऽऽ॒जीक॑म॒ग्निं स॑च॒न्त वि॒द्युतो॒ न शु॒क्राः ।
 गु॒हेव॑ वृ॒द्धं स॒दसि॒ स्वे अ॒न्तर॑पा॒र ऊ॒र्वे अ॒मृतं॑ दु॒हानाः॑ ॥ १४ ॥
 बृ॒हन्तः॑ । इ॒त् । भा॒नवः॑ । भाऽऽ॒जीकं॑ । अ॒ग्निं । स॑च॒न्त । वि॒द्युतः॑ । न । शु॒क्राः ।
 गु॒हाऽइ॒व । वृ॒द्धं । स॒दसि॒ । स्वे । अ॒न्तः । अ॒पा॒रे । ऊ॒र्वे । अ॒मृतं॑ । दु॒हानाः॑ ॥ १४ ॥

अपारेऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽन्तर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः चरन्तो बृहन्त इज्ञानवो महांतः सूर्या एव शुक्रा दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि सद्नेऽन्तरिक्षे गुहेव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाऽऽजीकं प्रभया दीप्यमानमपि सचन्त । आश्रयन्ति ॥

ई॒ळे च॒ त्वा य॒ज॒मानो॑ ह॒विर्भि॑री॒ळे स॒खित्वं॑ सु॒म॒तिं नि॒कामः॑ ।
 दे॒वैर॑वो॒ मिमी॑हि सं ज॒रि॒चे र॒क्षा च॒ नो द॒म्यैर्भि॑र॒नीकैः॑ ॥ १५ ॥

ई॒ळे । च । त्वा । यज॑मानः । ह॒विः॒ऽभिः । ई॒ळे । स॒खि॒ऽत्वं । सु॒ऽम॒तिं । नि॒ऽकामः ।
दे॒वैः । अ॒वः । मि॒मी॒हि । सं । ज॒रि॒त्रे । र॒क्ष । च । नः । द॒म्ये॒भिः । अ॒नी॒कैः ॥१५॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनैस्त्वा त्वामीळे च । पश्चादिलक्षणं धनं च याचि । सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह सखित्वमीळे । याचि । त्वं देवैः सह जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्यार्धमवः पश्चादिविषयां रक्षां मिमीहि । कुरु । दम्येभिर्दमनीयेर्नियंतव्यैः । प्रयत्ननियंतव्य- तयोक्तं खलतोक्ता । अनीकैस्तेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥ ॥१५॥

उ॒प॒क्षे॒तार॒स्त॒वं सु॒प्र॒णी॒ते॒ऽग्ने॒ वि॒श्वानि॒ धन्या॒ द॒धानाः ।

सु॒रे॒त॒सा अ॒व॒सा॒ तुंज॑माना अ॒भि ष्या॑म॒ पृ॒त॒ना॒यूर॑दे॒वान् ॥१६॥

उ॒प॒ऽक्षे॒तारः । त॒वं । सु॒ऽप्र॒णी॒ते । अ॒ग्ने । वि॒श्वानि॒ धन्या॒ द॒धानाः ।

सु॒ऽरे॒त॒सा । अ॒व॒सा । तुंज॑मानाः । अ॒भि । स्या॑म॒ पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अ॒दे॒वान् ॥१६॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र चित्तिर्गत्यर्थे वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वंतसुंजमाना हवींषि प्रयच्छंतो वयं सुरतसा शोभनवीर्येण अवसा त्वत्कृतेनान्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तापृतनायूंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चाभिष्याम । अभिभवेम । यद्वा देवान- पूजयतः शत्रून्निति योज्यं ॥

आ दे॒वाना॑म॒भवः॒ के॒तु॒र॒ग्ने म॒न्द्रो वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ म॒र्ता॑ अ॒वा॒स॒यो द॒मूना॒ अनु॑ दे॒वान् र॒थि॒रो या॑सि॒ साध॑न् ॥१७॥

आ । दे॒वाना॑ । अ॒भवः॒ । के॒तुः । अ॒ग्ने । म॒न्द्रः । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ । म॒र्ता॑न् । अ॒वा॒स॒यः । द॒मूनाः॒ । अनु॑ । दे॒वान् । र॒थि॒रः । या॑सि॒ । साध॑न् ॥१७॥

हे अग्ने मन्द्रः सुत्यः केतुर्थेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वामिलघितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रथिरो रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ॥

नि॒ दुरो॑णे अ॒मृतो॒ म॒र्त्यानां॑ रा॒जा स॒साद॑ वि॒द्वानि॒ साध॑न् ।

घृ॒त॒प्र॒ती॒क उ॒र्वि॒या व्य॑द्यौ॒दग्नि॑र्वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ॥१८॥

नि॒ । दुरो॑णे । अ॒मृतः॒ । म॒र्त्यानां॑ । रा॒जा । स॒साद॑ । वि॒द्वानि॒ । साध॑न् ।

घृ॒त॒ऽप्र॒ती॒कः । उ॒र्वि॒या । वि॒ । व्य॑द्यौ॒त् । अ॒ग्निः । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ॥१८॥

अमृतो नित्यो राजा राजमानो योऽग्निर्विद्वानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामग्निहोत्रिणां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संपुञ्चितावयव उर्विया विस्तीर्णः सोऽग्निर्व्यधीत् । विद्योतते ॥

आ नो॑ ग॒हि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रु॒तिभिः॑ स॒रण्यन् ।

अ॒स्मे र॒यिं ब॑हु॒लं सं॒तरु॑चं सु॒वाचं॑ भा॒गं य॒शसं॑ कृ॒धी नः॑ ॥१९॥

आ । नः । ग॒हि । स॒ख्येभिः । शि॒वेभिः । म॒हान् । म॒हीभिः । ऊ॒तिऽभिः । स॒र॒ण्यन् ।
अ॒स्मे इति । र॒यिं । ब॒हुलं । संऽत॒रुचं । सु॒ऽवाचं । भा॒गं । य॒शसं । कृ॒धि । नः ॥ १९ ॥

सर॒ण्यन् सर्व॑च सर॒णं गम॑नमिच्छन् म॒हास्त्वं शि॒वेभिः शि॒वकैः स॒ख्येभिः स॒ख्यैः सखि॑कर्मभिर्म॒हीभिर्म॒हती-
भि॒रू॒तिभि र॒क्षाभिश्च नोऽस्मान्प्रति आ ग॒हि । आगच्छ । अ॒सौ अ॒स्यभ्यं ब॒हुलं वि॒स्तीर्णं संत॑रुचं सर्व॑षामुप॒द्र-
वा॒णां संता॑रकं सु॒वाचं शो॒भन॑वाचं भा॒गं सर्वैर्भ॑जनीयं य॒शसं य॒शसा की॒र्त्या संयु॑क्तं र॒यिं धनं नोऽस्य॑भ्यं कृ॒धि ।
देहि । अ॒स्यभ्यमिति पुन॑र्वचनमादरातिशयार्थं ॥

ए॒ता ते अ॒ग्ने जनि॑मा॒ सना॑नि प्र पू॒र्याय॑ नू॒त॑नानि वोचं ।
म॒हा॑न्ति वृ॒ष्णे स॒र्वना कृ॑तेमा जन्म॑जन्मन् नि॒हितो जा॑तवे॒दाः ॥ २० ॥
ए॒ता । ते । अ॒ग्ने । जनि॑म । सना॑नि । प्र । पू॒र्याय॑ । नू॒त॑नानि । वोचं ।
म॒हा॑न्ति । वृ॒ष्णे । स॒र्वना । कृ॑ता । इ॒मा । जन्म॑न्ऽजन्मन् । निऽहि॑तः । जा॑तवे॒दाः ॥ २० ॥

हे अ॒ग्ने पू॒र्याय॑ पुरातनाय ते तुभ्यं स॒नानि सना॑तानि म॒हद्भिः संभ॑जनीयानि वा नू॒तनान्य॑न्वेष्टविषयमा-
नान्ययतनानि वैत॑तानि जनि॑म जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्रवोचं । जा॒तवे॒दा जा॒तप्र॑ज्ञो जा॒तध॑नो वा
जन्मन् जन्मन् । जाय॑त इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु नि॒हितो या॒गार्थं । तस्मै वृ॒ष्णे संप॑दां वर्षि॑चेऽपय
इमे॒मानि स॒र्वना स॒र्वनानि कृ॑ता । कृतानि ॥

जन्म॑जन्मन् नि॒हितो जा॑तवे॒दा वि॒श्वामि॑चेभिरि॒ध्यते अ॒जस्रः ।
तस्य॑ व॒यं सु॒मतौ य॒ज्ञिय॑स्यापि भ॒द्रे सौ॒मन॑से स्याम ॥ २१ ॥
जन्म॑न्ऽजन्मन् । निऽहि॑तः । जा॑तवे॒दाः । वि॒श्वामि॑चेभिः । इ॒ध्यते । अ॒जस्रः ।
तस्य॑ । व॒यं । सु॒मतौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अ॒पि । भ॒द्रे । सौ॒मन॑से । स्या॒म ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु नि॒हितो जा॑तवे॒दा वि॒श्वामि॑चेभिर्विश्वामित्रैः । पू॒जायां ब॒हुव॑चनं । म॒हर्षि॑णा
वि॒श्वामि॑त्रेण यो जा॒तवे॒दा अ॒जस्रोऽज॑स्रमनवरतमि॒ध्यते । दी॒यते । सु॒मतौ वर्त॑माना वयं तस्य य॒ज्ञिय॑स्य
य॒ज्ञाहं॑स्यापिभ॒द्रे भ॑जनीये सौ॒मन॑से सु॒मनो॑भावेऽनुग्रहबुद्धावपि स्वाम । अपि भवेम । प्रार्थ॒नायां लिङ् ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॒हसा॑वन् त्वं नो दे॒व॒चा धे॑हि सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।
प्र यँ॑सि होत॑र्बृ॒हती॒रिषो॑ नोऽग्ने म॒हि द्र॑वि॒णमा य॑जस्व ॥ २२ ॥
इ॒मं । य॒ज्ञं । स॒हसा॑ऽवन् । त्वं । नः । दे॒व॒चा । धे॑हि । सु॒क्रतो॒ इति सु॑क्रतो । ररा॑णः ।
प्र । यँ॑सि । होत॑ः । बृ॒हतीः । इषः । नः । अ॒ग्ने । म॒हि । द्र॑वि॒णं । आ । य॒जस्व ॥ २२ ॥

हे स॒हसा॑वन् स॒हस्र॑न् बल॑वन् सु॒क्रतो शो॒भन॑कर्मन् हे अ॒ग्ने ररा॑णः सर्व॑दा रम॑माणः शब्दं कुर्व॑णो वा त्वं
नोऽस्य॑दीयमिमं य॒ज्ञं दे॒व॒चा दे॒वेषु धे॑हि । नि॒धिहि । हे होत॑र्दे॒वाना॑मा॒ह्वातः बृ॒हती॒रिषोऽन्ना॑नि नोऽस्य॑भ्यं
प्रयँ॑सि । प्रयच्छ । हे अ॒ग्ने म॒हि म॒हद्द्र॑वि॒णं प॒ञ्चादि॑लक्षणं धन॑मायजस्व । प्रयच्छ । अ॒त्र यजि॑र्दानकर्मा ॥

इ॒ळा॒मग्ने पुरु॑दंसं स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं ह॑व॒मानाय॑ साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्त॑नयो वि॒जावा॑ग्ने सा ते सु॒मति॑र्भू॒त्वस्मे ॥ २३ ॥

इळां। अग्ने। पुरुऽदंसं। सनिं। गोः। शश्वत्ऽत्तमं। हवमानाय। साध।
स्यात्। नः। सूनुः। तनयः। विजाऽवा। अग्ने। सा। ते। सुऽमतिः। भूतु। अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। सूच्यते हि। इळामपि पुरुदंसं सनिं गोर्होता यथादपि पुरोळाशस्य स्वदस्य हव्या समिधो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृत इति। आ० ३. ५. ॥

हे अग्ने पुरुदंसं ब्रह्मकर्माणं गोरगवां सनिं प्रदात्रीमिळां भूमिं हवमानाय सुवते मह्यं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध। साधय। नोऽस्माकं सूनुः पुत्रसन्तानः संतानस्य विस्तारयिता विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात्। हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिस्त्वदीयानुयहवुद्धिरसौ अस्मासु भूतु। भवतु ॥ ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं। तथा चानुक्रमणिका। वैश्वानराय पंचोना वैश्वानरीयं तु जागतं त्विति। विश्वामित्र चक्षिः। जगती बृंहः। वैश्वानरोऽपिर्देवता ॥ पृथ्वाभिप्लविकयोऽनुतीयेऽहव्यापिमावते वैश्वानराय धिषणांमिति वैश्वानरनिविद्यामीयं सूक्तं। तृतीयस्त्येति खंडे सूचितं। वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः। आ० ७. ७. इति ॥

वैश्वानराय धिषणांमृतावृधे घृतं न पूतमग्रये जनामसि।
द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥
वैश्वानराय धिषणां। ऋतुऽवृधे। घृतं। न। पूतं। अग्रये। जनामसि।
द्विता। होतारं। मनुषः। च। वाघतः। धिया। रथं। न। कुलिशः। सं। ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतावृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय। वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः। वैश्वानरः कष्माद्विश्वान्नरात्रयति विश्व एनं नरा नयतीति वा। अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्मिन् भवति। नि० ७. २१. इति। तस्मै पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां सुतिं जनामसि। जनयामः। यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमोत्थर्थः। द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारमपि मनुषो मनुष्या वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादी रथं न रथमिव समृण्वति। संस्कुर्वति ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स माचोर्भवत्पुत्र ईड्यः।
हव्यवाळ्मिरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥
सः। रोचयत्। जनुषा। रोदसी इति। उभे इति। सः। माचोः। अभवत्। पुत्रः। ईड्यः।
हव्यऽवाट्। अग्निः। अजरः। चनःऽहितः। दुःऽदभः। विशां। अतिथिः। विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोऽभिर्जनुषा जन्मनोभे रोदसी बावापृथिवी रोचयत्। अरोचयत्। प्रकाशयति। स माचोर्बावापृथिव्योरीड्यः सुतः पुत्रोऽभवत्। हव्यवाट् हव्यानां वोढाभिरंगनादिगुणयुक्तोऽजरो जरारहितः। चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ चनोहितः। दूळभो हिंसितुमशक्वः सोऽयं विभावसुः प्रमाधनो विशां मनुष्याणामतिथिरिव पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन् चित्तिभिः।
रुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सन्निधुपं ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।
रुचानं । भानुना । ज्योतिषा । मह्यं । अत्यं । न । वाजं । सन्निधन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलब्धिता देवासो देवास्तारुषो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञेऽपि जनयन्त । अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुचानं रोचमानं मह्यं मह्यं तमग्नि-
मत्यं न भारसहमश्वमिव वाजमजं सन्निधन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सन्निधन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियं ।
रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजतं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥
आ । मन्द्रस्य । सन्निधन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । ऋग्मियं ।
रातिं । भृगूणां । उशिजं । कविऽक्रतुं । अग्निं । राजतं । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्य सुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयमह्यमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्तं वाजमजं सन्निधन्तो लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमभिलष्यन्तं कविक्रतुं क्रांतप्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजतं आजमानमग्निमावृणीमहे । संभजामहे ॥

अग्निं सुस्नायं दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।
यतसुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥ ५ ॥
अग्निं । सुस्नायं । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसं । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।
यतऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतसुचः प्राप्तसुचः ऋत्विजः सुस्नाय सुस्नार्थं वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुवचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । सुवति ॥ ॥ १७ ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।
अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यं । उप । आसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ति हे होतर्देवानामाह्वातः यज्ञेषु परि परितो वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुर्वः परिचरणमिच्छमानास इच्छन्तो नरो नेतारो यजमाना आप्यमाप्तुं योग्यं तव तत्संबन्धिनं क्षयं निवासं यागगृहमुपासते । सेवन्ते । तेभ्यो द्रविणं धनं धेहि । विधिः ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥
आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।
सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी बावापृथिव्यावापुणत् । आपूरयत् । तथा महत्प्रभुतं स्वरंतरिजमापुणत् । अपसः कर्मवतो यज-
माना जातं यथमेनमभिमाधारयन् अथो न अथ इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तश्चनोहितो निहितात्तः सोऽय-
मभिर्वाजसातये वाजस्यात्तस्य कीर्तेर्वा सातये लाभाय परिणीयते । यच्चार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीर्ऋतस्य बृहतो विचर्षणिर्मिर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेता बृहतो महत ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्द्रष्टा योऽभिर्देवानां पुरोहितः पुरस्ताद्दृष्टव्यतया स्था-
पितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं
जातप्रज्ञं तमभिं नमस्यत । पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनक्षुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उपं जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । संऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अदधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उपं ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यज्ञस्य महतः परिज्मनः परितो गंतुः समिधः समि-
धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा भुजं सर्वेषां पालयित्रीं
तासां तनूनां मध्य एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्यं मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः । उ इति पादपूरणाः । इतरे द्वे तनू
जामिं लोकमासन्नमंतरिचमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आचारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौकेति ।
तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्यं इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाजा
इति प्रजाखेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधावंतरिचे दिव्यभोगहेतू
उपेयतुः । उपगच्छतः । चीन्यरिधीस्तिस्रः समिध इति हि निगमः ॥

विशां कविं विशपतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशां । कविं । विशपतिं । मानुषीः । इषः । सं । सीं । अकृण्वन् । स्वऽधितिं । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भं । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

इषः पश्चादिलक्षणं धनमिच्छत्यो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेनं
स्वधितिं न असिमिव तेजसे तेज्ज्ज्ञार्थं समकृण्वन् । समस्कुर्वन् । सोऽग्निरुद्धत उच्छ्रायवतो निवतो नीचैर्भाव-
वतश्च प्रदेशान्वेविषत् व्याप्नुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् । आधारयत् ॥ १० ॥

स जिवते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषां चित्रेषु नानन्दं सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाप्नुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।
वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरस्त्रेषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विवस्पृष्टं भंदमानः सुमन्मभिः ।
स पूर्ववज्जनयञ्जंतवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥
वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकं । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्टं । भंदमानः । सुमन्मऽभिः ।
सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जंतवे । धनं । समानं । अज्मं । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भंदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं मुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकं । दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिन्निरारुहत् । आरोहति । स वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वैभ्य च्यभिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पञ्चादिसन्नातं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधारणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयं ।
तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥
ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयं ।
तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं नव्यसे यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं सुत्यं दिवि बुभुके क्षयं निवसंतं यमपि मातरिश्वा वायुर्बुभुकेकादाहृत्य पृथिव्यामादधे । आहितवान् । चित्रयामं नानाविधमग्नं हरिकेशं पिंगलाचिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिं तमपि नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधं ।
अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥
शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वऽदृशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषऽबुधं ।
अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्दृशं सर्वदृशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो बुभुकेऽस्य केतुं पञ्चापकं रोचनस्थां रोचनस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठतं । उषर्बुधमपिहोचिकरूपेणोषसि प्रबुध्यमानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवंतं बृहत् महान्तं तमपि नमसा स्तोत्रेणैमहे । याचामहे ॥

मंद्रं होतारं शुचिमव्याविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं ।
रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मद्रं । होतारं । शुचिं । अर्द्धयाविनं । दमूनसं । उक्थ्यं । विश्वऽर्चषणिं ।

रथं । न । चिचं । वपुषाय । दर्शतं । मनुऽहितं । सदै । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

मद्रं सुखं होतारं देवानामाह्वितारं शुचिं सर्वदा शुद्धमर्द्धयाविनमकुटिलं दमूनसं दानमनसमुक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वर्चषणिं विश्वस्य द्रष्टारं चिचं नानाविधवर्णं रथं न रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वं ॥ १९८ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामिचं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयं तु जागतं स्तित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती कंदो वैश्वानरोऽभिर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याभिष्टोम आभिमारुते शस्त्रे विनियोगः । सूत्र्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यवते । आ० ५. २०. । इति ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्या धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधंत । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपो मेधाविनः सोतारः पृथुपाजसे बह्वबलाय बह्वन्नाय वा । पाजःशब्दस्य बलात्तनाम्नोः पाठात् । वैश्वानरायामये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि सोचाणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरति । कुर्वति । अमृतो मरणरहितोऽभिर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धी । अथ अतः कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

अंतर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहंतं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अंतः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरऽहितः ।

क्षयं । बृहंतं । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होताभिर्दूतो देवानां दूतः सन् रोदस्योर्वावापुष्योरंतर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितो निषत्तो निषणः सन् अग्निर्व्यभिर्दीप्तिभिर्वृहंतं महान्तं चयं यज्ञगृहं परिभूषति । अलंकुरुते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः । एते द्वे अग्निविशेषौ ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयंत चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुं । यज्ञानां । विदथस्य । साधनं । विप्रासः । अग्निं । महयंत । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । संदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं संतमग्निं विप्रासो विप्राशित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयंत । पूजयति । किंच गिरः सोतारो यस्मिन्नपावपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माण्यधि संदधुः संदधते यजमानस्तस्मिन्नपी सुम्नानि सुखानि प्राप्याचके । कामयते ॥

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघतां ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भंदते धामभिः कविः ॥४॥

पिता । यज्ञानां । असुरः । विपः ऽचितां । विऽमानं । अग्निः । वयुनं । च । वाघतां ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भंदते । धामऽभिः । कविः ॥४॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां सोतृणामसुरो बलप्रदः । वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं च । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनं । सोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैयुतादिबहुविधरूपेण रोदसी आवापुथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरभिर्भंदते । यजमानेन स्तूयते ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्रऽरथं । हरिऽव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुऽसदं । स्वः ऽविदं ।

विऽगाहं । तूष्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूर्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदतं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूष्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हंसितारं वा तविषीभिर्वलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरमिहेहलोके दधुः । आदधुः ॥ ॥२०॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशंसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेशंसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्हस्तिभिश्च धिया कर्मणा मनुषो यजमानस्व पुरुपेशंसं बहुरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्व लोकस्व नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिश्चिचातनोऽभिश्चिनीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिताभिरंतर्थावापुथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूजो पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिव्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपां ॥७॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सं । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिव्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानां । असि । सुऽक्रतुः । विपां ॥७॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् सुहि । होता-रमधिष्ठायोजा रसेनाग्नेन वा पिन्वस्व । देवान्नीलय । नोऽस्माकमिषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांसि जिव्वानि च ॥ वयः क्षत्रेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ जिव्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील । बृहतो

महतो यजमानस्य जिवेति संबंधः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विपां मेधाविनां देवानामुशिकं
कांतोऽसि ॥

वि॒श॒प॒तिं॑ य॒द्भ॒म॒ति॒थिं॑ न॒रः॑ स॒दा य॒न्तारं॑ धी॒नामु॒शिजं॑ च वा॒घ॒तां ।

अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒त॒नं॑ जा॒तवे॑द॒सं प्र॑ शंसं॒ति न॑म॒सा जू॒तिभिर्वृ॑धे ॥ ८ ॥

वि॒श॒प॒तिं॑ । य॒द्भ॒ । अ॒ति॒थिं॑ । न॒रः॑ । स॒दा । य॒न्तारं॑ । धी॒नां । उ॒शि॒जं॑ । च॒ । वा॒घ॒तां ।

अ॒ध्व॒राणां॑ । चे॒त॒नं॑ । जा॒तऽवे॑द॒सं । प्र॒ । शंसं॒ति॒ । न॑म॒सा । जू॒तिऽभिः॑ । वृ॒धे ॥ ८ ॥

नरो जेतारः स्तोतारो वा विशपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यद्भं महान्तमतिथिं
सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिजं कांतं मनोज्ञमध्वराणां
यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैगेर्युक्तं जातवेदसमधिं वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारिण जूतिभिश्च प्रशं-
सन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

वि॒भा॒वा दे॒वः॑ सु॒रणः॑ परि॒ स्ति॒तीर॒ग्निर्ब॒भूव॑ श॒वसा॑ सु॒म॒द्रथः॑ ।

तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरि॒पोषि॑णो व॒यमु॒प॑ भूषे॒म॒ द॒म॒ आ सु॑वृ॒क्तिभिः॑ ॥ ९ ॥

वि॒भा॒ऽवा॒ । दे॒वः॑ । सु॒ऽरणः॑ । परि॒ । स्ति॒तीः॑ । अ॒ग्निः॑ । ब॒भूव॑ । श॒वसा॑ । सु॒म॒त्ऽर॒थः॑ ।

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भूरि॒ऽपो॒षि॒णः॑ । व॒यं॑ । उ॒प॑ । भू॒षे॒म॒ । द॒मे॑ । आ । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ ९ ॥

विभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपस्कान्दसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः ।
सुमद्रथः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरूपसर्ग-
वशात् परिग्रहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् ।
निवसतस्तस्यापेव्रतानि कर्माणि वयं सुवृक्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

वै॒श्वान॒र॒ तव॑ धा॒मान्या च॑के॒ येभिः॑ स्व॒र्वि॒द॒भ॒वो वि॒चक्ष॑ण ।

जा॒त आ॒पृ॒णो भु॒व॒नानि॑ रो॒द॒सी अ॒ग्ने॒ ता वि॒श्वा परि॑भूर॒सि त्म॒ना ॥ १० ॥

वै॒श्वान॒र॒ । तव॑ । धा॒मानि॑ । आ । च॑के॒ । येभिः॑ । स्वः॒ऽवि॒त् । अ॒भ॒वः॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ ।

जा॒तः॑ । आ । अ॒पृ॒णः॑ । भु॒व॒नानि॑ । रो॒द॒सी॒ इति॑ । अ॒ग्ने॒ । ता । वि॒श्वा । परि॑ऽभूः ।

अ॒सि॒ । त्म॒ना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेषां स्वाचके । अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्वैदभजोभिः
स्ववित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽभवः । भवसि । जातमावस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी यावापृथिव्यावापुणः ।
आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्वना आत्मना परिभूरसि । परिग्रहीतासि ॥

वै॒श्वान॒रस्य॑ दंस॒नाभ्यो॑ बृ॒हद॒रि॒णा॒देकः॑ स्व॒प॒स्यया॑ क॒विः॑ ।

उ॒भा पि॒तरा॑ म॒हय॑न्नजा॒यता॒ग्निर्द्या॒वापृ॒थि॒वी भूरि॑रे॒तसा॑ ॥ ११ ॥

वै॒श्वान॒रस्य॑ । दंस॒नाभ्यः॑ । बृ॒हत् । अ॒रि॒णात् । एकः॑ । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । क॒विः॑ ।

उ॒भा । पि॒तरा॑ । म॒हय॑न् । अ॒जा॒यत॑ । अ॒ग्निः॑ । द्या॒वापृ॒थि॒वी इति॑ । भूरि॑ऽरे॒तसा॑ ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्यापेदंसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महद्वनं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको

मुख्यः कविरपिः स्वपत्न्या शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमभिर्भूरिरेतसा वज्ररेतस्कावुभोर्भा पितरा पितरौ मातापितरौ बावापृथिव्या मह्यम्पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

समित्समित्स्विकादशर्चं चतुर्थं मूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभं । अचानुक्रमणिका । समित्समिदाप्रिय इति । इध्मादिस्वाहाछत्वंताः पूर्वीक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाप्रिमूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्ञेषु त्वष्टुर्याज्ञा तन्न इत्येषा । सूचितं च । इह त्वष्टारमयि यं तन्नसुरीपमध पोषयितु । आ० १. १०. । इति ॥ त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । तन्नसुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्यमे ॥ १ ॥

समित्समित्सुमनाः बोधिः अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिं । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अमे ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थं समिदस्त्वं सुमना बोधिः । बुध्यस्व । शुचा शुचात्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिमस्मि अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव द्योतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय तदर्थमावक्षि । आवहसि । हे अमे सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्देवान्यक्षि । यजस्व ॥

यं देवासस्तिरहन्नायजंते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥

यं । देवासः । मित्रः । अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमपि दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि मित्रः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं क्रियमाणं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मधुमंतं । मध्वित्युदकनाम । वृथादिफलयुक्तं कृधि । कुष ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजथै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वंदथै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजथै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदथै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनेर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वतारमपि प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वंदथै वंदितुं योग्यमिति शेषः । अपि नमोभिर्नमस्कारैः सहैळ इषो हवीरूपाण्यन्त्राणि यजथै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽपिर्देवान् यजत् । यजतु ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शेचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता सृणीमहि देवयचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वा । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।
दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अधिष्ठ बर्हिषोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्त्रैवाग्नेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो
गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते । शोचीष्यचिष्मन्ति रजांसि हवीषूध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होता-
ग्निर्देवो दीप्यमानस्य यागगृहस्य नाभा नाम्नी मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देवव्यचा देवैर्व्याप्तं बर्हिष्य ।
चार्यं वाशब्दः । विसृणीमहि । विशेषेण सृणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।
नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभिऽमं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥ ५ ॥
सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । ऋतेन ।
नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । अमं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयंतो देवाः सप्त होत्राणि होतृणां वषट्कर्तृणां
कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः
पूर्वीर्ब्रह्मो विश्वहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्मदीयं यज्ञं प्र विचरंत । प्रविचरंतु ॥ ॥ २२ ॥

आ भंदमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वाऽविरूपे ।
यथा नो मिचो वरुणो जुजोषदिद्रो मरुत्वा उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
आ । भंदमाने इति । उषसा । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे ।
यथा । नः । मिचः । वरुणः । जुजोषत् । इंद्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महऽभिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने सूयमाने उपाके परस्परं संगते ॥ उषसानक्तपेक्षया द्विवचनं ॥ नक्तोपसी रात्र्यहनी
आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशेते । मिचो वरुण उत
वा अपि चंद्रो मरुत्वांश्च नोऽस्मान् यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्ते इमे यावापृथिव्यौ
कुरुतां ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृंजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसंत ऋतमिन्न आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋंजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराङ्गातारावपी नृंजे । प्रसाधयामि । ऋतमुदकं शंसंत आशंस-
मानाः सप्त पृक्षासः । पृक्षमन्नं । तद्वत ऋत्विजस्तमपि स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा
व्रतानां कर्मणां रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरपि दीपयंत ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमित् अपिमेवाङ्गः । अपिमेव ऋतभूतमाङ्गरित्वर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं संदंतु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । स॒ऽजोषाः । इ॒ळा । दे॒वैः । म॒नु॒र्येभिः । अ॒ग्निः ।

सर॒स्वती । सार॒स्वतेभिः । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दं । स॒दंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्मरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आगच्छतु । देवैर्मनुष्यैर्मनुष्यैश्च संगत्येका च भूमिश्चागच्छतु अग्निश्च । सारस्वतेभिः सरस्वतीसंबंधिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । तिस्रो देव्यो वागिकाभारत्य आगच्छंतु । अर्वागाभिमुखमेतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥

तन्न॒स्तुरी॒पम॒ध पो॒षयि॒न्तु दे॒वं त्वष्ट॒र्वि ररा॒णः स्य॒स्व ।

यतो॑ वी॒रः क॒र्मण्यः॑ सु॒दक्षो॑ यु॒क्तया॒वा जा॒यते॑ दे॒वका॑मः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरी॒पं । अ॒ध । पो॒षयि॒न्तु । दे॒वं । त्वष्टः॑ । वि॒ । ररा॒णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व ।

यतः॑ । वी॒रः । क॒र्मण्यः॑ । सु॒दक्षः॑ । यु॒क्तया॒वा । जा॒यते॑ । दे॒वऽका॑मः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मान् तुरीपं तारकं पोषयितुं पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विष्यस्व । मोचय । यतो विमोचनाद्वीरः सत्त्ववान् कर्मण्यः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलौ युक्तयावाभिषवार्थयावयुक्तः । सोममुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायत ॥

वन॑स्पते॒ऽव सृ॒जोप॑ दे॒वान्ग्नि॒र्हविः॑ श॒मिता॑ सू॒द्याति॑ ।

सेदु॑ होता॒ सत्य॑तरो॒ यजा॑ति॒ यथा॑ दे॒वानां॑ ज॒नि॒मानि॒ वेद॑ ॥ १० ॥

वन॑स्पते । अ॒व । सृ॒ज । उ॒प । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मिता॑ । सू॒द्याति॑ ।

सः । इत् । ऊं इति॑ । होता॒ । सत्य॑तरोः । य॒जाति॑ । यथा॑ । दे॒वानां॑ । ज॒नि॒मानि॑ । वेद॑ ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज । समीपे कुत्र । शमिता पशोः संस्कर्ताभिर्वनस्पतिश्च हविः सूद्याति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवाभिर्देवानां जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ या॒ह्यग्ने॑ स॒मिधा॒नो अ॒र्वाङि॒द्रेण॑ दे॒वैः सर॑थं॒ तुरेभिः॑ ।

ब॒र्हिर्न॑ आ॒स्ताम॑दि॒तिः सु॒पुत्रा॑ स्वाहा॒ देवा॑ अ॒मृता॑ मा॒दय॑न्तां ॥ ११ ॥

आ । या॒हि । अ॒ग्ने । सं॒ऽइ॒धानः॑ । अ॒र्वाङ् । इ॒द्रेण॑ । दे॒वैः । स॒ऽरथं॑ । तुरेभिः॑ ।

ब॒र्हिः । नः । आ॒स्तां । अ॒दि॒तिः । सु॒पुत्रा॑ । स्वाहा॒ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒दय॑न्तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिद्रेण देवैश्च तुरिभिस्त्वरमार्णैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किंच सुपुत्रादितिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकारेण युक्ता अमृता नित्या देवा मादयन्तां । तृप्यन्तु ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषस इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैपुभमायेयं । अत्रानुक्रमशिका । प्रत्यग्निरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरिदमादिमूक्तत्रयस्य विनियोगः । सूचितं च । प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । आ० ४. १३ । इति ॥ इळामप इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॒श्चेकि॑ता॒नोऽबो॑धि॒ विप्रः॑ प॒द्वीः क॑वी॒नां ।

पृ॒थु॒पाजा॑ दे॒वय॒ज्ञिः स॒मि॒द्धोऽप॒ हारा॑ त॒मसो॑ ब॒र्हिरा॑वः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनां ।
पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । संऽइन्द्रः । अप । दारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥१॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशां पदवीर्मार्गान् गच्छन् योऽग्निः प्रत्यबोधि
प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयज्ञिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक् दीप्तः स वह्निसमसोऽज्ञानस्य दारागमन-
द्वाराख्यपावः । अपावृणोति ॥

प्रेङ्गमिर्वीवृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।
पूर्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥२॥
प्र । इत् । ऊं इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीऽभिः । स्तोतृणां । नमस्यः । उक्थैः ।
पूर्वीः । ऋतस्य । संऽदृशः । चकानः । सं । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विऽरोके ॥२॥

नमस्यः पूर्वो योऽग्निः स्तोतृणां स्तोत्रेर्गीर्भिर्वीवृधेः शस्त्रैश्च प्रवृधे वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां
दूतः सः पूर्वीर्ऋतस्योदितस्य संदृशो दीप्तीश्चकानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाञ्चि
समबौत् । व्योतेति । इत् उ पूरणी ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विस्त्रपां गर्भो मित्रं ऋतेन साधन् ।
आ हर्यतो यजतः सान्वस्यादभूदु विप्रो हव्यो मतीनां ॥३॥
अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विष्णु । अपां । गर्भः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।
आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्यात् । अभूत् । ऊं इति । विप्रः । हव्यः । मतीनां ॥३॥

मित्रो यजमानानां मित्रभूत ऋतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः
संबन्धिनीषु विष्णु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किञ्च हर्यतः सुहृणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूच्छितं धिष्ण्य-
मुत्तरवेद्याख्यमास्यात् । अधतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातृणां स्तोतृणां हव्यः सुखोऽभूत् ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।
मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिंधूनामुत पर्वतानां ॥४॥
मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । संऽइन्द्रः । मित्रः । होता । वरुणः । जातऽवेदाः ।
मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिंधूनां । उत । पर्वतानां ॥४॥

इयमुक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽग्निः तदा मित्रो भवति । सूर्यो भवति । मित्र एष
सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना
वा । स एवेषिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अयं पदं वेः पाति यद्दृश्चरणं सूर्यस्य ।
पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥५॥
पाति । प्रियं । रिपः । अयं । पदं । वेः । पाति । यद्दृः । चरणं । सूर्यस्य ।
पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणं । अग्निः । पाति । देवानां । उपऽमादं । ऋष्वः ॥५॥

ऋषो दर्शनीयोऽपिर्वेर्ग्याः सर्वव्याप्ताया रिपो भूम्याः प्रियमयं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति ।
यद्गो महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यवेति चरणमंतरिक्षं । पाति । नामा नामावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं
मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यच्चं पाति । रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदमी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं स्तुत्यं चारु
मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेद्योपस्य समस्य स्वपतः शांतज्वालस्याप्यमिदं
रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽग्निस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति । पालयति ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्यात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिं । अग्निः । घृतवन्तं । अस्यात् । पृथुप्रगाणं । उशन्तं । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी इति ।

करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽपिर्घृतवन्तं दीप्तिमन्तं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशन्तं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं
आ अस्यात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋष्वो महान् पावकोऽन्धेषां शोध-
यितापिर्मातरा मातरा द्यावापृथिव्या पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आप इव प्रवता शुभमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपः । इव । प्रवता । शुभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽपिर्यदि सदाषधीभिर्ववक्षे उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छत्य आप इव शुभमानाः
शुभमानास्ता ओषधयः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना घृतेनोदकेन वर्धन्ति । वर्धयन्ति । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे
मध्यप्रदेशे वर्धमानोऽग्निरुष्यत् । अस्मात्प्रवतु ॥

उदु दूतः समिधा यद्गो अद्यौवर्षमन्दिबो अधि नामा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊं इति । स्तुतः । सं । इधा । यद्गो । अद्यौत् । वर्षमन् । दिवः । अधि । नामा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधेन यद्गो महान् अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या

नामा नामी मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽतरिषस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि रूपे उदयीत् । योतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईश्वरः सुखो मातरिश्वा । मातर्यतरिश्वे श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरिष्वा श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्यतरिश्वे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन् यज्ञथाय यज्ञाय देवानावचत् । आवहत् ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥१०॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽइधा । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । संतं । हव्यवाहं । संऽइधे ॥१०॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तंभात् । रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमणिं यदि यदा समीधे समेध तदा नाकमस्तंभादिति संबंधः ॥

इत्तामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाम्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

इत्ता । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥११॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाधेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यभिषेकसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥ आद्याधेये पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । प्र कारवो मनना वच्यमाना एकाचेतत्सरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरप इति पात्नीवतग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च । आपीध्रः पात्नीवतस्य यजत्येभिरपे सरथं याह्यर्षाडिति । आ० ५. १९. । इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाडाजिनीं प्रार्च्येति हविर्भरंत्यग्नये घृताचीं ॥१॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरंती । अग्नये । घृताचीं ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा यूयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचंतीं सूचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उह्यमाना वाजिन्य-मवती प्राची प्रागयापयेऽग्नये हविर्भरंती हविर्धारयंती घृताची घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत् प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यंतां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो
इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यंतां । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी बावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपुरयः । किंच हे प्रयज्यो यष्टव दिवश्चित्
दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना प्ररिक्थाः । अतिरिक्तासि । अग्नेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य
ते तव वह्नयोऽपयोऽश्रुभूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीकते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारं । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईकते । शुक्रं । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियांसो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थ
निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीर्मनोः संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्यो विशः
प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तमर्चिरीकते । सुवन्ति ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽतर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सवर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सवर्दुधे इति

सवऽदुधे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यदा यजमानाय धनं काम्यमानोऽपिर्द्यावा-
तर्बुभूम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्थे स्वकीये स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् आ निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के
आक्रमणशीले सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अमृत्येनाहिंसिते
सवर्दुधे । सवरित्वमृतमुदकं । तस्य दोग्ध्री बावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकसुतेर्वीर्यधेनू प्रीण-
यिष्यी भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥ ५ ॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि महानि महानि भवन्ति । तव क्रत्वा
क्रतुना प्रकाशेन रोदसी बावापृथिव्यावाततंथ । विस्तृतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील
त्वं जायमानः सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्रापकोऽसि ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।
 अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥
 ऋतस्य वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।
 अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्ती योग्याभिर्यौजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्ता घृतस्नुवा घृतं चरन्ती रोहिता रोहितावधौ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थः ॥ धुरि च धिष्व । धिहि । योजयेत्यर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वान्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् कृणुहि । कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।
 अपो यदग्र उशध्वनेषु होतुर्मद्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥
 दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।
 अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु । होतुः । मद्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यत् यदा वनेष्वरखेष्वाप उशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्विशिष्येण भातीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीरूप उपसोऽनु भासि । मद्रस्य सुत्यस्य होतुस्तव रोकां देवाः स्तोतारः पनयन्त । कुर्वन्ति ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने संति देवाः ।
 ऊमा वा ये सुहवांसो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वः ॥ ८ ॥
 उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । संति । देवाः ।
 ऊमाः । वा । ये । सुऽहवासः । यजत्राः । आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हृष्यन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । ऊमाः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजत्रा यष्ट्या ये देवाः सुहवासः शोभनाद्भाना आयेमिरे । आयच्छन्ति । रथ्यो रथिनस्तव येऽश्वः संति हे अग्ने तेः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयर्चा संबंधः ॥

एभिर्मग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वः ।
 पत्नीवतस्त्रिंशतं चींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥
 आ । एभिः । अग्ने । सऽरथं । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथं । वा । विऽभवः । हि । अश्वः ।
 पत्नीऽवतः । त्रिंशतं । चीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे अग्ने एभिः पूर्वोक्तेर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्रथं समारोप्यायाह्यर्वाङ् अस्मद्भिमुखमायाहि । यतः कारणात्तेऽश्वः विभवः प्रभवः समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् त्रिंशतं चींश्च त्रयस्त्रिंशतं देवांश्चानुष्वधं बलार्थमन्नार्थं वावह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीतः ।
 प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः। होता। यस्य। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। यज्ञं यज्ञं। अ॒भि। वृ॒धे। गृ॒णीतः।
प्रा॒ची इति। अ॒ध्व॒राऽइ॒व। त॒स्य॒तुः। सु॒मे॒के इति सु॒ऽमे॒के। अ॒त॒व॒री इत्य॒त॒व॒री।
अ॒त॒व॒री इत्य॒त॒व॒री। स॒त्ये इति ॥१०॥

स एव होता भवति उर्वी विसीर्णो रोदसी चित् यावापृथिव्यावपि यस्यापेर्यञ्जयञ्च सर्वं यज्ञं वृधे समृ-
द्धयेऽभिगृणीतः। प्रशंसतः। अतजातस्य जातसत्यस्य होतुः सुमेके मरुपे अतावरी उदकवती सत्ये सत्यस्वरूपे
प्राची अनुकूले तस्यतुः। तिष्ठतः। कथमिव। अध्वरेव। अध्वराविव। यज्ञाविव ॥

इ॒ळाम॒ग्ने पु॒रु॒दं॒सं स॒निं गोः श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मा॒नाय सा॒ध ।
स्या॒न्नः सू॒नुस्त॒नयो वि॒जा॒वाग्ने सा ते॒ सु॒म॒तिर्भू॒त्व॒स्मे ॥११॥
इ॒ळाम॒ग्ने। पु॒रु॒ऽदं॒सं। स॒निं। गोः। श॒श्वत्त॒मं। ह॒व॒मा॒नाय। सा॒ध ।
स्या॒त्। नः। सू॒नुः। त॒नयः। वि॒जा॒वा। अ॒ग्ने। सा॒ते। सु॒ऽम॒तिः। भू॒तु। अ॒स्मे इति ॥११॥
इ॒ळाम॒ग्न इति॑यं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन्। पुमर्थान्तरु देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्वाः स्तुतं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरुखिकादशर्चं सप्तमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र
ऋषिः । अनुक्तत्वात् चिष्टुप कंदः । मंडलादिपरिभाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य
प्रत्यभिर्षसस्वीणीति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविष्नुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र संस्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥१॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविष्नुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सं । चरेते इति । प्र । संस्राते इति । दीर्घं । आयुः । प्रऽयक्षे ॥१॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्वधारयितुरंधेयै रश्मयः प्राहः प्रकर्षेणोन्नच्छंति ते रश्मयो मातरा
मातरौ ब्यावापृथिव्यावाविविष्नुः । सर्वतः प्रविष्टाः । सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविविष्नुः ।
परिचिता परितो वर्तमाने पितरा पितरौ ब्यावापृथिव्यौ तेनापिना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयत्ने
प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरधेश्वरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसर्त्तते । प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा ब्यावा-
पृथिव्यौ प्रयत्ने प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाबुदात्तः । तस्य कंदसि
व्यवहितान्नेति आरुखित्यनेन संबंधः । आरुः । ऋ गतौ । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ।
शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । शितेर्निष्ठाबहुच् बङ्गव्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
धासेः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाणि वा । तस्मात्कर्तव्यीणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा । नमृ-
नेष्ट्वलृष्टत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९६. । इति तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋतो ङीति
गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । विविष्नुः । विश्वं प्रवेशने । लिटि असंयोगाद्भिट् किदिति किवृज्जावाङ्ग-
णाभावः । निघातः । सप्त । छप् गतौ । सय्यश्रुभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. । इति सपेर्विधीयमानः कनिन
तुडागमश्च बाङ्गलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च । प्रत्ययनिष्त्वेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिचिता ।
चि निवासगत्योः । क्तिप् चेति क्तिप् । पित्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो डादेशः । चरेते । चर गतिभबणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समसृतीयायुक्तात् । पा० १. ३. ५४. ।
इत्यात्मनेपदं । निघातः । संस्राते । ऋ गतौ । अयमंतर्भावित्यर्थः । रेफश्छांदसः । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिन्नित्यनुवृत्तौ एतेर्षिश्चेत्युसिन् । शित्वावृद्धिः । नित्वादाबुदात्तः । प्रयत्ने ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेध्वित्यस्मात्तुमर्थे सेन्यत्ययः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । छयेजंत
इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमच्चहंतीः ।

ऋतस्य त्वा सदर्श क्षेमयंतं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥२॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थी । मधुऽमत् । वहँतीः ।
ऋतस्य । त्वा । सदसि । स्तेमऽयंतं । परि । एका । चरति । वर्तनिं । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरधिरथा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीण-
यिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं वहँतीर्देवीर्योनितनशीला नदीरातस्थी । आतिष्ठति ।
प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दो माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः
काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽतिरिच्यै जेमयंतं जेममावासमिच्छंतं वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्त-
यंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः । अश्व व्याप्नोती । दिवं व्याप्नुवतीति दिवक्षसः । वक्ष रोषि ।
रोषार्थोऽप्ययं धातुरत्र व्याप्नोती वर्तते । दिवं वर्चति व्याप्नुवतीति । अमुन्नित्यमुन्नत्ययः । लोपो व्योर्वन्तीति
वलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इक्षेति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः ।
वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितचिराजीत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादायुदात्तः । अश्वः ।
अश्व व्याप्नोती । अग्निपुषिलटिकणीत्यादिना क्कन् । नित्वादायुदात्तः । तस्थी । षा गतिनिवृत्तौ । कंदसि
लुङ्ङिष्ठ इति वर्तमाने लिट् । आत औ शल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिन-
मिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । नित्वादायुदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य
द्वितीयेकवचनांतस्य त्वामाविति त्वादेशः । अनुदात्तश्च । जेमयंतं । चि निवासगत्योः । अर्तिसुमुज्ज्वलधु-
क्षीत्यादिना मन् । जेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । क्वचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुक-
योर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुत्रस्येति प्रतिषिध्यते । क्वचश्चित्त्वादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्वचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्येवमः स्वरितत्वं । एका । इण् गती । इण्भी-
कपित्यादिना कन् । तदंतादाप् । नित्स्वरः । वर्तनिं । वृत्तु वर्तने । अंतर्भावितत्वर्यः । वृत्तेश्च । उ० २. १०७ ।
इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गम् गतौ । गमेडोः । उ० २. ६७ । इति डोप्रत्ययः । डित्वाट्टि-
लोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वाट्टुद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवँतीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्रीयीणां ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सी । अरोहत् । सुऽयमाः । भवँतीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणां ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिरश्वानां पतिरग्निः
सी सर्वतः सुयमाः सुखेन नियतं शक्या भवँतीया वडवा आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीको
बद्धधाविचिप्रांगः सोऽग्निरतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ता अश्वः प्रावासयत् । प्रकीर्णं वासयति
स्म । निवासिन अग्नेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सी । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । अरोहत् ।
रह प्रादुर्भावे । लङि रूपं । निघातः । सुयमाः । यम उपरमे । अस्माच्छक्यार्थ ईषद्गुःसुष्विति खल् । छदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । पतिः । पा रक्षणे । पतिर्दतिरिति डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । चिति संज्ञाने ।
क्लसी रूपं । रयिवित् । विद्व लामे । क्लिप् । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । नीलपृष्ठः ।
नीलशब्दो वृषादित्वादायुदात्तः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतसस्य । अत सातत्यगमन इत्यस्मादत्यवि-
चमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः । उ० ३. ११७ । इत्यसच् । चित्स्वरः । अवासयत् । वस
निवासे । हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्लृङ्त्वङ्ङित्यङागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द
रह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इत्स्वच्छादसः ॥

महिं त्वाष्ट्रमूर्जयंतीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

अंगेभिर्दिद्युतानः सधस्य एकांमिव रोदसी आ विवेश ॥४॥

महिं । त्वाष्ट्रं । जर्जयंतीः । अजुयं । स्तभूयमानं । वहतः । वहन्ति ।

वि । अंगेभिः । दिद्युतानः । सधस्ये । एकांऽइव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥४॥

जर्जयंतीरबलं बलिनं कुर्वत्यो वहतो वहनपरा नद्यो महि महान्तं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतमजुयं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानं लोकानां स्तभनं धारणमिच्छन्तमपि वहन्ति । धारयन्ति । सधस्येऽपां समीपेऽंगेभिरवयवैर्दिद्युतानो दीप्यमानः सन् अपी रोदसी व्यावापृथिवी व्याविवेश । विविधं प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः । एकांमिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति । तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं । स्तभु स्तभनं । तदिच्छन्तं । सुप आत्मनः क्यच् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । तदन्ताद्वात्येन शानच् । अकारान्तत्वादाने मुक् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्ताद्वातुस्वरः शिष्यते । अंगेभिः । बज्रलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बज्रवचने झल्येदित्येवं । दिद्युतानः । द्युत दीप्ती । कंदसि लिट् । तस्य कान-जादेशः । द्विवचनं । हलादिशेषे कृते बु इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चैति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । एकांमिव । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्मात्क्रिटि रूपं । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥५॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवं । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥५॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रूपा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्याग्निः शेवमाश्रयविषयं सुखं जना जानन्ति । उत अपि च जानन्तस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणन्ति । रमन्ति । तथा च मंत्रः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ता इति । अपि च । येषां मनुष्याणामपि विषया माहिना महतीळा गीः स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणीया पुज्या ते दिवोरुचो ब्रुलोकस्य रोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । क्रवादित्वात्तस्य ज्ञानोर्जिति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषन्तीति रूपा हिंसकाः । इगुपधच्चेति कः । न संति रूपा यस्यासावरुषः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेवं । शीङ् स्वप्ने । इणशीङ्भ्यां वन्निति वन् । नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टी । अस्माद्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्ती । अस्मात्क्रिप् । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति षष्ठ्या अनुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बज्रव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुती । इत्स्वकांदसः । यथा वाक्शब्दष्टाबन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने । स्वार्थे ण्यन्तादचो यत् । यतोऽभाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महेरिनण् चेति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्क्रिप् । कृत इज्ञातोरितीत्वं । वोरुपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥१॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भामनयंत शूषं ।

उक्षा ह यच्च परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥६॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रऽविदा । अन्तु । घोषं । महः । महत्ऽभ्यां । अनयन्त । शूषं ।

उक्षा । ह । यच्च । परि । धानं । अक्तोः । अन्तु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥६॥

उतो अपि च महो महद्वा महतो महद्वा पितृभ्यां यावापृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदनेनानु घोषमनु
घुष्यमाणं शूषं मुखं । शूषं शुनमिति मुखनामसु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अपिमनयंत । अपिं प्रापितवंतः ।
सोऽपिर्यत्र यजमानेषूचा वृध्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिच्यते नीहरिण जगदस्थामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः परि धानं परितो धारकं
स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु ववच ह । समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥
उतो । जदिति प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषिर् शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपः क्वांदसः । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । अनयंत ।
णीत्र प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उच्चा । उच्च सेचने । श्वन्नृचन्नित्यादिना कनिम्रत्ययांतलेनोच्चनशब्दो
निपातितः । व्यत्ययेनांतोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः । यत्र । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अक्तोः ।
अंजु व्यक्तिगतिप्रचणेष्वित्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः क्तुरिति क्तुः । कित्वादनिदितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
ववच । वह प्रापणे । कंदसि लुङ्ङुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । सकारः क्वांदसः । तिपो एलदेशः । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्ष्णो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पंचऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियं । रक्षन्ते । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

प्रांचः । मदन्ति । उक्ष्णः । अजुर्याः । देवाः । देवानां । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उज्ञातुवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कारः । पंचान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः पंचभि-
रध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वर्गमनस्वभावस्यापिः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ति ।
पालयन्ति । प्रांचः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्वा उच्चणः सोमरसस्य सेक्तारो देवाः
स्तोतारो मदन्ति । हृष्यन्ति । किंच ते देवा देवानां संबंधीनि व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्वगच्छन् । हि
प्रसिद्धौ । अपिः प्रसादादेवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ति । रक्ष पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ।
निहितं । दुधात् धारणपोषणयोरित्यस्य कर्मणि निघायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी कांतित्यादिषु । अस्माद्विच् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । पा० ७. ३. ८४. इति गुणः ।
उक्षिप्तोऽस्येति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगंतोऽचताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । निघातः ।
गुः । इण् गतावित्यस्मात्कुडि रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति श्वेर्जुसादेशः । बङ्गलं कंदसीत्यड-
भावः । हिशब्दयोगात्त निहन्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसंत ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपी होतारा होतारी होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चामुं चासी न्यूजे ।
अंजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्तुः । मंत्रद्रष्टा विश्वामित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया
सोमेन मदन्ति । हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानास्ते
होत्रका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवापिमाङ्गः । वर्दन्ति ॥ ऋजे । अजि भृजी भर्जने । निपूर्वोऽयं
धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतो
ऽनुपसर्गे क इति कः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि ब्रुवः पंचानामादित

आहो ब्रुव इति श्लेसादेशो ब्रुवश्च आह्लादेशः । निघातः । दीधानाः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् । तस्य चित्त्वादांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

वृषायंते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतमंद्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥९॥

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव होतः । मंद्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥९॥

देव देदीप्यमान होतर्देवानामाह्लातः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवेश्यायनीयाय पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभृताः सुयामा अतिशयेन विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव भवंति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपंतीति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा पञ्चर्थं चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्वहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृथ्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरंतीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितुतमश्चिकित्वाञ्छानोपेतः स त्वं महो महतः पुज्यान् यष्टवान् देवान् रोदसी बावापृथिव्यां चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्मण्यावत्ति । आवह ॥ वृषायंते । उपमानादित्यनुवृत्ती कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वात् निघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । बृहन्महतोरिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्वीः । पृ पालनपुरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्ती पृभिर्दिव्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणप्रतिषेधे उदीर्घपूर्वस्थित्युत्वं । उरण् रपरः । तस्माद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे कृते हलि चिति दीर्घः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः । अशू व्याप्तो । अशुवते सर्वं जगदिति मिरित्यनुवृत्ती अशोते रश्मि । उ० ४. ४६. इति मिप्रत्ययो रणादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बज्रब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देव । अपादादाविति पयुंदासात्पाठिकमाबुदात्तत्वं । होतः । ह्यतेस्माच्छीलिकसृन् । बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । अपादाद्यामंचितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । स्फाथितंचिवंचीत्यादिना रक् । इदित्वाङ्गुम् । तरपः पित्त्वादनृदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । वह प्रापण इत्यस्य बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । टलकत्वपत्वानि । निघातः ॥

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवतृषुः ।

उतो चित्रमे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥१०॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥१०॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देनाभिरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणि हविलक्षणात्यन्तानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो रेवत् अस्माकं धनयुक्ते यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित् यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं संदशस्य । संबपय ॥ पृक्षप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्मणि विच् दृशियहणादधिकृतो भवतीत्युक्तं । बज्रब्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्रविणः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिन्नतीनप्रत्ययः । गुणावादेशी । संबुद्धी सोर्लोपाभावश्चादंसः । आमंचितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मतुप् । ब्रुवन्नुभ्यामिति मतुबुदात्तः । कंदसीर इति बलं । रयेर्मती बज्रलं

कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष दाहे । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । कंदसि मुङ्घिति वर्तमाने लिट् । उसि रूपं । निघातः । पुथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथः शिवन् संप्रसारणं चेति शिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । शिवीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । दशस्य । निघातः ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

इळां । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥११॥

हे अग्ने पुरुदंसं । अपोऽग्नौ दंसो वेप इति कर्मनामसु पठितत्वाहंसःशब्दः कर्मवाची । पुरुणि बह्वनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बह्वर्कमाणां गोः सनिं गवादिपशून्संपादयिषीमिच्छामि तन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पीत्रः स्याद्भवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबंधा सत्यस्मै अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितत्वात्तर्थाऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सैर्ह्यपिष्वेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि दृशंत इति वनिष् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वात् । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुबोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥२॥

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूपस्तुतिः षष्ठाद्याभिर्बहवोऽत्या ब्रह्मिण्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्ठुभाविति । उक्चयस्व वनस्यते ये वृक्षणास इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्ठुमी शिष्टास्त्रिष्टुभः । ऋत्स्वस्य सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्यते शतवल्गु इत्यस्यान्त्रिष्टुयूपस्य मूलभूतः स्यात्तुदेवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी र्यापी वा । अत्र षष्ठादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवताः ॥ यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ० ३. १. इति ॥ यूपोक्चयणे समिद्धस्येति द्वे ऋचौ । उक्चयस्व वनस्यते समिद्धस्य अयमाणः पुरस्तात् । आ० ३. १. इति सूत्रितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. इति सूत्रितत्वात् ॥ यूपोक्चयणे जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्च आरमेदिति सूत्रितं । यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बह्वयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्यादिभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात् । संस्तुयादनभिर्हिकृत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मिस्युरिति षड्भिः पंचभिर्वा । आ० ३. १. इति ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्यते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥१॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवयंतः । वनस्यते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥१॥

वनस्यते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामयमाना अध्वर्चादयो दैव्येन मधुना देवसंबंधिना मधुना घृतेन । एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यमित्याख्यानम् । ऐ० ब्रा० २. २. । तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं सिंचंतीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या मातृभूतायाः पुथिव्या उपस्थ उत्संगे ते ज्यो निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहास्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धेहि ॥ ब्राह्मणेनेयमुग्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्यनं देवयंतोऽंजंति वनस्यते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा ज्यो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठसि यदि च शयासे द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. ।

इति ॥ तथा च निरुक्तमपि । अञ्जति त्वामध्वरे देवाङ्कामयमाना वनस्यते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः
 स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थानि । नि० ८. १८. । इति ॥
 अञ्जति । अञ्जू व्यक्तिकान्तितगतिप्रयोगेषु । रूधादित्वात् अञ् । तस्य लटि श्लेर्ङित्वादिनिदितामित्युपधालोपः ।
 प्रसोरल्लोप इत्यल्लोपः । प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमाविकवचन इति त्वादेशः ।
 द्वितीयायां चेत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्योदात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा
 यस्मिन् बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः ।
 मुप आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुत्रस्त्वनेन प्रतिषिध्यते ।
 तदंताच्छतृप्रत्ययः । शपः पित्वाक्षसार्वधातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यच्
 एव स्वरः । वनस्यते । आमञ्चितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना उपप्रत्ययः । निदि-
 त्वनवृत्तेराद्युदात्तत्वं । दैव्येन । देवाद्यजजाविति यञ् । जित्वाहुविः । यस्मिन् लोपः । जित्वादाद्युदात्तः ।
 तिष्ठाः । षा गतिनिवृत्तौ । लटि सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । शपः शित्वात् पाप्नेत्यादिना तिष्ठादेशः ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः ।
 द्रविणा । द्रुदक्षिभ्यामिनन्तितीनप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । जित्वादाद्युदात्तः । इह । इदमशब्दा-
 त्सप्रत्यर्थ इदमो ह इति हः । इदम इतितीशादेशः । शित्वात्सार्वधादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । डुधाञ्
 धारणपोषणयोरित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेह्यपिञ्चेति हिरादेशः । तुह्योः । पा० ७. १ ३५. । इति
 तातडादेशः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च । पा० ८. २. ३८. । इति भष्भावः । जप्त्वचर्त्वे ।
 निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । मातुः । नष्टुनेष्टु इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अत उदिति डसः पूर्वपरयोर्कारः ।
 अस्याः । ऊडिमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । उपस्थे । षा गतिनिवृत्तौ । आतस्थोपसर्ग इति कः । तत्पुरुषे
 तुत्यार्थेति मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

समिद्धस्य अयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

संऽइदस्य । अयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरं । सुवीरं ।

आरे । अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत् । अयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि अयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्मान्नं ।
 ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरारहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्मान्नं वन्वानः प्रयच्छन्
 अस्मदमतिमस्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मासतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारि दूरे बाध-
 मानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे ब्राह्मणं । समिद्धस्य
 अयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त
 आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मासतिस्त्वामेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानाच्चोच्छ्रयस्व
 महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ समिद्धस्य । जिह्मं दीप्तौ । कर्मणि निष्ठायां
 योदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । सम्यगिह इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयमाणः ।
 अत्र सेवायामित्यस्य लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् ।
 पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीत्यादिना । पा० ५. ३. २७. । अस्तातिप्रत्ययः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । नक्षिपयस्यानिसंतस्तेत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अत्रायं
 धातुर्दानार्थं वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादांतोदात्तः । अजरं । नञो जरमरमिचमुता इत्युत्तरपदा-
 द्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादित्वादांतोदात्तः । अस्मत् । युष्मिभ्यां
 मदिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । मदिकप्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुरुष इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । अयस्व । अत्र सेवायामित्यस्य लोपमध्यमैकवचने थास् । थासः स

इत्यादेशः । सवाभ्यां वामाविलिकारस्य वकारः । निघातः । महते । वर्तमाने पृथ्वृहन्महदिति निपातनादन्तो-
दात्तः । बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सीमगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यञ् । ह्रस्वगंसिध्वंते
पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥३॥

उत् । अयस्व । वनस्पते । वर्षन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥३॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव ।
सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमान इयत्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे
यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पते
इत्युक्तीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समुद्रं । वर्षन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिष्वति
सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्याशिषमाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमि-
कमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि
द्यतिस्थितिमास्तेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुमुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्तेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाञो
लोडर्थे कंदसि लुङ्लङ्ङिति लुङ् । इत्येति सिप इकारलोपः । गातिस्थिति सिचो लोपः । वज्रं कंदसीत्यड-
भावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाभ्यश्चकंदसीत्यनु । शि-
दित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उ० ४. २२६. ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वोऽमनसा देवयन्तः ॥४॥

युवा सुऽवासाः परिऽवीतः । आ । अगात् । सः । ऊं इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तं । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्वः । मनसा । देवऽयन्तः ॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्रयादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मनया युक्तः । परिवीतस्तया
रश्मनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य
उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञा मनसा देवयन्तो देवान् कामयमानाः स्वाध्वः
सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्वाद्य उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा
सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरः परिवृतः स उ
श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्ध्वेप एतन्नयति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा
देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति । ऐ० ब्रा० २. २. इति ॥ युवा । यतिः कनिन्युपित-
कीत्यादिना कनिन्यत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । उवडादेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं । सुवासाः । वस आच्छादने ।
असुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यमुन्नत्ययः । शित्वाङ्गुपधावृद्धिः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । परिवीतः । वेज
संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अगात् । इण् गता-
वित्यस्य लुङि इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । प्रशस्यस्व द्विवच-
नविभक्त्योपपद इतीयमुन्नत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्व अ इति आदेशः । गुणः । नित्वादाबुदात्तत्वं । एकादेश
आबुदात्तः । स्वाध्वः । ध्वे चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राकप्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्तिप् । दृशि-
ग्रहणात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति यणदेशः । कडुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं । देवयंतः । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । चित्त्वादांतोदात्तः ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचं ॥५॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नां । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवयाः । विप्रः । उत् । इयति । वाचं ॥५॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूषः समर्थः । मर्थ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरश्नापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिवरिण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्यादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूषं पुनन्ति । प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्रापयिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूषविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियति । प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयत्येवं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनत्येवं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवेनं तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्वतन्त्राविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थः । मृड् प्राणत्याग इत्यस्माच्छन्दसि निष्ठर्केति क्वप्रत्ययांतत्वेन निपातनान्नृणः । समासस्थितोदात्तत्वं । पुनन्ति । पूञ् पवने । क्र्यादित्वाक्का । प्वादित्वाङ्गस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मनिषिति विचप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयति । ऋ गती । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्थार्तिपिपत्थींश्चेतीत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । निघातः ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततश्च ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥६॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततश्च ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवन्त । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥६॥

हे यूषा देवयंतो देवान्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो यान्युष्मानिमिम्युः । अवष्टेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्त्वदीयान्यूपांस्ततश्च चिक्षेद देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वशब्दः स्वशकलवाची । तद्वतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूषा अस्मे अस्मै यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु । धारयंतु । प्रयच्छन्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः । दुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य लित्युसि असंयोगाक्षिप् किदिति किद्वज्जावान्नुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्वा धारण इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निश्चितधारा दीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरण इत्यस्माक्षिप्ति शलि रूपादनिघातः । लतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्तु शब्दोपतापयोरित्यस्मान्नित्यनुवृत्ती शृस्त्वृत्तिहिवपीत्यादिना उपत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । तस्थिवांसः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छन्दसि लिट् । तस्य क्रमुः । वस्वेकाजावगमितीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति उः । ततष्टाप् । दिस्वाक्षीति मतुप् । तस्य पित्वादानुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सुपां सुनुगिति शि आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्षणासो अधि क्षमि निर्मितासो यतस्तुचः ।

ते नो व्यंतु वार्ये देवचा स्त्रेचसाधसः ॥७॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽचा । स्तेचऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना क्षिप्ता ये यूपाः । यतसुच इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो यैस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमित्तासोऽवटेषु नितरां प्रविष्टाः स्तेचसाधसः स्तेचस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा स्तेचं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति स्तेचं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं संभजनीयं हविर्देवत्रा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वेत्स्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः । ओषधयश्चैदं इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । कित्वाद्ब्रह्मिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । औदित्येति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमित्तासः । दुमिञ् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यंतु । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपस्कांदसः । अयमंतर्भावित्यर्थः । वार्यं । वृङ् संभक्तावित्यस्मादृहलोर्षेदिति कर्मणि ण्यत् । ईडवं-दवृशंसदुहेत्यादिनाबुदात्तत्वं । देवचा । त्रित्यनुवृत्तां देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्य इत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः । स्तेचसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादीणादिकोऽसुन । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्ध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वंतु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

सुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वसवोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । सुतशस्त्राणि नीथानि चोक्त्यामदानि च । ऐ० ब्रा० २. ३८. इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिवी । पृथिवी । मुब्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा एकमत्येन परस्परं संगता भूत्वे-ममस्मदीयं यज्ञमवंतु । रचंतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं यूपसूध्वं कृण्वंतु । उच्छ्रितं कुर्वंतु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयंति सर्वानंतकाले । रोदेर्णिनुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । वसवः । उद्गादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वं । वसवः । वस निवासि । निदित्यनुवृत्तां शृस्वृश्चिह्नचप्यसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । सुनीथाः । शीञ् प्रापणे । हनिकृषिनीरमिकाशिश्व इति कथनं । कित्वादगुणः । थापघञ्केत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताह्वे चेतुमयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ प्रख्यानि । प्रथेः धिवन् संप्रसारणं चेति धिवन् संप्रसारणं च । धिर्नारादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । अवंतु । अव रचणे । निघातः । कृण्वंतु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्माद्धोटि धिन्विक्कण्योरक्षेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्तऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयंतः स्वरवः स्वरुमतः श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । हंसा इवेति । यथा नभसि पंक्तिशः पतंतो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा

नोऽस्मानागुः । प्रापुः । अपि च कविभिर्मैधाविभिरध्वर्वादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग उज्जीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्थानमंतरिचं । पाथोऽंतरिचं पथा व्याख्या-
तमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ङ्गण् । पा० ४. ४. १११. इति सूत्रे पाथोऽंतरिचमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् ।
तादृशमंतरिचमपियंति । प्राप्नुवन्ति । अध्वर्वादिभिरुच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादंतरिचं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥
हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । बहुल्यार्थादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा ।
शुच दीप्तावित्यस्मादृज्जं द्रायेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादतोदात्तः । अगुः । इण् गती । अस्माज्जुडि
रूपं । निघातः ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृश्रे चषाल्वंतः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघज्जिर्वा विह्वे ओषमाणा अस्माँ अवंतु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणाँ । सं । ददृश्रे । चषाल्वंतः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघतऽभिः । वा । विऽह्वे । ओषमाणाः । अस्मान् । अवंतु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरमंतश्चषाल्वंतः प्रतिमुक्तकंठकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत्
विषाणानीव संददृश्रे । सम्यक् दृश्यन्त एव । वा अपि च विह्वे । विविधं ह्रयन्ते हवीष्यन्तेति विह्वो यच्च ।
तस्मिन्ने वाघज्जिर्वालिभिः । वाघतो वृक्तबर्हिष इत्युत्प्लुङ्गामसु पाठात् । ओषमाणास्तेः क्रियमाणां स्तुति-
लक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संयामवाची । आर्जा पृतनाज्यमिति संयाम-
नामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संयामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रक्षन्तु ॥ शृंगाणि ।
शृ हिंसायामित्यस्माच्छृणातेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५. इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । नित्स्वरः । ददृश्रे ।
कंदसि लुङ्लिट् इति लङर्थे लिट् । इरयो र इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शो वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते क्षिप्तमूल स्थायो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्र-
वल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो
निश्चितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय ।
प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वात्प्रत्ययोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुडागमः । स्क्रोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः ।
लेङ्गाशिष्यङ्ङित्यङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय ।
णीञ् प्रापण इत्यस्मात् लिटि णलि रूपं । पादादित्वादनघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

सखायस्त्वेति नवर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुबन्तमिति ।
प्रत्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्त्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्वार्हते कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथेतस्या
ति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमग्निरय आ याहि । आ० ४. १३. इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदिति । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अपे सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्निवाणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नपारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातुभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामृतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य कंदस्यमूर्धेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. इति णिद्वज्जावः । वृद्धायादेशौ । आयुदात्तः । ववृमहे । वृड् संभक्तौ । कंदसि जुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । ऊतये । अत्र रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्तिनंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अपां । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । सुभगं । आयुदात्तं द्वाच् कंदसोत्तरपदायुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति । क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्रे प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्रे । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

हे अपे वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणान्तानि विहाय मातृरपो मातृभृता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्टत्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न संह्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबन्धिष्वरिणिरूपेषु काष्ठेष्वभवः । मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशम्यन् । न तत्ते अपे प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः । नि० ४. १४. इति ॥ कायमानः । कमु कांता । कमेणिङ् । लट् । शानच् । मकारलोपश्छांदसः । अजगन् । गम् गतावित्यस्य लङि वङ्लं कंदसीति शपः स्युः । हल्ङादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति मकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितित्वायां । अत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । कंदसि जुङ्ङिट इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अति तृष्टं ववक्षिथायैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टं । ववक्षिथ । अर्थ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अपे तृष्टं स्तोतृमृणाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उन्नातुप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्याभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्धधातुकस्येड्गुलादेरिति । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति मंत्रत्वात् । निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विवचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां

समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस भुवि । तासस्थोलोप इति सकारलोपः । यदुत्तयोगान्न निहन्यते ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविंदन्निचिरासो अदुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितं ॥४॥

इयिऽवासं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविंदन् । निऽचिरासः । अदुहः । अपऽसु । सिंहऽइव । श्रितं ॥४॥

हे अपे अदुहोऽद्रोऽगारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वे देवाः सिधः शोषकाञ्छन्नुन्वले-
नातिक्रम्येयिवासं गच्छंतं शश्वतीर्बद्धीः सश्वतः संगतिकारिणीः सेनाश्रयात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरो-
हितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् । अनुगम्यालभंत ॥ इयिवासं । इण्
गतावित्यस्य क्लृप्तानुपेयिवाननाश्रामनूचानश्च । पा० ३. २. १०९. इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः
वयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्लिप् चेति क्लिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । घञ् गती । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
लटः शचादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विट् लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः । नितरां चिराः । आज्ञ-
सेरमुगित्यमुक् । समासस्वरः । अदुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादिस्वाङ्गावे क्लिप् । बङ्गब्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

ससृवासंमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥५॥

ससृवासंऽइव । त्मना । अग्निं । इत्था । तिरऽहितं ।

आ । एनं । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥५॥

मातरिश्वा वायुरित्येवं त्वना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन
निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टांतः ।
ससृवासंमिव । यथा स्वाच्छयेन ससृवासं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवासंमिव । क
गतावित्यस्मात्कृत् । तस्य क्लृप्तः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्वना । आत्मनश्चब्दस्य मन्वेष्वाङ्गा-
देरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । या हेती च क्ंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे
द्वितीयाटीः खेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । शीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्चान्दसः ।
मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वसृचन्नित्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मर्ता अगृह्णात देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञा अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥६॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृह्णात । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढेहे अपे मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो
यद्यदेवतार्थमगृह्णात । अगृह्णात । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अपे तव क्रत्वा तव कर्मणा
माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यवस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वा-
मगृह्णातेति पूर्वचान्वयः ॥ अगृह्णात । ग्रह उपादाने । क्रयादिस्वाङ्गा । यद्विज्यावयीति संसारणं । हव्यहोर्मश्चं-

दसीति हकारस्य भकारः । तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोश्चुडित्यनुवृत्ती हव्येऽन्तःपादमिति चुट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश्व प्रवेशन इत्यस्मादग्निमुषिलटिरणिकणित्वविश्वभ्यः कृत्ति कृत् । कित्त्वानुशाभावः । कित्त्वादाबुदात्तत्वं । अभिपासि । पा रचणे । अस्य धातो रचणार्थत्वात् पिवादेशः । यच्छब्दयोगात् निघातः । धातुस्वरः । क्त्वा । टा । जसादयस्कंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्य । युवशब्दादतिशयायने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासन्ते समिद्धमपिशर्वरे ॥ १ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसन्ते । संऽइद्धं । अपिऽशर्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाप्रियोच्चादिकं कर्म पाकाय चित् । चिच्छब्दोऽर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्भद्रमपि यजमानं छदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा छदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्त्रं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्त्रनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्त्रं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽपिविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवी द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः समासन्ते । सम्यगासन्ते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिभ्यश्च फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कन्वाण इत्यस्माद्वातोर्परि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रचण इत्यस्मादिणभीकापाशलीत्यादिना कन् । पायते रच्यते राजादिनेति पाकः । कित्त्वादाबुदात्तः । छदयति । छद् अपवरणे । स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्बुद्धभावः । निघातः । समासन्ते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनकारांतत्वाच्चस्मादादेशः । ययोगादनिघातः । तिङ्ङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं ।

आभुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं संपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आभुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । संपर्यत ॥ ८ ॥

अध्विजो यजमानः प्रेरयति । हे अध्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपितमिममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समंतात्तर्पयत । अपि च । आभुं कर्मणि आभं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं चिप्रं गंतारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं सोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी संपर्यत । श्रुष्टीति चिप्रनामिति यास्कः । चिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ऊ दानादनयोः । अस्माद्वातोर्लोटे । जुहोत्यादिभ्यः सुरिति श्रपः सुः । स्त्राविति द्विवचनं । लोटो लङ्ङदिति लङ्ङङ्ङावे तस्यस्त्वमिपामिति यस्य तादेशः । कंदसीत्यनुवृत्ती तस्य तप्ननप्रनथनाञ्चेति तवादेशः । पित्त्वानुशाः । निघातः । स्वध्वरं । बज्रग्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीर्ह स्वप्ने । अस्माद्वातोः स्त्रायितं चिषं चोत्वादिना रक्प्रत्ययः । कित्त्वानुशाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बज्रग्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । आभुं । अभू व्याप्ती । अस्माद्वातोः क्त्वापाजिमीत्यादिना उक् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्वातोर्जिराग्निशिराग्निथिलेति किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य कंदसि गक्तोपञ्च । पा० ४. ३. २३. २ ।

इति ग्लोपः । चकारात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईडं । ईड सुतो । अस्मास्यत् । ईडवंदेत्यादिनायुदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कङ्कादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोणमध्यमपुरुषवज्रवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्व-
रूपत्वं । निघातः ॥

चीणिं शता ची सहस्राण्यग्निं चिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्स्मा आदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

चीणिं । शता । ची । सहस्राणि । अग्निं । चिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारं । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

चीणिं शता चीणिं शतानि ची सहस्राणि चीणिं सहस्राणि चिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयो-
पेत्त्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् । अपुञ्जयन् । किञ्च ते देवा घृतैरिममग्निमीक्षन् । असिञ्चन् ।
तथास्मा अपये तदर्थं बर्हिरसृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदन्तरमेव ते देवास्त्रिंशच्चर्हि-
षेनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेषान्वयः । देवसंख्या च
बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश
बृहद्वा द्वादशादित्याश्च एकचिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९. इति ॥ शता । दशानां दशतां
शभावस्तस्य प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां मुलुगित्यादिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
ची । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वात्तद्धोदात्तः । चिंशत् । त्रयाणां
दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य चिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ गु
सुतावित्यस्माद्वातोर्गुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् । गुणश्च । नित्वादायुदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः ।
औचन् । उच्च सेचने । आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वात्त निहन्यते । आगमस्वरः । असृणन् ।
सृज् आच्छादने । लङ्बज्रवचने त्रयादित्वाच्छा । श्वेस्तादेशः । नित्यं ङित इतीकारग्लोपः । संयोगात्ग्लोपः ।
श्राभ्यस्योरात् इत्याकारग्लोपः । लुङ्लृङ्त्वङित्वाडागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्वनुवृत्तौ
पादित्वात्निघाताभावः । बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीसिः । तत्संनियोगेन ग्लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचसेत्वात्तनेपदं । लङि
बज्रवचने रूपं । निघातः ॥ ६ ॥

त्वामप इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमीष्णिहमायेयं । त्वामप औष्णिहमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे कंदस्वस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुष त्वा त्वामपे
। आ० ४. १३. इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां । देवं मर्तास इंधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां । देवं । मर्तासः । इंधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योत-
माणं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषिषा-
मस्तीति ब्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः । यस्तेति चेत्यवर्णग्लोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राज् दीप्ती । संपूर्वादस्माद्वातोः
सत्सूद्विषेति क्तिप् । क्तिग्लोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्त्वाविति समो
मकारः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । इंधते । जिह्वी दीप्ती ।
अस्माद्वातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि श्रस्त्रात्तनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । कंदसुभयथेति श्रस्त्रार्धधातुक्त्वाक्षि-
रनिटीति णिग्लोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्यादयो यज्ञेष्वपिष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीकृते । सुवंति । तादृश-
स्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् खे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥
दीदिहि । दिवु क्रीडादी । यङ्लुक् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य
गुणाभावे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । संऽद्धा । जातऽवेदसे । सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं ।

सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनकारीष्याज्यपुरोडाशादिहवींषि
ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति ।
पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशु दान इत्यस्माद्वातोः
कर्तरि शप् । तिप् । द्विवचनं क्वांसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तः । समिधा । जिह्वी
दीप्री । अस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । उपधालोपः । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जातवेदसे । वङ्गव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । पुष्यति ।
पुष पुष्टी । अस्मात् ऋन् । डित्त्वानुशाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अंजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् । अंजानः । सप्त । होतृऽभिः ।

हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिरंजानः सोमाज्याङ्गतिभिर-
ज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोट् । क्वांसं
इति लुङ् । लुटित्वादङ् । वङ्गलं क्वांसं माङ्गो ग इत्यङभावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिप्रक्षणागतिषु ।
व्यत्येन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिशुचीत्यादिना इसिप्रत्ययातो हविःशब्दो
ऽन्तोदात्तः । स्वरविधी व्यंजनमविव्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पूर्यं वचोऽग्रये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥५॥

प्र । होत्रे । पूर्यं । वचः । अग्रये । भरत । बृहत् । विपां । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥५॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्यादीनां ज्योतींषि सत्कर्मो-
गुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाङ्गात्रेऽग्रये
बृहद्व्याहृत्यूर्ध्वं पूर्वं कृतं पुरातनं वचः सोचशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपुराणोऽन्वया-
भावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥
प्रशब्दस्य क्वांसं व्यवहितायेति भरतेत्यनेन संबंधः । पूर्यं पूर्वं कृतमित्यर्थः । पूर्वं कृतमिदमिदं चेति यप्रत्ययः ।
मसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । भृञ् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पृषद्वृहदिति
निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः झुः । भृजामिदित्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्या-
बुदात्तत्वं ॥ ॥७॥

अग्निं वर्धेतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥६॥

अग्निं । वर्धेतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः । महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥६॥

योऽयमप्रियतो याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिर्हृत्कथ्यो जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्त्रवाची । अनभिग्रस्त्य उक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमप्रिमहे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्शनीयो भवति तमिममप्रिं नो गिरोऽस्माकं स्तुतिरूपास्ता वाचो वर्धंतु । वर्धयंतु । पूजयंतित्वर्थः ॥ वर्धंतु । वृधु वर्धने । अस्मास्मिच् । लघूपधगुणः । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्तिलोपः । झेरतादेशः । एङ् । पा० ३. ४. ८६. इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मात्पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वाद्द्विचिस्पीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसीति यत् । यत्नेति लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । भृमुद्दृशियजीत्यतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अश्वरे देवान्देवयते यज । होता मंद्रो वि राजस्यति सिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अश्वरे । देवान् । देवऽयते । यज । होता । मंद्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टुतमस्त्वमश्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय देवान्यज । तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन्देवान्यूजय । किंच । होता देवानामाह्वाता मंद्रो यजमानस्य मादयिता स त्वं सिधः क्षपयितुञ्च-वृनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुचो लोपः । नित्वादाबुदात्तः । देवयते । क्वचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्बुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरेण तयोः क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेश्-दात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्माज्जोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । राजसि । राजृ दीप्ती । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमत्स्मे सुवीर्यं । भवां स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्त्यै ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । भव । स्तोतृऽभ्यः । अंतमः । स्वस्त्यै ॥ ८ ॥

नः पावकास्तसंबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्त्वं द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभन-सामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मै अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मै अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां स्वस्त्येऽविनाशनाय जेमायांतमोऽतिकतमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज् पवने । अस्माद्वातोर्लुक् । णित्वावृद्धिः । वीरकादेशः । आर्मन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादी । अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वकी विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । वज्रं कंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चक्रेतीं परस्मैपदमदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । लोपो व्योर्वलोति वलोपः । हेरपित्वाद्गुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः । अत इमिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशयने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । नित्वादाबुदात्तः । स्वस्त्यै । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तं ता विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिधते । हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधं ॥ ९ ॥

तं । ता । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते । हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । सहऽवृधं ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽभिहीचादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वो-

हारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिधते। सोमाया-
ऋतिभिः सम्यग्दीपयति ॥ विप्राः। टुवप वीजसंताने। अस्माद्वातोर्ध्वं जेद्रायवचविप्रेति रन्मत्येत्ययोर्निपात-
नादायुदात्तत्वं। विपत्यवः। विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपत्युः। मृगध्वाद्यश्चेति कुः। अकारलोप-
श्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। जागृवांसः। जागृ निद्राक्षये। अस्माद्धिद्। तस्य क्रमुः। उगिदधामिति मुम्। द्विर्व-
चनाभावश्छांदसः। वस्विकाजाह्वसामिति नियमादिद्विभावः। जाग्रोऽविचक्षणलुडित्सु। पा० ७. ३. ८५। इति
गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्रसोरपि गृहीतत्वात्। प्रत्ययस्वरः। इंधते। जिहंधी दीप्ती। अंतर्भावितस्य-
र्थोऽयं। निघातः। हव्यवाहं। वह प्रापणे। वहश्चेति ण्विः। उपधावृद्धिः। छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सहोवृधं।
वृधु वर्धने। क्तिप् चेति क्तिप् ॥ ८८ ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सृक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं। अग्निर्होता गायत्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिनश्चरयोर्गायत्रे छंदसीदं सृक्तं। सूचितं हि। अग्निर्होताप इति चतस्रः। आ० ४. १३। इति ॥
आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतौ याज्याग्निर्होतेत्येषा स हव्यवाहमर्त्य इति पुरोनुवाक्या। द्वितीय-
पवमानेष्टौ स्विष्टकृतौऽनुवाक्या साहानिति। सूचितं च। साहान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळि पुरोहितमिति
संयाज्ये। आ० २. १. इति ॥ आभिर्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणश्चैऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूप-
पञ्चः। अत्र सूचं। प्र वो वाजा अभिव्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा। आ० ७. ८. इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः। स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः। होता। पुरःऽहितः। अध्वरस्य। विऽचर्षणिः। सः। वेद। यज्ञं। आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति। होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी। यद्वा
पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः। अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिविशेषेण द्रष्टा वि-
चर्षणिविश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात्। स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपुञ्जैः सक्तं यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेद।
जानाति ॥ वेद। विद ज्ञाने। विदो लटो वेति तिपो णलादेशः। लघुपधगुणः। निघातः। आनुषक्। आ समं-
तादनुषजतीत्यानुषक्। षञ्ज संगे। धातुषकारस्य सकारः। क्तिप् चेति क्तिप्। अनिदितामित्युपधालोपः।
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

स हव्यवाहमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः। अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः। हव्यवाह्। अमर्त्यः। उशिक्। दूतः। चनःऽहितः। अग्निः। धिया। सं।
चमृण्वति ॥ २ ॥

स हव्यवाह् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहित उशिक् हविः कामयमानो दूतो देवानां दूतस्वनसे
हविर्लवणायात्राय हितो निहितः। यद्वा चनोहितः। चनोऽन्नं हविर्लवणं हितमस्येति चनोहितः। स तथा-
विधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति। संगच्छते। कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्विताम्करोति-
त्याशान्ते ॥ हव्यवाह्। वह प्रापणे। वहश्चेति ण्विः। इत्यजस्त्वचर्त्वाणि। छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उशिक्।
वश्र कांतौ। इजिरित्यनुवृत्तौ वशः किञ्चेतीजिप्रत्ययः। तस्य क्त्वात् ग्रह्ण्येति संप्रसारणं। प्रत्ययस्वरः।
चनोहितः। चनःशब्दश्चायतरन्ने ब्रह्मस्येत्यमुनंतः। चकारानुडागमः। तस्मिन्बलोपः। निच्वादायुदात्तः।
पुनश्चनसोऽहंसि गतिसंज्ञा वक्तव्या। पा० १. ४. ६०. २। इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं।
बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धिया। सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं। चमृण्वति। चमृणु गती। जेटि
तनादित्वादुप्रत्ययः। लोटोऽडाटावित्यडागमः ॥

अग्निर्धिया स चेति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः। अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः। धिया। सः। चेतति। केतुः। यज्ञस्य। पूर्यः। अर्थं। हि। अस्य। तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति। सर्वं

जानीति । अस्मितादृशस्यापिरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चित्ती संज्ञाने । निघातः । अर्थः । अ गती । उपिकुषिगर्तभ्यस्यमिति थन् । गुणः । निच्वादायुदात्तः । तरणि । तृ ज्वनतरणयोः । अर्तिस्मृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्चतुतं सहसो जातवेदसं । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निं । सूनुं । सनश्चतुतं । सहसः । जातवेदसं । वह्निं । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्चतुतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां वोढारमकृण्वत । अकृण्वत ॥ सनश्चतुतं । शु अवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणायोः । इदित्वात्तुम् । धिन्विक्कण्वोर्योर्येत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । कृडि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरेता विशामग्निर्मानुषीणां । तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरःऽएता । विशां । अग्निः । मानुषीणां । तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरेता सन्मार्गप्रदर्शनेनायतो गतात एव तूर्निस्ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यरहितो रथो हविषां वह्नाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्मथनादभिनव एवंविधोऽग्निरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कृत्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । दंसु दंभे । दंभेति वक्तव्यमिति कर्मणि क्तः । उपधावुद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे तत्पुरुषे तुष्ठा-र्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरेता । इण गती । एवन्नुचाविति तुच् । गुणः । चित्त्वादतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावच्यती पुक् चेत्यञ् । टिड्ढाणजिति ङीप् । चित्त्वादायुदात्तः । तूर्णीः । जित्वा संभ्रम इति धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्चयुद्गलाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । तस्य निच्वा-दायुदात्तः । संहितायां ब्रह्मोपे पूर्वस्येति दीर्घः । रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति कथन्प्रत्ययः । कित्त्वा-नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । निच्वादायुदात्तः । सदा । स्वरादिष्वायुदात्तत्वेन पठितत्वादायु-दात्तः ॥ ॥ ५ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृक्तः । अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजोऽभियोक्तीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान्सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणोऽत एवामृक्तः शत्रुभिर-हिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविष्प्रदानेन पोषक एवंभूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवो बज्रवाची । तुवि पुष्ट इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽज्ञवाची । श्रव इत्यन्नाम श्रूयते । नि० १०. ३. इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बज्रविधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बज्रविधानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । सह मर्षण इत्यस्य कृसी दाश्वान्साह्वान्भीड्वांसेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । क्रमुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । कित्त्वानुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । तु वृत्तिहिंसापूतिषु । अस्मा-दौणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वानुणाभावः । उवङादेशः । अतोदात्तः । श्रवः । शु अवणे । श्रूयतेऽज्ञमिति कर्मण्यनुप्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इत्यतिशयने तमविति तमप् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः । स्यै पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । स्यै । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनाग्निना प्रयांसन्नान्यभ्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंश्च पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरपिः सकाशात् अयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि ।

प्रीञ् तर्पणे । अस्माद्वातोर्तर्भावितर्ण्यादमुन्मत्तयः । प्रीणयति भक्षमिति प्रयांस्यन्नानि । निन्वादाद्युदात्तः । वाहसा । शिदित्यनुवृत्ती वहिहाधाञ्भस्कुंदसीत्यमुन् । शिन्वादुपधावृद्धिः । निन्स्वरः । दाश्चान् । दाशु दान इत्यस्य क्लसौ दाश्चात्साङ्गानिति निपातनादिङागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्लसुन्मत्तयस्वरः । अश्रोति । अशू व्याप्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रासो जातवेदसः ॥८॥

परि विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रासः । जातवेदसः ॥८॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होवादयो वयमपेक्षव संबंधिभिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुपु हितान्यभिलषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यपेक्षा विशेषणं । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमपेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्वातोर्निष्ठायां कुंदसीत्यनुवृत्ती सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः । शेष्कुंदसि वज्रलमिति शेर्लुक् । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशू व्याप्नोति । वज्रलं कुंदसीति शुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषुदात्त इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निन्स्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवास एरिरे ॥९॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥९॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युद्धेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय त्वे त्वय्येरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वधार्पा त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृद्ध संभक्तौ । अहलोर्ल्येदिति णत् । शेष्कुंदसि वज्रलमिति शेर्लुक् । ईडवदेत्यादिनायुदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादायुदात्तः । सनिषामहे । वन षण संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । लोटि सिञ्जलमिति सिप् । सिप् आर्धधातुकत्वादिङागमः । लोटोऽडाटावित्यङागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । सुपां मुनुगिति शेआदेशः । शे । पा० १. १. १३ । इति प्रगुह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर गतावित्यस्मात्परस्य लिटो ह्यस्य ईरेजादेशः । इजादेश्य गुरुमत इत्याम्भ भवति मंत्रत्वात् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

इंद्राप्नी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रापं । तथा चानुक्रम्यते । इंद्राप्नी ऐंद्रापमिति । गायचं त्विति तुशब्दादिदमपि सूक्तं गायचं । इंद्राप्नी देवता ॥ अभिलषिष्वेष्वाहुः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवापार्थमिदं सूक्तं । अभिलषवपृथ्याहानीति खंडे सूचितं । इंद्राप्नी आ गतं ता ऊवे ययोरिदं । आ० ७. ५. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राप्नी आ गतमिति स्तोत्रियस्तुचः । तस्मैवाच्छावाकस्याया शस्त्रयाज्या । इंद्राप्नी आ गतं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राप्नी आ गतं सुतमिति षऊहस्तोत्रियः । इंद्राप्नी आ गतमिदं अपा नमो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितं ॥ अपिष्टोमाच्छावाकशस्त्रे तोशा वृचहणा ऊव इत्यायासिस्तः । सूचितं च । तोशा वृचहणा ऊव इत्यायासिस्तः । आ० ५. १०. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राप्नी अपसस्यरीत्यनुक्तः । सूचितं च । इंद्राप्नी आ गतं सुतमिंद्राप्नी अपसस्यरि । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्राप्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं । अस्य पातं धियेषिता ॥१॥

इंद्राप्नी इति । आ । गतं । सुतं । गीः । ऽभिः । नभः । वरेण्यं । अस्य । पातं । धिया । ऽषिता ॥१॥

इंद्रश्चापि इंद्राप्नी हे इंद्राप्नी देवी सुतमभिषवादि संस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरसदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नभो नभसः स्वर्गस्थानादागतं । आगच्छतं ।

आगत्य च धियास्त्रामिः क्रियमाणे कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं । यद्वा धियास्त्र-
दीयया बुद्धेयिती प्राप्तावस्त्रज्ञत्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥ इंद्रापी । इंद्रश्चापिष्व इदं घि
। पा० २. २. ३२. । इत्यपिशब्दस्य पूर्वनिपाति प्राप्ति अजायदंतं । पा० २. २. ३३. । इतींद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
पादादित्वात्निघातप्रतिषेधः । पाष्ठिकस्वरः । गतं । गम्मु खपू गतौ । बज्रं कंदसीति शपो लुकि सत्यनुदा-
त्तोपदेशत्वादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यः । वृषादित्वादायुदात्तः । पातं ।
पा पाने । सर्वे विधयस्कंदसि बिकल्प्यंत इति न पिबादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्वातोर्निघायां
तीषसहेतीडागमः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्त्वरः शिष्यते ॥

इंद्रापी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्रापी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्रापी जरितुः सोतुः सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्ती सहायभूतो यज्ञो ज्योतिष्टोमादियज्ञसाध-
नभूतश्चेतन इंद्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असी सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्त्रदीयया
स्तुतिलक्षणयानया वाचाहृतौ संतो सुतमभिषवादिस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा
स्तुतावित्ययं धातुरच गमने वर्तते । कंदसि जुहोत्यादिः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासख्यं । निघातः । चेतनः ।
चित्ती संज्ञाने । कर्तरि बज्रलवचनाद्वयुट् । क्षितीत्यायुदात्तत्वं । अया । इंद्रशब्दस्य तृतीयाद्याः सुपां मुलुगिति
याजादेशः । अनादेशप्राप्ती हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

इंद्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे । ता सोमस्येह तृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य
तत्साधकतौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवी-
नां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदाकविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे ।
ता आगती च ताविंद्रापी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृपतां ॥ इंद्रं । इति परमैश्वर्य इत्यस्माद्वा-
तोर्च्छंजेद्रायेति रन्त्ययान्तत्वेन निपातनादायुदात्तत्वं । कविच्छदा । क्वदि अपवारणे । अस्मात्किप् । सुपां
मुलुगिति सुपो ङादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौचो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यनुवृत्तावू-
तिवृत्तिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ ।
आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां मुलुगिति ङादेशः । सोमस्य । षुञ् अभिषवे ।
अस्मादतिस्तुमुञ्छधृवीत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि मुचादित्वात्तुमागमः ।
निघातः ॥

तोशा वृचहणा हुवे सजित्वानापराजिता । इंद्रापी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृचऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता । इंद्रापी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणां बाधकौ वृचहणा वृचस्य पापस्य हंतारौ सजित्वाना समानजेतारौ परस्त्रापेक्षया जयशी-
लावपराजिता केनाप्यतिरिक्तौ वाजसातमान्प्रस्थातिशयेन दाताराविंद्रापी युवां ऊवे । इह कर्मणि सोमपा-
नार्थमहमाहुयामि ॥ वृचहणा । ह्न हिंसागत्योः । प्रह्णभूणवृचेषु क्विविति क्विप् । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ८.
४. १२. । इति णत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊवे । ऊयतेर्बज्रं कंदसीति लुकि सति ऊः संप्रसारणमित्यनु-
वृत्तौ बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । उवङादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शीङ्-
कुशिबहिजिबिच्छधुभ्यः । उ० ४. ११३. । इति क्वनिप् । कित्वात्तुमाभावः । पित्वात्तुमागमः । समानस्य कंदस्यमूर्धेति
समानस्य सभावः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्समासे तत्पुष्पे तुभ्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इंद्रापी । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाज-

सातमा । षण् दाने । अस्माज्जनसनखनक्रमगम इति विद् । विदुर्नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । अतिशयने तमविति तमप । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वामर्चैत्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः । इंद्राग्नी इष आ वृणे ॥५॥ :

प्र।वां।अर्चंति।उक्थिनं।नीथऽविदः।जरितारः।इंद्राग्नी इति।इषः।आ।वृणे॥५॥

हे इंद्राग्नी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वतः शस्त्रिणो होत्रादयो वां युवां प्राचंति । इह कर्मणि सुतिष्पामिर्वाग्भिः पूजयति । तथा नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोतार उन्नात्रादयो ऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चंति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिंद्राग्नी युवामा वृणे । सर्षतः संभजे । पूजयामोत्यर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वाद्युष्मदस्यदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चंति । अर्चं पूजायां । निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातुतुदिवचिचिचीति कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावितोनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । गीष् प्रापणे । हनिकृषिनीरमीत्यादिना कथन् । कित्वाङ्गुणाभावः । विद् ज्ञाने । क्तिप् चेति क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । वृणे । वृह संभक्तौ । निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इंद्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनुतं । साकमेकेन कर्मणा ॥६॥

इंद्राग्नी इति । नवतिं । पुरः । दासऽपत्नीः । अधुनुतं । साकं । एकेन । कर्मणा ॥६॥

हे इंद्राग्नी दासपत्नीः । दासयंत्युपचपयंतीति दासा उपचपयितारः शत्रवः । ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवतिं नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः शत्रूणां पुरीरेकेन कर्मणैकेनैवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधुनुतं । अकंपयतं । ताविंद्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिं । नवानां दशतां नवभावः तिस्र प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपचये । दासयतीति दासः । पचाद्यजंतः । चित्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च । पा० ४. १. ३५. १. इत्युक्तत्वादिभाषा सपूर्वस्थेति ङीप् । इकारस्य नकारः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधुनुतं । धृञ् कंपने । लङि स्वादिभ्यः झुः । निघातः । एकेन । इण गतौ । इण्मीकापाश्रयतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यंति धीतयः । ऋतस्य पथ्याऽऽनु ॥७॥

इंद्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यंति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अन्नु ॥७॥

हे इंद्राग्नी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयश्चतस्र कर्मफलस्य पथ्याः पथो मार्गाननु लचीकृत्यापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत उप प्र यंति । समीपे प्रकर्षेण वर्तते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयश्चतस्र यज्ञस्य मार्गान् लचीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यंति । इण गतौ । यणादेशः । निघातः । धीतयः । धेद् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्ङ्ङी च संज्ञायामिति क्तिच् । घुमास्तेतीत्वं । चित्वादंतोदात्तः ॥

इंद्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरभूर्यं हितं ॥८॥

इंद्राग्नी इति । तविषाणि । वां । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अपऽभूर्यं । हितं ॥८॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांस्यन्नानि च सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तते । तथाभूर्यं वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरिव हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विंद्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । सध मादस्ययोर्दसीति सहस्र सधादेशः ॥

इंद्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वा चेति प्र वीर्यं ॥९॥

इंद्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वां । चेति । प्र । वीर्यं ॥९॥

हे इंद्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु परि भूषथः । परितः सर्वतोऽलङ्घ्यते भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तेथे । वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संग्रामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । इव दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतश्च ह्रस्वादेरिति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञाने । अयमन्तर्भावितव्यर्थः । बज्रं लं कंदसीति शपो लुक् । तकारलोपः क्कंदसः ॥ १२ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं वैश्वामित्रऋषभस्यार्षमपिदेवता-कमानुष्टुभं । अत्रानुक्तमणिका । प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभमिति । विश्वामित्रपुत्र ऋषभ ऋषिः । मंडलादि-परिभाषयापिदेवता ॥ अपिष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्ध्वर्यावावुत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवा-येत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५. ९. इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तं । सूचं च । प्र वो देवायामि कदा त इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥ अभ्युदयेष्टी स यंतित्यग्रेः प्रदातुर्याज्या । सूचितं च । स यंता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. इति ॥

प्र वो देवायामग्रे बर्हिष्ठमर्चास्मै । गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥१॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठं । अर्चं । अस्मै । गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः ।

यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥१॥

यजमानो होत्रादीन्यति ब्रूते । हे होत्रादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमानायास्ते अस्मिन्कर्मणि स्तुत्यायापये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वीक्यजातं प्रार्चं । उच्चारयत । एवं स्तुतः सोऽपिदेवेभिर्यष्टव्यदेवैः सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टुतमः सोऽपिर्बर्हिरस्माभिर्वैद्यां स्तीर्णे बर्हिष्ठ्यासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥ बर्हिष्ठं । बर्हितुशब्दात्तुष्कंदसीत्यति-शायन इष्टम् । अर्चं । अर्चं पूजायां । भौवादिकः । बज्रवचनस्यैकवचनं । निघातः । गमत् । गमू गतो । अस्य कंदसि लुङ्लिट् इति लोट्थं लुङ् । लुट्त्वत्वात् चुरेङ् । नित्यं कृत इतीकारलोपः । पादादित्वात् निघातः । यजिष्ठः । यष्टुशब्दात्तुष्कंदसीतीष्टम् । तुरिष्ठेमेयः स्विति तृचो लोपः । नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववत्लोडर्थे लुङ् । पठ् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य लुट्त्वत्वाद्ङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः । हविष्मंतस्तमीळते तं सन्निधंतोऽवसे ॥२॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः । हविष्मंतः । तं । ईळते ।

तं । सन्निधंतः । अवसे ॥२॥

यस्य पूर्वमंचे प्रतिपादितस्याग्ने रोदसी इमे द्यावापृथिवी वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्र-काशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्याग्नेर्वक्षं सचंते सेवते । सचंते सेवते । नि० ७. २३. इति यास्कः । अग्रेयजमानदत्तहविषां प्रदातुत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽपिर्ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मंतः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वह्नार्थं तमेवाग्निमीळते । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयंति । किंच सन्निधंतो धनादिलाभमिच्छंतस्तमवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयंते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात्तदस्यास्तीति कंदसीवग्नियौ वक्तव्याविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनिप् । पित्वाद्गुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचंते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यदुत्तयो-गादनिघातः । सन्निधंतः । सन्निर्लाभः । तमिच्छंतः । सुप् आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगन्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः स्वरः ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वर्निता मघं ॥३॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वर्निता । मघं ॥३॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरिषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्र-
दर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि
प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं ।
मघं रेकण इति तन्नामसु पाठात् । तद्वनं वर्निता प्रयच्छन् भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे अस्विजो
यूयं दुवस्यत । आज्ञातिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥
यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तृचि रूपं । अदुशानसित्यादिना अनङ्गादेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्तेति
दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छतः । सुपः क्वच् । तदंतस्य धातोर्लोपि रूपं । दाता । बुदाच् दाने ।
ताच्छीलिकसृन् । नित्वादायुदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः पुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥४॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंतमा ।

यतः । नः । पुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥४॥

सोऽग्निर्नो हविष्प्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमुद्घातिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची
छाया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनायाग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु ।
ददातु । यतो यस्मादग्नेः सकाशात् पुष्णवत्समुद्भिर्महानभोगादिना व्यये सत्ययतिशयेन वर्धमानं दिवि भुल्लोके
क्षितिभ्यो भुल्लोकादप्स्वन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारणेन वर्तमानं धनमा समन्तादुपनमति ।
यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वैषान्वयः ॥ वीतये । वी गति-
कात्यादिषु । मन्त्रे वृषेपचेत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । यम उपरमे । इषुगमियमां
क् इति मकारस्य कः । पुष्णवत् । पुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । अस्मादीणादिको नक्प्रत्ययः । तदस्मासीति मतुप ।
तस्योदात्तताभावश्चादसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥५॥

दीदिवांसं । अपूर्व्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥५॥

ऋक्काणः क्षुतिं कृषाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीदिवांसं दीप्यमानमपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं
होतारं देवानामाहुतारं विशां विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धी-
तिभिरपि विषयक्षुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमन्त्रिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणीः कर्मभिरि-
ंधते । दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण समुद्भिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्लसी
रूपं । तुवादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्व्यत्ययेन क्लीन् । नित्स्वरः ।
धीतिभिः । धेद् धृन् । क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । क्तिच्वाद् घुमास्तेतीत्वं । चित्स्वरः । ऋक्काणः ।

अथशब्दात्तुवर्थे वनिप् । अयस्मादादित्वात्संज्ञात्वात्तुलं । पदसंज्ञाभावाज्जम्बुत्वाभावः । इंधते । जिह्दी दी-
प्ती । विप्रपतिं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेश्चात्तत्वं ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः । शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥६॥

उत नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः । शं । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः ।

अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥६॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे सोत्रेऽविषः । सोत्रविषयन्यूना-
तिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमो देवानामाहुतमस्त्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्व-
ज्यप्रउगादिशस्त्रेष्वविषः । गोपाय । किंच मरुद्वृधो मरुद्विर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्याति-
शयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणा-
दिध्वित्यस्माद्धेति सिञ्जलमिति सिप् । अस्मार्धातुकत्वादित् । इतश्च लोप इति सिप् इकारलोपः । लेटोऽडा-
टावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्मात्कर्मणि पातुतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कि-
त्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । हूयतेः क्तिप् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति
दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शोच । शुच दीप्ती । अयमंतर्भावितव्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । वृध वर्धने ।
रगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदातीदात्तत्वं । सहस्रसातमः । षण्णु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो
विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्थित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमवसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितं ॥७॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोक्ऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु । द्युऽमत् । अग्ने ।
सुवीर्यं । वर्षिष्ठं । अनुपऽक्षितं ॥७॥

अस्मिन्नुक्ते स्तूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोक्वत्पुष्टिमवसुपौत्रादिसहितं पुष्टिमत्योषकृतं । अनेन
शरीरस्य बीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिक्वमुपलब्धते । द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृ-
ह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एवानुपक्षितं अथे
क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणं । एवंभूतं वसु रत्नकनकपद्मादिलक्षणं धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलंबेन रास्व । दत्स्व ॥
नू नः । अचि तुनुघमत्विति दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य जोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मनुषो वत् । कर्दमादित्वात्तद्व्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । पुष पुष्टौ । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणातीदात्तः । इत्स्वनुङ्भ्यामिति मनुष उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं ।
प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितं । क्षि चय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न
भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

आ होतेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं । आ होतेत्यनुक्रमणिका । अथभस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य
अथभ अथिः । अनुक्तत्वात् चिट्ठप् । अपिर्देवता ॥ एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रे चैष्टुमे कंदसि विनियुक्तानि । अथेतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उच्च-
रेदिति चैष्टुभं । आ० ४. १३. इति ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्यात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युदंथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥१॥

आ । होता । मंद्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरंथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥१॥

अधमोऽपि सतीति । होता देवानामाह्वाता मंद्रः स्तोत्रमादयिता सत्यः सत्यकर्मा कवितमोऽतिशयेन मेधावी यज्ञा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः सोऽग्निर्विदधान्यस्त्रामिः क्रियमाणान्यज्ञानास्थात् । आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विबुद्धो विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः । शो-
चीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहस्रसुचो बलस्य सूनुरेवभूतः सोऽग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽत-
रिचे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्नेत् । अयते । प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥
मंद्रः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक् । इदित्वात्तुम् । अस्मात् । षा गति-
निवृत्तौ । कंदसि लुङ्ङित इति वर्तमाने लुङ् । गतिस्थिति सिचो लोपः । निघातः । यज्ञा । यज देवपूजा-
संगतिकरणदानेषु । सुयजोऽङ्गिनिबिति ङ्गिनिप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति
कूयते वा । अच इरिति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । शुच दी-
प्तौ । अर्चिः शुचिः ऋषिच्छदिच्छदिथ्य इति रित्तीति । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
अश्नेत् । अत्रिः सेवायामित्यस्य कंदसि वर्तमाने लङ् । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिर्नूतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नमस्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरया-
मि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्ने चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते ।
तां जुषस्व । अस्त्रामिः क्रियमाणं नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाह्वातानामिहो विदुषः
कर्माभिज्ञानावधि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्यं हे अग्रे ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्त्रीर्णस्य बर्हिषो
मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्निषीद ॥ अयामि । इण् गतौ । भौवादिकः । पादादित्वादिनिघातः । जुषस्व ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चितौ संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरणानु-
दात्तत्वे ततोऽतोदात्तताभावाच्छतुर्नुम इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्थस्थिति
मनुष्य । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वाद्गुर्न भवति । मादुपधाया इति मनुषो वत् । उगिदचामिति
नुम । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य मनुषसो हरिति हत्वं । आसंज्ञितनिघातः । विदुषः । विद ज्ञान इत्येतस्मादु-
त्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । षत्सि । षट् विशरणा-
दिषु । लटि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । शिप्रप्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति षत्वं ।
यजत्र । यज देवपूजादिषु । अभिनक्षियजीत्यादिनाचम्रत्ययः । आसंज्ञितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्य हविर्भिरा वंधुरेव तस्यतुदुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सी । अंजंति । पूर्य । हविःऽभिः । आ । वंधुराऽइव । तस्यतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वणे उषसा उषासान्ते अहोरात्रौ ते त्वां द्रवतां । अभिगच्छतां । त्वमपि
वातस्य वायोः पथ्याभिर्मर्गिरच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राभ्योः परस्परमभि-
गमनेनान्योन्यसंबंधस्तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्य पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराग्यादिभिः सी
सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरेव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंसर्गेषाद्वयोपेतं तद्वत्संसर्गौ तावहोरात्रौ
कुरोणेऽस्माकं गृहेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थमा आवृत्य पुनःपुनरावर्तमानौ संतो तस्म्यतुः । तिष्ठतां ॥ द्रवतां । द्रु

गतावित्यस्य लोटि रूपं । पद्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति यत् । नस्तद्वित
इति टिलोपः । तित्स्वरित इति स्वरितः । तत्स्थतुः । तिष्ठतेर्लियुसि रूपं । निघातः ॥

मिचश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥४॥

मिचः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥४॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मिचश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुम्नं स्तोत्र-
मर्चन् । वहति । यद्वा सर्वे देवानुभ्यं त्वां सुम्नं सुखेनार्चन् । पूजयन्ति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः
सुष्ठु अर्थः स्वामी यद्वा सर्वातर्यामितया सुष्ठु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्य-
वाची विश्वः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यामभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मिन्
प्रथयन्सर्वतो विस्तारयन्स्त्वं शोचिषा दीप्या समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥
अर्चन् । अर्चं पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अडभावम्कादसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लोटि रूपं ।
यद्योगादनिघातः । पात्रेत्यादिना तिष्ठादेशस्याबुदात्तत्वेन निपातनादाबुदात्तः । सूर्यः । राजसूयसूर्येति
कबन्तत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यस्मि देवानस्सेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥५॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यस्मि । देवान् । अस्सेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥५॥

हे अग्ने उत्तानहस्ता इविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविस्ते तुभ्यमवेदा-
नीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दस्यः । नमसा नमस्कारेणोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृतमेन यागेच्छावता
मनसांतःकरणेन देवान्यच्चि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्सेधताक्षीणेन
प्रभूतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः पक्ष्मपरायैषम इत्यादिना निपातितः । अंतोदात्तश्च ।
ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने लिटि परस्मैपदानां णलतुः । पा० ३. ४. ८२. इत्यादिना मसो मादेशः ।
क्रादिनियमादिडागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इतीटो
ऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विश्ररणगत्यवसादनेषु । अस्य क्ता । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो व्यबिति व्यप ।
लित्स्वरः । यच्चि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । षत्वकत्वे । सिपो
ह्यादेशाभावम्कादसः । अस्सेधता । स्तिधिः क्षयार्थः । तत्पुरुष इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्तृतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥६॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । उत्तरयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥६॥

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवगशीलस्य कर्मकरणाप्रवृत्तस्य यजमानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशा-
त्पूर्वीः प्रभूता ऊतयो विघ्नपरिहरिण कर्मपरिपालनादिरूपा रक्षा वि यन्ति हि । विविधं गच्छन्ति खलु ।
तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा वाजा अन्नाणि विन्यन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं

सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन वचसा वाक्मेन युक्तं सत्त्वं
सत्यशीलं सन्मार्गं प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥ त्वत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्यादेशः । उन्नेरेकव-
चनस्य च । पा० ७. १. ३२ । इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्रं सहस्रः । परमपि कंदसीति परांगवज्जावाह्वयोः
सर्वानुदात्तत्वं । देहि । उदात्तं दान इत्यस्य लोटि घुसोरेडाविति धातोरेत्वमभ्यासलोपश्च । निघातः ।
अद्रोघेण । द्रुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्चांदसः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अश्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्रे अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अश्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्रे । अमृत । स्वद् । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समुद्यतया सामर्थ्योपेत कविक्रतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव दीप्यमान हे अग्रे मर्तासो
यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमेमानि हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविस्थागमकार्थं । त्वं च सुरथस्य
शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे अमृत मरणधर्म-
रहिताय इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्दत्तं तत्सर्वं हविः स्वद् । आस्तादय ॥ अकर्म । उक्तञ्च कारण इत्यस्य लङि
कंदस्युभयथेति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । यदुक्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने ।
कंदसि लुङ्ङिति लोट्त्वं लुङ् । तिङां तिङो भवन्तीति सिपसादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् ।
चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लोपः । अङभावश्चांदसः । स्वद् । स्वद् आस्तादने । अंतर्भावितव्यर्थः । लोटि
रूपं । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्तमं तृतीयं मूक्तं कतगोचोत्पन्नोत्कीलस्थार्थं त्रैशुभमाश्रयं । अत्रियमनुक्रमणिका ।
वि पाजसा कात्थ उत्कीलस्त्विति । कतगोचोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरा ह्येति-
त्यादिमूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं मूक्तं ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्रेहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्रेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्त्रीति । हे अग्रे पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं द्विषः कर्मा-
नुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषण नाशय । तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः ।
उभयत्र सुव्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यदामीवा आभिमुख्येना-
गमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभनमुखहेतोर्बृहतो महतः शत्रुविजयेन
प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुहृद्भानोपेतस्याग्निः शर्मण्यस्माकं मुखहेतौ प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण
नयनं तत्र तत्रानोय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अग्निप्रणयनपूर्वके क्रत्वनुष्ठाने भवेयं ॥ पाजसा । पा
रक्षणे । असुन्नित्यनुवृत्तां पतिर्वक्षे जुट् चेत्यमुन् । जुडागमः । नित्वादायुदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रस्थाने ।
उदित्यनुवृत्तौ प्रथिप्रदिभस्त्रां संप्रसारणमित्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः ।
शुच दीप्तावित्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्यादादिवज्जा-
वाच्छपो लुक् । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तिऽभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । बाधस्व । बाधु लोडन इत्यस्य लोटि
रूपं । पादादित्वान्निघाताभावः । सुशर्मणः । शृ हिंसायां । दुःखं शृणातोत्पीणादिको मनिर् । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । स्यां । अस सुवीत्यस्य लिङि यासुद् परस्मैपदेष्वित्यादिना यासुद् । लिङः सलोप इति
सलोपः । यासुटो ङित्वात् अशोरलोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं मूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥२॥

त्वं । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वं । मूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्ने । तन्वा । सुजात ॥२॥

हे अग्ने त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उषसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने मूरैः सूर्य उदिते च सति नोऽग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुहति केचिदुदिते तस्मिञ्जुहति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा सुजात ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजात आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व । तत्र दृष्टांतः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितरसं तनयं पुत्रं परिष्वंगादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे । तमो विवास्यतेऽनयेति करणे क्तिन् । व्रश्चादिना पत्वं । तादौ च निति कृत्याताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रचणे । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । तदंताद्वातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्योरिति यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥३॥

त्वं । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥३॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा कृष्णासु रात्रिष्वरुष आरोचमानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वोर्वह्नीज्वाला वि भाहि । विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरमे त्वं नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापमतिपर्षि च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने नोऽस्मान्नाये धनायोशिजः कामयमानान्कृधि । कृह । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयमत्र दर्शने वर्तते । असुन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेर्वज्रलं शिञ्चेत्यमुन् । शिद्वजावात् ख्याजादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यां क्तिदित्यभच् । कित्वाङ्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुषब्दस्य वोतो गुणवचनादिति डीष् । आयस्योकारस्य दीर्घश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरिणांतोदान्तः । भाहि । भा दीप्तौ । अंतर्भावित्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे । उरित्यनुवृत्तौ शृत्स्निहिवृषसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । पाठिकमाद्युदान्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । कंदसि लोडर्थे लट् । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । आमंत्रितं पूर्वमविव्यमानवदित्यामंत्रितस्याविव्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि । पृ पालनपूरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि । जुहृच् कारण इत्यस्य लोटि सेह्यपिषेति हिरादेशः । तस्य शृशृणुपृकृवृभ्यश्चकंदसीति धिरादेशः । वज्रलं कंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । रा दाने । रातिर्डेरिति डैप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदान्तत्वं । उशिजः । वश कांतौ । वशः किक्षेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायन इष्टप्रत्ययः । स्थूलदूरयुक्तेत्यादिना यणदेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

अषाहो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहत् सुप्रणीते ॥४॥

अषाः । अग्ने । वृषभः । दीदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । संजिगीवान् ।
यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहत् । सुप्रतीति ॥४॥

हे अग्ने अषाः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रून्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तत्रत्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दी-
दिहि । सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रतीति शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहत् उपदिष्टातिदिष्टवि-
विधितकर्तव्यताकलापेन महत् पायोस्तत्फलप्रदानेन रचकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञ्योतिष्टोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहनदेवता-
ज्ञानादिक्रियाया निर्वहको भव ॥ अषाः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति ढकारः । अषस्तथोर्धोऽध
इति ऋक्ष धकारः । पुल्लेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । ओत्वाभावश्छांदसः । सहेः साङः
स इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरं नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषिवृषिभ्यां किदित्य-
भच् । चित्स्वरः । दीदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमेकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वे विधयश्छांदसि विकल्प्यन्ते इति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाच्च लि चति
दीर्घत्वं । पश्चाद्वलोपः । सौभगा । सुभगान्मंत्र इत्युच्चादादिषु पाठाङ्गावार्थेऽञ् । ह्रस्वगसिध्वन्त इति पूर्वपदस्य वृद्धिः ।
उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशः । तेन च सौभा-
ग्येन धनान्युपलब्धन्ते । जित्वादायुदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य कृषुः । सन्निटोर्जैरिति
कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छांदसः । पायोः । पा रजणे । कृवापाजिमीत्यादिना उएप्रत्ययः । आतो
युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥५॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥५॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं
देवान् यष्टयान्देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरुणि शर्म स्वर्गादिमुखसाधनभूतान्यधिहोत्रा-
दीनि कर्माण्यच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सस्त्रिः
संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविप्रक्षेपपर्यंतमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविलक्षण-
मन्नमभि देवानभिलक्ष्य वक्षि । वह । प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमुद्धा-
तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमग्ने रोदसी बावापृथिव्या सुमेके शोभनरूपोपेति स्वकीयप्रभाभिः प्रका-
शयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा । तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । सुमेधाः । नि-
त्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः । बज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सस्त्रिः । षस स्वप्ने ।
अस्मादीणादिको निन् । नित्वादायुदात्तत्वं । वक्षि । वह प्रापणे । अस्य लोटः सिपि बज्रत्वं छंदसीति शपो
लुक् । ढलकले । हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । निघातः ॥

प्र पीपय वृषभ जित्वा वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं छात् ॥६॥

प्र । पीपय । वृषभ । जित्वा । वाजान् । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुदोघे इति सुऽदोघे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः । परिं । स्थात् ॥६॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि वर्धय । वाजानन्नानि च जित्व । प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुवचा शोभनदीप्या रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे बावापृथिवी सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्रौ कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिर्दुष्टवृ-
द्धिप्रयुक्तोऽभिभवो नोऽस्मान् मा परि षात् । परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य ख्यंतस्य लुङि चङि द्विवचनाभ्यासदीर्घा । सिपो लोपस्कांदसः । जित्व । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य लोटि इदि-
त्त्वान्नुम । शप । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावात् निघातः । सुदोघे ।
दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुलं कांदसं । आबुदात्तं ब्रुच कंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने ।
मन्यत इति मतिर्वृद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा वृद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥

उतो पितृभ्यामित्यस्त्रिन्वर्गे व्याख्यतियमुक् ॥ १५ ॥

अयमभिरिति चतुर्थे षड्वचं सूक्तमापेयं । अत्रानुक्रमणिका । अयमग्निः षट् प्रागाथमिति । उत्कीलस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती कंदसृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागती सतोबृहतीति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येह महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानां ॥ १ ॥

अयं । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानां ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तीति । अयं यजनीयत्वेनांगुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्थे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्थे । ईष्टे । पुत्रपश्वाशुद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपा-
दकत्वेन तत्त्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽपिर्वृत्रहथानां । हननं हथः । शत्रुभुतपापविनाशनानामपीशे । ईष्टे ।
त्वायि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्ये । अदादि-
त्वाच्चापो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं ।
उन्नादादित्वाद् । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद् च हृज्जगत्यादिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धिरभावः । रायः ।
कडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वृत्रह-
थानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्थायितं चिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात्
हनिक्पिनीरमिकाशिश्व इति कथन् । कित्वाद्गुणानासिकलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये संति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमाद्भुः ॥ २ ॥

इमं । नरः । मरुतः । सश्वतः । वृधं । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । संति । पृतनासु । दुऽद्व्यः । विश्वाहा । शत्रुं । आऽद्भुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममपिं सस्यत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽपिरित्याकांवायामाह । यस्मिन्देवे रायो धनानि शिवृधासो दानभोगाद्युपयोगेन सुवस्व वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दूढो दुष्टधानोपेता-नात्मनो हिंसकाञ्छूनमिसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा शत्रुमात्मनो द्वेष्टारमादभुः । आदभुवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममपिं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ सस्यत । पस्ज संग इत्यस्माज्जोष्टि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शिवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं मुखं वर्धयतीति । असुन्नित्यसुन् । गुणाभावस्कृष्टादसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्याणादिकमुच्चात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संति । अस भुवि । दूढः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कृप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेशे ण्वमिति ऊत्वटत्वे । कंदस्युभयथेति शसीयडादेशं बाधित्वा यणादेशः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आदभुः । दम्भु दंभे । अस्माज्जिह्वसि रूपं । ग्रंथियथिदंभिस्वजी-नामुपसंख्यानमिति किद्वज्जावादानुनासिकलोपः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥३॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सु०वीर्यस्य ।

तुवि०द्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजा०वतः । अन०मीवस्य । शुष्मिणः ॥३॥

हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मान्नायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुर । अस्मान्धनसमु-ज्जान्कुर । किंच तुविद्युम्न वज्रधनोपेत अत एव मीढ्वो मीढ्वन् कामानां सेक्तः हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्थानमीवस्यारोग्यहेतोरेत एव शुष्मिणो बलहेतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्त-स्थानस्य संबन्धिनोऽस्मान्कुर । यद्वा । एतत्सर्वं विशेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यन्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनान्नेनास्मान्समुद्धान्कुरिषि ॥ शिशीहि । शिञ् निशान इत्यस्य लोटि वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः । वा कंदसीति विकल्पेन कृत्वादडितश्चेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घस्कृष्टादसः । निघातः । मीढ्वः । मिह सेचन इत्यस्य कृत्सी दाशान् साहान् मोढ्वंश्चेति निपातनात् ढत्वं उपधादीर्घश्च । संवुद्वी नुमि कृते हल्ङादिलोपि संयोगांतलोपि च कृते मतुवसो रुः संवुद्वी कंदसीति रुः । पादादित्वादा-द्युदात्तः ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिदेवेष्वाम दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणां ॥४॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सु०वीर्य । आ । शंस । उत । नृणां ॥४॥

योऽयमपिश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्पृष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्मा-भिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्वाम । आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वाम यतते । अभिमुखेन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिवनशीलः । आकारश्चार्थः । देवेषु च दुवः परिवरणं चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसि । शंसनं शंसः शस्त्रं । तस्मिन् सोऽपिरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्यपितयुद्धे तद्गुणार्थभाग-च्छति । अग्नेनाग्निः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । उक्कञ् करणे । आदृगमहनजनः किंकिनी लिट्

चेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्वचनं । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्स्वरः । सासहिः । षह मर्षण इत्यस्माद्यङन्ता-
त्सहिवह्विचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनी । पा० ३. २. १७१. ४. इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे घञ् । जित्स्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्युच मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुच । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥५॥

सहसस्युच बलस्य पुच हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रूभूताय दारिद्र्याय मा रीरधः । संसिद्धान्विषय-
भूतात्मा कुरु । तथावीरताया अपुत्रतायै । अवीरशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता
अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया विषयभूतात्मा कुरु । तथा त्वमस्मानगोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य वि-
षयभूतात्मा कुरु । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूतात्मा कुरु । मा विधेहि । तथा त्वं द्वेषांसि कर्मापराधनि-
मित्तान् द्वेषांश्चापाकृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्शआदित्वादच ।
तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्वतलाविति तल । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ति परादिः कंदसि
वङ्गलमिति नञुत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । अस्मायंताच्छांदसे लुङि णिश्चिद्रुसुभ्य
इति च्छेडादेशः । शेरनिटीति णिलोपः । णी चङ्युपधाया इत्युपधाह्रस्वः । चङीति द्विवचनं । सन्वल्घुनि
चङपर इति सन्वद्भावः । सन्वत इत्यभ्यासस्त्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्योग इत्यङभावः । नि-
घातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगाः । अगोभावोऽगोता । तस्य भाव इति तल । लि-
त्स्वरः । सहसस्युच । सुवामंत्रिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावात्सहसस्युच इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे ।
णिदि कृत्सायां । अस्मात्संपदादित्वाङ्गावे क्तिप् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । साविकाच इति विभ-
क्तेरुदात्तता ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युन् यशस्वता ॥६॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सं । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन् । यशस्वता ॥६॥

सुभग शोभनधनोपेत हे अग्ने त्वमध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्नपिष्टोमादिकर्मणि बृहतो महतः प्रभूतस्य
प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि । ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्नध्वरेऽस्माभ्यं देहि । किंच तुविद्युन्
वङ्गधनयुक्त हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम शत्रुधं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया
सुखस्य भावकेनात एव यशस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभूतेन राधैवविधेन धनेनास्मान्संरुज । संयोजय ॥
शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ऊङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपि-
त्वादुदात्तता । राया । ऊङिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । वङ्गशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इतीयमुन् ।
बहोर्लोपो भू च बहोरितीयमुनः सर्वस्य लोपे प्राप्त आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो
बहोर्भूरादेशश्च । नित्स्वरः । रुज । रुज विसर्गे । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्ताया-
मित्यस्मादीणादिको डुप्रत्ययः । तुविद्युन् । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥१६॥

समिध्यमान इति पंचर्वं पंचमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्वार्थं । तदुक्तं । समिध्यमानः पंच कतो
वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरिति । तच्चेदं चतुर्थं ।

वाजपेथे बार्हस्पत्ये चरावग्निं सुदीतिमिति स्विष्टकृतो याज्या । वाजपेथेनेत्यादिखंडे सूचितं । अग्निं सुदीतिं मुदृशं गृणंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

संऽध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥१॥

कतः स्नाति । धर्म । धारणाद्धर्म । अभिर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्वारकत्वाद्धर्माभिः । तथा च मंत्रः । धर्माण-
मग्निं विदधस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अन्यायतने-
ष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वालमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो
विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः । शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः ।
घृतनिर्णिक् । घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । पावकोऽस्मादीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः ।
एवंभूतोऽग्निर्देवानस्माभिर्यजनीयान्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिच्यते ॥
प्रथमा । मुपां मुनुगिति मुपो डादेशः । धर्म । धृञ् धारण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ब्रह्मत्वं
क्वांदसं । नित्यस्वरः । अक्तुभिः । अंजू व्यक्तिगतिमन्त्रेषु । अज्यत एभिरिति बाहुल्यकत्वात् क्तुः करणे । कित्वा-
दुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः ।
विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्त्यत्र वृञ् वरण इत्यस्य ण्यंतस्य रूपं वारः । बह्व्रीही विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक् । णिजिर् शीचपोषणयोः । क्तिप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयात-
त्युपधात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादीयादिकोऽथप्रत्ययः । तादर्थ्यं
चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होचमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥२॥

यथा । अयजः । होचं । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञं । प्र । तिर । इमं । अद्य ॥२॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् होचं होमसाधनं हविरयजो
ऽयाजीः जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया
द्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अनेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा
देवान्यक्षि । यज । किंच त्वमवेदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर । अनुष्ठानसंपूर्त्ता पारं गमय । तत्र
दृष्टांतो मनुष्वदिति । यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्ता पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । प्रकार-
वचने थान्ति थान् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अयजः । यजेर्लेटि रूपं । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
होचं । ऊ दानादनयोः । ऊयामाश्रुभसिभ्यस्तन्निति चन्त्ययेनांतोदात्तः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्
दात्तत्वं । चिकित्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य क्त्वा रूपं । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन
अनाप्यकः । पा० ७. २. ११२. इत्यादिदेशः । यक्षि । यजेर्लेटि रूपं । मनुष्वत् । तत्र तस्मैवेति वतिः । नभोऽग्नि-
रोमनुषां वत्पुपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वाद्ब्रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । ऋत
इहातीरितीत्वं । निघातः ॥

चीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥३॥

चीणि । आयूषि । तव । जात॒ऽवेदः । तिस्रः । आ॒ऽजानीः । उ॒षसः । ते । अ॒ग्ने ।
ताभिः । दे॒वानां । अ॒वः । य॒ष्टि । वि॒द्वान् । अ॒थ । भ॒व । यज॑मानाय । शं । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञ तव चीण्यायूषि विविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे
अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसत्रगता उषस उषोऽभिमानिन्यस्त्रिस्तो देवतास्ते तवाजानीर्जनयित्र्यो मातरः ।
यद्वा । उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्त्रिस्तः स्वसारः । तथा च स्वसूः प्रकृत्य मंत्रः । प्रजा-
मेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति । ताभिर्षोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं
हविर्लक्षणमन्नं देवानां यच्च । यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् जानस्त्वं यजमानाय शं भव ।
सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तः । तिस्रः । त्रिष्वङ्गस्य स्त्र्यर्थे
विचतुरोः स्त्रियामिति तिष्ठ इत्यादेशः । अचि र ऋत इति रेफादेशः । तिष्ठभ्यो जस इति विभक्तिरुदात्तत्वं ।
आजानीः । जन जनने । जनघसिन्ध्यामिण इति कर्तरि इण् । णित्वादुपधावुद्धिः । वा कंदसीति वर्णदीर्घः ।
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अवः । अव रचणे । अमुन्नित्यमुन् । निप्स्वरः । यच्च । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपं ।
यजमानाय । पूज्यजोः शानन् । पा० ३. २. १२८. इति यजेः शानन् । निप्स्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मा-
दन्त्यभ्योऽपि दृश्यत इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्निं सु॒दी॒तिं सु॒दृ॒शं गृ॒णंतो॑ न॒म॒स्याम॒स्वेद्धं॑ जा॒तवे॒दः ।

त्वां दू॒तम॑र॒तिं ह॒व्य॒वाहं॑ दे॒वा अ॒कृ॒ण्वन् अ॒मृत॑स्य॒ नाभिं॑ ॥ ४ ॥

अ॒ग्निं । सु॒ऽदी॒तिं । सु॒ऽदृ॒शं । गृ॒णंतः॑ । न॒म॒स्यामः॑ । त्वा । ई॒द्धं । जा॒त॒ऽवे॒दः ।

त्वां । दू॒तं । अ॒र॒तिं । ह॒व्य॒ऽवाहं॑ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्वन् । अ॒मृत॑स्य । नाभिं॑ ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितृहे अग्ने गृणंतस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयमग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं
शोभनदीप्तिं अत एव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीड्यं सुत्यं एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किंच
देवा अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वमक्तं
अत एवामृतस्य देवाः भूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन् । हविषां वोढारं
दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकारुणति भावः ॥
सुदीतिं । दीङ् चये । दीयते विनाशत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तयः । बज्रव्रीही नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छब्दार्थे खल् । मञ्जापूर्वको विधिरनित्य इति गुणा-
भावः । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । गृणंतः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो
वरिवस्थिचङः क्वजिति क्वच् । तदंताल्लटि रूपं । पादादित्वात्त निघातः । दूतं । दृढु उपतापे । दूतनिष्ठां
दीर्घश्च । उ० ३. १०. इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूत इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं ।
रमु क्रीडायां । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विक्कण्योरच्चेत्युप्रत्ययोऽकार-
शांतादेशः । निघातः ॥

यस्त्व॒ङ्गो॒ता पूर्॒वो अ॒ग्ने य॒जी॒यान्द्रि॒ता च॒ सत्ता॑ स्व॒धया॑ च शं॒भुः ।

तस्यानु॒ धर्म॑ प्र य॒जा चि॒कित्वो॑ऽथा नो धा अ॒ध्वरं॑ दे॒ववी॑तौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अ॒ग्ने । य॒जी॒यान् । द्रि॒ता । च॒ । सत्ता॑ । स्व॒धया॑ । च॒ । शं॒भुः ।

तस्य॑ । अनु॑ । धर्म॑ । प्र । य॒ज् । चि॒कित्वः॑ । अ॒थ । नः॑ । धाः॑ । अ॒ध्वरं॑ । दे॒व॒ऽवी॒तौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यो यः कश्चिद्वीता होमनिष्पादको
द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता निषण्णः सन् शंभुर्यष्टृणां सुखभूरभूतः ।

द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचखी । द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्विधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः । नि० ५. ३. । इति । चिकित्वा धर्मविषयचेतनावन् हे अपि तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनु धर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्र यज । प्रकर्षेण देवान्पूजय । अथ अन्तरं हे अपि त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यच्च देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधिहि ॥ यजीयान् । यष्टृशब्दस्य तुस्कंदसीतीयसुन् । तस्मिन् तुरिष्ठमेयःस्विति तृचो लोपः । नित्वादाबुदात्तः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धिति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य ताच्छीलिकम् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोके दधाति यजमानस्येति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभ्यो ब्रह्मसंज्ञायामित्यत्र मितद्रादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपं । चिकित्वा । कित ज्ञान इत्यस्य कृसी रूपं । मतुवसो हः संवृद्धौ कंदसीति नकारस्य हः । अथा नः । निपातस्येति दीर्घः । धाः । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य क्वांदसे लुङि रूपं । अडभावस्क्वांदसः । देववीती । देवानां वीतिरशनं यत्र प्रीती सा प्रीतिर्देववीतिः । वी कात्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १७ ॥

भवा नो अप इति पंचर्चं षष्ठं मूक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो वैश्वामित्रस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तः मूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अप इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । भवा नो अपि सुमना उपेताविति वृत्ताः । आ० ४. ६. । इति ॥

भवा नो अपि सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भवं नः । अपि । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽद्रुहः । हि । क्षितयः । जनानां । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हे अपि त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने सुमनास्तत्कर्मसिद्धार्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मात्संबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुहृद सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय सम्भागेऽपदेशेन साधको भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुद्रुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्मात्लौके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्माभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शत्रुप्रति दहतात् । त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु । भवा नः । द्युचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । इण् गतौ । अयनमिति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति इण् । डित्वाट्टिलोपः । तत्संनिधौ गेन यलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना समावः । उदात्त इत्युक्त्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । कृवापाजीत्यादिना उणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्दधुगित्यादिना क्तिन् । स्त्रियामुगितश्चेति डीपि प्राप्ते पुनर्धातोर्गुणितः प्रतिषेध इति प्रतिषेधेऽचतिश्चोपसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् डीष् । तस्मिन्मसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । दहतात् । दह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमैकवचने हेतुह्योस्मात्तद्गुःश्रिपीति तातडादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

तपो ष्वग्ने अंतराँ अमिचाँ तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिन्नान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अंतरान् । अमिचान् । तप । शंस । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिन्नान् । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अग्ने अंतरान् अभिभावकानमिच्छन् नु सु सु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अरक्षन्तुभ्यं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्व शत्रुभूतस्य स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षपय । वसो सर्वस्य वासयितृर्हे अग्ने चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वमचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान् तपो । संतप । यस्मादेवं तस्मात्ते तव रश्मयोऽजरा जरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठतु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलंब्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादिनिघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्यौचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । अरक्षः । रा दान इत्यस्य क्तसौ वत्सेकाजिति प्राप्तस्तिटः संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च वलीय इति संप्रसारणावलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे मञ्जरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य क्दसि लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । द्विवचनं । कित्वाद्गुणाभावः । चित्वादंतोदानः । तिष्ठतां । षा गतिनिवृत्ती । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्ख इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गतौ । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवीं ॥३॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतसेयाय । देवीं ॥३॥

हे अग्ने इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिधनकारिसमित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि । किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्धर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ब्रह्मणा स्तोत्रेण वंदमानस्त्वां सुवन्नहं यावदीशे यावद्वंदनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्माभिः क्रियमाणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयायापरिमितधनपर्यवसानाय देवीं दीप्तामतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । जिहंधी दीप्तौ । इध्यतेऽनेनापिरितीध्मः काष्ठविशेषः । इधियुधींधिदसिश्वाधूसूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां क् इति ककारः । जुहोमि । ऊ दानादनयो-रित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । हव्यं । हवमर्हतीति क्दसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्तेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुविति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः । आवुदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लडुत्तमैकवचन इट्ठेरेत्वं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । यो अंतर्कर्मणि । आदेच उपदेशेऽश्रितीत्यात्वं । अचो यदिति भावे यत् । ईत्यतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामिचेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥४॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामिचेषु । शं । योः । मर्मृज्मा । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥४॥

सहसस्पुत्र हे अग्ने शोचिषा स्वकीयया दीप्या उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । जि० ६. ८. इति यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु विश्वामिचेषु विश्वामि-विगोत्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मासु रेवद्वनयुक्तं बृहत्प्रभूतं वयः । वयःशब्दोऽन्नवाची । अर्को वयः ऋषेय्यन्ननामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि । विधेहि । किंच शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि । योर्मेयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति यास्कः । छत्वोऽस्माभिः क्रियमाणास्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तृहे अग्ने ते तव तन्वं

तनुं भूरि बङ्गवारं मर्मजम् । पुनः पुनः सोमाज्यपयः प्रभृतिभिर्वयं सिंचामः ॥ शशमानेषु । शशं भुतगतावित्ययं धातुरत्र सुत्यर्थः । ताञ्जरीत्यवयोवचनशक्तिष्विति चानयः । चित इत्यतोदात्तत्वं । धिहि । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि रूपं । रेवत् । रधिरस्यास्तीति मनुप । ह्रस्वगुडभ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । कंदसीर इति तस्य वत्त्वं । रधेर्मती बङ्गवत् कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्षी । पा० ६. ३. १३०. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मर्मजम् । मृज् मृजावित्यस्य वर्तमाने लिङ्युत्तमबङ्गवचने मसो मादेशः । अनित्यमागमशासनमितीडभावः । रेफश्चादसः । पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदिभूभुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । कित्त्वानुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्स्नः । डुधाञ् करणे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मनुप । स्य इति तस्य वत्त्वं । तसी मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जस्त्वाभावः । मनुवसो हरिति तकारस्य हत्वं ॥

कृधि रत्नं सुसनिर्तुर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥५॥

कृधि । रत्नं । सुऽसनिर्तुः । धनानां । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥५॥

सुसनिर्तुर्धनानां सुपु दातृर्हे अग्ने धनानां कनकपञ्चादीनां मध्ये रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मह्यं दत्त्वं । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयसुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे गुहे सृप्रा प्रसर्पणशीली कर्मकरणाथं प्रष्टती करस्त्रा कर्मणां प्रस्तातारौ बाह्व । करस्त्री बाह्व कर्मणां प्रस्तातारौ । नि० ६. १७. इति यास्कः । वपूषि रूपाणि । वपूषो वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशी बाह्व भास्वराणि ज्योतीषि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसनिर्तुः । षणु दातृ इत्यस्य तुचि रूपं । आमंत्रितनिघातः । सृप्रा । सृपू गतौ । अस्मात्स्फादित्तंचिबंचीत्यादिना रक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्त्रा । करोति फलमिति करः कर्म । पचाद्यजंतः । कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्ती । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति बङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । दधिषे । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि कंदस्युभयथेति धास आर्धधातुकत्वादित् । आतो लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्वं सप्तमं मूर्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाधिन् आर्थं । तथा चानुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं क्विं विश्वविदममूरं ।

स नो यक्षहेवताता यजीयान्वाये वाजाय वनते मघानि ॥१॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । क्विं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥१॥

गाथी स्तीति । हे अग्ने गृत्सं गुणतं देवानां स्तुतिं कुर्वंतं क्विं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमभिमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्त्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाहुतातारं वाहं प्र वृणे । प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽभिर्यजीयान् यष्टुतमः स नोऽस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबंधिना देवान्यक्षत् । यजतु । किंच सोऽग्नी राये धनाय वाजायान्वाये च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि वनते । संभजतां ॥ वृणे । वृह संभक्ती । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्चादसः । गृत्सं । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६९. इति सप्रत्ययः । अंत्यस्य दकारः । व्यत्येनावुदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निघायां रूपं । रेफश्चादसः । नजा समासे तस्य बज्जस्वरः । यबत् ।

यजैर्लेटि सिद्धं जेटीति सिप् । जेटीऽडाटावित्तागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । देवताता । देवश-
ब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । सुपां मुलुगिति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । वन घण संभक्ता-
वित्त्वा लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छां सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्नेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीं । इयमि । अच्छ । सुऽद्युम्नां । रातिनीं । घृताचीं ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिं । उराणः । सं । रातिऽभिः । वसुऽभिः । यज्ञं । अश्नेत् ॥ २ ॥

हे अग्ने सुद्युम्नां सुतेजसं हविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां रातिनीं हविर्दाचीं घृताचीं घृतान्वितां जुह्म-
पभृतं वा ते तवाक् त्वदामिमुखेन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु वज्र कुर्वाणः । उराण
उरु कुर्वाणः । नि० ६. १७. इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरस्रभ्यं देयतया प्राप्तेर्धनैः सह सन्
प्रदक्षिणित् प्रादक्षिणेन समश्नेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मतीं । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ
मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य ऋर्न भवति । उगितश्चेति ङीप् । स्वरविधी व्यञ्जनमविव्यमानवदिति परिभा-
षानाश्रयणान्मतुप् उदात्तताभावः । इयमि । अ गती । जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्थेत्वं । अभ्यास-
स्यासवर्ण इतीयडादेशः । मिपः पित्वाङ्गुणः । निघातः । अक् । निपातस्थेति संहितायां दीर्घः । रातिनीं ।
रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीत्यत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीं । घृतपूर्वा-
दंचतेर्द्ध्विगदधुगित्वादिना क्तिन् । अंचतेर्धोपसंख्यानमिति ङीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति
दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदांतोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करो-
तीति तत्करोतीति णिजुत्ययमानो दक्षिणशब्दाद्भवति । संयामयतेरेव सोपसर्गाणिजुत्यन्तिर्नान्यस्यादिति
तदंतात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. इति तुक् । णिचो लोपाभावश्चादसः । णिचस्वरः । देवतातिं ।
देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करो-
तीति णिच् । तदंताच्छंदसि लिट् । मंत्रत्वादान्न भवति । तस्य कानच् । णेरनिटीति णिलोपः । वरादेशा-
भावश्चादसः । चित्वादंतोदात्तः । अश्नेत् । अश्न सेवयामित्यस्य छांदसे लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् ।
निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतः-
करणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ ।
शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने शक्तिमुमिच्छो रायो
नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दानुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि वयं स्ताम । किंच सुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनसु-
तिमंतो वयं वस्वो वसुनो माजनं भूयाम । भूयास् ॥ तेजीयसा । तेजितुशब्दादतिशयान् ईयमुन् । तुरिष्ठे-
मेयः स्विति तुचो लोपः । निट्स्वरः । त्वोतः । अत्र रचणादिषु । निष्ठायां ज्वरत्वरस्त्रिविधमवामुपधाया इत्युट् ।
अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । टेलीपश्चादसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान् इत्ययमच दानार्थः । अस्माक्योऽपि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शिक्षोः । शक्नु
शक्तावित्त्वा सत्येकाच उपदेश इति इदं प्रतिषेधः । सनि मीमाधुरभन्नभशकपतपदामच इति धातोरच

इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्त्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिन्न उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूती । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । तार्दा च निति कृत्यताविति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । भूयाम । भू सत्तायामित्यस्याशीर्लिङि
किदाशिषीति यामुट् । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आंगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां
लिङि यामुट् । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणाभावः ।
यणादेशः ॥

भूरीणि हि ते दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यद्द्य दिव्यं यजासि ॥४॥

भूरीणि । हि । ते इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिं । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्द्य । दिव्यं । यजासि ॥४॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबंधिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो जनासो जना भूरीणि बह्वन्य-
नीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रकृतानि ज्वालारूपाणि तेजांस्त्राज्जतिप्रचेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि ।
विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । स तादृशस्त्वं देवतातिं यष्टव्यदेवानिह कर्मण्यावह । आद्ध्य । हे यविष्ठ
युवतम यद्यस्मात्कारणादद्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धस्तेजस्त्वं यजासि यजसि तस्माद्दिवा-
नाद्ध्येति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिङि रूपं । हियोगादनिघातः । चित्त्वादंतोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजा-
दिषु । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । अत्ययेनाद्युदात्तत्वं । देवतातिं । देवशब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्ता-
तिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यजासि । यजेर्लेख्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

यज्या होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि अवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । अवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥५॥

हे अग्ने यजथाय यजनार्थं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो मियेधे मेधे यज्ञे होतारं
देवानामाह्वतारं त्वा त्वां यद्यस्मादनजन् घृताज्जतिभिरीक्षन् । यद्वा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां
वर्हिष्युपवेश्यंत ऋत्विजो घृतैरसिंचन् तस्मात्स तथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमविता पालयिता
भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनूष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांस्यन्नान्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अन-
जन् । अज् व्यक्तियतिस्त्रचणेषु । अस्माकं ऋधादित्वात् अम् । क्वादसत्वादल्लोपाभावः । अनदितामित्युपधा-
लोपः । निषादयंतः । षट् विशरणगत्ववसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यद्वा हेतुमति णिच् । शतु-
र्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । बुध अवगमने । लोटि वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् ।
सैर्ह्यपिञ्चेति सिपो हिरादेशः । वा कंदसीति विकल्पेन पित्वाद्गुणः । ऊह्यल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धका-
रलोपमृक्कांदसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लिङि रूपं ॥ ॥१९॥

अग्निमुषसमिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं वैपुषं । अवेयमनुक्रमणिका । अग्निमुषसमावांति वैश्वदेव्याविति । गाथी
हेति ह्रस्वप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र अपेक्ष्यः ॥ अस्य
सूक्तस्योक्तो विनियोगः ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नैतेषा धाव्या । सूचितं च । अग्निर्नैता त्वं सोम क्रतुभिः पितृव्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

अग्निमुषसमंश्चिनां दधिक्रां व्युष्टिषु हवन्ते वहिरूक्थैः ।

सृज्योर्तिषो नः शृण्वन्तु देवाः सृजोषसो अध्वरं वावशान्ताः ॥१॥

अग्निं । उषसं । अश्विना । दधिऽक्रां । विऽउष्टिषु । हवते । वहिः । उक्थैः ।
सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरं । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वहिर्विषां प्रापयितापिर्युष्टिषूषसां व्युच्छनेष्वपि यजनीयं देवमुषसमुषोऽभिमानीनीं देव-
तामश्विना अश्विनी देवी दधिकां । दधिकावा नाम कश्चिद्देवः तं दधिकावाणं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंस-
नसाधनैरप्रगीतमंचात्मकैः सूक्तैर्हवते । आहुयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं
वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदाह्वानं शृण्वन्तु ॥ दधिकां । क्रसु पाद-
विक्रमे । दधीत्युपपदे जनसनखनक्रमगम इति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । व्युष्टिषु । उक्थै विवासे । भावे क्तिन् । ब्रह्मादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हवते । हवतेर्वज्रत्वं वंदसीति संप्रसारणं । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे द्युत दीप्तावित्यस्य
द्युतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वज्रव्रीहिपक्षे
तु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तता स्यात् । यथा । सुज्योतिषो अक्तवसाँ अभि ध्युः । ऋग्वे० १०. ८९. १५. इत्य-
त्रांतोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । श्रु श्रवण इत्यस्माच्छ्रुवः श्रु चिति श्रुस्तत्सं-
नियोगेन धातोः श्रु इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । वश कातावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घो
ऽकित इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने ची ते वाजिना ची षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥
अग्ने । ची । ते । वाजिना । ची । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।
तिस्रः । ऊं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि त्रीण्यज्ञानि ची षधस्था त्रीण्यामीधीयादीनि
धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसत्राख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु
सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वोर्देवानामुदरपूरयित्र्यस्तिस्त्री गार्हपत्याद्या जिह्वाः । हे अग्ने ते तव
देववाता देवैरभिलषितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन्
अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिसन्नूभिर्नोऽस्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥
तिस्रः । तिस्रभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह् आखादने । लिहंत्यामी रसानिति शेषायङ्गजिह्वा-
यीवाष्वामीवा इति निपातनाद्वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा
गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षण इत्यस्य लोटि
रूपं । निघातः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
याश्च माया मायिना विश्वमिन्व ते पूर्वीः संदधुः पृष्ठबंधो ॥ ३ ॥
अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।
याः । च । मायाः । मायिना । विश्वऽइन्व । ते इति । पूर्वीः । संदधुः । पृष्ठबंधो
इति पृष्ठबंधो ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽज्ञवद्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा
भूरीणि बह्वनि नाम नामानि तेजांसि ते त्वयि संदधुः । संदधिर । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्ठबंधो
अपेक्षितफलप्रदविषयाणां स्तोतृणां बंधो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वोर्भूयसीया माया देवास्त्वयि संदधुः

संप्रयुजिरे तास्त्वधि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यासादीयं यज्ञं पालयेति भावः ॥
 स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मतुप् । मतुवसो हरिति नकारस्य हः । अमृतस्य । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । नाम । एम प्रह्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मन्निप्रत्ययांतत्वेन निपातनाम्कारलोपो
 दीर्घश्च । नमयंति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि । सुपां मुलुगिति सुपो लुक् । नित्वा-
 दाद्युदात्तः । मायिनां । माया एषां संतीति ब्रीह्यादित्वादिनिः । यस्मेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व ।
 इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्द उपपदे कर्मण्यस्त्यप्रत्ययः । धातुपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि
 प्राप्ति लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति वज्रलमिति द्वितीयाया
 अलुक् । आमंत्रितत्वान्निघातः । संदधुः । जुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लित्युसि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । पुष्टबंधो । प्रच्छन्नीप्सायामित्यस्य कर्मणि निघायां यह्न्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्वादिना
 षत्वं । बंध बंधन इत्यस्मात् ष्वृस्वृस्त्रिहीत्यादिना उपप्रत्ययः । षधीसमासः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वति दुरिता गृणंतं ॥४॥

अग्निः । नेता । भगः । इव । क्षितीनां । दैवीनां । देवः । ऋतुः । पाः । ऋतः । वा ।

सः । वृचः । हा । सनयः । विश्वः । वेदाः । पर्षतः । विश्वः । अतिः । दुः । इता । गृणंतं ॥४॥

योऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां नेतांतर्यामितया नियामकः । तत्र
 वृष्टांतः । ऋतुपा भग इव । यथा वसंताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् ।
 यस्याभिर्च्छेतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य हंता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो
 देवो व्योतमानः स तथाविधोऽभिर्गृणंतं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वंतं स्रोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितान्यति
 अतिक्रम्य पर्षतः पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य तुचि रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः ।
 क्लिचक्लौ च संज्ञायामिति क्लिच् । नामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तत्वं । दैवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थं देवायञ-
 चावित्यञ् । अजि टिट्ठाणजिति डीप् । नित्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रक्षण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि वृक्षंत
 इति विच् । ऋतून्पातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. १९. । इति समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन
 हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्लिविति क्लिप् । विश्ववेदाः । वज्रप्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
 पर्षतः । पृ पालनपुरणयोरित्यस्य लेटि सिन्नङ्गलमिति सिप् । अडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । पादादि-
 त्वादनिघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतृ । क्रयादित्वात् आ । श्रंतत्वात् आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
 शतृप्रत्ययस्वरः ॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवं ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसूनुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥५॥

दधिऽक्रां । अग्निं । उषसं । च । देवीं । बृहस्पतिं । सवितारं । च । देवं ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगं । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥५॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं दधिक्रां दधिक्रावाणामग्निमुषसं च देवीमुषोऽभिमानिनीं देवतां च
 बृहस्पतिं देवं व्योतमानं सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं च अश्विना अश्विनौ देवी मित्रावरुणौ भगं सूर्यं
 च वसून्ष्टी वसून् रुद्रानेकादश रुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मानिहासदीय
 कर्मणि हुवे । हविःस्वीकरणार्थमाहुयामि ॥ दधिक्रां । दधातीति दधिः । आदृगमहनेत्यादिना क्प्रत्ययः । दधी-
 ल्युपपदे क्रमेर्जनसनेत्यादिना विट् । विट्प्रीतिरित्यात्वं । देवीं । देवस्य पत्नी देवी । पुंयोगादाख्यायामिति डीप् ।
 यस्मेति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बृहस्पतिं । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे

परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः सुडागमश्च । उभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्युभयपदाबुदात्तत्वं । सवितारं । घू प्रेरण इत्यस्य तुचि आर्धधातुकस्येड् लोपः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । रुद्राँ आदित्याँ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । ततः पूर्वस्यावर्णस्य आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति रोर्धादेशः । लोपः शाकल्यस्येति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अतो रुद्राँ आदित्याँ इति भवति । एवमेकस्मिन्पाद आकारादटि परतो नकारस्य इत्ययत्पूर्वसवर्णानुनासिकादेशो उन्नेयाः । ऊवे । ह्यतेर्लटि बङ्गत्वं कृदसीति संप्रसारणं । इटिष्ठित आत्मनेपदानामित्येत्वं । उवडादेशः । निघातः ॥ २० ॥

इमं न इति पंचर्चं नवमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । इमं न उपाये अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतोवृहती चांखिति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पंचमी विराड्रूपा सतोवृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थीं चिष्टुभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः ॥ पशी स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च । जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ० ३.४. इति ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान् । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयति । हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने नोऽस्माकं संबन्धनमिमं यज्ञं पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं चेमा इमान्यस्याभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच होतर्देवानामाह्वातः । अपिर्देवानां होतृत्याम्नानात् । तादृश हे अग्ने निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामुत्विजामादिभ्यः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्धे स्तोका विंदवो विद्यते तान्मर्कष्येणाशान् । भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोप्यात्मनेपदिनो रूपं । अशान् । अश भोजन इत्यस्य लोटि हलः श्नः शानश्चौ । पा० ३.१.८३. इति शानजादेशः । पश्चादतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथंतेऽस्माद्वितीयादय इति । प्रथेरमच् । उ० ५.६८. इत्यमच् । चित्त्वादंतोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य ल्यपि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मदेववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥ २ ॥

घृतऽवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव भक्षणार्थं देववीतये यजनीय-देवानां भक्षणार्थं च घृतवतो घृतोपिता मेदसो मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । चरंति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्वार्थं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं नोऽस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । श्रुतिर् चरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् । स्वेऽंगभूता धर्माणो यस्येति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुपां सुजुगिति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्त्यशब्दादतिशायन इष्टम् । प्रशस्त्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यं । वृद्ध संभक्तौ । ऋहलोर्ल्यदिति षत् । ईडवदेत्यादिनाबु-दात्तत्वं । एतिसुशासित्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृङ् ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥३॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥३॥

संत्य यष्टृभिः संभजनीय यद्वा यष्टृभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतश्र-
णयुक्ताः स्तोकाः संति । अघिरतींद्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः
सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं यज्ञस्थास्त्राभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालको भव ॥ तुभ्यं ।
युष्मच्छब्दस्य डयि तुभ्यमह्यौ डयि । पा० ७. २. ९५. । इति तुभ्यादेशः । डेप्रथमयोरमिति डेरमादेशः । डयि
चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण् दाने वा । क्तिचक्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति
दीर्घनलोपाभावः । संतो भवो भवे कंदसीति तच्च साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आसंवित-
त्वान्निघातः । इध्यसे । जिह्दी दीप्री । कर्मणि यक् । कित्वादनुभासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव
रक्षणादिषु । तुचि रूपं । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यग्निगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥४॥

तुभ्यं । श्रोतंति । अग्निगो इत्यग्निऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥४॥

अग्निगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं मेदसो मेदोरूपस्य
हविषो घृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । सर्वंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिश्चैर्होत्रादिभिः सुतस्त्वं
बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्त्रादीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावन्नमे
हव्या अस्त्राभिर्दीयमानानि वपादीनि हवीषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अग्निगो । गमनं गौरिति गम् सृप्
गतावित्यस्य भावे गमेडोरिति डोः । अधृता गार्धनेत्यत्र गोस्त्रियोत्पसर्जनस्थेति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ।
धृतशब्दस्य पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० ७. ३. १०६. । इति गुणः । अपादादि-
त्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो हरिति ह्रत्वं । कविशस्तः । शस्तु सुतावित्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः ।
यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । थाथघञ्क्ताजबिचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीप्री । दामाभ्यां नुरिति
कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य क्वांसे लुङि इणो गेति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः ।
निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यावितीरन् । आसंवितत्वान्निघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद् उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥५॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥५॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्यभागान्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृत-
मध्वर्खादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वास-
यितर्हे अग्ने त्वच्छधि वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । सर्वंति । यद्वा ते तव
त्वच्छधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः ।

मध्यशब्दात् पंचम्यास्तसिः । पा० ५. ४. ४४. १. । इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उङ्गुतं । हृज् हरणे । कर्मणि क्तः । हृयहोर्मस्त्वंदसीति हकारस्य भकारः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद दान इत्यस्य कटि ङित्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घो यञीति दीर्घः । निघातः । श्रोतंति । श्रुतिर् शरणे । पादादित्वा-
दनिघातः । अतेर्लसार्वधातुकस्वरणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । तनु विस्तारि । तनोतिरनश्च वः । उ० २. ६३. । इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारणकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विहि । वी कांतित्यादिष्वित्यस्य लोव्यदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वस्त्वंदसः । निघातः । खिलं ॥ २१ ॥

अयं स इति पंचचं दशमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांत्यानुष्टुप पुरीषिभ्योऽग्निभ्य इति । अग्निः कौशिको गाथी । पंचचितिरूपा अप्रयो देवता । चतुर्थानुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीषास इत्येवानुवचनीया । प्रेषितः पुरीषचितयेऽन्वाहित्युपक्रम्य पुरीषासो अप्रय इति चिरूपांशु सप्रणवमिति सूचितं । आ० ४. ८. ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिंद्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्सूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इंद्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससवान् । सन् । सूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेदामाङ्गत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानोऽग्निः स तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमान इंद्रो यस्मिन्नपी सुतमभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमं जठरे स्त्रोदरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तमत्यं वेगवशादतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव वाजं आर्ज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविल-
क्षणमन्नं ससवान् भेजिवान् सन् त्वं सूयसे । स्तोतुभिरस्माभिः सूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिट-
सप्तयोरेशिरिति तत्प्रत्ययस्य एशित्वादेशः । यदुत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वशं कांता-
वित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । कृसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । सूयसे । णच् स्तुती । कर्मणि यक् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्ने दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वाततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि बुलुके यद्वर्च आदित्याख्यं यज्योतिसक्ते तवैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहव-
नीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधी-
ष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु यत्तेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजोऽप्सु
जलेषु यदीर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाश-
सुर्वाततंथ आतेनिथ विसृतीर्णं कृतवानसि । त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया
द्रष्टार्यवः समुद्रवद्भाह्वान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमातेनिथेति पूर्वणान्वयः । उक्तार्थे वाजसनेयकं । अग्ने यत्ते
दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य
एषौषधिषु चाप्सु चापिस्त्वमेतदाह येनांतरिक्षमुर्वाततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्स

भानुरर्णवो नुचक्षा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७. १. २३. इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिनि विभक्तिरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेय विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वं । अप्सु । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विस्तार इत्यस्य लिटि थलि बभूधाततंथ जगृभ्म ववर्थेति निपातनादिङेलाभ्यासलोपा न भवति । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णोऽस्यस्मिन्संतीति मनुवर्थे वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि वृश्नत इति वप्रत्ययः । अर्णसः सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नुचक्षाः । चचिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्ताव्याच्यं धातुरवाभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । चचेर्बङ्गलं शिञ्जेत्यसुन् । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठत आपः ॥३॥

अग्ने । दिवः । अर्णः । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अस्तात् । उपतिष्ठते । आपः ॥३॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽभोऽक्ताभिलक्ष्य जिगासि । धूमद्वारा प्राप्नोषि । किञ्च । धि-
ष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णं लुण्णीकुर्वतीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानीनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवान्छामुक्ता-
मेणोचिषे । समवेताऽन्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्तादुपरि रोचने । रोचनो
नामायं लोको यत्रापेयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अस्तात्सूर्यलो-
कादधस्तादंतरिक्षलोके याश्चाप उपतिष्ठते वर्तन्ते ता उभयोरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्ताथो वाजसनेयिभिः सष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्तुच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये इति प्राणा वै देवा
धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इप्सन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठत आप इति रोचनो ह नामेष
लोको यत्रैष एतत्तपति तस्याश्चैतं परेणापो याश्चावरणं ता एतदाह । शत० ब्रा० ७. १. २४. इति । ता उभयो-
रपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णः । ऋ गतावित्यस्मादुदके नुट् चेत्यसुनुडागमश्च । अर्यते प्रार्थते तत्पिपासुभिरित्यर्थः ।
सकारलोपस्कादसः । नित्वादायुदात्तः । जिगासि । गा सुतौ च कृंदसीत्ययं धातुश्चकारात्रमने वर्तमानो
जुहोत्यादिः । बङ्गलं कृंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिटि आर्धधातु-
कत्वाद्ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. इति वच्चादेशः । असंयोगास्मिद् किदिति किद्वज्जावाद्बचिस्त्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासस्य लित्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं । आर्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । उप सुप
दाहि । धिय उष्णंतीति सानसिधर्णसिपर्णसितंडुलांकुशचपालेत्त्वलपल्लवधिष्ण्याश्छा इति निपातनात् यसुडा-
गमधात्वादिलोपोपपदब्रुवाद्यः सर्वे सिद्धा भवन्ति । नित्वादायुदात्तः । अस्तात् । अवरशब्दात् दिक्कृद्भ्यः
सप्तमीपंचमीत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४१. इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठते ।
ष्टा गतिनिवृत्तौ । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. इत्यात्मनेपदं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

पुरीथासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषंताँ यज्ञमदुहोऽनमीवा इषो महीः ॥४॥

पुरीथासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषंताँ । यज्ञं । अदुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४॥

पुरीथासः सिकतासंमिश्रा अग्रयश्चित्वा अग्रयः प्रावणेभिर्मृत्वननसाधनभूतेरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः
परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्माभिः क्रियमाणमपिचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषंतां । सेवंतां । किञ्च । अदुहो
ऽद्रोघधारो यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्महत्त्व इष ऊर्जो रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छतां ॥ पुरी-
थासः । पृ पालनपूरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्तौ शृपृभ्यां कित् । उ० ४. २७. इतीषन्प्रत्ययः किञ्च । कित्वाद्भुक्ते प्रतिषिद्ध
उदोष्यपूर्वस्त्वित्त्वं । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातिः पूरयतेर्वा । नि० २. २२. इति यास्कः ।

तदहंतीति पुरीष्याः । कंदसि चेति अग्रप्रत्ययः । यच्च भूमिति भसंज्ञायां यस्थिति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणे-
मिः । वन षण् संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते
मृदेभिरिति प्रावणानि खनिचाणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. । इत्यादिना णत्वं । वनं समासे । पा० ६. २. १७८. ।
इत्यतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । प्रुङ् गती । प्रवते गच्छति मृत्खननं प्रतीति चलनशब्दार्था-
दकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवयवाभावः क्वांदस इति वक्तव्यं । जुषंतां ।
जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । महीः । महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । तका-
रलोपः क्वांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

इळांममे पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥५॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ २२ ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचर्वमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारती
तृतीया सतोबृहतीति । भरतस्य पुत्री देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अग्निर्देवता । आ होतित्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्तयोः । इळांमप इत्यस्या वि-
नियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वमिरजरो वनेष्वचा दधे अमृतं जातवेदाः ॥१॥

निऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अच । दधे । अमृतं । जातऽवेदाः ॥१॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निर्निर्मथितोऽग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् सधस्थे यजमा-
नगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुंडेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वालमानो युवा प्रबुद्धः अत
एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः
सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि
स्वयमजरौ जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं सुति कुर्वाणेषु यजमानेष्वमृतं अथरहितं प्रभूतमन्न-
मादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निपातनाद्धि इत्या-
देशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतुप्रत्ययः ।
दिवादित्वाच्छ्रवन् । नित्वादाद्युदात्तः । अजरः । जू वयोहानावित्यस्माज्जाव ऋदोरवित्यप्रत्ययः । गुणः । नजो
जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
क्ते जनसंख्ययां सम्बन्धलोरीत्याकारः । बज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अमंथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥२॥

अमंथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥२॥

हे अपि भारता भारती भरतस्य पुत्री देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदृढं शोभनसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंत-
मग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अपिष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमलूनुडतां । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः ।
तादृशस्त्वं बृहता प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अभि अभिमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्निशेषिणामुग्रहृष्ट्या
वीर्यस्य । किंच । अनु ब्रून् । दुशब्दोऽहर्षाची वस्तोर्बुरिति तन्नामसु पाठात् । ब्रून्नु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माक-
मिषामन्त्रानां नेता आनेता भवतात् । भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थ विलोडन इत्यस्मात्कुडि सिच् । वदप्रजहृषंत-
स्याचः । पा० ७. २. ३. इति वृद्धौ प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्यस्थमिपामित्यादिना तसस्मादादेशः ।
पादादित्वादनघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ उत्सादित्वाद्वा । तद्वितेष्वचामादेरित्यादि-
वृद्धिः । जित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्तुप । वलोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणमुद्धोपाः । देवश्रवाः । श्रु
श्रवणे । असुन्निति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्वीणादिकमुच्चात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । वा गतिगंधनयोः । अस्मा-
त्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववात ऋषिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ब्रून् । बु
अभिगमने ब्रुत दीप्तौ वा । डिच्चेत्यनुवृत्तौ द्युभ्यां चेति भोजमुत्रेण दुप्रत्ययो डिच् । ब्रुतेरश्रादयश्च । उ० ५. २९. ।
इति दुप्रत्ययः । अभिगच्छत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिन इति द्योतते किरणसंबन्धादिति वा बुद्धि-
वसः । प्रथमयोरिति सवर्णदीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. इति सकारस्य नकारः । एकादेशस्वरः ॥

दश क्षिपः पूर्यं सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसंज्ञशी ॥३॥

दश । क्षिपः । पूर्यं । सी । अजीजनन् । सुजातं । मातृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । देववातं । देवश्रवः । यः । जनानां । असन्त । वशी ॥३॥

हे अपि देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः । ताश्च दश । बाहुद्वयस्य मथनसा-
धनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशोऽङ्गुलयः पूर्यं पुरातनं सीमेनं त्वामजीजनन् । उदपीपदन् ।
हे देवश्रवो मातृषु मातृभूतारण्योः सुजातं सुधूत्यन्नं अत एव प्रियं कमनीयं देववातं देववातेन मथितमेनमग्निं
स्तुहि । योऽग्निर्जनानां स्तोतृणां यजमानानां वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति
पूर्वणान्वयः ॥ दश । दन्श दशने । कनिन्नित्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे ।
श्रीणादिकः कर्मणि क्षिप । क्षिप्यते प्रेर्यते कर्मस्त्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे ।
हेतुमयतस्य लुङि चङ् द्विर्वचनसन्वद्भावाभ्यासित्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । टुञ् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । देववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. इत्यण् ।
प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य लेख्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नां ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥४॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिन् । त्वे । अह्नां ।

दृषत् । वत्यां । मानुषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥४॥

हे अपि इळाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पदे उत्तरवेद्यां अह्नां सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां
शोभनदिनत्वार्थः । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे ।
आ समन्तान्निदधामि । उत्तमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्यां । मानुषे
मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिन्नदी तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं
रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दिदीहि । दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माणां कार्यः । तथा
च ब्राह्मणं । ऋषयो वै सरस्वत्यां सचमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. इति ॥ दधे । दधातिर्ल्युप्तमैकवचने रूपं । वरे ।

वृत् वरणे । यहवृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यप । पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । वृषद्वयं । दू विदारणे । वृणातिः पुग्घ-
स्वञ्च । उ० १. १३०. । इत्यादिना पुगागमो धातोर्ह्रस्वञ्च । वृषद उपला यस्यां संतीति मनुप । झय इति तस्य
वत् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणामावाप्तुप उदात्तताभावः । अदिप्र-
त्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽमुनंतत्वादाबुदात्तः । तदस्यासीति मनुप । अदुपधत्वान्नस्य वत् । उगि-
त्वात् ङीप् । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि रूपं ॥

इठांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इठां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातयमित्युपेक्षिता ॥ २३ ॥

अग्ने सहस्विति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुबिति । ऋषिर्गाथिनो
विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे
च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । अग्न इति चतस्रः । आ० ४. १३. । इति ॥
अभ्युदयेष्टावपेर्दानुरनुवाक्याग्ने दा दागुष इत्येषा । अथामेय्य इति खंडे सूचितं । अग्ने दा दागुषि रयिं स यंता
विप्र एषां । आ० ३. १३. । इति ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपांस्य । दुष्टरस्तरन्नातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य । दुस्तरः । तरन् । अरातीः ।

वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने पृतना अभियोक्त्रीः सेनाः सहस्व । अभिमव । अभिमातीरभिमाभिः
कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् आपास्य । अपनुद । किंच दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन्
शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्व यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । जुष ॥
सहस्व । यह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । अभिमातीः । माङ्
माने । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य लुग्विकरणत्वादीलेखे न भवतः । अभितो मानं येषां त इति वङ्गव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतित्वात् । अस्य । अमु चेपणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तू ज्वनतरणयोः । अस्मात्कृच्छार्थं
खन् । मुषामादित्वाद्विसर्जनीयस्य सकारस्य घत्वं । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकत्वेन शत्रुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽकृदसि लुङि रूपं । निघातः ॥

अग्नं इठा समिध्यसे वीतिहोचो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरं ॥ २ ॥

अग्ने । इठा । सं । इध्यसे । वीतिऽहोचः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरं ॥ २ ॥

हे अग्ने वीतिहोचः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रमग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोचः । यज्ञेषु प्रीतिमानि-
त्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वमिच्छेत्कायामीड्यायामुत्तरवेद्यां समिध्यसे । आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वा-
ल्यसे । तादृशस्त्वं नोऽस्माकमध्वरमिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आज्ञातिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोचः । वी
कांत्वादियु । अस्मात्कर्मणि मञ्चे वृषेपचेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । वङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वात् । जुषस्व । जुषते-
लोटि रूपं । शस्वरः । सु । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत । आ । इदं । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

अग्निः । स॒नोति॒ । वी॒र्याणि॒ । वि॒द्वान् । स॒नोति॒ । वाजं॑ । अ॒मृताय॑ । भूष॑न् ।
सः । नः॒ । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह । पु॒रु॒क्षो इति॑ पु॒रु॒ऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽभिर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति यद्याभिभूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुषो पुरोडाशादिवज्रविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे देवान्यजनीयान्देवानावह । आहुय ॥ सनोति । षणु दाने । तनादित्वाकुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
दनिघातः । भूषन् । भूष अलंकारि । अंतर्भावितणर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेलीटि रूपं । पुरुषो । पुरवः बुधोऽस्मानि यस्येति पुरुबुः । अत्यलोपच्छांदसः । संबुद्धौ चेति गुणः ॥

अ॒ग्निर्द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वज॑न्ये॒ आ भा॑ति दे॒वी अ॒मृते॒ अम॑रः । क्षय॑न्वाजैः पु॒रु॒श्चंद्रो॑
नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये॒ इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॑ति । दे॒वी इति॑ ।
अ॒मृते॒ इति॑ । अ॒मरः॑ । क्षय॑न् । वाजैः॑ । पु॒रु॒ऽचंद्रः॑ । नमः॑ऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुश्चंद्रः पुरुचंद्रो ब्रह्महिरण्योपेतः । यद्वा
वज्रदीप्तिस्वरूपः । वाजिर्बलीर्नमोभिरग्नेषु सहितः सोऽग्निर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्र्यौ । यद्वा विश्वं जन्ममुत्पाद्यं
याभ्यां ते । देवी ब्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समंतात्प्रकाशयति ॥
द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तत्वेनांतोदात्तः । देव-
ताद्वे चेत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विश्वजन्ये । ब्रह्मजीह्वौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु
स्वरयंतनीयः । आ भाति । भा दीप्ती । अंतर्भावितणर्थः । क्षयन् । क्षि ऐश्वर्ये । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चंद्रः । ब्रह्मचंद्रोत्तरपदे मंच इति मुडागमः । सुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्त-
प्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्त्वर्थतोदात्तत्वं ॥

अ॒ग्न इंद्र॑श्च दा॒शुषो॑ दुरो॒णे सु॒तांव॑तो य॒ज्ञमि॒होप॑ यातं ।

अ॒मर्ध॑ता सोम॒पेया॑य दे॒वा ॥ ४ ॥

अ॒ग्ने । इंद्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दुरो॒णे । सु॒तऽव॑तः । य॒ज्ञं । इ॒ह । उप॑ । या॒तं ।

अ॒मर्ध॑ता । सोम॒ऽपेया॑य । दे॒वा ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवौ युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वतौ संतौ सुतवतः सोमाभिषवं
कुर्वतो दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्येह दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपा-
गार्थमुप यातं । उप समीप आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे णञ्स्वरः । सोमपेयाय । पा पाने । अचो
यदिति यत् । ईयतीतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्ने अ॒पां स॒मि॒ध॒से दुरो॒णे नित्यः॑ सूनो॒ सह॑सो जा॒तवे॑दः ।

स॒ध॒स्थानि॑ म॒हय॑मान॒ ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अ॒ग्ने । अ॒पां । सं । इ॒ध॒से । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सूनो॒ इति॑ । स॒ह॒सः । जा॒तऽवे॑दः ।

स॒धऽस्थानि॑ । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

सहसः सुनो, बलस्य पुत्र जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी ऊती ऊत्या रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूताः कौकाश्च मह्यमानः परितरंस्त्वमपां दुरोणेऽपां स्थानेऽतरि च समिधसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अत्र रक्षण इत्यस्मादादीणादिको नक्प्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । गुणः । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवति । नि० ४. ५. इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः । मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । ऊती । अत्र रक्षणादिषु । ऊतियूतिजुतीत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । सुपां सुनुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ २५ ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तच्चानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव तृचो वैश्वानरीयमावृत्ती जागती वृच आत्मसुतिर्वा पूर्वात्मगीतां त्योपाध्यायसुतिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचो जागती । प्रथमस्य वैश्वानरोऽपिर्देवता द्वितीयस्य मरुतः । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । अपिरस्मीति वृचस्यापिः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य क्षुत्वात्स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥ वैश्वानरं मनसेत्याद्यसृच आभिन्नविके चतुर्थेऽहनि आप्रिमावृते वैश्वानरीयनिविद्वाने विनियुक्तः । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याभिमावृते वैश्वानरीयनिविद्वानीयः । प्र यंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मावृतेनिविद्वानीयः । उभयमप्युशनसः स्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसापि निचाय्य प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्रयः । आ० ९. ५. इति ॥ अपिचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽपिरस्मीत्येषा । अथापि संचितमनुगीतमनुशंसदित्युपक्रम्य सूचितं । अपिरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिमध्यमया वाचा । आ० ४. ८. इति ॥

वैश्वानरं मनसापि निचाय्या हविष्मंतो अनुषत्यं स्वर्विदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रणं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अपि । निचाय्यं । हविष्मंतः । अनुषत्यं । स्वःऽविदं ।

सुदानुं । देवं । रथिरं । वसूयवः । गीःऽभिः । रणं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने हविष्मंतः संभुतहविष्का वसूयवो धनमात्मन इच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अपिप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽपिः । तस्य संबंधी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तमनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुषु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं अत एव रणं यज्ञान्गच्छंतं देवं द्योतमानं तमिममपि मनसा निचाय्य अंतःकरणैर्विधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भीः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे । इह कर्मणि स्वामाहुयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संचायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । चायृ पूजानिग्रामनयोरित्यस्य व्यपि रूपं । लिट्स्वरः । अनुषत्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासः । सुपामादित्वात्षत्वं । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वं । सुदानुं । दुदाञ् दाने । दामाभ्यां नुरिति कर्तरि नुप्रत्ययः । परादिश्छंदसि बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । रथिरं । रथशब्दात्तुवर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरर्चा वक्तव्यावतीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छंत इति सुप आत्मनः क्यच् । अज्रत्सर्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रणं । रविर्गत्वर्थः । रणवति यज्ञान्गच्छतीति रणः । पचाद्यजंतः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दान्नोचमित्यर्थे विदादित्वादच् । तस्य बज्रपु यजजोश्च । पा० २. ४. ६४. इति लुक् । हवामहे । हुयतेर्बज्रं छंदसीति संप्रसारणं । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुधृदं ॥ २ ॥

तं । शुभं । अग्निं । अवंसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।
बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतातये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽपिः पूर्वमंचे प्रतिपादितस्तं शुभं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं । मातर्यंतरिक्षे
असिति विबुदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वपिः । तमुक्थ्यमुक्थीः शस्त्रीः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य
पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं सोचशस्त्रादिमंचवाक्यं शृण्वंतमतिथिमातिथेयपूजाहृतया
यदृच्छया प्राप्तं रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्मेति चिप्रगंतारं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते
रघुस्यदः चिप्रगतेत्यर्थः । तमेवंविधगुणयुक्तमपिमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोचजा वयमाहुयामः ।
किंच । मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाहुयामः ॥ शुभं । शुभं दीप्ती । अस्मात् स्फायितं चोत्पादिना
कर्तरि रक् । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं । निर्माणहेतुत्वात्मातांतरिचं । तत्र असिति प्राणि-
तीति मातरिश्वपिः । अमुचन्नित्यादिना मातरिश्वञ्छब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थ्यं । उक्थेन सोच्येन सुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लिट्स्वरः ।
रघुस्यदं । स्यन्दू प्रस्ववण इत्यस्माद्वज्रतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । छदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अश्वो न क्रंदञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।
स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥
अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।
सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽअश्वं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो वैश्वानरोऽपिः कुशिकेभिः सोचं कुर्वाणैर्होत्रादिभिर्युगे युगे प्रतिदिनं समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण
सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । अश्वो नेति । यथा जातोऽश्वः क्रंदन् हेष्टारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभि-
र्वडवाभिः सत्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविर्ज्वालाया
जायत दीप्यमानः सोऽपिः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्वं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं
दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्विहितत्वाद्गुदात्तत्वे पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः । स्वश्वं । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आबुदात्तः । वज्रव्रीहावाबुदात्तं द्वाच् कंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ।
यकारोपजन्यकांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ।
वज्रव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपं । रत्नं । रसु क्रीडायां । रमेस्त चेत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तका-
रश्चांतादेशः । रमतेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाबुदात्तः । जागृविः । क्तिप्रत्ययांतः । नित्वादाबुदात्तः ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिष्टाः पृषतीरयुक्षत ।
बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतां अदाभ्याः ॥ ४ ॥
प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । संऽमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षत ।
बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽग्रयः प्रयंतु । जलमभिलष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिः शुभे जले
संमिष्टाः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विदून्युक्षत । अयुजन् । जले विदून्कुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽग्रयस्त-
विषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा अपिभिः संगताः संतः
पृषतीश्चिचवयो वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं ता अयीजुः । रथाकृडास्ते विश्ववेदसः प्राणि-

कृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुषः प्रभूतसेकान्यपर्वताद्येधान् प्रवेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । तव गताविति सीचो धातुः । अस्मात्तवेष्टिर्द्वेति टिषच् निष् । तवति संचरंत्याकाश इति तविषा वायवः । टिड्ढाणञिति डीप् । सिंगव्यत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्वर्तमाने पृषद्वृहद्वहदिति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवज्जवति । उगितश्चेति डीप् । पर्वतीति पृषत्यः शीकराः । पृषन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वज्जवाः । अयुचत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । निघातः । बृहदुषः । उच्च सेचन इत्यस्मात्क्रिप् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । दुवेपु कंपने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमुदृशीत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाबुदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुयमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषं । उयं । अवः । ईमहे । वयं ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियो वैद्युतमग्निं श्रयन्तो विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृचादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येषो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतो विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तमुयमुवूर्णमवो रक्षणमेमहे । कुशिका वयमा समंताद्याचामहे । ते मरुतो रुद्रिया रुद्रपुत्रा वर्षनिर्णिजः । निर्णिजशब्दो रूपवाची निर्णिज्वन्निरिति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । हेषकृतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः । एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुपु जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । श्रिच् सेवायां । वचिप्रच्छीत्यादिना क्रिप् संसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयडादेशः । कृतस्वरः । उयं । गम् गती । उत्पूर्वः । ऋजेंद्रायेति निपातनाद्रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यांतलोपश्च । उन्नक्ततीत्युयः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कांतिगत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञंतः । तद्वंतः । अत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छांदसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गृणंगृणं सुशस्तिभिर्ग्रेभामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गंतारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातंऽव्रातं । गृणंऽगृणं । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामं । मरुतां । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । गंतारः । यज्ञं । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयमग्नेभामं भासकं मरुतामोजस्तेजो व्रातं व्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं गृणं गृणं गणे गणे महति समूहे क्रियमाणाभिः सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो धैर्मनैः क्रियन्ते ते सुशस्तयः । तैर्मनैरीमहे । तादृशं माहन्ते तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषत्यश्चिचवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यते ऽवभ्रंशो यस्य तदवभ्रं । अनवभ्रं राधो धनं येषां तेऽनवभ्रधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतो विदथेषु यज्ञेषु यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशीला भवन्ति ॥ गृणं गृणं । गण संख्याने । पचावच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्विहितत्वाद्नुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बङ्गब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । भा दीप्ती । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः । उज्ज आर्जवे । उज्जिर्वलि बलोपश्च । उ० ४. १०१. इत्यमुन् । तत्संनियोगेन वकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणे गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ई कांत्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । गंतारः । ताच्छीलिकलृन् । विदथेषु । विद चानि । इदिविदिभ्यां क्तिदित्यथ प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । विदित्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्चादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।

अ॒र्कस्त्रि॑धातू रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥७॥

अ॒ग्निः । अ॒स्मि । जन्म॑ना । जा॒तवे॑दाः । घृ॒तं । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृतं॑ । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । त्रि॑धातूः । रज॑सः । वि॒मानः । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि । नाम॑ ॥७॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽपिर्वृत्तेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद् इति श्रुतेः । तच्च सकलभोक्तृवर्गकृपेणान्नादोऽपिः । स चाग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रिधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके । स त्रिधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति । तच्च सोऽग्निरहं जन्मैव जातवेदा अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विश्वस्य विभासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्वृत्तं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठानरूपतामभिधाय वाय्वात्मनांतरिक्षाधिष्ठानतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । श० ब्रा० १०. ६. ५. इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रिधात्मानं विभज्य तच्च वाय्वत्मना रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यकृपेण बुलोकाधिष्ठातृतामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपवीणो घर्मः प्रकाशात्मा बुलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विभोर्ग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणादंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षण एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्त्वमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्वृत्तं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालासुप्तादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिक्षिता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं वज्रना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्निः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उस्मिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिञ्जित्युसिन् । शिञ्जित्वात् ख्याजादेशभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना आसनादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माङ् माने । कृत्यल्युटो वज्रलमिति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्स्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६७. इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्यं वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपचये वा ॥

त्रि॒भिः प॒वित्रै॑र॒पुपो॑द्य॒र्कं ह॒दा म॒तिं ज्योति॑र॒नु प्र॒जान॑न् ।

व॒र्षिष्ठं॑ रत्न॑म॒कृत॑ स्व॒धाभि॑रादि॒द्यावा॑पृथि॒वी पर्य॑पश्यत् ॥८॥

त्रि॒भिः । प॒वित्रैः । अ॒पुपोत् । हि । अ॒र्कं । ह॒दा । म॒तिं । ज्योतिः॑ । अ॒नु । प्र॒जान॑न् ।

व॒र्षिष्ठं॑ । रत्नं॑ । अ॒कृत॑ । स्व॒धाभिः॑ । आ॒त् । इत् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । परि॑ । अ॒पश्य॑त् ॥८॥

सर्वात्मकोऽपिर्हृदांतःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रक्षेपेण संशयविपर्ययासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरपिवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्धि । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परिचिक्षेद खलु तथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽपिर्वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधा-

तीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्यं रत्नं रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाति सति यावा-
पृथिवी तच्च परिकल्पिते यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् ।
आत्मनि विज्ञाति सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । पूञ् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिदेवतयोः । पा०
३. २. १८६. इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्प्रत्ययः । पुनर्तीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः ।
अपुपोत् । पूञ् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः । यद्विपुतरं
कंदसि । पा० ८. १. ५६. इति न निघातः । अर्कं । अर्चं पूजायां । कदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः ।
हृदा । हृदयशब्दस्य पङ्क्त्योमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंचे वृषेपचेत्यादिना कर्मणि क्तिन्
उदात्तः । अकृत । करोतिर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादंगादिति लोपः । यावापृथिवी । देवताद्वे चेत्युभयपद-
प्रकृतिस्वरः ॥

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयचां सौति । हे रोदसी
यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षीयमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवा-
होपेतं स्रोत इवाविच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन
पालकं वक्त्रानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकल्य वक्त्रारं
पित्रोर्वायापृथिव्योरुपस्थे समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे
च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥
उत्सं । उन्दी क्लेदने । अस्मादुन्मिगुधिकृषभ्यः कित् । उ० ३. ६८. इति सप्रत्ययः । कित्वात्कारलोपः ।
उमन्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनादुदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनीतीति क्तिप् ।
ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् द्वितीयाया अयलुक् । ऋदुत्तरपदस्वरः ।
वक्त्रानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृत्यार्थं तवैकेन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुल्वं । निस्वरः ।
मेळिं । मिलिः संपर्कार्थी धातुः । अस्मादीणादिक इत्प्रत्ययः । रोदसी । आमंत्रितत्वान्निघातः । पिपृतं । पृ
पालनपूरणयोः । कंदसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपृत्योश्चैत्यभ्यासस्यत्वं । निघातः ॥ २७ ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमशिका । प्र वः पंचोना गायत्रं त्वृतव्या वाचेति ।
विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री कंदः । अग्निदेवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगायत्रे
कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । प्र वो वाजा उपसबाय । आ० ४. १३. इति ॥ आभिज्ञविकेषूक्येषु प्र वो वाजा
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । सूत्रितं च । प्र वो वाजा अभिव्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. इति ॥
सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूत्रितं च । प्र वो वाजा अभिव्यवोऽय आ याहि वीतये । आ० १. २. इति ॥ सामि-
धेनीषु समिध्यमान इत्येका । सूत्रितं च । समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अप आहुतेति द्वे । आ० १. २. इति ॥
आधाने तुतीयायामिष्टी सामिधेनीष्विध्यमानेहवत्योर्मध्ये पृथुपाजा इति द्वे धाव्ये । सूत्रितं च । प्रागुपोत्तमायाः
पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे । आ० २. १. इति ॥ एवमन्यचापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाव्ये इति
द्रष्टव्यं । विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षड्वचो धाव्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति
षट् धाव्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. इति सूत्रितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः ।
तत्राप्येताः षड्वचो द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तुचः । सूत्रितं च । होता देवो अमर्त्यः
पुरस्तादुप त्वापे दिवेदिवे । आ० ४. १०. इति ॥ ईकेन्यो नमस्यस्तिर इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च ।
ईकेन्यो नमस्यस्तिरोऽपि दूतं वृणीमहे । आ० १. २. इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मंतो घृताच्या । देवाज्जिगाति सुम्नयुः ॥१॥

प्र वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मंतः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्नयुः ॥१॥

हे ऋतवो वाजाः । वजंति गच्छंतीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्ध-
मासाश्च । हविष्मंतो हविर्भाजो देवाः । घृताच्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं । देवा हवि-
ष्मंतो गौर्घृताची । सं० २. ५. ७. । इति । यद्वा हविष्मंतो हविषः बीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमंचति
प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मंतः सुगधृताचीति । तथा घृताच्या सहिता हवि-
ष्मंतो देवाः पशवश्च मासाश्चार्धमासाश्चेति सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु
सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाज्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणं । प्र वो
वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मंतो गौर्घृताची यज्ञो देवाज्जिगाति यजमानः
सुम्नयुः । ६. ५. । इति ॥ अभिद्यवः । वज्रप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ चरणदीप्त्योः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । उ० ३. २९. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्युत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामित्युपधालोपः ।
अंचतेऽद्योपसंख्यानमिति डीप् । चाविति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जिगाति । गतिर्गत्यर्थः । क्हांदसो जुहोत्यादिः ।
निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्निति सुप् आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

ई० अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनं । श्रुष्टीवानं धितावानं ॥२॥

ई० अग्निं । विपःऽचितं । गिरा । यज्ञस्य । साधनं । श्रुष्टीऽवानं । धितऽवानं ॥२॥

विपश्चितं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा वेगवंतं धितावानं । वानं
वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं । तमिममग्निं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचे० । विश्वामित्रोऽहं
स्तामि ॥ ई० । ईड स्तुतौ । श्रुष्टीवानं । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तर-
पदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेशश्च्हांदसः । वन संभक्तौ । कर्मणि घञ् । वज्रप्रीहौ निष्ठेति
धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने श्केम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः । अति द्वेषांसि तरेम ॥३॥

अग्ने । श्केम । ते । वयं । यमं । देवस्य । वाजिनः । अति । द्वेषांसि । तरेम ॥३॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमनमा यज्ञसमाप्तिरचावस्थानं कर्तुं
श्केम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्यस्मदीयानि पापान्यति-
तरेम । पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ श्केम । शकृ शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्कुत्यङ्प्रत्ययः । किदाशि-
षीति यासुट् । सलोपियादेशयलोपगुणसलोपोः । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्माद्भावे घञ् । यम उपरम इति निपातनाबुद्धभावः । जित्स्वरः ।
तरेम । तृ अवगतरणयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥४॥

सं० इध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः । शोचिःऽकेशः । तं । ईमहे ॥४॥

योऽग्निरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः
पावकः शोधक ईड्यः स्तोतुभिः प्रशस्तो भवति तमिममभिमतफलार्थमीमहे । वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ईड
स्तुतावित्यस्मादण्यत् । अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईडवंदेत्यादिनायुदात्तत्वं । ईमहे । ई कांत्यादिषु ।
अयं धातुरच याज्ञार्थः । निघातः ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिक् । सुऽआहुतः । अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाद् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाद् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । ऋदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाद् । वहश्चेति णिवः ॥ ॥ २८ ॥

तं सवाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवैतः । आ चक्रुर्गमूतये ॥ ६ ॥

तं सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवैतः । आ । चक्रुः । अग्निं । उतये ॥ ६ ॥

सबाधः । रक्षोघ्नमंचोच्चरणेन तद्विषयवाधा सह वर्तते इति सबाधः । यज्ञवैतो यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाया यैस्ते यतसुचः । ऋत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया सुत्या तमेवभूतमग्निमूतये राक्षसबाधाद्रक्षणाय आ अभिमुखं चक्रुः । जुर्वैति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन इत्यस्मात् क्तिप् । ऋदुत्तरपदस्वरः । इत्या । इदंशब्दात्प्रकारार्थ इदमस्थसुः । तस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणातीदात्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं । निघातः ॥

हीता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

हीता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

हीता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमानो विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽपिमायया कर्मविषयमिच्छानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवैति । अस्मान्नागच्छति ॥ मायया । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मान्नाच्छाससिभूयो य इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीति जानीति कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद ज्ञान इत्यस्माद्बुद्धि-विदिभ्यां क्तिदिति कर्मण्यथप्रत्ययः । क्त्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानपिर्वाजेषु युज्येषु धीयते । देवैः शत्रुह्ननार्थं निधीयते । किंच । अध्वरेष्वपिहोत्रादिषु प्र णीयते । अध्वर्धादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रलिप्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नप्रियंक्ष्मापि-होत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातिः कर्मणि यक् । घुमास्यागपित्यादिना ईत्वं । निघातः । नीयते । णीञ् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यकि रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्थिति णत्वं । साधनः । साध संसिद्धी । नंबादिस्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानां । गर्भं । आ । दधे । दक्षस्य । पितरं । तना ॥ ९ ॥

योऽपिर्धियाधानपवमानेष्टरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्यज-मानैः कर्मागत्वेन वरेणीयः यस्यापिभूतानां स्थावरजंगमात्मकानां भूतजातानामंतर्गमं स्वात्मानमेव गर्भरूप-तया आदधे सर्वत्र दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तन्मिममपि दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिक्या भूमिर्दर्शपूर्णमासापिहोत्रादिकर्मसिद्धार्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितुले मंत्रवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या

दुहिता तव । ऋत्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥ चक्रे । करोतिः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भं । गृ निगरण इत्यस्मादति-
गृभ्यां भन्निति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । नित्वादाबुदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । पितरं । पा
रक्षणे । नष्टनेष्टृ इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पालयतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना ।
यलोपस्कादसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्रकृत । अग्ने सुदीतिमुशिजं ॥१०॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यं । दक्षस्य । इळा । सहः । कृत । अग्ने । सुदीतिं । उशिजं ॥१०॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विव्रियते । सहस्रकृत मथनाख्येन बलेन निप्यन्न हे अग्ने सुदीतिं शोभनदीप्तिमुक्तमुशिजं
पुरोडाशादिहविः कामयमानं । यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वां
दक्षस्य दुहितेळा वेद्यादिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चयं नितरां दधार ॥ इळा । ईड सुती ।
पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्रायिकवचनात् स्त्र्यर्थेऽपि घप्रत्ययः । इह स्वस्कादसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः ।
ईडांति स्तूयतेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजं । वश
कांतावित्यस्मादश्वः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उश्नते काम्यते कर्मार्थिभिरिति
वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥२९॥

अग्निं यंतुरमप्सुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिंधते ॥११॥

अग्निं । यंतुरं । अप्सुरं । अतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥११॥

वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्वाद्यो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं ।
अप्सुरमपं प्रेरकं तमिममपिमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविर्लक्ष्णैरग्निः समिंधते ।
सम्यग्दीपयति ॥ यंतुरं । वर्णव्यत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अप्सुरं । तुर लरणे । अपस्तुतोर्ति लरयतीति क्षिप्रं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भावे घञ् । चजोः कु घिस्यतीति कुत्वं । जित्स्वरः । वनुषः । वन
पण संभक्ता । जनेरुसिरित्यधिकारे बङ्गलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिहंधी दीप्री । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि । अग्निमीळे कविक्रतुं ॥१२॥

ऊर्जः । नपातं । अध्वरे । दीदिवांसं । उप । द्यवि । अग्निं । ईळे । कविः । क्रतुं ॥१२॥

ऊर्जो नपातं हविर्लक्ष्णैरग्निः समिध्यमानत्वेनाप्तस्य पुत्रं । यद्वाप्तस्य चतुर्थं । यथान्नादाज्जतिराज्जतेरादित्य
आदित्यादग्निरिति । उप द्यवंतरिचस्य समीपे दीदिवांसमतिशयेन दीप्यमानं कविक्रतुं । कवयो मेधाविनो
ऽध्वर्वाद्यो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्मिन् । अध्वर्वादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममपिमध्वरेऽस्मिन्वा ईळे ।
स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ऊर्ज बल इत्यस्माद्वाजभासेत्यादिना ताच्छीलिकः क्षिप्रं । ऊर्जयति
शरीरमित्यूक्त्वा अन्नं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्यवि । द्युत दीप्तावित्यस्मादीणादिको दुन्प्रत्ययः ।
द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युरंतरिचं । नित्स्वरः । ईळे । लिटि रूपं ॥

ईकेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सं । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः स्तोतृभिरिड्योऽत एव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यस्तमांसि तिरो ध्वांताणि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् दर्शतः
कमनोयतया सर्वदर्शनीयः । तादृशोऽपिर्वृषा यजमानस्य कामानां वर्धिता समिध्यते । आहुतिप्रक्षेपेण प्रजा-
न्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकं । ईकेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दृष्टुं समिध्यति इति ॥ ईकेन्यः । ईड सुती ।
कृत्यर्थे तवैकेन्येन्यत्वेन इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतिरचो यदिदं यत् । अतोऽलोपयलोपी ।
तिस्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । दृशिर् प्रेक्षणे । अस्माद्भृमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ।
वृषा । वृषु सेचन इत्यस्मात्कन्युवृषीत्यादिना कनिन् । कित्वादगुणः । नित्वादाबुदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन् ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सं । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः । तं । हविष्मन् । ईळते ॥ १४ ॥

वृषो वृषेव कामानां वर्षिता देववाहनः । देवान्हवीषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः । तच्च दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निं हविष्मन्तः संभूतहविष्का यजमाना ईळते । कर्मसिद्धयर्थं क्षुर्वन्ति ॥ वृषा उ । गुणः । उज्जमवलंब्य प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । वह प्रापण इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः । समासे छदुत्तरपदस्वरः ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितहे अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणमाहुतिद्वारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महान्तं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । जिहंधी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपश्छांदसः । दीद्यतं । दीदिति दीप्तिर्कर्म । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३० ॥

अग्ने जुषस्वेति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्-त्रिष्टुब्जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्वित्युक्तत्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूचितं च । अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५. ४. इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्विकपालः पुरोडाशः सर्वज्ञतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोळा अग्न इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरयुः पुरोळा अग्ने पचतः । आ० ६. ५. इति सूचितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवन इत्येषा । सूचितं च । अग्ने जुषस्व नो हविर्मो-ध्यंदिने सवने जातवेदः । आ० ५. ४. इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्यापि तृतीये सवन इत्येषा । सूचितं च । अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः । आ० ५. ४. इति ॥ आश्विनपु-रोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्यापि वृधान इत्येषा । सूचितं च । अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशं । जातवेदः । प्रातःसावे । धियावसो
इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संवृद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने प्रातःसावेऽपिष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मात्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्तोष्टि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमा-नवत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रातःसावे । पुञ् अमिषवे । सवनं सावः । भावे घञ् । थाथघञ्क्ताञ्जिचका-णामित्यतोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्यलोपश्छांदसः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्य ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्य ॥ २ ॥

यविष्य युवतम हे अग्ने यः पुरोडाः । पुरोडाशंतेऽध्वर्वाद्य एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा च पर्यप्रिकरणादिभिरलंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः । दाशु दान इत्यस्मात्पुरस्यूर्वात्तत्रैतवहोक्थशस्युरोडाशो खिवन् । पा० ३. २. ७१. । इति कर्मणि खिवन् कृते श्वेतवहादीनां डस्यदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति डस्यप्रत्यये च कृते अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति निपातनाहकारस्य डत्वं । पुरोडाशंते एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य ऌकारो बहुच-सांप्रदायिकः । छदुत्तरपदस्वरः । पचतः । डुपचष् पाक इत्यस्मान्मुमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः । पच्यते ऽसार्वाति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । अचि तुमुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोती भूषण इति करोतिः सुडागमः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्य । यविष्ठ एव यविष्यः । पादार्धाभ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यच चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानाद्यविष्येत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आसंचित्त्वान्निघातः ॥

अग्ने वीहि पुरोडाशमाहुतं तिरोअह्यं । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥३॥

अग्ने वीहि पुरोडाशं । आऽहुतं । तिरोऽअह्यं । सहसः । सूनुरः । असि । अध्वरे । हितः ॥३॥

हे अग्ने तिरोअह्यं अहि तिरोहिते सत्याज्जतमा समंताहुतं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरे ऽस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुरस्य पुत्रस्त्वं हितोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कांतित्यादिषु । लोटि रूपं । हेरपित्वादांतोदात्तत्वं । आहुतं । जुहोतिः कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोअह्यं । अहि भवमह्यं । भवे कंदसीति यत् । तिरोभूतमह्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्यः । रात्रिकाल इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यांतःपादमित्येडः प्रकृतिभावः । वज्रवीही पूर्वपदस्वरः ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्दस्य तव भागधेयं न प्र मिनंति विदथेषु धीराः ॥४॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोडाशं । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्दस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनंति । विदथेषु । धीराः ॥४॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नपिष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र च माध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व । हे अग्ने विदथेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्वाद्यो यद्दस्य । यांति प्राप्नुवंति देवा हवींष्यनेनेति यद्दो महानभिः । यद्दस्य महत्सव भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनंति । न हिंसंति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छंति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिन-सेदमित्यर्थे उत्सादित्वादात् । जित्वादादिवृद्धिः । जित्वादेवायुदात्तत्वं । यद्दस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेषायद्दजिज्ञेति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । ऊगागमधातुह्रस्वी । यांत्यनेनेति यद्दोऽपि । व्यत्ययेनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात्स्वार्थं भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः । पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनंति । मीञ् हिंसायामित्यस्य क्रयादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिन मीना । पा० ८. ४. १५. । इति णत्वं न भवति सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोडाशं सहसः सूनवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥५॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोडाशं । सहसः । सूनो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥५॥

सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं तृतीये सवन आहुतं ह्रयमानं पुरोडाशं कानिषः । कामयसे । अथ
अनंतरमध्वरमविनाशिनं रत्नवतं । रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वतं फलप्रदं जागृविं
जागरणकारिणं । प्रातः सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं विपन्यया स्तुतिलक्षणाया
वाचा स्तुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धेहि ॥ तृतीये । विश्वदात्पूरणार्थं त्रैः संप्रसारणं
। पा० ५. २. ५५. । इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तच्च
जानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी कांत्वादिषु । लोटि सिद्धजलमिति सिप् । तस्यार्धधातुत्वादिडागमः ।
कांतिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । ह्ययोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । पण स्तुती ।
भावे क्लिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेधातोश्चान्दसे लुङि रूपं । पादादित्वाद्-
निघातः । जागृविं । क्लिप्त्ययांतो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोऽष्टाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोऽन्नं ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आहुतिं । पुरोऽष्टाशं । जातवेदः । जुषस्व । तिरोऽन्नं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रश्न हे अग्ने वृधान आहुतिर्निर्वर्धमानस्त्वं तिरोऽन्नं । अहि भवमन्नं दिवसकृत्यं । तिरो-
भूतमन्नं यस्मिन्काले स तिरोऽन्नो रात्रिकालः । तस्मिन्काल आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥
आहुतिं । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३१ ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तीदं षोडशावाचतुर्थीदशमीद्वा-
दशोऽनुष्टुभः षष्ठीकादशुपांति च जगत्स्यः पंचम्युल्लिङ्गो वेति । आवाचतुर्थीदशमीद्वादशोऽनुष्टुभः षष्ठीकाद-
शुपांति च जगत्स्यः षष्ठीकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्स्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता नर इत्येषा
अस्तिगदेवताकापिदेवताका वा शिष्टा अपिदेवताकाः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वपिप्रणयन
इकायास्त्वा पद इत्येषा । सूचितं च । इकायास्त्वा पदे वयमपि विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत । आ०
२. १७. । इति ॥ तत्रैवापिप्रणयन उत्तरवेद्यामयी स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहितेऽप्यौ सीद होतः
स्व उ लोके चिकित्वा । आ० २. १७. । इति सूचितं ॥ अरण्यमपिसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । सूचितं च ।
अयं ते योनिर्हृत्स्वित्य इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्याणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भराग्निं मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नीं । आ । भर । अग्निं । मंथाम । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्त्यधिमंथनं । अरण्या उपरि निधेयं मंथनसाध-
नभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमभिजननसाधनभूतं दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं
मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यपिमंथनसाधनान्याहुतानि सन्ति तस्याद्विशपत्नीं
विशां प्रजानामपिसाध्यापिहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेतामरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर ।
तस्यामाहुतायां पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽपिममथ्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽपिममंथिपुस्तद्वयमेनम-
पिमस्मिन्कर्मणि मंथाम । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनिघातः । विशपत्नीं ।
पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्थेति ङीप् नकारश्चांतादेशः । परादिश्चंदसि बज्जलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भर ।
इत् इरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्मश्चंदसीति भकारः । मंथाम । मंथं विलोडने । लोटि रूपं । निघातः ।
पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्थं प्रत्यपूर्वविश्वेमात्याल् चंदसीति थाल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भे इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईद्वो जागृवद्भिर्हविष्मन्नुषेभिर्मिः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भेऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईद्वोः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमपिररण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र दृष्टान्तः । गर्भे इवेति । यथा गर्भो गर्भिणीषु स्त्रीषु सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशोऽपिर्हविष्मन्निः संभृत-
हविष्कैरत एव जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दिवे दिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थमीडाः । सुति-
रूपाभिर्गोभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । अत्र गतौ । अतिरुधुधमीत्यादिना अग्निः । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातिः
कर्मणि निष्ठायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुधितः । दधातिः कर्मणि
निष्ठा । तस्मिन् सुधित वसुधितेत्यादिना निपातनाद्विरादेशः । दिवे दिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलचणः
कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । तस्याग्नेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । जागृ निद्राचय
इत्यस्य क्त्वासी रूपं । द्विवचनप्रकरणे क्दसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्विवचनाभावः । वसुधुसुध्वस्वमनुदात्त-
दः । पा० ङ. २. ७२. इति वसोः सकारस्य दत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशंस्य पाज इळायास्तुचो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणं । जजान् ।

अरुषऽस्तूपः । रुशन्त् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वमुत्तानायामधरारण्यामुत्तानशयायामुत्तरारणिमव भर । अधोमुखां धा-
रय । अनन्तरं साधरारणिः सद्यः प्रवीता तदानीमेव निषिक्तेतस्का सती वृषणं कामानां वर्षकमपि जजान ।
जनयतु । अथास्यामे रुशन्तो मो विनाशयत् पाजस्तेजोमात्रं तत्राभूत् । अनन्तरमरुषस्तूप आरोचमानतेजःसंधोपेत
इळायास्तुच उत्तरवेद्या उत्पन्नोऽपिर्वयुनेऽरण्यां योनिस्थानेऽजनिष्ट । अजनि ॥ जजान । जन जनने । लोडर्थे
निष्टि बज्जलमन्यत्रापि संचाकंदसोरिति णिलोपः । प्रत्ययांतत्वाभावादात्र भवति । निघातः । अरुषस्तूपः ।
न विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
पुत्रः सुतो । स्त्रीतर्दीर्घश्च । उ० ३. २५. इति पप्रत्ययः क्तिञ् धातोर्दीर्घश्च । स्तूयत इति स्तूपस्तेजःसंधः । अरुष
आरोचमानस्तेजःसंधो यस्येति बज्जत्रीही पूर्वपदस्वरः । रुशत् । रुश हिंसायां । शतरि रूपं । वयुने । अज
गतिवेषणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमंगं । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाबु-
दात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिचि रूपं । निघातः ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमत्यग्ने हव्याय वोळ्वे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयं । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्वे ॥ ४ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने अन्धर्वाद्यो वयं पृथिव्या अधि भूमेरप्युत्तरवेद्यां नाभा नाभौ तस्या
नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे मानव्या इळाया गोः पद इडापदरूप उत्तर-
वेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय वोळ्वे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं निधीमहि । निधीमहि । उक्तायै

ब्राह्मणं । इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येता इळायास्यदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदी नि धीम-
हीति निधास्यंतो ह्येनं भवंत्यपे हव्याय वोऽहव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति ॥ नाभा ।
एह बंधने । इजित्यनुवृत्तौ नहो भवेतीज् भकारस्तादेष्टः । जित्वादुपधावुद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानं ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपं । लिङः सीयुट् । पा० ३. ४. १०२. ।
इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । निघातः । वोऽहवे । वह प्रापणे । तुमर्थे तवेन् । सहिवहोरोदवर्णस्येति
धात्वकारस्योत्वं । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । नित्वादाबुदात्तः ॥

मंथता नरः कविमद्वयंतं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्ताद्भिं नरो जनयता सुशेवं ॥५॥

मंथत । नरः । कविं । अद्वयंतं । प्रचेतसं । अमृतं । सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरस्तात् । अभिं । नरः । जनयत । सुशेवं ॥५॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्वाद्यः कविं क्रांतदर्शनमद्वयंतं द्वयमनाचरंतमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा
चैकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतममृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनेरगैर्ज्वालाभिः
समेतं तमिममभिं मंथत । मंथनेन निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्वादयो यूयं यज्ञस्य
ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सुखांगभूतं । अपिपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां । सुशेवं शोभनसुखोपेतं
तादृशमभिं पुरस्तात्कर्मणः प्रारंभे जनयत । तमिममभिमेवविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः ॥ मंथत । मन्थ विञ्चो-
डने । लोटि रूपं । पादादित्वादनिघातः । नरः । णीञ् प्रापणे । नयतेर्ङिञ् । उ० २. १०१. । इति ऋप्रत्ययः ।
डित्वाट्टिलोपः । मंथति कर्माणि नीयते कर्माणिभिरिति वा नरः । आमंचितत्वान्निघातः । अद्वयंतं । द्वयमि-
वाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् षक्तव्य इत्याचारार्थे क्तिप् । दयति । तस्य शतरि रूपं द्वयमिति । न
द्वयमद्वयन् । तं । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकं । वज्रव्रीहौ क्रत्वादयश्चैत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । जनयत । जनी
प्रादुर्भावे । णिच् । अत उपधाया इति वृद्धौ प्राप्तायां जनीजृप्तसुरज्जोऽमंतास्येति मिद्वद्भावाच्चितां ह्रस्व इति
ह्रस्वः । निघातः । सुशेवं । शेषशब्दो वन्प्रत्ययात् आबुदात्तः । वज्रव्रीहावाबुदात्तं द्यव्यदसीत्युत्तरपदाबु-
दात्तत्वं ॥ ३२ ॥

यदी मंथंति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।

चिचो न यामन्श्चिनोरनिवृतः परि वृणक्त्यशमनस्तृणा दहन् ॥६॥

यदि । मंथंति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चिचः । न । यामन् । अश्चिनोः । अनिऽवृतः । परि । वृणक्ति । अशमनः । तृणा । दहन् ॥६॥

यद्यध्वर्वादयो बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरभिं मंथंति मथ्यंति ततः स जातोऽभिर्वनेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगम-
नवान् अरुष आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन् आ वि रोचते । आ समंताद्विशेषेण दीप्यते । तच्च वृष्टांतं ।
अश्वो नेति । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव वृष्टांतांतरं ।
चिचो नेति । यथा यामन् यामनि वेगगमनेऽश्चिनोर्द्वैवभिषजोश्चिचो नानाविधवर्णो रथ आरोचमानो वर्तते
तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः सोऽयमभिरश्मन उपलान् तृणा तृणानि च दहन् भस्मसात्कुर्वन् परि
वृणक्ति । दग्धस्थानानि परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचत इति पूर्वणान्वयः ॥ मंथंति । मन्थ विलोडने ।
लटि रूपं । यदियोगादनिघातः । रोचते । रुच दीप्तौ भौवादिकः । लटि रूपं । निघातः । यामन् । या
प्रापणे । आतो मनिष्कानिष्ठनिपत्येति मनिन् । सुपां सुलुगित्यादिना सप्तम्या लुक् । नित्स्वरः । अनिवृतः । वृज्
वरणे । निष्ठायां यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिनिवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नञ्स्वरः ।
वृणक्ति । वृजी वर्जने रुधादिः । चोः कुरिति कुलं । निघातः । तृणा । तृह हिंसायां । तृहेः क्तो हलोपश्च । उ० ५. ८. ।
इति क्तः । कित्वाद्गुणः । हलोपश्च । तुह्यते तन्नवादिभिरिति तुणं । नित्स्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईक्ष्य विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईक्ष्य । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातो मंथनानंतरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वं जानानः सन् वाजी सततगमनस्वभावो विप्रो कर्माभि-
ज्ञोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मैधाविभिर्होतुभिः स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते ।
दीप्यते । देवासो देवा इन्द्रादय ईक्ष्य होचादिभिः स्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमपिमध्वरेषु
ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्यदधुः सोऽभिर्दीप्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ चेकितानः । कित
ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कविशस्तः । याथ-
घञ्क्ताजविचकाणामित्यतोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लङि स्नेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुस् । यदुत्तयोगादनि-
घातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं मुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यमे बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं होतरिति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञं । मुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अमे । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अमे स्वे स्वकीये लोके उत्तरवेद्या गामी सीदो । त्वं होमनिमित्त-
मुपविशैव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं मुकृतस्य मुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य
कर्तारं यजमानं सादय । स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं हविषा
पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वाणे मयि बृहत्प्रभृतं पशुपुत्रा-
दिसमेतं वयोऽन्नं धाः । विधिहि ॥ सीदं । सदेर्लोऽटि रूपं । सादय । सदेर्ल्यंतस्य लोटि रूपं । णिच्स्वरः । देवा-
वीः । अव रचणादिषु । अचित्तुस्तृतीया ईरितीप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्ल्येव्याडागमः । धाः ।
दधातेर्लङ्कादसे लुङि रूपं ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्मेधंत इतन् वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असंहंत दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमं । वृषणं । सखायः । अस्मेधंतः । इतन् । वाजं । अच्छ ।

अयं । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असंहंत । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं धूमं । धुनोति
कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत । मंथनेनोत्पादयत । यद्यपिर्न जायते तदानीमाह ।
अस्मेधंतोऽक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथनलक्षणं युद्धमच्छाग्न्याभिसुख्येनेतन् । प्राप्तुम् । सुवीरः
शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना
देवासो देवा दस्युपक्षपयितृन्मुरानसंहंत अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत ।
कृवि हिंसाकरणयोः । लोटि तप्रत्ययस्य तप्तप्रत्ययनाश्चेति तदादेशः । पित्वाङ्गुणः । पादादित्वादनघातः ।
उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूञ् कपने । इषियुधीधिदसीत्यादिना मक् । कित्वाङ्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्या-
नोति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन् । इण् गतावित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् ।

षह मर्षणे । कंदसि सह इति खिवः । गित्वादुपधावृद्धिः । सहेः साडः स इति षत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । षह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । दस्यून । दसु उपचये । यजिमनिशुधिसिजनिभ्यो युजिति युच् । दस्यंतीति दस्यवः शचवः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥१०॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अमे । आ । सीद । अयं । नः । वर्धय । गिरः ॥१०॥

हे अये ऋत्वियो वसंतावृती भवोऽयमंगुत्वा निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्यादिभ्यः काष्ठविशेषोऽरणिस्ते तव योनिस्तत्पत्तिस्थानं यतोऽरणेजातस्त्वमरोचथाः । अरोचथाः । जानंस्त्वं तमरणिरूपं काष्ठविशेषमासीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरंतर्येण तिष्ठ । अथानंतरं नोऽस्माकं गिरः सुतिलक्षणा वाचो वर्धय । यद्वा गीःशब्देन तदंतो लक्ष्यते । तथा स्रोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समुद्धान् कुरु । योनिः । यु मिश्रणे । वहिःश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । निदित्युक्तत्वादावुदात्तः । ऋत्वियः । कंदसि घसित्युत्तुशब्दात्प्राप्तार्थं घस्पत्ययः । घस्य इयादेशः । सितीति पदसंज्ञायां औगुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । इव दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । सीद । सदेर्लोपि पात्रेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति साहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ॥३३॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गे अभवत्सरीमणि ॥११॥

तनूःऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गे । अभवत् । सरीमणि ॥११॥

योऽभिर्यदा गर्भेऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽपिस्तनूनपादुच्यते । यदृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयते नपाक्त्वेनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिचे । ताभ्य औषधिवनस्पतयो जायते । तेभ्यो ह्येष इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्चादिभिः शंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्यंतरिचे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातर्यंतरिचे श्वसिति चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्यापिः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः छष्टिरभवत् । भवति । यदाभिररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदांतरिचे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनपात् । तनु विस्तरि । छपिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । व्यत्ययेनावुदात्तः । नपात् । पा रक्षणे पतु गतौ वा खंतः । क्लिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नभ्राणनपान्नवेदा इत्यादिना निपातनाज्ञः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनून् पातीति तनूनपात् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः । नृ नये । ऋदोरवित्यण् । प्रत्ययस्य पित्वाभ्रशब्द आद्युदात्तः । शन्सु सुतावित्यस्माद्वज्रंत आद्युदात्तः । नरशब्दस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् श्वन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । भृशामिदित्यभ्यासस्येत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । इ गतौ । ह्रमुच्छसृसूभ्यः । उ० ४. १४७. इतीमनिप्रत्ययः । निप्रत्ययः ॥

सुनिर्मथा निर्मेथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मेधावी सुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मेथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किञ्च स्वध्वरास्त्राभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कृ । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय देवान्यजनीया-
निद्रादीन् यज । पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः ।
छदुत्तरपदस्वरः । निर्मेथितः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतश्चो-
पसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । छदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि
धिविह्वल्योरश्चैत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेल्लुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्मेमाणं तरणिं वीकुजंभं ।

दश् स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्मेमाणं । तरणिं । वीकुऽजंभं ।

दश् । स्वसारः । अयुवः । संऽईचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या अस्त्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्मेमाणं अयरहितं वीकुजंभं हविर्भक्षणार्थं दृढदंतं
तरणिं । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरभिः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमभि-
मिलित्य स्वसारः सरन्त्यो दश् दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमग्रमंगतीत्ययुवोऽंगुलयः । तादृशा अंगुलयः
समीचीः परस्परं संगताः सत्यः संरभन्ते । शब्दं कुर्वन्ते । जातमभिं दृष्ट्वाध्वर्वाद्यो हर्षाद्वस्तव्यसंपुटेन शब्दं
कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्धोषन्ति तद्वत् ॥
अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य खंतस्य लुङि चङि रूपं । अस्मेमाणं । स्त्रिवु गतिशेषणयोः । भावे
मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । बङ्ग्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
तरणिं । तृ झवनतरणयोः । अर्तिष्वधृधम्यस्यश्चवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः ।
अमु चेषण इत्यस्मात्सुञ्चयसेर्च्ञेति अन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्मन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वसादिभ्य
इति ङीपः प्रतिषेधः । नित्वादायुदात्तः । अयुवः । अगि गती । जत्रादयश्च । उ० ४. १०२ । इति रूपप्रत्ययः ।
निपातनाज्ञलोपः । असि तन्वादिस्वादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण् गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४.
९२ । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्वाट्टिङ्गाणजित्वादिना ङीप् । संयतीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्थांचतेः
क्तिप् । समः समीति समि इत्यादेशः । अंचतेच्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः ।
वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण इत्यस्मात्पातिर्ङ्मुन् । उ० ४. १०७ । इति
ङुम्मुन्प्रत्ययः । पुंसोऽमुङ् । पा० ७. १. ८९ । इत्यमुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभन्ते । रभ
शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

प्र सप्रहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्रऽहोता । सनकात् । अरोचत् । मातुः । उपऽस्थे । यत् । अशोचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुऽरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सन्कात्सनातनोऽपिः सप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासी सप्तहोता सन् प्रारोचत । गार्हपत्य-
स्थानेऽदीयत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्य उत्संगे तत्राण्यध्वन्युधःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा
सोऽपिः सुरणः । सुपु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे प्रतिदिनं
न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यद्यस्मादसुरस्याभिः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य
जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेष्वान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि
रूपं । निघातः । अशोचत् । शुच दीप्ती । ऊधनि । सकारस्य नकारश्चादसः । मिषति । मिषु सेचन इत्यस्य
लटि रूपं । सुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मादङ्छार्थं खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । असु चेषण
इत्यस्मादसेरन्तिरुत्तरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । लिट्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनैररु च
। उ० ५. ३८. इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चांतादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि स्थनि
ज्ञाजनीर्जति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रऽयुधः । मरुताऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वं । इत् । विदुः ।

द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैऽएकः । दमे । अग्निं । सं । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधोऽमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः ।
तच्च दृष्टान्तः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकपेण शत्रून्भियातीति प्रया बलानि
शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः
कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्विदुरित् । जानन्त्येव । तेऽमी कुशिका
द्युम्नवद्विर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रमेरिरे । अप्रय आ समंतात्पेरयति । ते च दमे स्वे स्वे गृह एक एक एकैको भूत्वाग्निं
समीधिरे । आज्याबाहुतिभिः सम्यग्दीपयति ॥ अमित्रायुधः । युध संप्रहरि । क्षिप । छदुत्तरपदस्वरः ।
संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चादसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी
प्रादुर्भावे । जनसनेत्यादिना विट् । विट्जोरित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति श्रुसादेशः । ईरिरे ।
ईर गतावित्यस्य लिटि रूपं । मंत्रत्वादान्न भवति । दमे । दमु उपशमने । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः । जित्स्वरः । ईधिरे । जिहंधी दीप्तावित्यस्य लिटि हंधिभवतिभ्यां चेति किवृत्तावाप्तकारलोपः ।
निघातः ॥

यद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतश्चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवं । अयाः । ध्रुवं । उत । अशमिष्टाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ १६ ॥

होतर्होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अपि अवेदानीं प्रयति प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योतिष्टो-
मादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान्
ध्रुवमयाः । ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवीषि प्रापय । उत अपि चाशमिष्टाः । हविःस्वीकर-
णात्तृप्तिर्देवैः शान्तस्त्वमकारिष्टाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्चिकित्सर्वं जानानस्त्वं सोमम-
स्याभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण् गतावित्यस्य शतरि
रूपं । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं । अवृणीमहि । वृञ् वरणे । त्रयादित्वात् आ । लङ्मुत्तमबहुवचन ई
हृद्यधोरीतीत्वं । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादिनिघातः । अयाः । या प्रापणे इत्यस्य लङि सिपि

रूपं । निघातः । अशमिष्टाः । शसु उपशमन इत्यस्य खंतस्य कर्मणि लुङि स्यसिष्सीयुट् । पा० ६. ४. ६२. इति विकल्पेनेडागमः । तस्यासिञ्चत्वाक्षरनिटीति शिलोपः । निघातः । प्रजानन् । ज्ञा अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । यातिलौटि रूपं ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षसंहिताभाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्ताणि । तवेच्छंति त्वेति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तवेयमनुक्रमणिका । इच्छंति द्वाधिकेन्द्रमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र चक्षुषिः । इंद्रो देवता । अनुक्तत्वात्तिष्ठुप् कंदः ॥ आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तं । अभिप्लवपृथ्वाहानीति खंडे सूचितं । इमामू प्विच्छंति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥ इंद्रस्य वृषघ्नः संबन्धिनि पशौ सहदानुमिति वपाया याज्या । सहदानुं पुरुहूत चियंतं स्तुत इंद्रो मघवा यज्ञ वृत्र । आ० ३. ८. इति सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चैत्येन्द्रे पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुचो यो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३. ७. इति ॥ शुनासीरीये वैकल्पिकसिंहस्य शुनस्य शुनं ऊवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च । शुनं ऊवेम मघवानमिन्द्रमश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः । आ० २. २०. इति ॥

इच्छंति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधन्ति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ति अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छंति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमं । दधन्ति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ति । अभिऽशस्तिं । जनानां । इंद्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितुमिच्छंति । अत एव सखायस्ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वन्ति । अभिपुण्वन्ति । प्रयांसीतराण्यपि हवींषि दधन्ति । त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः संतो जनानां सपत्नानामभिशस्तिं तत्कृतां हिंसां तितिक्षन्ति । सहते । एवमनुयाहकस्त्वत् स्वत्तोऽन्यः कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थं सोममर्हति य इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । वृञ् अभिषवे । स्वादित्वात् शुः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति श्विप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातिलौटि रूपं । समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशनिघाताः । पा० ८. १. १८. ५. इति सोमपदस्तेतरवाक्येनान्वयात् निघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तितिक्षन्ति । तिञ् निशान इत्यस्य चमायां गुणिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिं । शसु हिंसायामित्यस्माद्भावे क्तिन् । तादौ च गिति कृत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञंतः । थायघञ्तेत्यतोदात्तत्वं ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्रौ ॥ २ ॥

न। ते। दूरे। परमा। चित्। रजांसि। आ। तु। प्र। याहि। हरिऽवः। हरिऽभ्यां।
स्थिराय। वृष्णे। सर्वना। कृता। इमा। युक्ताः। यावाणः। संऽइधानि। अग्नौ ॥ २ ॥

हरिवः। हरिवर्णावस्थौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः। हे हरिवः परमा चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति। तस्माद्वरिभ्यामुपेतस्त्वं तु चिप्रमा प्रयाहि। अस्मदीयं यज्ञमभिलष्या-
गच्छ। स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्षे च तुभ्यमिमा इमानि सवना सवनानि प्रातरादीनि कृता। कृतानि। किंच। अपावाहवनीये समिधान आङ्गव्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति यावाण उपला युक्ताः। सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः। अतस्त्वं चिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि। या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं। हरिवः। हरी अस्य स इति मनुष्यं। कंदसीर इति तस्य वत्सं। आमंत्रितत्वान्निघातः। स्थिराय। छा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरित्यादिना किरच्। प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः। चित्स्वरः। सवना। पुत्र अभिषव इत्यस्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट्। सूयते सोमो यचेति सवनानि प्रातरादीनि। तित्स्वरः। समिधाने। जिह्दी दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं। कित्त्वान्नकारलोपः। चित्स्वरः ॥

इंद्रः सुशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान्।
यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कर्षत्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥
इंद्रः। सुऽशिप्रः। मघऽवा। तरुचः। महाऽव्रातः। तुविऽकूर्मिः। ऋघावान्।
यत्। उग्रः। धाः। बाधितः। मर्त्येषु। कर्ष। त्या। ते। वृषभ। वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वमिन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः। शिश्रश्च नृशिरस्त्राणमभिधीयते। शोभनशिरस्त्राणोपेतः। यद्वा शोभनहनुमान्। शिप्रे हनु नासिके वा। नि० ६. १७. इति यास्कः। मघवा धनवान् तरुचः। तरुत्वेन शत्रून् देवा इति तरुच इंद्रः। महाव्रातः। मरुज्जिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति स तथोक्तः। तुविकूर्मिः संग्रामे नागाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एवोयः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितृष्वसुरेषु यत् यानि वीर्याणि धा बाध इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणि कृ। क्रासते वद ॥ सुशिप्रः ॥ सृष्टु गतीं। औणादिको रन्मत्यः। बाङ्गलकात्सु इत्यस्य शि इत्यादेशः। बङ्गव्रीहावायुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं। तरुचः। तरतेरशि-
चादिभ्य इचोवावित्युत्तरप्रत्ययः। व्यत्ययेनायुदात्तत्वं। महाव्रातः। आम्बहत इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य। तुविकूर्मिः। करोतिरीणादिको मिप्रत्ययः। गुणे कृतेऽकारस्योत्वं क्रांसं। हलि चेति दीर्घः। ऋघावान्। ऋन् हंतीत्युघाः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। दृशियहणान्नलोपो हकारस्य घत्वं। तदस्यास्तीति मतुवर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप्। व्यत्ययेनायुदात्तः। कृ। किंश्चिदस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यप्रत्ययः। तस्मिन् क्रातीति क्रादेशः। तित्स्वरः ॥

त्वं हि ष्मा व्यावयन्नच्युतान्येको वृचा चरसि जिघ्रमानः।
तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तं तस्युः ॥ ४ ॥
त्वं। हि। स्म। व्यावयन्। अच्युतानि। एकः। वृचा। चरसि। जिघ्रमानः।
तव। द्यावापृथिवी इति। पर्वतासः। अनु। व्रताय। निमिताऽइव। तस्युः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽसहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रतिपन्नभूतानि रक्षांसि व्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृचा वृचाणि पापानि जिघ्रमानो हिंसन् चरसि हि स्म। वर्तसे खलु। किंच। एवं-
विधसामर्थ्येपितस्य तव व्रताय कर्मण आच्चायै द्यावापृथिव्यौ पर्वताश्च निमित्तं निष्ठाता निष्ठाता इवानुतस्युः। अनुकूलास्तिष्ठन्ति ॥ स्म। चादित्वादनुदात्तः। व्यावयन्। अच्यु गतावित्यस्य खंतस्य शतरि रूपं। शित्स्वरः।

चरसि । चर गतिभक्षणयोः । ह्रियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य सुः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्तेलं । हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्लिप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे चानम् । शप् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यावापृथिवी । देवतावृद्धे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमित्तेव । डुमिच् प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति मुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्युः । घा गतिनिवृत्तावित्यस्य लित्युक्तातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृहमवदो वृचहा सन् ।

इमे चिदिंद्रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥५॥

उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृहं । अवदः । वृचऽहा । सन् ।

इमे इति चित् । इंद्रोदसी इति अपारे इति यत् । संगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इत्ते ॥५॥

उतेत्यामं चणे । हे इंद्र पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिर्यज्वभिराहृत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं वज्रवारमाहृत । श्रवोभिर्वीर्यरूपेण एकोऽसहायस्त्वं वृचहा वृचश्चोहंता सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशात्वा बिभीतिति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्तद्वाक्यं दृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्निद्रं त्वमपरि चित् दूरपरिऽपीमे रोदसी यावापृथिवी यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते करोषीति यावत् । एष ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः । नि० ६. १. इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपं । निघातः । अपारे । वज्रग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । ग्रह उपादाने । त्रयादित्वात् श्रा । ग्रहज्यावधीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यग्रहोर्भस्कंदसीति हकारस्य भकारः । इतसेति सिप इकारलोपः । वज्रलं कंदसीत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । काशु दीप्तौ । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ १॥

प्र सू ते इंद्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥६॥

प्र । सु । ते । इंद्र । प्रऽवता । हरिऽभ्यां । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वं । सत्यं । कृणुहि । विष्टं । अस्तु ॥६॥

हे इंद्र ते तव हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रून्भिलक्ष्य प्रवता प्रवक्षेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रैतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽशनिः शत्रून्सुरान्प्रमृणन् हिंसन्प्रैतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्श्वग्राहान्सुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्यं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति जादेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्त आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः । हेर्लृत्वादंतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अचेच्छंदस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्त्येवदात्तत्वं । पराचः । अनिगतोऽचतो वप्रत्यय इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । अस सुवि ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिज्जजते गेह्यंसः ।

भद्रा तं इंद्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥७॥

यस्मै । धायुः । अर्द्धाः । मर्त्याय । अभक्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।
भद्रा । ते । इंद्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र धायुर्निरंतरमेष्ट्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्यायादधा यदीयं दधासि स मर्त्योऽभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपद्मादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुनरुद्धत बज्रभिराहतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इंद्रस्य बज्रदातृत्वे मंत्रवर्णः । भूरिदा भूरि देहि नो मा दधं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. । इति ॥ धायुः । दधातेरीणादिकं उपप्रत्ययः । अर्द्धाः । दधातेर्लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्ते एव मर्त्यः । वस्त्रादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं । गेहशब्दात्तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदात्तः । समासे छन्दुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियंतमहस्तमिंद्र सं पिणक्कुणारं ।
अभि वृचं वर्धमानं पियारुमपादेमिंद्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥
सहऽदानुं । पुरुऽहूत । क्षियंतं । अहस्तं । इंद्र । सं । पिणक् । कुणारं ।
अभि । वृचं । वर्धमानं । पियारं । अपादे । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुनरुद्धत त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृचमाता तथा सह वर्तमानं । तथा च मंत्रवर्णः । दानुः शये सह-
वत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. । इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः सह वर्तते इति सहदानुः । तं क्षियंतं बाधमानं
कुणारं कृण्वन्शीलं कंचिदमुरमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सं पिणक् । सम्यक् चूर्णोक्नुव । किंच । हे इंद्र वर्धमानं
सर्वत इषुमात्रं वर्धमानं । स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कुर्वधत । तै० स० २. ४. १२. । इति श्रुतिः । पियारं हिंसं वृचं वृचा-
मुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियंतमाकाशे
निवसंतं कुणारं गर्जंतं वृचं । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृचो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादभूत्यं कृत्वा
संपिणक् । संपिंडि । तथा च यास्तुः । अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिंडि परिक्रणनं मेघं । नि० ६. १. । इति ॥ सहदानुं । दो
अवखंदने । दामाभ्यां गुरिति नुप्रत्ययः । यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
क्षियंतं । नि निवासगत्योः । तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । पिषू संचूर्णने । वृधादित्वात् अं । हेर्लुक्
षकारस्य ककारश्छांदसः । कुणारं । कुण शब्दने । बाङ्गलकाद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघंथ । हन हिंसाग-
त्योरित्यस्य लिटि यलि रूपं । अभ्यासाच्चिति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽत्यंत इतीदृप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिंद्र भूमिं महीमपारां सदेने ससत्थ ।

अस्तंभ्राद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्षत्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनां । इषिरां । इंद्र । भूमिं । महीं । अपारां । सदेने । ससत्थ ।

अस्तंभ्रात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्षेतु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

हे इंद्र महीं महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभावेन चलंतीं एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथ
च मंत्रवर्णः । गावी ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. । इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रुयं
यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम । १४. ४. १. । इति । तदस्यासीत्
सामनः । तां साम्यवतीं कृत्वा सदेने स्वे स्थाने निषसत्य । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफला
वर्षक इंद्रो द्यां बुलोकमस्तंभ्रात् । यथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्था

सत्यां लया प्रसूता मेघभेदेन प्रेरिता आप इह भूमावर्षतु । आगच्छंतु । तथा च मंचवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत् । अखि० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुबर्थे पामादित्वात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गतौ । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५२. । किरच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । चित्स्वरः । ससत्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य लिटि शल्युपदेशेऽस्वत इतीट्प्रतिषेधः । निघातः । असभ्रात् । संभु संभन इति सौचो धातुः । संभुसुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्नलोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्षतु । अषी गतौ । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादिनिघातः । आपः । आप् व्याप्ती । क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । यू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः पुरा हंतोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इंद्रः । व्रजः । गोः । पुरा । हंतोः । भयमानः । वि । व्यार ।

सुगान् । पथः । अकृणोत् । निः । अजैः । गाः । प्रा । आवन् । वाणीः । पुरुहूतं । धमंतीः ॥ १० ॥

हे इंद्र अलातृणः । बह्वदकतयात्मन्त्यर्थमातृयति हिंस्त इत्यलातृणः । गोर्माध्यमिकाया वाचो व्रजो गोष्ठभूतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हंतोस्त्व वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो विभ्यद्वार । विशिष्टो बभूव । अनंतरं स इंद्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् । अकरोत् । अतो वाणीर्वनगीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं वज्रभिराहृतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामुचं यास्तु एवं व्याख्यत । अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतिव्रजो व्रजत्यंतरिचे गोरितस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाज्जयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाह्वजभिराहृतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २. ॥ अलातृणः । तुहि हिंसायां । अलंपूर्वान्तुहेर्धजर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः । पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । व्रज गतौ । गोचरसंचरेत्यादिना । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । व्रजत्यंतरिच इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । निमी मये । व्यत्ययेन शप् । आर । अ गतावित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गम्मु गतावित्यस्यादधिकरणे मुदुरोरधिकरण इति उप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गतिविपणयोरित्यस्यात्संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रचणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । हृत्यते निष्ठायां यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पाप्नेत्यादिना धमादेशः । वा इन्द्रसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ २ ॥

एको द्वे वसुमती समीची इंद्र आ पंप्रौ पृथिवीमुत द्यां ।

उतांतरिक्षाद्भि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति संऽईची । इंद्रः । आ । पंप्रौ ।

पृथिवीं । उत । द्यां ।

उत । अंतरिक्षात् । अभि । नः । संऽईके । इषः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयमिंद्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृथिव्यौ समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्त्वावा पंप्री समंतात्पूरयामास । उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके समीप इषः श्वातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वजंति गच्छंतीति वाजा अश्वाः ।

तानश्चानंतरिचादंतरिचसकाशात् अभि प्रेरय । रथाऋद्धस्त्वमस्मात्समीपं शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा पुरण इत्यस्य लिटि णलि आत श्री णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति मनुवर्धे कंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानळध्वन् आदिदश्चैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥१२॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनन्द । अध्वन् । आत् । इत् । अश्चैः । विऽमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥१२॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्वी यस्यासाविति हर्यश्च इंद्रः । तेन प्रेरिता दिशः प्रागादयो दिवे दिवे प्रति-
दिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव
व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो गंतव्यान्प्रदेशानश्चैर्गमनसाधनभूतैः समानदृ सम्यगभ्युते । आदित् अनंतरमेव
विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । घृ प्रेरण
इत्यस्मात्सुधाञ्गृधिभ्यः कृत्त्रिति क्रम्यत्ययः । सुवति प्रेरयतीति मूर आदित्यः । मूर एव सूर्यः । वस्वादित्वा-
त्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीञ् हिंसायां । मीनतिर्निगम इति ह्रस्वः । हर्यश्च-
प्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनन्द । अशू व्याप्तावित्यस्य बङ्गत्वं कंदसीति लङ् । द्युः ।
अग्नोतिश्चेति नुडागमः । ब्रथादिना पत्वं । ययोगादनिघातः ॥

दिदृक्षन्त उषसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चिचमनीकं ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिदस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥१३॥

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चिचं । अनीकं ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥१३॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः संबन्धिन उषसो यामन् यामनि
निर्गमने सति महि महत् चिचं चायनीयमनीकं सौरं तेजो दिदृक्षन्ते । द्रष्टुमिच्छन्ति । यद्यदा आगात् उषःकालः
समंतादागतो व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यपिहोवादीनि कर्माणि जानन्ति ।
कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इंद्र पुरुणि बह्वनि मुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म कर्माणीन्द्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । दृशिर्
प्रेक्षण इत्यस्य सनि ज्ञाशुस्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः
संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तस्मात्तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्वं । मतुपः
पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनीर्जति आदेशः । निघातः । अगात् । इण् गता-
वित्यस्य लुङि रूपं । ययोगादनिघातः । मुकृता । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पङ्कं चरति बिभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्भ संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिंद्रो अदधाज्भोजनाय ॥१४॥

महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पङ्कं । चरति । बिभ्रती । गौः ।

विश्वं । स्वाद्भ । संऽभृतं । उस्त्रियायां । यत् । सीं । इंद्रः । अदधात् । भोजनाय ॥१४॥

वक्षणासु । वक्षन्ते यामुदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्योतिष्पदुदकं निहितमिंद्रेणामा
नवसूतिका गौः पङ्कं क्षीरादिकं बिभ्रती दधाना सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्मादुदकात्स्वाद्भ स्वादुतरं

संभृतं स्वेन संपादितं दधिधृतबीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुस्त्रियायां गवि भोजनार्थेन्द्रोऽदधात् । तस्मात्स्वी-
रादिकं बिभ्रती गौश्वरतीति पूर्वैणान्वयः ॥ वक्षणासु । वक्ष रोषे । अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् ।
लित्स्वरः । पक्षं । पक्षतेर्निष्ठातकारस्य पक्षो व इति वत्त्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती ।
डुमृञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतृङ्गित्वाद्गुणितश्चेति ङीप् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
उस्त्रियायां । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघ-
सीनां चेति पस्वाभावः ष्कादसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रं दृष्ट्वा यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषंगिणो रिपवो हंत्वासः ॥ १५ ॥

इंद्रं दृष्ट्वा यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हंत्वासः ॥ १५ ॥

हे इंद्रं दृष्ट्वा । दृष्टो भव । यतो यामकोशाः । यात्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोशवदाच्छादका
मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च
शिक्ष । अपेक्षितं फलं दास्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मित्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवा दुष्टं गच्छन्तो
मर्त्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो
राक्षसा हंत्वासः । त्वया हननीयाः ॥ दृष्ट्वा । दृष्ट्वा दृष्टिं वृष्ट्वा वृष्टिं वृष्ट्वा । व्यत्ययेन श्रृणु । लोटि रूपं । नित्स्वरः ।
अभूवन् । भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गतिस्थिति सित्चो लुक् । भूसुबोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्धे भुवो
वुग्लुङ्गितोरिति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादाने । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः ।
इण गती । इणशीङ्भ्यां वन्निति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हंत्वासः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थे तर्ककेत्येव्यत्वन इति त्वन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठां ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नधयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अशनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ई । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्रं अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिर्घोषो घुष्यमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः
श्रूयते तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामशनिमेषु शत्रुष्वेव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव
प्रापयेति भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तात्कूलतो वृश्च । किंघि । किंच वि रुज । तान्विशेषेण बाधस्व । सहस्व ।
अभिभव च । हे मघवन्निद्रं रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि जहि । मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं
भय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसागत्योः । अस्य लोटि रूपं । अशनिं । अशू व्याप्ती । अश्ववितृभ्यो
ऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तप्तृशब्दादिष्ठप्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । औत्रसू केदने । तुदादिः ।
यहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रंधयस्व । रध हिंसासंराद्धोरित्यस्य खंतस्य लोटि
रधिजभोरचीति गुडागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उर्वह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्ययं शृणीहि ।

आ कीवन्तः सल्लूकं चकथ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहस्रमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अयं । शृणीहि ।
आ । कीवतः । सल्लूकं । चकर्थ । ब्रह्मस्रिषे । तपुषिं । हेतिं । अस्य ॥१७॥

हे इंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षो रक्षःकुलं सहस्रमूलं मूलसहितं यथा भवति तथोद्वह । उद्वर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । किंधि । प्रत्ययमयं प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सल्लूकं सरणशीलं रक्ष आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूरदिशास्त्वर्थः । कुह । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं घातकमायुधमस्य । चिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्वर रक्षः सहस्रमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्वयं । अयमागतं भवति । आ कियतो देशात्सल्लूकं सङ्कुलं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सरक्कं वा स्वात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेहेतिहेतिः । नि० ६. ३. इति ॥ वृह । वृह उद्यमन इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि ही ई ह्रस्वघोरितीत्वं । निघातः । कीवतः । किंशब्दात्किं परिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां यो घ इति किंशब्दाद्वतुवस्तीति ज्ञापितत्वाद्ब्रुव्यादेशाभावश्छांदसः । इदंकिमोरीरकी इति की इत्यादेशः । सल्लूकं । छ गती । छांदसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । उक्ताच् करण इत्यस्य लिटि थलि रूपं । क्रादित्वादिङ्भावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मादतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययो निष् । अकारस्य इकारश्छांदसः । निस्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । जतिश्रुतिश्रुतिसातीत्यादिना निपातनादंतोदात्तः । अस्य । असु चिपणे । लोटि रूपं ॥

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वंतारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इंद्र प्रजावान् ॥१८॥

स्वस्तये वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रनेतः । सं । यत् । महीः । इषः । आसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वंतारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इंद्र । प्रजावान् ॥१८॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इंद्र अस्मान्वाजिभिरश्वैः सहितान् कुह । स्वस्तये चाविनाशाय कुह । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीर्महंतीषोऽन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंतारस्तेषां संभक्तारः संतो बृहतो महंतः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगो धनमस्मै अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु । वज्रलं छंदसीति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वंतारः । वन षण् संभक्तावित्यस्य तृचि आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः । चित्स्वरः । स्याम । अस भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मै । अस्माच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति शे इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमतं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥१९॥

आ । नः । भर । भगं । इंद्र । द्युऽमतं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥१९॥

हे इंद्र नोऽस्मादर्थं द्युमतं दीप्तियुक्तं भगं धनमाभर । आ समंतात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संबंधिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पाचभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मै अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वज्रवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उत्तमधनानामधिपते हे इंद्र तं महंतं काममापृण । वज्रधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । भृञ् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । जुदाञ् दाने । गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः ।

चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लुङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदसुभयथेति महिङः सार्वधातुकत्वात्सीयुटः
सलोपः । आर्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य लोटि
रूपं । पुण । पुण प्रीणन इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । नित्वादाबुदात्तः ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इंद्र इमं धनादिविषयं काममसदीयमभिलाषं गोभिरभिहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाध-
नभूतैरश्वैश्चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्त्विममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मा-
न्यप्रथः । प्रथितांश्च कुरु । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छंतो विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिका
मतिभिर्मननीयैर्मंत्रैर्वाहः स्तोत्रमिंद्राय तुभ्यमक्रन् । अकार्षुः ॥ मंदय । मदि सुखादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ।
गोभिः । सावेकाच इति विभक्त्येदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्ताववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः ।
प्रथ प्रख्याने । क्तिप् । कंदसुभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य वज्रलं कंदसीति झुः । धातुस्वरः ।
अक्रन् । करोतेर्लुङि मंत्रे घसङ्करेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इंद्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा अपः प्रत्या ददृहि । आद्रियस्व ।
अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि वाजा अन्नान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समा-
गच्छंतु । वृषभ कामानां वर्धितहे इंद्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि । अत एव सत्य-
शुष्मः सत्यसामर्थ्यां मघवन धनवन हे इंद्र अस्मभ्यं गोदा गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुध्यस्व ॥
ददृहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि लोटि रूपं । चतस्र । पा० ७. ४. ९२ । इत्यभ्यासस्य ङगागमः । निघातः । गाः ।
औतोऽम्शसोः । पा० ६. १. ९३ । इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं । भ्यसो भ्यमिति चतुर्थोवज्र-
वचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गती । लोटि रूपं । दिवक्षाः । अशू व्याप्री । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति
दिवक्षाः । ऋदुत्तरपदस्वरः । गोदाः । डुदाच् दान इत्यस्माद्विच् । ऋदुत्तरपदस्वरः ॥

शूनं हुवेम मघवान्मिद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शूनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । जतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इंद्र वाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिलीभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । अस्मिन्भरे । विधत्ति जघन-
क्षीमेनेन योद्धार इति भरः संयामः । तस्मिन्संयामे शूनं शूनमुत्साहेन प्रवृद्धं । यद्वा शूनमिति सुखनाम ।
सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेन्द्र निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां ऋवेम ।

कुशिका वयं यच्चार्थमाहुयेम । तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुचं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संयामिषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धिनं संजितं सम्यग्जेतारं त्वामृतये रक्षणाय वयमाहुयेम ॥ शुभं । दुश्नीश्चि गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषितीदृशप्रतिषेधः । यजादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जवेम । ह्यतेर्बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः । भरे । भृञ् भरणे । घः । वृषादित्वादाबुदान्तः । वाजसाती । षण् दानि । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद् भक्षणे । संपूर्वात् क्षिप् । संभक्षयति योवृणामायुषीति समदः संयामाः । छदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । ह्यन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति घत्वं । संजितं । जि जये । क्षिप् ॥ ४ ॥

शासद्द्विहिरिति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अचानुकमणिका । शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । ह्यीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इंद्रो देवता । त्रिष्टुप् कंदः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ऽच्छावाकशस्त्रे आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । अस्मा इदु प्रतवसे शासद्द्विहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. इति ॥ पृष्ठ्याभिज्ञवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ष्विच्छंति त्वा शासद्द्विहिरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥

शासद्द्विहिरुहिनुर्नष्टं गाव्हिर्वा ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृजन्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नृष्टं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वह्निरित्युच्यते । स पिता शासत् । अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । वासि० १७. १७. । स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नष्टं नष्टारं पीत्रं गात् । गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्त्रीकाराद्दीहिचं नष्टमभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् । गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति ज्ञानं ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नष्टमभवं गच्छति । यत्र यस्मिन्विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नष्टारमुपागमद्दीहिचं पीत्रमिति विद्वान्प्रजनयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । नि० ३. ४. ॥ शासत् । शासिः शतर्यभ्यसत्वात्तुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे । नष्टनेष्टृ इत्यादिना तुचि निपातनादिङागमः । चित्स्वरः । नष्ट्यं । नष्टारि भवं । भवे कंदसीति यत् । रीकृत इति रीङादेशः । यस्येति लोपः । रेफलोपश्छांदसः । तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छंतीति गमेरीणादिकः कप्रत्ययः । कित्वाङ्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुरिति तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनात्र इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वाच्च तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौचो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरो जनयंत वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरैक् । चकार । गर्भं । सनितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वह्निं । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । अंधन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । आतृमत्वास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति व्रूते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं नरैक् । न प्ररेचयति । न प्रददाति । किं तर्हि । सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतासु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद् त्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्योक्त्या दत्त्वाविशेषात्पुंसपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढुत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणं अंधन् वस्त्रालंकारादिना अन्धमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायाहः दुहिता तथा नेति न दायाहो सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारेनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽधेयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै । नि० ३. ६. । इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यत्र संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणाभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्यक् । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वदप्रजेत्यादिना वृद्धिः । बज्रलं कंदसीतीडभावः । हलङ्गादिसंयोगांतलोपी । निघातः । सनितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तुचि रूपं । निधानं । दधातेर्लुङि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता मात्रेति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्चादंसः । द्विवचनस्य बज्रवचनं पूजार्थं । जनयंत । जनेर्णिचि रूपं । वह्निं । पुमान् स्त्रिया । पा० १. २. ६७. । इति वह्निः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तुप्रत्ययः । अंधन् । अंध वृद्धौ । व्यत्ययेन भ्रम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुचाँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धयैश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्चस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इंद्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयक्षे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः कंपमानोऽपिर्महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भो ज्वालात्मना क्रोडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महद्भूत । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्चक्षुर्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञार्हः सोमाहुतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटि रूपं । अंतर्भावितव्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्दे दीर्घश्चेति क्तिप् द्विवचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्चस्य । हरी अश्वी यस्येति बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥

अभि जैचीरसचंत स्पृधानं महि ज्योतिस्त्वमसो निरंजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवांमभवदेक इंद्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैचीः । असचंत । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाँ । अभवत् । एकः । इंद्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीजित्वर्यो विशो महतः सृधानं वृत्रेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचंत । सर्वतः समगच्छन् । ते च महत-
स्सिन्ध्वे हते महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं तेजस्तमसस्तमोरूपावुत्रात्रिरजानन् । निर्गतमज्ञासिपुः । तत इन्द्रं
वृत्रहंतारमुदितं सूर्यं जानतीर्जानानां उषसस्तं प्रत्युत् अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तच्चोद्धूतानां गवां
ररमीनामेकोऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेसृनि रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । निस्वरः ।
असचंत । पच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । सृधानं । स्पर्ध संघर्षे । कंदसि कानजादेशः । कंदसि द्विवचनस्य
विकल्पितत्वाद्द्विवचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् ।
अय पय गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

वी॒ळी॑ स॒ती॒र॒भि॒ धी॒रा॑ अ॒तृ॒द॒न्प्रा॒चाहि॒न्व॒न्मन॑सा स॒प्त वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम॑वि॒द॒न्प॒थ्या॑मृ॒तस्य॑ प्र॒जान॑न्नि॒त्ता नम॑सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळी॑ । स॒तीः । अ॒भि । धी॒राः । अ॒तृ॒द॒न् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्व॒न् । मन॑सा । स॒प्त । वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम् । अ॒वि॒द॒न् । प॒थ्याम् । अ॒मृत॑स्य । प्र॒जान॑न् । इत् । ता । नम॑सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तप्रा-
प्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवः । स्तुतश्च स इन्द्रो गवान्विषणाय देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्था-
नमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या
अचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्त विप्रा मेधाविनः सप्तसंख्याका अंगिरसो वीळी दृढे पर्वते सतीर्निबृहताः
सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातुंदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संतीति
मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा
प्राचा । प्रकर्षेणैन्द्रमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रे-
णाहिन्वन् । अवर्धयन् । इन्द्रं तुष्टमकुर्वन् । सुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वापहृतां
गामविदन् । अलभंत । ततः स इन्द्रस्ता तान्यंगिरसां कर्माणि प्रजानन्नि त प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो नमसा नमस्करि-
णांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उत्तुदिर्हिंसानादरयोरित्यस्य लङि दृधादित्वात्
अम् । तस्य असोरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अंचेस्कंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । अहिन्वन् ।
हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविदन् । विदू लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वान्नुम् । निघातः । पथ्यां ।
पथि साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । यचि भूमिति भसंज्ञायां नस्तद्वित इति टिलोपः । यतोऽनाव
इत्यस्यानित्यत्वात्तत्स्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्य लिटि रूपं ॥ ५ ॥

वि॒द॒द्यदी॑ स॒रमा॑ रु॒ग्णम॑द्रे॒र्मेहि॑ पाथः पू॒र्यं स॒ध्याक्कः ।

अ॒यं न॑यत्सु॒पद्य॑क्ष॒राणाम॑च्छा॒ रवं॑ प्रथ॒मा जा॑न॒ती गा॑त् ॥ ६ ॥

वि॒दत् । य॒दि । स॒रमा॑ । रु॒ग्णम् । अ॒द्रेः । म॒हि । पा॒थः । पू॒र्यम् । स॒ध्याक् । क॒रिति॑ कः ।

अ॒यम् । न॒यत् । सु॒पदी॑ । अ॒क्ष॒राणां॑ । अ॒च्छ । र॒वं । प्र॒थमा॑ । जा॒न॒ती । गा॑त् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेद्रेण गवान्विषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुन्यद्रे रुग्णं भयं द्वारं विदत् अलभत
तदानीमिन्द्रो महि महत्पूर्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्याक् इतरैरपि
भोज्यैः सध्रीचीनं पाथो गव्यादिलक्षणमन्नं कः । अकार्षीत् । तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा
सरमाक्षराणां क्षयरहितानां गवामयं प्रांतं नयत् । प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतो रवं तेषां हंभारवं
प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुखेन गात् । जगाम ॥ विदत् । विदू लाभ इत्यस्य लुङि लृदित्वात्
त्रैरङादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । छ गती । श्रीणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः ।
प्रत्ययस्वरः । रुग्णं । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठाया मोदितश्चेति त्वं । प्रत्ययस्वरः । पाथः । पा रक्षणे । अत्रे च

। उ० ४. २०४. । इत्यमुप्रत्ययः । युडागमः । पातोति पाथोऽन्नं । नित्स्वरः । सध्वक् । अंचु गतिपूजनयोः । अल्लिगित्यादिना क्तिन् । सहांचतीति । सहस्य सध्विरिति सध्वादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्वोरंतो-
दात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सध्वि इत्यादेशोऽतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतेर्नुङि सिपि त्रैमंवे घमङ्गरेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना
सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपदो । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४. १. ८. ।
इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

अगच्छद्दु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदंगिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यैः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमोऽतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इंद्रोऽगच्छत् । गोभिर-
धिष्ठितं पवैतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन् सुकृते सुष्ठु युवकर्त्रे इंद्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् ।
निरगमयत् । युवभिर्नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽमुराणां मारयितेन्द्रः
ससान् । असुरैरपहृतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानामंगिरसां मध्ये वरिष्ठोऽंगिरा ऋषिरिन्द्रात्ता
गा लब्ध्वा सबसदानीमेवाचर्चन् इंद्रं पूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपं । सखीयन् । सुप आत्मनः क्वच् ।
असूदयत् । षूद निरास इत्यस्य ख्यंतस्य लङि रूपं । ससान् । पण संभक्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । नित्स्वरः ।
मखस्यन् । कंदसि परेच्छायामिति परेच्छायामपि क्वच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुखत्तव्य इति सुगा-
गमः । एकादेशस्वरः । अंगिराः । छ गतौ । अंगारशब्द उपपदे सतिधातोरमुप्रत्ययः । उपपदे गकारात्पर-
स्वेत्वमंत्वलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिराः । उ० ४. २३५. । इति सूत्रेण निपात्यते । भूतकालेऽंगिरस्यः स्रुत इत्यंगिरा
ऋषिः । अंगरिष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वं वेद जनिमा हंति शुष्णं ।

प्र णो दिवः पद्वीर्गव्युरर्चन्तसखा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हंति । शुष्णं ।

प्रातः । दिवः । पद्वीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अर्वद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उत्तमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रति-
निधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः ।
पुरोभूर्बुधे पुरतः शत्रून्वाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद । जानाति । शुष्णं शुष्णना-
मानमसुरं हंति । पद्वीः कवितमो गव्युर्गोधनमंगिरसामिच्छन् अस्माकं सखिन्द्रः सखीन्नोऽस्मान् दिवो बुलो-
कादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्याद्वचबाधरूपाद्दोषान्निरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति
मानं । श्रीणादिको नम्रप्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्नोतीति । क्तिप् । वेद । वेत्तेर्लङि रूपं । जनिम ।
जनी प्रादुर्भावः । जनिहभ्यामिभ्योऽनन्तितीमनिप्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम । मुपां मुलुगिति सुपो
लुक् । नित्स्वरः । हंति । हंतेर्लङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं । शोषयतीति शुष्णः । प्र णः । उपसर्गो-
द्बलमिति संहितायां णत्वं । पद्वीः । वी कात्यादिषु । क्तिप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति
पद्वीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां कंदसीति क्वच् । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाक्कंदसी-
त्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति हः । पूर्वस्य
वर्णस्य अचानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुञ्च मोचण इत्यस्य लङि शि मुचादीनामिति नुमागमः ।

निघातः । अवद्यात् । वद व्यक्तायां वाचीत्यस्य नञपूर्वस्य गर्हार्थेऽवद्यपण्यवर्था इति निपातनात् । पा० ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासौ अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चिन्तु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नुतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित् । नु । सदनं । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अकैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुं । गच्छत्यनेनेति गातु-
मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तोऽगिरसो निषेदुः । सचाख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामं-
गिरसामिदं चित्सदनं इदमेव सचाख्ये कर्मण्यासदनं भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत
इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सचकर्मणा तेऽगिरसो मासानभिप्लवपृष्यषड्वहैः कल्पितान् मासान् असि-
सासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्वचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः ।
सेदुः । सदेर्लिटि अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपी । निघातः । कृण्वानासः । कृषि हिंसाकरण-
योरित्यस्य ताच्छीलिकञानञ् । धनिक्कण्योरञ्चैत्युप्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुं । गाङ् गती । कमिमनिजनि-
गाभापायाहिभ्य इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनां
सन्धस्त्वोरित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्त्यत इतीत्वं । सनोतिरन इति संहितायां पत्वं । तदंताञ्जलि रूपं । यदुत्तयोगा-
दनिघातः ॥

संपश्यमाना अमदन्भि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःशामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

संपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निः । ऽस्थां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तोऽगिरसः
प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् ।
अह्वयन् । एषामंगिरसां घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी बावापुथिष्वी व्यतपत् । ते
व्याध्यातपिष्ट । ततस्तोऽगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि निःशं पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः ।
तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान्पुरुषानदधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेर्दृ-
शेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वधातुक्स्वरिणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । मदी हर्ष
इत्यस्य लुङि णिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
घत्वं क्वांदसं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं ।
घोषः । घुष संशब्दने । घञंतः । चित्स्वरः । निःशं । श गतिनिवृत्ती । स्थः क च । पा० ३. २. ७७. । इति क्तिप् ।
छदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि स्नेः सिञ्जभ्यस्तेति वुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृचहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिद्रो अकैः ।

उरूच्यस्मै घृतवन्नरंती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृचऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उस्रियाः । असृजत् । इंद्रः । अकैः ।

उरूची । अस्मै । घृतऽवत् । भरंती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

स इन्द्रो जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् वृषहा वृषस्यासुरस्य हंता भवति । सेदु स एवंद्रोऽर्कैरर्चनीयैः अत एव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु चीरादिरूपं हविरित्यु-
स्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं चीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्यां
मोगाः । नि० ४. १९. इति यास्कः । ता गा उदहजत् । यच्चार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् धृतवत्
धृतोपेतं चीरादिकं हविर्भरंती बिभ्राणा अत एवोर्ध्वी । उव प्रभूतमग्निहोत्रादिकमीचति हविः प्रदातुं
प्राप्नोतीत्युर्ध्वी । जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरक्षी यजमानाय स्वास स्वादुतरं चीरादि दुदुहे । दुदुहेत्येव ॥
उस्त्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्त्रशब्दात् स्वार्थे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
यद्वा ह गती । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपदस्यान्त्यलोपः क्वांदसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । अस्त्रजत् ।
हज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । उर्ध्वी । उर्वचतीति क्तिन् । अचतेष्वोपसंख्यानमिति ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणांतोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलो-
पः क्वांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पि॒त्रे चि॑च्छ॒क्रुः स॒र्दनं॑ स॒मस्मै॑ म॒हि त्वि॒षी॑मत्सुकृ॒तो वि॒हि ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भंतः॑ स्क॒भने॑ना॒ जनि॑त्री॒ आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॒भसं॑ वि॒मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒त्रे चि॑त् चि॒त् क्रुः॑ स॒र्दनं॑ स॒मस्मै॑ म॒हि त्वि॒षि॑मत् सु॒कृतः॑ वि॒हि ख्यन् ।

वि॒ऽस्क॒भंतः॑ स्क॒भने॑न॒ जनि॑त्री इति॒ आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वं र॒भसं॑ वि॒मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठतोऽगिरसः पित्रे चित्यालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषीमद्भीष्मत् सदनमुत्तमं स्थानं
संक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समुपार्जितकर्माणस्तेऽगिरसस्तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि हि
ख्यन् । विशेषेणादर्शयन् खलु । कृत इत्यत आह । आसीनाः सत्रमुपतिष्ठंतस्तेऽगिरसो जनित्री सर्वस्य जगतो
जनयित्री बावापृथिवी स्कंभनेन स्कंभनसाधनेनांतरिक्षेण विष्कभंतो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा
विष्टभीकुर्वंतः संतो रभसं वेगवंतं तमिन्द्रमूर्ध्वं बुलुके वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्यापयन् ॥
चक्रुः । करोतेर्लिव्युसि रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि त्रैरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्गित्यङा-
देशः । आतो लोप इतीत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिघातः । विष्कभंतः । स्कन्धु रोधने । सीचो धातुः ।
तस्माच्छतरि रूपं । वेः स्कभ्रातिर्नित्यं । पा० ८. ३. ७७. इति षत्वं । शतुप्रत्ययस्वरः । जनित्री । अन्नेभ्यो ङीप् ।
जनिता मंत्र इति निपातनाखिलोपः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् ।
इंदासः । पा० ७. २. ८३. इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । डुमिन् प्रक्षेपण
इत्यस्य लङि रूपं । निघातः ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणा॑ शि॒श्रथे॑ धा॒त्सद्यो॑वृ॒धं वि॒भ्वं॑ रो॒दस्योः॑ ।

गि॒रो यस्मि॑न्नन॒वद्याः॑ स॒मीची॑र्वि॒श्व्वा इ॒न्द्राय॑ त॒विषी॑रनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

म॒ही । यदि॑ धि॒षणा॑ शि॒श्रथे॑ धा॒त् सद्यः॑ऽवृ॒धं वि॒ऽभ्वं॑ रो॒दस्योः॑ ।

गि॒रः । यस्मि॑न् । अ॒न॒वद्याः॑ । स॒ऽईचीः॑ । वि॒श्व्वाः॑ । इ॒न्द्राय॑ त॒विषीः॑ । अ॒नु॒त्ताः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुती रोदस्योः शिश्रथे बावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय
सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं यदि धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने
यस्मिन्निन्द्रेऽनवद्या दोषरहिता गिरः स्तुतिस्तत्तया वाचः समीचीः संगता भवति । इन्द्रायेति विभक्तिव्यत्ययः ।
तादृशसिन्द्रस्य विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलान्यनुत्ता अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । जिधृषा
प्रागल्भ्ये । धृषेर्धिष च संज्ञायामिति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्यय-
स्वरः । शिश्रथे । श्रथ हिंसार्थः । अस्मात्किप् । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य बङ्गलं कंदसीति

सुः । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासखल्वं । धातुस्वरः । धात् । दधातिष्ठादसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभ्वं । भवतिः क्तिप् । कंदसुभययेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्चण इति स्वरितत्वं । अनुत्ताः । गुद प्रेरण इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तन्निपत्तानुत्तेत्यादिना निपातनातिष्ठातकारस्य नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृचमे नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूरैरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यं । वशिम । शक्तीः । आ । वृचमे । निऽयुतः । यंति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रं । अत्रः । आ । अगन्म । सूरैः । अस्माकं । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावशिम । आकामये । शक्तीस्त्वत्संबंधीनि दानानि चाकामये । वृचमे वृचासुरस्य हंचे तुभ्यं पूर्वीर्बह्वो नियुतो वडवा आयंति । वह्नार्थमागच्छंति । सूरैर्विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रमवो हविर्लक्षणमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुष्ठु गोपाः पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥ सख्यं । सख्युर्च इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वशिम । वश कांती । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्तिप् । नितरां युवंति मिश्रयंत्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमे-
र्लङ्मुत्तमवज्जवचने वज्जलं कंदसीति शपो लुक् । सोऽयेति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोपि
हेर्धौ रूपं । निघातः । गोपाः । गुप् रक्षणे । गुप्धुपेत्यादिना आयप्रत्ययः । तदंतात् क्तिप् । अतोऽलोपयलोपी ।
प्रत्ययस्वरः ॥

महि शेचं पुरु चंद्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि । शेचं । पुरु । चंद्रं । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिभ्यः । चरथं । सं । ऐरत् ।

इंद्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकं । सूर्यं । उषसं । गातुं । अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् शेचं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्वान् अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं
लभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं च समैरत् सम्यक् प्रेरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो
दीप्यमानः सोऽयमिंद्रो नृभिर्नैतुभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः साकं सहितः सन् सूर्यं कालस्य निर्वाहकमादित्यं
उषसमुषःकालं गातुं । गायंति सुवत्यस्यामिंद्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । तां । अग्निमपिहोत्रादिकर्मसाध-
नभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निं चाजनत् । अजनयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मन्त्र इति
सुडागमः । तस्य सुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः ।
चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि आडजादी-
नामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्लृत्तस्य लङि रूपं । बज्जलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् ।
गातुं । गे शब्दे । गापायाहिभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽदमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पविचैर्द्युभिर्हिन्यन्त्यक्तुभिर्धनुचीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पविचैः । द्युऽभिः । हिन्यन्ति । अक्तुऽभिः । धनुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं मनो यस्यासौ दमूनाः । दांतमनाः । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स ए
एवंद्रो विभ्वो व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगता विश्वश्चंद्रा विश्वस्याह्लादयित्रीः । विश्वस्याह्लादो याभ्यस्ता इति

वा । एवंभूता अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्सोमान्कविभिः पवित्रैरभिवायुमुर्यैः पुनानाः शोधयिष्यो धनुचीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यो बुभिर्दिवसैरक्तुमी रात्रिभिर्हिंन्वति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्वस्व्यापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः ॥ दमूनाः । दमु उपशमे । दमेरुनसिरित्यूनसिप्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्परस्याकारस्य ऊकारस्कांदसः । असृजत् । सृज विसर्गे । हिंन्वति । हि गतौ । निघातः । धनुचीः । धन धान्य इत्यस्मादश्विचादिस्वादुचप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

अनुं कृष्णे वसुंधिती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजचे ।

परि यज्ञे महिमानं वृजध्वै सखाय इद्र काम्या ऋजिष्याः ॥१७॥

अनुं । कृष्णे इति । वसुंधिती इति वसुंधिती । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजचे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानं । वृजध्वै । सखायः । इद्र । काम्याः । ऋजिष्याः ॥१७॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुंधिती वसुध्वपदार्थधारणोपेति यजचे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाति । पुनः पुनरावृत्य वर्तेते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृजध्वै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यद्यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः प्रभवति ॥ जिहाति । ओहाङ् गतौ । जुहोत्यादिः । भृशामिदित्यभ्यासखेत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धौ । ङ्युट् । लित्स्वरः । वृजध्वै । वृजी वर्जने । तुमर्थे कथेप्रत्ययः । कित्वा-नुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कर्मेर्ल्येतस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः । औष्यायी वृद्धौ । ऋप् । लोपो व्योर्लोति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्योकारो व्यत्ययेन । बङ्गवचनस्यैकवचनं कांदसं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृचहन्तृसूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्भूतिभिः सरण्यन् ॥१८॥

पतिः । भव । वृचऽहन् । सूनृतानां । गिरां । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । भूतिभिः । सरण्यन् ॥१८॥

हे वृचहन्तिद्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्षिता वयोधा अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिरामस्त्राभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिर्भूतिभि रक्षाभिः शिवेभिः कक्षाभिः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणीः सख्येभ्य सहितस्त्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानां । ऊन परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सृजिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिष्कांदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सेहिंरादेशः । अपिच । तस्य ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः । तस्यासिञ्जत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरण्यन्द्वात्स्वच् । एकादेशस्वरः ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन्तव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजां ।

दुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥१९॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नय्यं । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजां ।
दुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वर्गिरिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं तं तादृशमहिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां सन्यसे संभजनाय नय्यं कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीसमोरूपत्वेनाद्यो-
तमानान्वज्जला बहून् द्रुहो द्रोणधून् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्निद्र-
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धिहि ॥ अंगिरस्वत् । अंगिरस इव । तेन तुल्यमिति वतिप्र-
त्ययः । नभोऽंगिरोमनुषां वलुपसंख्यानमिति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः ।
नय्यं । शु सुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तन्निमित्तस्तेति वांतादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
कृणोमि । कृवेल्लिटि रूपं । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् । यसु प्रयति । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यस्य यत्नाय ।
संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजां । जनेर्विव्यात्वे रूपं । याहि । यातेल्लोटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपातमव्ययमित्य-
व्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । ऊति-
युतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मस्रूमस्रू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।

इंद्र । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मस्रुमस्रु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयिष्यो मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतता लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् ।
आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणां कुर्वि-
त्यर्थः । रथिरो रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाश्चोः सकाशात्तोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं नोऽस्मान् मनु मनु
अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतुं कृणुहि । कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा
गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पू पालनपू-
रणयोः । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वं । हेर्ङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्स्ये मेधारथा-
भ्यामिरनिरचावितो रचप्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां । क्तिप् । सविकाच इति विभक्तेश्चात्तत्वं । मस्रू मस्रू ।
नित्यवीषयोरिति द्विवचनं । संहितायामुचि तुनुघमनुतङ्किति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृचहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णं अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृचऽहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरंश्च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृचहा वृचस्य हंता गोपतिर्गां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्ना-
रिणोऽसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरंतरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा
ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सखिन् वाक्येन प्रदिशमानोऽंगिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि दुरो गवां स्वेच्छया
निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराणां द्वादिदवानित्यर्थः ॥
अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन इत्यस्माच्चङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्वावैत्यर्थः
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । इण् गती । अंतर्भावित्यर्थः । दिशमानः । दिशेर्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसा-
वंधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुयमूतये समत्सु घ्नन् वृचाणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शुनं हुवेम । मघवान् । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

शृण्वन्तं । उयं । उतये । समत्सु । घ्नन् । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमुक् ॥ ८ ॥

इन्द्र सोमं सोमपते इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिन्द्रं । अनुक्रांतं च । इन्द्र सोमं त्र्युनेति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोद्वितीयेऽहनि मरुत्वतीय इन्द्रः सोममितीदं सूक्तं निषिद्धानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इन्द्र सोमं या त उतिरवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥ उज्जिद्वलमिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यज्ञे ।

प्रमुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरीं इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमं । सोमपते । पिबे । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु । यत् । ते ।

प्रमुथ्या । शिप्रे इति । मघवन् । नृजीषिन् । विमुच्या । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इन्द्र इममस्माभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यद्यस्मान्ने त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्क्रेवल्याख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र हरी रथे योजितावस्थी रथाद्विमुच्य शिप्रे हन् प्रमुथ्यात्रत्येन यासेन पूरयित्वेह देवयजनदेशे मादयस्व । तावस्थी हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोषु पर्याप्तावित्यस्य ल्यपि रूपं । इत्यस्कादसः । लित्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादजं ऋजि च । उ० ४. २८. इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषं । तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमस्विच् । निघातः ॥

गवाशिरं मंथिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽश्वाशिरं । मंथिनं । इन्द्र । शुक्रं । पिबे । सोमं । ररिम । ते । मदाय ।

ब्रह्मकृता । मारुतेन । गणेन । सजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रमभिनवं यद्वा शुक्रमंथियहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकि रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातिराजपूर्वात्क्रियपसुधियामानुषुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । पिबा । द्यौचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेस्कादसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावात् । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तृदादिः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । वृषस्व । वृषु सेचने । अत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन् चेत इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥३॥

ये । ते । शुष्मं । ये । तविषीं । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सवने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥३॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषीं बलं चावर्धन् युवसहकारितया-
वर्धयन् ते मरुतोऽर्चन्तस्त्वां स्तुवन्तः संतस्ते तवीजो युवसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्मैति
तादृश सुशिप्र शोभनहर्नो । शिप्र हनू नासिके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि रुद्रा
मरुतः । तेः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वाद्वा । चित्वादाद्युदात्तः ॥

त इन्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृचस्यैषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥४॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धोः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृचस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥४॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभूता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् ।
तव सहाया वयमास्महे त्वं युवमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । विप्रं प्रेरयन् ।
येभिर्वृचसहाधैर्मरुद्भिरिषितः प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न कोऽपि
मम हंतव्यमिमन्यमानस्य वृचस्यासुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृती सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद ।
अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो र इति रे इत्यादेशः ।
निघातः । आसन् । अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्य लिटि
रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्मादीणादिको मनिन् । निट्स्वरः ॥

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णां सिसर्धि ॥५॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णां । सिसर्धि ॥५॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यश्चमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय परपरि-
भवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च स तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीधैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ ।
किंच सरण्युभिरकश्रुतिमन्त्रानात्मन इच्छन्निः यद्वा सरण्युभिः सरण्युभीर्मरुद्भिः सहितस्त्वमपोऽतरिचक्षि-
तान्युदकानि अर्णां पार्थिवान्युदकानि सिसर्धि । प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्तादंतरिचा-
त्सकाशादणीसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । व्यत्ययेन शपः सुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण्य शब्दार्थः ।
क्रिप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्वच् । क्वादित्युप्रत्ययः । यद्वा छ गतौ ।
छयुचिभ्योऽन्युजागूजक्कुचः । उ० ३. ८१. इत्यन्युच्प्रत्ययः । रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. इति णत्वं । चित्वाद्-
तोदात्तः । अपः । आप् व्याप्तौ । आप्नोतेः क्रिप् ह्रस्वश्चेति क्रिप् धातोर्ह्रस्वश्च । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
सिसर्धि । छ गतौ । छांदसो जुहोत्यादिः । वज्रं छंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं ॥ ॥९॥

त्वमपो यद्ध वृचं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रामृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वन्निवांसं परि देवीरदेवं ॥६॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्यान् । इव । प्र । प्रामृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इन्द्र । चरता । वधेन । वन्निवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥६॥

हे इन्द्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वन्निवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत एवादेवं बह्वदकतयास्वच्छ-
त्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन
युद्धेन जघन्वान् हतवानसि तदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्रेरयसि तथा
त्वमप उदकान्यतरिचादाकाशात् प्रामृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वास्त्रजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरे-
णान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य क्लृप्ता विभाषा गमहनविद्विशामितीटो विकल्पितत्वाद्भे-
दभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः । अस्त्रजः । स्त्रज विसर्गे । श्विकरणी । यद्योगादनिघातः ।
सर्तवै । स्त्र गतौ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । आजौ । अज
गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३०. इति इरप्रत्ययः । णित्वादुपधावुद्धिः । अजति गच्छत्यस्मिन्नि-
त्याजिर्युद्धं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्येति यकारलोपः ।
सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात्सर्वर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सर्वर्णदीर्घः । शयानं ।
शीङ् स्त्रि । शानच् । अदादित्वाच्चापो लुक् । डित्वात्सार्वाधातुक्खरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
वधेन । इतिर्भावे हनश्च वध इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वन्निवांसं । वृच् वरण इत्यस्य क्लृप्ता-
विडागमश्चादसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम इक्षमसा वृद्धमिन्द्रं बृहंतमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममर्तुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥७॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इन्द्रं । बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममर्तुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानं । ममाते इति ॥७॥

नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महांतमृष्वं । ऋष्यते गम्यते स्तुतिर्लक्षणीमंत्रैरिति ऋष्वं
स्रोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवंविधमिन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धार्थं
स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी व्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्तेन्द्रस्य तव
महिमानं वैभवं न ममर्तुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः ।
यजेल्लिट् रूपं । ऋष्वं । ऋषी गतौ । सर्वनिघृष्वच्छेत्वादिना वप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
इन्द्रदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममर्तुः । मा मान इत्यस्य लिख्यतुसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ।
महिमानं । महिश्शब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादिवादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य
लिख्यातामि रूपं ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥८॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । जजान । सूर्यं । उषसं । सुऽदंसाः ॥८॥

विश्वे सर्वे देवा इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरुणि बह्वनि

व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनंति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंत्वाद्विद्यते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं वां बुलोकं उत अपि चेमामिममंतरिक्षलोकं च एतांस्तीन् लोकान् दाधार । सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकाशं अजान । उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. पठितं । अत्रापि तदेव पठ्यते किमिति पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तत्रेन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुषि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनंति । मीञ् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृञ् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लिट्स्वरः । अजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । सुदंसाः । सोमंनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।

न द्यावं इंद्र तवसंस्तु ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥९॥

अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । महित्वं । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमं ।

न । द्यावं । इंद्र । तवसं । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरंत ॥९॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवीजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलब्धिताः सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सरास्तु तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसौ परिमाणे । मस्यते परिमीयते विंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । शरदः । शृ हिंसायामित्यस्मात् शृद्धमसोऽदित्यधिकारणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां तृणगुल्मवनस्यतीनां तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्तीनामन्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे त्वं सद्यो अपिब इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च । त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्रानु त्वाहिघ्ने अध देव देवाः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यच्च द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥१०॥

त्वं । सद्यः । अपिबः । जातः । इंद्र । मदाय । सोमं । परमे । विऽव्योमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथा । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥१०॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ समंताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अत्र रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सीमन्नित्यादिना मनिन् । ज्वरत्वरित्यादिना जट् । विशेषणौ म व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिपि इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतिः कृवापाजिमिस्विद्धिः अथमुभ्य उपप्रत्ययः । णित्वाद्बुद्धिः । दधातिर्वहिहाधाभ्यम्कंदसोत्यमुन् । णिदित्यमुवृत्तेरातो युक् चिण् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥१०॥

अहन्निहं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध् द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽक्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अध् । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बह्वि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरन्तमहिं । आ समन्ताज्जलपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्यथैकतरया स्फिग्या कथ्या चां भूमि-मवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेर्लङि सिल्लोपि रूपं । अहिं । हन् हिंसागत्योः । आङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इणप्रत्ययः । डिच् पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादावुदात्तत्वं । ओजायमानं । ओजःशब्दादाचारार्थं कर्तुः क्वङ् सलोपश्चेति क्वङ्प्रत्ययः सलोपश्च । डिच्त्वादात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सीचो धातुः । अस्मान्नुजंतात्तुश्चंदसीतीथमुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्चान्दसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लङि रूपं । स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञां बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जप्त्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । चां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरूपपदादपि उग्रप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति चा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतीदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्नुदात्तत्वादात्मनेपदं । थास्वदादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि ते इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविष्प्रदानेन वर्धयिता भूवि । भवति खलु । उत अपि च सुतसो-मोऽभिषुतसोमवाच्येधो यज्ञस्तव प्रियः । स त्वं यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेना-नुधीयमानेनानेनाव । फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहने कर्मणावत् । रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यन्तस्य नन्वादिवात् ल्युप्रत्ययः । लित्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लङि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन् हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्य चेति क्यप् तकारश्चांतादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्चान्दसे लङि रूपं । निघातः ॥

यज्ञेनेद्रमवसा चक्रे अर्वागैर्न सुम्नाय नर्थसे ववृत्यां ।

यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिस्त नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्र । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नर्थसे । ववृत्यां ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षकेण यज्ञेनेन्द्रं स्वामर्वागाचक्रे । हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति । तथाहं नर्थसे नवतराय सुम्नाय धनाद्यैर्न स्वामा ववृत्यां । यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तोचैर्ववृधे । तथा य इन्द्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोचैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः क्रियमा-

गिरधुनातनेः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नवसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोप ईका-
रलोपश्चादसः । नित्वादायुदात्तः । ववृत्तां । वृत्तु वर्तने । लिङि वज्रत्वं कंदसीति शपः सुः । व्यत्ययेन परस्मै-
पदं । निघातः । ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शेषिकार्थे
मध्यान्तः । पा० ४. ३. ८. इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य तन्मन्त्राश्च प्रत्यया वक्तव्या नू
इत्यादेशश्चेति तन्मन्त्रयो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणां जजान स्तवै पुरा पार्यादिंद्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥१४॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्र । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांत । उभये । हवन्ते ॥१४॥

यद्यदा धिषणेन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं जजान । करोमि । बुद्धेः
स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽहः पुरा पूर्वं स्तवै । स्तवानि । यत्र यस्यां
धिषणायामेव जातायां सत्यां स इंद्रो नोऽस्मान्हसः पापरूपाहारिब्रह्मायथा पीपरत् यथा पारं नयेत्
तथास्मदुभयपार्थवर्तिधनार्थिनो जना हवन्ते । आहुयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । नावेव यांतं । यथा नद्यादिषु नीकया
यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवन्ते । आहुयन्ति । तद्वत् ॥ विवेष । विषु व्याप्तावित्यस्य लिटि
णलि रूपं । लिटस्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः ।
अम गत्यादिषु । अमेर्ङ्क् च । उ० ४. २१२. इत्यमुन्प्रत्ययो ङगागमश्च । लिटस्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरण-
योरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासित्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लिटस्वरः । नावेव । शुद प्रेरण इत्य-
स्माह्वानुदिभ्यां डीः । उ० २. ६४. इति डीप्रत्ययः । नुद्यत इति नीः झवः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं ।
इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४. ।
इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपं ॥

मार्थंदिने सवन आप्रीधीयस्य आपूर्णो अस्वेति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आपूर्णो अस्य कलशः स्वा-
हेति मार्थंदिन्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबन्धे ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इंद्र ॥१५॥

आऽपूर्णेः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबन्धे ।

सं । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रदक्षिणिदभि । अभि । सोमासः । इंद्र ॥१५॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः
कलशः पिबन्धे तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तत्र दृष्टान्तः । कोशं सेक्तेव । यथा
सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतिः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो
दत्तास्ते सोमा इंद्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हृषार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिणेन समाववृचन् । सम्यगावृत्य
वर्ततां ॥ आपूर्णेः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरन्तर इति
गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादायुदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । पिब
चरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबन्धे । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शथीप्रत्ययः । शित्वात्पिबादेशः । नित्वादायु-
दात्तः । अववृचन् । वृत्तु वर्तन इत्यस्य लङि शपः । वज्रत्वं कंदसीति तस्य शपः सुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रत्वं
कंदसीति द्वे वङागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रेयः परि षंतो वरंत ।
 इत्था सखिभ्य इषितो यदिद्रा दृहं चिदरुजो गव्यमूर्ध्व ॥१६॥
 न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रेयः । परि । संतः । वरंत ।
 इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इंद्र । आ । दृहं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्ध्व ॥१६॥

हे पुरुहूतं गभीरो गभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रेयः शिलास्त्वां न वरंत । न वारयन्ति । किंतु त्वामनुहृत्य वर्तन्ते । यद्यस्मादित्येत्यमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृहं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्ध्वमूर्धानलमारुजः । सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोग्ये च । अस्मादीरचप्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च गभीरगंभीरी । उ० ४. ३५ । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । खन्दू प्रस्रवणे । खंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः । परि षंतः । संतः । अस्तिः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भासस्त्यर्थचपर इति षत्वं । केचित्परिः क्रियान्वयमिच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृत् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिदंमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥१७॥
 शुनं । हुवेम । मघवान् । मिदं । मस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।
 शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥१७॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥११॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्तोत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरंत्यानुष्टुप्बिति । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नय एव ऋषयः श्रिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात् एव ऋषिः । अंत्यानुष्टुप् श्रिष्टास्त्रिष्टुभः । इंद्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नयश्च सूयते तथापीन्द्र एव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य मुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्कुतुह्योः संभेदमाययावनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नदीं दृष्टोत्तरणार्थमावाभिस्तिसृभिरुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।
 गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पर्यसा जवेते ॥१॥
 प्र । पर्वतानां । उशती इति । उपस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विसिते इति विऽसिते ।
 हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । श्रुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥१॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गतोशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टांतः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यंत्वावशे इव वडवे इव सरया गच्छंती परस्परं हृष्यंती । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तन्ते तद्वक्तुं शोभमाने ।

किञ्च मातरा । यथा मातरौ धेनुं रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । वत्सं जिह्वया लेदुमिच्छन्ती शीघ्रं गच्छ-
तस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवात्रच्छन्ती पयसा संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् ।
शुतुद्री । शु चिप्रं तु तुम्हा तुम्हेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः । अत्र लिहः । पर्वतानामुपस्थानादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अथे इव विमुक्ते इति वा विषसे इति
वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्कुतुश्री पयसा
प्रजवेते । नि० ९. ३९. इति ॥ उग्रती । वश कांती । अस्य शुतुर्दित्वाद्बहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते ।
विज् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. ७०. । षत् ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मो हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वाधा-
तुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्वाकुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
लकारस्य रेफश्चादसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्वादंतोदात्तः । विपाट् । पट गती पश बाधनस्पर्शनयोरिति
वा ण्यंतवेती विपूर्वी । शकारस्य व्रश्चादिना षत्वं । शुतुद्री । क्वादसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुह् गती । भौवा-
दिकः । डित्वादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रइषिते । प्रसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं । रथ्याइव । याथः ।

समाराणे इति संस्राराणे । ऊर्मिभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्या ।

अपि । एति । शुभे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्मिन्स्थानुच्चां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुखेन
याथः । गच्छथः । तच्च दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिनी लच्छं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे
परस्परं संगच्छत्यावूर्मिभिरक्षरैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयत्यौ शुभे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति
पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमथेति । अपिगच्छति । परस्परमैकमापद्यत इत्यर्थः ॥
इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्त्रीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ।
प्रसवं । प्रेरण इत्यस्याप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिक् याज्यायां । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वाधातु-
क्स्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्वामी । तस्मिन्मिथ्यर्थे रथाद्यदिति यत्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन
विभक्त्यलोपः । याथः । यतिर्लटि रूपं । समाराणे । अ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्वार्तेः समो गमीत्यादि-
नात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । अच्छत्वृतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिबि सेचने । भूवादिः । लसार्वाधातु-
क्स्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वी सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरौ संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वी । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संइव । मातरौ । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती

इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं स्रवंतीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुखेनायासं । विश्वामिचोऽहं
प्राप्नोऽभुवं । उर्वी महतीं सुभगां सीमाग्यवतीं विपाशं त्वामगन्म । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा
मातरौ द्वे धेनु वत्समिव संरिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । जिह्वया लेदुमिच्छन्ती यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्

समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वैणान्वयः ॥
अयासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं । इडभावश्छांदसः । अगम्य । गमेल्लिङि वज्रत्वं छंदसीति शपो लुक् । स्वीत्येति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गत्वर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधा-
तुक्स्वरिणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पयसा पिबन्माना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

एना । वयं । पयसा । पिबन्मानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥४॥

एवं स्तुति नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । एनैनेन पयसा पिबन्मानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेन्द्रेण कृतं संदिष्टं
योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्यकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो वयमास्महे । द्वयोर्बज्रवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः
सर्गं गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तवे । निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्नसी विप्रो ब्राह्मणो नद्यो
नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । मुपां मुलुगिति तृतीयाया
आजादेशः । छडिदमिति विभक्त्यनुदात्तत्वं । पिबन्मानाः । पिबि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतित्स्वरः । वर्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । किंयुः ।
किमिच्छन् । क्वचि मांताव्ययप्रतिषेधः । पा० ३. १. ८. १. इति छांदसत्वाद्वाच्यं प्रतिषेधो न भवतीति क्वच् ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्रयो यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति
संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्त्वभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्ने कुशिकस्य सूनुः ॥५॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्ने । कुशिकस्य । सूनुः ॥५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम
सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने । वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो
मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुप रमध्वं । उपपूर्वो रभिरुपसंहारि वर्तते । ऋणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वन्तीषु पुरोवर्तिनीं शतुर्द्वीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामि-
त्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया सुत्यावस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं शतुर्द्वीं त्वामच्छाभिमुख्येन
प्राह्णे । प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋत-
मित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनिर्वा । प्राभिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया
सुत्या प्रक्षया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे ।
उपपूर्वाद्भूतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दात्त्वर्थे छंदसीवनिपा-
विति वनिप । वनो र चेति जीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । आमंत्रितस्य पादादित्वात्वा-
धिकमायुदात्तत्वं । एवैः । इण् गती । इण्शीङ्भ्यां वन् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । मुप आत्मनः क्वच् । नः क्य इति नका-
रांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्वा सकारस्य ऋर्न भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अह्ने । ह्रयतेर्लुङि सिच
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३. १. ५४. इत्यादादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृचं परिधिं नदीनां ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अपः । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनां ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नयः प्रत्युचः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्वायसी वज्रबाहुः । तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघमपाहन् । जघान् । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशी देवो द्योतमान इंद्रोऽस्माननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपुरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्यैद्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः । गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायते । पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुदकैः । नि० २. २६. इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । वज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । दुधाच् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे सुती च । अग्निपणाथो रुडायलुकी च । उ० ४. १३२. इतीण । आयलुक् । वज्रव्रीही नञ्मुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । पू प्रेरणे । ऋदोरविति भावेऽप्रत्ययः । थाथघञ्कैत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापेण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति डीष् । वा कृंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदर्हि विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदौ जघानायन्नापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अर्हि । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयं न । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽर्हि मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म केदनरूपं तदिंद्रं तस्यैद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽमुरान् वज्रेण वि जघान् । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् । याति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्मादृहलोर्ध्वदिति ष्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययसकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ओव्रश्चु केदने । तुदादिः । लङि यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । समासस्वरः । परिषदः । क्लिप् । संहितायां सदेरप्रतेरिति षत्वं । जघान् । हतेर्लङि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुस्वरि कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत्। वचः। जरितः। मा। अपि। मृष्टाः। आ। यत्। ते। घोषान्। उत्तरा। युगानि।
उक्थेषु। कारो इति। प्रति। नः। जुषस्व। मा। नः। नि। करिति कः। पुरुषऽत्र।
नमः। ते ॥ ८ ॥

नयः प्रसंगादिद्रुस्त्रोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रवृत्तुः। जरितः स्त्रोत्रं विश्वामित्रं ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्या घोषानुघोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि मृष्टाः। माः विश्वामित्रोः। किं कारणं। उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्वहःमूक्येषु कारो शस्त्राणां कर्तृस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व। संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व। इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः। उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादाव्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः। ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः। मृजृष् शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। अदादित्वाच्छपो लुक्। ब्रह्मादिना षत्वं। निघातः। घोषान्। घुपिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्गतो गुण इति पररूपत्वाभावः। सवर्णदीर्घः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। युगानि। युजिर् योगे। उंकादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं। विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते। कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति तत्र पाठादेवांतोदात्तत्वं। कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया। कारो। करोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उपप्रत्ययः। आमंचितत्वान्निघातः। कः। करोतेर्लुङि त्रैमंचे घसेत्यादिना लुक्। हल्ङ्यादिना सिचो लोपः। न माञ्चोग इत्यडभावः। पुरुषत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बङ्गलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः ॥

ओ षु स्वसारः कारवे ऋणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति। सु। स्वसारः। कारवे। ऋणोत। ययौ। वः। दूरात्। अनसा। रथेन।

नि। सु। नमध्वं। भवत। सुपाराः। अधःअक्षाः। सिंधवः। स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रवृत्ता च। स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नयः कारवे स्त्रोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुषु ओ ऋणोत। ऋणोति। अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वा युष्मान्ययौ। प्राप्नोऽस्मि। यूयं सु सुषु नि नमध्वं। आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत। तथा सुपाराः। रथादीनां तीरात्सुखिनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत। किंच यूयं स्रोत्याभिः सवर्णशीलाभिरङ्गिरधोअक्षा रथांगस्याब-
स्थाधस्ताद्भवत। यदापोऽबस्थाधस्ताद्भवति तदा रथादीनि नेतुं शक्यं। तस्मात्तत्परिमाणोदका भवत्यर्थ-
मिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा। ऋणोत। शु अवश इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तत्रादेशः। पित्वाङ्गुणः। निघातः। ययौ। या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लियुत्तमे णत्वात् ओ णल इत्यौकारः। एकादेश-
स्वरः। वः। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बङ्गवचनस्य वस्त्रसाविति वसादेशः। षू। निपातस्येति संहितायां दीर्घः। नमध्वं। णमु प्रह्ले शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्त्रुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः। अधोअक्षाः। अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवक्ष्यामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च। अक्षशब्दोऽशू व्याप्तावित्यस्माद्-
शेदेवने। उ० ३. ६५। इति सप्रत्ययांतः। कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सिंधवः। आमंचितत्वान्निघातः। स्रोत्याभिः।
स्रोतःशब्दात्स्रोतसो विभाषा डङ्ङी। पा० ४. ४. ११३। इति डप्रत्ययः। डित्वाङ्गुलोपः। प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो ऋणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ। ते। कारो इति। ऋणवाम। वचांसि। ययार्थं। दूरात्। अनसा। रथेन।

नि। ते। नंसै। पीप्यानाऽइव। योषा। मर्यायऽइव। कन्या। शश्वचै। त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयत्वा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो सोचं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्वा शृण्वाम । शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नंसै । नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षयाचैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीयानेव योषा । पीयाना पुत्रं स्ननं पाययंती योषा माता यथा प्रह्रीभवति । दृष्टांतांतरं । यथा कन्या युवतिर्मर्यादेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचैः परिष्वज्जनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्रीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्रीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यादेव कन्या परिष्वज्जनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. इति ॥ कारो । संवृद्धौ शाकल्यस्तेती । पा० १. १. १६. इति प्रगुह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोव्याडुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः । पित्वाङ्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्लेकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । निस्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नंसै । गामु प्रहृत्य इत्यस्य लैयुत्तमे लेटि सिब्रज्जलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रैत्येकारादेशः । निघातः । पीयानेव । पीङ् पान इत्यस्यांतर्भावितव्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृत्तवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. सप्रत्ययः । यीतीति योषा । वृषादित्वादाबुदात्तः । शश्वचैः । प्वज्ज परिष्वज्ज इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरतोदात्तश्च ॥ १३ ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्यामं इषित इंद्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥ ११ ॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरेयुः । गव्यन् । यामः । इषितः । इंद्रजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गतक्तः । आ । वो । वृणे । सुमतिं । यज्ञियानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्थैर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजूतो युष्माकं प्रवर्तकेनेद्रेण च प्रेरितो यामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रमवक्षेयामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यच्चाह्वाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां सुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वाद् । तस्य यत्रोच्चैति लुक् । अतच्चप्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपं । झेर्लसार्वधातुस्वरि धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्वच् । एकादेशस्वरः । यामः । यस्तेरा च । उ० १. १४२. इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निस्वरः । इंद्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्वर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामित्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिब्रज्जलमिति सिप् । लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यच्चलिङ्गभ्यां घञ्जाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीर्भं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्तः । विप्रः । सुमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात । शीर्भं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्ती भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां सुतिं समभक्तः । समभजत । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुब्जादिद्वाराभं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपिता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुब्जाः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षेण तर्पयत ।

आ पृणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीमं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः । तृ लवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्यार्च्छदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनघातः । पित्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिक-स्तेतीष्ठवज्जावाट्टेरिति टिलोपः । वा क्दसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं । पृण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीमं । शीभृ कथने । स्थाप्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हंवापो योक्ताणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ येनसाघ्नौ शूनमारतां ॥१३॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्ताणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अघ्नौ । शूनं । आ । अरतां ॥१३॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीवत्काधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माकमूर्तिस्तरंगः शम्या युग-कीला युग्यकटपाश्चादिसंलया रज्जव उद्धर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हंतु । गच्छतु । स तरंगो रज्जुनामधो गच्छ-त्वित्त्वभिप्रायः । तथा हे आपो यूयं योक्ताणि ता रज्जुमुंचत । यथा न स्पृशति तथा यांत्वित्त्वभिप्रायः । येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अध्यावध्यै न केनापि तिरस्करणीये विपाटकुतुग्र्यौ शूनं समृद्धिं मारतां । आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो नदीः सुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गती । अर्तेरुत्तेति मिप्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हंतु । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्ताणि । युजिर् योगे । करणे दान्तीशसयुयुजेत्यादिना ध्रुवप्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुञ्च मोचणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य षत्वं । येनसा । वज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो ङादेशः । अघ्नौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याध्यादयश्चेति निपातनायक् । कित्वाडुपधालोपः । हो हतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां क्दसि विकल्पितत्वाद्दीर्घः । शीमावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । औदित्येति निष्ठात्वं । निष्ठा च द्वाजनादि-त्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि ल्लेः सतिशास्त्वतिभ्यश्चेत्यङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माङ्योग इत्यङभावः । निघातः ॥ ॥१४॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैपुर्मिंद्रं । अत्रासुक्रमणिका । इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अमिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च इंद्रः पूर्भिदिति सूक्तं । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्राह्मणि । आ० ५. १६. इति ॥ पृथ्वाभिज्ञवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं । इंद्रः पूर्भिद्य एक इत्यस्तिगमशृंगः । आ० ७. ५. इति ॥ उज्जिद्वलभिदोर्निष्केवत्य एतत्सूक्तं निविद्वानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्विद्वसुर्दयमानो वि शचून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥१॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शचून् ।

ब्रह्मजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्र । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विद्वसुर्वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्द्युक्तः

शत्रुनसुरान्वि दयमानो विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः । विद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्म । नि० ४. १७. इति । तादृश इन्द्रो दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभि-
रातिरत् । समंतादवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिन्द्र इति । किंच । ब्रह्मजुतो
ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृतः । यदा ब्रह्मणा जगत्सद्भा प्रेरितस्त्वा स्वशरीरेण वावुधानो वर्धमानो भूरिदात्रः ।
दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधं । बह्विधायुधोपेतः । तादृश इन्द्र उभे रोदसी बावापुथित्या-
वापुणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भित् । भिदिर् विदारणे । क्षिप । अतिरत् । तरतेर्बल्येन शः । ऋत इडातो-
रितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः । विद्वसुः । विदेरन्तर्भावित्त्वर्थस्य शतर्यदादित्वाच्छपो
सुकि सति प्रत्ययस्वरिण शत्रुदत्तत्वं । बह्वीही पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसायहणेपु ।
आत्मनेपदी । लट् । शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । ववुधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहिता-
यामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दाम्नीत्यादिना ध्रुप्रत्ययः । बह्वीही
पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । अपुणत् । पूण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरमुनि
रूपं । नित्स्वरः ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्रं शितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिं । इयर्मि । वाचं । अमृताय । भूषन् ।

इन्द्रं । शितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महेनीयस्य सुत्यस्य तविषस्य बलवतस्ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां
वाचं स्तुतिलक्षणां ममृतायान्नार्थं प्रियमि । प्रकर्षणोच्चारयामि । मानुषीणां शितीनां मनोजातानां मनुष्याणां
उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावाग्रतो गता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पूजायां ।
महेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. इति हलोप इत्यनुवृत्ती महेत्येति खप्रत्ययो हलोपश्च । मह्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः ।
खातस्याऽस्मादेः । पि० १०. ६. इत्यन्तोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य ।
तवतेष्टिषचप्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । जूतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । इयर्मि । अतिर्जुहोत्यादिः । अतिर्पि-
पत्थींश्चैत्यभ्यासत्वे । अभ्यासस्येतीयडादेशः । पादादित्वात् निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार
इत्यस्य शतरि रूपं । शत्रुर्लसार्वधातुकस्वरि धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनो-
जातावित्यञ् । पुगागमः । टिड्ढाणजिति ङीप् । जित्स्वरः । दैवीनां । देवाद्यञजावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत्
ङीप् । जित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिष्कानिश्चनिपश्येति वनिप् । ऋदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्व्यंसमुशध्वनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रं । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षनीतिः ।

अहन् । विऽअंसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इन्द्रो वृत्रमसुरमवृणोत् ।
बलेनानुधत् । तथा वर्षणीतिर्युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मेन्द्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनी
ऽसुरान् ग्रामिनात् । प्रकर्षणावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यंसं विम-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तारि हते सति राम्याणां । रमणं
स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हतीति राम्या रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् ।
प्रकटा अकरोत् । रात्रीणामसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्रात्रिसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां

विक्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा सोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेना इति ॥ अवृणोत् । वृत्रं वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिरुत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । वज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीञ् हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । उशधक् । वश कांती । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । धेत् पणि । घेट ई च । उ० ३. ११. इति नप्रत्यय ईकारश्चांतादेशः । गुणः । धर्यति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति । ऋग्वे० १. २. ३. इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । राम्याणां । रसु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यदा रमेरंतर्णीति ण्यर्थादध्यादय्येति यकप्रत्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीति यास्तुः । नि० २. १८. । वर्णव्यत्ययः ॥

इंद्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविंदज्योतिर्बृहते रणाय ॥४॥

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविंदत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥४॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इन्द्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नृशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगिरोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रून्जैषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात्मकैर्षणादीपयत् । ततो बृहते रणाय युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत् । अलमत ॥ स्वर्षाः । षण् दानि । कृप । जनसज्जनां सम्मूलोरित्वात् । सनो-तेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्यादिपुपसंख्यानमिति विसर्जनीयस्य इत्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्णादेशः । लिप्स्वरः । पृतनाः । पुङ् व्यायामे । कृपुभ्यां किदिति तनप्रत्ययः । व्याप्रियतेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निन्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगता । इष गतो । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिमुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुत्रतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन चानि । शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना उपप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविंदत् । विद्वद् लाभ इत्यस्य श्रे मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादिनिघातः । रणाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । म० १. ४. ३२. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिष्ठो रूपसंख्यानमित्यप्रत्ययः । रणति शब्दं कुर्वति परस्परं योद्धारोऽचेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवह्धानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयद्विय इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥५॥

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥५॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना नृवन्मनुष्यवदा विवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बहूनि नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेश । स इंद्रो जरिचे स्तोत्र इमा दृश्यमाना धिय उपसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता धियो ऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रातिरत् । स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्त्रोषः परस्मै मंचवर्णः । शुक्रवर्णामुदु नो यंसति धियं । ऋग्वे० १. १४३. ७. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । कृप । धातुस्वरः । बर्हणाः । वृह वृद्धौ । अस्माद्युच् बज्जलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विवेश ।

विशतेर्लिटि रूपं । निघातः । नृषत् । नृशब्दान्तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । नद्या । नरेषु साधूनीत्यर्थे तच्च साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य यंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्लिप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दश्च । पा० ७. २. १०९. इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेत्यत्येन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्य-
शादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ १५ ॥

महो महानि पनयंत्यस्येंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयंति । अस्य । इंद्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सं । पिपेष । मायाभिः । दस्यून । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽस्यैतादृशसामर्थ्यस्येंद्रस्य महानि महनीयानि पुरुणि बह्वनि सुकृता सुप् कृतानि कर्म वृज-
हननादीनि कर्माणि पनयंति । सुवंति । इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमन्त्रार्थभेदात्पदकाले
नोत्सृज्यते । तादृश इंद्रो वृजनेन । वज्रंते शचवोऽनेनेति वृजन् वलं । तेन बलेन वृजिनान्पापरूपानसुरान्
सं पिपेष । सम्यक् चूर्णीचकार । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तन्नीजो बलमस्येत्यभि-
भूत्योजाः शत्रूणां परामर्शे समर्थः । तादृश इंद्रो दस्युनुपचयितृनुसुराभ्याभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयंति ।
पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वः क्दादसः । निघातः । वृजनेन । वृजी वर्जने ।
कृपवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजी वर्जने । वृजेः क्लिप् ।
३० २. ४७. इतीनचप्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वतः । अश्रं आदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णन
इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिभवनं । भावे क्तिन् । ताद्री च नितीत्यभेः प्रकृतिस्वर-
त्वं । अभिभूतावोजो यस्येति सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य वज्रव्रीहिरिति समासः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेंद्रो मूहा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सदेने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणंति ॥ ७ ॥

युधा । इंद्रः । मूहा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः । सदेने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणंति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपुरकः स इंद्रो मूहा
महता युधा युधेन वरिवः । मृशं त्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युधेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवन-
शीलेभ्यः स्तोतृभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणापिहोत्रादिकर्मार्थं
वसतो यजमानस्य सदेने गृहेऽस्येंद्रस्य तानि वृत्रहननवज्रप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणंति । सुवंति ॥
युधा । युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तता । वरिवः । वृज् वरण
इत्यस्य यङ्लुकि ऋतस्येत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादसुन् । बाङ्लकाट्टिलोपः । निस्वरः । चकार । करो-
तेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्न्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाद्दस निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ।
तदस्यास्थस्मिन्निति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणंति । गृ
शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

सचासाहं वरेण्यं सहोदां संसवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान् यः पृथिवीं द्यामुतेमामिंद्रं मदंत्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

स॒चाऽसहं॑ । वरे॑ण्यं । स॒हऽदां॑ । स॒सऽवांसं॑ । स्वः॑ । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।
स॒सानं॑ । यः । पृथि॒वीं । द्यां । उ॒त । इ॒मां । इ॒न्द्रं । म॒दंति॑ । अ॒नु । धी॒र॒णासः॑ ॥ ८ ॥

धीरणासो धिया सुत्या रणयंतः स्तोतारः सचासाहं सहतो वृचादेरभिभवितारमत एव वरेण्यं सर्वैर्व-
रणीयं सहोदां दुर्बलस्वार्थिनो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वयं स्वर्लोके च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनु
मदंति । हृष्यंति । हर्षमनु स्वयं हृष्यंतीत्यर्थः । य इन्द्रः पृथिवीसुत अपि च द्यां दुर्लोकमिमामिममंतरिचलोकं
चैतांस्त्रील्लोकान् ससानं तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदंतीत्यन्वयः ॥ सचासाहं । षह मर्षणे । कंदसि सह
इति शिवः । शित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं । षण संभक्तावित्यस्य कृसाविडभावे नकारलोपि रूपं । प्रत्ययस्वरः ।
ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदंति । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया सुत्या रणा येषां ते धीरणाः । वज्रग्रीही पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः ॥

स॒साना॒न्याँ उ॒त सूर्यं॑ स॒सानेन्द्रः॑ स॒सान पु॒रु॒भोज॑सं गां ।
हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भो॒गं स॒सान ह॒त्वी द॒स्यून॑प्रा॒र्यं व॒र्णे॑मावत् ॥ ९ ॥
स॒सानं॑ । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्यं॑ । स॒सान॒ । इ॒न्द्रः । स॒सान॒ । पु॒रु॒भोज॑सं । गां ।
हि॒र॒ण्यय॑ । उ॒त । भो॒गं । स॒सान॒ । ह॒त्वी । द॒स्यून॑ । प्र । आ॒र्यं । व॒र्णे॑ । आ॒वत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंचे प्रतिपादितः स इन्द्रोऽत्यान्त्यान् ससान । युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च सूर्यं जगत्प्रकाश-
कमादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनेः क्षीरादि-
द्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजः । क्षीरादिरूपबहुविधानोपेतां गामभिर्होचादिसिद्धार्थं ससान । तेभ्यो ददौ ।
उत अपि च हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो
दस्यूनं बाधकानसुरान् हत्वी हत्वार्यमुत्तमं वर्णं वैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥
ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्यं । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं मयद्वैतयोः
। पा० ४. ३. १४३. इति विहितस्य कंदसि विषय च्छब्दवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कंदसीति निपातना-
मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हृतेः क्कार्थं क्त्वाद्यादयश्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् ।
अवतेर्लङि रूपं ॥

इ॒न्द्र ओष॑धीर॒सनो॒दहानि॑ व॒न॒स्पती॑र॒सनो॒दं॒तरि॑क्षं ।
वि॒भेदं॑ व॒लं नु॑नुदे वि॒वा॒चोऽथा॑भव॒हमि॒ताभि॑क्र॒तूनां॑ ॥ १० ॥
इ॒न्द्रः । ओष॑धीः । अ॒स॒नो॒त् । अ॒हानि॑ । व॒न॒स्पती॑न् । अ॒स॒नो॒त् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
वि॒भेदं॑ । व॒लं । नु॑नुदे वि॒वा॒चः । अ॒थ । अ॒भ॒वत् । द॒मि॒ता । अ॒भि॑क्र॒तूनां॑ ॥ १० ॥

तादृश इन्द्र ओषधीः पक्कफलसंयुक्ताक्षुण्णगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथाहानि
दिवसांश्चायुष्परिकूप्यार्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्पतीन्यन्त्यार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथा-
न्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा वलं । संत्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं विभेद । उदकप्रेरणार्थ-
मभिंदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाध । अथानंतरमभिक्रतूनां ।
क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयि-
ताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । षणु दान इत्यस्य
लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्कारप्रभृतिस्वात् सुडागमः । वनशब्दो नक्षत्रिषयस्तेष्वुदात्तः । पतिशब्दः प्रत्यय-
स्वरेणानुदात्तः । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभेद । भिदिर् विदारण इत्यस्य लिटि

रूपं । लिट्स्वरः । मुनुदे । मुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दमु उपशम इत्यस्य तुवि रूपं । चित्स्वरः । अभिकृतूनां । वज्रग्रीहो पूर्वपदस्वरः ॥

मुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

मृण्वन्तमुयमूतये समत्सु घन्तं वृचाणि संजितं धनानां ॥११॥

मुनं । हुवेम । मघवान् । इन्द्र । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

मृण्वन्तं । उयं । जतये । समत्सु । घन्तं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥११॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥१६॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तिष्ठा हरी इत्यमुक्तमणिका ॥ अपिष्टुति मरुत्व-
तीयशस्त्रे निविज्ञानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ इन्द्राग्न्योः
कुलायनामन्येकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविज्ञानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु दृहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. ।
इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये कंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा उ
त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा
शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥१॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र रथे खंदने युज्यमाना संयुज्यमाना हरी अश्वावभिलक्ष्य कंचित्कालमा तिष्ठ ।
तत्र दृष्टांतः । वायुर्नेति । यथा वायू रथे नियुज्यमाना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् ।
अथ रथाकृढस्त्वं नोऽस्मानच्छाभिलक्ष्या याहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मै अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः
सोमलक्षणमन्नं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ते तव मदाय हृषाय स्वाहाकृतमिमं सोमं
ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्थ च रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चित्पिषुः सार्यो न गावः
। अश्वे० ७. २३. ४. इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोपि रूपं । तिष्ठादेशस्यानुदात्तः ।
याहि । यातेर्लोपि रूपं । हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण् । आतो
युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लोप्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद भक्षणे । अदेर्नुम
धश्चेत्यमुमुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिमिस्रद्धा स्वयमत्तीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽन्ति च
भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । तै० उ० २. २. इति । लिट्स्वरः । अस्मे । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः ।
ररिम । रातेर्लोपि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्षा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्र ॥२॥

उपं । अजिरा । पुरुहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । संभृतं । विश्वतः । चित् । उपं । इमं । यज्ञं । आ । वहातः । इन्द्र ॥२॥

हे इन्द्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमनशीली सप्ती सर्पणशीली
हरी हरिणामकावक्षी रथस्य धूर्षु युगप्रातिषूपा युनज्मि । अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा

गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः संभृतं अभिर्यजुभिः सविता सोमैरित्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीदं त्वामुपा वह्नातः । तावन्थी सम्यगावहतां ॥ धूर्षु । धूर्वी हिंसार्थः । कृिप् । राक्षोप इति वकारलोपः । वीरपधाया इति दीर्घः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तता । युनज्मि । युजिर् योगे । बधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रष्ट । द्रु गतावित्यस्य छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । वह्नातः । वहर्लेत्याडागमे रूपं ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्घ्रि धानाः ॥३॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ई । अ॒व । त्वं । वृष॒भ । स्व॒धाऽवः ।

यसेतां । अ॒श्वा । वि । मु॒च । इ॒ह । शो॒णा । दि॒वेऽदि॒वे । स॒दृशीः । अ॒ङ्घ्रि । धा॒नाः ॥३॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो तपुष्पा तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रत्नकावश्चावुपो नयस्व । अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च त्वमीमेनं यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णी तावन्श्वाविहास्मिन्देवयजने वि मुच । विमुक्तौ तावन्थी यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्वि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं । तपुष्पा । पा रक्षणे । आतोऽनुपसर्गे कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य इत्वं । निघातः । यसेतां । यमु अदन इत्यस्य लोव्यातामि रूपं । पादादिवादनघातः । आतामो लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि रूपं । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति कञ्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्वतुष्विति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अङ्घ्रि । अद भक्षण इत्यस्य लोव्यदादित्वाच्छपो लुक् । ङङ्लभ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । धापवस्वज्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्वादिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया । सूचितं च । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युर् नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ० ७. ४. इति ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादं आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वां उप याहि सोमं ॥४॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युन॒ज्मि । हरी॒ इति । सखा॑या । स॒धऽमादे । आ॒शू इति ।

स्थि॒रं । रथं । सु॒खं । इन्द्र॑ । अधि॒ऽतिष्ठ॑न् । प्र॒जान॑न् । वि॒द्वान् । उप॑ । या॒हि । सोमं ॥४॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यी सधमादे । मावन्ति योद्धारोऽवेति मादो युञ् । सहमादः सधमादः । तस्मिन्मुदे सखाया समानप्रसिद्धी अत एवाशू चिप्रगमनोपेतौ ते तव हरी अथौ ब्रह्मणा सोत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन्वित्याद्यगमत ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि कृिप् । युनज्मि । युजेर्लोटि रूपं । निघातः । सधमादे । मदी हर्षे । अधिकरणे घञ् । सध मादस्थयोर्ऋदसीति सहस्य सधादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा । सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । ऋदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥५॥

मा । ते । हरी॒ इति । वृष॑णा । वी॒तऽपृष्ठा । नि । री॒रम॑न् । य॒ज॒मा॒ना॒सः । अ॒न्ये ।

अ॒तिऽआ॒या॒हि । श॒श्व॒तः । व॒यं । ते । अ॒रं । सु॒तेभिः । कृ॒ण्वाम॑ । सोमैः ॥५॥

हे इंद्र वृषणा कामानां सेचकी वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागी ते तव हरी अन्ये असदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिरभिषुतेः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृण्वाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बह्वनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कात्यादिषु । अस्मात्कृतप्रत्ययः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । रसु क्रीडायामित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । न माञ्छोग इत्यङभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोङि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः । कृण्वाम । कृणोतेर्लोङि रूपं । निघातः ॥ १७ ॥

तवायं सोम इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्ङिद्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५. ५. इति ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इंदुमिंद्र ॥ ६ ॥

तवं अयं सोमः । त्वं आ इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तमं । सुमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमं । जठरे । इंदुं । इंद्र ॥ ६ ॥

हे इंद्र अयं सोमस्तव त्वदर्थमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि । आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्मिन् सोमं पाहि । पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्विंद्रुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर आ दधिष्व । धारय । यथा नभिरधस्तात्त गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्भिन्नरूपं वा तदित्यतो नोत्पद्यते ॥ इहि । इण् गती । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं । उंकादिस्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । लित्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि कंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इंदुं । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारादेशः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णे ते बर्हिः सुत इंद्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वन्ते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णे । ते । बर्हिः । सुतः । इंद्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिभ्यां ।

तत्तऽओक्से । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वन्ते । तुभ्यं । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णे । विसृतं । तथा सोमश्च त्वदर्थं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्यामत्तवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः । तदोक्से । तद्वर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै । पुरुशाकाय वज्रभिः सुत्याय यद्वा वज्रसहायाय वृष्णे कामानां वर्षिचे मरुत्वन्ते । मरुतो देवविशः । तद्वन्ते । एवंभूताय तुभ्यं हवींषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णे । कृत् आच्छादन इत्यस्य ऋत इजातोरिति त्वं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । अद् भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे तवेत्यर्थः । नित्स्वरः । तदोक्से । वज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वज्रोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । छदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वन्ते । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य अण्स्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिंद्र गोभिर्मधुमंतमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्याऽनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमं । नरः । पर्वताः । तुभ्यं । आपः । सं । इन्द्र । गोभिः । मधुऽमृतं । अक्रन् ।
तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वता ग्रावाण आपश्चेति सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः
पयोभिर्मधुमंतं माधुर्योपितं समक्रन् । सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्क-
र्माभिः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः सुतीरन् प्रजानन् त्वं तस्य पाहि । इममभिषुतं भ्रूमं
पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपं । निघातः । आगत्य । गमेर्ब्रूयि रूपं । लिट्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपं ॥

याँ अभजो मरुतं इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्मभवन्गणस्ते ।
तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्या सोममिन्द्र ॥ ९ ॥
यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वां । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।
तेभिः । एतं । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्या । सोमं । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यावद्भूतः सोमे सोमपानविषय अभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पा-
दनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभुवन्नित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैस्तेभिस्मिर्मरुद्भिः सजोषाः
संगतः सन् एतमभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमपेराङ्गव्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया
जिह्वेयं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य
लङि रूपं । कंदसुभयथेति श्लेराधधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः ।
अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । वशं कांतावित्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा
पानि । निघातः ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वी पाहि जिह्या यजत्र ।
अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताड्योर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥
इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्या । यजत्र ।
अध्वर्योः । वा । प्रऽयतं । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञं । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहृत्य सुतस्य
सुतमभिषुतं जतं वा पिब । यजत्र यष्ट्येन्द्राध्वर्यालारूपया जिह्वया वाज्रतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र
अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपितं हविषो भागं जुषस्व ।
सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंत्रितस्यावियमानत्वेन पादा-
दित्वादनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । क्यध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः ।
प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शक् शक्ती । स्फायितं चीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिह-
सीत्यादिना तन् । नित्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्त्वाच्छीलिकस्तुन् । नित्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य
लोटि रूपं । निघातः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उयं । जतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥
पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

इमामू ध्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैपुभमेन्द्रं । अचानुक्रमणिका । इमामू घृणां चोरोऽपश्यत् सा निर्द-
हेच्छस्यमानेति श्रूयत इति । दशम्या आगिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अपिष्टोमे माध्यंदिनस-
वनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामू ध्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वच । आ० ५. १६. ।
इति ॥ पृष्ठाभिप्रवषडहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपा-
तसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्विच्छंति त्वा । आ० ७. ५. । इति ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवंति रवंति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा
यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण भ्रियते धार्यते यच्चार्थमिति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा । इमा-
मिमं सोममिमां स्तुतिं वा सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुषु संपादय । तथा स इन्द्रः सुते सुते सोमे
ऽभिषुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्वावृधे । वर्धते । य इन्द्रो महद्भिः कर्मभिरसुरवध-
मेघभेदनादिलक्षणीर्वापरिः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धो भूत् । स इन्द्र इति पूर्वेणान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति
कृत्यताविति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । धाः । दधातिऽक्कांदसे लुङि रूपं । निघातः । शश्वच्छश्वत् । नित्यवीप्सयो-
रिति द्विवचनं । यादमानः । टुयाच याज्ञायां । शानचि रूपं । चकारस्य दकारऽक्कांदसः । वावृधे । वृधु
वर्धन इत्यस्माज्जिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेत्यंतस्य नन्वा-
दित्वात्सुट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । श्रु अवण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा । सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो
विदाना आपुणो अस्व । आ० ५. ५. । इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिरवृषपर्वो विहायाः ।

प्रयम्यमानान्प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृणाः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वो । विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृणाः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्मानिर्लेभिताः । वृषपर्वो । वृषाणः
फलस्य वर्षकाः पर्वणि कालावयवा वर्षाया यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः ।
विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति विहाया महान् । तादृश इन्द्रो येभिर्येदंनैः सोमैर्ऋभुर्दीप्तो वर्तते हे इन्द्र त्वं
प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण मंत्रैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुषु प्रति गुभाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य
वृषभिर्ग्रावभिरभिषुतं वृणाः स्वर्गादिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्लिप् । कालाध्वनो-
रत्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिवश्चन्द्रो दिवसवाची । ऋदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । विदू लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन
शानच् । वज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः । ओहाक् त्यागे । वहिहाधाऽभ्यऽकंदसीत्यमुन् । णि
दित्यनुत्तरातो युक् चिण्कतोरिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुभाय । यह
उपादान इत्यस्य लोटि ह्री आप्रत्ययस्य कंदसि शायजपीति शायजादेशः । हयहोर्म इति भत्वं । अतो हेरिति
हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च । पिबा वर्धस्व तव छा सुतास इति
याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

पिब॑ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॑ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑पिबः॒ पू॒र्व्याँ ई॒न्द्र सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥३॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपिबः॒ । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥३॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभि-
नवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्व्यान्पुरातनान्तोमान्यथा त्वमपिब
एवैवमद्याधुना पन्यः सुत्योऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वभिमानभिनवान्तोमान्याहि । पिब ॥ पिब ।
पातेर्लोऽति रूपं । वर्धस्व । तिष्ठ उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथाद्योगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोऽति
वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः सुत्यर्थस्याध्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । निस्वरः ॥

म॒हाँ अ॒मचो॑ वृ॒जने॑ वि॒र॒प्श्यु॒यं श॒र्वः प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण्वो॒जः ।

नाहं॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑म॒मंद॑न् ॥४॥

म॒हान् । अ॒मचः॑ । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒यं । श॒र्वः । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अ॒हं । वि॒व्याच॑ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रि॒ऽअ॒श्वं । अ॒मंद॑न् ॥४॥

योऽयमिन्द्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलब्धे युद्धेऽमचः शत्रूणामभिभविता एव विरप्शी
विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाहानकारी । यद्वा विविधं रपणं सुतिलक्षणं यस्येति । स सर्वैः
सुत्य इत्यर्थः । तादृशस्त्रिंशोऽयमुन्नूणं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र
प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः ।
चनेत्यर्थः । वीरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्चमिन्द्रममंदन् । अमादयन् ।
तदा तमेनं द्यावापृथिवी व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनश्चियजीत्यादिनाचनप्रत्ययः ।
निस्वरः । विरप्शी । रप लप व्यक्तायां वाचि । श्रौणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः ।
तेऽस्य संतीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिचिपेः क्लृप्रत्ययः । रषाभ्यामिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
विव्याच । व्यचेल्लिङि णलि लिख्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदाय-
सार्थं वर्तते । एवमादित्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

म॒हाँ उ॒यो वा॒वृधे॑ वी॒र्या॑य स॒माच॑क्रे वृष॒भः का॒र्येन॑ ।

इ॒न्द्रो भ॒गो वा॒ज॒दा अ॒स्य गा॒वः प्र॑ जा॒यन्ते॑ दक्षि॒णा अ॒स्य पू॒र्वीः ॥५॥

म॒हान् । उ॒यः । व॒वृधे॑ । वी॒र्या॑य । सं॒ऽआच॑क्रे । वृष॒भः । का॒र्येन॑ ।

इन्द्रः॑ । भ॒गः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र॑ । जा॒यन्ते॑ । दक्षि॒णाः । अ॒स्य । पू॒र्वीः ॥५॥

महान्युद्धकर्माणं बलवानुयः शत्रूणां भयंकर इन्द्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे । वर्धते । वृषभः फलस्या-
भिवर्षको भगः सर्वैर्मजनीयः स इन्द्रः कार्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोचं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे ।
संगच्छते । तादृशस्त्रिंशस्य गावो वाजदाः वीरादिलक्षणाप्रदाः प्रजायन्ते । तथास्य पूर्वोर्वद्व्यस्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिङि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यं । भवे कंदसीति यत् ।
वीरवीर्यं चेत्यत्र यतोऽनाव इत्याद्यानित्यस्य ञापितत्वात्तिस्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिङि रूपं । गति-

गताविति पूर्वस्य गतेर्निघातः । कायेन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्यात् ष्यञ् । जित्वाहुपधावृद्धिः । जिह्वस्वरः । वाजदाः । ददातिरातोऽनुपसर्गे कः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिगन्नितीनप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिंधवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदंद्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिंधवः । प्रऽसवं । यथा । आयन् । आपः । समुद्रं । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इंद्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ई । सोमः । पृणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं । प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः । तममुच्छ्रय यद्यदा प्रायन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महान्तं समुद्रं रथ्येव रथिन इव जग्मुः । प्रीणनार्थं गच्छन्ति । तद्वत् अतश्चित्सदसो ऽस्मादयन्तरिणादसाविन्द्रो वरीयान् । उत्तरः खलु । यदीं यमेनमिन्द्रं दुग्धोऽभिषुतोऽशुर्लताखंडरूपोऽस्यः सोमः पृणति प्रीणयति । यथात्या नद्योऽल्यीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽशुभूतः सोमो वरीयांसमिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्रसवं । सवतेः कर्मण्यप् । थाथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । रथ्येव । रथस्त्र्ये रथ्याः । रथाद्यदिति यत् । सुपां मुलुगिति सुपो डादेशः । तिह्वस्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिङि रूपं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयमुनि प्रियस्थिरित्यादिना वरादेशः । जित्वादाबुदात्तः । पृणति । पृण प्रीणने । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । दादेधातोर्ध इति हकारस्य घलं । सप्तस्तथोर्धोऽधः । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिंधवो यादमाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिचैर्मध्वः पुनन्ति धारया पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिंधवः । यादमानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं । भरंतः ।

अंशुं । दुहन्ति । हस्तिनः । भरिचैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवत्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वद्वस्तिनो हस्तवन्तोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं दुहन्ति । लताखंडमभिषुण्वन्ति । तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पविचैः पावनैः भरिचैः । कर्मकरणार्थं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः । तैर्मध्वो माधुर्येपिताक्तोमान्युनन्ति । शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि वृक्षत इति डः । डित्वाट्टिलोपः । यद्वा । उन्दी क्लेदने । संपूर्वस्य स्काथितंवीत्यादिना रक् । कित्वाहुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । दुयाच याज्जायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । उभुञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादशिनादिभ्य इचोचाविति चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूज पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सर्वना पुरुणि ।

अन्ना यदिद्रं प्रथमा व्याशं वृचं जघन्वाँ अवृणीत् सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सर्वना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इंद्रः । प्रथमा । वि । आशं । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत् । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रा हव । यथा इन्द्रा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ईं सोऽयमिन्द्रः पुरुषाणि सक्ता चीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यज्ञा भक्षणीयानि सोमादीन्यज्ञानि यद्यस्माद्वाश विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हंतैन्द्रः सोमं माध्यादिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे । सुषिकुषि-
शुषिभ्यः क्सिः । उ० ३. १५५ । कुष्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिप्स्वरः । विव्याच । व्यचेल्लिटि रूपं । अज्ञा । अद भक्षणे । अवयत इत्यत्र । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिप्स्वरः । वृचं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हंतैः क्लसाविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृड् संभक्तावित्यस्य लङि रूपं ॥

आ तू भर माकिरेतत्परि षाड्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इंद्र यत्ने माहिनं दक्षमस्त्यस्मभ्यं तद्वयं प्र यंधि ॥९॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्यात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इंद्र । यत् । ते । माहिनं । दक्षं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽअश्वं । प्र । यंधि ॥९॥

हे इन्द्र तु विप्रं धनमा भर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि षात् । प्रतिबध्य तिष्ठत । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्वा हि । जानीमः खलु । ते तव माहिनं मंहनीयं यद्दक्षं धनमस्ति हे हर्यश्व तद्वनमस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ ॥ तु । अचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरते-
लोटि रूपं । माकिः । निपातः । स्यात् । तिष्ठतेऽङ्कादसे लुङि रूपं । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं । निघातः । विद्वा । वित्तैर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्यौचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । वसुपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं । महेरिणश्चेतीनएप्रत्ययः । णित्वादु-
पधावृद्धिः । यामादित्वादाद्युदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य वा कंदसीति पितृत्वस्य विकल्पितत्वाद्वाङ्मत्वाद्दङितश्चेति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिभर्शनेऽस्मै प्रयधीत्येषा । आ० गृ० १. १५ । यद्यपि सा निर्दहेदिति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिभर्शनस्य शंसने चोदितत्वात्प्रोक्तदोषः ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन्वृजीषिन्निद्र रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इंद्र शिप्रिन् ॥१०॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इंद्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतुः । इंद्र । शिप्रिन् ॥१०॥

मघवन्धनवन्वृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभजनीयतया वरणं यस्य तत् । भूरैर्भूरि वङ्ग रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सराभ्याः । देहि । शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति वङ्गनाम । बह्वन्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । दुःश्रोत्रि गतिवृद्धोः । अस्मात्संज्ञदेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥११॥

शुनं । हुवेम । मघऽवान् । मिन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातो ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥११॥ ॥२०॥

वार्चहत्यायेत्कादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादशनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गाय-
त्रमत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयं । तथा च
सूत्रितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जरेत् । आ० ६. ४. । इति ॥ महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंच-
मारण्यके सूत्रितं । वार्चहत्याय शवसे इत्युत्तमावर्जरेत् । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इंद्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इंद्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र वार्चहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकी-
यसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मैत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् घञ् ।
हनस्तोऽचिखलोः । पा० ७. ३. ३२. । इति तकारः । जित्वादायुदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्मान्नवि-
शकिसहोद्येति यत् । संहितायां सहेः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । दीर्घश्चादंसः । वर्तयामसि ।
वृत्तु वर्तन इत्यस्य ण्यंतस्य मस इदंतो मसिरिति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इंद्र कृण्वंतु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्र । कृण्वंतु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासी शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तो-
तारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च
चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषांचिरदिकृत्स्त्रियामिति खप्रत्ययः । खखेनादेशः ।
चक्षुः । चक्षेः शिञ्छेत्युसिप्रत्ययः । शिद्वज्जावात् ख्याजादेशाभावः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिं-
साकरणयोरित्यस्य लोटि कृपं । आमंत्रितस्यावित्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः ।
वह प्राणैः । संश्लेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावुद्धिः । हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मनो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः श्ववः । तेषां
सहनमेव सह्यं । तस्मिन्नुद्देश्याकमुपस्थिते सति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा । तदुप-
लक्षितानि बलानि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कात्या-
दिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्वज्रभिः स्तोतुभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृ-
तचर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्त्रिंशस्य । यद्वा । आकृषति सर्वमनेनेति
चर्षणि बलं । तद्वारकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । षुञ् स्तुतौ । कर्मणि क्तः । थायादिस्वरः ।
संहितायां स्तुतस्तोमयोऽकंदसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजायामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः ।
चर्षणीधृतः । कृष आकर्षणे । कृषेरादेश चः । उ० २. १०५. । इत्यतिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष
विलेखने । कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धु धारणे । कृप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रं वृचाय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥५॥

इंद्रं । वृचाय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥५॥

हे इंद्र वृचाय हंतवे वृचनामकमसुरं हंतुं भरेषु युद्धेषु वाजसातयेऽज्ञोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहृतमिंद्रं बलवतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाहुयामि ॥ वृचाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । हंतुं तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रून् व्यक्तायां वाचीत्यस्य ल्युत्तम इति रूपं । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥ ॥२९॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृचाय हंतवे ॥६॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । इमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृचाय । हंतवे ॥६॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु संयामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृचाय हंतवे वृचं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृचाय । कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतूर्षु अरवःसु च । इंद्रं सास्त्राभिमातिषु ॥७॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतूर्षु । अरवःसु । च । इंद्रं । सास्त्राभिमातिषु ॥७॥

हे इंद्र द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संयामः । तस्मिन्संयामे च पृतसुतूर्षु पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु अरवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः संति तान् सास्त्रं । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्य खंतस्य अचो यत् । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांसुत्तूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभमे । ताच्छीलिकः क्लिप् । ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । सास्त्रं । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । दीर्घश्चान्दसः ॥

चातुर्विंशतिऽहनि माथ्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्ते शुष्मिन्तमं न ऊतय इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आर्यंत इव सूर्यं । आ० ७. ४. इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्रं सोमं शतक्रतो ॥८॥

शुष्मिन्तमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्रं । सोमं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥८॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवतं द्युम्निनं दीप्तिमंतं । यदा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरणशीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं सोममूतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अचागत्य पिव ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः पित्वादानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । क्षिप्रत्ययांतः । नित्वादाबुदात्तः ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्रं तानि त आ वृणे ॥९॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचसु । इंद्रं । तानि ।

ते । आ । वृणे ॥९॥

शतक्रतो हे इंद्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसीत्येषु या यानीन्द्रियाणि रूपयहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि तानीन्द्रियाण्यहमा वृणे । संभजे । यद्वा । पंचजनेषु निषाद-पंचमेषु चतुर्थे जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमा वृणे ॥ इंद्रियाणि । इंद्रियमिन्द्रबिम्बमिन्द्रवृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति घच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

अगन्निद्र अर्वा बृहद्युसं दधिष्व दुष्टरं । उन्ने शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इंद्र । अर्वाः । बृहत् । युसं । दधिष्व । दुष्टरं । उन् । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इंद्र बृहत्बृहत् अर्वाः सोमलक्षणमस्त्रामिर्दीयमानमन्नमगन् । त्वां गच्छतु । त्वं दुष्टरं दुष्टरं शत्रुभिस्तरि-तुमशक्यं युसं धनं दधिष्व । अस्त्रभ्यं प्रयच्छ । वयं तु ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादि-भिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । मो नो धातोः । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि कंदस्युभयधेति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुष्टरं । तरतेः कृच्छार्थे खल् । सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं । लिट्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

उं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इंद्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इंद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपि च परावतोऽतिदूराद्देशात्तोऽस्मानभि-लक्ष्या गहि । आगच्छ । अद्रिवः । अन्ति भक्षयति शत्रुनिव्यद्विर्वज्रः । तद्वन् हे इंद्र ते तव य उ लोको उत्तमो लोकोऽस्ति ततस्तस्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपानार्थमा गहि । आगच्छ ॥ गहि । गमेर्लोङि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । मतुवसो ऋरिति ऋः । ततः । पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । लिट्स्वरः ॥ २२ ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रानुक्रमशिका । अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वी वा ती न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तानुभावपि समुच्चि-तावस्य सूक्तस्य ऋषी इति द्वितीयः पद्यः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पद्यः । त्रिष्टुप कंदः । इंद्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्त्रनामकं सूक्तं । सूचितं च । उद्ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्त्रे । आ० ७. ४. इति ॥ एवं सर्वचाहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामन्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषां । अन्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संदृशे । सुमेधाः ॥ १॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतर्मनीषामिन्द्रविषयां स्तुतिमभि दीधय । सर्वतो दीप्तां कुश । तव वृष्टांतः । तष्टेव । यथा तष्टा तच्छेपेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवानन्यो नाश इव जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः पराश्रुत्तमानि प्रियाणीन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा । पराश्रुत्तरेष्वहःसु

क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्शतु अत्यर्थमभि मृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्देव-
भूयमगमन् ते कवयः । तान् संदृशे संद्रष्टुमिच्छामि । उक्तार्थे ब्राह्मणं । अभि तद्येव दीधया मनीषामित्यच्चा-
वाकोऽहरहः शंसत्यभिवक्तव्ये रूपमभि प्रियाणि मर्मुशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव
तदभिमर्शतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्मात्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संदृशे
सुमेधा इति ये वै ते न चक्षयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. इति ॥ तद्येव । तच्च
त्वच्च तनुकरण इत्यस्य तुनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य लोटि
शपो बङ्गलं कंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सुधुरः । आयुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ।
जिहानः । ओहाङ् गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासत्वे । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरि-
त्यायुदात्तत्वं । मर्मुशत । मृश आमर्शन इत्यस्य यङ्लुकि ह्यिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य दगागमः । तदंताच्छतरि
रूपं । नाभ्यस्ताच्छतरिति लुगभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे दृशे विख्ये चिति
केनप्रत्ययांतत्वेन निपातनादायुदात्तः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्य-
सिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नो॒त पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा क॒वी॒नां म॒नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्त॒स्त॒ द्यां ।

इ॒मा उ॒ ते प्र॒ण्यो॒ऽव॒र्ध॒मा॒ना म॒नो॒वा॒ता अ॒ध॒ नु ध॒र्म॒णि ग॒मन् ॥२॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नां । म॒नः॒ऽधृतः॑ । सु॒ऽकृतः॑ । त॒स्त॒ । द्यां ।

इ॒माः । उ॒ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः॑ । व॒र्ध॒मा॒नाः । म॒नः॒ऽवा॒ताः । अ॒ध॒ नु । ध॒र्म॒णि । ग॒मन् ॥२॥

उत्तेत्यामंत्रणे । हे इंद्र कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो
वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ । ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव सुकृतः
शोभनकर्मणः संतो द्यां दिवं ततत । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्मिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रण्यः प्रणीयमाना
मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयंत्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः सुतयो नु चिप्रं गमन् । त्वां गच्छंतु ।
उ सर्वत्र प्रसिद्धयर्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ क्षीप्सायामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच् । तस्य ङित्त्वाद्ब्रह्मिण्यादिना संप्र-
सारणं । निघातः । प्रण्यः । णीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पित-
त्वादियडादेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । गमन् । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । श्लेङित्त्वाद्गमनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः ॥

नि षी॒मि॒द॒च् गु॒ह्या द॒धा॒ना उ॒त स्त॒त्राय॑ रो॒द॒सी स॒मं॒जन् ।

सं मा॒त्राभि॑र्म॒मिरे॒ येमु॒र्वी अ॒ंत॒र्म॒ही स॒मृते॑ धा॒य॒से धुः ॥३॥

नि । सी॒ । इत् । अ॒त्र । गु॒ह्या । द॒धा॒नाः । उ॒त । स्त॒त्राय॑ । रो॒द॒सी इति॑ । सं । अ॒ज॒न् ।

सं । मा॒त्राभिः॑ । म॒मिरे॑ । ये॒मुः । उ॒र्वी इति॑ । अ॒ंतः । म॒ही इति॑ । स॒मृते॑ इति॑ संऽअ॒ज॒न्ते ।

धा॒य॒से । धु॒रिति॑ धुः ॥३॥

अत्र भूलोके गुह्या गुहाणि कर्माणि सीमितं सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय
बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते
मात्राभिः । मीयते मांतीति वा मात्राः श्लोचयाः । ताभिर्मात्राभिः सं ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परि-
च्छिन्ने चक्षुष्य । समृते परस्परं संगते उर्वीं विस्तीर्णे मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ येमुः । नियमितवतः । विष्ट-
भकेनांतरिक्षेणांतरदयच्छन् । तथा धायसे तयोर्धरणाथर्मंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इद्वधारणार्थे । गुह्या ।
गुहायां भवानि । मवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तः । दधानाः । दधातिः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ।
अजन् । अञ्जू व्यक्तिसंज्ञागतिवित्यस्य लङि असोरलोपः । निघातः । मात्राभिः । मा माने माङ् माने वा ।

ज्यामेत्यादिना वनप्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येमुः । यम उपरम इत्यस्य लिट्युसि रूपं । तिङुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्चङ्द-सीत्यमुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥४॥

आतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥४॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठतमिन्द्रं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासीत् स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्तीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रश्चरति । सर्वत्र वर्तते । वृणः कामानां वर्षितुरसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानंतर्यामितयेत्यमुः । तस्थिन्द्रस्य तत्तादृशमनुभूतपूर्वं नाम । नमयति सर्वाननेन शत्रुनिति नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियत इति नामिन्द्रस्य शरीरं कर्म वा । महदाश्चर्योपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मनामुतानि जलान्या तस्थौ । अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । नाम । णमु प्रकृत्य इत्यस्मान्नामन्तीमन्ति-त्यादिना मनिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । वज्रवीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णिङि रूपं ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः संति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥५॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । संति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रं । राजाना । प्रदिवः । दधाथे इति ॥५॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिन्द्रोऽसूत । अपः ससर्ज । पूर्वोर्वह्ण इमा अनेन सृष्टा आपोऽस्य शुरुधः संति । शुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानाविद्रावरुणौ प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं धनं दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । षूङ् प्राणिगर्भेषिमोचन इत्यस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्त्यशब्दादीयमुनि ज्य चेति ज्यादेशः । ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । निन्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पुषोदरादिः । नपाता । नभ्राएनपादिति निपातनात्तत्रः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । धीभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । राजाना । आमन्त्रितत्वान्निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपं । निघातः ॥ २३ ॥

चीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमच मनसा जगन्वान्त्रते गंधर्वो अपि वायुकेशान् ॥६॥

चीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यं । अच । मनसा । जगन्वान् । त्रते । गंधर्वान् । अपि । वायुकेशान् ॥६॥

हे राजानाविद्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्विश्वे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजमीथिः सोमादिभिः पूर्णानि चीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोऽलंकृत्यः । हे इन्द्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि

संभावनायां । यतोऽहमत्र ब्रूते यज्ञे वायुकेषां वायुवञ्चलनरमीन् गंधर्वान् सोमरश्चकान् खानभाजादीन् मनसापश्यं । ते च खानभाजादयस्तेतिरीयके सष्टमभिहिताः । खान भाजांघरि बंभरि हस्त मुहस्त कृशानवेति वः सोमक्रयणास्तान्नसध्वं मा वो दमन् । स० १. २. ७. इति ॥ भूषयः । भूष अलंकार इत्यस्य लिटि रूपं । अपश्यं । वृश्चिर् प्रेक्षण इत्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः कृसौ विभाषा गमहन्विद्विषामितीटो विकल्पितत्वाद्चेद्भावः । मो नो धातोर्व्येति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृञ् धारण इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यैर्वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥७॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यैः । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥७॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्मिन् द्रव्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वयचा इत्यादिभिर्बलजितां गां सक्म्यं संभजनाहं तत्त्वीरादिकं हविर्बु चिप्रमाममिर आदुहंति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तान्ते कवयोऽन्यदन्यतूनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यथा मायिनः प्रज्ञावन्तः संतोऽस्मिन्निद्रे रूपं स्वं स्वं रूपं नि ममिरे । इत्यन्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सक्म्यं । युजिश्चितिजां कुशेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मकप्रत्ययः कुलं च । सचनं सक्मः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यैः । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. इति यत् । तित्स्वरितः । रूपं । रूप रूपक्रियायां । खंतः । खप्पशिल्पशष्पवाप्यरूपपपेतल्याः । उ० ३. २८. इति पप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पकारलोपोऽगुणस्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥८॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययी । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे । आपऽइव । योषा ।

जनिमानि । वव्रे ॥८॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽंतर्यामितया प्रेरयितुरस्मिन् द्रव्य मे मम हिरण्ययीं सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती शोभनया सुत्या स्तुतः सन् विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयित्री रोदसी यावापृथिव्यावा वव्रे । स्तुकीयतया सर्वतो वृणुति । तत्र दृष्टांतः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीं । हिरण्यस्य विकारार्थं मयद्वैतयोरिति मयट् । अत्यव्यवास्त्ववास्त्वमाधीहिरण्ययानि कंदसीति निपातनात्पठो मकारलोपः । टित्त्वाट्टिङ्गाणञिति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । अयतेर्लङि बज्जलं कंदसीति शपः झुः । यदुक्तयोगादिनिघातः । सुष्टुती । सुप् सुनुगिति तुतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । इवि व्याप्तिप्रीणयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदित्त्वानुम । तत्पुष्पे कृति बज्जलमिति द्वितीयाया अल्लुक् । ऊदुत्तरपदस्वरः । योषा । यीतेर्मित्रीभावकर्मणो वृत्तुवदिहनि-कमिकषियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । यामादित्वादाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामि-मनिनितीमनिभ्यश्चो भूतकाले । नित्वादाद्युदात्तः । वव्रे । वृञ् वरण इत्यस्य लिटि रूपं ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यदैवी स्वस्तिः परि णः स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥९॥

युवं । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥९॥

हे इंद्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य सोतुर्महस्तादृशं श्रेयः साधयः । साधयथः । साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । यदैवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं । किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रक्षकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो देवा गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । तस्थुषः स्थिरतरस्त्रिंशस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि कृतानि कर्माणि पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावी द्विवचन इति युवादेशः । उपेयमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयः । साध संसिद्धावित्यस्य स्तं तस्य लटि रूपं । बज्रलमन्यवापीति शैलुक् । निघातः । दैवी । देवाद्यञ्जावित्यञ्प्रत्ययः । त्रित्स्वरः । स्यातं । अस्तिर्लिङि रूपं । गोपाजिह्वस्य । गुप् रक्षण इत्यस्यायप्रत्ययांतस्य क्लियतो लोपयलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्लसौ वस्विकाजाहसामिति प्राप्तस्त्रिंशः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । दृशिर् प्रेचणे । निघातः ॥

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥१०॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥१०॥ ॥२४॥ ॥३॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र इंद्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं विश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं । इंद्रं मतिर्नैवेत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लिंगादवगतव्यः ॥

इंद्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥१॥

इंद्रं । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिं । स्तोमं ऽतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इंद्रं । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो हृदयाद्वच्यमानोच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामित्रं त्वामच्छामित्रा जिगाति । समंतात्प्रच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यत्ते शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोत्रं मत्तो जायते तद्विद्धि । जानीहि । तस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्लिप्तुदास्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पङ्क्तोमासित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदास्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । तच्चू त्वच्चू तनूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुती कंदसीति जुहोत्यादिः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । निघातः । जायते । जनी प्राकुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । यदुक्तयोगादनिघातः । विद्धि । विद ज्ञान इत्यस्य षोडि हेङ्गश्चलभ्यो हेङ्गिरिति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥२॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥२॥

हे इन्द्र दिवश्चित् बीतमानात्सूर्यादपि पूर्वा पूर्वकाले भवोपःकालसंबन्धिन्या जायमाना या सुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः सुखस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणान्यर्जुना शुक्लवर्णाणि वस्त्राणि योग्यतया तेजांसि वसानास्ते अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा पुरातनी सती धीस्तव सुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्लिप् । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जोर्णिनुक्चेत्युनन् । निस्वरः । सनजा । जनैरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितृयज्ञेति यत्प्रत्ययः । रीडृत इति रीडादेशः । यस्मिन् लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अयं पतदा ह्यस्यात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥३॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्यात् ।

वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽइता ॥३॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमी यमली सूत इति यमसूरुषोऽभिमानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चनावत्रोपःकालेऽसूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनी सोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चलमास्यात् । तिष्ठति खलु । तमोहना तमसो हंतारी तपुषः । तपत्यस्मिन्सूर्य इति तपुर्दिवसः । तस्य बुधे मूल एता एतावागती मिथुना परस्परं संगती तावश्चिनी जातोत्पन्नानि वपूषि । उष्यंते निधीयंत इति वपूष्युषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । घूङ् प्राणिगर्भविसोचन इत्यस्य क्लिप् । ऊकुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्मैव धातोर्लङ्घादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् । पतू गती । शतुर्लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्यात् । षा गतिनिवृत्ती । लुङि रूपं । ह्रियोगादनिघातः । वपूषि । बुधप वीजसंताने । अतिपूषपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निधेत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । षच समवाय इत्यस्य लटि रूपं । तपुषः । तप संतापे । अतिपूषपीत्यादिना उसिः । बुधे । बन्ध बंधने । बंधर्ध्रधिवुधी च । उ० ३. ५. इति नकप्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशी धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां दृहिता माहिनावानुक्त्रोचाणि समृजे दंसनावान् ॥४॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । दृहिता । माहिनाऽवान् । उक् । गोचाणि । समृजे । दंसनाऽवान् ॥४॥

हे इन्द्र सचे प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽंगिरसो गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं योधा योधारो वर्तते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । माहिनावान्माहिमोपितो दंसनावानुक्त्रो-
चनादिकर्मवानिंद्र एषामंगिरसां दृहितानि समृजानि गोचाणि गवां वृंदान्युत्सृजे । तेभ्योऽंगिरोभ्यो ददौ ॥ नि-
दिता । निदि कृतायामित्यस्य तुचि रूपं । मर्त्येषु । वस्त्रादित्वात्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
योधाः । युध संप्रहार इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । दृहिता । दृह दृहि वृद्धावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् ।

महेरिनएचेतीनएप्रत्ययः । तदस्यासीति मतुप । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मती बह्वचोऽनजिरादीना-
मिति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे खलुगोरपादित्यनुवृत्ताविनिचक्यचक्षेति गोशब्दात्त-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सङ्ज्ञे । सङ्ज्ञे विसर्ग इत्यस्य लिटि रूपं ॥

दशपये निष्किले निविद्वानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यत्रेत्येषा । सूचितं च । सखा ह यत्र सखिभिर्नवस्वै-
रिति निविद्वानीययोराथे । आ० ९. ३. इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवस्वैरभिज्ञा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिदं दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽङ्गु । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानेः सत्वभिर्निद्रमभितः सीदन्निर्नवस्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽगिरसः केचिन्नव मासा-
म्सचमनुष्याय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्यायेति । तत्र ये नव मासान् सचमनुष्याय लब्धफला उदतिष्ठन् ते
नवग्वाः । तेः सत्वभिर्गिरोभिः सखा समानख्यान इन्द्रो यत्र यस्मिन्विले पणिभिर्नवद्वा गा अभिलक्ष्याभिस्तु
अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निद्रस्तत्तत्र विले दशग्वैः । ये दश मासाम्सचमनुष्याय लब्धफ-
ला उदतिष्ठन् ते दशग्वाः । दशभिर्दशसंख्याकैर्गिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तित्यंधकारे क्षियंतं निवसंतं
सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादिति भावः ॥
सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्योदात्त इतीएप्रत्ययः । डिञ् । समानस्य कंदसीति समानस्य सभावः ।
उदात्त इत्युक्तेन सामर्थ्यादुपपदस्येति गम्यते । आद्युदात्तः । नवस्वैः । गमेरौणादिको द्वुप्रत्ययः । बङ्ग्रीही
पूर्वपदस्वरः । अभिञ् । प्रसभ्यां जानुनोर्भूरिति विधीयमानो झुरभेत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट्
विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात् ईरसयोस्तु चेति क्कनिप्रत्ययः । तुडागमः । नित्वादाद्युदात्तः । अनुगमन् ।
गमेः शतरि बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि क्ते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिसमासः । शतुस्वरः । विवेद ।
विद ज्ञान इत्यस्माज्जिटि णलि रूपं । क्षियंतं । क्षि निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पृथ्विवेद शफवन्ममे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । संऽभृतं । उऽस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळं । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इन्द्र उस्त्रियायां क्षीरदधादिक्रमेणोत्साविष्ठां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं मधु क्षीरादि विवेद ।
अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पद्वत्पादयुक्तं शफवत्सुरोपेतं गोधनं विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे
गोः । गोरिति द्वितीयाथे षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानौ-
दार्यवान्समर्थः स इन्द्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वतरिषे गूळं गूळचारिणं मायिनमसुरं
दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अयहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके । २. ६. ३. । शुधी हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्ये-
तत्सम्यगभ्यधायि । उस्त्रियायां प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद ज्ञाने विदू ज्ञाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यासीति मतुप । इत्स्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । नमे । णसु प्रहृत्य इत्यस्य
लिटि रूपं । द्विर्वचनस्य कंदसि विकल्पितत्वादथ द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गूळ संवरणे
इत्यस्माच्छंसिगुह्यद्विभ्यो वेतिवक्तव्यमिति ऋषिः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तस्य धातुस्वरः । दधे ।
दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दधे वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिन्नतितीनप्रत्ययः । तदस्यासीति मतुप । संहिता-
यामन्येषामपि बृहत्त इति पूर्वपदस्य दीर्घः । नित्स्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रिः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपाद्वादेर्विजानन् प्रादुर्भवन् । वृचं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरिता-
त्यापादरि दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीके भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव
सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुतमस्य शत्रुन् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः
स्तोत्रं कुर्वणस्य ऋत्विज इमाः सुतिलक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्धं संभक्तावित्यस्य लङि
रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषा-
द्विभाषा । पा० ५. ४. १५४. इति कप्रत्ययः । नञ्मुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ति कपि पूर्वं । पा० ६. २. १७३. इति पूर्व-
स्यान्तोदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात्पचाद्यचि परादिस्कन्दसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अन्तु ष्यादरे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अन्तु । स्यात् । आरे । स्याम । दुःइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपा०रासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायामिहोवादिर्मकरणाय रोदसी वावापृथिव्यावनु ष्यात् ।
अनुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्थारि दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयि-
तार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः सुत्याभिमुखीकर्तुं शक्वा यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्स-
मृद्वियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपं ।
संहितायामनोत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर इति षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लजि
हिंसादाननिकेतनेषु । शत्रुनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृद्धि वृद्धावित्यस्य भावः श्रीणादिको
युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुयमूतये समत्सु घ्नन्तं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ९ ॥

शुनं । हुवेम । मघवान् । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

शृण्वन्तं । उयं । ज्ञतये । समत्सु । घ्नन्तं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ९ ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इंद्रं त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमिंद्रं । तथा चानुक्रांतं । इंद्रं त्वा गायत्रं हीति ॥ अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिः इदं सूक्तं । सूचितं च । इंद्रं त्वा वृषभमुष्टेदभीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्रं त्वा वृषभं मरुतो यस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमं हवामहे । स पाहि मध्वो अंधसः ॥ १ ॥

इंद्रं । त्वा । वृषभं । वयं । सुते । सोमं । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अंधसः ॥ १ ॥

इंदो स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतींद्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दर्शयतीतींद्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इंद्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्नलक्षणं सोमं पाहि । पिब । इंद्रशब्दं यास्को वज्रधा निर्विवेच । इंद्र इरां वृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेवे द्रवतीति वेदी रमत इति वेदे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समेधंस्तदिंद्रं स्विंद्रत्वमिति । यच्च यच्च योऽर्थोऽनुगुणस्तच्च सोऽर्थः स्वीकार्यः । इदं दर्शनादित्यीपमन्यवः । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतींद्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतममपश्यदिदमदर्शमितींद्रः । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २. ४. ३. । इति ॥ इंद्र । इदि परमैश्वर्यं इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयत इति । इंद्रशब्द उपपदे रमतेरन्येभ्योऽपि वृश्चत इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्मादृजेंद्रायेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । हवामहे । ह्रयतेर्वज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणे लटि रूपं । मध्वः । मधुशब्दः फलिपाटीत्यादिनोन्प्रत्ययांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगुणाभावः । यणादिशः । अंधसः । अदेनुंम धश्चेत्यमुन् । निस्त्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवन इंद्रं क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्रं क्रतुविदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिं ॥ २ ॥

इंद्रं । क्रतुऽविदं । सुतं । सोमं । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिं ॥ २ ॥

हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुषिर्वज्रभिः सुतेंद्र तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं पिब । पीतमिमं सोममा वृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । हर्यं गतिकांत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । पुरुष्टुत । सुतसोमयोऽकंदसीति संहितायां पत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । आहु उत्तरत्वाग्निघातः । तातृपिं । तृप ग्रीष्म इत्यस्माच्छंदसि सदादिभ्यो दर्शनादिति किन् । तस्य लिङ्गवाह्विर्वचनादि । संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निन्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्र । नः । धितऽवानं । यज्ञं । विश्वेभिः । देवेभिः । तिरः । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः सूयमान विशपते विशां मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संमन्यत इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मादीयमिमं

यज्ञं प्र तिरः । प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ शः । उपसर्गाद्बहुलमिति संहितायां
णत्वं । धितावान् । बुधाच् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बज्रब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेत्यथेन शः ।
प्रत्ययस्वरः । सवान् । वृष् सुती । सम्यागच् सुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यनच्प्रत्ययः । आमन्त्रित-
त्वान्निघातः ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तव प्र यंति सत्पते । क्षयं चंद्रास इंदवः ॥४॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यंति । सत्पते । क्षयं । चंद्रासः । इंदवः ॥४॥

हे सत्पते इंद्र चंद्रास आह्लादयितार इंदवो दीप्ताः सुता अभिषुता इमेऽस्माभिर्देताः सोमाः क्षयं ।
क्षयंति निवसंत्यज्ञादीन्येति क्षयो जठरं । प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति क्षयो निवास इत्याबुदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आह्लादने दीप्ता च । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । प्रत्यय-
स्वरः । इंदवः । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिंद्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥५॥

दधिष्वा । जठरे । सुतं । सोमं । इंद्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥५॥

हे इंद्र वरेण्यं सर्वैरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्वा । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव
बुचासः । दिवि क्षियंति निवसंतीति बुचासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्वा । दधातेर्लोपि रूपं ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्य इत्येण्यप्रत्ययः । वृषादि-
त्वादाबुदात्तः । बुचासः । क्षियतेरन्त्येभ्योऽपि वृश्चत इति उप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इंद्र त्वादात्तमिद्यशः ॥६॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इंद्र । त्वाऽदात्तं । इत् । यशः ॥६॥

गिर्वेणो गीर्भिवननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । नि० ६. १४. । इति ।
तादृशेन्द्र नोऽस्मादीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिव । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे
सिन्धुसे हे इंद्र त्वादात्तमित्यया शोधितं विशदीकृतमेव यशोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावि-
त्यस्मादनु । गिर उपधाया दीर्घाभावश्चादसः । आमन्त्रितत्वेति षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । पाहि । पा पान
इत्यस्मात्लोपि रूपं । आमन्त्रितत्वाविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादात्तं । दीप् शोधने ।
सत्यपि पकारे नानुबन्धकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्मणि क्तः । दाधा
ष्वदावित्यच्चादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्योरिति ददादेशो न भवति । खिति घुष्मच्छब्दस्य
तृतीया कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । अशू व्याप्नो ।
अशूर्युद्धेत्यमुक् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । नित्वादाबुदात्तः ॥

अभि द्युक्षानि वनिन इंद्रं सचंते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥७॥

अभि । द्युक्षानि । वनिनः । इंद्रं । सचंते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥७॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य बुक्षानि
द्योतमानान्यक्षिता अथरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवीर्षीन्द्रमभि अभितः सचंते । समवयंति । तेषु मध्ये
सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा वावृधे । स इंद्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः ।
सचंते । पच समवाच इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य निष्ठा । अच ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः ।
तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्त्वाप्र-
त्ययस्य क्त्वाच्चादयश्चेति निपातनात् ली इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्यागपेत्यादिना ईत्वं ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॑हि॒ परा॒वत॑श्च वृ॒चह॑न् । इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः॑ ॥८॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः॑ । आ । ग॑हि । परा॒ऽवतः॑ । च । वृ॒चऽह॑न् । इ॒माः । जु॑षस्व । नः॑ । गिरः॑ ॥८॥

हे वृचहन्ति अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देवात्परावतोऽतिदूराद्देवाद्वा नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आगच्छ । आगत्य च नोऽस्मादीया इमाः क्षुत्तिलक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यद॑न्तरा॒ परा॒वत॑म॒र्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इ॒द्रे॒ह त॑त॒ आ ग॑हि ॥९॥

यत् । अ॒न्तरा॑ । परा॒ऽवतं॑ । अ॒र्वा॒ऽवतं॑ । च । हू॒यसे॑ । इ॒द्रे॒ह । त॑तः । आ । ग॑हि ॥९॥

हे इन्द्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्य देशस्यार्वावतं संनिकृष्टस्य देशस्य चांतरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देवादिहास्मिन्वा आ गहि । सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अन्तरांतरेण युक्ते । पा० २. ३. ४. इति द्वितीया । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ २॥

आ तू न इद्रेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमेन्द्र । आ तू न इत्यनुक्रांतं ॥ अतिराचे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आ तू न इन्द्र मन्त्रागिति सूक्ते । आ० ६. ४. इति ॥

आ तू न॑ इ॒द्रे म॒द्ध्य॒घुवा॑नः सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां या॒ह्यद्रि॑वः ॥१॥

आ । तु । नः॑ । इ॒द्रे । म॒द्ध्य॒क् । हु॒वा॒नः । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्यां । या॒हि । अ॒द्रि॒ऽवः ॥१॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र ऊवानो होतुभिराह्वयमानस्त्वं मद्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मादीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वाभ्यां सह तु चिप्रमा याहि ॥ तु । अचि तनुधत्वादिना संहितायां दीर्घः । मद्यक् । मामंचतीति अखिग्दधुगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैत्यस्यच्छब्दस्यैकवचने मपर्यंतस्य मादेशः । विश्वदेवयोश्च टेरग्रंचती वप्रत्यय इति टेरद्रि इत्यादेशः । अद्रिसधोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्व-रनिवृत्त्यर्थमिति वचनादग्रदेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्रि-प्रत्ययस्य कुरिति कुलं । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मनुवसोरिति क्वत् । आमंचित्वान्निघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न॒ ऋ॒त्विय॑स्ति॒स्तिरे॒ ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒यु॒जन्प्रा॑तर॒द्रयः॑ ॥२॥

स॒त्तः । हो॒ता । नः॑ । ऋ॒त्वियः॑ । ति॒स्तिरे॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒जन् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः॑ ॥२॥

हे इन्द्र नोऽस्मादीये यज्ञे होता अखिक् तवाह्वानार्थमृत्वियः प्राप्तकालः सन् सत्तो निषखी वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासनेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो यावाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात्सोमपानार्थं स्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्वित्यस्मान्नत्वर्थकर्मकक्षिपेत्यादिना । पा० ३. ४. ७२. कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादत्र निघातकारस्य नत्वाभावः । अत्वियः । अतुशब्दाच्छन्दसि घसिति घस्पत्ययः । घस्ये-यादेशः । सितेति पदसंज्ञायामोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । सृञ् आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लिट् कृत इवातीरितीत्वं । द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति तकारस्य शिवः । लिट्-सप्तम्योरेषिरेजिति तप्रत्ययस्यैशित्यादेशः । पादादित्वादननिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षञ् संज्ञे । क्तिप् । अनिदितामिति गलोपः । आङन्वोऽपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । छदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् । युजिर् योग इत्यस्य लुङि लुरिरितो वेत्यङादेशः । बङ्गं कंदसीति ङङागमः । पादादित्वादननिघातः । अङागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि श्रू॒र पु॒रो॒ऽऽशं ॥३॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्म॒ऽऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । श्रू॒र । पु॒रो॒ऽऽशं ॥३॥

ब्रह्माणि स्रोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्रोत्रेण प्राप्यत इति वा । हे ब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्रोत्राण्यस्माभिः क्रियन्ते । अतो बर्हिरा सीद । स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे श्रूर समर्थेन्द्रास्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भवय ॥ ब्रह्मवाहः । वह प्रापण इत्यस्माद्वहि-
ह्राधाज्भ्यस्कृद्सीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तिरुपधावृद्धिः । आसंचितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतिः कर्मणि यक् । रिङ् शयगिबलितिति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेङित्त्वादुदात्तः । पुरोडाशं । दाशु दान इत्यस्मात्पुरसूवाङ्गत्रे श्वेतव-
होक्थशस्युरोडाशो खिन् । पुरो दाशंत एनमिति । निपातनाहकारस्य ऊकारः । ऊदुत्तरपदस्वरः ॥

रा॒रं॒धि॒ सर्व॑नेषु ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒चह॑न् । उ॒क्थे॒ष्विन्द्र॑ गि॒र्वणः॑ ॥४॥

रा॒रं॒धि॒ । सर्व॑नेषु । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒च॒ऽऽह॑न् । उ॒क्थे॒षु । इन्द्र॑ । गि॒र्वणः॑ ॥४॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय वृचहन् वृचस्य हंतर्हे इन्द्र नोऽस्माकं संबन्धिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्रोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि । रमस्व ॥ रारंधि । रमतेल्लोटि बङ्गलं कृदसीति शपः सुः । कृदस्युभ-
यथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । मूयते सोमो धेध्वित्यधिकरणे मुनोतेत्युद् ।
लित्स्वरः । एः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुभ्य इति संहितायां णत्वं ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॒स्पति॑ । इन्द्र॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥५॥

म॒तयः॑ । सोम॒ऽऽपां । उ॒रं । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒ति॑ । इन्द्र॑ । व॒त्सं । न । मा॒तरः॑ ॥५॥

हे इन्द्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं श्वसो बलस्य पतिमिन्द्र
खां रिहन्ति । लिहन्ति । तच्च दृष्टान्तः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । मन चान
इत्यस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरं । ऊर्णञ् आच्छादन इत्यस्मात्प्रत्यये गम्यमाने महति
ह्रस्वश्च । उ० १. ३२. इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं ।
रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । श्वसस्यतिमिति संहितायां षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं ।
वत्सं । वद् व्यक्तायां वाचि । अस्मादुतुवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीच्छं मातरमिति वत्सो गोबालः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ ॥३॥

स म॑द॒स्वा ह्य॑ध॒सो रा॑ध॒से त॒न्वा म॑हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥६॥

सः । म॑द॒स्व । हि । अ॒ध॒सः । रा॑ध॒से । त॒न्वा । म॑हे । न । स्तो॒तारं॑ । नि॒दे । क॑रः ॥६॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायांधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण
सह मंदस्व । हृष्टो भव । हिरच समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निंदायै विषयभूतं न करः । मा कार्षीः ॥
मंदस्व । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । तच्चाप्रातिश्लोभ्य
इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोप-
स्कान्दसः । वृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे
क्लिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्लुङि क्रेः
कमुद्गृह्णिभ्यस्कृद्सीत्यङादेशः । निघातः ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑तो ज॒राम॑हे । उ॒त त्व॑म॒स्मयु॑र्व॒सो ॥७॥

व॒यं । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽऽय॑वः । ह॒विष्म॑तः । ज॒राम॑हे । उ॒त । त्वं । अ॒स्म॒ऽऽयुः । व॒सो॒ इति॑ ॥७॥

हे इंद्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छंतस्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां सुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इंद्र उत त्वमप्यस्युरसदीयहविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । त्वयव इति प्राप्ती युष्मदस्यदोरनादेश इत्यविभक्तावपि हलादी व्यत्ययेनात्वं । प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य इत्वाभावः । स्वरविधी व्यंजनमविव्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणात्सुप उदात्त-ताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः । अस्ययुः । अस्मानिच्छंतीत्यर्थे सुपः क्वच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियार्वाङ्माहि । इंद्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि । इंद्र । स्वधाऽवः । मत्स्वे । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अर्वा प्रियी यस्य तादृश हे इंद्र अस्यदस्मत्त आरे दूरे रथे योजितावय्वी मा वि मुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवार्वाङ् अस्मदाभिमुखेन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणा-वन्निद्र इहास्मिन्देवयजने मत्स्व । सोमं पीत्वा हृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पंचमीवङ्गवचनस्य पंचम्या अत् । पा० ७. १. ३१. इत्यदादेशः । मुमुचः । मुञ्च मोचण इत्यस्य ण्यंतस्य छांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छांदसः । न माङ्गोऽय इत्युडभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमंत्रितस्य पादादित्वात्पाठिकमाद्यु-दात्तत्वं । मत्स्व । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लोटि वङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । आमंत्रितस्याविव्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः ॥

अर्वाचं त्वा सुखे रथे वहतामिंद्र केशिना । घृतसू बर्हिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाचं । त्वा । सुऽखे । रथे । वहतां । इंद्र । केशिना । घृतसू इति घृतऽसू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्र घृतसू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्ती केशिना केशिनी स्कंधप्रदेशे संबन्धमानकेशयुक्ती हरी आसद आमदनीयं बर्हिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरे रथेऽर्वाचमस्यदभिमुखं त्वा त्वां वहतां । अर्वाचं । अंचतिः क्तिन्नुगिद-चामिति लुम् । वहतां । वहेलोटि रूपं । तसौ लसार्वधातुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

उप नः सुतमिति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्यामित्रं गायत्र्यमैन्द्रं । उप न इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्ती विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिंद्र गवाशिरं । हरिभ्यां यस्तै अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । सोमं । इंद्र । गोऽआशिरं । हरिऽभ्यां । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्यदीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपा गहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्ययुरस्याम्कामयमानो वर्तते ॥ गवाशिरं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातिः क्तिव्यपसृधे-यामानुचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥

तमिंद्र मद्मा गहि बर्हिःषां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तं । इंद्र । मद् । आ । गहि । बर्हिःऽस्यां । यावऽभिः । सुतं । कुवित् । नु । अस्म्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे इंद्र यावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःषां बर्हिषि स्थितं मद् । मयतेऽनेनेति मद्ः सोमः । तमिमं सोममा गहि ।

आगच्छ । कुवित्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु चिप्रं तुष्णवः । तुष्णो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदीऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वर्हिःष्ठा । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । क्लिप् । संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं । दुत्वं । छदुत्तरपदस्वरः । तुष्णवः । तुप ग्रीष्म इत्यस्य लेख्यडागमः । कुवित्रोऽनुदात्तनिघातः । जुभादिषु नृनमन तुष्णोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाच्च णत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥३॥

इंद्र । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः । आवृते । सोमऽपीतये ॥३॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्धं प्रेरिता इत्येत्यमनेन प्रकारिणोच्यमाना मम गिरः सुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितो ऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन गच्छंतु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्या । इदंशब्दात्था हेतौ च कंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितिदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा । अगुः । इण गतावित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

इंद्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥४॥

इंद्र । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्यं च दशादितोमसाधैः स्तोमैश्चैव भिरुक्थैः शस्त्रैश्चैव कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे । वयमाहुयामः । कुविद्वज्रवारमाहृतः स इंद्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेख्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुवित्रोऽनुदात्तनिघातः ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥५॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे ।

वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥५॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः । यावन्मिस्त्वदर्धमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधन । यद्वा । वाजो ऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक हे इंद्र तान्त्वोमरसान् जठरे दधिष्व । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्मत्वर्थेऽत इतिठनावितीनिप्रत्ययः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ चेति गुणः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥ ॥५॥

विद्महि त्वां धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अधा ते सुमंमीमहे ॥६॥

विद्म । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे । अध । ते । सुमं । ईमहे ॥६॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिंद्र वाजेषु युजेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तावृशं त्वा त्वां विद्महि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव सुमं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लेटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादिनिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माच्चन उपपदे संज्ञायां भृतृवुजिधारिसहितपिदम इति खचप्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य सुमिति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्वा-दंतोदात्तः । दधृषं । अधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्लुक्प्रभ्यासस्य रीगभावस्कान्दासः । तदंतोदात्तत्वाच्च यङो ऽचि चेति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्वादंतोदात्तः ॥

इममिंद्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतं ॥७॥

इमं । इंद्र । गोऽआशिरं । यवऽआशिरं । च । नः । पिब । आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतं ॥७॥

हे इंद्र गवाशिरं गवमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्गवाभिः सुतमभिषुतं नो
ऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आहुपूर्वस्य श्रीणतिः क्रियपस्युधेया-
मानुचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्वेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इंद्र । स्वे । ओक्वे । सोमं । चोदामि । पीतये । एषः । रारंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्वे स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि ।
प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये रारंतु । अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने
तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । मुपां मुनुगिति मुपो लुक् । डयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्वे । वस्वादित्वात्स्वार्थिको
यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद प्रेरणे । ख्यंतस्य लटि रूपं । बज्रलमन्यचापीति शेषलुक् । निघातः ।
रारंतु । रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्वाभ्यासस्य नुमभावः ।
संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पङ्क्त्योमाहृदित्यादिना हृदादेशः ।
जडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिंद्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इंद्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं सुतस्य यावभिरभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे । सुतिलक्षणाभिर्गीर्भिराहुयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति
क्लिप्तः । हिष्ठवत्सरतिश्रत्यांतात्वात् । पि० १. ७. । इत्थंतीदात्तत्वं । हवामहे । ऊयतेर्लटि बज्रलं कंदसीति संप्रसारणे
रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे सुपः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम-
व्यादवद्यादित्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥ ६ ॥

आ याह्यर्वाङ्गिष्ठं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैश्वभूमिंद्र । आ याह्यष्टावित्रमुक्रमणिक् ॥ दशरात्रे चतुर्थे
ऽहनि सोमवृद्धी मार्षादिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे सोमामिश्रंसगार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ याह्यर्वाङ्गिष्ठ-
ष्टर्चान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽप्यावपनीयं ॥

आ याह्यर्वाङ्गुपं वंधुरेष्टास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोपं बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उपं । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनुं । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुचु । उपं । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इंद्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनेषाद्वयसंबंधस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे
तिष्ठन् त्वमर्वाङ्गदमिमुखः सन् आ अभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेत्तवैव
संबन्धि सोमपेयं सोमपानं त्वमनु उद्दिश्य प्रिया तव प्रियतमी सखाया समानस्थानावस्थौ बर्हिषः बर्हिषः
समीपि वि मुच । विमुच । हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति हव्यवाहः । इमे अस्त्रिजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाहुयंति ।
तस्मादागच्छेति भावः ॥ वंधुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति सप्तम्या अनुक् । प्रदिवः । सका-
रांतमव्ययं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः । इत्यतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेलौआगमानुशासनस्थानित्वत्वात्नुमभावः ॥

आ याहि पूर्वीरिति चर्षणीराँ अयं आशिष उपं नो हरिभ्यां ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमंतष्टा इंद्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । या॒हि । पू॒र्वीः । अ॒ति । च॒र्षणीः । आ । अ॒र्यः । आ॒ऽशिषः । उ॒प । नः । हरि॑ऽभ्यां ।
इ॒माः । हि । त्वा । म॒तयः । सोम॑ऽत॒ष्टाः । इ॒न्द्र । ह॒व॑ते । स॒ख्यं । जुषा॑णाः ॥ २ ॥

हे इन्द्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्या याहि । अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आङ् पुरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आशिषस्त्वमचागत्य सोमं पिबेत्पिबमादिका अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामद्याभ्यां युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं जुषाणाः सेवमानाः सोमतष्टाः सोमकारिभिः सोतुभिः कृता इमा मतयः स्तुतयो हवते । सोमपानार्थं त्वामाह्वयन्ति । हि प्रसिद्धी । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाडोऽनुनासिकस्य ऋदसीत्यनुनासिकः । अर्यः । च गतो । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तिर्यस्य स्वाभ्याख्या चेत् । फि० १. १८ । इत्वंतोदात्तत्वं । आशिषः । क्विपि शास इदङ् ह्रस्वोऽरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । सोमतष्टाः । तन्नू त्वन्नू तनूकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं नमो॑वृ॒धं सजोषा॑ इ॒न्द्र दे॒व हरि॑भिर्याहि॒ तूयं॑ ।
अ॒हं हि त्वा॑ म॒तिभि॑र्जोह॒वीमि॑ घृत॒प्रयाः॑ स॒ध॒मादे॑ म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥
आ । नः । य॒ज्ञं । न॒मः॒ऽवृ॒धं । स॒ऽजोषाः । इ॒न्द्र । दे॒व । हरि॑ऽभिः । या॒हि । तूयं॑ ।
अ॒हं । हि । त्वा । म॒तिभिः । जोह॒वीमि॑ । घृत॒प्रयाः । स॒ध॒मादे॑ । म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥

देव व्योतमान हे इन्द्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं हरिभिरश्वैः सजोषाः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमा याहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुतिभिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणं । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । ह्रियोगादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ चरणदीप्योरित्यस्मादजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च॒ त्वामे॒ता वृष॑णा॒ वहा॑तो॒ हरी॑ सखा॒या सु॒धुरा॒ स्वंगा॑ ।
धा॒नाव॑दि॒न्द्रः स॒र्वनं॑ जुषा॒णः सखा॑ स॒ख्युः शृण॑व॒द्वन्द॑नानि ॥ ४ ॥
आ । च । त्वां । ए॒ता । वृष॑णा । वहा॑तः । हरी॑ इति । सखा॒या । सु॒धुरा । सु॒ऽअंगा॑ ।
धा॒नाऽव॑त् । इ॒न्द्रः । स॒र्वनं॑ । जुषा॒णः । सखा॑ । स॒ख्युः । शृण॑वत् । व॒न्द॑नानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो सुधुरा शोभनया धुरान्विती स्वंगा शोभनावयवोपेती सखाया शोभनख्याभावेतिती हरी त्वामा वह्नातस्य । यज्ञं प्रत्यागमनाय रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् मृष्टयवोपेतं सर्वं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः स इन्द्रः सख्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥ वह्नातः । वहेर्लेख्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् । श्रु अवण इत्यस्य लेख्यडागमे रूपं । निघातः ॥

कु॒विन्मा॑ गो॒पां कर॑से॒ जन॑स्य कु॒विद्रा॑जानं॒ मघ॑व॒न्नृजी॑षिन् ।
कु॒विन्म॒ ऋषि॑ प॒पि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ कु॒विन्मे॒ वस्वो॑ अ॒मृत॑स्य॒ शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥
कु॒वित् । मा॒ । गो॒पां । कर॑से । जन॑स्य । कु॒वित् । राजा॑नं । म॒घऽव॑न् । ऋ॒जी॑षिन् ।
कु॒वित् । मा॒ । ऋषि॑ । प॒पि॒वांसं॑ । सु॒तस्य॑ । कु॒वित् । मे॒ । वस्वः॑ । अ॒मृत॑स्य । शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुविदपि च मा मां जनस्य गोपां गोपारं करसे । कुरु । तथा हे मघवन्धनवत्तृजीषिस्सोमवन् हे इन्द्र मां राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुविद मा मामृषिमतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । अर्षिर्दर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु । अपि च मे मह्यममृतस्य चयरहितं वसो वसु शिवाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृञ् करणे । लिट्यङागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । म अर्षिमिदं संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ब्रह्मस्य । पपिवांसं । पा पान इत्यस्य क्लसी वस्त्रिकाजाहसामितीङागमः । प्रत्ययस्वरः । शिवाः । शिचित्तिर्दानकर्मा । अस्माज्जिह्वाङागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इत्याटो ऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहंतो हरयो युजाना अर्वागिन्द्र सधमादो वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंज्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥६॥

आ । त्वा । बृहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । वहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंजति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥६॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्मदभिमुखमा वहंतु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुपु संस्पृष्टा दिवो नभसः सकाशादागच्छन्तो येऽश्वा आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्वेधं यथा भवति तथा प्र ऋजंजति । प्रकीर्षणं साधयति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिवृष्टः क्लिप्तः । उ० २. ९०. । इत्यानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्मात्प्रत्ययान्तः क्लिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधायै धिति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्छांदसः । आताः । अत सातत्यगमन इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । अत्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उश्नते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥७॥

इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यं । ते । श्येनः । उश्नते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥७॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य यावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीयगतिश्छंदोरूपः सुपर्ण उश्नते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोममा जभार । आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षति वशीकुर्वति कर्मणा सर्वानिति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्मनुष्यान् प्र च्यावयसि । प्रकीर्षणं पातयसि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गासुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षाखतुषु चायंति पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानप ववर्थ । अपवृणोषि ॥ वृषधूतस्य । धूञ् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभापितीट्प्रतिषेधः । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्येङ् गती । श्यास्त्याह्वजविभ्य इजच् । उ० २. ४६. । इतीनचप्रत्ययः । श्यायत इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार । हरतेर्लिटि णलि रूपं । ह्यहोर्मश्छंदसीति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लिट्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा । वैङ् पालन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो ङादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृञ् वरण इत्यस्य लिटि थञ्च्यतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः । गुणः । लिट्स्वरः ॥

शूनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुयमृतये समत्सु घन्तं वृचाणि संजितं धनानां ॥८॥

पुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

पृख्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥ ७ ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रं । अचानुक्रमणिका । अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तं । ऐ० आ० ५. २. ॥ षोडशशस्त्रेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तुचो विनियुक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादिह बार्हत्यो तृची । आ० ६. २. इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गत्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इंद्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इंद्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानिभिरिति हरयो आवाणः । तैरा सुतः सर्वतोऽभिषुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमा तिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्य गतिकांत्योरित्यस्माद्भृमुदृशीत्यादिनातत्प्रत्ययः । चित्वा-दंतोदात्तः । हरितं । हज्ज हरणे । हज्जाभ्यामितन् । उ० ३. ९३. इतीतन्प्रत्ययः । चित्वादाबुदात्तः । रथं । रमु क्रीडायां । हनिकुपिनीत्यादिना कथन्प्रत्ययः । कित्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्मरोचयः ।

विद्वान्श्चिकित्वान्हर्षश्च वर्धस इंद्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इंद्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इंद्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यश्चंद्र विद्वानेतत्सर्वं जानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाः श्रियो नः संपदोऽभि वर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य क्तसौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भावितल्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्षसं ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इंद्रः । हरिऽधायसं । पृथिवीं । हरिऽवर्षसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां द्यामधारयत् । तथा हरिवर्षसमोषधीभिर्हरितवर्णा पृथिवीमधारयत् । हरितोहरिद्वर्णयोर्धयोर्वावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययो-रश्वयोर्भूरि प्रभूतं भोजनं । मुच्यत इति भोजनं यवसादि । लभ्यते । ययोश्च द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् । चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्द्रोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्बहिहा-धाञ्भ्यश्चदसीत्यमुन् । णिदित्यनुत्तेरातो युक् । बज्जब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीं । प्रथेः पिवन् संप्रसारणं चेति पिवन्प्रत्ययः । पिवन्नादिभ्यसेति ङीष् । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । हरिवर्षसं । वृद्ध संभक्तौ । वृद्धशीङ्भ्यां

रूपस्वांगयोरित्यमुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्षो रूपं । वज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । हरितोः । हञ् हरण इत्यस्मात् हञ्हरिद्युषिभ्य इतिः । उ० १. ९९. इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज पालनाभाव-
हारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटो वज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वा-
दंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्वर्थः । लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिं ॥४॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाहोः । हरिं ॥४॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोपेतो जज्ञानो जात इन्द्रो विश्वं सर्वं रोचनं दीप्यमानं लोकमा
भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्च इन्द्रो हरितं हरिद्वर्णोपेतमायुधं धत्ते । बाहोर्धत्ते । तथा हरिं शत्रूणां
प्राणहारकं वज्रं बाहोराधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः ।
चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तावित्यस्मांतर्भावित्यर्थस्य लटि रूपं । रोचनं । रुच दीप्तावित्यस्मादनु-
दात्ततश्च हलादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः । बाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

इन्द्रो हर्यंतमर्जुनं वज्रं शुकैरभीवृतं ।

अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुक्ता हरिभिराजत ॥५॥

इंद्रः । हर्यंतं । अर्जुनं । वज्रं । शुकैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥५॥

सोऽयमिन्द्रो हर्यंतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुकैः शुक्रैः बीरादिभिरभिवृतं व्याप्तं वज्रं
वेगवतं हरिभिः । हरंत्वेभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्योवभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवर-
णरहितमकरोत् । तथा च मंत्रवर्णः । पूषा राजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितं अविंदत् ॥ ऋग्वे० १. २३. १४. ।
इति । तथा गाः पणिरभिरपहृता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इन्द्र उदाजत । विष्णान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्ज
पर्ज अर्जन इत्यस्मादजैर्णिजुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत ।
अज गतिविपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥ ८॥

आ मंद्रैरिन्द्रो हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥९॥

आ मंद्रैरिन्द्रो हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥९॥

आ । मंद्रैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥९॥

हे इन्द्र मंद्रैर्मादयितुमिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमा याहि । यच्च प्रत्या-
गच्छ । केचिदपि जनास्त्वा तां मा नि यमन् । मा नियच्छतु । गमनप्रतिबंधं मा कुर्वत्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधं
कृष्टांतः । विं न । यथा पाशिनः पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पश्विणं नियच्छति तद्वत्त्वा नियच्छतु । किंच
धन्वेव । यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छति । तद्वत्तमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्रमिहि । आगच्छ ॥

मद्वैः । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितं चीत्यादिना रकप्रत्ययः । इदित्वात्तुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूरोमभिः । मयूरोमवद्भोमाणि येषामिति सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बज्रव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. १२. । इति समास उत्तरपदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातिरूपः । उ० १. ६८. । इत्युत्तरपदलोपः । मीनाति सर्पानिति मयूरो वही । नित्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लेख्यङागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वर इंद्रो दृष्ट्वा चिदांरुजः ॥२॥

वृत्रऽखादः । वलंऽरुजः । पुरां । दर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयोः । अभिऽस्वरे । इंद्रः । दृष्ट्वा । चित् । आऽरुजः ॥२॥

सोऽयमिंद्रो वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । वलंरुजः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भंजकः । तथा च मंचवर्णः । बिभेद वलं । ऋग्वि० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसंबन्धनां पुराणां दर्मो दारकः । तथा हयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा दृष्ट्वा चित् दृष्टानामतिवलवतां शत्रूणामप्यारुजः समंताद्भंजको भवति ॥ वृत्रखादः । खादृ भक्षण इत्यस्मात्कर्मण्यण् । छदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भंगे । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति द्वितीयाया अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

गंभीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥३॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आशत ॥३॥

हे इंद्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः कुल्या इव कृत्रिमसरितो हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत । व्याप्नुवन्ति ॥ गंभीरान् । गाधु प्रतिष्ठाक्षिप्स्योर्थे चेत्यस्मान्नगीरगंभीरावित्यनेन सूत्रेण इरचप्रत्ययः । नुमागमोपधाद्ब्रह्मकाराः सर्वे निपात्यन्ति । चित्त्वा दंतोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातिरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य पेपंवासवाहनधियु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । पुष पुष्टावित्यस्यांतर्णीतस्थर्थस्य लटि रूपं । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपं । यथा । यथेति पादांति । फि० ४. १७. । इति निघातः । आशत । अशू व्याप्तावित्यस्मात्तद्धि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्षं फलमंकीव धूनुहींद्रं संपारणं वसु ॥४॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भर । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्षं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इंद्रं । संऽपारणं । वसु ॥४॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रमा भर । संपादय । तव दृष्टांतः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृत्तमंकीवां कुशी यथा धूनीति तथा त्वं संपारणमस्मादिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि । चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुरनुम इति विभक्त्ये-
दात्तत्वं । धूनुहि । धून् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं । संपारणं । पू पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यंतस्य करणे लुट् ।
समासि कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिंद्र स्वराळसि स्महिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भव नः सुश्रवंस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इंद्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्स्दिष्टिः । स्वयंशऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवंऽतमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्महिष्टिर्भद्रवाक्यः स्वयंशस्तरोऽतिशयेन प्रभूत-
कीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बह्मभिराहतेन्द्र स त्वमोजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मादर्थं सुश्रवस्तमो
ऽतिशयेन शोभनाज्ञोपेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । राज्ञ् दीप्री । क्षिप । ब्रह्मादिना
पत्वं । स्महिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपस्कादसः । बह्व्रीही पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां स्तु-
तोमयोऽच्छंदसीति पत्वं । भव । भवतेल्लोटि रूपं । ब्रह्मोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः ।
श्रवःशब्दोऽमुनंतः । बह्व्रीहावाबुदात्तं ब्रह्मच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तदंतादतिशयने तमप् । तस्य पित्वा
दनुदात्तत्वे बह्व्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

युध्मस्य त इति पंचर्चमष्टमं मूक्तं वैयामित्रमिंद्रं । युध्मस्येत्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रि चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये
युध्मस्य त इति मूक्तं निविद्वानं । सूचितं च । कुह श्रुत इंद्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्ये । आ० ७. ११. इति ॥
ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि निष्केवल्ये इदं मूक्तं निविद्वानं । सूचितं च । युध्मस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणींद्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इंद्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इंद्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धनाधिपतेरुग्रस्य समर्थस्य यूनो
नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्त्राजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु
प्रसिद्धस्य अत एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युध्मस्य । युध्म संप्रहारि । इषियुधीधिदसी-
त्यादिना मकप्रत्ययः । यूनः । रयतिः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । श्रुतमघोनामतद्वित इति संप्रसारणं ।
नित्स्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिरशिथिल्यादिना किरन्प्रत्ययांतो निपातितः । घृष्वेः । घृषु संघर्षे । कृवि-
घृष्विच्छवीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । नित्वादाबुदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्येभिर्धनस्पृष्टं सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्येभिः । धनऽस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महानसि । धनस्युत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयस्त्वं वृष्णिभिर्वी-
र्यैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्त्रीकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च ।
सपत्नान् प्रहर । जनान् क्षयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थानि स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष ।
मह पूजायां । अविमह्योऽष्टिषच् । उ० १. ४६. । इति टिषचप्रत्ययः । आर्म्चितत्वान्निघातः । वृष्णिभिः । वृष्णि
भवानि भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य खंतस्य लोटि रूपं ।
चादिषु चेति न निघातः । णित्स्वरः । क्षयय । क्षि निवासगत्योरित्यस्य खंतस्य लोटि रूपं । अत्रापि पूर्वव-
दनिघातः ॥

प्र माचाभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इंद्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अंतरिक्षादृजीषी ॥३॥

प्र । माचाभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अंतरिक्षात् । ऋजीषी ॥३॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिंद्रो
माचाभिः । मीयंते परिच्छिद्यंत इति माचाः श्लोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्र रिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तो
ऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म वलं । तेन बलेन प्ररिरिचे ।
तथा दिवः पृथिव्या व्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महतोऽंतरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥
माचाभिः । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मात् ऊयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्निति चत्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । द्रलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातु-
कस्वरं धातुस्वरः । अप्रतीतः । इण गती । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे तस्य स्वरः । मज्मना ।
टुमस्जो शुद्धौ । औणादिको मनिचप्रत्ययः । झलां जग् झशीति जस्त्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः ।
उदात्तयणो ह्रस्वोर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युयं विश्वव्यचसमवतं मतीनां ।

इंद्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशंति ॥४॥

उरुं । गभीरं । जनुषा । अभि । उयं । विश्वऽव्यचसं । स्रवतं । मतीनां ।

इंद्रं । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रं । न । स्रवतः । आ । विशंति ॥४॥

उरुं महांतं अत एव गभीरं महावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावत एवोयं शत्रूणां भयंकरं । गभीरत्वमेवो-
च्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं मतीनां सुतीनां स्तोतृणां वावतं रक्षकं तादृशमिंद्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासो
यावभिरभिपुताः सोमासः सोमा अभि आभिमुख्येना विशंति । तच्च दृष्टांतः । समुद्रं न । यथा स्रवतः स्रवंत्यो
नयः समुद्रमाविशंति तद्वत् ॥ जनुषा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माज्जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं । व्यच
व्याजीकरण इत्यस्मादसुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यचानसीति पर्युदासात् कित्त्वाभावः । विश्व-
व्यचा इतींद्रस्व नाम । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । स्रवतं । स्रव रचनादिषु ।
औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

यं सोममिंद्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वंति तमु ते मृजंत्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥५॥

यं । सोमं । इंद्रं । पृथिवीद्यावा । गर्भं । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तं । ते । हिन्वंति । तं । ऊं इति । ते । मृजंति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊं इति ॥५॥

हे इंद्र पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ त्वाया त्वत्कामतया यं सोमं बिभृतोऽंतर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः । गर्भं न । यथा माता गर्भं विभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र अध्वर्यवोऽध्वरं यजमानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं हिन्वन्ति । प्रेरयन्ति । किंच ते तव पातवै पानाय तं सोमं मृजन्ति । शोधयन्ति । उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमंथिष्वित्यत्र पर्युदासाद्देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासस्कांदसः । बिभृतः । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मात्प्रति भृजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्राभ्यस्तानामादिरिति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । पूर्वपदकारस्याकारस्कांदसः । अ प्रत्ययादिति भावेऽप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छंतः । सुपः क्वच् । क्वध्वरपुतनस्यर्चि लोप इत्याकारलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । पा पाने । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । उज इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १० ॥

मरुत्वानिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिंद्रं । मरुत्वानित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्वानीयं । सूत्रितं च । शुधी हवमिंद्र मरुत्वाँ इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्न्येकाहिऽपि मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविदानं । सूत्रितं च । मरुत्वाँ इंद्र शुध्मस्य त इति मध्यदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिंचस्व जठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाँ ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इंद्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमं । अनुऽस्वधं । मदाय ।

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मि । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाँ ॥ १ ॥

हे इंद्र यो वृषभोऽपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तद्वान् । स त्वमनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रामार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मि संघातं बज्जरसं जठरे । जग्धमन्नमस्त्रिंस्त्रिंशतीति जठरमुदरं । तस्मिन्मुदर आ सिंचस्व । सर्वतः चारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिपुतानां सोमानां राजासीशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिंद्र मरुत्विस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वजं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मि । मधु सोममिर्त्यापमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्ध्रधेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वहःसु सुतानां । नि० ४. ८. इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्याद्यः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. इति यत्वं । निरुदकादित्वादंतोदात्तत्वं । ऊर्मि । अंतरेच्छेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इंद्रेति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च । सजोषा इंद्र सगणो मरुत्विरेति भक्तयितैतत्पात्रं । आ० ५. १४. इति ॥

सजोषा इंद्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इंद्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अर्थ । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इंद्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्भिः सगणो मरुत्विरेव वृत्रहा वृत्रस्य हंता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंसकान् शत्रून्प नुदस्व । यद्वा मृधः । हिंसतेऽत्र प्राणिन

इति मृधः संयामाः । तत्र वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽमयं कृणुहि । कुरु । सर्वतो भयरहितान्स्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हंतेर्ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्रिए । अभयं । जिमी भय इत्यस्मादेरच् । नञा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्तसि ल् । लिट्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमं । इंद्र । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानेऽऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यावन्नरुत अभजो युद्धसहायार्थमसेवया ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजंत । ततस्त्वं वृत्रमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजो युद्धे शत्रुह-
ननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादित्वादनिघातः । अदधुः । दधतिर्लङि ङेः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहृत्य इत्येषा । सूत्रितं च । ये त्वाहिहृत्य मघवन्नवर्धन्तीति याज्या । आ० ५. १४. इति ॥

ये त्वाहिहृत्य मघवन्नवर्धन्ये शंबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदंति विप्राः पिबेद्रु सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहृत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शंबरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुऽमदंति । विप्राः । पिबं । इंद्र । सोमं । सऽगणः । मरुतऽभिः ॥ ४ ॥

हे मघवन्निद्र ये मरुतोऽहिहृत्य वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्तेति वलदानिनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्निद्र ये च शंबरे शंबरवधसंबन्धनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरम-
वधीदित्यस्मिन्नर्थे मंत्रवर्णः । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं चत्वारिंशं शरवन्वविदत् । आज्ञायमानं यो अहिं जघान । ऋग्वे० २. १२. ११. इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदंति मादयंति तादृशीर्मेरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहृत्ये । हंतेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । ऋदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । कंदस्युभयथेति द्वैतार्थधातुकत्वात्तेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंबरे । शंबरस्तेदमित्यर्थे तस्येदमि-
त्यणप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । अनुमदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । द्वैतसर्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिनिघातः ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । वावृधानं । अकवारिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इंद्र मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वतं वृषभं मेघभेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसूत्राहेन वर्धमान-
मकवारिं प्रभूतशत्रुकं यदा अकुत्सितारिं । तथा च मंचः । स्वरिरमचो ववचे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. इति ।
दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानं शासं हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य
सर्वस्याभिभवितारमुयं शत्रुघ्नूर्णं सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिंद्रं नूतनाय
नवतरायावसे रक्षणायेह कर्मणि ऊवेम । त्वामाहुयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । तप्तनखाश्च
प्रत्यया वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥ ११ ॥

सद्यो हेति पंचर्चं दशमं सूक्तं वैश्यामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥ अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । सद्यो ह जात एवा त्वामिंद्र । आ० ५. १६. १. इति ॥
चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहःशस्त्रसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूत्रितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्त्रं मैत्रा-
वरुणः । आ० ७. ४. इति ॥ अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्त्रानीति
होत्रका द्वितीयादिष्विव । आ० ७. १. इति सूत्रितं ॥ सायस्क एकान्ते मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या
सूक्तमुखीया । सूत्रितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र । आ० ९. ५. इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामं । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इंद्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो
हविलंबणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं संयहीतारं यजमानमावत् । रचतु । ह प्रसिद्धी । किंच
तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना
संसिद्धं रसाशिरा गोपथोमिश्रणोपेतं सोमस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं ।
कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः ।
आहपूर्वात् श्रीणातिः क्लिष्यपसृधेयामित्यादिनाशिर इत्यादेशः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य ।
सोमशब्दान्मयडर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिंचदये ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अये ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां
गिरिस्थां पर्वतस्थोच्छ्रयानि वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीपस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः ।
पीतवानसि । उत्पत्तिर्बल एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिर्महो
महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽये सन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्ते
परितोऽचारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बज्रलं कंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
जनित्री । जनिता मंच इति निपातनाखिलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैटृ तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरन्नुत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरं । अन्नं । ऐट्ट । तिग्मं । अपश्यत् । अभि । सोमं । ऊधः ।
प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इंद्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वाऽन्नमैट्ट । तामन्नमयाचत । ईळिरधेषणाकर्मेति यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि चीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकाञ्चति सर्वदेवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इंद्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणोच्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किञ्च पुरुधप्रतीकस्तेजोयोगाद्बहुधा विचित्रांगो महानि महानि वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठते-र्त्सपि घुमाखेतुले प्राप्ते न ल्यपीति प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । ऐट्ट । ईळिर्याज्यार्थः । तस्मात्तडि रूपं । आडजा-दीनामित्याडागमः । टुल्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशानि । अस्माद्युजिह्वचितिजां कुक्षेति मकप्रत्ययः कव-गादेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणमिश्रणयोरित्यस्य खंतस्य शतरि रूपं । लिट्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिका-न्वायां । गृधपण्डोर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादावुदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वःकादसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उयस्तुराषाठभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।
त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुषा सोममपिवच्चमूषु ॥ ४ ॥
उयः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशं । तन्वं । चक्रे । एषः ।
त्वष्टारं । इंद्रः । जनुषां । अभिऽभूयं । आऽमुषं । सोमं । अपिवत् । चमूषु ॥ ४ ॥

य एष इंद्र उयः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभि-भवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंत्रवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभवीति । ऋत्वे ३. ५३. ८. इति । स इंद्रो जनुषा जन्मना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टुनामकमसुर-मभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चोरयित्वा सोममपिवत् । त्वष्टा हतपुत्रो वीद्रमित्रादि प्रासहा सोमम-पिवत् । सं० २. ४. १२. इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् । जित्वरा संभ्रमे । क्षिप । ज्वरत्वरत्यादिना ऊट् । सहेःका-दसि सह इति खिलः । कर्तृकरणे कृता बङ्गलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति तृतीयाया अलुक् । सहेः साडः स इति षत्वं । ऊटुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिक्रम्येत्यव्ययीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । मुष स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥
शुनं हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ ५ ॥

सिद्धिषा ॥ ॥ १२ ॥

शंसा महामिति पंचर्वमेकादशं सूक्तं विश्वामित्रं वैष्टुभमिन्द्रं । शंसा महामित्यनुक्रमणिका ॥ समूह्ये दशरात्रे ऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । शंसा महान् महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. इति ॥

शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्विश्व आ कृष्टयः सोमपाः काममर्थ्यन् ।
यं सुकृतं धिषणे विभवतष्टं घ्नन् वृत्राणां जनयंत देवाः ॥ १ ॥

य इन्द्रः सहवा बलवान्पुत्सु संग्रामेषु तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः । तत्र दृष्टांतः । अर्वा न । यथा र्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी यावापृथिवी व्यानशिर्व्यामुवन्नेहनावान् । मिथ्यते सिच्यते दीयते ऽर्थिभ्य इति मेहनं धनं । तद्दानमिति । तादृश इन्द्रः कारे । क्रियत इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन्यज्ञे भगो न पुषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतॄणां सुतीनां वा पितेव पालयिता चाइः कमनीयः सुहवः सुधाह्वानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता भवति ॥ सहावा । सहो ऽस्यास्तीति मतुवर्ये कंदसीवनपाविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पुत्सु । पृतनाशब्दस्य सी परतः मांस्युत्सुनामुपसंख्यानमिति पुदा- देशः । सावेकाश्च इति विभक्तेश्चाक्षत्वं । व्यानशिः । अशू व्याप्तावित्यसाक्कंदसि सदादिस्वात्मिकप्रत्ययः । तस्य लिङ्लज्जावः । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ऽग्नेतेत्येति जुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतिः कर्मणि

घञ् । कर्षात्वतो घञोऽत उदात्त इत्यतोदात्तत्वं । ह्यः । जुहोतिरचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
सुहवः । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । आद्युदात्तं द्यच्छेदसीति वज्रनीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ध॒र्ता दि॒वो रज॑सस्पृष्ट ऊ॒र्ध्वो रथो॑ न वा॒युर्वसु॑भिर्नियु॒त्वान् ।

क्ष॒पां व॒स्ता ज॒निता॑ सूर्य॑स्य विभ॑क्ता भा॒गं धि॒षणै॑व वाजं ॥४॥

ध॒र्ता । दि॒वः । रज॑सः । पृष्टः । ऊ॒र्ध्वः । रथः । न । वा॒युः । वसु॑भिः । नि॒युत्वान् ।

क्ष॒पां । व॒स्ता । ज॒निता । सूर्य॑स्य । वि॒भक्ता । भा॒गं । धि॒षणा॑ऽइव । वाजं ॥४॥

स इन्द्रो दिवो ब्रुलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्तमानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वो वायुरूर्ध्वं गता वसुभिः सहायतया निवसन्निर्मरुद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संवध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान्नियुत्तामकवडवाभिस्तद्वानिवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । धिषणैव । यथाद्वानां वागस्थेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज् राग इत्यस्माद्भूरंजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. इत्यमुन् । कित्वाप्तलोपः । रज्यते प्रकाशेति रजोऽंतरिक्षं । नित्वादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तुचि रूपं । जनिता । जनयतेऽनुचि जनिता मंत्र इति निपातनाश्लोपः । चित्वादंतोदात्तः विभक्ता । भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तुन् । एकाच उपदेश इतीदृप्रतिषेधः । तादौ च निति क्रत्यताविति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

शु॒नं हु॒वेम म॒घवान्मि॑द्रंम॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तमं॑ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑मु॒ग्रमू॒तये॑ सम॒त्सु घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ संजि॒तं ध॒नानां॑ ॥५॥

शु॒नं । हु॒वेम । म॒घऽवानं॑ । इ॒न्द्रं । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृ॒तमं॑ । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वन्तं॑ । उ॒ग्रं । उ॒तये॑ । सम॒त्सु । घ्नन्तं॑ । वृ॒त्राणि॑ । संजि॒तं । ध॒नानां॑ ॥५॥ ॥१३॥

इन्द्रः स्वाहेति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं ॥ दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयस्थिन्द्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. इति ॥

इ॒न्द्रः स्वाहा॑ पिब॒तु यस्य॑ सोमं आ॒गत्या॑ तु॒म्रो वृष॑भो म॒रुत्वान् ।

ओ॒रुव्य॑चाः पृ॒णता॑मे॒भिर॒क्षैरा॑स्य ह॒विस्त॒न्वः काम॑मृ॒ध्याः ॥१॥

इ॒न्द्रः । स्वाहा॑ । पि॒ब॒तु । यस्य॑ । सोमः । आ॒ऽगत्य॑ । तु॒म्रः । वृष॑भः । म॒रुत्वान् ।

आ॒ । उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । पृ॒ण॒तां । ए॒भिः । अ॒क्षैः । आ॒ । अ॒स्य । ह॒विः । त॒न्वः । काम॑मृ॒ध्याः ॥१॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यस्थिन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रत्यागत्य तुम्रः कर्म-
विघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्टृणामभिमतफलवर्धको मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन्
एभिरस्माभिर्देतैरक्षैः सोमादिलक्षणीर्हविर्मिरा पृणतां । समंतात्पूरयतु । ततोऽस्थिन्द्रस्य संबंधिनस्तन्वः शरीरस्य
कामं पुण्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्देतमा अर्ध्याः । सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराहनमार्थः ।
उरुव्यचाः । व्यचेरमुन् । व्यचेः कुटादित्यमनसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् कित्वाभावः । ककुत्तर-
स्वरः । अर्ध्याः । अक्षोतिराशीर्लिङि रूपं ॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनुं प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वां धेयुर्हरयः सुशिप्रं पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनुं । प्रदिवः । श्रुष्टिं । आवः ।

इह । त्वां । धेयुः । हरयः । सुशिप्रं । पिब । तु । अस्य । सुसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकी हरी आ युनज्मि । रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहृनो इंद्र हरयो रथे योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं सुषुतस्य सुष्ठमिषुतं चारोः कमनीयमस्येवं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपरशब्दः कंडादिः । तदंतादीणां दिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रचनादिषु । क्वांसे लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातिराशीर्लङि किदाशिषीति यामुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६७. इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादनिघातः । सुषुतस्य । पुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां प्लवं ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिदं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मंदानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुं । दधिरे । सुपारं । इंद्र । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मंदानः । सोमं । पपिवान् । ऋजीषिन् । सं । अस्मभ्यं । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितुमिच्छंतं सुपारं शोभनपारं सुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिदं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च गोभिर्गोमिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ऋजीषिन् सोमवर्जिन्द्र स त्वं मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा वज्रधा गा अपिहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनुः समिपण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं । मिह सेचन इत्यस्य सन्धेकाच इतीट्प्रतिषेधे हलन्ताश्चेति किद्वद्भावः । सनाशंसमिष उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । जित्वादायुदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । त्रयादित्वात् आ । चित्वादंतोदात्तः । मंदानः । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य शानचि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । इषण्य । इष गती । इषणमिच्छतीति कंदसि परेच्छायां क्यच् । तदंतादंतर्भावितण्यर्थास्त्रोष्टि रूपं ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वः । यवः । मतिभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिदंमस्मिन्भरे नृतंमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

भुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

भ्रूवंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । मंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । चर्षणीधृतं द्वादशावांती तृचौ जागतायत्राविति । आद्यसृचो जागतोऽत्यसृचो गायत्रः शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । उक्थे कृती मेचावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यसृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्तथा-
द्यामसुर इति तृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्क्रियत्ये नृणामु त्वेति तृचः । विषुवानिति खंडे सूचितं । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्क्रियत्ये निवि-
द्वानीयः । सूचितं च । नृणामु त्वेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्क्रियत्येऽयं तृचः ॥
दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इन्द्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविद्वानीयः । सूचितं
च । इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या ।
सूचितं च । मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. इति ॥ तृतीये पर्याये होतुः
शस्त्र इदं ह्यव्योजसेति सोचियसृचः । सूचितं च । इदं ह्यव्योजसा महौ इन्द्रो य औजसा । आ० ६. ४. इति ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानं । पुरुऽहूतं । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्मदीयाः सुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं । यद्वा । आरुषत्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्वारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोतृभिर्वज्रवारमाहृतममर्त्यं मरणधर्म-
रहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं स्तूयमानं तमिममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः
सुवंतु ॥ बृहतीः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । अनूषत । गू स्तवने । अस्मात्तुडि सिच् । धातोः कृटादित्वात्सिचो
ङित्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूता ऋचो
वृक्तिशब्देनोच्यते । क्तिचक्षौ चेति क्तिच् । कृत्स्वरेणांतोदात्तः । दिवे दिवे । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं ।
परस्याग्नेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इंद्रमुप यंति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिर्दं तूणिमभ्रुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुं । अर्णवं । शाकिनं । नरं । गिरः । मे । इंद्रं । उप । यंति । विश्वतः ।

वाजऽसनिं । पूऽभिर्दं । तूणिं । अपऽभ्रुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः सुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यद्वा यस्त्व तं । अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवंतं शाकिनं । शक्नोत्येभिर्द्रिद्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्त्रास्य दातारं पूभिर्दं शत्रुपुरां भेत्तारं तूणिं युद्धं प्रति शीघ्रं गंतारमभ्रुरं मेघभेदनद्वारापां प्रेरकं धाम-
साचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं

स्वर्गस्य लम्बकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उप यंति । उपगच्छंतु ॥ अर्णोऽस्य । अर्णोऽस्यासीति मत्वर्थेऽर्णसः सज्जो-
पशेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्ङिष्ठत्प्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
यंति । इण् गतावित्यस्य लटोऽणो यणिति यण् । निघातः । वाजसनिं । षण् दाने । खनिकथंन्यसिवसीत्यादिना
इप्रत्ययः । परादिर्ऋदसि बज्जलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तूष्णीं । जित्वरा संभ्रमे । वहिशीत्यादिना निप्रत्ययः ।
ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाबुदात्तः । अमुरं । तुर त्वरणे । क्रिप् । ऋदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं ।
यच समवाये । णंतस्य क्रिप् ॥

आ॒को॒रे वसो॑र्ज॒रि॒ता प॒न॒स्य॒तेऽने॒हसः॑ स्तु॒भ इ॒न्द्रो दु॒व॒स्य॒ति ।

वि॒व॒स्व॒तः स॒द॒ने आ॒ हि पि॒प्रि॒ये स॒चा॒साह॑म॒भि॒मा॒ति॒हन॑ स्तु॒हि ॥ ३ ॥

आ॒ऽको॒रे । वसो॑ः । ज॒रि॒ता । प॒न॒स्य॒ते । अ॒ने॒हसः॑ । स्तु॒भः । इ॒न्द्रः । दु॒व॒स्य॒ति ।

वि॒व॒स्व॒तः । स॒द॒ने । आ॒ हि । पि॒प्रि॒ये । स॒चा॒ऽसह॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒हन॑ स्तु॒हि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमत्रेत्वाकरो युद्धं । तस्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते
युद्धे पनस्यते । सर्वः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्य जरयितेति योजनीयं ।
स इन्द्रोऽनेहसोऽपापाः स्तुभः स्तुतीर्दुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रो
विवस्वतो विशेषेणाग्रिहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य सद्ने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिना-
त्यंतं प्रीतो भवति खलु । सचासाहं शत्रूणामिव हंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारं अत एवाभिमा-
तिहनं शत्रूणां हंतारमिन्द्रं स्तुहि । हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । कृ विक्षेपे । अधिकरणं ऋदोरवित्यप् । थाथा-
दिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहानावित्यस्यांतभावित्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते ।
पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हंतेर्नञ्युपपदे नञि हन एह चेत्यसिप्रत्यय
एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्मुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । क्रिप् । दुवस्यति ।
दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्वच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

नृ॒णामु॑ त्वा नृ॒त॒मं गी॒र्भिरु॒क्थैर॒भि प्र॒ वी॒रम॑र्च॒ता स॒वाधः॑ ।

सं स॒ह॒से पु॒रु॒मा॒यो जि॒ही॒ते नमो॑ अ॒स्य प्र॒दिव॒ एक॑ ई॒शे ॥ ४ ॥

नृ॒णां । ऊँ इति॑ । त्वा॒ नृ॒त॒मं । गीः॑ऽभिः । उ॒क्थैः । अ॒भि । प्र॒ वी॒रं । अ॒र्च॒त । स॒वाधः॑ ।

सं । स॒ह॒से । पु॒रु॒ऽमा॒यः । जि॒ही॒ते । नमः॑ । अ॒स्य । प्र॒दिवः॑ । एकः॑ । ई॒शे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सबाधः । रजोघ्नमंचोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तते इति सबाध ऋत्विजः । नृणां नृतमं
मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं त्वां गीर्भः स्तुतिसाधनभूतेर्वाक्किरुक्थैः शस्त्रेणाभ्या-
भिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षेणार्चति । पुरुमायो वृचहननादिवज्जकर्मा स इन्द्रः सहसे बलाय सं जिहीते । गमनोद्यमं
करोति । किंच प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इन्द्रो नमो नमसोऽस्य हविलंबणस्याज्ञस्थे । ईष्टे । यद्वा
अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मा इन्द्राय नमः ॥ नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्येदात्तत्वं । अर्चत । अर्चते-
र्लटि श्लेष्तादेशः तिङां तिङो भवतीति वचनात् । सबाधः । बाधु विलोडने । क्रिप् । वोपसर्जनस्यति सहस्य
सत्वं । ऋदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तत्वं । ईशे । ईश
ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपस्य आत्मनेपद्विवृति तलोपः । निघातः ॥

पू॒र्वी॒रस्य॑ नि॒ष्पि॒धो म॒र्त्येषु॑ पु॒रु॒ वसू॑नि पृथि॒वी बि॒भर्ति॑ ।

इ॒न्द्राय॑ छा॒व ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं र॑क्ष॒न्ति जी॒रयो॑ व॒नानि॑ ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।
इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वेन्द्रस्य निष्पिधोऽनुशासनानि पूर्वीर्हितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति ।
इन्द्रस्य शासितुस्त्वै मंत्रः । उक्त्यमिन्द्राय शंसं वर्धनं पुरुनिष्पिधे । ऋत्वे० १. १०. ५. इति । तथा शासकाय तस्मा
इन्द्राय पृथिवी पुरु पुरुणि वह्नि वसूनि धनानि विभर्ति । अंतर्धारयति । किंच व्यावो द्युलोका ओषधी-
रोपधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यत इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इन्द्र-
स्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । पिधु गत्वा । क्षिप् । संहितायां निसः सकारिणेणो
व्यवधानं क्वांदसत्वादनादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । निसः सकारस्य णुना दुरिति षत्वं ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्र तुभ्यं सचा दधिरे हरिवो जुषस्व ।
वोधाऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितुभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥
तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्र । तुभ्यं । सचा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।
वोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽश्ववन्निंद्र तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शस्त्राणि च सचा सत्यमेव दधिरे ।
ऋत्विजो धारयति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्थाप्रस्त्वं
नूतनस्य नवतरमवसोऽन्नलक्षणं हविर्वोधि । त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितुभ्यः स्तोत्रं तुभ्योऽस्मभ्यं
वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । उयि चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । वाक्य-
भेदादनिघातः । वोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा क्दसीति हेर्विकल्पेन डित्वादत्र पित्वाङ्गुणः ।
इन्द्रोऽभ्यो हेर्धिरिति धादेशः । डित्वादतोदात्तः ॥

इंद्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥
इंद्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।
तव । प्रऽनीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहासदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शार्याते
शार्यातेः पुत्रे तस्मिन्नाजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शार्यातस्य यज्ञे
सोमरसानपिबदित्विषोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य
प्रभृता येषु मंदसे । ऋत्वे० १. ५१. १२. इति । हे शूरेंद्र तव संबंधिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थानि स्थिताः
सुयज्ञाः सुपुङ्गतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समंताद्दि-
वासन्ति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासन्तिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शार्यातेरयमित्यर्थे तस्वेदमित्यणप्रत्ययः ।
अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृतीति गतेः
प्रकृतिसवरत्वं । सुपां मुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिंद्र सखिभिः सुतं नः ।
जातं यज्ञा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥
सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्र । सखिऽभिः । सुतं । नः ।
जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानस्थानैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मात्संबन्धिनी-
ह्रास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुरुहूत पुरुभिराहृतं इंद्र जातं पानेन प्रवक्षं संपन्नं यत् यं त्वां
विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । द्वियंते योधानामायूंष्यवेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन् ।
सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशेयं ह्यनुकि चानशि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । अभूषन् । भूष अलंकारि ।
भूवादिः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हृज् हरणे । अधिकरणे घः । हृयहोर्मस्कुंदसीति हकारस्य
भकारः । वृषादित्वादायुदात्तः ॥

अभूयै मरुत अपिरेषोऽमंदन्निद्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृचखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्ये ॥९॥

अपऽतृयै । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इंद्रं । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृचखादः । सुतं । सोमं । दाशुषः । स्वे । सधस्ये ॥९॥

हे मरुतो य एष इंद्रोऽभूयैऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दातिवाराः । वारो वरणीयं वलं
धनं वा । दत्तवला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिंद्रमन्वमंदन् । अहृष्यन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इंद्रस्तेभि-
स्तेर्मरुद्भिः साकं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्ये । सह तित्थत्यस्मिन्निति सधस्यं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूयै । तूरी त्वराहंसयोरित्यस्मादध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्या-
युदात्तः । समासे ऊदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि सुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः ।
खादृ भवणे । कर्मण्यण् । दाशुषः । दाशु दान इत्यस्य कृसी दाश्वान्साह्यान्वीढांश्चेति द्विवचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्ये । सध मादस्ययोस्कुंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिवा त्वस्य गिर्वणः ॥१०॥

इदं । हि । अनु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥१०॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इंद्र इदमनु अनेगानुक्रमेण ।
उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतमभिषुतं सोमं तु चिप्रं पिब हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममन्तु सोम्यं ॥११॥

यः । ते । अनु । स्वधां । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममन्तु । सोम्यं ॥११॥

हे इंद्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्नमनु अनुसृत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं
शरीरं नि यच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमार्हं त्वा त्वां ममन्तु । मादयतु ॥ असत् । अस्तेलैव्यडागमे रूपं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्थानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्र ते अग्नोतु कुस्योः प्रेद्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥१२॥

प्र । ते । अग्नोतु । कुस्योः । प्र । इंद्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥१२॥

हे इंद्र स सोमस्ते तव कुस्योः कुशेभ्योः पार्श्वयोर्भूमी पार्श्वौ प्राग्नोतु । प्रकर्षेण व्याग्नोतु । तथा ब्रह्मणा
स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । त्वच्छरीरं प्राग्नोतु । हे शूर इंद्र राधसे
धनाय तव बाहू अपि प्राग्नोतु ॥ अग्नोतु । अशू व्याप्तावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुस्योः ।
उदात्तयणो ह्यपूर्वादिनि विभक्त्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

धानावंतमित्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमिंद्र । अत्रेयमनुक्रमणिक्वा । धानावंतमष्टौ पूर्वार्धं गायवं षष्ठी
अगतीति । आदित्यतस्तौ गायत्र्यस्तुतीये धाना इति षष्ठी अगती शिष्टास्त्रिभुवः ॥ सूक्तविनियोगो लिङाद-

वर्गंतव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावंतमित्याद्या । सूत्रितं च । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. । इति ॥

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं । इंद्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवंतं । करंभिणं । अपूपऽवंतं । उक्थिनं । इंद्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इंद्र धानावंतं । धाना भृष्टयवाः । तद्वंतं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वंतमपूपवंतं सवनीयपुरोडाशोपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । खरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोक्ताशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिंस्रते ॥ २ ॥

पुरोक्ताशं । पचत्यं । जुषस्व । इंद्रं । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिंस्रते ॥ २ ॥

हे इंद्र पचत्यं पचने साधु पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आ गुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवीषि तुभ्यं त्वदर्थं सिंस्रते । आहवनीयं गच्छति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतशब्दात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य ब्रह्मत्वाभावादत्र यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिंस्रते । स्र गती । कंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पुरोक्ताशं च नो घसो जोषयासे गिरंश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ ३ ॥

पुरोक्ताशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुऽइव । योषणां ॥ ३ ॥

हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं घसः । भवय च । नोऽस्मदीयाः सुतिलक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवति सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेख्यडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य ण्यंतस्य लेख्यडागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचस्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौचो धातुः । कृत्यन्त्युटो वज्रलमिति ल्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोक्ताशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इंद्रं क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोक्ताशं । सनऽश्रुत । प्रातःसावे । जुषस्व । नः । इंद्रं । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे सनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति भावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भि । प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरिणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. । इति ॥

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य धानाः पुरोक्ताशमिन्द्रं कृष्वेह चारुं ।

प्र यस्तोता जरिता तूर्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । धानाः । पुरोक्ताशं । इंद्रं । कृष्वे । इह । चारुं ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्यर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईट्टे ॥ ५ ॥

हे इंद्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य संबंधिनीधाना मृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं चेह कर्मणागत्य कृष्व । भक्षणेन संस्कर । यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणस्तूर्थस्त्वां स्तोतुमितस्तत्स्वरित-
गमनः अत एव वृषायमाणो वृषेवाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरपि समीपे प्रेष्टुं प्रकर्षेण स्तीति ।
तदा पुरोडाशादिहवीषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात्तच्च भवार्थ उत्सादित्वाद् ।
जित्वादायुदात्तः । चारुं । चर गतिभक्षणयोः । दूसनजनिचरिचटिरहिभ्यो जुषिति जुष् । शित्वादुपधा-
वृद्धिः । जित्वादायुदात्तः । तूर्थर्थः । तूर्णिः । जित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्वहिशीत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः ।
अ गता । उपि कुषिगार्तिभ्यस्तृति यन् । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्
सलोपश्चेति क्यङ् । अक्रतार्वधातुकयोर्दीर्घः । डित्वादनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं । लट् । शानच् । तस्य लसा-
र्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईडि । ईड स्तुतावित्यस्य लटि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । तृतीये धानाः सवने पुरुषेतेति
तृतीयसवने । आ० ५. ४. इति ॥

तृतीयै धानाः सवने पुरुषुत पुरोऽष्टाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमंतं वाजवंतं त्वा कवे प्रयस्वत उप शिषेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीयै धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोऽष्टाशं । आऽहुतं । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमंतं । वाजऽवंतं । त्वा । कवे । प्रयस्वतः । उप । शिषेम । धीतिभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुषुत पुरुभिर्बङ्गभिः स्तोतुभिः स्तुत हे इंद्र तृतीये सवने नोऽस्मादीयान्धाना ऊतान् मृष्टयवानाङ्गतं
पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । संभावय । हे कवे इंद्र प्रयस्वतः संभृतहविष्का वयमभुमंतं । ऋभवो ये
केचन देवास्तद्वतं । वाजवंतं । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वतं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरपि शिषेम । समीपे परि-
चरिम् ॥ आङ्गतं । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । मामहस्व । मह पूजायामित्यस्य यङ्लु-
गंतस्य लोटि व्यत्ययनात्मनेपदं । शपो लुगभावस्कांदसः । शिषेम । शिषेतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्ङित्यङ्प्र-
त्ययः । निघातः । धीतिभिः । हिष्ठवत्सरतिशयानां तानामित्यतोदात्तत्वं ॥

पूषण्वते ते चकृमा करंभं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमंङ्गि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृचहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चकृम । करंभं । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपं । अङ्गि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृचऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्वते ते तुभ्यं करंभं दधिमिश्रं सक्तं चक्रम । भक्षणार्थं
कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । तै० स० ३. ६. ८. इति । हरिवते । हरिनामकावश्यी । तद्वते
हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तयिंद्राय तुभ्यं धाना भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च मंचवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह
शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्गि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाशमङ्गि । भक्षय ।
हे शूर असहाय हे इंद्र वृचहा वृचस्य हंता विद्वान् सर्वे जानानस्त्वं सोमं पिब ॥ पूषण्वते । पूषण्वत्स्य मतुप ।
अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्यामिति ण्वत् । चक्रम । करोतेऽस्कांदसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वादिङ्भावः ।
निघातः । हरिवते । कंदसीर इति मतुपो वत् ॥

प्रति धाना भरत तूर्यमस्मै पुरोऽष्टाशं वीरतमाय नृणां ।

दिवेदिवे सदृशीरिंद्र तुभ्यं वर्धेतु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयं । अस्मै । पुरोऽकाशं । वीरऽतमाय । नृणां ।
दिवेऽदिवे । सुऽदृशीः । इंद्र । तुभ्यं । वर्धेत् । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ६ ॥

यजमानोऽध्वर्वादीन्प्रति वृते । हे अध्वर्वादयः अस्मा इन्द्राय धानासूयं क्षिप्रं प्रति भरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे धृष्णो शत्रूणामभिवनशील हे इंद्र सदृशीरेकविधाः सुतयसुभ्यं त्वर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियते । ताः सुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धेत् । उत्साहेन प्रवृत्तं कुर्वेत् ॥ सदृशीः । समानान्ययोस्तेति कञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । दृग्दृशवतुष्विति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्युचं पंचदशं सूक्तं । अच्येयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराधिन्द्रापार्वती पंचदशादिद्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथांगसुतयोऽत्या अभिशपास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडशी जगती त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगती त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशस्त्रिंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टा-
स्त्रिष्टुभः । आधिन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडशी वाग्देवत्ये तदुत्तराश्वतसो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐंशः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्ध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदंता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतं । सुऽवीराः ।

वीतं । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथां । गीऽभिः । इळ्या । मदंता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वती बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेता इषोऽन्नान्या वहतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवी द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबंधिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेळ्यास्माभिर्दत्तेन हविषा मदंता हव्यंती युवां गीर्भिः सुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां । समृद्धौ भवतं ॥ इन्द्रापर्वता । आमंत्रितस्य पादादि-
त्वात्पाठिकमायुदात्तत्वं । सुवीराः । वज्रव्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । वीतं । वी कांत्यादिष्वित्यस्य लोप्यादित्वाच्पो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोप्याथामो लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कमित्यनुवाक्या । सूचितं च । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मिधेधः । आ० ६. ११. इति ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुचः सिचमा रभे त इंद्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुचः । सिचं । आ । रभे । ते । इंद्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवसिष्ठं कं सुखिनास्मिन्यज्ञे सु तिष्ठ । सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । मा परा गाः । अस्मादीयाद्य-
ज्ञाया गच्छ । तच्च कारणमाह । सुषुतस्य सुष्ठुभिपुतेन सोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वां यक्षि । यजे । हे शचीवः
शक्तिमन्निद्र ते तव सिचं वस्त्रप्रांतं स्वादिष्ठया स्वादुतरया सुतिलक्षणाया गिरा आ रभे । आलभे । गृह्णा-
मीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चलांचलं गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति
निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आयुदात्ता इत्यायुदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ।
सोमस्य यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । स्वरितञित् इत्यात्मनेपदं । तस्य शुद्धिं सिधेकाच इतीदृश-

तिषेधः । ब्रथादिना षत्वं । पढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः । रमे । डुलभष् प्राप्ती ।
अत्युत्तम इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपं । नित्वादाबुदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदथा च भूदुक्थमिंद्राय शस्तं ॥३॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इंद्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थं । इंद्राय । शस्तं ॥३॥

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह ।
प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ओथामोदैवेत्यादिको होतृत्साहजननः प्रतिगरः । आ० ७. ११. ।
तं दत्स्व । तथेंद्राय जुष्टं प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्वेदं बर्हिरस्मिन्बर्हिषा सीद । उपविश ।
अथ चानंतरमिंद्रार्थेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्थं शस्तं शस्तं प्रशस्तं भूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्सु स्तुतावि-
त्यस्य लोत्युत्तमद्विवचने रूपं । आदुत्तमस्वेत्याडागमः । उत्तमस्य पिबद्वावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनु-
प्रतिगृणश्च । पा० १. ४. ४१. । इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंच इत्याबुदात्तत्वं ॥

जायेदस्तं मघवन्तेदु योनिस्तदिस्वा युक्ता हरयो वहंतु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥४॥

जाया । इत् । अस्तं । मघऽवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहंतु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमं । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥४॥

हे मघवन्धनवत्तिंद्र अस्तं । अस्तंति विष्यंते पदार्था अवेत्यस्तं गृहं । जायेज्जायैव गृहं भवति । न गृहं गृह-
मित्वाङ्गर्हिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः । तथा सेत सा जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः ।
तस्मात्तदित् तत्र गृह एव युक्ता रथे योजिता हरयोऽश्वास्त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं
सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दूतोऽयिस्त्वा त्वामच्छाभिमुखेन धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्तं ।
असु क्षेपणे । असिहसिमृगिण्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । सुनवाम । षुञ् अभिषव इत्यस्य
लोटि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । त्वा । युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धवि
गत्यर्थः । लेव्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च
याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीद्रं भ्रातरुभयचा ते अर्थं ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥५॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इंद्रं । भ्रातः । उभयच । ते । अर्थं ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । रासभस्य ॥५॥

हे मघवन्धनवत्तिंद्र त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं
प्रत्यायाहि । हे भ्रातः पोषकोभयचापि ते तवार्थं । अर्थंते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तत्र जायाच सोमः ।
प्रयोजनांतरमाह । यत्र गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अत्र स्थितौ
रासभस्य हेषारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थं । अ गतौ । उषिकुषिगतिभ्यश्चति

थन् । लिखरः । निधानं । दधातेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासभस्य । रास्य शब्दे । रासि-
वलिभ्यां च । उ० ३. १२५. । इति कर्तर्यमच्प्रत्ययः । यामादित्वादाबुदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

अथैष्वहःसु हारियोजनस्थापाः सोममित्यनुवाक्या । सूचितं च । हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र
याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीजाया सुरणं गृहे ते ।

यत्र रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणं । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्या-
णीमंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा
भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यत्रेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां
विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तिभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरति ॥
अपाः । पा पाने । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे
कृदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छार्थे खल् । लिखरः । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अंगिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददन्तो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्ते आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अंगिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददन्तः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः ऋचियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभृ-
तयोऽंगिरसस्य दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो इन्द्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवंतो मरुतः ते सर्वे
विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्श्वमेधे मघानि महनीयानि
धनानि ददन्तः प्रयच्छन्तः संत आयुर्जीवनमज्ञं वा प्र तिरन्ते । प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां
पठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददन्तः । उदात्तं दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं । तिरन्ते । तरतेर्ब्रह्मणेन शः ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वां ।

चिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपं रूपं । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वं । परि । स्वां ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तं । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । भृशं प्राप्नोति तत्तद्रूपात्मको भवति ।
तत्र कारणमुच्यते । माया अनेकरूपयहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे ।
स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीति । यद्वा । स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च
मन्त्रवर्णः । इन्द्रो मायाभिः पुष्टरूपः । अश्वि० ६. ४७. १८. । इति । यद्यस्मात्स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः सुतिलक्षणीर्वाक्यै-

राहृतोऽनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंलनृतुष्वपि । वज्रशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । अतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि चिः चिषु सवने-
ष्वागात् । आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्लुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि
रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजुतोऽस्तभ्रात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥९॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्रात् । सिंधुं । अर्णवं । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासं । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥९॥

महान् तपसातिशयितसामर्थ्यावानुषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजुतस्ते-
स्तेजोभिराकृष्टो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्वादीनामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिंधुं विपाटकु-
तुष्टोः संभेदमस्तभ्रात् । निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यद्यदावहत् अयाजयत
तदानीमिन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोचोत्पन्नैर्ऋषिभिः सहाप्रियायत । प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वह प्रापण
इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्वङ् सलोपश्चेति क्वङ् ।
तदन्ताल्लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदंतो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥१०॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकं । अद्रिऽभिः । मदंतः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वं । कुशिकाः । सोम्यं । मधु ॥१०॥

हे विप्रा मेधाविनो हे ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां कर्मनेतृणां विशिषेण द्रष्टारो हे
कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे यज्ञेऽद्रिभिर्योवभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिमदंतः सुतिभिर्दे-
वान्मादयंतो यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रं । कृणुथ । सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टांतः । हंसा
इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु
मधुकरं रसं वि पिबध्वं । परस्परव्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकं । श्लोक शब्दे । करणे घञ् । अन्त्वादाबुदात्तः ।
मदंतः । मदी हृष इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वं । पा पाने । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं ।
सोम्यं । सोमशब्दात्म्ये चेति यप्रत्ययः ॥ ॥२०॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥११॥

उप । प्र । इत् । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत् । सुऽदासः ।

राजा । वृचं । जघनत् । प्राक् । अप्राक् । उदक् । अश्वं । यजाते । वर । आ । पृथिव्याः ॥११॥

हे कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं ।
सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरत्निणः सावधानान् कुर्वत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिवि-
जयेन धनलाभाय प्र मुंचत । राजा देवानां स्वामीन्द्रो वृचं कर्मविघ्नकारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु
देशेषु जघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उत्तमे देवयजनदेशे
यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चित्ती संज्ञान इत्यस्य स्थंतस्य लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन

तिष्ठ उत्तरत्वात् निघातः । अघनत् । हन हिंसागत्योरित्यस्य यङ्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्थित्यभ्यासस्य नुगागमः । तदंतस्तेव्याडागमः । प्राक् । अचतेः क्तिनि रूपं । अनिगंतोऽचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्ल्येव्याडागमः । निघातः । वरे । वृज् वरण इत्यस्मात् यहवृद्धनिश्चिगमस्येवप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमनुष्टवं । विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहं । इन्द्रं । अनुस्तवं । विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदं । भारतं । जनं ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्रा योऽहं विश्वामित्र उभे इमे रोदसी द्यावापृथिव्याविन्द्रमनुष्टवं स्तावयामि । द्यावा-पृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योर्नतरवस्थितमिन्द्रं स्तामि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य ममेदमिन्द्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अनुष्टवं । षुज् सुतौ । स्थंतस्य लुङि चङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द उत्सादिः । जित्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेद्राय वज्रिणे । करदिनः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायिन्द्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । सुतः स इन्द्रो नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनोपेतान् करदित् । करोत्येव ॥ अरासत । रास्य शब्द इत्यस्य लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि क्तिः कृमृदृरुहिभ्यश्चंदसीत्यडादेशः । सुराधसः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वं ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्धया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्मे ।

आ । नः । भर । प्रमगंदस्य । वेदः । नैचाऽशाखं । मघऽवन् । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं फलिष्यतीत्यग्रह-धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदंतो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयो न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मे प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांनायार्थमपि नोपयुज्यत इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्मा गा नोऽस्यभमा भर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रसृज्यादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन बोध्यते । तस्यात्यंतकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्धनवज्रिन्द्र नैचाशाखं । नीचामु शूद्रयोनिपुत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यस्य केवलैः शूद्राविदी पतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नैचाशाखं । तद्वनं नोऽस्यभं रंधय । साधय । एतेषां तद्वनं तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्वनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकटाः किं क्रियाभिरितिप्रिप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे घरणं । आ हर नः प्रमगंदस्य धनानि । मगंदः कुसीदो मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यंतकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा

योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्यांडौ । आंडावाणी इव त्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघ-
वन्नंधयेति रध्यतिर्वशमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आडुपूर्वाच्छीणतिः क्रियपसृध्यामित्यादिना-
शिरित्यादेशः । दुहे । दुहेर्लिटीरयो र इति रेआदेशः । द्विवचनस्य विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । चादि-
लोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधेर्ल्यतस्य रधिजभोरचीति
गुमागमः ॥

ससर्परीवृचे प्राङ्गरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतं
बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मीं तु सौरीं वा नाम्ना वाचं
ससर्परीं । सूर्यवेरमन आहृत्य ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् अवी देवेष्वमृतमजुयै ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । अवीः । देवेषु । अमृतं । अजुयै ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्हविभिरस्त्रभ्यं दत्तामतिमज्ञानं बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र
शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य
दुहिता वाग्देवता देवेष्विन्द्रादिष्वजुयै क्षयरहितममृतममृतलक्षणं अवीऽन्नमा ततान् । समन्तात्स्वाहाकारवाचं
तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दाण इत्यस्य निष्ठायां दो दहोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अजुयै । जृ वयोहानी । अहलोर्ल्यत् । वज्रलं कंदसीत्युत्वं । नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरतूयमेभ्योऽधि अवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽनव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । भरत् । तूयं । एभ्यः । अधि । अवः । पांचजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यं । आयुः । दधाना । यां । मे । पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः
पांचजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूयं क्षिप्रमभरत् ।
भरतु । संपादयतु । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहृत्य मे
मह्यं ददुरददुः पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नव्यं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा
दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु । बहिर्देवपांचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । भित्त्वादायुदात्तः ।
पक्ष्या । पक्षे भवा । दिशादित्वाद्यत् । तित्स्वरितः । नव्यं । नवशब्दाद्वस्वादित्वात्स्वार्थको यत् । पलस्तिजम-
दग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीकुरक्षो मेषा वि वह्निं मा युगं वि शारि ।

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतोऽरिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवतां । वीकुरः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्निं । मा । युगं । वि । शारि ।

इंद्रः । पातल्येऽइति । ददतां । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राक्षः सुदासो यन्नेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गतुमिच्छन् रथेऽश्वादिकं युञ्जानो विश्वामित्रो रथां-
गानि स्वीति । गावौ । गच्छत इति गावावस्थौ । स्थिरौ भवतां । अक्षस्य वीरुर्दृढो भवतु । ईषा दंडश्च मा
वि वर्हि । वृद्धो मा भवतु । युगं च मा वि शारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातले पतनशीले कीलके शरी-
तोर्विशरणात्माक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन
सचस्व । संगतो भव ॥ वि वर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिर्विनाशि वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भाव-
कर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगं । युगशब्द उंकादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे
घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । तत्र पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । शृ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे ।
पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहिष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय
तनयाय पीत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातुं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः ।
बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहः
क्लिवनसो ऽश्नेति क्लिप् । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । वसुसंमुखंस्वनडुहां द इति
हकारस्य डत्वं । छदुत्तरस्वरः । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्षं वीळो इति वीळित वीळयस्व मा यामात् अस्मात् अव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारेण हि आणः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिमभि व्ययस्व । अभित-
सत्तत्स्थानेषु दाढीर्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंशपाख्यदाहनिर्मिते रथस्य फलक
ओजो धेहि । दाढीं कुरु । हे वीळो दृढ वीळितास्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं दृढो भव । यद्वास्मान्
दृढीकुरु । यामान्नच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान् माव जीहिपः । मा पीपतः ॥ खदिरस्य । अजिरशिशिरित्यादिना
किरचप्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ल्यंतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि
। पा० ६. ४. ५२. इति शैलुक् । वीळयस्व । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । यामात् । या
प्रापण इत्यस्मादतिमुमुक्षु इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तः । जीहिपः । ओहाक् त्यागे । ल्यंतस्य लुङि
चङि रूपं । अकारस्येकारश्चान्दसः ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथाच्छानस्मान् मा च हाः । मा

त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा विनाशयत् । किंचा गृहेभ्यः । यावद्ब्रह्मन् प्रामुष्याम् तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथावसे । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्द्रव्यवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् । यावद्द्रव्ययोजि-
ताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि मंत्रे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
चवायोगे प्रथमेति न निघातः । रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वात्ति-
घातः । गृहेभ्यः । ग्रहेर्गृहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसे । षोऽंतकर्मणि । क्लिप । चतुर्थे-
कवचन आतो लोपाभावश्चांदसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ २२ ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च
केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेषोऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्हृग्भिर्वसिष्ठमश्रपत् । इमा अभिशप-
रूपाः । ता ऋचो वसिष्ठान् शृण्वन्ति ॥

इंद्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवज्जूर जिव ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इंद्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिव ।
यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवन्तराभिभवशक्त हे मघ-
वन्धनवज्जूर अद्यास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः
शत्रून् हिंसते नोऽस्मान्नुतिभिस्त्वदीयाभी रक्षाभिर्जिव । प्रीणय । कीदृशीभिः । बह्वृणाभिर्बह्वृणीभिः श्रेष्ठाभिः
प्रशस्ततराभिः । अथ श्रपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेष्यो द्वेष्यस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सोऽधरो निष्ठष्टः सन्
पदीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पंचवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु ।
उशब्दी पूरकी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिंद्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इंद्र । येषंती । प्रयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं
मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शब्दलीकुमुनं यथानायासेन वि वृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति ।
विच्छिन्नावयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती स्रवत्युखा चित् स्थावीव स द्वेष्टा मदीयमंचसामर्थ्येन प्रहतः
सन् फेनमस्यति । फेनं मुखादुत्तिरतु ॥

न सायंकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्देभं पुरो अश्वाभयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायंकस्य । चिकिते । जनासः । लोधं । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनं । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्देभं । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बह्वृणातीतवतः ।
तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्यावसानकारिणो विश्वामित्रस्य मंचगणसामर्थ्यं न

चिकित्ते । भवन्निर्णयते । अत एव लोभं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशुमन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । वज्रा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति । अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशा न हासयति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुनः पुरस्तात् नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

इमं इंद्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वं ।

हिन्वंत्यश्चमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इंद्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वं । चिकितुः । न । प्रऽपित्वं ।

हिन्वंति । अश्च । अरणं । न । नित्यं । ज्याऽवाजं । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे इंद्र भरतस्य पुत्रा भरतवंश्या इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठेभ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टेः सह तेषां संगतिर्नास्ति । ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चाजौ संयामे नित्यं सहजमरणं नारिमिव वसिष्ठान्प्रत्यश्च हिन्वंति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुः परि णयन्ति । वसिष्ठान्हंतुं शरसंधानेन चरन्ति ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेवं मह इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं वैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षे । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमं मह द्वाधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति । अस्मिन् सूक्ते आद्यापेयी ततः परं सप्तर्चो बावापृथिव्यास्ततः परा बुदेवताका दशमी बावापृथिवीकादशी सावित्री ततः परं मुक्तदिति त्वाष्ट्यार्षवी च विबुद्धयेति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वंद्रागिदेवताकाः स्वदस्वेत्यापेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्त्रिमं मह इति प्रतिपत् । पंचम्यां पीण्यमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मह विदध्याय शूषं । आ० २. १७. इति ॥

इमं मह विदध्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । मह । विदध्याय । शूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मन्थनेन निष्पाद्यमानायेड्याय सर्वैः सुत्यायापये शूषं सुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्र जभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽपिर्दम्येभिः परेषां दमनकुशलैर्दमे गृहे विद्यमानैर्वानीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवितेजोभिरजस्रो निरंतरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुरिति स्वानामेवैषं तच्छ्रेष्ठं गमयति । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय यजमानायेममग्निं प्रजभुः प्रहरंत्युत्विज इति वा व्याख्येयं । उत्तरार्धर्चः समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । ईड्याय । ईड्वंदेत्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । असु मोक्षो । नमिकंपीत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं मह दिवे अर्चो पृथिव्ये कामो म इच्छश्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महिं । महे । दिवे । अर्चं । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रऽजानन् ।
ययौः । ह । स्तोमे । विदधेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतमहे महत्यै दिवे युलोकदेवतायै महत्यै पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन् स्तोत्रमर्चं । कुष । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वत्र वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदधेषु यज्ञेषु ययौर्वावा-
पृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह भावन्ति खलु ॥ पृथिव्यै ।
उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतं ।
इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतं । रोदसी इति । सत्यं । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतं ।
इदं । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ३ ॥

हे रोदसी यावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमागुशंसं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां नोऽस्माकं महे महते सुविता-
याभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं सु सुष्ठु प्र भूतं । प्रभवतं । हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविल्लक्षणेनाग्नेन
सपर्यामि । परिचरामि । रत्नमुत्तमं धनं यामि । याचे । यातिर्याज्ञाकर्म ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ पु ।
संहितायां सुज इति षत्वं । णः । संहितायां नश्च धातुस्थोरुषभ्य इति णत्वं । सुविताय । इण् गतौ । अधिकरणे
क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति सुवितं । उवडादेशश्छांदसः । भूतं । भवतेर्लोठि बज्रलं छंदसीति शपो लुकि
रूपं । यद्वा । छांदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । नमः स्वस्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६ ।
चतुर्थी । सपर्यामि कंडादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातिर्लोठि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उतो हि वां पूर्या आविविद्रे ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्धां समिथे शूरसातौ ववंदिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वां । पूर्याः । आविविद्रे । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ॥
नरः । चित् । वां । संऽइथे । शूरऽसातौ । ववंदिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे ऋतावरी । ऋतं सत्यं । तद्वत्तौ हे रोदसी यावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः
सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि । तं तमपेक्षितमर्थं क्षेमिरे खलु । तथा हे पृथिवि शूरसातौ
शूराणां सातिर्लामो यस्मिन् तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिद्व्यतना मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं
वेविदाना जानन्तोऽतो यावापृथिव्यौ ववंदिरे । सुवन्ति ॥ आविविद्रे । विदू लामे इत्ययमुभयपदी । लिटि
इरयो र इति रेआदेशः । सह सुपेत्य च सहेति योगविभागादाङ्गा सह समासः । समिथे । इण् गतौ । समीण
इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचहेवां अच्छा पथ्याऽका समेति ।

ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ ५ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पथ्या । का । सं । एति ।

ददृश्रे । एषां । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ ५ ॥

को वाद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद । वेत्ति । को वेहास्मिन्नज्ञातमर्थं प्र वोचत् । प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते ।
देवानच्छामिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समेति । सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चि-

ज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । वाढमित्याह । एषां दिवि स्थितानां नचचरूपाणां देवानामवसाधोमुखानि सदांसि स्थानानि दृश्ये । दृश्यन्ते । तथापि परेषूत्तमेषु गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्व-
नुष्ठितेषु या यानि दिवि देवस्थानानि लभ्यन्ते तवागंतुं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥
अद्वा । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । बोचत् । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिरिति
वच्चादेशः । अस्त्यतिवक्तिव्यातिभ्य इति चुरङादेशः । वच उमित्युमागमः । निघातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि घीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदंती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सी । अचष्ट । ऋतस्य । योना । विघृते इति विघृते । मदंती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनं यथा वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति संविदाने ॥ ६ ॥

कविः क्रांतदर्शी नृचक्षा नृणां द्रष्टा सूर्यः सीमेते बावापृथिव्यावभ्यचष्ट । सर्वतः पश्यति । ऋतस्य योना
जलस्य स्थानेऽंतरिक्षे मदंती हृष्यन्ती विघृते । घृतमस्या ओषधयो जलममुषा इति । एवंविधरसोपेते समानेन ।
समानमेतदुदकमुषैत्यव चाहमिः । भूमिं पर्जन्या जिह्वन्ति दिवं जिह्वन्त्यप्रय इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना
कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्वं प्राप्ते ते बावापृथिव्यौ नाना पृथग्भूतं सदनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः ।
इमौ वै लोकौ सहासां ती धैतामिति । तत्र दृष्टांतः । यथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । चचिङ्
व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । विद् घान इत्यस्य समो
गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विद्युते । दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते । ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवती इति । आत् । ऊं इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि ।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्वं गते वियुते वियुज्य वर्तमाने दूरेऽन्ते । दूरेऽंतोऽवसानं
ययोले दूरेऽन्ते । अविनाशिन्यौ ते बावापृथिव्यौ जागरूके जागरणशीले सत्यौ ध्रुवेऽविनाशिनो पदेऽंतरिक्षे
तस्थतुः । तिष्ठतः । उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती तस्थतु-
रित्यन्वयः । आदनंतरं मिथुनानि वृद्धानि नाम उर्वी पृथ्वी बज्जले दूरेऽन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि
ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वंद्वनामभिर्बावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुसुगिति विभ-
क्तेर्डादेशः । दूरेऽन्ते । इण् गतौ । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २०. इति रकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च । रो रीति
रेफलोपः । ड्रलोप इति दीर्घः । अंतशब्दोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतः । सप्तम्युपमानेति बज्जव्रीहिः ।
हलदंतादिति सप्तम्या अनुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके । जागृ निद्राचय इत्यस्मात्ताच्छील्यार्थे जागरूकः
। पा० ३. २. १६५. इत्युक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति ङीपः प्रतिषेधः ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजहुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतचि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिमा । सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतचि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते वावापृथिवी विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि सं विविक्षः । अवकाशप्रदानेन संविभज्य कुरुतः । किंच महो महतो देवानिन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एज्जगमात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरच्चक्षं पशुजातं पतञ्च पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्षः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः । निघातः । बिभ्रती । दुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कंपने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गती । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जैन्तितुर्जैमि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्युरंतः ॥९॥

सना । पुराणं । अर्धि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जन्तितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥९॥

हे यौर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयित्र्या जन्तुर्जनयित्र्यास्तव सना सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नो ऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जातमिति यौर्महिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाधेमि । स्मरामि । दिवः पितृत्वे जनयितृत्वे च मंत्रवर्णः । यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १. १६४. ३३. इति । यत्र यस्यां दिव्यतर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्षे पथि नभसि पनितारस्यां सुवन्तो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनः स्विः स्वीवाहनैः सहिताः संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणं । पुराणशब्दात् शैषिकार्थे सायंचिरमिति व्युत्पत्त्यः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेऽपि निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवां तोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः । लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेज् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन्नभिजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥१०॥

इमं । स्तोमं । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृणवन् । अभिजिह्वाः ।

मित्रः । संऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥१०॥

हे रोदसी वावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्र ब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि । ऋदूदराः । ऋदु मुदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुबदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः । अभिजिह्वाः । अभिर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानानभिमतफलैर्मित्रीकुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिनः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेख्यडागमः । अभिजिह्वाः । चिचक्रादित्वाद्तोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य कानचि रूपं । चित्त्वाद्तोदात्तः ॥ ॥२५॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्विरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताति ॥११॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । चिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु च । सवितरिति । श्लोकं । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽताति ॥११॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणी हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्हस्तिगृभूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमयो हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकं । सविचे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयो प्रतिदधुस्तस्माच्चिरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभनवाक् सविता विदधे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादा पत्यमान आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽध्वर्यवः प्रत्यक्षः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्तोत्रेषु विद्यमानं च श्लोकं । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रं । तदग्रेः । प्राप्नुहि च । आदनंतरं सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमा मुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को वज्रधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयस्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. । पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः पणायतेः पुजाकर्म्मणः । नि० २. २६. । इति ॥ हर्यं कांतिलयोः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन् हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्चादायुदात्तः । वज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । पद गती । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्चादंसः । अग्रेः । अत्र सेवायामित्यस्य लङि वज्रं कंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । सुव । पू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वतातिं । सर्वदेवात्तातिस्त्वं स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वयावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अर्वसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्ऽवतंतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्ध्वऽयावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुपाणिः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवानृतावा सत्यसंकल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धात् । ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्यृभवः । हे ऋभवः पूषण्वंतः पूष्णा सहिता घृतं मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन वृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वयावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतयावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् । अतष्ट । तच्च त्वच्च तनूकरणे । ऊदित्वाद्चेडभावः । झलो झलीति सिलोपः । स्तोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः । वज्रवचनस्यैकवचनं क्वांदसं ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमंतो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिं । सहऽवीरं । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथा विद्योतमानरथोपिता ऋष्टिमंतो दीप्तिमंतः । ऋष्टिरायुधविशेषः । तद्वंतो वा दिवो द्योतमाना मर्याः शत्रूणां मारयितार ऋतजाता उदकावज्ज्ञात्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीला यज्ञियासो यज्ञार्हा मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं शृणवन् । शृण्वंतु । तुरासोऽस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं रयिं धनं धात । अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातिलोपि वज्रं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनधनाच्चेति तवादेशः । पादादित्वाद्निघातः । तपः पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । तुर त्वरणे । शृणुपधलक्षणः कः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धति युवतयो जनिचीः ॥ १४ ॥

विष्णुं । स्तोमांसः । पुरुऽदस्मं । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।
उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धति । युवतयः । जनिचीः ॥ १४ ॥

स्तोमांसः । सूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः
कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यच्चे पुरुदस्मं बद्धकर्माणं । यद्वा । बहन् दस्यत्युपचप-
यतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वोर्बह्यो जनिचीः सर्वस्य जनयित्र्यो युवतयः परस्परमसं-
कीर्णाः ककुहः । कं स्कुभ्रंति विस्तारयतीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो
वृषायेषुपलभ्यमानास्तिष्ठति । एता दिशो विष्णोराक्षां न मर्धति । न हिंसति । स विष्णुद्वयक्रमः । उरुर्महान्
क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि मंचे
घसेत्यादिना ल्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाद्दृपस्वरसिद्धिः ॥

इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरंदरः । वृत्रहा । धृष्णुसेनः । संगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी यावापुथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन
महिम्ना पप्रौ । पुरयामास । शेषः प्रत्यब्रूतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हंता धृष्णुषेणः
पराभिभवशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशुन् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा भर । देहि ।
यद्वा । पश्वः पशोर्भूरि बद्धत्वं बहन् पशून् यच्छेति ॥ पुरंदरः । दू विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पुःसर्व-
योर्द्वारिसहोरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदात्तः ।
धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेर्लपि स्थानि-
वज्रावात्संप्रसारणं । ह्यहोर्भस्क्दसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः
जसादिषु क्दसि वावचनमिति सवर्णदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दाचं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणां । दाचं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविष्प्रदातृत्वेन बंधून्स्नानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रष्टारौ । युवां
मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाति भवं संगतं चारु नाम कमनीयं खलु । हे
अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु ।
किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृता युवां दाचं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभी रक्षेथे । पालयतं ॥
नासत्या । नभ्राण्यपादित्यादिना निपातनात्प्रजः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
डादेशः । सजात्यं । सजाति भवं । भवे क्दसीति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अक्षेर्लटि रूपः । ह्ययोगादनिघातः ॥

महत्तवः कवयश्चारु नाम यज्ञ देवा भवथ विश्व इद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

म॒हत् । तत् । वः । क॒वयः । चारु॑ । नाम॑ । यत् । ह॒ । दे॒वाः । भव॑थ । वि॒श्वे । इ॒द्रे ।
सखा॑ । ऋ॒भुऽभिः । पु॒रुऽहूत॑ । प्रि॒येभिः । इ॒मां । धि॒यं । सा॒तये॑ । त॒क्षत॑ । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभृतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यद्येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिन्द्र इन्द्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्तुं खलु । हे पुरुहूत बज्रमि-
राहूत हे इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैर्ऋभुभिः । ऋतेन भवत्यृतेन भांतीति वा । ऋभुभिर्देवैः सखासि । इन्द्रस-
हिता ऋभवो यूयमिमामस्रदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तच्चत । स्वीकुरुत ॥ यत् ।
मुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिरित्यस्य संहिता-
यामुत्थक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अ॒र्य॒मा णो॑ अ॒दितिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ नो अ॒नप॒त्यानि॒ गंतोः॑ प्र॒जावान्नः॑ प॒शुमाँ॑ अ॒स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥
अ॒र्य॒मा । नः॑ । अ॒दितिः॑ । य॒ज्ञिया॑सः । अ॒दब्धानि॑ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ । नः॑ । अ॒नप॒त्यानि॑ । गंतोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः॑ । प॒शुऽमा॑न् । अ॒स्तु । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । अदितिर्देवमाता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा यस्य वरुणस्य
व्रतानि कर्माण्यदब्धान्यहिंसितानि भवन्ति स वरुणस्ते चार्यमादयो देवा नोऽस्मान्नर्चन्ति शेषः । ते यूयं
नोऽस्माकमनपत्यान्यपत्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्नं । तदन्यान्यनप-
त्यानि पतनकारणानि कर्माणि गंतोः सवर्गाद्युद्योत । पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न सुश्रुति
तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति सुवन्तीन्द्रादीनचेति गातुर्गृहं । नोऽस्रदीयं गृहं पशुमान्पश्यादियुक्तं
प्रजावानपत्योपितमस्तु ॥ अर्यमा । ऋ गती । अन्नबन्धोहृक्लेदस्त्रित्यादिना निपातनाद्रूपसिद्धिः । अदितिः ।
दीङ् चय इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नञा समासः । अदितिरदीनेति यास्कः । क्वांदसं ह्रस्वत्वं । नञः स्वरः ।
युयोत । यौतेरिमित्रीभावकर्मणो लोटि बज्रत्वं कंदसीति शपः सुः । तप्त्रनविति तप्रत्ययस्य तबादेशः ।
गंतोः । गम् गती । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्य इति तुन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गातुः । गापाहि-
भ्यश्चेति तुप्रत्ययः ॥

दे॒वानाँ॑ दू॒तः पु॒रु॒ध प्र॒सूतोऽना॑गान्नो वोच॒तु सर्व॑ताता ।
शृ॒णोतु॑ नः पृथि॒वी द्यौरु॒तापः॑ सूर्यो॑ नक्ष॒त्रैरुर्व॑तरि॒क्षं ॥ १९ ॥
दे॒वानाँ॑ । दू॒तः । पु॒रु॒ध । प्र॒ऽसू॒तः । अ॒ना॒गान् । नः॑ । वो॒च॒तु । सर्व॑ऽताता ।
शृ॒णोतु॑ । नः॑ । पृथि॒वी । द्यौः । उ॒त् । आ॒पः । सूर्यः॑ । नक्ष॒त्रैः । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षं ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुषु बज्रपु देशेषु प्रसूतोऽपिहोचार्थं विहितः । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्ट्यदेवाङ्गानार्थं
प्रेरितो देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकं । अपिर्देवानां दूत आसीदिति । तादृशोऽपिः कर्मकर्तृसाधनवै-
गुल्येन सापराधान्यस्मान्नागानागसः सर्वताता सर्वत्र वोचतु । प्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौश्च उतापि चापः
सूर्यश्च नक्षत्रैश्च विसीर्णमन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्रदीयां स्तुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवक्ष्य-
कवचनं ॥ प्रसूतः । प्र प्रेरणे । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोप-
क्वांदसः । सवर्णदीर्घे कृते तस्माच्छसो न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो बज्रलमिति शपो
ऽकादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गती । अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽचक्षित्यचन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न चरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । नधाएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥२०॥

शृण्वंतु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदंतः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छंतु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रं ॥२०॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पुणंति पुरयंत्यर्थिनां कामानिति पर्वता यावामिमानि नो देवाः ध्रुवक्षेमासो निश्चलस्थाना इळया हविर्लक्षणेनाग्नेन मदंतो मावंतः संतो नोऽस्मदीयां सुतिं शृण्वंतु । किंच आदित्यैरपत्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयां सुतिं शृणोतु । मरुतश्च नोऽस्मभ्यं भद्रं कव्याणकरं शर्म सुखं यच्छंतु । ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदितिर्नो यः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । सुपा सहेकादेशे कृत एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्यन्यजमानः सदा सुग इत्युचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा इति पंथान-मवहस्य । आ० २. ५. इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥२१॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्यां । सदनं । पुरुऽक्षोः ॥२१॥

हे अग्ने अस्माकं पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमानन्नवांश्चास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतिनोदकेनीषधीः सं पिपृक्त । संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः । हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृध्याः । न विनश्यतु । किंच रायो धनस्य पुरुषोर्वज्रस्य च सदनं स्थानमुदश्यां । प्राप्नुयां ॥ सदा । स्वरादिष्वायुदात्तत्वेन पाठ्यदायुदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के । लोटि वज्रं कंदसीति शपः सुः । वज्रं कंदसीत्यस्यासख्यत्वं । मृध्याः । मृधिर्हिसार्थः । लिङि तिङां तिङो भवतीति तिपः सिप ॥

पशां पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । सूचितं च । स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः । आ० ३. ५. इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्यक् सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वं अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शबूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥२२॥

स्वदस्व । हव्या । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शबूनहा । विश्वा । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥२२॥

हे अग्ने हव्या हवनयोग्यानि हवींषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नाणि सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांस्यन्नान्यस्मद्यक्सदभिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्यर्थः । ततः पृत्सु संयामेपु तांवाधकान्विश्वान् शबून जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् नोऽस्माकं विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अप्रिहोचादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । यासो लसार्वाधातु-कस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य लोटि वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः । परस्वात् हलि चेति दीर्घत्वे कृते पश्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानंचतीत्यंचतेः कृष्ण । विष्वदेवयोश्च टेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोम-नसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवेयङ्गुकि लोटि तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्घः । वलि लोपः ॥ २७ ॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं वैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमशिका । प्रजापतेरार्षं वैश्वदेवं प्रजा-
पतिर्हि वैश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिहृशब्दप्रयोगात् । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवर्चो
ऽग्न्यादिदेवतास्ततः पराहोराचदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी बुनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षड्विंशो वर्षत इन्द्रस्य केचिदपेस्त्वष्ट्येति मन्यन्ते ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्प्राचीना उषसो यद्यदा व्यूष्युर्ज्योतिरुच्यते अध तदानीमक्षरं । न चरतीत्यक्षरं । अविनाशा-
दित्याख्यं महत्प्रभुत्वं ज्योतिर्गोददकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा वि जज्ञे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्न-
पिहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु बिप्रमुप समीपं तिष्ठति । योग्यक्रियाध्या-
हारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्यति बिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यं ।
महद्देश्यं ॥ व्यूषः । उष लुप दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपं । सहेति योगविभागात्समासः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य क्दंसि विकल्पितत्वाच्च द्विर्वचनाभावः । तदंताच्छतरि रूपं ।
प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरि धातुस्वरः ॥

मो षू णो अत्र जुहुंरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सन्ननोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुंरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सन्ननोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुंरंत । मा हिंस्युः । तथा पदज्ञाः कर्माख्यनुष्ठाय
देवपदमनुभवंतः पूर्वे पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः । यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः
सन्ननोः । मीदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति सन्ननी रोदसी । तयोरंतर्मध्य उदेति । तस्माच्च मा हिंसित्वित्यर्थः ।
महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुंरंत । ह प्रसह्यकरणे । जुडि जुहोत्यादित्वात् सुः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्रत्वं
क्दंसोत्पत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुचा पतयंति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्याणि ।

समिद्धे अग्नावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽचा । पतयंति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्याणि ।

संऽइद्धे । अग्नौ । अतः । इत् । वदेम । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुचा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयंति । विविधं गच्छति । शम्यपिष्टोमादिलक्षणं
कर्माच्छाभिलक्षाहं पूर्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं दीद्ये । दीपयामि । पश्चाच्चार्थमपौ समिद्धे दीप्य-
माने सत्यृतमित् सत्यमेव वदेम । अमृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना
चाप्रत्ययः । पतयंति । पतु गतौ । स्वार्थिको णिच् ॥

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पु॒रु॒चा श॒यै श॒यासु॑ प्र॒युतो॑ वना॒नु ।
 अ॒न्या व॒त्सं भ॑र॒ति स्ते॒ति मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमे॒कं ॥४॥
 स॒मा॒नः । राजा॑ । वि॒भृ॒तः । पु॒रु॒ऽचा । श॒यै । श॒यासु॑ । प्र॒यु॒तः । वना॑ । अ॒नु ।
 अ॒न्या । व॒त्सं । भ॑र॒ति । स्ते॒ति । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । ए॒कं ॥४॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा । एक एव राजा दीप्यमानोऽपिः पुरुचा बङ्गपु देशेषु विभृतोऽपि होचार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चापिः सोमो वा शयासु । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु शये । शेते । निवसति । वनानु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽपि वर्तते । सोमश्चेद्वेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ यावापृथिव्यौ । तथोरन्या बौरस्या भुमेर्जायमानतया वत्सं वत्सभूतमपि सोमं वा भरति । वृथ्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा चेति । केवलं निवासयति ॥ विभृतः । हृज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शये । शीङ् स्वप्ने । लोपस इति तकारलोपः । शीङ् सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने । एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृञ् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति पूर्वस्य न निघातः । चेति । चि निवासगत्योरित्यस्य लटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

आ॒क्षि॒त्पूर्वा॑स्वप॒रा अ॒नू॒रु॒त्स॒द्यो जा॒तासु॑ त॒रु॒णीष्व॑न्तः ।
 अ॒न्तर्व॑तीः सुव॒ते अ॒प्र॒वी॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमे॒कं ॥५॥
 आ॒ऽक्षि॒त् । पूर्वा॑सु । अ॒प॒राः । अ॒नू॒रु॒त् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । त॒रु॒णीषु॑ । अ॒न्तरि॑ति ।
 अ॒न्तःऽव॑तीः । सुव॒ते । अ॒प्र॒ऽवी॒ताः । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । ए॒कं ॥५॥

पूर्वासु जीर्णास्त्रोषधीष्वानिदावर्तमानस्तथापरा नव्या औषधीरनूदनुबन्धन उत्पत्त्यानुगुह्येनानुतिष्ठन्नपिः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरुणीषु पक्कवितास्त्रोषधीष्वन्तर्वर्तते । ता औषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तेरेतस्का अनभ्यक्ता वा अन्तर्वतीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं चोत्पादयति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षिप्तः । चि निवासगत्योः । क्तिप् । अनूदत् । अनी बन्ध कामे । अस्मात् क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । क्तस्वरः । तरुणीषु । नञ्स्त्रीककख्युस्तद्वर्णतलुनानामुपसंख्यानं । म० ४. १. १५. ६. इति ङीप् । अन्तर्वतीः । इय इति मतुपो वत्वं । सुवते । षूङ् प्राणिगर्भवमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥ २८ ॥

श॒युः प॒रस्ता॑दध॒ नु द्वि॒मा॒ताब॑न्ध॒नश्च॑रति व॒त्स ए॒कः ।
 मि॒त्रस्य॑ ता वरु॒णस्य॑ व्र॒तानि॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमे॒कं ॥६॥
 श॒युः । प॒रस्ता॑त् । अ॒ध॒ । नु । द्वि॒ऽमा॒ता । अ॒ब॒न्ध॒नः । च॒रति॑ । व॒त्सः । ए॒कः ।
 मि॒त्रस्य॑ । ता । वरु॒णस्य॑ । व्र॒तानि॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । ए॒कं ॥६॥

द्विमाता । द्वे यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता सूर्यः परस्तात्पृथिमायां दिशस्तवेलायां शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । अध नु अथोदयवेलायामेको यावापृथिव्योः साधारणस्यो रसादानादस्यः पुत्रोऽबन्धनोऽप्रतिबद्धगतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि गच्छति । ता तामीमामि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥ शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमुशीतुचरीत्यादिना उपप्रत्ययः । द्विमाता । नव्यूतश्चेति प्राप्तस्य कप ऋतश्चंदसीति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राठन्वयं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अन् । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता सम्राट् यज्ञेषु सम्ययाजमानोऽपिरन्वयमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् चेति । भूमौ वसति । यद्वा । अयं मुख्यं भागं चरति । भक्षयति । क्षेति । यज्वनां गुहेषु निवसति । यद्वा । बुधः प्रतिष्ठांतिभागी स्विष्ट-
कृद्रूपेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतेः । किंच रण्यवाचो रमणीयवाचः स्तोतारो रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि प्र भरंते । प्रणयंति । कुर्वन्ति । तदिदं देवानामेवार्थं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अंतर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । ददृशे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावापेरायदभिमुखमागच्छद्विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युधं कृषाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निर्गोचदकस्य निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिमंतश्चरति । अंतर्धा-
रयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहरि । दिवादिः । तस्य शतरि रूपं । अंतमस्य । अंतशब्दादत इतिठनाविति ठम् । अतिशयेनातिक इत्यर्थे तमप् । तमे तादृशेति तादिलोपः । नित्वादायुदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्यांचतेः
क्विन् । तस्माद्विभाषांचरदिकस्त्रियामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण इत्यस्याङ्पूर्वस्य
शतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वतर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽग्निरास्त्रोषधीषु नि वेवेति । नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्नी रोचनेन सूर्येण सहाता रोदस्योर्मध्ये चरति । वपूषि नानाविधानि रूपाणि बिभ्रत् सोऽग्निर्गोऽस्मान् यष्टुनभि वि चष्टे । विशेषणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपं । रोचनेन । सहाये तृतीया । बिभ्रत् । डुभृच् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्ठा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्वाप्तो गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता जयरहितानि धामानि तेजांसि दधानः
सोऽपिः परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा । धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं
पाथ उदकस्य स्थानमंतरिचं पाति । सोऽपिस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद । जानाति ॥
गोपाः । गोपायतेः क्लिप्तलोपोपलोपी । अग्निष्टेयञ्च संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति षत्वं ॥ २९॥

नानां चक्राते यम्या३वपूँषि तयोरन्यद्रीचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावीं च यदरूषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नानां चक्राते इति । यम्या । वपूँषि । तयोः । अन्यत् । रीचते । कृष्णं । अन्यत् ।

श्यावीं । च । यत् । अरूषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यस्या यमरूपे मिथुनभूते अहस्य रात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानि वपूँषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि
चक्राते । कुक्षतः । श्यावी कृष्णवर्णाऋषी शुक्लतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जु-
नमहो रीचते । किरणसंबंधाद्दीप्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबंधात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो
डादेशः । रीचते । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यामिति न निघातः ॥

माता च यच्च दुहिता च धेनू सबर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अंतमहद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यच्च । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अंतः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता बीजम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता
दोग्धेर्वेति यास्कः । एते सबर्दुधे सबरः स्वीयस्य बीररूपस्य रसस्य दोग्ध्री अत एव धेनू जगतः प्रीणयित्री
यावापृथिवी यत्रांतरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य
सदसि स्थानभूते तस्मिन्नंतरिक्षेऽतः स्थिते यावापृथिव्यावीळे । अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं बीः
पृथिवीं धापयत आकृतिलक्षणं रसं यां पृथिवीत्विवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने
यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुधे । सबःशब्दः बीरवाचीति संप्रदायविद् आहुः । तस्मिन्नुपपदे
दुह प्रपूरण इत्यस्माद्वातोर्दुहः कञ्यश्चेति कप्रत्ययो घञांतादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
धापयेते । धेट् पान इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट् उपसंख्यानमि-
त्यात्मनेपदं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत् । इळा । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधारारूपया जिह्वया लिहती बीर्ममाय । मेघद्वारा ध्वनिं
करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा बीः कया जलवर्जितया भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं
नि दधे । उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जितेळा पृथिव्युतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत् ।

वर्षकाले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आस्वादन इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिवि सेचने । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरूरूपा वपूषूर्ध्वा तस्थौ अविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरूरूपा । वपूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविं । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्या भूमिः । तथा च मंत्रवर्णः । पद्मां भूमिः । ऋग्वे० १०. ९०. १४. । इति । यद्वा । पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरूरूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्ध्वोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा अविं । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । चीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविरिति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि । हविर्भिस्समादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । पद्यत्यतदर्थे । पा० ६. ३. ५३. । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा । तच्च साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अव रचणादिषु । इतितीन्मत्ययः । ऋत्स्वरः । रेरिहाणा । लिह आस्वादन इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १५ ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अंतरिति । तयोः । अन्यत् ।

गुह्यं । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १५ ॥

पदे इव । पद्येते ज्ञायते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहस्य रात्रिश्चेत्येते दस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे अंतर्भसि मध्ये निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहोरात्रिः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते यावापृथिव्यावंतरंतरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् गुह्यमप्रकाशमानतया गूढं वर्तते । अन्यत्पृथिव्याविः सर्वैर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वाद्घतेः क्तिन् । सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खः ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्तां । अशिश्वीः । सबऽदुघाः । शशयाः । अप्रदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १६ ॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयित्रीऽशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा । शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः । शशया नभसि शश्यानां वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा अक्षीणरसाः सबर्दुघा उदकलक्षणास्य क्षीरस्य दोगध्नो युवतयः परस्परमिश्रणोपेता नव्या नव्या अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आ धुनयन्तां । आदुहन्तु ।

मेघपक्षिऽश्विनीर्भवतीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥ धुनयंतां । धून् कपने । शिचि धून्प्रीणोर्गुणत्वव्यः । पा० ७. ३. ३७. १. । इति नुक् । ह्रस्वऽकादसः । अश्विनीः । सख्यश्विनीति भाषायामिति व्यत्ययेन क्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१७॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपावान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥१७॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्विद्रोऽन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिक्षां वृंदे रेत उदकं नि दधाति । तत्र वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचिन्नोऽपु रेतःसैकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रुनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । ६ शब्द इत्यस्य यङ्गुणतस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थोभ्यामिति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् चरण इत्यस्मात् स्रुतीभ्यां तुट् चेत्यमुप्रत्ययसुडागमश्च । निच्चादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोऽह्ना युक्ताः पंचपंचा वहंति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१८॥

वीरस्य । नु । सुऽअर्ध्वं । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽह्ना । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहंति । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥१८॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरसिंहस्य स्वर्ध्वं शोभनाद्योपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अप्सिंहस्य स्वध्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वध्वत्वं । तदुच्यते । षोऽह्ना मासानां द्वंद्वयोगकाले षोढा वृक्षमाना ऋतवोऽस्या निरूप्यन्ते । ते च षड्व्याका ऋतवो हेमंतशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिन्द्रमा वहंति । तदिन्द्रस्य स्वध्वत्वं यद्वृत्तुभिरुदत्तं ॥ षोऽह्ना । षष्वशब्दात्संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । षष उत्वं दत्तुदशधामुत्तरपदादेः ण्वत्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युत्वं ण्वत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाग्निं पशौ हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्टेयेषा । सूचितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्व चास्त्वमानट् । आ० ३. ८. । इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनायस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥१९॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः । पुपोषं । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥१९॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा बहूधा जजान । जनयति । तास्य पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि चास्य त्वष्टुः संबंधीनि ॥ विश्वरूपः । बह्व्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

मही समैरक्ष्णा समीची उभे ते अस्य वसुना नृष्टे ।

श्रुत्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥२०॥

म॒ही इति॑ । सं । ऐ॒रत् । च॒म्वा । स॒मीची इति॑ सं॒ऽईची । उ॒भे इति॑ । ते इति॑ । अ॒स्य ।
वसु॑ना । न्यृष्टे॑ इति॑ नि॒ऽक्षृष्टे ।

शृ॒खे । वी॒रः । वि॒न्दमानः॑ । वसू॑नि । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकै॑ ॥ २० ॥

मही महती समीची परस्परं संगते चम्वा । चमत्तदंत्वनयोर्देवमनुष्या इति चम्वी । यद्वा । चम्येति अथेति भूतजातेरिति चम्वी व्यावापृथिव्यौ । समैरत् । इंद्रः प्रजापत्यादिभिः सम्यगयोजयत् । ते उभे व्यावापृथिव्याव-
स्तेन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा न्यृष्टे नितरां व्याप्ति भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शत्रून् अभिभूय तदीयानि धनानि विन्दमानो लभमानः सन् शृखे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदमभितशेकिते वसु । अखे० १. ५३. ३. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि रूपं । न्यृष्टे । अष्टौ गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । शृखे । श्रु श्रवण इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विन्दमानः । विद्व
लभ इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

इ॒मां च॑ नः पृथि॒वीं वि॒श्वधा॒या उप॑ क्षेति॑ हि॒तमि॒चो न॑ राजा ।

पुरः॑सदः शर्म॑सदो न वी॒रा म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकै॑ ॥ २१ ॥

इ॒मां । च॑ । नः । पृथि॒वीं । वि॒श्वधा॒याः । उप॑ । क्षेति॑ । हि॒तमि॒चः । न । राजा ।

पुरः॑ऽसदः । शर्म॑ऽसदः । न । वी॒राः । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकै॑ ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वान्नो वा नोऽस्माकं राजेन्द्र इमां पृथिवीमंतरिक्षं चोप तयोः समीपे जेति । निवसति । तत्र दृष्टांतः । हितमिचो न । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गंतार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे । शर्मणि गृहे सीदंतश्च भवति । यच्च यत्रासी तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ जेति । जि निवासगत्योरित्यस्य लटि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

नि॒ष्पि॒ध्वरी॑स्त॒ ओष॑धीरु॒तापो र॒यिं तं इंद्र॑ पृथि॒वी बि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यस्ते वाम॒भाजः॑ स्याम॒ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकै॑ ॥ २२ ॥

निः॑ऽसि॒ध्वरीः । ते । ओष॑धीः । उ॒त । आ॒पः । र॒यिं । ते । इंद्र॑ । पृथि॒वी । बि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यः । ते । वाम॑ऽभाजः । स्याम॑ । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकै॑ ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयस्ते निष्पिध्वरीर्निष्पिध्वर्यौ नितरां त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः । उतापि च आप-
स्वत्तो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं धनं बिभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी बिभर्ति । अखे० ३. ५१. ५. ।
इति हि निगमः । ततस्ते तव सखायो हविष्प्रदानेनोपकारकाः स्तोतारो वयं वामभाजः स्याम । सर्वे वननीय-
धनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महदैश्वर्यं ॥ निष्पिध्वरीः । पिधु संराट् । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ।
तदस्यास्तीत्यर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं
कांदसत्वाद्नाट्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । ङीप्ः पित्वाद्गुदान्तत्वे धातुस्वरः । बिभर्ति । दुभृञ् धार-
णपोषणयोरित्यस्य लटि भृजामिदित्यभ्यासत्वे । निघातः । वामभाजः । भज सेवायां । भजो खिः । पा० ३.
२. ६२. । इति खिः । छदुत्तरपदस्वरः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्स्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनन्तीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रैपुभं वैश्वदेवं । तथा चानु-
क्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्यूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्गुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानां । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्गुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निनमे । तस्थिवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि
केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न
हिसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिसन्ति । तथाद्गुहा देवमनुष्यादिषु प्रजामु द्रोहवर्जिते रोदसी बावा-
पुथिव्या वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति ।
तस्थिवांसः पुथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यद्देवमनु-
ष्यादीनां बावापुथिव्याधारकतयावस्थापनं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं तदिदं देवानां कर्म । तन्न को
ऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीङ् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातेर्मिगम इति ऋत्विक् । निघातः । वेद्याभिः ।
वेदनमर्हति । कंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । एषु प्रह्व इत्यस्य छत्वार्ये केन्द्रप्रत्ययः । छत्स्वरः ॥

षड्वारो एको अचरन्विभर्त्यतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्त्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्शयका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतं । वर्षिष्ठं । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्त्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते ।

दर्शि । एका ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि धेष्वाति भारा
च्छतवः । तान्वसंतादीन् विभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं बृहतरमादित्यात्मकं
तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायि-
धर्मेपेतास्त्रिस्त्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्थुः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा
गुहायां स्वात्मनि द्वे द्वाभ्यांतरिचं धेत्वेति निहिते । न दृश्यते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥
भारान् । उभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षात्त्वतो घञ् इत्यंतोदात्तत्वं । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे । कर्मणि लुङि चिणि चिणो
लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

चिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत च्युधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पंत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

चिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । चिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।

चिऽअनीकः । पत्यते । माहिन्ऽवान् । सः । रेतऽधा । वृषभः । शश्वतीनां ॥३॥

त्रिपाजस्यः यीष्मवर्षाहिमंताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । अरुक् इत्यर्थः । उरो-
वचनस्य पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं । वाज० २५. ८. । इत्यथमेधमंत्र उरः परतयास्मानात्
पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामंगानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षतीवपां
वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप उतापि च अुधा । वसंतशरद्धेमंता-
ख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स अुधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायंत इति ब्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुध नानाप्र-
कारेण विद्यमानव्रीहियवादिरूपप्रजावान् । किंच अनीकैस्त्रिभिर्ऋणवर्षशीताख्यैरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिना-
वान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमागी देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वी-
नामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ अुधा । बह्व्रीहिरूधसोऽनङ्गुल्यनङ् ।
सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात्पुंस्वपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वः कंदसः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे चिच-
कादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमंत देवीः पृथग्ब्रजंतीः परि धीमवृजन् ॥४॥

अभीके । आसां । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानां । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमंत । देवीः । पृथक् । ब्रजंतीः । परि । सीं । अवृजन् ॥४॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति
पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा ।
आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । मेषादिखे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रशेखाब्धः स ज्ञेय
इति स्मृतेः । तेषां चैवादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयमहे । आह्वयामि । उच्चार-
यामीत्यर्थः । किंच देवीवीर्यतनशीलाः पृथगितसतो ब्रजंतीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यसौ संवत्सराधारमंत ।
संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमंते । ता आपः सीमेन संवत्सरं पर्यवृजन् । अष्टसु मासेषु परिवर्जयति ॥
पदवीः । वी गत्यादिषु । क्षिप् । अबोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतर-
स्यामिति कर्तरि चिणो लुक् । निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदायच
इति ख्यः । अतोलोपयलोपो । प्रत्ययस्वरः । अहे । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्तरस्यामित्यङादेशः । गुणः ।
निघातः । अवृजन् । वृजो वर्जन इत्यस्य लङि अस्मि रूपं । निघातः ॥

वी षधस्या सिंधवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीर्योषणास्त्रिस्तो अयास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥

वी । सधऽस्या । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

ऋतऽवरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अयाः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥५॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयं । वी षधस्या त्रयो लोकाः ।
ते च प्रत्येकं त्रिर्भवति । तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न वाय इन्द्रमोजसा नांतरिक्षाणि
पश्चिणं न विव्यचंत भूमयः । ऋग्वे० ८. ६. १५. । इति प्रत्येकं बह्वचनश्रवणात् । बह्वचनं च कपिजलन्यायेन
त्रिले पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां
लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा

ऋतावरीदकवत्योऽप्या नमस्या आप्तव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसंख्याका इलासरस्वतीभारतीतिर्वरूपाः परस्परमिश्रणोपिता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा पत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्या । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । योषणाः । युष इति सीञो धातुः । ल्युटि रूपं । लिप्स्वरः । तिस्रः । तिस्रभ्यो जस इत्याद्युदात्तत्वं । अप्याः । अप इत्यन्तरिचनानाम् । तच्च भवाः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव चिनो अहः ।

त्रिधातुं राय आ सुवा वसूनि भगं चातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । चिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातुं । रायः । आ । सुव । वसूनि । भगं । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो बुलोकादागत्य त्वं वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं त्रिरा सुव । त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वैर्भजनीय चातरस्माकं रक्तक हे आदित्य त्रिधातुं त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । राति चीरा-दीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबन्धिषु त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा सुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ चिः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । त्रिधातु । उधाच् धारणपोषणयोरित्यस्मात्सित-निगमिमसीत्यादिना तुभ्यत्ययः । धिषणे । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षंत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षंत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु कालेष्वपि सोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यामुक्तु । प्रेरयतु । किंच राजाना राजानी सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदित्याप अन्तरिक्षं । नित्यवज्ज-वचनांतत्वाद्ब्रह्मवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी व्यावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षंत । याचन्ते ॥ सोषवीति । प्रू प्रेरण इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेतुभ्यपदप्रकृतिस्वरत्वं । भिक्षंत । भिच याज्यायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । जवसर्वा च । पा० ३. ३. ५६. ४. इत्यजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं ॥

चिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावानं इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे संतु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतऽवानः । इषिराः । दुऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्गशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीप्यमानानि त्रिस्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि संति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्तयो ऽपिवायुसूर्यरूपा राजन्ति । शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमपिहोत्रादिकं कर्म तदंतः । इषिरा यज्ञार्थं शीघ्रगतिमंतो दूळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कृतुमशक्या एते सर्वे देवा विदथे

ऽसदीये यज्ञे दिवोऽहः संबन्धिषु चिस्त्रिषु सवनेष्व्या सेतु । समंताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । उत्तमश-
स्वत्तमी सर्वत्रेत्थुंकादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दूयशा । नशः कृच्छार्थं खल । दुरो दाशनाशदभेषूत्वं वक्तव्यमिति
रेफस्थोत्वं । उत्तरपदादेः द्रुत्वं । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्त्वष्ट्वे ॥ १॥

प्र मे विविक्कानिति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । विश्वे देवा देवता । अचानुक्त-
मणिका । प्र मे षक्ति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र मे विविक्काँ अविदन्मनीषां धेनुं चरंतीं प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिंद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषां । धेनुं । चरंतीं । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इंद्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १॥

विविक्कान्विवेकवानिंद्रोऽपिर्वा मे मम मनीषां देवताविषयां सुतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानातु । तत्र
दृष्टांतः । चरंतीं यवस इतस्ततो गच्छंतीं प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोपृरहितां यथाकामं चरंतीं
धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं सुतिमविददित्यन्वयः । या सुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव
धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरत्नं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बृहन्नमपेक्षितं फलं
दुदुहे दुग्धे इंद्रोऽग्निरन्ये च देवा अस्याः सुतिरूपाया धेनोस्तत्तत्प्राप्तभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो
भवति । यद्वा । इंद्रापी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्तुमः ॥ विविक्कान् । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्य
क्रसी रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लङि वज्रलं कंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन सुतावित्यस्य तुचि रूपं ॥

इंद्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽच वसवः सुस्रमश्यां ॥ २॥

इंद्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अच । वसवः । सुस्रं । अश्यां ॥ २॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इंद्रः पूषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी
नासत्तौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संप्रत्यर्थे ।
इदानीं प्रीताः संतः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु
दुहति । यद्यस्माद्विश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयंते वो युष्माकं संबन्धिन्यवलोक्य सुस्रं सुखकरमपेक्षितं
फलं प्राश्यां । प्राप्तुयां ॥ सुहस्ता । हसरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तः । वज्रव्रीहावाद्युदात्तं
श्रृच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रसु क्रीडायां । श्यंतस्य
लङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अश्व व्याप्तावित्यस्य लिङि वज्रलं कंदसीति विकरणास्य लुक् । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

या जामयो वृष्ण इच्छंति शक्तिं नमस्यंतीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुचं धेनवो वावशाना महश्चरंति बिभ्रंत वपूषि ॥ ३॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छंति । शक्तिं । नमस्यंतीः । जानते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छ । पुचं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरंति । बिभ्रंत । वपूषि ॥ ३॥

या जामयः । जमंति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय औषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता औषधयोऽस्मिन्निन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानन्ति । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयित्र्य औषधयो महो महान्ति नानाप्रकाराणि वपुषि रूपाणि विभ्रतं ब्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयमच्छाभिमुखेन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा । जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीपयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्मौमान्नसानादाय पुनर्वर्षेतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेऽपि । तस्मै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीपयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भमन्नपुष्पगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिति विधीयमानो बज्रलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दान्नमोवरिवश्चित्रडः क्वजिति क्वच् । तदंताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच्छ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके याव्णो युजानो अर्ध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । याव्णोः । युजानः । अर्ध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अर्ध्वरे यज्ञे याव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी यावापृथिवी मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचाच्छ विवक्त्रि । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्वज्रवारं वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजत्राः पुज्या इमा दीपयो मनवे मनुष्यवहाराथमूर्ध्वा ऊर्ध्वमुखा भवन्ति ॥ विवक्त्रि । वच परिभाषणे । लटि बज्रलं कंदसीति शपः सुः । अतिपिपत्योश्च बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । चकारस्य कुलं व्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिदृशः किञ्चित्पानच् । कित्वाद्गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वा अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालोरूची बज्रव्याप्तिः सती देवेषु मध्य आह्वानार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्माकमवसे रक्षणाय सादय । उपवेशय । किंच तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान् सोमान्यायय । सुमेधाः । नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसिच । उच्यते । वच परिभाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरूची । अचतेः क्लिन् । अचतेऽप्योपसंख्यानमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य णी परतः शाक्शासाह्वाव्येपां युगिति युक् । तिङ उत्तरत्वादनघातः ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमंति जातवेदो वसो रास्व सुमंति विश्वजंन्यां ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्येव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रमंति । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमंति । विश्वजंन्यां ॥ ६ ॥

हेव दीप्यमान हे अग्ने चित्रा नानारूपासंख्यस्य दन्त्यत्र संगतिमर्जुवाणा या ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान्वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्यैव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारी-
षधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितृजातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने तां प्रमतिं परहितकरणासमर्थी बुद्धिमस्त्रभ्यं राख । दत्स्व । तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असंश्रंती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतर्युगितश्चेति ङीप् । नञा समासे नञस्वरः । पीपयत् । पा पात्रे । ष्यंतस्य लुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुक्तयोगादभिधातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । राख । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आमञ्चि-
तस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥ ॥ २ ॥

धेनुः प्रतस्थेति नवचं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रात-
रनुवाक आश्विनकृती वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । धेनुः प्रतस्थ क उ
अवदिति सूक्ते । आ० ४. १५. इति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे द्वितीये कंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्यतुर्थसूचः । द्वितीय-
स्यापि व इति खंडे सूचितं । धेनुः प्रतस्थ काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इंद्रोप याहि विद्वान् । आ० ८. १०. इति ॥

धेनुः प्रतस्थ काम्यं दुहानांतः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रतस्थ । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रतस्थ पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना । दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया
उषसः पुत्रः सूर्यस्यैव अंतरश्चरति । उषसोऽनंतरं शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभ्रतया गमनं यस्यासी
शुभ्रयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमा वहति । बिभर्ति । अत उषसः पुराश्विनी स्तोतुं स्तोमः
स्तोत्रकारी होत्रादिरजीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । या प्रापणे । आतो मनिन् । वज्रव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये । लङि तिप्पदादित्वाच्छपो लुक् । आकारस्यकारश्चादसः । गुणे कृते
हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

सुयुग्वहंति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवंति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पण्येर्मनीषां युवोरवश्चकुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहंति । प्रति । वां । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवंति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथां । अस्मत् । वि । पण्येः । मनीषां । युवोः । अवः । चकुम् । आ । यातं । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनी सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा ऋतेन सत्यभूतेन रथेन वां युवां प्रति वहंति । यच्चं प्रत्याग-
मनाय धारयति । मेधा यज्ञाद्योर्ध्वा युष्मदभिमुखमूर्ध्वा भवंति । तत्र दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ
मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सकाशात्पण्येर्मनीषामासुरीं बुद्धिं वि जरेथां । विशेषेण
नाशयतं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हविलक्षणमन्नं चक्रम । कुर्मः । युवामर्वागस्यदामिमुख्येना यातं ॥ सुयुक् ।
युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । पितरेव । पिता माचेति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथां । जृष वयो-
हानौ । ष्यंतस्य जनीजृषकसुरंजोऽमंताश्चेति मित्वाद्बुद्धभावः । कंदस्युभयधेत्यायाम आर्धधातुकत्वाल्लोपः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिर्ऋषैः सुवृता रथेन दस्राविमं ऋणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासी अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमं । ऋणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।
किं । अंग । वां । प्रति । अर्वति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी सुयुग्मिः सुषु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरावर्तत इति वृत्तकं । शोभनचक्रोपेतेन रथेनागत्य दस्रौ शत्रूणामुपपत्तिपयितारी युवामद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्मिन् श्लोकं स्तोत्रं ऋणुतं । अंग हे अश्विनी विप्रासो मेधाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयो वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति गमिष्ठा अतिशयेन गंताराविति किमाहुः किं कथयंतीति । न कथयंतीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दादिष्ठनि रूपं ॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनांसो अश्विना हवन्ते ।
इमा हि वां गोऽञ्जजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अये ॥ ४ ॥
आ । मन्येथां । आ । गतं । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनांसः । अश्विना । हवन्ते ।
इमा । हि । वां । गोऽञ्जजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उस्त्रः । अये ॥ ४ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । हे अश्विनी आ मन्येथां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच एवैर्गमनसाधनैरश्वैरा गतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनांसः स्तोतारोऽश्विनाश्विनी वां युवां हवन्ते । स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराहुयन्ति । किंच गोऽञ्जजीका गवां पयसा मिश्रणोपितानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणिमेमानि हवींषि युवाभ्यां प्र ददुः । अध्वर्वाद्यः प्रयच्छति । तच्च दृष्टांतः । मित्रासो न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उस्त्रः । वसति नभसीत्युस्त्रः सूर्यः । अय उषसोऽय उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ ददुः । दाण् दान इत्यस्य लियुसि रूपं । हियोगादनिघातः । उस्त्रः । वस निवासि । स्थायितंतीत्यादिना रक् । किञ्चात्संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वाभावस्कांदसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्यांगूषो वां मघवाना जनेषु ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्देसाविमे वां निधयो मधूनां ॥ ५ ॥
तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आंगूषः । वां । मघऽवाना । जनेषु ।
आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्रौ । इमे । वां । निऽधयः । मधूनां ॥ ५ ॥

हे अश्विनी पुरु चिद्वह्नयपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्ती वां युवामिह कर्मणि देवयानैः पथिभिर्मर्गैरा यातं । मघवाना धनवन्ती हे अश्विनी जनेषु सोतृषु वां युवयोरांगूष आ समन्ताहोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । दस्रौ शत्रूणामुपपत्तिपयितारी हे अश्विनी वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । संति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आंगूषः । आङ्पूर्वाहुषेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाङ् इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकम्कंदसीत्यन्ययानुनासिकम्कांदसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषचप्रत्ययांतो निपातितः । अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽङ् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमित्यर्थर्चो गतः ॥ ॥ ३ ॥

अप्रोर्धामेऽतिरक्तोक्थेऽच्छावाकशस्ते पुराणमोक इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयानपुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः । आ० ९. ११. इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जहाभ्यां ।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू संमानाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वां । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाव्यां ।
पुनरिति । कृत्वाऽनाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समाऽनाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं भवति । किंच हे नरा नराव-
सादीयस्य कर्मणो भेदारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं जहाव्यां जहृकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि
युवयोः सख्यानि पुनः कृत्वाऽनाः कुर्वतः समाना हविष्प्रदानेनोपकारकत्वाच्चभूता एकीभूताः संतो वयं
मध्वा मदकरेण सोमेन युवां सह युगपत् नु क्षिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्यर्भाव इत्यर्थे सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । जहाव्यां । जह्रोः संबंधनीत्यर्थे तस्मिन्मिदं । ओर्गुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । मदी हर्ष
इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिथ्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुज्जिश्च सजोषसा युवाना ।
नासत्या तिरोअह्यं जुषाणा सोमं पिबतमसिधा सुदानू ॥ ७ ॥
अश्विना । वायुना । युवं । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।
नासत्या । तिरऽअह्यं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । असिधा । सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेती युवाना नित्यतरुणी नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्ती । सुदानू शोभन-
फलस्य दातारौ हे अश्विनी वायुना नियुज्जिश्च सजोषसा संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावसिधानुप-
चीणी युवं युवां तिरोअह्यमहि तिरोहिते ह्यमानमिमं सोमं पिबतं ॥ नियुज्जिः । र्यतिः कृिप । तिरोअह्यं ।
अहि भवमह्यं । भवे छंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्यः । पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥

अश्विना परि वाभिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।
रथो ह वामृतजा अद्रिजुतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥
अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।
रथः । ह । वां । ऋतऽजाः । अद्रिजुतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी पुरुचीः पूर्ववन्ति गच्छन्तीति पुरुचीर्ब्रह्मीषो हविर्लक्षणाग्र्यानि वां युवां परीयुः । परितो
गच्छन्ति । तथाऽमृधाः केनाप्यतिरस्कृता यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः सोतारो गीर्भिः सुतिलक्षणाभिर्वा-
गिर्युवां परिचरन्ति । ऋतजा ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । अद्रिजुतः सोतुभि-
राकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेव परि याति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु ।
अश्विनी रथस्य वेगवत्त्वे मंचवर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नयः स्वय्यो विश आजिगाति । ऋग्वे० १.
११७. २ । इति । अतः कारणादस्यदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । इण् गतावित्यस्य लिटि दीर्घ
इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादिनिघातः । यतमानाः । यती प्रयत इत्यस्य शानचि रूपं । शपः
पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विदं । विद्वन्नोरित्यात्वं ।
अद्रिजुतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुक्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्तसुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥
अश्विना । मधुसुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।
रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिक्त । सुत्ऽवतः । निऽकृतं । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ यः सोमो मधुपुत्तमो मधुरसमत्वंतं प्रेरयन्नुवाकुर्युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वस-
तीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं । पिबतं । दुरीणेऽस्माकं गृह आ गतं । आगच्छतं । भूरि
प्रभृतं वर्षो वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिक्त्युनःपुनः कुर्वन्वा युवयो रथः सुतवतः सोममभि-
पुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं
गृहमागमिषोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः कटिकुपिभ्यां काकुरिति बाङ्गलकादस्मादपि भवति ।
प्रत्ययस्वरिण मध्योदान्तः । करिक्त । करोतिर्यङ्लुकि शतरि दाधर्ति दधर्ति दधर्षीत्यादिना चुत्वाभावे
यणादेशे कृतेऽङ्गस्थानुकारांतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः ।
निष्कृतं । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । याथादिस्वरः ॥ ४॥

मित्रो जनानिति नवर्चं षष्ठं मुक्तं वैश्वामित्रं त्रिष्टुभं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यंतमित्यनुक्रमणिका ।
आदितः पंच त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥ अपिहोत्रार्थं पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जना-
नित्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिधाधानं । आ० ३. ११. इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मोयते ज्ञायते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन चायत इति
वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति । कृष्ट्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि
च धामेताकुभी लोकां वृष्टिद्वाराज्ञं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽनिमिषानिमि-
षेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानाभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवदुपस्तर-
णाभिधारणयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्ताधं
यास्को प्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः
कृष्टीरनिमिषन्नभिषिप्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवतो भवति विरुष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृत-
वज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दानकर्मा । नि० १०. २२. इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य स्थितस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोऽटि प्रत्ययस्य तच्चादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवमुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ
याज्या । सूत्रितं च । प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्बहिमाय पृच्छते । आ० ४. ११. इति ॥ तत
इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संख्यतायां । आ० ३. १२. इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिष्यति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यंतितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिष्यति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनं । अंहः । अश्रोति । अंतितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिष्यति हविलक्षणमज्ञं ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः
प्रयस्वानन्नवान् प्राप्नु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते ।
नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्देवतं पुष्पमंहः पापमंतितः समीपात्वाश्रोति । न प्राप्नोति । दूरादपि न
प्राप्नोति ॥ शिष्यतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जीयते । अयतेः कर्मणि यक्क-

त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वोतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अञ्जोति । अम्बु व्याप्ती । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

देवमुषां हविःषु मित्रस्य सत्यस्थानुवाक्या । अनमीवास इच्छया मदंतः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयत्नानिति सूचितं । आ० ४. ११. ॥

अनमीवास इच्छया मदंतो मित्रज्ञवो वरिमन्त्रा पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षिप्यंतो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥३॥

अनमीवासः । इच्छया । मदंतः । मित्रज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतं । उपक्षिप्यंतः । वयं । मित्रस्य । सुमतौ । स्याम ॥३॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवर्जिता इच्छयात्नेन मदंतो मायंतः पृथिव्या वरिमन्विस्तीर्णं प्रदेशे मित्रज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य संबन्धि व्रतं कर्मोपक्षिप्यंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम । वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य क्षुब्धांदसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरित्यादिना वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाबुदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥४॥

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुशेवः । राजा । सुक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयं । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥४॥

अयं पूर्वमंत्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः शोभनमुखः । मुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्मैर्विधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनस्येऽपि यजमाना वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्मैदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महान् आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनी गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥५॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपसद्यः । यातयत्सज्जनः । गृणते । सुशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यतमाय । जुष्टं । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥५॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्कारेणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय न्युत्तमाय मित्रायादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्वहिरभावा जुहोत । जुहुत ॥ यातयज्जनः । यती प्रयत्न इत्यस्य खंतस्य शतरि रूपं । बज्जग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ति मरुद्बुधादिस्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । पन्यतमाय । पनतेरध्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्रं इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ५॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशीकविंशदिसोमे सति होवादिशस्त्रेष्ववापस्थानि पंचसप्तादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मेचाववर्णशस्त्रे मिचस्य चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्रः आवापार्थाः । सूचितं च । मिचस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. इति ॥

मिचस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चिचश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मिचस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नं । चिचश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मिचस्य देवस्य संबन्धवोऽन्नं सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं तदीयं धनं च चिचश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तं ॥ सानसि । समोतिः सानसिपर्षसीत्यादिना-सिचप्रत्ययांतस्त्रिण निपातनादुपधावृद्धिः । चित्त्वादतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालाख्ये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मिच मतो अस्तु प्रयस्वान् । आ० ३. १२. इति ॥

अभि यो महिना दिवं मिचो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीं ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवं । मिचः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीं ॥ ७ ॥

यो मिचो महिना स्वकीयेन महिना दिवमंतरिक्षमभि बभूवामिभवति स मिचः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोर्भिवृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः पृथिवीमप्यभिभवति । बहुजनयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

मिचाय पंच येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मिचाय । पंच । येमिरे । जना । अभिष्टिऽशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निपादपंचमाश्रितारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगंतुबलयुक्ताय मिचाय येमिरे । हवींषु-बद्धंति । स तादृशो मिचो विश्वान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति । अभिष्टिशवसे । इधेमं च वृषेत्यादिना क्तिन् । तादी च नितीत्यभेरंतोदात्तत्वं । शक्धादित्वात्पररूपत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मिचो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मिचः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे । इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मिचो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्धेन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे जनायेष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषस्तादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ओन्नसू केदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि त्रुमंचे घसेत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङादिलोपः । निघातः ॥ ६ ॥

इहेह व इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृमुदेवताकं । अंत्यलृच इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । इहेह वः सप्तामं जागतं तृचोऽत्य ऐन्द्रस्येति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्याश्चतस्रः पृथ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभंवनिषिञ्जानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. इति ॥

इहेह वो मनसा बंधुतां नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजुतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमान्श ॥ १ ॥

इहेह । वः । मनसा । बंधुतां । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजुतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश् ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्मन्ति फलेन संयोजयन्तीति बंधवः कर्माणि । तेषां समूहो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वेष्टायते । नरो हे मनुष्या ऋभव उश्मिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन तानि तादृशानि कर्माणि जग्मुः । प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिर्मयाभिर्द्यैः कर्मभिः प्रतिजुतिवर्षसः प्रतिपचाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्चिद्वृषिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एबन्नामका यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपानादिलक्षणमानशः । प्राप्ताः स्ख । तथा च मंत्रवर्णः । ऋभुर्विभ्वा वाजो देवो अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन । ऋत्वे० १. १६१. ६. इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽप्युभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्युपोषाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उश्मिजः कामयमाना वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि चमसतचणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभिगच्छन्ति । कानोत्याशंकायामाह । यैश्चमसतचणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनिपुणानि चिंतयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्मैपदितत्वाद्गुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध बंधने । शृस्त्वस्त्रिहीत्यादिना कर्तर्युप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे यामजनबंधुसहाधिभ्यस्तल् । पा० ४. २. ४३. इति तल् । लिट्स्वरः ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिँशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतस्त तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिँशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतस्त । तेन । देवऽत्वं । ऋभवः । सं । आनश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिँशत विभक्तवन्तः स्ख । यया धिया प्रज्ञया गां गामरिणीत चर्मणः चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः स्ख । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविंद्रस्वाद्यौ निरतवत नितरामकुवत । तथायं मंत्रवर्णः । य इंद्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । ऋत्वे० १. २०. २. इति । तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक् प्राप्ताः स्ख ॥ अपिँशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्ये रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरिषण्योः । क्रयादिः । तस्य लङि रूपं । अचापि पूर्ववदनिघातः । निरतस्त । तच्चू त्वचू तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्ववदनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः । अदुदात्तः । आनश । अशीतेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

इंद्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यामांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्त ऋभव इंद्रस्य सख्यं समानख्यानत्वं समानशुः । सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिंद्रस्य सख्येन प्राणान्धारयन्ति । तथा मंत्रः । आधारयन्त वहुयः । ऋत्वे० १. २०. ८. इति । सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्त्वर्षः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणः संतः प्रभूतैः शमीभिर्देवत्वप्राप्तिप्रतिबंधनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी व्याप्यामृतत्वमेरिरे । देवत्वं प्रापुः । तथा च मंत्रांतरमास्त्रायते । मतासः संतो अमृतत्वमानशुः । ऋत्वे० १. ११०. ४. इति ॥ नपातः । नध्रायनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्वर्थः । व्यत्ययेनात्वेनपदं । लिटि रूपं । ईरिरे । ईर गतौ । मंत्रत्वादाश्च भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतिर्भावे क्तञः श् चिति कप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । समासे क्तदुत्तरस्वरः ॥

इद्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥४॥

इद्रेण । याथ । सरथं । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानां । भवथा । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥४॥

हे ऋभवो यूयमिद्रेण सचा सह सरथं समानमेकं रथमारुह्य सुतेऽभिषुतसोमवति यज्ञे याथ । गच्छथ । अथो अनंतरमिद्रेण सहैकरथमारुढा यूयं वशानां । उज्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमेभिरिति वशा मनुष्याः । तेषां श्रिया सुतिहविरादिरूपया सह भवथा । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा वाघतोऽमृत-त्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । तादृशा हे ऋभवो वो युष्माकं सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानां । वश कांती । वशिरण्योरुपसंख्यानमिति करणेऽप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो बंध्यावचनश्चेदंतोदात्तो भवति । वशा मेपा षवच्छष्टास आहुताः । ऋग्वे० १०. ९१. १४. इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । माङ् माने । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानं । तस्य चतुर्थ्येकवचन आतो लोपश्चादंसः । एकादेशस्वरः ॥

आभिष्वविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इन्द्र ऋभुभिरित्याभेवसृचः । सूचितं च । घृतवती भुवनाना-मभिश्चियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्जिरिति तुची । आ० ७. ७. इति ॥ आद्यस्तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयान्या । सूचितं च । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्जिः समुचितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं । आ० ५. ५. इति ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवज्जिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥५॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । संऽउक्षितं । सुतं । सोमं । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥५॥

हे इन्द्र वाजवज्जिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नं । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुचितं सम्यगज्जिः सितं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । वप्सव्यदत्याभ्यामन्नमिति गृह्णति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाह्व । तथोर्वाङ्गोरा वृषस्व । आक्षारय । ग्रहमुभाभ्यां बाह्वभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् हे इन्द्र धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणेपितः प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैर्नृभिर्मनु-ष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुचितं । उच्च सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः । गभस्त्योः । भस भर्त्सनदीप्त्योरित्यस्माज्जसर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गङागमश्च । यद्वा । गृह्णतिः पृषोदरादित्वादेवं नेयं । मत्स्व । मदि क्षुत्यादिषु । लोटि बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सर्वने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसंराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥६॥

इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्वसंराणि । येमिरे । व्रता । देवानां । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥६॥

पुरुष्टुत वज्रभिः क्षुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभूणां तद्वान् वाजवान् वाजिन ऋभोभ्रात्रा युक्तः शचीन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नोऽस्माकमिह कर्मण्यस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व । हृष्टो भव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमिमानि स्वसंराण्यहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरूपं याहि यज्ञियं ।
 शतं केतेभिर्षिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥
 इंद्रं ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमं । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियं ।
 शतं । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्तेऽर्च्युभिः सहितस्त्वं वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुप याहि । आगच्छ । पुनः किंविशिष्टः । केतेभिः । केत्येते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञा मृतः । ते शतं शतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिरेर्मनकुशैरश्वैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय सहस्रनीथो बज्रप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य होमनि होम आगच्छति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् । णाविष्टवदितीष्ठवद्वावाचतुरिष्टमेयः स्विति टिलोपः । केतेभिः । कित ज्ञाने । घञ् । जित्वादायुदात्तः ॥ ७ ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । उष उषस्यमिति ॥ प्रातरनुवाक उषसे क्रतावाश्विनशस्ते च वैष्टुभे कंदस्तेतस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्वत । आ० ४. १४. इति ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।
 पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥
 उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमं । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।
 पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंऽधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यन्नेनान्नवति । तथा च मंत्रः । सं वाजैर्वाजिनीवति । ऋग्वे० १. ४८. १६. इति । मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । सेवस्व । यद्वा । वाजेन हविल्लक्षणेनान्नैव सह स्तोमं जुषस्विति संबंधः । विश्ववारि विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना । सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा । ऋग्वे० १. १२३. ११. इतिवत् । पुरंधिः । पुरु बज्र धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बज्रस्तोत्रवती । पुरंधिर्बज्रधीरिति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनु व्रतं यज्ञकर्मामिलस्य चरसि । यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दान्तुवर्थे कंदसीवनिपाविति वणिप् । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीप् । अयुषमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः । संवृद्धावंबार्धनयोर्ह्रस्वः । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतीदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्यंतीदात्तत्वं । पुरंधिः । पृषोदरादिवाङ्कारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वस्य । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।
 आ त्वा वहंतु सुयमांसो अश्व्या हिरण्यवर्णा पृथुपाजंसो ये ॥ २ ॥
 उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चंद्रऽरथा । सूनृताः । ईरयंती ।
 आ । त्वा । वहंतु । सुऽयमांसः । अश्व्याः । हिरण्यऽवर्णा । पृथुऽपाजंसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती । तथा च मंत्रवर्णः । सुस्वावरी सूनृता ईरयंती । ऋग्वे० १. ११३. १२. इति । तादृशी त्वं वि भाहि ।

सूर्यकिरणसंबन्धादिशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाञ्चसः प्रभूतबलयुक्ता अक्षयवर्णा येऽश्वा विवर्ति सुयमासः सुष्ठु
नियंतुं शक्वा रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा स्वा त्वामा वहंतु ॥ सुयमासः । यमेरुच्छार्थं खल् । लिप्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥३॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥३॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांघति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य
मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वा नमस्तुता तिष्ठसि । नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया
नवतरं हे उषो देव्यर्थं । अर्थे गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्राचीनकालक्षणं चरणी-
यमाना चरितुमिच्छंती त्वमा ववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नमसि
चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादंघतेः क्तिन् । अंघतेऽपसंख्यानमिति ङीप् ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिणांतोदात्तः । केतुः । चायु पुत्रानिग्रामनयोरित्यस्मा-
च्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थं । अतिस्वप्नप्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दा-
दीयसुनि ङीप् रूपं । ईकारलोपश्चांदसः । ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । वज्रं वं वृत्तं इति विकरणस्य सुः ॥

अव स्यूमेव चिन्वती मधोऽन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनेती सुभगा सुदंसा आतादिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥४॥

अव । स्यूमंऽइव । चिन्वती । मधोऽनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।

स्वः । जनेती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । आतात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥४॥

सेयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपन्नयं प्रापयंती मधोनी धनवती स्वसरस्य ।
सुष्ठुसति चिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो
जनंती जनयंती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा सुदंसाः शोभनापिहोचक्रमा सेयमुषा दिवो सुलोकास्ता-
त्पृथिव्याश्चांतादावसानात्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । विषु तंतुसंताने । अविषिविशुषिभ्यः किदिति
मन्प्रत्ययः । क्वोः शूडनुनासिके चैत्थूट् । यणादेशः । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । निन्वादाद्युदात्तः । चिन्वती ।
शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ष्यंतस्य शतरि रूपं । वृद्धसुभयर्थेति शप
आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प रोचना रुरुचे रखसंदृक् ॥५॥

अच्छ । वः । देवी । उषसं । विऽभातीं । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रखऽसंदृक् ॥५॥

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभातीं शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबंधिना नमसा
नमस्करेण सह सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं । यूयं कुरुत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणाणि वाक्यानि
दधातीति । मधु सोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अथयद्वाभावाद्व्युत्पन्नावयवम-
खंडमिदं पदमुपोनाम । सेयमुषा दिवि नमस्तूष्णं पाज ऊर्ध्वमिमुखं पाजस्तेजोऽश्रेत् । अयति । तथा रोचना

रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनीषाः प्र हृषे । प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान्प्र हृषे । प्रकर्षेण स्वतिजसा दीपयति । तथा च मंत्रवर्णः । व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं । अखि० १-४९. ४. इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्यर्थस्याचप्रत्ययः । इदित्वाप्तुमागमः । संपूर्वाद्भूशेः क्तिन् । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऋतावरी दिवो अर्केरबोध्या रेवती रोदसी चिचमस्यात् ।

आयतीमम उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिष्टमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चिचं । अस्यात् ।

आऽयतीं । अमे । उषसं । विऽभातीं । वामं । एषि । द्रविणं । भिष्टमाणः ॥ ६ ॥

ऋतावरी सत्यवती येयमुषा दिवो बुधोकादकैस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततो रेवती धनवती येयं रोदसी बावापृथिव्यौ चिचं नागाविधिरूपयुक्तं यथा भवति तथास्यात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अमे आयतीं त्वदभिमुखमागच्छंतीं विभातीं भासमानामुषसमुषोदेवीं भिष्टमाणो हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमपिहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयिश्शब्दात्तत्प । कंदसीर इति वत् । रेयमती बज्रलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुप उदात्तत्वं ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यनृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुचा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसां । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चंद्राऽइव । भानुं । वि । दधे । पुरुचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्यापिहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहो बुधे मूल उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन्मही महती रोदसी बावापृथिव्यावा विवेश । स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्ष-तेषण्यन् सर्वतो गच्छन्मुषसां संबंधी रश्मिसमूहो रोदसी बावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्मया प्रभाकरा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा वज्रपु देशेषु वि दधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अक्षोपस्कंदसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादि-नाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥ ८ ॥

इमा उ वामित्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ ब्रूनेन्द्रावरुणबार्हस्पत्यपौष्णसावित्र-सोम्यमैत्रावरुणास्तृचा अंत्यो जमदग्न्याषो वा चतुर्थ्यावा गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरंत्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य वृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आभिन्नविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने सोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य सोमाभिर्गंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७. ९. इति ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावन्ते न तुज्या अभूवन् ।

कृत्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वां । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवन्ते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क । न्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वां । येन । स्म । सिनं । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबंधिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्यमाना अत एव भूमयो भ्रमण-

शीला इमाः प्रजाः । उः पूरणः । युवावते । तृतीयार्थं चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंसा नाभूवन् । न भवन्तु । अपि च वां युवयोस्त्यक्तादृशं यशः कृत्वास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनममं भरथः स्म प्रदातुं संपादयथः । तत्क्रास् इत्यन्वयः । यद्वा । हे इंद्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवामर्चयिस्ताः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायात्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भूमि अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं चेतीत्यर्थः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । युवावते । युष्मदस्मां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । अविभक्तावपि युवादेशश्चङ्कांदसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अध्यादयश्चेति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । पित्र् बंधने । इषिष्वद्दीकुष्यविभ्यो नगिति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

अयमुं वां पुरुतमौ रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या ऋणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊं इति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्तमं । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इंद्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । ऋणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणी रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्ततयातिशयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रत्नगणायनाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोहवीति । भृशमाहुयति । मरुद्भिर्देवविशेषैर्दिवा पृथिव्या च सजोषी संगच्छन्तौ युवां मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं ऋणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोहवीति । ह्यतेर्यङ्कुक्वभ्यस्तस्य चेत संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो ह्यपूर्वादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्थित्यप । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसुं ध्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुचीः शरणैरवंत्स्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसुं । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुचीः । शरणैः । अवंतु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मे अस्मासु तदभिलषितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु । हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपौत्रयुक्तः पशुसंघः । पशवो वै रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मे अस्माकं भवतु । वरुचीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः शरणैः । शृणोति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैरस्मानवन्तु । होत्रा । ह्यतेऽस्यां हवीषीति । यद्वा । ह्यते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः । वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं । को० उ० २. ५. । इति । यद्वा । होचेति यज्ञनाम । ह्यते तत्र हविरिति । यज्ञश्च वागुच्यते । वाचं यच्छंति वाग्वै यज्ञः । ऐ० ब्रा० ५. २४. । इति ब्राह्मणं । तादृशी भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गोर्मुपाभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा । उदारारभिर्वाग्भिरस्मान् पालयतु ॥ वसु ध्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरुचीः । यसितस्कभितेत्यादिना ऊीबंतत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । ऊ दानादनयोः । ऊया-माश्रुमसिभ्यस्त्रिभ्यधिकरणे चन्द्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे बृहस्पते नोऽस्मात्संबन्धीनि हव्यानि हव्ययोग्यानि पुरोडाशादीनि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । ततस्त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

शुचिर्भुक्तेर्वृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कैः । वृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो घृयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैर्नमस्यत । परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो याचि ॥ बृहस्पतिं । वनस्यत्यादित्वादुभयपदप्रकृतित्वरः । चके । कमेर्लियुत्तमे मकारलोपश्चादसः ॥ ॥ ५ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । वृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । वृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्तरूपं । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मंत्रवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋत्वि० १. १६१. ६. इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वणान्वयः ॥ विश्वरूपं । ब्रह्मव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । यद्वा । विश्वरूपस्य सतीति अर्श आदित्वाद्चप्रत्ययः । मध्वदुधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेष्टेति वक्तव्यमिति ण्यप्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे आगतदीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोत्रमिस्तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजयंतीं । अव । धियं । वधूयुः । इव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । सुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमन्नमिच्छंतीं हर्षकारिणीं धियमिमां स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंतीं । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे ऋच् । तदन्ताच्छतरि ङीप् रूपं । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रचणादिवित्यस्य लोटि रूपं ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वाभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वाङ्गोक्तानि अभिमुख्येण विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि सं पश्यति तत्तदनुयायात्वं सम्यक् जानाति । स तादृशः पूषा देवो नोऽस्माकमविता रक्षको भुवत् । भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात्परस्मैपदं । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतिर्लेख्यडागमः । भुसुकोक्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङ्गादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपन्नचस्य द्वितीयातुतीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् । आ० ८. १. इति ॥ अभिज्ञवपुष्यषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपन्नचस्त्रे एव प्रथमाद्वितीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं । आ० ७. ६. इति ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यं । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियो । यो । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वोत्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सर्वैरुपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गोऽविद्यातत्कार्ययोर्भजनाङ्गर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं ध्यायामः । यद्वा । तदिति भर्गो-विशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किं तदित्यपेक्षायामाह । य इति लिंगव्यत्ययः । यङ्गर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्धायेमेति समन्वयः । यद्वा । यः सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि । ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गःशब्देनात्ममभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाङ्गर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि । धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गःशब्दस्याज्ञपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं । वेदांस्कृदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाहुः कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयन्सविता याभिरितीति । गो० ब्रा० १. ३२. ॥ भर्गः । भस्ज पक्वि । अमुन् । भस्जो रोपधयो रमन्वतरस्यां । पा० ६. ४. ४७. । इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । न्यङ्का-दिपाठात् कुलं । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि वङ्गलं कृदसीति संप्रसारणं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा । धीङ् आधारि । लिङि वङ्गलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्ल्यङागमः । यद्वृत्तयोगादनि-घातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयंतः पुरंध्या । भगस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयं । वाजयंतः । पुरंध्या । भगस्य । रातिं । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयंतो वाजमन्नात्मान इच्छन्तो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयस्युत्था पञ्चया वा भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानमीमहे । याचामहे ॥ रातिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवं । नरः । सवितारं । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्वाद्यो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः संतः सवि-तारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति । परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । नमोवरिव-श्चिबुद्धः क्वजिति क्वच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्र च्वचः । सूचितं च । सोमो जिगाति गातुविद्देवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धर्च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

सोमो जिगाति गातुविद्देवानामेति निष्कृतं । ऋतस्य योनिमासदं ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानां । एति । निः । ऋतस्य । योनिं । आऽसदं ॥ १३ ॥

गातुवित् । गातुर्वेदिमार्गः । तं जानानः सोमो जिगाति । गच्छति । गंतव्यं स्थानं दर्शयति । देवानां संबंधि निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वैरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धानाख्यमेति । प्राप्नोति ॥ जि-गाति । गा सुती । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषंस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यं । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽसदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यश्चतुष्पदे पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशु-भ्यश्चानमीवा रोगवर्जितानीषोऽज्ञानि करत् । करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां सत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्ल्यङागमः । इष-स्करदित्यच संहितायां कःकरत्करतीत्यादिना सत्वं ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः । सोमः । सधऽस्थं । आ । असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्वृद्धिं प्रापयन्नभिमातीः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् सहमानोऽभिवन्नस्माकं सधस्थं हविर्धानास्थं स्थानमासदत् । आसीदतु ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपं । निघातः ॥

अपिष्टोमे प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्र आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तुचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ स्तोमवृद्धावयमेव तुच आवापार्यः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणेति तुचौ । आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावासे कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मित्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधि सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिं । उक्षतं । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणी हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतैः चरणसाधनैः पयोभिरोक्षतं । समंतात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्त्रदावासस्थानानि मध्वा मधुररसेन सिंचतं ॥ गव्यूतिं । गोयूती कंदसीति वातादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मृहा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मृहा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणी हे मित्रावरुणानुशंसा उरुभिर्वज्रभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोर्ह्यौ । नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनास्त्रेण स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिस्त्रिणाभिर्वागभिर्युक्ता युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मृहा महत्त्वेन राजथः । ईशाये ॥ उरुशंसा । शन्सु सुतौ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरित्यादिना द्राघीत्यादेशः । नित्वादायुदात्तः ॥

मित्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्येषा । सूचितं च । होता यन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना । आ० ५. ५. । इति ॥ अध्याथोपाकरणे मंडलार्वांतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतं । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनी । ऋतस्य । सीदतं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना सूयमानौ यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण सूयमानौ युवामृतस्य यज्ञस्य योनी देवयजनाख्ये देशे सीदतं । उपविशतं । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सीदतं । सदेर्लेटि पाप्त्रित्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् ॥ १९ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीयाष्टके तृतीये मंडले पंचमोऽनुवाकः

समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ चतुर्थं मंडलं ॥

वामदेवे चतुर्थे मंडले पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु त्वां ह्यग्ने सदमिदिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । त्वां ह्यग्ने विंशतिरथ्यतिजगतीधृतय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वेति । मंडलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषथ्यचराष्ट्रिद्वितीया द्विपंचाशदचरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यचरा धृतिश्चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । ऋत्नस्य सूक्तस्य मंडलादिष्वपि यमिति परिभाषयाग्निदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुणदेवत्या वा ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्याध्यायोपाकरणे मंडलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमिदमन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरि इति क्रत्वा न्येरिरे ।
अमर्त्यं यजत मर्त्येष्व देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसं ॥१॥
त्वां । हि । अग्ने । सदं । इत् । सऽमन्यवः । देवासः । देवं । अरतिं । निऽएरिरे । इति ।
क्रत्वा । निऽएरिरे ।
अमर्त्यं । यजत । मर्त्येषु । आ । देवं । आऽदेवं । जनत । प्रऽचेतसं । विश्वं । आऽदेवं ।
जनत । प्रऽचेतसं ॥१॥

वामदेवः स्तौति । हे अग्ने समन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तथा सह वर्तमानाः । स्वसमानिः स्पर्धमाना इत्यर्थः । देवासो देवनशीला इन्द्रादयो देवा देवं द्योतमानमरतिं शीघ्रं गंतारं त्वां सदमिदमन्यवो न्येरिरे हि । स्पर्धा-निमित्ते युद्धे प्रेरयति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयति तस्माद्यजमानाः क्रत्वा स्तुतिचरणेन कर्मणा न्येरिरे । यज्ञकर्मणि देवान्हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयति खलु । यजत यजनीय हे अग्ने अमर्त्यं मरणधर्मरहितमा सर्वतो देवं द्योतमानं प्रचेतसं । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां मर्त्येषु यागं कृवीणेषु मनुष्येष्वदेवमागंतारं जनत । देवा हविःश्रपणार्थमजनयन् । तथा प्रचेतसं कर्माभिज्ञमादेवं तत्तद्यज्ञेष्वगांतारं त्वां विश्वं जनत । युगपत्तानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपथेन हविरानयनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ईर गती । लिटि मंत्रत्वादास्य भवति । सहेति योगविभागात्समासः । ह्ययोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु कंदसि वावचनमिति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

स भ्रातरं वरुणमग्र आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसं ।
ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतं ॥२॥
सः । भ्रातरं । वरुणं । अग्ने । आ । ववृत्स्व । देवान् । अच्छ । सुऽमती । यज्ञऽवनसं ।
ज्येष्ठं । यज्ञऽवनसं ।
ऋतऽवानं । आदित्यं । चर्षणिऽधृतं । राजानं । चर्षणिऽधृतं ॥२॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं भ्रातरमेकस्थानवासिन भ्रातरं वरुणं । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञीर्वननीयेर्हविर्भिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञस्य संभक्तारं ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यमृतावानमपां स्वामित-धोदकवंतं सत्यवंतं वा आदित्यमदितेः पुत्रं चर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं सुमती शोभनबुद्ध्या हेतुना चर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं राजानं राजतं एतादृशं वरुणं देवं देवान् देवनशीलान् स्तोतृन्-च्छाभ्या ववृत्स्व । आवर्तय । अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । लोटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य युः ।

निघातः । सुमती । मंचे वृषेत्यादिना त्तिमुदात्तः । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः ।
 ष्येष्ठं । प्रशस्त्रेष्ठनि ज्य चेति ज्यादेशः । गित्वादाबुदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसं । वन षण् संभक्तौ ।
 कर्मकर्तरि चासुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्गेऽभिष्टव उत्तरस्त्रिन्पटले सखे सखायमित्येषा । सूचितं च । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण
 ऊतये । आ० ४. ७. इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वां न चक्रं रथ्येव रंह्यास्मभ्यं दस्म रंह्या ।

अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे षुषुचानं शं कृध्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥३॥

सखे । सखायं । अभि । आ । ववृत्स्व । आ । षु । न । चक्रं । रथ्या । ऽइव । रंह्या । अस्मभ्यं । दस्म । रंह्या ।

अग्ने । मृळीकं । वरुणे । सचा । विदः । मरुत् । ऽसु । विश्व । ऽभानुषु ।

तोकाय । तुजे । षुषुचान । शं । कृधि । अस्मभ्यं । दस्म । शं । कृधि ॥३॥

सखे सखिभूत दस्म दर्शनीय हे अग्ने त्वं तव सखायं वरुणमस्मभ्यमस्मदर्थमा ववृत्स्व । अभिसुखीकृष्ट । तत्र
 दृष्टांतः । रंह्या रंहणे गमने साधुभूती रथ्येव रथे योजितावय्वी यथाशुं शीघ्रगंतु चक्रं लक्ष्यदेशं प्रत्यभिसुखी-
 कृष्टतत्त्वत् । हे अग्ने सचा तव सहाये वरुणे मृळीकं मुखकरं हविर्विदः । लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु
 सर्वतो व्याप्ततेजस्तेषु मरुत्सु मुखकरं लब्धवानसि । आपिवाहणाभिमाहृतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः ।
 षुषुचान दीप्यमान हे अग्ने तोकाय । तुज्यते पीड्यतेऽनेन माता गर्भवासिनेति तोकं पुत्रः । तस्मै तुजे । गच्छत्यने-
 नानृणं पितेति तुक् पीत्रः । तस्मै शं मुखं कृधि । कृष्ट । दस्म दर्शनीय हे अग्ने अस्मभ्यं शं कृधि । मुखं कृष्ट ॥
 रथ्येव । रथस्त्रेमावित्यर्थे रथावदिति यत् । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशः । रंह्या । रंह्यञ्दात्तत्र साधुरिति
 यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अप्र इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ वैश्वे कंदस्याश्विनशस्त्रे
 च विनियुक्तानि । सूचितं च । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि । आ० ४. १३. इति ॥
 अथमुषेष्ठां स्विष्टकृदर्थेऽभीवरुणी यष्टव्यौ । तत्र त्वं नो अप्र इति द्वे याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । अभीवरुणी
 स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे । आ० ६. १३. इति ॥ अस्नातो यद्यपिहोत्रं जुहुयात्तदापि-
 वाहणीष्टिः । तस्माते एव याज्यानुवाक्ये । तदाज्यं आहिताग्निरित्युपक्रम्यास्नातं । तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं
 नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती । ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोषुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥४॥

त्वं नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शोषुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥४॥

हे अग्ने विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः क्रोधान् नोऽस्मत्संबन्धिनो
 वरुणकर्तृकान्याश्रयहणानव यासिसीष्टाः । अपनय । किंच यजिष्ठो यष्टृतमो वह्नितमो हविषामतिशयेन वोढा
 शोषुचानोऽतिशयेन दीप्यमानस्त्वं विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेष्टुणि रजांसि वा अस्मदस्मत्तः प्र
 मुमुग्धि । प्रकर्षेण मोचय ॥ हेळः । हेळृ अनादरे । क्रिप् । शसि रूपं । शसः मुप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 यासिसीष्टाः । यसेर्ष्यातादाशीर्लिङ् । यासि सीयुडागमः । कंदस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकत्वात्प्राणिनोपाभावः ।
 अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुंचतेर्लोपि रूपं । बज्जलं कंदसीति शपः सुः ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अव यस्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥५॥

सः । त्वं । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ ।

अव । यस्व । नः । वरुणं । रराणः । वीहि । मृळीकं । सुहवः । नः । एधि ॥५॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमूती जत्या रक्षणेन नोऽस्माकमवमोऽर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् अस्या उषसो व्युष्टौ युक्त्वेन प्रातःकालेऽपि होत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं नेदिष्ठो भव । अतिशयेनास्मदंतिकस्थो भव । यद्वा । जत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच नोऽस्माकं वरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगं आवारकं पापं वा अव यत्स्व । अवयज । विनाशयेत्यर्थः । रराणोऽस्माहन्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्योऽत्यंतमीप्सितफलप्रदस्त्वं मृळीकं सुखकरमिदं हविर्वीहि । भवय । किंच नोऽस्माकं सुहवः शोभनाद्भानोपेत एधि । भव ॥ नेदिष्ठः । अतिकशब्दादिष्वन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधाविति नेद इत्यादेशः । नित्वादाबुदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्चादंसः । यद्वा । रतिर्यङ्नुनि व्यत्ययेन कानच् । अभ्यस्तानामादिः । एधि । अस्तेलोऽटि च्वसोरिवावभ्यासलोपश्चेति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्बुद्ध्यर्थो हेधिः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदृग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचिं घृतं न तप्त्रमघ्नायाः स्यार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥६॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुभगस्य । संदृक् । देवस्य । चित्रतमा । मर्त्येषु ।

शुचिं । घृतं । न । तप्त्रं । अघ्नायाः । स्यार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥६॥

सुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्यापेदेवस्य श्रेष्ठातिशयेन प्रशस्या संदृक् संदृष्टिर्मर्त्येषु चित्रतमातिशयेन सायनीया पूजनीया भवति । स्यार्हा सर्वैः सुहृणीया भवति । तत्र दृष्टांतः । यथा देवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्याध्याया अहंतव्याया गोः शुचि तेजोयुक्तं घृतं क्षरणयुक्तं तप्त्रं क्षीरं सुहृणीयं भवति । तत्रैव दृष्टांतान्तरं । यथा गां भिन्नमाणस्य मर्त्यस्य धेनोर्दीर्घा गोर्महनेव । मंहतिर्दीनकर्म । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । आबुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्यार्हा । कर्षात्ततो घञोऽंत उदात्तः । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः कात्वर्यस्य पचाद्यचि रूपं ॥

चिरस्य ता परमा संति सत्या स्यार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनंते अंतः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥७॥

चिः । अस्य । ता । परमा । संति । सत्या । स्यार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनंते । अंतरिति । परिऽवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥७॥

अपेरग्व्यभिमानिनोऽस्य देवस्य त्रिस्त्रीण्यपि वायुसूर्यात्मना चीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमोत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्यार्हा सर्वैः सुहृणीयानि संति । यद्वा । अपरेरेव चीणि जन्मानि दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अपिः । ऋग्वे० १०. ४५. १. इति चीणि जाना परि भूषंत्यस्य । ऋग्वे० १. ९५. ३. इत्येवमादिषु मंत्रेषु प्रसिद्धानि । अनंतेऽपयंते जमस्वतर्मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रो दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानो भृशं दीप्यमानोऽयं स्वामी तादृशो देव आगात् । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । शिष्कंदसि वज्रलमिति शिर्षुक् । परिवीतः । येषु संवरणे । कर्मणि क्तः । यज्ञादिस्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अर्यः । अद् गतौ । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । स्वामिन्यंतोदात्तत्वं वक्तव्यमित्यंतोदात्तत्वं ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।
 रोहिदंश्चो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥
 सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यऽरथः । रंसुजिह्वः ।
 रोहितऽअंश्चः । वपुष्यः । विभाऽवा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽइव । संसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतो होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतो रंसुजिह्वो रमणीयशोभनज्वालोपेतः
 स तादृशोऽग्निर्विश्वत् सर्वाण्येव सप्त देवयजनस्थानान्यभि वष्टि । कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदंश्चः ।
 रोहितवर्णा अथा यस्य स तथोक्तः । वपुष्यो वपुषि रूपे साधुर्विभावा कांतियुक्तोऽत एव सदा रण्वो
 रमणीयो भवति । तच्च दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथात्रादिवत्समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः ।
 रमतेरन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति विच् । वज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । तच्च साधुरिति यत् । तित्स्वरितः ।
 विभावा । कंदसीवनिपाविति वनिप् ॥

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रश्नया नयति ।
 स क्षेत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥
 सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तं । मद्या । रश्नया । नयति ।
 सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽत्वं । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादी बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । सोऽपिर्मनुषः कर्मणि प्रवृत्तात्मनुष्यान्
 चेतयत् । जानाति । मद्या महत्या रश्नया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं तं तादृशमग्निं प्रणयति । उत्तरवेद्यादि-
 ध्वध्वर्वादयः प्रक्षिपति । मर्तस्य मनुष्यस्यास्य यजमानस्य दुर्यासु गृहेषु साधन् अभीष्टानि साधयन् सोऽपिः
 क्षेति । वसति । स देवो द्योतमानोऽपिः सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यमाप । प्राप्नोति ।
 प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । राध साध संसिद्धौ । ण्यंतस्य शतरि रूपं ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।
 धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्पिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥
 सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नं । देवऽभक्तं । यत् । अस्य ।
 धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यं । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वे जानानः सोऽपिर्देवभक्तं देवैर्देवनशीलैः स्तोतुभिः संभजनीयमस्यापिः संबन्धि यदुत्तमं रत्नं
 धनमसि तद्रत्नमच्छाभिमुख्येन तु क्षिप्रं नोऽस्मात्प्रयतु । प्रापयतु । अमृता मरणधर्मरहिता विश्वे सर्वे देवा
 धिया हविर्वहनलक्षणेन कर्मणा हेतुना यद्यमग्निमकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चापेक्षीः पिता
 पालयित्री जनिता जनयित्री च । अग्ने दिवः सूरुरसि प्रचेताः । ऋग्वे० ३. २५. १. इति श्रवणात् । यद्वा ।
 द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । आदित्यादग्निरित्याह्वानात् । सत्यं यथार्थभूतं तमग्निमुक्षन् ।
 घृतायाज्जतिभिरध्वर्वादयः सिंचति ॥ देवभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरः । उक्षन् । उच्च सेचने । लङि रूपं । वज्रलं कंदसीवज्जभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पत्न्यासु मही बुधे रजसो अस्य योनौ ।
 अपादंशीर्षा गुहमानो अंतायोयुवानो वृषभस्य नीळे ॥ ११ ॥

सः । जा॒य॒त । प्र॒थ॒मः । प॒स्त्या॒सु । म॒हः । बु॒धे । र॒ज॒सः । अ॒स्य । यो॒नौ ।
अ॒पात् । अ॒शी॒र्षा । गु॒ह॒मा॒नः । अ॒न्ता । आ॒यो॒यु॒वानः । वृ॒ष॒भ॒स्य॑ । नी॒ळे ॥ ११ ॥

सोऽपिः प्रथम आहवनीयादिरूपतया श्रुतः सन् पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु जायत । आङ्गत्यधिकरण-
तया संपद्यते । तथा महो महतोऽस्य रजसोऽन्तरिक्षस्य बुधे मूले पृथिव्यां तथापि योनावुत्तरवेद्यादिस्थाने
संपद्यते । सोऽपिरपात्पादवर्जितोऽशीर्षा शिरोवर्जितः । तद्देवाह । अन्तावन्ति पादशिरसी गुहमानो गुहमानः ।
अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे निलये नभस्यायोजुवानो धूमाकरिणात्मा-
नमायोजयन्वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैबुतोऽपिः पस्त्यासु नदीषु बुधेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य
तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितोऽन्तात्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान
आच्छादयन् पुनश्चायोजुवानस्तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन्वृषभस्य मेघस्य नीळे स्थाने नभसि चरति
सोऽपिरधुना कर्मयोग्यतयाजायत ॥ अपात् । पादस्य लोपोऽहस्थादिभ्य इत्यकारलोपः समासतः । गुह-
मानः । गुह संवरणे । श्रविकरणी । श्रानचि रूपं । श्रानचो लसार्वाधातुकखरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोजुवानः ।
यु मिश्रणे । यङ्लुकि श्रानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरिणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आ॒र्त॑ प्र॒थ॒मं वि॒प॒न्यँ ऋ॒त॒स्य॑ यो॒ना वृ॒ष॒भ॒स्य॑ नी॒ळे ।
स्पा॒र्हो यु॒वा व॒पु॒ष्यो वि॒भा॒वा स॒प्त प्रि॒यासो॑ऽज॒न॒यन्त॑ वृ॒ष्णे ॥ १२ ॥
प्र । श॒र्धेः । आ॒र्त॑ । प्र॒थ॒मं । वि॒प॒न्या । ऋ॒त॒स्य॑ । यो॒ना । वृ॒ष॒भ॒स्य॑ । नी॒ळे ।
स्पा॒र्हेः । यु॒वा । व॒पु॒ष्यः । वि॒भा॒वा । स॒प्त । प्रि॒यासः॑ । अ॒ज॒न॒यन्त॑ । वृ॒ष्णे ॥ १२ ॥

हे अपि विपन्या सुत्या युक्तमृतस्योदकस्य योनौ स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे कुलायभूतेऽन्-
तरिक्षे वैबुतापिरूपेण वर्तमानं त्वां शर्धेः सप्तः प्रथमं प्रार्त । प्रकर्षेण गच्छति । यथापिः स्पार्हः सर्वैः स्पृहणीयो
युवा नित्यतरुणो वपुष्यः कमनीयो विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णेऽभिमतफलवर्षकायापये प्रियासः प्रियाः
सप्त होचका अजनयन्त । स्तोत्रमकुर्वन् ॥ आर्तं । ऋ गती । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । विपन्या । पन
चेत्यस्येत्ययः । छदिकारादङ्गिन् इति ङीष् । प्रत्ययस्वरिणांतीदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्य-
दात्तत्वं । विपन्यँ ऋतस्येत्यत्र संहितायामिकोऽसवर्णे शाकल्यस्य इत्ययम् । पा० ६. १. १२७. । इत्यनिकोऽपि
ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अ॒स्माक॑म॒च पित॑रो म॒नु॒ष्या अ॒भि प्र सै॒दुर्ज॑तमा॒शुषा॑णाः ।
अ॒श॒म॒व्र॒जाः सु॒दु॒घा व॒व्रे अ॒न्तरु॑द्र॒क्षा अ॒ज॒नु॒षसो॑ हु॒वा॒नाः ॥ १३ ॥
अ॒स्माक॑ । अ॒च । पि॒तरः॑ । म॒नु॒ष्याः । अ॒भि । प्र । से॒दुः । ऋ॒त॑ । आ॒शुषा॑णाः ।
अ॒श॒म॒व्र॒जाः । सु॒दु॒घाः । व॒व्रे । अ॒न्तः । उ॒त् । उ॒द्राः । अ॒ज॒न् । उ॒षसः॑ । हु॒वा॒नाः ॥ १३ ॥

अत्र लोके पूर्वे मनुष्या अस्माकं पितरोऽगिरस ऋतं यज्ञमाशुषाणा अशुवानाः संतोऽभि प्र सेदुः ।
अपिमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽगिरसोऽपिपरिचर्याबलादशमव्रजाः पर्वतेः परिवृता वव्रे । वृणोत्याच्छादयतीति
वव्रं पर्वतविलातवर्ति तमः । तस्मिन्नन्तर्मध्ये स्थिताः सुदुघाः सुषु दोग्धीरक्षाः पणिभिरपहता गा उदाजन् ।
तस्माद्विलान्निर्गमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीरुषसो देवीः प्रकाशार्थं उवाणा आह्वयन्तः ॥ वव्रे ।
वृणोतिरीणादिकः कः । छजादीनां द्वे भवत इति द्विवचनं ॥

ते म॒र्मृज॑त द॒दृवा॑सो अ॒दिं त॑र्दे॒षाम॒न्ये अ॒भितो॑ वि वो॒चन् ।
प॒श्वयँ॑चासो अ॒भि का॒र॒म॒र्चन्वि॑दन्त॒ ज्योति॑श्च॒कृप॑न्त॒ धी॒भिः ॥ १४ ॥

ते । म॒र्म॒ज॒त॒ । द॒दृ॒ऽवांसः । अ॒द्रिं । तत् । ए॒षां । अ॒न्ये । अ॒भितः । वि । वो॒च॒न् ।
प॒ञ्च॒ऽयँ॒चासः । अ॒भि । का॒रं । अ॒र्च॒न् । वि॒द॒न्त॒ । ज्योतिः । च॒कृ॒प॒न्त॒ । धी॒भिः ॥ १४ ॥

तेऽगिरसोऽद्रिं पणिभिरपहृतानां गवां निरोधकं पर्वतं ददृवांसो विदारयन्तः संतो मर्मजत । अपि पर्यचरन् । एषां गिरसां तत्तादृशं कर्मान्ये महर्षयोऽभितः सर्वत्र जगति वि वोचन् । विशिषेणाकथयन् । पञ्चयँचासः पशुनिर्गमनार्थानि यंचाण्डुपाथा येषां तेऽगिरसः कारमभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमभिमर्चयन् । असुवन् । ततस्तमोपहृमादित्याख्यं ज्योतिर्विदन्त । अलभन्त । ततो धीभिर्बुद्धिभिश्चकृपन्त । यज्ञानकल्पयन्नकुर्वन् ॥ मर्मजत । मृजुष शुद्धौ । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । चकृपन्त । कृपु सामर्थ्यं । ख्यन्तस्य लुङि चङि सन्वज्ञावाभावस्कादसः ॥

ते ग॒व्य॒ता म॒न॒सा दृ॒ध्रमु॒ब्धं गा ये॒मा॒नं प॒रि ष॒न्त॒म॒द्रिं ।
दृ॒हं न॒रो व॒च॒सा दै॒व्येन॒ व्र॒जं गो॒म॒न्तमु॒शिजो॒ वि व॒व्रुः ॥ १५ ॥
ते । ग॒व्य॒ता । म॒न॒सा । दृ॒ध्रं । उ॒ब्धं । गाः । ये॒मा॒नं । प॒रि । सं॒तं । अ॒द्रिं ।
दृ॒हं । न॒रः । व॒च॒सा । दै॒व्येन॒ व्र॒जं । गो॒ऽम॒न्तं । उ॒शि॒जः । वि । व॒व्रु॒रिति॒ वव्रुः ॥ १५ ॥

नरः कर्मणां नेतार उशिजोऽपि कामयमानास्तेऽगिरसो गव्यता गा इच्छता मनसा दृध्रं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकमुब्धं समुब्धं संहतं । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं गा येमानं नियच्छन्तं परि सर्वतः संतं वर्तमानं दृहं दृढं गोमन्तं गोभिर्युक्तं व्रजं गवां निवासस्थानमद्रिं पर्वतं दैव्येनापि विषयेण वचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण वि वव्रुः । गोनिर्गमनार्थमुवाटितवन्तः ॥ उब्धं । उन्नातिर्हृतिना समानार्थः । यद्वा । उभ उभ पूरणे । कर्मणि क्तः । येमानं । यमेः कान्धेत्वाभ्यासलोपी । चित्त्वादंतोदात्तः । परि षन्तमित्यत्र संहितायामुपसर्गप्रादुर्भासस्तिर्यचपर इति षत्वं ॥ १४ ॥

ते म॒न्व॒त प्र॒थ॒मं ना॒म धे॒नोस्त्रिः स॒प्त मा॒तुः प॒र॒मा॒णिं वि॒द॒न् ।
तज्जा॒न॒ती॒र॒भ्य॒नू॒ष॒त॒ वा आ॒वि॒र्भु॒वद॒रु॒णी॒र्य॒श॒सा गोः ॥ १६ ॥
ते । म॒न्व॒त । प्र॒थ॒मं । ना॒म । धे॒नोः । त्रिः । स॒प्त । मा॒तुः । प॒र॒मा॒णिं । वि॒द॒न् ।
तत् । जा॒न॒तीः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ वाः । आ॒विः । भु॒व॒त् । अ॒रु॒णीः । य॒श॒सा । गोः ॥ १६ ॥

हे अपि ते स्तोत्रं कुर्वाणा अगिरसो मातुर्जन्या धेनोर्वाचः संबन्धि नाम स्तुतिसाधकं शब्दमात्रं प्रथमं पूर्वं मन्वत । अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याकानि स्तुतिसाधनानि कंदांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्पतानि सप्त । अतिजगत्यादीन्यतिधृत्यंतानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यंतानि सप्ति । एवं त्रिः सप्त कंदांसि परमाण्युत्तमानि विदन् । अलभन्त । एवंविधच्छंदोयुक्तैर्मंत्रैरपिमसुवन्नित्यर्थः । तत्ततो जानतीः सर्वं जानाना वाः । वा इत्युषोनाम । उषसोऽभ्यनूषत । असुवन् । ततो गोः सूर्यस्य यशसा तेजसा सहादृणीरक्षणवर्णेषा आविर्भवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽगिरसः प्रथमं पुरातनं नाम एहि सुरमि गुग्गुलु गंधिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत । उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि पणिभिरपहृतानि त्रिः सप्त रत्नानि विदन् । तत उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत । हंभारवर्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन्पक्षे वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र शतुरनुमो नयजादीति ङीप उदात्तत्वं । अनूषत । गु स्तुती । लुङि रूपं । कुटादित्वादगुणः । अरुणीः । सोरलोपस्कादसो गौरीर्ममाय । ऋग्वे० १. १६४. ४१. इति वत् ॥

ने॒श॒त्त॒मो दु॒धितं॑ रो॒चत॑ द्यौरु॒द्दे॒ष्या उ॒षसो॑ भा॒नुर॑र्त ।

आ सूर्यो॑ बृ॒हत॑स्तिष्ठ॒दज्ज्ञाँ ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जिना॑ च प॒श्यन् ॥१७॥

ने॒श॒त् । त॒मः । दु॒धितं॑ । रो॒चत॑ । द्यौः । उ॒त् । दे॒ष्याः । उ॒षसः॑ । भा॒नुः । अ॒र्त ।

आ । सूर्यः । बृ॒हतः । ति॒ष्ठत् । अ॒ज्ज्ञान् । ऋ॒जु । म॑र्तेषु वृ॒जिना॑ । च । प॒श्यन् ॥१७॥

तमो रात्रिहृतं ध्यातं दुधितं । बुधिः प्रेरणकर्म । प्रातरपि विहरणकाल उषसा प्रेरितं सत् नेशत् । अनश्नत् । ततो बौरंतरिक्षं रोचत । अदीप्यत । ततो देव्या देवगशीलाया उषसो भानुः प्रभोदत । उन्नच्छति । अथ सूर्यो बृहतो महतोऽज्ज्ञानजरान्पर्वतान् गमनशीलान्जग्मीत्वा तिष्ठत् । अर्धतिष्ठति । किं कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानमृजु सत्कर्म वृजिना नुन्यसत्कर्मणि च पश्यन् । अर्धतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । णश्च अदर्शने लङि णश्चिन्मन्योरल्लिखेत्वं वक्तव्यमित्येत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । रुच दीप्ती । लङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आदि॒त्यश्चा॑ बु॒बुधा॑ना व्य॒ख्यन्ना॑दि॒द्रत्नं॑ धा॒रय॑न्त॒ द्युभ॑क्तं ।

वि॒श्वे वि॒श्वा॒सु दु॒र्या॑सु दे॒वा मि॒त्रं धि॒ये व॑रु॒ण स॒त्यम॑स्तु ॥१८॥

आ॒त् । इ॒त् । प॒श्वा । बु॒बुधा॑नाः । वि॒ । व्य॒ख्यन् । आ॒त् । इ॒त् । र॒त्नं । धा॒रय॑न्त॒ । द्यु॒भ॑क्तं

वि॒श्वे । वि॒श्वा॒सु । दु॒र्या॑सु । दे॒वाः । मि॒त्रं । धि॒ये । व॑रु॒ण । स॒त्यं । अ॒स्तु ॥१८॥

आदित्सूर्योदयादनंतरं बुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जामाना अंगिरसः पश्चा पृथ्वा शेषु व्यख्यन् । अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथादिदन्तरं द्युभक्तं दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा रत्नं पणिभिरपहृ धनं च धारयन्त । अधारयन् । लज्जगोधनानामंगिरसां विश्वासु दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सं देवा आजग्मुः । हे मित्र मित्रभूत हे वरुणोपद्रवाणां वारक हे अग्ने धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमाना सत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । पश्य पश्चा च कंदसीति निपातितः बुबुधानाः । बुधेर्लिङि कानचि रूपं । चित्त्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया क णीति पूर्वपदप्रकृतित्वरः ॥

अ॒च्छा वो॒चेय॑ शु॒शुचा॑नम॒ग्निं हो॒तारं॑ वि॒श्वभ॑र॒सं य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒च्यू॒धो अ॒नृ॒णन् ग॒वा॒म॒धो न॑ पू॒तं परि॑षि॒क्तमं॑शोः ॥१९॥

अ॒च्छ । वो॒चे॒य॒ । शु॒शुचा॑नं । अ॒ग्निं । हो॒तारं॑ । वि॒श्वभ॑र॒सं । य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒चि॒ । ऊ॒धः । अ॒नृ॒णत् । न । ग॒वाँ । अ॒धः । न । पू॒तं । परि॑सि॒क्तं । अं॑शोः ॥१९॥

हे अग्ने शुशुचानं भृशं दीप्यमानं होतारं देवानामाहूतारं विश्वभरसमाकृतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन विश्व पोषकं यजिष्ठं यष्टुतममग्निं त्वामच्छाभिलक्ष्य वोचेय । स्ववानि । गवामूधः शुचि शुद्धं पयो जानुणत् । तं कृत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । अंशोः सोमलताखंडस्य संबंधंधो रसाख्यमज्ञं पूतं दशापवित्रेण शोधितं सत परिषिक्तं । गृहेषु न प्रविष्टं । किंत्वेन यजमानेन केवलं स्तुतिरेव कियते ॥ वोचेय । ब्रूय आशीर्लिङि वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सक्तोपः । अनृणत् । उतुदिर् हिंसानादरयं दोहनमेवोधींसनं । परिषिक्तं । सिंचतेः कर्मणि क्तः । उपसर्गात्सुनोतीति संहितायां पलं । गतिरनंतर । गतेः स्वरः ॥

वि॒श्वेषा॑म॒दितिर्य॑ज्ञि॒यानां॑ वि॒श्वेषा॑म॒तिथि॑र्मानु॒षाणां॑ ।

अ॒ग्निर्दे॒वाना॑म॒व आ॒वृ॒णानः॑ सु॒मृ॒च्छी॒को भ॑वतु जा॒तवे॑दाः ॥२०॥

विश्वेषां । अदितिः । यज्ञियानां । विश्वेषां । अतिथिः । मानुषाणां ।

अग्निः । देवानां । अवः । आऽवृणानः । सुऽमृळीकः । भवतु । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

अयमपिर्विश्वेषां सर्वेषां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्वद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । अयं वा अपिर्विश्वानर इति श्रुतिः । तथायमपिर्विश्वेषां मानुषाणामतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति । देवानां देवनशीलानां स्तोत्राणामवोऽन्नं हविरावृणानः संभजन् जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः । सोऽपिस्तेषां स्तोत्राणां सुमृळीकः सुखकारो भवतु ॥ अतिथिः । अतः सातत्यगमने । अतन्वजीत्यादिनेधिप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । मानुषाणां । मनोर-
पत्वानीत्यर्थे मनोजातावच्यतौ पुक्चेत्यञ्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

यो मर्त्येष्विति विंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्थार्थं वैष्टुभमाप्तेयं । यो मर्त्येष्वित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनग्रस्तयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो म॒हा शुच॑ध्यै ह॒व्यैर॒ग्निर्मनु॑ष ईर॒य॑ध्यै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निऽधायि ।

होता । यजिष्ठः । म॒हा । शुच॑ध्यै । ह॒व्यैः । अ॒ग्निः । मनु॑षः । ईर॒य॑ध्यै ॥ १ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो योऽग्निर्मर्त्येषु मनुष्येष्वमृतावा सत्यवान्निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसं-
बन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । अपिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः । देवो देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु देवेष्वरतिरभिगता शत्रूणां । यद्वा । देवल्लोके गता । निधायि निहितः । स च होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टतमोऽग्निर्महा स्वकीयेन महता तेजसा शुचध्यै दीपितमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच हव्यैर्हवनीयेराज्यपुरोडा-
शादिभिर्हविर्भिर्हवितुभिर्मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्तेरयध्यै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । अर गतौ । वहिषस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातिः कर्मणि लुङि रूपं । परादिष्कंदसी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शुचध्यै । शुच दीप्तौ । तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । ईरयध्यै । ईरय-
तेत्युमर्थे शध्येप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात्सिलोपाभावः ॥

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयाँ अंतरग्ने ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वं । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अंतः । अग्ने ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुऽमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रापि अयास्मिन्दिवसे नोऽस्मदीय इह कर्मणि जात आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतस्त्वं जातानुत्पन्नानुभयान्देवमनुष्ठानंतस्तेषामुभयेषां मध्ये दूतो हवींषि देवान्प्रापयितुमीयसे । गच्छसि । किं कुर्वन् । हे ऋष्व दर्शनीयापि ऋजुमुष्कान् । मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्चेत्युजुमुष्काः । तान्वृषणः रेतःसेचनसमर्थान् शुक्रान्दीप्यमानानश्चांश्च युयुजानः स्वरथे योजयन्तीयसे । यद्वा । ऋष्व महत्तपे युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान्यजमानान् दीप्तान्देवां-
श्चेयसे ॥ सूनो सहसः । परमपि कंदसीति सहसः परांगवज्जावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । ईयसे । ईह गतौ । दिवादिः । निधातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपं । ऋष्व । संहितायामुत्थक इति प्रकृति-
भावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृध॒सू रोहि॑ता घृत॒सू ऋ॒तस्य॑ मन्ये॒ मनसा॑ जवि॒ष्टा ।

अ॒न्तरी॑यसे अ॒रुषा॑ यु॒जानो॑ युष्मा॒ंश्च दे॒वान्वि॑श॒ आ च॒ मर्ता॑न् ॥३॥

अत्या॑। वृध॒सू इति॑ वृध॒सू रोहि॑ता। घृत॒सू इति॑ घृत॒सू। ऋ॒तस्य॑। मन्ये॒। मनसा॑। जवि॒ष्टा।

अ॒न्तः। ई॒यसे॒। अ॒रुषा॑। यु॒जानः॑। युष्मा॒न्। च॒। दे॒वान्। वि॒शः। आ॒। च॒। मर्ता॑न् ॥३॥

हे अग्ने ऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ मनसा मनसोऽपि जविष्ठा वेगवत्तमी वृधसू । वर्धयतीति वृधमज्ञं । तत्परंतौ । घृतसू । घृतमुदकं तत्स्रवंती रोहिता रोहितवर्णावत्याश्चौ मन्ये । स्तौमि । अरुषारोचमानौ तावद्यौ युजानो रथे युजानस्त्वं युष्मान् । देवेष्वपेरंतर्भावाद्यजनीयरूपेण कीर्तनं । युष्मान्यष्ट्यान्देवान् विशः परिचारकान्मर्तान्नुत्थानंतः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्य आ समंतादीयसे । हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिरर्चतिकर्मा । मनसा । मुपां मुलुगिति पंचम्या आकारः । युजानः । युजिर् योगे । युजिनुधिदृशः किञ्चित्थानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

अ॒र्य॒मणं॑ वरु॒णं मि॒त्रमे॒षामि॑न्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतो॑ अ॒श्विनो॒त ।

स्व॒श्वो अ॒ग्ने सुर॑थः॒ सुरा॑धा॒ एदु॑ वह सु॒ह॒विषे॑ जना॒य ॥४॥

अ॒र्य॒मणं॑। वरु॒णं। मि॒त्रं। ए॒षां। इ॒न्द्रा॒विष्णू॑ इति॑। म॒रुतः॑। अ॒श्विना॑। उ॒त ।

सु॒ऽअ॒श्वः। अ॒ग्ने। सु॒ऽरथः॑। सु॒ऽरा॒धाः। आ॒। इत्। ऊं॒ इति॑। व॒ह॒। सु॒ऽह॒विषे॑। जना॒य ॥४॥

हे अग्ने स्वश्वः शोभनाश्चोपेतः सुरथः शोभनरथः सुराधाः शोभनधनोपेतस्त्वमेषां मर्त्यानां मध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानाचार्यमादीनुतापि चाश्विनौ यष्ट्यान्देवाना वहेदु । आहुधैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । अश्वेद्वेत्यादिना निपातनादिद्रष्टव्यं आबुदात्तः । देवतावदे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुहविषे । मन्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

गोमाँ अ॒ग्नेऽवि॑माँ अ॒श्वी य॒ज्ञो नृ॒वत्स॑खा स॒दमि॑द्रप्र॒मृथः॑ ।

इ॒ठावाँ ए॒षो अ॒सुर॑ प्र॒जावा॑न्दी॒र्घो र॒यिः पृ॒थु॒बुधः॑ स॒भावान्॑ ॥५॥

गोऽमाँ॑। अ॒ग्ने। अ॒विऽमाँ॑। अ॒श्वी। य॒ज्ञः। नृ॒वत्स॑खा। स॒द॒। इत्। अ॒प्रऽमृ॑थः॑।

इ॒ठाऽवा॑न्। ए॒षः। अ॒सुर॑। प्र॒जाऽवा॑न्। दी॒र्घः। र॒यिः। पृ॒थु॒बुधः॑। स॒भाऽवा॑न् ॥५॥

हे असुर षलवन्हे अग्ने एष मदीयोऽयं यज्ञो गोमान् गोभिस्तद्वानविमान् । अवयो मेघा अस्व संति तद्वान् अश्व्यश्चोपेतश्चासु । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयस्तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्व स तथोक्तः । सदमित्सदेवाप्रमृथोऽप्रधुष्यश्चासु । तथेकावान् । इठा हविर्लक्षणमज्ञं । तद्वान् । प्रजावान्बुधपीवादियुक्तश्चासु । दीर्घोऽविच्छिन्नानुष्ठानोपेतो रयिर्धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । पृथुबुधः । पृथूनि बज्रलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्व स तथोक्तः । सभावानुपद्रष्टृरूपसमायुक्तश्चासु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां संतीति नृवत् । मतुप । तस्य ह्यंदसं वत् । ब्रह्मबुद्ध्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त॑ इ॒ध्मं ज॒भर॑त्सि॒ध्विदानो॑ मूर्धा॒नं वा त॑त॒पते॑ त्वा॒या ।

भुव॑स्तस्य॒ स्वत॑वाँः पा॒युर॑ग्ने॒ विश्व॑स्मा॒त्सीम॑घाय॒त उ॑रुथ ॥६॥

यः । ते । इध्मं । जभरत् । सिस्विदानः । मूर्धानं । वा । ततपते । त्वाऽया ।

भुवः । तस्य । स्वऽतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सीं । अघऽयतः । उरुष्य ॥६॥

हे अग्ने ते त्वदर्थं यः पुमान् सिस्विदानः सिस्विदानः स्विद्वन्नात्रः सन् इध्मं त्वत्समिधनार्थं काष्ठभारं जभरत् । आहरति । यो वा त्वाया त्वत्कामनया मूर्धानं स्वमस्तकं ततपते काष्ठभारेण तापयति तस्य तादृशस्य पुंसः स्वतवान् । स्वतवान्धनवानिति तलवकार उक्तं । धनवान् भुवः । भवसि । पायुः पालयितासि । सीमेन विश्वस्मादघायतोऽघं पापमिच्छतः पुरुषादुरुष्य । रच ॥ जभरत् । हरतेर्लुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङ्पूर्वस्योदात्तत्वं । सिस्विदानः । सिस्विदा गात्रचरणे । कानचि रूपं । संहितायामादेशप्रत्यययोरिति धातु-सकारस्य षत्वं । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । दकारस्य क्वांसमात्वं । क्वजंताद्वातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लैव्यडागमे रूपं । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँः पायुरित्यत्र संहितायां स्वतवान्पायौ । पा० ८. ३. ११. इति नकारस्य षत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्याकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । कुप्वोः ×क×पी चेति ×प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । अघाघस्यादित्वात्वं । तदंताच्छतुप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । उरुष्य । उरुष्यब्दः कङ्गादिः । लोटि रूपं । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मद्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिनधते दुरोणे तस्मिन्नयिर्धुवो अस्तु दास्वान् ॥७॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नं । निऽशिषत् । मद्रं । अतिथिं । उत्तर्इरत् ।

आ । देवऽयुः । इनधते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥७॥

हे अग्ने यः पुमानन्नियतेऽन्नमिच्छते ते तुभ्यं हविल्लक्षणं पुरोडाशादिकमन्नं भरात् दातुं विभृयात् । चिदिति चार्थः । यश्च मद्रं मदकरं सोमं निशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्चातिथिमतिथिवत्पूज्यं त्वामुदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । आ अपि च यश्च देवयुर्देवं त्वां कामयमानो दुरोणे स्वकीये गृहे इनधते त्वां समिन्निः समिधते तस्मिन्नेतस्मिन्पुरुषे रयिः पुत्रो ध्रुव आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलोऽस्तु । तथा दास्वान्दीदार्थोपेतश्चास्तु ॥ भरात् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य लैव्याडागमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । क्यचि चेतीत्वं । ह्रस्वक्वांसः । निशिषत् । शासु अनुशिष्टी । लुङि सर्तिशास्वर्तिभ्यश्चेति त्रैरङादेशः । शास इदङ्लोरिति । उदीरत् । ईर गतौ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । अडागमः । आगम-स्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । इनधते । जिह्वी दीप्ती । लटि व्यत्ययेन शप् । रुधादित्वात् अम् । आन्नलोप इति धातुनकारलोपः किङ्त्वरत्वाभावात् अस्योरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगाद-निघातः । अमः स्वरः । दास्वान् । दास्व दाने । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । तदस्यास्तीति मतुप । मादुप-धाया इति षत्वं । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरी दाश्वंसं ॥८॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रऽशंसात् । प्रियं । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्याऽवान् । तं । अंहसः । पीपरः । दाश्वंसं ॥८॥

हे अग्ने यः पुमान् दोषा दोषायां रात्री त्वां प्रशंसात् संस्तुयात् । यश्चोषसि प्रातःकाले त्वां प्रशंसित् । हविष्मान् संस्तुतहविष्को यो वा यजमानस्त्वा त्वां प्रियं हविर्भिः प्रीतं कृण्वते । कुर्यात् । आ अथ दाश्वंसं

हविर्दत्तवतं तं तादृशं यजमानं स्वे दमे स्वकीये गृहे हेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावानथो न अश्व इव संचरंस्त्वमंहसः पापरूपाहारिद्रात्पीपरः । पारं नय । तस्मै यजमानाय वज्रं धनं प्रयच्छेत्त्वर्थः ॥ दीषा । सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् । शन्तु सुती । लेव्याडागमे रूपं । कृणवते । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लेटि धिन्वि-कृण्वोरश्चैत्यप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेमार्हति । कंदसि चेति यः । पीपरः । पू पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशहुवस्त्वे कृणवते यत्सुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यं । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृणवते । यत्सुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनं । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने यो यजमानोऽमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । यत्सुक् संयतसुक् यस्य यजमानस्त्वे त्वयि दुवः परिचर्या कृणवते करोति शशमानः सोचं कुर्वाणः स यजमानो राया धमेन न वि योषत् । न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । अघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धं ह आहननं पापमेनं यजमानं न परि वरत् । न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । दाशु दाने । लेव्याडागमे रूपं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे इत्यादेशः । कृणवते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । यु मिश्रणे । लेटि सिञ्जलमिति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । वृज् वरणे । लेटि रूपं ॥

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतिदंसडोचा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वं । अग्ने । अध्वरं । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितं । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होचा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे अग्ने रराणो रसमाणो देवो दीप्यमानस्त्वं यस्य मर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि सुधितं त्वदर्थं सुपु निहित-मध्वरमनुपहृतं हविर्लक्षणमज्ञं जुजोषः सेवेथा हे यविष्ठ युवतम सा होचा स होता यजमानः प्रीतिदसत् । प्रीत एव भवेत् । असाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम यस्य विधतोऽपिपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होचादयो वृधासो यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य वज्रत्वं कंदसीति सुः । अडागमः । अध्वरः । सुधितं । दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेति निपातनात् ध्यादेशः । गतिरन्तर इति गतेः स्वरः । असाम । अस्तेर्लोच्यादुत्तमस्य पिष्ठेत्याडागमः । उत्तमस्य पिष्ठेत्यावादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । विध विधाने । तुदादिः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

चिन्तिमचिन्तिं चिनवृद्धि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तीन् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चिन्तिं । अचिन्तिं । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽइव । वीता । वृजिना । च । मर्तीन् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिं । च । रास्व । अदितिं । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽपिचिन्तिं ज्ञातव्यं पुण्यमचिन्तिमनुपादेयत्वेना-चेतनीयं पापं । यद्वा । चिन्तिं ज्ञानमचिन्तिमज्ञानं वि चिनवत् । विचिनोतु । पृथक्करोतु । तच्च दृष्टांतः । पृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां वीता कान्तामि वृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि क्षियोपादेयत्वेन पृथक्करोति

तद्वत् । किंच मर्तान्पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे देवायै स्वपत्न्याय शोभनपुत्रोपेताय राधे धनाय नोऽस्मान् कुरु । दितिं दातारं च राख । देहि । अदितिं । पंचम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशादुच्यते । रक्ष ॥ चित्तिं । चिती संज्ञाने । स्त्रियां क्तिन् । नित्वादायुदात्तः । चिनवत् । चिनोतेर्लेख्यडागमः । दितिं । दाण् दाने । कर्तरि क्तिन् । राख । रा दानि । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । चवाद्योगे प्रथमेति न निघातः ॥

कविं शशामुः कवयोऽदब्धा निधारयंतो दुर्यास्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्याँ अग्र एतान्पद्भिः पश्येरद्भुताँ अर्य एवैः ॥ १२ ॥

कविं । शशामुः । कवयः । अदब्धाः । निऽधारयंतः । दुर्यासु । आयोः ।

अतः । त्वं । दृश्यान् । अग्रे । एतान् । पद्ऽभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे अग्रे आद्योर्मनुष्यस्य दुर्यासु गृहेष्वदब्धाः केनायतिरस्कृता निधारयंतो निवसंतः कवयः क्रांतदृष्टो देवाः कविं मेधाविनं त्वां शशामुः । होता भवेति शशसुः । अतः कारणादर्यो यज्ञस्य स्वामी त्वं दृष्ट्वा दृष्ट-
नीयान्भुतानासुर्यरूपोपेतानिंद्रादीनेतान्देवानेवैर्गमनशीलैः पद्भिः पादैः स्वतेजोभिः पश्येः । जानीयाः ॥
दृष्ट्वा । दृशिर् प्रेक्षणे । अद्भुपधाञ्चाकूपितृतेः । पा० ३. १. ११०. इति कर्मणि कप् । कित्वादगुणः । पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

त्वमग्रे वाघते सुप्रणीतिः सुतसौमाय विधते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु अंद्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वं । अग्रे । वाघते । सुऽप्रणीतिः । सुतऽसौमाय । विधते । यविष्ठ ।

रत्नं । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चंद्रं । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हे यविष्ठ युवतम घृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा । परेषां चर्षणशील हे अग्रे चर्षणिप्रा अपेक्षितप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः सुप्रणीतिः सुपूतत्वेयां प्रणयनीयस्त्वं सुतसौमाय विधते तव परिचरणं कुर्वते शशमानाय त्वां भुवते वाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय पृथु प्रभूतं चंद्रमाह्लादकारि रत्नमुत्तमं धनमवसे रक्षणाय भर । आहर । प्रयच्छेत्पर्यः ॥ सुप्रणीतिः । शीघ्रं प्रापणे । कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृतीत्यनंतरप्रशब्दस्योदा-
त्तत्वं । पृथु संद्रमित्यत्र संहितायां ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति मुडागमः । युत्वेन शकारः ॥

अधा ह यज्ञयमग्रे त्वाया पद्भिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः ।

रथं न क्रंतो अपसा भुरिजोर्जुतं येमुः सुध्यं आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अध । ह । यत् । वयं । अग्रे । त्वाऽया । पद्ऽभिः । हस्तेभिः । चकृम । तनूभिः ।

रथं । न । क्रंतः । अपसा । भुरिजोः । जृत्तं । येमुः । सुऽध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

हे अग्रि अध ह अथ खलु वयं त्वाया त्वत्कामनया पद्भिः पादैर्हस्तेभिर्हस्तेभिरन्यैश्चावयवैश्चकृम यत् यस्मा-
त्कारणात्कर्मसिद्धयर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्सुध्यः सुकर्माणा आशुषाणाः कर्माणि व्याप्नुवन्तस्तेऽगिरसश्चतं सत्य-
भूतं त्वां भुरिजोः । बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्वेति भुरिजौ बाह्व । तयो रपसा मथनाख्येन कर्मणा येमुः ।
उपच्छति । तच्च वृष्टांतः । रथं न । यथा क्रंतः कारवः शिल्पिनः क्रामंतोऽध्वगा वा हस्तयोर्यथा रथमुपच्छति
तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवाश्चमनुष्याश्च बिभृत इति भुरिजौ बावापृथिव्यौ । तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा
सत्यभूतं तमपिं येमुः । उपच्छति ॥ अध । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । क्रंतः । करोतिः शतरि बज्रं
कंदसीति विकारणस्य लुक् । प्रत्ययस्वरः । भुरिजोः । जुभुञ् धारणपोषणयोः । भृञ् उच्च । उ० २. ७१. इती-
जिप्रत्ययः । धातोश्चकारो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।
 दिवस्पुत्रा अंगिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचंतः ॥ १५ ॥
 अधः । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।
 दिवः । पुत्राः । अंगिरसः । भवेम । अद्रिं । रुजेम । धनिनं । शुचंतः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः षड्विंशतिभिः सह ब्रूते । अधापि च मातुरुषसः सकाशात्सप्त सप्तसंख्याका विप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । प्रथमाः श्रेष्ठा वयं वेधसोऽग्नेः परिचारकास्तन् वेधसो विधातृन् ररमीन् वा जायेमहि । वयं जनयामः । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य पुत्रा वयमंगिरसो भवेम । भूतिमंतः स्याम । शुचंतो दीप्यमाना वयं धनिनमुदकवंतमद्रिं मेघं रुजेम । वर्षार्थं भिन्नाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अंगिरसामादित्यपुत्रत्वमेवमास्त्रायते । तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवदित्युपक्रम्य येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति ॥ जायेमहि । जमी प्रादुर्भावे । लिङि ज्ञाजनीर्जति जादेशः । वेधसः । बुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्विधाजो वेध च । उ० ४. २२४. इत्यसिप्रत्ययः । धातोर्वेध इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां षष्ठाः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । रुजेम । रुजो भवे । अदादिः । लिङि रूपं ॥ ॥ १८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्नं ऋतमाशुषाणाः ।
 शुचीर्यन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिदंतो अरुणीरषं व्रन् ॥ १६ ॥
 अधः । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतं । आशुषाणाः ।
 शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिं । उक्थशासः । क्षामा । भिदंतः । अरुणीः । अषं । व्रन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने अधापि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणा ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यथा यथावदाशुषाणा अशुषाणा नोऽस्माकं पितरोऽंगिरसः शुचिं दीप्तं स्थानमयन् । अगच्छन् । तथा दीधितिं तेजसागच्छन् । किंच उक्थशास उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम चयकारणं तमः पापं वा भिदंतो विनाशयंतोऽंगिरसोऽरुणीरक्षणावलीः पणिभिरपहृता गा उषसो वा अप व्रन् । अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । इण् गतौ । लङीसो यस्मिन्ति यण् । व्यत्ययेनाडागमः । दीधितिं । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वस्कांदसः । निच्चादाबुदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे शन्सु सुतावित्यस्माच्च श्वेतवह्नोक्थशसुरोडाशो श्वित्रिति श्वित् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वस्कांदसः । अरुणीः । गौरादिङीयंतः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि मन्वे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक् । निघातः ॥

आग्रयण आर्धेद्रस्य हविषः सुकर्माणा इति याज्या । सूचितं च । सुकर्माणाः सुवचो देवयंतो विश्वे देवास आ गत । आ० २. ९. इति ॥

सुकर्माणाः सुरुचो देवयंतोऽयो न देवा जनिमा धमंतः ।
 शुचंतो अग्निं ववृधंत इदंमूर्ध्वं गथ्यं परिषदंतो अगमन् ॥ १७ ॥
 सुऽकर्माणाः । सुऽरुचः । देवऽयंतः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमंतः ।
 शुचंतः । अग्निं । ववृधंतः । इदं । ऊर्वं । गथ्यं । परिऽसदंतः । अगमन् ॥ १७ ॥

सुकर्माणाः सुष्ठुनुष्ठितयागादिकर्माणाः सुवचः शोभनदीप्तयो देवयंतो देवान् कामयमाना देवा देवनशीलाः स्तोतारो अग्निं स्वकीयं मानुषं अन्नं धमंतो यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकुर्वन्तः । तच्च वृष्टांतः । अयो न । यथा कर्माणा अयो मस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशा अग्निं शुचंतो हविर्भिर्दीपयंत इदं ववृधंतः

सोमेन सुत्या वा वर्धयंतोऽगिरसः परितः परितः सीदंतः संत जवं महांतं गव्यं गोसंघमगमन् । प्राप्नुवन् ॥
मुकर्माणाः । सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । धमंतः । ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । शतरि पाघ्रादिना धमादेशः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुक्त्वरः । ववृधंतः । वृधु वर्धने । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शतरि शपः सुः ।
गव्यं । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादिति यः । अगमन् । गमेर्लुङि ल्लुकि रूपं ॥

आ यूथेव सुमतिं पश्वो अख्यहेवानां यज्जनिमांत्युग्र ।

मतीनां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥१८॥

आ । यूथाऽइव । सुऽमतिं । पश्वः । अख्यत् । देवानां । यत् । जनिम । अंति । उग्र ।

मतीनां । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥१८॥

उग्र तेजस्विहे अग्ने देवानामगिरसां संबंधि यज्जनिम यं गोसंघमंति पर्वतस्य समीप आख्यत् । आ
समंतादिद्रोऽपश्यत् । तच्च दृष्टांतः । यूथेव । यथा पश्वः पशूनां गवां यूथानि जुमत्यज्ञवत्याद्यगृहे वर्तमानानि
पश्यंति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने तव परिचारकोऽगिरीगणो देवानामिन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनो
ऽति मदंतिके पश्वः पणिभिरपहतान्पशूनाख्यत् । समंतात्पश्यति । तच्च दृष्टांतः । यथा जुमति शब्दं कुर्वन्
गवां यूथा यूथे पशून्पश्यंति तद्वत् । मतीनां चिन्मनुष्याणामुर्वशीरूढभ्यामशुवानाः । उर्वभ्यश्रुत ऊरूभ्यामश्रुत
इति यास्कः । नि० ५. १३. प्रजा अकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः कृप्राः समर्था अभवन् । चिदपि च अर्यः
स्वामी लब्धगोधन उपरस्योत्पस्य निपित्कस्यापत्यस्य वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथायोर्मनुष्यस्य भृत्यादेशश्च
पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव । शसः सप्तम्या वा डादेशः । जुमति । जुदित्यजनाम । यद्वा । दुनु शब्दं । भवि
क्लिप् । क्वांदसस्तकारलोपः । तदस्यास्तीति मतुप । इस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अख्यत् । ख्या
प्रकथने । लुङि त्वैरस्यतिवर्त्तित्वातिभ्योऽङ्ङित्यडादेशः । आतो लोपः । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्या-
मिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । अकृप्रन् । कृपू सामर्थ्यं । लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । रुडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवसन्नुषसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चंद्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥१९॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतं । अवसन् । उषसः । विभातीः ।

अनूनं । अग्निं । पुरुधा । सुऽचंद्रं । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥१९॥

हे अग्ने ते तव परिचरणमकर्म । कर्मः । तेन कर्मणा स्वपसः शोभनकर्माणोऽभूम । विभातीर्व्युच्छंत्य उषस
अतं तेजोऽवसन् । आच्छादयंति । धारयंतीत्यर्थः । तथा ता उषसोऽनूनं संपूर्णं पुरुधा वज्रधा सुश्चंद्रं सुष्वा-
ह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यमग्निं धारयंति । किंच देवस्य द्योतमानस्य तव चारु मनोहरं चक्षुस्तेजो मर्मजतः
परिचरंतो वयं स्वपसोऽभुमेति पूर्वैणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
मर्मजतः । मृजृष् शुद्धी । यङ्लुकि रुयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधोऽवौचाम कवये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यंधि ॥२०॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवौचाम । कवये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यंधि ॥२०॥

वेधो विधातर्हे अमे कवये मेधाविने ते तुभ्यमेतैतान्युचथान्युक्तथानि शस्त्राण्यवोचाम । त्वं ता तानि जुषस्व । सेवस्व । किंच त्वमुच्छोचस्व । उद्गीयस्व । नोऽस्मान्वस्यसोऽतिशयेन धनयुक्तान् ऋणुहि । कुब । तदे-
वोच्यते । पुब्वार पुब्वभिर्बुधभिर्वरणीय महो रायो महवृत्तं प्र यंधि । अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । वच परिभाषणे । लुङि त्रुरडादेशः । पादादित्वादनघातः । ऋणुहि । ऋवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । तिङ् उत्तरत्वादनघातः । वस्यसः । वसुमच्छब्दादीयमुनि विन्मतोर्लुगिति मनुषो लुकि टिलोपे च कृत ईका-
रलोपश्चादसः । यंधि । यमेलोति बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेर्विकल्पेन पित्वादिङि-
तश्चेति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

आ वो राजानमिति षोडशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं चैष्टुभमापेयं । आ वः षोऊशेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातर-
मुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनिधोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्त्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वं ॥ १ ॥

आ । वः । राजानं । अध्वरस्य । रुद्रं । होतारं । सत्ययजं । रोदस्योः ।

अग्निं । पुरा । तनयित्त्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपं । अवसे । कृणुध्वं ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना अध्वरस्य यज्ञस्य राजानमधिपतिं होतारं देवानामाह्वतारं रुद्रं रोक्ष्यमाणं द्रवंतं
शत्रुर्जोदयंतं वा । यद्वा । एषा वा अमेस्तनूर्यद्रुद्र इति रुद्रात्मकं रोदस्योर्वावापृथिव्योः सत्ययजं सत्यस्यान्नस्य
दातारं । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान्यजंतं । यद्वा । रोदस्योर्वाप्य वर्तमानं हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभं ।
एवंविधमग्निं वो युष्माकमवसे रक्षणाय तनयित्त्नोः । तनयित्त्नुरग्निः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशादचित्तात् ।
न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तं । चित्तोपलब्धितसर्वैर्द्वयोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात्पुरा
प्रतिगवा ऋणुध्वं । यूयं समंताद्विभिर्ऋग्निं भजध्वं ॥ रुद्रं । रोदयते रोदेर्णिनुक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः ।
तनयित्त्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदंतः । स्तनिमुधिपुषिगमिमनिभ्यो णेरितुक् । उ० ३. २९. इतीतुच्प्रत्ययः ।
चित्स्वरेणातोदात्तः । सुपा सहेकादेश एकादेशस्वरः । ऋणुध्वं । ऋवि हिंसाकरणयोः । लोटि रूपं ॥

अयं योनिश्चक्रमा यं वयं ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उ ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयं । योनिः । चक्रमा । यं । वयं । ते । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद् । इमाः । उं इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अमे ते त्वदर्थं यमुत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं वयं चक्रम । कुर्मः । अयं योनिस्तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टांतः ।
जायेव । यथा पत्य उशती पतिं कामयमाना सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं
करोति तद्वत् । हे स्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञपे त्वं परिवीतो यष्टव्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतोऽर्वाचीनोऽस्मदभि-
मुखः सन् नि षीद् । उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य ते तवेमा ज्वालाः सुतयो वा प्रतीचीस्त्वदभिमुखाः
प्रवर्तन्ते ॥ चक्रम । करोतेर्लिङि रूपं । वाक्यभेदान्नघाताभावः । अर्वाचीनः । विभाषांचेरदिगिति खः । परि-
वीतः । षेञ् संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः ॥

आश्रुण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृच्छीकाय वेधः ।

देवाय शस्त्रिममृताय शंस यावेव सोता मधुपुच्छमीळे ॥ ३ ॥

आऽशृण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृच्छीकाय । वेधः ।
देवाय । शस्तिं । अमृताय । शंस । यावाऽइव । सोता । मधुऽसुत् । यं । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतराशृण्वते स्तोत्राकर्णनपरायादृपितायादृप्तायाप्रमत्ताय नृचक्षसे नृणां द्रष्टे
सुमृच्छीकाय सुसुखायामृताय मरणधर्मरहिताय देवाय तस्मा अपये मन्म स्तोत्रं शस्तिं शस्त्रं च शंस । मधु-
पुम्नदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टांतः । यावेव । यथा यावा सोमस्य सोता तद्वत् । सोमाभिषवं कुर्वाणो
यजमानो यमप्रीमीळे । स्तीति । तस्मै शंसति समन्वयः । यद्वा । मधुपुत्सोमसुयजमानोऽप्रीमीळे । स्तीति । तत्र
दृष्टांतः । यथा यावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । प्रीते वदंतु प्र वयं वदाम यावभ्यः । ऋत्वे० १०. ९४. १. ।
इत्यत्र यावणां कर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आशृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तेषदात्तत्वं । ईळे । ईड सुती । लटि लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्यैशदेशे कृते रूपं ॥

त्वं चिन्मः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित्स्वाधीः ।
कदा त उक्था सधमाद्यानि कदा भवंति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥
त्वं चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।
कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवंति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित्त्वमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता
भवति । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः मुकर्मा मुधानो वा त्वमृतस्य बोधि । अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व ।
ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तान्युक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन्काले भवंति । भविष्यति । तथास्मदीये गृहे
ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ल्यंतस्याचो यदिति यत् । सध मादस्य-
योरिति सहस्य सधादेशः । भवंति । विभाषा कदाकह्योः । पा० ३. ३. ५. । इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन् आगः ।
कथा मित्राय मीळ्हुषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यग्ने कङ्गगाय ॥ ५ ॥
कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वं । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।
कथा । मित्राय । मीळ्हुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यग्ने । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तदस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमाविदयेः । हेति पूरणः । दिवे
बुल्लोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमाविदयेः । नोऽस्माकमागस्तत्पापं कल्किमस्ति । त्वत्परि-
चरणान्नास्तीत्यर्थः । तथा मीळ्हुषेऽभिमतफलसेक्ते मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः । कथमागो ब्रूयाः । अर्यग्ने
देवाय भगायैतन्नामकाय च देवाय कत्कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात्था हेती च कंदसीति थाप्रत्ययः ।
प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. । इति कादेशः । मीळ्हुषे । मिह सेचने ।
कृषी दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातितः । ब्रवः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लिटि लिटोऽडाटावित्यडागमः ।
पादादित्वादिनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

कङ्घियांसु वृधसानो अग्ने कडाताय प्रतवसे शुभंये ।
परिज्मने नासत्याय स्ते ब्रवः कदमे रुद्राय नृग्ने ॥ ६ ॥
कत् । धिघ्यांसु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रऽतवसे । शुभंये ।
परिऽज्मने । नासत्याय । स्ते । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृऽग्ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने धिष्ण्यास्वापीधीयादिधिष्णेषु वृधसानो घृतायाङ्गतिभिर्वर्धमानस्त्वं कत्कथं ब्रूयाः । प्रतवसे प्रकृष्टवलाय शुभंये शुभस्य प्रापयिषे परिज्मने परितो गंचे नासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा । न विद्यतेऽसत्त्वं यस्य तस्यै वाताय वायवे । यद्वा । नासत्यायेति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्यां । चे । चेति पृथिवीमाह । चियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै चे पृथिव्यै च कत्कथं ब्रूयाः । हे अग्ने वृद्धे नृणां पापकृतां हंचे रुद्राय देवाय कत्कथमागो ब्रवः । ब्रूयाः ॥ वृधसानः । वृधु वर्धने । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः किदित्यसानच्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्वादंतोदात्तः । शुभंये । या प्रापणे । विच् । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति द्वितीयाया अप्यलुक् । कृत्स्वरः । चे । चि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप् । चतुर्थ्येकवचन आतो धातोरित्यवात इति योगविभागादाकारलोपः । वृद्धे । हन हिंसागत्योः । बज्रं कंदसीति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमंखाय हविर्दे ।

कद्विष्णवे उरुगायाय रेतो ब्रवः कदमे शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुमंखाय । हविः । दे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे अग्ने महे महते पुष्टिभराय पुष्टिधारकाय पूष्णे एतन्नामकाय देवाय कथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । सुमंखाय सुपुजनीयाय सुयज्ञाय वा हविर्देऽग्निरूपेण देवानां हविर्दाने । यद्वा । स्विष्टकृत्वाङ्गविषो दात्रे । रुद्राय कत्कथं ब्रूयाः । तथोरुगायायोरुभिर्वर्धमानाय । यद्वा । प्रभुतकीर्तये विष्णवे रेतः क्षयहेतु पापं कत्कथं वदेः । शरवे । शृणाति पक्ता ओषधीरिति शरुः शरत्संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निश्चर्ततिः । वृहत्यै महत्यै शरदे निश्चर्तयि वा कत्कथं पापं ब्रवः । ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । दुभुञ् धारणपोषणयोः । संज्ञायां भृतृवृ-जीत्यादिना खच् । अरुद्विषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्वादंतोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति सुप उदात्तत्वं । शरवे । शृ हिंसायां । शृस्त्वितिचयसीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तः ॥

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सूर्ये बृहते पृच्छचर्मानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुता । मृताय । कथा । सूर्ये । बृहते । पृच्छचर्मानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गंचे सत्यभृताय वा मरुतां शर्धाय बलभृताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छचर्मानः सन् तस्यै बृहते महते सूर्ये सूर्याय कथा कथं वदेः । तथादितये देव्यै तुराय स्वरितगमनाय वायवे । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदोऽग्ने चिकित्वान् तत्सर्वं जानानस्त्वं दिवो दीप्तान्देवान् साध । साधय । गच्छ । यद्वा । दिवो शुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध । कुरु ॥ सूर्ये । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् ऊर्यत्वाभावः । अतो गुण इति पररूपत्वं । पृच्छचर्मानः । प्रच्छ क्षीप्सायां । कर्मणि यक् । ग्रहत्यादिना संप्रसारणं । शानचो लसार्वधानुक्तानुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितव्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन शप् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोराभा सचा मधुमत्पक्वमग्ने ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ९ ॥

चृतेन । चृतं । निऽयतं । ई॒ळे । आ । गोः । आ॒मा । स॒चा । म॒धुऽमत् । प॒क्कं । अ॒ग्ने ।
कृ॒ष्णा । स॒ती । रु॒शता । धा॒सिना । ए॒षा । जा॒मर्ये॒ण । प॒यसा । पी॒पाय ॥ ९॥

हे अग्ने चृतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतमनुस्यूतमृतमुदकं गोर्धेनोः पय एके । आयाचे । सांनाय्यादिहविरर्थं गव्यं पयस्त्वां याच इत्यभिप्रायः । आमापक्ता सा गौर्मधुमन्माधुर्योपेतं पक्कं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सत्येषा गौ रुशता श्वेतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायत इति जाः प्रजाः । ता जा अमर्येणामरणनिमित्तेन तेन पयसा पीपाय । प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्गसान्परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि लिङाङोश्चेति पीभावः ॥

चृतेन हि ष्मा वृषभश्चिदुक्तः पुमाँ अग्निः पयसा पृष्ठ्येन ।
अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषां शुक्रं दुदुहे पृश्निर्दधः ॥ १० ॥
चृतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः । पयसा । पृष्ठ्येन ।
अस्पन्दमानः । अचरत् । वयऽधाः । वृषां । शुक्रं । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १० ॥

वृषभोऽभिमतफलवर्षकः पुमान् अष्टः सोऽभिर्चृतेन सत्यभूतेन पृष्ठ्येन धारकेण पयसाक्तः सितो भवति । हि ष्म चित् त्रयः पूरणाः । वयोधा अन्नदः सोऽग्निरस्पन्दमान एकत्रावस्थितः सन् एवाचरत् । सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषाणां वर्षकः पृश्निः सूर्यः शुक्रं पय ऊधोऽन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे । दोग्धि ॥ अक्तः । अज्जू व्यक्तिप्रवणगतिषु । कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । अकथितं चेति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

चृतेनाद्रिं व्यसन्भिदंतः समंगिरसो नवंत गोभिः ।
शुनं नरः परि षदन्नुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्रौ ॥ ११ ॥
चृतेन । अद्रिं । वि । असन् । भिदंतः । सं । अंगिरसः । नवंत । गोभिः ।
शुनं । नरः । परि । सद्न् । उषसँ । आविः । स्वरः । अभवत् । जाते । अग्रौ ॥ ११ ॥

अंगिरसो मेधातिथिप्रभृतय चृतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकमद्रिं पर्वतं भिदंतो विदारयंतः संतो व्यसन् । व्यचिपन् । ततस्ते गोभिः सं नवंत । समगच्छंत । नरः कर्मणां नेतारस्ते शुनं सुखिनोषसं परि सद्न् । परितः प्राप्नुवन् । ततः स्वरः सूर्योऽप्याविरभवत् । सर्वमेतदग्रौ त्वयि जाते मन्थनेन निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्त्येर्लुङि च्लेरस्यतिवक्तीत्यादिनाडादेशः । अनित्यमागमशासनमिति शुभभावः ॥

चृतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमद्भिरे ।
वाजी न सर्गेषु प्रस्तुभानः प्र सद्मित्सवितवे दधन्युः ॥ १२ ॥
चृतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्सभिः । अग्ने ।
वाजी । न । सर्गेषु । प्रऽस्तुभानः । प्र । सद् । इत् । सवितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे अग्ने अमृता अमरणहेतव अमृक्ता रत्नःप्रभृतिभिरबाधिता मधुमद्भिर्मधुर्योपेतैरर्णोभिर्दक्षैर्युक्ता देवीर्देव्यो नद्यश्चृतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुनाप आप्रव्याः सत्यः सद्मित्सदेव सवितवे स्रवणाय प्र दधन्युः । प्रगच्छति । तच्च दृष्टांतः । वाजी न । यथा सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानोऽश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । आपू व्याप्तौ । आप्रोतेः क्षिप् ह्रस्वश्चेति कर्मणि क्षिप् । अमृत्तित्यादिना नसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । सोभतिरर्चयितकर्म ॥

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनृजोऽर्जुणं वेमा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षं । सदै । इत् । हुः । गाः । मा । वेशस्य । प्रऽमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनृजोः । ऋणं । वेः । मा । सख्युः । दक्षं । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे अग्रे ऋरोऽस्माकं हिंसकस्य कस्य कस्यचिदपि जंतोर्यत् यत्तं सदमित्सदैव मा गाः । कदाचिदपि मा गच्छ । प्रमिनतो हिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेशस्य यत्तं मा गाः । तथापिर्मद्व्यतिरिक्तस्य बंधोर्यत्तं मा गच्छ । तथानृजोः कुटिलचित्तस्य भ्रातृर्ऋणमृणवद्देयं हविर्मा वेः । मा कामयेथाः । तथा वयमपि सख्युर्मित्रस्य रिपोः शत्रोर्दक्षं भोगसमर्थं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुंजीमहि ॥ ऋः । ह प्रसह्यकरणे । क्लिप् । बद्धं कंदसीत्युत्वं । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । भुजेम । भुज पालनाभ्यवहारयोः । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्रे तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीड्वंहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानं ॥ १४ ॥

रक्ष । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुऽमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीऽऋ । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । वृधानं ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे अग्रे ररक्षाणो भृशमस्माकं रक्षिता प्रीणानो हविर्भिः प्रीतस्त्वं तव रक्षणे भिस्त्वदीयैरवनेनोऽस्मान्नक्ष । पालय । प्रति स्फुर । अस्मान्प्रतिदीप्यस्व । वीऽऋ वृड्महः पापं वि रुज । विशेषेण नाशय । किंच महि चिद्वावृधानं वावृधानं वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं रक्षो जहि ॥ णः । नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति संहितायां णत्वं । ररक्षाणः । रक्षेर्ङलुकि चानाशि रूपं । जहि । हन हिंसागत्योः । लोटि हृतेर्ज इति जादेशः । आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्रे अर्केरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यंगिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुऽमनाः । अग्रे । अर्केः । इमान् । स्पृश । मन्मऽभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अंगिरः । जुषस्व । सं । ते । शस्तिः । देवऽवाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे अग्रे एभिर्मदीयैरर्केरर्चनीयैः शस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे शूर इमान्स्वदीयान् हविर्लक्षणा-
न्वाजान्मन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश । प्रतिगृहाण । उतापि च अंगिरः । अंगति हवींषि प्राप्नोतीत्यंगिरा अपिः ।
यद्वा । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति ब्राह्मणं । तेषामंगिरसां कारणत्वादपेरंगिरस्त्वं ।
तत्कारणत्वे च मंत्रः । ये अंगिरसः सूनवस्ते अग्रेः परि जज्ञिरे । ऋग्वे० १०. ६२. ५. इति । तादृश हे अग्रे
ब्रह्माणि मंत्रान् जुषस्व । सेवस्व । देववाता । देवार्थं गता देवान् स्तोतुं प्राप्तिवर्थः । तादृशी शस्तिः शंसनं ते
त्वां सं जरेत । संवर्धयतु ॥ स्पृश । स्पृश संस्पर्शने । तुदादिः । देववाता । वा गतिगंधनयोः । गत्यर्थकमेवेति
कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजंतः । क्ते चेति चतुर्थ्यंतस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्रे निण्या वचांसि ।

निवचना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ १६ ॥

ए॒ता । वि॒श्वः । वि॒दुषे । तु॒भ्यं । वे॒धः । नी॒थानि॑ । अ॒ग्ने । नि॒रया॑ । वचांसि॑ ।
नि॒ऽवचना॑ । क॒वये॑ । का॒व्यानि॑ । अ॒शंसि॑षं । म॒तिऽभिः॑ । वि॒प्रः । उ॒क्थैः ॥ १६ ॥

वेधो विधातृर्ह्यग्ने विदुषे कर्मविषयज्ञानवते कवये क्रांतदर्शिने तुभ्यं नीथानि फलप्रापकाणि निरया
नेयार्थानि गूढानि निवचना नितरां वक्तव्यानि काव्यानि कविभिर्मैधाविभिः कृतान्विता विश्वेतानि सर्वाणि
वचांसि वाक्यानि मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च सहितो विप्रः प्राज्ञोऽहमशंसिषं । अवीचं । तानि
सेवस्वेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

ऋणुष्वेति पंचदशर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैपुभं रक्षोहाप्रिदेवताकं । ऋणुष्व पंचोना राज्ञोऽग्नित्य-
नुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चतयोः सूक्तविनियोगः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ऋणुष्व पाज इत्याद्याः पंचर्चो
विनियुक्ताः । सूचितं च । ऋणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पंच । आ० ४. ६. इति ॥

ऋणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।
तृष्णीमनु प्रसितिं दूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥
ऋणुष्व । पाजः । प्रऽसितिं । न । पृथ्वीं । या॒हि । राजा॑ऽइव । अ॒मऽवान् । इमेन॑ ।
तृष्णीं । अ॒नु । प्रऽसितिं । दू॒णा॒नः । अ॒स्ता । अ॒सि । वि॒ध्यं । र॒क्ष॒सः । त॒पिष्ठैः ॥ १ ॥

हे अग्ने पाजस्तेजःसंधं ऋणुष्व । कुरुष्व । विस्तारय । तत्र दृष्टांतः । प्रसितिं न । यथा मृगयुः पृथ्वीं
विस्तीर्णा प्रसितिं । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं वनगहनेषु
प्रसारयति तद्वत्त्वमपि रक्षांसि हंतुं महद्वलमयतस्तनुष्व । इमेन गतमयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं याहि । रक्षांसि
हंतुं गच्छ । तत्र दृष्टांतः । राजेव । यथामवान् राजा । सह वर्तत इत्यमोऽमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं
रोगः । शत्रूणां कर्तव्ये रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः । राजेमेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति
तद्वत् । किंच तृष्णीं । तृष्णीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टां सेनामनु दूणानोऽनुगच्छन् । यद्वा ।
तृष्णीमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तृष्या क्षिप्रया प्रसित्यानुवदया संततया गत्या दूणानः परसेनां हिंसन्
अस्ता शत्रूणां चेप्तासि । तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तेजोभी रक्षसो राजसान्विध्य । ताडय ॥ अत्र निरुक्तं । कुरुष्व पाजः ।
पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीं । प्रसितिः प्रसहनात्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमन-
वान्तस्त्वान्वेरावता गणेन गतमयेन हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या दूणानः । तृष्णीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा
त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । नि० ६. १२. इति ॥ ऋणुष्व । ऋवि हिंसा-
करणयोः । लोटि धिन्निष्ठैर्योरश्चेल्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । विकरणस्वरसु सति शिष्टोऽपि लसार्वधा-
तुक्स्वरं न बाधत इति लसार्वधातुक्स्वरः । स० ६. १. १५८. ११. ॥

तव भ्रमासं आशुया पतंत्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।
तपूष्यमे जुहा पतंगानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥
तव । भ्र॒मासः॑ । आ॒शुऽया॑ । प॒त॒न्ति॑ । अ॒नु । स्पृ॒श । धृ॒ष॒ता । शो॒शु॒चानः॑ ।
तपू॒षि । अ॒ग्ने । जु॒हा । प॒त॒गान् । अ॒सं॑ऽदि॒तः । वि । सृ॒ज । वि॒ष्वक् । उ॒ल्काः ॥ २ ॥

हे अग्ने तव संबंधिना भ्रमासो भ्राम्यंत आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः पतन्ति । सर्वतः प्रसरन्ति । शोशु-
चानो भृशं दीप्यमानस्त्वं धृषताभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् क्रमेण स्पृश । दह । दहनोपायं दर्शयति ।
असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं तपूषि तापकानि तेजांसि पतंगान् पतनशीलान्विस्फुलिंगानुल्काश्चेत्येतत्त्रितयं जुहा ।
हयंतेऽस्थामाकृतय इति जुह्वर्ज्वाला । तया विष्वक् सर्वतो वि सृज । प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः
मुपां सुशुगिति याज्ञादेशः । चित्स्वरः । धृषता । धृष प्रसहने । चुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन शः । शत्रुनुम

इति विभक्तिरुदात्तत्वं । जुह्वा । जुहोतेर्दीर्घश्चेति क्तिप् द्विर्वचनं दीर्घत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्तत्वस्य नोद्धात्वोरिति प्रतिषेध उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । असंदिग्धः । दो अवखण्डने । कर्मणि निष्ठा । व्यतिस्वतीतीत्वं । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भव पायुर्विशो अस्या अदभ्यः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अंत्यमे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥३॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदभ्यः ।

यः । नः । दूरे । अघऽशंसः । यः । अंति । अंत्ये । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥३॥

हे अग्ने तूर्णितमस्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकान्नरमीन् चारान्वा सत्यानुतविवेकार्थं वि खज । शत्रु-
न्मति विशेषेण प्रेरय । अदभ्यः केनाप्यहिंसितस्त्वमस्यास्त्वदीयाया विशोऽस्मदादिकायाः प्रजायाः पायुः
पालको भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः । अघं पापात्मकं शंसनमभिलाषः
कीर्तनं वा यस्य सोऽघशंसः । यथाघशंसोऽत्यस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव ।
किंच ते त्वत्संबन्धनोऽस्मान्माकिर्न कश्चिदपि व्यथिर्बाधको राक्षस आ दधर्षीत् । आधर्षयतु । अस्माकं
कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकस्य कादिलोप आयुदात्तत्वं च । अग्ने । पादादित्वात्पा-
थिकमायुदात्तत्वं । माकिष्ट इति संहितायां युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति षत्वं । दधर्षीत् । धृष प्रसहने ।
लङि बज्जलं कंदसीति शपः झुः । वज्जलं कंदसीति तिप ईडागमः । निघातः ॥

उदमे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमिचौ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कं ॥४॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमिचान् । ओषतात् । तिग्मऽहेते ।

यः । नः । अरातिं । संऽइधान् । चक्रे । नीचा । तं । धक्षि । अतसं । न । शुष्कं ॥४॥

तिग्महेते । तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ । रचोह्ननार्थमुच्यते
भव । शत्रुप्रत्या तनुष्व । ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंधैरमिचान् शत्रुज्योषतात् । नितरां दह । हे समिधान
समिद्धिर्दीप्यमानाग्ने यः पुमान् नोऽस्माकमरातिं । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शाचवं चक्रे । कुरुते । अराति-
मदानं वा कुरुते । तं पुमांसं नीचा न्यभूतं धक्षि । दह । तत्र दृष्टांतः । अतसं न । यथा शुष्कमनार्द्रमतसं काष्ठं
दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । उप दहि । लोटि हेमुह्योरिति तातडादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि बज्जलं कंदसीति
शपो लुक् । हो ढ इति ढत्वं । भप्भावः । षढोः कः सीति कत्वं । निघातः ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शबून् ॥५॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनां । जामिं । अजामिं । प्र । मृणीहि । शबून् ॥५॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव । रचोह्ननार्थमुच्यते भव । अस्मदस्मत्तोऽधि अधिकान्नाचसान् प्रति विध्य । प्रत्येकं
ताडय । दैव्यानि तेजांसि चाविष्कृणुष्व । आविष्कुरु । एतन्नयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं
ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूंष्यव तनुहि । अवगतज्यानि कुरु । किंच जामिमजामिं
बंधुमबंधुं शत्रुन् मृणीहि । प्रजहि । यदा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतसं । अजामिं पूर्वमप्रहृतं । एषंभूतान् शत्रून् जहि ।

प्रहृतोऽयमित्येषां मा कथाः ॥ आविष्कृत्यैव संहितायामिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं । तनुहि । तनोते-
लोत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । यातुजूनां । जु गती । क्लिबचीत्यादिना क्लिप् । दीर्घः ।
आमि क्वांसो नुम् । मृणीहि । मृड प्राणत्यागे । अंतर्भावितव्यर्थस्य लोटि वज्रलं क्दसीति विकरणस्य आ ।
निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमेरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिं । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुं । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ सुवतम् । यद्वा । देवानां हवींषि मिश्रयितुमहे अग्ने यः पुमान्नीवते गमनवते कल्याणहेतुभूताग-
मनाय ब्रह्मणे परिवुढाय तुभ्यं गातुं । गीयत उच्चार्यत इति गातुः स्तोत्रं । तदैरत् । प्रेरयति । स पुमान् ते तव
सुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति । लभत इत्यर्थः । अस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं
विश्वानि सुदिनानि शोभनानि दिनानि रायो धनानि युम्नानि युतिमति रत्नकनकादीनि दुरो गृहानभि
अभिलक्ष्यार्यो यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् । विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदसंगीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते
यजमानाय विश्वानि सुदिनान्यभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । राति चीरादीनीति रायो गोधनानि । युम्नानि
द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता स यजमानो दुरो गृहानभि वि द्यौत् ।
विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ई गती । क्लिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । क्दसीर इति मतुपो वत् । ऐरत् । ईर गती ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्यः । अ गती । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । स्वामिन्यंतो-
दात्तत्वं । द्यौत् । द्युत दीप्ती । क्वांसो लुङि बुद्धौ लुङीति परस्मैपदं । वज्रलं क्दसीत्युद्भावः ॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासंदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।

पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा त्वां पिप्रीषति ।
प्रीणयितुमिच्छति । यक्षोक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति सेत् स एव पुमान् सुभगः शोभनधनः सौभाग्यवान्वा
सुदानुः शोभनदानोपेतश्चास्ति । किंच दुरोणे दुरवने कृच्छ्रलब्धे स्वे स्वकीय आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने तिष्ठतु ।
अस्मै यजमानाय विश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य सेष्टिः स यक्षोऽसत् । फलसाध-
नसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । प्रीञ् तर्पणे । धातोः कर्मण इति सन् । असत् । अस्तेर्लैव्यडागमः । इष्टिः । मंत्रे
वृषेत्यादिना क्लिप्तुदात्तः ॥

उवासंभरणीयेष्टावपेः क्षत्रभृतोऽर्चामि त इति याज्या । सूत्रितं च । अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वागिती-
दंप्रभृतिकर्मणां । आ० ४. १. इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरन्तु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिं । घोषि । अर्वाक् । सं । ते । वावाता । जरतां । इयं । गीः ।

सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्तु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अये ते तव सुमतिमनुग्रहकरां शोभनां बुद्धिमर्चामि । पूजयामि । ववाता पुनः पुनस्त्वामभिगच्छंतीय-
मुच्यमाना गीर्वाग्घोषि घोषयुक्ता यथा भवति तथार्वाक् त्वदभिमुखं ते त्वां सं जरतां । स्तौतु । वयमपि स्वस्थाः
शोभनाश्चोपेताः सुरयाश्च । उपलक्षणमेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः संतस्त्वां मर्जयेम । अलंकुर्याम । परि-
चरेमेति यावत् । त्वं तु अमुं ब्रून्त्वहमस्मै अस्मासु वचाणि धनानि धारयेः । निधेहि ॥ घोषि । घुष शब्दने ।
श्रीणादिक इन् । नित्वादायुदात्तः । ववाता । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य यङ्लुगंतस्य निष्ठायां रूपं । मर्जयेम ।
मृजु शीचालकारयोः । ण्यंतस्य लिङि रूपं । वृद्धभावस्कान्दसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु द्यून् ।

क्रीळंतस्त्वा सुमनसः सपेमभि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानां ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः । दीदिऽवांसं । अनु । द्यून् ।

क्रीळंतः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम । अभि । द्युम्ना । तस्थिऽवांसः । जनानां ॥ ९ ॥

हे अये इह रचोहृगनाख्ये कर्मणि यद्वास्मिन्लोके यः पुरुषो दोषावस्ता रात्रावहनि च दीदिवांसं दीप्य-
मानं त्वामनु ब्रून्त्वहं त्वन् आत्मना स्वयमेवोप समीपे भूरि भूयिष्ठं यथा भवति तथा चरेत् । परिचरति ।
तस्माद्वयमपि जनानां शत्रूणां द्युम्ना द्युम्नानि धनान्यभि तस्थिवांसस्त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वतोऽत एव क्रीळंतः
खे खे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः सह संक्रीडमानास्तथा सुमनसः शोभनमनस्काः संतस्त्वां सपेम । परिचरेम । यद्वा ।
दोषावस्तरिति संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराक्कादयितर्निवारयितः । त्वन् । आत्मशब्दस्य
तृतीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् । मंत्रेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । दोषावस्तः । द्वंद्वपक्षे कार्तवीजपाद-
यश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्ष आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । सपेम । षप समवाये ।
लिङि रूपं । निष्ठातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्र उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य चाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्रे । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । चाता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यं । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे अये यः पुमान् स्वश्वः शोभनाश्चोपेतः सुहिरण्यो यागयोग्यधनोपेतो वसुमता व्रीह्यादिधनयुक्तेन रथेन
सहितः सन् त्वामुपयाति । परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य पुंसस्त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षको भवसि । यद्य
पुमान् ते तवातिथ्यमतिथियोग्यां पूजामानुषगनुक्रमेण जुजोषत् प्रापयति तस्य पुंसः सखा तदुचितफलप्रदाने-
नोपकर्ता भवसि ॥ उपयाति । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । तिपः पित्वाद्गुदात्तलि धातुस्वरः ।
तिङ्गि चोदात्तवतीति गतेर्निष्ठातः । आतिथ्यं । अतिथिशब्दात्तादर्थ्यं अतिथेज्य इति उच्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
जुजोषत् । जोषयतेर्लङ्गि बङ्गन् कंदसीति शपः सुः । अङ्गागमः । कंदस्युभयधेति तिप आर्धधातुकत्वात्तिजोपः ।
अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तः ॥ २४ ॥

महो रुजामि बंधुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिञ्चि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बंधुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वं नः । अस्य । वचसः । चिकिञ्चि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे होतर्देवानामाह्वार्यविष्ठ युवतम सुकृतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने वचोभिस्त्वदुद्दिशेन कृतैः स्तोत्रैः समुप-
जाता येयं बंधुता बंधुभावस्तया बंधुतया महो महतो राक्षसान्नुजामि । मनज्मि । तत्तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः
पितृहत्यादयितुर्गौतमादृषेः सकाशात्मा वामदेवं मामन्वियाय । दमूना दांतमना दानमना वा शत्रूणामुप-
क्षपयिता वा तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयस्यास्य वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं चिकिद्भि । जानीहि ॥ चिकिद्भि । कित
ज्ञानि । जीहोत्यादिकः । लोटि रूपं । होतः । पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । इतरयोस्तु नामां चिते समा-
नाधिकरण इति प्रथमस्याविवमानवद्भावनिषेधादपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतंद्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्र्यंचो निषद्याग्ने तव नः पांतमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नऽजः । तरणयः । सुशेवाः । अतंद्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्र्यंचः । निऽसद्यं । अग्ने । तव । नः । पांतु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे अग्ने अस्वप्नजोऽस्वपंतः । जागरूका इति यावत् ।
तरणयः सततगमनस्वभावा आपन्नसारका वा सुशेवाः सुमुखा अतंद्रासोऽतंद्रा अनलसाः सर्वदोषुक्ता
अवृका अहिंसका अश्रमिष्ठा अश्रान्ततमाः सध्र्यंचः परस्परं संगताः पायवो रक्षकास्ते तादृशास्तव रश्मयो
निषद्यास्त्रयश्च निषणा भुत्वा नोऽस्मान्पांतु । रचंतु ॥ अस्वप्नजः । स्वपितुषोर्नजिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहः क्वां-
दसः । सध्र्यंचः । सहपूर्वादंचतेः क्लिप । सहस्य सध्रिरिति सहस्य सध्रादेशः । सध्रादेशस्यांतोदात्तत्वनिपात-
नाद्यणादेश उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अमूर । मुह वैचित्त्वे । निषायां ढकारस्य रेफः क्वांदसः । यद्वा ।
मूढं बंधने । श्रीणादिको रक् ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते गर्भिणीं ममतानामधियां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरचकमत । तस्यां
रेत आधितुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽब मा सेबीरहमच वसामीति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्निब-
धरेतस्वः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यधत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति । ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स
चांध्यपरिहारायामिं स्तुत्वा चतुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे अग्ने पायवो रक्षकाः पश्यंतोऽधोऽयमिति
क्षपादृष्ट्या पश्यंतस्ते तव ये रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रमंधं चतुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितादांध्यलक्षणाच्छा-
पादरक्षन् चतुष्प्रदानेनापालयन् । विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं चतुष्प्रदानादिकर्म कृतवतस्ता-
त्ररमीचरत् । आदरेण परिगृह्य पालयति । तेषां परियहसिद्धिरभिधीयते । दिप्संत इत् दंभितुं परिभवि-
मिच्छंत एव रिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं नाहं देभुः । नैव परिभवति खलु ॥ मामतेयं । ममताया अपत्यमि-
त्यर्थे स्त्रीभ्यो ढक् । दिप्संतः । दन्धु दंभे । समीवंतर्धेत्यादिना इडभावः । दंभ इक्षेतीकारः । देभुः । अथियंथि-
दंभिष्वंजीनामुपसंख्यानमिति लिटः कित्वादुपधालोपः ॥

तया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसां सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्याण ॥ १४ ॥

तया । वयं । सधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम । वाजान् ।

उभा । शंसां । सूदय । सत्यऽताते । अनुष्टुया । कृणुहि । अह्याण ॥ १४ ॥

अहयाण अलज्जितगमन । अहयाणोऽह्नीतयान इति यास्कः । तादृश हे अग्ने वयं स्तोतारस्त्वया सध-
न्यस्त्वत्प्रसादात्समानधनास्त्वोतास्त्वया रचिता वयं तव प्रणीती प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुचया वाजानना-
न्यश्चाम । प्राप्नुयाम । हे सत्यताति । सत्यं तनोतीति वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताति
शंसा पापानां शंसितारानुभावासन्नविप्रकृष्टौ शत्रू सूदय । जहि । अनुष्टुयानुक्रमेण छणुहि । अस्मिन्सूक्ते
प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥ सधन्यः । धनमेषामस्तीति कंदसीवनिपावितीप्रत्ययः । एरनेकाच इति यण् । उदान्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुया । अपदुःसुषु स्थ इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बज्रलवचनादनुपूर्वस्यापि
भवति । सुपां मुलुगिति तृतीयाया याजादेशः । अहयाण । ह्नी लज्जायां । बज्रलं कंदसीति शपः सुभावा-
भावः । अनित्यमागमशासनमिति सुगभावः ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्ने । संऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमं । शस्यमानं । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रऽमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्ने अयानया समिधा दीप्या जुह्या ते त्वां विधेम । परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानमिमं स्तोमं
स्तोत्रं प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण । अशसः । शंसति जुवंतीति शसः स्तोतारः । ते न भवंतीत्यशसो नृशंसाः ।
तान्नक्षसो दह । भस्मसात्कुरु । हे मित्रमहो मित्रैः पूजनीय हे अग्ने द्रुहो द्रोग्धुर्निदो निदकादवद्यात्परिवा-
दास्त्रास्मान् पाहि । रक्ष ॥ गृभाय । यहेर्लोष्टि कंदसि शायजपीति अः शायच् । ह्यग्रहोर्भः । पाहि । वाक्यभेदा-
दनिघातः । निदः । णिदि जुत्सायां । क्षिप । आगमशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तिर-
दान्तत्वं । अवद्यात् । अवद्यपत्येति यत् । ययतोऽ्यातदर्थे । पा० ६. २. १५६. । इत्वंतोदात्तत्वं । मित्रमहो अवद्या-
दित्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्येङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसायान्धुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । वैश्वानरायति पंचदशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रिष्टुभं वैश्वा-
नराभिदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । वैश्वानराय वैश्वानरीयमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

वैश्वानराय मीळुषे सजोषाः कथा दाशेमाग्रये बृहन्नाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळुषे । सजोषाः । कथा । दाशेम । अग्रये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपऽमित् । न । रोधः ॥ १ ॥

सजोषाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्यजमाना वैश्वानराय विश्वानरसंबन्धिन एतन्नामकाय मीळुषेऽभिमतवृथादिसिद्धे बृहद्बृहते महते भा भासमानायापये देवाय कथा कथं केन प्रकारेण दाशेम । ददाम । सामर्थ्याद्विवरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र योज्यं । कथा दाशिमैत्युक्तं । किं तत्राधिक्यमिति तदुच्यते । योऽपि बृहद्भाभा भासमानस्य सन् अनूनेनाविकलेन संपूर्णेन अत एव बृहता प्रभूतेन वक्ष्येन बोद्धव्येन स्वशरीरेणोप स्तभायत् । उपस्तभाति । सामर्थ्याद्यामिति शेषः । युलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । उपमित्र रोधः । उप समीपे मीयते क्षिप्यत इत्युपमित् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभाति तद्वत् । यद्वा । वक्ष्येनोक्त्यलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह युलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् । स्तम्भः सीचो धातुः । लङि कंदसि शायजपीति व्यत्ययेनाहावपि शायजादेशः । बज्जलं कंदसीत्यङागमाभावः । किमिव । उपमित्र रोधः । उप समीपे मीयत इत्युपमितदुदकं । कूलमिव ॥

मा निंदत॒ य इ॒मां म॒ह्यं रा॒तिं दे॒वो द॒दौ म॒र्त्याय॒ स्वधा॒वान् ।

पा॒काय॒ गृत्सो॑ अ॒मृतो॑ वि॒चेता॑ वै॒श्वान॒रो नृ॒तमो॑ य॒हो अ॒ग्निः ॥ २ ॥

मा । नि॒दत॒ । यः । इ॒मां । म॒ह्यं । रा॒तिं । दे॒वः । द॒दौ । म॒र्त्याय॒ । स्व॒धाऽवा॒न् ।

पा॒काय॒ । गृ॒त्सः । अ॒मृतः॑ । वि॒ऽचे॒ताः । वै॒श्वान॒रः । नृ॒ऽत॒मः । य॒हः । अ॒ग्निः ॥ २ ॥

हे होत्रादयोऽमुं वैश्वानरमग्निं मा निंदत । निंदां मा कुरुत । स्तुत्यर्थः । यो देवो दीयमानोऽग्निः स्वधावानसहत्तेन हविर्लवणेनान्नैव तद्वान् सन् मर्त्याय मरणधर्माय पाकाय परिपक्वप्रज्ञाय मह्यं यजमानाथेनामिदानीं दीयमानप्रकारं रातिं धनं ददौ । दत्तवान् । स विशिष्यते । गृत्सो मेधावी । मेधाविनामैतत् । अमृतोऽमरणस्वभावो विचेता विशिष्टप्रज्ञो वैश्वानरो विश्वैर्नरैराहवनीयादिरूपेण नीयमानो नृतमो नेतृतमः फलादीनां यहो महान् । महत्तामैतत् । अपिरंगनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुति भावः ॥

सामं॑ द्वि॒र्वा म॒हिं ति॒ग्मभृ॑ष्टिः स॒हस्र॑रेता वृष॒भस्तु॑विष्मान् ।

प॒दं न॑ गो॒रप॑गू॒हं वि॒वि॒द्वान् अ॒ग्निर्म॑ह्यं प्रे॒दु वो॑चन्मनी॒षां ॥ ३ ॥

सामं॑ । द्वि॒ऽव॒र्हाः । म॒हिं । ति॒ग्मऽभृ॑ष्टिः । स॒हस्र॑रेताः । वृष॒भः । तु॒विष्मान् ।

प॒दं । ना॒गोः । अ॒प॒ऽगू॒हं । वि॒वि॒द्वान् । अ॒ग्निः । म॒ह्यं । प्रे॒दु । इति॑ । वो॒च॒त् । म॒नी॒षां ॥ ३ ॥

द्विर्वा द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढस्तिग्मभृष्टिस्तीक्ष्णतेजाः सहस्ररेता बज्रविधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा । वृषभो वर्षिता कामानां तुविष्मान्वज्रधन ईदृशोऽयमपिरत्यंतगोपितं गोः पदं न नष्टाया गोः पदमिवापगूहमत्यंतरहस्यं । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन्न च ज्ञातव्ये वर्तते । मनीषां ज्ञातव्यं महि महत्पूज्यं सामास्यदमिमतं स्तोत्रं विविद्वान् विशेषेण जानन् प्रेदु वोचत् । प्रेव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अ॒ग्निर्वै॒भस॑त्ति॒ग्मज॑भस्तपि॒ष्ठेन॑ शो॒चिषा॒ यः सु॒राधाः॑ ।

प्र ये मि॒नन्ति॑ वरु॒णस्य॑ धामं प्रि॒या मि॒त्रस्य॑ चे॒ततो॑ ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अ॒ग्निः । वै॒भस॑त् । ति॒ग्मज॑भः । तपि॒ष्ठेन॑ । शो॒चिषा॒ । यः । सु॒ऽरा॒धाः ।

प्र । ये । मि॒नन्ति॑ । वरु॒णस्य॑ । धामं । प्रि॒या । मि॒त्रस्य॑ । चे॒ततः॑ । ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

योऽग्निः सुराधाः शोभनधनः स तिग्मजंभस्तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् तपिष्ठेन शोचिषातिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा तान्वक्ष्यमाणान् द्वेष्टन्म बभसत् । प्रकर्षेण भर्त्सयतु । दहत्वित्यर्थः ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । नेटीतश्च लोप इतीकारलोपः । नेटीऽडाटावित्यङागमः ॥ तानित्युक्तं कानित्याह । ये द्वेष्टारश्चेततो जानतः । एतदुभयवि-

शेषाणि । मित्रस्य वरुणस्य च प्रिया प्रियाणि ध्रुवाणि स्थिराणि धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा प्रमिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति ॥ मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति द्वस्वत्वं । विकरणस्वरः ॥

अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासः संतो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःएवाः ।

पापासः । संतः । अनृताः । असत्याः । इदं । पदं । अजनत । गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरो भ्रात्रादिबन्धुरहिता योषणो न गतभर्तृका योषित इव ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पना-
हीर्षाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात्पितृगृहं प्रत्यायन्ति तद्वद्व्यन्तो गच्छन्तः । यज्ञादीनपहायामार्गे वर्तमाना इत्यर्थः ।
तथा पतिरिपो न जनयः पतिद्वेषिणः स्त्रिय इव कुरेवा दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासः पापाः
संतोऽनृता मानससत्वरहिता असत्या वाचिकसत्वरहिता मनसा वाचाभिमभजमाना इदं पापिभिरनुभूयमा-
नतया प्रसिद्धं गभीरमगाधं पदं नरकस्थानमजगतम् । अजनयन्तः । उत्पादयन्ति ॥ लङि जनैरतर्भावितव्यथोद्घा-
त्येनैकवचनं ॥ ॥ ५ ॥

इदं मे अग्रे कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहद्दधाय धृषता गभीरं यज्ञं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदं । मे । अग्रे । कियते । पावक । अमिनते । गुरुं । भारं । न । मन्म ।

बृहत् । दधाय । धृषता । गभीरं । यज्ञं । पृष्ठं । प्रयसा । सप्तधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधकायि कियतेऽत्युत्पाद्य गुरुं भारं न वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पात-
यति तद्वत्त्वदीयं कर्माभिनतेऽहिंसतेऽत्यजते मे मह्यमिदं ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धं बृहत्प्रभृतं मन्म मननीयं धनं
दधाय । देहि । तदेव विशेयते । धृषता शत्रूणां धर्षकेण प्रयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन युक्तं गभीरमन्यैरनव-
गाह्यं यज्ञं महत्पृष्ठं स्पष्टं योग्यं सप्तधातुं याम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारं । सप्त याम्याः पशवः सप्तराणाः । तै० स०
७. २. २. इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यसौ ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं
धनं देहीति वा योज्यं ॥

तमिन्नेऽव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।

ससस्य चर्मन्निधि चारु पृश्नेरये रूप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तं । इत् । नु । एव । समना । समानं । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।

ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अये । रूपः । आरुपितं । जवारु ॥ ७ ॥

अपिबिबुदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेया इति । नि० ७. २३. । यास्मिन्नेऽव वादि-
त्वात्मना वैश्वानरः स्तूयते । तमिन्नेऽव वैश्वानरं युस्थानं समानं सर्वेषामेकरूपं समना सदृशी तथोग्या
पुनत्युस्थानं शोधयित्री धीतिर्मतिरसदीया सुतिः क्रत्वा तदुचितेन कर्मणा त्वेव क्षिप्रमेवाश्याः । अभिप्राप्नु-
यात् । भजेदित्यर्थः ॥ अश्रोतेर्लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च ॥
पूर्वच तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य युस्थानस्य वैश्वानरस्य जवारु जवमानरोहि जरमाणरोहि वा
चारु दीप्तं मंडलं । जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वेति यास्कः । नि० ६. १७. । अये पुरस्तात्पु-
र्वस्थां दिशि रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति भूमिबध्यते । तस्याः सकाशात्समस्य । सुप्तोपम-
भेतत् । स्वपत इव निश्चलस्य पृश्नेः । युनामैतत् स्तः पुन्निरिति युक्तीकादित्ययोः साधारण्यनामसु पाठात् ।

ब्धोतिरादिभिः सृष्टमानस्य बुलोकस्याधि उपरि चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरैरौणादिको मनिन् । सुपां
सुसुगिति चतुर्थी लुक् ॥ आरुपितमारोपितं देवैः । तमश्ना इति पूर्वचान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहां हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अयं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यं । वचसः । किं । मे । अस्य । गुहां । हितं । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणां । अप । वाः । ऽइव । व्रन् । पाति । प्रियं । रूपः । अयं । पदं । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

मे मदीयस्यास्य वक्ष्यमाणस्य वचसो वाक्यस्य किं प्रवाच्यमस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्यु-
च्यते । उस्त्रियाणां । गोनामैतत् । चीराद्युत्साविणीनां गवां संबंधि यत्चीरं वारिवोदकमिव तद्यथा सेकेना-
विष्कुर्वति तथाप व्रन् । अपवृण्वन्ति । दोग्धारो निणिक् । नितरां नेनेति शोधयतीति निणिक् चीरमुच्यते ।
तादृक् चीरमनेन वैश्वानरेण गुहा गुहायामुप हितमुपनिहितं वदन्ति वेत्तारः । किंचायं वेद्याप्राया रूपो
भूत्याः प्रियं सर्वेषामाधारत्वेन प्रियभूतमयं श्रेष्ठं पदं स्थानं पाति । रक्षति ॥

इदमु त्यन्महि महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्वं गौः ।

ऋतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुषट्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदं । ऊं इति । त्यत् । महि । महां । अनीकं । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्वं । गौः ।

ऋतस्य । पदे । अधि । दीद्यानं । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

इदमु इदमेव त्वत्प्रसिद्धं महि महत्पूज्यं मह्यं महतां देवानामनीकं समूहकूपं सूर्यमंडलं वैश्वानर एवेति
शेषः । पूर्वं पूर्वकालीनं पुरकं वा यन्मंडलमुस्त्रिया चीराद्युत्साविणी गौरपिहोत्रादर्थं सचत । सेवते । ऋतस्यो-
दकस्य पदे स्थानेऽंतरिक्षेऽध्यधिकं । यद्वा । अधीति सप्तमर्थानुवादः । दीद्यानं योतमानं गुहा गुहायां रघुषत्
शीघ्रं खंदमानं रघुयत् शीघ्रं गच्छत्सूर्यमंडलं विवेद । वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अध द्युतानः पिचोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृष्ठेः ।

मातुष्यपदे परमे अंति षष्ठोवृष्णः शेचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अध । द्युतानः । पिचोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यं । चारु । पृष्ठेः ।

मातुः । पदे । परमे । अंति । सत् । गोः । वृष्णः । शेचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अध अथ द्युतानो दीप्यमानः पिचोर्वावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्याप्तः सन् पृष्ठेर्गोः संबंधि चारु
रमणीयं गुह्यमूधसि निगूढं पथ आसा स्वकीयेनास्त्रेणामनुत । पानायाबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति ।
मातुः चीरादिनिर्मात्र्या गोः परमे पद उत्कृष्टे स्थान ऊधोलक्षणेऽति सत् समीपे विद्यमानं चीरं वृष्णः
फलानां वर्धितुः शेचिषो दीप्तस्य प्रयतस्याहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति
शेषः ॥ १२ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदं ।

तमस्य क्षयसि यद्द विष्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्यां ॥ ११ ॥

ऋतं । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आऽशसा । जातऽवेदः । यदि । इदं ।

तं । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विष्वं । दिवि । यत् । ऊं इति । द्रविणं । यत् । पृथिव्यां ॥ ११ ॥

अहं यजमानो नमसा नमस्कारिण सह पुच्छयमानोऽन्यैरनुयुज्यमानः सन् ऋतं वोचि । सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदो जातानां वेदितृजातप्रज्ञ वाग्ने तवाशसा त्वत्सुत्या साधनेन यदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं क्षयसि । त्वमेवेश्वरो भवसि । तस्य धनस्य यज्ञादिद्वारागन्त्यर्थत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तं । यद् विश्वं यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीश्वरे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति । दिवि दुर्लोके यद् द्रविणं यदेव धनं यच्च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति स्मरणात् । अप्रिव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कइ रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥१२॥

किं नः । अस्य । द्रविणं । कत् । ह । रत्नं । वि । नः । वोचः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमं । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदं । न । निदानाः । अगन्म ॥१२॥

पूर्वमंत्रेण यस्य धनस्याभिस्वामित्वमुक्तमस्य धनस्य किं द्रविणं किं साधनभूतं नोऽस्मभ्यं दातव्यं धनमस्ति । कइ रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्वन्नं हे जातवेदो जातधनाग्ने चिकित्वांश्चतनावानभिज्ञस्त्वं नोऽस्मभ्यं वि वोचः । विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कइ रत्नमिति योज्यं । अस्याध्वनो धनप्राप्तिमार्गस्य यद्गुहा गुहायां निहितं गूढं परममुत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नोऽस्मभ्यं विवोचः । वयं रेकु रितं पदं नतव्यं स्थानं गुहादिकं निदाना अन्यैर्निर्दिष्टानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ नागन्म । न प्राप्तुमः ॥

का मर्यादा व्युना कइ वाममच्छां गमेम रघवो न वाजं ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुषासः ॥१३॥

का । मर्यादा । व्युना । कत् । ह । वामं । अच्छ । गमेम । रघवं । न । वाजं ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥१३॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च व्युना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कइ किं च वामं वननीयं पदार्थजातं । एतत्सर्वमच्छ गमेम । अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । रघवो न वाजं । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संयामन्निव तद्वत् । कदा कस्मिन्काले नोऽस्माकं व्यवहाराय देवीर्देव्यो द्योतमाना अमृतस्यामरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः सूरः प्रसविष्य उषासो वर्णेन प्रकाशेन ततनन् । विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः कुत्या सर्वात्मनो वैश्वानरस्य स्मृतिरवगंतया ॥ तनोतेर्लेटि वज्रं कंदसीति विकरणस्य युः । द्विभावहलादिशेषी ॥

अनिरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदंत्यनायुधास आसता सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किं । इह । वदन्ति । अनायुधासः । आसता । सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । इरात्रं । तद्द्रहितेन फल्ग्वेनोक्थेन प्रतीत्येन प्रतिगंत्येन । आरोह्येतित्यर्थः । कृधुना द्रुत्वेन । कृध्विति द्रुत्वं नाम कृधुको वज्रक इति तन्नाममुक्तत्वात् । एवंविधेन वचसातृपासोऽनुष्ठा जनाः । अध अधुने हास्मिन् लोके हे अग्ने ते त्वां किं वदन्ति । निर्ह्विक्येण वचसा न किंचिद्विध्यत इत्यर्थः । किंत्वनायुधासः । आयुधशब्दः साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितासोऽसता दुःखिन सचंतां । संगच्छंतां ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरीच ।
 रुश्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥
 अस्य । श्रिये । संऽइधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकं । दमे । आ । रुरीच ।
 रुशत् । वसानः । सुदृशीकरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णो वर्षितुः फलस्य वसोर्वासयितुरस्यापिरनीकं तेजःसंघो दमे यागगृह आ रुरीच । सर्वतो दीप्यते । किमर्थं । श्रिये श्रेयसे यजमानानां । सोऽग्नी रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजो वसान आच्छादयन् अत एव सुदृशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः पुरुवारो वज्रभिर्ज्वलित्विभिर्यजमानैर्वरणीयः सन्नयौत् । योतते । किमिव । रायाश्चादिधनेन क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ३ ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण इत्येकादशर्षं षष्ठं मूक्तं वामदेवस्थार्थं वैष्टुभमाश्रयं । ऊर्ध्व ऊ प्वेकादशेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोरापये कर्तौ वैष्टुभे कंदसीदं । सूचितं च । ऊर्ध्व ऊ पु णः ससस्य यद्वियुतेति पंच । आ० ४. १३. । इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अध्वरस्य होतरग्रे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।
 त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषां ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्रे । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् ।
 त्वं । हि । विश्वं । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषां ॥ १ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यागसंबन्धिनां देवानामाहुतः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः । हे होमनिष्पादकाय यजीयान्यष्टतमस्त्वं नोऽस्माकमूर्ध्व ऊ पु तिष्ठ । उन्नत एव तिष्ठ । नित्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । देवताता देवताता । देवास्तायते विस्तीर्यतेऽत्रेति देवतातिर्यङ्गः । तस्मिन् । त्वं हि त्वं खलु विश्वं सर्वं मन्म मननीयं शत्रूणां धनमभ्यसि । अभिमभ्यसि । किंच वेधसश्चित् । चित्पूजायां । स्तोतुर्यजमानादिर्मनीषां मतिं स्तुतिं प्र तिरसि । प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

अमूरो होता न्यसादि विस्त्वग्निमंद्रो विदथेषु प्रचेताः ।
 ऊर्ध्व भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्यां ॥ २ ॥
 अमूरः । होता । नि । असादि । विष्णु । अग्निः । मंद्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।
 ऊर्ध्व । भानुं । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमं । स्तभायत् । उप । द्यां ॥ २ ॥

अमूरोऽमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो मादयिता वा प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानोऽग्निदेवो विस्त्वृत्विष्टूपासु प्रजासु मध्ये विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु न्यसादि । नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निर्भानुं दीप्तिं सवितेवोदितः सूर्य इवोर्ध्वमश्रेत् । ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच मेतेव स्तूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं वंशादिकं स्तभाति तद्वदयमग्निधूमं स्तोत्यितं बामुप दुर्लोकस्योपरि स्तभायत् । स्तभाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताचीं प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ।
 उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पञ्चो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

य॒ता । सु॒ऽजू॒र्णिः । रा॒तिनी॑ । घृ॒ताची॑ । प्र॒ऽदक्षि॒णित् । दे॒वऽता॑तिं । उ॒रा॒णः ।
उत् । ऊं इति॑ । स्वरुः । न॒वऽजाः । न । अ॒क्रः । प॒श्वः । अ॒न॒क्ति । सु॒ऽधितः॑ । सु॒ऽमेकः॑ ॥ ३ ॥

यता संयता मुजूर्णिः शोभनजवा मुष्ट जीर्णा पुराणी वा । घृताची । घृतमंचतीति घृताची जुहः । रातिनी । रातिर्धनं । हविर्लक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । देवतातिं यच्च तथोराण उरु कुर्वाणो ऽध्वर्युरगिर्वा प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति ॥ अकारलोपश्छांदसः ॥ नवजा नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः स्वरुर्न । यूपशकलवाची स्वरुरत्र यूपं लक्षयति । चषालवंतः स्वरवः पुष्टिव्यां । ऋग्वे० ३. ८. १०. । इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपामिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽप्युदु । उपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किंच अक्र आक्रमिता मुमेकः सुदीप्तः सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि पश्वः पशूननक्ति । गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुरेवोदु उत्कृष्टः पश्वः पशूननक्ति । स्वरुणा पशुम-नक्तीति श्रुतेः ॥

स्ती॒र्णे व॒र्हिषि॑ समि॒धाने॑ अ॒ग्रा ऊ॒र्ध्वो अ॒ध्व॒र्युर्जु॑षा॒णो अ॒स्यात् ।
पर्य॑ग्निः प॒शुपा॑ न होता॑ त्रि॒वि॒ष्ट्येति॑ प्र॒दिव॑ उ॒रा॒णः ॥ ४ ॥
स्ती॒र्णे । व॒र्हिषि॑ । सं॒ऽद्धा॒ने । अ॒ग्री । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ध्व॒र्युः । जु॒षा॒णः । अ॒स्यात् ।
परि॑ । अ॒ग्निः । प॒शुऽपाः । न । होता॑ । त्रि॒ऽवि॒ष्टि । ए॒ति । प्र॒ऽदिवः॑ । उ॒रा॒णः ॥ ४ ॥

वर्हिषि वेद्यां स्तीर्णं आकृते सत्यपावाहवनीयादिके समिधाने सम्यगिध्यमाने च सत्यध्वर्युरध्वरस्य नेता जुषाणो देवान्ग्रीणयन्तूर्ध्वोऽस्यात् । तिष्ठति । होता होमनिष्पादकः प्रदिवः । पुराणनामितत् । पुरातन उराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेनोर् कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाण इति निरुक्तं । यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तन्नि-रिमात्रं वर्धत इति श्रुतेरपेक्षरुकरणमुचितं । ईदृशोऽग्निः पशुपा न पशूनां पालक इव पशून् त्रिविष्टि चिरावृत्त्य पर्येति । त्रिर्हं पर्यग्निः क्रियते ॥

परि॑ त्मना॑ मि॒तदु॑रेति॒ होता॑ग्निर्म॒द्रो मधु॑वचा॒ ऋ॒तावा॑ ।
द्र॒व॑त्यस्य वा॒जिनो॑ न शोका॒ भय॑ते॒ विश्वा॑ भु॒वना॑ यद॒भ्राट् ॥ ५ ॥
परि॑ । त्मना॑ । मि॒तऽदुः । ए॒ति । होता॑ । अ॒ग्निः । म॒द्रः । मधु॑ऽवचाः । ऋ॒तऽवा॑ ।
द्र॒व॑ति । अ॒स्य । वा॒जिनः॑ । न । शोकाः॑ । भय॑ते । विश्वा॑ । भु॒वना॑ । यत् । अ॒भ्राट् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं होता होमनिष्पादकोऽपिस्त्वनात्मना स्वरूपेणैव मितद्रुः परिमितगतिः सन् पर्येति । परितो गच्छति पशुं । कीदृशोऽयं । मद्रो मादनीयो मोदयिता वा मधुवचा मधुरवचन ऋतावा यज्ञवान् । वाजिनो हविष्मतोऽस्याग्नेः शोका न दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थः । द्रवन्ति । गच्छन्ति परितः । यद्वा । नकार उपमार्थीयः । वाजिनो न अथा इव द्रवन्तीति योज्यं । यद्यस्मादयमभ्राट् । भ्राजते । तस्मा-द्विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते । भीतानि भवन्ति ॥ ४ ॥

भ॒द्रा ते॒ अ॒ग्ने स्व॒नीक॑ सं॒दृ॒घोर॑स्य॒ स॒तो वि॒षुण॑स्य॒ चारुः॑ ।
न यज्ञे॑ शो॒चिस्त॑मसा॒ वर॑त॒ न ध्व॒स्मान॑स्त॒न्वी॒रेप॑ आ धुः ॥ ६ ॥
भ॒द्रा । ते॒ । अ॒ग्ने । सु॒ऽअ॒नी॒क । सं॒ऽदृ॒क् । घो॒र॒स्य । स॒तः । वि॒षुण॑स्य॒ । चारुः॑ ।
न । यत् । ते॒ । शो॒चिः । त॑मसा॒ वर॑त॒ न । ध्व॒स्मानः॑ । त॒न्वि॒रेपः॑ । आ । धु॒रिति॑ धुः ॥ ६ ॥

हे स्वनीक शोभनज्वालाग्ने घोरस्य भीतिजनकस्यापि सतो विपुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य ते तव चारु रमणीया भद्रा सुत्या कल्याणी वा मूर्तिः संदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृष्ट्या भवतीत्यर्थः । यद्यस्मान्ने शोचिर्दीप्ति तमसांधकरणेन न वरंत । वारयन्ति निशाः । यस्माच्च ध्वस्मानो ध्वंसका राक्षसादयस्ते तन्वि तव शरीरे रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं ना धुः । न दधति । न कुर्वति । अतः संदृगिति संबंधः ॥

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरा पितरा नू चिदिष्टौ ।

अधा मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विष्णु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरा । पितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विष्णु ॥ ७ ॥

जनितोर्जनयितुर्वृष्ट्यादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा नावारि । केनापि न वार्यते । किंच मातरा पितरा मातापितरौ बावापृथिव्या यस्तेष्टौ प्रेषणे नू चित् लिप्रमेव न प्रभवतः । अधापि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतुष्टः पावकः शोधकोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजामु दीदाय । दीयते ॥ दीपो दीप्ति । पकारलोपस्कांदसः । अत्ययेन परस्मैपदं । लिट्यभ्यासस्य इत्वे कृते तुजादित्वाद्दीर्घत्वं ॥

द्विर्यं पंच जीजनन्त्संवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विष्णु ।

उषर्बुधमथर्योऽन दंतं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मं ॥ ८ ॥

द्विः । यं । पंच । जीजनन् । संऽवसानाः । स्वसारः । अग्निं । मानुषीषु । विष्णु ।

उषऽबुधं । अथर्यः । न । दंतं । शुक्रं । सुऽआसं । परशुं । न । तिग्मं ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजामु संवसानाः संगच्छमाना द्विः पंच दश स्वसारोऽंगुलयो यमग्निं जीजनन् । मथनेनोदपादयन् ॥ जनी प्रादुर्भावे । लुङि क्कांदसत्वाद्भभावः ॥ कीदृशं अंगुलयः । अथर्यो न स्तिय इव । कीदृशमग्निं । उषर्बुधमथर्यो बुध्यमानं दंतं हविषां भक्तं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हतारमिति शेषः ॥

तव त्वे अग्ने हरितो घृतस्ना रोहितास ऋजुश्चः स्वंचः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहंत दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्वे । अग्ने । हरितः । घृतऽस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअंचः । सुऽअंचः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिं । अहंत । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वे ते प्रसिद्धास्तव हरितस्वत्संबंधिनोऽस्या देवतातिमस्मदीयं यागं प्रत्याहंत । ऋत्विग्भिरा-
हयते ॥ लुङि लिपिसिचिह्नसेत्यडादेशः ॥ कीदृशाः । घृतस्ना घृतस्तुवो बलातिशयात्तासापुटादिस्थानेभ्य उदकं चरतो रोहितासो रोहिता लोहितवर्णा ऋजुश्चः । ऋज्वकुटिलमंचन्ति गच्छंतीत्यृजुश्चः । स्वंचः सुष्ठु गच्छंतः । अरुषास आरोचमाना वृषणो युवानो वर्षितारो वा ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पेन दीर्घ-
विधानादत्र दीर्घभावः ॥ ऋजुमुष्काः साधनमुष्का दस्मा दर्शनीयाः ॥

ये ह त्वे ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्ने अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्धः ॥ १० ॥

ये । ह । त्ये । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेषासः । अग्रे । अर्चयः । चरन्ति ।
श्रेनासः । न । दुवसनासः । अर्थे । तुविऽस्वनसः । मारुतं । न । शर्धः ॥ १० ॥

हे अग्रे ये ह खलु त्ये ते प्रसिद्धाः सहमानाः शत्रून् भिभवन्तोऽयासो गमनशीलास्त्वेषासो दीप्ता दुवसनासः
परिचरणीयास्तु त्वदीया अर्चयो रश्मयः श्रेनासो न अथा इवार्थं गन्तव्यं चरन्ति । गच्छन्ति । कीदृशाः ।
मारुतं शर्धो न मरुत्संबन्धी गण इव तुविष्वणसस्तुविस्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान् तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।
होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्तं उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥
अकारि । ब्रह्म । संऽइधान् । तुभ्यं । शंसाति । उक्थं । यजते । वि । ऊं इति । धाः ।
होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान् समिध्यमानापि तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः कृतं । होतोक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं
शसाति । शंसति ॥ शन्सु स्तुती । लेटोऽडाटावित्याडागमः ॥ त्वां यजमानो यजते । अतः कारणादस्मभ्यं धनं
वि धाः । विधेहि ॥ दधातेऽर्कादसे लुङि वज्रलं कंदसीत्यडभावः । उ इति पादपुराणः ॥ किंच आयोर्मनुष्यस्य
शंसं शंसनीयं होतारं देवानामाहोतारमग्निं त्वां नमस्यन्तः पूजयन्त उशिजः पश्चादिलक्षणं धनं कामयमाना
मनुषो मनुष्या ऋत्विजो नि षेदुः । उपाविशन् । सेवंत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अयमिहैकादशचं सप्रमं सूक्तं वामदेवस्वार्थमाभियं । आद्या जगती द्वितीयाद्याः पंचानुष्टुभः शिष्टास्त्रि-
ष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अयमिहाद्यां जगती पंचानुष्टुभ इति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ अग्निप्रणयनेऽयमि-
हेति वैश्वस्य प्रतिपत् । तथा च सूचितं । अयमिह प्रथमो धायि धातुभिरिति तु राजन्यवैश्वयोरामे । आ०
२. १७. इति ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीङ्गः ।
यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥
अयं । इह । प्रथमः । धायि । धातुऽभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईङ्गः ।
यं । अप्रवानः । भृगवः । विऽरुचुः । वनेषु । चित्रं । विऽभ्वं । विशेऽविशे ॥ १ ॥

धातुभिर्यज्ञार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वर्युभिरिहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाहोता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टाध्वरेषु
यागेष्वीङ्ग ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्योऽयमाहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमा-
नोऽग्निर्धायि । अधायि । निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । वज्रलं कंदस्यमाङ्गो ग इत्यडभावः । तिङ्कृतिङ्
इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तं । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्रवानो भृगुसंबन्धी कश्चिद्वृषिः स चान्ये भृगवश्च
वनेष्वरक्षेण चित्रं दावापिरूपेण वज्रधा दर्शनीयं विशे विशे । वीप्सया सर्वजनयान्निगृह्यते । सर्वस्या विशः
प्रजाया विभ्वं विभुमीश्वरं यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरुचुः । दीप्तिपुक्तं कुर्वन्ति स्म । यमिति
यच्छब्दस्यायमितीदंशब्देन संबन्धः ॥

अपि कदा त इति । प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्वयोरामेये क्रतावानुष्टुभे कंदस्यपि कदा त इत्याद्याः पंचर्चः ।
सूचितं च । अपि कदा त इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

अग्रे कदा त आनुषग्भुवह्वस्य चेतनं ।
अथा हि त्वा जगृभ्रिरे मर्तासो विस्वीङ्ग ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनं ।

अध । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तासः । विष्णु । ईदृजं ॥ २ ॥

हे अग्ने अधातः कारणादिवस्य द्योतमानस्य ते तव संबंधि चेतनं तेजः कदानुषक् अनुषक्तं भुवत् । भवेत् ॥
लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तं ।
कस्माद्वेतोरित्युच्यते । हि यस्मात्कारणान्मर्तासो मनुष्या विष्णु विड्भिः प्रजाभिरीड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां जगृभिरे ।
जगृभिरे । गृह्णति ॥ यद्देधातोर्लिटि ह्यहोर्भ इति भल्वं । बङ्गलं कंदसीति रुडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यंतो द्यामिव स्तुभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतऽवानं । विऽचेतसं । पश्यंतः । द्यांऽईव । स्तुऽभिः ।

विश्वेषां । अध्वराणां । हस्कर्तारं । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

ऋतावानममायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तुभिर्नक्षत्रैः परिवृतं द्यामिव विस्फुलिंगैः समेतं विश्वेषां सर्वे
पामध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं प्रभासकं वृद्धेः कर्तारं वाग्निं पश्यंत ऋत्विगादयो दमे दमे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे
जगृभिर इति पूर्वेषु संबंधः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

आशुं । दूतं । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभुः । केतुं । आयवः । भृगवाणं । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

योऽपिर्विश्वाश्चर्षणीः सर्वाः प्रजा अभि भवति आयवो मनुष्याः । आयव इति मनुष्यनाम आयवो यदव
इति मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्रगामिनं विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य दूतं । विवस्वत इति मनुष्य-
नामेदं । केतुं प्रज्ञापकं भृगवाणं भृगुवदाचरंतं । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिप्तत्वात् इति क्लिप् ।
तदंताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ति वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं ॥
तमग्निं विशे विशे सर्वस्यै प्रजाया आ जभुः । आजहुः ॥ ह्यहोर्भ इति भल्वं ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।

रणं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तं । ईं । होतारं । आनुषक् । चिकित्वांसं । नि । षेदिरे ।

रणं । पावकऽशोचिषं । यजिष्ठं । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्या आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवानामाह्वतारं चिकित्वांसं जानंतं ॥ कित ज्ञाने ।
लिटः क्लृप् । द्विर्भावहस्तादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ तमीं तमिममग्निं नि षेदिरे । निषादयति क् ।
कीदृशं । रणं रमणीयं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं यजिष्ठं यष्टृतमं सप्त सप्तभिर्धामभिस्तेजोभिर्गुप्तं ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतं अश्रितं ।

चिचं संतं गुहा हितं सुवेदं कूचिदर्थिनं ॥ ६ ॥

तं । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतं । अश्रितं ।
चित्रं । संतं । गुहा । हितं । सुऽवेदं । कूचित्ऽअर्थिनं ॥ ६ ॥

शश्वतीषु बह्वीषु मातृष्वप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वात्मातर इत्युच्यते । वन आ वृक्षसमूहे च । आकार-
श्चार्थः । संतं विद्यमानं वीतं कांतमश्रितं प्राणिभिर्दाहभयादसेवितं । दुरासदमित्यर्थः । चित्रं चायनीयं गुहा
गुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं मुधनं वा कूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः
स्वीकृवंतं ॥ कृत्यत्र वकारस्य क्वांदसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वं ॥ एवंभूतमग्निं निषेदिर इति
पूर्वेण संबंधः ॥

प्रातरनुवाकाश्चिनशस्तयोस्त्रैष्टुभे कंदसि ससस्य यद्वियुतेत्याद्याः पंचचर्चः । सूचितं च । ससस्य यद्वियुतेति
पंच । आ० ४. १३. । इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्धूधनृतस्य धामन्रणयंत देवाः ।
महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥
ससस्य । यत् । विऽयुता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रणयंत । देवाः ।
महान् । अग्निः । नमसा । रातऽहव्यः । वेः । अध्वराय । सदै । इत् । ऋतऽवा ॥ ७ ॥

यद्यमग्निं देवाः स्तोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे । उषसीत्यर्थः । ऋतस्योदकस्य धामन
धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन्धूधनृतस्य यज्ञे रणयंत । रमयंति । स्तोत्रैरिति शेषः । महान्भूतो नमसा
नमस्कारेण रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निः सदमित्सदेवाध्वरायाध्वरं यजमानैः कृतं
यज्ञं ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. । इति वचनादत्र द्वितीयायार्थं चतुर्थी ॥ वेः । वेत्ति । जानाति ।
यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीय ऋतस्य सत्यस्य
धामन् धामनि योनावूधनृतस्य यज्ञे रणयंत । रमयंति । महान्भूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क
ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित्सदैव वेः । गंता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अंता रोदसी संचिकित्वान् ।
दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥
वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अंतरिति । रोदसी इति । संऽचिकित्वान् ।
दूतः । ईयसे । प्रऽदिवः । उराणः । विदुऽतरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् सर्वे जानानस्त्वमध्वरस्य यज्ञस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वेः । वेत्सि कामयसे
वा । यद्वा । वेरिति यज्ञविशेषणं । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतक-
र्माणि विद्वान् जानान् उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतर्मध्ये स्थितमंतरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक्
जानन् प्रदिवः पुराणः । पुराणनामेदं प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामसु पाठात् । उराणोऽल्पमपि हविर्ब्रह्म ब्रह्म
कुर्वाणः । उराण उर्ब्रह्म इति यास्कनोक्तत्वात् । विदुष्टरो विदुत्तरो देवानां दूतस्त्वं दिवः स्वर्गस्यारो-
धनाभ्यारोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींश्चर्पयितुमीयसे । गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशंतः पुरो भाश्चरिष्यवर्चिर्वपुषामिदेकं ।
यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णं । ते । एम । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषां । इत् । एकं ।
यत् । अम्रऽवीता । दधते । ह । गर्भं । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊं इति । दूतः ॥ ९८ ॥

हे अग्ने दृशतो रोचमानस्य ते तव संबंध्यैव । एमञ्शब्देन गमनमार्ग उच्यते । एम वर्त्म कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भास्व संबंधिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु संचरणशीलमर्चिस्त्वदीयं तेजो वपुषां वपुष्मतां रूपवतां । तेजस्विनामित्यर्थः । एकमिन्द्रियमेव भवति । यद्यं त्वामप्रवीता अनुपगता यजमाना गर्भं त्वज्जन-
नहेतुमरणं दधते ह । धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित्सद्य एव जात उत्पन्नः सन् दूतो भवसीदु । यजमानस्य दूतो भवस्त्वैव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।
वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जंभैः ॥ १० ॥
सद्यः । जातस्य । ददृशानं । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनुऽवाति । शोचिः ।
वृणक्ति । तिग्मां । अतसेषु । जिह्वां । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जंभैः ॥ १० ॥

सद्यो जातस्यारणिर्निर्मथनादनंतरमेवोत्पन्नस्यापिरोजस्तेजो ददृशानं । ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातो वायुर्यददास्यापिः शोचिर्दीप्तिमनु लवीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमधिरतसेषु वृक्षसंधेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति । संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यन्नान्नरूपाणि काष्ठादीनि जंभैस्तेजोभिर्वि दयते । विष्वंडयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दूतं कृणुते यद्गो अग्निः ।
वातस्य मेळि संचते निजूर्वेन्नाशुं न वाजयते हिन्ये अर्वा ॥ ११ ॥
तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषु । दूतं । कृणुते । यद्गो । अग्निः ।
वातस्य । मेळि । संचते । निऽजूर्वेन् । आशुं । न । वाजयते । हिन्ये । अर्वा ॥ ११ ॥

यद्योऽपिस्तृषु क्षिप्रमेवान्नान्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्षं । वहति । दहतीत्यर्थः । यद्गो महान् सोऽपिस्तृषुमात्मानं दूतं कृणुते । यजमानदूतं करोति । निजूर्वेन् काष्ठानि निःक्षेपेण दहन्नाग्नि-
र्वातस्य वायोर्मेळि बलं संचते । सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथावा गमनशीलोऽपिः स्वरश्मिं वाजयते । वाजिनं बलवंतं करोति । हिन्ये । प्रेरयति च ॥ ७ ॥

दूतं व इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीकंदस्कमपिदेवताकं । तथा चानुक्रम्यते । दूतं वोऽष्टौ गायत्रं त्विति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे प्रथमे कंदोम इदं सूक्तं जातवेदस्त्रिनिविदानीयं । तथा च सूत्रितं । दूतं व इत्यापिमाहृतं । आ० ८. ९. इति ॥ इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्यापिे ऋतौ गायत्रे कंदसि विनियुक्ते । सूत्रितं च । अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यं । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥
दूतं । वः । विश्वऽवेदसं । हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । यजिष्ठं । अंजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अग्ने विश्ववेदसं । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासी विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारममर्त्यममरणधर्माणं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वत्त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा अंजसे । यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । अंजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं म॒हौ॑ आ॒रोध॑नं दि॒वः । स दे॒वाँ ए॒ह व॑क्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वे॒द । वसु॑धितिं । म॒हान् । आ॒रोध॑नं । दि॒वः । सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॑क्षति ॥ २ ॥

स हि प्रसिद्ध एवाभिर्वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद । वेत्ति । महान् प्रभूतोऽपि दिव आरोधनमारोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सोऽपिरिहास्त्रिन्यज्ञे देवानिन्द्रादीनां वक्षति । आवहतु ॥ वहेधा-
तोर्लिङ्गर्थे लोटिति लोट् । तस्य तिप् । सिद्धञ्जलं लोटिति सिप् । लोटोऽडाटावित्यडागमश्च । हो ढ इति ढस्व ।
ठत्वकत्वपत्वानि । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

स वे॒द दे॒व आ॒नमं॑ दे॒वाँ ऋ॒ताय॑ते दमे । दा॒ति प्रि॒याणि॑ चि॒द्वसु॑ ॥ ३ ॥

सः । वे॒द । दे॒वः । आ॒नमं॑ । दे॒वान् । ऋ॒त॒स्य॑ते । दमे । दा॒ति । प्रि॒याणि॑ । चि॒त् । वसु॑ ॥ ३ ॥

देवो द्योतमानः सोऽपिरानमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं देवानिन्द्रादीन्वेद । क्रमेण वेत्ति ।
दमे यज्ञगृह ऋतायत ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय प्रियाणि चिदभीष्टान्यपि वसु वसूनि पश्वादीनि धनानि
दाति । ददाति । प्रयच्छति ॥

स हो॒ता से॒दु दू॒त्यं चि॒क्त्वाँ अ॒न्तरी॑यते । वि॒द्वाँ आ॒रोध॑नं दि॒वः ॥ ४ ॥

सः । हो॒ता । सः । इ॒त् । ऊँ इ॒ति । दू॒त्यं । चि॒क्त्वा॒न् । अ॒न्तः । ई॒यते॑ । वि॒द्वान् । आ॒रोध॑नं । दि॒वः ॥ ४ ॥

सोऽपिहोता देवानामाह्वाता भवति । सेदु स एवाभिर्दूत्यं देवानां दूतकर्म चिक्त्वान् जानन् दिवः
स्वर्गस्वारोधनमारोहणमारोहणाहं देवानां स्थानं च विद्वान् जानन् अन्तर्वावापृथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥
ईङ् गती । दिवादिभ्यः स्नन् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

ते स्या॒म ये अ॒ग्नये॑ द॒दा॒शुर्हव्य॑दा॒तिभिः॑ । य ई॒ पु॒ष्यं॑त इ॒ध॒ते ॥ ५ ॥

ते । स्या॒म । ये । अ॒ग्नये॑ । द॒दा॒शुः । ह॒व्य॑दा॒तिभिः॑ । ये । ई॒ । पु॒ष्यं॑तः । इ॒ध॒ते ॥ ५ ॥

ते तव यजमानाः स्वाम । भूयाम । त इत्युक्तं । क इत्युच्यते । ये यजमाना अपये हव्यदातिभिर्हविर्दानैर्द-
दाशुः । प्रीतिं कुर्वन्ति । ईमेनमग्निं पुष्यन्तो वर्धयन्तो ये यजमाना इधते । समिन्निर्दीप्तिरुक्तं कुर्वन्ति ॥

ते रा॒या ते सु॒वीर्यैः॑ स॒स॒वांसो॑ वि शृ॒ण्विरे॑ । ये अ॒ग्रा द॑धिरे दु॒वः ॥ ६ ॥

ते । रा॒या । ते । सु॒वीर्यैः॑ । स॒स॒वांसः॑ । वि । शृ॒ण्विरे॑ । ये । अ॒ग्रा । द॑धिरे । दु॒वः ॥ ६ ॥

ये यजमाना अग्रायी ॥ सुपां सुलुगित्याकारः ॥ दुवः परिचर्या दधिरे । धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ससवां-
सोऽपि संभजमाना राया पश्वादिजघ्नेन धनेन वि शृण्विरे । विश्रूयन्ते । प्रख्यायन्ते । ते सुवीर्यैः शोभन-
वीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

अ॒स्मे रा॒यो दि॒वेदि॒वे सं च॑रन्तु पु॒रु॒स्पृहः॑ । अ॒स्मे वा॒जास॑ ई॒रतां॑ ॥ ७ ॥

अ॒स्मे इति॑ । रा॒यः । दि॒वे॒दि॒वे । सं । च॑रन्तु । पु॒रु॒स्पृहः॑ । अ॒स्मे इति॑ । वा॒जासः॑ । ई॒रतां॑ ॥ ७ ॥

पुरुस्पृह ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणा रायः पश्वादिधनान्यस्मै अस्मासु यजमानेषु दिवे दिवे प्रतिदिनं सं
चरन्तु । प्रचरन्तो भवन्तु ॥ दिवशब्दादुत्तरस्थाः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना शेषादेश ऊडिदमित्यादिना च
तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं ॥ वाजासोऽज्ञानि चास्मै
अस्मान्नीरतां । यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शर्वसा मानुषाणां । अति स्निग्धेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनां । शर्वसा । मानुषाणां । अति । स्निग्धाऽइव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रो मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम विप्रो धीर इति तन्नामसु पाठात् । सोऽपिः शर्वसा बलेन । शर्व इति बलनाम पाजः शर्व इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबंधिनां चर्षणीनां प्रजानां स्निग्धेव ज्ञेयत्वात् विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति । अति विध्यतु । अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

अपि मृकैवष्टर्षेणवमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्रीच्छंदस्कमप्रिदेवताकं । अनुक्रांतं च । अपि मृकैति ॥ द्वितीये कंदोम इदं सूक्तं जातवेदस्य निविदानीयं । सूचितं च । क्रीकं वः शर्धोऽपि मृकैत्यापिमाहृतं । आ० ८. १०. इति ॥

अग्ने मृळ महौ असि य ईमा देवयुं जनं । इयेथ बहिरासदं ॥ १ ॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ई । आ । देवयुं । जनं । इयेथ । बहिः । आऽसदं ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ । अस्मान् मुखय । स त्वं महानसि । प्रभूतो भवसि । यस्त्वमीमिमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिर्देभेमासदं यज्ञ आसत्तुमा इयेथ । आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दृळभो विष्णु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुऽदभः । विष्णु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषां । भुवत् ॥ २ ॥

दृळभो दुर्दभो राजसादिना दुर्हिंसो मानुषीषु मनुसंबंधिनीषु विष्णु प्रजासु प्रावीः प्रकीर्णं गंतामर्त्यां ऽमरणधर्मा सोऽपिर्विश्वेषां सर्वेषां देवानां दूतो भुवत् । भवतु ॥

स सन्न परि लीयते होता मंद्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥

सः । सन्न । परि । नीयते । होता । मद्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

सोऽपिः सन्न यज्ञगृहं परि लीयते । ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् दिविष्टिषु यागेषु मद्रो मदनीयः सुत्यः सोऽपिर्हीता च भवति । उतापि च पोता सन्नि षीदति । यज्ञगृह उपविशति ॥

उत ग्रा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥

उत । ग्राः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहऽपतिः । दमे । उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उतापि चाग्निरध्वरे यागे ग्रा देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्रा गच्छन्नध्वर्युर्भवति । उतो अपि च सोऽपिर्दमे यज्ञगृहे गृहपतिर्यजमानश्च भवति । उतापि च ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन्नि षीदति । उपविशति ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानां । हव्या च मानुषाणां ॥ ५ ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । उपऽवक्ता । जनानां । हव्या । च । मानुषाणां ॥ ५ ॥

अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां मानुषाणां मनुसंबंधिनां जनानां हव्या च हव्यानि हवींषि हे अग्ने वेषि हि । कामयसे खलु । उपवक्ताध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं मां प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां । ऋत्वि० १०. ७१. ११. इति श्रुतेः । उपवक्ता सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा सदस्योऽसि । स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्यापसंबन्धोक्तत्वात् ॥

वेषीहस्य दूत्यं यस्य जुजोषो अध्वरं । हव्यं मर्तस्य वोह्वे ॥ ६ ॥

वेषि। इत्। ऊं इति। अस्य। दूत्यं। यस्य। जुजोषः। अध्वरं। हव्यं। मर्तस्य। वोह्वे ॥ ६ ॥

हे अपे त्वं मर्तस्य मनुष्यस्य यस्य यजमानस्याध्वरं यागं हव्यं हविर्वोह्वे वोहुं ॥ वहिधातोऽसुमर्थं सेसेनस इति तवेन्मत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ जुजोषः सेवेथाः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् । वज्रं कंदसीति शपः सुर्विभावश्च । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ अस्य यजमानस्य दूत्यं दूतकर्म वेषोदु । काम-यस एव ॥

अस्माकं जोषध्वरमस्माकं यज्ञमंगिरः । अस्माकं ऋणुधी हवं ॥ ७ ॥

अस्माकं। जोषि। अध्वरं। अस्माकं। यज्ञं। अंगिरः। अस्माकं। ऋणुधि। हवं ॥ ७ ॥

हे अंगिरोऽपि त्वमस्माकमध्वरमस्मादीयं यागं जोषि । जुषस्व । सेवस्व । अस्माकमस्मादीयं यज्ञं यजनसाधनं हविश्च जुषस्व । अस्माकमस्मादीयं हवमाङ्गानरूपं स्तोत्रं च ऋणुधि । ऋणु ॥ ऋणोतिर्लोऽमध्यमैकवचने सिप् । तस्य हिरादेशे श्रुवः शृ चेति धातोः श्रुप्रत्ययः शृभावश्च । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि। ते। दुःऽदभः। रथः। अस्मान्। अश्रोतु। विश्वतः। येन। रक्षसि। दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अपे त्वं येन रथेन विश्वतो विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् दाशुषो हविष्प्रदातृन्यजमानान् रक्षसि । विघ्निभ्यः पालयसि । त्वदीयो दूळभो दुर्दभो दुर्हंसः स रथोऽस्मान्यजमानान् परि परितः सर्वतोऽश्रोतु । व्याप्रोतु ॥ अश्रोतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ९ ॥

अपे तमद्येष्ट्यर्चं दशमं मृतं वामदेवस्वार्धमापेयं । तथा चानुक्रमणिका । अपे तमद्य पदपांक्तं पंचमी महापदपंक्तिरत्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपांत्या वा सप्तम्याः पंचकौ मुख्यौ तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पंचकः पादश्चतुष्कः सप्तकस्त्रैषुभयेति । इदं कृत्स्नमपि मृतं पदपंक्तिच्छंदस्कं पंचकाश्चत्वारः षट्शैक्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपंक्तिरित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । पंचमी तव स्वादिष्टेषा महापदपंक्तिः पंच पंचकाः षट्शैक् इति लक्षणसंज्ञावात् । अंत्या शिवा नः सख्येत्येषोष्णिक्छंदस्का । चतुर्थीषष्ठीमप्रम्य आभिष्टे अद्य घृतं न पुतं कृतं चिद्धि ष्येत्येतास्तिस्र उष्णिहः पदपंत्यो वा । अत्र सप्तम्यष्टम्योः पदपंत्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारांतरेण विच्छेदः कृतः ॥ दशमेऽहनीदं मृतमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अपे तमद्याश्वं न स्तोमैरित्याज्यं । आ० ८. १२. इति ॥ पिंडपितृयज्ञेऽपि तमद्येनयापि प्रत्यागच्छेत् । सूचितं च । अपिं प्रत्येयादपि तमद्याश्वं न स्तोमैरिति । आ० २. ७. इति ॥ पीनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्वैव याज्या । सूचितं च । अपे तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये । आ० २. ८. इति ॥

अपे तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशं । ऋध्यामां त ओहैः ॥ १ ॥

अपे। तं। अद्य। अश्वं। न। स्तोमैः। क्रतुं। न। भद्रं। हृदिऽस्पृशं। ऋध्यामं। ते। ओहैः ॥ १ ॥

हे अपे अद्यास्मिन्नहनि वयमुत्विगादय ओहैरिन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः स्तोत्रसमूहेस्तं प्रसिद्धं त्वामृध्याम । समर्धयामः । कीदृशं त्वां । अश्वं न वोढारमश्चमिव तथा हविषो वाहकं क्रतुं न कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयंगमं । अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पीनराधेयिक्यामिष्टी प्रधानस्याधा ह्यम इत्येपानुवाक्या । एभिर्नो अर्कैरिति तस्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । आभिष्टे अथेति प्रधानस्य याज्या । सूचितं च । अधा ह्यपि क्रतोर्भद्रस्याभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणं एभिर्नो अर्कैः । आ० २. ८. इति ॥

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूव ॥२॥

अध० हि० अग्ने० क्रतोः० भद्रस्य० दक्षस्य० साधोः० रथीः० ऋतस्य० बृहतः० बभूव० ॥२॥

अथा हि इदानीमेव हे अग्ने त्वं क्रतोरस्यदीयस्य यागस्य रथीर्नेता बभूव । भवसि ॥ कंदसि लुङ्गङ्गिट इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । आर्धधातुकस्येड्गलादेरितीडागमे प्राप्ति बभूवाततथेति निपातनादि-
उभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोरभीष्टफलानां साधकस्य ऋतस्य सत्यभूतस्य बृहतो महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥३॥

एभिः० नः० अर्कैः० भव० नः० अर्वाङ्० स्वः० न० ज्योतिः० अग्ने० विश्वेभिः०

सुऽमनाः । अनीकैः ॥३॥

हे अग्ने ज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वर्णं सूर्यं इव तथा विश्वेभिर्विश्वैः समक्षैरनीकैस्तेजोभिः सुमनाः शोभनमन-
स्कस्त्वं नोऽस्यदीथेरभिरैतैरर्कैरर्चनीयैः सोत्रैर्नोऽस्माकमर्वाङ्भिमुखो भव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणंतोऽग्ने दार्शेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः० ते० अद्य० गीः० भिः० गृणंतः० अग्ने० दार्शेम० प्रा० ते० दिवः० न० स्तनयन्ति० शुष्माः० ॥४॥

अद्यास्मिन्दिवसे हे अग्ने आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्गृणंतस्त्वां स्तुवंतो वयमृत्विगादयस्ते तुभ्यं दार्शेम ।
हवींषि दद्याम । दिवो न सूर्यस्य रश्मय इव ते त्वदीयाः शुष्माः शोधका ज्वालाः प्र स्तनयन्ति । प्रकर्षेण
शब्दायन्ते । यद्वा दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः । श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥५॥

तव० स्वादिष्टा० अग्ने० संदृष्टिः० इदा० चित्० अहं० इदा० चित्० अक्तोः० श्रिये०

रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥५॥

हे अग्ने स्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा तव त्वदीया संदृष्टिर्दीप्तिरहं इदा चित् दिवसस्वेदानीं चाक्तो-
रिदा चित् । अक्षुरिति रात्रिनाम शर्वर्यक्तुर्ह्येति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥
अञ्जु व्यक्तिस्रक्षणकांतिगतिष्वित्यस्माद्वातोः किञ्चेत्प्रीणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किङ्ङावश्च । तितुचेतीट्प्रति
षेधः । अनिदितामित्युपधानकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥ रुक्मो नालंकार इव श्रिये पदार्थमाश्रयितुमु-
पाकेऽंतिके । उपाक इत्यंतिकनाम आक उपाक इति तन्नामसु पाठात् । रोचते । राजते ॥

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचिं हिरण्यं । तत्रै रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥६॥

घृतं० न० पूतं० तनूः० अरेपाः० शुचिं० हिरण्यं० तत्० ते० रुक्मः० न० रोचत० स्वधाऽवः० ॥६॥

हे स्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवन्नमे पूतं शोधितं घृतं नाज्यमिव तनूस्त्वदीया मूर्तिररेपाः
पापरहिता भवति । शुचि शुद्धं हिरण्यं हितरमणीयं ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धं तेजो रुक्मो न भूषणमिव रोचत ।
रोचते । भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि ब्वेषोऽग्रं इनोषि मर्तीत् । इत्था यजमानादृतावः ॥७॥

कृतं० चित्० हि० स्म० सनेमि० ब्वेषः० अग्ने० इनोषि० मर्तीत्० इत्था० यजमानात्०

चतुऽवः ॥७॥

हे ऋतावः सत्यवन्नपे कृतं चित् यजमानेन कृतमपि सनेमि चिरंतनं । सनेमीति पुराणनाम सनेमि पूर्य-
मिति पुराणनामसु पाठात् । द्वेषः पापं मर्तान्मनुष्याद्यजमानादित्या सत्यं । इत्येति सत्यनामेतत् अत्रैवेति
तन्नामसु पाठात् । इनोषि हि स्म । प्रेरयस्वेव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या संतु भ्रात्राग्ने देवेषु युष्मे । सा नो नाभिः सदने सस्मिन्बोधन् ॥ ८ ॥
शिवा । नः । सख्या । संतु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति । सा । नः । नाभिः ।
सदने । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ८ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदीयानि सख्या सख्यानि सखित्वानि भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि कर्माणि देवेषु द्योत-
मानेषु युष्मे युष्मासु ॥ सुपां मुलुगिति सप्तमीवङ्गवचनस्य शेषादेशः ॥ शिवा शिवानि संतु । मंगलानि
भवन्तु । सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः सदने देवानां स्थाने सस्मिन्बोधनि सर्वस्मिन्बोधने नोऽस्माकं नाभिर्विधनं
भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र भद्रं त इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं चिदृष्टं दक्षमग्निदे-
वताकं । भद्रं षडित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरपि क्रतौ चैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते
विनियुक्ते । तथा च सूत्रितं । भद्रं ते अग्न इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।
रुशंहृशे ददृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नं ॥ १ ॥
भद्रं ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकं । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।
रुशत् । दृशे । ददृशे । नक्तया । चित् । अरुक्षितं । दृशे । आ । रूपे । अन्नं ॥ १ ॥

हे सहसिन् बलवन्नपे ते त्वदीयं भद्रं भजनीयमनीकं तेजः सूर्यस्योपाके समीपभृते । दिवस इत्यर्थः । आ
रोचते । समंताद्दीप्यते । रुशद्द्रोचमानं दृशे दर्शनीयं तेजो नक्तया चिद्रात्रावपि ददृशे । दृश्यते । आ इत्ययं
शब्दश्चेत्यर्थे वर्तते । आ किंच अरुक्षितं स्निग्धं दृशे दर्शनीयमन्नं पुरोडाशादिरूपं हवी रूपे रूपवति त्वष्टृत्व-
गादिभिर्जतं भवति ॥

वि षाह्यग्ने गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजातु स्त्वानः ।
विश्वेभिर्यज्ञावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥
वि । साहि । अग्ने । गृणते । मनीषां । खं । वेपसा । तुविजातु । स्त्वानः ।
विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे तुविजात मथनेनारणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बङ्गजन्नपे स्त्वान ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं वेपसा
यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम वेपो वेपो विष्टीति कर्मनामसु पाठात् । मनीषां स्तुतिं गृणते कुर्वते यजमा-
नाय खं यजमानप्राप्यस्य पुण्यलोकस्य द्वारं वि षाहि । विष्य । विमुंचेत्यर्थः ॥ षोऽतकर्मणीत्यस्माद्वातोर्लोहम-
ध्यमपुरुषैकवचनं । सिप । दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य बङ्गलं कंदसीति लुक् । आदेश उपदेशेऽश्रितीत्यात्वं । सेहि
रादेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥ हे शुक्र दीप्यमानापे त्वं विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः ॥ बङ्गलं कंदसीति भिम
ऐसभावः ॥ देवैरिन्द्रादिभिः सह यत्पश्चादिधनं ववनः । यजमानेभ्यः प्रयच्छेः ॥ वनतेर्लेट् । तस्य सिप इत्य
लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य सुः । स्थाविति द्विवचनं । हलादिशेषः । सेटोऽडाटावत्य-
ङ्गमः । यदुक्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥ हे सुमहः शोभनतेजस्कापे भूरि प्रभूतं मन्म मननीयं तदन्नं
नोऽस्मभ्यं रास्व । देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कथ्यवाह्नो यष्ट्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र त्वदग्ने काव्येति द्वितीयानुवाक्या ।
तथा च सूचितं । त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः स प्रतथा सहसा जायमानः । आ० २. १९. । इति ॥

त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिये दाशुषे मर्त्याय ॥३॥

त्वत् । अग्ने । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणं । वीरपेशाः । इत्याधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥३॥

हे अग्ने काव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबन्धीनि कर्माण्याध्वर्यवाणि कर्माणि वा त्वद्भवतो जायन्ते । उत्पद्यन्ते । मनीषाः स्तिरूपा वाचस्त्वदेव जायन्ते । राध्यानि राहुं योग्यान्युक्थोकथानि शस्त्राणि त्वत्त्वत्तो जायन्ते । इत्याधिये । धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे दाशुषे हवीर्यि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रांतं रूपं । अत्र लिंगव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपं । द्रविणं पश्चादधिधनं त्वत्त्वत्त एति । निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्रयिदेवजूतो मयोभुस्त्वदाशुजुवाँ अग्ने अर्वा ॥४॥

त्वत् । वाजी । वाजंभरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःशुभुः । त्वत् । आशुः । जूजुवान् । अग्ने । अर्वा ॥४॥

हे अग्ने वाजी बलवान्वाजंभरो हविर्लक्षणाज्ञस्य वाहकः ॥ अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृत्तीति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अश्वद्विषदजंतस्थिति मुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ विहाया महानभिष्टिकृद्यज्ञकृत् अभ्येषणकृत्वा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रस्त्वत्त्वत्तो जायते । उत्पद्यते । देवजूतो देवैः प्रेरितो मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामैतत् । रयिर्धनं त्वज्जायते । आशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जूजुवान्नेन गच्छन्नर्वाश्वस्त्वद्भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयंतो देवं मर्ता अमृत मंद्रजिह्वं ।

द्वेषोयुतमा विवासंति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरं ॥५॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । देवयंतः । देवं । मर्ताः । अमृत । मंद्रजिह्वं ।

द्वेषःशुतं । आ । विवासंति । धीभिः । दमूनसं । गृहपतिं । अमूरं ॥५॥

हे अमृत अमरणशीलाग्ने देवयंतो देवानिच्छंतो मर्ता मनुष्या यजमानास्त्वां धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासंति । समंतात्परिचरन्ति । कीदृशं त्वां । प्रथमं देवानामाद्यं देवं द्योतमानं मंद्रजिह्वं । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तं । द्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कर्तारं दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतं । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तत्त्वनाः स्यादिति यास्किनोक्तत्वादिति ॥ दसु उपशमने । दमेरूनसिरित्थीणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारममूरममूरं । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्थयन्यामारि अस्त्रादिति स्वस्तिमतोऽभिर्याज्या । सूचितं च । आरे अस्त्रदमतिमारि अंहः । आ० २. १०. । इति ॥

आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वाँ दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥६॥

आरे । अस्मत् । अमतिं । आरे । अंहः । आरे । विश्वाँ । दुःसमतिं । यत् । निऽपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यं । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥६॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । मथ्यमानोऽग्निमथनकारिणां हि बलेन जायत इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वं । हे अग्ने दोषा राक्षी शिवः शिवकरो देवो द्योतमानस्त्वं यं यानस्मान् स्वस्थविनाशाय आ सचसे । परितः सेवसे । चिदिति पूरणः । यद्यस्मात्कारणान्निपासि । यजमानान्नितरां पालयसि । तेभ्योऽसदस्यतोऽमतिं पापरूपामश-
नेच्छामारे दूरे कुरु । अशनाया वै पाप्मामतिः । ऐ० ब्रा० २. २. इति ब्राह्मणं । आरे दूरेऽस्यतोऽहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामैतत् । अस्मत् आरे दूरे दुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

यस्त्वामग्र इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं । वामदेव ऋषिः । वैपुभं छंदः । अग्निर्देवता । यस्त्वामित्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्तयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामग्र इन्धते यत्सुक्तिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युन्नैर्भ्यस्तु प्रसस्तवत् क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वां । अग्ने । इन्धते । यत्सुक् । चिः । ते । अन्नं । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युन्नैः । अभि । अस्तु । प्रसस्तवत् । तव । क्रत्वा । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे अग्ने यत्सुक् सुचा संबद्धो यो यजमानस्त्वामिनधते । दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ते तुभ्यं चिस्तिवारं सवनत्रयेऽन्नं हविर्लक्षणमन्नं कृणवत् । कुर्यात् । हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने तव तोषकेण क्लेशं धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्तं प्रसहमानं त्वदीयं तेजश्चिकित्वान् जानन् स यजमानो द्युन्नैर्धनैर्यशोभिर्वा सु अत्यंतमभ्यस्तु । शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा संपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयिं सचते घ्नन्नमिचान् ॥ २ ॥

इध्मं । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकं । आ । संपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषां । उषसं । पुष्यन् । रयिं । सचते । घ्नन् । अमिचान् ॥ २ ॥

हे अग्ने यो यजमानस्ते तुभ्यमिध्मं होमसाधनं समिज्जातं जभरत् । आहरित् ॥ हृत् हरणे । लिङ्गर्थे लिट् । तस्य तिप् इत्यलोप इतीकारलोपः । वज्रत्वं छंदसीति शपः सुः । द्विवचनादिकार्यं । छेदोऽडाटावित्यडा-
गमः । हृद्यहोर्भ इति भत्वं ॥ शश्रमाण इध्माद्याहरणे आस्यन्नहो महत्सवानीकं । आकारश्चार्थः । तेजश्च
संपर्यन्परिचरन् यो यजमानो दोषां प्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्योषसं प्रत्युषःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः ।
इधान इधानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति पुष्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् स यजमानोऽमिचान् शत्रून् घ्नन्
सन्नयिं धनं सचते । सेवते । सर्वदा पश्यादिधनसमृद्धौ भवतीत्यर्थः ॥

उवासंभरणीयेष्टावग्नेः चक्षुभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितं । अग्निरीशे बृहत्तः चक्षिष्यस्वार्चामि ते सुमतिं
घोष्यर्वाक् । आ० ४. १. इति ॥

अग्निरीशे बृहत्तः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधत्ते यविष्ठो व्यानुषङ्गार्थीय स्वधावान् ॥ ३ ॥

प्रत्यग्रिषसा मयमख्यद्विभातीनां सुमना रत्नधेयं ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्रिः । उषसां । अयं । अख्यत् । विऽभातीनां । सुऽमनाः । रत्नऽधेयं ।

यातं । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणं । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कोऽपिर्विभातीनां व्युच्छंतीनामुषसामुषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानं । धनप्रकाशक-
मित्यर्थः । अयं प्रति पूर्वकालं लब्धोक्त्याख्यत् । प्रवृद्धो भवति । हे अश्विनाश्विनी युवां सुकृतो यजमानस्य
दुरोणं गृहं । दुरोण इति गृहनाम दुरोणे दुर्धा इति गृहनामसु पाठात् । यातं । गच्छतं । सूर्यं ऋत्विगादीनां
प्रेरको देवो ज्योतिषा स्वेन तेजसोदेति । उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्द्रुप्सं दविध्वद्गविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यंति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयंति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं । भानुं । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रुप्सं । दविध्वत् । गोऽड्षः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतं । वरुणः । यंति । मित्रः । यत् । सूर्यं । दिवि । आऽरोहयंति ॥ २ ॥

सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुन्मुखं भानुमश्रेत् । आश्रयति । यद्यदा रश्मयः सूर्यं दिवि दुर्लोक आरोहयंति ।
आरोहणं कारयंति । तदा वरुणो रात्र्यभिमानी देवो मित्रोऽहरभिमान्यन्ते देवाश्च व्रतं तत्संबन्धि कर्मानु
यंति । अनुगच्छंति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते । द्रुप्सं पार्थिवं रजो दविध्वद्वन् । विकिरन्तित्यर्थः । गविषो गा
इच्छन् सत्वा न वृषभ इव तद्वत् ॥

यं सीमकृण्वन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यंतो अर्थे ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्भीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहंति ॥ ३ ॥

यं । सीं । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यंतः । अर्थे ।

तं । सूर्यं । हरितः । सप्त । यद्भीः । स्पशं । विश्वस्य । जगतः । वहंति ॥ ३ ॥

ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः सीं सर्वतस्तमसे तमसो विपृचे पृथक्करणाद्यर्थं जगत्त्रयं
कार्यमनवस्यंतोऽविमुंचतः कुर्वन्त एव यं सूर्यमकृण्वन् । असृजन्तित्यर्थः । यद्भीर्महत्यः सप्त सप्तसंख्याका
हरितोऽथा विश्वस्य समस्तस्य जगतः प्राणिसमूहस्य स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं तं सूर्यं वहंति । धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तंतुमव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो अघ्स्वंतः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तंतुं । अवऽव्ययन् । असितं । देव । वस्म ।

दविध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽऽव । अघ् । अधुः । तमः । अपऽसु । अंतरिति ॥ ४ ॥

हे देव योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्वादानार्थं तंतुं रश्मिसमूहं विहरन्विस्तारयन् असितं
कृष्णवर्णं वस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिमव्ययन् अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन् । तिरस्कु-
र्वन्तित्यर्थः । वहिष्ठेभिर्विदुमत्वंतं शक्तैरश्रैर्यासि । गमनमार्गं गच्छसि । अस्त्रामृचि पूर्वाधै सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं
प्रतिपाद्योत्तरार्थं परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । दविध्वतो ध्रुवानाः सूर्यस्य संबन्धिना रश्मयः किरणा

अप्स्वन्तरिचे । आप इत्यन्तरिक्षनाम आकाशमापः पृथिवीति तन्नामसु पाठात् । अन्तर्मध्ये चर्मव चर्मवत्स्थितं तमोऽधकारमवाधुः । अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वतीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कंभः समृतः पाति नाकं ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कंभः । संऽऽतः । पाति । नाकं ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतोऽनायत आसीनः सन्नयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मंडलाभिमानी सूर्योऽनिबद्धः । केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यो न्यङ्कुत्ताङ्गुलः सन् केनचित्कथा कथं नाव पद्यते । न हिंस्थते । किंचायमुत्तान ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् कया स्वधया केन बलेन याति । गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाच्यत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च दिवो बुलोकस्य स्कंभः स्कंभः समृतो नाकेन समवेतः सूर्यो नाकं स्वर्गं पाति । पालयति । को ददर्श । तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

प्रत्यग्निरुषस इति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्टुभमाग्नेयं मांत्रवर्णिकदैवतं वा । तथा चानुक्रांतं । प्रत्यग्निरिति । लिंगोक्तदैवतं त्विति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिंगोक्तदैवतत्वं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यं देवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्यो रुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । जातऽवेदाः । अख्यं । देवः । रोचमानाः । महऽभिः ।

आ । नासत्या । उरुऽगाया । रथेन । इमं । यज्ञं । उप । नः । यातं । अच्छ ॥ १ ॥

देवो योतमानो जातवेदा जातधनोऽग्निर्महोभिस्तेजोभी रोचमाना दीप्यमाना उषसः प्रत्युषसो लक्ष्मी-
त्याख्यत् । प्रवृद्धो भवति । उरुगाया प्रभूतगमनी हे नासत्याश्विनौ रथेन नोऽस्मादीयमिमं यज्ञमच्छाभिमुखमुप
यातं । उपगच्छतं ॥

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं । केतुं । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षं । वि । सूर्यः । रश्मिऽभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिस्तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुखं केतुं प्रकाशकं
भानुमश्रेत् । आश्रयति । वि चेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् सूर्यो रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैर्द्यावापृथिवी
बुलोकभूलोको चांतरिक्षं चाप्राः । समन्तादपूरयत् ॥

आवहंत्य रुणीज्योतिषागन्मही चिचा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयंती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आऽवहंती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चिचा । रश्मिऽभिः । चेकिताना ।

प्रऽबोधयंती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुऽयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयत्यङ्गीररुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयाबहुवचनं क्वांदसं ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैश्चित्रा दर्शनीया चैकिताना जानत्युषा आगात् । आगच्छत् । किंच प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमानोषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तये ईयते । गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहंतु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथां ॥४॥

आ । वां । वहिष्ठाः । इह । ते । वहंतु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टौ ।

इमे । हि । वां । मधुऽपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथां ॥४॥

हे अश्विनाविह यज्ञे वहिष्ठा वोढृतमास्ते प्रसिद्धा रथा रंहणा गंतारोऽश्वासोऽश्वा वां युवामुषस उषोदेवताया व्युष्टौ व्युच्छेदनकाल आ वहंतु । समंतान्नयंतु । हि यस्मात्कारणात् हे वृषणा वृषणा कामानां वर्षितारां हे अश्विनाविमे सोमा वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्य पानायास्मिन्यज्ञे मादयेथां । हर्षयेथां ॥

अनायतो अनिवद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्क्भः समृतः पाति नाकं ॥५॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्क्भः । संऽऋतः । पाति । नाकं ॥५॥

इयमुक्पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥१४॥

अग्निर्होतेति दशर्वं पंचमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्वांधदित्याभ्यां सोमकं साहदेव्यमभवदत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचतेति । बोधयदिति दृष्टेन सोमकराजा स्तूयत एष वामिति तृचेनाश्विर्नां शिष्टाभिः षड्भिरग्निः स्तूयते । अतस्मा एव क्रमेण देवताः ॥ सूक्तविनियोगो नैगिकः ॥ पशोः पर्यपिकरणेऽग्निर्होता न इत्याद्यस्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता न इति तृचं पर्यगयेऽन्वाह । आ० ३. २. इति ॥ प्रातरनुवाकेऽप्यायेये क्रतौ गायत्रे कंदस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः । आ० ४. १३. इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥१॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । णीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥१॥

होता देवानामाहुता होमनिष्पादको वाग्निर्होताऽस्मदीयेऽध्वरे यागे । वाजीत्येतन्मुपमाकं । वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवभ्यो हविर्वाहकः सन् परि णीयते । परितः समंतात्प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च भवति । वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ह्येनं संतं परिणयति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति । कीदृशोऽग्निः । देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये देवो द्योतमानो यज्ञियो यज्ञाहः ॥

परि त्रिविध्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥२॥

परि । त्रिऽविष्टि । अध्वरं । याति । अग्निः । रथीऽऽइव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥२॥

देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रय इत्यज्ञनामेदं । प्रयो यजमानैर्दत्तं हवीरूपमज्ञना दधत् आ समंताद्वा-रयज्ञपिरंगनादिगुणविशिष्टोऽग्निस्त्रिविष्टि त्रिवारं । सवनचयेऽपीत्यर्थः । परि परितः समंतादध्वरं यजमानैः कृतं यागं याति । गच्छति । परिगमने दृष्टांतः । रथीरिव । रथवान्पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं । परि त्रिविध्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पश्यति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्वक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥३॥

परि वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥३॥

वाजपतिर्वाजानामन्तानां पतिः पालकः । परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः । ऐ० ब्रा० २. ५. । इति ब्राह्मणं । कविः क्रांतदर्शी मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन्नग्निर्हव्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् । परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृजये पुरो देववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदंभनः ॥४॥

अयं । यः । सृजये । पुरः । देववाते । संऽइध्यते । द्युमान् । अमित्रऽदंभनः ॥४॥

यः प्रसिद्धोऽयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निर्देववाते देववातस्य पुत्रे सृजये । सृजयो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्यागार्थमित्यर्थः । सृजयस्य यष्ट्वं तैत्तिरीया आमनन्ति । वासिष्ठो ह सात्वहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृजयान्वद्भयाजिनोऽधीयजः । तै० स० ६. ६. २. २. इति । पुरः पूर्वस्थां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते । सम्यग्दीप्यते । अमित्रदंभनः शत्रूणां हिंसकः सोऽग्निर्द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजंभस्य मीऽह्रुषः ॥५॥

अस्य । घा । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः । तिग्मऽजंभस्य । मीऽह्रुषः ॥५॥

वीरः सुती विक्रांतो मर्त्यो मरणधर्मा यजमानस्तिग्मजंभस्य तीक्ष्णतेजसो मीऽह्रुषोऽभिलषितफलानां सेकुरीवतो गमनवतोऽस्याग्नेरीशीत । ईश्वरो भवेत् । घेति पादपूरणः । एतेन यजमान आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥५॥

तमर्वेतं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुं । मर्मृज्यंते दिवेदिवे ॥६॥

तं । अर्वेतं । न । सानसिं । अरुषं । न । दिवः । शिशुं । मर्मृज्यंते । दिवेऽदिवे ॥६॥

यजमाना अर्वेतं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सानसिं संभजनीयं दिवः शिशुं न बालोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिवाक्षमारोचमानं तमपि दिवे दिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यते । भृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधयन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरं ॥७॥

बोधत् । यत् । मा । हरिभ्यां । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छ । न । हूतः । उत् । अरं ॥७॥

साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः कुमारः सोमकाभिधो राजा हरिभ्यामश्वभ्यामश्वौ दातुं मा मां यवदा बोधत् । बोधयामासेमी तवाश्वविति । तदाहमच्छाभिमुखेन कुमारेण हूतः सन् नोदरं । तावश्चावलब्धा न निर्गतवानस्मि ॥

उत् त्या यजता हरी कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥८॥

उत् । त्या । यजता । हरी । इति । कुमारात् । साहदेव्यात् । प्रऽयता । सद्यः । आ । ददे ॥८॥

उतापि च साहदेव्यात्सहदेवस्य पुत्रात्कुमारात्सोमकाद्राज्ञो यजता पूजनीयो प्रयता प्रयतौ त्या त्वी तौ प्रसिद्धौ हरी अश्वौ सद्यो यस्मिन्दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिन आ ददे । आदत्तवानस्मि । मंत्रद्रष्टा अग्निर्बोधित्वृगद्वयेन कुमारमश्वेप्सयाभ्युपगम्याश्ववेतस्माद्वल्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वाँ देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाँ । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घः । आयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानौ हे अश्विनी वाँ युवां तर्पकः साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः कुमारः सोमकः सोमकामिधान एष राजा दीर्घायुरस्तु । शतायुष्को भवतु । एतस्य ह्येव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकायेत्यादिना सर्वे ह्येव महाराजा आसुः । ऐ० ब्रा० ७. ३४. । इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतं ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यं । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तं । युवं । देवौ । अश्विना । कुमारं । साहदेव्यं । दीर्घः । आयुषं । कृणोतन ॥ १० ॥

हे देवावश्विना द्योतमानावश्विनी युवं युवां साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं कुमारं सोमकाख्यं राजानं दीर्घायुषं शतायुष्कं कृणोतन । कुरुतं । अनेन वृचिनास्य कुमारस्य दीर्घमायुरश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ सत्यो यात्वित्येकविंशत्युचं षष्ठं मूक्तं त्रैष्टुभमिन्द्रं । अत्रियमनुक्रमणिका । आ सत्यः सैकैन्द्रमिति । तत्रैन्द्रमित्युक्तत्वाद्गन्धधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिनसवने मित्रावरुणशस्त्र इदं द्वितीयमहीनमूक्तं । तथा च सूत्रितं । आ सत्यो यात्वित्यहीनमूक्तं द्वितीयं मित्रावरुणः । आ० ७. ४. । इति ॥ समूच्छेदशरात्रे नवमेऽहनि निष्किवल्यशस्त्र इदं मूक्तं । तथा च सूत्रितं । आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्किवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी द्रवत्वस्य हरय उप नः ।

तस्मा इदंधः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मघवान् । ऋजीषी । द्रवतु । अस्य । हरयः । उप । नः । तस्मै । इत् । अंधः । सुषुम । सुदक्षः । इह । अभिऽपित्वं । करते । गृणानः ॥ १ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् सत्यः सत्यवान्मघवान्मघनवानिन्द्रो नोऽस्माकमुप समीप आ यातु । आगच्छतु । किंच अस्थिंद्रस्य हरयोऽश्वा नोऽस्माकमुप समीपि द्रवतु आगच्छंतु । वयं यजमाना इहास्मिन्यज्ञे तस्मा इन्द्राय सुदक्षं शोभनवजं । सारोपितमित्यर्थः । इदिदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमंधोऽन्नरूपं सोमं सुषुम । अभिषुतं कुर्याम । गृणानोऽस्माभिः स्तूयमान इन्द्रोऽभिपित्वमस्मदभिमतप्राप्तिं करते । करोतु ॥

अव स्य श्रुध्वनो नांतेऽस्मिन्नो अद्य सवने मंदथै ।

शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्याय मन्म ॥ २ ॥

अव । स्य । श्रु । अध्वनः । न । अंते । अस्मिन् । नः । अद्य । सवने । मंदथै । शंसाति । उक्थं । उशनाऽइव । वेधाः । चिकितुषे । असुर्याय । मन्म ॥ २ ॥

हे श्रु शत्रूणामभिभवसमर्थेन्द्र अवेदानीमस्मिन् सवने माध्यंदिनाख्ये मंदथै त्वां मादयितुं नोऽस्माकस्य । विमुच । तत्र दृष्टान्तः । अध्वनो गंतव्यस्य मार्गस्थांति समीपे नाश्चान्मनुष्या यथा मुंचति तद्वत् । उशने काव्य इव वेधाः शंसिता यजमानो हे इन्द्र चिकितुषे सर्वे जानतेऽसुर्यायामुराणां हिंसकाय तुभ्यं मम मनं यमुक्थं शस्त्ररूपं सोचं शंसाति । शंसनं करोति ॥

कविर्न निरयं विदथानि साधन्वृषा यत्सेकं विपिपानो अर्चात् ।

दिव इत्या जीजनत्सप्त कारूनह्ना चिच्चक्रुर्वयुना गृणंतः ॥ ३ ॥

कविः । न । नि॒ण्यं । वि॒द्यानि । साध॑न् । वृ॒षा । यत् । सेकं । वि॒ऽपि॒पा॒नः । अ॒र्चात् ।
 दि॒वः । इ॒त्या । जी॒ज॒न॒त् । स॒प्त । का॒रु॒न् । अ॒ह्ना । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒यु॒ना । गृ॒ण॑न्तः ॥ ३ ॥

कविर्मेधावी निष्णं न । निष्णमित्यंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितं गूढमर्थमिव विद्यानि वेदनीयानि कार्यजा-
 तानि साधन् साधयन् वृषा कामानां वर्धितेन्द्रो यद्यदा सेकं सेचनीयं सोमं विपिपानोऽत्यर्थं पिबन् अर्चात्
 विशेषेणार्चति । सोमपाने अर्घां करोतीत्यर्थः । तदानीं दिवोऽमुष्मालोकादित्या सत्यमेव सप्त सप्तसंख्याकान्
 कारुन्ऋमीन् जीजनत् । अजीजनत् । जनयति । गृणन्तः स्तूयमाना ररमयो वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञा-
 नान्यद्वा चित् दिवसेनापि चक्रुः । छतवन्तः ॥

स्व॑य॒येदि॑ सु॒दृ॒शीक॑र्म॒र्महि॑ ज्योती॑ रुरुचु॑र्य॒ज्ञ॒ व॒स्तोः ।
 अ॒न्धा त॑मांसि॒ दु॒धिता॑ वि॒चक्षे॑ नृ॒भ्यश्च॑का॒र॒ नृ॒त॑मो अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥
 स्वः । यत् । वेदि॑ । सु॒दृ॒शीकं । अ॒र्कैः । म॒हि । ज्योतिः॑ । रुरु॒चुः । यत् । ह । व॒स्तोः ।
 अ॒न्धा । त॑मांसि॒ दु॒धिता॑ । वि॒ऽचक्षे॑ । नृ॒ऽभ्यः । च॒का॒र॒ । नृ॒ऽत॑मः । अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

यद्य यदा खलु महि महत्प्रभुतं ज्योतिस्तेजोरूपं यत्स्वर्यो ब्रुलोकोऽर्कै ररिमभिः सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं
 वेदि । अवेदि । ज्ञायते । तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोर्निवासार्थं रुरुचुः । दीप्तियुक्ता वभ्रुवुः । नृतमो नेतृतमः
 सूर्योऽभिष्टावभ्यागमने नृभ्यो नृणां विचक्षे विशेषेण दर्शनायांधांधकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधिता
 दुधितानि नाशितानि चकार । छतवान् ॥

व॒व॒क्ष इ॑न्द्रो अ॒मित॑मृ॒जी॒ष्यु॒भे आ॑ प॒प्रौ रो॑द॒सी म॒हि॒त्वा ।
 अ॒तश्चि॑दस्य म॒हि॒मा वि॒रै॒च्य॒भि यो वि॒श्वा भु॑व॒ना ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥
 व॒व॒क्षे । इ॑न्द्रः । अ॒मितं । ऋ॒जी॒षी । उ॒भे इति॑ । आ॒ । प॒प्रौ । रो॑द॒सी इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।
 अ॒तः । चि॒त् । अ॒स्य । म॒हि॒मा । वि॒ । रे॒चि॒ । अ॒भि । यः । वि॒श्वा । भु॑व॒ना । ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

ऋजीषी । ऋजीषश्च नृभिः निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वानिन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तोऽमितमि-
 त्वाहृतं महिमानं ववक्षे । उवाह । किंच महिमा महत्त्वेन स्वेन महिम्नोभि रोदसी उभे व्यावापुषि व्यावा प्रपौ ।
 समन्तादपूरयत् । य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनान्यभि बभूव । तिरश्चकार । अतश्चिदेभ्योऽपि विश्वेभ्यो
 भुवनेभ्योऽस्त्रिंशस्य महिमा विरेचि । अतिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

वि॒श्वा॒नि श॒क्रो न॑र्याणि वि॒द्वान॒पो रि॑रेच॒ सखि॑भिर्निका॒मैः ।
 अ॒श॒मानं॑ चि॒द्ये बि॒भि॒दुर्व॑चोभिर्ब्रजं गो॒मै॒तमु॑शिजो वि व॒व्रुः ॥ ६ ॥
 वि॒श्वा॒नि । श॒क्रः । न॑र्याणि । वि॒द्वान् । अ॒पः । रि॑रेच॒ । सखि॑ऽभिः । नि॒ऽका॒मैः ।
 अ॒श॒मानं॑ । चि॒त् । ये । बि॒भि॒दुः । व॒चः॑ऽभिः । ब्र॒जं । गो॒ऽमै॒तं । उ॒शि॒जः । वि॒ ।
 व॒व्रु॑रिति॑ वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वाणि समस्तानि नर्याणि मनुष्याणां हितानि वृध्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रो
 निकामैर्निकामयमानेभ्यः सखिभिर्भिव्रुतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ अपो वृष्टिलक्षणान्युदकानि
 रिरेच । रिक्तीचकार । इन्द्रः सखादिफलसिद्धये मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निका-
 मैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यंतरिचनानामैतत् ॥ अत्र विभक्ति-

अथयः ॥ रिरिच । अतिरिक्तो बभूव । ये मरुतो वचोभिर्वायूपिर्ध्वनिभिरश्मानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अरमेति मेघनामेतत् । विभिदुः । अमेत्सुः । उग्निजः कामयमानास्ते मरुतो गोमंतं गोभिरुपेतं ब्रजमगिरसां संबंधि गोस्थानं वि वव्रुः । आच्छादयामासुः ॥

अपो वृचं वव्रिवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृचं । वव्रिवांसं । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रं । पृथिवी । सचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इंद्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितु ते त्वदीयं वज्रमपो वृष्टिलक्षणां न्युदकानि वव्रिवांसमावरकं वृचं मेघं पराहन् । प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः सचेताश्चेतनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रांतिं त्वं शवसा बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीन्यांसि नभसि स्थितान्युदकानि प्रैणोः । प्रेरकोऽभूः ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूतं दर्दराविर्भुवत्सरमां पूर्वं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोवा रुजन्गंगिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिं । पुरुहूतं । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमां । पूर्वं । ते ।

सः । नः । नेता । वाजं । आ । दर्षि । भूरि । गोवा । रुजन् । अंगिरः । अभिः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत वज्रभिराहतेन्द्र यद्यदापः प्रति वृष्टिलक्षणां न्युदकानि लक्ष्मीकृत्याद्रिं मेघं दर्दः । विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पूर्वं पुरा ते तुभ्यं पणिभिरपहृतं गोधनमाविर्भुवत् । प्रकाशयामास । अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् गोवा गोवाण्यभाणि रुजन् नोऽस्मान् भूरि प्रभूतं वाजमन्नं नेता प्रापयिता स त्वमा दर्षि । आदरं कृतवानसि ॥

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्धाता मघवन्नाधमानं ।

ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्तं ॥ ९ ॥

अच्छ । कविं । नृमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वः । साता । मघः । वन् । नाधमानं ।

ऊतिभिः । तं । द्युम्नः । द्युम्नहूतौ । नि । मायावान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्तं ॥ ९ ॥

हे मघवन्धनवज्रिन्द्र नृमणः । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यत इति नृमणः । त्वं कविं मेधाविनं कुत्समच्छ गाः । अभ्यगाः । किंच स्वर्धाता । स्वर्धनं । तस्य साती दाने निमित्तेऽभिष्टौ कवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्समूर्तिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपे रक्षणीरिषणः । प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवानब्रह्मा । अस्त्विभिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुष्कारूपेण जानन् अस्त्विविशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य सोऽब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहित इत्यर्थः । दस्युः कुत्सस्य शत्रुर्द्युम्नहूतौ द्युम्नं धनं हतितराङ्गानं यस्यां युधि तस्यां न्यतं । विनष्टो बभूव । इंद्रः कुत्सेनाहतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदृतचिद्ध नारीं ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तं । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।
स्वे । योनौ । नि । सद्दत्तं । सऽरूपा । वि । वां । चिकित्सत् । ऋतुऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथं । रुहनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचिच्छत्रुभिः सह युयुत्सुः संयामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्याह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनंतरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानंतरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शचीन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपी दृष्ट्वायमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकारेति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हं चा मनसा युक्तस्त्वमस्तं कुत्सस्य गृहं । अस्तमिति गृहनामेतत् । आ याहि । आगाः ॥ लुडर्थे लोट् ॥ कुत्सश्च ते तव संबन्धिनि सख्ये निकामो नितरां कामयमानो भुवत् । अभवत् । ततस्त्री युवां स्वे योनौ स्वकीये स्थाने नि षदत्तं । न्यसीदत्तं । उपविष्टावभूतं । ऋतचित्सत्यदर्शनी नारीन्द्रस्य भार्या शची सरूपा समानरूपी वां युवां वि चिकित्सत् । संशयं चकार ॥ १८ ॥

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरोशनः ।

ऋज्ञा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सऽरथं । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः ।

ऋज्ञा । वाजं । न । गध्यं । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अवस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ कंदसि क्वच परेच्छाधामपि दृश्यते ॥ तोदस्तोदकः शत्रूणां हिंसको वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोर्हयोरोश्चयोरीशान ईश्वरस्त्वं कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं यासि । गच्छसि । गध्यं ग्राह्यं । गध्यं गृह्णातिः । ऋज्ञा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवतीति निरुक्तं । प. १५. । वाजं नास्मिन्न ऋज्ञा ऋजुगामिनावर्था युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सो यद्यस्मिन्नहन्नहनि दिवसे पार्याय पारणाय आपन्नस्तरणाय भूषात् । प्रभवति । तस्मिन्नेव दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वोक्तं संबंधः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहूः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्युन्प्र मृण कुत्सेन प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णं । अशुषं । नि । बर्हीः । प्रऽपित्वे । अहूः । कुर्यवं । सहस्रा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्सेन । प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

शुष्णं पिप्रुमित्यस्यामृचि । ऋत्वे १. १०३. ८. । प्रतिपादितोऽर्थः कुत्सायेत्यनेन ऋग्वयेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थमशुषं । शुषमिति सुखनामेतत् । तद्रहितं । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं नि बर्हीः । न्यबर्हीः । अवधीः । तथाहो दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वोक्ते कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बह्वभिः परिजनैः सह सद्यो यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्सेन । कुत्स इति वज्रनामेतत् । कुत्स एव कुत्स्यं वज्रं । तेन दस्यून् शत्रून् मृण । जहि ॥ भूतार्थे लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधमभीके समीपे संयामे वा प्र वृहतात् । प्रकर्षेण क्षिप्तवानसि ॥

त्वं पिप्रुं मृगयं शूषुवांसमृजिष्वने वैदधिनाय रंधीः ।

पंचाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि ददेः ॥ १३ ॥

त्वं । पिपुं । मृगयं । मृगुऽवांसं । ऋजिश्चने । वैदथिनाय । रंधीः ।

पंचाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रा । अत्कं । न । पुरः । जरिमा । वि । दर्दरिति दर्दः ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पिपुं पिपुनामानमसुरं मृगुवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि । किंच स त्वं वैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनाम्ने राक्षे रंधीः । वशमनयः । पंचाशत्पंचाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि नि वपः । न्यवपः । अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरात्कं न वयोविशेषं रूपमिव पुरः शंबरस्य नगराणि वि दर्दः । विदारितवानसि ॥

सूर उपाके तन्वं दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षैः ।

मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि बिभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वं । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षैः ।

मृगः । न । हस्ती । तविषीं । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । बिभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इंद्र सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्थोपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यद्यदा दधानो धारकोऽभवः तदामृतस्य मरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्षै रूपं वि चेति । व्यचेति । हे इंद्र ज्ञातृभिर्विशेषिणाज्ञायत । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इंद्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूव-
त्यर्थः । अपि च हे इंद्र हस्ती मृगो न गजविशेषो मृग इव तविषीं परेषां बलमुषाणो दहन आयुधानि वज्रा-
दीनि शस्त्राणि विश्वद्विभ्राणस्त्वं सिंहो न सिंह इव भीमो भयं करोऽभूः ॥

इंद्र कामा वसूयंतो अगमन्स्वमींहे न सर्वने चकानाः ।

अवस्यवः शशमानास उक्थैरोको न रखा सुदृशीव पुष्टिः ॥ १५ ॥

इंद्र । कामाः । वसुऽयंतः । अगमन् । स्वऽमींहे । न । सर्वने । चकानाः ।

अवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओकः । न । रखा । सुदृशीऽइव । पुष्टिः ॥ १५ ॥

कामा राजसादिभयनिवारणार्थमिंद्रं कामयमाना वसूयंतः पश्चादिधनमिच्छंतः स्तोतार इंद्रं परमेश्वर्य-
युक्तमगमन् । अगमन् । गच्छन्ति ॥ वर्तमानार्थं क्वांदसो जुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः । स्वमींहे न युद्ध इव सर्वने यज्ञे
चकाना याचमानाः अवस्यवोऽज्ञकामा उक्थैः स्तोत्रैः शशमानासः शंसमानाः सुवतः । तदा सोऽयमिंद्र
ओको न स्तोतृणामावास इव भवति । रखा रमणीया सुदृशीव पुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिद्व इंद्रं सुहवं हुवेम यस्ता चकार नर्यां पुरुणि ।

यो मावते जरिचे गध्यं चिन्मशू वाजं भरति स्पार्हर्थाधाः ॥ १६ ॥

तं । इत् । वः । इंद्रं । सुहवं । हुवेम । यः । ता । चकार । नर्यां । पुरुणि ।

यः । माऽवते । जरिचे । गध्यं । चित् । मशू । वाजं । भरति । स्पार्हर्थाधाः ॥ १६ ॥

य इंद्रो नर्या नर्याणि मशुष्टहितानि पुरुणि बहूनि ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि चकार । अकरोत् ।
किंच स्पार्हर्थाधाः सृष्टृणीयधनो य इंद्रो मावते मत्सदृशाय जरिचे स्तोत्रे गध्यं चित् याह्यं संयोजनीयमपि
वाजमज्ञं मशु शीघ्रं भरति । आहरति । वयं स्तोतारो हे यजमाना वो युष्मभ्यं तमित्तमेवं इंद्रं सुहवं शोभन-
माह्वानं यथा भवति तथा ऊवेम । आह्वयामः ॥

तिग्मा यदंतरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानां ।
 घोरा यदर्यं समृतिर्भवान्यध स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥१७॥
 तिग्मा । यत् । अंतः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानां ।
 घोरा । यत् । अर्यं । संऽसृतिः । भवति । अध । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥१७॥

हे शूर विक्रान्तिं यद्यदा कस्मिंश्चित्सर्वस्मिन्नपि जनानां मनुष्याणां मुहुके मोहके युद्धेऽंतरस्माकं मध्ये
 तिग्मा तीक्ष्णाशनिः पताति । पतेत् । हे अर्य स्वामिन्निद्रं यद्यदास्माकं शत्रुभिः सह घोरा भीमरूपा समृतिर्युद्धं
 भवति । भवेत् । अध तदानीं नोऽस्मादीयस्य तन्वः शरीरस्य गोपा रक्षको बोधि स्म । अर्बोधि । शत्रुभ्यः
 सकाशादस्मान्नचकलेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।
 त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वधं स्याः ॥१८॥
 भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनां । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।
 त्वां । अनु । प्रऽमतिं । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरित्रे । विश्वधं । स्याः ॥१८॥

हे इंद्र त्वं वामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मंत्रद्रुर्मम संबंधिनीनां धीनां कर्मणामविता रचिता भुवः । भव ।
 अवृको हिसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धे सखा मम सुहृद्भुवः । भव । हे इंद्र वयं प्रमतिं प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु
 लचीकृत्या जगन्म । आगच्छाम । स त्वं विश्वधं सर्वदा जरित्रे स्तोत्र उरुशंसो महता शंसनेन युक्तः
 स्याः । भवेः ॥

एभिर्नृभिर्निद्रं त्वायुभिष्ठा मघवर्द्धिर्मघवन्विश्वे आजौ ।
 द्यावो न द्युमैरभि संतो अर्यः सप्तो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥१९॥
 एभिः । नृभिः । इंद्र । त्वायुभिः । त्वा । मघवत् । मघऽवन् । विश्वे । आजौ ।
 द्यावः । न । द्युमैः । अभि । संतः । अर्यः । सप्तः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥१९॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं विश्वे विश्वस्मिन्नाजौ संयामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैर्मघवन्निस्त्वदर्थं
 दीयमानहविलंब्यैर्धनैरुपेतैरेभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैर्नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमाना
 बुद्धिर्धनैर्द्यावो न द्योतमानाः प्रकाशमाना धनिनो यथा तथार्योऽरीन् शत्रून् अभि संतोऽभिभवन्तः सप्तः सर्वा
 रात्रीः पूर्वोर्वह्नीः शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम । स्तवाम । यजमानाः सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिंद्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथं ।
 नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उयोऽविता तनूपाः ॥२०॥
 एव । इत् । इंद्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथं ।
 नू । चित् । यथा । नः । सख्या । विऽयोषत् । असत् । नः । उयः । अविता । तनूपाः ॥२०॥

यथेन्द्रो नोऽस्मादीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नू चित् वियोषत् । न पृथक्कुर्यात् । उयस्तेजस्वी तनूपाः
 शरीराणां पाण्डक इंद्रो यथा नोऽस्मानविता रचितासत् । स्यात् । तथा वयं यजमाना एवेदेवमेवोक्तप्र-
 कारेणेंद्राय वृषभाय कामानां वर्षेचे वृष्णे नित्यतर्पणाय ब्रह्म स्तोत्रमकर्म । अकर्म । तच्च दृष्टांतः । भृगवो

दीप्तास्तृणाणो रथं न रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः
सुवंतीत्यर्थः ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥२९॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥२९॥

हे इन्द्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतो नु क्षिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानश्च त्वमिषमन्नं जरिचे स्तोत्रे
मह्यं नवो न अङ्गिर्नदीरिव पीपेः । प्यायय । प्रवृत्तं कुरु । हे इन्द्र हरिवो हरिवन् हरिसंज्ञकाश्चोपेतेंद्र ते
तुभ्यं नय्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवंतो वयं धिया प्रज्ञारूपया सुखा
सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास्तु ॥ ॥२०॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमित्येकविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । त्वं मह्यं असिक्वामेकपदेति ।
असिक्वां यजमानो न होतित्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता ॥ समूहे दशरात्रेऽष्टमे
ऽहनि निष्केवत्य इदं सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवत्यं । आ० ८. ७. इति ॥
इन्द्रस्य वृत्रघ्नस्त्वं मह्यं इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह वाः सत्राहणं
। आ० ३. ८. इति ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह वा अमुं क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शर्वसा जघन्वान्सृजः सिन्धूरहिना जयसानान् ॥१॥

त्वं । महान् । इन्द्र । तुभ्यं । ह । वाः । अमुं । क्षत्रं । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वं । वृत्रं । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जयसानान् ॥१॥

हे इन्द्र त्वं महान्प्रभुतो भवसि । वाः पृथिवी । वा इति पृथिवीनामैतत् । मंहना महत्त्वेन युक्ता सती
तुभ्यं ह त्वदर्थमेव क्षत्रं त्वदीयं बलमनु मन्यत । अन्वमन्यत । अनुमतीचकार । वीक्ष्य त्वदर्थं बलमन्वमन्यत ।
हे इन्द्र त्वं शर्वसा त्वदीयेन बलेन वृत्रं लोकागामावरकं वृत्रनामकमसुरं जघन्वान् । हतवान् । किंच अहिना
वृत्रेण जयसानान् जयहाणान् यसान् ॥ यसतेर्लिटः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः स्रजः । अस्त्रजः । स्रष्टवानसि ॥

तव त्विषो जनिमन्नेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायंत सुभ्वः पर्वतास आर्दन्धन्वानि सरयंत आपः ॥२॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत । द्यौः । रेजत । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायंत । सुऽभ्वः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयंत । आपः ॥२॥

हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति वीरंतरिचं स्वस्य त्वदीयाभ्यन्योः कोपात् ।
पंचम्यर्थे षष्ठी । भियसा जातभयेन रेजत । अरेजत । अकंपत । भूमिश्च रेजत । कंपमाना बभूव । सुभ्वो महान्तः
पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋघायंत । सखादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन त्वयाबार्धत । तथा मेघा
आर्दन् । प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहंसन् । तथा मेघा धन्वान्युदकरहितान्देशानापोऽपः सरयंत ।
गमयंति ॥

भिन्नङ्गिरिं शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान् ओजः ।
 वधीवृचं वज्रेण मंदसानः सरन्नापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥३॥
 भिनत् । गिरिं । शर्वसा । वज्रं । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।
 वधीत् । वृचं । वज्रेण । मंदसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतवृष्णीः ॥३॥

सहसानः शत्रूणामभिभवन्नोजस्तैज आविष्कृण्वान् आविष्कुर्वन्निद्रो वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा वलेन गिरिं पर्वतजातं भिनत् । अभिनत् । बिभेद् । किंच मंदसानः सोमेन मोदमान इन्द्रो वज्रेण वृचं वृचनामान-मसुरं वधीत् । अवधीत् । जघान । तत आपो वृचेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा वृचो यासां ता हतवृष्ण्यः । ता वृचवधानंतरं निवारणरहिताः सत्यो जवसा वेगेन सरन् । असरन् । अगच्छन् ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिंद्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् ।
 य ई जजान स्वयं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम ॥४॥
 सुवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इंद्रस्य । कर्ता । स्वपःऽतमः । भूत् ।
 यः । ई । जजान । स्वयं । सुवज्रं । अनपऽच्युतं । सदसः । न । भूम ॥४॥

हे इंद्र यः प्रजापतिः स्वयंमृत्विगादिभिः सुखं सुवज्रं शोभनवज्रोपितं सदसः स्वकीयात्स्वर्गाख्यात्स्थाना-दनपच्युतं विनाशरहितं च । नेति समुच्चयार्थे । भूम भूम्ना महत्त्वेन युक्तमीमेनं त्वां जजान । अजीजनत् ॥ जन जनन इति धातुः ॥ यौर्वीतमानस्ते तव जनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति मन्यत । अमन्यत । किंच इंद्रस्य कर्तृद्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमोऽत्यंतं शोभनकर्मभूत् ॥

य एक इक्ष्वावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः ।
 सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥५॥
 यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनां । पुरुहूतः । इंद्रः ।
 सत्यं । एनं । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिं । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥५॥

कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां राजा प्रभुः पुरुहूतो बहुभिराहूत एक इहेवानां मध्ये मुख्य एव य इन्द्रो भूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं प्र च्यावयति । प्रकर्षेण नाशयति । विश्वे सर्वे यजमाना मघोनो मघवतः । हविर्ल-क्षणधनवत इत्यर्थः । देवस्य इन्द्रसमाश्रयात् द्योतमानस्य गृणतः सुवतो रातिं बंधुमेनमिंद्रमनु लक्ष्मीकृत्य सत्यमेव मदन्ति । सुवन्ति ॥ ॥२९॥

सचा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सचा मदासो बृहतो मदिष्टाः ।
 सचाभवो वसुपतिर्वसूनां दचे विश्वा अधिथा इंद्र कृष्टीः ॥६॥
 सचा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सचा । मदासः । बृहतः । मदिष्टाः ।
 सचा । अभवः । वसुपतिः । वसूनां । दचे । विश्वाः । अधिथाः । इंद्र । कृष्टीः ॥६॥

विश्वे सर्वे सोमा अस्तिंद्रस्य सचा । सचेति सत्यनामेतत् । सत्यमेव प्रभूता अभवन् । किंच मदासो मदा मदकराः सोमा बृहतो महतोऽस्तिंद्रस्य मदिष्टा मादयितुतमाः सचा सत्यमेवाभवन् । हे इंद्र त्वं वसुपतिर्धन-पतिः । न केवलं धनपतिः किंतु वसूनां सर्वेषां पश्चादीनां धनानां पतिः सचा सत्यमेवाभवः । भवसि । हे इंद्र त्वं दचे धने निमित्तभूते सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः स्तोत्रीः प्रजा अधिथाः । धारयसि ॥

त्वमधं प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिषा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वं । अधं । प्रथमं । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिषाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वं । प्रति । प्रवतः । आशयानं । अहिं । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

अध अपि च प्रथममेव जायमानस्त्वममे वृचनिमित्ते मये सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः प्रजा अधिषाः । रक्षकत्वेन धारयसि । हे मघवन्धनवज्रिन्द्र त्वं प्रति प्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लब्ध्वा शयानमपां निरोधकमहिं वृचनामानमसुरं वज्रेण वि वृश्चः । व्यवृश्चः । क्लिप्तवानसि ॥

इन्द्रस्य वृचघ्नः पशौ सत्राहणमिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । सत्राहणं दाधृषिं तुममिन्द्रं सहदानं पुरहृतं क्षियतं । आ० ३. ८. इति ॥

सत्राहणं दाधृषिं तुममिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रं ।

हन्ता यो वृचं सन्तिता वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राऽहनं । दधृषिं । तुमं । इन्द्रं । महां । अपारं । वृषभं । सुवज्रं ।

हन्ता । यः । वृचं । सन्तिता । उत । वाजं । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं दाधृषिमत्यंतं धर्षकं तुमं । तुमिः प्रेरणकर्मा । शत्रूणां प्रेरकं मह्यं महान्तं मपारमपरिमाणं । विनाशरहितमित्यर्थः । वृषभं कामानां वर्षितारं सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपितमिन्द्रं । वयं स्त्रोतारः सुमेति शेषः । य इन्द्रो वृचं वृचनामानमसुरं हन्ता हिमिता भवति । उतापि च य इन्द्रो वाजमघं सन्तिता दाता भवति । सुराधाः शोभनधनयुक्तो यो मघवेन्द्रो मघानि धनानि दाता भवति । तमिन्द्रं सुमेति पूर्वणान्वयः ॥ अत्र सर्वत्र तुल्यतत्वात् लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्श्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा शृण्व एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयं । वृत्तः । चातयते । संडेचीः । यः । आजिषु । मघवा । शृण्वे । एकः ।

अयं । वाजं । भरति । यं । सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

मघवा धनवान्य इन्द्र आजिषु संयामेवैको मुख्य एव शृण्वे । श्रूयते । अयमिन्द्रः समीचीः संगता वृत्तः । वृत्तत्वाच्चादयति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताश्चातयते । नाशयति । अयमिन्द्रो यं वाजं यदघं सनोति । यजमानाय ददाति । तं वाजं भरति । यजमानस्य तदघं दातुं बिभर्ति । स्त्रोतारो वयमस्मैवभूतसिन्द्रस्य सख्ये सखित्वे प्रियासः प्रियाः स्याम । भवेम ॥

अयं शृण्वे अध जयन्तुत घ्नन्त्यमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मन्युमिन्द्रो विश्वं दृहं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयं । शृण्वे । अध । जयन् । उत । घ्नन् । अयं । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यं । कृणुते । मन्युं । इन्द्रः । विश्वं । दृहं । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अथापि च अयमिन्द्रो जयन् शत्रून्विजयन् शृण्वे । श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति । उतापि च घ्नन् शत्रू-

भिहंसन् सर्वं च श्रूयते । उतापि चायमिन्द्रो युधा युधेन गाः पशून् कृणुते । शत्रुसकाशादाहरति । किंच इन्द्रो यदा मन्युं कोपं सत्यमेव कृणुते । द्विषदर्थं करोति । तदानीं दृढं स्थिरं स्थावररूपमेजत्कंपमानं जंगमरूपं च विश्वं समस्तं जगदस्मादिन्द्राज्जयते । विभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्चिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सं । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सं । हिरण्या । सं । अश्चिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । संभरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो ह यः खलु मघवा धनवानिन्द्रो गा अमुराणां समजयत् । सम्यक् जितवान् भवति । किंच हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि समजयत् । तथा अश्चियाश्चियानि शत्रुसंबन्धीनोऽश्वस-
मूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीर्वह्नीः शत्रुसेनाः समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चा-
दिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्येनृतमो नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्र एभिर्नृभिर्नृतभिः
स्रोतुभिः सुतः सन् अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्रोतुभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः ।
किंच वस्वो वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनिनितुर्यो ज्ञानं ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्भिरभैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वित् । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनिनितुः । यः । ज्ञानं ।

यः । अस्य । शुष्मं । मुहुकैः । इयति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । भिः । अभैः ॥ १२ ॥

य इन्द्रो मातुर्जनन्याः सकाशात्कियत्स्विद्यावद्वलमध्येति । अधिगच्छति । पितुः सकाशात्कियद्यावद्वलम-
धिगच्छति । य इन्द्रो जनितुर्जनयितुर्यस्मात्प्रजापतेः सकाशादिदं दृश्यमानं जगज्ज्ञानं । अजनयत् । य इन्द्र स्त-
स्मात्प्रजापतेः सकाशादस्य जगतः शुष्मं यावद्वलं मुहुकैर्मुहुर्मुहुर्कुरियति । प्रेरयति । स्तनयद्भिर्यज्भिरभैर्मेघैर्जुतः
प्रेरितो वातो न वायुरिव तथा स इन्द्रः स्रोतुभिर्जुतः प्रेरितो हविष्प्रदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियंतं त्वमक्षियंतं कृणोतीर्यति रेणुं मघवा समोहं ।

विभंजनुरश्निमाँ इव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥ १३ ॥

क्षियंतं । त्वं । अक्षियंतं । कृणोति । इयति । रेणुं । मघवा । सं । ओहं ।

विभंजनुः । अश्निमान् । इव । द्यौः । उत । स्तोतारं । मघवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः क्षियंतं धनराहित्येन क्षीयमाणं त्वमेकं जनमक्षियंतं धनेनाक्षीयमाणं कृणोति ।
करोति । अकिंचनः कश्चित्पुरुष इन्द्रं सुत्वा धनसमुच्चोऽभवदित्यर्थः । अश्निमानश्निना युक्तो वीरिवांतरि-
चमिव विभंजनुः शत्रूणां विशेषेण भंजको मघवेन्द्रः समोहं समूहं रेणुं पापमियति । स्रोतुः सकाशात्प्रेरयति ।
उतापि च मघवा धनवानिन्द्रः स्तोतारं वसौ धने धात् । अधात् । निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतं रीरमत्समृमाणं ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुभे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अ॒यं । च॒क्रं । इ॒षण॑त् । सू॒र्यस्य॑ । नि । ए॒त॒शं । री॒र॒म॒त् । स॒सृ॒मा॒णं ।

आ । कृ॒णः । ई॒ । जु॒हुरा॑णः । जि॒घ॒र्ति॑ । त्व॒चः । बु॒भे । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ॥ १४ ॥

प्रेतशं सूर्यं पशुधानमित्यर्धर्चं । ऋग्वे० १. ६१. १५. । पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता । अचाप्ययं चक्रमिति पूर्वाधे सा सूच्यते । स्वयनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपासी । स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदानीं स ऋषिर्युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबंधिनः संयामादेनमपालयदिति । अयमिन्द्रः सूर्यस्य चक्रमायुधमिषणत् । प्रेरयत् । सष्टमाणं युद्धार्थं सरतं गच्छंतमेतश्चानामानमृषिं नि रीरमत् । न्यरीरमत् । निवारितवान् । जुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा संचरन् कृणः कृणवर्णो मेघस्त्वचस्तेजसो बुभे मूलभूते रजसोऽस्त्रोदकस्य योनौ स्थाने ऽंतरिचे स्थितमीमेनमिन्द्रमा जिघर्ति । आसिंचति । शत्रूणां प्रेरितास्रक्रादेस्त्रसं ररचेत्यर्थः ॥

अ॒सि॒कृ॒षां॒ यज॑मानो न होता ॥ १५ ॥

अ॒सि॒कृ॒षां॒ । यज॑मानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयमुक् पूर्वर्चा सह वृष्टांतत्वेन संबध्यते । असिकृषां रात्रौ यजमानो न यजमान इव होता होता-रमाह्वातारमधि । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिंचति तद्वन्मेघ इन्द्रमासिंचतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ग॒य॒न्त॒ इ॒ंद्रं॑ स॒ख्याय॑ वि॒प्रां अ॒श्व॒य॒न्तो॒ वृ॒ष॒णं॑ वा॒ज॒य॒न्तः॑ ।

ज॒नी॒य॒न्तो॒ ज॒नि॒ता॒म॒क्षि॒तो॒ति॒मा॒ च्या॒व॒या॒मोऽव॑ते न को॒शं ॥ १६ ॥

ग॒य॒न्तः॑ । इ॒ंद्रं॑ । स॒ख्याय॑ । वि॒प्राः । अ॒श्व॒ऽय॒न्तः॑ । वृ॒ष॒णं॑ । वा॒ज॒य॒न्तः॑ ।

ज॒नि॒ऽय॒न्तः॑ । ज॒नि॒ऽदां॑ । अ॒क्षि॒त॒ऽऊ॒तिं॑ । आ । च्या॒व॒या॒मः॑ । अ॒व॒ते॑ । न । को॒शं ॥ १६ ॥

गयन्तो गा इच्छन्तोऽश्वयन्तोऽश्वानिच्छन्तो वाजयन्तो वाजमन्नमिच्छन्तो जनीयन्तो जायाश्चेच्छन्तो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वयं सख्यायिन्द्रसंबन्धिने सखित्वाय वृषणं कामानां वर्षितारं जनिदां जायाप्रदमचितो-तिमचीणरजं । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रमा च्यावयामः । आगमयामः । तच्च वृष्टांतः । अवते कूपे । अवत इति कूपनाम अवतोऽवटः क्विविरिति कूपनामसु पाठात् । कोशं न जलोद्वरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्वरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथाच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः ॥

चा॒ता नो॑ बो॒धि॒ द॒दृ॒शान॑ आ॒पिर॑भि॒ख्या॒ता म॑र्दि॒ता सो॒म्यानां॑ ।

स॒खा पि॒ता पि॒तृ॒त॒मः॑ पि॒तृ॒णां क॑र्ते॒मु लो॒कमु॑श्ने वयो॒धाः ॥ १७ ॥

चा॒ता । नः॑ । बो॒धि॒ । द॒दृ॒शानः॑ । आ॒पिः । अ॒भि॒ऽख्या॒ता । म॑र्दि॒ता । सो॒म्यानां॑ ।

स॒खा । पि॒ता । पि॒तृ॒ऽत॒मः॑ । पि॒तृ॒णां । क॑र्ता । ई॒ । ऊं॑ इति॑ । लो॒कं । उ॒श्ने॑ । वयो॒ऽधाः॑ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र आपिराप्तो ददृशानः सर्वे पालकत्वेन पशंस्त्वं नोऽस्माकं चाता रक्षको बोधि । भव । किंच । अभिख्याताभिद्रष्टा मर्दिता सुखयिता सोम्यानां सोमाहीणां यजमानादीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु पितृणां पालकानां मध्ये पितृतमोऽतिशयेन पालकः कर्तेषु पितृणां स्रष्टा च त्वं लोकं स्वर्गादिलोकमुश्ने कामयमानाय स्तोत्रे वयोधाः । वय इत्यन्ननामितत् । अन्नप्रदी भव ॥

स॒खी॒य॒ता॒म॒वि॒ता बो॑धि॒ स॒खा गृ॑णा॒न ई॒द्र स्तु॑वते वयो॒ धाः॑ ।

व॒यं ह्या ते॑ च॒कृ॒मा स॒बाधं॑ आ॒भिः॑ श॒मी॒भिर्म॑हय॒न्त॑ ई॒द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयतां । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इंद्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयं । हि । आ । ते । चकृम । सऽबाधः । आभिः । शमीभिः । महयंतः । इंद्र ॥ १८ ॥

हे इंद्र त्वं सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकमविता रक्षिता बोधि । भव । तथा गृणानः स्तुयमानस्त्वं सखा भव । हे इंद्र स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं वयोऽस्य धाः । अधाः । धेहि । हे इंद्र सबाधो बाधासहिता वयं हि वयं खलु ते त्वामा चक्रम । आह्वयामः । किं कुर्वतः । आभिः प्रत्यक्षिणोपलभ्यमानैः शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिर्महयंतस्त्वां पूजयंतः ॥

इंद्रस्य वृचघ्नः पुरोडाशस्य स्तुत इंद्र इति याज्या । सूत्रितं च । स्तुत इंद्रो मघवा यज्ञ वृचैवा वस्व इंद्रः सत्यः सस्माद् । आ० ३. ८. इति ॥

स्तुत इंद्रो मघवा यज्ञ वृचा भूरीण्येको अप्रतीनि हंति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन्किर्देवा वारयंते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इंद्रः । मघऽवा । यत् । ह । वृचा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हंति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नकिः । देवाः । वारयंते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

यज्ञ यदा खलु मघवा धनवानिंद्रः स्तुतोऽस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्र एकोऽसहाय एव भूरीणि बह्व्यप्रतीन्यप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । वृचा वृचाणि शत्रून्हंति । हिनस्ति । यस्मिंद्रस्य शर्मन् शर्मण्याश्रये वर्तमानं स्तोतारं देवा नकिर्वारयंते । निवारणं न कुर्वन्ति । मर्ताश्च न निवारयन्ते अस्मिंद्रस्य जरिता स्तोता प्रियो भवति ॥

अपिमावतशस्त्र एवा न इंद्र इति परिधानीया । सूत्रितं च । एवा न इंद्रो मघवा विरप्शीति परिदधात् । आ० ५. २०. इति ॥

एवा न इंद्रो मघवा विरप्शी कर्त्तव्या चर्षणीधृदन्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो माहिनं यज्जरिचे ॥ २० ॥

एव । नः । इंद्रः । मघऽवा । विऽरप्शी । कर्त्त । सत्या । चर्षणिऽधृत् । अनवा ।

त्वं । राजा । जनुषां । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिनं । यत् । जरिचे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयितानर्वाप्रत्यूतः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त इत्यर्थः । मघवा धनवानिंद्र एवैवमस्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि कर्त्त । करोतु । हे इंद्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुस्त्वं माहिनं महिमोपेतं यच्छ्रवो यवशो जरिचे स्तोत्रे देयं तवशोऽस्मै अस्मास्वधि अधिकत्वेन धेहि ॥ एवा न इंद्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं वा इंद्रो मघवा विरप्शीत्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३८. ॥

नू द्युत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नू । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

नू द्युत इंद्रेति व्याख्याता ॥ २४ ॥

अयं पंथा इति त्रयोदशर्चमष्टमं मूक्तं चैष्टमं । अत्रानुक्रमणिका । अयं पंथाः सप्तोना संवाद इन्द्रादिति-
वामदेवानामिति । यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वादृषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये ।
अस्मिन् मूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी काचिदाख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते ॥ गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो
वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशानु मातुतः ॥ किंतु पार्थादितश्चेति ज्ञात्वा नु अननी
त्विदं । दध्यां शान्तिं शचीं देवीमदिति त्विन्द्रमातरं ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगादने । अदितीन्द्रवा-
मदेवा संवादमथ चक्रिरे ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैषात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तिः ॥
अर्थतत्त्ववगंतव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्विधः मूक्ते समुचिरं ॥ गर्भं शयानं मुचिरं
मातुर्गर्भादनिर्गतं । वामदेवं प्रति ब्रूत आद्ययचां शतक्रतुः ॥ द्वितीयादिभिरर्धचैर्ऋषिरचाह पंचभिः । नही
न्यस्यति सप्त स्युरर्धचां अदितेर्वचः ॥ ममज्ञानं त्वा युवतिरित्युचः पंच वै मुनेः । दीर्गव्यशांतिमचाह वामदेव-
स्तथांयया ॥ एवमर्थावक्तृभेद इति बहुचशासनं । अर्थो विवेकस्यष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः । ऋषिदैवतसिद्ध्यर्थं
विवेकादर्थं ईरित इति ॥

अयं पंथा अनुविज्ञः पुराणो यतो देवा उदजायंत विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयं । पंथाः । अनुऽविज्ञः । पुराणः । यतः । देवाः । उतऽअजायंत । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरं । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥ १ ॥

पुराणोऽनादिरयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः पंथा योनिनिर्गमनरूपो मार्गोऽनु आनुपूर्व्येण विज्ञः । सर्वैर्जाय-
मानैर्लब्धः । यतो यस्माद्योनिमार्गाद्विश्वे सर्वे देवा उदजायंत । उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गात्प्रनुष्या
उत्पन्ना भवन्तीति किमु वक्तव्यं । अतश्चिदस्माद्योनिमार्गादेव प्रवृद्धो गर्भं प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेव आ
जनिषीष्ट । आ समंताज्जायतां । अमुयाम् मातरं पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा कः । मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्तानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छे ॥ २ ॥

न । अहं । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वान् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्तानि । युध्यै । त्वेन । सं । त्वेन । पृच्छे ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रत्याह । अहमतो योनिमार्गात् निरया । न निरयाणि । न निर्गच्छानि ।
एतद्योनिनिर्गमरूपं वर्त्म दुर्गहा । दुर्गहं । दुःखेन याह्यं । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किंतु तिरश्चता तिरश्चीना-
त्पार्श्वान्निर्गमानि । निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरुक्तमिदमेव न
केवलं मया क्रियते किन्त्यैरुक्तानि बहूनि कर्त्तानि मे कर्त्तानि कर्तव्यानि संति । त्वेनैकेन सपत्नेन विवदमानेन
सह युध्यै । युद्धं करवाणि । त्वेनैकेन बुभुत्सुना सं पृच्छे । सम्यक् पृच्छानि ॥

परायतीं मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीं । मातरं । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमं । इन्द्रः । शतऽधन्यं । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

मयि गर्भस्थिते सतीन्द्रो मदीयां मातरं परायतीं परेतां श्रियमाणामन्वचष्ट । अन्वब्रवीत् । एवमपीदानीं

गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पंथानं न नानु गानि । नानुगच्छानीति न । किंतु नु क्षिप्रमनु गमानि । अनुगच्छान्वेव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वमुत्तरार्धर्चेन प्रतिपादयति । इन्द्रश्चम्बोः सोमामि-
षवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिपुतवतस्त्वष्टुः संबन्धिनि गृहेऽनुपहृतः सन् शतधन्यं बज्रधनेन क्रीतं
सोममपिबत् । बलात्कारिण सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयैस्त्वष्टा हतपुत्रो वींद्रं सोममाहरदित्व-
नुवाके । तै० सं० २. ४. १२. । महता प्रबंधेन प्रपंचितः ॥

किं स ऋधक्कृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यंतर्जातेषूत ये जनिन्वाः ॥ ४ ॥

किं सः । ऋधक् । कृणवत् । यं । सहस्रं । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्य । प्रतिमानं । अस्ति । अंतः । जातेषु । उत । ये । जनिन्वाः ॥ ४ ॥

अदितिर्यमिंद्रं सहस्रं बहन्मासो मासान्पूर्वीर्बह्नीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभार । जभार ॥ विभर्तेरिंद्रं रूपं ॥
गर्भे स्थित इंद्रो बज्रपु संवत्सरेष्वदिति क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः किं यत्किमपि । सर्वमपीत्यर्थः ।
ऋधक् विरुद्धं कर्म कृणवत् । अकरोत् । इंद्रस्याक्षेमसहमानादितिरिंद्रमातायेनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव
जातेषूपत्नेषु देवादिष्वंतर्मध्येऽस्विंद्रस्य प्रतिमानं न ह्यस्ति । न विद्यते खलु । नु इति पादपूरणार्थः । उतापि
च ये देवादयो जनिन्वा जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्विंद्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिंद्रं माता वीर्येणा नृष्टं ।

अथोदस्थान्स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवद्यंऽइव । मन्यमाना । गुहा । अकः । इंद्रं । माता । वीर्येण । निऽऋष्टं ।

अथ । उत । अस्यात् । स्वयं । अत्कं । वसानः । आ । रोदसी इति । अपृणात् ।

जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गड्ढरूपे सृटिकागृहे जातमिंद्रमवद्यमिव गर्हमिव मन्यमाना जानती मातिंद्रजनन्यदिति-
वीर्येण सामर्थ्येन नृष्टं नितरां प्राप्तमकः । अकरोत् । अथानंतरं जायमान उत्पद्यमान इंद्रः स्वयमेवात्कं
तजो वसान आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्थात् । उत्कर्षेणातिष्ठत् । किंच रोदसी व्यावापृथिव्यावा-
पृणात् । समंतात्पूरयामास ॥ २५ ॥

एता अर्षेत्यललाभवती ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षेति । अललाऽभवतीः । ऋतावरीऽइव । संऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किं । इदं । भनन्ति । कं । आपः । अद्रिं । परिऽधिं । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवतीरललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्य ऋतावरीरिवोदकवत्य एवैता नद्यः संक्रोशमाना इंद्रमहत्त्वप्रति-
पादकोद्भूतेन हर्षेण बज्रविधं शब्दायमानाः सत्योऽर्षेति । गच्छन्ति । एवंभूता नद्य इदं किं भनन्ति ओत्रयाद्यां
शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वमेता नदीर्षि पृच्छ । विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते
सत्यतच्छब्दायमानमिंद्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आप उदकानि परिधिमावरकं कमद्रिं कं मेघं
रुजन्ति । भजन्ति । आपः कमपि मेघं न भजन्ति किंतु इंद्रो मम पुत्र एवोदकावरकं मेघं भत्कापः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु ध्विदस्मै निविदो भनंतं द्रस्यावद्यं दिधिषंत आपः ।
 ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ॥ ७ ॥
 किं। ऊं इति। स्विन्। अस्मै। निऽविदः। भनन्त। इंद्रस्य। अवद्यं। दिधिषन्ते। आपः।
 मम। एतान्। पुत्रः। महता। वधेन। वृचं। जघन्वान्। असृजत्। वि। सिंधून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृचासुरं हतवान् तदा शश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुन्नीयादितिराह निविदः। मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि मरुत्सोत्रो मरुत्रण इत्यादीनीन्द्रसुतिप्रतिपादकानि कानिचित्पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते। ता निविदोऽस्मा इमं वृचवधनिमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु ध्विदस्मै भनन्त। भनन्ति। किं वदन्तीति चेत्। तर्हि। पापरहितमिन्द्रं मत्वा निविदः सुवन्ति। कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वं उच्यते। आपः केनरूपेणाखेन्द्रस्यावद्यं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते। धारयन्ति। मम पुत्रो मदीयः पु इन्द्रो महता प्रभूतेन वधेन। वध इति वज्रनामैतत्। वज्रेण वृचं जघन्वान्। हतवान्। तत एतान् सिंधून् दकानि व्यसृजत्। विशेषेण खैरत्वेन सतुं सृष्टवान्। इंद्रेणोत्पृष्टा आपस्तस्य पापं जगृङ्गरित्यर्थः ॥

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।
 ममच्चिदापः शिशवे ममृद्भुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥
 ममत्। चन। त्वा। युवतिः। पराऽआस। ममत्। चन। त्वा। कुषवा। जगार।
 ममत्। चित्। आपः। शिशवे। ममृद्भुः। ममत्। चित्। इंद्रः। सहसा। उत्। अतिष्ठत् ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति। हे इंद्र ममच्चन माद्यत्वेव। प्रमत्तैवित्यर्थः। युवतिस्त्वदीया मातादिति त्वां परास। पराचिन्नेप। किंच कुषवानाम्नी काचिद्राक्षसी सा ममच्चन प्रमत्तैव त्वा त्वां जगार। गिर स्म। हे इंद्र ममच्चित्प्रमाद्यत्वे एवापः शिशवे जाताय तुभ्यं ममृद्भुः। मुखयांचक्रुः। ममच्चित् माद्यन्नेव सहसा स्वेन वीर्येणोदतिष्ठत्। सूतिकागृह्णाद्राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्यां ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।
 अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥
 ममत्। चन। ते। मघऽवन्। विऽअंसः। निऽविविध्वान्। अप। हनू इति। जघा
 अध। निऽविद्धः। उत्तरः। बभूवान्। शिरः। दासस्य। सं। पिणक्। वधेन ॥

हे मघवन्मघवन्निन्द्र ममच्चन प्रमाद्यन्नेव व्यंसो नाम राक्षसो निविविध्वान् प्रविध्यन् ते हनू त्वदीये मुखपात्रे अप जघान। अपहतवान्। अध अथानन्तरं हे इंद्र निविद्धो राक्षसेन ताडितस्त्वमुत्तरो व्यंसात् कबलो बभूवान् भूतः सन् दासस्य बीणस्य व्यंसस्य शिरो वधेन वज्रेण सं पिणक्। पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः समूव स्यविरं तवागामनाधृषं वृषभं तुममिन्द्र ।
 अरीं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्व इच्छमानं ॥ १० ॥
 गृष्टिः। समूव। स्यविरं। तवागां। अनाधृषं। वृषभं। तुमं। इंद्रं।
 अरीं। वत्सं। चरथाय। माता। स्वयं। गातुं। तन्वे। इच्छमानं ॥ १० ॥

गृष्टिः काचित्तीर्वत्सं यथा समूव । मुषुवे । तथा मतिंद्रजनन्यदितिश्रथाय स्वेच्छया संचरणार्थेद्रं समूव । मुषुवे । कीदृशमिंद्रं । स्त्रिविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलमनाधृष्यं शत्रुभिरनभिभावं वृषभं सेचनसमर्थं तुभं प्रेरकमरीद्धं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं गातुमन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीरायिच्छमानमिच्छतं ॥

उ॒त मा॒ता म॒हिष॑मन्व॒वेन॑द॒मी त्वा॑ ज॒हति॑ पु॒त्र दे॒वाः ।

अथा॒ब्रवी॑दृ॒चमि॑न्द्रो ह॒नि॒थ्यन्त॑स॒खे वि॒ष्णो वि॒तरं॑ वि क्र॒मस्व ॥११॥

उ॒त । मा॒ता । म॒हिषं॑ । अ॒नु । अ॒वेन॑त् । अ॒मी इति॑ । त्वा॑ । ज॒हति॑ । पु॒त्र । दे॒वाः ।

अथ॑ । अ॒ब्रवी॑त् । वृ॒चं । इ॒न्द्रः । ह॒नि॒थ्यन् । स॒खे । वि॒ष्णो इति॑ । वि॒तरं॑ । वि॒क्रम॑स्व ॥११॥

उतापि च हे मदीय पुत्रेद्रं अमी वह्यादयो देवास्त्वा त्वां जहति । त्यजति । इत्युक्तवतींद्रस्य मातादितिरिंद्रं महिषं महांतं । महिष इति महन्नामैतत् । अन्ववेनत् । अयाचत । अथानंतरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृचं हनिथ्यन् हंतुमिच्छन् वितरं वि क्रमस्व । अतिपराक्रमी भवेतींद्रो विष्णुमब्रवीत् । उवाच ॥

क॒स्ते मा॒तरं॑ वि॒धवा॑मचक्र॒क्ष्युं क॒स्त्वाम॑जिघांस॒च्चरं॑तं ।

क॒स्ते दे॒वो अ॒धि मा॒डीक॑ आ॒सीद्य॑न्प्राक्षि॒णाः पि॒तरं॑ पाद॒गृह्य॑ ॥१२॥

कः । ते । मा॒तरं॑ । वि॒धवा॑ । अ॒चक्र॑त् । श॒युं । कः । त्वां । अ॒जिघा॑सत् । च॒रं॑तं ।

कः । ते । दे॒वः । अ॒धि । मा॒डीके॑ । आ॒सीत् । यत् । प्र॒ । अ॒क्षि॒णाः । पि॒तरं॑ । पाद॒गृह्य॑ ॥१२॥

हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात्पितुः सकाशाज्जनिष्यमाणाङ्गीतस्त्वं त्वदीयं पितरं पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः । प्रक्षेपणावधीः । तस्मात्कारणान्ते त्वत्तोऽन्यः को देवो मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितृवधेन पतिरहितामचक्रत् । अकरोत् । कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरंतं जाग्रतं वा त्वामजिघांसत् । हंतुमिच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः को देवो माडीके प्रजानां मुखकरणेऽधि अधिक आसीत् । अयमर्थ ऋक्सामे वै देवेभ्य इत्यनुवाके यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायदित्यादिब्राह्मणेन । तै० सं० ६. १. ३. ६. । तैत्तिरीयकैर्वैजुधा प्रपंचितः ॥

अ॒वर्त्या॑ शु॒न आ॒चाणि॑ पे॒चे न॑ दे॒वेषु॑ वि॒विदे॑ म॒र्दितारं॑ ।

अ॒पश्यं॑ जा॒याम॑म॒हीय॑माना॒मधा॑ मे श्ये॒नो म॒ध्वा ज॑भार ॥१३॥

अ॒वर्त्या॑ । शु॒नः । आ॒चाणि॑ । पे॒चे । न॑ । दे॒वेषु॑ । वि॒विदे॑ । म॒र्दितारं॑ ।

अ॒पश्यं॑ । जा॒यां । अ॒मही॑यमानां । अ॒ध । मे । श्ये॒नः । म॒धु । आ॑ । ज॒भार॑ ॥१३॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निंद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहमवर्त्या जीवनोपायराहित्येन शुनः शुनकसंबन्धीन्यांचाणि पुरीतंति पेचे । अपश्यं । देवेषु द्योतमानेषु वह्यादिषु मध्य इंद्रादन्यं मर्दितारं सुखयितारं न विविदे । न लेभे । किंच जायां स्वकीयां भार्याममहीयमानामस्त्राघनीयामपश्यं । अद्राचं । अध अथानंतरं श्वेनः श्वेनवच्छीघ्रगामींद्रो मे मह्यं मधु मधुरोपेतमुदकमा जभार । आजहार ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके पंचमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले द्वितीयानुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । एवा त्वामिन्द्रेति कादशचं नवमं सूक्तं । तस्य मंडलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । एवैकादशेति ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूच्यते हि । एवा त्वामिन्द्रोऽस्तु पु णः सुमना उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥ पुष्याभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तं तत्स्थानि त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । एवा त्वामिन्द्र यन्न इंद्रः । आ० ७. ५. । इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुभे रोदसी वृद्धमृष्वं निरेकमिदृणते वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वां । इंद्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महां । उभे इति । रोदसी इति । वृद्धं । ऋष्वं । निः । एकं । इत् । वृणते । वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

अत्रास्मिन्यच्चे वज्रिन् हे वज्रवज्रिन्द्र सुहवासः सुहवाः शोभनाढ्याना ऊमा रचका विश्वे देवासः सर्वे देवा उभे रोदसी द्यावापृथिव्या च एवैवमुक्तप्रकरणे स्तूयमानं महां महान्तं प्रभूतं वृद्धं गृणीः प्रवृद्धमृष्वं दर्शनीयं त्वामेकमिदमेव वृत्रहत्ये वृत्रहननार्थं निर्वृणते । निःशेषेण संभजते ॥

अवांसृजंत जिब्रयो न देवा भुवः सम्राट्तिद्र सत्ययोनिः ।

अहन्निहिं परिशयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असृजंत । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । संऽराट् । इंद्र । सत्यऽयोनिः ।

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वऽधेनाः ॥ २ ॥

हे इंद्र देवास्त्वां जिब्रयो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिवावाहजंत । असुरवधार्थं प्रेरयन् । ततो हे इंद्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरो भुवः । अभवः । अर्ण उदकं लब्धीकृत्य परिशयानं परितः समन्ताच्छयनं कुर्वंतमहिं वृत्रासुरमहन् । अवधीः । विश्वधेना विश्वस्य प्रीणयि-
त्रीवर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः प्रारदः । प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इंद्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृणुवंतं वियंतमबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृणुवंतं । विऽयंतं । अबुध्यं । अबुध्यमानं । सुषुपानं । इंद्र ।

सप्त । प्रति । प्रऽवतः । आऽशयानं । अहिं । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमतृणुवंतं भोगेष्वतृणुवंतं वियतं शिथिलांगमबुध्यं दुर्विज्ञानमबुध्यमानं किमप्यजानंतं सुषुपाणं सप्त सर्पणस्वभावाः प्रवतोऽपः प्रत्याशयानमावृत्य तिष्ठंतमहिं वृत्रमपर्वन् अपर्वणि पीर्यामास्तां वज्रेण वि

रिणाः । अरिणाः । विशिषेण हतवानसि । पीर्णमासां वृत्रवधस्त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके घृति वा एनं पीर्णमास
आमावास्यायां प्याययंतीति तैत्तिरीयेऽप्युक्तः । तै० सं० २. ५. २. ५. ॥

अक्षोदयच्छर्वसा क्षामं बुध्नं वार्षं वातस्तविषीभिरिंद्रः ।

दृहान्यौभ्रादुश्मान् ओजोऽवाभिनत्कुभः पर्वतानां ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शर्वसा । क्षामं । बुध्नं । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इंद्रः ।

दृहानि । औभ्रात् । उश्मानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुभः । पर्वतानां ॥ ४ ॥

इंद्रः परमेश्वर्ययुक्तः शर्वसा बलेन बुध्नमंतरिक्षं क्षाम क्षीणोदकमक्षोदयत् । संपिपेष । तत्र दृष्टान्तः ।
वातो वायुस्तविषीभिर्वलैर्वानं उदकमिव तद्वत् । किंच ओजो बलमुश्मानः कामयमान इंद्रो दृहानि दृढानि
स्थिराण्यध्वास्थौभ्रात् । अभांक्षीत् । तथा पर्वतानां गिरीणां कुभः पक्षानवाभिनत् । अत्यंतमभेत्सीत् ॥

अभि प्र ददुर्जनयो न गर्भं रथा इव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उज्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । ददुः । जनयः । न । गर्भं । रथाः । इव । प्र । ययुः । साकं । अद्रयः ।

अतर्पयः । विऽसृतः । उज्जः । ऊर्मीन् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इंद्र । सिंधून् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वामद्रयो मरुतो जनयो जनन्यो गर्भं न पुत्रमिवाभि प्र ददुः । अभिजग्मुः । किंच रथा इव
रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्र ययुः । प्रकर्षेणायासिपुः । हे इंद्र त्वं विसृतो विसर-
णशीला नदीरतर्पयः । अज्झिरपूरयः । तथोर्मिन्निघानुज्जः । अवधीः । तथा त्वं वृतान्वृत्रेणावृतान् सिंधून्पयो
रिणाः । प्रेरयः ॥ ॥ ५ ॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरंती ।

अरमयो नमसैजदणैः सुतरणाँ अकृणोरिंद्र सिंधून् ॥ ६ ॥

त्वं । महीं । अवनिं । विश्वधेनां । तुर्वीतये । वय्याय । क्षरंतीं ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अणैः । सुऽतरणान् । अकृणोः । इंद्र । सिंधून् ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय वय्यनाम्ने च
क्षरंतीमभीष्टान् कामान्द्रुहतीमवनिं भूमिं नमसन्निनैजदेजता चलतारणोऽर्णसोदकेन चारमयः । रमयसि ।
इंद्रः पृथिवीमन्नोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं सिंधून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णान्यकृणोः ।
अकार्षीः ॥

प्रायुवो नभन्वोऽन वक्त्रा ध्वसा अपिन्वद्युवतीर्चतज्ञाः ।

धन्वान्यज्ज्ञाँ अपृणक्तृषाणाँ अधोगिंद्रः स्तर्योऽदंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अयुवः । नभन्वः । न । वक्त्राः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । ऋतज्ञाः ।

धन्वानि । अज्ज्ञान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इंद्रः । स्तर्यैः । दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

इंद्रो नभन्वः शत्रूणां हिंसिका वक्त्रा न सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वंसिका युवतीरङ्गिर्मिश्रिता ऋतज्ञा
ऋतस्याज्ञस्य जनयिषीरयुवः । अयुष इति नदीनामैतत् । अयगामिनीर्नदीः प्रापिन्वत् । प्रकर्षेणापूरयत् ।

तथा धन्वानि निर्जलानुव्रतान्देशांश्च वृष्यापुणक् । अपूरयत् । तथाज्जाम्नागस्य गंतून् तुषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषानपुणक् । अपूरयत् । किंच इंद्रो दंसुपत्नीः । दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः सूर्यः सरीर्निवृत्तप्रसवा गा अधोक् । अधुचत् । इंद्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखान्निश्चप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकरित्यर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गूर्ता वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वधानाः सीरा इंद्रः सवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गूर्ताः । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिंधून् ।

परिऽस्थिताः । अतृणत् । द्वधानाः । सीराः । इंद्रः । सवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

वृचं वृचाख्यमसुरं जघन्वान्हतवानिंद्रो गूर्तास्तमिस्रया गीर्षाः पूर्वोर्बद्धीरुषसः शरदश्च संवत्सरांश्च व्यसृजत् । विशेषेण ससृज । तथा सिंधून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् । किंच इंद्रः परिष्ठिता मेघेषु परितः स्थिता बद्धधाना वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीरा नदीः । सीरा इति नदीनामेतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण सवितवे सवितुं गमनार्थमतृणत् । अविध्यत् ॥

वस्मीभिः पुत्रमयुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।

व्यं धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरंत पर्व ॥ ९ ॥

वस्मीभिः । पुत्रं । अयुवः । अदानं । निऽवेशनात् । हरिऽवः । आ । जभर्थ ।

वि । अंधः । अख्यत् । अहिं । आऽदानः । निः । भूत् । उखऽछित् । सं । अरंत । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवो हरिसंज्ञकाश्चोपेतेंद्र त्वं वस्मीभिरुपजिह्विकाभिरदानमयमानमयुवः । अयू नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनाद्वस्मीकाख्यात्स्थानादा जभर्थ । आहतवानसि । आददान इंद्रेणाह्रियमाणोऽयुवः पुत्रो ऽंधः पूर्वमंधः सन् अहिं सर्पं व्यख्यत् । विशेषेणापश्यत् । ततो निर्भूत् । वस्मीकान्निर्गतोऽभूत् । उखच्छित्समीकाख्याया उखायाश्चेदकानि पर्व पर्वारण्यस्य सर्वाण्यंगानां शिथिलानि पर्वारिण समरंत । समगच्छंत । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतान्ययुवः पुत्रस्य पर्वारिणीद्वेण समधीयतेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धाँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृष्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेधीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथाऽयथा । वृष्यानि । स्वऽगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेधीः ॥ १० ॥

हे राजन्नाजमनेंद्र वृष्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुन्नीर्णानि नर्या नर्याणि मनुष्यहितान्यपांसि त्वत्संबंधीनि कर्माणि यथायथाविवेधीर्ब्राम्होः । अकार्षीरिति यावत् । तथातथा हे विप्र प्राज्ञेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वे जानतस्ते त्वत्संबंधीनि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणाविद्वान् आ समंताज्जानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानि कर्माणि प्र प्रकर्षेणाह । ब्रवीति ॥

नू द्युत इंद्र नू गृणान इधं जरिचे नद्योऽन पौपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नथ्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इधं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम् । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ह्यभिभिः संस्तुतो नु क्षिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानस्त्वमिषमन्नं जरिचे स्तोत्रे मह्यं नद्यो नाङ्गिर्नदीरिव पीपेः । प्यायय । प्रवृद्धं कुरु । हे हरिवो हरिसंज्ञकाद्योपेतेंद्र ते तुभ्यं नय्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवंतो वयं धिया प्रज्ञारूपया सुत्या सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास्म ॥ ॥ २ ॥

आ न इंद्र इत्येकादशर्चं दशमं मूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्टुभमैन्द्रं । आ न इत्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिन्नबषड-हयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्य एतन्निविद्वानीयं । सूचितं च । आ न इंद्र इति निष्केवल्यं । आ० ७. ५. इति ॥ महाव्रतेऽप्येतत्संपातमूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं च । आ न इंद्रो दूरादा न आसादिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

आ न इंद्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुयः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इंद्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिऽकृत् । अवसे । यासत् । उयः ।

ओजिष्ठेभिः । नृऽपतिः । वज्रऽबाहुः । संऽगे । समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

अभिष्टिकृद्वजमानसंबन्धनामभीष्टानां कर्तव्यस्तेजस्वीन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दूरादा यासत् । आयातु । आगच्छतु । अपि च आसादासन्नादंतिकाच्च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यासत् । आयातु । कीदृशः । समत्सु संयामेषु संगे शत्रुभिः संयोगे सति पृतन्यून शत्रून् तुर्वणिर्हिसन् वज्रबाहुर्वज्रहस्तो नृपतिर्वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालक ओजिष्ठेभिरतिशयेन तेजस्विभिर्महद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इंद्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इंद्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मघऽवा । विऽरप्शी । इमं । यज्ञं । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

अवाचीनोऽस्मदभिमुख इंद्रोऽवसेऽस्मदीयाय रक्षणाय राधसे च धनाय च नोऽच्छास्मानभि लक्ष्मीकृत्य हरिभिरश्वैः सहा यातु । आगच्छतु । किंच वज्री वज्रवाक्मघवा धनवान्विरप्शी महान् । विरप्शीति महत्तामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो वृष्टिभिरसुरादिभिः सह नोऽस्माकं वाजसातौ युद्धे प्राप्ति सतीममस्मदीयं यज्ञ-मनूद्भिश्च तिष्ठाति । तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सन्निष्यसि क्रतुं नः ।

अग्नीव वज्रिन्सन्तये धनानां त्वया वयमर्ये आजिं जयेम ॥ ३ ॥

इमं । यज्ञं । त्वं । अस्माकं । इंद्र । पुरः । दधत् । सन्निष्यसि । क्रतुं । नः ।

अग्नीऽइव । वज्रिन् । सन्तये । धनानां । त्वया । वयं । अर्यः । आजिं । जयेम ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मान्पुरो दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् अस्माकं क्रतुं क्रियमाणमिमं यज्ञं सन्निष्यसि । संभजिष्यसि । अपि च अग्नीव मृगयुर्मृगानिव हे वज्रिन् वज्रवस्त्रिन्द्र त्वयार्योऽरयः स्तोतारो वयं धनानां पश्चादिधनानां समये लाभायजिं शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं जयेम । संजीयास्म ॥

अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योशनुषु ण इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च । उशनुषु णः सुमना उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

उशनुषु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्रं प्रतिभृतस्य मध्वः समंधसा ममदः पृष्येन ॥४॥

उशन् । ऊं इति । सु । नः । सुसमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुसुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सं । अंधसा । ममदः । पृष्येन ॥४॥

हे स्वधावोऽन्नवन्निद्रं सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वमुपाके समीपे नोऽस्मानुशनुषु सु अत्यंतं कामयमानः सन् सुषुतस्य सुषुभिषुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मध्वो मादकं सोमस्य सोमं नु क्षिप्रमेव पाः । पिव । पृष्येन । पृष्यशब्देन माध्यंदिनसवन उन्नातृभिरुत्तीयमानं स्तोत्रमुच्यते । तत्संबंधिनांधसा पीतेन सोमेन सं ममदः । प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्णे ऋषिभिर्नर्वेभिर्वृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्त्रि पुरुहूतमिन्द्रं ॥५॥

वि । यः । ररप्णे । ऋषिऽभिः । नर्वेभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषां । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्त्रि । पुरुहूतं । इन्द्रं ॥५॥

पक्कः पक्कफलो वृक्षो न वृक्ष इव । अत्र खणिशब्दोऽकुशवाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते । खण्य आयुधकुशलो जेता न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव यो नवेभिर्नर्वेनूतनेऽर्द्धेभिर्वि ररप्णे । विविधं स्तूयते । स्तोताहं पुरुहूतं बह्मभिराहृतं तमिन्द्रमच्छाभि लक्ष्मीकृत्य विवक्त्रि । विशेषेण वक्त्रि । स्त्रीमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि मन्यमानो मदीयेयं योषिदित्यभिजानन्मर्यो मर्त्यो योषां न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ३॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदता वज्रं स्थविरं न भीम उन्नेव कोशं वसुना न्यूष्टं ॥६॥

गिरिः । न । यः । स्वतवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आदता । वज्रं । स्थविरं । न । भीमः । उन्नाऽइव । कोशं । वसुना । निऽन्यूष्टं ॥६॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्ध ऋष्वो महान् । ऋष्व इति महत्ताम महत् ब्रध्न ऋष्व इति तन्नाममु पाठात् । उग्र ओजस्वी य इन्द्रः सहसे शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नो भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्र उन्नेव कोशमुदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यूष्टं निगतं स्थविरं वृहद्वज्रं न वज्रं च । नेति चार्थः । आदता । आदृतवानासीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्वावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः ॥७॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषां । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽववृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यं । दद्धि । पुरुहूत । रायः ॥७॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चिज्जनुषा जन्मना स्वत एव नु सत्यं वर्ता वारयिता नास्ति । राधसो यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मघस्य स्वया दीयमानस्य धनस्यामरीता कश्चिदपि नाशयिता नास्ति हे तविषीवो बलवन्नुग्र

तेजस्विन् हे पुरुषत बज्रभिराहतेंद्र उद्वृषाणोऽभीष्टान् कामान्वर्षकस्त्वं रायः पश्चादिधनान्यसभ्यं सोतृभ्यो दधि । देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनां ।

शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरि ॥ ८ ॥

ईक्षे रायः । क्षयस्य । चर्षणीनां । उत । व्रजं । अपऽवर्ता । असि । गोनां ।

शिक्षाऽनरः । संऽइथेषु । प्रहाऽवान् । वस्वः । राशिं । अभिऽनेता । असि । भूरि ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं चर्षणीनां प्रजानां रायो धनस्य चयस्य गृहस्य चने । ईचसे । उतापि च गोनां गवां व्रजं समूहमपवर्तापवारकोऽसि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इंद्र शिक्षानरः शिष्या नेता प्रज्ञानां शासकः समिथेषु युद्धेषु प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं भूरि प्रभूतं वस्वो धनस्य राशिं समूहमभिनेतासि । प्रापयिता च भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चितृष्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाशुषे । विऽचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणं । जरित्रे ॥ ९ ॥

शचिष्ठोऽतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिंगव्यत्ययः । तत् स इंद्रः कया शच्या कया प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञा-
नामैतत् । शृण्वे । श्रूयते । ऋष्वो महाभिद्रो मुञ्ज मुञ्जर्यया प्रज्ञया का चित् कानिचित्कर्माणि कृणोति ।
करोति । स इंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय पुरु भूयिष्ठमंहः पापं विचयिष्ठोऽतिशयेन नाशको भवति ।
अथापि च जरित्रे स्तोत्रे द्रविणं पश्चादिधनं दधाति । ददाति ॥

मा नो मधीरा भरा दृडि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ने ।

नये देणे शस्ते अस्मिन्त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवंतः ॥ १० ॥

मा । नः । मधीः । आ । भर । दृडि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नये । देणे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयं । इंद्र । स्तुवंतः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मात्मा मधीः । मा हिंसीः । किंतु त्वमा भर । पोषको भव । हे इंद्र ते त्वदीयं भूरि बहूपि
यद्वनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दातवे दातुं । प्र भवतीति शेषः । नोऽसभ्यं तद्वनमाहृत्य दधि । देहि ।
हे इंद्र त्वां स्तुवंतो वयमस्मिन्नुक्थेऽस्मिन्निकेवल्ल्याशस्ते ते त्वदर्थं नये नूतने शस्ते प्रशस्ते देणे दातवे हविषि
निमित्तभूते सति प्र ब्रवाम । प्रकीर्णं त्वां वदाम ॥

नू द्रुत इंद्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ४ ॥

आ यात्विन्द्र इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रं । आ यात्वित्यनुक्रांतं ॥ पृष्ठाभिप्लवष-
डहयोः प्रथमेऽहन्येतन्निविद्वानीयं । सूचितं च । आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयं । आ० ७. ५. । इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उषं न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न सचमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उषं । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । सचं । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

स इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाद्योपा यातु । उपागच्छतु । य इन्द्र इहास्मिन्ने स्तुतः । शूरो विक्रांतो
ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः सधमादस्तु । अस्माभिः सह मावन् भवतु । यस्मिन्द्रस्य तविषीस्तविष्यो बलानि पूर्वीः
पूर्वी बह्वनि । संतीति शेषः । यस्मिन्द्रो द्यौर्न द्योतमानः सूर्य इवाभिभूति परकीयं बलमभिभावकं सचं स्वकीयं
बलं तेजो वा पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वेण संबंधः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्यानि तुविद्युमस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदथ्योऽन सम्राट् साह्यै तरुचो अभ्यस्ति कृषीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्यानि । तुविऽद्युमस्य । तुविऽराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । संऽराट् । सह्यै । तरुचः । अभि । अस्ति । कृषीः ॥ २ ॥

तुविद्युमस्य बह्वकीर्तितुविराधसो वज्रधनस्य तस्येत्तस्मिन्द्रस्यैव वृष्यानि बलभूतान् नृन् नेतृन्मरुतो हे
स्तोतारो यूयमिहास्मिन्ने स्तवथ । स्तुत । साह्यै शत्रुनभिभावकसहचोऽस्मानापश्यन्तारको यस्मिन्द्रस्य
क्रतुः कर्म कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजा अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टांतः । विदथ्यो न सम्राट् । विदथाह्यै न
यसाह्यैः सम्राट् सकललोकानामधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्यानीति पूर्वेण संबंधः ॥

आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मधू समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान्परावतो वा सदर्नादुतस्य ॥ ३ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मधू । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

स्वऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् । पराऽवतः । वा । सदर्नात् । अतस्य ॥ ३ ॥

मरुत्वान्मरुद्भिः सहित इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दिवः स्वर्गलोकादा यातु । आगच्छतु । पृथिव्या
भूलोकाच्च मधु शीघ्रमा यातु । उत वा अथवा समुद्रादंतरिक्षलोकाश्चायातु । समुद्र इत्यंतरिक्षनाम सगरः
समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । अथवा पुरीषाबुदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम मधु पुरीषं पिप्पल-
मिति तन्नामसु पाठात् । स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्मात्लोकादायातु । परावतो वा दूराद्वायातु ।
अतस्योदकस्य सदर्नात्स्थानान्नेघलोकाद्वायातु ॥

स्पूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमु एवाम विदथेष्विन्द्रं ।

यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णया नयति वस्यो अच्छ ॥ ४ ॥

स्पूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तं । ऊं इति । स्त्वाम् । विदथेषु । इन्द्रं ।

यः । वायुना । जयति । गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुऽया । नयति । वस्यः । अच्छ ॥ ४ ॥

य इन्द्रः खूरस्य खूलस्य बृहतो महतो रायो धनस्त्रे ईष्टे विदधेषु यज्ञेषु । विदध इति यज्ञनामैतत् । तमिन्द्रसु तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः स्तवाम । य इन्द्रो वायुना प्राणरूपेण बलेन गोमतीषु सेनासु जयति शत्रून्विजयति । धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतृन्वस्यो वसीयः श्रेष्ठं पश्चादिधनमच्छाभिं प्रणयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामिति पूर्वेण संबंधः ॥

उप॒ यो नमो॑ नम॑सि स्त॒भाय॑न्निर्यति॒ वाचं॑ ज॒नय॑न्यज॒ग्ध्ये ।

ऋ॒ज॒सानः॑ पु॒रु॒वार॑ उ॒क्थैरे॑न्द्रं कृ॒ण्वीत॑ स॒दनेषु॑ होता ॥ ५ ॥

उप॒ यः । यः । नमः॑ । नम॑सि । स्त॒भा॒यन् । इ॒र्यति॑ । वाचं॑ । ज॒नय॑न् । यज॒ग्ध्ये ।

ऋ॒ज॒सानः॑ । पु॒रु॒ऽवारः॑ । उ॒क्थैः । आ । इ॒न्द्रं । कृ॒ण्वीत॑ । स॒दनेषु॑ । होता ॥ ५ ॥

उप स्तभायन् लोकानुपसंभयन् यजग्ध्ये यष्टुं वाचं गर्जितलक्षणां वाचं जनयन् प्रजनयन् ऋजसानः प्रसाध्यमानः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः । उक्थैः शस्त्रलक्षणीः स्तोत्रैः पुरवारो वज्रभिः संभजनीयो य इन्द्रो नमसि । नम इत्यज्ञनामैतत् । यजमानैर्दत्ते हविषि नमो यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमन्नमियति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तुष्टः सन् वृष्टिद्वारात् प्रयच्छति तेन चान्नं पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयो होता सद्नेषु यज्ञगृहेषु तमिन्द्रमा कृण्वीत । अभिमुखीकरोतु ॥ ५ ॥

धि॒षा यदि॑ धि॒षण्य॑तः सर॒ण्यान्स॑द॒तो अ॒द्रि॒मौशि॑जस्य गोहे ।

आ दुरो॒षाः पा॒स्त्यस्य॑ होता॒ यो नो॑ म॒हान्सं॑वर॒णेषु॑ वहिः ॥ ६ ॥

धि॒षा । यदि॑ । धि॒षण्य॑तः । सर॒ण्यान् । स॑द॒तः । अ॒द्रि॒म् । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ ।

आ । दुरो॒षाः । पा॒स्त्यस्य॑ । होता॑ । यः । नः । म॒हान् । सं॑ऽवर॒णेषु॑ । वहिः॑ ॥ ६ ॥

धिषण्यतो धिषणांमिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्त औशिजस्य । औशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्धौशिजो यजमानः । तस्य गोहे गृहे सद्तो निषीदतो जना अद्रिः । आदृणाति शत्रून्विरिन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्वा यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्र आ यातु । नोऽस्माकं संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधिषु वहिर्वोढा पास्त्यस्य पस्त्ये गृहे वसता यजमानेन होताङ्गाता दुरोषा दुस्तरक्रोधो य इन्द्रो महान्प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

स॒त्रा यदी॑ भा॒र्वर॑स्य वृ॒ष्णः॑ सि॒षक्ति॑ शु॒ष्मः॑ स्तु॒वते॑ भरा॒य ।

गुहा॑ यदी॒मौशि॑जस्य गोहे प्र य॒ज्ञिये॑ प्राय॑से मदा॒य ॥ ७ ॥

स॒त्रा । यत् । ई॒ । भा॒र्वर॑स्य । वृ॒ष्णः॑ । सि॒षक्ति॑ । शु॒ष्मः॑ । स्तु॒वते॑ । भरा॒य ।

गुहा॑ । यत् । ई॒ । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ । प्र । यत् । धि॒ये । प्र । अ॒यसे॑ । मदा॒य ॥ ७ ॥

भार्वरस्य । भार्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य संबंधी ईमेष शुष्मो बलं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं सिषक्तिं सेवत इति यत्तत्सत्त्वा सत्यमेव । ईमेतद्वलमौशिजस्य यजमानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये प्र भवतीति यत्तत्सत्त्वं । यजमानस्य गोहे गृहे धिये कर्मणे प्र भवतीति यत्तत्सत्त्वं । अयसे गमनाय कामानां प्राप्तये मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्त्वं । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा पालयतीत्यर्थः ॥

वि य॒ह्वरा॑सि पर्व॑तस्य वृ॒क्षे प॒योभि॑र्जि॒न्वे अ॒पां ज॒वांसि॑ ।

वि॒द॒क्षी॒रस्य॑ गव॒यस्य॑ गोहे यदी॒ वाजा॑य सु॒ध्यो॒ऽवह॑न्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृखे । पयःऽभिः । जिन्वे । अ॒पां । जवांसि ।
वि॒दत् । गौर॑स्य । ग॒व॒य॒स्य । गो॒हे । यदि॑ । वा॒जा॒य । सु॒ऽध्यः । वह॑न्ति ॥ ८ ॥

इंद्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृखे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपामुदकानां जवांसि
वेगान्पयोभिर्जलेर्जिन्वे प्यायतीति यत् । यदि यदा मुध्यः शोभनकर्माणो यजमाना वाजायान्नाय वहन्ति
इंद्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमुगस्य गवयस्य गवयमुगस्य च विदत् ती द्वौ प्रशू लभत इति
यत् । तत्सर्वं सचेति पूर्वेण संबंधः ॥

अभ्युदयेष्टाविंद्रस्य प्रदातुर्भद्रा ते हस्तेति याज्या । सूचितं च । दीर्घस्ते अस्त्वंकुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत
पाणी । आ० ३. १३. । इति ॥

भ॒द्रा ते॒ ह॒स्ता सु॒कृ॒तो॒त पा॒णी प्र॒यं॒ता॒रा स्तु॒व॒ते रा॒ध इ॒ंद्र ।

का ते॒ नि॒ष॒त्तिः किमु॒ नो म॑म॒त्ति किं नो॒दु॒दु ह॒र्ष॒से दा॒त॒वा उं ॥ ९ ॥

भ॒द्रा । ते॒ । ह॒स्ता । सु॒कृ॒ता । उ॒त । पा॒णी इति॑ । प्र॒ऽयं॒ता॒रा । स्तु॒व॒ते । रा॒धः । इ॒ंद्र ।

का । ते॒ । नि॒ऽस॒त्तिः । किं । उं इति॑ । नो इति॑ । म॒म॒त्ति । किं । न । उ॒त्ऽउ॒त् ।

उं इति॑ । ह॒र्ष॒से । दा॒त॒वै । उं इति॑ ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते त्वदीया भद्रा भद्रौ कल्याणी हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृती शोभनकर्माणौ भवतः । उतापि च
पाणी त्वदीया हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधो धनं प्रयंतारा प्रयंतारी प्रदातारौ भवतः । हे इंद्र ते
त्वदीया निषत्तिर्निषदनं स्थितिः का । त्वमस्मान् किमु किमर्थं नो ममत्ति । न मादयसि । किमुदुदु किमर्थमेव
दातवा अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे । हृष्टो न भवसि ॥

इंद्रस्य वार्ध्नस्य पशविव वस्व इति हविषो याज्या । सूचितं च । एवा वस्व इंद्रः सत्यः सम्राड्वाक्म-
दंष्ट्यवचितनानि । आ० ३. ८. । इति ॥

ए॒वा व॒स्व इ॒ंद्रः स॒त्यः स॒म्रा॒डु॒ता वृ॒चं व॒रि॒वः पू॒र॒वै कः ।

पु॒रु॒ष्टु॒त॒ क्र॒त्वा नः॒ श॒ग्धि रा॒यो भ॒क्षी॒य ते॒ऽव॒सो दै॒व्य॒स्य ॥ १० ॥

ए॒व । व॒स्वः । इ॒ंद्रः । स॒त्यः । सं॒ऽरा॒ट् । हं॒ता । वृ॒चं । व॒रि॒वः । पू॒र॒वै । क॒रि॒ति कः ।

पु॒रु॒ऽस्तु॒त । क्र॒त्वा । नः॒ । श॒ग्धि । रा॒यः । भ॒क्षी॒य । ते॒ । अ॒व॒सः । दै॒व्य॒स्य ॥ १० ॥

एवेवमुक्तप्रकरणे स्तूयमानः सत्यः सत्यवान्वस्वो धनस्य सम्राडीश्वरो वृचं वृचनामानमसुरं हंता हिंसि-
तेंद्रः पूरवे मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं कः । करोति । ददातीत्यर्थः । क्रत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुष्टुत
वज्रभिर्यजमानैः स्तुतेंद्र त्वं नोऽस्मभ्यं रायो धनानि शग्धि । देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबंधिनो
ऽवसोऽन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं भक्षीय । अहं भजेय ॥

नू॒ षु॒त इ॒ंद्र नू॒ गृ॒णान॒ इषं॑ ज॒रि॒चे न॒द्यो॒ऽन पी॒पेः ।

अ॒का॒रि ते॒ ह॒रि॒वो ब्र॒ह्म न॒व्यं धि॒या स्या॑म॒ रथ्यः॑ स॒दा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इ॒ंद्र । नु॒ । गृ॒णानः॑ । इषं॑ । ज॒रि॒चे । न॒द्यः । न । पी॒पे॒रि॒ति पी॒पेः ।

अ॒का॒रि । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॑ । ब्र॒ह्म । न॒व्यं । धि॒या । स्या॑म॒ । रथ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तच्च तृतीयानुवाक एकादश सूक्तानि । तच्च यत्त इन्द्र इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । यत्त इत्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिन्नवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपात-सूक्तं । सूचितं च । एवा त्वामिन्द्र यत्त इन्द्रः । आ० ७. ५. इति ॥

यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रति ॥१॥

यत् नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि । तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमं । मघवा । सोमं । उक्था । यः । अश्मानं । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥१॥

इन्द्रो नोऽस्मदीयं यद्विर्लक्षणान्नादिकं जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि कामयते महान् प्रभुतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थे । ब्रह्म चित् हविर्लक्षणपुरोडाशादिकमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोम-मभिषुतं सोमं चोक्थोक्त्यानि शस्त्राणि चेत्येवंभूतं तद्वह्नादिचतुष्टयमा करति । आकरोतु । स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अचारमशब्दो वज्रवाची । अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तो य इन्द्र एति आगच्छति । स इन्द्रः स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

वृषा वृषंधिं चतुरश्रिमस्यन्नुयो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाणं ऊर्णां यस्याः पर्वणि सख्याय विव्ये ॥२॥

वृषा । वृषंधिं । चतुःश्रिं । अस्यन् । उयः । बाहुभ्यां । नृतमः । शचीवान् ।

श्रिये । परुष्णीं । उषमाणः । ऊर्णां । यस्याः । पर्वणि । सख्याय । विव्ये ॥२॥

वृषा कामानां वर्षिता वृषंधिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वतं चतुरश्रिं चतस्रभिरश्रिभिर्धाराभिरुपेतं वज्रं बाहुभ्यां हस्ताभ्यामस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उय उन्नूणं बलो नृतमः नेतुतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्र ऊर्णामाच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिय आश्रयणार्थमुषमाणः सेवमानो भवति । यस्या नद्याः पर्वणि भिन्नान्देशान् सख्याय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजैर्भिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्णोरुशंतं द्यामर्मेन रेजयत्प्र भूमं ॥३॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजैर्भिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रं । बाह्णोः । उशंतं । द्यां । अर्मेन । रेजयत् । प्र । भूमं ॥३॥

देवो दीप्यमानो देवतमो दातुतमो जायमान उत्पद्यमानो य इन्द्रो महो महद्भिर्वाजैर्भिर्महद्भिः शुष्मैर्बलैश्च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रो बाह्णोर्हस्तयोर्दशंतं कामयमानं वज्रं दधानो धारयन् अर्मेन बलेन द्यां शुलोकं च भूम भूलोकं च प्र रेजयत् । प्रक्षेपयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीद्यौर्ऋष्वाज्जनिमन्नेजत क्षाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवंत वाताः ॥४॥

विश्वा । रोधांसि । प्रवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृवत् । परिज्मन् । नोनुवंत । वाताः ॥४॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधःशब्देनोन्नतप्रदेशा उच्यते । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्वो बह्वनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौर्लोकश्च आः पृथिवी च जनिमन्त्रिन्द्रस्य जन्मनि सत्यृष्वान्महतो ऽस्मादिन्द्राद्विजत । अरेजंत । अकंपंत । किंच शुष्मी बलवानिन्द्रो गीर्गंतुः सूर्यस्य मातरा मातरौ मातापितृभृतौ द्यावापृथिव्या च । आ इति चार्थः । आ भरति । आ समंताद्विभर्ति । नृवन्मनुष्या इव वाता इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च परिज्मन्तंरिचि नोनवंत । शब्दायते ॥

ता तू ते इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहिं वज्रेण शवसाविवेधीः ॥५॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिं । वज्रेण । शवसा । अविवेधीः ॥५॥

हे इन्द्र महतः प्रभूतस्य ते त्वदीयानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं महानि महानि भवन्ति । विश्वेष्वित्सर्वेष्वेव सर्वनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि प्रवाच्या प्रवाच्यानि स्तोतुभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानीति यत् । हे धृष्णो प्रगल्भ हे शूर विक्रांतिन्द्र दधृष्वान्यालकत्वेन लोकान्धारयन् शवसा बलेन युक्तस्त्वं धृषता धर्षकेण वज्रेणाहिं वृत्रमसुरमविवेधीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महानितीति पूर्वेण संबन्धः । अत्राविवेधीरिति वधकर्मा ॥ ॥७॥

ता तू ते सत्या तुविनुम्णा विश्वा प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊधः ।

अर्धा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिंधवो जवसा चक्रमंत ॥६॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविऽनुम्णा । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊधः ।

अर्ध । ह । त्वत् । वृषऽमनः । भियाऽनाः । प्र । सिंधवः । जवसा । चक्रमंत ॥६॥

हे तुविनुम्णाधिकबलेन्द्र ते त्वदीयानि विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं सत्या सत्यानि भवन्ति । हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्षितुस्त्वत्तो भयाद्वैनवो गाव ऊधः स्वकीयादापीनात्प्र सिस्रति । प्रकर्षेण क्षीरं चरन्ति । अधापि च हे वृषमनः कामानां वर्षणपरमनस्केन्द्र सिंधवो नयस्त्वत्त्वत्तो भियाना विभ्यत्यः सत्यो जवसा वेगेन प्र चक्रमंत ह । प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिवस्ता उ देवीरवोभिरिन्द्र स्तवंत स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यंदयध्वे ॥७॥

अत्र । अह । ते । हरिऽवः । ताः । ऊं इति । देवीः । अवःऽभिः । इन्द्र । स्तवंत । स्वसारः ।

यत् । सीं । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घा । अनु । प्रऽसितिं । स्यंदयध्वे ॥७॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा बद्धधाना वृषेण बध्यमानाः सीमनु एना नदीरुहिश्च दीर्घामत्यधिकां प्रसितिं बंधनमनु स्यंदयध्वे यथाकामं स्यंदितुं प्र मुचः । प्रकर्षेणामोचयः । हे हरिवो हरिवन्तिन्द्र अत्राहावैव मोचनविलायां ता उ ताः प्रसिद्धा एव देवीर्देव्यो द्योतमानाः स्वसारो नयः । अत्र स्वस्वशब्दो नदीवाची । अवोभिस्त्वत्कृते रक्षणेस्ते त्वां स्तवंत । स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिर्जना इन्द्रं स्तुवंतीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मद्यो न सिंधुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्यं कशुशुचानस्य यस्या अशुर्न रश्मिं तुभ्योजसं गोः ॥८॥

पिपी॒ळे । अ॒ंशुः । म॒द्यः । न । सि॒न्धुः । आ । त्वा । श॒मी । श॒श॒मा॒न॒स्य॑ । श॒क्तिः ।
अ॒स्म॒द्य॒क् । शृ॒शु॒चा॒न॒स्य॑ । य॒म्याः । आ॒शुः । न । र॒श्मिं । तु॒वि॒ऽओ॒ज॒सं । गोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र मद्यो मादयितांशुः सोमः पिपीळे । अपीडात । अभ्यसृयतेत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे । न इदानीं
सिन्धुः स्तदमानः सोमस्त्वा त्वामा यम्याः । आयच्छतु । शृशुचानस्य दीप्यमानस्य शशमानस्य सुवतः संबन्ध-
स्यगस्यदभिमुखं शमी शमनं शक्तिः सुतिकर्म चायच्छतु । तत्र दृष्टांतः । आशुः शीघ्रगामी यन्ता गीर्गंतुरस्य
तुव्योजसं वज्रबलं । दृढमित्यर्थः । रश्मिं न अश्वबंधनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अ॒स्मे वर्षि॑ष्ठा कृ॒णुहि॑ ज्येष्ठा॑ नृ॒म॒णानि॑ स॒त्रा स॒हुरे॑ सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्य॑ वृ॒त्रा सु॒ह॒नानि॑ रं॒धि ज॒हि वध॑र्व॒नुषो॑ म॒र्त्यस्य॑ ॥ ९ ॥
अ॒स्मे इति॑ । वर्षि॑ष्ठा । कृ॒णुहि॑ । ज्येष्ठा॑ । नृ॒म॒णानि॑ । स॒त्रा । स॒हुरे॑ । सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्य॑ । वृ॒त्रा । सु॒ह॒नानि॑ । रं॒धि । ज॒हि । वधः॑ । व॒नुषः॑ । म॒र्त्यस्य॑ ॥ ९ ॥

हे सङ्करे सहनशीलेन्द्र त्वं सत्रा सर्वदा सहांसि शत्रून्भिभावुकानि वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि प्रवृद्धानि ज्येष्ठा
ज्येष्ठानि प्रशस्तानि नृमणानि बलान्यस्मे अस्मभ्यं कृणुहि । कुरु । हे इंद्र त्वमस्मभ्यं सुहनानि शोभनवधानि वृत्रा
वृत्राणि शत्रून् रंधि । रंधय । वशं नय । किंच वनुषो हिंसकस्य मर्त्यस्य मरणधर्मणः शत्रोः संबन्धि वधो
हननसाधनमायुधं जहि । नाशय ॥

अ॒स्माक॑मित्नु शृ॒णुहि॑ त्वमि॑न्द्रा॒स्मभ्य॑ चि॒त्राँ उप॑ माहि॒ वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑ वि॒श्वो इ॒षणः॑ पु॒रंधी॑र॒स्माकं॑ सु॒ म॒घव॑न्बोधि॒ गो॒दाः ॥ १० ॥
अ॒स्माकं॑ । इत् । सु । शृ॒णुहि॑ । त्वं । इ॒न्द्र । अ॒स्मभ्य॑ । चि॒त्रान् । उप॑ । मा॒हि । वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑ । वि॒श्वो । इ॒षणः॑ । पु॒रंधीः॑ । अ॒स्माकं॑ । सु॒ म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि । गो॒ऽदाः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकमित्नु अस्मादीया एव स्तुतिः सु सुष्ठु शृणुहि । तथा हे इंद्र त्वं चित्रान् चायनीयानि
वाजानन्नायस्मभ्यमुप माहि । देहि । किंच अस्मभ्यं विश्वोः सर्वाः पुरंधीर्बुद्धीरिषणः । प्रेरय । अपि च हे
मघवन्धनवसिन्द्र अस्माकं गोदा गवां दाता सु सुष्ठु बोधि । भव ॥

नू॒ षुत॑ ई॒न्द्र नू॒ गृ॒णान॑ इ॒षं ज॒रि॒त्रे न॒द्यो॒ऽन॒ पी॒पेः ।
अ॒का॒रि॒ ते ह॒रि॒वो॒ ब्र॒ह्म न॒व्यं धि॒या स्या॑म॒ रथ्यः॑ स॒दा॒साः ॥ ११ ॥
नु । स्तुतः । ई॒न्द्र । नु । गृ॒णानः॑ । इ॒षं । ज॒रि॒त्रे । न॒द्यः । न । पी॒पे॒रिति॑ पी॒पेः ।
अ॒का॒रि॒ । ते । ह॒रि॒ऽवः॑ । ब्र॒ह्म । न॒व्यं । धि॒या । स्या॑म॒ । रथ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं आख्याता ॥ ८ ॥

कथा महामित्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्त्वार्यं त्रैष्टुभमिन्द्रं । ऋतस्य हीत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका
वा । तथा चानुक्रांतं । कथोपात्त्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वेति ॥ आभिलषिकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्य-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपातसूक्तं । सूचितं च । कथा महामिन्द्रः पूर्वमेव
एक इत् । आ० ७. ५. इति ॥ महाव्रते निष्केवत्य एतत् । तथैव पंचमारण्यके शीनकेन सूचितं च । कथा
महामवृधत्कस्य होतुरिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

कथा महामवृधत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अंधो ववस्व ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महं । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञं । जुषाणः । अभि । सोमं । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अंधः । ववस्वे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

महं महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं कथा कथं केन प्रकारेणावृधत् । वर्धयेत् । अस्मत्पेरिता स्मृतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रो होतुर्होमनिष्पादकस्य कस्य यजमानस्य यज्ञं यागं जुषाणः प्रीयमानः सन् अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतिरुचितक्रियाधाहारः । किंच ऊध उद्धतमतिप्रवृद्धं सोममूधः सोमलक्षणमन्नं पिबन्नास्वादयन् उशानसदेवात्तं कामयमानो जुषमाणः सेवमानश्च ऋष्वो महानिन्द्रः शुचते प्रदीप्ताय धनाय हिरण्यादिलक्षणाया । उक्तलक्षणं धनं कक्षी यजमानाय दातुं ववस्वे । वहति । पीतमेवात्तं जठरे धारयति । अनेन वाक्यद्वयेनैन्द्रस्याचिंत्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

को अस्य वीरः सधमादमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चिचं चिकिते कदूती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधमादं । आप । सं । आनंश । सुमतिभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चिचं । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य संबन्धिनं सधमादं । सह मावन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा वीरः स्तोत्राणा-
मभिवाणां वा वीरयिता कः पुमानाप । प्राप्नोति । कस्यास्येन्द्रस्य सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः
समानंश । संगच्छते । कत्कदा वास्येन्द्रस्य चिचं चायनीयं धनं चिकिते । प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि
जानातीत्यर्थः । कत्कदा वा शशमानस्य सुवतो यज्योर्यष्टयजमानस्य वृधे वर्धनायोती जत्या रक्षया
भुवत् । भवेत् ॥

कथा ऋणोति हूयमानमिन्द्रः कथा ऋखन्वसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वीरुपमातयो ह कथैनमाहुः पपुंरि जरिचे ॥ ३ ॥

कथा । ऋणोति । हूयमानं । इन्द्रः । कथा । ऋखन् । अर्वसां । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वीः । उपमातयः । ह । कथा । एनं । आहुः । पपुंरि । जरिचे ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो हूयमानमाद्भ्यन्तं स्तोतारं कथा कथं ऋणोति । स्तोत्राणि ऋखन्वस्य स्तोतुः संबन्धी-
न्यवसां रक्षणानि कथा कथं च वेद । वेत्ति । पूर्वीः पुरातनान्यस्येन्द्रस्य संबन्धीन्युपमातयो दानानि का ह ।
कानि चित् संतीति शेषः । तानि दानानि जरिचे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां पपुंरि पूरयितारमेवमिन्द्रं कथा
कथं चाहुः । वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदभि द्रविणं दीध्यानः ।

देवो भुवन्ववेदा म ऋतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजौषत् ॥ ४ ॥

कथा । सबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणं । दीध्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । ऋतानां । नमः । जगृभवान् । अभि । यत् । जुजौषत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्न्यां पीडासहितः शशमान इन्द्रविषयां क्षुतिं कुर्वन् दीध्यानः कर्मभिर्दीप्यमानो यजमानो
ऽस्त्रिंशस्य संबन्धि द्रविणं पञ्चादिधनं कथा कथमभि नशत् । अभिप्राप्नोति । नमो हविर्लक्षणमन्नं जगृभ्वान्
गृहीतवाग्निद्रो यद्यदाभि जुजोषत् मामभिसेवेत तदा देवो दीप्यमान इन्द्रो मे मदीयानामृताणां स्तोत्राणां
नवेदा अतिशयेन ज्ञाता भुवत् । भवेत् । अच निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततसे ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यं । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यं । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामं । सुऽयुजं । ततसे ॥ ५ ॥

देवो योतमान इन्द्रोऽस्या उषसो व्युष्टौ प्रभाति मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः संबन्धि सख्यं सखिकर्म
कथा कथं केन प्रकारेण कत्कदा जुजोष । सेवेत । ये स्तोतारोऽस्मिन्निद्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं काम-
नीयं हविः स्तोत्रं च ततसे वितेनिर अस्त्रिंशस्य सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतुभ्यः कथा कथं कत्कदाचित् ।
भवेदिति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

किमादमचं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किं । आत् । अमचं । सख्यं । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रं । प्र । ब्रवाम ।

श्रिये । सुऽदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रऽतमं । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्ते त्वदीयममचं शत्रुनभिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतुभ्यः किमात् किं स्वि-
त् प्र ब्रवाम । प्रकर्षणं वदेम । ते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातुकर्म च कदा नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शन-
स्यास्त्रिंशस्य संबन्धिः सर्गा उद्योगाः श्रिये सर्वेषां स्तोत्राणां श्रयसे । भवन्तीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनी-
यतमस्तथा गोर्गन्तुर्द्रव्यं चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरमेव । आ समन्तात्सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिद्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

ऋणा चिद्यत्र ऋणया न उयो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहं । जिघांसन् । ध्वरसं । अनिद्रां । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋणा । चित् । यत्र । ऋणऽयाः । नः । उयः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रो द्रुहं द्रोहं कुर्वती ध्वरसं हिंसिकामनिद्रामिन्द्रमजानती राक्षसी जिघांसन् हन्तुमिच्छन् तिग्मा
तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णान्यनीकानीकान्यायुधानि तुजसे तद्वधाय तेतिक्ते । अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । यत्र
यामुषःसु तदुपलक्षितेष्वहःखुणा चित् ऋणान्यपि नोऽस्मान्बाधन्त इति शेषः । ता उषसश्चोय उन्नर्णबल
ऋणया ऋणस्य हन्तुः । यातिर्वधकर्मा । दूरेऽज्ञाता अननुभूताः सतीर्बबाधे । अपीडयत् ॥

ऋतपेयनान्येकाहि मरुत्वतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोर्निविजानात्पुरस्तादृतस्य ह्रीत्यतदादिके द्वे ऋचौ क्रमेण
शंसनीये । सूचितं च । ऋतस्य हि शुब्धः संति पूर्वैरिति सूक्तमुखीचे । आ० ९. ७. इति ॥

ऋतस्य हि शुब्धः संति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य ह्योक्तो बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । संति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हंति ।
ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनैन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वोच्यते ॥ ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिन्यः पूर्वीर्ब्रह्मः शुरुधः आपः संति हि । भवंति खलु । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि हंति । हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी श्लोकः स्तुतिरूपा वागायोगतुर्मनुष्यस्य संबंधिनी बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ कर्णा कर्णौ ततर्द । तुणत्ति । कीदृशः श्लोकः । बुधानो बुध्यमानः शुचमानो दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृह्हा धरुणानि संति पुरुणि चंद्रा वपुषे वपूषि ।
ऋतेन दीर्घमिषणंत पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥
ऋतस्य । दृह्हा । धरुणानि । संति । पुरुणि । चंद्रा । वपुषे । वपूषि ।
ऋतेन । दीर्घं । इषणंत । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतं । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

वपुषे वपुष्मतः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी दृह्हा दृहानि धरुणानि धारकाणि पुरुणि बह्वनि चंद्रा चंद्राण्यह्लादकानि वपूषि रूपाणि संति । भवंति । ऋतेन ऋतदेवेन दीर्घमत्यधिकं पृक्षोऽन्नमिषणंत । स्तोतार इच्छंति । ऋतेन ऋतदेवेन गावो धेनव ऋतं यज्ञं दक्षिणास्तेना विवेशुः । प्रविशंति । यद्वा । गावो रश्मय ऋतमुदकमा विवेशुः ॥

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्तस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः ।
ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥
ऋतं । येमानः । ऋतं । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरऽयाः । उं इति । गव्युः ।
ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । ऋताय । धेनू इति । परमे इति ।
दुहाते इति ॥ १० ॥

ऋतमृतदेवं येमानो नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता ऋतमित् ऋतदेवमेव वनोति । संभजति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधि शुष्मो बलं तुरयास्तूर्यं गव्युः । उ इति चार्थः । जलकामस्य भवति । बङ्गले विस्तीर्णे गभीरे दुरवगहि पृथ्वी बावापृथिव्यावृताय ऋतदेवाय भवतः । धेनू ग्रीणयिञ्च्यी परमे उत्कृष्टे बावापृथिव्यावृताय ऋतदेवायैव दुहाति । दोहनं कुर्वति ॥

नू हुत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥
नु । स्तुतः । इंद्र । नू । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ १० ॥

का सुष्टुतिरित्येकादशर्षं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्धमैन्द्रं । दशम्यनुष्टुपं शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका ।
का सुष्टुतिरूपांस्तानुष्टुबिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सूनुमिंद्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत् ।

ददिर्हि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निष्पिधा नो जनासः ॥१॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सूनुं । इंद्रं । अर्वाचीनं । राधसे । आ । ववर्तत् ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधां । नः । जनासः ॥१॥

का कीदृशी सुष्टुतिः शर्वसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनमस्रदभिमुखमिंद्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनायास्त्रभ्यं धनं दातुमा ववर्तत् । आवर्तयेत् । हे जनासो जना यजमाना वीरो विक्रांती गोपतिः पश्यादिधनस्य पालकः स इंद्रो निष्पिधां निष्पेद्वृणां शत्रूणां संबन्धीनि वसूनि धनानि गृणते गृणत्राः स्तोतृभ्यो नोऽस्रभ्यं ददिर्हि । दाता खलु भवति ॥

स वृचहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इंद्रः सत्यराधाः ।

स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥२॥

सः । वृचऽहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इंद्रः । सत्यऽराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघऽवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥२॥

स इंद्रो वृचहृत्ये वृचाणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति यामन्युद्धे हव्य आह्वातव्यो भवति । स ईड्यः स्तुत्यो भवति । स इंद्रः सुष्टुतः सन् सत्यराधा यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । मघवा धनवान् स इंद्रो ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते सुष्वये सोमं सुन्वते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं । वरिव इति धननामैतत् । आ धात् । आ समंताद्दाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयंते समीके रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत चां ।

मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन्तरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥३॥

तं । इत् । नरः । वि । ह्वयंते । संऽईके । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । चां ।

मिथः । यत् । त्यागं । उभयासः । अग्मन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥३॥

नरो नेतारो मनुष्याः समीके युद्धे तमिन्नमेवेन्द्रं वि ह्वयंते । विविधमाह्वानं कुर्वते । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसस्तपसा रेचयंती यजमानास्तमेवेन्द्रं चां चातारं कृण्वत । कृण्वते । कुर्वते । यद्यदा मिथः परस्परं संगता उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रमग्मन् उपगच्छंति तदा नर उभयविधा मनुष्यास्तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पीत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति तमेवेन्द्रं चातारं कुर्वंतीति संबंधः ॥

क्रतूयंति क्षितयो योगं उयाशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

सं यद्विशोऽववृचंत युध्मा आदिन्नेम इंद्रयंते अभीके ॥४॥

क्रतुऽयंति । क्षितयः । योगे । उय । आशुषाणासः । मिथः । अर्णऽसातौ ।

सं । यत् । विशः । अववृचंत । युध्माः । आत् । इत् । नेमे । इंद्रयंते । अभीके ॥४॥

हे उयोन्नृणंबलेन्द्र आशुषाणासो व्याप्तवंतः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । अर्णसातौ सस्यादिफलसिद्धार्थमुदकलाभे निमित्ते सति मिथः परस्परं योगे संबंधे सति क्रतूयंति । क्रतूनि कर्माणीच्छंति ।

यद्यदा युध्वा योधयिज्यो विशः प्रजा अमीके युध्वे । अमीके इति संग्रामनामितत् । समववृचंत संवर्तते परस्परं संगच्छन्ते आदित् तदानीमेव नेमे केचन भाग्यवन्तो योधका इन्द्रयन्ते । युध्व इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिङ् नेम इन्द्रियं यजंत आदिपुक्तिः पुरोऽकाशं रिरिच्यात् ।

आदित्सोमो वि पपृच्यादमुष्वीनादिजुजोष वृषभं यजध्वै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियं । यजन्ते । आत् । इत् । पुक्तिः । पुरोऽकाशं । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभं । यजध्वै ॥ ५ ॥

आदित्तदानीमेव युध्वकाले नेमेऽन्ये योधा इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं यजन्ते ह । पूजयन्ति खलु । कश्चिदादिदन्तरमेव पुरोऽकाशं पिष्टरूपं हविः पुक्तिः पचन् रिरिच्यात् । इन्द्राय दद्यात् । आदिदन्तरमेव सोमोऽभिषुत-सोमो यजमानोऽमुष्वीननभिषुतसोमान्यजमानान्वि पपृच्यात् । धनैः पृथक्कुर्यात् । आदिदन्तरमेव कश्चिद्वृषभं कामानां वर्षितारमिन्द्रं यजध्वै यष्टु जुजोष । सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसा विवेनं तमित्स्खायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमं । उशते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविऽवेनं । तं । इत् । सखायं । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

यो यजमानः सोममुशते कामयमानायेत्यामुच स्वर्गलोके स्थितायेन्द्राय सुनोति अभिषवं करोति इन्द्रोऽप्यस्मै यजमानाय वरिवो धनं कृणोति । करोति । सध्रीचीनेन संगतेन मनसा प्रवर्णेन चित्तेनाविवेनं । वेनतिः कांतिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः । आत्मानं कामयमानं तमित्तमेव सुवन्तं यजमानं सखायं मित्रं समत्सु संग्रामेष्विन्द्रः कृणुते । करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जाति धानाः ।

प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दध्वृषणं शुष्ममिद्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमं । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जाति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणं । शुष्मं । इन्द्रः ॥ ७ ॥

अवास्मिन्दिक्से यो यजमान इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं सोमलक्षणमद्य सुनवत् सुगुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः पक्तीः पक्त्व्याश्च पुरोडाशादीन्यचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । उतापि च यो धाना भर्जनयोग्यान्यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाशब्दस्योभयं यवमात्रं लक्षयति । भृज्जाति भृज्जेत् भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रो मनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्योचथानि स्तोत्राणि प्रति हर्यन् प्रतिकामयमानः सन् तस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षणसमर्थं शुष्मं बलं दधत् । धारयति ॥

यदा समर्थं व्यचेदृधावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यदर्थः ।

अचिंक्रद्वृषणं पत्न्यच्छा दुरोणे आ निशितं सोममुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽमर्थं । वि । अचेत् । ऋधावा । दीर्घं । यत् । आजिं । अभि । अख्यत् । अर्थः ।

अचिंक्रदत् । वृषणं । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निऽशितं । सोममुत्सृजिः ॥ ८ ॥

यदा च्छधावा शश्रूणां हिंसक इन्द्रः समर्थं सह मर्तव्यं शत्रुं वञ्चेत् वञ्चासीत् विशेषेण जानीयात् । यद्यदार्थः स्वामीन्द्रो दीर्घमत्यधिकमाजिं संयाममभ्यख्यत् अभिपश्यत् तदा तस्मिन् द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोममुद्भिः सोमं सुवस्त्रिर्हृत्विग्भिर्निशितं तीक्ष्णीकृतं । सोमपानेनोत्साहवन्तमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्ष-
तारमिन्द्रमच्छाभि आचिक्रदत् । आक्रन्दति । आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीहीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणं ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रं । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषं । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणं ॥ ९ ॥

अत्र च्छरद्वये संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ति । त एव लिख्यन्ति ॥ अल्पं यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रैतारं पुनर्गच्छन् विक्रीतस्त्वयं मया ॥ इति ब्रुवन्कामयति पुनर्मूल्यस्य पूरणं । स विक्रीता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ हीनं न लभते वस्त्रं यदा विक्रीतवान्पुरा । यथासमयमेव स्थान्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत्कृतो भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत्स्याद्विचार्येव तु निर्णयः ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽचेति चिंतयन् ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं सोत्रेण भूयसा । विक्रीणन् समयं चक्र इन्द्रं क इममित्युचि ॥ अतश्च ब्रुव एकार्थो भूयसा वस्त्रमित्ययमिति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चिद्भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्त्रं वसु मूल्यं धनमचरत् । प्राप्नोति । पुनर्यन् क्रैतारं पुनर्गच्छन् स विक्रीतायमर्थो मयाविक्रीत इति ब्रुवन्नकानिषं । मूल्यपूर्तिं कामयति ॥ व्यत्यये-
नोत्तमपुरुषः ॥ स विक्रीता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् । क्रैतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च वाणं वचनं वि प्र दुहन्ति । यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृचाणि जंघनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमं । दशभिः । मम । इन्द्रं । क्रीणाति । धेनुभिः । यदा । वृचाणि । जंघनत् ।

अर्थः । एनं । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

मम मदीयमिमं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्रीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः क्षुतिभिः कः क्रीणाति । क्रयं करोति । तदानीं हे क्रैतारो युष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते । यदायमिन्द्रो वृचाणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् । पुनर्दद्यात् ॥

नू घृत इन्द्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नथ्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नथ्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

को अथेत्यष्टवचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं वैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । को अथाष्टाविति ॥ दशरात्रे चतुर्थं । इहनि माध्वदिने सवने सोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्र आरंभणीयाया उपरिष्ठादिदं सूक्तमावपनीयं च । सूचितं च । सोमे वर्धमाने को अथ नर्यः । आ० ७. १२ । इति ॥

को अद्य नयीं देवकाम उशन्निद्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्रौ सुतसोम ईद्रे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इंद्रस्य । सख्यं । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्याय । संऽइहे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईद्रे ॥ १ ॥

अथास्मिन्दि वसे नर्यो मनुष्यहितो देवकामो देवानिच्छन् उशन् कामयमानः को यजमान इंद्रस्य सख्यं सखित्वं जुजोष । सेवते । किंच सुतसोमोऽभिपुतसोमः को वा यजमानोऽग्नौ समिधे प्रज्वलिते सति महे महते प्रवृद्धाय पार्याय पारमर्हतेऽवसे तर्पणाद्येद्रे । इंद्रं स्तौति ॥

को नानाम् वचसा सोम्याय मनायुर्वी भवति वस्तं उसाः ।

क इंद्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम् । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्तं । उसाः ।

कः । इंद्रस्य । युज्यं । कः । सखिऽत्वं । कः । भ्रात्रं । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

को यजमानो वचसा वायूपया सुत्या सोम्याय सोमार्हयिंद्राय ननाम् । नमति । प्रह्वीभवति । को वंद्राय मनायुर्भवति । सुतिकामोऽस्ति । क उसा इंद्रेण दत्ता गा वस्ते । आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः । क इंद्रस्य युज्यं साहाय्यं वष्टि । इच्छति । कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि । इच्छति । कवये क्रांतदर्शिन इंद्रायोती ऊतये तर्पणाय । को भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीद्रे ।

कस्याश्चिनाविंद्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविवेनं ॥ ३ ॥

कः । देवानां । अवः । अद्या । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिं । ज्योतिः । ईद्रे ।

कस्य । अश्चिनौ । इंद्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविऽवेनं ॥ ३ ॥

अथास्मिन्दिने को यजमानो देवानां वीतमानानामिंद्रादीनामवो रक्षणं वृणीते । प्रार्थयते । क आदित्यान्देवानदितिं देवमातरं च ज्योतिरुदकं चेद्रे । याचते । अश्चिनावश्चिदेवाविंद्रश्चाग्निश्च मनसा सुत्या प्रीताः संतोऽविविनमविगतकामं । यथाकाममित्यर्थः । कस्य यजमानस्य संबंधिनं सुतस्याभिपुतस्यांशोः सोमस्य । सोममित्यर्थः । पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति ॥

तस्मा अग्निर्भारतः शर्म यंसज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरंतं ।

य इंद्राय सुनवामेत्याह नरे नर्याय नृतमाय नृणां ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भारतः । शर्म । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यं । उतऽचरंतं ।

यः । इंद्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नर्याय । नृतमाय । नृणां ॥ ४ ॥

भारतो हविषो भर्ताग्निः । प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारत इति वाजसनेयकं । अग्निस्तस्मै यजमानाय शर्म सुखं यंसत् । यच्छेत् । किंच अयमग्निर्ज्योक् चिरकालमुच्चरंतमुद्यंतं सूर्यं पश्चात् । पश्चत् । यो यजमान इंद्राय सुनवामेत्याह इंद्रार्थं सोमाभिषवं कुर्यामिति ब्रवीति । कीदृशयिंद्राय । नरे नेत्रे नर्याय नरहिताय नृणां नराणां नेतृणां मध्ये नृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दुश्मा उर्वस्मा अदितिः शर्म यंसत् ।

प्रियः सुकृत्प्रिय इंद्रं मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तं । जि॒नन्ति॒ । ब॒हवः॑ । न । द॒भ्राः । उ॒रु । अ॒स्मै । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । य॒सत् ।

प्रि॒यः । सु॒ऽकृ॒त । प्रि॒यः । इ॒द्रे । म॒ना॒युः । प्रि॒यः । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । प्रि॒यः । अ॒स्य । सो॒मी ॥ ५ ॥

द॒भ्रा अ॒ल्पा ब॒हवो॑ न ब॒हवो॑ऽपि श॒त्रुज॒नास्त्वं य॒जमा॑नं न जि॒नन्ति । न हि॑संतु । य इ॒द्राय॑ सु॒नवा॑मेत्याह तमिति पूर्वेण संबन्धः । अ॒दि॒तिरि॒न्द्रमा॑तास्ते य॒जमा॑नायो॒रु वि॒स्तीर्णं॑ श॒र्म सु॒खं य॑सत् । य॒च्छतु॑ । किंच इ॒द्र इ॒द्राय॑ सु॒कृ॒त शो॒भन॑यागादीनां कर्ता य॒जमा॑नः प्रि॒यो भ॒वति॑ । म॒ना॒युरि॒न्द्रवि॒षय॑स्तुतिकामश्चा॒स्त्रि॒द्रस्य॑ प्रि॒यो भ॒वति॑ । सु॒प्रा॒वीः सु॒ष्टु प्रा॒विता॑ सु॒ष्टु प्र॒गच्छ॑न्नु॒पगच्छ॑न्वा य॒जमा॑नोऽ॒स्त्रि॒द्रस्य॑ प्रि॒यो भ॒वति॑ । सो॒मी सो॒मवा॑न्यज॒मानो॑ऽ॒स्त्रि॒द्रस्य॑ प्रि॒यो भ॒वति॑ ॥ ॥ १३ ॥

सु॒प्रा॒व्यः प्रा॒शुषा॑ऽ॒व वी॒रः सु॒खैः प॒त्तिं कृ॑णुते के॒वले॑न्द्रः ।

नासु॒ष्वेरा॒पिर्न स॒खा न जा॒मिर्दु॒ष्प्रा॒व्योऽव॑हन्तेदवा॒चः ॥ ६ ॥

सु॒प्र॒ऽअ॒व्यः । प्रा॒शुषा॑ट् । ए॒षः । वी॒रः । सु॒खैः । प॒त्तिं । कृ॑णुते । के॒वला॑ । इ॒न्द्रः ।

ना॒असु॒खैः । आ॒पिः । ना॒सखा॑ । ना॒जा॒मिः । दुःप्र॒ऽअ॒व्यः । अ॒वऽह॑न्ता । इ॒त् । अ॒वा॒चः ॥ ६ ॥

प्रा॒शुषा॑ट् श॒त्रूणां॑ प्र॒कर्षे॑ण शीघ्रमभिभविता वी॒रो वि॒क्रांत ए॒ष इ॒न्द्रः सु॒प्रा॒व्यः सु॒ष्टुप॒गच्छ॑तो ह॒विर्भिः सु॒ष्टु प्र॒तर्प॑यितुर्वा सु॒खैः सु॒न्वतो॑ य॒जमा॑नस्य संबन्धिनीं के॒वला॑ के॒वला॑मसाधारणां प॒त्तिं कृ॑णुते । आ॒त्मनः॑ कु॒रते॑ । किंचे॒न्द्रोऽसु॒ष्वेर॑सु॒न्वतो॑ य॒जमा॑नस्यापि॒व्याप्तो॑ न भ॒वति॑ । इ॒न्द्रोऽय॒जमा॑नस्य स॒खा न भ॒वति॑ । जा॒मिर्ब॑धुश्च न भ॒वति॑ । अ॒पि च दु॒ष्प्रा॒व्यो दु॒रुप॒गम॑नस्यावा॒चः स्तुति॑रहितस्य पु॒रुष॑स्याव॒हन्ते॑त् हि॑सितैव भ॒वति॑ ॥

न रे॒वता॑ प॒णिना॑ स॒ख्यमि॑न्द्रोऽसु॒न्वता॑ सु॒तपाः॑ सं गृ॒णीते॑ ।

आ॒स्य वे॑दः खि॒दति॑ ह॒न्ति न॒म्रं वि सु॒ष्वये॑ प॒क्तये॑ के॒वलो॑ भू॒त् ॥ ७ ॥

न रे॒वता॑ । प॒णिना॑ । स॒ख्यं । इ॒न्द्रः । अ॒सु॒न्वता॑ । सु॒तपाः॑ । सं । गृ॒णीते॑ ।

आ॒ । अ॒स्य । वे॑दः । खि॒दति॑ । ह॒न्ति । न॒म्रं । वि । सु॒ष्वये॑ । प॒क्तये॑ । के॒वलः । भू॒त् ॥ ७ ॥

सु॒तपा॑ अभि॒षुतं॑ सो॒मं पि॒बन्नि॑न्द्रो रे॒वता॑ ध॒नव॑ता प॒णिना॑ व॒णिजा॑ लु॒ब्धेना॑सु॒न्वता॑ सो॒माभि॑षवमकुर्वताय॒जमा॑नेन स॒ह स॒ख्यं स॒खित्वं॑ न सं गृ॒णीते॑ । न सं॒सृति॑ । ना॒नुम॑न्यत इत्यर्थः । किंच अ॒स्याय॒जमा॑नस्य न॒म्रं निर॑र्थकं वे॒दो ध॒नं ज्ञा॑नं वा आ॒ खि॒दति॑ । उ॒द्वर॑ति । ह॒न्ति । हि॒नस्ति॑ च । अ॒पि च सु॒ष्वये॑ सो॒मं सु॒न्वते॑ प॒क्तये॑ ह॒वीषि॑ प॒चते॑ य॒जमा॑नाय के॒वलो॑ऽसाधारणः स॒न् वि भू॒त् । वि॒भ॒वति॑ ॥

इ॒न्द्रं पे॒रेऽव॑रे म॒ध्यमा॑स इ॒न्द्रं या॑न्तोऽव॒सिता॑स इ॒न्द्रं ।

इ॒न्द्रं क्षि॒यन्त॑ उ॒त यु॒ध्यमा॑ना इ॒न्द्रं न॑रो वा॒जय॑न्तो ह॒वन्ते॑ ॥ ८ ॥

इ॒न्द्रं । पे॒रे । अ॒व॑रे । म॒ध्यमा॑सः । इ॒न्द्रं । या॑न्तः । अ॒व॑सिता॑सः । इ॒न्द्रं ।

इ॒न्द्रं । क्षि॒यन्तः । उ॒त । यु॒ध्यमा॑नाः । इ॒न्द्रं । न॑रः । वा॒जय॑न्तः । ह॒वन्ते॑ ॥ ८ ॥

पर उत्कृष्टा अव॑रे नि॒कृष्टा॑श्च ज॒ना इ॒न्द्रं ह॑वन्ते । आ॒हुय॑न्ति । म॒ध्यमा॑सो म॒ध्यमा॑श्चि॒द्रमे॒व ह॑वन्ते । या॑न्तः का॒र्यसि॒द्धार्थं॑ गच्छ॑न्तो ज॒ना इ॒न्द्रमे॒वाहु॑यन्ति । अ॒व॒सिता॑सो नि॒विष्टा॑श्चि॒द्रमे॒वाहु॑यन्ति । क्षि॒यन्तो॑ गृ॒हे नि॒वस॑न्तो ज॒ना इ॒न्द्रमे॒व ह॑वन्ते । उ॒तापि॑ च यु॒ध्यमा॑ना यु॒द्धं कु॑र्वाणा ज॒ना ज॒यार्थमि॑न्द्रमे॒वाहु॑यन्ति । वा॒जय॑न्तो वा॒जम॑न्नमिच्छ॑न्तो न॑रो ने॒तारो॑ म॒नुष्या॑ इ॒न्द्रमे॒व ह॑वन्ते ॥ ॥ १४ ॥

अ॒हं म॒नुरिति॑ स॒प्तर्चं॑ पंच॒मं सू॒क्तं वा॑मदे॒वस्यार्थं॑ । अ॒त्रेय॑मनु॒क्रम॑णिका । अ॒हं म॒नुः स॒प्ताद्या॑भि॒स्तिष्ठ॑भि॒रिन्द्र॑मि॒वात्मान॑मृषि॒सुष्टा॑वि॒न्द्रो वा॒त्मानं॑ प॒रा न॒वाष्टी॑ वा श्ले॒नस्तुति॑रिति । अ॒चाहं॑ म॒नुरित्या॑द्याभि॒स्तिष्ठ॑भि॒रात्मान॑-

मिंद्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इंद्र एवात्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे वामदेव ऋषिरिंद्रो देवता । इंद्रवाक्यपक्षे त्विंद्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छंदः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना ब्रह्म स्तुयते । अतस्सासां परब्रह्म देवता ॥ श्वेनानाम्येकाहि माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । श्वेनाजिराभ्यामभिरव्यजिताहं मनुर्गर्भे नु सन् । आ० ९. ७. इति ॥

अ॒हं म॒नुर॒भवं॒ सूर्य॑श्चा॒हं क॒क्षीवाँ॑ ऋ॒षिर॑स्मि॒ विप्रः॑ ।

अ॒हं कु॒त्स॑मा॒र्जुने॑यं न्यृ॒जेऽहं॑ क॒विरु॑श्ना प॒श्यता॑ मा ॥ १ ॥

अ॒हं । म॒नुः । अ॒भ॒वं । सूर्यः॑ । च । अ॒हं । क॒क्षीवाँ॑ । ऋ॒षिः । अ॒स्मि॒ । विप्रः॑ ।

अ॒हं । कु॒त्सं । आ॒र्जुने॑यं । नि । अ॒र्जु॒जे । अ॒हं । क॒विः । उ॒श्ना । प॒श्यत॑ । मा ॥ १ ॥

इदमादिमंत्रत्रयेण गर्भे वसन्वामदेव उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन् सार्वज्ञ्यं स्वानुभवं मन्वादिरूपेण प्रदर्शयन्नाह । अहं वामदेव इंद्रो वा मनुर्भवं । सर्वस्व मंता प्रजापतिरस्मि । अहमेव सूर्यश्च सर्वस्व प्रेरकः सविता चास्मि । विप्रो मेधावी कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिरप्यहमेवास्मि । आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समेतन्नामकमुषिमहमेव न्यृजे । नितरां प्रसाधयामि । कविः क्रांतदंष्ट्रश्चैतदाख्य ऋषिरहमेवास्मि । उक्तमुपलक्षणं । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जना मा मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयमप्येवमेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ॥

अ॒हं भूमि॑म॒ददा॑मार्यीया॒हं वृ॒ष्टिं दा॑शुषे म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हम॒पो अ॒नयं॑ वाव॒शाना॑ म॒म दे॒वासो॑ अ॒नु के॒तमा॑यन् ॥ २ ॥

अ॒हं । भूमि॑ । अ॒ददा॑ । आ॒र्याय॑ । अ॒हं । वृ॒ष्टिं । दा॑शुषे । म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हं । अ॒पः । अ॒न॒यं । वा॒व॒शा॒नाः । म॒म । दे॒वासः॑ । अ॒नु । के॒तं । आ॒य॒न् ॥ २ ॥

अहं वामदेव इंद्रो वा आर्याय मनवे भूमिं पृथ्वीमददां । दत्तवानस्मि । दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वृष्टिं सखायभिवृद्धार्थं वृष्टिलक्षणमुदकमहमेवाददां । किंच अहं वावशानाः शब्दायमाना अप उदकान्यनयं । सर्वमपि प्रदेशमगमयं । देवासो ब्रह्मादयो देवा मम केतं मदीयं संकल्पमन्वायन् । अनुयंति ॥

अ॒हं पुरो॑ म॒दसा॒नो धैरं॑ न॒व सा॒कं न॒वतीः॑ शं॒बर॑स्य ।

श॒त॒त॒मं वे॒श्यं स॒र्वता॑ता दि॒वोदा॑सम॒तिथि॑ग्वं य॒दावँ॑ ॥ ३ ॥

अ॒हं । पुरः॑ । म॒द॒सा॒नः । वि । ऐ॒रं । न॒व । सा॒कं । न॒वतीः॑ । शं॒बर॑स्य ।

श॒त॒ऽत॒मं । वे॒श्यं । स॒र्वऽता॑ता । दि॒वःऽदा॑सं । अ॒ति॒थि॒ऽग्वं । यत् । आ॒वँ ॥ ३ ॥

अहं वामदेव इंद्रो वा मंदसानः सोमेन माद्यन्नव नवसंख्याका नवतीर्नवतिसंख्याकाश्च शंबरस्त्वैतन्नामकस्यासुरस्य संबंधीनि पुरः पुराणि साकं युगपदेव धैरं । अध्वंसयं । शततमं शतसंख्यापूरणं पुरं वेशं दिवोदासनास्त्रि प्रवेशार्हमकरवं । सर्वताता सर्वताती यज्ञेऽतिथिस्वमतिथीनामभिरंगतारं दिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं यदावं अपालयं । तदा पुरो धैरमिति पूर्वेण संबंधः ॥

प्र॒ मु ष॑ वि॒भ्यो म॒स्तो वि॒रस्तु॑ प्र॒ श्येनः॑ श्ये॒नेभ्य॑ आ॒शुप॑त्वा ।

अ॒च॒क्र॒या य॑त्स्व॒धया॑ सु॒पर्णा॑ ह॒व्यं भ॒रन्म॑न॒वे दे॒वजु॑ष्टं ॥ ४ ॥

प्र। सु। सः। विऽभ्यः। मरुतः। विः। अस्तु। प्र। श्येनः। श्येनेभ्यः। आप्नुऽपत्वा।
अचक्रया। यत्। स्वधया। सुऽपर्णः। हव्यं। भरत्। मनवे। देवऽजुष्टं ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः सूयते। हे मरुतो वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः स प्रसिद्धः श्येनाख्यो विः पक्षी
विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः प्र सु अस्तु। वलेन प्रकृष्टो भवतु। किंच श्येनेभ्यः शंसनीयगमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः
पक्षिभ्यः सकाशादाशुपत्वाशुपतनः शीघ्रगामी श्येनः प्रकृष्टो भवतु। सुपर्णः शोभनपतनो यद्यदा श्येनोऽचक्रया
चक्रवर्जितया स्वधया रथेन देवजुष्टं देवैः सेवितं हव्यं सोमलक्षणं हविर्मनवे प्रजापतये भरत् अहरत्
बुलोकसकाशादाहृतवान्। अत्र स्वधाशब्दो रथवाच्यचक्रया स्वधया वर्तमानमित्यादौ। ऋग्वे० १०. २७. १९.।
दर्शनात् ॥

भरद्वादि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि।
तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥
भरत्। यदि। विः। अतः। वेविजानः। पथा। उरुणा। मनःऽजवाः। असर्जि।
तूयं। ययौ। मधुना। सोम्येन। उत। श्रवः। विविदे। श्येनः। अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनोऽतोऽमुष्माद्युलोकाद्विजानः सोमपालकान् भीषयन् भरत्। अहरत्।
सोममाहृतवान्। तदोरुणा विस्तीर्णेन पथांतरिचमार्गेण मनोजवा मनोवद्वेगयुक्तः सन् असर्जि। संसृष्ट
आसीत्। सोम्येन सोममयेन मधुनान्नैव सह तूयं क्षिप्रं ययौ। जगाम। उतापि च अवाप्सिन् लोके श्येनः
सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशो विविदे। स्मि ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मद्रं मदं।
सोमं भरद्वाद्दृहाणो देवान्द्विषो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥
ऋजीपी। श्येनः। ददमानः। अंशुं। पराऽवतः। शकुनः। मद्रं। मदं।
सोमं। भरत्। ददृहाणः। देवऽवान्। द्विषः। अमुष्मात्। उत्तरात्। आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीप्युजगामी परावतो दूरादंशुं सोमं ददमानो धारयन् श्येनः शंसनीयगमनो देवान्देवैः सहितः
शकुनः पक्षी मद्रं मदनीयं सुखं मदं मदकरं सोममुत्तरादुन्नततरादमुष्माद्विषो बुलोकादादाय स्वीकृत्य
ददृहाणो दृढीभवन् भरत्। अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकं।
अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥
आऽदाय। श्येनः। अभरत्। सोमं। सहस्रं। सवान्। अयुतं। च। साकं।
अत्र। पुरंऽधिः। अजहात्। अरातीः। मदे। सोमस्य। मूराः। अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकमयुतं चायुतसंख्याकं। अपरिमि-
तसंख्याकमित्यर्थः। साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नमादायादानं कृत्वाभरत्। अहरत्। आजहार। अवाप्सिन्
सोम आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्बलकर्मामूरोऽमूढः प्राज्ञ इन्द्रः सोमस्य संबंधिनि मदे हव्यं सति मूरा मूढा
अरातीः शत्रून्जहात्। अत्यजत्। अघानेत्यर्थः ॥ अचारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ १५ ॥

गर्भे न्विति पंचर्वं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्थार्धं वैष्टुभं । अंत्वा शक्ररी षट्पंचाशदक्षरा । श्वेनो देवता । पूर्वसू-
क्तेऽष्टौ वेत्युक्त्वा दंत्वाया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्रांतं । गर्भे नु पंचांत्वा शक्ररीति ॥ श्वेने निष्किलिष्यशस्त्र
इदं सूक्तं । सूचं तु पूर्वमुदाहृतं ॥

गर्भे नु सन्नर्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आर्यसीररक्षन्धं श्वेनो जवसा निरदीयं ॥१॥

गर्भे । नु । सन् । अन् । एषां । अवेदं । अहं । देवानां । जनिमानि । विश्वा ।

शतं । मा । पुरः । आर्यसीः । अरक्षन् । अंधं । श्वेनः । जवसा । निः । अदीयं ॥१॥

अत्रैष श्लोकः पठ्यते । श्वेनभावं समाख्याय गर्भावोगेन निःसृतः । अघिर्गर्भे शयानः सन् ब्रूते गर्भे नु
सन्निति । गर्भे नु गर्भ एव सन् विद्यमानोऽहं वामदेव एषामिन्द्रादीनां देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि
जनिमानि जन्मान्यन्वेदं । आनुपूर्व्येणाज्ञासिधं । परमात्मनः सकाशात्सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः ।
इतः पूर्वं शतं बह्व्यायसीरयोमयान्यभेद्यानि पुरः शरीराणि मा मामरक्षन् । अपालयन् । यथाहं शरीराद्वा-
तिरिक्तमात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । अधाधुना श्वेनः श्वेनवत्स्थितोऽहं जवसा वेगेन निरदीयं ।
शरीरान्तिरगमं । अनावरणमात्मानं जानन्निर्गतोऽस्मीत्यर्थः । पुरुषे ह वा अयमादित इति खंडे गर्भ एवेतच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाचेत्यादिना । ऐ० आ० २. ५. १. । अयमर्थः सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमास त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वातां अतरच्छूश्रुवानः ॥२॥

न । घा । सः । मां । अप । जोषं । जभार । अभि । ई । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरंधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । श्रूश्रुवानः ॥२॥

स गर्भो मां वामदेवं जोषं पर्याप्तं न घ नैवाप जभार । अपजहार । गर्भेऽपि वसतो मे मोहो नामू-
दित्यर्थः । अहं तु ईमिदं गर्भस्थं दुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येनाभ्यास । अभ्यभवं । ईर्मा सर्वस्व
भ्ररकः पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मारतीर्गर्भसंश्रितान् शत्रून्जहात् । अत्यजत् । जघान । उतापि च श्रू-
वानो वर्धमानः परिपूर्णः परमात्मा वातान् गर्भक्षेत्रकारान्वायूनतरत् । अतारीत् ॥

अव यच्छचेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिं ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥३॥

अव । यत् । श्वेनः । अस्वनीत् । अंधं । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंधिं ।

सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्यां । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥३॥

अथ तदानीं सोमाहरणकाले यद्यदा श्वेनो योर्बुल्लोकादवास्वनीत् अवाश्रुखं शब्दमकरोत् । यदि वा
यदा च । वेति चार्थः । यद्यं पुरंधिं सोममतोऽस्माच्छचेनाद्भुतः । सोमपाला विक्षिप्तवतः । यद्यदास्मा शराणां
क्षेप्ता मनसा मनोवेगेन भुरण्यन् गंतुमिच्छन् कृशानुरेतन्नामकः सोमपालो ज्यां धनुषः कोटी मौर्वीं क्षिपत् ।
विक्षेप खलु । अस्मी श्वेनाय शरमवाहजत् । त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा अनुविस्मज्य कृशानुः सोम-
पालः सव्यस्थ पदो नखमच्छिददित्यादि । ऐ० आ० ३. २६. । यदा सोमपाला इत्यमित्यं चक्रुस्तदा श्वेनः सोम-
माजहरित्युचोत्तरया संबंधः ॥

ऋजि॒ष्य ई॒मिन्द्रा॑वतो॒ न भुज्युं॑ श्ये॒नो ज॑भार॒ बृ॒ह॒तो अ॒धि णोः॑ ।

अ॒न्तः प॑त॒त्प॒त॒त्र्यस्य॑ प॒र्णम॑ध॒ याम॑नि॒ प्र॒सि॒तस्य॑ त॒द्वेः ॥४॥

ऋजि॒ष्यः । ई॒ । इ॒न्द्र॑ऽवतः । न । भुज्युं॑ । श्ये॒नः । ज॑भार॒ । बृ॒ह॒तः । अ॒धि । णोः॑ ।

अ॒न्तरि॑ति॒ प॒त॒त् । प॒त॒त्रि॒ । अ॒स्य॒ । प॒र्ण॑ । अ॒ध॒ । याम॑नि॒ । प्र॒सि॒तस्य॑ । त॒त् । वे॒रि॒ति॒ वेः ॥४॥

ऋजिष्य ऋजुगामी श्येन इन्द्रवत इन्द्रो रक्षको यस्य तस्माद्बृहतो महतोऽधि उपरि स्त्रोः स्थिताद्युलोकादीमेनं सोमं जभार । आजहार । तच्च दृष्टान्तः । इन्द्रवतः । इन्द्रः समर्थः । तद्वतो देशाद्भुज्युं न भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत् । अध तदानीं यामनि युद्धे प्रसितस्य कृशानोरस्त्रैर्वदस्य वेगेतुरस्य श्येनस्यान्तर्मध्ये स्थितं पतत्रि पतनशीलं तत्पर्णं पतत् । अपतत् ॥

अ॒ध श्वे॑तं क॒ल॒शं गो॒भि॒र॒क्त॒मा॒पि॒ष्या॒नं म॒घ॒वां शु॒क्र॒म॒धः॑ ।

अ॒ध्व॒र्यु॒भिः प्र॑य॒तं म॒ध्वो अ॒य॒मि॒न्द्रो म॒दाय॑ प्र॒ति ध॒त्पि॒ब॒ध्यै शू॒रो म॒दाय॑ प्र॒ति ध॒त्पि॒ब॒ध्यै ॥५॥

अ॒ध । श्वे॑तं । क॒ल॒शं । गो॒भिः । अ॒क्तं । आ॒पि॒ष्या॒नं । म॒घ॒वां । शु॒क्रं । अ॒धः ।

अ॒ध्व॒र्यु॒भिः । प्र॑य॒तं । म॒ध्वः । अ॒यं । इ॒न्द्रः । म॒दाय॑ । प्र॒ति । ध॒त् । पि॒ब॒ध्यै । शू॒रः ।

म॒दाय॑ । प्र॒ति । ध॒त् । पि॒ब॒ध्यै ॥५॥

अधाधुना शूरो विक्रान्तो मघवा धनवानिन्द्रः श्वेतं शुभ्रं कलशं कलशे पात्रे स्थितं गोभिर्गव्येन पयसाक्तं सितमापिष्यानमाप्याययंतं शुक्रं सारोपितमध्वर्युभिः प्रयतं दत्तमंधः सोमलक्षणमम्रं मध्वो मधुरस्य सोमरसस्यायमये मदाय मदार्थं पिबध्यै पातुं प्रति धत् । प्रतिदधातु । पुनश्चक्तिरादरार्थं ॥ ॥५६॥

त्वा युजति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकं । अनुक्रान्तं च । त्वा युजैद्रासोममिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

त्वा यु॒जा त॒व त॒त्सो॒म स॒ख्य इ॒न्द्रो अ॒पो म॒न॒वे स॒सृ॒त॒स्कः॑ ।

अ॒ह॒न्न॒हि॒म॒रि॒णात्स॒प्त सि॒धून्पा॑वृ॒णो॒दपि॑हि॒ते॒व॒ खानि॑ ॥१॥

त्वा । यु॒जा । त॒व । त॒त् । सो॒म । स॒ख्ये । इ॒न्द्रः । अ॒पः । म॒न॒वे । स॒सृ॒तः । क॒रि॒ति॒ कः॑ ।

अ॒ह॒न् । अ॒हिं । अ॒रि॒णात् । स॒प्त । सि॒धून् । अ॒पं । अ॒वृ॒णो॒त् । अ॒पि॒हि॒ता॒ऽइ॒व॒ । खानि॑ ॥१॥

हे सोम तव त्वदीये तत्तस्मिन् सख्ये सखिले सति त्वा त्वया युजा सहायेनेन्द्रः ससृतः सरणशीला अपो वृष्टिलक्षणाद्युदकानि मनवे मनुष्येभ्यः कः । अकरोत् । किंच अहिं वृचमसुरमहन् । हतवान् । सप्त सर्पणशीलाः सिधून्पोऽरिणात् । प्रेरयत् । अपिहितेवापिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थः । खानि श्रोतसां द्वाराण्यपावृणोत् । उद्घाटितवान् ॥

त्वा यु॒जा नि॒ खि॒द॒त्सूर्य॑स्ये॒न्द्रश्च॑क्रं स॒ह॒सा स॒द्य ई॒दो ।

अ॒धि णु॑ना॒ बृ॒ह॒ता वर्त॑मानं॒ महो॑ दु॒हो अ॒पं वि॒श्वायु॑ धायि ॥२॥

त्वा । यु॒जा । नि॒ । खि॒द॒त् । सूर्य॑स्य । इ॒न्द्रः । च॒क्रं । स॒ह॒सा । स॒द्यः । ई॒दो इति॑ ।

अ॒धि । णु॑ना॒ । बृ॒ह॒ता । वर्त॑मानं॒ । म॒हः । दु॒हः । अ॒पं । वि॒श्व॑ऽआयु॑ । धा॒यि ॥२॥

हे इंदो सोम इंद्रः सद्यः सपदि त्वा त्वया युजा सहायेन सूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः संबंधिनः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं सहसामिभावुक्तेन बलेन नि खिदत् । आच्छिन्नत् । कीदृशं । अधि उपरि सुना स्थितेन बृहता महतांतरिक्षेण वर्तमानं । किंच महो महतः प्रभूतस्य द्रुहो द्रोघुः सूर्यस्य संबंधि विश्वायु सर्वतो गंतु चक्रमप धायि । इंद्रेणापाहारि ॥

अहन्निद्रो अदहदग्निरिंदो पुरा दस्यून्मध्यंदिनाद्भीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीति ॥ ३ ॥

अहन् । इंद्रः । अदहत् । अग्निः । इंदो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुःगे । दुरोणे । क्रत्वा । न । यातां । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीति ॥ ३ ॥

हे इंदो सोम अभीके संयामे दस्यून् शत्रूनिद्रोऽहन् । अवधीत् । अग्निः कांश्चिच्छत्रूनदहत् । ददाह । कीदृशं विद्रामी । मध्यंदिनात् मध्याह्नात् पुरा पुरस्तात्पूर्वैर्हि तव पानाद्बलवत्ताविति शेषः । यातां गच्छताम-सुराणां पुरु पुरुणि बहूनि सर्वा सर्वाणि निर्वशेषाणि सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि नि बर्हीत् । न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टांतः । दुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहे देशे क्रत्वा न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान्यथा धनलोपपञ्चोरो हन्ति तद्वत् ॥

विश्वस्मात्सीमधुमाँ ईद्र दस्यून्विशो दासीरकुणोरप्रशस्ताः ।

अवाधेयाममृणतं नि शत्रून्विंदेयामपचितिं वधचैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् सीं । अधमान् । इंद्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकुणोः । अप्रऽशस्ताः ।

अवाधेयां । अमृणतं । नि । शत्रून् । अविंदेयां । अपऽचितिं । वधचैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं सीमेनान्दस्यून्विश्वस्मात्सर्वस्मान्पुणादधमान् हीनानकणोः । अकरोः । किंच दासीः कर्महीना विशो मानुषीः प्रजा अप्रशस्ता गर्हिता अकणोः । हे इन्द्रासोमी युवं शत्रून्वाधेयां । न्यमृणतं । नितरां हिंसितवन्ती । अपि च वधवैशेषां शत्रूणां प्रहारैरपचितिं पूजां जनेभ्योऽविंदेयां । अलभेयां ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिंद्रश्च सोमोर्वमश्वं गोः ।

आददृतमपिहितान्यश्नां रिरिचयुः क्षाश्चित्तनुदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यं । मघवाना । युवं । तत् । इंद्रः । च । सोम । ऊर्व । अश्व्यं । गोः ।

आ । अददृतं । अपिऽहितानि । अश्नां । रिरिचयुः । क्षाः । चित् । तनुदाना ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं चेद्रश्चेति युवासुभापूर्वं महांतमश्वमश्वसमूहं गोर्गवां समूहं चाददृतं । आदरयतं । अपिहितानि पणिभिराक्तादितानि गवां वृंदानि चाश्वित् पणीनां भूमीश्चाश्वानपरेण बलेन रिरिचयुः । रेचितवन्ती । हे मघवानो धनवंताविद्रासोमी तनुदाना शत्रूणां हिंसकौ युवं युवामेवैवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्ती तत्सर्वं सत्यमेव ॥ ॥ १७ ॥

आ नः स्तुत इति पंचर्वमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्टमैन्द्रं । आ नः स्तुत इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरूती इंद्र याहि हरिभिर्मदसानः ।

तिरश्चिदृत्यः सर्वना पुरुषाणां गृषेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजैभिः । ऊतो । इंद्र । याहि । हरिऽभिः । मंदसानः ।
तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरुणि । आंगूषेभिः । गृणानः । सत्यऽराधाः ॥ १ ॥

हे इंद्र स्तुतस्त्वं वाजैर्भिर्वाजैरनैः सह तिरश्चित् प्राप्तानि । तिरः सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । पुरुणि पूर्णानि सवना सवनानि नोऽस्मदीयान्यङ्गानुप प्रयुती ऊति नोऽस्माकं रक्षणार्थं हरिभिर-
श्वैरा याहि । आगच्छ । कीदृशः । मंदसानो मोदमानोऽर्यः स्वास्यांगूषेभिः स्तोत्रैर्गृणानः स्तूयमानः सत्यराधाः
सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यैश्चिकित्वाहूयमानः सोतृभिरुप यज्ञं ।
स्वश्वो यो अभीरुर्मन्यमानः सुष्वाणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥
आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृऽभिः । उप । यज्ञं ।
सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सं । ह । वीरैः ॥ २ ॥

नर्यो नृभ्यो हितश्चिकित्वान् सर्वं जानन् सोतृभिः सोममभिषुण्वन्निर्द्धत्विग्भिर्हूयमान आहूयमान इंद्रो
ऽस्मदीयं यज्ञमुप प्रति आ याति । आगच्छतु । हि स्मेति पूरणी । स्वश्वः शोभनाश्वोपेतोऽभीरुर्निर्मयशीलः
सुस्वानेभिः सुवन्निर्घजमानैर्मन्यमानः स्तूयमानो य इंद्रो वीरैः शूरैर्मदति सह सं मदति ह सह मायत्येव ।
स इंद्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

आवयेदस्य कर्णा वाजयध्वे जुष्टामनु प्र दिशं मंदयध्वे ।
उद्वावृषाणो राधसे तुर्विष्मान्करन् इंद्रः सुतीर्थान्भयं च ॥ ३ ॥
अवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्वे । जुष्टां । अनु । प्र । दिशं । मंदयध्वे ।
उत्ऽववृषाणः । राधसे । तुर्विष्मान् । करत् । नः । इंद्रः । सुतीर्था । अभयं । च ॥ ३ ॥

हे सोतस्त्वमस्तेन्द्रस्य संबंधिनी कर्णा कर्णी वाजयध्वा इंद्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु दिशं सेवितासु सर्वासु
दिशु प्र मंदयध्वे प्रकर्षेणेंद्रं मादयितुं च अवय । स्तोत्राणि आवय । इदिति पूरणः । उद्वावृषाणः सोमेनोत्ति-
च्यमानसुर्विष्मान्बलवानिंद्रो नोऽस्माकं राधसे धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थान्यभयं च भयराहित्यं च
करत् । करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नार्धमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणंतं ।
उप त्मनि दधानो धुर्याऽंशून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥
अच्छ । यः । गन्ता । नार्धमानं । ऊती । इत्था । विप्रं । हवमानं । गृणंतं ।
उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आंशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रऽबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुर्वज्रहस्तो य इंद्रस्त्वन्यात्मनि स्थितानात्मवश्यान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् शतानि शतसंख्या-
कानांशून् शीघ्रगामिनोऽश्वाभ्युदि रथवहनप्रदेश उप दधानः संस्थापयन्मूती रक्षणार्थं नार्धमानं याचमानं
विप्रं मेधाविनं हवमानमाहुयंतमित्येत्यमनेन प्रकारेण गृणंतं सुवतं यजमानमच्छाभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः ।
भवतीति शेषः । स इंद्रः सुतीर्थान्यभयं च करोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

तोतासो मघवन्निद्रं विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणंतः ।
भेजानासो बृहद्विषस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽर्जतासः । म॒घऽव॒न् । इ॒न्द्र । वि॒प्राः । व॒यं । ते । स्या॒म । सूर॑यः । गृ॒णतः॑ ।
भे॒जा॒नासः॑ । बृ॒हत्॑ऽदिवस्य । रा॒यः । आ॒ऽका॒र्य्यस्य॑ । दा॒वने॑ । पु॒रुऽक्षोः॑ ॥ ५ ॥

हे मघवन्धनवर्तिन्द्र त्वोतासस्त्वया रक्षिता विप्रा भेधाविनो गृणतस्त्वां सुवतः सूरयः स्त्रोतारो वयं बृहद्विवस्य महद्दीप्तिराकाशस्य आ समन्तात्सुत्यस्य पुरुषोर्बृहन्नस्य बज्रकीर्तिर्वा ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासस्त्वां भजमानाः स्याम । भवेम ॥ ॥ ५ ॥

नकिरिन्द्रेति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्वार्धं गायत्रं । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । दिवश्चिह्नैत्ययं तुच उपोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चिह्नं च उपस्थश्च गायत्रं ह्यष्टम्यं चानुष्टुभावेति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये मैत्रावरुणश्च उत्तमावर्जमिदं सूक्तं । तथा च सूचितं । नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमावर्जरेत् । आ० ६. ४. इति ॥

नकि॒रि॒न्द्र त्वदु॒त्तरो॑ न ज्यायी॑ अस्ति वृ॒चह॑न् । नकि॒रे॒वा यथा॒ त्वं ॥ १ ॥
नकिः॑ । इ॒न्द्र । त्वत् । उत्त॑रः । न । ज्यायान् । अ॒स्ति । वृ॒चऽह॑न् । नकिः॑ । ए॒व । यथा॑ । त्वं ॥ १ ॥

हे वृचहन्तिन्द्र वृचस्य नाशकिन्द्र । लोक एकोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत्त उत्तर उत्कृष्टतरो नकिरस्ति । न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रशस्यतर एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति । नैव भवति । कश्चिदपि लोक इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

स॒चा ते॒ अ॒नु॑ कृ॒ष्टयो॑ वि॒श्वा च॒क्रेव॑ वावृ॒तुः । स॒चा म॒हाँ अ॒सि श्रु॑तः ॥ २ ॥
स॒चा । ते॒ । अ॒नु॑ । कृ॒ष्टयः॑ । वि॒श्वा । च॒क्राऽइ॒व । व॒वृ॒तुः । स॒चा । म॒हान् । अ॒सि॒ । श्रु॑तः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजास्ये त्वामनु लक्ष्मीकृत्य सचा सत्यमेव ववृतुः । वर्तते । तत्र दृष्टांतः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तते तद्वत् । हे इन्द्र महान्स्त्वं सचा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

वि॒श्वे च॒नेद॑ना त्वा॒ दे॒वासं॑ इ॒न्द्र यु॒युधुः॑ । यद॒हा न॑क्त॒माति॑रः ॥ ३ ॥
वि॒श्वे । च॒न । इ॒त् । अ॒ना । त्वा॒ । दे॒वासः॑ । इ॒न्द्र । यु॒युधुः॑ । यत् । अ॒हा । न॑क्तं । आ । अ॒ति॑रः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत्सर्व एव देवासोऽमुरान्विजिगीषवो देवा अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः । असुरैः सह युवं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादहा अहःसु नक्तं रात्रिषु चातिरः । आ समन्तात् शत्रुनवधीः । अतः कारणाद्युयुधुरिति पूर्वेण संबंधः ॥

य॒चो॒त् बा॒धि॒तेभ्य॑श्च॒क्रं कु॒त्साय॑ यु॒ध्यते॑ । मु॒षाय॑ इ॒न्द्र सूर्ये॑ ॥ ४ ॥
य॒च । उ॒त् । बा॒धि॒तेभ्यः॑ । च॒क्रं । कु॒त्साय॑ । यु॒ध्यते॑ । मु॒षायः॑ । इ॒न्द्र । सूर्ये॑ ॥ ४ ॥

यच यस्मिन्नुद उतापि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यो युध्यते युवं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्य-संबन्धि चक्रं मुषायः । अमुष्णाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन्नुद्वे प्रावः शचीभिरितशमिति परेण संबंधः ॥

य॒च दे॒वाँ ऋ॒घाय॑तो वि॒श्वाँ अ॒युध्य॑ एक॒ इत् । त्वमि॑न्द्र व॒नूर॑हन् ॥ ५ ॥
य॒च । दे॒वान् । ऋ॒घाय॑तः । वि॒श्वाँ । अ॒युध्यः॑ । एकः॑ । इ॒त् । त्वं । इ॒न्द्र । व॒नून् । अ॒हन् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमेक इदसहाय एव यच यस्मिन् संयामे देवानिन्द्रादीनृघायतो बाधमानान्विश्वान् सर्वान्नाश-सादीनयुध्यः । युद्धमकरोः । तथा वनून् हिंसकानहन् । अवधीः ॥ ॥ ५ ॥

यचो॒त म॒र्याय॒ कम॒रि॒णा इ॒न्द्र सूर्ये॑ । प्रा॒वः श॒चीभि॒रेत॑शं ॥६॥

यच॑ । उ॒त । म॒र्याय॒ । कं । अ॒रि॒णाः । इ॒न्द्र । सूर्ये॑ । प्र । आ॒वः । श॒चीभिः॑ । ए॒त॑शं ॥६॥

यच यस्मिन् संग्राम उतापि च हे इन्द्र त्वं मर्याय मनुष्यायैतशाख्याय ऋषये सूर्यमरिणाः । अहिंसीः । कमिति पूरणः । तदानीं शचीभिर्गुह्यकर्मभिरेतशमेतत्संज्ञकमृषिं प्रावः । प्रकर्षणारब्धः ॥

कि॒मादु॒तासि॑ वृ॒चह॒न्मघ॑वन्मन्यु॒मत्त॑मः । अ॒चाह॑ दा॒नुमा॒तिरः॑ ॥७॥

किं । आ॒त । उ॒त । अ॒सि । वृ॒चऽह॒न् । म॒घऽव॒न् । म॒न्युम॒त्त॑मः । अ॒च । अ॒ह॑ । दा॒नुं । आ । अ॒ति॒रः ॥७॥

हे वृचहन् वृचाणामावरकाणां तमसां हंतर्मघवन्धनवन्निद्र त्वमादन्तरमेव उतापि च । किमिति प्रश्ने । मन्युमत्तमोऽसि । अत्यंतं क्रोधवान् भवसि । अचास्मिन्नंतरिचेऽहैव दानुं दानोः पुत्रं वृचमातिरः । आ समं तादहिंसीः ॥

ए॒तद्दे॒दुत॑ वी॒र्यं॑ मि॒न्द्र च॒कथ॑ पौ॒ंस्यं । स्त्रियं॑ यदु॒र्हणा॒युवं॑ व॒धीर्दु॒हित॑रं दि॒वः ॥८॥

ए॒तत् । घ॒ । इ॒त् । उ॒त । वी॒र्यं॑ । इ॒न्द्र । च॒कथ॑ । पौ॒ंस्यं । स्त्रियं॑ । यत् । दुः॒ऽह॒ना॒युवं॑ । व॒धीः । दु॒हित॑रं । दि॒वः ॥८॥

हे इन्द्र उतापि च यद्यस्त्वमेतदुपलक्षितं पौंस्यं बलं वीर्यं सामर्थ्योपेतं चकथ । कृतवानसि । घेदिति पूरणी । किंच दुर्हणायुवं दुष्टं हननमिच्छंतीं दिवो दुहितरं बुलोकसकाशादुत्पन्नां स्त्रियमुषसं वधीः । अवधीः ॥

दि॒वश्चि॒द्वा दु॒हित॑रं म॒हान्म॒हीय॑मानां । उ॒षासं॑ मि॒न्द्र सं पि॒णक् ॥९॥

दि॒वः । चि॒त् । घ॒ । दु॒हित॑रं । म॒हान् । म॒हीय॑मानां । उ॒षसं॑ । इ॒न्द्र । सं । पि॒णक् ॥९॥

हे इन्द्र महांस्त्वं दिवो दुहितरं बुलोकस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुषसमुषोदेवीं सं पिणक् चिह्न । संपिष्टवानसि खलु ॥

अ॒पो॒षा अ॒न॒सः स॒रत्सं॑ पि॒ष्टाद॑हं वि॒भ्युषी॑ । नि॒ यत्सी॑ शि॒श्रथ॑वृ॒षा ॥१०॥

अ॒प॒ । उ॒षाः । अ॒न॒सः । स॒रत् । सं॑ऽपि॒ष्टात् । अ॒ह॑ । वि॒भ्युषी॑ । नि॒ । यत् । सी॑ । शि॒श्रथ॑त् । वृ॒षा ॥१०॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्रो यद्यदा सीमेतदुषःसंबन्धि शकटं नि शिश्रथत् । न्यवधीत् । तदोषा उषोदेवता विभ्युषीद्रसकाशाङ्गीता सती संपिष्टादिद्रेण संचूर्णितादनसः शकटादप सरत् । अपासरत् । अपजगाम । अहेति पूरणः ॥ ॥२०॥

ए॒तद॑स्या॒ अ॒नः॑ श॒ये सु॑सं॒पिष्टं॑ वि॒पाश्या॑ । स॒सारं॑ सीं॒ परा॑वतः ॥११॥

ए॒तत् । अ॒स्याः । अ॒नः॑ । श॒ये । सु॑ऽसं॒पिष्टं॑ । वि॒पाशि॑ । आ । स॒सारं॑ । सीं॒ । परा॑ऽवतः ॥११॥

सुसंपिष्टमिद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उषसः संबन्धितदनः शकटं विपाशि । विपाडाख्या नदी । तस्यां तत्तीर आ शये । आ समंताच्छेते । अशेत । सीमियमुषोदेवता शकटे भये सति परावतो दूरदेशात्ससार । अपससार ॥

उ॒त सि॒धुं वि॒बा॒ल्यं वि॒त॒स्थाना॒मधि॒ क्ष॒मि । परि॒ ष्टा इ॒न्द्र मा॒यया ॥ १२ ॥

उ॒त। सि॒धुं। वि॒ऽबा॒ल्यं। वि॒ऽत॒स्थानां॑। अ॒धि। क्ष॒मि। परि॑। स्थाः॒। इ॒न्द्र। मा॒यया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उतापि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिंधुं नदीमधि क्षमि चमायां मायया प्रक्षया परि ष्टाः । पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उ॒त शु॒ष्णा॒स्य धृ॒ष्णु॒या प्र मृ॒क्षो अ॒भि वे॒दनं । पुरो॒ यद॑स्य संपि॒णक् ॥ १३ ॥

उ॒त। शु॒ष्णा॒स्य। धृ॒ष्णु॒ऽया। प्र। मृ॒क्षः। अ॒भि। वे॒दनं। पुरः॑। यत्। अ॒स्य। सं॒ऽपि॒णक् ॥ १३ ॥

उतापि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबंधि वेदनं वित्तमभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः । प्रकर्षणाबाधथाः । यद्यदास्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् । संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्ष इति संबंधः ॥

उ॒त दा॒सं कौ॒लि॒तरं बृ॒ह॒तः पर्व॑ता॒दधि॒ । अ॒वा॒ह॒न्दि॒ शं॒बरं ॥ १४ ॥

उ॒त। दा॒सं। कौ॒लि॒ऽतरं॑। बृ॒ह॒तः। पर्व॑तात्। अ॒धि। अ॒व॒। अ॒ह॒न्। इ॒न्द्र। शं॒बरं ॥ १४ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं दासमुपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शंवरमसुरं बृहतो महतः पर्वतादद्रेरध्वपरि अव अवाचीनं कृत्वाहन् । हतवानसि ॥

उ॒त दा॒सस्य॑ व॒र्चि॒नः स॒ह॒स्रा॒णि श॒ताव॑धीः । अ॒धि पंच॑ प्र॒धीरि॑व ॥ १५ ॥

उ॒त। दा॒सस्य॑। व॒र्चि॒नः। स॒ह॒स्रा॒णि। श॒ता॒। अ॒व॒धीः। अ॒धि। पंच॑। प्र॒धीन्ऽइ॒व ॥ १५ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शंकूनिव हिंसकान्पंच शता पंचशतानि पंचशत-संख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपक्षपयितुर्वर्चिनो वर्चिनामकस्यासुरस्य संबंधिनोऽनुच-रान्पुष्पानध्यधिकमवधीः । हतवानसि ॥ ॥ २१ ॥

उ॒त त्वं पु॒त्रम॒युवः॑ परा॒वृ॒क्तं श॒त॒क्रतुः॑ । उ॒क्थे॒ष्वि॒न्द्र आ॒भ॒जत् ॥ १६ ॥

उ॒त। त्वं। पु॒त्रं। अ॒युवः॑। परा॑ऽवृ॒क्तं। श॒त॒ऽक्रतुः॑। उ॒क्थे॒षु। इ॒न्द्रः। आ॒। अ॒भ॒जत् ॥ १६ ॥

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मेन्द्रस्थं तं प्रसिद्धमयुव एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वामजत् । भागिनं कृतवान् । अयमर्थो वस्त्रीभिः पुत्रमयुवः । ऋग्वे० ४. १९. ९. । इत्यस्यामुचि प्रतिपादित इति ॥

उ॒त त्या॒ तुर्व॑शा॒यदू॒ अ॒स्ना॒तारा॒ श॒ची॒पतिः॑ । इ॒न्द्रो वि॒द्वौ अ॒पार॑यत् ॥ १७ ॥

उ॒त। त्या॒। तुर्व॑शा॒यदू॒। अ॒स्ना॒तारा॒। श॒ची॒ऽपतिः॑। इ॒न्द्रः। वि॒द्वान्। अ॒पार॑यत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्नातारास्नातारौ ययातिशयादगमिषिक्तौ त्या त्वी ती प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः । यद्वा । शचीन्द्रस्य भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन्निन्द्रोऽपारयत् । अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उ॒त त्या॒ स॒द्य आ॒र्या॑ स॒रयो॑रि॒न्द्र पा॒रतः॑ । अ॒र्णी॒चि॒चर॑थावधीः ॥ १८ ॥

उ॒त। त्या॒। स॒द्यः। आ॒र्या॑। स॒रयोः॑। इ॒न्द्र। पा॒रतः॑। अ॒र्णी॒चि॒चर॑था॒। अ॒व॒धीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्वा त्वी तावार्थायावार्थत्वाभिमानिनी संतावपि । इंद्रविषयभक्तिश्च-
ञ्जारहितावित्थर्थः । सरयोः सरध्वा नद्याः पारतः पारे तीरे वसंतावर्णाचिचरथा अर्णनामकं चिचरथनामकं
च राजानाववधीः । अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽधं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥१९॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अंधं । श्रोणं । च । वृत्रहन् । न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥१९॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकं त्वं जहिता जहिती सर्वैर्बधुभिस्त्यक्ताबंधं चगुहीनमेकं श्रोणं च पंगुमपरं च द्वा
एती द्वावनु नयः । अंधपंगुत्वपरिहरिणानुनीतवानसि । हे इंद्र ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुखमष्टवे व्याप्तुं कोऽपि
न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥२०॥

शतं । अश्मन्मयीनां । पुरां । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवः । दासाय । दाशुषे ॥२०॥

इन्द्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां पुरां शंवरस्य संबंधिनां नगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायैत-
न्नामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् । व्यक्षिपत् ॥ ॥२०॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रां त्रिंशतं हथैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥२१॥

अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रां । त्रिंशतं । हथैः । दासानां । इन्द्रः । मायया ॥२१॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपचपयितृणां राक्षसादीनां त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि
सहस्रा सहस्राणि दभीतये दभीतिनामकस्थार्थाय हथैर्हैननसाधनैरायुधैरस्वापयत् । अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥२२॥

सः । घ । इत् । उत । अस्ति । वृत्रहन् । समानः । इन्द्र । गोपतिः । यः । ता ।

विश्वानि । चिच्युषे ॥२२॥

उतापि च हे इंद्र यस्त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे । प्राच्यावयः । हे वृत्रहन्
वृत्राणां शत्रूणां हिंसकं गोपतिर्गवां पालकः स त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातोऽसि ।
घेदिति पुरणी ॥

उत नूनं यदिद्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यं । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥२३॥

उत । नूनं । यत् । इन्द्रियं । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यं । अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥२३॥

उतापि च हे इंद्र यत्पीड्यं त्वदीयं बलमिन्द्रियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्याः । कृतवानसि खलु । अद्या-
द्यतनः कश्चित्तद्वलं नकिरा मिनत् । न हिंसात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो वामं देवः कळ्ळती ॥२४॥

वामं । वामं । ते । आ । दुरे । देवः । ददातु । अर्यमा । वामं । पूषा । वामं । भगः । वामं ।

देवः । कळ्ळती ॥२४॥

हे आदुरे शत्रूणामादारयितरिन्द्र ते तव वामं वामं यद्यद्वज्रणीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं
वत्पर्यमारीणां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु । प्रयच्छतु । तथा कळ्ळती कृत्तदंतः पूषा पोषको देवो

वामं धनं ददातु । भगोऽपि धनं ददातु । ननु कच्छतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबंधनीयं । अथवार्य-
मादीनां चयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यं । कथं पूर्णो विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् न । सांनिध्याकांक्षयोः
सङ्गावेऽपि योग्यतामंतरेणान्वयायोगात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । ति० स० २. ६. प. ५. । इत्यादि-
श्रुतिषु पूर्ण एवादंतकत्वेन प्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं वननीयं भवतीत्यादि
निरुक्तं । ६. ३९. । अत्र द्रष्टव्यं ॥ २३ ॥

कया न इति पंचदशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धमैदं गायचं । अभीषु ण इत्येषा पादनिचृत्ताम गायत्री
त्रयः सप्तकाः पादनिचृदिति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा चानुक्रमणिका । कया पंचोनाभीषु पादनिचृदिति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अग्निष्टोमे चानुर्विशिकेऽहनि च माथ्यदिने सवने मैत्रावरुणस्य कया न इत्याद्यस्तृचः
स्तोत्रियः । सूचितं च । होत्रकाणां कया नश्चिच आ भुवत् । आ० ७. ४. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु कायस्य
हविषोऽनुवाक्या कया न इत्येषा । तथा च सूचितं । कया नश्चिच आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्रे । आ०
२. १७. । इति ॥

कया नश्चिच आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया नः । चिचः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

सदावृधः सदा वर्धमानश्चित्रश्चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इन्द्रः कयोती जत्या तर्पणेन नोऽस्मान्ना
भुवत् । अभिमुख्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेन कया वृता केन वर्तनेन
कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदंधसः । दृह्वा चिदरुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानां । मंहिष्ठः । मत्सत् । अंधसः । दृह्वा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

मंहिष्ठः पूजनीयः सत्यः सत्यभूतो मदानां मादयितृणां मध्ये को मदकरोऽंधसः सोमस्य रसो दृह्वा चित्
वृढात्यपि वसु वसूनि शत्रूणां धनान्धारज आ समंताद्भक्तुं हे इन्द्र त्वा त्वां मत्सत् । मादयेत् ॥

अभीषु णः सखीनामविता जरितृणां । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनां । अविता । जरितृणां । शतं । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सखीनां समानख्यातीनां जरितृणां स्तोतृणामविता रचिता त्वं शतं शतेन बह्वीभिरुतिभी
रक्षाभिः सह नोऽस्माकं सु सुष्ठुभि भवासि । अभिमुखो भव ॥

अभी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुङ्गिष्वर्षणीनां ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रं । न । वृत्तं । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्तं चक्रं न वर्तमानं चक्रमिवार्वत उपगंतुनोऽस्मान् चर्षणीनामस्यदीयानां मनुष्याणां नियुङ्गिः
सुतिभिरभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनां । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं क्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबंधिनः प्रवता प्रवतः प्रवणान्देशान्मदेव पदानि स्वकीयानि
स्थानानीवा गच्छसि हि । आगतो भवसि खलु । हेति पुरणः । हे इन्द्र स्वामहं सूर्ये सूर्येण सचा सहाभिः ।
भजे ॥ २४ ॥

सं यत्तं इंद्रं मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सं । यत् । ते । इंद्र । मन्यवः । सं । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं मन्यवः स्तुतयो यद्यदा सं दधन्विरे । अस्माभिरनुमन्यन्ते । चक्राणि चक्रमणानि कर्माणि च सं दधन्विरे अध तदानीं ताः स्तुतयस्तानि कर्माणि च त्वे त्वयि भवन्ति । अध तदनन्तरं सूर्ये च भवन्ति ॥

उत स्मा हि त्वामाहुरिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुं ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वां । आहुः । इत् । मघवानं । शचीपते । दातारं । अविदीधयुं ॥ ७ ॥

हे शचीपते कर्मपालकेन्द्र उतापि च मघवानं धनवंतं दातारं स्तोत्रभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा त्वामविदीधयुं । विदीधयुरदीप्यमानः । न विदीधयुरविदीधयुः । तं दीप्यमानमाहुः स्म । प्रवदन्ति खलु । हीदिति द्वयं पूरणार्थं ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्महसे वसुं ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । महसे । वसुं ॥ ८ ॥

उतापि च हे इंद्र त्वं सद्य इत्सद्य एव शशमानाय स्तुतिं कुर्वते । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. इति याज्ञेनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय पुरु चित्पुरुणि बह्वन्यपि वसु वसूनि धनानि परि परितो महसे स्म । प्रयच्छसि खलु ॥

नहि स्मा ते शतं चन राधो वरंत आसुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतं । चन । राधोः । वरन्ते । आसुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इंद्र आसुरो वाधका राक्षसादयस्ते त्वदीयं शतं चन शतपरिमितमपि राधो धनं नहि वरन्ते स्म । न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं करिष्यतस्तव च्यौत्नानि बलानि न वारयन्ति ॥

अस्माँ अवंतु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवंतु । ते । शतं । अस्मान् । सहस्रं । ऊतयः । अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इंद्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याका ऊतयो रक्षा अस्मानवंतु । रक्षन्तु । सहस्रं सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षा अस्मानवंतु । विश्वाः सर्वाण्यभिष्टयस्त्वदीयान्यभिगमनान्यस्मानवंतु ॥ ११ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्त्यै । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्त्यै । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इंद्र त्वमिहास्त्रान्यज्ञेऽस्मान्यजमानान् सख्याय सखिभावाय स्वस्त्येऽविनाशाय च महो महते दिवित्मते दीप्तिमते राये धनाय च वृणीष्व । संभजस्व ॥

अस्माँ अविद्धि विश्वहेंद्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविद्धि । विश्वहा । इंद्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः ।

ऊतिभिः ॥ १२ ॥

हे इंद्र त्वं विश्वहा सर्वेष्वहःसु परीणसा महता राया धनेनास्मान्यजमानानविद्धि । रक्ष । किंच विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभि रक्षाभिरस्मानविद्धि ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः । नवाभिः । इन्द्र ।
ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं नवाभिर्नूतनाभिरुतिभि रक्षाभिरस्तेव चित्रा शूर इव गोमतो गोभिर्युक्तान् तान् प्रसिद्धान्-
जान् गोनिवासानसम्भ्रमपा वृधि । उद्गाटय ॥

अस्माकं धृष्ण्या रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकं । धृष्ण्या । रथः । द्युऽमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र धृष्ण्या धृष्णुः शत्रूणां धर्षको द्युमान्दीप्तिमाननपच्युतो विनाशरहितो गव्युर्गोमानश्वयुरश्ववान-
स्माकमस्त्रसंबन्धी रथ ईयते । सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान् चैत्थर्थः ॥

अस्माकमुत्तमं कृधीत्यनयादित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूचितं । अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमी-
षमाणो जपित्वावरोहेत् । आ० गु० २. ६. १२. इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकं । उत्तमं । कृधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठं । द्याऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं देवेषु द्योतमानेषु ब्रह्मादिषु मध्येऽस्माकमस्त्रसंबन्धि श्रवो यश
उत्तममुत्कृष्टं कृधि । कुरु । तत्र दृष्टांतः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं सेचनसमर्थं वा द्यामिव द्युलोकं यथा सर्वेषां
लोकानामुपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ ॥ २६ ॥

आ तू न इद्रेति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्रमैन्द्र । अत्र कनीनकेवेत्यादिके द्वे इन्द्रस्या-
श्वदेवतके । तथा चानुक्रांतं । आ तू नश्चतुर्विंशतिरत्याभ्यामिन्द्राद्यौ स्तुताविति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमा गहि । महान्महीभिर्हृतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन् । अस्माकं । अर्धमा । गहि । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रमागच्छ । हे इन्द्र महान्प्रभूतस्त्वं महीभिर्म-
हतीभिरुतिभि रक्षाभिः सहास्माकमर्धं समीपमा गहि । आगच्छ ॥

भूमिश्चिद्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २ ॥

भूमिः । चित्र । घा । अस्मि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ । चित्रं । कृणोषि । ऊतये ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भूमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि तूतुजिर्घासि । अस्मदभीष्टप्रदाता च भवसि ।
आकारार्थं । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्त्रसद्रूपासु प्रजामु चित्रं चायनीयं धनमूतये रक्षणाय आ कृणोषि ।
आ समंतात्करोषि । घेति पूरणः ॥

दभेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधंतमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दभेभिः । चित् । शशीयांसं । हंसि । ब्राधंतं । ओजसा । सखिऽभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दभेभिश्चिद्वलैरपि सखिभिर्यजमानैः सह शशीयांसं ॥ शश भुतगती ॥ उत्प्लवमानं ब्राधंतं
महांतमपि शशुमोजसा बलेन हंसि । नाशयसि । ये यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबंधः ॥

व॒यमिन्द्र॑ त्वे सचा॑ व॒यं त्वा॒भि नो॒नुमः॑ । अ॒स्माँअ॒स्माँ इ॒दुद॑व ॥ ४ ॥

व॒यं। इ॒न्द्र। त्वे इ॒ति। सचा॑। व॒यं। त्वा॒। अ॒भि। नो॒नुमः॑। अ॒स्मान्। अ॒स्मान्। इ॒त्। उ॒त्। अ॒व॒॥ ४ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्वे त्वयि सचा संगताः स्मः । वयं त्वा त्वामभि नोनुमः । अतिशयेनाभिष्टुमः ।
हे इन्द्र त्वमप्यस्मानस्मानित् सर्वानस्मानेवोदव । उत्कर्षेण रच ॥

स न॑श्चि॒त्राभि॑रद्वि॒वोऽन॑व॒द्याभि॑रू॒तिभिः॑ । अ॒नाधृ॑ष्टाभि॒रा ग॑हि ॥ ५ ॥

सः। नः॑। चि॒त्राभिः॑। अ॒द्वि॒वः। अ॒न॒व॒द्याभिः॑। उ॒ति॒भिः॑। अ॒नाधृ॑ष्टाभिः॑। आ॒। ग॒हि॒॥ ५ ॥

हे अद्विवो वज्रवज्रिन्द्र स त्वं चित्राभिश्चायनीयाभिरनवद्याभिरनिदिताभिरनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितै-
रूतिभि रचणैः सहितः सन्नोऽस्माना गहि । आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भू॒यामो॑ षु त्वा॒वतः॑ सखा॑य इ॒न्द्र गो॑म॒तः । यु॒जो वा॒जाय॑ घृ॒ष्वये ॥ ६ ॥

भू॒यामो॑ इ॒ति। सु॒। त्वा॒व॒तः॑। सखा॑यः। इ॒न्द्र। गो॑म॒तः। यु॒जः। वा॒जाय॑। घृ॒ष्वये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वावतस्त्वत्सदृशस्य गोमतो गोभिर्युक्तस्य देवस्य संबन्धिनः सखायः स्तोतारो वयं घृष्वये महते
वाजायान्नाय युजः संयुक्ताः सु सुष्ठु भूयामो । भवामैव ॥

त्वं ह्येक॑ ई॒र्शिष॑ इ॒न्द्र वा॒जस्य॑ गो॒म॒तः । स नो॑ यं॒धि म॒हीमि॑षं ॥ ७ ॥

त्वं। हि। एकः॑। ई॒र्शिषे॑। इ॒न्द्र। वा॒जस्य॑। गो॒म॒तः। सः। नः॑। यं॒धि। म॒ही॑। इ॒षं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र हिं यस्मात्कारणात्त्वमेक एव गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नखेर्शिषे । प्रभवसि । अतः कारणात्
त्वं नोऽस्मभ्यं महीं महतीमिषमन्नं यंधि । प्रयच्छ ॥

न त्वा॑ व॒र॒न्ते अ॒न्यथा॑ य॒द्वि॒त्स॒सि स्तु॒तो म॒घं । स्तो॒तृभ्य॑ इ॒न्द्र गि॒र्व॒णः ॥ ८ ॥

न। त्वा॑। व॒र॒न्ते। अ॒न्यथा॑। य॒त्। दि॒त्स॒सि। स्तु॒तः। म॒घं। स्तो॒तृ॒भ्यः॑। इ॒न्द्र। गि॒र्व॒णः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र गिर्वणो गिरां संभक्तः स्तुतोऽस्माभिः संस्तुतो यद्यदा स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं मघं धनं दित्ससि । दातुमि-
च्छसि । तदा त्वा त्वामन्यथा प्रकारान्तरेण न वरन्ते । न निवारयन्ति । किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अ॒भि त्वा॑ गो॒त॒मा गि॒रानू॑ष॒त प्र॑ दा॒वने॑ । इ॒न्द्र वा॒जाय॑ घृ॒ष्वये ॥ ९ ॥

अ॒भि। त्वा॑। गो॒त॒माः। गि॒रा। अ॒नू॑ष॒त। प्र॑। दा॒वने॑। इ॒न्द्र। वा॒जाय॑। घृ॒ष्वये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामभि लक्ष्मीकृत्य गोतमा एतन्नामका ऋषयो गिरा स्तुतिरूपया वाचा दावने धनदानार्थं
प्रानूषत । प्रकर्षेण स्तुवन्ति । घृष्वये महते वाजायान्नाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते॑ वो॒चाम॑ वी॒र्या॑ इ॒या म॑द॒सान् आ॒रु॒जः । पु॒रो दा॒सीर॑भी॒त्य ॥ १० ॥

प्र। ते॑। वो॒चा॒म॒। वी॒र्या॑। याः। म॑द॒सानः॑। आ॒। अ॒रु॒जः। पु॒रः। दा॒सीः। अ॒भि॒इ॒त्य॑ ॥ १० ॥

हे इन्द्र मंदसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः क्षेपुः सुरस्य स्वभूता याः पुरो यानि नगराण्यभीत्याभि-
गम्यारुजः । आ समंतादभांशीः । हे इन्द्र ते त्वदीयानि तत्रत्यानि वीर्या वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम ।
प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चर्क्य पौंस्या । सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥११॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चर्क्य । पौंस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥११॥

हे इन्द्र गिर्वणी गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संमक्ता त्वं यानि पौंस्या पौंस्थानि बलानि चर्क्य । कृतवानसि ।
हे इन्द्र वेधसः प्राज्ञाः सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु ते त्वदीयानि ता तानि बलानि गृणन्ति । कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु धा वीरवद्यशः ॥१२॥

अवीवृधन्त गोतमाः । इन्द्र त्वे इति । स्तोमऽवाहसः । आ । ऐषु । धाः । वीरऽवन्त । यशः ॥१२॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारो गोतमा ऋषयो हे इन्द्र त्वे त्वामवीवृधन्त । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति ।
त्वमेव गोतमेषु वीरवत्पुत्रपौत्रादियुक्तं यशोऽन्नमा धाः । निधिहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वं । तं त्वा वयं हवामहे ॥१३॥

यत् । चित् । हि । शश्वतां । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वं । तं । त्वा । वयं । हवामहे ॥१३॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणोऽसि । सामान्यो भवसि ।
तथापि तमेव त्वा त्वां वयं स्तोतारो हवामहे । आहुयामः ॥

अर्वाचीनो वसो भवास्मे सु मत्स्वाधंसः । सोमानामिन्द्र सोमपाः ॥१४॥

अर्वाचीनः । वसो इति । भव । अस्मे इति । सु । मत्स्व । अधंसः । सोमानां । इन्द्र ।

सोमऽपाः ॥१४॥

हे वसो यज्ञनिवासकेन्द्र त्वमस्मै अस्मासु यजमानेष्वर्वाचीनोऽभिमुखो भव । तथा हे सोमपाः सोमानां
पातरिन्द्र त्वं सोमानामधसोऽन्नेन सु सुष्ठु मत्स्व । माद्य ॥

अस्माकं त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु । अर्वागा वर्तया हरी ॥१५॥

अस्माकं । त्वा । मतीनां । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छतु । अर्वाक् । आ । वर्तय । हरी इति ॥१५॥

मतीनां स्तोत्राणां ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ॥ अस्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र त्वा त्वामा यच्छतु ।
अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि हरी त्वदीयावश्चावर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा आ वर्तय । परिवर्तनं कुरु ॥

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥१६॥

पुरोळाशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुः । इव । योषणां ॥१६॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मदीयं पुरोळाशं च पुरोडाशरूपमन्नं च घसः । अङ्घ्रि । तथा नोऽस्मदीया गिरश्च
स्तुतिरूपा वाचश्च जोषयासे । सेवस्व । तच्च दृष्टांतः । वधूयुरिव । स्त्रीकामो यथा योषणां स्त्रीणां गिरः
सेवते तद्वत् ॥ ॥२९॥

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे । शतं सोमस्य खार्यः ॥१७॥

सहस्रं । व्यतीनां । युक्तानां । इन्द्र । ईमहे । शतं । सोमस्य । खार्यः ॥१७॥

वयं स्तोतार इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां धिषितानां व्यतीनां गमनवतामश्चानां सहस्रं सहस्रसंख्याकं
मीमहे । याचामहे । तथा सोमस्याभिषुतसोमस्य शतं शतसंख्याकाः खार्यः खारीरीमहे । अथ मानविशेषवा-
चिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते । अपरिमितद्रोणकलशान् बहून्यश्चान्याचामहे इत्यर्थः ॥

सहस्रा ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मिन्ना राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रा । ते । शता । वयं । गवां । आ । च्यावयामसि । अस्मिन्ना । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि गवां सहस्रा सहस्रसंख्याकानि शता शतसंख्याकानि चा च्यावयामसि । आद्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथास्मिन्ना अस्मासु त्वदीयं राधो धनं ते त्वत्त एतु । आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानां । हिरण्यानां । अधीमहि । भूरिदा । असि । वृत्रहन् ॥ १९ ॥

हे इंद्र ते त्वत्तः कलशानां कुंभानां । कुंभपरिमितानामिति यावत् । हिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां दश दशसंख्याकान् अधीमहि । धारयामः । हे वृत्रहन्वृत्राणां शत्रूणां हिंसकं त्वं भूरिदा असि । वज्रप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर । भूरि घेदिंद्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदा । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रं । भूरि । आ । भर । भूरि । घ । इत् । इंद्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इंद्र भूरिदा वज्रप्रदस्त्वं भूरि वज्र धनं नोऽस्मभ्यं देहि । प्रयच्छ । किंतु दभ्रमल्पं धनं मा प्रयच्छ । भूरि वज्रलं धनमस्मभ्यमा भर । आहर । किंच भूरीत् अदभ्रमेव धनं दित्ससि घ । अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुचा शूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदा । हि । असि । श्रुतः । पुरुचा । शूर । वृत्रहन् । आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे वृत्रहन्वृत्रस्य हिंसक शूर विक्रांतिंद्र भूरिदा वज्रप्रदस्त्वं पुरुचा पुरुष वज्रषु यजमानेषु श्रुतोऽसि हि । विख्यातो भवसि खलु । राधसि धने नोऽस्माना भजस्व । आ समंताद्वाग्निनः कुरु ॥

प्र ते बभू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभू इति । विचक्षणं । शंसामि । गोऽसनः । नपात् । मा । आभ्यां । गाः ।

अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे विचक्षणं प्राचेन्द्र ते त्वदीया बभू बभ्रुवर्णावश्च प्र शंसामि । प्रकर्षेण स्तौमि । हे गोसनी गवां सनितर्हे नपात् न पातयितः स्तोतृन्विनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इंद्र त्वमाभ्यां त्वदीयाभ्यामभ्यां गा अनु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य मा शिश्रथः । विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनाद्विश्रियन्ते । तस्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रुधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके । बभू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

विद्रुधे विद्रुधे बृद्धे नवे नवजातेऽर्भकेऽल्पके द्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते कनीनकेव कमनीये शालभञ्जिके एव हे इंद्र बभू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्च यामेषु यज्ञेषु शोभेते । कांतियुक्तौ भवतः ॥ कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्लेयं नेतयेति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्वात्कांतिकर्मण इत्यादि निरुक्तं । ४. १५. ॥

अरं म उस्त्रयाम्णेऽरमनुस्त्रयाम्णे । बभू यामेष्वसिधा ॥ २४ ॥

अरं । मे । उस्त्रयाम्णे । अरं । अनुस्त्रयाम्णे । बभू इति । यामेषु । असिधा ॥ २४ ॥

हे इंद्र अस्त्रिधास्त्रिधावहंसि को बभू बभ्रुवर्णी त्वदीयावस्थी यामेषु गमनेषु प्राप्तेषु सत्सूक्ष्म्याम्ने ।
उस्त्राभ्यामनडुड्भ्यां युक्तेन रथेन यातीत्युत्सयामा । तस्मै मे मह्यमरमलं पर्याप्तकारिणी भवतां । अनुत्सयाम्ने
पद्भ्यामेव गच्छते मह्यमरं पर्याप्तकारिणी भवतां ॥ ३० ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्र ऋभुभ्य इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्धे वैष्टुभं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिमूक्तपंचकमुभुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । प्र ऋभुभ्य एकादशार्धं वा इति ॥ ब्यूढे दशरात्रे
चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त आर्भवनिविद्वानीयमिदं । तथा च सूचितं । प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्लित्विति वैश्वदेवं
। आ० ८. ८. इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष उपस्तिरे श्वेतरां धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सद्यो अपसौ बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतंऽइव । वाचं । इष्ये । उपऽस्तिरे । श्वेतरां । धेनुं । ईळे ।

ये । वातंऽजूताः । तरणिभिः । एवैः । परि । द्यां । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिरार्भवं शंसत्युभयो वै देवेभ्यः । ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।
इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नाता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमान ऋभुभ्य उद्यमास-
मानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यो वाचं स्तुतिरूपां प्रेषे । प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं
प्रति प्रेषयति तद्वत् । किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वेतरां पयोयुक्तां श्वेतरां वा धेनुमीळे । याचाम्यभून् ।
य ऋभवो वातजूता वातसमानगतयोऽपसौ जगदुपकारिकर्माणाः संतस्तरणिभिस्तारकैरेवैर्गमनशीलैरश्वेद्या-
मंतरिचं सद्यस्तदानीमेव परि बभूवुः । परिभवंति । सर्वतो व्याप्नुवंति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादा-
दित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवंति ॥

यदारमक्रन्नुभवः पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिहेवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरं । अक्रन् । ऋभवः । पितृभ्यां । परिऽविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानां । उप । सख्यं । आयन् । धीरासः । पुष्टिं । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्याप्या ।
यदा । वेषेण जरदूपयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिरन्यैश्चमसनिमीणादिकर्मभिररमत्यर्थमक्रन् आदिदन्तरमेव
देवानामिन्द्रादीनां सख्यं सखित्वं समानख्यानत्वं देवतात्वमुपायन् । आगमन् । युवशा कर्त्वा । ऋक्० १. १६१. ३. ।

इति देवत्वप्राप्तिरेकांतत्वेन देवैकत्वादिति भावः । किंच धीरासो धीरा बुद्धिमंतस्तेषां पुष्टिं गवादिविषयां मनाद्यै मतिरुते यजमानायावहन् । वहन्ति । धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनाद्यै मनसे प्रकृष्टमनस्त्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वा ऋभुरिद्वंतो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञं ॥३॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इदंऽवन्तः । मधुऽप्सरसः । नः । अ॒वन्तु । य॒ज्ञं ॥३॥

य ऋभवः पितरा मातापितरौ यूपेव क्षिप्रस्थाणू इव जरणा जीर्णौ शयाना शयानौ पुनः सना सदा युवाना युवानौ चक्रुः । नित्यतश्चावकुर्वन् । ते वाजो विभ्वा ऋभुश्च एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आगिरसस्य पुत्रा ऋभव इद्वन्तोऽनुयाह्नेकेणैरेण तद्वन्तो मधुप्सरसो मधुरस्य सोमरसस्य भक्षयितारौ मनोहररूपा वा नोऽस्मादीयं यज्ञमवन्तु । रचन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभरभासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाप्नुः ॥४॥

यत् । संऽवत्सं । ऋभ॒वः । गां । अ॒रक्षन् । यत् । संऽवत्सं । ऋभ॒वः । माः । अ॒पिंशन् ।

यत् । संऽवत्सं । अ॒भ॒रन् । भा॒सः । अ॒स्याः । ता॒भिः । श॒मी॒भिः । अ॒मृत॒त्वं । आ॒प्नुः ॥४॥

संवत्सं । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यंतमृभवो गां मृतामरक्षन्तपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति यत् यदेतत्कर्मासि । तथा संवत्सं संवत्सरपर्यंतमस्या भासोऽभरन् दीप्तीरवयवशोभा अकुर्वन्निति यत् ताभिः शमीभिरमृताया गोर्नवीकरणविषयैः कर्मभिरमृतत्वमाप्नुः । देवत्वं प्राप्ताः । धेनुः कर्त्तुं देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतद्वत्त्वेन सहेति व्याख्येयं ॥

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्नीकृण्वामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥५॥

ज्येष्ठः । आ॒ह । च॒म॒सा । द्वा । क॒र । इति । कनी॒यान् । नी॒कृ॒ण्वाम॒ । इति । आ॒ह ।

क॒नि॒ष्ठः । आ॒ह । च॒तु॒रः । क॒र । इति । त्वष्टा । ऋभ॒वः । तत् । प॒न॒यत् । व॒चः । वः ॥५॥

एकं चमसं चतुरस्कुणोत्तम । ऋग्वे० १. १६१. २ । इति यदा देवदूतोऽपिर्चभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्तेन तदा तेषु मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्त एको ज्येष्ठ ऋभुरितरावाह । किमिति । उच्यते । चमसा द्वा करेति । एकमेव संतं द्वौ कृण्वामेति । कनीयान् तदन्तरो विभ्वा नीन् कृण्वाम करवामेत्याह । तद्वरः कनिष्ठो वाजश्चतुरः कर चतुर्धा करवामेत्याह । तदेव चतुष्कारणरूपं हे ऋभवस्त्वष्टा युष्मद्भुवः वो वचः युष्मद्वचनं पनयत् । असीत् । वंशीचकारेत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमूर्चुर्नर एवा हि चक्रुरनु स्वधामृभवो जग्मुरेतां ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनस्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥६॥

स॒त्यं । ऊ॒चुः । न॒रः । ए॒व । हि । च॒क्रुः । अ॒नु । स्व॒धां । ऋ॒भ॒वः । ज॒ग्मुः । ए॒तां ।
वि॒ऽभ्राज॑मानान् । च॒म॒सान् । अ॒हा॒ऽइ॒व । अ॒वे॒नत् । त॒ष्टा । च॒तुरः । द॒दृ॒श्वान् ॥ ६ ॥

नरो मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः । सत्यमेवाब्रुवन् । हि यस्मादेत एवैवं चक्रुः । चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वादित्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणानंतरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमाख्यममृतमुभयो जग्मुः । एकं चमसं चतुरस्कृणोतन साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथेति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवो विभ्राजमानानह्वेवाहानीव दीप्यमानांश्चमसांश्चतुरो ददृश्वान् दृष्टवान् सन्नवेनत् । अकामयत् । अंगीचकारित्यर्थः ॥

द्वाद॑श् द्यू॒न्यद॑गौ॒ह्यस्या॑ति॒थ्ये र॑ण॒न्ऋ॒भ॒वः स॒संतः ।

सु॒क्षेचा॑कृ॒ण्वन्न॑न॒यंत॑ सि॒धून्ध॒न्वाति॑ष्ठ॒न्नीष॑धीर्नि॒म्नमा॑पः ॥ ७ ॥

द्वाद॑श् । द्यून् । यत् । अ॒गौ॒ह्यस्य॑ । आ॒ति॒थ्ये । र॑ण॒न् । ऋ॒भ॒वः । स॒संतः ।

सु॒ऽक्षे॒चा । अ॒कृ॒ण्वन् । अ॒न॒यंत॑ । सि॒धून् । ध॒न्व । आ । अ॒ति॒ष्ठन् । ओ॒ष॒धीः ।
नि॒म्नं । आ॒पः ॥ ७ ॥

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात्तद्वेषेण सूयन्ते । यद्यदा द्वादश बृन्दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टिचक्राणीत्यर्थः । अगोह्यस्यागोयस्यादित्यस्य गृह आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्मातिथ्यं । तदर्थं ससंतः स्वपंतः सुखेन निवसंत ऋभवो रणन् रमन्ते । अगोह्यस्य यदसक्तना गृहे । ऋग्वे० १. १६१. ११. इत्युक्तं । तदानीं सुचेचाकृण्वन् । अकृष्टानि शून्यानि चेचाणि वृथ्या सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिधून् नदीरनयंत । प्रेरयन् । तस्मिन् काले ओषधीरोषधयो धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्यातिष्ठन् । निम्नं नीचस्थानमापोऽतिष्ठन् । उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तुणं निवत्स्वप इत्युक्तं ॥

रथं॑ ये च॒क्रुः सु॒वृ॒तं न॑रे॒ष्टां ये धे॒नुं वि॒श्व॒जु॒वं वि॒श्व॒रू॒पां ।

त आ॑ त॒क्ष॒न्ऋ॒भ॒वो र॒यिं नः॑ स्व॒व॒सः स्व॒प॒सः सु॒ह॒स्ताः ॥ ८ ॥

रथं॑ । ये । च॒क्रुः । सु॒वृ॒तं । न॑रे॒ऽस्यां । ये । धे॒नुं । वि॒श्व॒जु॒वं । वि॒श्व॒रू॒पां ।

ते । आ । त॒क्ष॒न्तु । ऋ॒भ॒वः । र॒यिं । नः॑ । सु॒ऽअ॒व॒सः । सु॒ऽअ॒प॒सः । सु॒ऽह॒स्ताः ॥ ८ ॥

य ऋभवः सुवृतं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा नरेष्टां नेतरि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च विश्वजुवं विश्वस्य प्रेरयित्रीं विश्वरूपां बद्धरूपामेतन्नामिकां वा धेनुं गां चक्रुः । अकुर्वन् । बृहस्पतिर्विश्वरूपासुपाजत । ऋग्वे० १. १६१. ६. इति ह्युक्तं । ते महान्तं ऋभवो नोऽस्माकं रयिं धनमा तच्छतुः । सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशास्त ऋभवः । स्वपसः सुकर्माणः स्ववसः शोभनान्नोपेताः सुरक्षणा वा सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः ॥

अपो॑ ह्येषा॒मजु॑षंत दे॒वा अ॒भि क्र॒त्वा म॒नसा॑ दी॒ध्यानाः॑ ।

वा॒जो दे॒वाना॑म॒भवत्सु॑क॒र्म॒द्रस्य॑ ऋ॒भु॒क्षा व॑रु॒णस्य॑ वि॒भ्वा ॥ ९ ॥

अ॒पः । हि । ए॒षां । अ॒जु॑षंत । दे॒वाः । अ॒भि । क्र॒त्वा । म॒नसा॑ । दी॒ध्यानाः॑ ।

वा॒जः । दे॒वाना॑ । अ॒भ॒वत् । सु॒ऽक॒र्मा । इं॒द्रस्य॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । व॑रु॒णस्य॑ । वि॒ऽभ्वा ॥ ९ ॥

एषामभूणामपोऽश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवा इंद्रादयोऽजुषंत । असेवन्त । इंद्रो हरी सुयुजे अश्विना रथमित्यादिर्मन्त्रोक्तप्रकरणे स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्त । क्रत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन

चित्तेनायुयहयुक्तेनाभि दीध्याना दीप्यमानाः । देवानामनुयहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनव्यापारो वाजः कनीयान्देवानां सर्वेषां संबंध्यभवत् । तथेन्द्रस्य संबंध्यमुषा ऋभुज्येष्ठः । विभ्वा मध्यमो वरुणस्य संबंध्यभवत् ॥

ये हरीं मेधयोक्था मदंत इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयंतो न मित्रं ॥१०॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदंतः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्वा ।

ते । रायः । पोषं । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयंतः । न । मित्रं ॥१०॥

य ऋभवो हरी अथौ मेधया प्रज्ञयोक्था उक्थैः स्तुतिभिर्मदंतो हर्षयंतश्चक्रुः । ये च तौ सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्वाविन्द्रयिन्द्रार्थं चक्रुः । अकुर्वन् । हे ऋभवस्ते यूयं रायस्पोषं धनपुष्टिं द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वाक्से अस्मासु धत्त । धारयत । किमिव । क्षेमयंतः क्षेममिच्छंतो मित्रं न मित्रमिव । अत्र यद्यधिक एव ऋभुनामा तत्संबन्धादितरेऽप्युभव उच्यते प्राणभुञ्ज्यायेन ॥

इदाहूः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते आतस्य सख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीयै अस्मिन्सर्वने दधात ॥११॥

इदा । अहूः । पीतिं । उत । वः । मदं । धुः । न । ऋते । आतस्य । सख्याय । देवाः ।

ते । नूनं । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीयै । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥११॥

इदेदानीं चमसादिनिर्माणानंतरमहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने पीतिं सोमपानमुतापि च मदं तज्जनितं वो युष्माकं धुः । ददुर्देवाः । आतस्य आतात्तपोयुक्तादृते सख्याय सखित्वाय न भवन्ति देवाः । यत एते आता अतो ददुरित्यर्थः । हे ऋभवस्ते महान्तो यूयं नूनं निश्चयमस्मे अस्मास्वस्मिन् तृतीये सवने वसूनि धनानि दधात । धारयत ॥ ॥२॥

ऋभुर्विभ्वाकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्टुभमार्भवं । ऋभुर्विभ्वनुक्रमणिका ॥ ब्यूडे दशरात्रे पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविज्ञानीयमिदं । ऋभुर्विभ्वा क्षुषे जनं । आ० प. ८. इति सूचितत्वात् ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इंद्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यहामधात्पीतिं सं मदा अगमता वः ॥१॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इंद्रः । नः । अच्छे । इमं । यज्ञं । रत्नऽधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अहूँ । अधात् । पीतिं । सं । मदाः । अगमता । वः ॥१॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इंद्रश्चैते देवा नोऽसदीयमिमं यज्ञमच्छाभिमुखं रत्नधेयास्त्रभ्यं रत्नधानायोप यात । उपगच्छत । ननु इंद्रः सोमस्वामित्वादागच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । इदा हीदानीं खलु वो युष्माकं धिषणा वाक् देवी प्रजापतेः संबंधिन्यहं सोमाभिषवसंबन्धिनां पीतिं सोमपानमधात् । स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽतिवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व । ऐ० ब्रा० ३. ३०. इति ब्राह्मणं । यस्मादेवं तस्माददाश्च वो युष्मान् समगमत । संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वं ।

सं वो मदा अगमत सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वं ॥२॥

वि॒दा॒नासः । जन्म॑नः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः । उ॒त । ऋ॒तु॒ऽभिः । ऋ॒भ॒वः । मा॒द्य॒ध्वं ।
सं । वः । म॒दाः । अ॒ग॒म॒त । सं । पु॒रं॒ऽधिः । सु॒ऽवी॒रा । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिं । आ । ई॒र॒य॒ध्वं ॥ २ ॥

हे वाजरत्नाः सोमलक्षणात्नेन राजमाना ऋभवो यूयं जन्मनो जनस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिं विदानासो जानंतः । यद्वा । विदानासः सोमप्राप्तिं जानंतो जन्मनः पूर्वं मनुष्यजन्मवतश्च संतः । उतशब्दश्चार्थः । ऋतुभिर्देवैः सह माद्यध्वं । वो युष्माकदाः सोमपानजनिताः समगमताः संगताः । पुरंधिः स्मृतिरपि समगमताः । ते यूयमस्मै अस्माकं सुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैरुपेतां रयिमेरयध्वं । प्रेरयत ॥

अ॒यं वो॑ य॒ज्ञ ऋ॒भ॒वो॒ऽका॒रि॒ य॒मा म॑नु॒ष्वत्प्र॒दि॒वो॑ द॒धि॒ध्वे ।

प्र वो॒ऽच्छा जु॒जुषा॑णा॒सो अ॒स्यु॒रभू॑त॒ विश्वे॑ अ॒ग्रि॒योत॑ वा॒जाः ॥ ३ ॥

अ॒यं । वः । य॒ज्ञः । ऋ॒भ॒वः । अ॒का॒रि॒ । यं । आ । म॑नु॒ष्वत् । प्र॒ऽदि॒वः । द॒धि॒ध्वे ।

प्र । वः । अ॒च्छ । जु॒जुषा॑णा॒सः । अ॒स्युः । अ॒भू॒त । वि॒श्वे । अ॒ग्रि॒या । उ॒त । वा॒जाः ॥ ३ ॥

हे ऋभवो वो युष्मदर्थमयं यज्ञोऽकारि । यं यज्ञं मनुष्वन्मनुष्यवत्प्रदिवः प्रकर्षेण बोधमानाः संत आ दधिध्वे । धारयत जठरे । तदर्थं वो युष्मानच्छाभिमुख्येन जुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्रास्युः । प्रतिष्ठन्ति । उतापि च धारयित्वा च हे वाजा ऋभवो विश्वे यूयमग्रियाग्राह्या अग्रत्वसंपादिनो वा अभूत । भवथ ॥

अ॒भू॒दु वो॑ वि॒ध॒ते र॒त्न॒धेय॑मि॒दा न॑रो दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ।

पि॒ब॒त वा॒जा ऋ॒भ॒वो द॑दे वो॒ महि॑ तृ॒तीयं॑ स॒र्व॒नं म॑दा॒य ॥ ४ ॥

अ॒भू॒त् । ऊं इति॑ । वः । वि॒ध॒ते । र॒त्न॒ऽधेय॑ । इ॒दा । न॒रः । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ।

पि॒ब॒त । वा॒जाः । ऋ॒भ॒वः । द॑दे । वः । महि॑ । तृ॒तीयं॑ । स॒र्व॒नं । म॑दा॒य ॥ ४ ॥

हे नरो नेतार ऋभवो वो युष्माकमनुग्रहादिदेदानीं तृतीये सवने रत्नधेयं दातव्यं रत्नं विधत्ते । विधत्तिः परिचरणकर्मा । सुत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय मध्यमभूत् । भवतु । तदर्थं हे वाजा हे ऋभवः । एतद्वयं विभ्वनामकस्याप्युपलक्षणं । इतरापेक्षया प्रत्येकं बहुवचनं । यूयं पिबत । तदर्थं वो ददे । किं । महि महत्प्रभूतं तृतीयं सवनं । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थं । मदाय हर्षाय तृप्ते वा ॥

आ वा॒जा या॒तोप॑ न ऋ॒भु॒क्षा म॒हो न॑रो द्र॒वि॒णसो॑ गृ॒णा॒नाः ।

आ वः पी॒तयो॑ऽभि॒पित्वे॑ अ॒हामि॑मा अ॒स्तं न॒व॒स्व इ॒व ग॑मन् ॥ ५ ॥

आ । वा॒जाः । या॒त । उ॒प । नः । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒हः । न॒रः । द्र॒वि॒णसः॑ । गृ॒णा॒नाः ।

आ । वः । पी॒तयः॑ । अ॒भि॒ऽपित्वे॑ । अ॒हामि॑ । इ॒माः । अ॒स्तं । न॒व॒स्वऽइ॒व । ग॑मन् ॥ ५ ॥

हे वाजा ऋभुक्षा नरो नेतारो यूयं न उपा यात । किं कुर्वतः । महो महतो द्रविणसो धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महत् द्रविणं गृणानाः सुवतः । किंच अहामभिपित्वेऽभिपतने समाप्ती । तृतीये सवने इत्यर्थः । वो युष्मानिमाः पीतयः पानान्या गमन् । आगच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । अस्तं । गृह्णामितत् । गृहं नवस्वो नवप्रसवा गाव इव ॥ ३ ॥

आ न॑पातः श॒वसो॑ या॒त॒नोपे॑मं य॒ज्ञं न॑र्म॒सा हू॒यमा॑नाः ।

स॒जोष॑सः सूर॒यो य॒स्य च॒ स्थ म॒ध्वः पा॑त र॒त्न॒धा इ॒द॒वंतः॑ ॥ ६ ॥

आ । न॒पातः । श॒वसः । या॒तनः । उप । इ॒मं । य॒ज्ञं । न॒मसा । हू॒यमा॒नाः ।
स॒जोष॑सः । सू॒रयः । य॒स्य । च । स्थ । म॒ध्वः । पा॒त । र॒त्न॒ऽधाः । इं॒द्र॒ऽव॒न्तः ॥ ६ ॥

हे शवसो नपातो बलस्य न पातयितारसस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं नमसा स्तोत्रेण हूयमाना आकारिताः संत इमं यज्ञमुपा यातन । उपागच्छत । कीदृशा यूयं । सजोषस इंद्रेण सह प्रीताः सूरयो मेधाविनः । इंद्रस्य वीषां च कः प्रसंग इत्युच्यते । यस्य च स्थ । चेति प्रसिद्धी । यस्मिंद्रस्य संबन्धिनी यूयं भवथ तदुचिताश्च निर्माणादित्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मादिंद्रवन्तः प्रीतेनेंद्रेण तद्वन्तो रत्नधा रमणीयधनानां दातारो यूयं मध्वो मधुरं सोमं पात । पिबत ॥

स॒जोषा॑ इं॒द्र वरु॑णेन॒ सोमं॑ स॒जोषाः॑ पा॒हि गि॒र्व॒णो म॒रुद्भिः॑ ।
अ॒ग्रे॒पाभि॑र्च्य॒तुपाभिः॑ स॒जोषा॑ ग्रा॒स्प॒त्नी॒भी र॒त्न॒धाभिः॑ स॒जोषाः॑ ॥ ७ ॥
स॒जोषाः॑ । इं॒द्र । वरु॑णेन । सोमं । स॒जोषाः॑ । पा॒हि । गि॒र्व॒णः । म॒रुत्॒ऽभिः॑ ।
अ॒ग्रे॒पाभिः॑ । अ॒ग्रे॒पाभिः॑ । स॒जोषाः॑ । ग्रा॒स्प॒त्नी॒भिः । र॒त्न॒धाभिः॑ । स॒जोषाः॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं वरुणेन राज्यमिमानिदेवेन सजोषाः समानप्रीतिः सन् सोमं पाहि । पिब । हे गिर्वर्णो गोभिर्वर्जनीय संभजनीयेन्द्र त्वं मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् सोमं पाहि । पिब । किंच अग्रेपाभिः प्रथमपातुभिर्च्यतुपाभिर्च्यतुयाजदेवैश्च ग्रास्पत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्रास्पत्यः । ताभिः । मेना ग्रा इति स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २९ । रत्नधामी रमणीयधनदातुभिर्च्यभुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्रास्पत्नीभिरित्यस्य विशेषणं । ताभिर्वा सजोषाः सोमं पिब ॥

स॒जोष॑स आ॒दित्यै॑र्मा॒दय॑ध्वं स॒जोष॑स अ॒भ॒वः प॑र्व॒तेभिः॑ ।
स॒जोष॑सो दै॒व्ये॒ना स॒वि॒त्रा स॒जोष॑सः सि॒न्धु॒भी र॒त्न॒धेभिः॑ ॥ ८ ॥
स॒जोष॑सः । आ॒दि॒त्यैः । मा॒दय॑ध्वं । स॒जोष॑सः । अ॒भ॒वः । प॑र्व॒तेभिः॑ ।
स॒जोष॑सः । दै॒व्ये॒न । स॒वि॒त्रा । स॒जोष॑सः । सि॒न्धु॒भिः । र॒त्न॒धेभिः॑ ॥ ८ ॥

हे अभव आदित्यैः सजोषसः संगता यूयं मादयध्वं । तथा पर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्चमानैर्देवविशेषैः सजोषसो मादयध्वं । तथा च दैव्येन देवेभ्यो हितेन सवित्रा सजोषसो रत्नधेभी रत्नानां दातुभिः सिन्धुभिः खंदनस्वभावैर्भवमिमानिदेवैश्च सजोषसो मादयध्वं ॥

ये अ॒श्विना॑ ये पि॒तरा॑ य॒ ऊ॒ती धे॒नुं त॑त॒स्तु॒र्च॒भ॒वो ये अ॒श्वी ।
ये अ॒ंस॒चा॒ य अ॒ध॒यो॒द॒सी ये वि॒भ्वो॒ नरः॑ स्व॒प॒त्यानि॑ च॒क्रुः ॥ ९ ॥
ये । अ॒श्विना॑ । ये । पि॒तरा॑ । ये । ऊ॒ती । धे॒नुं । त॑त॒स्तुः । अ॒भ॒वः । ये । अ॒श्वी ।
ये । अ॒ंस॒चा॒ । ये । अ॒ध॒क् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । ये । वि॒भ्वः । नरः॑ । सु॒अ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रुः ॥ ९ ॥

य अभवोऽश्विनाश्विनावूती जत्या क्रियया रथनिर्माणरूपयाप्रीणयन् । ये च पितरा पितरी ततस्तुः तत्क्षणेन समपादयन् जीर्णो संतावूती जत्या युवानो चक्रुः । ये च धेनुं ततस्तुः मृतायाः पुनर्भवीकरणेन । ये चाश्वी ततस्तुः । निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्यो अरंता युवशा ताकृणोतमेत्यावुक्तं । अश्वे १. १६१. ७. । ये चांसचासचाणि कवचाणि देवेभ्यश्चक्रुः । ये च रोदसी द्यावापृथिव्यावुधक् पृथक्चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण ये विभ्वो व्याप्ता अभवो नरो नेतारः स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । ते धेपा इत्युत्तरच संबंधः ॥

ये गोम॑तं वाज॑वंतं सुवीरं॑ रयिं ध॑त्थ वसु॑मंतं पुरु॑क्षं ।
 ते अ॒ग्ने॒पा ऋ॒भवो म॑दसा॒ना अ॒स्मे ध॑त्त ये च रा॒तिं गृ॑ण॑न्ति ॥१०॥
 ये । गोऽम॑तं । वाजऽव॑न्तं । सु॒ऽवीरं॑ । र॒यिं । ध॑त्थ । वसु॑ऽमंतं । पुरु॑ऽक्षं ।
 ते । अ॒ग्ने॒ऽपाः । ऋ॒भ॒वः । म॑द॒सा॒नाः । अ॒स्मे इति॑ । ध॑त्त । ये । च । रा॒तिं । गृ॑ण॑न्ति ॥१०॥

हे ऋभवो ये यूयं गोमंतं गोसहितं वाजवंतमन्नवंतं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुक्षं बहुन्नं रयिं धनं धत्थ । धारयथ मह्यं दातुं । हे ऋभवस्ते यूयमग्नेपाः प्रथमं पातारो मंदसाना मायंतः संतोऽस्मै अस्मभ्यं धत्त । दत्तं रयिं । ये च यूयं रातिं दानं दत्तं सोमं वा गृणन्ति । सुर्वन्ति । ते धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानास्तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापा॑भूत न वोऽती॑तृषामा॒निःश॑स्ता ऋ॒भवो य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।
 समि॑द्रेण॒ मद॑थ॒ सं म॒रुद्भिः॒ सं राज॑भी रत्न॒धेया॑य देवाः ॥११॥
 न । अ॒प । अ॒भूत॑ । न । वः । अ॒ती॒तृषा॑म । अ॒निःश॑स्ताः । ऋ॒भ॒वः । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।
 सं । इ॒द्रेण॑ । म॒दथ॑ । सं । म॒रुत्॒ऽभिः । सं । राज॑ऽभिः । रत्न॒धेया॑य । दे॒वाः ॥११॥

हे ऋभवो यूयं नापाभूत । नापगच्छत । अपरक्ता न भवत । वयं च वो युष्मान्नातीतृषाम । अत्यंतं तृषितान्मा करवाम । अतो हे ऋभवो देवा अग्निःशस्ता अग्निदिताः संतोऽस्मिन् यज्ञ इद्रेण सं मदथ । मरुद्भिः सं मदथ । राजभी राजमानैरन्यैर्देवैः सं मदथ । तुष्टा भवथ । किमर्थं । रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ४॥

इहोप यातेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैश्वभुवोर्भवं । इहोप नवेत्यनुक्रमणिका ॥ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्त्रिदशमुन्नीयमानसूक्तं । सूचितं च । आ त्वा वहंत्वसावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनं । आ० ५. ५. । इति ॥

इ॒होप॑ यात शव॒सो न॒पातः॒ सौध॑न्वना ऋ॒भवो मा॒पं भू॑त ।
 अ॒स्मिन् हि॒ वः स॑र्वने रत्न॒धेयं॒ गम॑न्त्वि॒द्रम॑नु वो॒ मदा॑सः ॥१॥
 इ॒ह । उ॒प । या॒त । श॒व॒सः । न॒पा॒तः । सौ॒ध॒न्व॒नाः । ऋ॒भ॒वः । मा । अ॒प । भू॒त ।
 अ॒स्मिन् । हि॒ वः । स॑र्वने । रत्न॒धेयं॑ । ग॒मन्तु॑ । इ॒द्रं । अ॒नु । वः । म॒दा॒सः ॥१॥

हे शवसो नपातो बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा हे ऋभवो यूयमिहोप यात । अस्मिन् तृतीये सवने उपगच्छत । मापं भूत । अपगता न भवत । अस्मिन् सवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारमिन्द्रमनु अनुष्यत्व वो युष्मान्मदासो मदकराः सोमा गमन्तु । गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्माञ्चान्वागच्छत्वित्यर्थः । हि पूरणः ॥

आ॒गन्त॑भू॒णामि॒ह रत्न॑धेय॒मभू॑त्सोम॒स्य सु॑षु॒तस्य॒ पी॒तिः ।
 सु॒कृ॒त्यया॒ यत्स्व॑प॒स्यया॒ च॒ एकं॑ वि॒चक्र॑ च॒मसं॑ च॒तुर्धा॑ ॥२॥
 आ । अ॒गन् । ऋ॒भू॒णां । इ॒ह । रत्न॑धेयं । अ॒भूत् । सोम॑स्य । सु॒ऽसु॒तस्य॑ । पी॒तिः ।
 सु॒ऽकृ॒त्यया॑ । यत् । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । च । एकं॑ । वि॒ऽच॒क्र । च॒म॒सं । च॒तुऽधा॑ ॥२॥

ऋभूणां युष्माकमिह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानमागन् । आगच्छतु मह्यं । यद्वा । युष्माकमेव सोमाख्यं

रत्नमागन् । यस्मात्सोमस्य सुपुतस्य पीतिः पानमभूत् । प्रजापतिना लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् ।
उच्यते । यद्यस्मात्सुकृत्यया शोभनहस्तायापारेण स्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मैक्यया चैकं संतं चमसं
चतुर्धा विचक्र । कृतवन्तः ॥

अकृणोत् चमसं चतुर्धा सखे वि शिष्येत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पंथां गणं देवानामभवः सुहस्ताः ॥३॥

वि । अकृणोत् । चमसं । चतुःधा । सखे । वि । शिष्य । इति । अब्रवीत् ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पंथां । गणं । देवानां । अभवः । सुहस्ताः ॥३॥

हे ऋभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत् । व्यकृणोत् । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूतापि वि शिष्यानुगृहाण
सोमपानमित्यब्रवीत् । अब्रूत यूयं । अथ सोऽभिर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजा ऋभवः सुहस्ताः
कुशलहस्ता यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पंथां पंथानमेत । गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानामिन्द्रा-
दीनां गणं संघातमेत ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा मुनुध्वं सर्वनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥४॥

किंऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आस । यं । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अथ । मुनुध्वं । सर्वनं । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥४॥

किमयः स्वित् किमात्मक एष चमस आस । स्वित् प्रश्ने । यं चमसमेकं संतं काव्येन कवीनां मेधाविनां
संबन्धिना कर्मणा कीशलेन चतुरो विचक्र । कृतवन्तः । अथाधुना सर्वनं । सूयत इति सर्वनः सोमः । तं मदाय
हर्षाय मुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ऋभवो यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिनं मधुनो मधुरं रसं पात । पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानं ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेद्रवाहावृभवो वाजरत्नाः ॥५॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसं । देवऽपानं ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥५॥

हे वाजरत्ना रमणीयसोमाज्ञा हे ऋभवो यूयं शच्या कर्मणा पितरा मातापितरौ युवाना युवाना-
वकर्त । अकृणोत् । तथा शच्या चमसं देवपानं देवपानार्हमकर्त । चतुर्धाकृत्येत्यर्थः । शच्या हरी अतष्ट ।
तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । धनुतरौ शीघ्रं गन्तुतराविन्द्रवाहाविन्द्रवोढारौ ॥ ॥५॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासः सर्वनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मंदसानाः ॥६॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नां । तीव्रं । वाजासः । सर्वनं । मदाय ।

तस्मै । रयिं । ऋभवः । सर्वऽवीरं । आ । तक्षत । वृषणः । मंदसानाः ॥६॥

हे ऋभवो वाजासोऽन्नवन्तो यो युष्मभ्यं यो यजमानोऽह्नामभिपित्वेऽभिपतने । तृतीयसवन इत्यर्थः ।
तस्मिन् तीव्रं रसवन्तरं सवनं । सूयत इति सवनः सोमः । तं मदाय सुनोति तस्मै सर्ववीरं बज्रपुत्रोपेतं रयिं
धनं हे वृषणः फलवर्धितारो मंदसाना मोदमानाः संत आ तक्षत । संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्याँ इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतं । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनं । सर्वनं । केवलं । ते ।

सं । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नऽधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतेंद्र प्रातः प्रातःसवने सुतमभिषुतं सोममपिबः । पिबस्व । माध्यंदिनं सवनं केवलं ते । परं तवैव नान्येषां । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं परिशिष्यते । तृतीयसवने रत्नधेभी रमणीयदानैर्ऋभुभिः सं पिबस्व । हे इन्द्र यानुभून् सुकृत्या शोभनकर्मणा सखीन् चकृषे । अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येना इवेदधि दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नं । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो ये घृयं सुकृत्या शोभनकर्मणा देवासो देवा अभवत । अभूत । श्येना इवेत् शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव दिवि बल्लोकेऽधि निषेद अधिनिषणाः हे शवसो नपातो बल्लवंतसो घृयं रत्नं धनं धात । प्रयच्छत । हे सौधन्वना अमृतासोऽमृता देवा अभवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्भुवः परिषिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वं ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयं । सर्वनं । रत्नऽधेयं । अकृणुध्वं । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभुवः । परिऽसिक्तं । वः । एतत् । सं । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वं ॥ ९ ॥

हे सुहस्ताः शोभनहस्ता ऋभवो रत्नधेयं रमणीयसोमदानवद्यत्तृतीयं सवनमकृणुध्वं । प्रसाधितवंतः । स्वपस्या शोभनकर्मच्छया तदेतत्सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं परिषिक्तं परिषेचनवद्दो युष्माकं संबंधिभिर्मदेभिर्मोद्यन्निरिन्द्रियेभिरिन्द्रियैः सं पिबध्वं । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिसद्भावात्पातुत्वमुपचर्यते ॥ ६ ॥

अनश्नो जात इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमार्भवं । अषिर्वामदेवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत् । अनश्नोऽत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥ आभिन्नचित्ते तृतीयेऽहनि वैश्वदेवश्च आर्भवनिविद्यानीयमिदं । तथा च सूत्रितं । अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

अनश्नो जातो अनभीष्नुक्थ्योऽरथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीष्नुः । उक्थ्यः । रथः । चिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनं । द्यां । ऋभुवः । पृथिवीं । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे ऋभवोऽश्विनोः संबंधी युष्मद्भक्तो रथोऽनश्नो जातो बाह्याश्चनिरपेचः संपन्नः । तथानभीषुः प्रयष्टरहित उक्थ्यः क्षुब्धस्त्रिचक्रश्चक्रचययुक्तः सन् रजोऽंतरिक्षं परि वर्तते । परिभ्रमति । महत्प्रभूतं तद्वर्णमि-

शाख्यं कर्म वो युष्माकं देवस्य देवत्वस्य प्रवाचनं प्रवक्तुं प्रख्यापकं । यच्च येन कर्मणा यां पुष्टिवीं च पुष्टय ।
पुष्टां कुरुष्व ॥

रथं ये चक्रुः सुवृतं सुचेतसोऽविह्वरंतं मनसस्परि ध्याय ।

तां ऊ न्वस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथं । ये । चक्रुः । सुऽवृतं । सुऽचेतसः । अविऽह्वरंतं । मनसः । परि । ध्याय ।

तान् । ऊं इति । नु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

सुचेतसः शोभनचित्ता य ऋभवः सुवृतं सुवर्तनचक्रमविह्वरंतमकुटिलं रथं मनसः परि ध्याय मनसो
ध्यानेनाप्रयत्नेन नु क्षिप्रं चक्रुः तान् । उशब्द एवार्थः । तानिवाख्यं सर्वनस्य पीतय एतं सोमं पातुं हे वाजा हे
ऋभवो वो युष्माना वेदयामसि । आवेदयामः ॥

तद्धो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महित्वनं ।

जिह्वी यत्संतां पितरां सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनं । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । मऽहिऽत्वनं ।

जिह्वी इति । यत् । संतां । पितरां । सनाजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजा ऋभवो हे विभ्वो विभवः । इतरापेक्षया परस्परं बह्वचनमित्युक्तं । वो युष्माकं तन्महित्वनं
महत्त्वं माहात्म्यं देवेषु मध्ये सुप्रवाचनं प्रवाच्यमभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जिह्वी कुड्डी संता संता
सनाजुरा सदा जीर्णा संता पितरा पितरौ पुनर्युवाना नित्यतरुणौ चरथाय यथेच्छं संचरणाथ तक्षथ ।
संपादिवंतः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्ध उक्थ्य ॥ ४ ॥

एकं । वि । चक्र । चमसं । चतुऽवयं । निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतत्वं । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्य ॥ ४ ॥

हे ऋभव एकं चमसमेकमेव संतं पानसाधनं चमसं चतुर्वयं । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं वि
चक्र । व्यकुरुत । तथा धीतिभिः कर्मभिश्चर्मणो नूतनां गां निररिणीत । समस्कुरुत । निरित्थेषु समित्थितस्य
स्थाने । अथ अतः कारणात् देवेषु मध्येऽमृतत्वमानश प्राप्तुम् । हे वाजा हे ऋभवस्तत्तादृशं वो युष्माकं कर्म ।
श्रुष्टीति क्षिप्रमाभेतत् । क्षिप्रमुक्थ्यं सुखं भवति ॥

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।

विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवः । तमः । वाजऽश्रुतासः । यं । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वऽतष्टः । विदथेषु । प्रऽवाच्यः । यं । देवाः । अवथा । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुत ऋभूणां सकाशात्प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं सुख्यमतिशयितमन्नं यशो वा यस्य धनस्य तद्रयिर्धनं ।
अस्माकं भवत्विति शेषः । वाजश्रुतासो वाजैः सह विख्याता नरो नेतारं ऋभवो यं रयिमजीजनन् । उत्पा-

दितवतः । विभ्वतष्टो विभ्वभिर्द्धुभिस्तष्टस्तक्षणासंपन्नश्चमसोऽश्विनो रथो वा विदधेऽपु यज्ञेषु प्रवाण्यः । प्रकर्षेण सुत्यः । हे देवासो द्योतमाना यूयं यं रथं चमसं वावथ । रक्षथ । स विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा भवति । द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स वाज्यवा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।
स रायस्योषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वौ ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥
सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।
सः । रायः । पोषः । सः । सुवीर्यं । दधे । यं । वाजः । विभ्वा । ऋभवः । यं । अमाविषुः ॥ ६ ॥

स वाजी वेजनवान् बलवान् सन् अर्वारणकुशलो भवति । स ऋषिरतीन्द्रियज्ञानी सन् वचस्यया सुत्या युक्तो भवति । स शूरो विक्रांतः सन् अस्ता चेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च पृतनासु संघामेषु दुष्टरो नामिभावो भवति । स एव रायस्योषं धनपुष्टिं दधे । धत्ते । स सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे । धत्ते । यं मनुष्यं वाजो विभ्वा ऋभवश्चाविषुः । अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अंत्यस्य वज्रवज्रिदैश्वर्याणामृभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।
धीरांसो हि षा कवयो विपश्चितस्तान् एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥
श्रेष्ठं । वः । पेशः । अधि । धायि । दर्शतं । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तं । जुजुष्टन ।
धीरांसः । हि । स्थ । कवयः । विपः । ऽचितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठमत्युत्कृष्टमत एव दर्शतं दर्शनीयं वो युष्माकं पेशो रूपमधि धायि । अधिनिहितं । अतस्तदुचितो यः स्तोमः स्तोत्रमस्मात्कृतमस्ति हे वाजा ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं जुजुष्टन । सेवध्वं । ये यूयं धीरांसो हि धीमंतः प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो विपश्चितो ज्ञानवंतः स्य तान्वो युष्मानेनैवेन ब्रह्मणा मंत्रेण शस्त्रात्मकेना वेदयामसि । अथवोक्तज्ञचक्षणा विपश्चितः स्तोतारो यान् । कुर्वतीति शेषः । तांब्रह्मणा आ वेदयामसि । प्रज्ञापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परिं विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।
द्युमतं वाजं वृषंशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तस्तता वयः ॥ ८ ॥
यूयं । अस्मभ्यं । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।
द्युऽमतं । वाजं । वृषं । शुष्मं । उत्तमं । आ । नः । रयिं । ऋभवः । तस्तता । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परिं स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ यद्वा । अस्मभ्यतिभ्योऽधिकानि नर्याणि नृभ्यो हितानि विश्वा सर्वाणि भोजना भोग्यानि विद्वांसो जानंतः संत आ तक्षत । संपादयत । किंच द्युमतं दीप्तिमतं हिरणादिरूपं वाजं बलवतं वृषशुष्मं सेतूणां बलवतां शीघ्रकमुत्तमं रयिं नोऽस्माकं वयोऽहं चा तक्षत हे ऋभवः ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तस्तता नः ।
येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चिचमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्र॒ऽजां । इह । र॒यिं । ररा॑णाः । इह । अ॒वः । वी॒रऽव॑त् । त॒स्य॒त॒ । नः ।

येन॑ । व॒यं । चि॒तये॑म । अ॒ति॒ । अ॒न्यान् । तं । वा॒जं । चि॒चं । ऋ॒भ॒वः । द॒दु । नः ॥ ९ ॥

नोऽस्माकमिह यज्ञे रराणा रममाणाः प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां तक्षत । संपादयत । इहैव यज्ञे रयिं च तक्षत । इहैव यज्ञे अवो यशो वीरवहीरेर्भृत्यादिभिरुपेतं तक्षत । किंच वयं येन वाजिनान्यान्स्वात्समानानि चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । तं चिचं चायनीयं वाजमज्ञं हे ऋभवो नो दद । अस्मभ्यं दत्त ॥ ९ ॥

उप नो वाजा इत्यष्टर्षं पंचमं सूक्तं वामदेवस्थार्षमार्भवं चैष्टुभं । पंचम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबंतमिति ॥ ऋते दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्याश्चतस्रः शस्याः । उप नो
वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति हि सूचितं ॥

उप॑ नो वा॒जा अ॒ध्व॒र॒मृ॒भु॒क्षा॒ दे॒वा या॒त प॒थि॒भिर्दे॒व॒यानैः॑ ।

यथा॑ य॒ज्ञं म॒नुषो॑ वि॒स्वा॒ऽसु द॒धि॒ध्वे र॒खाः सु॒दि॒नेष्व॒ह्नां ॥ १ ॥

उप॑ । नः । वा॒जाः । अ॒ध्व॒रं । ऋ॒भु॒क्षाः । दे॒वाः । या॒त । प॒थि॒ऽभिः । दे॒वऽयानैः॑ ।

यथा॑ । य॒ज्ञं । म॒नुषः॑ । वि॒सु । आ॒सु । द॒धि॒ध्वे । र॒खाः । सु॒दि॒नेषु॑ । अ॒ह्नां ॥ १ ॥

हे वाजा हे ऋमुक्षा ऋभवो हे देवा नोऽध्वरं यागमुप यात । उपगच्छत । देवयानिर्देवैर्गतैः पथिभि-
र्मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः संबन्धिमीप्वासु विभु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रखा रमणीया
ऋभवोऽह्नां सुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु यज्ञमस्मदीयं दधिध्वे । धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य
सुदिनत्वं कुरुष्व तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो॑ ह॒दे म॒नसे॑ संतु॒ य॒ज्ञा जु॒ष्टासो॑ अ॒द्य घृ॒तनि॒र्णिजो॑ गुः ।

प्र वः॑ सु॒तासो॑ हर॒यंत॑ पू॒र्णाः क्र॒त्वे द॒क्षा॒य ह॒र्षय॑ंत पी॒ताः ॥ २ ॥

ते । वः । ह॒दे । म॒नसे॑ । संतु॒ । य॒ज्ञाः । जु॒ष्टासः॑ । अ॒द्य । घृ॒तऽनि॒र्णिजः॑ । गुः ।

प्र । वः । सु॒तासः॑ । ह॒र॒य॑न्त॒ । पू॒र्णाः । क्र॒त्वे । द॒क्षा॒य । ह॒र्ष॑य॑न्त॒ । पी॒ताः ॥ २ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने त एते यज्ञा यागसाधनाः सोमा वो हृदे हृदयाय मनसे तत्प्रीतये संतु । भवन्तु ।
अद्यास्मिन्दिने जुष्टासः पर्याप्ताः सोमा घृतनिर्णिजो मिश्रणद्रव्येण दीप्तरूपा गुः । गच्छन्तु युष्मद्वयं । सुतासो
ऽभिषुताः सोमाश्चमसेषु पूर्णा वो युष्मदर्थं प्र हरयन्त । प्रद्विष्यन्ते । यद्वा । हर्षयन्ते । कांतिकर्मण इदं रूपं । प्रकर्षेण
वो युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दद्यायोत्साहाय पीता हर्षयन्त । हर्षयन्तु ॥

अ॒द्याय॑ दे॒वहि॑तं॒ यथा॑ वः॒ स्तोमो॑ वा॒जा ऋ॒भु॒क्ष॒णो द॑दे वः ।

जु॒हे म॒नुष्व॑दु॒परा॑सु वि॒सु यु॒ष्मे स॒चा बृ॒हद्वि॑वेषु सोमं ॥ ३ ॥

चि॒ऽउ॒दा॒यं । दे॒वऽहि॑तं॒ । यथा॑ । वः । स्तो॒मः । वा॒जाः । ऋ॒भु॒क्ष॒णः । द॑दे । वः ।

जु॒हे । म॒नुष्व॑त् । उ॒प॒रा॑सु । वि॒सु । यु॒ष्मे इति॑ । स॒चा । बृ॒हत्त॑द्वि॒वेषु॑ । सोमं ॥ ३ ॥

अद्यायं अद्यायं सवनचयगमनोपेतं देवहितं सोमाख्यमज्ञं देवभ्यो हितं देवैर्वा विहितं । तृतीयसवनस्थ-
मित्यर्थः । तद्यथा वो युष्मान्ददे । धारयति । हे वाजा हे ऋभुक्षण ऋभवो यथा स्तोमः स्तोत्रं वो ददे ।
धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्त इत्युपराः । तासु विभु प्रजासु बृहद्विषेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु
मध्ये मनुष्वत् मनुषिषु युष्मे युष्मदर्थं सचा सहानेकयज्ञेषु प्रस्थितं जुहे । जुहोमि सोमं ॥

पीवोऽश्वाः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इंद्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वश्चेत्ययियं मदाय ॥४॥

पीवःऽश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इंद्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अयियं । मदाय ॥४॥

हे वाजिन ऋभवः पीवोऽश्वाः । पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथा दीप्तरथा अयःशिप्राः । शिप्रे हनू नासिके वा । अयोवत्सारभूतशिप्राः सुनिष्काः शोभनधनाश्च भूत । भवत । हे इंद्रस्य सूनो सूनवः पुत्रवद्रक्षणीया हे शवसो नपातो बलस्य पुत्रा बलिनो वो युष्मभ्यं मदायानु चेति । अन्वञ्चायि । देवेष्वयि-यमये भवं तृतीयसवनं ॥

ऋभुर्भुक्षणो रयिं वाजे वाजिन्तमं युजं । इंद्रस्वंतं हवामहे सदासातममश्विनं ॥५॥

ऋभुं । ऋभुक्षणः । रयिं । वाजे । वाजिन्ऽतमं । युजं । इंद्रस्वंतं । हवामहे । सदाऽसातमं ।

अश्विनं ॥५॥

हे ऋभुक्षणे ऋभव ऋभुसुहृत्समाप्तं रयिं धनरूपं । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्दं । वाजे संयामि वाजिन्तम-मश्वन्तबलवंतं युजं परस्परयोगोपेतमिंद्रस्वंतमिंद्रवंतमिंद्रियवंतं सदासातमं सर्वदा दातुतममश्विनमश्वन्तं भवतां गणं हवामहे । आहुयामि ॥ ॥९॥

सेदृभवो यमवथ यूयमिंद्रश्च मर्त्यं । स धीभिरस्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥६॥

सः । इत् । ऋभवः । यं । अर्वथ । यूयं । इंद्रः । च । मर्त्यं । सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ।

मेधऽसाता । सः । अर्वता ॥६॥

हे ऋभवो यूयमिंद्रश्च यं मर्त्यमवथ । रचथ । सेत्स एवास्तु । भवतु । नान्यः श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । स एव धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ता भवतु । मेधसाता मेधसाती यज्ञे स एवार्वातारणवताश्चैन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरीषणि ॥७॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यं । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥७॥

हे वाजा हे ऋभुक्षणे ऋभवो नोऽस्माकं पथो मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान्वि चितन । विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयो मेधाविनो यूयं स्तुताः संतो विश्वा आशाः सर्वा दिशस्तरीषणि तरीतुं सामर्थ्यं । वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षणे इंद्र नासत्या रयिं । समश्वं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥८॥

तं । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इंद्र । नासत्या । रयिं । सं । अश्वं । चर्षणिऽभ्यः । आ । पुरु ।

शस्त । मघत्तये ॥८॥

अनया क्षुतिमुपसंहृत्याभिमतमाशासे । हे वाजा हे ऋभुक्षणे ऋभवो हे इंद्र हे नासत्याश्विनी ते यूयं

नोऽस्माभ्यं चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तं पुरु प्रभूतं रयिं धनमश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय समा
शस्त । सम्यगाशासनं कुरुत ॥ १० ॥

उतो हि वामिति दशर्चं षष्ठं सूक्तं । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । दधिक्रा देवता । आद्या यावापृ-
थिव्या । अचानुकमणिका । उतो हि दश दधिकं हि यावापृथिव्यायेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

उतो हि वां दात्रा संति पूर्वा या पुरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददथुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुयं ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वां । दात्रा । संति । पूर्वा । या । पुरुऽभ्यः । त्रसदस्युः । निऽतोशे ।

क्षेत्रासां । ददथुः । उर्वरासां । घनं । दस्युऽभ्यः । अभिभूतिं । उयं ॥ १ ॥

उतो इति पूरणः । अस्या यावापृथिव्यादत्र तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धव्ये । हे यावापृथिव्यां
वां युवाभ्यां सकाशाद्वात्रा दानकर्त्रा पीरुक्त्सेन त्रसदस्युना लब्धानि पूर्वा पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा
धनानि संति । या यानि धनानि पुरुभ्योऽर्थिभ्यो मनुष्येभ्यस्त्रसदस्यु राजा नितोशे । न्यतोशत । दत्तवान् ।
क्षेत्रासां । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसा अश्वः । तं ददथुः । तथोर्वरासां । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः ।
तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । तं ददथुः । घनं हननार्हमायुधं दस्युभ्यो दस्यूनां वधार्थं च ददथुः । कीदृशमायुधं ।
अभिभूतिमभिभवितारमुयमुद्रूणवल् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यं । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च ददथुः ।
दत्तवत्यौ स्त्रः । तानि मह्यमपि ददायामित्यर्थः ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिधानं दधिक्रामु ददथुर्विश्वकृष्टिं ।

ऋजिप्यं श्येनं मुषितप्सुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरं ॥ २ ॥

उत । वाजिनं । पुरुनिऽसिधानं । दधिऽक्रां । ऊं इति । ददथुः । विश्वऽकृष्टिं ।

ऋजिप्यं । श्येनं । मुषितऽप्सुं । आशुं । चर्कृत्यं । अर्यः । नृऽपतिं । न । शूरं ॥ २ ॥

उतापि च वाजिनं गमनवंतं । अश्वरूपं वा देवं अपिरश्वरूपस्यैव दधिक्राख्यत्वात् । अपेक्षद्रूपत्वं ब्राह्मणे
समास्नातं । तानपिरश्वो भूत्वाभ्यद्रवदिति । पुरुनिष्पिधानं पुरुणां बहूनां शत्रूणां निष्पेक्षारं दधिक्रां ।
दधदथं धारयन् क्रामतीति दधिक्राः । तमेतन्नामकं देवं । उः पूरणः । विश्वकृष्टिं । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः
सेवका वा मनुष्या यस्य तं । ऋजिप्यं । ऋज्वाप्नोति गच्छतीत्युजिप्यः । तं श्येनं शंसनीयगमनं मुषितप्सुं
दीप्तरूपमाशुं व्याप्तं शीघ्रगमनं वार्योऽरेचर्कृत्यं कर्तनशीलं शूरं नृपतिं न राजानमिव स्थितं देवं यावापृथिव्यां
ददथुः । धारयतः ॥

यं सीमनु प्रवतेव द्रवतं विश्वः पुरुर्मदति हर्षमाणः ।

पद्भिर्गृध्यतं मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव भ्रजंतं ॥ ३ ॥

यं । सीं । अनु । प्रवताऽइव । द्रवतं । विश्वः । पुरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पद्ऽभिः । गृध्यतं । मेधऽयुं । न । शूरं । रथऽतुरं । वातंऽइव । भ्रजंतं ॥ ३ ॥

यं दधिक्रां विश्वः पुरुः सर्वोऽपि मनुष्यो हर्षमाणो हृष्यन् हर्षयन्वा मदति । स्तौति । तं देवं यावापृथिव्यां
ददथुरिति संबंधः । स देवो विशेष्यते । सीं सर्वतः प्रवता प्रवणवता निम्नेन मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण द्रवतं
गच्छतं पद्भिः पादैर्गृध्यतमभिकांबतं दिशो लंघितुं । तच्च दृष्टान्तः । मेधयुं न शूरं । संयामेच्छुं शूरमिव ।
यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव । रथतुरं रथेन गच्छतं वातमिव भ्रजंतं शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेष-
विशिष्टानुदकशूरवायून्वया सर्वा जनः स्तौति तथा यं देवं स्तौति तं ददथुरित्यर्थः ॥

यः स्मरुंधानो गध्या समत्सु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्ज्जीको विदथा निचिक्यन्तिरो अरतिं पर्याप आयोः ॥४॥

यः । स्म । आरुंधानः । गध्या । समत्सु । सनुतरः । चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविः । ज्जीकः । विदथा । निचिक्यन्ति । तिरः । अरतिं । परि । आपः । आयोः ॥४॥

यः स यः खलु देवो गध्या गध्यानि । गध्यातिर्मश्रीभावकमेति निरुक्तं । ५. १५. । मिश्रयितव्यानि फलानि समत्सु संयामिष्वारुंधानः सर्वतो निरोधयन् सनुतरः संभक्तृतरो गोषु सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु गच्छन्नाविर्ज्जीक आविर्भूतसाधन आविर्भूतमुष्को वा विदथा विदथानि ज्ञातव्यानि निचिक्यन्ति । पश्यतिकर्मैतत् । जानन् अरतिमरमणं दुःखमभिमग्नतरमरि वा परि सर्वतस्तिरश्चरति । तिरस्करोति । कस्यारतिमिति । आपो व्याप्तस्य स्तोत्रराशौर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथं ॥५॥

उत । स्म । एनं । वस्त्रमथिं । न । तायुं । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अयमानं । जसुरिं । न । श्येनं । श्रवः । च । अच्छा । पशुमत् । च । यूथं ॥५॥

उत स अपि खल्वैनं दधिक्रां भरेषु संयामेषु वस्त्रमथिं तायुं न वस्त्रमथिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा क्षितयो मनुष्या यथानु क्रोशन्ति तद्वद्वैरिणोऽनुक्रोशन्ति । किंच नीचा नीचायमानं गच्छन्तं जसुरिं न श्येनं क्षुधितं श्येनं पक्षिमिव । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिणः पलायन्ते तद्वत् । श्रवोऽन्नं कीर्तिं वा पशुमद्युथं चाच्छाभिलक्ष्य गच्छन्तमेनमनुक्रोशन्तीति संबंधः । अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमथिनमित्यादिनिरुक्तमत्रानुसंधेयं । नि० ४. २४. ॥ ११॥

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वेवेति श्रेणिभी रथानां ।

स्रजं कृण्वानो जन्यो न शुभ्वा रेणुं रेरिहत्किरणं ददश्चान् ॥६॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिभिः । रथानां ।

स्रजं । कृण्वानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुं । रेरिहत् । किरणं । ददश्चान् ॥६॥

उत स अपि च खल्वास्वसुरसेनासु सरिष्यन् सतुमिच्छन् प्रथमः प्रथम उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् रथानां श्रेणिभी राजभिर्युक्तः सन् नि वेवेति । नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । स्रजं । सृज्यत उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलङ्कतिः । तां कृण्वानो जन्यो न जनेभ्यो हितोऽद्य इव शुभ्वा । सुष्ठु भवतीति शुभ्वा शोभमानः । किरणमास्रगतं खलीनं ददश्चान् दशन रेणुं स्वपादघातजनितं रेरिहत् । भृशं क्षेपि ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्ज्जीतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।

तुरं यतीषु तुरयन्नुजिष्योऽधि भुवोः किरते रेणुमृजन् ॥७॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । ज्जीतावा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । समर्ये ।

तुरं । यतीषु । तुरयन् । ज्जिष्यः । अधि । भुवोः । किरते । रेणुं । मृजन् ॥७॥

उत अपि च स्य स उत्कृष्टवर्णो वाजी वेजनवान् गमनवान् समर्ये समरणी स्रजः सहृणशीलः शत्रूणां मृतावान्नवांस्तन्वा स्वावयवेन खुरादिना स्वतनुं शुश्रूषमाणस्तुरं यतीषु खरगामिनीष्वसुरसेनासु तुरयन् खरयन् ऋजिष्य ऋजुगामी रेणुं धूलिमृजन्प्रसाधयन्समेव रेणुं भुवोरधुपरि किरते । विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतोऽरिव द्योर्ऋघायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमभि धीमयोधीर्दुर्वर्तुः स्मा भवति भीमं चञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोऽइव । द्योः । ऋघायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रं । अभि । सीं । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । चञ्जन् ॥ ८ ॥

उत स्म अपि च खलु द्योर्दीप्यमानात्तन्यतोः शब्दयितुरशनेरिव ऋघायतो हिंसतोऽस्यास्माद्दधिकावा-
ख्याद्वाद्भियुजोऽभियोक्तारोऽसुरा भयन्ते । बिभ्यति । किंचायं यदा सीं सर्वतः सहस्रमभ्ययोधीत् ।
संग्रहरेत् । तदा चञ्जन् प्रसाधयन्नात्मानं भीमो भयहेतुर्दुर्वर्तुर्दुर्वीरश्च भवति ॥

उत स्मास्य पनयन्ति जनां जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः ।

उतैनमाहुः समिधे वियन्तः परां दधिकां असरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिं । कृष्टिऽप्रः । अभिऽभूतिं । आशोः ।

उत । एनं । आहुः । संऽइधे । विऽयन्तः । परां । दधिऽक्राः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खल्वस्य दधिकाव्णोऽभिभूतिमभिमवित्रीं जूतिं पराभिभूतिं चेतुभयं वा जनाः पनयन्ति ।
सुवन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां पूरकस्याशोर्वाप्तस्य वेगवतो वा । उतापि चैनं समिधे
संयामि वियन्तो विविधं गच्छन्तो जना अयं दधिका देवः सहस्रैरनुचरैः परिवृतः परासरदिति अस्मान्विहा-
यान्यान् हंतुं गत इत्याहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः श्रवः परा । भवन्तीति शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत् ।
गच्छन्तीति ॥

पवित्रेष्ठावा दधिका इति दधिकाव्णो याज्या । तथा च सूचितं । दधिकाव्णो अकारिषमा दधिकाः
श्वसा पंच कृष्टीः । आ० २. १२. इति ॥

आ दधिकाः श्वसा पंच कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिऽक्राः । श्वसा । पंच । कृष्टीः । सूर्येऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान् ।

सहस्रसाः । शतसाः । वाजी । अर्वा । पृणक्तु । मध्वा । सं । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यो दधिका देवः श्वसा बलेन पंच कृष्टीः पंच जनान् देवमनुष्यासुररक्षःपितुसंज्ञकान्निषादपंचमान्
चतुरो वर्णान्वा सूर्यो ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावुणोति तद्वदप उदकान्या ततान् । आतनोति । सहस्रसाः
शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवानवीरणकुशलः स देवो मध्वा मधुना मधुरेण फलेनमे-
मान्युक्तानि सुतिवचांसि सं पृणक्तु । संयोजयतु ॥ १२ ॥

आशुं दधिकामिति षड्वचं सप्तमं सूक्तं । आदितः पंच त्रिष्टुभः षण्यनुष्टुप् । ऋषिर्वामदेवः । पूर्वसूक्ते हीत्यु-
क्त्वादेतदपि दाधिकं । तथा चामुक्तांतं । आशुं षठ्ठ्यानुष्टुबिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

आशुं दधिकां तमु नु ष्टवाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीर्मांमुषसः सूदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ ११ ॥

आशुं । दधिऽक्रां । तं । ऊं इति । नु । स्तवाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । मां । उषसः । सूदयन्तु । अति । विश्वानि । दुऽइतानि । पर्षन् ॥ ११ ॥

आशुं शीघ्रगामिनं तमु तमेव दधिकां देवं नु चिप्रं क्षवाम । उतापि च दिवः पृथिव्याश्च सकाशादस्य
घासं चर्किराम । विचिपाम । उच्छंतीक्ष्मो विवासयंतीरुषसो मां प्रति सूदयंतु । रक्षंतु फलानि ।
विश्वानि सर्वाणि दुरितान्यति पर्यन् । अतिपारयंतु । अन्यदेवताकिषु मंत्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्त्रासां निपातभा-
क्तात्र विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकावणः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पूरुभ्यो दीदिवांसं नाग्निं ददधुर्मिचावरुणा ततुरिं ॥२॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्रावणः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यं । पूरुऽभ्यः । दीदिऽवांसं । न । अग्निं । ददधुः । मिचावरुणा । ततुरिं ॥२॥

क्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं महो महतोऽर्वतोऽरणवतः पुरुवारस्य बज्रभिर्वरणीयस्य वृष्णो वर्षकस्य
दधिकावणः स्तुतिं चर्कर्मि । अत्यर्थं करोमि । हे मिचावरुणा मिचावरुणौ युवां ततुरिं तारकं यं दीदिवांसं
नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं पूरुभ्यो मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय ददधुः । धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकावणो अकारीत्समिद्धे अग्रा उषसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणेना सजोषाः ॥३॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्रावणः । अकारीत् । संऽइद्धे । अग्रा । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसं । तं । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥३॥

यो यजमानोऽश्वस्याश्वरूपस्य व्याप्तस्य वा दधिकावणः स्तुतिमुषसो व्युष्टौ प्रभति सत्यग्री समिद्धे सत्य-
कारीत् । अकार्षीत् । मित्रेण वरुणेन चाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां सजोषाः समानप्रीतिरदितिरखंडनीयो
दधिक्रास्तं यजमानमनागसं कृणोतु । करोतु ॥

दधिकावण इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रं ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं हवामह इंद्रं वज्रबाहुं ॥४॥

दधिऽक्रावणः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुतां । नाम । भद्रं ।

स्वस्तये । वरुणं । मित्रं । अग्निं । हवामहे । इंद्रं । वज्रऽबाहुं ॥४॥

इषोऽन्नसाधकस्योर्जो बलसाधकस्य महो महतो दधिकावणो देवस्य मरुतां स्तोतृणां स्वभूतं भद्रं कल्याणं
नाम नामरूपमस्ति यत्तदमन्महि । सुमः । किंचात्र निपातभाजो वरुणादींश्च स्वस्तये ज्ञेमाय हवामहे ॥

इंद्रमिवेदुभये वि ह्वयंत उदीराणा यज्ञमुपप्रयंतः ।

दधिक्रामु सूदनं मर्त्याय ददधुर्मिचावरुणा नो अश्वं ॥५॥

इंद्रऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयंते । उतऽइराणाः । यज्ञं । उपऽप्रयंतः ।

दधिऽक्रां । ऊं इति । सूदनं । मर्त्याय । ददधुः । मिचावरुणा । नः । अश्वं ॥५॥

इंद्रमिवैनं दधिक्रामुदीराणा युद्धायोद्योग्यं कुर्वतो यज्ञमुपप्रयंतो यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्चोभये वि
ह्वयंते । आह्वयंति । यं मर्त्याय मर्त्यस्य सूदनं प्रेरकमश्वमश्वरूपं दधिकां देवं हे मिचावरुणा नोऽस्माकमर्थाय
ददधुः । धारयथः । तं विह्वयंते । उभय इत्यत्र स्तोतृशंसितुभेदेन वोभयविधत्वमवगतं ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति षष्ठी पवित्रेष्वा अनुवाक्या । सूचितं च । दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिकाः श्वसा पंच छष्टीः । आ० २. १२. इति ॥ दधिद्रुप्समन्त्रेऽप्येषा । दधिक्राव्णो अकारिषमित्यापीध्रीये दधिद्रुप्सान् भक्षयन्ति । आ० ६. १२. इति सूचितत्वात् ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषं । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखां । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिक्राव्णो देवस्य स्तुतिमकारिषं । करवाणि । जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापकस्य वाजिनो वेगवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखां मुखानि चतुरादीन्द्रियाणि सुरभि सुरभीणि करत् । करोतु । नोऽस्माभ्यमायूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ १३ ॥

दधिक्राव्ण इदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं दाधिक्रं । आद्या चिष्टुष शिष्टा जगत्यः । हंसः शुचिष-दित्येषा सूर्यदेवताका । तथा चानुकमणिका । दधिक्राव्णः पंच चतस्रोऽत्या जगत्योऽत्या सीरीति । सूक्तवि-निधोगो लैगिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सृदयंतु ।

अपामग्नेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेरांगिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊं इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । मां । उषसः । सृदयंतु ।

अपां । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आंगिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिक्राव्ण इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं नु चिप्रं चर्किराम । भृशं करवाम । मां विश्वा इदुषसः सर्वा अपि ताः सृदयंतु । कर्मसु प्रेरयंतु । अहमप्यवादिदेवतानां स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभा-क्तात् स्तुतिरविबद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतंगरो दधिक्रावेष्मूर्जे स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतंगरः । दधिऽक्रावा । इषं । ऊर्जे । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

सत्वा गंता भरिषो भरणकुशलो गविषो गवां प्रेरक एष्टा वा दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छंतो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । इष इष्यमाणाया उषसः संबंधिनि काल इत्यर्थः । यद्वा । इष एष्टा एषणीयो वा । श्रवस्यात् । श्रवस्येत् । अन्नमिच्छेत् । किंच तुरण्यसत् । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत् । सत्यः सत्सु तायमानो द्रवो गंता द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् पतंगरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतंगः । तद्वान् पतंगरः । उक्तलक्षणे दधिक्रावा देव इषमन्नमूर्जे बलं स्वः स्वर्गं च जनत् । जनयेत् । उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णे न वेरनु वाति प्रगर्धिनः ।

श्वेनस्यैव ध्रजतो अंकसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरिचतः ॥ ३ ॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । द्र॒वतः । तुर॒ण्यतिः । प॒र्ये । न । वेः । अ॒नु । वा॒ति । प्र॒ऽग॒र्धिनः ।
श्र॒ये॒नस्य॑ऽइ॒व । ध्र॒जतः । अ॒क॒सं । प॒रि । द॒धि॒ऽक्राव॑णः । स॒ह । ऊ॒र्जा । त॒रि॒चतः ॥ ३ ॥

उत स अपि च खलु द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरमाणस्य प्रगर्धिनः प्रकर्षेणाभिकांचतोऽस्य देवस्य गतिं वेगंतुः पक्षिणः पर्ये न गमनं पत्रं वानुसृत्य यथा वांत्ये पक्षिणस्तद्वदनु वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ध्रजतो गच्छतस्तारितस्तारयतोऽन्यान् ॥ अंतर्भावितस्थर्थोऽयं ॥ श्रेयस्त्रैवाकसं पादाधारसुरःप्रदेशं वा परि परित ऊर्जा बलेन निमित्तेनाज्ञार्थं वा सहेकीभूय । संधेन गच्छंतीति शेषः ॥

उ॒त स्य॑ वा॒जी क्षि॒प॒णिं तुर॒ण्यति॑ मी॒वायां॑ ब॒द्धो अ॒पि॒क॒क्ष आ॒सनि॑ ।
क्र॒तुं द॒धि॒क्रा॑ अ॒नु सं॒तवी॑त्वत्प॒थामं॑कांस्यन्वा॒पनी॑फणत् ॥ ४ ॥
उ॒त । स्यः । वा॒जी । क्षि॒प॒णिं । तुर॒ण्यति॑ । मी॒वायां॑ । ब॒द्धः । अ॒पि॒ऽक॒क्षे । आ॒सनि॑ ।
क्र॒तुं । द॒धि॒ऽक्राः । अ॒नु । सं॒ऽतवी॑त्वत् । प॒थां । अ॒कांसि॑ । अ॒नु । आ॒ऽपनी॑फणत् ॥ ४ ॥

उतापि च स्य स वाजी वेजनवानश्वरूपो देवो मीवायां गरणसाधनायां कंठे बद्धोऽपिकक्षे कक्षप्रदेश आसन्यास्ये च बद्धः । बद्धपल्लवकस्थोक्तेषु स्थानेषु पाशबंधाः संभवन्ति । एवं बद्धः सन् क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति । त्वरयति गंतुं । किंचायं दधिक्रा देवः क्रतुं कर्म प्रज्ञां वान्वनुसृत्य संतवीत्वत् प्रनुद्वबलवान् सन् पथां मार्गाणामंकांसि कुटिलान्यनुसृत्यापनीफणत् । सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गत्यर्थस्य यद्बलुकीदं रूपं ॥ अपि स वाजी वेजनवानित्यादिनिवृत्तमनुसंधेयं । नि० २. २८. ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे हंसः शुचिषदित्येषा । आहूय दूरोहणं रोहिद्वंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धचंशः । आ० ८. २. इति सूचं ॥ स्मार्तविनियोगमाह शौनकः । हंसः शुचिषदित्येषा शुचिरीचेद्दिवाकरं । अंतकाले जपन्निति ब्रह्मणः सप्त शायतं । ऋग्वि० २. १३. इति ॥

हंसः शु॒चि॒ष॒ड्सु॑रंतरि॒क्षस॒ङ्घो॒ता वे॒दि॒ष॒दति॑थि॒दुरो॑ण॒सत् ।
नृ॒ष॒ड्स॒द॒त॒स॒ङ्घो॒म॒स॒द॒न्वा गो॒जा ऋ॒त॒जा अ॒द्रि॒जा ऋ॒तं ॥ ५ ॥
हंसः । शु॒चि॒ऽस॒त् । व॒सुः । अ॒न्तरि॑क्ष॒ऽस॒त् । हो॒ता । वे॒दि॒ऽस॒त् । अ॒ति॒थिः । दुरो॑ण॒ऽस॒त् ।
नृ॒ऽस॒त् । व॒र॒ऽस॒त् । ऋ॒त॒ऽस॒त् । व्यो॒म॒ऽस॒त् । अ॒प्॒ऽजाः । गो॒ऽजाः । ऋ॒त॒ऽजाः ।
अ॒द्रि॒ऽजाः । ऋ॒तं ॥ ५ ॥

अनया सीर्यर्चा य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुष्पो दृश्यते हिरण्यरमयः । का० उ० १. ६. ६. इत्यादिश्रुत्युक्तो मंडलाभिमानो देवोऽसि यस्य सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यस्य निरससमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ हंसः । हंतिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गता योऽहं सोऽसावित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममंचप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचो दीप्तिं बुल्लोके सीदतीति शुचिषत् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिश्रुतेः । अनेन बुद्धान् आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स चांतरिक्षसदंतरिक्षसंचारी । अथ तस्मै चित्तिस्थानवैदिकाम्निरूपतामाह । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा वेदिषद्वेषां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः । अतिथिरतिथिवत्सर्वदा पूज्योऽपि । दुरोणसत् । दुरोणं गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तं । नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तं । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । वरसत् । वरं वरणीये मंडले सीदतीति वरसदादित्यः । वरं वा एतत्सद्गनं यस्मिन्नेष आसन्नसपतीति हि श्रूयते । अतं सत्यं ब्रह्म यद्धो वा । तत्र सीदतीत्युतसदपि । व्योमांतरिक्षं । तत्र सीदतीति व्योमसद्वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । अज्जा उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । गोजा गोषु रश्मिषु जातः । अतं

सत्यं । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः । न ह्यसाविन्द्रादित्यरोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः । अद्रिजा अद्रावुदयाचले जातः । एवं महानुभाव आदित्य ऋतं सत्यमबाध्यं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वं । तद्रूपो ह्यसावेव । आदित्यस्योक्तरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषदित्यादिना ब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० ४. २० । समाम्नातं ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रा को वामित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्टभमैन्द्रावरुणं । अत्रानुक्रमणिका । इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं त्विति ॥ आभिज्ञविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु सोमवृद्धावावापार्थमितदादि-सूक्तद्वयं । इन्द्रा को वामिति सूक्ते । आ० ७. ९ । इति सूचितत्वात् ॥

इन्द्रा को वाँ वरुणा सुम्नमाप् स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वाँ हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पशैर्दिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाँ । वरुणा । सुम्नं । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाँ । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पशैर् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे इन्द्रा हे वरुणा हे इन्द्रावरुणी । परस्परपिबया द्विवचनं । वाँ युवयोः सुम्नं सुखं कः स्तोमो हविष्मान् हविर्भिरूपितः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमत स्तोचं सुम्नमाप । फलकत्वेन प्राप्त्यादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मान् हविर्व्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणः स्वर्गसाधनो होतापिरिव । स यथा तथा यः स्तोमो हे इन्द्रावरुणी वाँ युवयोर्हृदि हृदये क्रतुमान्प्रोपेतोऽस्मदस्मात्सकाशादुक्त उदितो नमस्वा-महविष्मात्तमस्कारोपेतो वा पस्पशैर् । सृशैर् । हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हैति वृचा समिथेषु शत्रून्वोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृचा । संऽइथेषु । शत्रून् । अर्वाऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा वरुणैर्द्रावरुणौ देवौ । हशब्दः पूरणः प्रसिद्धौ वा । यो मर्तो मरणधर्मा प्रयस्वान् हविर्लक्षणात्तवान् सन् सख्याय सखित्वायापी बंधू चक्रे । करोति । स मर्तो वृचा आवरकाणि पापानि हन्ति । तथा समिथेषु संग्रामेषु शत्रून् हन्ति । वाशब्दस्यार्थः । महद्भिरवोभी रक्षणीः स नरः प्र शृण्वे । प्रकृष्टं श्रूयते । विख्यातो भवति ॥

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्या नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नं । वरुणा । धेष्टा । इत्या । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुऽप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणौ ता । हेति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवावित्येत्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यः शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः स्तोतृभ्यो ऽस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनं धेष्टा दातुतमी । भवत इति शेषः । यदि सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ सख्याय सखिकर्मणि सखित्वाय सुतेभिरभिषुतेः सोमैः सुप्रयसा शोभनसोमात्तवंती मादयैते । माद्येतां । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुया नि वधिष्टं वज्रं ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इंद्रा॑ । यु॒वं । व॒रुणा॑ । दि॒द्युं । अ॒स्मिन् । ओ॒जि॒ष्टं । उ॒या । नि । व॒धि॒ष्टं । व॒ज्रं ।
यः । नः । दुः॑ऽए॒वं । वृ॒क॒तिः । द॒भी॒तिः । तस्मिन् । मि॒मा॒थां । अ॒भि॒भू॒ति । ओ॒जः ॥४॥

हे इंद्रा इंद्रो वरुणा वरुणी हे उया उयो । अत्र सर्वत्र परस्परपेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुणयोः
ब्रुवे० ७. ६६. १. इतिवत् । यद्वा । कांदसत्वाद्वावहितस्याप्यानङ् । अस्मिन् शत्रो दिद्युं दीप्तमोजिष्ठमतिशयेन
श्रोवद्भ्रमायुधं नि वधिष्टं । वधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः । यः शत्रुर्नोऽस्माकं दुरेवो दुष्प्रापो वृकतिरतिशयेना-
ता दभीतिर्हिंसकस्तस्मिन् शत्रावभिभूत्यभिभावुकमोजो बलं मिमाथां । कुक्षतमित्यर्थः ॥

इंद्रा॑ यु॒वं व॒रुणा॑ भू॒तम॒स्या धि॒यः प्रे॒तारा॑ वृ॒षभे॑व धे॒नोः ।
सा नो॑ दु॒हीय॒द्यव॑सेव ग॒त्वी स॒हस्र॑धारा॒ पय॑सा म॒ही गौः ॥५॥
इंद्रा॑ । यु॒वं । व॒रुणा॑ । भू॒तं । अ॒स्याः । धि॒यः । प्रे॒तारा॑ । वृ॒षभा॑ऽइ॒व । धे॒नोः ।
सा । नः । दु॒हीय॒त् । यव॑साऽइ॒व । ग॒त्वी । स॒हस्र॑धारा । पय॑सा । म॒ही । गौः ॥५॥

हे इंद्रा वरुणा इंद्रावरुणी युवं युवामस्या धियः स्तुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारी भूतं । भवतं । वृषभा
तारो वृषभो धेनोरिव । सा स्तुतिरूपा धेनुर्नोऽस्माकं दुहीयत् । दुह्येत् । कामान् पूरयेत् । यवसा तुणादि-
सेन निमित्तेन गत्वी गत्वा पयसा सहस्रधारा मही महती गौरिव ॥ ॥५॥

तो॒के हि॒ते तन॑य उ॒र्वरा॑सु सू॒रो दृ॒शीके॑ वृ॒षणश्च॑ पौ॒ंस्ये ।
इंद्रा॑ नो॒ अत्र॑ व॒रुणा॑ स्याता॒मवो॑भिर्द॒स्मा परि॑तक॒म्यायां ॥६॥
तो॒के । हि॒ते । तन॑ये । उ॒र्वरा॑सु । सू॒रः । दृ॒शीके॑ । वृ॒षणः । च । पौ॒ंस्ये ।
इंद्रा॑ । नः । अ॒त्र । व॒रुणा॑ । स्या॒तां । अ॒वः॑ऽभिः । द॒स्मा । परि॑तक॒म्यायां ॥६॥

इंद्रावरुणी देवो नो हिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे चोर्वरासु सस्याद्यासु भूमिषु निमित्तभूतासु सूरः
कस्य सूर्यस्य दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा वृषणः सेक्तुर्मम पौंस्ये च पुंस्त्वाय च
रपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा शत्रूणां हिंसको संतो नोऽस्माकमवोभो रक्षणेः सह परितकम्यायां परि
त्ते निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामितत् । रात्रौ हिंसकानां वधाय स्यातां । भवेतां ॥

यु॒वामि॒द्यव॑से पू॒र्याय॑ परि॒ प्रभू॑ती ग॒विषः॑ स्वा॒पी ।
वृ॒णीम॑हे स॒ख्याय॑ प्रि॒याय॑ शू॒रा मं॑हि॒ष्ठा पि॒तरे॑व शं॒भू ॥७॥
यु॒वां । इत् । हि । अ॒व॑से । पू॒र्याय॑ । परि॑ । प्रभू॑ती इति॒ प्र॑भू॒ती । गो॒ऽइ॒षः । स्वा॒पी
इति॑ सु॒ऽआ॒पी ।

वृ॒णीम॑हे । स॒ख्याय॑ । प्रि॒याय॑ । शू॒रा । मं॑हि॒ष्ठा । पि॒तरा॑ऽइ॒व । शं॒भू इति॑ शं॒भू ॥७॥

हे इंद्रावरुणी गविषो गा इच्छंतो वयं युवामित् । ह्रीति पादपूरणः । युवामेव पूर्याय पुरातनाय
शब्दां कृतायावसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबंधः । प्रभूती प्रभवन्ती स्वापी शोभनबंधुभूती । आपिरिति
पुः । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीली शूरा विक्रान्ती मंहिष्ठातिशयेन पूज्यौ युवां सख्याय समानख्यानाय प्रियाय
परि वृणीमहे । परितः प्रार्थयामहे । शंभू सुखस्य भावयितारी पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

॥ वां धियोऽवसे वाजयंतीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।

अये न गाव उप सोममस्युरिंद्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

॥ वां धियः अवसे वाजयंतीः आजिं न जग्मुः युवयूः सुदानू इति सुदानू ।

अये न गावः उप सोमं अस्युः इंद्रं गिरः वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

सुदानू शोभनफलदातारौ हे देवौ वां युवां वाजयंती रत्नमिच्छंत्यो धियः सुतयो जग्मुः । गच्छंति । यूयवां कामयमानाः पदातय अवसे रक्षणाय आजिं न संयाममिव । किंच अये दध्यादिश्रयणाय गावः । न सोममिव इंद्रं वरुणं च मे मदीया मनीषा मनस ईश्वरा गिरः सुतय उपास्युः । तिष्ठंति । प्रीणयंतीत्यर्थः ।

मा इंद्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

पेमस्युर्जोष्टार इव वस्वो रघीरिव अवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

माः । इंद्रं वरुणं मे मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणं । इच्छमानाः ।

पमं । ई । अस्युः । जोष्टारः इव । वस्वः । रघीः इव । अवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इंद्रं वरुणं च मे मम मनीषाः सुतयो द्रविणमिच्छमानाः सत्य उपागमन् । उपगच्छंति । जोष्टारः सेवका । धनस्य लाभाय धनिकं स्वामिनमिव । रघीरिव लघ्व इव शीघ्रगामिन्य इव अवसोऽन्नस्थानं भिक्षमाणा मंद्रं वरुणं चोपास्युः । उपतिष्ठंति ॥

प्रश्नस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

॥ चक्राणा जतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्वा रायो नियुतः सचंतां ॥ १० ॥

प्रश्नस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

॥ चक्राणौ । जतिऽभिः । नव्यसीभिः । अस्मत्वा । रायः । निऽयुतः । सचंतां ॥ १० ॥

अश्वस्याश्वसमूहस्य रथ्यस्य रथरूपस्य रथार्हस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्याविचलितस्य रायो धनस्य त्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन पतयः स्याम । ता तौ देवौ चक्राणा चक्रममाणी गंतारौ । भवतमिति शेषः । सीभिर्नूतनाभिरुतिभी रक्षाभिरस्त्रवास्त्रासु नियुतोऽश्वा रायो धनानि च सचंतां । सेवंतां ॥

प्रा नो बृहता बृहतीभिरुतो इंद्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

दिद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं आजेः ॥ ११ ॥

प्रा नः । बृहता । बृहतीभिः । जती । इंद्रं । यातं । वरुणं । वाजसातौ ।

त् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रऽक्रीळान् । तस्य । वां । स्याम । सनितारः । आजेः ॥ ११ ॥

हे बृहता महांती हे इंद्र हे वरुण बृहतीभिर्महतीभिरुती जतिभी रक्षाभिः सहा यातं । आगच्छतं । सातौ संग्रामेऽन्नलाभनिमित्तभूते वा यद्यस्त्रिजगौ संग्रामे पृतनासु सेनासु दिद्यवः । आयुधनामैतत् । धानि शत्रुसंबन्धीनि प्रक्रीळान् । प्रक्रीडंति । तस्य तादृशस्याजेः सनितारः संभक्तारः स्याम । भवेम । वां शेरशुषहात् ॥ ॥ १६ ॥

मम द्वितेति दशर्चं दशमं सूक्तं । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदसू राजर्षिः । आयासु षट्स्वात्मनः सुखत्वादात्मा ॥ अवशिष्टानां चतसृणामिंद्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छंदः । अत्रानुक्रमणिका । मम द्विता दश वसदस्युः कुत्सः षळाया आत्मसव इति । उक्तो विनियोगः पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रं । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य विश्वायोः कृत्स्नमनुष्ठाधीशस्य । ममेत्यात्मनो निर्देशः । द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्वित्वापन्नं राष्ट्रं । मम चसदस्योर्विश्वे सर्वेऽमृता देवा यथा नोऽस्माकं भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाश्चेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेर्मनुष्यस्य तद्वतो वा उपमस्य । अतिक्रान्तिमतत् । सर्वेषामतिक्रान्तस्य वज्रेः । रूपनामितत् । रूपवतो मम क्रतुं कर्म सचन्ते । सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वेश्वरो भवामि । यद्वा । उपमस्य वज्रेः कृष्टे राजामीति योज्यं ॥

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ २ ॥

अहं । राजा । वरुणः । मह्यं । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ २ ॥

अहमेव च राजा वरुणो भवामि । मह्यं मदर्थमेव प्रथमा मुख्यानि तानि प्रसिद्धान्यसुर्याण्यसुरविघातकानि बलानि धारयन्त । आधारयन्द्देवाः । शिष्टं गतं ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महिल्वीर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्समैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहं । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सं । ऐरयं । रोदसी इति । धारयं । च ॥ ३ ॥

अहं चसदस्युरिन्द्र इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं वरुणश्च । ते महित्वा महिल्वीर्वी विस्वीर्णे गभीरे दुरवगाहे अवकाशवल्मी वा सुमेके मूर्खे रजसी यावापृथिव्यौ ते अप्यहमेव । विद्वान् ज्ञानज्ञं त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतानि समैरयं । संप्रैरयं । रोदसी यावापृथिव्यौ धारयं च । धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदनं ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऽर्चतावोत त्रिधातुं प्रथयद्वि भूमं ॥ ४ ॥

अहं । अपः । अपिन्वं । उक्षमाणाः । धारयं । दिवं । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातुं । प्रथयत् । वि । भूमं ॥ ४ ॥

अहमेवोक्षमाणाः सिंचतीरपोऽपिन्वं । असेचयं । तथा ऋतस्योदकाद्यादित्यस्य वा सदने स्थाने निमित्ते सति दिवं युक्तोक्तं धारयं । यद्वा । उदकाधारे स्थाने दिवमादित्यं धारयं । अहमेव ऋतेनोदकेन निमित्तेनादितेः पुत्रं ऋतावाभूवं । उतापि च भूमं व्याप्तमाकाशं त्रिधातुं त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मदर्थमेव चित्यादिलोकत्रयमकार्षीत्यरमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयंतो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमिरेणुमभिभूत्योजाः ॥५॥

मां । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयंतः । मां । वृताः । संऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमि । आजिं । मघऽवा । अहं । इन्द्रः । इयमिरेणुं । अभिभूतिऽओजाः ॥५॥

मां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वा वाजयंतः संयाममिच्छन्तो नरो नेतारो भटाः । अनुगच्छन्तीति शेषः ।
मामेव वृताः संतः समरणे संयामे हवन्ते । आह्वयन्ति युद्धार्थं । मघवा धनवानहमिन्द्रः सप्ताजिं कृणोमि ।
करोमि । अभिभूत्योजाः परेषामभिभाविबलौऽहं रेणुमियमि । प्रेरयामि ॥ ॥१७॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतं ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥६॥

अहं । ता । विश्वा । चकरं । नकिः । मा । दैव्यं । सहः । वरते । अप्रतिऽइतं ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति । भयेते इति । रजसी इति ।

अपारे इति ॥६॥

अहं चसदस्युस्ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि चकरं । अकार्षं । अप्रतीतमप्रतिगतं मा मां दैव्यं सहो
देवसंबन्धि सहो बलं नकिर्वरते । नैव वारयति । यद्यस्मात्सोमासः सोमा मा मां ममदन् । अमदयन् ।
यद्योक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मान्मत्तोऽपरि दूरपरि उभे रजसी यावापृथिवी भयेते । चलतः ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृचाणि शृण्विषे जघन्वान् वृताँ अरिणा इन्द्र सिंधून् ॥७॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वं । वृचाणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिंधून् ॥७॥

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण तस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं त्वां विश्वा सर्वाणि ता तानि
भुवनानि भूतजातानि विदुः । जानन्ति । हे वेधः । स्तोतुनामैतत् । हे स्तोतर्वरुणाय प्र ब्रवीषि । वरुणं स्तौषि ।
हे इन्द्र त्वं वृचाणि वैरिणो जघन्वान् हतवानिति शृण्विषे । श्रूयसे । किंच हे इन्द्र त्वं वृतानाच्छत्रान् सिंधून्
स्यंदनस्वभावानप्संधानरिणाः । अगमयः ॥

अस्माकमच पितरस्त आसन्सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।

त आयजंत चसदस्युमस्या इन्द्रं न वृचतुरमर्धदेवं ॥८॥

अस्माकं । अच । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दौऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अयजंत । चसदस्युं । अस्याः । इन्द्रं । न । वृचऽतुरं । अर्धऽदेवं ॥८॥

पुष्कस्तस्य महिषी दौर्गहे बध्यस्थिति । पत्न्यावराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया ॥ यदृच्छया समाया-
तान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ भृशं ॥ सा चन्द्रावरुणाविष्टा चसदस्युमजीजनत् ।
इतिहासमिमं जानन्नपिष्टेति अचाविह ॥ अथास्माकमचास्मिन्नराजके देशेऽस्यां पृथिव्यां वा पितरः पालयितार
उत्पादकास्त आसन् । अभवन् । एते सप्तर्षयः प्रसिद्धा दौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुष्कस्ते बध्यमाने दृढं पार्श्वर्यसा-

दद्या अस्मि पुरुकुत्सान्ये त्रसदस्युमायजंत । प्रादुरिंद्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तं । वृचतुरं वृचस्य शचीर्ह-
तारमर्धदेवं देवानामर्धं समीपे वर्तमानं । यद्वा । देवानामर्धभूतमिंद्रं न इंद्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवतः ।
यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्कम इति तैत्तिरीयकं । तै० स० ५. ४. ८. ३. ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशङ्ख्येभिरिंद्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृचहणं ददथुरर्धदेवं ॥ ९ ॥

पुरुकुत्सानी । हि । वां । अदाशत् । ह्येभिः । इंद्रावरुणा । नमःभिः ।

अथ । राजानं । त्रसदस्युं । अस्याः । वृचऽहनं । ददथुः । अर्धऽदेवं ॥ ९ ॥

हे इंद्रावरुणा पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता वां युवामदाशङ्खि । अप्रीणयत् खलु । ह्येभिर्ह-
विभिर्नमोभिः स्तुतिमिच्छ । अथ राजानं त्रसदस्युं वृचहणमर्धदेवमुत्तलक्षणं पुत्रमस्या अस्मि पुरुकुत्सान्ये ददथुः ।
दत्तवताविति ॥

राया वयं ससवांसो मदेम ह्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिंद्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरंती ॥ १० ॥

राया । वयं । ससऽवांसः । मदेम । ह्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

तां । धेनुं । इंद्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तं । अनपऽस्फुरंती ॥ १० ॥

राया धनेन मदेम ससवांसो युवां संभक्तारो वयं । ह्येन देवा मोदंतु यवसेन च गावः । तां धेनुं
प्रीणयित्रीं रथिं हे इंद्रावरुणा विश्वाहा विश्वस्य हंतारी युवं युवां नोऽस्माकं धत्तं । दत्तं । कीदृशीं । अनप-
स्फुरंतीमनवहंसितां । यद्वा । विश्वहित्वयं । सर्वदेवार्थः ॥ ॥ १८ ॥

क उ अयदिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं । सुहोत्रपुत्री पुरुमीळ्हाजमीळ्हावृषी । त्रिष्टुप् कंदः । अश्विनी देवता ।
अत्रानुक्रमणिका । क उ अयत्सप्त पुरुमीळ्हाजमीळ्हा सीहोत्री त्वाश्विनं हि ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
राश्विने कर्ता वैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । धेनुः प्रत्नस्य क उ अयत् । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥

क उ अयत्कतमो यज्ञियानां वंदारु देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्यां ॥ १ ॥

कः । ऊं इति । अयत् । कतमः । यज्ञियानां । वंदारु । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्य । इमां । देवीं । अमृतेषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिं । सुऽहव्यां ॥ १ ॥

यज्ञियानां यज्ञाहोणां देवानां मध्ये क उ देवः अयत् । मृणुयात्स्तुतिं । कतमो देवो वंदारु वंदनशीलं
स्तोत्रं । कतमो देवो जुषाते । सेवते । कस्य हृदीमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुहव्यां शोभनात्तोपेतां
शोभनैर्हविर्भिर्युक्तां वा सुष्टुतिममृतेषु मध्ये श्रेषाम् । श्रेषथेम आयथेम वा । अश्विनावंतरेण स्तुतिः को देवः
स्वामी भवेदिति ॥

को मृच्छाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्देवदश्वमाणुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृच्छाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानां । ऊं इति । कतमः । शंभविष्ठः ।

रथं । कं । आहुः । दृवत्ऽअश्वं । आणुं । यं । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

को मृळाति । को देवो मृडाति । मुखयेदस्मान् । कतमो देव आगमिष्ठ आगंतुतमोऽस्म्यच्च प्रति । देवानाम् देवानां मध्ये कतमो देवः शंभविष्ठः मुखस्य भावयितुतमः । एवमुक्तगुणविशिष्टः को भवेत् अश्विनावं-
तरेणेति भावः । कं रथं द्रवदश्यामाशुमाजः । ब्रुवते । यं रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यस्य पत्न्यवृणीत । समभजत् ।
तं कं रथं वेगवतमाजः ॥

म॒सू हि ष्मा गच्छ॑थ॒ ईव॑तो द्यूनि॒द्रो न श॒क्तिं परि॑तक॒म्यायां ।

दि॒व आ॒जाता दि॒व्या सु॒प॒र्णा क॒या श॒चीनां भ॒वथः॑ श॒चि॒ष्टा ॥३॥

म॒सू । हि । स्म । गच्छ॑थः । ईव॑तः । द्यून् । इंद्रः । न । श॒क्तिं । परि॑तक॒म्यायां ।

दि॒वः । आ॒ऽजा॒ता । दि॒व्या । सु॒ऽप॒र्णा । क॒या । श॒ची॒नां । भ॒व॒थः । श॒चि॒ष्टा ॥३॥

मसू शीघ्रं । हि स्मेति पूरणी । ईवतो गमनवत आगामिनो बृन्दिवसान् सुत्यासंबन्धिनः प्रति गच्छथः ।
इंद्रः शक्तिं न स्वकीयां शक्तिं यथा परितकम्यायां राचावतीतायां । प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहनुषः काल
इंद्रो यथा गच्छति तद्वयवामपि गच्छतमित्यर्थः । दिवो ब्रुलोकादाजातागतौ दिव्या दिवि भर्वा सुपर्णा
शोभनगमनी युवां शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये कया शच्या शचिष्टा शक्तिमत्तरौ
शोभनकर्मवन्तौ वा भवथः ॥

का वां भू॒तुप॑मातिः॒ कया॑ न॒ आश्वि॑ना गमथो हूय॒माना ।

को वां म॒हश्चि॒त्यज॑सो अ॒भीक॑ उरु॒ष्यत॑ मा॒ध्वी द॒सा न॒ ऊती॑ ॥४॥

का । वां । भू॒त् । उप॑ऽमातिः । कया॑ । नः । आ । अ॒श्वि॒ना । ग॒म॒थः । हू॒य॒मा॒ना ।

कः । वां । म॒हः । चि॒त् । त्य॒ज॑सः । अ॒भी॒कैः । उ॒रु॒ष्य॒त॑ । मा॒ध्वी इति॑ । द॒सा । नः । ऊ॒ती ॥४॥

वां युवयोः कोपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का भूत् । भवेत् ।
कया सुत्या हूयमानावाहूयमानौ संतौ नोऽस्माना गमथः । आगच्छथः । वां युवयोरभीक आसन्नप्रदेशे
महश्चिन्महतस्त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः क्रोधः । तस्य सोढा को भवेत् । हे माध्वी मधुर-
रसस्योदकस्य स्रष्टारी हे दसा शत्रूणामुपपत्तिपयितारावश्विनौ नोऽस्मानूती जत्या रक्षयोह्यतं । रक्षाक-
र्मेतत् । रक्षतं ॥

उ॒रु वां रथः॑ परि॒ नक्ष॑ति॒ द्यामा॑ यत्समु॒द्राद॑भि॒ वर्त॑ते वां ।

म॒ध्वा मा॒ध्वी मधु॑ वां प्रु॒षाय॑न्यत्सीं वां पृ॒क्षो भु॒रज॑त प॒क्षाः ॥५॥

उ॒रु । वां । रथः॑ । परि॒ । न॒क्ष॒ति॒ । द्यां । आ । यत् । स॒मु॒द्रात् । अ॒भि॒ । वर्त॑ते । वां ।

म॒ध्वा । मा॒ध्वी इति॑ । मधु॑ । वां । प्रु॒षा॒य॒न् । यत् । सीं । वां । पृ॒क्षः । भु॒र॒ज॑त । प॒क्षाः ॥५॥

हे अश्विनी वां रथो वां परि ब्रुलोकस्य परित उरु प्रभूतं नक्षति । गच्छति । यद्यस्मादा अर्वाक् समुद्रा-
त्समुद्रवणसाधनादंतरिक्षाद्वां प्रति अभि वर्तते । आभिमुख्येन गच्छति । हे माध्वी उक्तलक्षणी मध्वा मधुरेण
पयसा मधु मधुरं सोमरसं प्रुषायन् । सिंचत्यध्वर्यवः । यद्यस्मात्सीं सर्वतो वां पृक्षो युवयोः सोमं पक्षाः पक्षा
यवा भुरजंत । प्राप्नुवन्ति । तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सि॒ंधुर्हे वां र॒सया॑ सिंच॒दश्वान्धृ॑णा वयो॑ऽरु॒षासः॑ परि॒ ग्मन् ।

तदू॒ षु वा॑मजि॒रं चेति॑ या॒नं येन॑ प॒ती भ॒वथः॑ सूर्या॒याः ॥६॥

सिंधुः । ह । वां । रसया । सिंचत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । गमन् ।
तत् । ऊं इति । सु । वां । अजिरं । चेति । यानं । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

वां युवयोरश्वान् सिंधुः स्तंदमानो मेघ उदकं वा रसया रसेन सिंचत् । असेचयत् । घृणा दीप्या वयः
पक्षिसदृशा वेतारो वा अश्वान् अरुषास आरुचमानाः संतः परि परितो गमन् । गच्छति । वां धामं गमन-
साधनं प्रसिद्धो रथोऽजिरं । क्षिप्रनामितत् । सु सुष्ठु चेति । ज्ञायते । येन रथेन सूर्यायाः पती पातयितारो
बोढारो भवथः स रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वां समना पृष्टे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेह । यत् । वां । समना । पृष्टे । सा । इयं । अस्मे इति । सु । सुमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतं । जरितारं । युवं । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनी यद्यस्मात् । यया वा सुमत्या । इहेहास्मिन्नेव यज्ञे समना समानमनस्वौ । सदृशावित्यर्थः ।
तौ वां युवां सुमत्या पृष्टे । सुत्या संयोजयामि । सेयमिदानीं क्रियमाणा सुमतिः शोभनस्तुतिरस्मै अस्मा-
कमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे वाजरत्ना रमणीयान्नी । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. १. । इति
श्रुतेः । युवं युवां जरितारं गरितारं स्त्रोतारं मामुरुष्यतं । रचतं । हे नासत्याश्विनी कामोऽस्मदीयो युवद्रिक्
ह युवामेव गच्छन् श्रितः प्राप्तः ॥ ॥ १९ ॥

तं वां रथमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं । पुरुमीह्राजमीह्रावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विनी देवता । तं
वामित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चरयोर्वक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुजयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वंधुरायुर्गिर्वीहसं पुरुतमं वसूयुं ॥ १ ॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । पृथुजयं । अश्विना । सं । संगतिं । गोः ।

यः । सूर्या । वहति । वंधुरायुः । गिर्वीहसं । पुरुतमं । वसूयुं ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं सोतारोऽय सुत्याहनि ऊवेम । आहूयामः । कीदृशं तं । पृथुजयं प्रथितवेगं
गोः गवां संगतिं संगमयितारं । यो रथः सूर्या वहति । धारयति । वंधुरायुः । रथे निवासाधारभूतः काष्ठो
बंधुरं तद्वान् । तं गिर्वीहसं गिरां सुतीनां बोढारं पुरुतमं प्रभूततमं वसूयुं वसुमतं ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुर्भि पृष्टः सचंते वहति यत्कुहासो रथे वां ॥ २ ॥

युवं । श्रियं । अश्विना । देवता । तां । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृष्टः । सचंते । वहति । यत् । कुहासः । रथे । वां ॥ २ ॥

हे दिवो नपातादित्यस्य पुत्रस्थानीयौ बुलोकस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनी युवं युवां देवता देवते ॥
विभक्तित्वत्ययः ॥ तां प्रसिद्धां श्रियं शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा वनथः । संभजेथे । यद्वा । वनतिर्दानार्थः ।
युवोर्युवयोर्वपुः शरीरं पृष्ठोऽङ्गानि सोमलक्षणान्यभि सचंते । यद्यदा रथे वां वहति कुहासो महान्तोऽश्वः ।
यद्वा । सुतयो वां युवां रथे वहति ॥

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।
 चतस्य वा वनुषे पूर्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥३॥
 कः । वां । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।
 चतस्य । वा । वनुषे । पूर्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥३॥

को यजमानोऽद्य वां युवयोः करते । कुर्यात् स्तुतिं । अकैर्मन्त्रे रातहव्यो दत्तसोम ऊतये वा रचणाय वा सुतपेयाय सोमपानाय वा । चतस्रोदकस्य यज्ञस्य वा पूर्याय पुराणाय वनुषे संभजनाय हे अश्विना नमो येमानो नमस्कारं कुर्वाणः क आ ववर्तत् । आवर्तयेद्यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्याप यातं ।
 पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥४॥
 हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुभू । रथेन । इमं । यज्ञं । नासत्या । उप । यातं ।
 पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नं । विधते । जनाय ॥४॥

हे पुरुभू बज्र भवन्ती नासत्याविमं यज्ञं हिरण्ययेन रथेनोप यातं । सोम्यस्य सोमसंबन्धिनो मधुनो मधुररसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबाथः । दधथः । विधते परिचरते जनाय मह्यं रत्नं रमणीयं धनं दधथः । धारयथः ॥ दधतेर्दानार्थस्य लेटि रूपं ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।
 मा वामन्ये नि यमन्देवयंतः सं यद्दे नाभिः पूर्या वां ॥५॥
 आ । नः । यातं । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।
 मा । वां । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयंतः । सं । यत् । दे । नाभिः । पूर्या । वां ॥५॥

नोऽस्मानच्छाभि प्राप्तुं दिवो बुध्नोकात्पृथिव्याः सकाशाद्वा आ यातं । केन साधनेन । हिरण्ययेन हितरमणीयेन सुवृता शोभनावर्तनेन रथेन । वां युवामन्ये देवयंतो देवौ युवामिच्छन्तो यजमाना मा नि यमन् । नियमनं मा कुर्वन् । यद्यस्मात्पूर्या पूर्वाह्णैतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी नाभिर्बधिका स्तुतिः सं ददे । संबध्नाति । तस्मादायातं ॥

नू नो रयिं पुरुवीरं बृहंतं दस्त्रा मिमाथामुभयेष्वस्मे ।
 नरो यज्ञामश्विना स्तोममावन्सधस्तुतिमाजमीह्रासो अगमन् ॥६॥
 नु । नः । रयिं । पुरुऽवीरं । बृहंतं । दस्त्रा । मिमाथां । उभयेषु । अस्मे इति ।
 नरः । यत् । वां । अश्विना । स्तोमं । आवन् । सधऽस्तुतिं । आजऽमीह्रासः । अगमन् ॥६॥

यु चिप्रं नोऽस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बज्रपुत्रोपेतं बृहंतं मह्यं हे दस्त्राश्विनौ मिमाथां । कुरुतं । उभयेषु पुरुमीह्राजमीह्रेष्वस्मी अस्मासु यद्यदा नरो नेतार ऋत्विजः पुरुमीह्रसंबन्धिनो वां युवयोः स्तोमं स्तोत्रमावन् । अगमन् । प्राप्ताः । तथा सधस्तुतिं सहस्तुतिमाजमीह्रासोऽजमीह्रसंबन्धिनोऽपि तैः सहागमन् । अगमन् ॥

इहेह यद्वा समना पपृष्टे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।
 उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥
 इहेह । यत् । वां । समना । पपृष्टे । सा । इयं । अस्मे इति । सुमतिः । वाजः । रत्ना ।
 उरुष्यतं । जरितारं । युवं । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेहेति गतं ॥ ॥ २० ॥

एष स्य भानुरिति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं । आदितः षट् जगत्स्यः सप्तमो विष्टुप् । मंडलद्रष्टा वामदेव
 ऋषिः । अश्विनी देवता । एष स्य विष्टुवंतमिति ह्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते कंदसीदं शस्त्रं ।
 तथा च सूचितं । अथोध्यगिर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. । इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।
 पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तुरीयो मधुनो वि रप्शते ॥ १ ॥
 एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।
 पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रप्शते ॥ १ ॥

एष पुरतो दृश्यमानः स्य स भानुर्दोषिमानादित्य उदियति । ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्ताद्रथश्च युवयोः संबंधी
 परिज्मा परितो गतास्य दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य सानवि सानी समुच्छितप्रदेश उदियतीति वा रप्शत
 इति वा संबंधनीयं । अस्मिन्नथेऽधि उपरिभागे मिथुना मिथुनीभूतास्त्रयस्त्रिविधाः पृक्षासोऽज्ञानि । त्रिधा
 विहितं चाज्ञं । इदमज्ञमज्ञं पानं खादयेति हि श्रुतं । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दसौत्तिरीयेषु दृश्यते । माता
 पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमिति । दृतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृतिरित्युच्यते । मधुनः सोम-
 रसस्य संबंधी मधुपूर्णश्चतुर्थो वि रप्शते । विविधं राजते ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमंत ईरते रथा अश्वास उषसो व्युष्टिषु ।
 अपोर्णुवंतस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वंत आ रजः ॥ २ ॥
 उत् । वां । पृक्षासः । मधुमंतः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
 अपऽऊर्णुवंतः । तमः । आ । परिऽवृतं । स्वः । न । शुक्रं । तन्वंतः । आ । रजः ॥ २ ॥

पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधान्वंतो मधुमंतः सोमरसोपेता अश्वासोऽश्वयुक्ता वां युवयो रथाः । यद्वा । मधुमंतः
 पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वा उषसो व्युष्टिषु व्युक्तेषु सत्सूदीरते । उन्मुखं गच्छति । किं कुर्वतः । परीवृतं परितो
 व्याप्तं तम आ सर्वतोऽपोर्णुवंतोऽपाकुर्वतः स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रजस्तेजश्च तन्वंतः । आकारश्चार्थः ।
 यद्वा । रजोऽंतरिक्षं शुक्रं दीप्तं तन्वंतः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिर्हृत प्रियं मधुने युंजाथां रथं ।
 आ वर्तनिं मधुना जिवथस्पथो दृतिं वहेथे मधुमंतमश्विना ॥ ३ ॥
 मध्वः । पिबतं । मधुपेभिः । आसभिः । उत् । प्रियं । मधुने । युंजाथां । रथं ।
 आ । वर्तनिं । मधुना । जिवथः । पथः । दृतिं । वहेथे इति । मधुमंतं । अश्विना ॥ ३ ॥

मध्वो मधुरं सोमरसं मधुपेभिः सोमपानार्हैरासभिरास्यैः पिबतं । उतापि च प्रियं रथं मधुने मधुला-
भाय युजाथां । अश्विर्युक्तं कुक्षतं । वर्तनिं यजमानगृहमा गच्छतमिति शेषः । पथो गमनमार्गान्मधुना जिव्वथः ।
प्रीणयतं । यद्विकं वाक् । पथो वर्तनिमाकाशं जिव्वथः । दृतिं मधुमंतं हे अश्विना वह्ने । धारयथः ॥

हंसासो ये वां मधुमंतो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।

उदप्रुतो मंदिनो मंदिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वां । मधुऽमंतः । अस्त्रिधः । हिरण्यऽपर्णाः । उहुवः । उषःऽबुधः ।

उदऽप्रुतः । मंदिनः । मंदिऽनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासोऽध्वनि शीघ्रं गंतारो मधुमंतो माधुर्योपेता अस्त्रिधोऽद्रोग्धारो हिरण्यपर्णा हितरमणीयपर्णा
उज्ज्वो वोढार उषर्बुध उषसि बुध्यमाना उदप्रुत उदकस्य ज्ञावयितारो मंदिनो हर्षयितारो मंदिनिस्पृशो
मंदिनं सोमं स्पृशतः । इत्थंलक्षणा अश्वो ये संति तैरश्वैर्मध्वो न मध्विव मध्वो मन्त्रिकाः सवनान्यस्मादीयानि
गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमंतो अग्रय उस्त्रा जरंते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमंतमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुऽअध्वरासः । मधुऽमंतः । अग्रयः । उस्त्रा । जरंते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निऽक्तहस्तः । तरणिः । विऽचक्षणः । सोमं । सुषाव । मधुऽमंतं । अद्रिऽभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधना मधुमंतो होतव्यसोमवंतोऽग्रयो गार्हपत्यादय उस्त्रा सह निवसंतावश्विनी
प्रति वस्तोरन्वहमुपःकाले जरंते । सुवंति । यद्यदा निक्तहस्तः समंवेणोदकेन शोधितहस्तस्तरणिः कर्मणस्तर-
यिता विचक्षणो विविधं द्रष्टाध्वर्युः सोमं मधुमंतमद्रिभिर्ग्रीवभिः सुषाव । अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः
सुवंति । तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहर्भिर्द्विध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वंत आ रजः ।

सूरश्चिदश्वान्युयुजान ईयते विश्वा अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेऽनिपासः । अहऽभिः । द्विध्वतः । स्वः । न । शुक्रं । तन्वंतः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । स्पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेऽतिके निपतंतीत्याकेनिपा रश्मयः । ते चाहभिरहोभिर्द्विध्वतः कंपयंतो ध्वंसयंतो
वा तमांसि । स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रज आ तन्वंतो भवन्त्यश्विनोरश्वाः । सूरश्चित्सूर्यश्चाश्वान्युयुजानो
योजयन्तीयते । गच्छति । हे अश्विनी युवां विश्वान्यथ आगमनमार्गाननुक्रमेण स्वधयान्नेन सोमलक्षणेन
चेतथः । चेतयथः । प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वश्वो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मंतं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वां । अवोचं । अश्विना । धियंऽधाः । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः । हविष्मंतं । तरणिं । भोजं । अच्छ ॥ ७ ॥

धियंधाः कर्मणां धारकोऽहं हे अश्विना वां प्रावोचं । प्रब्रवीमि । स्तौमि । स्वस्योऽजरोऽजीर्णो नित्यनू-
तनोऽजरयिता वा रथो योऽस्ति । येन रथेन सद्यस्तदानीमेव रजांसि लोकांश्चरि याथः तेन रथेन
हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं भोजं भोजयितारमश्वायागमच्छ प्राप्तुमागच्छतमिति
शेषः ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्रायं पिबेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायचं । छत्तमिन्द्रवा-
युदेवताकमाद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रांतं । अयं वायव्यादिन्द्रवायवं तु गायचमिति ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायव्यहस्य याज्ये । तथा च सूचितं । अयं पिबा मधूनामिति याज्ये अन्नवानं
। आ० ५. ५. इति ॥

अग्रं पिवा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रं पिब । मधूनां । सुतं । वायो इति । दिविष्टिषु । त्वं हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे वायो त्वमयमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबंधिनं सुतमभिषुतं रसं पिब । कुत्रेति
तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्वीयणेषु निमित्तेषु । त्वं हि त्वं
खलु पूर्वपा असि । हिशब्दो देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋग्वे० ७. ९२. १. इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायो-
रयपानं देवा वै सोमस्य राज्ञोऽयपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयमित्यादिब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० २. २५. ।
सष्टमास्त्रांतं । तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वायपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृपतं ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृपतं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान्नियुज्जिस्तद्वान् इन्द्रसारथिरिन्द्रसहायः सन् त्वं शतेनापरिमितैरभिष्टिभिरभित एषणीयैः
कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुतं सोमं तृपतं । पिबतं त्वमिन्द्रस्य । इन्द्रस्य
साहित्यं ब्राह्मण एवोक्तं । तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्त्रिभावायुरिति तुरीये द्वेव संयहीतारो वदन्तेऽमुनैवानु-
काशेन यदद् इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् । ऐ० ब्रा० २. २५. । इति वा ॥

आ वां सहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहंतु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वां । सहस्रं । हरयः । इन्द्रवायू इति । अभि । प्रयः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्रवायू वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः प्रयोऽन्नं प्रति त्वरयंतः संति । अत्र हरिश-
ब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते सोमपीतय आ वहंतु ॥

रथं हिरण्यवंधुरमिन्द्रवायू स्वध्वरं । आ हि स्थाथो दिविस्मृशं ॥ ४ ॥

रथं । हिरण्यऽवंधुरं । इन्द्रवायू इति । सुऽअध्वरं । आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्मृशं ॥ ४ ॥

हे इन्द्रवायू हिरण्यवंधुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाष्टोपेतं दिविस्मृशं बुलोकस्यर्शिनं स्वध्वरं शोभनाध्वरवंतं
रथमा स्थाथो हि । आस्थिती खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयं ॥

रथेन पृथिव्यादिकम्बुचो दशरात्रे पंचमेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूचितं च । रथेन
पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षसः । आ० ७. १२. इति ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्यांसमुप गच्छतं । इन्द्रवायू इहा गतं ॥ ५ ॥

रथेन । पृथुऽपाजसा । दाश्यांसं । उप । गच्छतं । इन्द्रवायू इति । इहा । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू पुषुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दाश्यांसं दातारं यजमानमुप गच्छतं । तदर्थमिहास्मिन्यज्ञ आ गतं । आगच्छतं ॥

इंद्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इंद्रवायू इति । अयं । सुतः । तं । देवेभिः । सजोषसा । पिबतं । दाशुषः । गृहे ॥ ६ ॥

हे इंद्रवायू अयं सोमः सुतोऽभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानप्रीती दाशुषो हविर्दातुर्गृहे यागशालायां पिबतं ॥

इह प्रयाणमस्तु वामिंद्रवायू विमोचनं । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रयाणं । अस्तु । वां । इंद्रवायू इति । विमोचनं । इह । वां । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे इंद्रवायू वां युवयोरिहास्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इहास्मिन्नेव यज्ञे वां सोमपीतये विमोचनमश्नानामस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ २२ ॥

वायो शुक्र इति चतुर्थं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं वामदेवस्वार्धमिंद्रवायवं । आद्या केवलवायव्या । अचानुक्रमणिका । वायो चतुष्कमाद्या वायव्यानुष्टुभं त्विति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे प्रथमा । वायो शुक्रो अयामि ते विहि होवा अवीताः । आ० ७. ११. इति सूचितं ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अयं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अयं । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे वायो ते तुभ्यं शुक्रो व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं मध्वो मधुरं सोमरसं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अयमितरेभ्यः पूर्वमयामि । आययामि ॥ अयतिरंतर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थं । दिविष्टिषु दिवो बुलोकस्यैषणेषु सत्सु हे देव वायो स्पार्हः सृहणीयस्त्वं नियुत्वता । नियुत्वायोः प्रतिनियुतोऽश्वः । तेन साधनेना याहि सोमपीतये सोमपानाय ॥

इंद्रश्चेत्यादिसृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनिंद्रवायवो द्वितीयः । सूचितं च । इंद्रश्च वायवेषां सोमानामा चिकितान सुक्रतू । आ० ७. ११. इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिर्मर्हथः । युवां हि यंतींदवो निम्नमापो न सध्र्यक् ॥ २ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सोमानां । पीतिं । अर्हथः । युवां । हि । यंति । इंद्रवः ।

निम्नं । आपः । न । सध्र्यक् ॥ २ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्चैषां गृहीतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । युवां हि खल्विंदवः सोमा यंति । प्राप्नुवन्ति । निम्नं खातप्रदेशमापो न सध्र्यक् उदकानि यथा सहेव गच्छन्ति तद्वत्सर्वे सोमा युवां हि यंति ॥

वायविंद्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती । नियुत्वता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । शुष्मिणा । सरथं । शवसः । पती इति । नियुत्वता । नः ।

ऊतये । आ । यातं । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च हे शवसस्यती बलस्य पती शुष्मिणा बलवन्ती नियुत्वंता नियुत्संज्ञकाश्चवन्ती युवां सरथं समानमेव रथमारुह्यति शेषः । न ऊतये रक्षणाथ सोमपीतये सोमपानायाचा यातं । आगच्छतं । यद्वा । सरथमधितिष्ठतमारुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयं ॥

या वां संति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायू नि यच्छतं ॥४॥
याः । वां । संति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । अस्मे इति । ताः । यज्ञऽवाहसा ।
इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतं ॥४॥

हे नरा नेतारौ हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकाविन्द्रवायू याः पुरुस्पृहो बलमिन्द्रः स्पृहणीया नियुतः संति अस्मे अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं ता नियुतो नि यच्छतं ॥ २३ ॥

विहि होचा इति पंचर्चं तृतीयं मूक्तं वामदेवं वायव्यं । अचानुकमणिका । विहि पंच वायव्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुचस्य द्वितीया । तथा च सूचितं । विहि होचा अवीता वायो शतं हरीणां । आ० ७. ११. इति ॥

विहि होचा अवीता विपो न रायो अर्यः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥१॥
विहि । होचाः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥१॥

हे वायो विहि । वीहि । भक्षय । होचा होमसाधिकाः सोमाङ्गतीरवीता अन्यैः पूर्वमभक्षिता विपो न शत्रूणां वेपथिता राजिव । किंचार्यः स्तोतुर्मम रायो धनानि संपादयेति शेषः । हे वायो चंद्रेणाह्लादकेन रथेना याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

निर्युवाणो अशस्तीनिर्युत्वा इन्द्रसारथिः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥२॥
निऽयुवानः । अशस्तीः । निर्युत्वा । इन्द्रऽसारथिः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥२॥

हे वायो त्वमशस्तीरभिशस्तीनिर्युवाणो निःशेषेण नियोजयन्निर्युत्वान्नियुत्संज्ञकाश्चवानिन्द्रसारथिरिन्द्र-सहायः सन् आ याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिते येमाते विश्वपेशसा । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥३॥
अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुऽधिते । येमाते इति । विश्वऽपेशसा । वायो
इति । आ । चंद्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥३॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिते वसुनां धात्र्यौ विश्वपेशसा विश्वरूपे बावापृथिव्यौ त्वामनु येमाते । अनुगच्छतः ॥
वहंतु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥४॥
वहंतु । त्वा । मनऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥४॥

हे वायो त्वा त्वां मनोयुजो मनःसमानगतयो युक्तासः परस्परसंयुक्ता नवतिर्नव नवोत्तरनवतिसंख्याका अथवा वहंतु । धारयंतु ॥

वायो शतमिति पंचमी पूर्वोक्त एव तृप्ति तृतीया । सूचं पूर्वमेवोक्तं ॥

वायो शतं हरीणां युवस्व पोष्याणां । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥५॥
वायो इति । शतं । हरीणां । युवस्व । पोष्याणां । उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः ।
आ । यातु । पाजसा ॥५॥

हे वायो त्वं पोष्याणां पोषणीयानां हरीणां शतं युवस्व । योजय रथे । उत वा अथवा ते सहस्रिणः
सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तो रथः पाजसा बलेना यातु । आगच्छतु ॥ ॥२४॥

इदं वामास्य इति षष्ठं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्र्यैन्द्राबार्हस्पत्यं । अत्रानुक्रमणिका । इदं वां
षष्ठैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥१॥

इदं । वां । आस्ये । हविः । प्रियं । इन्द्राबृहस्पती इति । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥१॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्य इदं प्रियं हविः सोमरूपं प्रविषामीति शेषः । उक्थं शस्त्रं च मदो मदजनकं
शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥२॥

अयं । वां । परि । पिच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥२॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्ये चारुः शोभनोऽयं सोमः परि पिच्यते । परितो दीयते । मदाय हर्षाय पीतये
पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौ प्रधानस्या न इद्वेति तृतीयानुवाक्योत्तरा याग्या । सूचितं च । आ न इन्द्राबृह-
स्पती अस्मै इन्द्राबृहस्पती । आ० २. ११. इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतं । सोमपा सोमपीतये ॥३॥

आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं । सोमपा । सोमपीतये ॥३॥

हे इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं चेंद्रश्च सोमपा सोमपी युवां सोमपीतये सोमपा-
नाय नो गृहमस्मद्व्यागसंबंध्या गच्छतं ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनं । अश्वावंतं सहस्रिणं ॥४॥

अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिं । धत्तं । शतग्विनं । अश्वाऽवंतं । सहस्रिणं ॥४॥

अस्या विनियोगः पूर्वमंत्रेण सहोक्तः । हे इन्द्राबृहस्पती अस्मै अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं । कीदृशं रयिं ।
शतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्बुक्तमश्वावंतमश्ववंतं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥५॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयं । सुते । गीऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥५॥

सुते सोमेऽभिषुते गीर्भिः स्तुतिभिः । शिष्टं गतं ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाप्नुषो गृहे । मादयेथां तदोक्ता ॥६॥

सोमं । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतं । दाप्नुषः । गृहे । मादयेथां । तन्ऽओक्ता ॥६॥

हे इंद्राबृहस्पती युवां दाशुषो हविर्दातुर्यजमानस्य गृहे तदोक्ता । तदेव यजमानगृहमोको निवासस्थानं ययोक्तौ । तादृशी संती सोमं पिबतं । पीत्वा च मादधेयामिति ॥ २५ ॥

यस्तस्तमेविकादशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैपुमं । दशमी जगती । दशम्येकादश्यार्विंद्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः । अत्रानुक्रमणिका । यस्तस्तमेकादश बार्हस्पत्यमंत्वे ऐंश्री चोपांत्वा जगती ॥ अभिज्ञवि-
केषूक्तेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थं । तथा च सूचं । यस्तस्तं यो अद्रिभित् । आ० ७. ९. इति ॥ आये बृहस्पतिसवने मन्त्रत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूचितं च । यस्तस्तं धुनेतय इति सूक्तमुखीये । आ० ९. ५. इति ॥

यस्तस्तं सहसा वि ज्मो अंतान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यः । तस्तं । सहसा । वि । ज्मः । अंतान् । बृहस्पतिः । त्रिषधस्थः । रवेण ।

तं । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिर्वृहतो देवस्य यज्ञस्य वा पालयिता देवः सहसा बलिन ज्मः पृथिव्या अंतान् । दश दिश इत्यर्थः । तान्ति तस्तं । विविधं स्तमितवान् । नियमितवान् । त्रिषधस्थस्त्रिषु स्थानेषु वर्तमानो रवेणैवं तिष्ठ-
तेत्यनेन शब्देन तं देवं प्रत्नासः पुराणा ऋषयोऽतींद्रियद्रष्टारो दीध्याना दीप्यमाना विप्रा भेधाविनो यजमानादयः पुरो दधिरे । पुरस्तात्स्थापितवतः सुत्यादिना । मद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं मदंतो बृहस्पते अभि ये नस्ततसे ।

पृषंतं सुप्रमदंभूमूर्वे बृहस्पते रक्षतादस्य योनिं ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतं । मदंतः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । ततसे ।

पृषंतं । सुप्रं । अदंभं । ऊर्वं । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिं ॥ २ ॥

हे बृहस्पते धुनेतयः । धुना शत्रूणां कंपयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां मदंतो मादयंतो नोऽस्तसंबन्धिनो य ऋत्विजोऽभि ततसे आत्मानमुपचिपति कुवंति वा अस्तेषां योनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां रक्षतात् । रक्ष । योनिर्विशेष्यते । पृषंतं फलानि सिंचंतं खप्रं सर्पणस्वभावमदंभमहिंसितमूर्वमुक्त्वं ॥

बृहस्पते येत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे । आ० ३. ७. इति हि सूचितं ॥

बृहस्पते या परमा परावदत् आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतंत्यभितो विरप्शं ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । परावदत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यं । खाताः । अवताः । अद्रिदुग्धाः । मध्वः । श्रोतंति । अभितः । विरप्शं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते या प्रसिद्धा परमोत्कृष्टा परावदत्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यासि । यद्वा लिंगव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । अतोऽस्माद्देशादा । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात्ते तव संबन्धिन ऋतस्पृशो यज्ञं स्पृशंतोऽश्वा नि षेदुः । निषखा भवंति । तुभ्यं खाता अवताः । लुप्तोपमैषा । यथा खाताः कूपा अभितः श्रोतंति तद्वदद्रि-
दुग्धा यावभिरभिषुताः सोमा विरप्शं विशेषेण शब्देन सोचं यथा भवति तथा मध्वो मधुररसं श्रोतंति । स्रवंति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।
 सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि ॥४॥
 बृहस्पतिः । प्रथमं । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽव्योमन् ।
 सप्तास्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥४॥

अथ बृहस्पतिर्मेवाभिमानो देवो महो महतो ज्योतिषो दीप्तिस्त्रादित्यस्य परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि प्रथमं जायमानः प्रादुर्भवन् सप्तास्यः सप्तच्छंदोमयस्तुविजातो वज्रप्रकारं संभूतो रवेण शब्देन सप्तरश्मिः सर्पणस्वभावेतजोयुक्तस्तमांसि व्यधमत् । धमतिर्गतिकर्मेति निरुक्तं । ६. २. विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।
 बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्कद्वारवशतीरुदाजत् ॥५॥
 सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्ता । गणेन । वलं । रुरोज । फलिऽगं । रवेण ।
 बृहस्पतिः । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्कदत् । वारवशतीः । उत् । आजत् ॥५॥

स बृहस्पतिः सुष्टुभा शोभनस्तुतिमत्तर्कता दीप्तिमता गणेशागिरसां रवेण शब्देन च सह फलिगं ॥ त्रिफला विशरणे ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिगं । वलं बलनामानमसुरं रुरोज । वभंज । द्वितीयः सशब्दः पूरणः । स एव देव उस्त्रिया भोगानामुत्प्लाविणीर्हव्यसूदः बीरादिहविश्रिरिका वावशतीर्वावश्यमाना गा कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन्नुदाजत् । उघाटयति स ॥ ॥२६॥

एवा पित्रे इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अथ महतो विश्वं कृती । आ० ३. ७. इति सूचितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र एषेव धाया । तथा च सूत्रं । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतः । आ० ५. १८. इति ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
 बृहस्पते सुप्रजा वीरवतो वयं स्याम पतयो रयीणां ॥६॥
 एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।
 बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवतः । वयं । स्याम । पतयः । रयीणां ॥६॥

पित्रे पालकाय विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मंत्रप्रतिपाद्यत्वात्स्य च मंत्राभिमानित्वाद्द्विश्वदेवत्वं । यद्वा । अत्र देवशब्दः सुत्यर्थः । सर्वैः सुत्याय वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये देवायैवमुक्तप्रकरणे यज्ञैस्तत्साधनैर्हविर्भिराज्यचर्वादिलक्षणैर्नमसा सुत्या च विधेम । परिचरिम । हे बृहस्पते सुप्रजाः शोभनपुत्रा वीरवतो वीर्योपेता वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम ॥

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येण ।
 बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति वल्गूयति वंदते पूर्वभाजं ॥७॥
 सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।
 बृहस्पतिं । यः । सुऽभृतं । बिभर्ति । वल्गुऽयति । वंदते । पूर्वऽभाजं ॥७॥

इदमावृक्तं पुरोहितप्रशंसति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ८. २६. । अथवा सूक्तस्य ऋग्वेदवर्जितस्य बार्हस्पत्यस्वावृ-
हस्पतेरेव स्तुतिः । स इत्स एव राजा मूर्धाभिषिक्तोऽन्यो वा राजमानः प्रतिजन्यानि । जन्वं युवं प्रति बला-
नीत्यर्थः । प्रत्यर्थिजनपदानि वा तानि विश्वा सर्वाणि शुष्मेण बलेन वीर्येण शरीरसामर्थ्येन वाभि अभिगम्या-
क्रम्य तस्थौ । तिष्ठति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो बृहस्पतिं बृहतां महतां पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं
वा सुभृतं सुष्ठु हविःस्तोत्रादिनाम्राच्छादनादिना वा बिभर्ति भरति । वल्गूयति स्तौति । वंदते नमस्करोति
च पूर्वभाजमितरेभ्यः प्रथमसंभक्तारं कृत्वा । एवं यः करोति स एव तस्याविति ॥

स इत्सेति सुधितं ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीं ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमंते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्वं एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । सेति । सुधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वदानीं ।

तस्मै । विशः । स्वयं । एव । नमंते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वं । एति ॥ ८ ॥

स इत्स एव जेति । निवसति । सुधितः सुष्ठु तृप्तः सन् स्वे स्वकीय एवौकसि सद्ने । स एव समृद्धो
निर्वाधः सन् सुखिनास्ते । तस्मा इळा भूमिर्विश्वदानीं सर्वकालं पिन्वते । वर्धते फलैः । तस्मै विशः प्रजाः
स्वयमेव नमंते । प्रणता भवन्ति । दंडनमंतरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । यस्मिन्नाजनि ब्रह्मा पूर्वं प्रथमं पूज्यः
सन्नेति । गच्छति । वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यानुत या सजन्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सं । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या । सऽजन्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तं । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

स एवाप्रतीतोऽन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि प्रतिजन्यानि प्रतिस्पर्धिजनसंबंधीनि उतापि च सजन्या
जनसंबंधीनि धनानि सं जयति । यो राजावस्यवेऽवसीयसे धनरहिताय रक्षणमिच्छते ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा
प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा वरिवो धनं कृणोति । करोति । ददाति । स उक्तप्रकारेण महान्भवति । तमेव
देवा अवन्ति । रवन्ति ॥

इंद्रश्च सोममिति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्रश्च सोमं पिबतं
बृहस्पत आ वो वहंतु सप्तयो रघुषदः । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मंदसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशंत्विंदवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतं ॥ १० ॥

इंद्रः । च । सोमं । पिबतं । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मंदसाना । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । वां । विशंतु । इंद्रवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिं । सर्वऽवीरं । नि । यच्छतं ॥ १० ॥

हे बृहस्पते त्वमिंद्रश्च सोमं पिबतं । कीदृशी युवां । अस्मिन्यज्ञे मंदसाना इत्यंती वृषण्वसू वर्षितुधनौ ।
यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । वां युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः ।
तादृशा इंद्रवः सोमा विशंतु । युवयोः शरीरं प्रविशंतु । अस्मि अस्मभ्यं रयिं धनं सर्ववीरं सर्वपुत्राद्युपेतं
नि यच्छतं । दत्तं ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।
 अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥
 बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतं । नः । सचा । सा । वां । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।
 अविष्टं । धियः । जिगृतं । पुरंऽधीः । जजस्तं । अर्यः । वनुषां । अरातीः ॥ ११ ॥

हे बृहस्पते हे इन्द्र युवां नोऽस्मान्वर्धतं । वर्धयतं । प्रवृद्धान्कुरुतं । सा सुमतिर्युवयोरनुग्रहबुद्धिरसौ अस्मासु सचा सह भूतु । भवतु । धियः कर्माख्यविष्टं । रचतं । पारं नयतं । पुरंधीः पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिः स्तुतीर्जिगृतं । प्रबुध्यतं । वनुषां संभक्तृणामस्माकमर्यो गंचीररातीः । शत्रून्वित्यर्थः । जजस्तं । युध्यतं । अपयतमित्यर्थः ॥ ईदंस्वरतिशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्यामीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वरु देवादिवातीर्थमहेश्वरः ॥
 श्रीमत्सायणमंचीशो दाशतय्यास्तुतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकार्षीदतिपिशलं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमं व्याख्यातुमारभते । इदमु त्वदित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभमुषोदेवताकं । इदमुषसं त्वित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये कृती त्रैष्टुभे ईदंस्वार्थान्नशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । उपो वाजेनेदमु त्वत् । आ० ४. १४. । इति ॥

इदमु त्वत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।
 नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥
 इदं । ऊं इति । त्वत् । पुरुऽतमं । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् ।
 नूनं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुं । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो वृक्षमानमिदं त्वत्तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं पुरुतममत्यंतप्रभूतं ज्योतिस्तेजो वयुनावत् ॥
 वेतेः कांतिकर्मण इदं ॥ प्रकृष्टकांतितम् । अथवा वयुनमिति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतं । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः ।
 कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि तमसोऽधकारादस्थात् । उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं सत्यं दिव आदित्यस्य
 दुहितरो दुहितृस्थानीया विभातीर्विभानं कुर्वतीरुषसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनादित्यापारसा-
 मर्थं कृणवन् । अकुर्वन् ॥

अस्थुरु चिचा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्वरवोऽध्वरेषु ।
 य्यू प्रजस्य तमसो द्वारोच्छंतीरप्रज्जुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्युः । ऊं इति । चिवाः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु ।
वि । ऊं इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छंतीः । अन्न । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

चिवाश्चायनीया उषसः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्युः । तिष्ठति । व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । अध्वरेषु
मिताः खाताः स्वरवो घृषा इव । ते यथा वेद्याः पुरतो भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरशब्दो घृषपक्षेदपतितप्रथ-
मशकलवाची यः प्रथमः शकलः परापतित स्वरः कार्य इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणाच्चालवतः
स्वरवः । ऋग्वे० ३. ८. १०. । इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र घृषवचनः । ता व्रजस्य वारकस्य तमसो द्वारा द्वाराणि
बुच्छंतीः शुचयो दीप्ताः पावकाः शोधिका अन्न । व्यवृण्वन् ॥

उच्छंतीरिद्य चितयंत भोजान्नाधोदेयायोषसो मघोनीः ।

अचिचे अंतः पण्यः ससंतबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छंतीः । अद्य । चितयंत । भोजान् । राधः देयाय । उषसः । मघोनीः ।

अचिचे । अंतरिति । पण्यः । ससंतु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अथाहिन्दिन उच्छंतीस्तमो विवासयंतो मघोनीर्धनवत्य उषसो भोजान् भोजयितुं न्यजमानान् तेषां
राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयंत । प्रज्ञापयंति । अचिचेऽचायनीये तमसो विमध्ये । अत्यंतगाढांध-
कार इत्यर्थः । तत्र पण्यो वणिज इवादातारोऽबुध्यमानाः ससंतु । स्वपंतु ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ।

येना नवग्वे अंगिरि दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अद्य ।

येन । नवऽग्वे । अंगिरि । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । ऊष ॥ ४ ॥

हे देवीर्द्योतमाना उषसो वो युष्मान् सनयः पुराणो नवो वा यामो गमनसाधनः स राधोऽथाहिन्दिन-
गदिने कुविद्वज्ज्वारं बभूयात् । भवेत् । गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीर्धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्ये
सप्तच्छंदोयुक्तमुखेऽंगिरिऽंगिरोगणे । ती द्वौ तत्र येऽयंगिरसस्तेषां गणे । तथान्यत्र नवग्वो नु दशग्वो अंगि-
रस्तमः । ऋग्वे० १०. ६२. ६. । इति । रेवद्वनववयथा भवति तथोष । विभातं कृतवत्यः ॥ वसेयुं च्छनकर्मणो
लिएमध्यमवज्जवचनस्येदं रूपं ॥

यूयं हि देवीर्द्योतयुग्मिरश्चैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।

प्रबोधयंतीरुषसः ससंतं द्विपास्तुप्पाच्चरथाय जीवं ॥ ५ ॥

यूयं । हि । देवीः । द्योतयुक्ऽभिः । अश्चैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।

प्रऽबोधयंतीः । उषसः । ससंतं । द्विऽपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवं ॥ ५ ॥

हे देवीर्द्योतमाना उषसो यूयं हि खलु द्योतयुग्मिर्यज्ञगामिभिरश्चैर्भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ । परितः
प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससंतं स्वपंतं द्विपास्तुप्पात्तनुष्यगवादिस्वर्ण जीवं चरथाय चरथाय गमनादि-
व्यवहाराय प्रबोधयंतीः प्रबोधयंत्यः सद्यः परिप्रयाथ ॥ ५ ॥

क्व स्विदासां कतमा पुराणी यया विधानां विदुर्धुर्भूणां ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्योः ॥ ६ ॥

क्व । स्वि॒त् । आ॒सां । क॒त॒मा । पु॒रा॒णी । य॒या । वि॒ऽधा॒ना । वि॒ऽदु॒धुः । ऋ॒भू॒णां ।
शु॒भं । य॒त् । शु॒भ्राः । उ॒ष॒सः । च॒र॒न्ति । न । वि । ज्ञा॒य॒न्ते । स॒ऽदृ॒शीः । अ॒जु॒र्याः ॥६॥

आसामुषसां मध्ये क्व खिदभूदद्य कतमा पुराणी पुरातनी । यया ऋभूणां संबंधीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः । अकुर्वन्नुभवः । ययाशोषसः शुभा दीप्ताः शुभं चरन्ति । शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ता अजुर्या अशीर्णा नित्यनूतना न वि ज्ञायन्ते । यतः सदृशीः सदृशः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते । उषासादृशं सदृशीरव्य सदृशीरिदु श्वः । ऋग्वे० १. १२३. ८. । इत्यत्र प्रतिपादितं ॥

ता घा॒ ता भ॒द्रा उ॒ष॒सः पु॒रासु॑रभि॒ष्टि॒द्यु॒म्ना ऋ॒त॒जा॒त॒स॒त्याः ।

यास्वी॒जानः॑ श॒श॒मान॒ उ॒क्थैः॑ स्तु॒व॒ज्जं॒स॒न्द्रवि॒णं स॒द्य आप॑ ॥७॥

ताः । घ । ताः । भ॒द्राः । उ॒ष॒सः । पु॒रा । आ॒सुः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽद्यु॒म्नाः । ऋ॒त॒जा॒त॒ऽस॒त्याः ।

यासु॑ । ई॒जानः॑ । श॒श॒मानः॑ । उ॒क्थैः॑ । स्तु॒वन् । शं॒सेन् । द्रवि॒णं । स॒द्यः । आप॑ ॥७॥

ता घ । घेति प्रसिद्धी । ताः खलूपकारिण्यस्ता भद्राः कल्याणः सुत्या वा उषसः पुरा पूर्वमासुः । अभवन् । अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण युक्तं धनं यासां ताः । ऋतजातसत्याः । ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृशः । यासूषः स्वीजानो यागं कुर्वाण उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः स्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निपादयन् शंसन् शस्त्राणि कुर्वन् द्रविणं धनं सद्य आप । प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबंधः ॥

ता आ च॒रन्ति॑ स॒म॒ना पु॒रस्ता॑त्स॒मान॒तः स॒म॒ना प॑प्र॒थानाः॑ ।

ऋ॒त॒स्य॑ दे॒वीः स॒द॒सो बु॒धा॒ना ग॒वां न॑ सर्गा॑ उ॒ष॒सो ज॒रन्ते॑ ॥८॥

ताः । आ । च॒रन्ति॑ । स॒म॒ना । पु॒रस्ता॑त् । स॒मा॒न॒तः । स॒म॒ना । प॑प्र॒थानाः॑ ।

ऋ॒त॒स्य॑ । दे॒वीः । स॒द॒सः । बु॒धा॒नाः । ग॒वां । न । सर्गा॑ । उ॒ष॒सः । ज॒रन्ते॑ ॥८॥

ता उषस आ सर्वतश्चरन्ति । समना सर्वतः समानाः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि समानतः समानाद्देशादंतरिचात्समना सर्वतः पप्रथानाः प्रथमाना ऋतस्य यज्ञस्य सदसः सदः । तत्रत्यमृत्विग्धविरादिकमित्यर्थः । बुधाना बोधयंत्यः ॥ अंतर्भावितवर्णयोऽयं ॥ एवं महानुभावा उषसो जरन्ते । स्तूयन्ते । गवां सर्गा न उदकानां कृष्टय इव । गवां सर्गा न ररमयः । ऋग्वे० ४. ५२. ५. । इति हि श्रुतं । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इ॒न्वे॒ऽव स॒म॒ना स॒मा॒नी॒र॒मी॒त॒व॒र्णा उ॒ष॒सश्च॑रन्ति॑ ।

गू॒ह॒ती॒र॒भ्व॒म॒सि॒तं रु॒श॒द्भिः॑ शु॒क्रास्त॒नू॒भिः॑ शु॒च॒यो रु॒चा॒नाः ॥९॥

ताः । इ॒त् । नु । ए॒व । स॒म॒ना । स॒मा॒नीः । अ॒मी॒त॒ऽव॒र्णाः । उ॒ष॒सः । च॒रन्ति॑ ।

गू॒ह॒तीः । अ॒भ्वं । अ॒सि॒तं । रु॒श॒त्ऽभिः॑ । शु॒क्राः । त॒नू॒भिः । शु॒च॒यः । रु॒चा॒नाः ॥९॥

ता एवोषसः । इदिति पूरणः । नु अथ समना समानाः । एकधेत्यर्थः । समानीरेकरूपा अमीतवर्णा अहिंसितवर्णा अपरिमितवर्णा वा उषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः । अभ्वं । महन्नामैतत् । अतिमहदसितं कृष्णं रूपं गूहतीर्गोपयंत्यो रुशद्भि रोचमानैस्तनूभिः स्वशरीरैः शुक्रा दीप्ताः शुचयः शुद्धा रुचाना रोचमाना रोचयंत्यो वा ॥

र॒यिं दि॒वो दु॒हित॒रो वि॒भा॒तीः प्र॒जा॒व॑तं य॒च्छ॒ता॒स्मासु॑ दे॒वीः ।

स्यो॒ना॒दा वः॑ प्र॒ति॒बु॒ध्य॒मानाः॑ सु॒वी॒र्य॑स्य प॒त॒यः स्या॒म ॥१०॥

रयिं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजाऽवतं । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।
स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे दिवो दुहितरो द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीया विभातीर्विभात्यो विशेषेण भागं कुर्वन्त्योऽस्मासु प्रजावंतं रयिं पुत्राद्युपेतं धनं यच्छत । दत्त । हे देवीर्देव्यः स्योनात्सुखान्निमित्तभृतादो युष्मान् प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं सुवीर्यस्य पतयः स्याम । पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम ॥

तद्वो दिव इति व्युष्टायां जपेत् ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरूपं ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।
वयं स्याम यशसो जनेषु तद्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥
तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञऽकेतुः ।
वयं । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्तां । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे दिवो दुहितरो हे उषसो विभातीर्वो युष्मान् तदुत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं यज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहमुप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । अथ वङ्गवदुच्यते । वयं सुवंतो जनेष्वस्यमानेषु मध्ये यशसः कीर्तिरत्नस्य वा स्वामिनः स्याम । तद्यशो द्यौः पृथिवी च देवी धत्तां । धारयतां ॥ १२ ॥

प्रति ध्येति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रमुषोदेवताकं । प्रति ध्या सप्त गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये कर्ता गायत्रे कंदस्याश्चिनशस्त्रे चेदं शस्त्रं । अथोषस्यः प्रति ध्या सूनरी । आ० ४. १४. । इति हि सूत्रितं ॥

प्रति ध्या सूनरी जनीं व्युच्छंती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥
प्रति । स्या । सूनरी । जनीं । विऽउच्छंती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

स्या मा संस्तूयमाना सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री जनी जनयित्री फलानां स्वसुः स्वस्वस्थानीयाया रात्रिः परि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छंती तमो विवासयन्ती । स्वसा स्वस्त्रे ज्ञायस्यै । ऋग्वे० १. १२४. ८. । इत्युक्तं । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितोषाः प्रत्यदर्शि । प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अथैव चित्रारूषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरूषाः ॥ २ ॥
अथाऽइव । चित्रा । अरूषी । माता । गवां । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः ।
उषाः ॥ २ ॥

अथैव चित्रा चायनीयारूषी आरोचमाना गवां रश्मीनां माता निर्मात्री ऋतावरी यज्ञवत्युषा अश्विनोः सखा समानख्याना सह स्तूयमानाभूत् । भवति । अश्विनोरूषसा सह स्तूयमानत्वात्सखित्वं धरत्यरं ॥

उत सखास्यश्विनोरूत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥
उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवां । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

उतापि चाश्विनोः सखासि । उतापि च गवां रश्मीनां मातासि । उतापि च हे उषो वस्वो धनस्येशिषे । ईश्वरा भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्वित्सूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुस्महि ॥ ४ ॥
यवयत् ऽद्वेषसं । त्वा । चिकित्वित् । सूनृताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुस्महि ॥ ४ ॥

यावयद्वेषसं । यवयंतो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियंते द्वेषांस्त्रययेति वा । रात्री
हननायोद्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायंते । तादृशीं चिकित्स्वित् ज्ञापयंतीं त्वा त्वां सृनुतावरि । सृनुतेति
वाङ्माम । तद्वति देवि स्तोमैः क्षुतिभिः प्रत्यमुत्सहि । प्रतिबोधयामः । क्षुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अग्रा उरु जयः ॥ ५ ॥

प्रति भद्राः अदृक्षत गवां सर्गाः । न रश्मयः । आ उषाः अग्राः उरु जयः ॥ ५ ॥

भद्राः सुत्या रश्मयः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृक्षते । गवामुदकानां सर्गा न वर्षधारा इवेयमुषा उरु जयो
महत्तेज आग्राः । आपूरयत् ॥

आपमुषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥ ६ ॥

आऽपमुषी विभाऽवरि वि आवः । ज्योतिषा तमः । उषः अनु स्वधां अव ॥ ६ ॥

हे विभावरि विभावत्युषस्त्वमापमुष्यापूरयंती तेजसा जगत् ज्योतिषा तेजसा तमोऽधकारं व्यावः । व्या-
वृणोः । किंच अनु पश्चात् स्वधां हविलक्षणमन्नमव । रक्ष ॥

आ यां तनोषीत्येषा देवानां हविःषूषसोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ यां तनोषि रश्मिभिरावहंती पोष्या
वार्याणि । आ० ६. १४. इति ॥

आ द्यां तनोषि रश्मिभिरांतरिक्षमुरु प्रियं । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

आ द्यां तनोषि रश्मिभिः । आ अंतरिक्षं उरु प्रियं उषः । शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

हे उषो रश्मिभिर्द्यां दिवसा तनोषि । उरु विस्तीर्णं प्रियमंतरिक्षं रश्मिभिरा तनोषि । शुक्रेण दीप्तिन
शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सत्त्वेन करोषि ॥ ३ ॥

तद्विद्येति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं जागतं सावित्रं । तथा चानुक्रम्यते । तद्विद्ये सावित्रं तु जा-
गतमिति ॥ आभिप्रायिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्वानमिदं । तथा च सूचितं । तद्विद्ये घृतेन
द्यावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥

तद्विद्ये सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिरेन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महा उदयान्देवो अक्षुभिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यं । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत् । अयान् । देवः ।

अक्षुभिः ॥ १ ॥

सवितुः प्रेरकस्य देवस्य वार्यं वरणीयं महत्पूज्यं तद्वनं वृणीमहे । प्रार्थयामः । असुरस्य । असुर्वलं । तद्वतः
प्रचेतसः प्रकष्टमतेः । देवस्येति संबंधः । येन धनेन युक्तः सन् छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहोपलब्धितं धनजातं
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय त्मना तन्नैव यच्छति तच्छर्दिर्महान्देवः सविताक्षुभी रात्रिभिः । एतद्दहामप्यु-
पलक्षणं । सर्वैर्देवसैः सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमुदयान् । उदयच्छतु । करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजो-
नाम । तत्तेज उदयच्छत्विति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशंगं द्रापिं प्रति मुंचते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत्सविता सुम्नमुक्थ्य ॥ २ ॥

दिवः । धृता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशंगं । द्रापिं । प्रति । मुंचते । कविः ।
विऽचक्ष्णः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । मुक्षं । उक्थ्यं ॥२॥

दिवो बुलोकस्य धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु भुवनस्य कृत्स्नस्यापि लोकस्य धर्ता प्रजापतिः
प्रजानां प्रकाशवृद्ध्यादिना पालयिता कविः प्राज्ञो देवः पिशंगं द्रापिं हिरण्मयं कवचं प्रति मुंचते । आच्छा-
दयति प्रत्युदयं । विचक्षणो विविधं द्रष्टा स एव देवः प्रथयन् प्रख्यापयन् तेज आपृणन्नापूरयन् परित उरु
प्रभूतं मुक्षं मुखमुक्थं सुत्यमजीजनत् । उत्पादयति ॥

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।
प्र बाहू अस्माक्सविता सवीमनि निवेश्यन् प्रमुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥३॥
आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकं । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।
प्र । बाहू इति । अस्माक् । सविता । सवीमनि । निऽवेश्यन् । प्रऽमुवन् । अक्तुभिः ।
जगत् ॥३॥

अयं देवः सविता दिव्यानि बुसंबंधीनि पार्थिवा पार्थिवानि रजांसि लोकान् । तिस्रः खलु व्यावः
पृथिव्यश्च । तिस्रो भूमीधारयन् वीरुत द्युन् । ऋग्वे० २. २७. ८. इति हि श्रुतं । आप्राः । आपूरयति स्वाभि-
भाभिर्देवः । स्वाय धर्मणे स्वकीयाय धारणाय श्लोकं प्रशस्तिं कृणुते । करोति । सविता सवीमनि प्रसवेऽनु-
ज्ञायां निमित्तायां बाहू स्वीर्या प्रासाक् । प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अक्तुभिः कांतिभिर्जगन्नि
वेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् प्रमुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलब्धैः सर्वैर्वासीरः
सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्वतानि देवः सविताभि रक्षते ।
प्रासाग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥४॥
अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।
प्र । अस्माक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥४॥

सविता देवोऽदाभ्योऽन्यैरहिंसितः सन् भुवनानि प्रचाकशत् दीपयन् व्रतानि कर्माणि प्राणिनामभि
रक्षते । भुवनस्य लोकस्य प्रजाभ्यस्तत्रत्याभ्यो बाहू स्वीर्या प्रासाक् । प्रसारयति । स्वस्वकर्मणेऽनुज्ञानातीत्यर्थः ।
सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । सविता वै प्रसवानामीशे । ऐ० ब्रा० १. १६. इति हि श्रुतिः । धृतव्रतो धृतकर्मा
स तथा कुर्वन् महो महतोऽज्मस्य जगतो राजति । ईश्वरो भवति ॥

चिरंतरिक्षं सविता महित्वना ची रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिऽ इन्वति चिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥५॥
चिः । अंतरिक्षं । सविता । महिऽत्वना । ची । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।
तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । चिऽभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥५॥

अयं सविता त्रिस्त्रिभेदमंतरिक्षं । अंतरा चांतं भवति जगदित्यंतरिक्षं । परिभूः परिभविता सन्
महित्वना महित्वेनैवति । व्याप्नोति । वायुवियुद्धरणाख्यास्त्रयो लोका अंतरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुण-

लोकमिषादिश्रुतेः । की० उ० १. ३. । ची रजांसि रंजनात्मकानि चीणि चित्यंतरिचयुलक्षणान् चीन् लोकानि-
न्वति । पूर्वमंतरिचस्त्रीवावांतरभेद उक्त इह तु सामान्याकरिणेत्युपनरुक्तिः । चीणि रोचना रोचनानि रोच-
मानानपिवाद्यादित्यानुक्तस्थानत्रयस्वामित्वेनेवति । पूर्वमंतरिचस्त्रीवावांतरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवां-
रभेद उच्यते । तिस्रो दिव इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यानं चीन् लोकानिन्वति । तथा तिस्रः पृथिवीरिन्वति । चित्य-
वांतरभेदान् लोकानिन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवस्त्रिभिर्ब्रतैः कर्मभिरुण्वर्षहिमाख्यैर्नोऽस्मान् त्वनात्मनेव
स्वीयानुग्रहबुद्धीवामि रचति । अभिरचतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्यात्तुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुम्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्यात्तुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथं । अंहसः ॥ ६ ॥

यो बृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतमुखो वा प्रसविता प्रकर्षणानुज्ञाता कर्मणां निवेशनः सर्वगंतव्यः । जगतो
जंगमस्य स्यात्तुः स्थावरस्त्रोभयस्य यो वशी स महान् सविता देवो नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतु । कीदृशं शर्म ।
त्रिवरूथं । चीणि वरूथानि गुहाणि स्थानानि चित्यादीनि यस्य तत्तादृशं । अस्मे अस्माकमंहसः पापस्य
क्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजकय आगन्देव इत्येषानुषवनीया । सूचितं च । आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धं च आरमेत् । आ०
४. ४. इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषं ।

स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु प्रजावंतं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयं । दधातु । नः । सविता । सुप्रजां । इषं ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहऽभिः । च । जिन्वतु । प्रजाऽवंतं । रयिं । अस्मे इति । स । इन्वतु ॥ ७ ॥

देवः सविता ऋतुभिः सहागन् । आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपं ॥ किंच क्षयं गृहं वर्धतु । वर्धयतु । नोऽस्माकं
सुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतमिषमन्नं दधातु । ददातु । स एव नोऽस्मान् क्षपाभी रात्रिभिरहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वि-
त्यर्थः । जिन्वतु । प्रीणयतु धनादिभिः । अस्मे अस्मासु प्रजावंतं रयिं समिन्वतु । व्याप्नोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

अभूदेव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं सावित्रं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्तुः ।
तथा चानुक्रमणिका । अभूदेवः षट् त्रिष्टुवंतमिति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्वानमिदं । तथा च
सूत्रं । अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूति । आ० ५. १८. इति ॥ आद्या सावित्रयहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं ।
सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वंद्यो नु नः । आ० ५. १८. इति ॥

अभूदेवः सविता वंद्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वंद्यः । नु । नः । इदानीं । अहं । उपवाच्यः । नृऽभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठं । नः । अत्र । द्रविणं । यथा । दधत् ॥ १ ॥

स सविता देवोऽभूत् । प्रादुरासीत् । अतो नु क्षिप्रमेव नोऽस्माकं वंद्यो वंदनीयो भवति । इदानीं
यागकालेऽङ्गुलीयसवने नृभिरस्मादीयैर्होतुभिश्चपवाच्यः स्तुत्यो भवति । यो देवो मानवेभ्यो मनोरपत्येभ्यो

यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि वि भजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्यं द्रविणं गवादिश्वर्यं धनं नोऽस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् । दद्यादित्यर्थः । तथा वयं उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसिं भागमुत्तमं ।

आदिहामानं सवितर्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमं । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवसिं । भागं । उत्तमं ।

आत् । इत् । दामानं । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

प्रथमं देवेभ्यो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञाहिंभ्योऽमृतत्वं तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं भागं सोमादिलक्षणं सुवसि । अनुजानासि । आदिदन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितर्यूर्णुषे । प्रकाशयसि । मानुषेभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितान्यनूचीनानुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पञ्चाद्वर्णुषे ॥

अचिन्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता ।

देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ३ ॥

अचिन्ती । यत् । चकृम । दैव्ये । जने । दीनैः । दक्षैः । प्रभूती । पूरुषत्वता ।

देवेषु । च । सवितः । मानुषेषु । च । त्वं । नः । अत्र । सुवतात् । अनागसः ॥ ३ ॥

हे सवितर्वयमचिन्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे त्वयि दीनैर्दुर्बलैः पुत्रादिभिर्द्विगिभिर्यथा तथा दक्षैः प्रवृत्तैर्वीरैः प्रभूती प्रभूत्या । ऐश्वर्यमर्दनेति यावत् । पूरुषत्वता पूरुषवत्तया च यदागश्चक्रम । न केवलं त्वयैव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्यच्चक्रम नः कृतवतोऽस्मान् त्वमत्रास्मिन्कर्मण्यनागसः सुवतात् । अनुजानीहि ॥

देवमुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूत्रितं च । न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्वृत्तस्यते प्रथमं । आ० ४. ११. इति ॥

न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।

यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वंगुरिर्वर्ष्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४ ॥

न । प्रमिये । सवितुः । दैवस्य । तत् । यथा । विश्वं । भुवनं । धारयिष्यति ।

यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽअंगुरिः । वर्ष्मन् । दिवः । सुवति । सत्यं ।

अस्य । तत् ॥ ४ ॥

सवितुर्दैवस्य देवस्य तत्कर्म न प्रमिये । न प्रमीयेत । न प्रहिंसेत । हिंसाहं न भवतीत्यर्थः ॥ छत्वारि केन्द्रप्रत्ययः ॥ यद्वा । दैवस्येत्याधिकरणे षष्ठौ । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मेत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति । धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मस्ति तन्न प्रमिये । तथा स्वंगुरिः शोभनांगुल्युपलक्षितहस्तो यत् यः पृथिव्या वरिमन्ना । आकारश्चार्थः । भूम्या उरुले च सुवति । तथा दिवो बुलोकस्य वर्ष्मन्नुरुले च सुवति अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमवाध्यमिति ॥

इंद्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षय्यौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयंतो वियेमिर एवैव तस्युः सवितः सवायं ते ॥ ५ ॥

इंद्रोऽज्येष्ठान् । बृहत्तुऽभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्युऽवतः ।
यथाऽयथा । पतयंतः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्युः । सवितरिति । सवाय । ते ॥ ५ ॥

हे सवितरिन्द्रज्येष्ठान् । इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेवेंद्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान्-
स्मान्बृहद्भ्यो महद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान् सुवसि । प्रेरयसि । किंच एभ्यो यजमानेभ्यः पस्त्यावतो गृहवतः
क्षयान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि । प्रेरयसि । यथा यथा पतयंतो गच्छंतस्त्वां विधेमिरे । विनियम्यंते
त्वया । ते तव सवायानुज्ञाया एवैवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्युः । तिष्ठति ॥

ये ते चिरहन्सवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इंद्रो द्यावापृथिवी सिंधुरङ्गिरादित्येर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । चिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगं । आऽसुवन्ति ।

इंद्रः । द्यावापृथिवी इति । सिंधुः । अतुऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः
सवनानि प्रातरादीनि प्रति चिरहन्निपुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवे दिवे
प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमासुवन्ति । अभिपुण्वन्ति । तभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत् । यच्छतु । द्यावापृ-
थिव्यो चाङ्गिर्विशिष्टा सिंधुः सिंध्वभिमानिदेवता चादित्यैः सहितादितिश्च शर्म यंसत् । सावित्रे मूक्त इंद्रादीनां
निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ५ ॥

को वस्ताति दशर्चं दशमं मूक्तं वामदेवस्वार्थं विश्वदेवदेवताकं । अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते । को वो दश विश्वदेवं त्रिगायत्र्यंतं त्विति । विनियोगो
लौकिकः ॥

को वस्ताता वसवः को वरुता द्यावाभूमी अदिते चासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्ताको वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । चाता । वसवः । कः । वरुता । द्यावाभूमी इति । अदिते । चासीथां । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्ता । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवा वो युष्मान् कस्तातास्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कश्च
वरुता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्ताता रचको देवः कश्च वरुता वारयिता दुःखानां वरणीयो
वा भवति । हे द्यावाभूमी नोऽस्मान् चासीथां । रचतं । हे अदिते अखंडनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणं ।
संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामंत्रणं स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । आमंत्रितं पूर्वसविद्यमानवदिति
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनाखैव पादादित्वात् । अदिते मित्र वरुणोत मृऊ । ऋग्वे० २. २७. १४ । इति आदित्या
रुद्रा वसवः मुदानवः । ऋग्वे० १०. ६६. १२ । इतिवत् । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरण इति सामाना-
धिकरण्यात् अग्ने पावक रोचिषा । ऋग्वे० ५. २६. १. इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी
इत्येतस्य विशेषणं । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसो मर्तादभिर्भावतुर्भनुष्यात् नस्तासीथां । हे देवा वो युष्मा-
कमध्वरे यागे को वरिवो धनं धाति । ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति । धारयति ॥

प्र ये धामानि पूर्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजसा ऋतधीतयो रुरुचंत दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।
विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्राः । ऋतऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्राचीन् । अर्चन्ति । प्रयच्छन्ति स्तोत्रभ्यः । यत् ये च
वियोतारो दुःखानाममिश्रयितारोऽमूरा अमृता व्युच्छान् । व्युच्छन्ति । तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधा-
तारः फलानां कर्तारोऽजस्रा नित्या वि दधुः । कुर्वन्त्यभिमन्तं । किञ्च ऋतधीतयः सत्यकर्माणो दस्मा दर्शनी-
यास्ते रुरुचन्त । रोचन्ति ॥

प्र पस्त्याऽमदितिं सिंधुमर्कैः स्वस्तिमीळे सख्याय देवीं ।

उभे यथा नो अहनी निपात उषासानक्ता करतामदभ्ये ॥ ३ ॥

प्र । पस्त्यां । अदितिं । सिंधुं । अर्कैः । स्वस्तिं । ईळे । सख्याय । देवीं ।

उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । निऽपातः । उषासानक्ता । कर्ता । अदभ्ये इति ॥ ३ ॥

पस्त्यां सर्वगतव्यामदितिमदीनां देवमातरं तां देवीं सिंधुं खंदनशीलां नवभिमानिदेवीं स्वस्तिं मुखनि-
वासाभितन्नामिकां देवीं सख्यायानुकूल्यायर्कमंत्रिणीं । स्तौमि । उभे अहनी बावापृथिव्यौ यथा नोऽस्मा-
न्निपातः नितरां पातः तथा स्तौमि । उषासानक्ता होरात्राभिमानिदेवते अदभ्ये अदंभनीये कर्ता । कुर्वतां ।
अभिमन्तमिति शेषः ॥

अर्यमा वरुणश्चेति पंथाभिषस्पतिः सुवितं गातुमग्निः ।

इंद्राविष्णू नृवदुषु स्तवानां शर्म नो यन्तममवद्वरुथं ॥ ४ ॥

वि । अर्यमा । वरुणः । चेति । पंथां । इषः । पतिः । सुवितं । गातुं । अग्निः ।

इंद्राविष्णू इति । नृऽवत् । जुं इति । सु । स्तवानां । शर्म । नः । यन्तं । अमऽवत् । वरुथं ॥ ४ ॥

अर्यमा देवोऽस्माकं पंथां यज्ञादिमार्गं वि चेति । ज्ञापयति । तथा वरुणो वि चेति । इषोऽज्ञस्य हवि-
र्नक्षत्रस्य पतिः पालकोऽग्निः सुवितं सुखकरं गातुं गमनं मार्गं वा स्वर्गादेर्वि चेति । इंद्राविष्णू सु सुष्ठु स्तवानां
स्तुयमानौ नृवन्ननुष्यवन्ननुष्योपितं वरुथं वरणीयममवद्वलोपितं शर्म गृहं सुखं वा नोऽस्माकं यन्तं । यच्छन्तं ॥

आ पर्वतस्य मरुतामवांसि देवस्य चातुरत्रि भगस्य ।

पात्पतिर्जन्यादंहसो नो मिचो मिचियादुत न उरुथेत् ॥ ५ ॥

आ । पर्वतस्य । मरुतां । अवांसि । देवस्य । चातुः । अत्रि । भगस्य ।

पात् । पतिः । जन्यात् । अंहसः । नः । मिचः । मिचियात् । उत । नः । उरुथेत् ॥ ५ ॥

पर्वतस्थेन्द्रसखस्थितन्नामकस्य देवस्य मरुतां च चातू रक्षकस्य भगस्य देवस्य चावांसि रक्षणान्यात्रि ।
आवृणे । किञ्च पतिर्वरुणो देवो जन्याज्जनसंबन्धादंहसः पापात् नोऽस्मान्पात् । पातु । रक्षतु । उतापि च
मित्रश्च मिचियात् मित्रभावेन न उरुथेत् । रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रौदसी अहिना बुध्नैन स्तुवीत देवी अर्पेभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवौ घर्मस्वरसो नद्योऽप्यपं वन ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्नेन । स्तुवीत । देवी इति । अर्पेभिः । इष्टैः ।

समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्यवः । घर्मऽस्वरसः । नद्यः । अप । व्रन् ॥ ६ ॥

हे रोदसी बावापृथिवी युवामहिना बुध्नेनाहिर्बुध्नामकेन देवेन सह नु बिप्रमयेभिरापनीयैरिष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः स्तुवीत । स्तुवे । सनिष्यवो धनानां संभक्तमिच्छन्तः संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय समुद्रमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् । यस्मादेते देवा घर्मस्वरसो दीप्तध्वनयो नद्यो नदीरप व्रन् । अपवृण्वंतीति परोच इव । अथवा ते देवा नदीरपवृण्वंत्वित्याशीः । तस्मात् स्तुव इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्ताता चायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वग्रे ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रऽयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिं । अर्हामसि । प्रऽमियं । सानुं । अग्रे ॥ ७ ॥

अदितिर्देव्यदीना देवमाता देवैरन्यैर्मित्रादिभिः सह नोऽस्मान्नि पातु । पालयतु । तथा चाता पालको देवः । इन्द्र इत्यर्थः । सोऽप्यप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् चायतां । वयं च मित्रस्य वरुणस्याप्येव सानु समुच्छितं धासिमत्रं सोमादिलक्षणं प्रमियं हिंसितुं नह्यर्हामसि । अर्हामः । समर्था भवामः । किंत्वनुष्ठानेन संवर्धितुमर्हाम इत्यर्थः ॥

अग्निरींशे वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईंशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यं । रासते ॥ ८ ॥

अग्निर्देवो वसव्यस्य धनसमूहस्येशे । ईंशे दातुं । तथाग्निर्महो महतः सौभगस्य सुभगत्वस्वापीशे । अतस्तानि धनानि सौभाग्यं चास्मभ्यं रासते । ददातु ॥

उषो मघोन्या वह् सूनृते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह् । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ॥ ९ ॥

हे उषो हे मघोनि धनवति हे सूनृते प्रियसत्वरूपवागभिमानिनि हे वाजिनीवत्यवति देवि अस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु वह्ननि धनान्या वह् । प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन राधसा धनेन सह सविता भगो वरुणो मित्रोऽर्यमिन्द्रः प्रत्येकमा गमत् । आगच्छति यच्च । तद्राधो धनं ते देवा नोऽस्मभ्यं सु सुपु प्रयच्छंत्विति शेषः ॥ ७ ॥

मही बावापृथिवी इति सप्तर्चमेकादशं सुक्तं वामदेवस्वार्थं बावापृथिव्यं । पूर्वच त्रिगायत्र्यंतं त्वित्युक्तत्वात्पंचम्यायास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । मही सप्त बावापृथिवीयमित्यनुक्रमणिका ॥ बृहदे दशरात्रे पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आदितश्चतुर्वचं बावापृथिव्यनिविद्वानीयं । तथा च सूत्रितं । मही बावापृथिवी इति चतस्र ऋमुर्विभवा । आ० ८. ८. इति ॥

मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयद्भिरैकैः ।

यस्तीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्बुद्धोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति । द्यावापृथिवी इति । इह । ज्येष्ठे इति । रुचा । भवतां । शुचयत्ऽभिः । अकैः ।

यत्सीं । वरिष्ठे इति । बृहती इति । विमिन्वन् । रुवत् । हा । उक्षा । पप्रथानेभिः । एवैः ॥ १ ॥

इह यजे मही महती ज्येष्ठे प्रशस्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या रुचा दीप्या युक्ते शुचयद्भिर्दीपयद्भिरैकैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते भवतां । यत् यस्मात् सीं सर्वतो वरिष्ठे उत्तरे बृहती महती द्यावापृथिवी विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् उक्षा सेक्ता पर्जन्यः पप्रथानेभिः प्रथमानैरेवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्मैधेवा सह रुवत् । रीति । शब्दं करोति । हेति पूरणः । तस्माद्रुचा भवतामिति संबंधः ॥

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैर्मिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अदुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरैकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यजत्रैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्युत्ऽवरी । अदुहा । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । यज्ञस्य । नेत्री इति ।

शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

देवी देव्या यजते यष्ट्ये अमिनती प्रजा अहिंसावृक्षमाणे सिंचत्यावृतावरी ऋतवत्यावदुहाद्रोग्ध्या द्रोहमकुर्वत्या देवपुत्रे देवोत्पादित्या यज्ञस्य नेत्री निर्वाहयित्र्या द्यावापृथिव्या देवेभिर्देवैर्यजत्रैर्यष्ट्यैः सहिते शुचयद्भिः शोचयद्भिरैकैर्मैधेविर्भिर्वा युक्ते तस्थतुः । तिष्ठतः । स्थातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शच्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आस । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । अवंशे । धीरः । शच्या ।

सं । ऐरत् ॥ ३ ॥

स इत्स एव स्वपाः शोभनकर्मा सन् भुवनेष्वास । आसि । य इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या जजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिरुर्वी उर्वी विलीर्णे गभीरे अविचले सुमेके शोभनरूपे अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वांतरिक्षे धीरो धीमान् शच्या कुशलकर्मणा समैरत् । सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिषयंती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रोदसी इति । बृहत्ऽभिः । नः । वरूथैः । पत्नीवत्ऽभिः । इषयंती इति । सऽजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिवी नु चिप्रं पत्नीवद्भिः पत्नीसहितैर्वृहद्भिर्महद्भिर्वरूथैर्गृह्णन्ती सहिषयंती अस्माकं मन्त्रमिच्छन्ती सजोषाः परस्परं संगति उरूची उर्वचने विश्वे व्याप्ति यजते यष्ट्ये सत्या नोऽस्मान् नि पातं । नितरां रक्षतं । धियेत्यादि गतं ॥

प्र वामित्यादिगायत्रसूचो ब्रूहे दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविद्वानीयत्वेन प्रक्षेप्यः । तथा च सूत्रितं । प्र वां महि ब्रवी इति तृती । आ० ८. ११. इति ॥

प्र वां महि ब्रवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र।वां।महि।ब्रवी।इति।अभि।उपऽस्तुतिं।भरामहे।शुची।इति।उप।प्रऽशस्तये॥५॥

हे बावापृथिव्यो ब्रवी द्योतमाने वां युवाभ्यामुपस्तुतिं स्तोत्रं महि महत्प्रभूतमभि प्र भरामहे । प्रक्षेपेण संपादयामः । शुची शुद्धे युवां प्रशस्तये प्रशंसितुमुप । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । ऊह्याथे सनादृतं ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः । ऊह्याथे इति । सनात् । ऋतं ॥ ६ ॥

हे देव्यो तन्वा स्वकीयया मूर्त्या स्वेन दक्षेण बलेन च मिथः प्रत्येकं पुनाने शोधयन्ती यज्ञं यजमानं वा युवां राजथः । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन मिथः परस्परं पुनाने शोधयन्ती । द्यौः स्वीयनासरिण भुवं सा च स्वकीयेन काशेन चंद्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः । सनात्सदाकालमृतं यज्ञमूह्याथे । वहथः ॥

मही मित्रस्य साधयस्तरंती पिप्रंती ऋतं । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधयः । तरंती इति । पिप्रंती इति । ऋतं । परि । यज्ञं ।

नि । सेदथुः ॥ ७ ॥

मही महती बावापृथिव्यौ मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोत्रभिमतं साधयः । ऋतमज्ञं तरंती तारयन्ती पिप्रंती पूरयन्ती यज्ञं परि परितो नि षेदथुः । आश्रयतः ॥ ८ ॥

चेत्रस्य पतिनेत्यष्टर्चं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्वार्थं । आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः पंचमी पुरउष्णिक् । आद्यश्वेतपुरउष्णिगिति हि तल्लक्षणं । शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्रः चेत्रपतिदेवताकाद्यतुर्थी शुनाखदेवताका पंचम्यष्टम्यां शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यां सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका । चेत्रस्याष्टौ तिस्रः चेत्रपत्याः शुनाथैका परा पुरउष्णिक् सांख्या च शुनासीराभ्यामुपांख्ये सीताथे ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी चेति ॥ चेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूत्रितं । चेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । आ० गृ० २. १०. इति ॥ अग्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्य आश्विनशस्तादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्थ्यानि । तत्राद्या परिधानीया । सूत्रितं च । चेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामश्च पोषयित्वा स नो मृच्छातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयं । हितेनैव । जयामसि । गां । अश्वं । पोषयित्वा । आ । सः ।

नः । मृच्छाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ ब्रूवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदपिमथापरं । स्वतंत्र एव वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इवशब्द एवार्थः । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणैव । यथा सख्युः साहाय्ये सन् स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रं । स देवो गामश्च च पोषयितुं पोषयितुं गवाश्चलक्षणं धनमा हरत्स्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । स एव देवो नोऽस्मान्निदृश उक्तलक्षणे धने दातव्येति मृच्छाति । सुखयति । क्षेत्रस्य पतिनेत्यादिनिबृहत् । १०. १५. जानीयात् ॥

अग्नोर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्थ्ये परिधानीया । सूत्रितं च । क्षेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मिमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
 मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयंतु ॥२॥
 क्षेत्रस्य । पते । मधुऽमंतं । ऊर्मि । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।
 मधुऽश्चुतं । घृतंऽइव । सुऽपूतं । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयंतु ॥२॥

हे क्षेत्रस्य पते त्वं मधुमंतं माधुर्योपेतमूर्मि प्रवृद्धमुदकं धेनुः पय इव सा यथा दुग्धि तथास्मासु धुक्ष्व ।
 मधुश्चुतं मधुस्मावि सुपूतं घृतमिवेत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनो
 नोऽस्मान् मृळयंतु । सुखयंतु । यद्वा । ऋतस्यैतत्कर्मणि पठे । ऋतं मृळयंतु । प्रयच्छंतु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थे परिधानीयिषा । मधुमतीरोषधीर्द्याव आप इति परिधानीया । आ०
 ९. ११. इति सूचितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवन्तरिक्षं ।
 क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्वरिष्यंतो अन्वेनं चरेम ॥३॥
 मधुऽमती । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अंतरिक्षं ।
 क्षेत्रस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यंतः । अन्वु । एनं । चरेम ॥३॥

ओषधीरोषधो व्रीहिप्रियंवाद्यो नोऽस्मभ्यं मधुमतीर्मधुमन्नो भवतु । तथा द्यावः । तिस्रो दिव इत्युक्तं
 त्वाद्ब्रह्मवचनं युक्तं । तथापोऽंतरिक्षं च नो मधुमन्नवतु । किंच क्षेत्रस्य पतिरपि मधुमान्नोऽस्तु । अरिष्यंतो
 न्यैरहिंस्यंतो वयमेनं क्षेत्रपतिमनु अनुष्ठेय चरेम । संचरेम सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लांगलं । शुनं वरत्रा बध्यंतां शुनमष्टामुदिगय ॥४॥
 शुनं । वाहाः । शुनं । नरः । शुनं । कृषतु । लांगलं । शुनं । वरत्राः । बध्यंतां । शुनं ।
 अष्टा । उत् । इंगय ॥४॥

वाहा बलीवर्दाः शुनं । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहत्विति शेषः । तथा नरो नेतारो
 मनुष्याः कर्षकाः शुनं कुर्वंतु । तथा लांगलमपि शुनं कृषतु । वरत्रा वरणेन चायमाणाः प्रग्रहाः शुनं बध्यंतां ।
 अष्टां प्रतोदं शुनमुदिगय । प्रेरय । शुनाख्यो बाध्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादितत्सर्वं भवत्विति
 तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषांत्या ऋक् याज्ञा । सूचितं च । शुनासीराविमां
 वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः । आ० २. २०. इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यहिवि चक्रयुः पयः । तेनेमामुप सिंचतं ॥५॥
 शुनासीरौ । इमां । वाचं । जुषेथां । यत् । दिवि । चक्रयुः । पयः । तेनं । इमां ।
 उप । सिंचतं ॥५॥

युदेवः शुनदेवतेति शीनकः । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः । शुनो वायुः शु एत्यंतरिक्षे सीर आदित्यः
 मरणात् । नि० ९. ४०. इति यास्कः । हे शुनासीरौ तौ युवामिमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं जुषेथां । यत्पयो
 दिवि चक्रयुः तेनेमां भूमिमुप सिंचतं ॥

अ॒र्वाची॑ सु॒भगे॒ भव॒ सीते॒ वंदा॑महे॒ त्वा । यथा॑ नः सु॒भगा॑स॒सि यथा॑ नः सु॒फला॑स॒सि ॥ ६ ॥
अ॒र्वाची॑ । सु॒ऽभगे॒ । भव॒ । सीते॑ । वंदा॑महे । त्वा । यथा॑ । नः । सु॒ऽभगा॑ । अ॒स॒सि ।
यथा॑ । नः । सु॒ऽफला॑ । अ॒स॒सि ॥ ६ ॥

हे सुभगे सीते त्वमर्वाच्यर्वागचना भव । त्वा त्वां वंदामहे । सुवीमहि । यथा नः सुभगाससि । शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलाससि तथा वंदामहे ॥

इ॒न्द्रः सीतां॑ नि गृ॒ह्णातु॑ तां पू॒षानु॑ यच्छतु ।
सा नः॑ प॒र्य॒स्वती॑ दुहा॒मुत्तरा॑मुत्तरां॒ समा॑ ॥ ७ ॥
इ॒न्द्रः । सीतां॑ । नि । गृ॒ह्णातु॑ । तां । पू॒षा । अ॒नु॑ । य॒च्छतु॑ ।
सा । नः॑ । प॒र्य॒स्वती॑ । दुहा॑ । उत्तरां॑ उत्तरां । समा॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः सीतां सीताधारकाशं नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवोऽनु यच्छतु । नियमयतु । सा र्याः पयस्वत्युदकवती दुहा । दुहात् । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समामुत्तरमुत्तरं संवत्सरं ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः शुनासीराविमामित्युक्तः ॥

शु॒नं नः॑ फा॒ला वि कृ॑षंतु भूमिं शु॒नं की॒नाशा॑ अ॒भि यंतु॑ वा॒हैः ।
शु॒नं प॒र्जन्यो॑ मधु॒ना पयो॑भिः शु॒नासी॑रा शु॒नम॒स्मासु॑ धत्तं ॥ ८ ॥
शु॒नं । नः॑ । फा॒लाः । वि । कृ॑षंतु । भूमिं । शु॒नं । की॒नाशाः । अ॒भि । यंतु॑ । वा॒हैः ।
शु॒नं । प॒र्जन्यः॑ । मधु॒ना । पयः॑ऽभिः । शु॒नासी॑रा । शु॒नं । अ॒स्मासु॑ । धत्तं ॥ ८ ॥

नो भूमिं फाला भूमिविदारककाशः शुनं वि कृषंतु । शुनं यथा भवति तथा । कीनाशा बलीवर्देरक्षका वहिर्वलीवर्देरभि यंतु । अभिगच्छंतु । शुनं यथा भवति तथा । पर्जन्यो मधुना मधुरः पयोभिरुदकैः सिंचतु । हे शुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा शुनं सुखमस्मासु धत्तं । धारयतं ॥ ॥ ८ ॥

समुद्रादूर्मिरित्यादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अपिसूर्याभ्यो घृतानामन्यतमो देवता । वामदेव ऋषिः । अचानुक्रमणिका । समुद्रादूर्मिरिकादशपेयं जगत्वंतं सौर्यं वापं वा गन्धं वा घृतसुतिर्वेति ॥ विषुवतीदं सूक्तमाज्यं । तथा च सूचं । समुद्रादूर्मिरित्याज्यं त्वं सुमेधं । आ० ८. ६. इति ॥ बृह्दि दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यं । सूचितं च । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यं । आ० ८. ९. इति ॥

स॒मु॒द्रादूर्मि॑र्मधु॒माँ उदा॑रदुपां शु॒ना स॒म॒मृत॑त्वमा॒न॒ट् ।
घृ॒तस्य॑ ना॒म गु॒ह्यं यद॑स्ति जि॒ह्वा दे॒वाना॑म॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ ॥ ९ ॥
स॒मु॒द्रात् । उ॒र्मिः । मधु॑ऽमान् । उ॒त् । आ॒र॒त् । उ॒प॑ । अं॒शुना॑ । सं । अ॒मृत॑ऽत्वं । आ॒न॒ट् ।
घृ॒तस्य॑ । ना॒म । गु॒ह्यं । यत् । अ॒स्ति । जि॒ह्वा । दे॒वाना॑ । अ॒मृत॑स्य । नाभिः॑ ॥ ९ ॥

संमोदंतेऽस्मिन्वजमाना इति वा समुद्रोऽपिः पार्थिवः अथवा समुद्रवंत्यापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽपिः । तस्मादूर्मिर्कर्मवदुपर्युपयुज्जुतो मधुमात्राधुर्योपेतफलसमूह उदारत् । उन्नच्छति । अथवा वैद्युतादूर्म्युत्पादको रस उदारत् । उन्नतः । अथवा समुद्रात्समुद्रवणसाधनादादित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्तव्युत्पत्त्येतरं तरिषादूर्मिषदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्त-

लक्षणाद्भवामूधसः सकाशादूर्ध्वज्ज्वलः क्षीररसः । एतदुत्पत्तेऽपि समानं । यद्यपि घृतं क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते । शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपंचसु पक्षेष्वपि समानं । अंशुना दीप्यांशेन वामृतत्वं मोक्षमुपसमानट् । उपति पूरणः । प्राप्नोति नरः । घृतस्य दीपस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य वा गुह्यं नाम गोपनीयं नमनसाधनं यदस्ति तद्रूढीमि । तदेवानां जिह्वास्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेवामृतस्य नाभिर्वंधकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामित्वर्थः । एवं सर्वमंत्रेषु तत्तत्पञ्चानुसारेण योज्यं ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगोऽवमीक्षैर एतत् ॥ २ ॥

वयं । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमः । ऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानं । चतुःशृंगः । अवमीत् । गौरैः । एतत् ॥ २ ॥

वयं यज्ञमारा घृतस्य नाम प्र ब्रवाम । सुमः । अस्मिन्यज्ञे नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भवा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः शस्यमानं श्रूयमानमिदमुप शृणवत् । शृणुयात् । चतुःशृंगः । चत्वारि शृंगाणि वेदचतुष्टयरूपाणि यस्य सः । आदित्याग्निपक्ष एवं । इतरेष्वपि यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृंगशब्दो व्याख्येयः । गौरोऽरुणवर्णः सादृशो देव एतत्कर्म जगद्वावमीत् । उन्निरति । निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृंगा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य ।

त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि मूक्तस्याग्निमूर्यादिपंचदेवताकत्वात्पंचधायं मंत्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या यज्ञात्मकायैः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्यापेक्ष्यत्वारि शृंगा चत्वारो वेदाः शृंगस्थानीयाः । यद्यप्यापस्त्वेन यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते । परिभा० १.३. । इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्येतरानपेक्ष्यैव काप्रिसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृंगेत्युक्तं । त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्तिमाधनत्वात्पादा इत्युच्यते । द्वे शीर्षे ब्रह्मादनं प्रवर्ग्यथ । इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तं । सप्त हस्तासः सप्त कंदांसि । हस्ता अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनं । कंदांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धो मंत्रकल्पब्राह्मणैस्त्रिप्रकारं बद्धः । बंधनमस्य तन्निष्पाद्यत्वं । वृषभः फलानां वर्धिता रोरवीति । भृश शब्दायते । अग्न्यजुःसामोक्थैः शस्त्रयागसुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसी रीति । एवं महो देवो मर्त्यानां विवेश । मर्त्ययज्ञमानैर्निष्पाद्यत्वात्प्रवेश उपचर्यते ॥ अत्र यास्कश्चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्ताः । नि० १३. ७. । इत्यादिना निरवोचत् । तद्वचनसंधेयं ॥ अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते । अस्यादित्यस्य चत्वारि शृंगाणि चतस्रो दिशः । एताः श्रयणार्थत्वाच्चृंगाणीत्युपचर्यते । त्रयो अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा ह्यग्निः पूर्वोक्ते दिवि देव इत्यत इत्युपक्रम्य वेदैरग्न्यस्त्रिभिरिति सूर्यः । ति० ब्रा० ३. १२. ९. १. इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः षड्विंशत्तन्ना अतएव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु चित्यादिष्वग्न्याद्यात्मकत्वेन संबद्धः । यीप्सवर्षाहेमंताख्यैस्त्रिभिस्त्रिधा बद्धो वा । वृषभो वर्धिता रोरवीति । शब्दं करोति वृथादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्यानां विवेश तन्निर्गुतया । सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्च । ऋग्वे० १. ११५. १. । इति हि श्रुतं ॥ एवं त्ववादिपक्षेऽपि योज्यं । शाब्दिकासु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृंगेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याति चोपसर्गनिपाताश्चेत्यादिना व्याचक्षते । अपरे स्वपरतया । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यं ॥

त्रिधा हितं प॒णिभिर्गुह्य॑मानं॒ गवि॑ दे॒वासो॑ घृतमन्वविंदन् ।

इंद्र॑ एकं॒ सूर्य॑ एकं॒ ज॒जान॑ वे॒नादेकं॑ स्व॒धया॑ नि॒ष्टत॑क्षुः ॥४॥

त्रिधा । हितं । प॒णिऽभिः । गुह्य॑मानं । गवि॑ । दे॒वासः । घृतं । अनु॑ । अ॒विंदन् ।

इंद्रः । एकं । सूर्यः । एकं । ज॒जान् । वे॒नात् । एकं । स्व॒धया॑ । निः । त॒त॒क्षुः ॥४॥

प॒णिभि॑रसुरैर्गवि॑ गोषु त्रिधा चीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासो देवा अन्वविंदन् । अलभंत । तत्रेन्द्र एकं चीरं जजान । उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात्कांतिमतोऽभिर्गमनवतो वायोर्वेकं घृतं स्वधयान्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः । निरपादयन् देवाः ॥

ए॒ता अ॒र्षेति॑ ह॒द्यात्समु॑द्राच्छ॒तव्र॑जा रि॒पुणा॑ नाव॒चक्षे॑ ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒भि चा॑क॒शीमि॑ हि॒र॒ण्ययो॑ वे॒तसो॑ म॒ध्ये आ॑सां ॥५॥

ए॒ताः । अ॒र्षेति॑ । ह॒द्यात् । स॒मुद्रात् । श॒तऽव्र॑जाः । रि॒पुणा॑ । न । अ॒व॒चक्षे॑ ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒भि । चा॑क॒शीमि॑ । हि॒र॒ण्ययः॑ । वे॒तसः॑ । म॒ध्ये । आ॑सां ॥५॥

एता आपो घृतधारा वार्षेति । अधः पतंति । शतव्रजा अपरिमितगतयः सत्यो हृद्यावृदयंगमात्समुद्रादंतरिक्षाद्रिपुणा जलमोकप्रतिबंधकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्शनाय यथादृष्टं भवति तथार्षेति । ता घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । हिरण्ययो हिरण्यमयो वेतसोऽप्संभवोऽपिर्वैद्युत आसामपां मध्ये वर्तते इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽपिर्वैद्युतोऽग्निरादित्यो वीर्योक्तः ॥ ॥१०॥

स॒म्यक् स॒र्वंति॑ स॒रितो॑ न धे॒ना अ॒न्तर्हृ॑दा म॒नसा॑ पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते अ॒र्षेत्यूर्म॑यो घृत॑स्य॒ मृगा॑ इ॒व क्षि॑प॒णोरी॑र्षमाणाः ॥६॥

स॒म्यक् । स॒र्वंति॑ । स॒रितः॑ । न । धे॒नाः । अ॒न्तः । हृ॒दा । म॒नसा॑ । पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते । अ॒र्षेति॑ । ऊ॒र्मयः॑ । घृत॑स्य । मृ॒गाःऽइ॒व । क्षि॑प॒णोः । ई॒र्षमा॑णाः ॥६॥

अस्यापेरूपरि सम्यक् स्रवंति । सरंति । घृतस्य धाराः । किमिव । सरितो न धेनाः प्रीणयिष्यो नव्य इव । अंतर्हृदा मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति यावत् । तेन पूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । एते घृतस्रोर्मयो रसा अर्षेति । गच्छंति । जुहाः सकाशादपेरूपरि पतंति । किमिव । क्षिपणोः क्षिपकाद्व्याधादीपमाणाः पलायमाना मृगा इव । ते यथा कचं प्रविशंति तद्वत् । अनेन श्रेष्ठ्यमुक्तं भवति ॥

सिं॒धोरि॑व प्रा॒ध्वने॑ शू॒घना॑सो वा॒तप्र॑मियः प॒तय॑न्ति॒ य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒रूषो॑ न वा॒जी का॑ष्ठा भि॒दन्नु॑र्मिभिः पि॒न्वमा॑नः ॥७॥

सिं॒धोःऽइ॒व । प्र॒ध्वने॑ । शू॒घना॑सः । वा॒तऽप्र॑मियः । प॒तय॑न्ति॒ । य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒रूषः । न । वा॒जी । का॑ष्ठाः । भि॒दन् । ऊ॒र्मिभिः॑ । पि॒न्वमा॑नः ॥७॥

सिंधोः खंदमानाया नद्याः सकाशादिवोदकानीव प्राध्वने प्रवणवति देशे शूघनास आशुगन्ध्यः । आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवत इति निरुक्तं । ६. १. वातप्रमियो वायुवत्प्रकृष्टवेगा यज्ञा महत्यो घृतस्य

धाराः पतयन्ति । गच्छन्त्यग्रेरुपरि । घृतमुदकमिति पक्षे सिंधोरिवेत्येवशब्दोऽनर्थकः । स्वंदनसाधनादंतरि-
क्षादुक्तलक्षणा घृतधारा उदकधाराः पतयन्ति । गच्छन्ति भूर्मा । किंच घृतसंस्त्यायः काष्ठा मर्यादाभूतान्परि-
धीन्भिन्दन्मूर्मिभी रसैः पितृमानो वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रांत्वा स्थिता दिशो भिन्दन्मूर्मि-
भिस्तरंगैः पितृमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अरूपो न वाजी आरोचमानो गर्वेण गमनशीलोऽथ इव । स
यथा भिन्दन्निवमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निं ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समन्ताऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निं ।

घृतस्य । धाराः । संऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्य धारा अमुमग्निं समनेव समानमनस्का योषा योषितः पतिमिवाभि प्रवन्त । अभिनमयन्ति । निमग्न
कुर्वन्ति । कीदृशस्ताः । कल्याण्यो भद्ररूपाः स्मयमानासो हसन्त्यः । किंच ताः समिधः सम्यग्दीपयित्र्यः सत्यो
नसन्त । व्याप्नुवन्ति । ता एव धारा जुषाणः प्रीयमाणः सेवमानो वायं जातवेदा हर्यति । कामयते । घृतशब्द
स्योदकमिति पक्षेऽग्निजातवेदःशब्दाभ्यां वैद्युतोऽपिरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त
च । स ताश्च हर्यति ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अज्यंजाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याऽइव । वहन्तुं । एतवै । ऊं इति । अजि । अंजानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्या इवानुहा वालिका इव । ता यथा वहतुमुदाहं प्राप्तुमेतवा उ एतुं पतिं गंतुमंज्यंजकमाभरणं तेजो
वांजाना व्यंजयन्त्यः । एवंकुर्वन्त्यः कन्या इव स्वभर्तृभूतमाध्वरं वैद्युतं वाग्निमादित्यं वा वहतुमेतुमंजि व्यंजकं
तदीयं रूपमंजाना व्यंजयन्तीघृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भूमस्य वैद्युतस्य
चापैः प्रज्वलनं प्रसिद्धं । किंच ता धाराः सोमः सूयते यत्र यत्र चेतरो यज्ञस्तायते तत्तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते ।
गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गर्व्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिं । गर्व्यं । आजिं । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमं । यज्ञं । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे मदीया अस्त्विजो गर्व्यं गोसमूहं गोसंबन्धिनं वाजिं संघातमभ्यर्षत । अभिगच्छत । अभिगमयत वा
सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो वोच्यन्ते । तत्संघातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा
स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त । धारयत । स्तुत्या खलु फलं लप्स्यते । किंच नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवता अत्र
यष्टव्यान्देवान्नयत । प्रापयत । घृतस्य धारा मधुमत्तया तथा पवन्ते । गच्छन्ति ॥

धामन्ते इत्येवोत्तरमुक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनिश्चुक्ते । धामन्ते विश्वमिति प्रतीकमुक्त्वा
तदन्ते वृत्ताः । आ० गृ० ३. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यं तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मि ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वं । भुवनं । अधि । श्रितं । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।

अपां । अनीके । संऽऽथे । यः । आऽभृतः । तं । अश्याम । मधुऽमन्तं । ते । ऊर्मि ॥ ११ ॥

ते त्वदीये धामन्यामनि तेजःस्थाने विश्वं भुवनमधि श्रितं । अन्तः समुद्रे वडवाप्तित्वेन हृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेनायुष्यन्ते सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा । आयुषीत्येतद्विशेषणं । जठराग्निना खल्वायुर्धार्यते । अपामनीक उदकसंस्थायै वैद्युताग्नित्वेन समिथे संग्रामे च शरीर्याप्तिरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन्धामनि य ऊर्मिर्धृतरूप उदकरूपो वा रस आभृतः स्थापितः ते त्वदीयं तं रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतमश्याम । व्यासृयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञ्यवैभवः ॥

श्रीमत्सायणमंचीशः सकलागमतत्त्ववित् । दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

चतुर्थं मंडलं सम्यक् वामदेवेन बीजितं । अष्टोत्तरिंशु पंचाशत्सूक्तिः पंच शतैरपि ॥

एकोनया नवत्या च युक्तिमैत्रेयुः समितं । व्याकार्षीत्सुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः ॥

॥ इति चतुर्थं मंडलं समाप्तं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ पंचमं मंडलं ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

आत्रेये पंचमे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्राबोधप्रिरिति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरावृषी । पंचमे मंडलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्या-
दिति परिभाषितत्वादात्रेया बुधगविष्टिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाभिदेवता ॥
प्रातरनुवाक आप्रये कर्ता त्रैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूचितं । अबोधप्रिः
समिधेति चत्वारि । आ०४. १३. इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति वृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोधप्रिः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं ।

यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥१॥

अबोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽयतीं । उषसं ।

यद्वाःऽइव । प्र । वयां । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकं । अच्छ ॥१॥

अयमभिर्जनानामध्वर्धादीनां समिधा समिद्धिरबोधि । प्रबुद्धोऽभूत् । धेनुमिव । अप्रिहोचार्थधेनुं प्रति
यथा प्रातर्वृध्यते तद्वदायतीमागच्छंतीमुषसं प्रति । उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याभिर्भानवो ज्वाला यद्वा
महांतो वयां शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्धमयंतो वृक्षा इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजंतो नाकमंतरिक्षमच्छा
मिमुख्येन प्र सिस्रते । प्रसरंति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशंदर्शि पाजो महान्देवस्त्वमसो निरमोचि ॥२॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

संऽइधस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥२॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽपिर्देवान्यष्ट्वान्यजथाय यष्टुमबोधि । बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः
शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् । उत्तिष्ठति । समिद्धस्यास्य रुशद्रोचमानं पाजो बलं
ज्वालालक्षणमदर्शि । दृश्यते । अथ तथाभूतो महान्देवस्त्वमसोऽधकारान्निरमोचि । निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदी गणस्य रशनामजीगुः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आहृक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥३॥

यत् । ई । गणस्य । रशनां । अजीगरिति । शुचिः । अंक्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयंती । उत्तानां । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥३॥

यद्यदेमयमभिर्गणस्य संघातकस्य जगतो रशनां रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमोऽजीगः । गिरति
गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दीप्तोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दीप्ते रश्मिभिरंक्ते । अग्नक्तिं विश्वं
जगत् । आदनंतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयंत्यमिच्छंत्याज्यधारा युज्यते । युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा
प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धारामुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि विसृतामूर्ध्वं उन्नतः सन् जुहूभिरधयत् । पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।
 यदीं सुवाति उषसा विरूपे श्वतो वाजी जायते अग्रे अह्ना ॥४॥
 अग्निं । अच्छ । देवयतां । मनांसि । चक्षूषिऽइव । सूर्ये । सं । चरन्ति ।
 यत् । ई । सुवाति इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे । श्वतः । वाजी । जायते ।
 अग्रे । अह्ना ॥४॥

अग्निं देवमच्छामिमुख्येन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि सं चरन्ति । देवा यष्ट्या-
 स्तदर्थं कदायं वर्धयन्तीति ध्यायन्तीत्यर्थः । चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । यद्यदेमेनम-
 प्रमुषसा सह विरूपे नानारूपे द्यावापृथिव्यां सुवाते । जनयतः । तदानीं श्वतः प्रकृष्टवर्णोपेतो वाजी वजन-
 वानप्रिरङ्गामय उदयकाले जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्ना हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।
 दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥५॥
 जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्ना । हितः । हितेषु । अरूपः । वनेषु ।
 दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । षसाद् । यजीयान् ॥५॥

अयमग्निर्जेन्य उत्पादनीयोऽङ्गामय उदयकाले जनिष्ट । प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठ-
 प्लवृष आरोचमानः सन् हितः । स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वाला-
 दधानो धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन्
 यजीयान्यष्टयः सन् नि षसाद् । निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिमतीष्टिः कार्या । तत्रियमनुवाक्या । सूत्रितं च ।
 अग्निर्होता न्यसीदयजीयान्साध्वीमर्कदेववीति नो अद्य ॥ ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदयजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।
 युवां कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्वः ॥६॥
 अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभौ । उं इति । लोके ।
 युवां । कविः । पुरुनिःस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनां । उत । मध्ये । इद्वः ॥६॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टयश्च सन् न्यसीदत् । निषसाद् । कुर्वेति तदुच्यते । मातुः
 सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्यादिसीरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे ।
 उतापि च युवां निव्यतद्वणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविर्मेधावी पुरुनिःष्ठो बह्वृक्षान् ऋतावा यज्ञवान्धर्ता
 सर्वस्य धारक एवभूतः सन् कृष्टीनामृत्विग्यजमानानां मध्य इद्वः समिद्वः सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥१२॥

प्र णु त्वं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
 आ यस्ततान् रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥७॥
 प्र । नु । त्वं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते । नमःऽभिः ।
 आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यं । मृजन्ति । वाजिनं । घृतेन ॥७॥

त्वं तमग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्नु चिप्रं प्रेळते । सुवंति । कीदृशं तं । विप्रं मेधाविनमध्वरेषु साधुं फलसाधकं
होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी व्यावापृथिव्यावृतेनोदकेना ततान । विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ता-
हतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं चा
ततान । वाजिनमग्नवतं देवं यजमाना नित्यं घृतेनोदकेनाज्येन वा मृजंति । परिचरंति ॥

मार्जात्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृंगो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्वान् ॥ ८ ॥

मार्जात्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रऽशृंगः । वृषभः । तत्ऽश्रोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जात्यः संमार्जनीयोऽयमग्निर्मृज्यते । परिचर्यते । स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयं । दमूना दानमना
दातमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकीर्णं स्तुत्यो नोऽस्माकमतिथिरतिथिवत्पूज्यः शिवः
मुखकरश्च । सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो वर्षिता फलानां तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वासि
तदेवाजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे अग्ने विश्वानन्यान स्वव्यतिरिक्तान
सर्वान् सहसा बलेन प्रासि । प्रति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येयन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईकेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । बभूथ ।

ईकेन्यः । वपुष्यः । विभाऽवा । प्रियः । विशां । अतिथिः । मानुषीणां ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सद्यस्तदानीमेवान्यान् स्वसमानानत्येषि । अतिक्रामसि । यस्मै चारुतमः सत्तावि-
र्बभूथ । किंच त्वमीकेन्यः स्तुत्यो वपुष्यो वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रियः प्रियभृतो
विशां सर्वेषां प्राणिनां तथातिथिः पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरंति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अंतिं ओत दूरात् ।

आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरंति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिं । अग्ने । अंतिं । आ । उत । दूरात् ।

आ । भंदिष्ठस्य । सुऽमतिं । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरंति । संपादयंति । किं । बलिं पूजां हविर्बल्यणामंतितो
ऽतिकादुतापि च दूरात् । आ इति चार्थं । किंच भंदिष्ठस्यातिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिमा चिकिद्धि । आज्ञा-
नीहि । हे अग्ने ते तव शर्म सुखमस्मभ्यं दातव्यं बृहन्महद्भद्रं सुखं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं ।

विद्वान्पथीनामुर्वेतरिस्तमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमंतं । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । संऽअंतं ।

विद्वान् । पथीनां । उरु । अंतरिस्तं । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो दीप्तिमन्त्रये अद्यास्त्रिन्यागदिने भानुमंतं दीप्तिमंतं समंतं समीचीनप्रांतेषितं रथं यजतेभिर्यष्ट-
शेदैवैः सहा तिष्ठ । आरोह । विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथोनां देवयजनमार्गान्प्रति ॥ द्वितीयार्थे पठे ॥
उर्वतरिचं प्रभूतेऽतरिचे देवान्यष्टव्याहविरद्याय हविर्भक्षणायेहा वचि । आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेधाय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यंचमथ्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेधाय । वचः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मं । उरुऽव्यंचं । अथ्रेत् ॥ १२ ॥

वयमाचियाः कवये मेधाविने मेधाय मेधार्हाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्ते यूने वंदारु वंदन-
शीलं वचः स्तोत्रमवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति । गविष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा
नमस्करिण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रमवावथ्रेत् । अथति स्म । दिवि रुक्मं रोचमानमुरुव्यंचमुरुगमनमा-
दित्यभिव ॥ ॥ १३ ॥

कुमारं मातेति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रैः पुत्रः कुमार ऋषिर्जननाम्नः पुत्रो वृशो वोर्भा वाच ऋषी ।
कमेतं त्वं वि ज्योतिषेत्यनयोसु वृश एव नोर्भा न कुमारः । अत्राष्टपञ्चाशदक्षरा शङ्करो शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अभिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका । कुमारं कुमारो वृशो वा जान उर्भा वा शङ्कर्यंतं कं वीत्यृचोसु वृश एवेति ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिन्ज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरुतौ ॥ १ ॥

कुमारं । माता । युवतिः । संऽउब्धं । गुहां । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकं । अस्य । न । मिन्त । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितं । अरुतौ ॥ १ ॥

शाव्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा चैवृष्ण ऐत्वाकस्त्यरुणोऽभवदस्य च ॥ पुरोहितो वृशो जान
ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णीति रथान्नाञ्चां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अरुणस्य वृशो रश्मिं संजग्राह पुरोहितः ।
कुमारो वर्त्तमानं क्रीडन्नथचक्रेण घातितः ॥ द्विजः कुमारचक्रेण समाराधय पुरोहितः । त्वं हंतास्यति राजानं
राजा चापि पुरोहितं ॥ त्वं हंतास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियतातस्त्वया हतः ॥
रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवदमानौ ताविच्चाकून्प्रमुमागता ॥ तौ पप्रच्छतुरि-
त्त्वाकून् केनासां निहतो द्विजाः । तेऽब्रुवन्नथयंतारं हंतारं वृशसंज्ञकं ॥ स वृशो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजी
वयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदीरितं ॥ यत इत्त्वाकवो रागादंतारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृह्णन्मि-
मेजो निर्गंतमेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिंतयन् । वृशं कुमारहंतारं यदवोचाम तेन नः ॥
अपाक्रमद्वरो वह्निराहुयाम वृशं वयं । इति संचिंत्य तमृषिमाहुयामासुरादरात् ॥ समागत्य ततः शीघ्रं तेषा-
मभिर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां वसद-
स्योगुपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृह्णात्रीत्वा कशिपौ स्थापयंतीं ॥ दृष्ट्वा सम्यक् तद्वरसोषयित्वा
साम्ना पश्चाद्योजयामास चापि । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादिः पूर्ववत् ॥ एवं शाव्यायनेनोक्तं तांडको-
क्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्तसदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्नाजा ब्राह्मणस्य कुमारकं । चिच्छेद
रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशं ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हंति रागता । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्य-
ब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पादयित्री युवतिर्यैव नोपिता कुमारं
पथि संचरंतं समुब्धं चक्रेण हतं गुहा गुहायां विभर्ति । धारयति । न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा ।
माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा विभर्ति । न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्यानीकं

रूपं मिनत् हिंसितं जनासो जना न पश्यन्ति । किन्तु अरतावरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति । कथयति । जानो वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा मृक्तस्यापेयत्वात्कुमार इत्यपि रुच्यते । तं मातारण्युवतिर्मिश्रयन्ती समुच्चं निगूढं गुहायां विभर्ति । पित्र उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्यापेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किन्तु अरतावरणां हितं पश्यन्ति ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेधीं विभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कं । एतं । त्वं । युवते । कुमारं । पेधीं । विभर्षि । महिषी । जजान् ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यं । जातं । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्रापेयत्पाद्यमानत्वात्कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेधीं हिंसिका पिशाचिका सती विभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नमपेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पुजनीयारणिरनेन जजान । अजनयत् । तदेवाह । गर्भः शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भो हि यस्मात्पूर्वीः शरदो गताननेकान् संवत्सरात्त्ववर्ध । ववृधे । अहं च ततो जातमपश्यं । यद्यस्मान्मातारणिरसूत । उदपादयत् । राजकुमारपत्ने हे युवते भुदेवि कमेतं कुमारं पेधीं सती विभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यं । एवमुत्तरत्रापि कुमाराभिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयं ॥

हिरण्यदंतं शुचिवर्णं मारान्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानं ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्त्किं मामनिद्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं । शुचिऽवर्णं । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यं । आयुधा । मिमानं ।

ददानः । अस्मै । अमृतं । विपृक्त् । किं । मां । अनिद्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं हिरण्यसदृशदंतस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णमायुधायुधान्यायुधस्थानीयान् स्फुलिं गान् ज्वाला वा मिमानं निर्ममाणमग्निमारुतसमीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे देशेऽपश्यं । पश्येयं । एवं वृशः कामयते । अहमस्मा अपश्येऽमृतमविनाशमुत्त्वसाधनं वा विपृक्त्सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः । दातास्मि । मामनिद्राः । इन्द्रः परमैश्वर्योऽपि । तद्रहिता अनिद्राः । इन्द्रमयजंत इत्यर्थः । अनुकथा असुतय इन्द्रम-सुवन्तश्च किं कृणवन् । किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरंतं सुमद्युथं न पुरु शोभमानं ।

न ता अगृभन्नजनिष्ट हि षः पलिक्रीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यं । सनुतरिति । चरंतं । सुऽमत् । यूथं । न । पुरु । शोभमानं ।

न । ताः । अगृभन् । अजनिष्ट । हि । षः । पलिक्रीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

अहं वृश इदानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । निगूढं चरंतमरण्यां यूथं न गवां समूहमिव सुमत्स्वयमेव पुरु वज्र शोभमानमपश्यं । पश्यामि । पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले ता ज्वाला निर्वीर्या नागृभन् । नागृह्यन्त नराः । इदानीं सोऽग्निरजनिष्ट हि । हरसा प्रादुरभूत्त्वन्तु । अत एव हेतोः पलिक्रीरित्य-लिक्रयः पलिता जीर्णा ज्वाला एवेदानीं युवतयो भवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवंत गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभुरव ते सृजंत्वाजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के। मे। मर्यकं। वि। यवंत। गोभिः। न। येषां। गोपाः। अरणः। चित्। आसं।

ये। ईं। जगृभुः। अव। ते। सृजंतु। आ। अजाति। पश्वः। उप। नः। चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे मदीयं मर्यकं मर्यसंघं राष्ट्रं गोभिः सह वि यवंत । वियुक्तमकुर्वन् । गा भृत्याश्च व्ययोजयन् । येषां गोपा अस्माकं गोपधितारणश्चिदभिगता नास । बभूव । सोऽयमपिः । ये द्वेपिण ईमेन जनसंघं राष्ट्रं जगृभुः । गृह्णति । तेऽव सृजंतु । नश्यंतु । किंच चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानप्रिर्नोऽस्माकं पश्वः पशूनुपाजाति । उपागच्छति ॥

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यचेरव तं सृजंतु निदितारो निद्यासो भवंतु ॥ ६ ॥

वसां। राजानं। वसतिं। जनानां। अरातयः। नि। दधुः। मर्त्येषु।

ब्रह्माणि। अचेः। अव। तं। सृजंतु। निदितारः। निद्यासः। भवंतु ॥ ६ ॥

वसां वसतां प्राणिनां राजानं स्वामिनं जनानां प्राणिनां वसतिमावासभृतं व्यरुणमुक्तलक्षणमपि वारातयो नि दधुः । अगोपयन् । मर्त्येषु लोकेषु मध्ये । अचेरत्रिगोत्रस्य वृशस्य ब्रह्माणि मंत्राः स्तोत्राणि वा तं कुमारमपि वाव सृजंतु । अथवाचेरत्रिगोत्रस्य कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यचेरत्रिगोत्रं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजंतु । विसृजंतु । निदितारोऽस्मिन्दिता निद्यासोऽस्माभिर्निद्या भवंतु । अचेर्ब्रह्माण्योत्थितदुपजीव्य वृशमप्यात्रियं वर्दति । आत्रियः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयमात्मानमवसृजंत्वित्याशस्ते ॥ १४ ॥

अजःसव आहवनीयोपस्थाने शुनश्चिक्षेपमित्येषा । अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुनश्चिक्षेपं निदितं सहस्रात् । ए० ब्रा० ७. १७. इति ब्राह्मणं ॥

शुनश्चिक्षेपं निदितं सहस्राद्वूपादमुंचो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनः। शेपं। चित्। निऽदितं। सहस्रात्। यूपात्। अमुंचः। अशमिष्ट। हि। सः।

एव। अस्मत्। अग्ने। वि। मुमुग्धि। पाशान्। होतश्चित्। इह। तू। निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने निदितं नितरां बद्धं शुनःशेपमृषिं सहस्रादनेकवूपाद्वूपादमुंचः । अमोचयः । चिदिति पूरणः । शुनःशेपमिति पदस्य मध्ये पदांतरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थातिः । स ऋषिरशमिष्ट हि । शांतवान् खलु । यद्वा । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मतत् । अस्मावीत् । तस्मादमुंच इति संबंधः । एवैवमस्मादस्मत्तः पाशान्वि मुमुग्धि । विमोचय । हे होतर्हं चिकित्वसेतनावत्तमे इह तू वेद्यां निषद्यावस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इंद्रो विद्वां अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगां ॥ ८ ॥

हृणीयमानः। अप। हि। मदेयैः। प्र। मे। देवानां। व्रतपाः। उवाच।

इंद्रः। विद्वान्। अनु। हि। त्वा। चक्ष। तेन। अहं। अग्ने। अनुशिष्टः। आ। अगां ॥ ८ ॥

हे अग्ने हृणीयमानः क्रुध्यस्त्वं मत् मत्तोऽप्येहि । अपागाः खनु ॥ ई गतावित्यस्मात् श्रन्विकरणाब्जि-
मध्यमे क्वांदसे परस्मैपद आडागमे वृद्धी व्यत्ययेन श्रनोऽकारस्य एकारे च कृते रूपं ॥ मे मह्यं देवानां व्रतपाः
कर्मणः पालक इन्द्रः प्रोवाच हि । स एव विद्वान् त्वानु चचच । त्वां ददर्श । तेनानुशिष्टोऽहं हे अग्ने त्वामागा-
मिति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति शृंगे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुऽएवाः । शिशीति । शृंगे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९॥

अयमग्निज्योतिषा तेजसा बृहता महता वि भाति । विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् महित्वा स्वम-
हत्वेन विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातान्याविष्कृणुते । प्रकटीकरोति । एवं प्रवृद्धोऽग्निरदेवीरदेवनशीला आसु-
रीर्माया दुरेवा दुःखगमनाः प्रसहते । अभिभवति । किंच शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । शृंगे शृंगाणि । शृंगसदृ-
शीर्हिंसिका वा ज्वालाः शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । किमर्थं । रक्षसे विनिक्षे रक्षसो नाशाय । निश्चति शृंगे
रक्षसो विनिक्षणनाय । नि० ४. १८. इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षत्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हंतवा उ ।

मदे चित्स्य प्र रुजंति भामा न वरंते परिबाधो अदेवीः ॥ १०॥

उत । स्वानासः । दिवि । संतु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हंतवा । ऊं इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजंति । भामाः । न । वरंते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १०॥

उतापि चाग्नेः स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वाला दिवि पंतु । बुलोके प्रादुर्भवंतु । किमर्थं । तिग्मायुधास्ती-
क्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । रक्षसे हंतवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । मदे चित् हर्षं सत्यस्याग्नेर्भामाः
क्रोधा दीप्तयो वा प्र रुजंति । प्रकर्षेण भंगं गच्छंति पीडयंति वा रक्षांसि । परिबाधः परितो बाधिका
अदेवीरदेवना आसुर्यः सेना न वरंते । न वारयन्ति न ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षं ।

यदीदमे प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११॥

एतं । ते । स्तोमं । तुविऽजात । विप्रः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षं ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वं । देव । हर्याः । स्वऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११॥

हे तुविजात वज्रभावमापन्नाग्ने ते त्वदर्थमेतं स्तोममेतत्स्तोत्रं विप्रो मेधावी स्तोता रथं न रथमिव धीरः
स्वपाः शोभनकर्माहमतत्त्वं । समपादयं । हे अग्ने देव त्वं यदीदेनं स्तोमं प्रति हर्याः । प्रतिकामयेथाः । तर्हि
स्वर्वतीः स्वरणवतीर्वाग्निमतीरप एननेन जयेम । प्राप्नुयाम ॥

तुविग्नीवो वृषभो वावृधानोऽश्चुर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवोचन्वर्हिष्मते मनवे शर्म यंसङ्गविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥ १२॥

तुविऽयीवः । वृषभः । ववृधानः । अश्वः । अर्यः । सं । अजाति । वेदः ।
इति । इमं । अग्निं । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।
हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

तुवियीवो बङ्गज्वालः प्रभूतयीवो वा वृषभो वर्षिता कामानां ववृधानो वर्धमानोऽग्निरर्योऽरेवेदो धन-
मश्वकुंठकं समजाति । संयोजयति । इतीममर्थमपिममृता अन्ये देवा अवोचन् । यस्माद्वं तस्माद्बर्हिष्मते
यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । हविष्मते च शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

त्वमग्ने वरुण इति द्वादशर्चं तृतीयं मूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्धं त्रिष्टुभमाग्नेयं । त्वमग्ने वसुश्रुत इत्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्त्रयोर्विनियोगोऽबोध्यग्निरित्युक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥
त्वं । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वं । मित्रः । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्रः । देवाः । त्वं । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणस्तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यद्यदा जायसे । किंच त्वं मित्रोऽहरभि-
मानी देवः प्रमीतिस्त्राता यद्यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी
भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवा वर्तन्ते । त्वहत्तेन हविषा तेषां जीवन्तात् । ते देवा विश्वतोऽग्निं प्रा-
विशन्निति हि श्रुतेः । हे सहसस्पुत्र बलेन मध्यमानत्वात् । किंच त्वमिन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दात्रे मर्त्याय
यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतां त्वमर्थमेत्येषा । सूत्रितं च । त्वमर्थमा भवसि यत्कनोनामिति विवाहे चतुर्थी
। आ० गु० १. ४. इति ॥

त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावगुह्यं विभर्षि ।
अंजति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदंपती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥
त्वं । अर्थमा । भवसि । यत् । कनीनां । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यं । विभर्षि ।
अंजति । मित्रं । सुधितं । न । गोभिः । यत् । दंपती इति दंपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमर्थमा भवसि । सर्वेषां नियमितासि । यद्यदा कनीनां कन्यकानां संबंध्यसि । किंच हे स्वधावन्
हविलक्षणावन् गुह्यं गोपनीयं नाम विभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । सुधितं सुष्ठु निहितं मित्रं न मित्रमिव
गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारेः क्षीरादिभिरंजति । यद्यस्मादंपती जायापती समनसा समानम-
नस्कौ कृणोषि । करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रं ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनां ॥ ३ ॥
तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रं ।
पदं । यत् । विष्णोः । उपऽमं । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यं । नाम । गोनां ॥ ३ ॥

अनयायेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने तव अग्ने अयणाय मरुतोऽपोऽतरिक्षा मर्जयन्त । मार्जयन्ति । हे रुद्र वृथा रुद्रवद्वर्धितरग्ने ते तव यज्जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं चारु चरणीयं चित्रं चायनीयं च । तत्कथमिति चेदुच्यते । विष्णोर्वापनशीलस्य देवस्योपमं गुह्यमगम्यं यत्पदं निधायि । अनेनांतरिक्षमुक्तं । उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नांतरिक्षं पश्यन्तीति ब्राह्मणं । तेन गोनामुदकानां गुह्यं नाम नामानि पाप्सि । रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपंत ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्तं उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतं । सपंत ।

होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ४ ॥

हे देवाग्ने सुदृशस्तव श्रिया समृद्ध्या देवा इन्द्रादयः पूर्वत्वधिकं दधानास्त्वयि प्रीतिं धारयन्तोऽमृतं सपंत । स्पृशन्ति । होतारं होमनिष्पादकमग्निं मनुषो मनुष्या नि षेदुः । परिचरन्त्युत्विजः । किं कुर्वन्तः । दशस्यन्तो हविर्विवर्तन्तः शंसं फलमुशिजः कामयमानस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्यार्थं ॥

न त्वज्जोता पूर्वी अग्ने यजीयान् काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवहेव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत्त्वत्तोऽन्यो नास्ति होता पूर्वः पुरकः पुराणो वा यजीयान्यष्टा वा । काव्यैः स्तोत्रैः सुत्यः परः परस्तात्परस्मिन्नपि काले नास्ति । हे देव हे स्वधावोऽज्ञवन् यस्या विशः प्रजाया ऋत्विगूपाया अतिथिर्भवासि । अतिथिवत्पूज्यो भवासि । स यज्ञेन मर्तानस्मद्विष्टुन् वनवत् । वृश्चति । हिनस्ति । यद्वा । मर्तान्परिचारकान्वनवत् । संभजत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्ये विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयं । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयं । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्नां । वयं । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वयं यजमानास्त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वनुयाम । शत्रून्पीडयाम संभजेमहि वा धनं । कीदृशा वयं । वसूयवो वसुकामा हविषा त्वां बुध्यमाना बोधयन्तो वयं समर्ये समरणे जयेम शत्रूनि शेषः । विदथेषु यागेषु प्राप्तयाम वनं । यद्वा । वनुयामेत्येतदनुषज्यते । अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच वयं हे सहसस्पुत्र वलस्य पुत्रपालक वापि राया धनेन सह मर्तान्पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति ह्येन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघं । अघऽशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिं । एतां । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । ह्येन ॥ ७ ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्मभ्यमभि भराति । अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽघं पापमधि दधात । ददात्वभिः । इदिति पूरणः । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवामिस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यवेणोच्यते । हे अग्ने एतामभिर्गन्धिं जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्चवणात्तदानुगुण्येनैनमभिर्गन्धमिति व्याख्येयं । योऽभिर्गन्धा नोऽस्मान्द्वयेनोक्तेनागसेनसा वा मर्चयति । बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजंत हव्यैः ।

संस्थे यदग्न ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वां । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतं । कृण्वानाः । अयजंत । हव्यैः ।

संऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणां । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वामस्या रात्रिर्व्युषि । व्युष्टायामुषसीत्यर्थः । पूर्वे पुरातना यजमाना दूतं देवानां प्रेरकं कृण्वानाः कृषाणा अयजंत हव्यैर्हविर्भिः साधनै रयीणां हविर्लक्षणाणां संस्थे संस्थान आसादने सति हे अग्ने ययदेयसे । गच्छसि । देवो द्योतमानो मर्तैर्मनुष्यैश्चत्विग्भिर्वसुभिर्वासकैरिध्यमानः समिध्यमानः सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदा ऋतुचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरं । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतुऽचित् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राणि त्वमव स्पृधि । पारय । योधि । पृथक्कुरु पापात् । यः पुत्रः पुत्रस्थानीयस्तव यो यजमानस्ते त्वां पितरं पालकं पितृभूतं विद्वान् जानन् ऊहे । वहति हविः । तमेवं कुर्वित्वपिरात्मानं परोक्षेणाह । हव्यवाऊमिरजरः पिता नः । ऋग्वे० ५. ४. २. इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्भक्तं यजमानमव स्पृधि योधि च यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । त्वं पुत्रो भवसि यस्ते ऽविधत् । ऋग्वे० २. १. ९. इति हि श्रुतिः । हे चिकित्वसेतनावन्नमे कदा नोऽस्मानभि चक्षसे । अभिपश्यसि । कदा च ऋतुचिद्यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता यातयासे । प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भूरि नाम वंदमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविहेवस्य सहसा चकानः सुम्नमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वंदमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुम्नं । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभूतं नाम त्वदीयं नाम वंदमानः सन् दधाति । धारयति । सामर्थ्याद्भवः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुं । पिता पालकस्त्वं हे वसो वासकामि यदि तज्ज्विर्जोषयासे । सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य कुविद्वद्भु हविः सहसा बलेन युक्तः सन् चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानोऽग्निर्ववृधानो वर्धमानो यजमानं वर्धयन्वा सुम्नं वनते । प्रयच्छति ॥

त्वमंग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितातिं पर्षि ।

स्तेना अदृश्रन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वं । अंग । जरितारं । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःइता । अति । पर्षि ।
स्तेनाः । अदृशन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातःकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे अंग स्वामिन्यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारं स्तोतारमनुग्रहीतुं विश्वानि दुरिता दुरितान्यति पर्षि ।
अतिपारयसि । स्तेनास्तस्करा अदृशन् । दृश्यन्ते । रिपवो जनासः शत्रुभूता मनुष्या अज्ञातकेता अप्रज्ञातचिह्ना
वृजिना अस्माभिर्वर्जिता अभूवन् । भवन्ति ॥

इमे यामासस्वद्रिग्भूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।
नाहायमग्निरभिशस्तये नो न रिषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥
इमे । यामासः । तद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।
न । अह । अयं । अग्निः । अभिःशस्तये । नः । न । रिषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

इमे यामासो गन्तारः स्तोमास्वद्रिक् त्वदभिमुखा अभूवन् । भवन्ति । वा अथवा वसवे वासकाय तदागो
ऽपराधमाशासनरूपमवाचि । उक्तवानहमग्निं । इदं देहीति याचनमेवापराधः । इदिति पूरणः । यद्वा ।
तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः छतमागोऽवाचि । किंचायमभिर्ववृधानः सुत्या वर्धमानः सन् नाह नैवाभिश्स्तये
निंदकाय नोऽस्मान् परा दात् । परादद्यात् । तथा रिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १२ ॥

त्वामग्न इत्येकादशर्चं चतुर्थं मृक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । त्वामग्न एकादशेति ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगोऽबोध्यग्निरित्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मंदे अध्वरेषु राजन् ।
त्वया वाजं वाजयंतो जयेमाभि ध्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानां ॥ १ ॥
त्वां । अग्ने । वसुऽपतिं । वसूनां । अभि । प्र । मंदे । अध्वरेषु । राजन् ।
त्वया । वाजं । वाजऽयंतः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानां ॥ १ ॥

हे अग्ने वसूनां वसुपतिं । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्त्वामित्वं चोक्तं । वह्ननां धनानां स्वामिनं
त्वामध्वरेषु यागेष्वभि प्र मंदे । आभिमुख्येन स्तौमि हे राजन् । किंच त्वयानुकूलेन वाजयंतोऽन्नमिच्छन्तो वयं
वाजं जयेम । किंच मर्त्यानां मरणधर्मकाणां पृत्सुतीः सेना अभि ध्याम । अभिमवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्येषा । सूचितं च । हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः
। आ० १. १०. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वधरेषैव याज्या । सूचितं च । हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम
नो वशः । आ० ४. ११. । इति ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिधो दिदीह्यस्मद्यक् सं मिमीहि अवांसि ॥ २ ॥
हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽदृशीकः । अस्मे इति ।
सुऽगार्हपत्याः । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । अवांसि ॥ २ ॥

अयं हव्यवाडग्निरजरोऽजीर्णः सन् नः पिता भवत्विति शेषः । किंच विभुर्वापः विभावा दीप्तिमान्
सुदृशीकः शोभनदर्शनोऽस्मि अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । सुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानीषोऽन्नानि
सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । ददस्व वा । अस्मद्यक् अस्मादभिमुखं अवांस्यन्नानि सं मिमीहि । सम्यक् प्रयच्छ ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॑ मा॒नु॒षीणां॑ शु॒चिं पा॒व॒कं घृ॒तपृ॒ष्ठम॒ग्निं ।
 नि॒ हो॒तारं॑ वि॒श्ववि॒दं द॒धि॒ध्वे स दे॒वेषु॑ व॒न॒ते वा॒र्याणि॑ ॥३॥
 वि॒शां । क॒विं । वि॒श॒पतिं॑ । मा॒नु॒षीणां॑ । शु॒चिं । पा॒व॒कं । घृ॒तपृ॒ष्ठं । अ॒ग्निं ।
 नि॒ । हो॒तारं॑ । वि॒श्ववि॒दं । द॒धि॒ध्वे । सः । दे॒वेषु॑ । व॒न॒ते । वा॒र्याणि॑ ॥३॥

मानुषीणां विशां विशपतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा कविं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकमन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरं । अथवा उपरितनभागाज्योपितं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारमग्निं नि दधिध्वे । धारयथ । हे ऋत्विजः । स देवो देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते । संभजतेऽस्मदर्थं । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुष॒स्वा॒ग्ने इ॒ळया॑ स॒जोषा॑ य॒त॒मानो॑ र॒श्मिभिः॑ सूर्य॒स्य ।
 जुष॒स्व नः॑ स॒मिधं॑ जा॒तवे॒द् आ च॑ दे॒वान् ह॒विर॒द्याय॑ व॒सि ॥४॥
 जुष॒स्व । अ॒ग्ने । इ॒ळया॑ । स॒जोषाः॑ । य॒त॒मानः॑ । र॒श्मिभिः॑ । सूर्य॒स्य ।
 जुष॒स्व । नः॑ । स॒ंसि॒धं । जा॒तवे॒दः । आ । च॑ । दे॒वान् । ह॒विः । अ॒द्याय॑ । व॒सि ॥४॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व स्मृतिं । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानः प्रयत्नमुपकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदो जातस्य वेदितरपि नोऽस्मदीयां समिधं जुषस्व । सेवस्व । आवह च देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वसि । वहसि तद्वतिः ॥

अथ पवित्रेष्वां स्विष्टकृतोऽनुवाकौषा । सूचितं च । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये । आ० २. १२. इति ॥ मरुद्वाः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । अत्यासो न ये मरुतः खंचो जुष्टो दमूनाः । आ० २. १८. इति ॥

जुष्टो॑ द॒मूना॑ अ॒तिथि॑र्दु॒रो॒ण इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमु॒प॒ याहि॑ वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वो॑ अ॒ग्ने अ॒भियु॑जो वि॒हत्या॑ श॒त्रूय॑ता॒मा भ॑रा भो॒जनानि॑ ॥५॥
 जुष्टः॑ । द॒मूनाः॑ । अ॒तिथिः॑ । दु॒रो॒णे । इ॒मं । नः॑ । य॒ज्ञं । उ॒प॒ । या॒हि । वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वो॑ । अ॒ग्ने । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । वि॒ह॒त्य॑ । श॒त्रु॒ऽय॒तां । आ । भ॑रा । भो॒जनानि॑ ॥५॥

जुष्टः पर्याप्तो दमूना दानमना दांतमना वा अतिथिस्तद्वहुरोणे गृहे पूज्यः सन् इमं नोऽस्मदीयं यज्ञमुप याहि । उपगच्छ । विद्वान् जानन् हे अग्ने विश्वो अभियुजो सर्वानभियोक्तृन्विहत्य शत्रूयतां तेषां भोजनान्यन्नानि धनान्या भर । आहर । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवतीत्यादिनिश्चयः । नि० ४. ५. द्रष्टव्यं ॥ ॥ १८ ॥

व॒धेन॑ द॒स्युं प्र॑ हि चा॒तय॑स्व॒ वयः॑ कृ॒ण्वान॑स्त॒न्वे॒ऽस्वायै॑ ।
 पि॒प॒र्षि॒ यत्स॑हस॒स्पृच॑ दे॒वान्सो॑ अ॒ग्ने पा॒हि नृ॒तम॑ वा॒जे अ॒स्मान् ॥६॥
 व॒धेन॑ । द॒स्युं । प्र॑ । हि । चा॒तय॑स्व । वयः॑ । कृ॒ण्वानः॑ । त॒न्वे । स्वा॒यै ।
 पि॒प॒र्षि॒ । यत् । स॒हसः॑ । पु॒च॒ । दे॒वान् । सः । अ॒ग्ने । पा॒हि । नृ॒तम॑ । वा॒जे । अ॒स्मान् ॥६॥

हे अग्ने वधेनायुधेन दस्युमुपस्पृचयितारं प्र हि चातयस्व । प्रणाशय । हीति पूरणः । वयः कृण्वानः

कुर्वाणस्तन्वे शरीराय स्वायि स्वीयाय । अथवा स्वायि तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यद्यस्मात् सहसस्युवाये देवान्यपर्षि । तर्पयसि । हे नृत्तम नेतृत्तमाये स त्वं वाजे संयामेऽस्मान् पाहि । रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयं । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयं । हव्यैः । पावक । भद्रऽशोचे ।

अस्मे इति । रयिं । विश्वऽवारं । सं । इन्वा । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयमुक्थैः शस्त्रैर्विधेम । परिचरेम । वयं हव्यैर्हविर्भविर्धेम । पावक शोधक हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ति अस्मे अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयिं धनं समिन्वा । प्रापय । अस्मे अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि । स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्य हव्यं ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकं । अग्ने । अध्वरं । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्य । हव्यं ।

वयं । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

हे अग्ने अस्माकमध्वरं जुषस्व । सेवस्व । हे सहसः सूनो हे वलस्व पुत्र त्रिषधस्य त्रिषु चित्वादिषु स्थानेषु स्थित हव्यं हविर्जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यं । अहिंसितं हविरित्यर्थः । वयं यजमाना देवेषु मध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः स्याम । भवेम । त्रिवरूथेन वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन शर्मणा मुखेन त्रिच्छ-
दिक्केण गृहेण वा नः पाहि । रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिंधुं न नावा दुरितानि पर्षि ।

अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनां ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुऽगहा । जातऽवेदः । सिंधुं । न । नावा । दुऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकं । बोधि । अविता । तनूनां ॥ ९ ॥

हे जातवेदो नोऽस्माकं दुर्गहा दुःखिन गाह्यानि दुःखिन भोग्यानि विश्वानि दुरितान्यति पर्षि । अति-
पारय । सिंधुं न नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे अग्ने अत्रिवत् अत्रैर्यथा तथास्माकं नमसा स्त्रीवेण
गृणानः स्तूयमानः सन् अस्माकं तनूनामविता रक्षको बोधि । बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्ट्यां यस्त्वेषा प्रधानस्य याज्या । सूचितं च । यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽप्रिसुविश्रवस्तमं
। आ० २. १०. । इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यं । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वं । अश्यां ॥ १० ॥

यो मर्त्यां मरणधर्माहममर्त्यमनाशं त्वा त्वां कीरिणा सुत्यादिषु विचित्रेन हृदा हृदयेन युक्तो मन्यमानः
सुवन् जोहवीमि । अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरूपलक्ष्यते । स्तुतियुक्तेन
मनसा त्वां मन्यमानो जोहवीमि । हे जातवेदो यशो धनं प्रजां वास्मासु धेहि । प्रजामिस्त्वह्त्ताभिर्हे अपि
ऽहममृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणमश्नां । प्राप्नुयां । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं । तै० ब्रा० १. ५. ५. ६. इति
हि श्रुतिः ॥

तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्यां यस्मै त्वमित्येषापिः पुत्रवतोऽनुवाक्या । यस्मै त्वं मुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा
कीरिणा मन्यमानः । आ० २. १०. इति हि सूचितं ॥

यस्मै त्वं मुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनं ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवतं गोमंतं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वं । मुऽकृते । जातऽवेदः । उं इति । लोकं । अग्ने । कृणवः । स्योनं ।

अश्विनं । सः । पुत्रिणं । वीरऽवतं । गोऽमंतं । रयिं । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे जातवेदोऽग्ने त्वं यस्मै मुकृते मुकर्मणे यजमानाय । उ इति पूरणः । लोकं स्योनं सुखकरं कृणवः ।
अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः । अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । स यजमानोऽश्विनं बहुश्रोपितं पुत्रिणं
बहुपुत्रोपेतं वीरवतं वीरवीर्येण वोपितं गोमंतं रयिं धनं नशते । प्राप्नोति । स्वस्त्यविनश्वरं ॥ ॥ ११ ॥

सुसमिद्धायैकादशर्चं पंचमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्वार्थं गायत्रिमिध्मायुक्तदेवताकं । आप्रमित्युक्तत्वान्नू-
नपाद्वर्जितं । अनुक्र० म० १. सू० १३. सुसमिद्धायाम् गायत्रमित्यनुक्रमणिका । अचीणामिदमाग्नीमूक्तं । समिद्धो
अयेति सर्वेषां यथार्थं वा । आ० ३. २. इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

मुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतं । तीव्रं । जुहोतन । अग्रये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धयैतन्नामकायापये शोचिषे दीप्तिमते घृतमाज्यं तीव्रं प्रभूतं जुहोतन हे ऋत्विज
अपयेऽगनादिगुणयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमं । यज्ञं । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमपिरिमं यज्ञमिदं हविर्वा सुषूदति । सुष्ठु प्रेरयति । स देवोऽदाभ्योऽहिंस्यः
केनापि कविर्मेधावी मधुहस्त्यो मधुरहस्त्यः ॥

इकितो अग्र आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

इकितः । अग्ने । आ । वह् । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं । सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

हे अपि ईकितः स्तुतः सत्ता वहेंद्रं चित्रं चायनीयं प्रियमिहास्मिन्यज्ञे सुखै रथेभिरूतयेऽस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णमदा वि प्रयस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽमदाः । वि । प्रयस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ऊर्णमदा ऊर्णाकंबलवत् मुदु हे बर्हिर्वि प्रयस्व । प्रयय । अर्काः स्तोतारोऽभ्यनूषत । सुवति । हे शुभ्र
दीप्त सातये धनाय तद्दानाय वा नोऽस्माकं भव ॥

देवीर्द्धारो वि अयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥५॥

देवीः । द्धारः । वि । अयध्वं । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये । प्रऽप्र । यज्ञं । पृणीतन ॥५॥

हे द्वारो यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे देवीर्देव्यो वि अयध्वं । वियुक्ता भवत । सुप्रायणाः शोभनगमनसाधना नोऽस्माकमृतये रचायै यज्ञं यजमानं प्रप्र पृणीतन । पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलेः ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥६॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । दोषां । उषसं । ईमहे ॥६॥

हे अहो रात्रेश्चाभिमानिदेव्यो सुप्रतीके सुरूपे शोभनांगे वा वयोवृधान्नस्य वर्धयित्री यद्ही महत्यावृतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्री तयोर्मध्ये प्रत्येकं दोषां रात्रिदेवीमुषसमहर्देवीमीमहे । सुमः ॥

वातस्य पत्नन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतं ॥७॥

वातस्य । पत्नन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमं । नः । यज्ञं । आ । गतं ॥७॥

वातस्य पत्नन् । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थमीळितास्माभिः सुती । यद्वा । वातस्य पतनसाधने ऽतरिचे गच्छन्ती दैव्या देवादपेरादित्याश्च समुद्भूता होतारा देवानामाह्वानातारी युवां मनुषो मनुष्यस्येन नोऽस्माकं यज्ञमा गतं । आगच्छतं । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठी । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥८॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥८॥

इळा पृथिवी सरस्वती । सर उदकं । तस्मात्सरस्वान्वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यपि नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात्त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यति । अथवेताः त्रित्यंतरिचयुस्थाना वाग्देव्यः । एता मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीऽस्त्रिधोऽहिंसिकाः सत्यो बर्हिर्बर्हिषि सीदन्तु । उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥९॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विऽभुः । पोषे । उत । त्मना । यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत । अ० ॥९॥

हे त्वष्टदेव शिवः सुखकरः सन्निहा गहि । अस्मद्यज्ञमागच्छ । विभुर्याप्रस्त्वं पोषे पोषकरणे । उतागत्य च त्मनात्मना स्वयमेव यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु नोऽस्मानुदव । उत्कृष्टं रच ॥

अग्निहोत्र उत्तराङ्गतिस्कंदने यत्र वेत्येत्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । यत्र वेत्य वनस्यत इत्युत्तरस्या आङ्गत्याः स्कंदने । आ० ३. ११. । इति ॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय ॥१०॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानां । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥१०॥

हे वनस्यत यूपाभिमानिदेव यत्र यस्मिन् स्थाने वेत्थ देवानां गुह्या गुह्यानि नामानि नामकानि रूपाणि तत्र हव्यानि गमय । प्रापय ॥

स्वाहा॒ग्रये॒ वरु॑णाय॒ स्वाहि॑न्द्राय॒ मरु॑द्भ्यः । स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥११॥

स्वाहा॑ अ॒ग्रये॑ वरु॒णाय॑ स्वाहा॑ इन्द्राय॑ मरु॒त्भ्यः॑ स्वाहा॑ दे॒वेभ्यः॑ ह॒विः ॥११॥

अग्न्यादि विश्वे देवाः । तेभ्यो देवेभ्य इदं हविः स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः ॥ ॥२१॥

अग्निं तं मन्ये इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुधुतस्वार्धमापेयं पातं । अग्निं तं दश पातमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आपेये कृती पातं कुंदास्त्रिचनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अग्निं तं मन्ये इति पातं । आ० ४. १३. इति हि सूचितं ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेवाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् । आ० १०. १०. इति ॥ आय आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तुचः । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये यो वसुरापि स्मूरं रयिं भर । आ० ७. ८. इति ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यंति धेनवः ।

अस्तमर्वत आश्वोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥१॥

अग्निं । तं । मन्ये । यः । वसुः । अस्तं । यं । यंति । धेनवः ।

अस्तं । अर्वतः । आश्वः । अस्तं । नित्यासः । वाजिनः । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥१॥

तमग्निं मन्ये । स्तौमि । योऽग्निर्वसुर्वासकः । यमस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं धेनवो यंति । गच्छति प्रीणयितुं । अस्तमस्तुलक्षणमर्वतोऽरणवतोऽथा आश्वः शीघ्रगामिनो यंति । तथा नित्यासो नित्यप्रवृत्तयो वाजिनो हविर्लक्षणाज्वन्तो यजमाना यमस्तं यंति तं मन्ये । इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यमा भरानि ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायंति धेनवः ।

समर्वतो रघुदुवः सं मुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥२॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सं । यं । आऽयंति । धेनवः ।

सं । अर्वतः । रघुऽदुवः । सं । सुऽजातासः । सूरयः । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥२॥

सोऽग्निः स खल्वग्निर्यो वसुर्वासको गृणे । स्तूयति । यं धेनवः समायंति होमार्थं । अर्वतोऽथा रघुदुवो लघुगमनाः समायंति । मुजातासः सूरयो मेधाविनश्च समायंति स खल्वग्निरिति ॥

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥३॥

अग्निः । हि । वाजिनं । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवं । सः । प्रीतः । याति । वार्यं । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥३॥

अग्निर्ह्ययमग्निः खलु विशे यजमानाय वाजिनमन्नवंतं पुत्रमश्वमन्नं वा ददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पञ्चतिकर्मेतत् । सर्वस्य द्रष्टापी राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं वार्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतः सन् याति । यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि गतं ॥

आभिप्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतुचस्या ते अग्न इधीमहीत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूचितं च भवति । आ ते अग्ने इधीमह्युमे सुचंद्र सर्पिष इति द्वे एका च । आ० ७. ८. इति ॥

आ ते अग्र इधीमहि द्युमंतं देवाजरं ।

यद्ध स्या ते पनीयसी समिहीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमंतं । देव । अजरं ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । संऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

हे अग्ने देव द्युमंतं दीप्तिमंतमजरमजीर्णं ते त्वामा सर्वत इधीमहि । दीपयामः । यद्ध खलु स्या सा ते तव पनीयसी स्तुत्या समिहीप्तिर्दीदयति । दीपयति । द्यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्र ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्चंद्र दस्म विशपते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत् इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥५॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचंद्र । दस्म । विशपते । हव्यऽवाट् । तुभ्यं । हूयते । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥५॥

हे शोचिषो दीप्तिः पते स्वामिन्नग्ने शुक्रस्य दीप्तस्य ते तुभ्यमुचा मंत्रेण सह हविर्हूयते । हे सुश्चंद्र सुश्राल्लादक शोभनहिरण्य वा हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितर्विशपते विशां प्रजानां पालक हव्यवाट् हविषो वोढः । इषमिति गतं ॥ ॥२२॥

प्रो त्ये अग्रयोऽग्निषु विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यंत्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥६॥

प्रो इति । त्ये । अग्रयः । अग्निषु । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यंति । आनुषक् । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥६॥

प्रो प्रैव पुष्यंति त्ये तेऽग्रयो धिष्ण्या अग्निषु गार्हपत्यादिषु । यद्वा । लौकिका अग्रयस्तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यंति । तेऽग्रयो हिन्विरे । प्रीणयंति । इन्विरे । व्याप्नुवंति च । त इषण्यंति । अन्नमिच्छंति । आनुषक् सर्ववानुषक्तं । तत्रापिसामान्याभिप्रायेणैकवचनं ॥

तव त्ये अग्ने अर्चयो महि व्राधंत वाजिनः ।

ये पत्नभिः शफानां व्रजा भुरंत गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥७॥

तव । त्ये । अग्ने । अर्चयः । महि । व्राधंत । वाजिनः ।

ये । पत्नऽभिः । शफानां । व्रजा । भुरंत । गोनां । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥७॥

हे अग्ने तव त्वदीयास्त्ये तेऽर्चयो रश्मयो महि महदत्यधिकं वाजिनोऽन्नवंतो वा व्राधंत । वर्धन्ति । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ये रश्मयः पत्नभिः पतनैः शफानां गोनां व्रजा यूथानि भुरंत । इच्छंति । आयता ज्वाला होमाय कांचंत इत्यर्थः । ते वर्धन्ते ॥

नवा नो अग्र आ भर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्वादूतासो दमेदम इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥८॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तोतृभ्यो नोऽस्माभ्यं नवाः सुत्या नृत्वा वा सुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा इष उक्तलक्षणान्यन्नान्या भर । प्रयच्छ । ये वयं दमे दमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वामानृचुः । अर्चयन्ति । ते वयं त्वादूतासस्त्वां दूतं फलमुचकं लब्धवन्तः संतः स्याम । समृद्धा भूयास्व । दमे दमे स्यामेति वा योज्यं ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतुच उभे सुशृङ्गेत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तं ॥

उभे सुशृङ्ग सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचंद्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे सुशृङ्ग शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वाग्ने उभे सर्पिषः पुणें दर्वी जुहूपभृतावामन्यास्ये श्रीणीषे । अयसि पचसि वा । उतो अपि च नोऽस्मानुक्थेषु यागिपूतपूर्याः । उत्पूरय फलैः । हे शवसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निमंजुर्यमुगीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्वदाश्चमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निं । अजुर्यमुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । उत । त्यत् । आऽनुऽअश्चमिषं । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

एवोक्तरीत्याग्निं गीभिः स्तुतिभिर्यज्ञेभिर्यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा आनुषगनुषक्तमजुः । गच्छन्ति । तथा कृत्वा यमुः । यमयन्ति । स्थापयन्ति । हविर्भिर्यजंतीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान्यरोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमु रित्यत्राख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति समासः ॥ किंच अस्मि अस्मासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकमुतापि च त्यत्तदाश्चम्यं । आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्चम्यः । तस्य भाव आश्चम्यं । तदपि दधत् । धारयति ॥ २३ ॥

सखायः सं व इति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । आत्रेय इष ऋषिः । अंत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्ठुभः । तथा चानुक्रांतं । सखाय इषः पंक्त्यंतमिति ॥ प्रातरनुवाक आत्रेये क्रतावानुष्ठुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तं । सूचितं च । सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

सखायः सं वः सम्यंचमिषं स्तोमं चाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सं । वः । सम्यंचं । इषं । स्तोमं । च । अग्रये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनां । ऊर्जः । नष्ट्रे ।

सहस्वते ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजो वो यूयं संस्कृता । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच सम्यंचमिषमज्ञं स्तोमं स्तोत्रं चाग्रये वर्षिष्ठायतिशयेन प्रबुद्धाय क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रबुद्धतमायोजो नष्ट्रे बलस्य न पातयिष्ये तन्पुत्राय वा सहस्वते बलवते संस्कृतेति ॥

कुचां चिद्वस्य समृतां रखा नरो नृषदने । अर्हतश्चिद्वमिधते संजनयति जंतवः ॥२॥
कुचं । चित् । यस्य । संऽऋतां । रखाः । नरः । नृऽसदने । अर्हतः । चित् । यं । इंधते ।
संऽजनयति । जंतवः ॥२॥

सोऽपिः कुचं चिद्वर्तत इति शेषः । कुचास्ते । यस्यापिः समृतां संप्राप्तां रखा रममाणा नरो नेतार
ऋत्विजः । नृषदने यागगृहेऽर्हतश्चित् । चिदिति पूजायां । अर्हतः पूज्याः पूजयन्तो वा संतो यमिधते । दीप-
यति । तदर्थं संजनयति चारण्यां जंतवः प्राणिनः । स कुवेति संबंधः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणां । उत द्युम्नस्य शवसा ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥३॥
सं । यत् । इषः । वनामहे । सं । हव्या । मानुषाणां । उत । द्युम्नस्य । शवसा । ऋतस्य ।
रश्मिं । आ । ददे ॥३॥

यद्यदिषोऽन्नानि सं वनामहे । संभजामहे । यदा च मानुषाणामस्माकं हव्या हवींश्चपिः संसेवते उत
तदानीं द्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य शवसा बलेन सामर्थ्येन ऋतस्योदकस्य ग्राहकं रश्मिमा ददे । आदत्ते
ऽपिः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवद्ग्राहकं शवसा ददे ।
स्वीकरोति ॥

स स्मां कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सते । पावको यद्वनस्पतीन् प्र स्मां मिनात्यजरः ॥४॥
सः । स्म । कृणोति । केतुं । आ । नक्तं । चित् । दूरे । आ । सते । पावकः । यत् । वनस्पतीन् ।
प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥४॥

स स्म स खल्वपिः कृणोति । करोति । केतुं प्रज्ञानमा सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदप्यर्थे । नक्तं चिद्रात्रा-
वपि दूर आ सते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । यद्यदा पावकोऽयमपिरजरो
ऽजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् वनस्पतीनिधांसि प्र स्म मिनाति । प्रकर्षेण दहति । स्मिति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुहति । अभिमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥५॥
अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदं । पथिषु । जुहति । अभि । ई । अह । स्वऽजेन्यं । भूम ।
पृष्ठाऽव । रुरुहुः ॥५॥

यस्यापेर्वेषणे परिचर्यायां पथिषु होममार्गेषु रश्मिषु स्वेदं स्रवदाज्यमवाधोमुखं जुहुत्यध्वर्यवः तदानी-
मीमेनमग्निमभि बहृङ्गरह । अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः । अह इति विनियहार्थीयः । स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं भूम । बहृ
भवतीति भूमापत्यं । तत्पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव । पुत्रा यथा पितुरंकमारोहन्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विद्विष्यस्य धायसे । प्र स्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे ॥६॥
यं । मर्त्यः । पुरुऽस्पृहं । विदत् । विष्यस्य । धायसे । प्र । स्वादनं । पितूनां । अस्तऽतातिं ।
चित् । आयवे ॥६॥

यमपिं पुरुस्पृहं बहृभिः सृहणीयं विदत् । वेत्ति । मर्त्यो यजमानो विष्यस्य धायसे सर्वस्य व्याप्त्यर्थं पितृ-
नामन्नानां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारमस्ततातिमस्ते गृहे निवासकर्तारमायवेऽन्नाथं यजमानार्थं वा ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः । हिरिश्मश्रुः शुचिदन्मृगनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥
सः । हि । स्म । धन्वा । आ । ऽक्षितं । दाता । न । दाति । आ । पशुः । हिरि । श्मश्रुः । शुचि । दन् ।
ऋभुः । अग्निभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म स खल्वपिर्धन्व निरुदकप्रदेशमाक्षितं तृणाकाशादिभिराक्षिप्तमा दाति । सर्वतः खंडयति ।
दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखंडयिता पशुर्न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रु-
हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदंत ऋभुश्च भवन् । महानित्यर्थः । अग्निभृष्टतविषिरपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितिर्वरीयते । सुधूरसूत माता क्राणा यदानुशे भर्गं ॥ ८ ॥
शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रि । ऽवत् । प्र । स्वधितिः । ऽइव । रीयते । सु । सूतः । अमृतः । माता ।
क्राणा । यत् । आनुशे । भर्गं ॥ ८ ॥

अयमपिः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मा अपयेऽत्रिवदत्रिरिव यजमानो हविर्दातुं प्र रीयते । प्रगच्छति ।
यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिवत् । अत्रि तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव ।
स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरिव परशुरिव किंदन् । सुधूः सुप्रसवा माता-
रणिरसूत क्राणा कुर्वीणं जगदुपकारकं । ययस्मात् य इति वा । योऽग्निर्भगमन्नमानशे । अमृते ॥

आ यस्ते सर्पिरासुते ऽग्ने शमस्ति धायसे । ऐषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥
आ । यः । ते । सर्पिः । ऽआसुते । अग्ने । शं । अस्ति । धायसे । आ । एषु । द्युम्नं । उत । श्रवः ।
आ । चित्तं । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

हे सर्पिरासुते घृताख्यान्नापे यस्त्वमा सर्वतो भवसि तादृशाय धायसे सर्वस्य धात्रे ते तुभ्यं शमस्ति ।
सुखमस्ति । स्तुतिः सकाशात् । तथा चेत् एषु मर्त्येषु स्तोतृष्वात्रिषु द्युम्नं यश्च आ धाः । आधिहि । उतापि च
श्रवोऽन्नमा धाः । चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमय्या धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।
आदग्ने अपृणतोऽत्रिः सासह्याहस्यून्निषः सासह्यान्तृन् ॥ १० ॥
इति । चित् । मन्युं । अग्निजः । त्वा । ऽदातं । आ । पशुं । ददे ।
आत् । अग्ने । अपृणतः । अत्रिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

इति चित् इत्थं कृतप्रकारेण मन्युं मग्नसाधनं स्तोत्रमग्निजः । अधृतमन्यैरपि व्यतिरिक्तेरधृथं वा जन-
यिता अग्निस्त्वादातं त्वया दातव्यं पशुमा ददे । आदत्ते । आददीत वा । आदनंतरमेवापेरपृणतोऽददतो
दस्यूनत्रिस्तत्रोच इषः सासह्यात् । भृशमभिभवेत् । इष एष्टुतृन् विरोधिनः सासह्यात् । पुनश्चक्तिराद-
राथो ॥ ॥ २५ ॥

त्वामप इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्त्रिष्वस्यार्थं जागतमापेयं । त्वामपे सप्त जागतमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रा-
तरनुवाक आपेये क्रतौ जागते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । तथा च सूत्रं । जमस्य गोपास्त्वामप ऋतायवः
। आ० ४. १३. इति ॥

त्वामप ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्रत ।
पुरुश्चंद्रं यजतं विश्वधांसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यं ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । ऋत॒ऽयवः । सं । ई॒धिरे । प्र॒त्नं । प्र॒त्नासः । उ॒तये । स॒हऽकृ॒त ।
पु॒रु॒ऽच॒द्रं । य॒ज॒तं । वि॒श्व॒ऽधा॒यसं । द॒मून॑सं । गृ॒ह॒ऽप॒तिं । वरे॑ण्यं ॥ १ ॥

हे सहस्रकृत बलस्य कर्तरमे प्रत्नं पुरातनं त्वां प्रत्नासः पुरातना ऋतायवो यज्ञकामा ऋषय ऊतये स्वर-
चणाय समीधरे । सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वां । पुरुचन्द्रं बद्धधनमतिशयेनाह्लादकं वा यजतं यष्टव्यं
विश्वधायसं बद्धं दमूनसं दानमनसं गृहपतिं यजमानगृहस्य पालकं वरेण्यं वरणीयं ॥

त्वामग्ने अतिथिं पू॒र्व्यं वि॒शः शो॒चि॒ष्के॒शं गृ॒ह॒प॒तिं नि॒ षे॒दिरे ।
बृ॒ह॒त्के॒तुं पु॒रु॒रूपं॑ ध॒न॒स्पृ॒तं सु॒श॒र्मा॒णं स्व॒वसं॑ ज॒र॒द्विषं॑ ॥ २ ॥
त्वां । अग्ने । अतिथिं । पू॒र्व्यं । वि॒शः । शो॒चिऽके॒शं । गृ॒ह॒ऽप॒तिं । नि॒ । से॒दिरे ।
बृ॒ह॒त्ऽके॒तुं । पु॒रु॒ऽरूपं॑ । ध॒न॒ऽस्पृ॒तं । सु॒ऽश॒र्मा॒णं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । ज॒र॒त्ऽवि॒षं ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां विशो यजमाना गृहपतिं गृहस्वामिनं नि षेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं
त्वां । अतिथिमतिथिवत्पूज्यं पूर्व्यं पुरातनं शोचिष्केशं दीप्तज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुषरूपमाहवनीयादि-
रूपेण बद्धरूपं धनस्पृतं धनानां सतीरं शुशर्माणं शोभनमुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं जरतां वृक्षाणां व्यापकं
जीर्णादकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र त्वामग्ने मानुषीरिति याज्या । सूत्रितं च ।
त्वामग्ने मानुषीरीकृते विशोऽग्न आयाहि वीतये । आ० ३. १३. । इति ॥

त्वामग्ने मानु॒षीरी॒कृते॒ विशो॑ हो॒त्रा॒विदं॑ वि॒विचिं॑ रत्न॒धात॑मं ।
गुहा॒ संतं॑ सु॒भग॑ वि॒श्वदर्श॑तं तु॒वि॒ष्व॒णसं॑ सु॒यजं॑ घृ॒त॒श्रियं॑ ॥ ३ ॥
त्वां । अग्ने । मानु॒षीः । ई॒कृ॒ते । वि॒शः । हो॒त्रा॒ऽवि॒दं । वि॒विचिं॑ । रत्न॒ऽधा॒त॑मं ।
गुहा॒ । संतं॑ । सु॒ऽभ॒ग॒ । वि॒श्व॒ऽदर्श॑तं । तु॒वि॒ऽस्व॒नसं॑ । सु॒ऽयजं॑ । घृ॒त॒ऽश्रि॒यं ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीर्विशो मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजा ईकृते । सुवन्ति । कीदृशं त्वां ।
होत्राविदं होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वित्तारं विविचिं विविचकं सदमतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां
दातुतमं गुहा गुहायामरणां हृदयेषु वा संतं सर्वदा वर्तमानं विश्वदर्शतं सर्वद्रेष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं
सुयजं सुष्ठु यष्टारं घृतश्रियं घृतं श्रयन्तं ॥

त्वामग्ने ध॒र्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॑ण॒न्तो न॑म॒सोप॑ सेदिम ।
स नो॑ जुष॒स्व स॒मिधा॒नो अ॒ंगिरो॑ दे॒वो म॑र्त॒स्य य॒शसा॑ सु॒दी॒तिभिः॑ ॥ ४ ॥
त्वां । अग्ने । ध॒र्ण॒सिं । वि॒श्वधा॑ । व॒यं । गी॒ऽभिः । गृ॒ण॒न्तः । न॑म॒सा । उ॒प॒ । से॒दि॒म॒ ।
सः । नः॑ । जुष॒स्व । सं॒ऽइ॒धा॒नः । अ॒ंगि॒रः । दे॒वः । म॑र्त॒स्य । य॒शसा॑ । सु॒दी॒ति॒ऽभिः॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने धर्णसिं सर्वस्य धारकं त्वां वयमात्रेया वा विश्वधा बद्धप्रकारेण गीर्भिर्गृणन्तः सुवन्तो नमसा नम-
स्कारेणोप सेदिम । उपसन्ना भवेम । स त्वं नोऽस्मान् जुषस्व । सेवस्व धनादिभिः । समिधानः सम्यग्दीप्तो
दीप्यमानोऽस्माभिर्ह्यङ्गिरः सर्वत्र गन्तरंगिरसः पुत्र वा देवो दीप्यमानस्त्वं मर्तस्य यजमानस्य यशसा सुदी-
तिभिर्ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरु॒ष्टुत॑ ।
 पुरु॒ण्यन्ना॑ सह॒सा वि॑ रा॒जसि॑ त्विषिः सा ते॑ ति॒त्विषा॑णस्य॒ नाधृ॑षे ॥५॥
 त्वं । अग्ने॑ । पुरु॒ऽरूपः॑ । वि॒शेऽवि॑शे । वयोः॑ । द॒धासि॑ । प्र॒त्नऽथा॑ । पुरु॒ऽस्तुत॑ ।
 पुरु॒णि । अ॒न्ना । सह॒सा । वि॑ । रा॒जसि॑ । त्विषिः । सा । ते॑ । ति॒त्विषा॑णस्य॒ न । आ॒धृषे॑ ॥५॥

हे अग्ने त्वं पुरु॒रूपः सन् वि॒शे वि॒शे सर्व॑स्मै यजमानाय प्र॒त्नथा॑ पुराण इव वयोऽ॒न्नं द॒धासि॑ । धारयसि ।
 हे पुरु॒ष्टुत ब॒ह्विभिः॑ स्तुत्य पुरु॒णि ब॒ह्वन्य॑न्ना॒न्नानि च॑रुपुरोडाशादीनि सहसा बलेन वि राजसि । ईश्वरो भवसि
 स्वीकर्तुं । ति॒त्विषा॑णस्य दी॒प्तस्य॑ ते तव सा प्रसिद्धा त्विषिर्दी॒प्तिना॑धृषे । अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वमग्ने समि॒धानं॑ यवि॒ष्ठ्य दे॒वा दू॒तं च॑क्रिरे हव्य॒वाहनं॑ ।
 उ॒रु॒ज्यसं॑ घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वे॒षं चक्षु॑र्दधिरे चो॒दय॑न्मति ॥६॥
 त्वां । अग्ने॑ । सं॒ऽइ॒धानं॑ । यवि॒ष्ठ्य । दे॒वाः । दू॒तं । च॑क्रिरे । हव्य॒ऽवाहनं॑ ।
 उ॒रु॒ऽज्यसं॑ । घृ॒तऽयो॑निं । आ॒हु॒तं । त्वे॒षं । चक्षुः॑ । द॒धिरे॑ । चो॒दय॑त्स॒मति॑ ॥६॥

हे यवि॒ष्ठ्य युव॑तमाग्ने समि॒धानं॑ सम्यगि॒ध्यमानं॑ त्वां हव्य॒वाहनं॑ हविषां वोढारं दू॒तं च॑क्रिरे । कृतवन्तो
 देवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं दे॒वैर्हवि॑र्वहनाय दू॒तः कृतः । हव्यवाहनो देवानां । ति० सं० २.
 ५. ८. ६. इति हि श्रुतिः । किंच उ॒रु॒ज्यसं॑ प्रभूतवेगं घृतयोनिं । घृतं योनिः कारणं यस्य तं । आहु॒तं त्वां
 चो॒दय॑न्मति । चो॒दय॑ती मतिर्यस्य तच्चो॒दय॑न्मति । त्वे॒षं दी॒प्तं च॑चु॒रुक्तल॑क्षणं सर्वप्रकाशकं चतुःस्थानीयं कृत्वा
 दधिरे देवा मनुष्याश्च । मत्वा हि चतुश्चोदयते ॥

त्वमग्ने प्र॒दिव॑ आहु॒तं घृ॒तैः सु॒म्नाय॑वः सु॒षमि॒धा॒ समी॑धिरे ।
 स वा॒वृधा॑न ओष॒धीभि॑रु॒क्षितो॑ऽभि ज॒यांसि॑ पा॒र्थिवा॑ वि ति॒ष्ठसे ॥७॥
 त्वां । अग्ने॑ । प्र॒ऽदि॒वः । आ॒हु॒तं । घृ॒तैः । सु॒म्नाऽय॑वः । सु॒ऽसमि॒धा । सं । इ॒धिरे॑ ।
 सः । वा॒वृधा॑नः । ओष॒धीभिः॑ । उ॒क्षितः॑ । अ॒भि । ज॒यांसि॑ । पा॒र्थिवा॑ । वि । ति॒ष्ठसे ॥७॥

हे अग्ने घृ॒तैराहु॑तं त्वां प्र॒दिवः॑ पुरातनाः सु॒म्नाय॑वः सु॒खमिच्छ॑न्तो यजमानाः सु॒षमि॒धा शो॒भने॒न्धेन॑
 समी॑धिरे । सम्यक् दी॒पित॑वन्तः । स त्वं वा॒वृधा॑नो वर्धमान ओष॒धीभि॑रु॒क्षितः॑ सितो ज॒यांसि॑न्ना॒न्नानि पा॒र्थिवा॑
 पा॒र्थिवा॑न्वृ॒क्षान् । यद्वा । पा॒र्थिवे॑ति ज॒योवि॑शेषणं । पा॒र्थिवा॑नि च॑रुपुरोडाशादिकान्यभि वि तिष्ठसे । अभिव्यज्य
 वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वे॒दार्थ॑स्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पु॒मर्था॑श्चतुरो दे॒याद्वि॒द्याती॒र्थम॑हे॒श्वरः॑ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वे॒दार्थ॑प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाखाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

पंचमे मंडले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । त्वामग्ने हविष्मंत इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमा-
त्रेयस्य गयस्वार्थं । सप्तमीपंचम्यौ पंक्ती शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते । त्वामग्ने गयो
ऽत्यापंचम्यौ पंक्ती इति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूचितं । त्वामग्ने
हविष्मंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

त्वामग्ने हविष्मंतो देवं मर्तास ईळते । मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥१॥
त्वां । अग्ने । हविष्मंतः । देवं । मर्तासः । ईळते । मन्ये । त्वा । जातवेदसं । सः । हव्या ।
वक्षि । आनुषक् ॥१॥

हे अग्ने त्वां देवं दीप्यमानं हविष्मंतो होमसाधनद्रव्यसमेता मर्तासो मर्त्या ईळते । स्तुवंति । अहं च
जातवेदसं । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजंगमात्मकान्येन
विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं त्वा
त्वां मन्ये । स्तौमि । मनिरत्र सुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । स त्वं हव्या हवनसाधनानि हवीष्यानुषक्
निरंतरतयानुषक्तं यथा तथा वक्षि । वहसि ॥ हविष्मंतः । हविःशब्दः श्रीणादिकइत्प्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वरे-
णांतोदात्तः । तदस्वास्तीति मनुष्यं । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां क्त्वाभावः ।
मतुञ्जसोरनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवं । अचप्रत्ययांतत्वाद्देवशब्दोऽतोदात्तः । मर्तासः । मृड्
प्राणत्यागे । असिहसिमृडित्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरमुक् । मर्तासः । नित्वादाबुदात्तः । ईळते । ईड
स्तुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेष्वनतो झेरेत्वं । अत्र डकारस्याधितुसंप्रदायप्राप्तो ङकारः । लमा
वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्त आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । त्वा । युषि
मिश्रणे । मदिकप्रत्ययांतो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । त्वमविकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. । इत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । त्वामां
द्वितीयाया इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वं । जातवेदसं ।
जनी प्रादुर्भावे । क्तः । श्रीदितो निष्ठायामितीदप्रतिषेधः । जनसनखनां सम्मूलोरित्यात्वं । प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तः । वेदसशब्दोऽप्यमुन्प्रत्ययांतत्वादाबुदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासांतोदात्तापवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्या-
र्थेत्वादिना पूर्वपदप्रकृतित्त्वे प्राप्ते ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वं । तदपवादत्वेन गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
तित्त्वं चेति पूर्वपदप्रकृतित्त्वं । वज्रव्रीहिपक्षे वज्रव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे
य इत्यनुवर्तमाने क्ंदसि चेति यः । नपुंसकत्वाच्चिरादेशः । श्म्क्ंदसि वज्रलमिति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन
नुम् । दीर्घनलोपी । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वक्षि । वह प्रापणे । सिप् । लुगनुवृत्तौ वज्रलं क्ंदसीति शपो
लुक् । ट्यक्त्वषत्वाणि । सिपः पित्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेणाबुदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक् । अनुपूर्वस्य
षन्तेः क्तिप् । नकारलोपः कुलं च । धात्वादेः सकारस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । दीर्घश्चादसः । ऋदु-
त्तरपदप्रकृतित्त्वं ॥

अग्निर्होता दास्वतः स्यस्य वृक्तबर्हिषः । सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः अवस्यवः ॥ २ ॥
अग्निः । होता । दास्वतः । स्यस्य । वृक्तऽबर्हिषः । सं । यज्ञासः । चरन्ति । यं । सं । वाजासः ।
अवस्यवः ॥ २ ॥

यमपि यज्ञासः सर्वे यज्ञाः सं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । अवस्यवो यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तो वाजासो हवींषि यमपि सं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टोऽग्निर्दास्वतो हविप्रक्षेपणादिदानवतो वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूनानि बर्हिषो दग्धा येनासीं वृक्तबर्हिः । तस्य जयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलातीति जयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । दा दाने । असुप्त्ययातः । मनुष्योऽदुपधात्वादत्वं । धातुस्वरेणाबुदात्त एव । जयस्य । क्षि निवासगत्योः । जयो निवास इत्याबुदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृजो वर्जने । वर्जनमत्रोपचाराच्छेदनं । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वज्रव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञासः । यज्ञशब्दो यजयाचेत्यादिना नञ्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । चरन्ति । चर गतिभक्षणयोः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः । वाजासः । वज्रघञ् । वाजः । कर्षात्त्व इत्यंतोदात्तत्वं । क्वादसत्वात् ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तः । अवस्यवः । क्दंसि परेच्छायामिति क्वच् । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्ठारणी । धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरं ॥ ३ ॥
उत । स्म । यं । शिशुं । यथा । नवं । जनिष्ठ । अरणी इति । धर्तारं । मानुषीणां । विशां ।
अग्निं । सुऽअध्वरं ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशां । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारमाहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यमग्निमरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ठ अजनिपातां । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निमष्टजतामित्यर्थः ॥ शिशुं । शो तनूकरणे । आदेच इत्यादिना आत्वं । शः कित्सन्वच्चेत्युप्रत्ययः सन्वज्ञावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य द्वस्वश्च । सन्वत इतीत्वं । आतो धातोरित्याकारलोपः । नित्वादाबुदात्तः । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ठ । जनी प्रादुर्भावे । लुङ् । क्वादसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ऋ गतो । अर्तिस्त्वृधृधम्यश्चवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्यय आबुदात्तः । आभ्यामर्ति गच्छत्यनिरित्यरणी । कथमपादानार्थं त्रीणादिकोऽनिः । ताभ्या मन्यत्रोणादयः । पा० ३. ४. ७५. इति नियमाद्वीमादित्वात्सिद्धं । मानुषीणां । मनोजातावज्यती शुक्चेत्यञ्प्रत्ययः पुगागमश्च । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । विशां । विश प्रवेशने । कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । स्वध्वरं । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । वज्रव्रीहिस्त्रापवादत्वेन नञ्मुभ्यामित्यंतोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणां । पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥
उत । स्म । दुः । दुर्गभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणां । पुरु । यः । दग्धा । असि । वना ।
अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणां । यद्वा । आस्केदितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्चानां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितवालाश्च इव वा दुर्गभीयसे । दुखेन गृह्यसे । हे अग्ने यस्त्वं पुरु बह्वनि वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तृणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यंतनुधार्तः पशुलृणविषये विवृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गभीयसे । यह उपादाने । यक् । ब्रुव ईदित्यनुवृत्तौ वज्रत्वं कंदसीतीडागमः । यहीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यहोर्भस्क्दसीति भकारः । निघातः ।

ह्यायाणां । हृ कौटिल्ये । अहलोण्यत् । आदिवृद्धिः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । पुरु । पृ पालनपूरणयोः ।
पृभिर्दिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्य इति कुप्रत्ययः । उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्वं । प्रत्ययस्वरिणां तोदात्तत्वं । असि । यद्वृत्तान्ति-
त्यमिति न निघातः ॥

अथ स्म यस्याचैयः सम्यक्संयंति धूमिनः ।

यदीमहं चितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरि यथा ॥ ५ ॥

अथ । स्म । यस्य । अचैयः । सम्यक् । संऽयंति । धूमिनः ।

यत् । ई । अहं । चितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

अथ स्म अपि च धूमिनो धूमवतो यस्याभिरचैयोऽचौषि सम्यक् शोभनं संयंति सर्वतः प्राप्नुवन्ति
चितस्त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः चोषि स्थानानि वातीत्य दिव्यंतरिचे यद्यदा ईमयमात्मानमुप धमति उपवर्ध-
यति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । ध्मातेव । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरपि संवर्धयति
तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच ध्मातरि यथा । यथा ध्मातुसमीपे विद्यमानोऽपिस्तेन ध्मायमानः स
आत्मानं शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अहेति पादपूरणः ॥ यंति ।
इण गती । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । ध्मा शब्दापिसंयोगयोः । पाघ्रादिना धमादेशः । पूर्ववन्नि-
घाताभावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदी । स्वावित्यनुवर्तमाने बज्जलं कंदसीति विकरणस्य
शुः । आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं । स्वाविति द्विवचनं । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । उभे अभ्यस्तसंज्ञायामात
ई हल्यघोरितत्वं । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवाहममं ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः । द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानां ॥ ६ ॥

तव । अहं । अग्रे । ऊतिऽभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिऽभिः । द्वेषऽयुतः । न । दुऽइता ।

तुर्याम । मर्त्यानां ॥ ६ ॥

हे अग्रे मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तवोतिभिर्भुष्यत्कर्तृकरचणैर्युष्मत्प्रशस्तिभिश्चास्मत्कृतैः स्तोत्रैश्च मर्त्यानां
शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधनकर्माणि द्वेषोयुतो न द्वेषयुक्तान् शत्रून्निव
तुर्याम । तरेयं । अयमर्थः । त्वद्रचणैस्त्वत्संबन्धिसुतिभिश्च बाह्याभ्यंतरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ ऊतिभिः । अव
रचणे । क्तिन् । ज्वरत्वरसिन्धुविमवामुपधायाश्चेत्युट् । ऊतियूतिसातिहेति कीर्तयश्चेत्यतोदात्तो निपातितः ।
प्रशस्तिभिः । शन्सु स्तुती । क्तिन् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन तादौ च निति कृत्यताविति गतिरुदात्तत्वं ।
द्वेषोयुतः । द्विष अप्रीती । भावेऽमुनप्रत्ययः । यु मिश्रणे । कर्तरि क्तिप् । तुक् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तुर्याम । तृ स्रवनतरणयोः । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । बज्जलं
कंदसीति शपो लुक् । उदोऽप्यपूर्वस्य बज्जलं कंदसीत्युत्वं । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्चेधनिघातः । अपादादाविति
प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो अग्रे अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स श्लेषयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातये उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं । नः । अग्रे । अभि । नरः । रयिं । सहस्वः । आ । भर ।

सः । श्लेषयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये । उत्तैधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्रे सहस्वो बलवन्तरो हविषां नेतारो नोऽस्माकं तं रयिं लोके प्रसिद्धं पश्चादिलक्षणं धनमभ्या भर ।
आभिसुखेनाहर । पूर्वोक्तः सोऽपिः श्लेषयत् । अस्मादीयान् शत्रून् श्लेषयत् । सोऽपिः पोषयत् । अस्मान्योषयत् ।

वाजस्यान्नस्य सातये लाभाय भवत् । भवतु । उत अपि च हे अग्ने पृतु पृतनासु युद्धेषु नोऽस्माकं वृधे समुद्रय एधि । भव । संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समुद्रं कुर्वित्वर्थः ॥ सहस्वः । पह मर्षणे । असुन् । सहस्रत्वेन शत्रुमिति सहो बलं । मतुप । मादुपधाया इति वत् । मतुवसो रुः संबुद्धौ कंदसीति रुत्वं । आमंत्रितस्य चेति निघातः । जेपयत् । चिप प्रेरणे । णिजंताब्जेद् । इतश्च लोपः । नेटोऽडाटावित्यडागमः । शब्दगुणायादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । पुष पुष्टौ । भवत् । भू सत्तायां । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । अस भुवि । घुसोरे- द्वावभ्यासलोपश्चेत्येत्वं । तस्यासिद्धत्वादुञ्जल्भ्यो ह्रिर्धिरिति धिरादेशः । निघातः । पृतु । पदादिष्वित्यादिना पृतनाशब्दस्य पुदादेशः । साविकाच्त्वादंतोदात्तत्वं ॥ ११ ॥

अप ओजिष्ठमिति सप्तर्चं दशमं सूक्तं । ऋष्यादि विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यां पंक्ती । अप ओजि- ष्ठमंत्वाचतुर्थ्यां चेत्यनुक्रांत ॥

अप ओजिष्ठमाभर द्युम्नस्मभ्यमग्निगो । प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पंथां ॥१॥
अग्ने । ओजिष्ठं । आ । भर । द्युम्नं । अस्मभ्यं । अग्निगो इत्यग्निगो । प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पंथां ॥१॥

हे अग्ने ओजिष्ठं बलवत्तमं द्युम्नं । योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनं । अस्मभ्यमा भर । आहर । हे अग्निगो अधृतगमन । अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्त्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्त्यति वाधृतगुरग्निगुः । तस्य संबोधनं । नोऽस्मान् परीणसा परितो व्यापकेन राया धनेन प्र प्रकर्षेण योजय । वाजायान्नलाभाय पंथां पंथानमन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं रत्सि । विलिख । कुर्वित्वर्थः ॥ ओजिष्ठं । उज्ज आर्जवे । उज्ज्वलोपश्चेत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । तदस्यास्तीत्यर्थेऽस्मायामधेत्यादिना विनिः । अतिगायन इतीष्टन् । विव्यतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । द्युम्नं । द्युत दीप्तावित्य- स्माद्वातोः सुम्नद्युम्ननिस्त्रेत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चांतादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । अग्निगो । अधृतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वं । आमंत्रितस्य निघातः । परीणसा । णस कीटिष्ठेऽत्र व्याप्यर्थी धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे कृिप । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परिणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तासं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः । पा० १. ४. ६०. ३. । इति न्यायात् । अतः कथं णत्वं । एवं तर्ह्युपसर्गाद्ब्रह्मलमिति वचनात णमो णत्वं भविष्यति । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । ब्रह्मब्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रत्सि । रद् विलेखने । भीवादिकः । ब्रह्मलं कंदसीति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । पंथां । द्वितीयैकवचन इतोऽत् सर्वनामस्थान इत्यत् । नकारलोपश्चांदसः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य मंहना । त्वे असुर्यं मांरुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥२॥
त्वं । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना । त्वे इति । असुर्यं । आ । अंरुहत् ।
क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥२॥

हे अग्ने अद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत त्वं नोऽस्माकं क्रत्वा कर्मणास्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापरिण प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः । यतः कारणात्त्वे त्वय्यसुर्यमसुरघ्नं बलमारुहत् आरुढं अतो मित्रो न सूर्य इव यज्ञियो यज्ञार्हस्त्वं क्राणा यज्ञघातकराक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कुर्वणो भव ॥ अद्भुत । आमंत्रितस्याद्युदात्तत्वं । क्रत्वा । दुक्कञ् करणे । कृञ् । कतुरिति कतुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने जसादिषु वावचनमिति वचनान्नाभा- वामावः । दक्षस्य । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्ष्यते हिंस्यतेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलं । करणाधिकरणयोश्चेति घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारादेशः । त्वे । सुपां सुलुगित्यादिना डेः शिआदेशः । सुवादिशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशयोः

दात्तत्वं । आरुहत् । रुहेर्धातोर्नुडि कमुदृक्त्विभ्यश्चंदसीति त्रिरडादेशः । डित्वाङ्गुणाभावः । क्राणा । डुक्त्वं
करणे । शानच् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । मुपां सुलुगित्वात् । चित इत्यंतोदात्तः ।
यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यज्ञत्विग्भ्यां घञञाविति घः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः ॥

त्वं नो॒ अग्रे॒ एषां॒ गयँ॒ पुष्टिं॑ च॒ वर्धय॑ । ये स्तोमेभिः॒ प्र॒ सूरयो॒ नरो॑ म॒घान्या॒न॒शुः ॥३॥

त्वं । नः । अग्रे । एषां । गयँ । पुष्टिं । च । वर्धय । ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः ।

म॒घानि॑ । अ॒न॒शुः ॥३॥

हे अग्ने त्वमेषां नस्त्वस्तावकानामस्माकं गयं । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते सूर्यत इति वा गयं
धनं । पुष्टिं च गवादिविषयां पुष्टिं च वर्धय । प्रापय । वृद्धिं प्रापय । ये लोके प्रसिद्धाः सूरयो लब्धवर्णा नरः
स्तोतारो मनुष्याः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैर्मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा प्राशयुः प्राप्तुवन् तद्वद्वय-
मपीत्यर्थः ॥ गयं । गृहपक्षे गमेरध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययांतो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे गा स्तुती ।
अस्माद्यत्प्रत्ययः । ब्रह्मत्वं । यतोऽनाद्य इत्याद्युदात्तत्वं । पुष्टिं । पुष पुष्टौ । स्त्रियां क्तिन् । क्वांदसत्वादंतोदात्तत्वं ।
स्तोमेभिः । पुत्र स्तुती । अर्तिसुसुज्ज इत्यादिना मन् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । आशुः । अशू व्याप्ती । लिट् ।
द्विवचनं । हलादिशेषः । अत आदेरित्वात् । अशोतिश्चेति नुडागमः । निघातः ॥

ये अग्रे चंद्र ते गिरः शुभं त्यश्चराधसः ।

शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सु कीर्तिर्वोधति त्मना ॥४॥

ये । अग्रे । चंद्र । ते । गिरः । शुभं । त्यति । अश्चराधसः ।

शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषां । बृहत् । सु । कीर्तिः । बोधति । त्मना ॥४॥

हे अग्ने चंद्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ये नरस्ते गिरस्त्वत्संबन्धितोऽत्ररूपा वाचः शुभंति शोभनाः
कुर्वन्ति तेऽश्चराधसोऽश्चधना भवन्ति । एतेन समृद्धिरूपलक्ष्यते । किंच । शुष्मिणो बलवन्तः संतः शुष्मेभिः शुष्मैः
स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । येषां त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां दिवश्चिदाकाशादपि बृहन्नहती मुकी-
र्तिर्भवति । सर्वदिगंतरावर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयस्त्वनात्मना स्वयमेव बोधति । बोधयति ॥
शुभंति । शुभ शुभ दीप्ती । तुदादिः । पादादित्वान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ति सति शिष्टत्वा-
द्विकरणस्वर एव । अश्चराधसः । अशू व्याप्ती । अशूषुषीत्यादिना कृन् । अशुते व्याप्तीत्यध्वानमित्यर्थः । नित्वा-
दाद्युदात्तः । राध साध संसिद्धौ । असुन् । राधुवन्ति साधयत्यनेन धर्मादीनीति राधो धनं । बङ्गनीहित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतित्त्वं । बृहत् । बृह बृहि बृही । शतृ । ङीपो लोपश्चकंदसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । बुध
अवगमने । ण्यंतात् शपि कृते तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघाता-
भावः । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । त्मना । मंत्रेष्वध्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥

तव॒ त्ये अग्रे॒ अर्चयो॒ भ्राजंतो॒ यंति॒ धृष्णु॒या ।

परि॒ज्मानो॒ न वि॒द्युतः॒ स्वानो॒ रथो॒ न वा॒ज॒युः ॥५॥

तव॒ । त्ये । अग्रे॒ । अर्चयः॑ । भ्राजंतः॑ । यंति॒ । धृष्णु॒या ।

परि॒ज्मानः॑ । न । वि॒द्युतः॑ । स्वा॒नः॑ । रथः॑ । न । वा॒ज॒युः॑ ॥५॥

हे अग्ने धृष्णुया धृष्णवोऽत्यंतप्रगल्भा भ्राजंतो दीप्यमानास्ते ते प्रसिद्धा अर्चयस्त्वदीया रश्मयो यंति ।
सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । परिज्मानः परितो गन्तव्यः सर्वतो व्याप्ता विद्युतो नाचिरप्रभा इव । अनेन
प्रकाशतिशय उक्तः । स्वानः शब्दायमानो रथो न रथ इव । अनेनाचिषां स्वनाधिक्यमुक्तं । वाजयुर्न

अन्नकाम इवात्रार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यंति । इण् गती । धृष्ण्या । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगुधधृषीत्यादिना क्लृप्त्ययः । आदितश्च । पा० ७. २. १६ । इतीट्प्रतिषेधः । बङ्गवचने सुपां मुलुगित्यादिना याजादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परिज्मानः । अज व्रज गती । परिपूर्वादातोरन्त्येभ्योऽपि दृश्यते इति मनिन् । अकारलोपश्चादसः । नित्वादाबुदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छतीति क्यच् । न क्दस्वपुत्रस्थेतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

नू नो अग्रे ऊतये सबाधसश्च रातये । अस्माकांसश्च सूरयो विश्वा आशास्तरीषणि ॥६॥
नू नः । अग्रे । ऊतये । सऽबाधसः । च । रातये । अस्माकांसः । च । सूरयः । विश्वाः ।
आशाः । तरीषणि ॥६॥

हे अग्ने नोऽस्माकं नु चिप्रमृतये रक्षायै भव । सबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य च रातये धनानां दानाय भव । किंच अस्माकांसोऽस्माकाः पुत्रमित्रादयः सूरयः स्तोतारो विश्वाः सर्वा आशा दिशस्तरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवतु । अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधिरमुन् । बाधसा सह वर्तते इति सबाधाः । वोपसर्जनस्थिति सहस्य सभावः । छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । रातये । रा दाने । क्तिन् । मंत्रे वृषेपचमनविदभुवीरा उदात्त इत्यंतोदात्तः । अस्माकांसः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकावित्यणि कृतेऽस्माकादेशः । क्वादसत्वादनो लोपः । बङ्गवचने ऽसुगागमः । षष्ठीबङ्गवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः । विश्वाः । विश्वे-शिप्रुषीत्यादिना क्तिन् । नित्वादाबुदात्तः । तरीषणि । तृ ज्वनतरणयोः । कृतृभ्यामीषन् । उ० ४. २६ । इतीषन् । बङ्गवचनान्नलोपाभावः । अंतोदात्तश्चादसः ॥

त्वं नो अग्रे अंगिरः स्तुतः स्त्वान् आ भर ।

होतृविश्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥७॥

त्वं । नः । अग्रे । अंगिरः । स्तुतः । स्त्वानः । आ । भर ।

होतः । विश्वऽसहं । रयिं । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः । उत्तैधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥७॥

हे अग्ने अंगिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादंगिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरंगिरा इत्युच्यते । हे अंगिरः पूर्वं पुरातनैर्महर्षिभिः स्तुतः स्त्वान इदानीतनैश्च स्तुयमानस्त्वं विश्वासहं महतामप्यभिभवितारं । अभिभवहेतुत्वादभिभवितुं धनमुच्यते । रयिं धनं नोऽस्माकमा भर । आहर । हे होतृदेवानामाहुतः स्तोतृभ्यो नो ऽस्मभ्यं स्तवसे स्तोतृ सामर्थ्यं च प्रयच्छ । उतापि च पृत्सु युद्धेषु नोऽस्माकं वृधे समुद्भव एधि । भव ॥ स्त्वानः । पुञ् स्तुती । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आबुदात्तश्च । विश्वासहं । संहितायां विभुनामिति षष्ठीबङ्गवचनस्य सुपामित्यादिना आकारादेशः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति षष्ठा अनुक् । पदकारास्तु विपूर्वाङ्गवत्तेरगागमोऽन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वं च मत्वावग्रहं कुर्वति । छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । स्तवसे । पुञ् स्तुती । तुमर्थेऽस्यप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः ॥ ॥२॥

जनस्य गोपा इति षड्वचमेकादशं सूक्तमावेयस्य सुतंभरस्यार्थं जागतमाग्नेयं । तथा चानुक्रांतं । जनस्य षट् सुतंभरो जागतमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । जनस्य गोपास्त्वामप ऋतायवः । आ० ४. १३. इति ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदशः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥१॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नयसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा । द्युमत् । वि । भाति । भृतेभ्यः । शुचिः ॥ १॥

जनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता जागृविर्जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः स्थाघनीयबलः सोऽग्निर्नयसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणायोजनिष्ट । जातः । घृतप्रतीको घृतेन प्रज्वलितांगो बृहता महता दिविस्पृशार्धलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्ध एवविधोऽग्निर्भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं द्युमहीप्तिमवयथा भवति तथा वि भाति । प्रकाशते ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । आयप्रत्ययः । गोपायतेः कृप् । परत्वादतो लोपः । अत्र परत्वादपुक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । लोपो व्योर्वलीति प्रथमं लोपग्रहणाज्ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजादेशस्य यलोपवधिं प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । जागृ निद्राचये । जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्निति क्तिन्नप्रत्ययः । जायोऽविचिण्वल्ङित्स्विति प्रतिषेधानुभावाः । नित्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । आद्युदात्तं द्वाच्चंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुविताय । तन्वादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति सोऽवडादेशः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नयसे । नवशब्दादतिशायनेऽर्थ ईयमुन्प्रत्ययः । ईकारलोपस्कान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । हृद्युभ्यां डिरूपसंख्यानमित्यनुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्युमत् । इत्स्वनुड्भ्यां मनुविति इत्स्वात्परस्य मनुपोऽतोदात्तत्वं ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधरे ।

इद्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्ति होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २॥

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरःऽहितं । अग्निं । नरः । त्रिऽसधस्थे । सं । ईधरे ।

इद्रेण । देवैः । सरथं । सः । बर्हिषि । सीदन्ति । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २॥

नर ऋत्विजो यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतमिद्रेण देवैश्च सरथं तेषां मान्यत्वात्समानरथमग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधरे । समीधत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाहुता सोऽग्निर्वर्हिषि बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि षीदत् । प्रतिष्ठितोऽभवादिति यावत् ॥ केतुं । कित ज्ञाने । श्रीणादिक उपप्रत्ययः । अतोदात्तः । पुरोहितं । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिष्वक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । सध मादस्ययोस्कंदसीति सधादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदन्ति । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । वज्रं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेर्रोणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे माचोः शुचिर्मंद्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नम आहुत धूमस्ते केतुरभवद्विवि श्रितः ॥ ३॥

असंऽमृष्टः । जायसे । माचोः । शुचिः । मंद्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३॥

हे अग्ने माचोररण्योः । स्वजनननिमित्तादरणी मातरावित्युच्येति । ताभ्यामसंमृष्टोऽबाधित एव जायसे । प्रादुर्भूतो भवसि । मंद्रः सर्वैः सुत्यः कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी शुचिस्त्वं विवस्वतोऽग्निहोचावर्थं गृहे विशेषेण वसतो यजमानादुदतिष्ठः । उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयस्त्वा त्वां घृतेनावर्धयन् । वृद्धिमनयन् । हे आज्ञत आज्ञतिभिर्ज्ञत ते तव दिव्यतरिचे श्रितो व्याप्तो धूमः केतुः प्रज्ञापकोऽभवत् । अग्न्यनुमापकत्वाद्भूमस्य ॥ माचोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मंद्रः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । अत्र सुत्यर्थादस्मात्स्फायितं चोत्पादिना रक् । अतोदात्तः । कविः । क्रमेरेण सर्वधातुभ्य इतीन्द्रप्रत्ययः ।

बाहुलकत्वात्कारस्य बलं रेफलोपस्य । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । उदतिष्ठः । उत्पूर्वाद्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्म-
नेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्ध्वसतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मत्तुप् । मादुपधायाश्चेति
बलं । मत्तुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामिं नरो वि भरंते गृहेगृहे ।
अग्निर्दूतो अभवद्वाहनीऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुं ॥ ४ ॥
अग्निः । नः । यज्ञं । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निं । नरः । वि । भरंते । गृहेऽगृहे ।
अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निं । वृणानाः । वृणते । कविक्रतुं ॥ ४ ॥

साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकोऽग्निर्नो यज्ञमस्मदीयं यागं प्रत्युप वेतु । आगच्छतु । नरो मनुष्या गृहे
गृहेऽनुगृहमग्निं वि भरंते । विहरंति । विहरणं कुर्वतीत्यर्थः । हव्यवाहनो हव्यानां हविषां वोढाभिर्दूतो देवानां
दूतोऽभवत् । वृणानाः संभजमानाः संतः कविक्रतुं क्रांतयज्ञमग्निं वृणते । संभजते ॥ साधुया । सुपां सुलुगित्या-
दिना विभक्त्यादेशः ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।
त्वां गिरः सिंधुमिवावनीर्महीरा पृणंति शवसा वर्धयति च ॥ ५ ॥
तुभ्यं । इदं । अग्ने । मधुमत्तमं । वचः । तुभ्यं । मनीषा । इयं । अस्तु । शं । हृदे ।
त्वां । गिरः । सिंधुऽइव । अवनीः । महीः । आ । पृणंति । शवसा । वर्धयति । च ॥ ५ ॥

हे अग्ने तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं मधुमत्तममत्यंतं मधुरमिदं वचः क्रियते । हृदे हृदि शं मुखं कुर्वतीयं मनीषा
स्मृतिस्तुभ्यमस्तु । गिरः स्मृतिरूपा वाचस्त्वामा पृणंति । पूरयंति । शवसा बलेन वर्धयति च । कथमिव ।
महीर्महत्त्वोऽवनीरवन्यो नद्यः सिंधुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अंगिरसो गुहा हितमन्वविंदज्जिश्त्रियाणं वनेवने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमंगिरः ॥ ६ ॥
त्वां । अग्ने । अंगिरसः । गुहा । हितं । अन्तु । अविंदन् । जिश्त्रियाणं । वनेऽवने ।
सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वां । आहुः । सहसः । पुत्रं । अंगिरः ॥ ६ ॥

हे अग्नेऽंगिरस ऋषयो गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वने वने वृक्षे वृक्षे जिश्त्रियाणमाश्रितं त्वामन्व-
विंदन् । अलभंत । महत्त्वामाहुः सहसः सहसा बलेन युक्तः स त्वं मथ्यमानो जायसे । हे अंगिरोऽंगिरसां प्रकृतिभूत
त्वां सहसः पुत्रमाहुः ॥ जिश्त्रियाणं । श्रित्र सेवायां । लिटः कानच् । शपः सुः । स्थाविति द्विवचनं । इयडादेशः ।
चिन्त्वादंतोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

प्रापये बृहते इति पठुचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्वार्थं वैष्टुभमापेयं । प्रापये इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाक आपेये
कर्ता वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तं । सूचितं च । प्रापये बृहते प्र वेधसे । आ० ४. १३. इति ॥

प्रापये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।
घृतं न यज्ञ आस्येऽसुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीं ॥ १ ॥

प्र। अ॒ग्रये॑। बृ॒हते॑। य॒ज्ञिया॑य। ऋ॒तस्य॑। वृ॒ष्णे॑। अ॒सुरा॑य। म॒न्म॑।
घृ॒तं। न। य॒ज्ञे। आ॒स्ये॑। सु॒ऽपू॒तं। गि॒रं। भ॒रे। वृ॒षभा॑य। प्र॒ती॒चीं॑ ॥ १ ॥

बृहते सामर्थ्यातिशयेन महते यज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्योदकस्य वृष्णे वर्षित्रे। ऋतमित्युदकनामसु पाठात्। असुराय बलवते ॥ असेरीणादिक उरन्प्रत्ययः ॥ वृषभाय कामानां वर्षित्रेऽग्रये मन्म ज्ञानसाधनं प्रतीचीमभिमुखीं गिरं स्मृतिरूपां वाचं प्र भरे। प्रणयामि। कथमिव। सुपुतं सम्यक्संस्कृतमास्ये प्रज्जतं यज्ञे घृतं न घृतमिव। आस्ये प्रज्जतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्मृतिमित्यर्थः ॥

ऋ॒तं चि॒क्त्व॑ ऋ॒तमि॒च्छि॒क्य॒तस्य॑ धा॒रा॒ अनु॑ तृ॒धि॒ पूर्वीः॑।
नाहं॑ या॒तुं स॒हसा॑ न॒ द्येन॑ ऋ॒तं स॒पा॒म्य॒रुष॑स्य वृ॒ष्णः॑ ॥ २ ॥
ऋ॒तं। चि॒क्त्वः॑। ऋ॒तं। इ॒त्। चि॒क्वि॒डि॒। ऋ॒तस्य॑। धा॒राः। अनु॑। तृ॒धि॒। पूर्वीः॑।
न। अ॒हं। या॒तुं। स॒हसा॑। न। द्ये॒न॑। ऋ॒तं। स॒पा॒मि॒। अ॒रुष॑स्य। वृ॒ष्णः॑ ॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हे चिकित्वो जानन्नप्ये त्वं ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि। जानीहि ॥ कित ज्ञाने। जुहोत्यादिः। लोटि रूपं। इदिति पुराणः। ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामन्त्रिते विद्यमानेऽपि ह्यंदासत्वात्परांगवज्जावाभावः ॥ किंच पूर्वोर्वेदोऽऋतस्योदकस्य धारास्तस्य पोषणार्थमुत्पादयितुमनु तृधि। मेघाननुविध्य। सहसा बलेन युक्तोऽहं यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां न सपामि। न सृशामि। न करोमीति यावत्। द्येन च सत्यानुताभ्यां यत्किंचिदवैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ यप समवाय इति धातुः ॥ किंतु अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ऋतं स्तोत्रमेव सपामि ॥

कया॑ नो अ॒ग्र ऋ॒तय॑न्तृतेन॒ भुवो॑ न॒वेदा॑ उ॒चथ॑स्य न॒व्यः॑।
वेदा॑ मे दे॒व ऋ॒तुपा॑ ऋ॒तूनां॑ नाहं॑ पतिं॑ स॒नि॒तु॒रस्य॑ रा॒यः॑ ॥ ३ ॥
कया॑। नः॑। अ॒ग्रे॑। ऋ॒तय॑न्। ऋ॒तेन॑। भु॒वः। न॒वेदाः॑। उ॒चथ॑स्य। न॒व्यः॑।
वेद॑। मे॒। दे॒वः। ऋ॒तु॒ऽपाः। ऋ॒तूनां॑। न। अ॒हं। पतिं॑। स॒नि॒तुः। अ॒स्य॑। रा॒यः॑ ॥ ३ ॥

हे अग्रे ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् कया केनाप्यृतेन सत्येन क्रियमाणेन कर्मणा न उचथस्यास्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदा ज्ञाता भुवः। भवेः। नव्यः सत्य ऋतूनां ऋतूपाः। द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवादकः। देवो द्योतमानोऽपि मे मां वेद। वेत्तु। सनितुर्भजमानस्यास्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य पतिं स्वामिनं तमपिमहं न जानामि ॥ भुवः। भू सत्तायां। लिङ्गर्थे लियङागमः। उवडादेशः। नवेदाः। न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते। कथमेतल्लभ्यते। निपातनात्। द्विजन्पूर्वस्यामुन्प्रत्ययांतस्य वेदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कंदस्वामिना निपातितः। पाणिनिना तु नभ्राएनपादिति सूत्रेन वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे निपातितः। अस्वार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कंदस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते॑ अ॒ग्रे रि॒पवे॑ ब॒धना॑सः॒ के पा॒यवः॑ स॒नि॒षंत॑ द्यु॒मंतः॑।
के धा॒सिम॑ग्रे अ॒नृत॑स्य पा॒न्ति॒ क आ॑संतो॒ वच॑सः॒ संति॑ गो॒पाः॑ ॥ ४ ॥
के। ते॑। अ॒ग्रे। रि॒पवे॑। ब॒धना॑सः। के। पा॒यवः॑। स॒नि॒षंत॑। द्यु॒ऽमंतः॑।
के। धा॒सिं॑। अ॒ग्रे॑। अ॒नृत॑स्य। पा॒न्ति॒। के। अ॑संतः। वच॑सः। संति॑। गो॒पाः॑ ॥ ४ ॥

हे अग्रे ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः बंधनासो बंधकाः स्युस्ते त्वत्संबंधिनस्ते पुरुषाः के कीदृशाः। साम-

ष्ठातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । ये पायवो जनानां रक्षितारो द्युमंतो दीप्तिमंतः सनिषंत दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति त्वदीयाः के कीदृशाः । येऽनुतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । येऽसतो दुष्टस्याभिशापादिलक्षणास्य वचसो गोपा गोपायितारो रक्षितारस्ते त्वदीयाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्वधकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषंत धनं प्रयच्छन्ति द्युमंतः । ये केऽनुतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति अनुतजनितपापात्परिहृत्य मन्त्रार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणावचसो गोपा गोपायितारः संति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासका इत्यर्थः ॥

सखायस्ते विषुणा अग्रे एते शिवासः संतो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्धत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्रे । एते । शिवासः । संतः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्धत । स्वयं । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे अग्रे ते तव सखायः स्तोतारो विषुणा विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ता एते पूर्वमशिवाः परनिंदादि कुर्वाणास्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः संत इदानीं स्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः शिवासः शिवा आद्या अभूवन् । किंच य ऋजूयत ऋजू सम्यगाचरतेऽपि मह्यं वचोभिरसाधूक्तिभिर्वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवन्तस्त एते मम सपत्नाः स्वयमेवाधूर्धत । अहिंस्यन्त ॥ धूर्धतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥

यस्ते अग्रे नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य स्यः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्सीणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्रे । नमसा । यज्ञं । ईदृ । ऋतं । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । स्यः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्सीणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे अग्रे यो मनुष्यो यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेणैष्टु स्तीति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसा नरूपेण हविषेष्टु यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजैर्वज्रं कंदसीति शपः सुः । स्याविति द्विवचनं । वज्रं कंदसीति संप्रसारणं । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ योऽरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्धितुरपेक्ष्यतं स्तोत्रं पाति रक्षति तस्य यजमानस्य जयो गृहं पृथुर्विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणेर्धनेः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्सीणस्य प्रकीर्णं परिचर्यां गच्छतो नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्र एतु । आगच्छतु । भवत्वित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

अर्चतस्त्विति षडुच्चं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यार्थं गायत्रमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । अर्चतो गायत्रं त्विति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेयक्रांतौ गायत्रच्छंदस्याग्निशस्त्र इदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । अर्चतस्त्विति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ आहवनीयोपस्थाने त्वमग्ने सप्रथा असीत्वेका । सूचितं च । सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च । आ० ३. १०. । इति ॥ अथमेधे पीप्पोष्ठी त्वमग्ने सप्रथा इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सप्ततौ । आ० १०. ६. । इति ॥

अर्चतस्त्वा हवामहेऽर्चतः समिधीमहि । अग्रे अर्चत ऊतये ॥ १ ॥

अर्चतः । त्वा । हवामहे । अर्चतः । सं । इधीमहि । अग्रे । अर्चतः । ऊतये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामर्चतः पूजयंतो वयं हवामहे । आहुयामः । अर्चतः जुषंतो वयमूतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः । अर्चत इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थं ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्मद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥२॥

अग्नेः । स्तोमं । मनामहे । सिध्मं । अद्य । दिविस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥२॥

द्रविणस्यवो द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतो देवस्य द्योतमानस्याग्नेः सिध्मं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रमवाप्तिमहनि मनामहे । ब्रूमः ॥

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यस्तुद्वैभ्यं जनं ॥३॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यस्तु । द्वैभ्यं । जनं ॥३॥

होता देवानामाहुता योऽग्निर्मानुषेष्वा वसति सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीर्जुषत । सेवतां । सोऽग्निर्द्वैभ्यं जनं देवसंबन्धिनं जनं यजत । यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥४॥

त्वं । अग्ने । सप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञं । वि । तन्वते ॥४॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा प्रीतो वरेण्यः सर्वर्वरणीयो होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि । भवसि । तथाह यास्कः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. इति । किंच सर्वे यजमानास्त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धति सुष्टुतं । स नो रास्व सुवीर्यं ॥५॥

त्वां । अग्ने । वाजसातमं । विप्राः । वर्धति । सुस्तुतं । सः । नः । रास्व । सुवीर्यं ॥५॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वाजसातमं । वाजोऽन्नं । तद्दत्तं सुष्टुतं पुर्वमहर्षिभिः सम्यक् स्तुतं तं त्वं वर्धति । स्तोत्रवर्धयति । स त्वं नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वं ज्ञाघनीयं बलं रास्व । देहि ॥

अग्ने नेमिराँ इव देवास्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृजसे ॥६॥

अग्ने । नेमिः । अरान् । इव । देवान् । त्वं । परिभूः । असि । आ । राधः । चित्रं । मृजसे ॥६॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानश्चक्रस्य वाह्यो वलयोऽरानिव नाभावर्षितान् सूक्तान् स्थासकानिव । किंच त्वं चित्रं नानाविधं राधः । साधयत्यनेन पुरुषार्थानि राधो धनं । आ मृजसे । स्तोतृभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठाद्राधो धनमित्युक्तं ॥ ५॥

अग्निं स्तोमेनेति षड्रुचं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्यार्थं गायत्रमाप्तेयं । अग्निं स्तोमेनेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु वाकाश्चित्रशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यं । हव्या देवेषु नो दधत् ॥१॥

अग्निं । स्तोमेन । बोधय । संऽइधानः । अमर्त्यं । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१॥

हे स्तोत्रमर्त्यममरणधर्माणमग्निं स्तोमेन स्तोत्रेण बोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽग्निः समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः स नो हव्यास्सदीयानि हव्यानि हवीषि देवेषु दधत् । निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीकृते देवं मर्ता अमर्त्यं । यजिष्ठं मानुषे जने ॥२॥

तं । अध्वरेषु । ईकृते । देवं । मर्ताः । अमर्त्यं । यजिष्ठं । मानुषे । जने ॥२॥

मर्ता मनुष्या देवं द्योतमानममर्त्यममरणधर्माणां मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि जने लोके यजिष्ठं यष्टृतमं तमग्निमध्वरेषु सप्ततनुष्वीकृते । सुवन्ति ॥

तं हि शश्वतं ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हेवे ॥३॥

तं । हि । शश्वतः । ईळते । सुचा । देवं । घृतश्रुता । अग्निं । हव्याय । वोळ्हेवे ॥३॥

शश्वतो बहवः स्तोतारस्तं देवमग्निमीकृते । सुवन्ति । कीदृशास्ते । घृतश्रुता घृतं चरन्त्या सुचा सहिताः । किमर्थं सुवन्ति । हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविवोळ्वे वोढुं ॥

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन्तस्यूज्ज्योतिषा तमः । अविन्दद्वा अपः स्वः ॥४॥

अग्निः । जातः । अरोचत । घ्नन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः । अविन्दत् । गाः ।

अपः । स्वपरिति स्वः ॥४॥

जातोऽरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतोऽपिर्दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् घ्नन् हिंसन् ज्योतिषा स्वेन तेजसा तमो घ्नन्नरोचत । अदीप्यत । किंच गा अप उदकानि स्वः सूर्यं चाविन्दत् । अवेदयत् ॥

अग्निमीकृत्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृण्वद्धवँ ॥५॥

अग्निं । ईकृत्यं । कविं । घृतपृष्ठं । सपर्यत । वेतु । मे । शृण्वत् । हवँ ॥५॥

हे जना ईकृत्यं स्तुत्यं कविं क्रांतदर्शिन् घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागमग्निं सपर्यत । पूजयत । सोऽग्निमे हवँ मदीयमाह्वानं वेतु । कामयतां । शृण्वत् । शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिं । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥६॥

अग्निं । घृतेन । वावृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिं । सुऽआधीभिः । वचस्युभिः ॥६॥

ऋत्विजो विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं स्वाधीभिः शोभनाध्यानैर्वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः समेतमग्निं घृतेन स्तोमेभिः स्तोमेः स्तोत्रैर्ववृधुः । अवर्धयन् ॥ ॥६॥ ॥१॥

द्वितीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र प्र वेधसे इति पंचचं प्रथमं सूक्तमांगिरसस्य धरुणस्यार्थं वैष्टुभमापेयं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वेधसे पंचांगिरसो धरुण इति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतौ वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चंदं सूक्तं । सूचितं च । प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् । आ० ४. १३. । इति ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्याय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥१॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरं । भरे । यशसे । पूर्याय ।

घृतप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥१॥

योऽपिघृतप्रसक्तो हवीरूपेण घृतेन प्रसक्तोऽसुरो बलवान् सुशेवः । शोभनं शेवं सुखं यस्यासौ सुशेवः शेषमिति मुखनामसु पाठात् । रायो धनस्य धर्ता पोषको धरुणो हविषां धारको वस्वो वासकोऽपिर्भवति वेधसे विधात्रे कवये क्रांतदृष्टे वेद्याय स्तुत्याय ॥ विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ यशस्विने यशस्विने पूर्याय मुख्याय तस्मा अपेये गिरं स्तुतिं प्र भरे । प्रणयानि ॥

चृतेन चृतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शके परमे व्योमन् ।
 दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नृञ्जातैरजाता अभि ये ननष्टुः ॥ २ ॥
 चृतेन । चृतं । धरुणं । धारयन्त । यज्ञस्य । शके । परमे । विऽव्योमन् ।
 दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननष्टुः ॥ २ ॥

ये यजमाना दिवो बुलोकस्य धरुणे धारके धर्मन्धरे सेदुष आसीनान् नृनजातान्देवान् जातिर्मनुष्यैर्ह-
 त्विग्भिरभि मनवुः अभिप्राप्तुर्वन्ति ते यजमाना यज्ञस्य धरुणं धारकमुत सत्यरूपमग्निं शके कर्मणि निमित्ते
 परम उत्कृष्टे व्योमन् स्थान उत्तरवेद्यामृतेन स्तोत्रेण धारयन्त । धारयन्ति ॥

अंहोयुर्वस्तुर्वस्तुर्वि वयो महदुष्टं पूर्याय ।
 स संवतो नवजातस्तुतुर्यासिंहं न क्रुद्धमभितः परि षुः ॥ ३ ॥
 अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरं । पूर्याय ।
 सः । संऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहं । न । क्रुद्धं । अभितः । परि । स्युः ॥ ३ ॥

ये यजमानाः पूर्याय मुख्यायास्मा अग्नये महदधिकं दुष्टं राक्षसैर्दुष्प्रापं वयो हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति
 ते यजमानास्तन्वः स्वास्तनूरंहोयवोऽहसा वियोजिका वि तन्वते । विस्तारयन्ति । नवजातः सोऽग्निः संवतः
 संगतान् शत्रून् तुतुर्यात् । तरतु । किंचाभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां परि वर्जयित्वा स्युः । तिष्ठियुः ।
 कथमिव । मृगाः क्रुद्धं सिंहं न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च ।
 वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥
 माताऽइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनंजनं । धायसे । चक्षसे । च ।
 वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुऽरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानो यद्यस्त्वं मातेव जननीव जनं जनं सर्वं जनं भरसे विभर्षि । किंच धायसे
 धारणाय चक्षसे दर्शणाय च सर्वैः प्रार्थ्यसे । यद्यदा दधानो धार्यमाणो भवसि तदा वयो वयः सर्वमन्नं
 जरसे । जरयसि । अपि च विषुरूपो नानारूपः सन् त्वनात्मना परि जिगासि । सर्वभूतानि पारंगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसस्पातन्तमुरुं दीर्घं धरुणं देव रायः ।
 पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नचिमस्यः ॥ ५ ॥
 वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तं । उरुं । दीर्घं । धरुणं । देव । रायः ।
 पदं । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अचिं । अस्पृरित्यस्यः ॥ ५ ॥

हे देव योतमानाग्नि उरुं पृथुं दीर्घं कामानां दोग्धारं रायो धनस्य धरुणं धारकं वाजो हविर्लक्षणमन्नं
 ते त्वदीयस्य श्वसो बलस्यान्तं समाग्निं संपूर्तिं नु अथ पातु । रक्षतु । तायुर्न तस्करो यथा गुहा गुहायां पदं
 द्रव्यं दधानो धारयन् रक्षति तद्वत् महो महति राये धनाय धनलामार्थं चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् अचि-
 मस्यः । अचिमृषिमप्रीणयः ॥ स्युः प्रीणनपारणयोरिति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

बृहद्वय इति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषे । अंत्वा पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चाशुक्रांतं । बृहत्पूरुः पंक्त्यंतं हीति ॥ प्रातरनुवाक आपये कृतावानुष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वंत्यामुदरेत् । तथा च सूचितं । बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उदरेदुत्तमासुत्तमां चादितस्त्रयाणां । आ० ४. १३. इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायामग्रे । यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्चं । देवाय । अग्रये । यं । मित्रं । न । प्रशस्तिभिः ।

मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यच्चे भानवे दीप्तिमतेऽग्रे बृहद्वयो हवीरूपमन्नं दीयते हि । अतस्त्वमपि देवाय द्योतमानायाग्रे वयोऽर्चं । प्रयच्छ । मर्तासो मनुष्या यमग्निं मित्रं न सखायमिव प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरो दधिरे पुरस्कर्वन्ति ॥

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः । वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारं मृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युभिः । जनानां । होता । दक्षस्य । बाह्वोः । वि । हव्यं । अग्निः । आनुषक् ।

भगः । न । वारं । मृण्वति ॥ २ ॥

योऽग्निर्हव्यं हविर्देवेष्णानुषक् देवेष्णुषक्तं करोति बाह्वोर्भुजयोर्दक्षस्य बलस्य द्युभिर्व्युतिमिषुक्तः सोऽग्निर्जनानां यजमानानां होता देवानामाह्वाता भवति । भगो न सूर्य इव वारं वरणीयं धनं व्युत्पत्ति । विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सं । अये । शुष्मं । आऽदधुः ॥ ३ ॥

मघोनो मघवतो धनवतो वृद्धशोचिषः । वृद्धानि शोचीषि तेजांसि यस्यासां वृद्धशोचिः । तस्मैवविधस्याग्नेः स्तोमे स्तोत्रे सख्ये च स्याम । तुविष्वणि वृद्धशब्देऽयं स्वामिनि यस्मिन्नग्ने विश्वा ॥ सुपां मुलुगिति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः शुष्मं बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च समादधुः सम्यगादधति ॥

अधा ह्यग्र एषां सुवीर्यस्य मंहना । तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्रे । एषां । सुवीर्यस्य । मंहना । तं । इत् । यहं । न । रोदसी इति ।

परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने अध अथैषामस्माकं यजमानानां सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य मंहना मंहनाथै दानाय भव ॥ मंहतिदानकर्मा ॥ रोदसी बावापृथिव्या यहं न महांतं सूर्यमिव श्रवः सर्वैः श्रवणीयं तमित्तमपिमेव परि बभूवतुः । परिगृह्णीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्रे गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्ये । अग्ने । गृणानः । आ । भ॒र ।

ये । व॒यं । ये । च । सूर॒यः । स्व॒स्ति । धाम॑हे । स॒चा । उ॒त । ए॒धि । पृ॒त॒ऽसु । नः । वृ॒धे ॥ ५ ॥

हे अग्ने गृणानः स्तूयमानः सन् नु क्षिप्रमेहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं धनमाभर । संपादय । ये वयं यजमाना ये च सूरयः स्तोतारः सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं स्वस्ति स्तोत्रं धामहे । कर्मः । उतापि च पृत्सु पृतनासु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ८ ॥

आ यज्ञैरिति पंचर्चं तृतीयं मुक्तमात्रेयस्य पुरोराषमामेयं । अंत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्ठुभः । आ यज्ञैरित्यनुक्रमणिका ॥ अंत्यावर्जं प्रातरनुवाकाद्यनशस्त्रयोर्वृहद्वय इत्यादिदशमुक्तमध्यं विनियोग उक्तः ॥

आ य॒ज्ञैर्दे॒व॒ म॒र्त्ये॒ इ॒त्या॒ त॒व्या॑स॒मू॒तये॑ । अ॒ग्निं॒ कृ॒ते॒ स्व॒ध्व॒रे॒ पू॒रु॒री॒ळी॒ता॒व॒से ॥ १ ॥

आ । य॒ज्ञैः । दे॒व । म॒र्त्येः । इ॒त्या । त॒व्या॑सं । उ॒तये॑ । अ॒ग्निं । कृ॒ते । सु॒ऽअ॒ध्व॒रे । पू॒रुः । ई॒ळी॒त । अ॒व॒से ॥ १ ॥

हे देव मर्त्यो मनुष्य ऋत्विगित्येत्यं तव्यासं स्वतेजोभिः प्रवृद्धमग्निमुतये तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैरा ह्वयति । किंच पूरुर्मनुष्यः स्तोता कृते स्वध्वरे शोभने कर्ता तमग्निमवसे रक्षणायेळीत । स्तौति ॥

अस्य॒ हि स्व॒यं॒शस्तर॑ आ॒सा वि॒ध॒र्म॒न्म॒न्य॒से ।

तं नाकं॑ चि॒त्र॒शो॒चिषं॑ म॒द्रं प॒रो म॒नी॒षया॑ ॥ २ ॥

अस्य॑ । हि । स्व॒यं॒शः॒ऽतरः॑ । आ॒सा । वि॒ऽध॒र्म॒न । म॒न्य॒से ।

तं । नाकं॑ । चि॒त्र॒ऽशो॒चिषं॑ । म॒द्रं । प॒रः । म॒नी॒षया॑ ॥ २ ॥

हे विधर्मन । विशिष्टो धर्मो यस्यासी विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनं । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशस्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन प्रसिद्धमस्यामुं ह्यग्निमासास्तेन वाचा मन्यसे । स्तौषि । किंविशिष्टमग्निं । नाकं मुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मद्रं सुखं परः परस्तात्स्थितं ॥

अस्य॒ वासा॑ उ॒ अ॒र्चिषा॑ य॒ आयु॑क्त॒ तु॒जा गि॒रा ।

दि॒वो न॑ यस्य॒ रेत॑सा बृ॒ह॒च्छी॒चै॒त्य॒र्चयः॑ ॥ ३ ॥

अस्य॑ । वै । अ॒सौ । उ॒ इति॑ । अ॒र्चिषा॑ । यः । अ॒यु॑क्त॒ तु॒जा । गि॒रा ।

दि॒वः । न । यस्य॑ । रेत॑सा । बृ॒हत् । शो॒चै॒ति । अ॒र्चयः॑ ॥ ३ ॥

योऽपिस्तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा सुत्यायुक्तं संबद्धो भवति दिवो न द्योतमानस्यादित्यस्यैव यस्यापि रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्वाप्तं यस्यापि बृहद्बृहतोऽर्चयो दीप्यः शोचति प्रकाशति अस्य वै खल्वपि रर्चिषा प्रभयासावादित्योऽर्चिष्मान्भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य॒ क्रत्वा॑ वि॒चेत॑सो द॒स्मस्य॑ वसु॒ रथ॑ आ ।

अ॒था वि॒श्वा॒सु ह॒व्योऽग्नि॑र्वि॒क्षु प्र॑ श॒स्य॒ते ॥ ४ ॥

अस्य॑ । क्रत्वा॑ । वि॒ऽचे॒त॒सः । द॒स्मस्य॑ । वसु॑ । रथे॑ । आ ।

अ॒ध । वि॒श्वा॒सु । ह॒व्यः । अ॒ग्निः । वि॒क्षु । प्र । श॒स्य॒ते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतय ऋत्विजोऽस्य दक्षस्य दर्शनीयस्यास्यायेः कृत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथ आ दधति । हव्यो यज्ञार्थमाहुताव्यः सोऽग्निरथ अथ उत्पत्त्यनंतरमेव विश्वासु सर्वासु विशु प्रजासु प्र शस्यते । स्तूयते ॥

नू न इद्धि वार्यमासा संचंत सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । इत् । हि । वार्ये । आसा । संचंत । सूरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत्त । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्यभ्यं वार्यं वरणीयं धनं नु चिप्रं यच्छ । इद्धीति पूरणी । यतः सूरयः स्रोतारस्त्वन्तः सक्ताशादासास्त्रेण स्तोत्रेण संचंत धनं लभते । किंच हे ऊर्जो नपादन्नस्य न पातयितव्यं लस्य पुत्र वा अभिष्टये ऽभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । पाहि । अस्मानापश्यो रच । स्वस्तये जेमाय पश्चादिलक्षणस्य धनस्य जेमार्थं शग्धि । त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमा ॥ शक्नो भवेति वा । हे अग्ने उतापि च पृत्सु पृतनासु नो वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ९ ॥

प्रातरग्निरिति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्रातर्मृक्तवाहा द्वित इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । पंक्तयंतं हीति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पंचमी पंक्तिः । पंक्तयंतपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत् । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

पुरुप्रियो बह्वप्रियो विशो यजमाने धनस्य निवेशकोऽतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा । नि० ४. ५. इति ॥ एवंविधोऽग्निः प्रातः स्तवेत् । स्तूयते । अमर्त्योऽमरणधर्मा योऽग्निर्मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हव्यानि हवींषि रण्यति कामयते ॥

द्विताय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना । इंदुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना । इंदुं । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता ।

चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने द्विताय द्वितपुत्राय मृक्तवाहसे । मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्य स्वस्यात्मीयस्य दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनायै दानाय भव । हे अमर्त्य नित्याग्ने यतः कारणात्तं तुभ्यं स मृक्तवाहा आनुषक् सर्वदानुपक्रमिंदुं सोमं धत्ते धारयति स्तोता चित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोना । अरिष्टो येषां रथो व्यंशदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तं । वः । दीर्घायुऽशोचिषं । गिरा । हुवे । मघोना । अरिष्टः । येषां । रथः । वि ।

अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने दीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं तं वः । पूजायां बद्धवचनं । त्वां मघोनां धनिनां कृते गिरा स्तोत्रेण जुवे । आह्वयामि । हे अश्वदावन्नश्वानां दातव्येषां धनिनां रथो युद्धेष्वरिष्टः शत्रुभिरहिंसितो वीर्यते विगच्छतु ॥

चि॒त्रा वा॒ येषु॑ दी॒धिति॑रा॒सन्नु॒कथा॑ पा॒न्ति॒ ये ।

स्ती॒र्णं ब॒र्हिः स्व॒र्णरे॒ अवा॑सि दधिरे॒ परि॒ ॥ ४ ॥

चि॒त्रा । वा॒ । येषु॑ । दी॒धितिः॑ । आ॒सन् । उ॒कथा॑ । पा॒न्ति॒ । ये ।

स्ती॒र्णं । ब॒र्हिः । स्वः॑ऽनरे । अवा॑सि । द॒धिरे॒ । परि॒ ॥ ४ ॥

येष्वुत्विषु चित्रा नानाविधा दीधितिर्यज्ञविषया क्रिया भवति । ये आसन्नास्य उक्त्योक्त्यानि स्तोत्राणि पांति रक्षन्ति तैर्ऋत्विभिः स्तीर्णं स्तीर्णस्य बर्हिर्बर्हिषः पर्युपरि अवांस्यन्नानि हवींषि स्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन्दधिरे । निधीयते ॥

ये मे॒ पंचा॒शतं॑ द॒दुर॒श्वा॒नां स॒धस्तु॑ति ।

द्यु॒मद॑मे॒ महि॑ अ॒वो बृ॒हत्कृ॑धि म॒घोनां॑ नृ॒वद॑मृत नृ॒णां ॥ ५ ॥

ये । मे॒ । पंचा॒शतं॑ । द॒दुः । अ॒श्वा॒नां । स॒धऽस्तु॑ति ।

द्यु॒ऽमत् । अ॒मे॒ । महि॑ । अ॒वः । बृ॒हत् । कृ॑धि । म॒घोनां॑ । नृ॒ऽवत् । अ॒मृत॑ । नृ॒णां ॥ ५ ॥

ये मघवानो दातारो मे मह्यं सधस्तुतिं सुत्या सहितं त्वत्स्तोत्रसमन्तरमश्वानां पंचाशतं ददुः हे अमृतापि त्वं तेषां मघोनां नृणां द्युमत् दीप्तिमन्महि महद्बृहत्परिवृढं नृवत्परिचारकमनुययुक्तं अवोऽन्नं कृधि । कुरु । देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

अभ्यवस्था इति पंचर्वं पंचमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अभ्यवस्था वज्रिर्गायत्र्यावनुष्टुभी विराडूपेति । आत्रेयो वज्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभी पंचमी विराडूपा एकादशिनस्तयोऽष्टकश्च विराडूपेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अ॒भ्य॒व॒स्थाः प्र॒ जा॒यन्ते॑ प्र॒ व॒त्रेर्व॒त्रिश्चि॑केत । उ॒प॒स्थे॑ मा॒तुर्वि॑ च॒ष्टे ॥ १ ॥

अ॒भि॒ । अ॒व॒ऽस्थाः॑ । प्र॒ । जा॒यन्ते॑ । प्र॒ । व॒त्रेः । व॒त्रिः । चि॒केत॑ । उ॒प॒स्थे॑ । मा॒तुः । वि॒ । च॒ष्टे ॥ १ ॥

वज्रेर्ऋषेरभ्युत्तरोत्तरमवस्था अशोभना दशाः प्र जायन्ते । तादृशीर्वत्रिर्हविषां संभक्ता सोऽग्निः प्र चिकेत । प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निर्मातुः पृथिव्या उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थं जातं वि चष्टे पश्यति ॥

जु॒हुरे॑ वि चि॒तय॑न्तोऽनि॒मिषं॑ नृ॒म्णं॑ पा॒न्ति॒ । आ॒ दृ॒ह्नां॑ पु॒रं वि॒विष्नुः॑ ॥ २ ॥

जु॒हुरे॑ । वि । चि॒तय॑न्तः । अ॒नि॒ऽमिषं॑ । नृ॒म्णं॑ । पा॒न्ति॒ । आ॒ । दृ॒ह्नां॑ । पु॒रं । वि॒विष्नुः॑ ॥ २ ॥

ये वि चितयन्तस्तव प्रभावं जानन्तो जनास्त्वानिमिषं सर्वदा जुहुरे यज्ञार्थं त्वामाहुयन्ति आह्वय च नृम्णं तव वस्त्रं हविर्भिः स्तोत्रैश्च पांति रक्षन्ति ते दृह्नां शत्रुभिः साधयितुमशक्यां पुरं पुरीमा विविष्नुः । प्रविशन्ति । शतं पूर्वभिरायसीभिर्नि पाहि । ऋग्वे० ७. ३. ७. इति निगमः ॥

आ श्वेयेस्य जंतवो ह्युमर्धत कृष्टयः ।

निष्कयीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥३॥

आ । श्वेयेस्य । जंतवः । ह्युऽमत् । वर्धत । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३॥

जायंत इति जंतवः । कृष्टयो मनुष्या ऋत्विजो मध्वा न मधुनेव एनैनया स्नुता । यद्वा नकारश्चार्थः । मधुना च श्वेयेस्य । श्वित्रमंतरिक्षं । तत्र भवस्य वैद्युतस्यापिर्द्युमहीप्तिमद्वलमा वर्धत । अभिवर्धयति । किंविधाः कृष्टयः । निष्कग्रीवो निष्केण सुवर्णेनालंकृतग्रीवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ बृहदुक्थो बृहत्स्त्वोत्रा वाजयुरन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा । घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥४॥

प्रियं । दुग्धं । न । काम्यं । अजामि । जाम्योः । सचा । घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः ।

शश्वतः । दभः ॥४॥

जाम्योर्द्यावापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽपिर्दुग्धं न पय इव काम्यं कमनीयमजामि दोषरहितं प्रियमस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । घर्मो न प्रवर्ग्य इव वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाग्नौ पयसामित्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः शश्वतः शश्वतो नित्यो दभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्तो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेऽस्याः ॥५॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सं । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुऽसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्याः ॥५॥

हे रश्मे रश्मिमन्त्रये क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेण मरुता च सं वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं नोऽस्माकमा भुवः । अभिमुखो भव । वक्षणेऽस्या वक्षणे वर्द्धा स्थिता वक्ष्यः । हविर्वहंतीति वक्ष्यो ज्वालाः । सुसंशिताः सुतीक्ष्णा धृषजः शत्रूणां धर्पिकास्ता ज्वाला अस्य यजमानस्य मम न तिग्मा न तीक्ष्णाः सन् । संतु ॥ अस्तेर्लेटि रूपं ॥ ॥११॥

यममे इति चतुर्ध्वं पष्ठं सूक्तमचीणां प्रयस्वतामार्षमापेयं । अंथा पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । यममे चतुष्कं प्रयस्वतः पंत्यंतं हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ अत्रैश्चतुर्वीराख्येऽहीनि द्वितीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । यममे वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यं । अ० १०. २. इति ॥

यममे वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिं । तं नो गीर्भिः अवाय्यं देवचा पनया युजं ॥१॥

यं । अमे । वाजऽसातम । त्वं । चित् । मन्यसे । रयिं । तं । नः । गीऽभिः । अवाय्यं ।

देवऽचा । पनय । युजं ॥१॥

हे अमे हे वाजसातमात्यंतमन्नद त्वं यं रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं मन्यसे बुध्यसे । चिदिति पादपूरणः । अवाय्यं अवणीयं शस्त्रं गीर्भिः स्तुतिभिर्युजं युक्तं नोऽस्मादीयं हविर्लेखणं धनं तं देवचा देवेषु पनय । प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयंति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः । अप द्वेषो अप हूरोऽन्यव्रतस्य सश्चिरे ॥ २ ॥
ये । अग्ने । न । ईरयंति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः । अप । द्वेषः । अप । हूरः ।
अन्यऽव्रतस्य । सश्चिरे ॥ २ ॥

हे अग्ने ये जना वृद्धाः पञ्चादिलक्षणीर्धनैः समृद्धाः संतप्ते तुभ्यं नेरयंति हवींषि न प्रयच्छंति त उग्रस्या-
धिकेन शर्वसो बलेनावेन वाप नीताः । बलान्नह्रीना भवंतीत्यर्थः । किंचान्यव्रतस्यान्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म
यस्य तस्यामुरस्य द्वेषस्त्वत्संबन्धिनं विरोधं हूरोऽतिहिंसां चाप सश्चिरे । आत्मानं प्रापयंति ॥

हीतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनं । यज्ञेषु पूर्वं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥
हीतारं । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनं । यज्ञेषु । पूर्वं । गिरा । प्रयस्वन्तः ।
हवामहे ॥ ३ ॥

हे अग्ने प्रयस्वन्तोऽन्नवन्त एतन्नामका वयं दक्षस्य बलस्य साधनं साधकं साधयितारं त्वां हीतारं देवाना-
माह्वातारं वृणीमहे । किंच यज्ञेषु पूर्वं मुख्यं त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा हवामहे । सुमः ॥

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरैः ।
स्याम । सधऽमादः ॥ ४ ॥

हे सहसावन् बलवन्ने दिवे दिवेऽन्वहं वयं ते तवोतये रक्षणाय यथा स्याम तथेत्येत्यं कुरु । हे सुक्रतो
राये धनाय ऋताय यज्ञाय च यथा स्याम तथा कुरु । किंच वयं गोभिः सधमादः सह माबन्तः स्याम ।
वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सह माबन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

मनुष्वत्वेति चतुर्लक्षं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य ससस्यार्थः । मनुष्वत्स इत्यनुक्रमणिका । पंक्तयन्तं हेति पूर्वोक्त-
त्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पंक्तयन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अप्रिदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयोरुक्तौ
विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वद्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥
मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सं । इधीमहि । अग्ने । मनुष्वत् । अंगिरः ।
देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मनुष्वन्नुरिव नि धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ नभोऽगिरोमनुषां वक्षुपसंख्यान-
मिति भसंज्ञायां क्त्वाभावः ॥ मनुष्वन्नुरिव त्वा समिधीमहि । समिन्निः संदीपयामः । हे अगिरोऽगारा-
त्तकापे देवयते देवकामाय यजमानाय मनुष्वन्नवे मनोरपत्याय देवान् यज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे । सुचस्त्वा यंत्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥
त्वं । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे । सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् ।
सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हे अग्नि त्वं मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् इध्यसे । दीप्यसे । क्षुचो हविर्भिः संपूर्णा
आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा त्वा त्वां यंति । प्राप्नुवन्ति । हे सुजात हे सर्पिरासुते घृतयुक्तास्तेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत । सपर्यंतस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वां । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दूतं । अक्रत । सपर्यंतः । त्वा । कवे । यज्ञेषु ।
देवं । ईळते ॥ ३ ॥

सजोषसः सह प्रीयमाणा विश्वे सर्वे देवासो देवास्त्वां दूतमक्रत । अकुर्वन् । अतः कारणात् हे कवे क्रांत-
दर्शिन देवं द्योतमानं त्वा त्वां सपर्यंतः परिचरंतो यजमाना यज्ञेष्वीळते । देवानाद्वातुं याचन्ते ॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं । वः । देवयज्यया । अग्निं । ईळीत । मर्त्यः ।

संसिद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिं । आ । असदः । ससस्य । योनिं ।
आ । असदः ॥ ४ ॥

मर्त्यो मनुष्यो देवं द्योतमानमग्निमयस्यं वस्त्वां देवयज्यया देवयज्यायै देवयागार्थमीळीत । सोतुमर्हति ।
हे शुक्र शोचिष्मन् समिद्धो हविर्भिः प्रवृद्धः सन् दीदिहि । दीप्यस्व । ऋतस्य सत्यभूतस्य ससस्य ऋषेर्मम योनिं
योनिकारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानमासदः । देवतारूपेणासीद । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनं ॥ १३ ॥

प्र विश्वसामन्निति चतुर्ध्वचमष्टमं सूक्तं । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थो पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अग्निदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र विश्वसामन्विश्वसामेति ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोः ॥

प्र विश्वसामन्नचिदर्चो पावकशोचिषे । यो अध्वरेष्वीड्यो होता मंद्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वसामन् । अचिः । अवत् । अर्चं । पावकशोचिषे । यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता ।
मंद्रतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वमचिदचिरि पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अप्रये प्रार्चं ।
प्रगाय । योऽग्निरध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः क्षुत्सो होता देवानामाह्वाता विशि जने मंद्रतमः क्षुत्सुतमः ॥

न्यग्रिं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजं । प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निं । जातवेदसं । दधात । देवं । ऋत्विजं । प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् ।
अद्य । देवव्यचः । तमः ॥ २ ॥

हे यजमाना जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानमृत्विजमृत्युघटारमणिं नि दधात । निधत्त ।
किंच देवव्यचस्तमो देवानामागतमो यज्ञो यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविरानुषक् अनुषक्तं यथा भवति
तथावास्त्रिहनि तमणिं प्रेतु । गच्छतु ॥

चिकित्विर्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये । वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्तमनसं । त्वा । देवं । मर्तासः । ऊतये । वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः ।
अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अपि चिकित्सिन्मनसं । चिकित्सिज्जानन्नमो यस्यासौ चिकित्सिन्मनाः । तं देवं त्वा त्वामियानास उपगच्छन्तो मर्तासो मनुष्या वयमूतये रक्षणार्थं वरेण्यस्य संभजनीयस्य ते तवावसोऽवसे तर्पणायामन्नहि । सुमः ॥

अग्ने चिकिद्ध्यस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धेत्यचयो गीर्भिः शुभंत्यचयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्ध्यि । अस्य । नः । इदं । वचः । सहस्य ।

तं त्वा । सुशिप्र । दंपते । स्तोमैः । वर्धति । अचयः । गीः । ऽभिः । शुभंति । अचयः ॥ ४ ॥

हे अपि हे सहस्य सहसो बलस्य पुत्र नोऽस्मदीयमखेदं परिचरणमिदं वचः स्तोत्रं चिकिद्ध्यि । जानीहि । हे सुशिप्र । शोभने शिप्रे हम् नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनं । सुशिप्र सुहनो दंपते गृहपते तं त्वामचयोऽचिपुत्राः स्तोमैः स्तोत्रैर्वर्धन्ति । वर्धयन्ति । अचयो गीर्भिः शुभन्ति । अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

अपि सहंतमिति चतुर्थं च नवमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अपि बुध्नो विश्वचर्षणिरिति । बुध्न ऋषिः । चतुर्थी पंक्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अपिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्वयोर्देशसूक्तांतःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहंतमा भर बुध्नस्य प्रासहा रयिं । विश्वा यश्चर्षणीरभ्याऽसा वाजेषु सासहन्त ॥ १ ॥

अग्ने । सहंतं । आ । भर । बुध्नस्य । प्रऽसहा । रयिं । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आसा । वाजेषु । सासहन्त ॥ १ ॥

हे अपि प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन सहंतं शत्रून् अभिवन्तं रयिं पुत्रं बुध्नस्य बुध्न्याय मम ऋषय आ भर । आहर ॥ चतुर्थ्यं षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । यः पुत्र आसाखेन स्तोत्रेण युक्तः सन् वाजेषु युद्धेष्वभि अभिमुख्येन गतान् विश्वाः सर्वान् चर्षणीर्भनुष्यान् शत्रून् सासहन् अभिवन्ति ॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर । त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमंतः ॥ २ ॥

तं । अग्ने । पृतनाऽसहं । रयिं । सहस्वः । आ । भर । त्वं । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता ।

वाजस्य । गोऽमंतः ॥ २ ॥

हे अपि सहस्वो बलवन् पृतनासहं पृतनाः सेना अभिवितारं रयिं पुत्रं त्वमा भर । आहर । त्वं हि सत्यः सत्यभूतोऽद्भुतो महान् गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्तस्य दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनांसो वृक्तबर्हिषः । होतारं सद्यसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनांसः । वृक्तऽबर्हिषः । होतारं । सद्यऽसु । प्रियं ।

व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

हे अपि सजोषसः सह प्रीयमाणा वृक्तबर्हिषो जूनबर्हिषो विश्वे सर्वे जनांसो जना ऋत्विजः सद्यसु यज्ञगृहेषु होतारं देवानामाह्वितारं प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं त्वा त्वां पुरु पुरुणि बह्वनि वार्या वरणीयानि धनानि व्यन्ति । याचन्ते ॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमांति सहो दधे ।

अग्र एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽर्चर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने स लोकेषु प्रसिद्धो विश्वचर्षणिर्ऋषिरभिमाति शत्रूणां हिंसकं सहो बलं दधे । धारयतु । हि ष्येति पूरणी । हे शुक्र शोचिष्मन् त्वं नोऽस्मदीयेषु क्षयेषु गुहेषु रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व । हे पावक पापानां शोधकायै त्वं युमहीप्सियुक्तं यशोयुक्तं च दीदिहि । दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अग्ने त्वं न इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तं । अचानुकमणिका । अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बंधुः सुबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्चा द्वैपदमिति । विंशतिका द्विपदा विराज इत्युक्तत्वात् । अपिदेवता ॥ महापितृयज्ञ आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूचितं । अग्निमभिसमारयति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपंतः । आ० २. १९. । इति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने त्वमिति द्वे तं त्वा शोचिष्ठेत्येका । एवं मिलितो द्वैपदस्मृचः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं । अग्ने त्वं नो अंतमोऽग्ने भव सुषमिधा । आ० ८. २. । इति ॥

अग्ने त्वं नो अंतम उत चाता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्च वा अच्छा नस्ति द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १॥२॥

अग्ने । त्वं । नः । अंतमः । उत । चाता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्च वा । अच्छ । नस्ति । द्युमत्तमं । रयिं । दाः ॥ १॥२॥

हे अग्ने वरूथ्यो वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यैः परिधिभिर्वृतस्त्वं नोऽस्माकमंतमोऽतिकतमो भव । उतापि च चाता रत्नकः शिवः सुखकरश्च भव । वसुवासकोऽग्निः सर्वेषामयणीर्वसुश्च वा व्याप्तान्नस्त्वमच्छाभिमुख्येन नक्षि । अस्मान्वाप्नुहि । द्युमत्तममतिशयेन दीप्तिमंतं रयिं पश्चादिलक्षणं धनं दाः । अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि शुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३॥४॥

सः । नः । बोधि । शुधि । हव । उरुष्य । नः । अघऽयतः । समस्मात् ।

तं । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनं । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३॥४॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् बोधि । बुध्यस्व । हवमस्मदीयमाह्वानं शुधि । शृणु । अघायतोऽघमिच्छतः समस्मात्सर्वस्माज्जनान्नोऽस्मानुरुष्य । रत्न । हे शोचिष्ठातिशोचिष्मन् दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने तं त्वां सुम्नाय सुखाय । सुखमिति सुखनाम । तदर्थं सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यस्तदर्थं च नूनमीमहे । याचामहे ॥ १६ ॥

अच्छा वो अग्निमिति नवचर्मेकादशं सूक्तं । अचानुकमणिका । अच्छा वो नव वसूयश्च आनुष्टुभमिति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयापिदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोक्तो विनिर्योगः ॥ प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वेत्युक्तेऽच्छा वो अग्निमवस इत्युचमनुब्रूयात् । तथा च सूचितं । अच्छा वो अग्निमवस इत्युचमन्वाह । आ० ५. ७. । इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासंत्पुत्र ऋषूणामृतावां पर्षति द्विषः ॥ १॥

अच्छ । वः । अग्निं । अवसे । देवं । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासंत् । पुत्रः । ऋषूणां । ऋतऽवां । पर्षति । द्विषः ॥ १॥

हे वसूयवो वो यूयं देवमग्निमवसे रक्षणायाक्का गासि । अभिप्रगायत । वसुरपिहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता सोऽपिर्नोऽस्माभ्यं रासत् । कामान्ददातु । ऋषूणामृषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मथनेन जनितत्वात्पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽपिर्द्विषोऽस्माकं शत्रून्पर्वति । पारयतु ॥

स हि सत्यो यं पूर्वं चिद्देवासंश्चिद्यमीधिरे । होतारं मद्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुं ॥२॥
सः । हि । सत्यः । यं । पूर्वं । चित् । देवासः । चित् । यं । ईधिरे । होतारं । मद्रजिह्वं । इत् ।
सुदीतिभिः । विभावसुं ॥२॥

पूर्वं चित्पूर्वं महर्षयो होतारं देवानामाह्वतारं मद्रजिह्वं । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तं । यद्वा मोदनजिह्वं । तथाह यास्कः । मद्रजिह्वं मदनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा । नि० ६. २३. । इति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यमग्निमीधिरे समधत देवासश्चिद्देवा अपि यमग्निमीधिरे समधत स ह्यग्निः सत्यो भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इदिति पुराणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या । अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥३॥
सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या । अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः ।
वरेण्य ॥३॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान वरेण्य वरणीय हे अग्ने स त्वं वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठयातिशयेन प्रशस्तेन नो धीती धीत्यासदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या च । सुमतिरिति शस्त्वमुच्यते । शस्तेण च प्रीतः सन् रायो धनानि नोऽस्माभ्यं दीदिहि । देहि ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मतेष्वविशन् । अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥४॥
अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मतेषु । आविशन् । अग्निः । नः । हव्यवाहनः ।
अग्निं । धीभिः । सपर्यत ॥४॥

योऽपिर्देवेषु देवानां मध्ये राजति देवतारूपेण प्रकाशते । योऽग्निर्मतेषु मनुष्येष्वविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । योऽपिर्नोऽस्माकं हव्यवाहनो भवति असदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति हे यजमानास्तमग्निं धीभिः स्तुतिभिः सपर्यत । परिचरत ॥

पुत्रकामेय्यामपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । अपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये । आ० २. १०. । इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमं । अतूतं आवयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥५॥
अग्निः । तुविश्रवः । उत्तमं । तुविब्रह्माणं । उत्तमं । अतूतं । आवयत्पतिं । पुत्रं ।
ददाति । दाशुषे ॥५॥

अपिस्तुविश्रवस्तममतिशयेन बृहन्नं तुविब्रह्माणं बृहत्सोत्रमुत्तममुत्कृष्टमतूतं शत्रुभिरहिंसितं आवयत्पतिं । आवयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितृन्पितृनिति स्वकर्मणा पितृणां प्रख्यापक इति आवयत्पतिः । तथाविधं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति । ददातु ॥ १७ ॥

अग्निर्देदाति सत्यंति सासाह यो युधा नृभिः । अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितं ॥ ६ ॥
अग्निः । ददाति । सत्पति । सासाह । यः । युधा । नृभिः । अग्निः । अत्यं । रघुः स्यदं ।
जेतारं । अपराजितं ॥ ६ ॥

यः पुत्रो युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रून्भिमवति सत्यंति सतां पालयितारं तथाविधं पुत्र-
मग्निर्देदाति । अस्मभ्यं ददातु । किंचापि रघुष्यदं । रघुर्लघुः स्वदो जवो यस्य तं । जेतारं शत्रूणामपराजितं
शत्रुभिरत्यं । अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पीप्लवामिष्टौ यद्वाहिष्ठमिति स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । यद्वाहिष्ठं तदपय इति संयाज्ये
। आ० १०. ६. इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥
यत् । वाहिष्ठं । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो । महिषीऽइव ।
त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वाहिष्ठं वोढृतमं यत्स्तोत्रं तदपये क्रियते । अतो हे विभावसो प्रभाधनापि बृहद्वृद्धं धनं वार्चं । अस्मभ्यं
प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेचायामाह । यतस्त्वत्तः सकाशात्तद्विषी महती रयिर्धनमुदीरते
उन्नच्छति । वाजा अज्ञानि च त्वत्त्वत्त उदीरते उन्नच्छति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमंतो अर्चयो गार्वेवोच्यते बृहत् ।
उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तं त्मना दिवः ॥ ८ ॥
तव । द्युऽमंतः । अर्चयः । गार्वाऽइव । उच्यते । बृहत् ।
उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तवार्चयो रश्मयो द्युमंतो दीप्तिमंतो भवति । बृहन्नहान् त्वं गार्वेवामिषवयावेवोच्यते । सूर्यसे ।
उतो अपि च त्मनात्माना दिवो व्योतमानस्य ते तव स्वानः शब्दस्तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिवार्तं । उन्नच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववंदिम । स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥
एव । अग्निं । वसुऽयवः । सहसानं । ववंदिम । सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षन्त ।
नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

वसूयवो वसुकामा वयं सहसानमस्माकं बलमिवाचरंतमग्निमेवमुक्तप्रकारेण ववंदिम । सुमः । सुक्रतुः
शोभनकर्मा सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून्ति पर्षन्त । अतिपारयतु । कथमिव । नावा साधनेन
सिंधुमिव ॥ ॥ १८ ॥

अग्ने पावकेति नवर्चं द्वादशं सूक्तं । वसूयव ऋषयः । गायत्री छंदः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्ने
गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ गायत्रे छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूचितं च । अग्ने पावक दूतं व
इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषोऽग्ने पावकेष्वेवा याज्या । सूचितं
च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मंद्रया देव जिह्या । आ देवान्वंस्ति यस्ति च ॥ १ ॥
अग्ने । पावक । रोचिषा । मंद्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वंस्ति । यस्ति । च ॥ १ ॥

हे पावक शोधक रोचिषा स्वदीप्त्या मंद्रया देवानां मादयिष्या जिह्वा च हे देव द्योतमानापि देवानां वसि । यक्षार्थमावह । यक्षि च । तान्यज ॥

तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चिचभानो स्वर्दृशं । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तं । त्वा । घृतस्त्रो इति घृतऽस्त्रो । ईमहे । चिचभानो इति चिचऽभानो । स्वऽदृशं । देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे घृतस्त्रो घृतस्य प्रेरक । यद्वा । घृतेन जनित । हे चिचभानो । चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासी चित्रभानुः । तस्य संबोधनं । स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवानां वह ॥

वीतिहोचं त्वा कवे द्युमंतं समिधीमहि । अग्ने बृहंतं मध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिऽहोचं । त्वा । कवे । द्युऽमंतं । सं । इधीमहि । अग्ने । बृहंतं । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे कवे क्रांतदर्शने वीतिहोचं क्रांतयज्ञं द्युमंतं दीप्तिमंतं बृहंतं मह्यंतं त्वा त्वामध्वरे यज्ञे समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारं । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवेभिर्देवैः सह त्वं हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थमा गहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतो होतारं देवानामाह्वतारं त्वा त्वां वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा संत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यं । वह । देवैः । आ । संत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे अग्ने सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलमा वह । प्रापय । किंच देवैः सह बर्हिषि यज्ञ आ संत्सि । आसीदेति ॥ ॥ ५९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

संऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानां । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जेतरपे समिधानो हविर्भिः समिध्यमान उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि । पोषयसि ॥

न्यग्निं जातवेदसं होचवाहं यविष्ठ्यं । दधाता देवमृत्विजं ॥ ७ ॥

नि । अग्निं । जातऽवेदसं । होचऽवाहं । यविष्ठ्यं । दधात । देवं । ऋत्विजं ॥ ७ ॥

हे यजमाना जातवेदसं । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं होचवाहं होचस्य यज्ञस्य वोढारं यविष्ठ्यं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृती यष्टारमग्निं नि दधात । निधत्त ॥

प्र यज्ञ एतानुषगद्या देवव्यचस्तमः । स्तृणीत बर्हिरासदे ॥ ८ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचऽस्तमः । स्तृणीत । बर्हिः । आऽसदे ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनि देवव्यवस्तमो देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्वाप्ततमो यज्ञो यज्ञसाधनं हविरानुषगनुषक्तं यथा भवति तथा प्रेतु । देवान् गच्छतु । हे ऋत्विज आसदेऽपिरासदनार्थं बर्हिः स्तृणीत ॥

एदं मरुतो अश्विना मिचः सीदंतु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥९॥

आ । इदं । मरुतः । अश्विना । मिचः । सीदंतु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥९॥

मरुतो मरुद्गणा अश्विनाश्विनी देवानां भिषजी मिचः सूर्यो वरुणश्च देवास एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बर्हिरा सीदंतु ॥ २० ॥

अनस्वन्ति षड्रुचं त्रयोदशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अनस्वन्ता षट् त्रिवृष्णपीरुक्तस्थी द्वौ त्र्यरुणचसदसू राजानी भारतश्चाश्वमेधोऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वत्विं केचिद्विंशतीति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्त्यरुणः पुरुकुत्सस्य पुत्रस्तसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिसस्त्रिष्टुभश्चतुर्थीत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीद्राप्तिदेवत्या शिष्टाः पंचाभिः ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

अनस्वन्ता सत्पतिर्मांमहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर अरुणश्चिकेत ॥१॥

अनस्वन्ता । सत्पतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।

त्रैवृष्णः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । चिऽअरुणः । चिकेत ॥१॥

अग्नी राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतरमे सत्पतिः सतां साधूनां पालयिता चेतिष्ठो ज्ञातुतमोऽसुरो बलवान्मघोनी मघवा धनवान् ॥ प्रथमार्थे ङसिः ॥ त्रैवृष्ण-स्त्रिवृष्णपुत्रस्त्यरुणस्त्यरुण इत्येतज्ज्ञामा राजर्षिरनस्वन्तानस्वन्तावनसा शकटेन संयुक्ती गावा गावावनद्वाही गवां हिरण्यादीनां दशभिः सहस्रैः सह मे मह्यं ममहे । ददौ ॥ महि दाने ॥ स राजर्षिश्चिकेत । सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ अरुणाय शर्म ॥२॥

यः । मे । शता । च । विंशतिं । च । गोनां । हरी । इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुऽस्तुतः । वृधानः । अग्ने । यच्छ । चिऽअरुणाय । शर्म ॥२॥

यस्त्यरुणः शता च शतानि सुवर्णानां गोनां गवां विंशतिं च युक्ता रथेन युक्ता सुधुरा सुधुरी सुष्टु धुरं वहन्ती हरी अर्था च मे मह्यं ददाति अददात् हे वैश्वानराग्ने सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्स्तुतो ववृधानो हविर्भि-वर्धमानस्त्वं तस्मै त्र्यरुणाय शर्म सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्टाय नवमं चसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि अरुणो गृणाति ॥३॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिं । चकानः । नविष्टाय । नवमं । चसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । चिऽअरुणः । गृणाति ॥३॥

यस्यैव सुविजातस्य बहुपत्यस्य मे पूर्वोर्बद्धीर्गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् युक्तेनाभियुक्तेन मनसाभि
गुणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति तथा मां ब्रवीति एवैवं हे अपे नविष्ठायात्वंतं सुत्याय ते तुभ्यं नवमं नवतमां
मुमतिं स्तुतिं चकानः कामयमानस्त्रसदस्युरपीदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोच्यश्वमेधाय सूरये । ददद्वा सनिं यते ददन्मेधामृतायते ॥४॥

यः । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सूरये । ददत् । ऋचा । सनिं । यते ।
ददत् । मेधां । ऋतुऽयते ॥४॥

यो भिन्नमाणोऽर्थो सूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वाक्सा अश्वमेधाय राजर्षये मे मह्यं देहीति प्रवोचति
प्रब्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिन्न इत्यर्थः । ऋचाभिः स्तोत्रेण सह यत आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा
अग्निनेऽश्वमेधः सनिं धनं ददत् । ददाति । हे अपे ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय मेधां यज्ञविषयां
प्रज्ञां ददत् । देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयंत्युक्षणः । अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव आशिरः ॥५॥

यस्य । मा । परुषाः । शतं । उत्ऽहर्षयन्ति । उक्षणः । अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाः ।
ऽइव । त्रिऽआशिरः ॥५॥

यस्य येनाश्वमेधस्याश्वमेधेन दाना दत्ताः परुषाः कामानां पुरकाः शतमुक्षण उक्षाणो बलीवर्दा मा
माशुद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अपे त उक्षाणस्त्याशिरः । दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिश्चयणसा-
धनभृता येषां ते आशिरः । सोमा इव तव प्रीणनाय भवंतु ॥

इंद्राग्नी शतदाव्यश्वमेधे सुवीर्ये । स्रचं धारयतं बृहद्वि सूर्यमिवाजरं ॥६॥

इंद्राग्नी इति । शतदावि । अश्वमेधे । सुवीर्ये । स्रचं । धारयतं । बृहत् । दिवि ।
सूर्येऽइव । अजरं ॥६॥

हे इंद्राग्नी शतदावि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन्नश्वमेधे राजर्षी सुवीर्यं
शोभनवीर्यसहितं बृहन्नहदजरं जरारहितं स्रचं धनं धारयतं । निधारयतं । कथमिव । दिव्यंतरिक्षे सूर्य-
मिव ॥ ॥२९॥

समिद्धो अग्निरिति षड्रुचं चतुर्दशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । समिद्धो विश्ववारात्रेयो त्रिष्टुब्जगती
त्रिष्टुब्जगत्यायविति । अत्रिगोचोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्यातुतीये त्रिष्टुब्ज-
द्वितीया जगती चतुर्थं नष्टुप् अन्त्ये गायत्री । अग्निर्देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्वेत्यनुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवा ईळाना हविषा घृताची ॥७॥

संऽइहः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्वेत । प्रत्यङ् । उषसं । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥७॥

समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽग्निर्दिवि द्योतमानेऽंतरिक्षे शोचिस्तेजोऽश्वेत । अयति । तथोषसं प्रत्यङ् उपसम-
मिमुखः सन् उर्वियोः विस्तीर्णं वि भाति । विशेषेण भाजते । नमोभिः स्तोत्रैर्देवानिन्द्रादीनीळाना सुवती
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया घृताची घृताच्या सुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वार-
यिष्येतन्नामिका प्राची प्राङ्मुखी सत्येति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिधमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

संऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तं । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वं । सः । धत्ते । द्रविणं । यं । इन्वसि । आतिथ्यं । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने समिधमानः सम्यगिध्यमानस्त्वममृतस्योदकस्य राजसि । ईशिषि । तथा हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशा-
दिहविष्कर्तारं यजमानं स्वस्तयेऽविनाशाय सचसे । सेवसे । किंच यं यजमानमिन्वसि गच्छसि स यजमानो
विश्वं समस्तं द्रविणं पश्यादिलक्षणं धनं धत्ते । धारयति । अपि च हे अग्ने आतिथ्यमतिथिरूपस्य तव योग्यं
हविः पुर इत् तव पुरस्तादेव नि धत्ते च । स्थापयति च ॥

पवित्रेष्वां स्विष्टकृतोऽग्ने शर्धेति याज्या । मृच्यते हि । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये
। आ० २. १२. इति ॥ साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यवाप्यैव स्विष्टकृतो याज्या ।
मूर्चितं च । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये । आ० २. १८. इति ॥

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि संतु ।

सं जास्यत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धं । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि । उत्तमानि । संतु ।

सं । जाः पत्यं । सुऽयमं । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयतां । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं महते प्रभुताय सौभगायास्माकं शोभनधनत्वाय शर्धं । शत्रून् सहस्व । तथा तव संबंधीनि
द्युम्नानि धनानि तेजांसि वा उत्तमान्युत्कृष्टानि संतु । भवन्तु । किंच हे अग्ने सं जास्यत्यं । जा जाया च पतिश्च
जायापती । तयोः कर्म जास्यत्यं । तत्सुयमं सुष्ठु नियमनोपेतं । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । समा कृणुष्व । सम्यक्कृ-
रुष्व । अपि च शत्रूयतां शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानां महांसि तेजांस्यभि तिष्ठ । आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वंदे तव श्रियं । वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

संऽइध्यस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वंदे । तव । श्रियं । वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सं ।

अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे अग्ने समिद्धस्य प्रवृद्धस्य प्रमहसः प्रकृष्टतेजसस्तव संबंधिनीं श्रियं दीप्तिं वंदे । अहं यजमानः स्तौमि ।
वृषभः कामानां वर्षिता त्वं द्युम्नवानसि । धनवान्भवसि । अध्वरेषु यज्ञेषु समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः समिद्धो अग्न आहुतेति हे सामिधेन्यौ । मूर्चितं च । समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे
। आ० १. २. इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यसि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

संऽइध्यः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यसि । सुऽअध्वर । त्वं । हि । हव्यऽवाड । असि ॥ ५ ॥

हे आहुत यजमानैरा समन्तावुत हे स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीप्तस्त्वं देवान्योतमा
नानिन्द्रादीन्यसि । यजस्व । हि यस्मात्कारणात् हे अग्ने त्वं हव्यवाडसि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणा
देवान्यजसेति संबंधः ॥

आ जुहोता दुवस्यतामिं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनं ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अमिं । प्रयति । अध्वरे । वृणीध्वं । हव्यवाहनं ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेऽस्मदीययागे प्रयति प्रवृत्ते सति हव्यवाहनं हविषां वोढारमेतन्नामकमग्निमा जुहोत । आ समंताज्जुहोत । तथा दुवस्यत । परिचरत । वृणीध्वं । संभजध्वं च हव्यवाहनं । हव्यवाहननाम-
कस्यैवाग्नेर्देवतासंबंधो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमास्मात् । तयो वा अग्रयो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पितॄणां सहरचा असुराणां । त एतर्ह्याशंसंते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य
एव देवानां तं वृणीति । ति० सं० २. ५. ८. ६. इति ॥ ॥ २२ ॥

अयमेति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अचानुकमणिका । अयमा पंचोना गौरिवीतिः शाक्य ऐंद्रमुशना
यदौशनसो वा पाद इति । शक्तिगोचोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वाच्चिष्टम् । इंद्रो देवता मंडला-
दिपरिभाषाया निवृत्तत्वात् । उशना यत्सहस्यैरिति पाद औशनस ऐंद्रो वा ॥ आभिर्गविके तृतीयेऽहनि
मरुत्वतीय एतन्निविधानं । सूचितं च । तृतीयस्य अयमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥

अयमा मनुषो देवताता ची रोचना दिव्या धारयंत ।

अर्चति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

ची । अयमा । मनुषः । देवताता । ची । रोचना । दिव्या । धारयंत ।

अर्चति । त्वा । मरुतः । पूतदक्षाः । त्वं । एषां । ऋषिः । इंद्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

मनुषो मनोः संबंधिनि देवताता देवताती यज्ञे ची चीण्यमार्थमाणि यानि तेजांसि संति । तथा ची
चीणि रोचना रोचमानानि वाय्वमिसूयात्मकानि दिव्या दिव्यान्वंतरिक्षे भवानि तानि तेजांसि धारयंत ।
मरुतो धारयंति । पूतदक्षाः शुद्धबला मरुतस्त्वा त्वामर्चति । सुवति । हे इंद्र धीरो धीमांस्त्वमेषां मरुतामृ-
षिरसि । द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदी मरुतो मंदसानमार्चन्निंद्रं पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्तपो यद्भीरुसृजत्सर्तवा उं ॥ २ ॥

अनु । यत् । ई । मरुतः । मंदसानं । आर्चन् । इंद्रं । पपिवांसं । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रं । अभि । यत् । अहिं । हन् । अपः । यद्भीः । असृजत् । सर्तवै । उं इति ॥ २ ॥

यद्यदा मरुतो मंदसानं तृप्यंत सुतस्याभिषुतं सोमं पपिवांसं पीतवंतमीमेनमिंद्रमन्वाचनं अन्वसुवन
तदेन्द्रो वज्रमादत्त । आददी । ततो यद्यदाहिं वृत्रमभि हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा यद्भीर्महतीरपो
वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि सर्तवै स्त्रैरलेन सर्तुं गंतुमसृजत् । निरोधाच्चामुचत ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविंदत्तदहन्निं पपिवाँ इंद्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इंद्रः । सोमस्य । सुसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यं । मनुषे । गाः । अविंदत् । अहन् । अहिं । पपिवान् । इंद्रः । अस्य ॥ ३ ॥

उतापि च हे ब्रह्माणो वृहंतो हे मरुतो यूयमिंद्रश्च सुसुतस्य सुषुभिषुतस्य मे मदीयस्यास्य सोमस्त्रेमं
सोमं ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ पेयाः । पिबत ॥ पिबतेराशीर्लिङि मध्यमवज्रवचनस्यैकवचनं ॥ तद्धि तत्खलु हव्यं

युष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविर्मनुषे मनुष्याय यजमानाय गा धेनुर्वृष्टिलक्षणाद्युदकानि वा अविंदत् । वेदयति । यजमानं गा लभयतीत्यर्थः । किंचास्मिन् सोमं पपिवान् पीतवानिन्द्रोऽहिं वृचमहन् । अवधीत् ॥

आदोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविद्यानश्चिद्भियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसंतमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । वि । स्त । रं । वि । स्क । भा । यत् । सं । वि । द्या । नः । चि । त् । भि । य । से । मृ । गं । क । रि । ति । कः ।

जिगर्ति । इन्द्रः । अप । जर्गुराणः । प्रति । श्वसंतं । श्व । दानवं । हन्ति । हन् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्त आत्मोपपानानंतरं रोदसी द्यावापृथिवी वितरमतिशयेन ॥ अमु च कंदसीति विसरपि कृतेऽमुप्रत्ययः ॥ वि ष्कभायत् । व्यस्तभात् । चलनरहिते अकरोत् । संविद्यानश्चित् संवृण्वानः संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ अयतेर्वा संवरणकर्मणो वितेर्वा गतिकर्मणो रूपं । चिदित्येवेत्यस्यार्थं वर्तते ॥ मृगं मृगवत्पलायमानं वृचं भियसे भयाय कः । अकार्षीत् ॥ करोतिर्लुङि मन्त्रे घसङ्करेत्यादिना त्रिलोपः । बङ्गलं कंदस्य-माङ्गोऽपीत्यङभावः ॥ इन्द्रो जिगर्ति गिरंतमाच्छादयंतं श्वसंतं भयार्थं आसं कुर्वंतं दानवं दनोः पुत्रं वृचमपजर्गुराण आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगत्वाव हन् । अवहतवान् ॥

अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयं ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतंतीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघ । ऽवन् । तुभ्यं । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोम । ऽपेयं ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतंतीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतंशे । करिति । कः ॥ ५ ॥

अद्यापि च हे मघवन् धनवज्जिन्द्र क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवा द्योतमाना वज्रादयः-स्तुभ्यं त्वदर्थं सोमपेयं सोमपानमन्वददुः । आनुपूर्व्येण दत्तवतः । ततः प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते । स महान्भूत्वा देवता अत्रवीडुद्वारं म उद्वरतेत्यादि । ऐ० ब्रा० ३. २१. । हे इन्द्र यद्यस्त्वं पतंतीरागच्छंतीः पुरः सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः सूर्यस्य संबंधिनीर्हरितो वडवा उपरा उपरता मंदगती-रेतश्च एतशाख्याय ऋषये कः अकार्षीः । एतंशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह संधामकरोदिति यावत् । तथा च निगमांतरे । प्रेतश्च सूर्ये पस्पृधानं सौवन्द्ये सुष्विमावदिन्द्रः । ऋग्वे० १. ६१. १५. । इति ॥ ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।

अर्चंतींद्रं मरुतः सधस्ये चैष्टुभेन वचसा बाधत् द्यां ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिं । च । भोगान् । साकं । वज्रेण । मघवा । वि । वृश्चत् ।

अर्चंति । इन्द्रं । मरुतः । सधस्ये । चैष्टुभेन । वचसा । बाधत् । द्यां ॥ ६ ॥

यद्यदा मघवा धनवानिन्द्रः । अस्त्येनेन शंवर उच्यते । अस्त्य शंवरस्य संबंधिनि नव नवसंख्याकानि नवतिं च नवतिसंख्याकानि च भोगान्पुराणि । भोगानित्यंतीदात्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् व्यवृश्चत् अभिनत् तदा मरुतः सधस्ये सहस्रानि युद्धे वा स्थितमिन्द्रं चैष्टुभेन विष्टुपकंदस्तेन वचसा वायूपेण स्तोत्रेणार्चंति । अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मंत्रेण दीप्तं शंवरस्यमसुरं बाधत । अबाधत । पिपीडि ॥

सखा सख्ये अपचतूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा ची शतानि ।

ची साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबवृचहत्याय सोमं ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयं । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । ची । शतानि ।

ची । साकं । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतं । पिबत् । वृचऽहत्याय । सोमं ॥ ७ ॥

सखेन्द्रस्य मित्रभूतोऽपिर्महिषा महिषाणां पशूनां ची चीणि शतानि शतसंख्याकानि सख्ये सख्युर्मित्रभू-
तस्याखेन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं बिप्रमपचत् । पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो मनुषो मनोः
संबंधीनि ची चीणि सरांसि पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पुतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते ।
तेषु स्थितं सुतमभिषुतं सोमं साकं युगपदेव वृचहत्याय वृचहननाय पिबत् । अपिबत् । पर्पा ॥

ची यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अहंत देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

ची । यत् । शता । महिषाणां । अघः । माः । ची । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।

कारं । न । विश्वे । अहंत । देवाः । भरं । इन्द्राय । यत् । अहिं । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा ची चयाणां शता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां मा मांसान्यघः भक्षितवानसि ॥
घसेरत्तेर्वा रूपं ॥ यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि ची चीणि सरांसि पात्राण्यपाः पीतवानसि ।
यद्यदेन्द्रोऽहिं वृचं जघान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवा भरं सोमपानादिना पूर्णमिन्द्रायिन्द्रं युद्धार्थमहंत ।
आहृत्यन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न । स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसः स्तोम उशना यत्सहस्यैरिति मरुत्वतीये मूक्तमुखीया । सूचितं च । उशनसः स्तोमेन गरगीर्ण
मिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातं । आ० ९. ५. इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरथैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णं ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातं । गृहं । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अथैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथं । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णं ॥ ९ ॥

यद्यदा हे इन्द्र त्वमुशना काव्यस्य सहस्यैरभिभवनशीलैर्जूजुवानेभिर्जूजुवानैर्गच्छिरथैः कुत्सस्य गृहमयातं
अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वमवास्मिन्काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैश्च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ ।
जगथ । किंच शुष्णमितन्नामकमसुरमवनोर्ह । अहिंसिः खलु ॥

प्राप्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योणे आवृणद्भृगवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रं । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । भृगुऽवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्यान्यदेकं चक्रं प्रावृहः । पृथक् चकर्थ । अन्यदेकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवो
धनं यातवे प्राप्तुमकः । अकाषीः । किंच अनास आस्वरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दाद्भूकान्

दस्यूनसुरान् वधिनायुधेन वज्रेणामृणः । अहिंसीः । दुर्योणे संयामे मृध्रवाचो हिंसितवागिन्द्रियाभसुराभ्यवृणक् ।
नितरां क्लिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्वरंधयो वैदथिनाय पिप्पु ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरंधयः । वैदथिनाय । पिप्पु ।

आ । त्वां । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोम । अस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्र गौरिवीतेरितन्नामकस्य मंचद्रुर्मम संबन्धीनि स्तोमासः स्तोत्राणि त्वा त्वामवर्धन् । वर्धयन्तु ।
वैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वानामे पिप्पुमेतन्नामकमसुरमरंधयः । वशमनयः । हे इंद्र ऋजिश्वानामा
कथिदृषिः सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः पक्त्व्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वामा चक्रे । अभिसु-
खीचकार । किंच त्वमस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं सोममपिबः । अपाः ॥

दशपथेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे नवग्वाम इति मूक्तमुखीया । सूत्रितं च । नवग्वामः सुतसोमास इंद्र सखा
ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानयोरिति । आ० ९. ३. इति ॥

नवग्वामः सुतसोमास इंद्र दशग्वामो अभ्यर्च्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानं वतं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वामः । सुतऽसोमासः । इंद्र । दशऽग्वामः । अभि । अर्चति । अर्कैः ।

गव्यं । चित् । ऊर्वं । अपिधानंऽवतं । तं । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वामः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वामः । दशभिर्मसैः समाप्य ये गतास्ते
दशग्वामः । एत उभयविधा अंगिरसः सुतसोमासोऽभिपुतसोमाः संत इंद्रमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चति ।
अभिपुवति । तथा शशमानाः सुवतो नरो नेतारोऽंगिरसोऽपिधानवतं वलेनासुरेणाच्छादितवतं तं चित्
वज्रेषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यं चित् गोसंबन्धिनमयूर्वं समूहमप व्रन् । अप्तवृण्वन् ॥

परिक्रीनाम्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः मूक्तमुखीये कथो नु त इत्याद्ये द्वे ऋची । सूत्रितं च । कथो
नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊं इति । ता । ते । विदथेषु ।

ब्रवाम ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चक्रे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते
तुभ्यं कथो नु कथं नु परि चराणि । परिचर्यां करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या
नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु चिमं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु
ब्रवाम । प्रैव वदाम ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्तु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥१४॥

एता विश्वा । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥१४॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि ब्रह्मन्वितानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चक्रवान् । कृतवानसि । हे वज्रिन वज्रवन्निद्रं दधृष्वान् सपत्नान्धर्ययस्त्वं नु चिप्रं या चिद्यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्यास्तविष्यास्तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽप्यस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।

वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूय रथं न धीरः स्वपा अतक्षं ॥१५॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसुऽयुः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षं ॥१५॥

हे शविष्ठ बलवत्तम शूरतम वेन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्या नूतना अद्यतना वयमकर्म अकर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणास्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व । सेवस्व । धीरो धीमान् स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुर्धनकामोऽहं वस्त्रेव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि रथं न रथमिवातचं । अकरवं । स्तोत्राण्युपसंहारवद्वाह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तं । रथदृष्टांतस्वागमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्त्वर्थः ॥ ॥२५॥

क्व स्य वीर इति पंचदशर्चं षोडशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । क्व स्य बभुर्द्धर्णचयोऽप्यत्र राजा स्मृत इति । बभुर्द्धर्णः । अनुक्तत्वात्तिष्ठुप । इन्द्रो देवता । चरणचयनामा राजापि क्वचित्स्मृत्यते । अतः सोऽपि देवता ॥ तीव्रसोमाख्य एकाहे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविष्टानं । सूचितं च । तीव्रसोमेनाज्ञायकामः क्व स्य वीरः । आ० ९. ७. इति ॥

क्वस्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्यां ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गंतां पुरुहूत ऊती ॥१॥

क्व । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रं । सुखरथं । ईयमानं । हरिऽभ्यां ।

यः । राया । वज्री । सुतऽसोमं । इच्छन् । तत् । ओकः । गंतां । पुरुऽहूतः । ऊती ॥१॥

वज्री वज्रवान् पुरुहूतो बह्मभिराहूतो य इन्द्रो राया देयेन धनेन सह सुतसोममिच्छन् अभिपुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ऊती ऊत्थि रचायि तत्तस्य यजमानस्योको गृहं गंतां प्राप्तो भवति वीरो विक्तांतः स्य स इन्द्रः क्व कुत्र विद्यते । सुखरथं शोभनाच्चद्वारो रथो यस्य स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखं । तादृश्यं । सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेरिति यास्तः । नि० ३. १३. । हरिभ्यां स्ववाहनाभ्यामश्वभ्यामीयमानं गच्छन्तमिन्द्रं कोऽपश्यत् । कथं दृष्टे ॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरूपं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते मं आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥२॥

अव॑ । अ॒च॒च॒क्ष॑ । प॒दं । अ॒स्य॑ । स॒स्वः । उ॒यं । नि॒ऽधा॒तुः । अ॒नु॑ । आ॒यं । इ॒च्छन् ।
अ॒पृ॒च्छं । अ॒न्यान् । उ॒त । ते॒ । मे॒ । आ॒हुः । इ॒न्द्रं॑ । न॒रः । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म ॥ २ ॥

अस्मिन् पदं स्थानमवाचचक्षं । अहमवाद्राजं । कीदृशं । सखीऽतर्हितमुयमुन्नूणं । किंच इच्छन्निद्रम-
न्विच्छन्नहं निधातुः स्वं स्थापयितुरस्मिन् पदमन्वायं । अन्वगमं । अन्यानुतान्यान्विदुषोऽपि मार्गं इन्द्रमपृच्छं ।
पृष्ठवानस्मि । पृष्ठास्ते मे मह्यमिन्द्रमाहुः । किमाहुरित्युच्यते । नरो यज्ञानां नेतारो बुबुधानां बुभुत्समाना
वयमशेम । इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगतव्य इति बुभुत्समानः स्वभावमपृच्छत्
पृष्ठश्च सुलभ इत्युक्तं इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र॒ नु॒ व॒यं॑ सु॒ते॒ या॒ ते॒ कृ॒ता॒नी॒न्द्र॒ ब्र॒वा॒म॒ या॒नि॒ नो॒ जु॒जो॑षः ।
वे॒द॒द्वि॒द्वा॒ञ्छृ॒ण॒व॒ञ्च॒ वि॒द्वान्॒व॒ह॒न्ते॒ऽयं॑ म॒घ॒वा॒ सर्व॑सेनः ॥ ३ ॥
प्र॒ । नु॒ । व॒यं॑ । सु॒ते॒ । या॒ । ते॒ । कृ॒ता॒नि॒ । इ॒न्द्रं॑ । ब्र॒वा॒म॒ । या॒नि॒ । नः॒ । जु॒जो॑षः ।
वे॒द॒न् । अ॒वि॒द्वान् । अ॒शृ॒ण॒व॒न् । च॒ । वि॒द्वान् । व॒ह॒न्ते॒ । अ॒यं॑ । म॒घ॒वा॒ । सर्व॑ऽसेनः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि यानि कृतानि कर्माणि संति नु अथ वयं सोतारः सुते सोमेऽभिषुते सति तानि
कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि नोऽस्मदर्थं यानि कर्माणि जुजोषः असेवथाः तानि कर्माण-
विद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनो वेदत् । जानातु । विद्वान् शृणवश्च । शृणुयाश्च । यद्वा । विद्वान् जानन् पुरुषः
शृणवश्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेश्च । सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तो मघवा धनवान् विद्वान् जानन्नयमिन्द्रो
जानतश्च शृणवतश्च तान् जनान् प्रति वहते । अद्यैरुह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तुं प्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थि॒रं॑ म॒न॒श्च॒कृ॒षे॒ जा॒त॒ इ॒न्द्र॒ वे॒षी॒दे॒को॒ यु॒धये॒ भू॒य॒सश्चि॒त् ।
अ॒श्मा॒नं॑ चि॒च्छ॒र्व॒सा॒ दि॒द्यु॒तो॒ वि॒ वि॒दो॒ ग॒वा॒मूर्व॑मु॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥
स्थि॒रं॑ । म॒नः॑ । च॒कृ॒षे॒ । जा॒तः॑ । इ॒न्द्रं॑ । वे॒षि॑ । इ॒त् । ए॒कः॑ । यु॒धये॑ । भू॒य॒सः॑ । चि॒त् ।
अ॒श्मा॒नं॑ । चि॒त् । श॒र्व॒सा॒ । दि॒द्यु॒तः॑ । वि॒ । वि॒दः॑ । ग॒वा॑ । ऊ॒र्वे॑ । उ॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥

हे इन्द्र जात उत्पन्नमात्र एव त्वं स्थिरं चलनरहितं मनश्चित्तं चकृषे । चकर्त्त । सर्वान् बलिष्ठान् जयेय
मितीदृशं । तथा हे इन्द्र एक इदसहाय एव त्वं युधये युद्धाय भूयसश्चित् बह्मतरेण राक्षसादीनपि वेषि ।
अवः । अगमः । किंच अश्मानं चित् गवामावरकं पर्वतमपि शर्वसा बलेन वि दिद्युतः । व्यभिः । किंच
उस्त्रियाणां क्षीरसुत्सारयन्तीनां गवां धेनूनामूर्वं समूहं विदः । अवेदयः । अलंभयः ॥

प॒रो॒ यत्त्वं॑ प॒र॒म॒ आ॒ज॒नि॒ष्ठाः॑ प॒रा॒व॒ति॒ श्रु॒त्यं॑ ना॒म॒ वि॒भ्र॒त् ।
अ॒त॒श्चि॒दि॒न्द्रा॑द॒भ॒य॒न्त॒ दे॒वा॒ वि॒श्वा॒ अपो॑ अ॒ज॒य॒हा॒स॒प॒त्नीः॑ ॥ ५ ॥
प॒रः॑ । य॒त् । त्वं॑ । प॒र॒मः॑ । आ॒ऽज॒नि॒ष्ठाः॑ । प॒रा॒ऽव॒ति॑ । श्रु॒त्यं॑ । ना॒म॑ । वि॒भ्र॒त् ।
अ॒तः॑ । चि॒त् । इ॒न्द्रा॑त् । अ॒भ॒य॒न्त॑ । दे॒वाः॑ । वि॒श्वाः॑ । अपः॑ । अ॒ज॒य॒त् । दा॒स॒ऽप॒त्नीः॑ ॥ ५ ॥

यद्यदा हे इन्द्र परः परस्तादुपरिष्ठात्स्थितः परम उत्कृष्टतमस्त्वं परावति दूरे श्रुत्यं अवशीयं नाम
नामधेयं विभ्रत् धारयन्नाजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोब्रह्मतः । अतश्चिदत आरभ्यैव देवा
द्योतमाना अग्न्यादय इन्द्रादभयन्त । विभ्युः । विश्वा अपः सर्वाण्युदकानीन्द्रोऽजयत् । वशीचक्रे । कीदृशीः ।
दासपत्नीः । दासो वृचः पतिः पालयिता यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चैत्यर्के सुन्वत्यंधः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सस्रदिंद्रः ॥६॥

तुभ्यं । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चैति । अर्के । सुन्वति । अंधः ।

अहिं । ओहानं । अपः । आशयानं । प्र । मायाभिः । मायिनं । सस्रत् । इंद्रः ॥६॥

एते मरुतः । महद्रवन्ति वदन्तीति मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शिवमिति सुखनामितत् । शोभनसुखाः संतः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेवार्कमर्चनीयं स्तोत्रमर्चति । सुवति । कुर्वतीत्यर्थः । अंधः सोमलक्षणमन्त्रं सुन्वति । अभिषवं कुर्वति । इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तो मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिरहिं वृत्तं प्र सचत् । अभ्यभवत् । कीदृशं । ओहानं देवान्वाधमानमप उदकान्याशयानमावृत्य शयनं कुर्वन्त मायिनं कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहंगवा मघवन्त्संचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥७॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानं । इवन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । संऽचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुं । इच्छन् ॥७॥

हे मघवन्धनवन्निद्र संचकानोऽस्माभिः स्तूयमानस्त्वं ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लङ्गर्थे लिटि रूपं ॥ दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं गवा वज्रणेन प्रेरयन् हिंसन् जनुषा जन्मना मृधस्तदनुचरान्नाचसादीन् शत्रून् सु मुपु व्यहन् । विजघंथ । इंद्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमवास्मिन्नुदं मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मह्यं गातुं सुखमिच्छन् अभिलषन् नमुचरेतन्नामकस्योपक्षपयितुरसुरस्य संबंधि शिरः शीर्षं यद्यदावर्तयः अचूर्णयः तदा शत्रून् विजघंथति पूर्वेण संबंधः ॥

युजं हि मामकृथा आदिदिंद्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अशमानं चित्स्वर्ये वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥८॥

युजं । हि । मां । अकृथाः । आत् । इत् । इंद्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अशमानं । चित् । स्वर्यं । वर्तमानं । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुद्भ्यः ॥८॥

हे इंद्र त्वं स्वर्यं स्वरेण सहितं वर्तमानं भ्रसंतमशमानं चित् मेघमिव स्थितं दासस्योपक्षपयितुर्नमुचेरसुरस्य शिरो मथायन् चूर्णयन् आदिदन्तरमेव मां युजं सखायमकृथा हि । चक्षुषे खलु । तदानीं मरुद्भ्यस्त्वत्सहायेभ्यो रोदसी बावापृथिव्या चक्रियेव चक्रे इव प्रास्तां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्तियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अंतस्त्र्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिंद्रः ॥९॥

स्तियोः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किं । मां । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अंतः । हि । अत्र्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति । अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये ।

दस्युं । इंद्रः ॥९॥

दास उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीरायुधानि युवसाधनानि चक्रे हि। कृतवान् खलु। इंद्रेण सह योहुं प्रतिहितवानित्यर्थः। अस्यासुरस्य संबन्धिन्योऽवलाः स्त्रीरूपाः सेना मा मां किं करन् किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्येऽस्यासुरस्य धेने प्रीणयिष्यां मूर्खे उभे द्वे स्त्रियावंतरख्यद्वि। गृहमध्ये निदधे खलु। अथानंतरमिन्द्रो दखुं नमुचिं युधये युवायोप प्रैत्। उपप्रागच्छत् ॥

समञ् गावोऽभितोऽनवंतेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इंद्रो असृजदस्य शकैर्यदीं सोमासः सुषुता अमंदन् ॥ १० ॥

सं। अञ्। गावः। अभितः। अनवंत। इहऽइह। वत्सैः। विऽयुताः। यत्। आसन्।

सं। ताः। इंद्रः। असृजत्। अस्य। शकैः। यत्। ईं। सोमासः। सुऽसुताः। अमंदन् ॥ १० ॥

यद्यदा गावो वत्सैर्वियुता आसन् वियुक्ता अभवन् अत्रास्मिन्कालेऽभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गाव इहेह इह चेह च सर्वतः समनवंत। अत्यंतमगच्छन्। यद्यदा सुषुता वभुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठुभिषुताः सोमासः सोमा ईमेनमिन्द्रममंदन् अमादयन् तदंद्रः शकैः शक्तैर्मरुद्भिः सहास्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहृतास्ता गाः समसृजत्। वत्सैः सह समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदीं सोमा वभुधूता अमंदन्नरोरवीवृषभः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इंद्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यत्। ईं। सोमाः। वभुऽधूताः। अमंदन्। अरोरवीत्। वृषभः। सादनेषु।

पुरंऽदरः। पपिऽवान्। इंद्रः। अस्य। पुनः। गवाँ। अददात्। उस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यद्यदा वभुधूता वभुणाभिषुताः सोमा ईमेनमिन्द्रममंदन् अमादयन् तदा वृषभः कामानां वर्षितेन्द्रः सादनेषु युधिष्ठिरवीत्। अत्यर्थं शब्दमकरोत्। पुरंदरः पुरां दारयितास्त्रिमं सोमं पपिवान् पीतवानिन्द्रः पुनरुस्त्रियाणां वीरमुत्साविणीर्गवां गा अददात्। बभ्रवे ददाँ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अक्रगवाँ चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणां ॥ १२ ॥

भद्रं। इदं। रुशमाः। अग्रे। अक्रन्। गवाँ। चत्वारि। ददतः। सहस्रा।

ऋणंऽचयस्य। प्रऽयता। मघानि। प्रति। अग्रभीष्म। नृऽतमस्य। नृणां ॥ १२ ॥

रुशम इति कथिज्जनपदविशेषः। अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते। रुशमा ऋणंचयनाम्नो राज्ञः किंकरा हे अग्रे भद्रं कल्याणमिदं कर्माकृन्। अकुर्वन्। कीदृशाः। गवां धेनूनां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतो मह्यं प्रयच्छंतः। राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः। नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्यातिशयिन नेतृतमस्य ऋणंचयस्येतन्नामकेन राज्ञा प्रयता प्रयतानि दत्तानि मघानि गोरूपाणि धनानि वयं प्रत्यग्रभीष्म। प्रतिगृहीतवन्तः स्मः। पूजार्थं बह्वचनं ॥

सुपेशंसं माव सृजंत्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमासो अग्रे ।

तीव्रा इंद्रमममंदुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशंसं। मा। अव। सृजन्ति। अस्तं। गवाँ। सहस्रैः। रुशमासः। अग्रे।

तीव्राः। इंद्रं। अममंदुः। सुतासः। अक्तोः। विऽउष्टौ। परिऽतकम्यायाः ॥ १३ ॥

हे अग्ने रुशमासो रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः सुपेशसं मुरुपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं मा मामसं गृहं गवां धेनूनां सहस्रैः सहाव सृजति । प्रापयति स्म । तदनंतरमेव तीव्रा रसवंतः सुतासो लब्धवज्रधनेन मयाभिषुताः सोमाः परितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्या अक्तो रात्र्युष्टो व्युच्छेने सति । उषःकाल इत्यर्थः । इंद्रममंदुः । अमादयन् । बभ्रुर्गवां प्राप्यनंतरमविलंबितमेव सोमेनेज इत्यर्थः ॥

अचिच्छत्सा रात्री परितक्म्या यां ऋणंचये राजनि रुशमानां ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

अचिच्छत् । सा । रात्री । परिऽतक्म्या । या । ऋणंचये । राजनि । रुशमानां ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

रुशमानां रुशमानां जनानां राजनि प्रभावृणंचय एतत्संज्ञके तत्समीप एव या रात्रिः परितक्म्या परितो गंची भवति सा रात्र्योक्त । व्युष्टाभवत् । अत्यः सततगामी वाजी न अथ इव रघुः शीघ्रगाम्यज्यमानः प्रियमाणो बभ्रुरेतन्नामक ऋषिश्चत्वारि चतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनान्यसनत् । अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्भीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित्तपः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रं । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अयग्भीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तपः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तं । ऊं इति । आदां । विप्राः ॥ १५ ॥

हे अग्ने वयं रुशमेष्वेतत्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पश्वः पशोः पशूनां । जाताविकवचनं । चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि प्रत्यग्भीष्म । प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । प्रवृजे प्रवृजनार्थं तपः संतपः शोभनवर्णो धर्मश्चित्त-हृत्वावीर इवायस्मयोऽथोमयो हिरण्मयो यः कलश आसीत् अभवत् तसु दोहनार्थं कलशं च विप्रा मेधाविनो वयं रुशमेष्वदां । आदत्तवन्तः ॥ २८ ॥

इंद्रो रथायति त्रयोदशर्चं सप्तदशं मूक्तं । अवस्युर्नामावेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । उयमयातं सं ह यद्वामिति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसी विकल्पेन देवता । इंद्राकुत्सा वहमानेत्यस्या इंद्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रांतं । इंद्रो रथाय सप्तोनावस्युश्चयमिति कीत्स्योशनसी वा पादौ परैर्द्राकौत्सीति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

इंद्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवां वाजयंतं ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इंद्रः । रथाय । प्रऽवतं । कृणोति । यं । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयंतं ।

यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवानिंद्रो वाजयंतमन्नमिच्छंतं यं रथमध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवतं प्रवणमाजिं कृणोति । करोति । अपि च गोपा गोपालः पश्वो यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः प्रथमो देवानां मुख्य इंद्रः सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् याति । गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशंगराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिद्र वस्यो अन्यदस्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशंगराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे हरिवो हरिवन्निद्र त्वमास्मानभिमुखं प्र द्रव । प्रकर्षेण गच्छ । किंतु मा वि वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे पिशंगराते वज्ररूपधनेन्द्र नोऽस्मानभि सचस्व । अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र वस्यो वसीयः श्रेयस्करं त्वत्त्वत्तोऽन्यत्तद्व्यस्ति । अन्यदमुजातं नास्ति । अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् जनिवतो जायावतश्चकर्थ । करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आर्जनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वघ्रे अंतर्वि ज्योतिषा संववृत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अर्जनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वघ्रे । अंतः । वि । ज्योतिषा । संऽववृत्तम् । तमः ।

अवरित्यवः ॥ ३ ॥

यद्यदा सहः सूर्यसंबन्धि तेजः सहस उपःसंबन्धिनस्तेजस उदाजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदेन्द्रो विश्वा विश्वानि सर्वाणीन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति धननामेतत् । देदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । वघ्रे निवारके पर्वतेऽतर्मध्ये बलेन निरुद्धाः सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीणाः प्राचोदयत् । प्रेरयत् । ज्योतिषा तेजसा संववृत्तं संव-
रणशीलं तमो अयः । निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमंतं ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयंतो अर्कैरवर्धयन्तहये हंतवा उं ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथं । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रं । पुरुऽहूतम् । द्युऽमंतं ।

ब्रह्माणः । इन्द्रं । महयंतः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हंतवै । उं इति ॥ ४ ॥

हे पुरुहूत वज्रभिराहूतिन्द्र ते त्वदीयं रथमश्वायाश्वाभ्यां संयोगार्हमनवः । अनवो मनुष्याः । ऋभवस्त-
जन् । अतजन् । अर्कवन् । त्वष्टा च त्वदीयं वज्रं द्युमंतं दीप्तिमंतमकरोत् । उ अपि च महयंत इन्द्रं पूजयंतो
ब्रह्माणीऽगिरसः परिवृढा मरुतो वा अहयेऽहिं वृचं हंतवै हंतुमर्कैः स्तोत्रैरवर्धयन् । वर्धितवंतः ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिद्र यावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कं । अर्चान् । इन्द्रं । यावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेऽषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृषणः सेचनसमर्था मरुतो वृष्णे कामानां वर्धिते ते तुभ्यमर्कं स्तोत्रमर्चान् अस्तुवन् ।
अर्कवन्निवर्त्यः । तदादितिरदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ यावाणोऽभिवपपाषाणाः सजोषाः संगता बभूवुरिति

शेषः । अनद्यासोऽश्ववर्जिता अरथा रथहीना इंद्रेषिता इंद्रेण प्रेषिताः पवयः पवमाना गच्छन्तो ये मरुतो दस्यून् शत्रून् भवन्तं अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स ते मरुतोऽर्चानिति संबंधः ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचिचाः ॥ ६ ॥

प्र ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचं । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचिचाः ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणि प्र वोचं । अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि । नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि प्र वोचं । प्रब्रवीमि । हे मघवन् धनवर्तिन्द्र या यानि कर्माणि चकर्थ कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबंधः । हे शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वर्तिन्द्र यत् यस्त्वमुभे रोदसी यावापृथिव्या जयन्वशीकुर्वन् अप उदकानि मनवे मनुष्याय विभराः विविच्य विभर्षि । कीदृशीः । दानुचिचाः चिचदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्वन्नोजो अचामिमीथाः ।

शुणस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणं । दस्म । विप्र । अहिं । यत् । घ्नन् । ओजः । अच । अमिमीथाः ।

शुणस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रऽपित्वं । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे दस्म दर्शनीय विप्र मेधाविर्तिन्द्र त्वमत्रास्मिन्लोकेऽहिं वृत्रमसुरं घ्नन् हिंसन् यदोजो यद्वलममिमीथाः प्रकाशितवानसि तदिन्नु तत्खलु ते त्वदीयं करणं कर्म विद्यते । अपि च शुणस्य चिदेतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबंधिनीमाया प्रज्ञाः पर्यगृभ्णाः । परिगृहीतवानसि । हे इंद्र त्वं प्रपित्वं संग्रामं समीपं वा यन् प्राप्तुवन् दस्यूनसुरानपसेधः । अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदेवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इंद्र ।

उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारैत देवाः ॥ ८ ॥

त्वं । अपः । यदेवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदुघाः । पारः । इंद्र ।

उग्रं । अयातं । अवहः । ह । कुत्सं । सं । ह । यत् । वां । उशनां । अरैत । देवाः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं पारे नदीनां तीरे । प्रवृद्ध इति शेषः । सुदुघा औषधिवनस्पतीन् सुष्ठु दुहतीरप उदकानि यदेवे यदुनामकाय राज्ञे तुर्वशायैतन्नामकाय राज्ञे चारमयः । रमितवानसि । हे इंद्र युवां । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । उग्रमुन्नूर्णं शुणमयातं । आगच्छतं । तदन्तरं त्वं शुणं हत्वा कुत्समवहो ह । स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । यद्यदा वां युवामिन्द्राकुत्सावुशना भार्गवो देवाश्च समरंत ह संभेजिरे खलु ॥

इंद्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहंतु ।

निः षीमद्भो धमथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इंद्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वां । अत्याः । अपि । कर्णे । वहंतु ।

निः । सीं । अत् । भ्यः । धमथः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

हे इंद्राकुत्सेंद्राकुत्सी रथेन वहमाना वहमानाबुह्यमानो वां युवामत्या अश्वः कर्णेऽपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । आ वहंतु । आ समंताद्वाहका भवंतु । युवामप्यज्ञोऽप्सु प्रविष्टं सीमेनं शुष्णामुरं निर्धमथः । अवाधेयां । सीमिति शुष्णामुरो बुद्धिस्थः परा-मृश्यते । सधस्यात्स्वकीयात्स्थानान्निरवाधेयां । मघोनो मघवतो हविष्मतो यजमानस्य हृदो हृदयान्तमां-स्यज्ञानरूपाणि पापानि वरथः । निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इंद्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इंद्र । ब्रह्माणि । तविषीं । अवर्धन् ॥ १० ॥

कविश्चित्वाहोऽप्यवस्युरेतन्नामक एष मंत्रद्रष्टा वातस्य वायोर्वेगेन युक्तान् संयुक्तान् सुयुजश्चित्सुषु योज-नीयानश्चानजगन् । प्राप्नोत् । अवस्योः सखायो विश्वे सर्वे मरुतो बहवः स्तोतारो हे इंद्र अवास्मिन्नोक्ति ते त्वदीयां तविषीं बलं ब्रह्माणि ब्रह्मभिः स्तोत्रैरवर्धन् । अवर्धयन् ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितकम्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसं ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथं । परितकम्यायां । पूर्वं । करत् । उपरं । जूजुवांसं ।

भरत् । चक्रं । एतशः । सं । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुं । नः ॥ ११ ॥

इंद्रः परितकम्यायां संग्रामे । परितो गच्छत्यस्यां भय इति परितकम्या संग्रामः । एतशाख्येन ऋषिणा सह योदुः सूरश्चित्सूर्यस्यापि संवर्धनं जूजुवांसं वेगेन गच्छंतं रथमुपरमुपरतव्यापारं पूर्वं करत् । पुरोऽकरोत् । एतश एतशाय । विभक्तित्वत्ययः ॥ इंद्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं भरत् । अहरत् । स इंद्रस्तेन चक्रेणा-मुरान् सं रिणाति । हिनस्ति । अपि च पुरो दधदस्मान्पुरस्कुर्वन् नोऽस्यदीयं क्रतुं यच्च सनिष्यति । संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेद्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्प्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयं । जनाः । अभिचक्षे । जगाम । इंद्रः । सखायं । सुतसोमं । इच्छन् ।

वदन् । प्रावा । अवा । वेदिं । भ्रियाते । यस्य । जीरं । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे जना अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुमयमिंद्रः सखायं स्तोतारं सुतसोममभिषुतसोमं यजमानमिच्छन्नभिल-षन्ना जगाम । आगच्छति । अध्वर्यवो यस्य प्रावणो जीरं क्षेपणं प्रेरणं चरन्ति स प्रावा सोमाभिषवपाषाणो वदन् शब्दं कुर्वन् वेदिमव भ्रियाते । अभिद्रियते ॥

ये चाकनंत चाकनंत नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावंधि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनंत । चाकनंत । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । आरन् ।

वावंधि । यज्यून् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इंद्र धनार्थं ये जनास्त्वां चाकनंत अकामयंत पुनश्च ते नु क्षिप्रमेव त्वां चाकनंत हे अमृत अमरण-
शीलेंद्र मर्ता मरणधर्माणस्ते जना अंहोऽनर्थं मो आरन् । मा गमन् ॥ मा उ इति निपातसमुदायो मेलिक-
निपातार्थं वर्तते ॥ उतापि च यज्युजमानान्वर्ध्नि । संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारस्ते
त्वदीयाः स्याम भवाम हे इंद्र त्वं तेषु जनेष्वोजो बलं धेहि ॥ ३१ ॥

अदर्दरुत्समिति द्वादश्वर्चमष्टादशं सुक्तं । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । तथा चानु-
क्रांतं । अदर्दद्वादश गातुरिति ॥ गतो विनियोगः ॥

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्वद्धधानाँ अरम्णाः ।

महांतमिंद्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्दः । उत्सं । असृजः । वि । खानि । त्वं । अर्णवान् । वद्धधानान् । अरम्णाः ।

महांतं । इंद्र । पर्वतं । वि । यत् । वरिति वः । सृजः । वि । धाराः । अव । दानवं ।

हन्ति हन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वमुत्समत्वंदमानं मेघमदर्दः । विदारितवानसि । तदनंतरं खानि मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वारा-
णि व्यसृजः । विशेषेण सृष्टवानसि । किंच वद्धधानान्वाध्यमानानर्णवानुदकवतो मेघानरम्णाः । विसर्ज-
यसि । चारयसीत्यर्थः ॥ अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्म ॥ हे इंद्र यद्यस्त्वं ॥ यदिति लिंगव्यत्ययः ॥ महांतं प्रभूतं
पर्वतं मेघं वि वः । विवृतवानसि । धारा अपां वि सृजः । विसृष्टवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं
यद्वोदकस्य दातारं मेघं वाव हन् । अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तं । अदृणा उत्सं । उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यदना-
द्वोनन्तेषां स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतानित्यादि । नि० १०. ९. ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्वद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इंद्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वं । उत्सान् । ऋतुऽभिः । वद्धधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिं । चित् । उग्र । प्रयुतं । शयानं । जघन्वान् । इंद्र । तविषीं । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र त्वमृतुभिर्ऋतुषु वृष्टिकालेषु वद्धधानान्प्रतिवध्यमानानुत्सांमेघान्प्रतिबंधनादमोचय
इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबध्यधो बलमरंहः । अगमयः । हे उग्र उन्नूर्णवलेंद्र प्रयुतमुयुक्तं शयानं
जले शयनं कुर्वंतमहिं चिदुग्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इंद्र त्वं तविषीं बलमधत्थाः । आधारयः । वृत्रव-
धानंतरमिंद्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान तविषीभिरिंद्रः ।

य एक इदंप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महत्तः । निः । मृगस्य । वधः । जघान् । तविषीभिः । इंद्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्रमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महामुरः ॥ वृत्रं पूर्वं निह-
त्वेन्द्रो द्वितीयं शुण्णसंज्ञकं । पुनर्जघानिंद्र इति पराभिः कीर्तयत्युपिरिति ॥ इंद्रो महतः प्रभूतस्य मृगस्य मृगव-
च्छीघ्रगामिनस्तस्य चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि वधरायुधं तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्निर्जघान । निःशेषेणावधीत् ।

एक इदसहाय एवाप्रतिः प्रतिद्वंद्विरहितो मन्यमान आत्मानं योऽस्तीति शेषः । आत्तदानीमस्माद्वृत्तात्तव्यान्-
वृद्धतरोऽन्योऽसुरोऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदैतं मिहो नपातं सुवृधं तमोगां ।
वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णं ॥४॥
त्यं चित् । एषां । स्वधया । मदैतं । मिहः । नपातं । सुऽवृधं । तमऽगां ।
वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामं । वज्रेण । वज्री । नि । जघान् । शुष्णं ॥४॥

एषां प्राणिनां स्वधयाज्ञेन मदैतं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुंजानं मिहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य
नपातं पातारं रक्षितारं । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति । ऐ० ब्रा० २. ४. ।
इति ब्राह्मणं । सुवृधं प्रवृद्धं तमोगां तमोऽंधकारं गच्छंतं त्यं चित्तं च वृत्तं निजघानेति शेषः । वृषप्रभर्मा वर्षण-
शीलस्य मेघस्य प्रहृता वज्री वज्रवानिन्द्रो वज्रेण स्वकीयेनायुधेन दानवस्य दनुजस्य भामं । अत्र क्रोधवाचिभा-
मशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं नि जघान । हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।
यदीं सुष्टाच प्रभृता मदस्य युयुत्संतं तमसि हर्म्ये धाः ॥५॥
त्यं चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तं । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्मं ।
यत् । ई । सुऽष्टाच । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्संतं । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥५॥

अमर्मणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्यास्य वृत्रस्य निषत्तं निषत्तं त्यं चित् त्यत्तदेव ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ मर्म
प्राणस्थानं । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मत्युच्यते । अस्य वृत्रस्य क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं विददित् । अज्ञा-
मीरेव । यद्यदा हे सुष्टाच सुवलिन्द्र त्वं मदस्य मादकस्य सोमस्य प्रभृता प्रभृतां संभरणे सति युयुत्संतं योद्धुमि-
च्छंतमीमेनं वृत्तं हर्म्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

त्यं चिदित्या कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानं ।
तं चिन्मंदानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥६॥
त्यं चित् । इत्या । कत्पयं । शयानं । असूर्ये । तमसि । ववृधानं ।
तं चित् । मंदानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपऽगूर्यं । जघान् ॥६॥

सुतस्याभिपुतेन सोमेन मंदानो मोदमानो वृषभः कामानां वर्षतिन्द्र उच्चैर्धर्मपगूर्यं वज्रमुद्यम्य तं चि
त्तमेव वृत्रासुरं जघान । अवधीत् । कीदृशं । इत्यामुच्चांतरिक्षलोके कत्पयं । कत्पयं पयो यस्य तं । शया-
नमपु शयनं कुर्वतमसूर्ये सूर्यरहिते तमसंधकारे ववृधानं वर्धमानं । त्यं चिदिति पुनर्वचनं पूरणार्थं ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतं ।
यदीं वज्रस्य प्रभृता ददाभ विश्वस्य जंतोरधमं चकार ॥७॥
उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । र्यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइत् ।
यत् । ई । वज्रस्य । प्रऽभृता । ददाभ । विश्वस्य । जंतोः । अधमं । चकार ॥७॥

यद्यदेन्द्रो महते प्रभूताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवितु अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधर्वज-
मुद्यमिष्ठ उदयच्छत् । यद्यदा वज्रस्य प्रभृती प्रहृती प्रहरणे सति ॥ ह्यहोर्म इति भत्वं ॥ ईमेन वृत्रं ददाभ
अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जंतोः प्राणिनोऽधमं नीचं चकार । अकरोत् ॥

त्यं चिद्रेणं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्याददुयः ।

अपादमचं महता वधेन नि दुर्योणे आवृणङ्मृधवाचं ॥ ८ ॥

त्यं । चित् । अरेणं । मधुऽपं । शयानं । असिन्वं । वव्रं । महि । आदत् । उयः ।

अपादं । अचं । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधऽवाचं ॥ ८ ॥

उय उन्नयवल् इन्द्रो महि महान्तं त्यं चित्तमेव वृत्रमादत् । आददौ । प्रत्यग्रहीत् । कीदृशं । अरेणं गंतारं
जलं मेघं वायुत्वं शयानं शयनं कुर्वतं । स्थितवन्तमित्यर्थः । मधुपं मधुनोऽभसः पातारं पालयितारमसिन्वं
सपत्नानामवचेतारं ॥ अस्यतेरिदं रूपं ॥ वव्रं वृषवन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तं । स इमांस्तानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं
। तै० सं० २. ५. २. २. इति हि तैत्तिरीयकं । तदनंतरमिन्द्रो दुर्योणे संयामे महता प्रभृतेन वधेन वज्रेणापादं
पादरहितममचमवाचं परिमाणरहितं मृधवाचं हिंसितवागिन्द्रियं । जुभाभिभूतमित्यर्थः । वृत्रं न्यवृणक् ।
नितरामहिंसीत् । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानी वा एनं तदजहितां । तै० सं० २. ५. २. ४. ।
इति हि तैत्तिरीयकं ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धनां भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्योजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मं । तविषीं । वरात् । एकः । धनां । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । जयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा ।

जिहाते इति ॥ ९ ॥

असिन्द्रस्य संबंधिनी शुष्मं शोषणीं तविषीं बलं को वराति । निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेष-
णत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात्पुंलिङ्गत्वमेव ॥ अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्र एकोऽसहाय एव धना धनानि
शत्रूणां वसूनि भरति । विभर्ति हरति वा । देवी देव्यां द्योतमाने इमे चिदेव द्यावापृथिवी जयसो वेगवतो
ऽसिन्द्रस्य संबंधिन ओजसो बलादुज्जतेन भियसा भयेन नु चिप्रं जिहाति । गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत् इन्द्राय गातुरुशन्तीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाव्वै क्षितयो नमंत ॥ १० ॥

नि । न्यस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशन्तीऽइव । येमे ।

सं । यत् । ओजः । युवते । विश्वं । आभिः । अनु । स्वधाऽव्वै । क्षितयः । नमंत ॥ १० ॥

स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता देवी द्योतमाना द्यौरस्मा इन्द्राय नि जिहीते । नीचत्वेन याति । गातुर्भू-
मिरुशन्तीव कामयमाना द्योषिर्देवद्राय येमे । आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोज्य योग्या भवती-
त्यर्थः । यद्यदेन्द्रो विश्वं समस्तमोजो बलमाभिः प्रजाभिः सं युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वामु
प्रजासु निहितवानित्यर्थः । अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामेतत् । स्वधाव्वै
बलवत् इन्द्राय नमंत । संनमंति । प्रह्वीभवन्ति ॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पांचजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनैषु ।
 तं मे जगृभ्र आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इद्रं ॥११॥
 एकं नु त्वा सत्पतिं पांचजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनैषु ।
 तं मे जगृभ्रे आशसः नविष्टं दोषा वस्तोः हवमानासः इद्रं ॥११॥

हे इन्द्र त्वा त्वामेकं मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मंचद्रष्टा शृणोम्यपिमुख्येभ्यः । कीदृशं । सत्पतिं सतां साधूनां पालकं पांचजन्यं पंचजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं जातमुत्पन्नं यशसं यशोयुक्तं । दोषा अपायां वस्तो-
 वासरे च हवमानासः सुवत आशसः कामानां शंसमाना मे मदीयाः प्रजा नविष्टमतिशयेन सुखं तमिन्द्रं
 जगृभ्रे । गृह्णतु । स्वीकुरुवतु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयंतं मघा विप्रेभ्यो ददंतं शृणोमि ।
 किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥१२॥
 एव हि त्वां शृणुऽथा यातयंतं मघा विप्रेभ्यः ददंतं शृणोमि ।
 किं ते ब्रह्माणः गृहते सखायः ये त्वाया निदधुः कामं इद्रं ॥१२॥

एवैवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुथा काले काले यातयंतं जंतुन्मिरयंतं हे इन्द्र त्वां विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यो मघा
 मघानि धनानि ददंतं यच्छंतं शृणोमि । निशामयामि । एतत्कृषिव प्रतिभाति । हे इन्द्र त्वाया त्वयि ये
 स्तोतारः कामं स्वकीयाभिलाषं निदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणो बृहंतस्ते त्वदीयाः सखायः स्तोतारः किं गृहते ।
 त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलंबनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥२॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्रेण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतित्तमः । सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्रात्रिः पंचमे मंडले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र महि मह इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य
 संवरणस्वार्थं । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

महिं महं तवसे दीध्ये नृनिद्रायेत्या तवसे अतव्यान् ।
 यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जनै समर्थ्यश्चिकेत ॥१॥
 महिं महं तवसे दीध्ये नृन् । इन्द्राय । इत्या । तवसे । अतव्यान् ।
 यः । अस्मै । सुऽमतिं । वाजऽसातौ । स्तुतः । जनै । सऽमर्थ्यः । चिकेत ॥१॥

अहं संवरणोऽतव्यानत्यंतमिव दुर्बलः सन् महि महत् प्रभुतं स्तोत्रं महि महति तवसे बलवत इन्द्राद्येत्येत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण दीधि । दीपयामि । प्रकाशयामि । किमर्थं । नृन् ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ मनुष्याणामस्मदीयानां तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय । य इन्द्रोऽस्मी जने जनाय संवरणाय वाजसातो संयामे वाजस्यान्नस्य वा लामि निमित्ते सति स्तुतः सन् सुमतिं समर्थो मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह म्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हश्चित्तं जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन्योक्तमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः संक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणां । वृषन् । योक्तुं । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अन्तु । जोषं । वक्षः । अभि । प्र । प्रार्यः । संक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हे वृषन् वर्षकेंद्रं स प्रसिद्धत्वं नोऽस्मान्धियसानो ध्यायन् अर्कैरर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैर्हरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां योक्तुं नियोजनरज्जुमश्रेः । आश्रयसि । याः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे मघवन् इत्येत्यं जोषं प्रीतिमनु वबोऽवहः तैर्निमित्तयोक्तमश्रेरिति । तथा कृत्यार्थोऽस्मदरीन् जनानभि आभिमुख्येन प्र प्रकृष्टं सच्चि । परामव ॥

न ते तं इन्द्राभ्यः स्मदृष्यायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथं । अधि । तं । वज्रऽहस्त । आ । रश्मिं । देव । यमसे । सुऽश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व महच्चिन्द्रं यत् येऽस्मदस्मत्तत्त्वज्ञेभ्योऽन्येऽयुक्तासस्त्वयासंयुक्ता असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । ब्रह्म परिवुढं कर्म । तद्रहितत्वात् ते नरास्ते त्वदीया न भवन्ति । अतोऽस्मदस्मत्तत्त्वज्ञेभ्योऽन्येऽयुक्तासस्त्वयासंयुक्ता असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । हे वज्रहस्तं देव स्वश्वस्त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं प्रयहमा यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्तं इन्द्र संत्युक्था गवे चकथोर्वरासु युध्यन् ।

ततस्ते सूर्याय चिदोक्तसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । संति । उक्था । गवे । चकथं । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततस्ते । सूर्याय । चित् । ओक्तसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव यद्यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बह्व्युक्थोक्तानि शस्त्राणि संति तदोर्वरासु सख्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्युक्थाय युध्यन् जलप्रतिबंधकान् संहरन् चकथं । करोषि भेदनं । कुत्रेति । सूर्याय सूर्यस्य स्वे स्वकीय ओक्तसि स्थाने । वृषा वर्षिता सन् ततचे । संपादयसि । समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबंधकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य नाम चिन्नामापि ततचे । नाशयसीत्यर्थः ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माञ्जगम्यादहिष्णुष्व सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयं । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽष्णुष्व । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ये च नरः कर्मणां नेतारः ऋत्विग्यजमाना वयं स्मः ते वयं ते त्वदीयाः । कीदृशा वयं । शर्धो बलं जज्ञाना उत्पादयंतः स्तुतिभिर्याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथा रंहणशीलाश्च । किंच हे अहिमुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्तबलेन्द्र त्वदनुग्रहाद्वयः सुखः प्रतिभट्टिराहातव्यो वा चारुः संगता सत्वा भृत्यादिः प्रभृषेपु संयामेषु यज्ञेषु वास्माना जगम्यात् । आगच्छेत् । भगो न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्तहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ १॥

प॒पृ॒क्षे॒ण्य॑मिन्द्र॒ त्वे ह्यो॒जो॑ नृ॒म्णानि॑ च नृ॒तमा॑नो॒ अम॑र्तः ।

स न॒ ए॒नी॑ वस॒वानो॒ रयि॑ं दा॒ः प्रा॒र्यः॑ स्तु॒षे तु॒विम॑घस्य॒ दानं॑ ॥ ६॥

प॒पृ॒क्षे॒ण्यं॑ । इन्द्र॒ । त्वे इति॑ । हि । ओजः॑ । नृ॒म्णानि॑ । च । नृ॒तमा॑नः । अम॑र्तः ।

सः । नः॑ । ए॒नी॑ । वस॒वानः॑ । रयि॑ं । दाः॑ । प्र । अ॒र्यः॑ । स्तु॒षे । तु॒वि॒ऽम॑घस्य॒ । दानं॑ ॥ ६॥

हे इंद्र प॒पृ॒क्षे॒ण्यं संप॑कार्हे पूज्यं वीजो बलं त्वे हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः । नृ॒तमा॑नो नृत्यन् अमर्तो ऽमरणधर्मा स त्वं वसवान् आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् नृ॒म्णानि॑ नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरथपि-
क्षया चशब्दः । ए॒नी॑मिनवर्णां श्वेतवर्णा रयिं धनं दाः । देहि । अहं च अर्य ईश्वरस्य तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च दानं प्र स्तुषे । स्तौमि ॥

ए॒वा न॑ इन्द्रो॒तिभि॑रव पा॒हि गृ॑णतः श्रू॒र का॑रुन् ।

उ॒त त्वचं॑ ददे॒तो वाज॑सा॒तौ पि॒प्री॑हि म॒ध्वः सु॒षुत॑स्य॒ चारोः॑ ॥ ७॥

ए॒व । नः॑ । इन्द्र॒ । उ॒ति॒ऽभिः॑ । अ॒व । पा॒हि । गृ॑णतः । श्रू॒र । का॑रुन् ।

उ॒त । त्वचं॑ । ददे॒तः । वाज॑ऽसा॒तौ । पि॒प्री॑हि । म॒ध्वः । सु॒ऽसु॒त॑स्य॒ । चारोः॑ ॥ ७॥

हे शूरेंद्र एवैवं नोऽस्मान् गृणतः सुवतः कारुन् कर्तृनुत्विज उतिभी रक्षणीरव । पालय । उतापि च वाज-
सातौ संगमे त्वचमाच्छादकं रूपं ददतः प्रयच्छतः सुषुतस्य सुषुभिषुतस्य चारोर्मनोहरस्य मध्वः सोमस्य पिप्रीहि । प्रीणयात्मानं । द्वितीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उ॒त त्वे मा॑ पौरु॒कुत्स्य॑स्य॒ सूर॑स्त्वस॒दस्यो॑र्हि॒रणि॑नो॒ ररा॑णाः ।

वह॑न्तु मा॒ दश॑ श्येता॒सो अस्य॑ गैरि॒क्षित॑स्य॒ क्रतु॑भिर्नु स॒श्वे ॥ ८॥

उ॒त । त्वे । मा॑ । पौरु॒ऽकु॒त्स्य॑स्य॒ । सूर॑ः । त्वस॒दस्योः॑ । हि॒र॒णि॑नः । ररा॑णाः ।

वह॑न्तु । मा॑ । दश॑ । श्येता॒सः । अस्य॑ । गैरि॒ऽक्षि॑तस्य॒ । क्रतु॑ऽभिः । नु । स॒श्वे ॥ ८॥

त्वसदस्यस्य विदधो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्यनानि गाश्चादुर्द्धपथे तद्वदवृषिः ॥ उतापि च त्वे ते मा । चतुर्थार्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । रराणाः ॥ रातिर्दानार्थस्य कर्मणि लिट् । कानांच रूपं । दत्ता इत्यर्थः । पौरु॒कुत्स्य॑स्य पुरु॒कुत्सा॑पत्यस्य सूरः प्रेरकस्य हिरणि॒नो हिर॑ण्यवतोऽस्य त्वसदस्योरेतन्नामकस्य राजर्षेर्गैरि॒क्षित॑स्य गिरि॒क्षित॑गोचोत्पन्नस्य श्येता॒सः शुभ॑वर्णा दशाश्वा मा मां वहन्तु । प्रापयन्तु । अहं च क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञादिभिर्वा नु क्षिप्रं सश्वे । गच्छेयं ॥

उ॒त त्वे मा॑ मारु॒ताश्व॑स्य॒ शो॒णाः॒ क्रत्वा॑मघा॒सो वि॒दध॑स्य॒ रा॒तौ ।

स॒हस्रा॑ मे च्य॒वतानो॑ ददा॒न आ॒नू॒कम॑र्यो॒ वपु॑षे ना॒र्चेत् ॥ ९॥

उ॒त । त्वे । मा॒ । मा॒रु॒तऽअ॒श्वस्य॑ । शो॒णाः । क्र॒त्वाऽम॒घासः॑ । वि॒दथ॑स्य । रा॒तौ ।
स॒हस्रा॑ । मे॒ । अ॒व॒तानः॑ । द॒दानः॑ । आ॒नू॒कं । अ॒र्यः । व॒पु॒षे । न । आ॒र्च॒त् ॥ ९ ॥

उतापि च त्वे तेऽश्वा वक्ष्यमाणा मारुताश्च । मरुत्सदृशवेगाश्चवान्मारुताश्च । तदपत्यस्य विदथस्यैत-
न्नामकस्य राज्ञः शोणाः शोणवर्णाः क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माह्वनीया अश्वा
रातौ दाने विनियुक्ता मां वहंतीति शेषः । किंच सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि धनान्यर्थः पुज्यस्य मे ।
चतुर्थर्थे षष्ठी । पूज्याय मह्यं अवतानश्चावयन् ददानः प्रयच्छन् स आनूकमाभरणं च वपुषे स्वशरीरान-
कारायाचत् । प्रायच्छत् । नेति चार्थे ॥

उ॒त त्वे मा॒ ध्व॒न्यस्य॑ जु॒ष्टा ल॒क्ष्म॒ण्यस्य॑ सु॒रुचो॑ य॒तानाः॑ ।
म॒हा रा॒यः स॒व॒रणस्य॑ ऋ॒षेर्व्र॑जं न गावः प्र॒यता॑ अपि॒ गमन् ॥ १० ॥
उ॒त । त्वे । मा॒ । ध्व॒न्यस्य॑ । जु॒ष्टा । ल॒क्ष्म॒ण्यस्य॑ । सु॒रुचः॑ । य॒तानाः॑ ।
म॒हा । रा॒यः । स॒व॒रणस्य॑ । ऋ॒षेः । व्र॑जं । न । गावः॑ । प्र॒य॒ताः । अपि॑ । ग॒मन् ॥ १० ॥

उतापि च त्वे ते वक्ष्यमाणा रायो ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मणस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः संवन्धिनीऽश्वा
मा जुष्टा मां प्राप्ताः सुरुचः शोभनदीप्तयो यताना वहमानाय यतमानाः । रायो महा महत्त्वेन युक्ता
रायः प्रयता दन्ताः सत्यः संवरणस्य ऋषेरपि गमन् । अपिगताः । प्राप्ता मनुहुमिति शेषः । व्रजं न गावो
गोष्ठं गाव इव । यद्वा । नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि गमन् । अत्रेद्रे सूक्ते प्रार्षेयिन्द्रे मरुतो राज्ञां च
दानस्तुतयः । अनु० २. २२. इत्युक्तत्वाद्वाचां दानस्तुतिरविशुद्धा ॥ २ ॥

अजातशत्रुमिति नवर्चे द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्वार्थमिदं । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभा
षया जगत् । अजातशत्रुं नव त्रिष्टुवंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अ॒जा॒त॒श॒त्रुम॒जरा॑ स्व॒र्व॒न्यनु॑ स्व॒धार्मि॑ता द॒स्ममी॑यते ।
सु॒नो॒त॒न॒ प॒च॒त॒ ब्र॒ह्म॒वा॒ह॒से पु॒रु॒ष्टु॒ताय॑ प्र॒तरं॑ द॒धात॑न ॥ १ ॥
अ॒जा॒त॒ऽश॒त्रुं । अ॒ज॒रा । स्वः॑ऽव॒ती । अ॒नु॒ । स्व॒धा । अ॒र्मि॒ता । द॒स्मं । इ॒य॒ते ।
सु॒नो॒त॒न॒ । प॒च॒त॒ । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒से । पु॒रु॒ऽस्तु॒ताय॑ । प्र॒ऽत॒रं॑ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ १ ॥

अजातशत्रुं । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तं । दस्मं शत्रुणांमुपक्षपयितारमजराक्षीणा स्वर्वती स्वरणव-
त्यमितापरिमिता स्वधात्रं हविरन्वीयते । अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः सुनोतन । अभिषृणुत । पचत
पुरोडाशादिकं । कस्यै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय पुरुष्टुताय वज्रभिः सुतायिन्द्राय ।
प्रतरं प्रकृष्टतरं दधातन । धारयत स्वस्तीचितकर्म ॥

आ॒ यः सो॒मे॒न ज॒ठर॑म॒पिप्र॒ताम॑द॒त म॒घवा॑ म॒ध्वो अ॒धंसः॑ ।
य॒दौ मृ॒गाय॑ ह॒तं॒वे म॒हाव॑धः स॒हस्र॑भृष्टिमु॒शना॑ व॒धं य॑म॒त् ॥ २ ॥
आ॒ । यः । सो॒मे॒न॒ । ज॒ठर॑ । अ॒पिप्र॒त॒ । अ॒म॑द॒त॒ । म॒घऽवा॑ । म॒ध्वः । अ॒धंसः॑ ।
य॒त् । इ॒ । मृ॒गाय॑ । ह॒तं॒वे । म॒हाऽव॑धः । स॒हस्र॑भृष्टिं । उ॒श॒ना॑ । व॒धं । य॑म॒त् ॥ २ ॥

यो मघवा सोमेन जठरं स्वकीयोदरमा सर्वतोऽपिप्रत अपूरयत् मध्वो मधुररसस्त्रांधसः सोमस्य
पानेनामदत । अतृष्यत् । यद्यदेमयं मृगायैतन्नामकायासुराय हंतवे तं हंतुं महावधो महावज्रः सहस्रभृष्टिरप-
रिमिततेजा उशना कामयमानः शत्रुं यद्वीशनसा सह वधं वज्रं यमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमदत च ॥

यो अस्मै ग्रंस उत वा य ऊर्धनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अहं ।
 अपाप शक्रस्तनुष्टिमूहति तनूशुभं मघवा यः कवासखः ॥३॥
 यः । अस्मै । ग्रंसे । उत । वा । यः । ऊर्धनि । सोमं । सुनोति । भवति । द्युमान् । अहं ।
 अपऽअप । शक्रः । तनुष्टिम् । ऊहति । तनूऽशुभं । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥३॥

यो यजमानोऽस्मा इन्द्राय ग्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यतेऽस्मिन्नसा इति ग्रंसः । तस्मिन् । उत वा अथवा
 यो यजमान ऊर्धनि । उद्वततरं भवत्युद्वमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदानरसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वा-
 द्रात्रिरप्युध उच्यते । अहनि रात्रौ च सोमं सुनोति स भवति द्युमान् दीप्तिमान् । अहेति विनियहार्थीयः ।
 किंच शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रस्तनुष्टिम् । तत् धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति तनुष्टिः । तं तनूशुभं ।
 तनूः शुभा शोभनीयालंकारादिभिर्यस्य तं । तादृशं स्वपोषकमयज्जानमपोहति । अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः ।
 मघवा धनवान्यश्च कवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्त्वमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नातं ईषते ।
 वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥४॥
 यस्य । अवधीत् । पितरं । यस्य । मातरं । यस्य । शक्रः । भ्रातरं । न । अतः । ईषते ।
 वेति । इत् । ऊं इति । अस्य । प्रऽयता । यतंऽकरः । न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः ।
 आऽकरः ॥४॥

शक्रो शक्तोऽयं यस्यायज्वनः पितरमवधीत् हतवान् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च भ्रातरं अतो
 ऽस्मादयज्वनः सकाशान्निषते । न विभेति न गच्छति वा । किल्बिष्य प्रयता दत्तानि हवीषि वेतीदु । कामयत
 एव । अयज्वानं शिञ्चयित्वा नियोजयतीत्यर्थः । यतंकरो यमनकर्ता वस्वो वसुनो धनस्याकर आभिमुख्यकर्ता
 यः किल्बिषात्पित्रादिवधयुक्तान्निषते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्यास्तोतृणां हतिरिन्द्रो यतीन् साला-
 वृकेभ्यः प्रायच्छत् अंतरिक्षे पालोमान्मृथिव्यां कालकांज्यानश्चान्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यादि-
 श्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पंचभिर्दशभिर्विष्टारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।
 जिनाति वेदमुया हंति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥५॥
 न । पंचऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभं । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।
 जिनाति । वा । इत् । अमुया । हंति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुं । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥५॥

अयमिन्द्रः पंचभिर्दशभिर्वा सहायैरारभमारंभं शत्रुहनायालंबनं न वष्टि । साहाय्यं नपेक्षत इत्यर्थः ।
 यद्वा । अयमिन्द्रं पंचभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैरारभमारभ्युमुद्योगं कर्तुं न वष्टि । न कामयते । असुन्वता-
 भिषवमकुर्वता सह पुष्यता चन बंधादीनपोषयतापि न सचते । न संगच्छते । असुन्वतमभिषवमकुर्वतामयष्टा-
 रमपुष्णतं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु जिनाति वा । वाशब्दस्यार्थः । जिनाति च । बाधते ।
 इदिति पूरणः । हंति वासुयामुमयष्टारं धुनिः कंपकः शत्रूणां । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं गोमति
 व्रज आ भजति । योजयतीत्यर्थः ॥ ॥३॥

वित्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।
 इंद्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यैः ॥६॥

विऽत्वक्ष्णः । संऽञ्जुतौ । चक्रंऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।
इंद्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशं । नयति । दासं । आर्यः ॥ ६ ॥

समृती संयामे वित्वक्ष्णो विशेषेण तनूकती शत्रूणां तदर्थं चक्रमासजो रथचक्रस्यासंजयितासुन्वतोऽयज-
मानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतो यजमानस्य वृधो वर्धयतिंद्रो विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणो
भयजनक आर्यः स्वामी यथावशं यथेच्छं दासं दासकर्माणं जनं नयति स्ववशं ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाणुषे भजति सूनरं वसु ।
दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥
सं । ई । पणः । अजति । भोजनं । मुषे । वि । दाणुषे । भजति । सूनरं । वसु ।
दुऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीं । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

ईमयमिंद्रः पणेरजति इव लुब्धकस्यादातुर्मौजनं धनमन्नं वा मुषे चोरयितुं समजति । सम्यक् गच्छति ।
गत्वा चादाय दाणुषे हविर्दाने यजमानाय वि भजति सूनरं शोभनमनुष्यं वसु धनं । अयपुर्धनमाकृष्य यद्रे
प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किंतु पुरु पुरुणि दर्गे चन दुःखेन गंतव्य आपद्यपि विश्वः
सर्वोऽपि दातुजन आ ध्रियते । आस्थाप्यते । यो जनोऽस्त्रिंद्रस्य तविषीं बलमचुकुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इंद्रेण ॥ चने-
त्येकपदमध्येतुसंप्रदायप्राप्तं ॥

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिंद्रो मघवा गोषु शुभिषु ।
युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥
सं । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वशर्धसौ । अवेत् । इंद्रः । मघऽवा । गोषु । शुभिषु ।
युजं । हि । अन्यं । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ई । गव्यं । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

समवेत्संजानाति यद्यदा जनौ परस्परं प्रतिद्वंद्विनौ सुधनौ शोभनधनी विश्वशर्धसौ व्याघ्रवर्णा बह्वत्सा-
ही वा मघवा धनवान् इंद्रो गोषु शुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु अन्यं यष्टारं युजं सहायमकृत कृत-
वान् प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । ईमस्मै गव्यं गोसमूहमुत्सृजते सत्वभिर्मरुद्भिः सह धुनिर्मेघानां कंपयिता ।
इंद्रो यजमानमयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यजन्ने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमम उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयंत तस्मिन्स्रवममवस्त्रेषमस्तु ॥ ९ ॥
सहस्रऽसां । आग्निऽवेशिं । गृणीषे । शत्रिं । अग्ने । उपऽमां । केतुं । अर्यः ।
तस्मै । आपः । संऽयतः । पीपयंत । तस्मिन् । स्रव । अमऽवत् । त्वेषं । अस्तु ॥ ९ ॥

अधिवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदं । आशास्त ऋषिरित्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्योऽहं सहस्रसाम-
परिमितधनप्रदमाग्निवेशिमधिवेशिसुतं शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि । हे अग्ने अंगनादिगु-
णविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तं । उपमामुपमानभूतं केतुं प्रज्ञापकं । प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा आपः संयतः सम्यक्
गच्छत्यः पीपयंत । प्यायंतां । तस्मान्नास्ति ज्ञचं धनममवद्वलसहितं त्वेषं दीप्तमस्त्विति ॥ ८ ॥

यस्ते साधिष्ठ इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं । अंगिरीगोचः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अंत्वा पंक्तिः । पंक्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुरांगिरसः पंक्त्यन्तमित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो भिन्निकः ॥ आभिर्ज्वलिकेषूक्थ्येषु तृतीयसवन आद्यस्तुचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्यवा कविः । आ० ७. ८. इति ॥ द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्योच्चादौ तुचावनुरूपी । यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षष्ठानुष्टुभः । आ० ८. ५. इति हि सूचितं ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्रं क्रतुष्टमा भर । अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्त्रिं वाजेषु दुष्टरं ॥ १ ॥
यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्रं । क्रतुः । तं । आ । भर । अस्मभ्यं । चर्षणीऽसहं ।
सस्त्रिं । वाजेषु । दुष्टरं ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव यः साधिष्ठोऽतिशयेन साधकः क्रतुरुक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वालि तं क्रतुं नोऽवसेऽस्मद्रक्षणायास्मभ्यमा भर । आहर । कीदृशं तं । चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिवितारं सस्त्रिं संस्नातं शुद्धं वाजेषु संयामेषु दुष्टरमन्यैरनभिभावं ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर संति तिस्रः । यद्वा पंच क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥
यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । संति । तिस्रः । यत् । वा । पंच । क्षितीनां ।
अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव यत् या ऊतयश्चतस्रश्चतुर्वर्णेषु संश्रिताः संति याश्च हे शूर तिस्रस्त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः । यद्वा । वाशब्दश्चार्थः । यद्याश्च पंच क्षितीनां पंचजनसंबन्धिन्य ऊतयः संति तत्सर्वमवो रक्षणं सु सुष्ठु नोऽस्मभ्यमा भर । आहरति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषंतमस्य हूमहे । वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूमिर्दिदु तुर्वणिः ॥ ३ ॥
आ । ते । अवः । वरेण्यं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आ
ऽभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषंतमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तवावो रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयमा हूमहे । आह्वयामः । हे इन्द्र वृषजूतिर्वर्षणगमनस्तुर्वणिस्तूर्णवर्णिर्हंसको वा त्वमाभूमिः सर्वतो भवन्निर्व्याप्तिर्मन्त्रिः सहावो हि जज्ञिषे । उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन्यस्त्रायज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मान्तेऽवो हूमहे इति ॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः । स्वस्त्रचं ते धृषन्मनः सचाहमिन्द्र पौंस्यं ॥ ४ ॥
वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः । स्वऽस्त्रचं । ते । धृषत् । मनः ।
सचाऽहं । इन्द्र । पौंस्यं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यसि । फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं जज्ञिषे । उत्पदसे । ते शवो बलं वृष्णि वर्धितु । ते मनः स्वस्त्रचं स्वायत्तबलं धृषत् धर्षकं विरोधिनां । हे इन्द्र ते पौंस्यं पुंस्त्वं सचाहं संघहंतु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः । सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्यते ॥ ५ ॥
त्वं । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अमित्रऽयन्तं । अद्रिऽवः । सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं तममिच्छयंतं शत्रुत्वमाचरंतं शत्रुं वेच्छंतं मर्त्यं हे अद्रिबो वज्रवज्रिंद्र सर्वरक्षा सर्वत्र व्याप्तिन
रथेन ॥ सुपां मुलुगित्वाकारः ॥ हे शतक्रतो हे शवसस्यते बलस्य पालकेन्द्र नि याहि । नितरां गच्छा-
भिभवितुं ॥ ५॥

त्वामिदृचहंतम जनांसो वृक्तबर्हिषः । उयं पूर्वीषु पूर्य्य हवन्ते वाजसातये ॥ ६॥
त्वां । इत् । वृचहन् ऽतम् । जनांसः । वृक्त ऽबर्हिषः । उयं । पूर्वीषु । पूर्य्य । हवन्ते ।
वाजसातये ॥ ६॥

हे वृचहंतमातिशयेन वृचाणां हंतरिंद्र त्वामित्वामिव जनांसो जना वृक्तबर्हिष आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्त-
यज्ञा इत्यर्थः । उयमुन्नूर्णबलं पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूर्य्य पुरातनं संतं वाजसातये संग्रामाय हवन्ते ।
आह्वयन्ते ॥

अस्माकमिंद्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु । सयावानं धनेधने वाजयंतमवा रथं ॥ ७॥
अस्माकं । इंद्र । दुस्तरं । पुरः ऽयावानं । आजिषु । स ऽयावानं । धने ऽधने । वाज ऽयंतं ।
अव । रथं ॥ ७॥

हे इंद्र अस्माकं रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रमव । रत्न । कीदृशं रथं । दुष्टरं दुःखिन तरणीयमाजिषु
संग्रामेषु पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं सयावानमनुचरैः सह गंतारं धने धने सर्वेषु धनेषु वाजयंतं
संग्रामं धनं वेच्छंतं ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८॥
अस्माकं । इंद्र । आ । इहि । नः । रथं । अव । पुरं ऽध्या ।
वयं । शविष्ठ । वार्यं । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमं । मनामहे ॥ ८॥

हे इंद्र अस्माकमस्मदीय एव सन् एहि । आगच्छ । आगत्य च पुरंध्या शोभनबुद्ध्या नो ऽस्माकं रथमव ।
रत्न । वयं च हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहाद्वार्यं वरणीयं श्रवोऽन्नं कीर्तिं वा दिवि द्योतमाने त्वयि
दधीमहि । स्थापयामः । तथा दिवि त्वयि स्तोमं स्तोचं मनामहे । करवामह इत्यर्थः ॥ ॥ ६॥

स आ गमदिति षड्रुचं चतुर्थं सूक्तं । आंगिरसः प्रभूवसुर्हृषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् चिष्टुभः ।
इंद्रो देवता । अनुक्रांतं च । स आ गमत् षट् तृतीया जगतीति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणां ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिवतु दुग्धमंशुं ॥ ९॥
सः । आ । गमत् । इंद्रः । यः । वसूनां । चिकेतत् । दातुं । दामनः । रयीणां ।
धन्व ऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चकमानः । पिवतु । दुग्धं । अंशुं ॥ ९॥

स इंद्रोऽस्मद्यज्ञं प्रत्या गमत् । आगच्छतु । यो देवो वसूनां धनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि
चिकेतत् जानाति प्रदातुं । स कीदृशः । दामनो दाता दानमना वा रयीणां धनानां । गमने दृष्टांतः ।
धन्वचरो न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव वंसगो वननीयगमनस्तृषाणोऽत्यंतं तुषितश्चकमानः कामयमानश्च
सन् दुग्धमभिषुतमंशुं सोमं पिवतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिमे रूहसोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
 अन्तु त्वा राजन्वर्ततो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥२॥
 आ । ते । हनू इति । हरिऽवः । शूर । शिमे इति । रूहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।
 अन्तु । त्वा । राजन् । अर्वातः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥२॥

हे इंद्र हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन् शूर ते तव हनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनस्तथापि पुनः शिप्रा-
 मिधानाग्रीणोऽवगंतव्यः । उक्तरूपे संहते वा शिमे आ रूहत् आरोहतु प्राप्नोतु सोमोऽसहत्तः । पर्वतस्य पृष्ठे
 न रूहत् । न आरोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा । नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठ उप-
 रिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्रंभेण प्रसरति तद्वत् । हे राजन् राजमानिन्द्र त्वा त्वामनु त्वया सह ॥ तृती-
 यार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ विश्वे वयमर्वातो नाश्वानिव तुणादिभिर्गीर्भिः स्तुतिभिर्हिन्वन् हिन्वंतस्त्वां
 प्रीणयंतः संतो मदेम । हृषेम । हे पुरुहूत बज्रप्रकारं बज्रभिर्वाहन्तं ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्रिवः ।
 रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥३॥
 चक्रं । न । वृत्तं । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।
 रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥३॥

हे पुरुहूत बज्रभिराहत हे अद्रिवो वज्रवज्रिन्द्र मे मनोऽमतेरिद्वारिद्व्यादस्तोतुवा सकाशान्निया भीत्या
 वेपते । कंपते । वृत्तं चक्रं न भुमी वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्माद्रथादधुपरि स्थितं त्वा त्वां हे सदावृध
 सर्वदा वर्धमान हे मघवज्रिन्द्र जरिता स्तोता पुरुवसुरहमृषिः कुविद्वज्र नु चिप्रं स्तोषत् । स्तोषति । स्तूयात् ॥
 अत्र कुविच्छब्दयोगेऽप्याख्यातस्य बज्रलयहणान्निघातः ॥

एष यावेव जरिता त इंद्रेयर्ति वाचं बृहदांशुषाणः ।
 प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिइरिवो मा वि वेनः ॥४॥
 एषः । यावाऽइव । जरिता । ते । इंद्र । इयर्ति । वाचं । बृहत् । आंशुषाणः ।
 प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥४॥

एष जरिता गरिता स्तोता यावेवाभिषवाधमेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इंद्र ते तुभ्यं वाचं स्तुति-
 मियर्ति । प्रेरयतीत्यर्थः । बृहत्सहस्रभूतं फलमांशुषाण आंशु संभक्ता सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायो धनानि
 प्र यंसि । प्रयच्छसि । दक्षिणिदक्षिणेनापि प्र यंसीति शेषः । मा वि वेनः । विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्यां ।
 स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥५॥
 वृषा । त्वा । वृषणं । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्यां । वहसे । हरिऽभ्यां ।
 सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् ।
 भरे । धाः ॥५॥

हे इंद्र त्वा त्वां वृषा वर्षित्री दीर्घोतयित्री स्तुतिः ॥ द्योतते दीर्घतेर्वा स्तुत्यर्थेऽस्तेदं रूपं ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु । वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेतुभ्यां हरिभ्यां वहसे । यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे सुशिप्र शोभनहृनो वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र स त्वं वृषा वृषरथश्च सन् नोऽस्मान् भरे संयामे भरणवति यज्ञे वा धाः । धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्निभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमतां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सं । अस्मै । क्षितयः । नमतां । श्रुतऽरथाय । मरुतः । दुवःऽया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यो राजा वाजिनीवानन्नवान् श्रुतरथो रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनी वेजनवंतावर्षी त्रिभिः शतैर्गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानावदिष्ट ॥ ददा-
तेर्दिशतेर्वा लुङीदं रूपं ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वास्यै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजा दुवोया ॥
तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया सं नमतां । प्रणता भवन्तु । सेवतामित्यर्थः । हे मरुत इतीन्द्रसहाय-
भूतानां मरुतां संबोधनं ॥ ७ ॥

सं भानुनेति पंचर्वं पंचमं सूक्तमन्त्रेणार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । सं भानुना पंचाचिरित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो
लैंगिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वंचाः ।

तस्मा अमृधा उषसो व्युच्छान्य इंद्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सं । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअंचाः ।

तस्मै । अमृधाः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इंद्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

सूर्यस्य भानुना तेजसा सहाजुह्वानः सर्वत्र ह्यमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ घृतपृष्ठः प्रदीपज्वालो घृत-
युक्तपृष्ठप्रदेशो वा स्वंचाः स्वंचनोऽग्निः सं यतते । सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यप्रयः प्रज्वाल्यते ।
तस्मात्कारणाद्वो यजमान इंद्राय सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति तस्मै यजमानायामृधा अहिंसिता उषसो
व्युच्छान् । व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात्सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य मुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तावा सुतसोमो जराते ।

यावाणो यस्येष्टिरं वदंत्ययदध्वर्युर्हविषाव सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धऽअग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽबर्हिः । युक्तऽयावा । सुतऽसोमः । जराते ।

यावाणः । यस्य । इष्टिरं । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अवं । सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः प्रदीपाग्निः स्तीर्णबर्हिः प्रसृतदर्भोऽयं यजमानो वनवत् । संभजते । युक्तावा नियुक्ताभिष-
वपाषाणः सुतसोमोऽभिषुतसोमो जराते । जराति । स्तीति । यस्याध्वर्योर्गवाणोऽभिषवसाधना इष्टिरमेष्टणीयं
गमनशीलं वा शब्दं वदन्ति सोऽध्वर्युर्हविषा सहावायत् सिंधुं । पत्तेजनीरवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहति महिषीमिष्टिरां ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयान्ते ॥ ३ ॥

व॒धूः । इ॒यं । प॒तिं । इ॒च्छंती॑ । ए॒ति । यः । ई॒ । व॒हति॑ । म॒हिषीं॑ । इ॒षिरां॑ ।
आ । अ॒स्य । अ॒व॒स्यात् । रथः॑ । आ । च । घो॒षात् । पुरु॑ । स॒हस्रा॑ । परि॑ । वर्त॒याते॑ ॥ ३ ॥

इयं वधूरिन्द्रस्य पत्नी पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ति । अनुगच्छति । य इन्द्र ईमेनां महिषीं वहति वहतीषिरां गमनवतीं अस्मिन्द्रस्य रथ आ अर्वागस्यदभिमुखं अवस्यात् । अन्नमिच्छति । आ च घोषात् । आघुषति । शब्दयति । पूर्वत्यधिकं सहस्रा सहस्राणि धनानि परि परितो वर्तयाते । वर्तयति । प्रापयति । अवस्यादा च घुषादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायं ।
आ सत्वनैरजति हन्ति वृचं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥
न । सः । राजा । व्यथ॒ते । यस्मिन् । इन्द्रः॑ । ती॒व्रं । सोम॑ । पिब॒ति । गो॒ऽसं॒खायं॑ ।
आ । स॒त्व॒नैः । अ॒ज॒ति । ह॒न्ति । वृ॒चं । क्षे॒ति । क्षि॒तीः । सु॒भ॒गः । नाम॑ । पु॒ष्यन् ॥ ४ ॥

स राजा न व्यथते । व्यथितो न भवति । यस्मिन्नाजनि तदीये यज्ञ इन्द्रस्तीव्रं मदजनकं सोमं पिबति गोसंखायं । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तं । स राजा सत्वनैः सत्वभिरनुचरैरा सर्वतोऽजति । गच्छति । हन्ति च वृचं पापं वैरिणं वा । क्षेति गच्छति क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्नवसते । सुभगः शोभनमुखो नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥
पुष्यात् । क्षे॒मे । अ॒भि । यो॒गे । भ॒वा॒ति । उ॒भे इति॑ । वृ॒त्तौ । सं॒य॒ती इति॑ सं॒ऽय॒ती । सं॒ ज॒या॒ति ।
प्रि॒यः । सू॒र्ये । प्रि॒यः । अ॒ग्रा । भ॒वा॒ति । यः । इन्द्रा॑य । सु॒त॒ऽसो॒मः । द॒दा॒शत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् पोषयेद्वधादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे योगेऽलव्यस्य प्राप्तौ चाभि भवाति । भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथोभे वृत्तौ वर्तमाने संयती नियते अहोरात्रे सं जयाति । सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्थातामित्यर्थः । किंच स प्रियो भवति सूर्ये तथाप्राप्ती प्रियो भवति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् सोमं ददाति ॥ ५ ॥

उरोष्ट इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तमन्वेरार्षमानुष्टुभमैन्द्र । उरोरानुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

उ॒रोष्टं॑ इन्द्र॒ राध॑सो वि॒भ्वी रा॑तिः श॒त॒क्र॒तो । अ॒धो नो॑ वि॒श्वच॑र्षणे द्यु॒म्ना सु॑क्ष॒च म॑ह॒य ॥ १ ॥
उ॒रोः । ते॑ । इन्द्र॒ । राध॑सः । वि॒ऽभ्वी । रा॑तिः । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒त॒ऽक्र॒तो । अ॒धः । नः॑ ।
वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे । द्यु॒म्ना । सु॑क्ष॒च । म॑ह॒य ॥ १ ॥

हे इन्द्र शतक्रतो ब्रह्मकर्मन् ते तवोरोः प्रभूतस्य राधसो धनस्य रातिर्दानं विभ्वी महती । अधातः कारणात् नोऽस्मभ्यं हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः सुक्षच शोभनधनेन्द्र । क्षमिति धननाम । द्युम्ना द्युम्नानि धनानि मंहय । प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र अवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे । पप्रथे दीर्घश्रुतं हिरण्यवर्णे दुष्टरं ॥ २ ॥
यत् । ई॒ । इन्द्र॒ । अ॒वा॒य्यं । इ॒षं । श॒वि॒ष्ठ । द॒धि॒षे । प॒प्र॒थे । दी॒र्घ॒श्रु॒तं । हि॒र॒ण्य॒व॒र्णे । दु॒ष्ट॒रं ॥ २ ॥
दु॒ष्ट॒रं ॥ २ ॥

हे इन्द्र शविष्ठ अतिशयेन बलवान् यदिषमज्ञं अवायं अवणीयमीं सर्वतो दधिषे धारयसि ददासि वा ॥
इषशब्दो गपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे हिरण्यवर्णेन्द्र तदज्ञं पप्रथे । प्रथते । कथं । दीर्घश्रुतममतिदूरश्रवणीयतमं ।
सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । दुष्टरमनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः । उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥३॥
शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः । उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः ।
च । गमः । च । राजथः ॥३॥

हे अद्रिवो वज्रवज्रिन्द्र ते त्वदीया ये शुष्मासो बलभूता मरुतः संति । कीदृशास्ते । मेहना मंहनीयाः
केतसापः प्रक्षापकं कर्मातरिचं वा स्पृशंतः । उभौ देवौ त्वं च मरुत्समूहश्चेत्युभौ युवां दिवश्च युलोकात् गमश्च
भूमेः सकाशादभिष्टयेऽमितो गमनाय राजथः । ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिद्वशस्य तव वृत्रहन् ।
अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥४॥
उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दशस्य । तव । वृत्रऽहन् ।
अस्मभ्यं । नृम्णं । आ । भर । अस्मभ्यं । नृऽमनस्यसे ॥४॥

उतो अपि च हे वृत्रहजिन्द्र नोऽस्मभ्यं कस्य चिदनिर्देशस्य दक्षस्य प्रवृत्तस्य दातृवाक्यस्य तव स्वभूतेभ्योऽस्मभ्यं ।
पुनःश्रुतिरादरार्था । नृम्णं नृमणं धनमा भर । आहर । हे इन्द्र यतस्त्वमस्मभ्यं नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।
इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥५॥
नू । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥५॥

हे शतक्रतो इन्द्र ते तवाभिरभिष्टिभिरभिगमनैर्नू शीघ्रं समुद्रा भवेमेति शेषः । हे इन्द्र तव शर्मन् शर्मणि
सुखे सति सुगोपाः स्याम । भवेम । हे शूर तव शर्मणि सुगोपाः शोभनरक्षणाः स्याम । भवेम । पुनरुक्ति-
रादरार्था ॥ ॥९॥

यदिन्द्र चित्रेति पंचर्चं सप्तमं सूक्तमचेरार्षमिन्द्रं । अत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्ठुभः । यदिन्द्र
पंक्त्यंतमित्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टिभिकेषूक्थेषु तृतीयसवन आद्यसृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूचितं च । यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे । आ० ७. ८. इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमदिवः । राधस्तन्नो विद्वस उभयाहस्त्या भर ॥९॥
यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातं । अद्रिऽवः । राधः । तत् । नः । विद्वसो
इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥९॥

हे इन्द्र हे चित्र चायनीय हे अद्रिवो वज्रवज्रिन्द्र यन्मेहना मंहनीयं त्वादातं त्वया दातव्यं राधो
धनमस्ति तन्नं हे विद्वसो लब्धधनेन्द्र नोऽस्मभ्यमुभयाहस्त्याभ्यां हस्ताभ्यामा भर । आहर । अत्र यदिन्द्र
चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्तीत्यादिनिबृत्तं द्रष्टव्यं । नि० ४. ४. ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर । विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥२॥
यत् । मन्यसे । वरेण्यं । इंद्र । द्युक्षं । तत् । आ । भर । विद्याम । तस्य । ते । वयं ।
अकूपारस्य । दावने ॥२॥

हे इंद्र यत् बुद्धमन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् बुद्धमा भरास्मभ्यं । ते तव संबंधिनी वयं तस्य तादृश-
स्योक्तलक्षणस्याकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽतो यस्य तादृशस्यान्नस्य दावने दाने विद्याम । साम ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते यत्ते दिव्यत्वेष्टा । सूत्रितं च । यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छवसस्यते । आ० ९. ९. इति ॥
यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् । तेन दृष्ट्वा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥३॥
यत् । ते । दित्सु । प्रराध्यं । मनः । अस्ति । श्रुतं । बृहत् । तेन । दृष्ट्वा । चित् । अद्रिऽवः ।
आ । वाजं । दर्षि । सातये ॥३॥

हे इंद्र ते तव यद्वित्सु दानेच्छु प्रराध्यं प्रकर्षेण सुत्यं श्रुतं विश्रुतं बृहन्नहन्ननोऽस्ति तेन मनसा हे अद्रिवो
वज्रवन्निद्र दृष्ट्वा चिदृढमपि वाजमन्नमा दर्षि । आदरयसि सातयेऽस्मत्संभजनाय लाभाय वा ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनां । इंद्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥४॥
मंहिष्ठं । वः । मघोनां । राजानं । चर्षणीनां । इंद्र । उप । प्रशस्तये । पूर्वीभिः । जुजुषे ।
गिरः ॥४॥

मघोनां हविर्लक्षणधनवतां वो युष्माकं मंहिष्ठमतिशयेन पूज्यं चर्षणीनां मनुष्याणां राजानमिन्द्रमुपोपेत्य
प्रशस्तये प्रशंसितुं पूर्वीभिः पुरातनीभिर्वाग्भिर्गिरः स्तोतारो जुजुषे । सेवते ॥

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यं ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धत्यत्रयो गिरः शुभंत्यत्रयः ॥५॥

अस्मै । इत् । काव्यं । वचः । उक्थं । इंद्राय । शंस्यं ।

तस्मै । ऊं इति । ब्रह्मऽवाहसे । गिरः । वर्धति । अत्रयः । गिरः । शुभंति । अत्रयः ॥५॥

अस्मा इदस्मा एवेन्द्राय काव्यं कवेः स्तोतुः संबंधि । यद्वा । ऊं शब्दे । शब्दनीयं वचो वायूपमुक्थं शस्त्र
शंस्यं शंसनीयं । यस्मादेवं तस्मात्तस्मा उ तस्मा इंद्रायैव ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय गिरः
स्तोतीरत्रयोऽत्रिगोत्रा वर्धति । वर्धयति । अत्रयो गिरः शुभंति । दीपयति । पुनश्चक्रिरादरार्था ॥ १० ॥

आ याह्यद्रिभिरिति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यं तानुष्टुप्मध्ये च
सा सीरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वाच्चिदेवर्तवेति । कृत्स्नस्य ऋषिश्चान्यस्मात् । अनु० १२. २. इति परिभा-
षयात्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पंचमीनवम्यावनुष्टुप्मां शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अत्रेः सूयमानत्वात् षष्ठ्याद्या
अत्रिदेवताका अत्र्यार्षेयाश्च पंचमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐंद्रः ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यसृच ऐंद्रः
पंचमः । सूत्रितं च । आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः । आ० ७. १०. इति ॥ महाव्रतेऽप्यौष्णिहस्तृचा-
शीतावर्यं तृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिव । वृषन्निद्र वृषभिर्वृचहंतम ॥१॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतं । सोमं । सोमऽपते । पिव । वृषन् । इंद्र । वृषऽभिः ।
वृचहन्ऽतम् ॥१॥

हे इन्द्र आ याहि । अस्यद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्य स्वामिन्निन्द्र अद्रिभिर्घावभिः सुतमभिषुतं सोमं पिब । हे वृषन् फलस्य वर्षयितवृचहंतमातिशयेन शत्रूणां हंतुतम वृषभिर्वर्षकैर्महद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा यावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषन्निद्र वृषभिर्वृचहंतम ॥२॥
वृषा । यावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयं । सुतः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः ।
वृचहन्ऽतम ॥२॥

यावाभिषवसाधनः पाषाणो वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन जनितो वृषा वर्षकः । अयं सुतोऽभिषुतः सोमो वृषा । तं सोमं वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिन् चित्राभिरूतिभिः । वृषन्निद्र वृषभिर्वृचहंतम ॥३॥
वृषा । त्वा । वृषणं । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिऽभिः । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः ।
वृचहन्ऽतम ॥३॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं वृषणं त्वां ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राभिश्चायनी-
याभिरूतिभि रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतं ॥

ऋजीषी वज्रीक्षिपा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाकिति याज्या । आ० ५. १६ ।
इति हि सूचितं ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृचहा सोमपावा ।
युक्ता हरिभ्यामुप यासद्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥४॥
ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृचऽहा । सोमऽपावा ।
युक्ता । हरिऽभ्यां । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥४॥

ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमरसस्य तृतीयसवन आप्यायाभिषुतो योऽस्ति स ऋजीषः
सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । वज्री वज्रवान् वृषभो वर्षिता तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा
शुष्मी बलवान् राजेश्वरः सर्वस्य वृचहा वृचस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रो
हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वोप यासत् । उपगच्छतु । अर्वाङ्गसदभिमुखमागच्छतु । माध्यंदिने सवने मत्सत्
मायतु सोमेन्द्रः ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अक्षे च विद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥५॥
यत् । त्वा । सूर्य । स्वऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः । अक्षे चऽवित् । यथा ।
मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥५॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैरचीणां कर्म कीर्त्यते । हे सूर्य प्रेरक देव त्वा त्वां यद्यदासुरोऽसुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या
वा पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकस्तमसा मायानिमित्तेनाविध्यत् । आवृणोदित्यर्थः । तदा भुवनानि सर्वाण्यदी-
धयुः । वृक्ष्यते । यथा तत्त्वः सर्वो जनोऽक्षे च वित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धो मूढो भवति तथा ॥ ॥११॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवी दिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूळं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दचिः ॥६॥

स्वःऽभानोः । र॒अध॑ । यत् । इ॒न्द्र॑ । मा॒याः । अ॒वः । दि॒वः । वर्त॑मानाः । अ॒वऽअ॒हन् ।
गू॒ह्मं । सूर्य॑ । तम॑सा । अप॑ऽव्रतेन । तुरी॑येण । ब्रह्म॑णा । अ॒वि॒न्दत् । अ॒भिः ॥ ६ ॥

अथाथ जगन्मोहानंतरं स्वर्भानोरसुरस्य यत् या मायाः संति । कीदृशस्ताः । दिवो व्योतमानादादि-
त्यादवोऽवस्तावर्तमानाः । तदुपरि तिरोधानासामर्थ्यादिति भावः । हे इन्द्र ताः सर्वा अवाहन् । अवहंसि ।
अथात्रैव परोक्षवादः । तमसांधकारिणापव्रतेनापगतकर्मणा गूह्यं सूर्यं । अंधकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वं ।
तथाविधं तुरीयेण ब्रह्मणा यावन्तो ब्रह्मेत्यनेनात्रिविन्दत् । लब्धवान् आवरणापगमोपायं निवारणं मुञ्चं वा
सूर्यमिति । पूर्वमंत्रापेक्षयास्य तुरीयत्वं । एकैकं मायांशमेकैकेन मंत्रेणापनोद्य चतुर्थेन मंत्रेण निनीनं तमो
ऽप्यनुददित्यर्थः ॥

मा मामि॒मं तव॑ संत॑मत्र इ॒रस्या॑ दुग्धो भि॒यसा॑ नि गा॒रीत् ।
त्वं मि॒त्रो अ॒सि स॒त्यरा॑धास्तौ मे॒हाव॑तं वरु॑णश्च राजा ॥ ७ ॥
मा । मां । इ॒मं । तव॑ । संत॑ । अ॒त्रे । इ॒रस्या॑ । दुग्धः । भि॒यसा॑ । नि । गा॒रीत् ।
त्वं । मि॒त्रः । अ॒सि । स॒त्यऽरा॑धाः । तौ । मा । इ॒ह । अ॒व॒तं । वरु॑णः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यं । हे अत्रे मामिममोदृगवस्थं मां तव संतं तव स्वभूतमिरस्यान्नेच्छया दुग्धो द्रोग्धासुरो
भि॒यसा॑ भयजनकेन तमसांधकारिण मा नि गा॒रीत् । मा गिरतु । किंच हे मित्र त्वं मित्रोऽसि । प्रमोतिः
सकाशात्ताता भवसि । सत्यराधाः सत्यधनश्च । तौ राजा वरुणश्च त्वं च तौ युवां मा मामिहावतं । रचतं ।
यद्वा । अत्रैरेव मित्र उच्यते । वरुणश्च युवां ॥

याव॑णो ब्रह्मा यु॒युजा॑नः स॒प॒र्यन् की॒रिणा॑ दे॒वान्म॑सोप॒शिक्ष॑न् ।
अ॒भिः सूर्य॑स्य दि॒वि चक्षु॑राधा॒स्वर्भा॑नोरप॑ मा॒या अ॒घुक्ष॑त् ॥ ८ ॥
याव॑णः । ब्रह्मा । यु॒युजा॑नः । स॒प॒र्यन् । की॒रिणा॑ । दे॒वान् । म॑सा । उ॒प॒ऽशि॒क्षन् ।
अ॒भिः । सूर्य॑स्य । दि॒वि । चक्षुः । आ॒ । अ॒धात् । स्वःऽभानोः । अप॑ । मा॒याः । अ॒घुक्ष॑त् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणोऽत्रिर्भामिहावतमित्युपशिक्षन् याव॑णोऽभिषवसाधनाय यु॒युजा॑नो युंजन । इन्द्रार्थं सोमम-
भिषुण्वन्नित्यर्थः । तथा कीरिणा । कीर्यते विविष्यत इति कीरि स्तोत्रं । तेन देवान् सपर्यन् पूजयन्नमसा ।
उक्तः साधनैः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य चतुः सर्वस्य ख्यापकं मंडलं दिव्यतरिञ्च आधात् । निस्तमस्कं कृतवानि-
त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । स्वर्भानोरितन्नामकस्यासुरस्य मायाः । स्वाश्रयमया मोहयंती परांस्तथा कुर्वती
माधेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तं । तदेतदुक्तं यत्तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रोऽपाघुचत् ।
अपजुगोप । न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एव व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य
स्वकीयं चक्षुराधात् । निवारणं तेजःसंस्थाप्यं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिहारिद्रविके समा-
न्नाता । स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यन्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमेच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णा-
विरभवत् यद्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलभी यदध्यस्थादपाकृतन्नित्यादि ॥

यं वै सूर्य॑ स्वर्भानु॒स्तम॑सावि॒ध्यदा॑सुरः । अ॒त्रय॑स्तमन्व॒विन्द॑न्न॒ह्य॑न्ये अ॒शंकु॑वन् ॥ ९ ॥
यं । वै । सूर्य॑ । स्वःऽभानुः । तम॑सा । अ॒वि॒ध्यत् । आ॒सुरः । अ॒त्रयः । तं । अ॒नु॒ ।
अ॒वि॒न्दन् । न॒हि । अ॒न्ये । अ॒शंकु॑वन् ॥ ९ ॥

अचिह्नतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यमिति । निगतव्याख्येषा । अत्रयस्तं सूर्यमन्वविन्दन् । इन्द्रार्थं सो-
मयागदेवतास्तुतिनमस्कारिरनुक्रमेणोपदीप्यतमो विरुध्य लब्धवन्त इत्यर्थः । अन्ये न ह्यशक्तवन् । न लब्धवन्तः
खलु ॥ १२ ॥

को नु वामिति विंशत्युचं नवमं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्वी विंशेकपदा विराट्
शिष्टाः सप्तदश चिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्यावतिजग-
त्पावंलिकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

को नु वां मिचावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि चासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वां । मिचावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । चासीथां । नः । यज्ञऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मिचावरुणी देवी वां युवां को नु कः खलु यजमान ऋतायन्यजामिच्छन् शक्त्यादिति शेषः । तस्मात्कुतं
मथैव । दिवः सदसि युलोकसंबंधिनि स्थाने महो महतः पार्थिवस्य सदस्युतस्योत्पादकस्यांतरिक्षस्य सदसि ।
तद्वैतुत्वात्ताच्छब्दं । त्रिषु स्थानेषु नोऽस्मान् चासीथां । रक्तं । वाशब्दश्चार्थः । किंच यज्ञायते दे वा हविर्दात्रे
च मह्यं पशुषो न वाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः तद्वदवत-
मिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतो जुषंत ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषंत ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिं । स्तोमं । रुद्राय । मीळुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवा नोऽस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्तोत्रं नमोभिर्वा हविर्भिश्च जुषंत ।
सेवतां । ये दधते धारयत्युक्तलक्षणं स्तोत्रं । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यते ।
आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव वियुज्य विशेयं । रुद्राय मीळुषे ॥ तृतीयार्थं चतुर्थी ॥ रुद्रेण
सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतन्मित्रादिस-
र्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्टांश्चिना हुवध्यै वातस्य पत्नन्नर्थस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रांधांसीव यज्यवे भरध्वं ॥ ३ ॥

आ । वां । येष्टां । अश्चिना । हुवध्यै । वातस्य । पत्नन् । रथस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अंधांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वं ॥ ३ ॥

अनयाश्चिनी रुद्रश्चोच्यते । हे अश्चिनाश्चिनी येष्टा कामानां यंतृतमौ वां युवां वातस्य पत्नन् । धर्मसा-
म्याद्विर्मगृहणं । वायुसमानगतिरथस्य नमने प्राप्ती रथस्य रथस्य पुष्टौ च निमित्ते सति ङ्वध्यै । ङ्वे । आह-
यामि । आह्वातुं प्रभवामि । अथवा वायुवद्युवयोः शीघ्रगमनसाधनरथस्य पोषे च निमित्ते सति । उत वा
किंचेत्यर्थः । दिवो द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । युलोकसंबंधिनेऽसुराय
प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा यज्यवे यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं । संपादयत हे ऋत्विजः ।
अंधांसीवाप्तानि हविर्लक्षणाणि हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः ॥

प्र स॒क्ष्णो दि॒व्यः क॒र्ण॒होता चि॒तो दि॒वः स॒जोषा वा॒तो अ॒ग्निः ।

पू॒षा भ॒गः प्र॒भृथे वि॒श्वभो॒जा आ॒जिं न ज॒ग्मुः आ॒श्व॒श्व॒त॒माः ॥४॥

प्र। स॒क्ष्णः । दि॒व्यः । क॒र्ण॒ऽहोता । चि॒तः । दि॒वः । स॒ऽजोषाः । वा॒तः । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भ॒गः । प्र॒ऽभृथे । वि॒श्वऽभो॒जाः । आ॒जिं । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्व॒श्व॒त॒माः ॥४॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । प्र जग्मुरिति संबंधः । सक्ष्णो यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा दिव्यो दिवि भवः कर्णहोता । कर्णा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । चितस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानो दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वात उक्तलक्षणको वायुरग्निः पूषा पोषक एतन्नामा भगश्च प्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन् यज्ञ उक्ताः सर्वदेवा विश्वभोजा विश्वरक्षाः कृत्वात्तारो वा आश्वश्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां श्रेष्ठाः संत आजिं न संग्राममिव प्र जग्मुः । प्रगच्छति ॥

प्र वो र॒यिं यु॒क्ताश्च॑ भ॒र॒ध्वं रा॒य ए॒षेऽव॑से द॒धीत॒ धीः ।

सु॒शेव॒ ए॒वैरौ॒शि॒ज॒स्य॒ होता॒ ये व॒ ए॒वा म॒रुत॑स्तुरा॒णां ॥५॥

प्र। वः । र॒यिं । यु॒क्तऽअ॒श्वं । भ॒र॒ध्वं । रा॒यः । ए॒षे । अ॒व॑से । द॒धीत॒ । धीः ।

सु॒ऽशेवः । ए॒वैः । औ॒शि॒ज॒स्य॒ । होता॒ । ये । वः । ए॒वाः । म॒रुतः॒ । तुरा॒णां ॥५॥

हे मरुतो वो यूयं रयिं धनं युक्ताश्चमश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा प्र भरध्वं । संपादयत । रायो धनानि गवाश्चादिलक्षणाभ्ये प्राप्तुं । अवसे । अव इत्यन्नाम । अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्तोता दधीत । धारयति स्तुतिं । स रौशिजस्य कक्षीवतो होतात्रिवैर्गैतयैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा सुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुमुखो भवतु । हे मरुतस्तुराणां त्वरमाणानां वो युष्माकं य एवाः कामा अश्वा वा संति तैरिति ॥ १३ ॥

प्र वो वायुमिति षष्ठी वायवे पर्शो हविषो याज्या । प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि । आ० ३. ८. । इति सूचितं ॥

प्र वो वा॒युं र॒थ॒युजं॑ कृ॒णुध्वं॑ प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नि॒तार॑म॒कैः ।

इ॒षु॒ध्य॒व॑ ऋ॒त॒सा॒पः पुरं॑ धी॒र्वस्वी॑नो॒ अ॒व॒ प॒त्नी॒रा धि॒ये धुः ॥६॥

प्र। वः । वा॒युं । र॒थ॒ऽयुजं॑ । कृ॒णुध्वं॑ । प्र । दे॒वं । वि॒प्रं । प॒नि॒तारं॑ । अ॒कैः ।

इ॒षु॒ध्य॒वः । ऋ॒त॒ऽसा॒पः । पुरं॑ धीः । वस्वीः । नः । अ॒व॒ । प॒त्नीः । आ॒ । धि॒ये॒ । धु॒रिति॑ धुः ॥६॥

हे मदीया ऋत्विजो वो यूयं वायुं वायुदेवं रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबन्धं कृणुध्वं । कृणुध्वं । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पुरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ सुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैर्वर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र कृणुध्वं । स्तुत । किंचेषुध्यवो गन्त्र ऋतसापो यज्ञसृष्टः पुरंधीः पुरंध्वः स्त्रीरूपा रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंसाः पत्नीर्देवपत्न्योऽत्रास्मिन्यज्ञे नोऽस्मदीयाय धिये कर्मणि तन्निष्पत्तय आ धुः । आगतवत्यः ॥

उ॒प॒ व॒ ए॒षे व॑द्येभिः श्रूषैः प्र य॒ह्नी दि॒वश्चि॒तय॑द्भि॒र॒कैः ।

उ॒षा॒सा॒न॒क्ता वि॒दुषी॑व॒ विश्व॑मा हा॒ वह॑तो म॒र्त्याय॑ य॒ज्ञं ॥७॥

उ॒प॒ । वः । ए॒षे । व॑द्येभिः । श्रूषैः । प्र । य॒ह्नी इति॑ । दि॒वः । चि॒त॒य॒त्ऽभिः । अ॒कैः ।

उ॒षा॒सा॒न॒क्ता । वि॒दुषी॑ इ॒वेति॑ वि॒दुषी॑ऽइ॒व । विश्व॑ । आ॒ । हा॒ । वह॑तः । म॒र्त्याय॑ । य॒ज्ञं ॥७॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यज्ञी महत्वी वंदेभिर्वन्दनार्हिरितरेर्देवैः सह दिवोऽंतरिक्षाद्-
विशेषेण सर्वप्रदेशाद्वा युष्मभ्यमुप प्रेषे । उपप्रापयामि हविः ॥ ईषिः प्रापणकर्मा स्थादुपप्राभिः समन्वितः ॥
शूषैः सुखकरैः चितयज्ञिर्ज्ञापयज्ञिरकैर्मैवैः सहोपप्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषी इव
जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञमा वहतः । अभिसुखं प्रापयतः । हेति पुराणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि
तृतीयाबद्धवचनांतानि वंदेभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चं पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥८॥

अभि । वः । अर्चं । पोष्याऽवतः । नृन् । वास्तोः । पतिं । त्वष्टारं । रराणः ।

धन्या । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥८॥

अहं पोष्यावतो बद्धपोष्यजनयुक्ताङ्गकर्मनेतृन् वो युष्मानभ्यर्चं । अभिपूजयामि । सौमीत्यर्थः । के पुनस्ते
यूयं । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वाहं । धन्या धनकरी सजोषा
इतरदेवैः सह गच्छंती प्रीणयंती वा धिषणा । वाङ्मामितत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थं प्रथमाः ॥ उक्तज-
घ्णां वाणीं वनस्पतीनोषधीश्च नमोभिः सहार्च इति संबंधः । किमर्थं । राय एषे धनानि प्राप्तुं ॥

तुजे नस्तने पर्वताः संतु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पन्ति आशो यजतः सदा नो वर्धन्ः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥९॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । संतु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पन्तिः । आशः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसं । नर्यः । अभिष्टौ ॥९॥

पर्वताः पर्वतः पुराणवतो वा मेघास्तने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नस्तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभनगमनाः संतु । भवंतु । कीदृशास्ते । ये
वसवो जगतो वासयितारो वीरा न वीरा इव । किंच पन्तिः स्तुत आप्त्य आप्तव्यः सर्वैर्यजतो यजनीय
आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसमस्माकं स्तुतिं नर्यो नरेभ्यो हितो देवोऽभिष्टावमित एषणेऽभिगमने वा सति
वर्धात् । वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं चितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥१०॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भं । चितः । नपातं । अपां । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥१०॥

भूम्यस्य । भूमिरंतरिक्षं । तदर्हस्य । तादृशस्य वृष्णो वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरिवार्हः
तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयमपां नपातं रक्षकं वैद्युतमपि सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मैतत् ।
शोभनपापादिवर्जनवता शोचिणास्तोषि । स्तुतवानहं । स त्रितस्त्रीर्णतमस्त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रित्वापन्नेषु ताय-
मानोऽग्निरितरि गंतरि मयि शूषैः सुखकरै रग्निमभिर्न गृणीते । न गरणं कुर्वते । न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु
शोचिकेशः प्रदीप्तरग्निः सन् वना वनानि नि रिणाति । हिनस्ति । दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कदाये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥११॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम् । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवंतु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुत्तणाय ब्रवाम स्तुतिः । कत् किं च स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वे जानते भगायैतन्नामकाय देवाय ब्रवाम । उतापि चापोऽद्देवता ओषधीरोषधयो यीर्युदेवता वना वनानि गिरयो वृक्षकेशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवता नोऽस्मानवंतु । रवंतु ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरयी इषिरः परिज्मा ।

शृण्वंत्वापः पुरो न शुभाः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जा । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।

शृण्वंतु । आपः । पुरः । न । शुभाः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

नोऽस्माकं गिरः स्तुतिः शृणोतु । कः । ऊर्जा बलानां पतिर्वायुः । अथवा ऊर्जामन्त्रानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नानृत्वं प्रसिद्धं । श्रुतिश्च भवति । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । मनु० प. २८. । इति । स नभो नभसि चारी तरीयान् तरितव्य इषिरो गमनशीलः परिज्मा परितो गन्ता । किंचापः शृण्वंतु गिरः । कीदृशस्ताः । पुरो न पुराणीव शुभा दीप्ता बबृहाणस्य वर्धमानस्याद्रेर्मेघस्य वा पर्वतस्य वा परि परितः सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्तु महांतो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।

वयश्चन सुभ्वः आवं यंति शुभा मर्तमनुयतं वधस्त्रैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महांतः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम् । दस्माः । वार्यं । दधानाः ।

वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अवं । यंति । शुभा । मर्तं । अनुऽयतं । वधऽस्त्रैः ॥ १३ ॥

हे महांतो मरुतो नु चिप्रं यूयं विद । जानीथ स्तोत्रं । हे दस्मा दर्शनीया वो युष्मान्य एवा गंतारो युष्मान्भजमाना वार्यं वरणीयं हविर्दधाना ददाना धारयंतो वा वयं ब्रवाम स्तुतिं । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवा अस्मद्यज्ञमभिगंतारस्ते विद । चिदिति पूरणः । वयश्चनागंतारश्चेति मरुतः सुभ्वः सुष्ठु भवंतः प्रवृद्धा आ अस्मदभिमुखमव यंति । गच्छंति । किं कुर्वंतः । शुभा बोभकेण सहितं मर्तं मरणधर्माणं वैरिणमनुयतमभिगतं वधस्त्रैरायुधिः परिहरंतोऽव यंति ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचं ।

वर्धतां द्यावो गिरश्चंद्राया उदा वर्धतामभिषाता अरणीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचं ।

वर्धतां । द्यावः । गिरः । चंद्रऽअग्राः । उदा । वर्धतां । अभिऽसाताः । अरणीः ॥ १४ ॥

दैव्यानि देवसंबंधीनि पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि च जन्म जन्मान्यपश्चापसाक्षाभिप्राप्तं सुमखाय शोभनयज्ञाय मरुत्तणाय वोचं । ब्रवीमि । गिरः स्तुतयो वर्धतां । द्यावो द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यश्चंद्रायाः । आह्लादनं हिरण्यं वाये यासां ताः । तादृशः सत्यो वर्धतां । अरणी नव्यश्चाभिषाता मरुद्भिः संभक्ता उदोदकेन वर्धतां । समृद्धा भवतु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूची वा शक्रा या पायुभिश्च ।
 सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्ता ऋजुवनिः ॥ १५ ॥
 पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूची । वा । शक्रा । या । पायुऽभिः । च ।
 सिसक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥ १५ ॥

जरिमा सुतिर्मे मदीया पदे पदे तदा तदा भूमौ नि धायि । निधीयते । स्थाप्यते । क्रियत इत्यर्थः । या च शक्रा शक्रा सती पायुभी रक्षणीर्वरूच्यस्मदुपद्रववारयित्री भवति । वाशब्दश्चार्थः । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवतां नोऽस्माकं सुति । अथवा सुता नोऽस्मान् सिषक्तु । स्रक्ब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तेः सूरिभिर्मेधाविभिः स्तोतृभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतित्यर्थः । ऋजुहस्ता-स्मदगुक्लहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनवया मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।
 मा नोऽहिर्बुध्नो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥
 कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एवऽया । मरुतः । अच्छऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः ।
 मरुतः । अच्छऽउक्तौ ।

मा । नः । अहिः । बुध्नः । रिषे । धात् । अस्माकं । भूत् । उपमातिऽवनिः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणान्नैव वा सुदानून् शोभनदानात्मरुतः । एवयैवं क्रियमाणप्रकारेणाच्छोक्तावाभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान्मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वा-दिति भावः । कथं । प्रश्रवसः प्रकृष्टात्मा भवन्ति । अच्छोक्तौ । अभिगञ्च्युक्तिः सुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टात्मा ममाच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । अहिर्बुध्नो देवो नोऽस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् । मा स्थापयतु । स देवोऽस्माकं भूत् भवतूपमातिवनिः शत्रूणां हुता ॥

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनन्ते मर्त्यो व आ देवासो वनन्ते मर्त्यो वः ।
 अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निःऽऋतिर्जयसीत ॥ १७ ॥
 इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनन्ते । मर्त्यः । वः । आ । देवासः ।
 वनन्ते । मर्त्यः । वः ।

अत्रा शिवां तन्वः । धासिं । अस्याः । जरां । चित् । मे । निऽऋतिः । जयसीत् ॥ १७ ॥

हे देवासो देवा वो युष्मानिति चिदित्यमेव नु क्षिप्रं प्रजायै पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय वनन्ते भजन्ते मर्त्यो मनुष्यो यजमानः । आ देवास इति पुनरुक्तिरादरार्था । अत्रास्मिन्यज्ञे शिवां धासिमन्नं मे ममास्या-स्तन्वो देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु निःऽऋतिर्देवता । जरां चिज्जरां च जयसीत । यसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।
 सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

तां । वः । देवाः । सुऽमतिं । ऊर्जयँतीं । इषं । अश्याम । वसवः । शसा । गोः ।
सा । नः । सुऽदानुः । मृळयँती । देवी । प्रति । द्रवँती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे देवा हे वसवो वासधितारो वो युष्माकं स्वभूतां तां प्रसिद्धां सुमतिं शोभनमननसाधनां । अत्रेन मतिवृद्धिरन्नमयं हि सोम्य मनः । कां० उ० ६. ५. ४. इत्यादिषु प्रसिद्धा । ऊर्जयँतीं बलकरीमिषमेघसाधनमन्नं चीरदधादिलक्षणं शसा सुखा गोः सकाशादश्याम । प्राप्नुयाम । सा देवी नोऽस्मान् सुविताय सुखाय प्रति गम्याः । गम्यात् । अभिगच्छेत् । सेतुदेवता विशेष्यते । सुदानुः शोभनदाना मृळयँती सुखयँती द्रवँत्यस्य दमिमुखं गच्छंती ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्दीभिर्बुधशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्वा गृणानाभ्यूषाना प्रभूथस्यायोः ॥ १९ ॥
अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।
उर्वशी । वा । बृहत् । दिवा । गृणाना । अभिऽऊर्षाना । प्रऽभूथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

अभि गृणातु नोऽस्मानिळा भूमिर्यूथस्य गोसंघस्य माता निर्मात्री । यद्वेळा गोरूपधरा मनोः पुत्री-
त्वाङ्गः । यद्वा यूथस्य मरुत्तणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवोर्वशी माध्यमिकी वाक् । नदीभिर्गंगा-
दिभिः सह गृणातु । स्रक्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तं । प्राशस्त्यं गृणातु । वाथवोर्वशी बृहद्वा प्रभूतदीप्तिगृणाना
शब्दयत्यस्यदीप्यं कर्म प्रशंसत्यभ्यूषानाच्छादयँती । कं । आयोरायुं मनुष्यं यजमानं । केन । प्रभूथस्य तेजसो
बोदकस्य वा दानिन । प्रभूथस्य तेजसो बोदकस्येति निरुक्तं । ११. ४९. । अथवा प्रभूथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञ-
मभ्यूषानाच्छादयँती ॥

सिषक्तु न ऊर्जयँस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्जयँस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

ऊर्जयँस्यैतन्नामकस्य राज्ञः पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनी नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । सामर्थ्याद्विवसंघ इति
गम्यते । अथवोर्वशी मरुत्तणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ १६ ॥

प्र शंतमेत्यष्टादशर्चं दशमं मूक्तं भीमस्याचिरार्थं वैष्टुभं । पुर्वमूक्ते वै तदित्युक्तत्वादिदमपि वैष्टुदेवं । तमु
पृष्टीत्येकादशी रुद्रदेवत्वा । सप्तदशैकपदैतयोऽप्यांशैकपदैत्यनुक्रमिथमाणात्वात् । अत्रानुक्रमणिका । प्र शंतमा
ब्रूयैकादशी रौद्रीति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीमिचं भगमदिति नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पंचहोता ऋणोत्वतूतंपथा असुरो मयोभुः ॥ १ ॥
प्र । शंतमा । वरुणं । दीधिती । गीः । मिचं । भगं । अदितिं । नूनं । अश्याः ।
पृषत् । योनिः । पंचऽहोता । ऋणोत्तु । अतूतऽपथाः । असुरः । मयऽभुः ॥ १ ॥

प्र शंतमात्यंतं सुखकरी गीः क्षुतिरूपा वाम्बरुणं मिचं भगमदिति च दीधिती दीधित्या कर्मणा हविष्प्र-
क्षेपणात्मकेन सह नूनमवितथं प्राश्याः । प्राप्नोतु । किंच पृषद्योनिः पृषद्वर्णीतरिचस्यः पंचहोता पंचविधस्य
प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पंचहोतैति वायोर्नाम । वायुः पंचहोता स प्राण इति हि श्रुतेः ।
स चातूतंपथा अहिंसितगतिरसुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यास्यदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः शृणोतु
स्त्रोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवं ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मिचे वरुणे यन्मयोभु ॥२॥

प्रति मे स्तोमं अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुं । न । माता । हृद्यं । सुऽशेवं ।

ब्रह्म । प्रियं । देवऽहितं । यत् । अस्ति । अहं । मिचे । वरुणे । यत् । मयःऽभु ॥२॥

मे मदीयं स्तोमं स्तोचमदितिर्देवता प्रति जगृभ्यात् । प्रतिगृह्णातु । सूनुं न माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णातिं परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तं । हृद्यं हृदयंगमं सुशेवं शोभनमुखकरं । एतद्वयं साधारणं । किंच ब्रह्म मंत्रजातं प्रियं प्रियकरं देवहितं देवैः प्राप्यं यदस्ति यद्वह्म मयोभु सुखसाधनं तदहं मिचे वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मिचे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

उदीरयेत्येकादशने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूचितं च । उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयंतः पुरंधिमिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चंद्राणि देवः सविता सुवाति ॥३॥

उत् । ईरय । कविऽतमं । कवीनां । उनत्त । एनं । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चंद्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥३॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः कवीनां कवितमं क्रांतदर्शिनममुं पुरोवर्तिनमपि सवितारं उदीरय । ऊर्ध्वं प्रापयत । हर्षयत्यर्थः । एनं देवं मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन चाभ्युनत्त । अभिषिचत । तर्पयत्यर्थः । स सविता देवो नोऽस्त्रभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चंद्राण्याह्लादकानि हिरण्यानि सुवाति । प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

समिंद्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां ॥४॥

सं । इंद्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सं । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सं । स्वस्ति ।

सं । ब्रह्मणा । देवऽहितं । यत् । अस्ति । सं । देवानां । सुऽमत्या । यज्ञियानां ॥४॥

हे इंद्र नोऽस्त्रान्नसा प्रकृष्टेन चेतसा गोभिः सह सं नेषि । नयसि । अस्त्रान् गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निंद्र सूरिभिर्मैधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा सं नेषि । तथा स्वस्ति स्वस्तिभिः चैर्मः सं नेषि । ब्रह्मणा प्रभूतेनान्नं सं नेषि । यदन्नं देवहितमस्ति तेन । किंच यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इंद्रो वृचस्य संजितो धनानां ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवंतु नो अमृतास्तुरासः ॥५॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इंद्रः । वृचस्य । संजितः । धनानां ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरंऽधिः । अवंतु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥५॥

अत्र लिंगोक्ता देवताः । भगो देवः सविता च रायो धनस्य स्वाम्यंशस्त्वष्टा वृत्रस्य हृतिं द्रष्टुं एते देवा धनानां संजितः सम्यग्जेतार ऋभुषा ऋभुर्वाजश्च उत वापि च पुरंधिः बज्रधीः । विभ्वोच्यते । एते चामृता-
सोऽमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवास्तुरासोऽस्रवच्चं प्रति त्वरमाणाः संतो नोऽस्मानवन्तु । रक्षन्तु ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्ये नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघऽवन् । न । अपरासः । न । वीर्ये । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमाना मरुत्वतो मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । अप्रतीतस्याप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रं । जिष्णोर्जयनशीलस्याजूर्यतोऽजीर्यमाणस्य । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षोच्यते । हे मघवन्निद्र ते तव वीर्यं पराक्रमं पूर्वं पुरातनाः पुरुषा नापुः । नापरासोऽपरेऽपि नापुः । किं वज्रना । नूतनः कश्चनाश्चर्यभूतो यः कोऽपि वीर्यं नाप । न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानां ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवानं ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमं । रत्नऽधेयं । बृहस्पतिं । सनितारं । धनानां ।

यः । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठः । पुरुऽवसुः । आऽगमत् । जोहुवानं ॥ ७ ॥

हे अंतरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं । प्रकष्टतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं धनानां हविर्लक्षणां सनितारं संभक्तारं । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवाद्यः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मंत्रस्य पतिं स्वामिनं देवमुप स्तुहि । यो देवः शंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंभविष्ठः सुखस्य भावयितुतमो भवति । यश्च जोहुवानमाहुयंतं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनः सन्नागमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा संति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिऽभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघऽवानः । सुऽवीराः ।

ये । अश्वऽदाः । उत । वा । संति । गोऽदाः । ये । वस्त्रऽदाः । सुऽभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभी रक्षाभिः सचमानाः संगच्छमाना अरिष्टा अहिंसिता मघवानो धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये त्वदनुगृहीता अश्वदा वह्ननामथानां दातारः संति । उत वाथवा गोदाः संति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः संति तेषु सर्वेषु रायो धनानि संभवन्त्विति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुजते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे ववृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विऽसर्माणं । कृणुहि । वित्तं । एषां । ये । भुजते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपऽव्रतान् । प्रऽसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि । कुरु । हे ब्रह्मणस्पति । एषामित्युक्तं केषा-
मित्याह । ये भुञ्जतेऽपृणन्तेऽप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थेः स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यो नोऽस्मभ्यं । तानप-
व्रतानपगतकर्मणः प्रसव उत्पत्तिमति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान्ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणदेष्टृन्च देष्टृन् वा
सूर्याद्यावयस्व । पृथक्कुरु । अंधकारि स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निंदात्तुच्छ्यान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽवीतौ । अचक्रेभिः । तं । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीं । शशमानस्य । निंदात् । तुच्छ्यान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

यो यजमानो रक्षसो बलिनो राक्षसानोहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र
स तथोक्तः । तस्मिन्त्ये । अन्यथानुष्ठानादिनासुरं करोतीत्यर्थः । तं यजमानमचक्रेभिरचक्रे रथेहे मरुतो नि
यात । नितरां प्रापयतांधकारं । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वत्रान्वयः । चक्रशब्देनांगान्युच्यन्ते । पुनः पुनरंगरहितैः
केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । सांगं हि कर्म देवान्येति । यश्च वो युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं
शशमानस्य मम संबन्धि निंदात् निंदात् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निंदति स्वयं च तुच्छ्यान्नश्वरान्
कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिष्विदानः स्वयन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनोया-
न्भोगान् तुच्छ्यान् करोति ॥ ॥ १० ॥

तमुं द्रुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यस्त्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । सुऽद्रुषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यस्त्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रं । नमःऽभिः । देवं । असुरं । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमु तमेव रुद्रं स्तुहि । स्तुतिं कुरु । यः स्विषुः शोभनवाणः सुधन्वा च । विरोधिहंतृत्वात्सुधुत्वं ।
यश्च विश्वस्य भेषजस्थीषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य वा रिष्टस्य शमनायेश्वरस्य
व्यतिरिक्तस्थीषधस्याभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वं । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । ऋग्वे० २. ३३. ४. ।
इत्यादिश्रुतिः । किंच तमेव रुद्रं दुःखान्तसाधनाद्गुरिताद्वा मोचयितारं देवं यत्न यज च महे महते
सौमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिर्देविर्भिर्नमस्कारैर्वी देवं द्योतमा-
नमसुरं प्रकृष्टासुं । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य । परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतृष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विवोत राका दशस्यंतीर्वरिवस्यंतु शुभाः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभ्वऽतृष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यंतीः । वरिवस्यंतु । शुभाः ॥ १२ ॥

अत्र लिंगोक्तदेवताः । दमूनसो दानमनसो दांतमनसो वापसश्चमसाश्चरथगवादिशोभनकर्मवन्तः ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ता ये संति त च्छमवो वृष्णो वर्षकस्त्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यो
नद्यो नदनशीला गंगाद्या विभ्वतृष्टा च्छभूणां मध्यमेन कृताः सरस्वत्येतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विवा
प्रभृतदीप्तिरुतापि च राका देवी च दशस्यंतीर्दशस्यंत्यः कामान्प्रयच्छत्यः शुभा दीप्ताः ताश्च वरिवस्यंतु ।
अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानां ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदितं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधां । गिरं । भरे । नव्यसीं । जायमानां ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदं । नः ॥ १३ ॥

सु सुप्र प्र भरे प्रकर्षेण संपादयामि महे महते सुशरणाय शोभनरक्षकायेंद्राय पर्जन्याय वा सुमुखाय वा । किं । मेधां मती धीयमानां गिरं स्तुतिं । कीदृशीं । नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा जायमानामिदानीमुत्पद्यमानां । नूतनामित्यर्थः । य इन्द्रः पर्जन्यो वा आहना आहता सेक्ता दुहितुर्दुहितुस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानः कुर्वाण इदमुदकं नोऽस्मभ्यमकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयंतं रुवंतमिळस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अद्भिमाँ उदनिमाँ इर्यति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयंतं । रुवंतं । इळः । पतिं । जरितः । नूनं । अश्याः ।

यः । अद्भिऽमान् । उदनिऽमान् । इर्यति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः स्तनयंतं गर्जंतं रुवंतं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणमिळोऽन्नस्योदकस्य वा पतिं स्वामिनं हे जरितः स्तोतस्त्वदीया स्तुतिनूनं प्राश्नाः । प्रकर्षेण व्याप्नोतु । यश्च पर्जन्योऽद्भिमानः । अद्भिरपां दानवान्निधः । तद्वान् । उदनिमानुदकवान्विद्युता तडिता रोदसी बावापृथिव्यानुक्षमाणः सिंचन प्रयतिं गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्न्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युपं स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतं । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून । युवन्नून । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

एष मया संपादितः स्तोमः स्तोत्रं मारुतं शर्धो मरुतां बलमच्छाभिमुखमश्याः । प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । रुद्रस्य सूनून । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकृप्तिरसकृदुक्ता । युवन्नून्यूनो मिश्रणेच्छून्वा उदन्नतमत्यधिकमश्याः । व्याप्नुहि हे मनः । कामः संकल्पो राये धनार्थं मा मां स्वस्त्यविनश्यत् हवते । आहुयति । प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान्पृषदश्चान्पृषद्वर्णाश्चोपेतानयासो यज्ञगंतुनोपेत्य स्तुहि ॥

प्रेष स्तोमः पृथिवीमंतरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मय्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीं । अंतरिक्षं । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मय्यं । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १६ ॥

एष स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्राश्नाः । प्राप्नोतु । किमर्थं । राये धनार्थं । देवो देवः सर्वोऽपि देवो मय्यं मदर्थं सुहवो भूतु । स्वाङ्गानो भवतु । नोऽस्मान्दुर्मतौ माता सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा । अवेर्भमित्वादिशेषेण माता । तादृशी पृथिवी मा धात् । मा स्थापयतु ॥

उ॒रौ दे॒वा अ॒नि॒वा॒धे स्या॒म ॥ १७ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः । अ॒नि॒ऽवा॒धे । स्या॒म ॥ १७ ॥

हे देवा शुष्माकं संबन्धिन्युरी महत्यनिवाधे नितरां बाधरहिते सुखे स्याम । भवेम वयमत्रयः ॥

सम॒श्चिनो॒रव॒सा नू॒तनेन॑ म॒यो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।

आ नो॑ र॒यिं व॒हत॒मोत॑ वी॒राना॑ वि॒श्वान्य॑मृता॒ सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

सं । अ॒श्चिनोः॑ । अ॒व॒सा । नू॒तनेन॑ । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्र॒णी॑ती । ग॒मे॒म ।

आ । नः । र॒यिं । व॒हतं । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृता॒ । सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

वयमश्चिनोर्नूतनेन पूर्वमन्यैरनभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीती शोभनप्रणयनवतावसा रक्षणेन सं गमेम । संगच्छेमहि । हे अमृतामरणावधिनो नोऽस्माभ्यं रयिं धनमा वहतं । प्रापयतं । आत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानप्या वहतं । विश्वानि सौभगान्यप्या वहतं ॥ १८ ॥

आ धेनव इति सप्तदशर्चमेकादशं मूक्तमत्रैरार्धं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । अत्रानुक्रमणिका । आ धेनवस्तूयनैतयोर्पाथ्यिकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अपोनग्रीय एकधनासु हविर्धानं प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च । आ धेनवः पयसा तूर्यर्थाः समन्या यंत्युप यंत्यन्याः । आ० ५. १. इति ॥

आ धे॒नवः॑ प॒यसा॑ तू॒र्य॒र्था अ॒म॒र्ध॒तीरु॑प॒ नो य॑ंतु म॒ध्वा ।

म॒हो रा॒ये बृ॒हतीः॑ स॒प्त वि॒प्रो म॒यो॒भुवो॑ ज॒रिता॑ जो॒हवी॑ति ॥ १९ ॥

आ । धे॒नवः॑ । प॒यसा॑ । तू॒रि॒णो॒ऽअ॒र्थाः । अ॒म॒र्ध॒तीः । उ॒प॒ । नः । य॑ंतु । म॒ध्वा ।

म॒हः । रा॒ये । बृ॒हतीः॑ । स॒प्त । वि॒प्रः । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ज॒रिता॑ । जो॒हवी॑ति ॥ १९ ॥

धेनवः प्रीणयित्री नद्यो मध्वा मधुरेण पयसा रसेन सहितास्तूर्यर्थास्त्वरमाणगमनाः । अर्धोऽर्तिः । नि० १. १८. इति यास्कः । अमर्धतीरहिंसत्यः सत्यो नोऽस्मानुपा यंतु । उपागच्छंतु । तदर्थं महो महते राये धनाय बृहतीर्महतीः सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका इमं मे गंगे । ऋत्वे० १०. ७५. ५. इति मंचोक्ता गंगाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीर्विप्रो विशेषेण प्रीणयिता जरिता स्तोता जोहवीति । आह्वयति ॥

आ सु॒ष्टुती॑ न॒मसा॑ वर्त॒य॒ध्वे द्या॒वा वा॒जाय॑ पृ॒थि॒वी अ॒मृ॒ध्रे ।

पि॒ता मा॒ता म॒धु॒वचाः॑ सु॒हस्ता॑ भ॒रै॒भरे॑ नो य॒शसा॑वविष्टां ॥ २० ॥

आ । सु॒ऽस्तु॒ती । न॒मसा॑ । वर्त॒य॒ध्वे । द्या॒वा । वा॒जाय॑ । पृ॒थि॒वी इति॑ । अ॒मृ॒ध्रे इति॑ ।

पि॒ता । मा॒ता । म॒धु॒ऽव॒चाः । सु॒हस्ता॑ । भ॒रै॒ऽभरे॑ । नः । य॒शसा॑ । अ॒वि॒ष्टां ॥ २० ॥

अहं सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा चामृध्रे हिंसारहिते द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यावा वर्तयध्वे । आवर्तयितुमिच्छामि वाजायात्तार्थं । अमं वै वाज इति हि श्रुतिः । पिता पालयित्री दौर्माता निर्मात्री पृथिवी मधुवचाः प्रियवचना सुहस्ताभिमतदानेन शोभनहस्ता । एते उभयविशेषेण । यशसौ यशो-युक्तौ द्यावापृथिव्यौ भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा नोऽस्मानविष्टां । रक्षतां ॥

अध्वर्यवश्चकुवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रं ।
 होतैव नः प्रथमः पांस्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥३॥
 अध्वर्यवः । चकुवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रं ।
 होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥३॥

हे अध्वर्यवोऽध्वरं युञ्जाना मधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि चक्रवांसः कुवाणा यूयं वायवे प्रथमं प्र भरत प्रकर्षेण संपादयत चारु चरणीयं शुक्रं दीप्तं सोमं । हे वायो त्वं च होतैव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वतोऽस्य दैर्घ्यमस्यामुं सोमं प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वं पाहि । पिब । हे देव वायो मध्वो मधुरं सोमरसं ते मदाय ररिम । ददाम । वायोः पूर्वपानमसकृत्परंपचितं ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।
 मध्वो रसं सुगभस्तिगिरिष्ठां चनिश्चदद्दुहे शुक्रमंशुः ॥४॥
 दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिं । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।
 मध्वः । रसं । सुगभस्तिः । गिरिऽस्थां । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रं । अंशुः ॥४॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्सोमो देवता । यद्वा ऐंद्रि । अद्रिमभिषवयावाणं दश क्षिपो दश-संख्याकाः वेष्ट्योऽंगुलयो युञ्जते । गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता भवन्ति । बाहू अथध्वर्युसंबंधिनावद्रिं युञ्जते । या यां सुहस्ता शोभनहनन्तौ सोमस्य शमितारावभिषोतारी तौ बाहू युञ्जते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य रसं गिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा सुगभस्तिः शोभनांगुलिर्ध्वर्युश्चनिश्चददाह्लादयन् ॥ चदि आह्लादन इत्यस्माद्यङ्लुकि क्वादसं रूपं ॥ दुदुहे । दोग्धि । स चांशुः शुक्रं निमलं रसं दुदुहे । दुग्धे । यद्वैकं वाक्यं । अंशुव्याप्तः सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युर्मध्वो रसं दुदुहे । दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
 हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिंद्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥५॥
 असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।
 हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इंद्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥५॥

हे इंद्र ते तुभ्यं जुजुषाणाय सेवमानाय सोमोऽसावि । अभिषुतः । किमर्थं । क्रत्वे क्रतवे वृत्रवधादिकर्मणे दद्याय बलाय बृहते मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र त्वं हूयमानः सन् सुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ प्रिया प्रियौ हरी अर्था योगे योगार्हे युक्ते वा रथे योजयित्वा तं रथमर्वागस्यदभिमुखं कृणुहि । कृष ॥ २० ॥

आ नो महीमरमंति सजोषा मां देवीं नमसा रातह्व्यां ।
 मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयनैः ॥६॥
 आ । नः । मही । अमरमंति । सजोषाः । मां । देवीं । नमसा । रातऽह्व्यां ।
 मधोः । मदाय । बृहती । ऋतऽज्ञां । आ । अग्ने । वह । पथिऽभिः । देवऽयनैः ॥६॥

अत्रापि संबोध्य मादेवताया आवाह्यत्वादस्यापिर्मा वा देवता । हे अग्ने सजोषा अस्माभिः सह प्रीत्य-माणस्त्वं मां देवीं सर्वैर्गतव्यामितन्नामिकां देवतां । मेना मा इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. इति यास्कः । नोऽस्य

दर्थं देवयनिर्देवैर्गंतव्यैः पथिभिर्मार्गैरा अभिमुखमा वह । कीदृशीं । महीं महतीमरमतिमा समंताद्रममाणं सर्वत्र गंचीं वा नमसा स्तोत्रेण सह रातहव्यां । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यासां । दत्तहविष्कामित्वर्थः । किमर्थं । मधोर्मधुरस्य सोमस्य मदाय । पुनः कीदृशीं । बृहतीं प्रवृद्धामृतज्ञां यज्ञमभिजानतीं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमानेऽजंति यमित्येषा । सूचितं च । अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा इत्यज्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्त्रसादि ॥ ७ ॥

अजंति । यं । प्रथयंतः । न । विप्राः । वपाऽवंतं । न । अग्निना । तपंतः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निं । मृतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं घर्मं महावीरं प्रथयंतो न ॥ नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ॥ इदानीं प्रथयंतो विप्रा मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयो वपावंतं न । वपावंतं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नी तपंति तद्वदग्निना तपंतो अजंति । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः पितृरूपस्य प्रियतमः पुत्र इव घर्मो महावीरः । यत्तु इत्यपतत्तुर्मस्य घर्मत्वं । तै० ऐ० ५. १. ५. इति हि श्रुतिः । स ऋतयन्यज्ञमिच्छन्नग्निमभावासादि । आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टांतः स्फोटदिराहित्येन सुखवासप्रस्थापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीदूतो न गंतृश्विना हुवध्यै ।

मयोभुवा सरथा यातमर्वागगंतं निधिं धुरमाग्निर्न नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शंतमा । गीः । दूतः । न । गंतु । अश्विना । हुवध्यै ।

मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातं । अर्वाक् । गंतं । निऽधिं । धुरं । आग्निः । न । नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छाभिमुखमश्विनाश्विनी ऊवध्या आह्वातुं गीरस्मदीया स्तुतिर्दूतो न दूत इवाह्वातेव गंतु । गच्छतु । गीर्विशेष्यते । मही पूज्या बृहती महती शंतमा सुखतमा । हे अश्विनी मयोभुवा सुखस्य भावयितारी सरथैकरथौ संतौ निधिं निहितं सोममर्वागभिमुखं यातं । गच्छतं । धुरं भारवाहिकां नाभिमाग्निर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टांतितं ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोर्दिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिं । तुरस्यं । अहं । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनां । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

अहमृषिसव्यसः प्रकृष्टबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय उतापि च वायोऽक्षलक्षणाय च नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं प्रादिचि । प्रदिशामि । या यी पूषवायू राधसा हविर्बलक्षणेन निमित्तेन मतीनां चोदितारा प्रेरयितारी । यद्वा । राधसिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारी । यी च वाजस्यान्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारी तौ देवानुतापि च तन्नात्मन्यन्यप्रेरणायैव द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गंत मरुतो विश्वे ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञं । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिं । च । विश्वे । गंत । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञामे हुवानोऽस्माभिराहयमानः सन् विश्वान्मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् नामभिरिन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणेन वक्षि । आवहसि । रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तादिलक्षणे रूपैरा वक्षि । वहसि यज्ञं । किंच हे मरुतो विश्वे सर्वे यूयं यज्ञमस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा जरितुः स्तोतुः संबन्धि-
नोगिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च ॥ अवयविन्याः स्तुतिरेकत्वादिकवचनं । अवयवानां
बहुत्वाद्बहुवचनं ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य गंत । आगच्छत । विश्वे च यूयमूती ऊत्या रक्षया च सह
गंत ॥ ॥ २१ ॥

आ नो दिव इत्येकादशी ब्रूहे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूचितं च । आ
नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । आ० ८. ११. इति ॥

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गंतु यज्ञं ।

हवं देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गंतु । यज्ञं ।

हवं । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्मां । नः । वाचं । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवो द्योतमानाह्यलोकादा गंतु । आगच्छतु । तथा बृहतो
महतः पर्वतात्पर्वतः पूरणवतः प्रीणनवतो वांतरिक्षान्निघाद्वा सरस्वत्या गंतु । आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी
वागुच्यते । यद्वैतद्विव इत्यस्य विशेषणं । संति हि द्युलोकस्य चीणि पर्वणि तिस्रो दिवः पृथिवीरित्यादि
श्रुतिः । अस्मिन्त्ये द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं हवमस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेव-
माना घृताची घृतमुदकमंचती नोऽस्मदीयां शग्मां मुखकरीं वाचं स्तुतिमुशती कामयमाना सती शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहतं बृहस्पतिं सदेने सादयध्वं ।

सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसं । नीलऽपृष्ठं । बृहतं । बृहस्पतिं । सदेने । सादयध्वं ।

सादत्ऽयोनिं । दमे । आ । दीदिऽवांसं । हिरण्यऽवर्णं । अरुषं । सपेम ॥ १२ ॥

एषा वार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं बृहस्पतिं बृहतो मंत्रस्य स्वामिनं देवं सदेनेऽस्मद्यागगृह आ सादयध्वं ।
स्थापयध्वं । कीदृशं देवं । वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धांगं बृहतं महान्तं । तथा संतं वयमुत्विग्यजमानाः
सपेम । परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिं योनीं सीदन्तं दमे यागगृह आ सर्वतो दीदिवांसं दीप्यमानं
हिरण्यवर्णमरुषमारोचमानं । अथवेयमायेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरभिष्यते । तथा
नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिंगरूपधरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहद्विवो रराणो विश्वेभिर्गन्तोमभिर्हुवानः ।

या वसान ओषधीरमृधस्त्रिधातुशृगो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । ध॒र्ष॑सिः । बृ॒हत्॑ऽदि॒वः । ररा॑णः । वि॒श्वे॑भिः । ग॒न्तु॑ । ओ॒मऽभिः । हु॒वा॒नः ।
माः । व॒सा॒नः । ओ॒ष॑धीः । अ॒मृ॒धः । त्रि॒धा॒तुऽशृ॑ंगः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॑ऽधाः ॥ १३ ॥

इदमायुक्त्यमायेयं । अयिरा गंतु आगच्छत्यस्यवज्रं धर्षसिः सर्वस्य धारको बृहद्विषः प्रभूतदीप्ति ररा-
णो रममाणः कामान् प्रयच्छन् आ विश्वेभिः सर्वैरोमभी रक्षणेः सह ऊवान् आह्वयमानः । मा गंचीज्वाला
ओषधीश्च वसानोऽमृधोऽहिंसितस्त्रिधातुशृंगस्त्रिप्रकारशृंगवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालो वृषभो वर्धिता
वयोधा अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मा॒तुष्य॑दे॒ पर॑मे शु॒क्र आ॒योर्वि॒प॒न्यवो॑ रा॒स्पि॒रासो॑ अ॒गम॑न् ।
सु॒शे॒व्यं॑ न॒म॒सा रा॒त॒ह॒व्याः॑ शि॒शुं॑ मृ॒ज॒न्त्या॒यवो॑ न वा॒से ॥ १४ ॥
मा॒तुः । प॒दे । प॒र॒मे । शु॒क्रे । आ॒योः । वि॒प॒न्यवः॑ । रा॒स्पि॒रासः॑ । अ॒गम॑न् ।
सु॒ऽशे॒व्यं॑ । न॒म॒सा । रा॒त॒ऽह॒व्याः॑ । शि॒शुं॑ । मृ॒ज॒न्ति॑ । आ॒यवः॑ । न । वा॒से ॥ १४ ॥

आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । स्तोतुनामैतत् । स्तोतारो होवादयो रास्पिरासः ॥ रा धनं
हविर्लक्षणं । तत्सृशति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रास्यी । तद्वंतो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजो मा-
तुर्निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दोषे परमे पद उत्तरवेद्यां स्थितमगमन् । अगमन् । भजन्ति । तदर्थं सुशेव्यं सुवाय
हितं शिशुमुत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा स्तोत्रेण रातहव्या दत्तहव्याः । हविष्का इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति ।
संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृ॒ह॒व्यो॑ बृ॒ह॒ते तु॒भ्य॑म॒ग्ने धि॒या॒जु॒रो मि॒थु॒नासः॑ स॒च॒न्त ।
दे॒वो॒दे॒वः सु॒हवो॑ भू॒तु म॒ह्यं॑ मा नो॑ मा॒ता पृ॒थि॒वी दु॒र्म॒तौ धा॑त् ॥ १५ ॥
बृ॒ह॒त् । व॒यः । बृ॒ह॒ते । तु॒भ्यं॑ । अ॒ग्ने । धि॒या॒ऽजु॒रः । मि॒थु॒नासः॑ । स॒च॒न्त ।
दे॒वः॑ऽदे॒वः । सु॒ऽह॒वः॑ । भू॒तु । म॒ह्यं॑ । मा । नः॑ । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । दुः॑ऽम॒तौ । धा॑त् ॥ १५ ॥

बृहत्प्रभूतं वयोऽन्नं हे अग्ने बृहते तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णा मिथुनासः पत्नीभिः सहिताः सचन्त ।
सेवन्ति । जायापती अप्रिमादधीयातामित्यादिभ्युतः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अग्न्यधिकारः स च पत्या
सहेति हि प्रतिपादितं । पू० मी० ६. १. २४. । अवशिष्टं गतं ॥

उ॒रौ दे॒वा अ॒नि॒बा॒धे स्या॑म ॥ १६ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॑म ॥ १६ ॥

स॒म॒श्चि॒नो॒र॒व॒सा नू॒त॒नेन॑ म॒यो॒भु॒वा सु॒प्र॒णी॒ती ग॒मे॒म ।
आ नो॑ र॒यिं व॒ह॒त॒मो॒त वी॒रा॒ना वि॒श्वान्य॑मृ॒ता सौ॒भ॒गानि॑ ॥ १७ ॥
सं । अ॒श्चि॒नोः॑ । अ॒व॒सा । नू॒त॒नेन॑ । म॒यः॑ऽभु॒वा । सु॒ऽप्र॒णी॒ती । ग॒मे॒म ।
आ । नः॑ । र॒यिं । व॒ह॒न्त॑ । आ । उ॒त । वी॒रा॒न् । आ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता । सौ॒भ॒गानि॑ ॥ १७ ॥

व्याख्याते द्वे ॥ ॥ २२ ॥

तं प्रत्येति पंचदशर्चं द्वादशं सूक्तं । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यास्वजु सदापुणबाहुवृ-
क्तादयः श्रुतास्मासु तेऽपि समुक्षीयन्ते । चतुर्दशीपंचदशी चिष्टभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विश्वे

देवा देवता । अनुक्रांतं च । तं प्रतथा पंचोना काश्चपोऽवत्सारोऽस्य च चक्षयोऽच दृष्टलिंगा द्विचिष्टुबंतमिति ॥ वाञ्छयेऽतिरिक्तोक्त्य आदितस्त्रयोदशर्चः शंसनीयाः । सूचितं च । तं प्रतथेति चयोदशानामेकां शिष्टाह्वय दूरोहणं रोहित । आ० ९. ९. इति ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदं ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयंतमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तं । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिं । बर्हिऽसदं । स्वःऽविदं ।

प्रतीचीनं । वृजनं । दोहसे । गिरा । आशुं । जयंतं । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रावित्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवाहुः । तं प्रतथेत्येषा शुक्रामंथिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्री च शुक्रामंथिनी । यदेन्द्रं शंसति तेन शुक्रामंथिना उक्तवन्ती । ऐ० ब्रा० ३. १. इति हि ब्राह्मणं । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुसुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रैष । शत० ब्रा० ४. २. १. २३. इति । प्रशस्तृप्रैषश्च भवति । होता यच्चदिन्द्रं प्रातः प्रातः सावस्य । आ० ५. ५. इत्यादि । प्रस्थिता इन्द्राय सोमा इति याज्या चेंद्री । इदं ते सोम्यं मधु । आ० ५. ५. इति । तस्मादिन्द्रो ॥ तमिन्द्रं प्रतथा पुरातना यजमाना इव पूर्वथास्मदीयाः पूर्वं यथा विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथेमथेम इदानीं वर्तमाना यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य सुत्या फलमलभंत तद्वदयमपि हे अंतरात्मन् त्वमपि ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठं बर्हिषदं बर्हिषि सीदंतं स्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य लभयितारं वा प्रतीचीनं प्रत्यस्मदभिमुखमंचंतं वृजनं । बलनामैतद्वलवति वर्तते । बलवंतमाशुं शीघ्रगामिनं व्याप्तं वा जयंतं सर्वमभिभवंतमिन्द्रं गिरा सुत्या साधनेन दोहसे । धुत्व सर्वदा सर्वाण कामान् । इत्यंतरात्मनः प्रैषः । यासु सुतिषु वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्रं यया सुत्विति । यास्त्विति व्यत्ययेन बद्धवचनं ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ज्ञात आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभां । अचोदते ।

सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । परः । मायाभिः । ज्ञाते ।

आस । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र स्वः स्वर्गे विरोचमानस्त्वमचोदतेऽप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उपरस्य मेघस्य संबन्धिन्वः सुदृशीः सुरोचमाना या आपः संति तासामपां ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये श्रिये प्राणिनां अयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मकेन्द्र त्वं सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतो न दभाय न दंभनाय वधाय प्राणिनां नासि । न प्रभवसि । त्वं च मायाभिरासुरीभिः परो मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात्ते त्वदीयं नाम नामकं रूपमृते सत्यलोक आस आसि ॥

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्त्तारो अनु बर्हिर्वृषा शिष्नुर्मध्ये युवाजरो विस्नुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यं । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सहःऽभरिः ।

प्रऽसर्त्तारः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिष्नुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽसुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाधेयी होतुत्वयुवत्वादिलिङ्गैः । अयमपिरत्नं सततमतनार्हं हविराज्यादिकं सचते । सेवते । कीदृशं हविः । सत् । सफलसाधनत्वाद्भविरपि सत् । धातु च धारकं सर्वस्य । ह्ययमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वं । तथा हि । अग्नीं प्राप्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. । इति । अरिष्टगातुरहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वं । तदेवाह । स खलु होता होमनिष्पादकः सहोभरिर्वलस्य भर्ता बर्हिरनु प्रसर्षाणः प्रकर्षेण सरन् वृषा वर्षकः फलस्य शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा युवा सर्वत्र मिश्रयिताजरो जरारहितो विमुहा विमुहाणामोषधीनां मध्ये हितो निहितः स्थापितः । एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्ठये नीचीरमुष्मै यम्यं ऋतावृधः ।

सुयंतुभिः सर्वशसैरभीष्टुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥४॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतवृधः ।

सुयंतुऽभिः । सर्वऽशसैः । अभीष्टुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥४॥

एषा सीरी वा । एते ररमयः सुयुजः सुपु परस्परं संयुक्ता यामन्यज्ञगमन इष्टय एषणाय नीचीः । नीचं गच्छंतीति शेषः । अमुष्मै यजमानाय यम्यो यम्या गमनार्हाः । अथवा यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुयंतुभिः सुगमनैः सर्वशसैः सर्वस्य शासकैरभीष्टुभी रश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि नामकान्युदकानि प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे मुषायति । मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवा-
धिनावाह्यस्याधेरेतेऽस्या इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छंति । शिष्टं समानं । क्रिविः क्रविस-
दृशोऽपिः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति । आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अंधरे ॥५॥

संजर्भुराणः । तरुऽभिः । सुतेऽगृभं । वयाकिनं । चित्तऽगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अंधरे ॥५॥

हे ऋजुगाथ शोभनस्तुतिकापि तरुमिस्तद्विकारैर्यहेः सुतेगृभमभिषुतेन रसेन गृहीतं वयाकिनं । कुत्सिता वयाः शाखा वयाका लताः । तद्वतं सोमं चित्तगर्भासु चित्तयाहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह संजर्भुराणो गृभान् गृह्णन् सुस्वरुः शोभनगमनः शोभनस्तुतिको वा त्वं धारवाकेषु । धारयंति वाकान् सोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु मध्ये शोभसे । किंचांधरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पत्नीः पालयित्रीरोष-
धीर्ज्वाला वा अभि अभिमुखं वर्धस्व । अभिवर्धय ॥ ॥२३॥

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिधयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यंमुरुषामुरु जयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥६॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सं । छायायां । दधिरे । सिधया । अप्सु । आ ।

महीं । अस्मभ्यं । उरुऽसां । उरु । जयः । बृहत् । सुऽवीरैः । अनपच्युतं । सहः ॥६॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृगूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते । तादृगूपमेवोच्यते । यथादृष्टमेव स्मृतं न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्माच्छायया दीप्त्या सिधया साधिकया सहाप्सु व्यापकासु स्तुतिषु अप्सवे वा आ सं दधिरे सम्यग्धारयंति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवा महीं महतीं पूज्यामुरुषां ब्रह्मदात्रीं रयिमुरु प्रभूतं त्रयो वेगं बृहन्नहत्सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यमनपच्युतमनुपवीणं सहो बलं चाभिभावुकमस्मभ्यं प्रयच्छंस्त्वित्यर्थः ॥

वेत्ययुर्जेनिवान्वा अति स्पृधः समर्थता मनसा सूर्यः कविः ।

घंसं रक्षंतं परि विश्वतो गर्यमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अयुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्थता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

घंसं । रक्षंतं । परि । विश्वतः । गर्यं । अस्माकं । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयं सीरी । सूर्यो देवोऽयुरयगामी जनिवान् जन्मवान् जायावान्वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धी । कविः क्रांतदर्शी समर्थता समरमिच्छता मनसा स्पृधः संयामावति वेति । अतिगच्छति मंदेहानमु-
रान्योहुं । घंसं दीप्तं गर्यं गृहमंतरिचं वा विश्वतः सर्वतो रक्षंतं । परिचरेमेति शेषः । स देवोऽस्माकं शर्म सुखं
परि सम्यग्वनवत् । दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुनं ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्यायि तमपस्यया विदद्य उं स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसं । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरं । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तं । अपस्यया । विदत् । यः । उं इति । स्वयं । वहते । सः ।

अरं । करत् ॥ ८ ॥

इयमापेयी सीरी वा । हे देव ज्यायांसमतिशयेन प्रवृद्धमस्य यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा । गंतुरस्य
सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ असुं गंतारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणोदयादिलक्षणेन विशिष्टमृषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यं
त्वां चरति । गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । यासु स्तुतिषु ते त्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं
वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां
चरति । यादृशिमन्यायि कामे धायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तं । यथानिर्देशं प्रतिनि-
र्दिष्टव्यत्वान्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं काममपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन विदत् । विंदते । य
उ य एव स्वयमनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषधैव वहते धारयति फलं सोऽरमलमत्यर्थं करत् । करोति । अथवा
य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति ॥

समुद्रमांसांमव तस्ये अग्निमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दिं क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबंधनी ॥ ९ ॥

समुद्रं । आसां । अव । तस्ये । अग्निमा । न । रिष्यति । सवनं । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दिं । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबंधनी ॥ ९ ॥

इयमपि सीरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यमयिमात्यंतं श्रेष्ठास्त्रदीया स्तुतिरव
तस्ये । अवगच्छति । यद्वा । आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति संबंधः । सवनं । सूर्यते सोमोऽचेति सवनं
यज्ञगृहं । न रिष्यति । न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विसृष्टीणानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति ।
अत्रास्मिन्यजमानगृहे क्रवणस्य स्तुतिकर्तुर्हार्दिं हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते । न विचलति । न
मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबंधनी पूतं सूर्यमनुवध्मती विद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सधेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रणभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थं ॥ १० ॥

सः । हि । छत्रस्य । मनुसस्य । चित्रिऽभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवऽत्सारस्य । स्पृणवाम । रणवऽभिः । शविष्ठं । वाजं । विदुषा । चित् । अर्थं ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः सुखः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः । तस्मात्सकाशात् । अचान्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिंगा इत्युक्तत्वात् चत्रादय ऋषयः । चत्रस्य मनसस्वीवावदस्य यजतस्य सधेरवत्सारस्य क्षेपामृषीणामस्माकं रणवभी रमणीयाभिश्चिन्तिभिः स्पृणवाम । पूरयाम । किं । शविष्ठं वाजमतिशयेन बलवदन्नं । अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । विदुषा चिद्विपश्चितार्थं समर्थनीयं स्पृणवाम । चत्रादयो वयमिति संबंधः ॥ २४ ॥

श्वेन आसामदितिः कस्योऽमदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येते विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्वेनः । आसां । अदितिः । कस्यः । मदः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सं । अन्यऽन्यं । अर्थयन्ति । एतेन । विदुः । विऽसानं । परिऽपानं । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयं । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूत आसामपां सोमरसलक्षणां मदः श्वेनः शंसनीय-
गमनः शीघ्रं पातुसकाशं गतादितिरदीनोऽतिसमुद्रः कस्यः कस्यपूरकश्च भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः
सन्ने प्रवृत्ता एतेन सोमं प्राप्तुं तत्पानायान्यमन्यं परस्परं समर्थयन्ति । याचन्तेऽनुज्ञां । ते विषाणं विप्रैषिण
मदस्य दातारं परिपानमन्त्यन्तिके विदुः । जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्वाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदो गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तयैः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च । यत् । ई । गणं । भजते । सुप्रयावऽभिः ॥ १२ ॥

सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा यजतो यथा च बाहुवृक्तो बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च श्रुतवित् श्रुतस्य
वेत्ता च तथैव । एतेषां पंचानां परस्परपेक्षया प्रत्येकमेकवचनं । स स ऋषिर्द्विषः शत्रुन्वि वधीत् हिंसात् वो
युष्माकं सचा सहितः । युष्माभिः सहित इत्यर्थः । स ऋषिर्वरा श्रेष्ठानुभोभाविहलोकपरलोकविषयी कामी
प्रत्येति । अभिगच्छति । भाति च । यद्यस्मादीमेनं गणं देवसंघं सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः स्तोत्रैर्भजते
तस्मादेवं भातीति ॥

सुतंभरो यजमानस्य सत्यतिर्विश्वासांमूधः स धियामुदंचनः ।

भरंङ्गेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अर्थेति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतंभरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासां । ऊधः । सः । धियां । उतऽअंचनः ।

भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अर्थि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंभरो यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्यतिः सतां विद्यमानानां फलानां
पालयिता होता भवतीत्यर्थः । स च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणामूध उद्धततरं फलमुदंचन ऊर्ध्वमुन्नम-
यिता । फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुर्गौ रसवत्सारवत्यो भरत् । अहरत् । तच्च पयः शिश्रिये । श्रयति चास्य
सामर्थ्यात् । तत्सर्वमनुब्रुवाणोऽनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतमर्थेति । स्मरत्यवत्सारः ।
सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॑यन्ते॒ यो जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।
 यो जा॒गार॒ तम॑यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यौ॑काः ॥ १४ ॥
 यः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॑यन्ते । यः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।
 यः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १४ ॥

यो देवो जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तमृचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यश्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति । प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयमभिपुतः सोम आह वक्ति मां स्वीकुर्वति । हे अग्ने तादृशस्य तव सख्ये समानख्यानि हितकरणे न्योका नियतस्थानोऽहमस्मि । भवामि ॥

अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॑यन्ते॒ ऽग्निर्जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।
 अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तम॑यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यौ॑काः ॥ १५ ॥
 अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॑यन्ते । अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।
 अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १५ ॥

पूर्वथैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र विदा दिव इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिपुष्पं कंदः । वै तदित्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं । विदा एकादश सदापृण इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्वन्न॑द्रि॒मुक्थै॑रा॒यत्या॑ उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।
 अ॒पावृ॑त ब्र॒जिनी॑स्त॒स्वर्गा॑द्वि दुरो॑ मा॒नुषी॑र्दे॒व आ॑वः ॥ १ ॥
 वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्य॑न् । अ॒र्द्रि॑ । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॑त्याः । उ॒षसः॑ । अ॒र्चिनः॑ । गुः ।
 अ॒प । अ॒वृ॑त । ब्र॒जिनीः॑ । उ॒त् । स्त॒वः । गा॒त् । वि॒ । दुरो॑ । मा॒नुषीः॑ । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ ॥ १ ॥

अर्चिर्द्रादयो लिंगोक्तदेवताः । अर्चांगिरसां पणिभिरपहृत्य गिरिर्धः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोक्तः प्रतिपाद्यते । विदाः । अवेदयद्दिद्रः । किं । गा निगूढा इति संबंधः । किं कुर्वन् । उक्थैरंगिरसां स्तुतिभिर्निर्मितभूताभिरर्द्रिं वज्रं विष्यन् प्रक्षिपन् । रत्नकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । आयत्या आगामिन्या उषसः संबंधिनोऽर्चिनो रश्मयो गुः । अगच्छन् । सर्वत्र प्रसृता अभवन् । अपावृत अपावृणोद्ब्रजिनीस्तमःपुंजवतीर्निशाः । स्वः स्वरणशील आदित्य उद्गात् । उदगात् । तथा कृत्वा मानुषीर्मनुष्यसंबन्धिनीर्दुरो द्वाराणि देवः सूर्यो व्यावः । अवृणोत् । अंधकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मर्ति॑ न अ॒श्रियं॑ सा॒दोर्वा॑ज्रवा॑ मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।
 ध॒न्व॒र्णसो॑ न॒द्यः । खा॒दो॑अ॒र्णाः । स्थू॒र्णैव॑ सु॒मिता॑ दृ॒हन्त॑ द्यौः ॥ २ ॥
 वि । सूर्यः॑ । अ॒मर्ति॑ । न । अ॒श्रियं॑ । सा॒त् । आ॒ । ऊ॒र्वा॑त् । ग॒वा॑ । मा॒ता । जा॑न॒ती । गा॑त् ।
 ध॒न्व॒ऽअ॒र्णसः॑ । न॒द्यः । खा॒दः॑ऽअ॒र्णाः । स्थू॒र्णाऽइ॒व । सु॒ऽमिता॑ । दृ॒हन्त॑ । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्यो देवः अश्रियं दीप्तिं वि सात् । विभजते । प्रकाशयतीत्यर्थः । अमर्ति न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यं । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा गवां रश्मीनां मातोषा जानती सूर्य

उद्देश्यति मया च व्युत्क्रमं कर्तव्यमिति जानत्यूवात्सहतोऽंतरिचादा गात् । आगच्छति । तथा नयश्च धन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वति गच्छत्यर्णोसि यामु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावस्कादसः ॥ खादोऽर्णा भक्षितकूलोदकाः । कूलं कषा इत्यर्थः । नयश्चैवंरूपा भवति । किंच यीश्च सुमिता सुष्ठु गुहे स्थापिता स्थूणेव गुहाधारस्तंभ इव दृढत । दृढाभवत् । एतत्सर्वं सूर्यस्याश्नयेति भावः ॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्याय ।

वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासंतो दसयंत भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनां । जनुषे । पूर्याय ।

वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासंतः । दसयंत । भूम ॥ ३ ॥

अस्मै मह्यमुक्थाय स्तोत्रे पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य गर्भो गर्भस्थानीयमुदकं जिहीत । चलयति । चालयति वेद्रः । कीदृशयास्मै । महीनां महतीनां स्तुतीनां जनुष उत्पादयिष्ये पूर्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । पर्वतो मेघो वि जिहीत । द्यौश्च साधत । साधयति वृष्टिं । आविवासंतः सर्वतः परिचरंतोऽगिरसो भूमात्यधिकं दसयंत । उपचपयंत्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिंद्रा न्वग्मी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासंतो मरुतो यजंति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इंद्रा । नु । अग्मी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासंतः । मरुतः । यजंति ॥ ४ ॥

हे इंद्रा हे अग्नी ॥ परस्परपितृया प्रत्येकं द्विवचनं । यद्यधिकमेव पदं मध्ये व्यवधानं क्वादसः ॥ हे इंद्राग्नी वो युवां ॥ अत्येन वज्रवचनं । देवजुष्टैर्देवैः सेवनीयैः सूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णवचोभिरवसेऽस्मद्रक्षणाय ऋवध्यै । आह्वयामि । नु चिप्रं युवासुक्थेभिः स्तोत्रैः कवयोऽनूचानाः पूर्वं ऋषयः सुयज्ञाः शोभनयागा आविवासंतः स्तुत्यादिना परिचरंतो मरुतो मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्रा यजंति । पूजयंति ॥ हि स्मेति पूरणी ॥

एतो न्वग्म सुध्योऽभवाम प्र दुच्छुनां मिनवामा वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्द्धामायाम प्रांचो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनां । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । र्द्धाम । अयाम । प्रांचः । यजमानं । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमगिरसां वादः । अयास्मिन्वागदिने नु चिप्रमेतो । एत । गच्छत । सुध्यः शोभनकर्माणो भवाम । दुच्छुना द्विषः प्र मिनवाम । प्रकीर्षेण हिंसाम वरीयः । अत्यंतमित्यर्थः । तदेवोच्यते । सनुतः संभक्तान् द्वेषांसि यजमानस्य वेष्टनरि दूरे र्द्धाम । स्थापयाम । यद्वा । सनुतरित्यंतर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं यजमानं प्रांचः सदापुणमवत्सारं चाच्छाभिमुखमयाम । गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

एता धियं कृण्वामा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वंकुरापा पुरीषं ॥ ६ ॥

आ । इत् । धियं । कृण्वाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजं । गोः ।
यया । मनुः । विशिऽशिप्रं । जिगाय । यया । वणिक् । वंकुः । आप । पुरीषं ॥ ६ ॥

इदमर्थगिरसां वाक्यं । एत । आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृण्वाम । करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अंगिरस इत्यंगिरसां वचनं । या धीर्माता गवां निर्मात्री गोर्गवां व्रजं पणिभिरपहतमप ऋणुत अपावृणोत् । यया च मनुर्विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं जिगाय जितवान् । यया । मनुः सर्वस्य मर्तेद्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोमलक्षणया धिया जिगाय । यया च वणिक् वणिगिवात्येन कर्मणा वज्रफलाकांक्षी कक्षीवान् वंकुर्जलेच्छया वनगामी पुरीषं पूरकमुदकमाप । याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । ऋग्वे० १. ११२. ११. इति हि श्रुतं ॥

अनू० नो० दत्तं हस्तयतो अदिरार्चयेन् दश मासो नवग्वाः ।
ऋतं यती सरमा गा अविद्विश्चानि सत्यांगिराश्चकार ॥ ७ ॥
अनू० नो० । अच । हस्तयतः । अदिः । आर्चन् । येन । दश । मासः । नवऽग्वाः ।
ऋतं । यती । सरमा । गाः । अविद्वत् । विश्वानि । सत्या । अंगिराः । चकार ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्त्येद्विद्विरभिषवयावा हस्तयतो हस्तेन संहतः सन् अनू० नो० । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन यावत् तदभिषवेण दश मासो मासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनु-
तिष्ठतोऽंगिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वार्चन् अपूजयन्ति । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अंगिरसोऽपरे नवस्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । ऋग्वे० ५. २९. १२. इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यच्च वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागंगिरसां गवार्थमिद्रेण प्रहिता देवशुनी वा गा अविद्वत् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकारांगिराः ॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनायाः सं यज्ञोभिरंगिरसो नवन्त ।
उत्स आसां परमे सधस्य ऋतस्य पथा सरमा विद्वताः ॥ ८ ॥
विश्वे । अस्याः । विऽउषि । माहिनायाः । सं । यत् । गोभिः । अंगिरसः । नवन्त ।
उत्सः । आसां । परमे । सधऽस्ये । ऋतस्य । पथा । सरमा । विद्वत् । गाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वेऽंगिरसो माहिनाया मंहनीयाया अस्या उषसो व्युषि व्युच्छन्ते सति गवामावरकेऽधकारेऽपवृते सति यद्यदा गोभिः सं नवन्त संजग्मरे तदासां गवामुत्सः क्षीराद्युत्सावः परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि यज्ञ उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा वाक् देवशुनी वा गा निगूढा विद्वत् । अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्ये सहस्रानि व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रसवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्योदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विद्वत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेचं यदस्योर्विया दीर्घयाये ।
रघुः श्येनः पतयदंधो अच्छा युवा कविर्दीदयन्तोषु गच्छन् ॥ ९ ॥
आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेचं । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाये ।
रघुः । श्येनः । पतयत् । अंधः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्चोपेतः सप्तसंख्याकाश्चो वा आ यातु । अस्मदभिमुखमा-
गच्छतु । यद्यस्मादस्य सूर्यस्य दीर्घयाथे दीर्घगमने क्षेत्रं गंतव्यप्रदेश उर्विद्योर् अतिप्रभूतायामः । स एव देवो
रघुर्लघुगमनः सन् श्विनः शंसनीयगमनोऽधो दीयमानं हविरच्छामिलस्य पतयत् । आगच्छति । युवा सर्वत्र
मिश्रयिता कविः क्रांतदर्शी सन् गोषु रश्मिषु गच्छन्मध्ये वर्तयन् दीदयत् । दीयति । यद्वा । श्विनः सुपर्णा
ऽधोऽच्छ पतयत् । बुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्त्रयागार्थमानितुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं
समानं ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्हरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्गा न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । श्रुक् । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्गा । न । नावै । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

सूर्यो देवः शुक्रं दीप्तमर्ण उदकं प्रत्यारुहत् । सर्वतः प्रादुर्भवति । यद्यस्माद्यदा वा हरितोऽश्वान्वीतपृष्ठाः
क्रांतपृष्ठानयुक्त रथेऽयोजयत् तदा तं सूर्यं धीरा धीमतो यजमानादय उद्गोदकेन नाव न नावमिवानयन्त ।
तदाशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणा आपोऽर्वागवाङ्मुखा अतिष्ठन् । अभवन् ॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश् मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामान्यहः ॥ ११ ॥

धियं । वः । अप्सु । दधिषे । स्वऽसां । यया । अतरन् । दश् । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम । अति । अहः ॥ ११ ॥

हे देवा वो युष्माकं धियं स्तुतिमपस्वन्नमिन्नां स्वर्षा सर्वस्य दात्रीं दधिषे । धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥
यया धिया कर्मणा नवग्वा अंगिरसो दश् मासोऽतरन् समनुतिष्ठन् अयानया धिया देवगोपा देवैर्गुप्ताः
स्याम । भवेम । अया धियाहः पापमति तुतुर्याम । अतिरेम ॥ ॥ २७ ॥

हयो नेत्यष्टर्चं द्वितीयं मूक्तं प्रतिबच्चस्यार्थं । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभी शिष्टाः षट् जगत्स्यः । आदितः
षड्विंशदेव्यः सप्तम्यष्टस्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रांतं । हयोऽष्टौ प्रतिबच्चोऽत्यो द्वयो देवपत्नीसवोऽत्या
त्रिष्टुप द्वितीया चेति ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

हयो न विद्वां अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवं ।

नास्या वरिम विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत अजु नैषति ॥ १२ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयं । धुरि । तां । वहामि । प्रऽतरणीं । अवस्युवं ।

न । अस्याः । वरिम । विऽमुचं । न । आऽवृतं । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरऽएता ।

अजु । नैषति ॥ १२ ॥

हयो न अश्व इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिबच्चः स्वयमनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञाद्विकायामयुजि । युक्तो
ऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकीर्षेण तारयित्रीमवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्या
धुरो विमुचं विमोचनं परित्यागं न वरिम । न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वरिम ।
मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान्मार्गाभिज्ञोऽतर्यामी देवः पुरएता पुरतो गता सन् पथो यज्ञमार्गा-
नृज्वकुटिलं नैषति । प्रापयति ॥

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यंत मारुतो विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध ग्राः पूषा भगः सरस्वती जुषंत ॥ २ ॥

अग्रे । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यंत । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्राः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषंत ॥ २ ॥

हे अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवा यूयं शर्धो बलमस्माकं प्र यंत । प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वे-
नोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वं ॥ उतापि च हे मारुत मारुतानि
मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यंत ॥ विष्णो इत्यस्योत्पत्त्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंचोभोभी ना-
सत्या सत्यभूती रुद्रोऽध अथ या एतेषां देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषंत । सेवतामस्मदीयं यज्ञं
स्मृतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारं मृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदिति । स्व । रिति स्वः । पृथिवीं । द्यां । मरुतः ।

पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुं । पूषणं । ब्रह्मणः । पतिं । भगं । नु । शंसं । सवितारं । मृतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवितरान् चतुर्दश देवानृतयेऽस्मद्रक्षणाय ऊवे । आहुयामि स्त्रीमि वा ॥ स्वरित्वादित्य उच्यते
स्वरणात् ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्मिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभवं उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्मिधः । द्रविणः । दाः । उत । सोमः । मयः । कर्त ।

उत । ऋभवं । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उतापि च नोऽस्माकं विष्णुर्वापको देवो मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उतापि च
वातो वायुरस्मिधोऽहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदा धनस्य दाता सोमोऽपि मयस्करत् । उतापि
च ऋभवो नोऽस्मभ्यं राये धनायानु मंसते । अनुमन्यतां । उताश्विनाश्विनी च उत त्वष्टा देव उत विभ्वा
ऋभूणामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबधनीयं ॥

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्विष्यं यजतं बर्हिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्वरुण्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतं । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयं । यजतं । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरुण्यं । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उतापि च त्यक्तव्यार्तं शर्धो मरुतां बलं संघो नोऽस्माका गमत् । आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविष्यं
बुल्लोके वर्तमानं यजतं पूज्यं । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिर्बर्हिष्यासद् उपवेष्टुं । उपविश्य हविःस्वीका-

रायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिर्देवः शर्मं सुखं यमत् । यच्छतु । उत नोऽस्मभ्यं पूषापि यमत् । कीदृशं शर्म । वरूथं । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहं । तदर्हं वरूथं । किंच वरूणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्मं यच्छतु ॥

उत त्वे नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुख्यचा अदितिः श्रोतु मे हव ॥ ६ ॥

उत । त्वे । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । चामणे । भुवन् ।

भगः । विभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुख्यचाः । अदितिः । श्रोतु ।

मे । हव ॥ ६ ॥

उतापि च त्वे ते पर्वतासः पर्ववतोऽद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदाना नद्यश्च चामणे पालनेऽस्माकं भुवन् । भवन्तु । भगो देवो विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसान्निनावसा रक्षणेन च सहा गमत् । आगच्छतु । उरुख्यचाः प्रभूतव्याप्तिरदितिरदीना देवमाता मे हव स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु । शृणोतु ॥

पत्नीसंयज्ञेषु देवपत्नीनां देवानां पत्नीरित्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे । आ० १. १०. । इति ॥ आपिमारुतशस्त्रेऽप्येति । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्मं यच्छत ॥ ७ ॥

देवानां । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपां । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः ।

शर्मं । यच्छत ॥ ७ ॥

देवानामिन्द्रादीनां पत्नीः पत्य उशतीरुशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना नोऽस्मानवन्तु । रवन्तु । तथा नोऽस्माकं तुजये बलवते पुत्राय वाजसातयेऽन्नलाभाय संयामाय वा प्रावन्तु । प्रक्षेपेण रवन्तु गच्छन्तु वा । याः पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यो याश्चापामुदकानां व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते ता हे देवीर्देव्यो हे सुहवाः शोभनाह्वाना यूयं नोऽस्मभ्यं शर्मं यच्छत ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरूणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनां ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नार्यी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरूणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनां ॥ ८ ॥

उतापि च माः स्त्रियो देवपत्नीर्देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यो व्यन्तु । हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ति । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्यग्नाय्यश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किंच रोदसी । रुद्रस्य पत्नीति यास्केनोक्तं । एवं सति विषितस्तुका रोदसी । ऋग्वे० १. १६७. ५. । इत्यत्र यथायुदात्तप्रगृह्यति न सप्तद्वद्वापि भाव्यं । तथापि शाकल्येन महर्षिणीवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यं । वरूणानी वरूणस्य पत्या सर्वतः

प्रत्येकं शृणोतु । किंच देवीः पत्नीसंयाजदेव्यो व्यंतु । खादंतु हविः । यो जनीनां देवजायानामृतुः कालसदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्रापि च मा व्यंतु देवपत्न्यः । नि० १२. ४६. । इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रयुंजतीति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्थार्थं चैष्टुभं । पूर्वत्र वैश्वदेवं वै तदित्युक्त्वादिदमपि वैश्वदेवं । प्रयुंजती सप्त प्रतिरथ इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्रयुंजती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्वोधयंती ।

आविवासंती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदेने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुंजती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयंती ।

आऽविवासंती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सदेने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोषस्या । प्रयुंजती प्राणिनः प्रसुतेषु कर्मसु दिवो बुजोकादेति । आगच्छति ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुर्भूम्या बोधयंती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितुत्वमुपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबंधः ॥ उपसो दिवो दुहितुत्वं व्युक्त्वा दुहितुर्दिवः । ऋग्वे० १. ४८. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । अन्यत्र च दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी । ऋग्वे० ७. ७५. ४. । इत्युपसो बुदुहितुत्वमास्त्रातं । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्द्वीरूपसो जायत उषाश्च दिव इति । प्रजापतिर्वस्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विषमित्यन्य आङ्गिरूपसमित्यन्ये । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । इति हि श्रूयते । लिंगं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्ययेऽदितेर्द्वी अजायत दत्ताद्वदिति । ऋग्वे० १०. ७२. ४. । इति ॥ किंच आविवासंती परिचरंती युवतिर्मिश्रयंती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पंचमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह सदेने यागगृह आ सर्वतो जोहुवानाह्वयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिं ।

अनन्तासं उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यंति पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिं ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीं । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासो गमनशीलाः ॥ अजिरिरचप्रत्ययांतोऽजिरिशिशिरित्यादिना निपातितः ॥ तदपस्तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहरीयमाना गच्छंतोऽमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संनाहकं मंडलं अमृतस्योदकस्य वा

नाभिमन्तरिचमातस्त्रिवांस आतिष्ठन्तोऽन्तासोऽपरिमिता उरवो व्याप्ताः पन्थाः पतनशीला रश्मयो वावा-
पृथिवी परि दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षं च विश्वतः परितो यन्ति । गच्छन्ति । सीमिति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्यान्तौ ॥३॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिं । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥३॥

सीर्योऽयं तुचः । उचोदकस्य कामानां वा सेक्ता समुद्रः समुदनः । यद्वा । संमोदन्ते तस्मिन्द्वा इति
समुद्रः । अरुष आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य । अवयवलक्षणेयं । पूर्वदिगवयवस्य पितुः पालकस्यान्त-
रिक्षस्य योनिमुत्पादकमवयवमा विवेश । आविष्टवान् । पश्चाद्दिवो मध्ये निहितः पृश्निः । प्राप्तुत एनं वर्ण
इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशो रजसोऽन्तरिक्षांती पूर्वापरभागा
वि चक्रमे । विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्वाच्यं क्रमत इत्यर्थः ॥

चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥४॥

चत्वारः । ईं । बिभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भं । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥४॥

चत्वार ऋत्विज ईमेनमादित्यं क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तो बिभ्रति । धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिमिच्छ ।
किंच दश दिशो गर्भं गर्भवन्नाथ उत्पन्नमेनं चरसे चरणायोदयास्तमयव्यवहाराय धापयन्ते । गमयन्ति ।
त्रिधातवस्त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधा अस्यादित्यस्य परमा उत्कृष्टा गावो रश्मयो दिवोऽन्तरि-
क्षस्यान्तान् परि परितः सद्य उदयानन्तरमेव चरन्ति । गच्छन्ति ॥

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

वे यदीं बिभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याऽसवंधू ॥५॥

इदं । वपुः । निऽवचनं । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

वे इति । यत् । ईं । बिभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहऽइह । जाते इति । यम्या ।

सवंधू इति सऽवंधू ॥५॥

जनासो हे जना ऋत्विज इदं पुरतो दृश्यमानं वपुः शरीरं मंडलं निवचनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मंड-
लमुपजीव्य नव्यश्चरन्ति प्रवहन्ति । आपश्च यन्मंडलमधितस्थुः । मंडलाधीनत्वात्तासां । ईमेतदुक्तलक्षणं यन्मंडलं
वे अहोरात्रे मातुर्निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षादन्ये इहेह जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने यम्या यम्ये
नियमनीये युग्मभूते वा सवंधू समानबले समानबंधने उभयोरथेक एव सूर्या बंधकोऽचो ययोस्तादृश्यौ
बिभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्ता पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वर्षणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥६॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयंति ।
उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यंति । अच्छ ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय धियः सुतीरपांसि कर्माणि च वि तन्वते । विस्तारयंति यजमानाः । पुत्राय पुत्रस्थानीयाय मातरो निर्मात्र्य उषसो दिशो वा वस्त्रा वस्त्राणि वयंति । निष्पादयंति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निविडानि संपादयंतीत्यर्थः । वृषणः सेक्तुः सूर्यस्योपप्रक्ष उपपर्वने संपर्के सति मोदमाना हृष्यन्ती वध्वो वधूस्थानीया ररमयो दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेणाच्छास्त्रदभिमुखं यंति । गच्छंति । प्रसरंति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तं ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥
तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शं । योः । अस्मभ्यं । इदं । अस्तु । शस्तं ।
अशीमहि । गाधं । उत । प्रतिऽस्थां । नमः । दिवे । बृहते । सादनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिंगसिद्धा देवताः । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ तदिदं मुक्तं शस्तं स्तुतमस्तु । भवतु । हे अग्ने तत्सूक्तं शस्तमस्तु । अस्मभ्यं शं सुखाय योर्दुःखानामभिग्रहणार्थेदं शस्तमस्तु । वयं चाशीमहि प्राप्नुयाम गाधं स्थितिं । उतापि च प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति चाशीमहि । नमो नमस्करोमि दिवे द्योतमानाय सूर्याय बृहते महते सादनायाश्रयाय विश्वस्य ॥ ११ ॥

कदु प्रियायेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती कंदः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका । कदु पंच प्रतिभानुर्जागतमिति ॥ आभिन्नविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं निविडानं । सूचितं च । कदु प्रियायेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वष्टाया स्वयंशसे महे वयं ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥
कत् । ऊं इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽष्टाया । स्वऽयंशसे । महे । वयं ।
आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अग्ने । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । कदु कदा । उ इति पूरणः । प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात्सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धं । तादृशाय धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्येऽभेऽपो वितनोतीति वक्ष्यमाणत्वादित्दं लभ्यते । कीदृशाय । स्वच्छाया स्वभूतबलाय किंच स्वयंशसे स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वं । महे महते पूज्याय वयं कदा मनामहे । स्त्वाम । यत् ॥ उत्तरत्र स्त्रीलिंगनिर्देशादेति विपरिणामयितव्यं ॥ यापेयी शक्तिरामेन्यस्य समंतान्मातव्यस्य रजसोऽंतरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इत्यदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिन्यग्ने मेघ आ अधि मेघस्योपर्यप उदकानि वृष्टिलक्षणानि वितनोति विस्तारयति वृणानाच्छादयंती सेव्यमाना वा मायिनी । मायेति प्रज्ञानाम । प्रज्ञावती सती । यद्यस्य संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यं ॥

ता अल्लत वयुनं वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।
अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥
ताः । अल्लत । वयुनं । वीरऽवक्ष्णं । समान्या । वृतया । विश्वं । आ । रजः ।
अपो इति । अपाचीः । अपराः । अपः । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्था । ता उपसोऽतत । वितन्वति । किं । वयुनं प्रज्ञानं । कीदृशं । वीरवचणं वीरैर्चत्विमिर्बह-
नीयं । यद्वा । वचनाः कार्यबोढारो येन प्रेर्यते तत्तादृशं । किंच समान्यैकरूपया वृत्त्यावरकया दीप्त्या
विश्वमा सर्वमपि रजो जगदतत । एवं सति देवयुर्देवकामो जनोऽपाचीरपांचनाः प्रतिनिवृत्तमुखीरपरा
अन्या आगामिनीरुपसोऽपेजते । अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । पूर्वाभिस्तामिः प्र तिरते । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयं ॥

आ यावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयंतो वि च वर्तयन्नाहा ॥३॥

आ । यावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठं । वज्रं । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतं । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । संऽवर्तयंतः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥३॥

अत्र पूर्वार्धे इंद्र उच्यत उत्तरार्धे इंद्रात्मा सूर्यः । आ ह्यत इति शेषः । कैः । अहन्येभिरहनि संपादि-
तैरक्तुभी रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैर्यावभिः । साध्ये साधनशब्दः । यावसाध्यैरभिषवैर्नि-
मित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति वरिष्ठमुहतरं वज्रमा सर्वतो जिघर्ति । दीपयति ।
वा किंच । वाशब्दश्चार्थः । यस्तेन्द्रात्मकस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याका रश्मयः स्वे दमे स्वकीये गृह आकाशे
प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहाहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक्
प्रवर्तयन्तो वि च वर्तयन् अहाहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्थंदाधीनत्वात्प्राणिना-
मायुःक्षयस्याहोरात्रादित्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमंतमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥४॥

तां । अस्य । रीतिं । परशोऽइव । प्रति । अनीकं । अख्यं । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमंतंऽइव । क्षयं । रत्नं । दधाति । भरहूतये । विशे ॥४॥

इयमापेयी । तां प्रसिद्धामस्यापे रीतिं स्वभावं गतिं वा परशोरिव प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव
पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिन्यभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य वर्षसो रूपवतोऽस्यादित्यस्यानीकं
रश्मिसमूहं भुजे भोगयाख्यं । कथयाम्यहं । यदि यस्मात्स च देवः सचास्मात्सहायः सन् पितुमंतमन्नवंतं क्षय-
मिव निवासमिव भरहूतये संयामे यज्ञे वाह्यानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति
धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

स जिह्या चतुरनीकं ऋजते चारु वसानो वरुणो यतन्नरि ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यं ॥५॥

सः । जिह्या । चतुऽअनीकः । ऋजते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरि ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयं । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यं ॥५॥

सोऽभिश्चतुरनीकश्चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् जिह्या ऋजते । गच्छति घृतादिकं । यद्वा । जिह्या
चतुरनीकः सन् ऋजते । अलं करोति स्वात्मानं । किं कुर्वन् । चारु रमणीयं तेजो वसान आच्छादयन्
वरुणस्तमोवारकः सन् अरिममिन्नं यतन् उद्धरन् । तस्य । तमित्यर्थः । तं न विद्म । न जानीमो वयं पुरुषत्वता
पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तं ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतोऽयं भगो महान् भजनीयः सविता
भेरीको देवो दाति यच्छति वार्यं वरणीयं धनं ॥ ॥२॥

देवं व इति पंचचं पंचमं सूक्तमावेयस्य प्रतिप्रमस्यार्थं वैष्टुमं वैश्वदेवं । देवं वः प्रतिप्रभोऽत्या तृणपाणि-
रित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजंतमायोः ।

आ वां नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवं । वः । अद्य । सवितारं । आ । ईषे । भगं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ।

आ । वां । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्यां । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यं । वो यजमानेभ्यो युष्म-
भ्यमर्थायाद्येदानीमेषे । उपगच्छामि । भगं च भजनीयं देवमायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं हविर्वि-
भजंतं । भगो वां विभजत्विति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धं । रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः । ऋग्वे० ४. १७. ११. ।
भगो विभक्ता श्रवसा । ऋग्वे० ५. ४६. ६. । इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं
विभजंतं । हे नरा नेतारी हे पुरुभुजा । पुरु भुजति इति पुरुभुजा । हे अश्विनाश्विनी वां युवां दिवे दिवे
प्रतिदिनमा ववृत्यां । आवर्तयाम्यस्मदभिमुखं । सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । चिदिति पूरणः ॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उपं ब्रुवीत नमसा विजानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजंतमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रऽयानं । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवं । सवितारं । दुवस्य ।

उपं । ब्रुवीत । नमसा । विऽजानन् । ज्येष्ठं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिं विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य ।
परिचर हे अंतरात्मन् । किंचायोर्मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजंतं । गमयंतमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण
हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वा तर्णीतत्त्वर्थोऽयं ॥ ज्ञापयन् उप ब्रुवीत । स्तौतु भवान् ॥

अद्वया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उस्सः ।

इंद्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयंत दस्माः ॥ ३ ॥

अद्वऽया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उस्सः ।

इंद्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयंत । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निरद्वयादनीयानि ॥ अदेरानीयादिकोऽत्रप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति याजादेशः ॥ अथवात्तीत्यद्वया
जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्माच्च दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्या-
दपिरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ दय दानगति-
हिंसाबलाख्यानेषु ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषको भगो भजनीयोऽदितिरखंडनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि
प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । उस्सः सूर्यो वस्ते । आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इंद्रादयः
पंचापि देवा दस्मा दर्शनीया अहानि सर्वाण्यगंतूणि भद्रा शोभनीयानि जनयंत । जनयंति । दिवसानां
यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वं ॥

तन्नो अनर्वा सविता वरुथं तत्सिंधव इषयंतो अनु गमन् ।

उप यद्योचे अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अ॒न॒वा । स॒वि॒ता । व॒रु॒थं । तत् । सि॒ध॒वः । इ॒ष॒यंतः । अ॒नु । ग॒म॒न् ।
उ॒प । यत् । वो॒चे । अ॒ध्व॒र॒स्य । हो॒ता । रा॒यः । स्या॒म । प॒त॒यः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः ॥४॥

तत्प्रसिद्धं वरुथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं नोऽस्मभ्यमनवाप्रवृत्तः केनाप्यतिरस्कृतः सविता देवः प्रयच्छ-
त्विति शेषः । तद्वनं सिधवः स्वन्दनशीला इषयंतो गच्छन्त्यो नवोऽनु अनुसृत्य गमन् । गच्छन्तु । धनं दातुं
गच्छन्त्वित्यर्थः । यदस्मादध्वरस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहमुप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छ-
त्विति शेषः । वयं चावयो रायो धनस्य वज्रविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम । भवेम । वाजरत्ना अस्त्रेण बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यदस्माद्वोचे स्त्रीमि तस्मात्सविता नो वरुथमागच्छतु । तस्मान्नवस्य नो वरुथं यज्ञमनु
गमन् अनुगच्छत्विति वा योज्यं ॥

प्र ये वसु॒भ्य॒ ई॒व॒दा नमो॒ दुर्ये॒ मि॒त्रे वरु॒णे सू॒क्त॒वा॒चः ।
अ॒वै॒त्व॒भ्वं कृ॒णु॒ता व॒री॒यो दि॒वस्पृ॒थि॒व्यो॒रव॒सा म॒देम ॥५॥
प्र । ये । वसु॒भ्यः । ई॒व॒त् । आ । नमः । दुः । ये । मि॒त्रे । वरु॒णे । सू॒क्त॒वा॒चः ।
अ॒व । ए॒तु । अ॒भ्वं । कृ॒णु॒त । व॒री॒यः । दि॒वःपृ॒थि॒व्योः । अ॒व॒सा । म॒दे॒म ॥५॥

ये यजमाना वसुभ्यो यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्य ईवन्नमनवन्नमोऽन्नं पश्चात्प्राक्तं प्र दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे
वरुणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मानभ्वं महद्वनं तेजो वावैतु । अवगच्छतु । हे देवाः कृणुत कुरुत
चैतेभ्यो वरीय उरुतरं सुखं । दिवस्पृथिव्योर्वावापृथिव्योरवसा रक्षणेन मदेम । हृषेम ॥ ॥३॥

विश्वो देवस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवं । पंचमी पंक्तिराद्यास्तस्योऽनुष्टुभः । तदुक्तम-
नुक्रमण्यां । विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पंक्त्यंतमिति ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्त्विति
प्रतिपत्तुचस्त्याद्यः । सूत्रितं च । विश्वो देवस्य नेतुरित्येका । आ० ७. ६. इति ॥ आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठ्यहःस्त्रैव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । युग्मेष्वेवमभिप्लवे । आ० ७. ६. इति सूत्रितत्वात् ॥

वि॒श्वो दे॒वस्य॑ ने॒तु॒र्म॒र्तो व॒री॒त स॒ख्यं । वि॒श्वो रा॒य इ॒षु॒ध्यति॑ द्यु॒म्नं वृ॒णीत॑ पु॒ष्यसे॑ ॥१॥
वि॒श्वः । दे॒वस्य॑ । ने॒तुः । म॒र्तः । व॒री॒त । स॒ख्यं । वि॒श्वः । रा॒ये । इ॒षु॒ध्यति॑ । द्यु॒म्नं । वृ॒णीत॑ ।
पु॒ष्यसे॑ ॥१॥

विश्वः सर्वो मर्तो नेतुर्देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वरीत । वृणीत । विश्वो जनो राये धनस्येपु-
ष्यति ॥ पंचमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो द्युम्नं धनं वृणीत पुष्यसे पुष्ये पर्याप्तं धनं ॥

ते ते॒ दे॒व ने॒त॒र्ये चे॒माँ अ॒नु॒श॒से । ते रा॒या ते ह्या॑ इ॒पृ॒चे स॒चे॒महि॑ स॒च॒थ्यैः ॥२॥
ते । ते । दे॒व । ने॒तः । ये । च । इ॒मा॒न् । अ॒नु॒श॒से । ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृ॒चे ।
स॒चे॒महि॑ । स॒च॒थ्यैः ॥२॥

हे नेतर्देव ते तव स्वभूतास्ते वयं यजमाना ये चान्य इमान् ॥ विभक्त्यत्ययः ॥ इमे होवादयोऽनुशसे
शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । एकैव वा महां-
नात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्वभूतात्मेत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदंतर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छं-
सका एवेत्यर्थः । त उभये वयं राया धनेन सचेमहीति संबंधः । ते हि ते खल्वापुच आपर्चनीयाः । कृत्यार्थं
केन्रत्ययः । कृत्वेजंत इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनं ॥ सचथ्यैः सर्वैः कामैः सचेमहि । संगच्छेमहि ॥

अतो न आ नृनतिथीनतः पत्नीं देशस्यत। आरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु यूयुविः॥३॥
अतः। नः। आ। नृन्। अतिथीन्। अतः। पत्नीः। दशस्यत। आरे। विश्वं। पथेऽस्यां।
द्विषः। युयोतु। यूयुविः॥३॥

अतोऽस्मिन्यच्चे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ नोऽस्माकमुत्विजां नृन्नेतनतिथीन् तद्वत्पूज्यान्देवानां दशस्यत।
सर्वतः परिचरत। अतोऽस्मिन्यच्चे पत्नीर्देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना। यद्वा। नोऽस्मभ्यं नृन्
पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतत्तयमच दशस्यत। हे देवाः प्रयच्छत। आरे दूरे विश्वं सर्वं पथेष्ठां मार्गे वर्तमानं
वैरिणं द्विषोऽन्यान्पि द्विषो देष्टुम्युयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा यूयुविः सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्करोतु ॥

यच्च वह्निरभिहितो दुद्रवद्द्रोण्यः पशुः। नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥४॥
यच्च। वह्निः। अभिऽहितः। दुद्रवत्। द्रोण्यः। पशुः। नृऽमनाः। वीरऽपस्त्यः।
अर्णा। धीराऽइव। सनिता ॥४॥

यच्च यस्मिन्यच्चे वह्निर्यज्ञस्य वोढाभिहितो यूपं प्रापितो द्रोण्यो यूपार्हः पशुर्दुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तच्च
नृमणा यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः। वीरा ऋत्विग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्त्यं गृहं यस्य स
तादृशः। प्रेरितगृहो वा। पुत्रादुपेतगृहप्रद इत्यर्थः। सनिता संभक्ता भवति। अर्णारणकुशला धीरेव योपि-
दिव। यद्वा। अर्णानि हवींश्चमिलस्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः।
शं राये शं स्वस्तये इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥५॥
एषः। ते। देव। नेतृरिति। रथःपतिः। शं। रयिः।
शं। राये। शं। स्वस्तये। इषःऽस्तुतः। मनामहे। देवऽस्तुतः। मनामहे ॥५॥

हे नेतर्देव सवितस्ते तवैष रथःपतिः सर्वस्य पालको रयिर्दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ शं करोत्विति
शेषः। वयं च राये धनस्य शं सुखाय। यद्वा। राये धनाय शं सुखाय च स्वस्तयेऽविनाशायेषःस्तुत एषणी-
यस्य सवितुः स्तोतारो वयं मनामहे। सुमः। देवस्तुतो देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारो मनामहे।
सुमः ॥ ॥४॥

अग्ने सुतस्येति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं। अग्नेयमनुक्रमणिका। अग्ने पंचोना चतस्रो गायत्र्यः षडुष्णिहस्तिस्रो
जगत्पस्त्रिभुवो वांति अनुभूमाविति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया स्वस्त्याग्नेय ऋषिः। आदितश्चतस्रो
गायत्र्यः पंचम्याद्याः षडुष्णिह एकादशाद्यास्तिस्रो जगत्पस्त्रिभुवो वा चतुर्दशीपंचदशावनुभूमा। विश्वे देवा
देवता ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि। देवेभिर्हव्यदातये ॥१॥
अग्ने। सुतस्य। पीतये। विश्वैः। ऊर्मेभिः। आ। गहि। देवेभिः। हव्यऽदातये ॥१॥

हे अग्ने त्वं सुतस्य पीतये सोमपानाय विश्वैरुमेभिर्हव्यैः सर्वैरपि रत्नैर्देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः सह हव्यदा-
तयेऽस्माकं हविर्दानाय तद्वाचं यजमानाय वा आ गहि। आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरं। अग्नेः पिबत जिह्या ॥२॥
ऋतऽधीतयः। आ। गत। सत्यऽधर्माणः। अध्वरं। अग्नेः। पिबत। जिह्या ॥२॥

हे ऋतधीतयः सत्यसुतयोऽबाध्यकर्माणी वा देवा अध्वरमस्मयन्तमा गत । आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणाः सत्यस्य धारयितारो यूयमपेर्जिह्वया पिबताज्यसोमादिकं ॥

विप्रेभिर्विप्र संत्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । संत्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे विप्र मेधाविन् विविधकामानां वा पूरक हे संत्य संभजनीयापे विप्रेभिरुक्तलक्ष्णैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाल आगतुभिर्देवेभिर्देवैः सार्धमा गहि । आगच्छ । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमचे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयं । सोमः । चमू इति । सुतः । अमचे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः सोमश्चमू चखोरज्योरधिषवणफलकयोः सुतोऽभिषुतः सन् अमचे पात्रे परि षिच्यते । पूर्यते । स चन्द्राय वायवे च प्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू आगच्छतमिति शेषः ॥

वायवा याहीत्येषा पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुचस्याद्या । सूचितं च । वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे । आ० ७. १०. इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये । पिबा सुतस्यांधसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये । पिब । सुतस्य । अंधसः ।

अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे वायो प्रयोऽन्नं सोमाख्यमभि अभिलक्ष्या याहि वीतये भक्षणाय जुषाणः प्रीयमाणो हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं । आगत्य च सुतस्यांधसोऽभिषुतमंधोऽन्नं सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे इन्द्रवायवतुच इन्द्रैत्यादिके द्वे ऋचीं शंसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावर्त्य तुच संपादयेत् । तथा च सूचितं । इन्द्रश्च वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः । आ० ७. १०. इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सुतानां । पीतिं । अर्हथः । तान् । जुषेथां । अरेपसौ ।

अभि । प्रयः ॥ ६ ॥

हे वायो त्वं चंद्रैषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभिषुतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । यस्मादेवं तस्मात्तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथामरेपसावहंसकौ । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयोऽन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः । निम्नं न यंति सिंधवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः । निम्नं । न । यंति । सिंधवः ।

अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याश्रयणाः सुताः । अभिषुताः । संपादिताः । ते च निम्नं गते सिंधवो न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवामभि यंति प्रयोऽन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे सजूर्विश्वेभिरिति वैश्वदेवस्तुतः । सूचितं च । सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु । आ० ७. १०. । इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यमे अचिवत्सुते रण ॥ ८ ॥
सजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उषसा । सजूः । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवेभिर्देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ याहि । आगहि । अचिवदचिरिव । अत्रैर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रैर्यथा यज्ञे रमते तद्वत्सुतेऽभिषुते सोमे रण । रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ याह्यमे अचिवत्सुते रण ॥ ९ ॥
सजूः । मित्रावरुणाभ्यां । सजूः । सोमेन । विष्णुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिंद्रेण वायुना । आ याह्यमे अचिवत्सुते रण ॥ १० ॥
सजूः । आदित्यैः । वसुभिः । सजूः । इंद्रेण । वायुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृथक् षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति न इति तुतः । सूचितं च । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तुत इति वैश्वदेवं । आ० ८. १. । इति ॥ तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्वानाद्योऽयं तुतः । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवं । आ० ९. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनुर्वणः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥
स्वस्ति । नः । मिमीतां । अश्विनां । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनुर्वणः ।
स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

नोऽस्मभ्यमश्विनाश्विनौ स्वस्त्यविनाशं क्षेमं मिमीतां । कुरुतां । भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीतां । तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमीतां । अनुर्वणोऽप्रत्युतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु । नोऽस्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे स्वस्ति मिमीतां ॥

स्वस्त्यै वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।
बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्त्यै स्वस्त्यै आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥
स्वस्त्यै । वायुं । उप । ब्रवामहे । सोमं । स्वस्ति । भुवनस्य । यः । पतिः ।
बृहस्पतिं । सर्वेऽगणं । स्वस्त्यै । स्वस्त्यै । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये जेमाय वायुमुप ब्रवामहे । सुम इत्यर्थः । सोमं चोप ब्रवामहे । यस्य सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मंत्रस्य पालयितारं स्वस्तये सुमः । आदित्यास आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नोऽस्माकं स्वस्तये भवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्वानार्थः । सूत्रितं च । स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् । आ० ६. ९. इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातं । तथारूपादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये विश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पातंहंसः ॥१३॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । विश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहंसः ॥१३॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्मानद्यास्मिन्यागदिने स्वस्तये जेमायावन्तु । विश्वानरः । विश्व एनं नरा नयंतीति विश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिताग्निर्देवः । अयमेवाग्निर्विश्वानर इति शाकपूणिः । नि० ७. २३. इति यास्कः । सोऽपि स्वस्तयेऽवतु । देवा ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःखाद्वावयिता देवोऽयंहंसः पापात् स्वस्ति पातु नोऽस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥१४॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥१४॥

हे मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवी स्वस्ति कुरुतं । हे पथ्ये । पंथा अंतरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि रेवति धनवति देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्माभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते देवि नः स्वस्ति कृधि । कुरु ॥

स्वस्ति पंथामनु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । पुनर्दत्ताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥१५॥

स्वस्ति । पंथा । अनु । चरेम । सूर्याचंद्रमसौऽइव । पुनः । दत्ता । अघ्नता । जानता । सं ।

गमेमहि ॥१५॥

पंथा पंथानं स्वस्ति जेमेणानु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । ती यथा निरालंबे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुती संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसंतः पुनर्दत्ताभिमतमघ्नता चिरकालविलंबकोपेनाहिंसता जानताविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बंधुजनेन सं गमेमहि । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बंधूनां । वयं बंधवो दत्ताभिमतमुपार्जितं यच्छताघ्नता प्रयामकोपेनाहिंसता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

प्र स्थावाश्वेति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रियमनुक्रमणिका । प्र स्थावाश्वं त्र्यूना स्थावाश्वो मास्तं ह तत्पंक्तिः षष्ठ्या चेति । आत्रेयः स्थावाश्वं ऋषिः । ह तदिति प्रयोगादिदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्वानि । षष्ठी सप्तदशी च पंक्त्यौ शिष्टाः पंक्तयंतपरिभाषयानुष्टुभः ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयाची मरुद्भिर्ऋक्भिः । ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥१॥
 प्र। श्यावऽअश्च। धृष्णुऽया। अर्चं। मरुत्ऽभिः। ऋक्ऽभिः। ये। अद्रोघं। अनुऽस्वधं।
 श्रवः। मदन्ति। यज्ञियाः ॥१॥

हे श्यावाश्च एतन्नामकं ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्त्वमृक्भिः सुत्यान्मरुद्भिर्मरुतः प्रार्चं ॥ द्वितीयार्थे तृतीया ॥
 एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं श्यावाश्च ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋक्भिः स्तोतृभिः
 सह स्तोत्रैर्वार्चं । सुहीत्यर्थः । ये मरुतो यज्ञिया यज्ञार्हा अनुष्वधं प्रत्यहं । हविर्लक्षणान्नप्रदानं स्वधा । अनु
 पश्चाद्वा । अद्रोघमहिंसकं श्रवोऽन्नं लब्ध्वा मदन्ति हृष्यन्ति ॥

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः संति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विन्स्मना पांति शश्वतः ॥२॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । संति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पांति । शश्वतः ॥२॥

ते हि ते खलु स्थिरस्याविचलितस्य शर्वसो बलस्य सखायः संति । भवन्ति मह्यं । धृष्णुया धृष्णवः । ते च
 यामन्ना । आ इति चार्थे । गमनेऽपि धृषद्विनो धर्षणवन्तस्मनात्मनानुग्रहेणैवास्मदुपकारमनपेक्ष्यैव शश्वतो
 बह्वनस्मान्नुचभृत्वादीन्पांति । रक्षन्ति ॥

ते स्यद्रासो नोक्षणोऽति ष्कंदन्ति शर्वरीः । मरुतामधा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥३॥
 ते । स्यद्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कंदन्ति । शर्वरीः । मरुतां । अधः । महः । दिवि । क्षमा ।
 च । मन्महे ॥३॥

ते मरुतः स्यद्रासः स्यंदनशीला उक्षणो जलस्य सेतारश्च । नेति चार्थे । यस्मात्स्यद्रा अन्येषां तस्मात्
 शर्वरीः । शर्वरीं रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तानति स्कंदन्ति । अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादति
 एवंविधास्तस्मान्मरुतामधाधुना महस्तेजो दिवि दुलोके क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं मन्महे । क्षुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । विश्वे ये मानुषा युगा पांति मर्त्यं रिषः ॥४॥
 मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमं । यज्ञं । च । धृष्णुऽया । विश्वे । ये । मानुषा । युगा ।
 पांति । मर्त्यं । रिषः ॥४॥

हे अध्वर्युहोत्रादयो वो यूयं मरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त । किं । स्तोमं
 स्तोत्रं यज्ञं च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । ये मरुतो विश्वे सर्वेऽपि मानुषा मानु
 षाणि युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । मर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं रिषो हिंसकात्सकाशात्पांति रक्षन्ति ॥

अर्हेतो ये सुदानवो नरो असांमिश्रवसः । प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भिः ॥५॥
 अर्हेतः । ये । सुऽदानवः । नरः । असांमिऽश्रवसः । प्र । यज्ञं । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्चं ।
 मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

हे होतः हे आत्मन्वा येऽर्हेतः पूज्याः सुदानवः शोभनदाना नरो नेतारः कर्मणामसामिश्रवसोऽनल्पबलाः

सन्ति तेभ्यो यच्चियेभ्यो यच्चाह्नेभ्यो दिवो द्योतमानेभ्यो मरुतः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ यदा कर्मणि षष्ठी ॥
दीप्तं यच्च यज्ञसाधनं हविः प्रार्चं । पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबंधः ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जम्भतीरिव भानुरन्तं त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जम्भतीः ऽडव । भानुः । अन्तं । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

नरो वृष्टेर्नेतार ऋष्वा महांतो मरुतो रुक्मै रोचमानैराभरणविशिषैरा रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः
संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा युधा प्रहरणसाधनेनायुधिना रोचन्ते । एते मरुत ऋष्टीरायुधविशेषानसृक्षत ।
प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थं । एनाम्भरुतो विद्युतोऽपि जम्भतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । जम्भतीरापो भवन्ति
शब्दकारिण्यः । नि० ६. १६. इति निरुक्तं । अन्वह अनुगच्छेत्येव । दिवो द्योतमानस्य मरुतानस्य भानुर्दी-
प्तिस्त्यक्ता स्वयमेवार्त । निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ । वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ । वृजने । वा । नदीनां । सधऽस्थे ।

वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

ये मरुतः पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः संतो ववृधन्त वर्धन्ते । ये चोरो महत्यन्तरिक्षे च ववृधन्त । आ इति
चार्थे । नदीनां नदनवतीनां वृजने वा बले ववृधन्त । महो महतो दिवो द्युलोकस्य सधस्थे सहस्रानि च
ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृध्यर्थमुष्टीरसृक्षन्तेति पूर्वत्र संबंधः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशंसमृभ्वंसं । उत स्म ते शुभे नरः प्रस्यद्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतं । उत । शंस । सत्यऽशंसं । ऋभ्वंसं । उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्यद्राः ।

युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतर्मारुतं शर्धो बलमत् उत्कृष्टं शंस । सुहि । कीदृशं शर्धः । सत्यशंसं सत्यविश्वमुभ्वंसं महदतिप्रवृद्धं ।
उत स्मापि च नरो वृष्टेर्नेतारस्ते मरुतः शुभ उदकार्थं प्र युजत प्रायुजत समयोजयन् त्मनात्मनैव जगद्रक्षा-
वुद्धेयं स्यद्राश्चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः ॥

उत स्म ते परुषाण्यामूर्णा वसत शुंध्यवः । उत पय्या रथानामद्रिं भिंदंत्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुषाण्यां । ऊर्णाः । वसत । शुंध्यवः । उत । पय्या । रथानां । अद्रिं ।

भिंदन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

उत स्मापि च ते मरुतः परुषाणामेतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । य ऊर्णा दीप्तीः शुंध्यवः शोधिका वसत
आच्छादयन्ति ते । उतापि च पय्या नेम्या रथानां स्वकीयानां रथचक्रैर्णोजसा बलेन चाद्रिं भिंदन्ति । मेघं
गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः । एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः । एतेभिः । मह्यं । नामऽभिः ।

यज्ञं । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

आपथयः । अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । विपथयो विष्वक्पार्गा अंतस्थथा दरीमुषिरादिमार्गा अनुपथा अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः संति त एतेभिरेतैश्चतुर्विधीर्नामभिर्नामकैः स्वरूपैर्मह्यं मदर्थं यज्ञं विसारो विसृताः संत ओहते । वहति । यद्वा । एतैर्नामभिर्बुद्धकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ९१ ॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दर्श्या ॥ ११ ॥

अधाय नरोऽभिमतवृथादिनेतारो न्योहते । नितरां वहति जगत् । अध नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः संत ओहते । अधाय पारावताः । परावद्दूरदेशः । तत्संबन्धिनश्चांतरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेघादिधारकाः संत ओहत इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि चित्रा नानाविधानि चायनीयानि वा दर्श्या स्वव्यापारिर्द्दर्शनीयानि भवत्विति शेषः ॥

छंदःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सं । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित् । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःस्तुभःकंदोभिः स्तोतारः कुभन्यव उदकेच्छवः कीरिणः स्तोतार उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गीतमाय यान्मरुत आ नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन्वा स्तोत्रं । यद्वा । ये छंदःस्तुभःकंदोभिः स्तुत्याः ॥ स्तोमतिः स्तुतिकर्मा ॥ कुभन्यवः सेक्तारो वृष्यदकस्य ॥ कुभिर्ददनकर्मा ॥ कीरिणः स्तोतुर्गीतमस्य पानार्थमुत्सं कूपमा नृतुः आनीतवतः । असिंचन्नुत्सं गीतमाय तृष्णजे । ऋग्वे० १. ८५. ११. इति ह्युक्तं ॥ नृ नय इत्यस्य वा नर्ततेवा विज्ञेय-मात्रार्थस्येदं रूपं ॥ ते मरुतः के चित्रे मह्यं तायवो न कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिता ऊमा रक्षका दृशि दर्शन आसन् । विषयभूता अभवन् । केचित्त्विषे शरीरदीप्त्यै बलाय वासन् । प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिविद्युतः कवयः संति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । संति । वेधसः ।

तं । ऋषे । मारुतं । गणं । नमस्य । रमयं । गिरा ॥ १३ ॥

ये मरुत ऋष्या दर्शनीया ऋष्टिविद्युत आयुर्धैर्विद्योतमानाः कवयो मेधाविनो वेधसः सर्वस्य विधातारः संति तं तेषां मारुतं गणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे श्लावाश्च नमस्य । परिचर । लुहि ॥

अच्छ ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषयत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतं । गणं । दाना । मित्रं । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषयत ॥ १४ ॥

हे ऋषे माहृतं गणं मरुत्संघं मित्रं न आदित्यमिव दाना हविर्दानेन घोषणा ॥ यतीतिरिदं रूपं । यतीतीति घोषा सुतिः ॥ तथा चाच्छ अभिगच्छति शेषः । ऋषेभ्यस्तत्तार्थः प्रत्यक्षवादः । अजसा बलेन हे धृष्णवो धर्मका मरुतो दिवो वा ब्रुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा । धीभिरस्मदीयाभिः सुतिभिः सुता इष्यन्त । गच्छत यच्च ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा । दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरंजिभिः ॥१५॥
नु । मन्वानः । एषां । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा । दाना । सचेत । सूरिऽभिः । याम
ऽश्रुतेभिः । अंजिऽभिः ॥१५॥

नु चिप्रमेषां मरुतां । एतावन्त इत्यर्थः । मन्वानः सुवन् देवाश्चर्यातिरिक्तान्वक्षणा वह्नेन निमित्तेनाच्छ अभिप्राप्तुं न मनुते । स खोता सूरिभिर्मैधाविभिर्यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैरंजिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यो दानाभिमतदानानि सचेत । संगच्छते ॥

प्र ये मे बंध्वेषे गां वोचंत सूरयः पृथ्निं वोचंत मातरं ।
अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचंत शिक्कसः ॥१६॥
प्र । ये । मे । बंधुऽएषे । गां । वोचंत । सूरयः । पृथ्निं । वोचंत । मातरं ।
अध । पितरं । इष्मिणं । रुद्रं । वोचंत । शिक्कसः ॥१६॥

ये मरुतो मे मह्यं बंध्वेषे स्वेषां बंधूनामन्विषणे सति सूरयः प्रेरका गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा प्र वोचंत प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमुषेर्षाकं । ऋषिर्मरुदाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोराख्यातयोर्यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते पृथ्निं बुदेवतां पृथ्निवर्णां गां वा मातरं वोचंत । अनुवन् । पृथ्निथै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः । अधाथ पितरं स्वकीयमिष्मिणं गमनवंतमन्नवंतं वा रुद्रं वोचंत शिक्कसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बज्रकृत्व उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।
यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥१७॥
सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकैऽएका । शता । ददुः ।
यमुनायां । अधि । श्रुतं । उत् । राधः । गव्यं । मृजे । नि । राधः । अश्व्यं । मृजे ॥१७॥

सप्त सप्तसंख्याकाः संघाः । सप्तगणा वै मरुतः । तै० सं० २. ११. १. इति श्रुतिः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् त एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्ति पुराणेषु प्रसिद्धं । ते च सप्तसंख्याकाः शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते चैकमेकैकैको गणो मे मह्यं शता शतसंख्याकानि गवाश्चयूथानि ददुः । दत्तवन्तः । प्रयच्छन्ति वाशीः । तैर्दत्तं यमुनायां नद्यामधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी । तच्च श्रुतं प्रसिद्धं गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा राधो धनमुमृजे । उन्मार्जयामि । तथा तैर्दत्तमश्व्यमश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा राधो धनं नि मृजे । निमार्ज्मि ॥ ॥१७॥

को वेद जानमिति षोडशर्चं नवमं सूक्तं । आषाश्च ऋषिः । आषापञ्चमीदशम्येकादशीपञ्चदशः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीचयोदशीचतुर्दशीषोडशः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्री द्वितीया बृहती तृतीया-गुष्टप चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चाशुक्रांतं । को वेद षोऊश ककुभृहत्यगुष्टप पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभी गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहतीति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुन्नेष्वास मरुतां । यद्युयुजे किलास्यः ॥१॥
 कः । वेद । जानं । एषां । कः । वा । पुरा । सुन्नेषु । आस । मरुतां । यत् । युयुजे ।
 किलास्यः ॥१॥

एषां ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वाद्वाचादेशविषयत्वादिषामित्यस्य निघातता ॥ जानमुत्पत्तिं को वेद । जानाति कः पुमान् । को वा पुरा पूर्वमथेषां मरुतां सुन्नेषु सुन्नेष्वास । भवति । यद्यदेति किलास्यः किलासीः । पृषतीरित्यर्थः । ता युयुजे रथे योजितवन्तः तदैषां स्थितिं बललक्षणां सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वायोरुपमासदत्वादिति भावः ॥

एतान्नयेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।
 कस्मै ससुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥२॥
 आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।
 कस्मै । ससुः । सुदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥२॥

एतान्नरुतो रथेषु तस्थुषः स्थितवतः क आ शुश्राव । श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां क्रीशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । कथा कथं ययुर्गच्छति तदपि को जानाति । यद्वा । तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । कस्मै सुदासे सुदानायापयो बंधुभृता व्याप्ता वृष्टयो वर्षकाः ॥ अयं कर्तारि क्तिच् ॥ इळाभिर्बद्धविधिरत्नेः सह सहिता अनु ससुः । अनुक्रमेणावतरेयुः ॥

ते म आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे । नरो मर्या अरेपस इमानपश्यन्निति एहि ॥३॥
 ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युभिः । विऽभिः । मदे । नरः । मर्याः । अरेपसः ।
 इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥३॥

ऋषिर्ऋग्व्याभ्यां मरुत्वाद्भीवमाख्यास्वप्ननया प्रादुर्भूतान्यश्नत्वाह । ते मरुत इत्थं लपन्ति मे मह्यमाज्ञः य उपाययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः । द्युभिर्द्योतमानैर्विभिर्गंतुभिरथैः । किमर्थं । मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाह्वरिति तदनुव्रूते । नरो नेतारो मर्या मनुष्येभ्यो हिता अरेपसोऽलेपास्ते । हे ऋषे इमानस्मान् पश्यन् तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् सुहीत्याहुः । यद्वा । इतीत्थं पश्यन् सुहीति ॥

ये अंजिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्नेषु खादिषु । आया रथेषु धन्वसु ॥४॥
 ये । अंजिषु । ये । वाशीषु । स्वऽभानवः । स्रक्षु । रुक्नेषु । खादिषु । आयाः । रथेषु ।
 धन्वऽसु ॥४॥

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयोऽंजिष्वाभरणेषु आया आश्रयभूताः संति । ये च वाशीष्वायुधेषु । ये च स्रक्षु माख्येषु । ये रुक्नेषूरोभूषणेषु । ये च खादिषु हस्तपादस्थितकटकैषु । हस्तेषु खादिषु कृतिषु । ऋग्वे० १. १६८. ३. । पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. । इति हि श्रुती भवतः । रथेषु धन्वसु च ये च स्वभानवः आयाः संति । सुधन्वान् इषुमंतः सुरथाः पृश्निमातरः । ऋग्वे० ५. ५७. २. । इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽंजिष्वाभरणेषु निमित्तेषु आया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यं । तादृक्-धानिमान्यश्नन् सुहीति पूर्वत्र संबंधः । तेषामेवेदं वाक्यं ॥

युष्माकं स्मा रथाँ अ॒नु मु॒दे द॒धे म॒रुतो जी॒रदा॒नवः । वृ॒ष्टी द्या॒वो य॒तीरि॒व ॥५॥
 युष्माकं । स्म । रथान् । अ॒नु । मु॒दे । द॒धे । म॒रुतः । जी॒र॒ऽदा॒न॒वः । वृ॒ष्टी । द्या॒वः ।
 य॒तीः॒ऽइ॒व ॥५॥

हे जीरदानवः शीघ्रदाना हे मरुतो युष्माकं रथाननूद्दिश्य मुदे मोदाय दधे । धारयामि । करोमीत्यर्थः ।
 सामर्थ्यात्सुतीरिति लभ्यते । स्मिति पूरणः । वृष्टी वृथ्वा यतीः सर्वत्र गच्छंतीद्यावो दीप्तीरिव दृश्यमानान्
 रथानिति संबंधः ॥ ॥११॥

कारीया तिस्रः पिंडो होतव्याः । तत्र द्वितीयाया आ यं नर इत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ यं नरः
 मुदानवो ददाशुषे विबुधहसो नरो अशमदिव्यः । आ० २. १३. इति ॥

आ यं नरः मु॒दान॒वो द॒दाशु॒षे दि॒वः को॒शम॒चुच्य॒वुः ।
 वि प॒र्जन्यं॑ सृ॒जंति॒ रोद॑सी अ॒नु ध॒न्व॒ना यंति॒ वृ॒ष्टयः॑ ॥६॥
 आ । यं । नरः । मु॒ऽदा॒न॒वः । द॒दाशु॒षे । दि॒वः । को॒शं । अ॒चुच्य॒वुः ।
 वि । प॒र्जन्यं॑ । सृ॒जंति॒ । रोद॑सी इति । अ॒नु । ध॒न्व॒ना । यंति॒ । वृ॒ष्टयः॑ ॥६॥

नरो नेतारः मुदानवः शोभनदाना मरुतो यं कोशं । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्भारकं मेघं ददाशुषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय दिवोऽंतरिक्षादाचुच्यवुः आचावयंति पर्जन्यं मेघं रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य
 वि सृजंति । विमोचयंति । पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह वृष्टयो वृष्टिप्रदा मरुतो यंति । सर्वत्र
 व्यासृजंति ॥

त॒तृदा॒नाः सि॒ध॒वः क्षो॒दसा॒ रजः॒ प्र स॑सु॒र्धेन॒वो यथा॑ ।
 स्य॒न्ना अ॒श्वो इ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने वि य॒जंति॑ ए॒न्यः ॥७॥
 त॒तृदा॒नाः । सि॒ध॒वः । क्षो॒दसा॒ । रजः॒ । प्र । स॑सुः । धे॒नवः॒ । यथा॑ ।
 स्य॒न्नाः । अ॒श्वोऽइ॒व । अ॒ध्व॒नः । वि॒मोच॑ने । वि । यत् । व॒र्तते॑ । ए॒न्यः ॥७॥

सिंधवः खंडमाना अपस्तुदाना निर्भिदंतो मेघान्मरुतः क्षोदसोदकेन सह रजोऽंतरिक्षं प्र ससुः ।
 प्रसरंति । धेनवो यथा पयः सिंचन्त्यो नवप्रसूता गाव इव । किंच दृष्टांतांतरं । स्यन्ना आशुगतयोऽश्व इव
 यथाध्वनो विमोचने मनुष्याणामध्वविमोकाय संचरंति तथेत्यर्थः । यद्यदैव्यः । नदीनामैतत् । नद्यो वि वर्तंते
 विविधं संचरंति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तंते । प्रवर्धत इत्यर्थः । तदैवं कुर्वंतीति पूर्वचान्वयः ॥

आ या॒त म॒रुतो दि॒व आ॒न्तरि॑क्षाद्मा॒दुत॑ । मा॒व स्या॒त परा॒वतः॑ ॥८॥
 आ । या॒त । म॒रुतः॒ । दि॒वः । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त । मा । अ॒व । स्या॒त ।
 परा॒ऽव॒तः ॥८॥

हे मरुतः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् दिवो बुलोकादा यात । तथांतरिक्षादा यात । उतापि चामादस्त्रा-
 लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि वा योज्यं । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र बुलोकादौ माव स्यात । अवस्थितिं
 मा कुरुत ॥

मा वो र॒सानि॑तभा॒ कु॒भा क्रु॒मुर्मा वः॒ सि॒धुर्नि री॑रमत् ।
 मा वः॒ परि॑ द्वा॒त्सर॒युः पुरी॑षिण्य॒स्मे इत्सु॑न्म॒मस्तु॒ वः ॥९॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । कुमुः । मा । वः । सिंधुः । नि । रीरमत ।

मा । वः । परि । स्यात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम्न । अस्तु । वः ॥ ९८ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् रसा । नदीनामैतत् । रसा नदी भवति । नि० ११. २५. । इति निरुक्तं । रसनवती शब्दवती । अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सेतभा । न तादृशानितभा । कुभा कुत्सितदीप्तिश्च मा नि रीरमत । मा निरुद्धं रमतु । कुमुः सर्वत्रक्रमणः सिंधुः समुद्रश्च मा नि रीरमत । तथा पुरीषिणी । पुरीष-मुदकं । तद्वती सरयुरपि मा परि छात् । परितस्तिष्ठतु । मा निरुद्धं । अस्मे इत् अस्मास्वेवासु सुम्नं त्वदाग-मनजनितं सुखं वो युष्माकं संबंधि युष्मत्स्वभूतं ॥

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनां । अनु प्र यंति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं वः । शर्धं । रथानां । त्वेषं । गणं । मारुतं । नव्यसीनां । अनु । प्र । यंति । वृष्टयः ॥ १० ॥

तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । वो युष्माकं प्रेरकं नव्यसीनां नूतनानां रथानां शर्धं बलं त्वेषं दीप्तं तं मारुतं गणं च स्त्रीमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावुकं गणं स्त्रीमीत्येकमेव वाक्यं । अथ परोचकतः । वृष्टयो युष्माननु प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यंति । गच्छंति ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः । अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धंऽशर्धं । वः । एषां । व्रातंऽव्रातं । गणंऽगणं । सुशस्तिभिः । अनु । क्रामेम ।

धीतिभिः ॥ ११ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं शर्धं शर्धं तत्तद्वलं व्रातं व्रातं । अविवक्षितगणो व्रातः । तं तं व्रातं वो गणं गणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणं गणं च सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिर्धीतिभिः कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्ष-णैरनु क्रामेम । अनुगच्छेम ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

अद्यास्मिन्दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय प्र ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुरेनानेन यामेन रथेन मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अक्षितं ।

अस्मभ्यं तद्वत्तन यव ईमहे राधो विश्वायु सौभगं ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यं । बीजं । वहध्वे । अक्षितं ।

अस्मभ्यं । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौभगं ॥ १३ ॥

हे मरुतो येन सद्येन मनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा धान्यं बीजमक्षितमचीणं वहध्वे धारयध्वे तेन वित्तनास्मभ्यं तद्वत्तनं बीजं धत्तन । यच्च वो युष्मानीमहे याचामहे राधो धनं विश्वायु सर्वाप्तोपेतं छत्वायुष्योपेतं वा सौभगं सौभाग्यं च तद्वत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हिवावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्मि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒याम् । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभिः॑ । हि॒त्वा । अ॒व॒द्यं । अ॒रा॒तीः ।
वृ॒ष्टी । शं । योः । आपः॑ । उ॒स्मि । भे॒ष॒जं । स्या॒म । म॒रु॒तः । स॒ह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं स्वस्तिभिः क्षेमैरवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य निदो निन्दकानरातीः शत्रून् तिरः प्राप्तान् । यद्वा तिरोऽतर्हितं । अतीयाम् । अतिक्रम्य गच्छेम । तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरे-
शोष्टप्रार्थिरुच्यते । वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु शं सुखं योः पापानां यावनं चाप उदकानि ॥ शसः स्थाने
जस् ॥ उस्मि गोयुक्तं भेषजं । यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानाद् च तद्वेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं
सह स्याम क्षेममहि हे मरुतो वयं । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम । भवेम
युष्मत्स्वभूताः ॥

सु॒दे॒वः । सं॒महा॑सति सु॒वीरो॑ नरो म॒रु॒तः । स॒ म॒र्त्यः॑ । यं चा॒य॒ध्वे॒ स्या॒म ते ॥ १५ ॥
सु॒ऽदे॒वः । स॒म॒ह॒ । अ॒स॒ति॒ । सु॒ऽवी॒रः॑ । न॒रः । म॒रु॒तः । सः॑ । म॒र्त्यः॑ । यं । चा॒य॒ध्वे॒ ।
स्या॒म । ते ॥ १५ ॥

हे समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पुजित मरुतां गण सुदेवः कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेतोऽसति ।
भवति । हे नरो नेतारो हे मरुतः स मर्त्यः सुवीरः शोभनपुत्रादुपेतश्चासति । भवति । यं मर्त्यं चायध्वे पाल-
यध्वे । एवं भवति ते वयं स्याम युष्मदीयाः ॥

सु॒हि॒ भो॒जान्॑ स्तु॒वतो॑ अ॒स्य॒ याम॑नि॒ रण॑न्गावो॒ न य॑वसे ।
य॒तः पूर्वा॑ इ॒व स॒खी॑रन्तु॒ ह्य॒ गिरा॑ गृणी॒हि का॑मिनः ॥ १६ ॥
सु॒हि॒ । भो॒जान् । स्तु॒वतः॑ । अ॒स्य॒ । याम॑नि॒ । रण॑न् । गा॒वः । न । य॑वसे ।
य॒तः । पूर्वा॑न्ऽइ॒व । स॒खी॑न् । अ॒नु॒ । ह्य॒ । गिरा॑ । गृणी॒हि । का॑मिनः ॥ १६ ॥

हे ऋषे सुवतः स्तुतिं कुर्वतोऽस्य यजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातृमरुतः सुहि । गावो न यवसे ।
तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यो गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि रणन् । रमन्तां । यतो गच्छतो मरुतः पूर्वां
पुरातनान् सखीनिवान् ह्य । आह्वय । कामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतो गिरा स्तुत्या गृणीहि । सुहि ॥ १६ ॥

प्र शर्धायेति पंचदशर्चं दशमं सूक्तं श्वावाश्वस्वार्धं मरुहेवताकं । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् । प्र शर्धाय
पंचोना जागतमुपांत्वा त्रिष्टुबित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्यैर्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या ।
सूचितं च । प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येद्रीमनूच्य मारुत्या यजेत् । आ० २. ११. इति ॥

प्र श॒र्धाय॑ मा॒रु॒ताय॑ स्व॒भान॑व इ॒मां वाचं॑ मन॒जा प॑र्वत॒च्युते॑ ।
ध॒र्म॒स्तु॒भे दि॒व आ॑ पृ॒ष्ठ॒यज्व॑ने ह्यु॒न्नश्र॑वसे॒ महि॑ नृ॒म्णम॑र्चत ॥ १ ॥
प्र । श॒र्धाय॑ । मा॒रु॒ताय॑ । स्वऽभान॑वे । इ॒मां । वाचं॑ । अ॒न॒ज॒ । प॑र्वत॒ऽच्युते॑ ।
ध॒र्म॒ऽस्तु॒भे । दि॒वः । आ॑ । पृ॒ष्ठ॒ऽयज्व॑ने । ह्यु॒न्नऽश्र॑वसे । महि॑ । नृ॒म्णं । अ॒र्च॒त ॥ १ ॥

प्र अनजिति संबंधः । मारुताय मरुत्संबंधिने शर्धाय बलायेमां क्रियमाणां वाचं स्तुतिं प्रानज । प्रापय ।
स्वभानवे स्वायत्ततेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावधिचे धर्मस्तुभे धर्मस्य स्तोमधिचे दिव आ बुल्लोकादागच्छते
पृष्ठयज्वने षट् पृष्ठे रथंतरवृहदादिभिरीजानाय बुन्नश्रवसे द्योतमानाज्ञाय महि महत् प्रभूतं नृम्णं धनं
हविर्षयशामर्चत । ददतेत्यर्थः ॥

कारीर्या प्रथमस्थाः पिंड्याः प्र वो मरुत इति याज्या । सूचितं च । प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः । आ० २. १३. इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिजयः ।

सं विद्युता दधति वाशति चितः स्वरंत्यापोऽवना परिजयः ॥२॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयः । वृधः । अश्वयुजः । परिजयः ।

सं । विद्युता । दधति । वाशति । चितः । स्वरंति । आपः । अवना । परिजयः ॥२॥

हे मरुतो वो युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । तविषा दीप्ता महांतो वा उदन्यव उदके-
च्छ्वो जगद्रक्षणार्थं वयोवृधोऽन्नस्य वर्धयितारोऽश्वयुजो गमनाय रथेऽश्वानां योक्तारः परिजयः परितो
गंतारो विद्युता सं दधति । संगच्छन्ति । तदानीं चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुतगणो वा वाशति ।
शब्दयति । अस्मिन्पक्षे संघवादोऽयं । तदापः परिजयः परितो गन्त्र आपोऽवनावर्ना भूमीं स्वरन्ति । अधः
पतन्ति ॥

विद्युन्महस इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्थाः पिंड्या याज्या । सूचितं च । विद्युन्महसो नरोऽश्मदि-
ववः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः । आ० २. १३. इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अच्छया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥३॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अच्छया । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनिऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः ।

उत्ऽओजसः ॥३॥

विद्युन्महसो विद्योतमानतेजसो नरो वृष्ट्यादेर्नेतारोऽश्मदिद्यवो व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा
वातत्विषः प्राप्नोतीत्यर्थः पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा व्यावयितारोऽच्छया चिन्मुहुरदकानां दातारः ॥
शसो याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ह्रादुनीवृतो ह्रादुन्या अग्नेः प्रवर्तकाः स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहि
त्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । रभसा वृष्ट्यर्थमुद्युजानां उदोजस उद्वतबला मरुतो वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यंक्नुदा व्यहानि शिक्कसो व्यंतर्हिंसं वि रजांसि धूतयः ।

वि यदज्रां अजथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाहं रिष्यथ ॥४॥

वि । अक्नु । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अंतर्हिंसं । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अजान् । अजथ । नावः । ई । यथा । वि । दुःगानि । मरुतः । न । अहं ।

रिष्यथ ॥४॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः अक्नुन् रात्रीर्व्यजथेत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं सर्वत्रेति । विपथेति तस्यार्थः ।
अहान्यपि व्यजथ । हे शिक्कसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुमंतरिचं व्यजथ । तथा रजांसि व्यजथ । हे धूतयः कंपका
यद्यदाज्ञान्मेघान् व्यजथ गमयथ नाव ई ता यथा समुद्रं तद्वत् दुर्गाणि शत्रुनगराणि व्यजथ हे मरुतो नाहं
रिष्यथ । नेव हिंसथ ॥

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनं ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्ययातना गिरिं ॥५॥

तत् । वीर्यं । वः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । ततान् । सूर्यः । न । योजनं ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चदां । यत् । नि । अयातन । गिरिं ॥५॥

हे मरुतो वो युष्माकं तद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं महित्वं महत्त्वं दीर्घमत्यंतमायतं ततान् । तनोति । लोके सूर्यो न योजनं सूर्यस्त्रेज इव । एता न एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टांतः । ते चागृभीतशोचिषोऽगृहीततेजस्काः । यद्वैतत्परतां विशेषणं । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः संतो यद्यदानश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा गिरिं मेघं पर्वतं वा न्ययातन निहतवन्तः ॥ ॥ ५४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यंतमनु नेषथा सुगं ॥६॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसं । मोषथ । वृक्षं । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिं । सऽजोषसः । चक्षुऽइव । यंतं । अनु । नेषथ । सुगं ॥६॥

हे वेधसो वृष्टिर्वाधतारो हे मरुतः शर्धो भवतां गणमभ्राजि । भ्राजते । यद्यस्मादर्णसमुदकवन्तं वृक्षं । वृक्ष्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं मोषथ । ताडयथेत्यर्थः । कपनेव । इत्येवमर्थकः । कपनाः संतः । यद्वा । कपनाः क्रिमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् । अधापि च । स्नेति पूरणः । नोऽस्मान् । मामित्यर्थः । हे सजोषसो युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयमरमतिमारमणं धनादिकं प्रति यंतं गच्छंतमनु नेषथ अनुक्रमेण नयथ सुगं सुगमनं मार्गं । तत्र दृष्टांतः । चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥७॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । ऊतयः । ऋषिं । वा । यं । राजानं । वा । सुसूदथ ॥७॥

हे मरुतो यूयं यमुषि मंत्रद्रष्टारं ब्राह्मणं राजानं वा सुषूदथ चारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु स ऋषी राजा वा न जीयते । अन्येन पराभाष्यते ॥ जि जये ज्या वयोहानावित्यस्य वा रूपं ॥ हे मरुतो न हन्यते । न हिंस्यते । अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । न स्नेधति । न क्षीयते । न व्यथते । न पीडयति । न रिष्यति । न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रं । अस्य रायो धनानि नोप दस्यन्ति । नोपक्षीयन्ति । तथा नोतयो रक्षा अयुप दस्यन्ति ॥

कारीर्यामेव तृतीयस्थाः पिंडा याज्या नियुत्वंत इत्येषा । सूचितं च । नियुत्वंतो यामजितो यथा नरोऽपि बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा । आ० २. १३. इति ॥

नियुत्वंतो यामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवंधिनः ।

पिन्वंत्युत्सं यद्विनासो अस्वरन्व्युदन्ति पृथिवीं मध्वो अंधसा ॥८॥

नियुत्वंतः । यामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवंधिनः ।

पिन्वंति । उत्सं । यत् । इनासः । अस्वरन् । वि । उदन्ति । पृथिवीं । मध्वः । अंधसा ॥८॥

नियुत्वंतो नियुत्संक्षैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतो ग्रामजितः संधात्मकस्य पदार्थस्य विक्षेपयितारो नरो नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वंतः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवंतोऽश्ववंतो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । अयमणो न अयमप्रभृतय आदित्या इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशा मरुतः कर्वाधिन उदकवंतो भवन्ति । यद्यदेनास ईश्वरा उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा पिबन्ति प्याययंत्युदकेन । यदास्वरन् शब्दयन्ति यदा ब्रुवन्ति पृथिवीं मध्वो मधुरस्योदकस्यांधसा सरिण तदेवं भवन्ति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिबन्त्युत्समिनासः तदांधसः पृथिवीं ब्रुवन्तीति ॥

प्रवत्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वती द्यौर्भवति प्रयज्ञः ।

प्रवत्वतीः पृथ्या अंतरिक्ष्याः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वती । इयं । पृथिवी । मरुत्ऽभ्यः । प्रवत्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्ऽभ्यः ।

प्रवत्वतीः । पृथ्याः । अंतरिक्ष्याः । प्रवत्वन्तः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

इयं पृथिवी मरुद्भ्यो मरुतामर्थाय प्रवत्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वती । तादृशी भवति । कृत्वापि भूमिर्मरुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवतीति यावत् । तथा क्षीरपि प्रयज्ञः प्रकर्षेण गच्छेत्तस्यैः प्रवत्वती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथांतरिक्ष्या अंतरिक्षे भवाः पृथ्याः स्तुतयोऽपि प्रवत्वतीः प्रवत्वन्त्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । पर्वता अद्रयो मेघा वा प्रवत्वन्तो भवन्ति जीरदानवः विप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः अथयन्ताह सिंस्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वऽनरः । सूर्ये । उत्ऽइते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । अथयन्तः । अहं । सिंस्रतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारं । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे मरुतः सभरसः सहवलाः स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं यद्यदा सूर्य उदित उन्नते मध्याह्ने मदथ सोमेन हे दिवो बुलोकस्य नरो नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छेत्तर्थाः । तदा वोऽश्वाः सिंस्रतः सरन्तो नाह अथयन्तः । नैव व्यथयन्ति । सद्यस्तदानीमेवास्याध्वनो देवयजनमार्गस्य पारमश्रुथ । व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १० ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्ऽसु । खादयः । वक्षःऽसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निऽभ्राजसः । विऽद्युतः । गभस्त्योः । शिप्राः । शीर्षऽसु । विऽतताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकमंसेष्वृष्टय आयुधानि भासन्त इति शेषः । पत्सु खादयः कटकाः । वक्षःसु रुक्मा हाराः । रथे शुभो मधुरामुषा आपः । अग्निभ्राजसोऽपिदीप्ता विद्युतो गभस्त्योर्हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । शीर्षसु शिरःसु हिरण्ययीर्हिरण्यमयः शिप्रा उष्णीषमयो वितता विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबंधनीयं ॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनार्तिविषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तं । नाकं । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषं । रुशन् । पिप्पलं । मरुतः । वि । धूनुथ ।
सं । अच्यन्त । वृजना । अतिलिपन्त । यत् । स्वरंति । घोषं । विऽतन्तं । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे मरुतोऽर्यो गंतारो यूयं तं प्रसिद्धं नाकमादित्यं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । अगृभीतशोचिषमसुरैर-
नपहततेजस्कं तं दृशच्छुभ्रवर्णं पिप्पलमुदकं वि धूनुथ । विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ यद्यदा वृजना
बलानि समच्यंत संगता बलिनो भवथ । हविर्मिरस्मद् तैरिति भावः । पश्चादतिलिपन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र
पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यंत अतिलिपन्त तदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विसृजन्
स्वरंति । कृतेत्यर्थः । ऋतायव उदकमिच्छन्तो यूयं । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विज्यजमानपरतया व्याख्येयः ।
यद्यदा ऋतायवो यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यंत संगता वृजना बलान्यतिलिपन्त च स्वरंति घोषं
स्त्रोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबंधः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।
न यो युच्छति तिथ्योऽयथा दिवोऽस्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणं ॥ १३ ॥
युष्मादत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।
न । यः । युच्छति । तिथ्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणं ॥ १३ ॥

हे विचेतसो विविधप्रज्ञा हे मरुतो युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतोऽन्नवतो रायो धनस्य स्वाम ।
भवेम स्वामिनः । के । रथ्यो रथस्वामिनो वयं । यो युष्माभिर्दत्तो रा न युच्छति न च्यवते । यथा दिवः
सकाशात्तिथ्य आदित्यो न युच्छति । तथास्मि अस्मासु सहस्रिणमपरिमितं ररन्त । रमयत हे मरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पर्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रं ।
यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तं ॥ १४ ॥
यूयं । रयिं । मरुतः । स्पर्होऽवीरं । यूयं । ऋषिं । अवथ । सामऽविप्रं ।
यूयं । अर्वन्तं । भरताय । वाजं । यूयं । धत्थ । राजानं । श्रुष्टिऽमन्तं ॥ १४ ॥

हे मरुतो यूयं रयिं धनं स्पर्हवीरं सृष्टिणीषीर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिर्हपेतं धत्थ । दत्थ । हे मरुतो यूयं
सामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशमृषिमवथ । रक्षथ । हे यूयमर्वन्तमथ
वाजमन्नं च भरताय देवान् बिभ्रते श्लावाश्चाय धत्थ । हे मरुतो यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं
मुखवंतं । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्धो यामि द्रविणं सद्यजतयो येना स्वर्णं ततनाम नृरभि ।
इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरंम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥
तत् । वः । यामि । द्रविणं । सद्यःऽजतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।
इदं । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरंम । तरसा । शतं । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यजतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वो युष्मान् तद्रविणं धनं यामि ।
याचामहे । येन धनेन नृनस्त्युवभृत्यादीनामि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव ररमीन् । हे मरुतो मे मम स्वभृत-
मिदमिदानीं क्रियमाणं वचः स्त्रोत्रं सु सुष्ठु हर्यत । कामयध्वं । यस्य स्त्रोत्रवचसस्तारसा बलेन शतं शतसंख्या-
कान् हिमा हेमन्तान् तरेम । शतसंवत्सरं जीविमेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

प्रयज्यव इति दशर्चमेकादशं सूक्तं आवाश्वस्यार्धं मारुतं । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् । प्रयज्यवो दशांत्या त्रिष्टुप् त्रिष्टुप्कमणिका ॥ आभिर्भविष्ये षष्ठेऽह्न्यापिमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्वानीयं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्यापिमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इयंते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भ्राजत् ऽष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्म ऽवक्षसः ।

इयंते । अश्वैः । सुयमेभिः । आशुभिः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकीर्णं यष्टारो भ्राजदृष्टयो दीप्तायुधा मरुतो बृहत् प्रभूतं वयो यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा दधिरे । धारयन्ति । रुक्मवक्षसो हारायतवक्षसाः । ते मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमितं शक्यैराशुभिः शीघ्र-
गैरश्वैरीयन्ते । प्राप्यन्ते । शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुतां रथा
अप्यन्ववृत्सत । अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महांत उर्विया वि राजथ ।

उतांतरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयं । दधिध्वे । तविषीं । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अंतरिक्षं । ममिरे । वि । व्योजसा । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं स्वयमसहयिण्यैव दधिध्वे । धारयध्वे । कुरुध्व इत्यर्थः । किं । तविषीं बलं सामर्थ्यं । यथा
विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तो यूयमुर्वियोरवः संतो वि राजथ । उतापि चांतरिक्ष-
मोजसा बलेन वि ममिरे । व्याप्नुय । शुभमित्यादि गतं ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुनरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं । जाताः । सुभ्वः । साकं । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरं । ववृधुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्य ऽइव । रश्मयः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहैव जाता उत्पन्ना सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव साकं सहैवोक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः
श्रिये चित् शोभाया एव प्रतरं प्रकृष्टतरमा सर्वतो ववृधुः । अवर्धयन् । नरः कर्मणां नेतारो विरोकिणः
विरोचमानाः सूर्यस्यैव रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतं ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणं ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन् शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यं । वः । मरुतः । महि ऽत्वनं । दिदृक्षेण्यं । सूर्यस्य ऽइव । चक्षणं ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन् । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं महित्वनं महत्त्वमाभूषेण्यं सुखं । किंच सूर्यस्यैव चक्षणं रूपमिव दिदृक्षेण्यं दर्शनीयं ।
उतो अपि चास्मानमृतत्वे मोक्षे । स्वर्ग इत्यर्थः । तत्र दधातन् । धारयत । शिष्टं गतं ॥

कारीयां प्रथमस्याः पिंड्या उदीरयथेत्यनुवाक्या । सूचितं च । उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुत-
स्तविषा उदन्यवः । आ० २. १३. इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यंति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥५॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयं । वृष्टिं । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यंति । धेनवः । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवृत्सत ॥५॥

हे मरुतो यूयं समुद्रतः समुद्रवणसाधनादंतरिणादुदीरयथ । प्रेरयथ वृष्टिं । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे पुरीषिणः । पूणतेः प्रीणतिर्वा पुरीषमुद्रकं । हे तदंतो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्रा दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षप-
यितारो वा वो युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघा नोप दस्यंति । न शुष्यंति ॥ ॥१७॥

यदश्वाभ्युधु पृषतीरयुग्धं हिरण्ययानप्रत्यक्तां अमुग्धं ।

विश्वा इत्सुधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥६॥

यत् । अश्वान् । धूः । सु । पृषतीः । अयुग्धं । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्धं ।

विश्वाः । इत् । सुधः । मरुतः । वि । अस्यथ । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवृत्सत ॥६॥

हे मरुतो यूयं यद्यदाश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीष्वयुग्धं योजितवंतः स्य । कीदृशानश्चान् । पृषतीः । पृषत्यो
मरुतामित्युक्त्वात् । पृषद्वर्णा वडवाः । सारंगी वाचाश्चशब्दवाच्या । हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् । अत्कान् । अमुग्धं ।
प्रत्यमुग्धं प्रत्यमुचत । एवं कृत्वा विश्वा इत् सुधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतो व्यस्यथ । विशिष्यथ । शुभमि-
त्यादि गतं ॥

न पर्वता न नद्यो वरंत वो यचाचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत् द्यावापृथिवी याथन परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥७॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरंत । वः । यच । अचिध्वं । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊं इति । तत् ।

उत् । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवृत्सत ॥७॥

हे मरुतो वो युष्मान् पर्वताः शिलोच्चया न वरंत । न वारयंतु । तथा नद्यश्च न वारयंतु । किंतु यत्र
यस्मिन्वादिस्थानेऽचिध्वं जानीथ संकल्पयथ तत्स्थानं गच्छथेदु । गच्छथेव । उतापि च द्यावापृथिवी च परि
परितो याथन । याथ वृध्यर्थमिति ॥

यत्पूर्य्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥८॥

यत् । पूर्य्यं । मरुतः । यत् । च । नूतनं । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवृत्सत ॥८॥

हे मरुतो यूयं यत्पूर्य्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं यत्कर्मोक्ति तदित्यर्थः । यच्च नूतनं कर्मोक्ति । यच्चोद्यत ऊर्ध्वं
प्राप्यते । नूतन इत्यर्थः । हे वसवो वासका यच्च शस्यते शंसनं क्रियते तस्य विश्वस्योत्कृष्टस्य नवेदसो जा-
नंतो भवथ ॥

मृ॒ळत॑ नो म॒रुतो॒ मा व॑धि॒ष्टना॒स्मभ्य॑ श॒र्मं बहु॑लं वि य॑ंतन ।
 अधि॑ स्तो॒त्रस्य॑ स॒ख्यस्य॑ गा॒तन॒ शुभं॑ या॒तामनु॑ रथा॑ अ॒वृत्सत॑ ॥९॥
 मृ॒ळत॑ । नः । म॒रुतः॑ । मा । व॑धि॒ष्टन॒ । अ॒स्मभ्य॑ । श॒र्मं । बहु॑लं । वि । य॑ंतन॒ ।
 अधि॑ । स्तो॒त्रस्य॑ । स॒ख्यस्य॑ । गा॒तन॒ । शुभं॑ । या॒तां । अनु॑ । रथाः । अ॒वृत्सत॑ ॥९॥

हे मरुतो नोऽस्मान् मृळत । मुखयत । मा वधिष्टन । असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वं ।
 किंत्वस्मभ्यं शर्म सुखं बङ्गलमत्यधिकं वि यंतन । कुरुत । किंच स्तोत्रस्य स्तोत्रं सख्यस्य सख्यमधि गातन ।
 अधिगच्छत । क्षुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

यू॒यम॑स्मान्नयत॒ वस्यो॑ अ॒च्छा निर॑हति॒भ्यो म॒रुतो॑ गृ॒णानाः॑ ।
 जुष॑ध्वं नो ह॒व्यदा॑तिं यज॒त्रा व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणां॑ ॥१०॥
 यू॒यं । अ॒स्मान् । न॒यत॒ । व॒स्यः । अ॒च्छ । निः । नि॒र॑हति॒भ्यः । म॒रुतः॑ । गृ॒णानाः॑ ।
 जुष॑ध्वं । नः । ह॒व्यऽदा॑तिं । यज॒त्राः । व॒यं । स्या॑म । पत॑यः । र॒यीणां॑ ॥१०॥

हे मरुतो यूयमस्मान्वस्यो वसीयो धनं स्वर्गादिक्षरणं स्थानं वाक्षाभिलक्ष्य नयत । प्रापयत । किंचाह-
 तिभ्यः पापिभ्यो निर्णयत । निर्गमयत गृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ जुषध्वं सेवध्वं नोऽस्माकं
 हव्यदातिं हविर्दानवतं यज्ञं हे यजत्रा यष्टव्या यूयं । वयं च रयीणां बङ्गविधानां धनानां पतयः स्याम ।
 भवेम ॥ ॥१०॥

अपे शर्धंतमिति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्धं मारुतं । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः ।
 अपे नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

अ॒प्रे श॑र्धंत॒मा ग॒णं पि॒ष्टं रु॒क्मेभि॑रंजि॒भिः ।
 वि॒शो अ॒द्य म॒रुता॑म॒व हू॒ये दि॒वश्चि॑द्रो॒चनाद॑धि ॥१॥
 अ॒प्रे । श॑र्धंतं । आ । ग॒णं । पि॒ष्टं । रु॒क्मेभिः॑ । अंजि॒भिः ।
 वि॒शः । अ॒द्य । म॒रुता॑ । अ॒व । हू॒ये । दि॒वः । चि॒त् । रो॒चनात् । अधि॑ ॥१॥

हे अपे शर्धंतं शत्रून्भिमवतं यज्ञायोत्सहमानं वा गणं मरुतां गणमा हूयेति शेषः । कीदृशं गणं ।
 रुक्मेभी रुक्मे रोचमानैरंजिभिराभरणैश्च पिष्टमवयवितं । युक्तमित्यर्थः । अद्यास्मिन्यागदिने मरुतां विशः
 प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान्रोचनाद्रोचमानात् दिवो बुलोकात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । चित्यूरणः ।
 अवावस्तादस्मदभिसुखं हूये । आहूयामि ॥

यथा॑ चि॒न्मन्य॑से ह॒दा तदि॒न्मे जग्मु॑रा॒शसः॑ ।
 ये ते॒ नेदि॑ष्टं ह॒व॒नान्या॑ग॒मन्तान्व॑र्ध भी॒मसं॑दृशः ॥२॥
 यथा॑ । चि॒त् । म॒न्य॑से । ह॒दा । तत् । इत् । मे । जग्मुः॑ । आ॒ऽश॑सः ।
 ये । ते॒ । नेदि॑ष्टं । ह॒व॒नानि॑ । आ॒ऽग॑मन् । तान् । वर्ध॑ । भी॒मऽसं॑दृशः ॥२॥

हे अपे त्वं हदा हृदयेन मरुतो यथा चिन्मन्यसे । चिदिति पूजायां । येन प्रकरेणातिपूजितं जानासि ।
 तेषादरं करोषीत्यर्थः । तदित्तथैव मे मदर्थं जग्मुर्गच्छंत्वाशस आशंसितार इच्छंतः शत्रून् हिंसन्तो वा ।

अनंतरं ये मरुतो नेदिष्ठमत्यन्तांतिकं संनिधावेव ते तव हवनान्याहुनानि श्रुत्वागमन् आगच्छन्ति तान् भीमसदृशः कालविलंबासहनेन भयंकरदर्शनान्वर्धं । वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒व॒ पृ॒थि॒वी॒ परा॒ह॒ता॒ म॒द॒त्ये॒त्य॒स्म॒दा ।

ऋ॒क्षो॒ न॒ वो॒ म॒रु॒तः॒ शि॒मी॒वाँ॒ अ॒मो॒ दु॒धो॒ गौ॒रि॒व॒ भी॒म॒युः॒ ॥३॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒ऽइ॒व॒ । पृ॒थि॒वी॒ । परा॒ऽह॒ता॒ । म॒द॒ती॒ । ए॒ति॒ । अ॒स्म॒त् । आ॒ ।

ऋ॒क्षः॒ । न॒ । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । शि॒मी॒ऽवा॒न् । अ॒मः॒ । दु॒धः॒ । गौः॒ऽइ॒व॒ । भी॒म॒ऽयुः॒ ॥३॥

मी॒ऋ॒ष्म॒ती॒ प्र॒ब॒ल॒स्वामि॒का॒ परा॒ह॒तान्यै॒रभि॒भू॒ता॒ पृ॒थि॒वी॒व॒ । अ॒त्र॒ पृ॒थि॒वी॒शब्द॒स्तद॒धि॒ष्ठितां॒ प्र॒जां॒ ल॒क्ष॒यति॒ । सा॒ यथा॒ स्व॒स्वामि॒नमु॒प॒द्रु॒ताभि॒गच्छ॒ति॒ तद्व॒दिति॒ । म॒रु॒तां॒ सा॒क॒ल्येन॒ सर्व॒था॒ प्राप्ति॒र्दृष्टांतः॒ । एवं॒ म॒द॒ती॒ हृथ्यं॒तो॒ म॒रु॒त्सेना॒स्रत् । अ॒स्मानि॒त्यर्थः॒ । ऐ॒ति॒ । आ॒गच्छ॒ति॒ । हे॒ म॒रु॒तो॒ वो॒ यु॒ष्माक॒ममो॒ बलं॒ गण॒ ऋ॒क्षो॒ न॒ अ॒ग्निरि॒व॒ शि॒मी॒वा॒न् कर्म॒वा॒न् दु॒धो॒ दु॒र्धरो॒ गौ॒रि॒व॒ भी॒म॒यु॒र्भो॒मि॒र्वृष॒भैर्यु॒क्तो॒ गौ॒रि॒व॒ । स॒ यथा॒ शि॒मी॒वा॒न् कर्म॒वा॒न् ॥

नि॒ ये॒ रि॒ण॒त्यो॒ज॒सा॒ वृ॒था॒ गा॒वो॒ न॒ दु॒धुरः॒ ।

अ॒श॒मानं॑ चि॒त्स्व॒र्यं॑ प॒र्व॒तं॑ गि॒रिं॑ प्र॒ च्या॒व॒य॒न्ति॒ याम॑भिः ॥४॥

नि॒ । ये॒ । रि॒ण॒न्ति॒ । ओ॒ज॒सा॒ । वृ॒था॒ । गा॒वः॒ । न॒ । दुः॒धुरः॒ ।

अ॒श॒मानं॑ । चि॒त् । स्व॒र्यं॑ । प॒र्व॒तं॑ । गि॒रिं॑ । प्र॒ । च्या॒व॒य॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥४॥

ये मरुत ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथानायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुधुरो दुःखेन हिंसा अथा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तमशमानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवंतं । पर्ववा-
न्यवतः पर्व पुनः पुणतिः प्रीणातेर्वा । नि० १. २०. । इति निरुक्तं । तादृशं गिरिं मेघं । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं
गिरिमिति विशेषणं । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं यामभिर्गमनैः प्र च्यावयन्त्युदकनिर्गमनार्थं ॥

उत्तिष्ठ॒ नून॑मेषां॒ स्तोमैः॒ समु॑क्षितानां । म॒रु॒तां॒ पु॒रु॒त॒म॒म॒पूर्व्यं॑ ग॒वां॒ सर्ग॑मिव ह्रये ॥५॥

उत् । तिष्ठ॒ । नूनं॑ । ए॒षां॒ । स्तो॒मैः॒ । सं॒ऽउ॒क्षि॒तानां॑ । म॒रु॒तां॒ । पु॒रु॒ऽत॒मं॑ । अ॒पूर्व्यं॑ । ग॒वां॒ ।

स॒र्गं॑ऽइ॒व॒ । ह्र॒ये॒ ॥५॥

हे मरुतो यूयमुत्तिष्ठ । उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ नूनं निश्चयमेषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धि-
तानां मरुतां । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततममपूर्व्यं । न विद्यते पूर्वो
येभ्यस्तमपूर्व्यं सर्गं संचं गवामुदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संचमिव ह्रये । आह्रये ॥ ॥ १९ ॥

यु॒ग्ध्वं॒ ह्य॒रु॒षी॒ रथे॑ यु॒ग्ध्वं॒ रथेषु॑ रो॒हितः॑ ।

यु॒ग्ध्वं॒ ह॒री॒ अ॒जि॒रा॒ धुरि॑ वो॒ऽह्वे॒ वहि॑ष्ठा॒ धुरि॑ वो॒ऽह्वे॒ ॥६॥

यु॒ग्ध्वं॒ । हि॒ । अ॒रु॒षीः॒ । रथे॑ । यु॒ग्ध्वं॒ । रथेषु॑ । रो॒हितः॑ ।

यु॒ग्ध्वं॒ । ह॒री॒ इति॑ । अ॒जि॒रा॒ । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे॒ । वहि॑ष्ठा॒ । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे॒ ॥६॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूतेऽरुषीरारोचमाना वडवा युग्ध्वं । योजयध्वं । तथा
रथेषु युष्मदीयेषु रोहितो रोहितवर्णा युग्ध्वं । हरी अथावजिराजिरावाशुगमनी धुरि वोऽह्वे वहनाय
युग्ध्वं । आदरार्थं पुनर्वचनं । वहिष्ठा वोढृतमावश्यी धुरि वोऽह्वे ॥

उ॒त॒ स्य॒ वा॒ज्य॒रुष॒स्तु॒विष्व॒णिरि॒ह स्म॒ धायि॒ दर्श॑तः ।

मा॒ वो॒ यामे॑षु म॒रुतश्चि॑रं क॒रत्प्र॒ तं रथे॑षु चोद॒त ॥७॥

उ॒त॒ । स्यः॒ । वा॒जी । अ॒रुषः॒ । तु॒विऽस्व॒निः । इ॒ह । स्म॒ । धा॒यि॒ । दर्श॑तः ।

मा॒ । वः॒ । यामे॑षु । म॒रुतः॒ । चि॑रं । क॒रत् । प्र॒ । तं॒ । रथे॑षु । चो॒द॒त ॥७॥

उतापि च स्य स वाजी वेज्जनवानरुष आरोचमानस्तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरस्यः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । प्रष्टिर्वहति रोहितः । अस्मे १. ३९. ६. इति ह्युक्तं । इहेदानीं दर्शतो दर्शनीयः सन् धायि । रथे नियोजितः । स्मेति पुराणः । हे मरुतो वो यामेषु गमनेषु सोऽश्चिरे विलंबं मा करत् । मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत । प्रेरयत । यथा विलंबं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं॒ नु॒ मारु॑तं व॒यं अ॒व॒स्यु॒मा हु॒वामहे॑ ।

आ॒ यस्मि॑न्त॒स्थौ॒ सुर॑णानि बिभ्र॒ती सचा॑ म॒रुत्सु॑ रो॒दसी ॥८॥

रथं॒ । नु॒ । मारु॑तं । व॒यं । अ॒व॒स्यु॒ । आ॒ । हु॒वामहे॑ ।

आ॒ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ॒ । सु॒र॒णानि॑ । बिभ्र॒ती । सचा॑ । म॒रुत्सु॑ । रो॒दसी ॥८॥

यद्यमात्रेया रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां संबंधिनं रथं अवस्युमन्त्रेकुं नु अवा ज्वामहे । आह्वयामः । यस्मिन्नथे सुरणानि सुरमणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा । रुद्री वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुत्सु सचा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

तं वः॒ शर्धं॑ रथे॒षुभं॑ त्वे॒षं प॒न॒स्यु॒मा हु॒वे ।

यस्मि॑न्तुजा॒ता सु॒भगा॑ म॒हीय॑ते सचा॑ म॒रुत्सु॑ मी॒ळुषी ॥९॥

तं । वः॒ । शर्धं॑ । रथे॒षुभं॑ । त्वे॒षं । प॒न॒स्यु॒ । आ॒ । हु॒वे ।

यस्मि॑न् । सु॒जा॒ता । सु॒भगा॑ । म॒हीय॑ते । सचा॑ । म॒रुत्सु॑ । मी॒ळुषी ॥९॥

हे मरुतो वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेषुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं सुखमा हुवे । आह्वये । यस्मिन् शर्धं मुजाता सुष्ठु प्रवृत्ता सुभगा शोभनमाग्यातिमहती मीळुषी । मीळुष्टम शिवतमेत्यादौ दर्शना-कीडानुद्रः । तत्पत्नी मीळुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते पूज्यते तं शर्धमा हुवे । आपसांबोऽपि रुद्रपत्नी मीळुषीसंज्ञया व्यवहारः । उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळुषी मध्ये जयन्ते । आप० गृ० २०. १-३. इति ॥ ॥२०॥ ॥४॥

पंचमेऽध्याये षोडश सूक्तानि । तत्रा रुद्रास इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं आवाश्वस्यार्थं मारुतं । सप्तम्यष्टम्यौ विष्टुमी शिष्टाः षट् जगत्यः । आ रुद्रासोऽष्टौ द्विविष्टुबन्तमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो शिगिकः ॥

आ॒ रु॒द्रास॒ इ॒दं व॑तः स॒जोष॑सो हिर॒ण्य॒रथाः॑ सु॒वि॒ताय॑ ग॒न्त॒न ।

इ॒यं वो॑ अ॒स्मत्प्र॑ति ह॒र्य॑ते म॒तिस्तृ॑णजे॒ न दि॒व उ॒त्ता उ॒दन्य॑वे ॥१॥

आ॒ । रु॒द्रासः॒ । इ॒दं व॑तः । स॒जोष॑सः । हिर॒ण्य॒रथाः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒न्त॒न ।

इ॒यं । वः॒ । अ॒स्मत् । प्र॒ति । ह॒र्य॑ते । म॒तिः । तृ॒ण॒जे॒ । न । दि॒वः । उ॒त्ताः । उ॒दन्य॑वे ॥१॥

हे षड्रासो षड्रपुत्रा इन्द्रवंत इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वंतः सजोषसः परस्परं समानप्रीतयो हिरण्यरथा हिरण्यमथरथाः संतः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुपु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थमा गंतन । आगच्छत । किमत्र विद्यत इति तदुच्यते । इयमस्मदस्मदीया मतिः स्तुतिर्वो युष्मान् प्रति हृत्यते । कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यव उदकेच्छ्वे तृष्णञ्चि गोतमाय दिवो बुलोकसकाशादुत्सा उदकनिष्पन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमप्यागत्याभिमनं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमंत ऋष्टिमंतो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमंतो निषंगिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभे ॥ २ ॥

वाशीऽमंतः । ऋष्टिऽमंतः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमंतः । निषंगिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभे ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं वाशीमंतः । वाशीति तक्षणासाधनमायुधं । तद्वंतः स्थ । ऋष्टिमंतः । ऋष्टिर्नाम कुरिका । तद्वंतः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यं । मनीषिणो मनस ईश्वरा मनस्विनः सुधन्वानः शोभनधनुष्का इषुमंतो वाणवंतो निषंगिणो निषंगवंतः स्वश्वाः स्थ । शोभनाश्वा भवथ । सुरथाः शोभनरथाः पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः संतः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन याथन । गच्छथ ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुयाः पृषतीरयुग्धं ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्यां । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीं । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उयाः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ३ ॥

हे मरुतो द्यां । दिवीत्यर्थः । पर्वतान्मेघान्दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वसु धनानि च धूनुथ । प्रापयथ । वो युष्माकं यामनो गमनस्य भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहा नि जिहते । नितरां कंपते । अवनता भृशं शंसतीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । पृश्निष्वे वै पयसो मरुतो जाता इति हि श्रुतिः । हे मरुतः पृथिवीं कोपयथ । अभिवृथ्या शोभयथ । हे उया उन्नूर्णवला यूयं यद्यदा शुभ उदकार्थं पृषतीर्युष्मदीया अश्वा अयुग्धं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीं ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशंगाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशंगऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयो वर्षनिर्णिजो वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । यमा इव युगलोत्पन्ना इव सुसदृशाः परस्परं बलरूपादिभिरत्यंतं सरूपाः सुपेशसः शोभनरूपाः पिशंगाश्वाः पिशंगवर्णीत्योपेतास्तथाऋणाश्वा अरेपसोऽपापाः प्रत्वक्षसः प्रकृष्टं तनुकर्तारो द्वेष्टृणां महिना महत्त्वेन द्यौरिवांतरिक्षमिवोरवो विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबंधः ॥

पुरु॒द्र॒प्सा अंजि॒मंतः सु॒दान॑वस्त्वे॒षसंदृ॑शो अ॒नव॑भ॒राध॑सः ।

सृ॒जा॒तासो ज॒नुषा॑ रु॒क्मव॑क्षसो दि॒वो अ॒र्का अ॒मृतं॑ नाम॒ भेजि॑रे ॥ ५ ॥

पुरु॒द्र॒प्साः । अंजि॒मंतः । सु॒दान॑वः । त्वे॒षसंदृ॑शः । अ॒नव॑भ॒राध॑सः ।

सृ॒जा॒तासः । ज॒नुषा॑ । रु॒क्मव॑क्षसः । दि॒वः । अ॒र्काः । अ॒मृतं॑ । नाम॒ । भेजि॑रे ॥ ५ ॥

पुरु॒द्र॒प्साः प्रभू॒तो॒दका॑ अंजि॒मंत॑ आभरणवतः सु॒दान॑वः शोभन॒दाना॑स्त्वे॒षसंदृ॑शो दी॒प्त॒रूपा॑ अ॒नव॑भ॒राध॑सो
ऽन॒व॒भ॒राध॑नाः सृ॒जा॒तासः शोभन॒जन॑ना ज॒नुषा॑ जन्म॒नैवोक्त॑रूपा रु॒क्मव॑क्षसो हार॒वक्ष॑सा अ॒र्काः पू॒ज्या म॑रुतो
दि॒वो बु॒लोका॑दागत्यामृतममरणसाधनं नामो॒दकं॑ नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हवि॒र्वा भेजि॑रे । ल॒ब्ध॒वतः॑ ॥ ॥ २९ ॥

ऋ॒ष्ट॒यो वो म॑रुतो अंस॒यो॒रधि॑ सह॒ ओजो॑ बा॒ह्वो॒र्वा बलं॑ हितं ।

नृ॒म्णा शी॒र्षस्वा॒युधा॑ रथेषु वो वि॒श्वा वः॑ श्री॒रधि॑ त॒नूषु॑ पि॒पि॒शे ॥ ६ ॥

ऋ॒ष्ट॒यः । वः । म॑रुतः । अंस॒योः । अधि॑ । सहः । ओजः । बा॒ह्वोः । वः । बलं॑ । हितं ।

नृ॒म्णा । शी॒र्ष॒ऽसु॑ । आ॒यु॒धा । रथेषु॑ । वः । वि॒श्वा । वः । श्रीः । अधि॑ । त॒नूषु॑ । पि॒पि॒शे ॥ ६ ॥

हे म॑रुतो वो युष्माकंसंयोरध्व॒ष्टय॑ आयुधविशेषा हिताः । आश्रिताः । वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरि॒
णत॑व्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा वो बा॒ह्वोरधि॑ सहः शत्रूणांमभिवक्तृमोजः । ओज नामाष्टमो
धातुः । तद्रूपं बलं हितं । निहितं । शी॒र्षसु॑ शिरःसु नृ॒म्णा नृ॒म्णानि॑ हिरण्यमयानि पट्टोष्णीषादीनि निहि॒
तानि॑ । रथेष्वायुधायुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । वः श्रीयुष्माकं कांतिस्तनूषु तदीयेष्वधि पिपिशे ।
अधिष्ठिता । आश्रिता ॥

गोम॒द॒श्वाव॒द्रथ॑वत्सु॒वीरं॑ च॒न्द्रव॒द्राधो॑ म॑रुतो ददा नः ।

प्र॒श॒स्तिं नः॑ कृ॒णुत॑ रु॒द्रिया॑सो भ॒क्षी॒य वो॑ऽव॒सो दै॒व्यस्य॑ ॥ ७ ॥

गो॑ऽम॒त् । अ॒श्व॑ऽव॒त् । रथ॑ऽव॒त् । सु॑ऽवी॒रं । च॒न्द्र॑ऽव॒त् । राधः । म॑रुतः । द॒त् । नः॑ ।

प्र॒श॒स्तिं । नः॑ । कृ॒णुत॑ । रु॒द्रिया॑सः । भ॒क्षी॒य । वः । अ॒व॒सः । दै॒व्यस्य॑ ॥ ७ ॥

हे म॑रुतो नोऽस्माभ्यं गोम॒द॒श्वाव॒द्रथ॑वत्सु॒वीरं॑ च॒न्द्रव॒द्राधो॑ म॑रुतो ददा नः । द॒त् । द॒त् ॥ व्यत्ययेनैकवचनं । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमवङ्गवचनं ॥ हे रु॒द्रि॒
या॑सो रु॒द्रपु॒त्रा म॑रुतो नोऽस्मादीयां प्रश॒स्तिं । समृद्धिमित्यर्थः । तां कृणुत । कुरुत । वो युष्माकं स्वभूतमवसो
ऽवो रक्षणं दैव्यस्य दैव्यं देवाहं भवीय । भजेय ॥

ह्ये॒ नरो॑ म॑रुतो मृ॒ळता॑ न॒स्तु॒वीम॑घासो अ॒मृता॑ ऋ॒तज्ञाः॑ ।

सत्य॑श्च॒तः क॑व॒यो यु॒वानो॑ बृ॒हन्निर॑यो बृ॒हदु॑क्षमा॒णाः ॥ ८ ॥

ह्ये॒ । नरः॑ । म॑रुतः । मृ॒ळतः॑ । नः॑ । तु॒र्वि॑ऽम॒घासः॑ । अ॒मृताः॑ । ऋ॒त॑ऽज्ञाः ।

सत्य॑ऽश्च॒तः । क॑व॒यः । यु॒वानः॑ । बृ॒हत्॑ऽगिर॑यः । बृ॒हत् । उ॒क्षमा॑णाः ॥ ८ ॥

ह्ये हे नरो नेतारो म॑रुतो नोऽस्मान्मृ॒ळतः॑ । सुखयत । अस्माभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे तु॒र्वीम॑घासः
प्रभूतधना अ॒मृता॑ अमरणस्वभावा ऋ॒तज्ञा॑ उ॒दक॑स्य य॒ज्ञस्य॑ वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । सत्यश्च॒तः सत्येन

सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो युवानो नित्यतरुणा बृहन्निरयः प्रभूतस्तुतयो बृहदत्यधिकमुच्चमाणा हविर्भिः सेविता उदकं वा सिचंतो यूयं मुळत ॥ २२ ॥

तमु नूनमित्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्लावाश्वस्यार्धं त्रैष्टुभं मारुतं । तन्वित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

तमु नूनं तविषीमंतमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनां ।

य आश्वश्वा अमवद्वहंत उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । नूनं । तविषीऽमंतं । एषां । स्तुषे । गणं । मारुतं । नव्यसीनां ।

ये । आश्वऽश्वः । अमऽवत् । वहंत । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

तमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव मारुतं मरुतां संबन्धिनं तं गणं तविषीमंतं दीप्तिमंतं नूनमद्य स्तुषे । कीदृशां मरुतां । नव्यसीनां ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । एषां मारुतं गणं । गणावचवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । ये मरुत आश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्चपिता अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा वहन्ते गच्छन्ति । उतापि चेशिरे ईश्वरा भवत्यमृतस्योदकस्य स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारं ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वंदस्व विप्र तुविराधसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं । गणं । तवसं । खादिऽहस्तं । धुनिऽव्रतं । मायिनं । दातिऽवारं ।

मयऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वंदस्व । विप्र । तुविऽराधसः । नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं दीप्तं गणं मारुतं तवसं बलवंतं खादिहस्तं कटकहस्तं धुनिव्रतं कंपयितुकर्माणं मायिनं प्रज्ञावंतं दातिवारं दत्तधनं हे विप्र होतवंदस्व । सुहृति संबन्धः । ये मरुतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो महित्वा महत्त्वेनामिता अपरिच्छिन्नाः । तान् तुविराधसः प्रभूतधनान् नृन् नेतृन् वंदस्व ॥

आ वो यंतूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यंतु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिं । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयं । यः । अग्निः । मरुतः । संऽइद्धः । एतं । जुषध्वं । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

ये विश्वे व्याप्ता मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रेरयन्ति त उदवाहास उदकस्य वोढारो मरुतोऽवेदानीं वो युष्माना यंतु आगच्छंतु हे ऋत्विग्यजमानाः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे मरुतो यः प्रसिद्धोऽयमग्निः समिद्धः सम्यक् दीपित एतमग्निं जुषध्वं सेवध्वं हे कवयो मेधाविनो हे युवानो नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदृशो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयं । राजानं । इर्यं । जनाय । विभ्वऽतष्टं । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

हे मरुतो यूयं जनाय यजमानाय राजानं स्वामिनं राजमानं वेर्यं शत्रूणां प्रेरकं व्यावयितारं विभ्वतष्टं । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितं । अत्यंतरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं जनयथ ।

उत्पादयथ हे यजत्रा यष्टव्याः । हे मरुतो युष्मद्युष्मन्त एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । मुष्टिहा । मुष्टिशब्दो बाह्वपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणां । तदेवोच्यते । बाहुज्वतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा युष्मद्युष्मन्तः सदस्यो विद्यमानाश्च । बह्वश्च इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायत इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमित्राया अरा इवेति याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण शुधि । आ० २. १७. इति ॥ एकादशने मारुते पशवेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. इति ॥

अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृथैः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृथैः । पुत्राः । उपमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अरा इवेत् रथशंकव इवाचरमा अनिष्ठष्टाः । सर्वसमाः सहेवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहेवाहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसदृशभावः प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणा महोभिस्तेजोभिः प्रप्र जायन्ते । प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः प्रसमुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते चाकवा अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणं । पृथैर्माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अंतरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीया उपमासः प्रत्येकं समाना रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावा मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः । वृथ्वा सम्यक् सिञ्चन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीक्षुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रदतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीक्षुपविऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अवं । उस्त्रियः । वृषभः । क्रदतु । द्यौः ॥ ६ ॥

हे मरुतो यद्यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छथ पृषतीभिः पृषत्संज्ञकैरश्वैर्वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता । तथान्यत्र । यदश्वान्धुर्षु पृषतीरयुग्ध्वं । ऋग्वे० ५. ५५. ६. । रोहिदश्वोऽजाश्व इति समानाधिकरणप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैर्वीक्षुपविभिर्दृढरथनेमिभी रथेभिः प्रायासिष्ट । यद्वा अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदापः क्षोदन्ते । क्षरन्ति । वनानि वृक्षसमूहा रिणन्ति । हिंसन्ति । वेगेन भज्यन्ते । उस्त्रियः । उस्त्राः सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यो वृषभोऽपां वर्षिता बीर्वातमानोऽव क्रदतु । अवा-ङ्मुखं शब्दयतु वृथ्वर्थ ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तव गर्भे स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्श्वान्धुर्यायुयुजे वर्षे स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषां । भर्ताऽइव । गर्भे । स्वं । इत् । शवः । धुः ।

वातान् । हि । श्वान् । धुरि । आऽयुयुजे । वर्षे । स्वेदं । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यामन्यामनि गमने पृथिवी चित् भूमिः । चिदिति पूरणः । प्रथिष्ट । प्रख्याताभवत् । गर्भ-योग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतो भर्ता लौकिकः पतिर्गर्भमिव भार्यायास्तथा भूम्याः स्वमित्स्वभूतं गर्भं गर्भस्था-

नीयं श्व उदकं धुः । स्थापितवतः । हि यस्माद्वातान् गतुमश्वान् धुरि रथसंबन्धिन्यामायुयुजे आयोजितवतः
तस्माद्वर्षं स्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्थायं चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासो रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहन्निरयो बृहदुक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळतः । नः । तुर्विऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये नर इत्यष्टमी गता ॥ २३ ॥

प्र वः स्पृष्टव्यष्टव तृतीयं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त जगत् । प्र वः स्पृष्ट
त्रिष्टुवंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

प्र वः स्पृष्टक्रन्सुविताय दावनेऽर्चो दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्ते आ रजोऽनु स्वं भानुं अथयन्ते अर्णवैः ॥९॥

प्र । वः । स्पृष्ट । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्चो । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतं । भरे ।

उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुं । अथयन्ते । अर्णवैः ॥९॥

हे मरुतो वो युष्मभ्यं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पृष्ट स्पृष्टा होता प्र प्रकर्षणाक्रन् ।
क्रंदति । स्तौति । वो युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रंदतेः शब्दकर्मणो लङर्थे लुङि तिपि रूपं ॥
हे होतर्दिवे द्योतमानाय बुदेवाय प्रार्च । प्रकर्षणं सुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे ।
संपादयामि । बावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वाद्वा निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतोऽश्वान् व्यापका-
नुदकसंधानुवन्ते । सिंचन्ति । रज आ अंतरिक्षमा सर्वतस्तरुषन्ते । तरन्ति । संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजोऽर्ण-
वमेधैः सहानु अथयन्ते । अनुक्षेपयन्ति । अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमदिषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥२॥

अमात् । एषां । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥२॥

एषां ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिरेजति । कंपते नीर्न पूर्णा प्राणि-
भिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिर्व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नीविशेषणं । दूरेदृशो दूरे
दृश्यमाना अपि ये मरुत एमभिर्गमनैश्चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतो विदथे यज्ञे महे महते हविषे
हविर्भक्षणायांतर्वावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे । यतन्ति । नरो नेतारो मरुतः ॥

गवामिव श्रियसे शृंगमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।

अत्या इव सुभ्वश्चारवः स्थन मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥३॥

गवांऽइव । श्रियसे । शृंगं । उत्तमं । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।

अत्याऽइव । सुऽभ्वः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥३॥

हे मरुतो यूयं गवां शृंगमिवोत्तममुत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं श्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । सूर्यो न सूर्य इव । स यथा रजसस्तेजसो विसर्जने चक्षुर्दर्शनसाधनं मंडलं धत्ते तद्वद्भजसो वृष्टिर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । अत्रा इवाश्वा इव सुभ्रुः सुष्ठु सर्वत्र भवतो वेगवन्तश्चारवो दर्शनीयाः स्थन । भवथ । मर्या मर्या यजमाना इव । ते यथा श्रियसे जानाति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये चेतथ हे नरो नेतारो मरुतः ॥

को वो महांति महतामुदंशवत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥४॥

कः । वः । महांति । महतां । उत् । अश्ववत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयं । ह । भूमिं । किरणं । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥४॥

हे मरुतो वो युष्माकं महतां पूज्यानां को यजमानो महांति श्रेयांसुदशवत् । उत्कृष्टं प्राप्तयात् । कश्च तदर्थं काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राण्युदशवत् । को ह कश्च पौंस्या पौंस्यानि पराक्रमा-
नुदशवत् । आदरार्थं पुनर्वचनं । यूयं ह यूयं खलु भूमिं किरणं न किरणमिव रेजथ । किरणं यथा वृध्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । यद्यस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्तेत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा दावने दानाय प्र भरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिं । यस्माद्युयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वा इवेदंरुषासः संबधवः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्या इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥५॥

अश्वाःऽइव । इत् । अरुषासः । सऽसंबधवः । शूराःऽइव । प्रऽयुधः । प्र । उत् । युयुधुः ।

मर्याःऽइव । सुऽवृधः । वऽवृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिऽभिः ॥५॥

मरुत एतेऽश्वा इव शीघ्रगंतारोऽरुषास आरोचमानाः संबधवः । समान एक एव बंधुबंधको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बंधवः स्नेहयुक्ता वा शूरा भटा इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशा उतापि च प्र युयुधुः । प्रकर्षेण युध्यन्ति । मर्या इव मनुष्या यथा वर्धन्ति तथा सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्ध-
माना वा नरो नेतारो ववृधुः । वर्धन्ति । एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुस्तेजःसमूहं मंडलं वा वृष्टिभिः प्र मिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥६॥

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । वऽवृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥६॥

ते मरुतोऽज्येष्ठा अकनिष्ठासोऽकनिष्ठा उद्भिद उद्भेदयितारः शत्रूणाममध्यमासोऽमध्यमाः सर्वप्रकारिः समा महसा तेजसा वि ववृधुः । विवर्धन्ति । सुजातासः सुष्ठु संभूता जनुषा जन्मना पृश्निमातरः पृश्ने पुत्रा मर्या मनुष्येभ्यो हिता यूयं दिवः सकाशान्नोऽस्मानच्छाभिमुखमा जिगातन । सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ । आगच्छतास्वदभिमुखं ॥

वयो न ये श्रेणीः पशुरोजसांतां दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥७॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । प॒प्तुः । ओज॑सा । अ॒न्तान् । दि॒वः । बृ॒हतः । सानु॑नः । परि॑ ।
अ॒श्वसः । ए॒षां । उ॒भये॑ । यथा॑ । वि॒दुः । प्र । पर्व॑तस्य । न॒भ॒नून् । अ॒चुच्यु॑वुः ॥ ७ ॥

ये मरुतो वयो न पक्षिण इव श्रेणीः पंक्तयः संत ओजसा बलेन दिवोऽन्तरिक्षादित्यस्य वांतान् पर्यन्तान् बृहतो महतः सानुनः समुन्नतस्याकाशवलयस्य परि परितः पप्तुः पतन्ति एषामश्वसोऽश्वः पर्वतस्य मेघस्य नभनून् ॥ भनतेः शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि प्राचुच्युवुः । आचयन्ति । उभये देवा मनुष्याश्च यथा विदुर्जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धं । देवाश्च वृष्टी सत्यामायायणादौ हविप्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्रयायनेनोक्तं । यदा वर्षस्य तुषः स्यादथाग्रयणेन यजेतेत्युपक्रम्यापि हि देवा आज्ञसृष्टो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते । आ० २. ९. इति ॥

मिमा॑तु द्यौरदि॑तिर्वी॒तये॑ नः॒ सं दानु॑चि॒त्रा उ॒षसो॑ यत॑न्तां ।

आ॒चुच्यु॑वुर्दिव्यं॑ को॒शमे॑त ऋ॒षे रु॒द्रस्य॑ म॒रुतो॑ गृ॒णानाः॑ ॥ ८ ॥

मिमा॑तु । द्यौः । अदि॑तिः । वी॒तये॑ । नः । सं । दानु॑ऽचि॒त्राः । उ॒षसः॑ । यत॑न्तां ।

आ । अ॒चुच्यु॑वुः । दि॒व्यं । को॒शं । ए॒ते । ऋ॒षे । रु॒द्रस्य॑ । म॒रुतः॑ । गृ॒णानाः॑ ॥ ८ ॥

नोऽस्यदर्थं द्यौरन्तरिक्षं मिमातु । निर्मिमातु वृष्टिं । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी । अदितिरदीना । यद्वा । बर्हिमात्मवदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखं । किमर्थं । वीतय उत्पत्तये प्रजननाय वा । दानुचित्रा विचित्र-प्रकाशादिदाना उषसः सं यतन्तां । हे ऋषे त्वया गृणानाः स्तूयमाना मरुतः । रुद्रस्य पुत्रा इत्यर्थः । एते दिव्यं कोशं मेघमुदकमाचुच्युवुः । आचयव्यन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ ॥ २४ ॥

ई॒के अ॒ग्निं स्व॑वसं॒ नमो॑भि॒रिह॑ प्र॒स॒न्नो वि च॑य॒त्कृतं॑ नः ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒जय॑ज्ञिः प्र॒दक्षि॑णि॒न्मरु॑तां॒ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥

ई॒के अ॒ग्निं स्व॑वसं॒ नमो॑भि॒रिह॑ प्र॒स॒न्नो वि च॑य॒त्कृतं॑ नः ।

रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒जय॑ज्ञिः प्र॒दक्षि॑णि॒न्मरु॑तां॒ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥

ई॒के । अ॒ग्निं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽस॒न्नः । वि । च॒य॒त् । कृतं॑ । नः ।

रथैः॑ऽइव । प्र । भ॒रे । वा॒जय॑त्ऽभिः । प्र॒ऽदक्षि॑णि॒त् । म॒रुतां॑ । स्तोमं॑ । ऋ॒ध्यां ॥ ९ ॥

अहं श्वावाश्वोऽग्निं स्ववसं स्वायत्तरक्षणं नमोभिः स्तोत्रैरीक्ति । स्तोमि । तत्स्तोत्रं कृतमिहेदानीं प्रसन्नः प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् नोऽस्यदर्थं वि चयत् । विज्ञानात् । वाजयज्ञिरन्नमिच्छज्ञिः स्तोत्रै रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्तुवन्ति तद्वद्गृहणसाधनैः प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतं । प्रदक्षिणत् प्रादक्षिण्येन गच्छन् मरुतां स्तोमं स्तोत्रमृध्यां । वर्धयेयं ॥

आ ये त॒स्युः पृ॒षती॑षु श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रु॒द्रा म॒रुतो॑ रथेषु॑ ।

वना॑ चिदु॒या जि॑हते॒ नि वो॑ भि॒या पृ॑थि॒वी चि॑द्रे॒जते॑ पर्व॑तश्चि॒त् ॥ २ ॥

आ । ये । त॒स्युः । पृ॒षती॑षु । श्रु॒तासु॑ । सु॒खेषु॑ । रु॒द्राः । म॒रुतः॑ । रथेषु॑ ।

वना॑ । चि॒त् । उ॒याः । जि॑हते॒ नि । वः । भि॒या । पृ॑थि॒वी । चि॒त् । रे॒जते॑ । पर्व॑तः । चि॒त् ॥ २ ॥

ये मरुतो रुद्रा रुद्रपुत्रा आ तस्युः आतिष्ठन्ति पृषतीषु मरुतां वाहनेषु श्रुतासु आतासु प्रसिद्धासु वा मुखेषु । खमाकाशं किद्रं । शोभनरथाचक्षरेषु रथेषु रथाना तस्युः आतिष्ठन्ति । हे उया उदूर्णावला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः स्थ तदानीं वना चित् वनान्यपि नि जिहते न्यगच्छन्ति वो युष्माकं भिया भीत्या । पृथिवी चित् पृथिव्यपि रेजते । पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते । कंपते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । पूर्वार्धे य एवम-
कुर्वन् तेषां स्तोममृधामिति पूर्वचान्वयः ॥

कारीयां मारुतस्य सप्तकपालस्य पर्वतश्चिद्विषा याज्या । सूचितं च । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा । आ० २. १३. इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आप इव सध्वंचो धवध्वे ॥३॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । विभाय । दिवः । चित् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । आपःऽइव । सध्वंचः । धवध्वे ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं स्वने भयंकरशब्दे सति पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि महि महान्वृद्धः सन्नपि विभाय । विभेति । दिवश्चित् अंतरिक्षस्यापि सानु समुच्छितः प्रदेशो रेजत । कंपते । यद्यदा क्रीळथ हे मरुतो यूयमु-
ष्टिमन्त आयुधवन्तः संतस्तदाप इवोदकानीव सध्वंचः सहांचना धवध्वे । धावध्वे । गच्छथ ॥

वरा इवेदैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिथ्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सचा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥४॥

वराऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिथ्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सचा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥४॥

वरा इव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा रैवतासो धनवन्तो हिरण्यैर्हिरण्यमयैराभरणविशेषैः स्वधा-
भिर्दक्षैश्च तन्वः स्त्रीयानि शरीराण्यभि पिपिथ्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासो धनवन्तो
हिरण्यैर्हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्त्रीयानि शरीराणि पिपिथ्रे । श्रिये शोभायै
श्रेयांसः श्रेयास्तवसो बलवन्तो मरुतो रथेषु सचा सत्यं सह वा तनूषु महांसि चक्रिरे । कृतवन्तः । सर्वाभरणैश्च
दक्षैश्चोपिता रथानधिष्ठाय शरीरेषु तैजांस्वधारयन्नित्यर्थः ॥

अज्येष्टासो अर्कनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥५॥

अज्येष्टासः । अर्कनिष्ठासः । एते । सं । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषां । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

अज्येष्टासोऽर्कनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबला एते मरुतो भ्रातरः पर-
स्परं भ्रातृभूताः संतः सौभगाय सुभगवाय सं ववृधुः । वर्धन्ते । युवा नित्यतरुणः स्वपाः शोभनकर्मिणां मरुतां
रुद्रः पिता सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री पृश्निर्गोदेवता मातृभूता मरुद्भ्यो मरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि । अकुर्व-
तामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्यामे विज्ञाङ्गविषो यद्यजाम ॥६॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुभगासः । दिवि । स्थ ।
अतः । नः । रुद्राः । उत्त । वा । नु । अस्य । अमे । विज्ञात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यदुत्तम उत्कृष्ट उत्तमे चरमे वा दिवि द्युलोके मध्यमे वा दिवि यद्वावमे दिवि हे सुभ-
गासः स्थ भवथ । चयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्त्रिसो दिवः पृथिवीरित्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यं । अतो
ऽस्मात् स्थानत्रयात्तोऽस्मदर्थं हे रुद्रा आगच्छतेति शेषः । उत्त वा अथवा नु अथ यद्यजाम यद्विः प्रक्षिपामः
हे अमे त्वमस्य हविष एतद्विर्विज्ञात् । विद्धि ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मंदसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्ववेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । सुभिः ।

ते । मंदसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामं । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतो यद्वयमग्निश्च दिवो द्युलोकादुत्तरादुत्कृष्टतरा-
दधि उपरि सुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे । तच्च निवसथेत्यर्थः । यद्वा सुशब्देन तत्सदृशा अथा
उच्यते । तैर्वीह्यध्वे । ते यूयं मंदसाना मोदमाना अस्मदीयेः स्तोत्रैर्हविर्भ्यश्च धुनयः शत्रूणां कंपयितारो
रिशादसोऽस्मद्विंसकानामत्तारः संतो वामं वननीयं धनं धत्त दत्त यजमानाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते ॥

अमे मरुद्भिर्लिख्यम्याग्निमारुतस्य याज्या । अमे मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः । आ० ५. २०. इति सूचि-
तत्वात् ॥

अमे मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः सोमं पिव मंदसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥ ८ ॥

अमे । मरुत्भिः । शुभयत्भिः । ऋक्भिः । सोमं । पिव । मंदसानः । गणश्रिभिः ।

पावकेभिः । विश्वं । इन्वेभिः । आयुभिः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सजूः ॥ ८ ॥

हे अमे मरुद्भिः सह मंदसानः सन् सोमं पिव । कीदृशैर्मरुद्भिः । शुभयद्भिः शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा
ऋक्भिः सुलैर्गणश्रिभिर्गणभावमाश्रयद्भिः पावकेभिः शोधकैर्विश्वमिन्वेभिर्विश्वं वृथ्वा प्रीणयद्भिः आयुभिरा-
युष्मद्भिः । हे वैश्वानर विश्वानरहिताये प्रदिवा पुराणेन केतुना ज्वालापुंजेन सजूः सहितः ॥ २५ ॥

के षा नर इत्येकोनविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । के षेकोना गायत्रं श्लावाश्चोऽत्र वैददश्वी
तरंतपुरुमीळो दार्भ्यं रथवीतिं मरुतस्य दानतुष्टः प्रशशंस वुज्जा च तरंतमहिषीं शशीयसीं पंचम्यनुष्टुप् नवमी
सतोवृहतीति । श्लावाश्च ऋषिः । पंचम्यनुष्टुप् नवमी सतोवृहती श्रिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुद्देवताकाः ।
सनत्सित्यादीनां चतस्रणां शशीयसी नाम तरंतस्य राज्ञो भार्या देवता । उत मेऽरपदित्यस्या वैददश्वीः
पुरुमीळो देवता । यो मे धेनूनामित्यस्या वैददश्वीस्तरंतो राजा देवता । य ईं वहंत इत्याद्याः षण्मातुल्यः ।
एतं म इत्यस्य तुचस्य दार्भ्यो रथवीतिर्नाम राजा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अत्राश्रयं पुरावृत्तमाङ्गरागमपारगाः । अर्चनानाः पुराचयो दार्भ्येण रथवीतिना ॥ आर्त्विज्याय वृतो
यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिमुतां कन्यां ददर्श पितुरंतिके ॥ ययाचि स्वकुमाराय श्लावाश्चाय च तां
मुतां । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं मुता
दत्ता नासीदनुष्ये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसं । श्लावाश्चः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा
निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणं । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरंतम-

हिषीं साध्वीं बिभिन्नेऽसी शशीयसीं । सा संप्राप्यांतिकं पत्युः प्रोवाचागतवानुधिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्या
प्रत्याहेनं प्रपूजय । सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरंतोऽपि पुनस्तस्यै प्रादाद्वनमपेक्षितं । दत्त्वा
च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यांतिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं
निश्म्य तज्ज्ञार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैर्धृपथे मरुत्तणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य
विप्रः सभयः प्रणम्य कृतांजलिः कंटकितांगसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥
संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुत्तणेभ्यो मुदितात्मवज्रः ॥ तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्लावाश्वनामकः । पश्चा-
त्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतं ॥ दार्भ्यो मंचदृशे राक्ष्या चीदितः स्वमुतां ददौ । पुरुमीळ्हस्तरंतश्च
तज्ज्ञार्या च शशीयसी ॥ दार्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरतां गणाः । ते तस्यै यद्दुमुष्टास्तुके छेत्तु च वर्ण्यते ॥

के षा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के।स्य।नरः।श्रेष्ठऽतमाः।ये।एकःऽएकः।आऽयय।परमस्याः।पराऽवतः॥१॥

हे नरो नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमा अत्यंतं श्रेष्ठा यूथं के ष । के स्य । के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात्मन्दिह्य
ब्रवीति । ये यूथमेक एकः प्रत्येकमायय आगच्छथ । कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् ।
अंतरिक्षादित्यर्थः ॥

क्व१वोऽश्वः क्वा३भीशंवः कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क्व।वः।अश्वः।क्व।अभीशंवः।कथं।शेक।कथा।यय।पृष्ठे।सदः।नसोः।यमः॥२॥

हे मरुतो वो युष्माकमश्वः क्व कुत्रत्याः । क्व चामीशवो बंधनरज्जवः । कथं च शेक । शीघ्रं गंतुं शक्ता
भवथ । कथा कथं यय । याताः स्य । पृष्ठेऽश्वानां पृष्ठदेशे सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणं । तत्र दृश्यते ।
तथा नसोर्नासिकयोर्यमो नियमिता पलायनप्रतिबंधकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वानां क्वचित्पि
त्वरितगमना इव प्रतिभांति के यूथमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघने चोद एषां वि सकथानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने।चोदः।एषां।वि।सकथानि।नरः।यमुः।पुत्रऽकृथे।न।जनयः॥३॥

एषामश्वानां जघने हंतव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अरायकाष्टविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडय-
न्वर्तत इत्यर्थः । सकथान्यूरुप्रदेशान्नरो नेतारो मरुतो वि विविच्य यमुः । नियच्छंति । आशुधावनेन विवृता
भवन्तीत्यर्थः । विवृतां दृष्टांतः । पुत्रकृथे पुत्रकरण उत्पादने जनयो नापत्योत्पादयिष्यो योषित इव । ता यथा
पुत्रोत्पादनकाले संगमसमय ऊरू विवृतां कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्निपपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा।वीरासः।इतन्।मर्यासः।भद्रऽजानयः।अग्निऽतपः।यथा।असथ॥४॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून्मत्वा ब्रूते । हे वीरासो वीरा अभिवाणाामीरयितारो हे मर्यासो
मर्त्येभ्यो हिता हे भद्रजानयः । भद्रः सुखो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः । अग्निपपोऽग्निना
तप्तास्त्राद्यादयो यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ता असथ । भवथ । अथवापितप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा
भवथेति ॥

सनत्साथ्यं पशुमुत गव्यं शतावयं । श्यावाश्वस्तुताय या दीवीरायोपबर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत्।सा।अथ्यं।पशुं।उत।गव्यं।शतऽअवयं।श्यावाश्वऽस्तुताय।या।दोः।

वीरायं।उपऽबर्बृहत्॥५॥

सा तरंतमहिषी मह्यं सनत् । प्रादात् । किं । अश्व्यमश्वत्थकं तत्समूहात्मकं वा पशुं । जाताविकवचनं ।
उतापि च गव्यं गोसमूहात्मकं पशुं शतावयमनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति । सेत्युक्तं केत्याह । या श्वावाश्चस्तुताय
श्वावाश्चैन मया स्तुताय वीराय तरंताय दोः स्वकीयं भुजमुपवर्तुहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति ।
यतो भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बद्ध धनं दातुं शक्तित्वर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवचादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवऽचात् । अराधसः ॥ ६ ॥

उतापि च त्वैका शशीयसी । शशीयसीत्वित्त्वहिष्या नाम । सैव स्त्री । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु
सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ त्वसमसिमनेमेत्यनुष्ठानीति वचनात् त्विति निघातः ॥ सैव पुंसः पुरषाद्वस्यसी वसीयसी
भवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । अदेवचात् । देवा न धेन चायते स्तुत्यादिना सोऽदेवचः । तस्मादराधसः । राधो
धनं । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृथंतं वि कामिनं । देवचा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि । या । जानाति । जसुरिं । वि । तृथंतं । वि । कामिनं । देवऽचा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

या शशीयसी जसुरिं व्यथितं ॥ जसिस्ताडनकर्मोपज्ञेपणकर्मा वा ॥ तं वि जानाति । तथा तृथंतं वि
जानाति । कामिनं धनावभिलाषवंतं वि जानाति । अनुकंपयाभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । देवचा देवेषु मनः कृणुते
कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानवृद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वच संबंधः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घा । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः । सः । वैरऽदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

उत घापि च । घेति पूरणः । नेमः । त्वो नेम इत्यर्धस्थिति निरुक्तं । ३. २०. । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलि-
त्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । अर्धं शरीरस्य भार्येत्वादि स्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरंतः पुमानस्तुत इति
ब्रुवे । बद्धधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहं । स च तरंतो वैरदेये । वीरा
धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयं । तस्मिन्धने समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । इदिति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममंदुषी प्रति श्यावाय वर्तनिं ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममंदुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिं ।

वि । रोहिता । पुरुमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

उतापि च श्यावाय श्यावाश्वाय मे मह्यमरपत् । अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किं । वर्तनिं मार्गं । कीदृशी सा ।
युवतिः प्रवृत्तयीवना प्रति ममंदुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै । दीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा पुरु-
मीळ्हायैतन्नामकाय प्रभूतगृहाय विप्राय ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २. ३. १४. । इति चतुर्थी ॥
पुरुमीळ्हां प्राप्तमित्यर्थः । तदर्थं रोहिता रोहितवर्णावश्चौ शशीयस्या दत्तौ वि येमतुः । धृतवतावित्यर्थः ।
याश्चाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हागृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति
पूर्वच संबंधः ॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरंत इव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनां । शतं । वैदत् । अश्विः । यथा । ददत् । तरंतऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळ्हेऽपि । वैददधिः पुरुमीळ्हेऽपि यो मे मह्यं धनूनां शतं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान् । तथा मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् तरंत इव । स यथा धेनुशतं बज्रविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददधिः पुरुमीळ्हेऽपि ददत् । तं सुव इति शेषः ॥ २७ ॥

य ईं वहंत आशुभिः पिबंतो मदिरं मधु । अत्र अवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईं । वहन्ते । आशुभिः । पिबंतः । मदिरं । मधु । अत्र । अवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैर्माहात्म्यैः स्वीति । ये मरुत ईमिदानीमाशुभिः शीघ्रगामि-
भिरश्वैर्वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिरं मदकरं मधु सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते
मरुतोऽत्रास्मिन्देशे अवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दधिरे । धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्ववा । दिवि रुक्म ईवोपरि ॥ १२ ॥

येषां । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विभ्राजन्ते । रथेषु । आ । दिवि । रुक्मः । ईव । उपरि ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कांत्वा रोदसी यावापृथिव्यावधि । अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतो
रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपर्युपरिभूते दिवि युक्तो रुक्मो रोचमान
आदित्य इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यं ॥

युवा स मारुतो गणस्त्वेषरथो अनेद्यः । शुभंयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मारुतः । गणः । त्वेषरथः । अनेद्यः । शुभं । यावा । अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

स मारुतो गणो युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा त्वेषरथो दीप्तरथोऽनेद्योऽनिद्यः शुभंयावा
शोभनं गन्ताप्रतिष्कृतोऽप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वेद नूनमेषां यत्र मदन्ति धूतयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनं । एषां । यत्र । मदन्ति । धूतयः । ऋतऽजाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

एषां मरुतां स्थानं को वेद । को जानाति । नूनमिदानीं यत्र स्थाने धूतयः शत्रूणां कंपका मदन्ति इत्थन्ति
ऋतजाता जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूता अरेपसोऽपापाः ॥

यूयं मर्ते विपन्यवः प्रणेतार इत्या धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयं । मर्ते । विपन्यवः । प्रऽनेतारः । इत्या । धिया । श्रोतारः । यामऽहूतिषु ॥ १५ ॥

हे विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतो यूयं मर्ते मरणस्वभावं यजमानमित्यानाया धियेदानीं कृतप्रकारयाशु-
ग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन प्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकं । यामहूतिषु ।
यामो गमनं । तदर्थो हतयो यस्मिन्निति यामहूतयो यज्ञाः । तेषु श्रोतार आह्वानानां ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चंद्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचंद्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

हे रिशादसो हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे यज्ञियासो यज्ञार्हाः पुरुश्चंद्राः प्रभूताऽह्नादकधनास्ते यूयं
नोऽस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि धनानि काम्या सृहणीयान्या ववृत्तन । आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रश-
साया अपेक्षितत्वात् प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्त्ये दार्भ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतं मे । स्तोमं । ऊर्त्ये । दार्भ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीः ऽइव ॥ १७ ॥

संपन्नश्चषिभावस्य श्वावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिमुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥ कथं । मरुत्सु तु प्रयातेषु श्वावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्धमात्मानं ज्ञात्वा त्रिकुलनन्दनः ॥ रथवीतिर्दुहितरमगच्छन्नस्य तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्नथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोग-माज्ञाय देव्या राज्ञ्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातुमुपेयाथार्चनानसं । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः । मया संयोगमिच्छतं त्वां प्रत्याचक्षि यत्पुरा ॥ तत्त्वमस्य नमस्तेऽस्तु मे मा स्य भगवन् क्रुधः ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवानृषेः । हंत प्रतिगृहाणेमां स्त्रुषामि-त्येनमब्रवीत् ॥ तस्मै ददावन्नशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्त्रुषार्थं । विवाहकालेऽपि ददौ नरिन्द्रः शतं हयाणां दुहितुः सहस्रं ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽतिऽथ वनं जगामेति ॥ हे ऊर्त्ये रात्रि देवि । ऊर्त्येति रात्रिनाम । मे मदीयमेतं स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मंत्रदृक् भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं दार्भ्याय श्वावाश्वाय परा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी सती वह । प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि देवि गिरः स्तुतीमरु-द्विषयाः परा वह रथीरिव । रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वाभिमतं देशं प्रापयति तद्वत् ॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे ऊर्त्ये उतापि च मे मां वोचतात् । ब्रूहि । किमित्युच्यते । इतीत्यं । कथमिति । सुतसोमे कृतसोमयागे रथवीतौ रात्रि मे कामस्तत्पुत्रीविषयो नाप वेति । नापगच्छति न विरमत इतीत्यं वोचतात् ॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्वावाश्वोऽथ वनं गतं । रथवीतिं तपस्यतं संप्रेक्ष्यर्षेण चनुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठे एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ एष रथवीतिर्मघवा धनवान् गोमतीरनूदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे चेति निवसति पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रांतेष्वपश्रित आश्रितः ॥ ॥ २९ ॥

ऋतेन ऋतमिति नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद् आर्यं वैष्टुभं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । ऋतेन नव श्रुतविमैत्रावरुणं वै तदिति । वै तदित्युभयोः प्रयोगानुसृत्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रा-वरुणदेवत्वानि ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वा सूर्यस्य यत्र विमुचंत्यश्चान् ।

दशं शता सह तस्युस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यं ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतं । अपिऽहितं । ध्रुवं । वा । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचंति । अश्चान् ।

दशं । शता । सह । तस्युः । तत् । एकं । देवानां । श्रेष्ठं । वपुषां । अपश्यं ॥ १ ॥

सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मंडलमृतेनोदकेनापिहितमाच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबंधः । यत्र वां पुवाभ्यां स्थितिसादित्यर्थः । सूर्यमंडले मित्रावरुणयोः स्थितिश्चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-स्यापिः । ऋत्वे० १. ११५. १. । उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः । ऋत्वे० ७. ६१. १. । इति चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य । ऋत्वे० ७. ६३. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र यस्मिन्मंडले स्थितानश्चान् विमुचंति विमोचयंति स्तोतारः । मंदेहादिभिर्निर्वृद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय सुत्या प्रेरयंति । यस्मिंश्च मंडले दश शता शतानि

सहस्रसंख्याका रश्मयस्तस्युः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्तं ॥
मत्वर्यलक्षणा अथवा व्यधिकरणपृष्ठी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठं । मंडलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयं ।
तन्मंडलमपञ्चं । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मंडलमपञ्चमिति व्याख्येयं मैत्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. ।
इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥

तत्सु वां मिचावरुणा महित्वमीमा तस्युषीरहंभिर्दुदुहे ।

विश्वः पितृव्यः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥२॥

तत् । सु । वां । मिचावरुणा । महिऽत्वं । ईमा । तस्युषीः । अहंऽभिः । दुदुहे ।

विश्वः । पितृव्यः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वां । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥२॥

हे मिचावरुणा वां युवयोस्तन्महत्त्वं महत्त्वं सु सुष्ठु । अतिप्रशस्तमित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । ईमा सत-
तगता सर्वस्य प्रेरको वादित्योऽहमिरहोभिर्वर्षतुसंबंधमिस्तस्युषीः स्थावरभूता अपो दुदुहे । दुग्धिः । किंच
स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वः सर्वा धेना लोकानां प्रीणयित्रीर्बुतीः पितृव्यः । वर्धयथः । वां युवयो-
रेकोऽप्रतियोगी पविः । पविरिति रथस्य नेमिः पवी रथनेमिर्भवति । नि० ५. ५. । इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणाया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरैको रथोऽन्वा ववर्त । अनुक्रमेण
परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मिचराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पितृव्यं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥

अधारयतं । पृथिवीं । उत । द्यां । मिचराजाना । वरुणा । महऽभिः ।

वर्धयतं । ओषधीः । पितृव्यं । गाः । अव । वृष्टिं । सृजतं । जीरदानू इति जीरदानू ॥३॥

हे मिचराजाना । मिचभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात्तौ मिचराजानौ ।
हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनं । अत्र पादादित्वादायं पदं न निहन्त्यते । वरुणेत्येतस्य त्वामन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवदिति पूर्वस्याविवद्यमानवत्त्वेनास्त्वैव पादादित्वादनघातत्वं युक्तं । नैवं भवति । नामन्त्रिते समा-
नाधिकरणे सामान्यवचनमिति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविवद्यमान-
वत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तं ॥ हे देवी महोभिस्तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुतापि
च ग्रामधारयतं । हे देवी युवामोषधीर्वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । गाः पितृव्यं । गवाश्चादीन्वर्धयतं । तदर्थं
वृष्टिमव सृजतं । अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू बिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहंतु यतरश्मय उप यन्तु वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिंधवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥

आ । वां । अश्वासः । सुयुजः । वहंतु । यतरश्मयः । उप । यन्तु । अवाक् ।

घृतस्य । निऽनिक् । अनु । वर्तते । वां । उप । सिंधवः । प्रदिवि । क्षरन्ति ॥४॥

हे मिचावरुणी वां युवामश्वासोऽश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः संत आ वहंतु । यतरश्मयः सारथिनिय-
तप्रयहास्तेऽर्वागुप यन्तु । घृतस्त्रोदकस्य निर्णिगुपं वामनु वर्तते । अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् ।
पुराणाः सिंधव उप क्षरन्ति । उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं बर्हिर्विव यजुषा रक्षमाणा ।
 नमस्वंता धृतदक्षाधि गते मित्रासाथे वरुणेऽस्वतः ॥ ५ ॥
 अनु । श्रुतां । अमतिं । वर्धत् । उर्वीं । बर्हिः । इव । यजुषा । रक्षमाणा ।
 नमस्वंता । धृतऽदक्षा । अधि । गते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु ।
 अंतरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताममतिं । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । तामनु वर्धदनुवर्धयंती । बर्हिर्विवः । स इव
 स यथा यजुषा मंत्रेण रक्षते तद्वदुर्वीं रक्षमाणा पालयंती नमस्वंताम्रवंती हे धृतदक्षान्तबली हे मित्र हे
 वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणी संताविळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये गतेऽधि रथ आसाथे । उपविशथः ।
 रथोऽपि गते उच्यते । नि० ३. ५. इति यास्कः । आ रोहथो वरुण मित्र गते । ऋग्वे० ५. ६२. ८. इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं चासाथे वरुणेऽस्वतः ।
 राजाना स्त्रचमहणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥
 अक्रविहस्ता । सुकृते । परऽपा । यं । चासाथे इति । वरुणा । इळासु । अंतरिति ।
 राजाना । स्त्रचं । अहणीयमाना । सहस्रऽस्थूणं । बिभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अक्षपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कक्षे । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात्पातारौ
 रक्षितारौ हे वरुणा मित्रवरुणौ युवां यं यजमानमिळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये चासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते
 ऽक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबंधः । किंच युवां राजाना राजमानावहणीयमानाक्रुध्यंती द्वौ परस्परं
 सह साहित्येन चत्रं धनं सहस्रस्थूणमनेकावष्टंभकसंभोषितं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथः । धारयथः सुकृते
 यजमानाय । अथवा चत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।
 भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥
 हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।
 भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथो हिरण्यनिर्णिकृ हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयोऽयः ।
 हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथो दिव्यतरिक्षे वि भ्राजते । किमिव ।
 अश्वाजनीव । अथा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किंच
 भद्रे कक्ष्याणे सुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा ॥ तिल क्षेत्रे ॥ तिष्ठः स्निग्धा इत्या भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं
 तिल्विलं देवयजनं । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । मध्वो मधुपूर्णं
 गर्तस्थ गते रथं सनेम । संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठी । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्थाधि रथस्योपरि मध्वो मधु
 सोमरसं सनेम । स्थापयेमेत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।
 आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यऽरूपं । उषसः । विऽउष्टी । अयःऽस्पृणं । उतऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्त । अतः । चक्षाथे इति । अदितिं । दितिं । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टी । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्योदितोदिताबुदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपमयःस्पृणमयोमयशकुं गर्तं रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तमा रोहथो यच्च प्राप्तुं । अतो ऽस्माद्वेतोरदितिमखंडनीयां भूमिं दितिं खंडितां प्रजादिकां च चक्षाथे । पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे यद्वंहिष्ठमिति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. इति ॥ मैत्रावरुणे पशौ हविष एषेव याज्या । सूचितं च । यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताथे । आ० ३. ८. इति ॥

यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासंतो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठं । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुदानू । अच्छिद्रं । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टं । सिषासंतः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदानू शोभनदानी हे भुवनस्य गोपा युवां बंहिष्ठं बज्रतमं यदच्छिद्रमनवच्छिन्नं शर्म सुखं गृहं वा नातिविधेऽतिवेदुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणं ॥ व्यध ताडन इत्यस्मादत्युपपदे कृत्यार्थं केन संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः तेन शर्मणा नोऽस्मानविष्टं । रक्षतं । हे मित्रावरुणौ सिषासंतो धनानि संभक्तुमिच्छंतो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छंतः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटं । अध्यायः सायणार्थेण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

ऋतस्य गोपाविति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऋतस्य सप्तार्चनानां जागतमिति । आत्रेयो ऽर्चनानां नाम ऋषिः । जगती कंदः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणां परमे व्योमनि ।

यमच मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपा । अधि । तिष्ठथः । रथं । सत्यऽधर्माणां । परमे । विऽव्योमनि ।

यं । अच । मित्रावरुणा । अवथः । युवं । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्योदकस्य गोपी रक्षितारी सत्यधर्माणां सत्यधर्माणीं युवां रथमधि तिष्ठथः । आरोह्योऽस्य-
क्षमागमनार्थं । कुच । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे मित्रावरुणी युवं युवामत्रास्मिन् यं यजमा-
नमवथो रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो ब्रुलोकान्तिवन्ते । सिंचति । वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥२॥

संऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वऽदृशा ।

वृष्टिं । वां । राधः । अमृतं । इमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥२॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणी सम्राजौ सम्यग्राजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः । ईशाथे । स्वर्दृशा
स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेऽस्य यज्ञे सम्राजाविति संबंधः । वां युवां वृष्टिं राधो धनं वृथाख्यं धनममृतत्वं
स्वर्गं चेमहे । प्रार्थयामहे । युवयोस्तन्यवो विहृता ररमयो द्यावापृथिवी वि चरन्ति । विविधं प्राप्नुवन्ति ।
अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

सम्राजा उया वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥३॥

संऽराजौ । उया । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी
इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभैः । उप । तिष्ठथः । रवं । द्यां । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥३॥

सम्राजौ सम्यग्राजमानावुग्रोन्नतवली वृषभा वर्षितारी दिवो ब्रुलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याश्च पती
विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ चित्रेभिश्चायनीयैरभैर्मैधैः सह रवं स्तोत्रमुप तिष्ठथः ।
पथात् वां च वर्षयथोऽसुरस्योदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रक्षया सामर्थ्येन ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधं ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमंत ईरते ॥४॥

माया । वां । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रं । आयुधं ।

तं । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमंतः । ईरते ॥४॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिवि श्रिता । आश्रिता । केषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरको
ज्योतिर्दीप्तिमानश्चित्रं चायनीयमायुधमुक्तलक्षणायुधरूपश्चरति । परिभ्रमत्यंतरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमु-
च्यते । तं सूर्यमभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथः । गोपायथः । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं
प्रेरितेन मधुमंतो द्रप्सा ईरते । ईर्यते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतं ॥५॥

रथं । युंजते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । संऽराजा । पर्यसा । नः । उक्षतं ॥५॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभ उदकार्थं सुखं शोभनाच्चद्वारं रथं युञ्जते । ऋक्षैर्योजयन्ति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रज्जांसि लोकान् तन्यवस्ततास्ते मरुतो वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तस्मान्निः सहितौ हे सम्राजा युवां दिवो बुल्लोकात्पयसोदकेन गोऽस्मानुचतं । सिंचतं ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीं ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इराऽवतीं । पर्जन्यः । चित्रां । वदति । त्विषीऽमतीं ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्यां । वर्षयतं । अरुणां । अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघः सु सुष्ठुरावतीमन्नवतीमन्नसाधिकां चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति । शब्दयति वृथर्थं । मरुतश्चाभ्राभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन मरुत्तश्च सहारुणामरणवर्णामरेपसमपापां वृथ्विधातिनीं द्यां वर्षयतं ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धन्वो दिवि चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वं । भुवनं । वि । राजथः । सूर्यं । आ । धन्वः । दिवि । चित्र्यं । रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राप्ती युवां धर्मणा जगद्भारकेण वृथ्वादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे । पालयथः । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजथः । विदीपयथ इत्यर्थः । सूर्यमा सूर्यं च चित्र्यं पूज्यं रथं रंहणस्वभावं दिवि बुल्लोके धन्वः । धारयथो जगदुपकारार्थं ॥ ७ ॥

वरुणं व इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्यं मित्रावरुणं । पत्न्यंतपरिभाषयानुष्टुभं । अंत्वा पंक्तिः । वरुणं पत्न्यंतं स्त्रियनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

वरुणं वो रिशादंसमृचा मिचं हवामहे । परि व्रजेव बाह्जोर्जगन्वांसा स्वर्णरं ॥ ९ ॥

वरुणं । वः । रिशादंसं । ऋचा । मिचं । हवामहे । परि । व्रजाऽइव । बाह्जोः । जगन्वांसा ।

स्वःऽनरं ॥ ९ ॥

वो युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ रिशादंसं । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां भ्ररकं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणमुक्तलक्षणं मिचं च ऋचा मंत्रेण हवामहे । आहुयामः । अथावयुत्योच्यते । व्रजेव गोयूथानीव बाह्जोर्बलेन परि जगन्वांसा परिगच्छन्ती ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यंतमस्मा अर्चन्ते । शेवं हि जार्यं वां विश्वासु स्नासु जोगुवे ॥ १० ॥

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । यंतं । अस्मै । अर्चन्ते । शेवं । हि । जार्यं । वां । विश्वासु ।

स्नासु । जोगुवे ॥ १० ॥

ता ती युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानतेत्यर्थः । यद्यप्यात्मेव ज्ञाता न

हृत्साथापि तद्धर्ममचारोप्य स्तूयते । यद्वैतत्तावित्यस्य विशेषणं । मुञ्जानावित्यर्थः । शोभनहस्तेनास्मा अर्चते
स्तुपते मह्यं प्र यतं । अभिमतं सुखं प्रगमयतं ॥ अंतर्भावित्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्म वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छ-
तमित्यर्थः । आर्यं सुखं श्रेवं सुखं वा युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु चासु भूमिषु जोगुवे ।
गच्छति । व्याप्नोति । अवति गवत इति गतिकर्मसु पाठादयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्द-
यामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मण्यर्हिंसानस्य सश्विरे ॥३॥
यत् नूनं अश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मणि अर्हिंसानस्य
सश्विरे ॥३॥

यद्यदा नूनमिदानीं गतिं गमनमश्यां प्राप्नुयां ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा
मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां । गच्छेयं । मित्रो नयतु विद्वान् । ऋग्वि० १. ९०. १. इत्यादिषु मित्रस्येष्टदे-
शगमयितुत्वं प्रसिद्धं । न केवलमहमेक एव गता किंतु सर्वेऽपि तथागमनित्याह । अस्य प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः ।
अर्हिंसानस्यार्हिंसतः । यतोऽयमर्हिंसतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा सश्विरे । संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा । यद्दृष्ट्यै मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥४॥
युवाभ्यां मित्रावरुणा उपमं धेयां । ऋचा । यत् । ह । दृष्ट्यै । मघोनां । स्तोतृणां ।
च । स्पर्धसे ॥४॥

हे मित्रावरुणा युवाभ्यां दातव्यमुपममुप समीपे मीयमानं धनमृचा स्तुत्या साधनेन धेयां । धारयामि ।
यद्दृष्ट्यै युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं मघोनां धनवतामदातृणां स्तोतृणां च जये गृहे स्पर्धसे स्पर्धनाय
भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्य आ । स्वे दृष्ट्यै मघोनां सखीनां च वृधसे ॥५॥
आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्यै । आ । स्वे । दृष्ट्यै । मघोनां ।
सखीनां । च । वृधसे ॥५॥

हे मित्र त्वं च वरुणश्च सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्तौ युवां नोऽस्माभ्यं सधस्यै सहस्थाने यज्ञ आ गच्छतं ।
द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । मघोनां धनवतां हविष्मतां सखीनां च युवयोः
सखिभूतानामस्माकं जये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय ॥

युवं नो येषु वरुण स्त्रुचं बृहच्च बिभृथः । उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्त्यै ॥६॥
युवं । नः । येषु । वरुणा । स्त्रुचं । बृहत् । च । बिभृथः । उरु । नः । वाजसातये । कृतं ।
राये । स्वस्त्यै ॥६॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ युवं युवां नोऽस्माकं चत्रं बलं बृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु
बिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतमन्नं च नोऽस्माभ्यं वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा राये धनाय स्वस्त्यै
वेमाय चोर्ब विसीर्यं कृतं । कुरुतं ॥

उच्छ्रंत्यां मे यजता देवस्तत्रै रुशङ्गवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पद्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसं ॥७॥

उच्छ्रंत्याँ । मे । यजता । देवऽक्षचे । रुशन्तऽगवि ।

सुतं । सोमं । न । हस्तिऽभिः । आ । पद्ऽभिः । धावतं । नरा । विभ्रतौ । अर्चनानसं ॥ ७ ॥

उच्छ्रंत्यामुषसि । मे सोममिति संबंधः । यजता यष्टव्यौ रुशन्नवि रोचमानरश्मौ प्रातःसवने देवक्षचे । देवानां च च वलं यस्मिन् यज्ञे तद्विवचनं । तस्मिन्ने मदीयं सुतमभिषुतं सोमं न । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं हस्तिभिर्हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । पद्भिः पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैरा धावतं आगच्छतं नरा हे नेतारौ मित्रावरुणी ॥ २ ॥

यश्चिकेतिति षड्वचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्थं मित्रावरुणं । यश्चिकेत षड्रातहव्य इत्यनुक्रमणिका । पंक्त्यंतं त्वित्युक्तत्वात् पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभं । अंत्या पंक्तिः ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवचा स ब्रवीतु नः । वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनन्ते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽचा । सः । ब्रवीतु । नः । वरुणः । यस्य । दर्शतः ।

मित्रः । वा । वनन्ते । गिरः ॥ १ ॥

यः स्तोता चिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः स सुक्रतुः स एव शोभनकर्मा देवचा देवेषु स्तोतुमध्ये । यद्वा । देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । स सुकर्मा नोऽस्माकं ब्रवीतु । स्तुतिं परमुपदिशतु । यस्य दर्शतो दर्शनीयो वरुणो दर्शनीयो मित्रो वा मित्रश्च । वाशब्दस्यार्थे । गिरोऽस्रदीयाः स्तुतीर्वनन्ते संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधं ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनेऽजने ॥ २ ॥

ता हि ती खलु मित्रावरुणी श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्वी राजानेश्वरी दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाज्ञानश्रोतृ-
तमौ । ता ती सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनावृतावृधा यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ जने जने सर्वेषु
स्तोतृषु निमित्तेष्वृतावाना गमनवन्ती ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वां । इयानः । अवसे । पूर्वा । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

ता ती पूर्वा पुरातनी वां युवामियानो गच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सहोप ब्रुवे । उपेत्य स्त्रीमि ।
स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः सुचेतुना शोभनप्रज्ञानी युवां वाजानभि अज्ञान्यभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने
दानाय सुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वा ॥ द्वितीयाद्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबंधः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनन्ते ।

मित्रस्य हि प्रतूवेतः सुमतिरस्ति विधुतः ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒होः । चि॒त् । आ॒त् । उ॒रु । स्या॒य । गा॒तुं । व॒न॒ते ।

मि॒त्रस्य॑ । हि । प्र॒ऽतूर्व॑तः । सु॒ऽम॒तिः । अ॒स्ति । वि॒ध॒तः ॥ ४ ॥

मित्रो देवोऽहोश्चित् अहस्वतोऽपि स्तोत्रादनंतरमेवोरुवे चयाय गृहाय निवासाय वा गातुमुपायं वनते । प्रयच्छति । मित्रस्य हि मित्रस्य खलु देवस्य सुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्यास्ति हि । भवति खलु ॥

व॒यं मि॒त्रस्या॑व॒सि॒ स्याम॑ स॒प्रथ॑स्तमे । अ॒ने॒ह॒स॒स्वो॒त॒यः॑ स॒त्रा वरु॑णशेषसः ॥ ५ ॥

व॒यं । मि॒त्रस्य॑ । अ॒व॒सि॒ । स्याम॑ । स॒प्रथ॑ऽतमे । अ॒ने॒ह॒सः॑ । त्वाऽ॒ऊ॒त॒यः॑ । स॒त्रा । वरु॑णशेषसः ॥ ५ ॥

वयं यजमाना मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽवसि रक्षणे वयं स्याम । भवेम । किंचानेहसोऽपापास्वोतयस्त्वया रक्षिता वरुणशेषसः । शेष इत्यपत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः सत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

यु॒वं मि॒त्रे॒मं ज॒नं॒ यत॑थः॒ सं च॑ न॒यथः॑ ।

मा म॒घो॒नः॒ परि॑ ख्य॒तं॒ मो अ॒स्माक॑मृषी॒णां गो॑पी॒थे न॑ उ॒रु॒ष्य॒तं ॥ ६ ॥

यु॒वं । मि॒त्रा । इ॒मं । ज॒नं॒ । यत॑थः॒ । सं । च॑ । न॒यथः॑ ।

मा । म॒घो॒नः॒ । परि॑ । ख्य॒तं॒ । मो इति॑ । अ॒स्माकै॑ । ऋषी॒णां । गो॒ऽपी॒थे । नः॒ । उ॒रु॒ष्य॒तं ॥ ६ ॥

हे मित्रा मित्रावरुणौ युवं युवामिमं जनं स्तोतारं मां प्रति यतथः । गच्छथः । आगत्य च सं च नयथः । संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यंतर्णीतव्यर्थोऽयं । अहनि यतथः । व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । मघो नो हविर्लक्षणात्प्रवतोऽस्मात्मा परि ख्यतं । मा परित्यजतं । मो मैव ऋषीणामस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतं । किंतु गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् उरुष्यतं । रक्षतं ॥ ३ ॥

आ चिकितानेति षड्रुचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्वार्थमानुष्टुभं मैत्रावरुणं । अत्रानुक्रमणिका । आ चिकितानानुष्टुभं त्विति ॥ आद्यस्तुचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूचितं च । आ चिकितान सुक्रतू त्वमु वो अप्रहणं । आ० ७. ११. इति ॥

आ चि॒कितान॑ सु॒क्रतू॒ दे॒वौ म॑र्त॒ रि॒शाद॑सा । वरु॑णाय ऋ॒तपे॑शसे दधी॒त प्र॑यसे म॒हे ॥ १ ॥

आ । चि॒कितान॑ । सु॒क्रतू॒ इति॑ सु॒क्रतू॒ । दे॒वौ । म॑र्त॒ । रि॒शाद॑सा । वरु॑णाय । ऋ॒तऽपे॑शसे ।

दधी॒त । प्र॑यसे । म॒हे ॥ १ ॥

हे चिकितान आनन् स्तुतिं हे मर्त मनुष्य रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनं । सुक्रतू शोभनकर्माणौ रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवावा । आकारयेति शेषः । आह्वय च ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकं । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय वरुणाय प्रयसे ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणात्प्रवते महे महते पूज्याय दधीत । दधाः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थं वा चतुर्थी । महद्विदधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यं ॥

ता हि स्रुचमर्विहुतं सम्यगसुर्यं माशति । अध व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शतं ॥२॥
ता । हि । स्रुचं । अर्विऽहुतं । सम्यक् । असुर्यं । आशति इति । अध । व्रताऽइव । मानुषं ।
स्वः । न । धायि । दर्शतं ॥२॥

ता हि । हीति हेतौ । यस्मात्ता तौ स्रुचं बलमविहुतमहिंस्यमसुर्यमसुरविधाति महद्वलं सम्यगाशति
व्याप्तुतः अध अतो हेतोर्मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं व्रतेषु कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतं स्वर्णं सूर्यं इव स यथा दिवि
दृश्यते तद्वद्दर्शतं दर्शनीयं बलं धायि । यज्ञे निहितं ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषां । रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥३॥
ता । वां । एषे । रथानां । उर्वी । गव्यूतिं । एषां । रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिं । दधृक् ।
स्तोमैः । मनामहे ॥३॥

हे मित्रावरुणी ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां रथानामस्मदीयानामेषां पुरतो वर्तमानानामुर्वी प्रभूतां
गव्यूतिमतिविक्रुतं मार्गमेषे गंतुं । मार्गरचनायित्यर्थः ॥ तुमर्थेऽस्मिन्प्रत्ययः ॥ तदर्थं वां मनामहे सुमो रातहव्यस्य
अधे रातहव्यसंबन्धिभिः सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः स्तोमैः दधृक् धर्षका युवां ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिर्रुता । नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥
अध । हि । काव्या । युवं । दक्षस्य । पूऽभिः । अरुता । नि । केतुना । जनानां । चिकेथे
इति । पूतऽदक्षसा ॥४॥

अध अपि च । हि प्रसिद्धौ । काव्या सुत्यौ युवं युवां दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम पूर्भिः पूरकैः सवैर्हे अरुता
महांतावाच्यर्थभूतौ संतौ केतुना प्रज्ञानेनानुकूलिन मनसा जनानां । यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रं नि चिकेथे ।
नितरां जानीथः । हे पूतदक्षसा शुद्धबली युवां ॥

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवणं ऋषीणां । जयसानावरं पृथुतिं स्मरन्ति यामभिः ॥५॥
तत् । ऋतं । पृथिवि । बृहत् । अ० वऽएषे । ऋषीणां । जयसानौ । अरं । पृथु । अति ।
स्मरन्ति । यामऽभिः ॥५॥

हे पृथिवि देवि त्वयि तत्सर्वैरर्च्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतमृतमुदकमृषीणां स्तोत्राणामस्माकं अवएषे
ऽन्नस्त्रिषणे सति जयसानी गच्छन्तौ ॥ कंदस्मान् च शुजृभ्यां । उ० २. ८६. । इत्यसान् च जघतेरपि भवति । चित
इत्यंतोदात्तः ॥ अरमलमत्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिर्गमनैरति स्मरन्ति । अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन
बहुवचनं ॥

आ यज्ञमीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः । व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतैर्महि स्वराज्ये ॥६॥
आ । यत् । वां । इयऽचक्षसा । मित्रा । वयं । च । सूरयः । व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये ।
यतैर्महि । स्वऽराज्ये ॥६॥

हे रयचक्षसा व्याप्तदर्शनी हे मित्रा मित्रावरुणी वां युवां यत् ये वयं च सूरयः स्तोतार आ आहुयामः ।
व्यचिष्टऽत्यंतविक्रुते बहुपाय्ये बहुभिर्गतये बहुभी रक्षितये वा स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एव विधराज्यार्थं यतैर्महि ।
गच्छेम ॥ ॥४॥

वळित्या देवेति पंचचमेकादशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वळित्या पंच यजत इति । यजतो नामात्रेय
अपिः । मित्रावरुणौ देवता । आनुष्टुभं त्रित्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभं । विनियोगो लैंगिकः ॥

वळित्या देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥१॥

बट् । इत्या । देवा । निःऽकृतं । आदित्या । यजतं । बृहत् ।

वरुण । मित्रं । अर्यमन् । वर्षिष्ठं । क्षत्रं । आशाथे इति ॥१॥

हे देवा द्योतमानां हे आदित्यादितेः पूर्वा हे वरुण हे अर्यमन् अरीणां नियमितमित्रं देव युवां बट्
सत्यं निष्कृतमबाध्यमित्यमिदानीं वर्तमानप्रकरणं यजतं यष्टव्यं बृहदतिप्रबुद्धं वर्षिष्ठं प्रबुद्धतमं क्षत्रं बलमा-
शाथे । अश्ववाथे । यद्वार्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बज्रवचनीकर्तव्यं ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्रं सदथः । धर्तारां चर्षणीनां यंतं सुखं रिशादसा ॥२॥

आ । यत् । योनिं । हिरण्ययं । वरुण । मित्रं । सदथः । धर्तारां । चर्षणीनां । यंतं ।

सुखं । रिशादसा ॥२॥

यद्यस्माद्विरण्ययं हितरमणीयं योनिं यज्ञभूमिं हे वरुण हे मित्र आ सदथः आगच्छथः तस्माच्चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा धारकौ च हे रिशादसा हिंसकानां जेतारौ युवामस्मभ्यं सुखं सुखं यंतं । कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा । व्रता पदेवं सश्चिरे पांति मर्त्यं रिषः ॥३॥

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे ।

पांति । मर्त्यं । रिषः ॥३॥

विश्वे हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा वरुणो मित्रोऽर्यमा चैते त्रयः सर्वे
व्रतास्मदीयानि कर्माणि पदेव पदानीव स्थानानीव सश्चिरे । संगता भवन्ति । आगत्य च मां मर्त्यं रिषो
हिंसकात्पांति । रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽंहोश्चिदुरुचक्रयः ॥४॥

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।

सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥४॥

ते हि खलु सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा ऋतस्पृश उदकस्पर्शत्वस्य कर्तार ऋतावानो यज्ञवंतो जने जने
सर्वेषु यजमानेषु सुनीथासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः । हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महा-
नुभावा वरुणादयोऽंहोश्चित् । चिदर्थे । पापिनोऽपि स्वस्तोतुरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

को नु वा मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनां । तत्सु वा मेषते मतिरचिभ्य एषते मतिः ॥५॥

कः । नु । वा । मित्रं । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनां । तत् । सु । वा । आ । ईषते । मतिः ।

अचिऽभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥५॥

हे मित्र वां युवयोर्मध्ये त्वं च वरुणो वा को नु असुतः । सर्वैरस्तूयमानः कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः । तनूनामिति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिरसुत इति संबंधः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं वरुणोऽस्ति । अस्मे० ५. ६२. ६. । इत्येवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नानात् । लोकेषु वरुणसंनिहितेष्वेकमेव संबोध्य युवयोरिदं युष्माकमिदमिति प्रयुजते ॥ तत्तस्मात् यस्मात्सर्वे सुवर्ति तस्मात् । तनूनामित्येतद्व्यवहितमप्युत्तरं वा योज्यं । तनूनामल्पमतीनामस्माकं मतिः स्तुतिर्वा युवां सुषु एषते । अभिगच्छति । अत्रिभ्योऽचिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यमस्मदीयमतिरेषते । आदरार्थं पुनर्वचनं ॥ ५॥

प्र वो मित्रायैति पंचर्चं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्वार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । प्र वो गायत्रमिति ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः । आ० ५. १०. । इति ॥ अभिप्लवषडहे पृष्यषडहे च सोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूचितं । प्र वो मित्रायैति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् । आ० ७. ५. । इति ॥

प्र वो मित्राय गायत्रं वरुणाय विपा गिरा । महिष्यचावृतं बृहत् ॥ १॥

प्र । वः । मित्राय । गायत्रं । वरुणाय । विपा । गिरा । महिष्यचौ । ऋतं । बृहत् ॥ १॥

हे मदीया ऋत्विजो वो । यूयमित्यर्थः । मित्राय वरुणाय च विपा व्याप्रया गिरा स्तुत्या प्र गायत । स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत्पाकं पचतीतिवत् । हे महिष्यचौ प्रभूतबली युवामृतं यज्ञं बृहन्महदतिप्रशस्तं । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतमृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २॥

संऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥ २॥

या यौ मित्रश्च वरुणश्च । परस्परपितृया चशब्दः । उभोभी सम्राजा सर्वस्य स्वामिनी घृतयोनी उदकस्रोत्पादकौ देवा द्योतमानी देवेषु मध्ये प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्या । तौ गायतेति पूर्वचान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३॥

ता । नः । शक्तं । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वां । क्षत्रं । देवेषु ॥ ३॥

ता तौ देवी नोऽस्मदर्थं पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महो महतो रायो धनस्य शक्तं । समर्थौ भवतं । दातुमिति शेषः । हे देवी वां युवयोर्महि महत्पूज्यं क्षत्रं वक्षं देवेषु प्रसिद्धं सुम इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपंतैषिरं दक्षमाशाने । अद्गुहा देवौ वर्धते ॥ ४॥

ऋतं । ऋतेन । सपंता । इषिरं । दक्षं । आशाने इति । अद्गुहा । देवौ । वर्धते इति ॥ ४॥

ऋतेनोदकेन निमित्तेन ऋतं यज्ञं सपंता स्पृशंताविधिरभेषणवतं दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वाशाने । व्यामृतः । अद्गुहाद्रोगधारी देवौ मित्रावरुणौ युवां वर्धते । प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापिषस्पती दानुमत्याः । बृहंतं गर्तमाशाने ॥ ५॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः । बृहंतं । गर्तं ।

आशाने इति ॥ ५॥

वृष्ट्यावा । वृष्ट्यो बीः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्ट्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका बीरंतरिचं याभ्यां तौ तादृशी ।
रीत्यापा ॥ री गतिरिषण्योः ॥ रीतिः प्राप्तिः । सिवापाप्तिरभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशी । इषोऽन्नस्य पत्नी
स्वामिनी । वृष्टिप्रदत्तात् स्वामित्वं । दानुमत्या दानवत्याः । दातुषूचिताया इत्यर्थः । एतद्विशेषणं । एवं
महानुभावी बृहत्तं महान्तं गते रथमाश्रति । व्याभूतः । अधितिष्ठतो यागार्थं ॥ ६ ॥

त्री रोचनेति चतुर्ध्वं त्रयोदशं सूक्तं । उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । मित्रावरुणी देवता ।
अनुक्रम्यते च । त्री रोचना चतुष्कमुरुचक्रिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

त्री रोचना वरुणं त्रीरुत द्यून्वीणि मित्रं धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानुं व्रतं रक्षमाणावजुयं ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमतिं । क्षत्रियस्य । अनुं । व्रतं । रक्षमाणा । अजुयं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां त्री त्रीणि रोचना रोचनानि बृलोकान् धारयथ इति संबंधः । उतापि च
चीन्धून् द्योतमानानंतरिचल्लोकान्धारयथः । तथा त्रीणि रजांसि भूलोकान् । कीदृशी युवां । वावृधानौ
वर्धमानौ क्षत्रियस्य । क्षत्रं वलं । तद्वत् इन्द्रस्य । यदा । क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्यामतिं । रूपनामितत् ।
रूपं व्रतं कर्म चाजुयमजीर्णमविरतं वा रक्षमाणा ॥

इरावतीवरुण धेनवो वां मधुमद्वा सिंधवो मित्रं दुहे ।

त्रयस्तस्युर्वृषभासस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमंतः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वां । मधुऽमत् । वां । सिंधवः । मित्रं । दुहे ।

त्रयः । तस्युः । वृषभासः । तिमृणां । धिषणानां । रेतऽधाः । वि । द्युऽमंतः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वां युवयोराज्ञया धेनवो गाव इरावतीः । इरा चीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति । तथा
सिंधवः खंदनशीला मेघा नद्यो वा मधुमन्मधुररसमुदकं दुहे । दुहति । तथा त्रयस्त्रिसंख्याका वृषभासो
वर्षितारो रेतोधा उदकस्य धारका द्युमंतो दीप्तिमंतोऽपिवाध्यादित्यास्तिमृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां
स्थानानां पृथिव्यंतरिचल्लोकानां स्वामिनः संतो वि विविधं प्रत्येकं तस्युः । तिष्ठति । युवयोरनुग्रहात् त्रयो
ऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिनं उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीं । अदितिं । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतऽइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वऽताता । ईळे । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ ३ ॥

अहमृषिः प्रातः प्रातःकालेऽदितिमखंडनीयां देवानां जननीं देवीं द्योतमानां जोहवीमि । आहुयामि ।
तथा मध्यंदिने सूर्यस्योदितोदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे मित्रावरुणा युवां राये
धनप्राप्तये सर्वताती यच्च ईळे । स्तौमि । पुनः किमर्थं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शमरिष्टशमनाय
योः सुखस्य मिश्रणाय चेळ इति ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । ध॒त॒रा । रज॑सः । रो॒च॒न॒स्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पा॒रि॒थ॒व॒स्य॑ ।
न । वा॒ । दे॒वाः । अ॒मृ॒ताः । आ । मि॒न॒न्ति॑ । व्र॒ता॒नि । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ध्रु॒वाणि॑ ॥४॥

या यां रोचनस्य रोचमानस्य रजसो लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । उतापि च पार्थिवस्य रजसो या यी धर्तारावादित्यादितिः पूर्वा दिव्या दिवि भवी तां युवामीळ इति पूर्वत्र संबन्धः । हे मित्रावरुणा वां युवयो-ध्रुवाणि व्रतानि कर्माणि देवा अन्य इंद्रादयोऽमृता अमरणधर्माणोऽपि ना मिनन्ति । न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥७॥

पुरुषेति चतुर्ध्वं चतुर्दशं सूक्तमुरुचक्रैरार्थं गायत्रं मित्रावरुणं । पुरुषेणा गायत्रं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ पृष्ठाभिप्लवषडहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेनेदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्वेदिति ह्युक्तं ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्र आद्यस्तुचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूचितं च । पुरुषेणा चिह्नानि प्रति वां मूर उदिति । आ० ७. २. इति ॥

पु॒रु॒रुणा॑ चि॒ह्न॒स्य॒वो नूनं॑ वां वरु॒ण । मि॒त्र॒ वंसि॑ वां सु॒म॒तिं ॥१॥
पु॒रु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि॒ । अ॒स्ति॒ । अ॒वः । नूनं॑ वां । वरु॒ण । मि॒त्र॒ वंसि॑ वां । सु॒ऽम॒तिं ॥१॥

हे मित्रावरुणी वां युवयोः पुरुषेणा चित् ॥ अत्र सोः सुपां मुनुगित्याकारः ॥ पुरोरपि वज्र उरु वज्रतरं । अथवा पुरु च तदुरु च पुरुष । अत्यंतमुरुतरमित्यर्थः । तादृगवो रक्षणे नूनं निश्चयेनास्ति । हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे वरुण हे मित्र वां युवयोः सुमतिमनुयहवुद्वि वंसि । संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वसोति भावः ॥

ता वां स॒म्य॒ग॒द्रु॒हा॒णेष॑मश्याम॒ धाय॑से । व॒यं ते रु॒द्रा स्या॑म ॥२॥
ता । वां । स॒म्य॒क् । अ॒द्रु॒हा॒णा । इषं॑ । अ॒श्या॒म । धाय॑से । व॒यं । ते । रु॒द्रा । स्या॑म ॥२॥

हे अद्रुहाणा हे अद्रोग्रधारी ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां सम्यक् स्नुम इति शेषः । स्नोतारो वयमिषमन्नं धायसे पानाय भोजनायाश्चाम । प्राप्नुयाम । हे रुद्रा दुःखाद्वावयितारी रुदद्भिर्द्रवणीयी वा ते स्नोतारो वयं स्याम । भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पा॒तं नो॑ रु॒द्रा पा॒युभि॑रु॒त चा॒येथां॑ सु॒त्रा॒चा । तु॒र्याम॑ द॒स्यून॑त॒नूभिः॑ ॥३॥
पा॒तं । नः । रु॒द्रा । पा॒युऽभिः॑ । उ॒त । चा॒येथां॑ । सु॒ऽत्रा॒चा । तु॒र्याम॑ । द॒स्यून॑ । त॒नूभिः॑ ॥३॥

हे रुद्रोक्तरूपी देवी युवां नोऽस्मान् पायुभी रक्षणीः पातं । रक्षतं । उतापि च सुत्राचा शोभनेन चाणेन चायेथां । पालयतं । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्याच्छ्रोत्रा चायेथां अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरंगैर्वा दस्यूनं शत्रून् तुर्याम । हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्या॑द्भुत॒क्रतू॑ य॒क्षं भु॑जेमा त॒नूभिः॑ । मा शेष॑सा॒ मा तन॑सा ॥४॥
मा । कस्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्रतू॑ । इत्य॑द्भुतऽक्रतू । य॒क्षं । भु॑जेम । त॒नूभिः॑ । मा । शेष॑सा । मा । तन॑सा ॥४॥

हे अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणी वयं कस्यान्यस्य कस्यचन यत् पूजितं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि तनुभि-रस्यदीयैरवयवैः । युवयोरनुग्रहात्समुद्धा वयमन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शेषसापत्नेन सहिता मा भुजेम । तनसा पीत्रादिना सहिता मा भुजेम । अस्मात्कुले न केऽपि भुंजीमहीत्यर्थः ॥ ॥८॥

आ नो गंतमिति तृचात्मकं पंचदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । आ नमृचं बाहुवृक्त-
इत्यनुक्रमणिका ॥ उक्तः सूक्तविनियोगः ॥ अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमनुरूपमृचः । सूत्रितं च ।
आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. इति ॥

आ नो गंतं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरं ॥ १ ॥

आ । नः । गंतं । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमं । चारुं । अध्वरं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र हे रिशादसा शत्रूणां प्रेरकी युवां नोऽस्माकमिमं चारुं चरणीयमध्वरमहिंसकं यज्ञमुपा-
गंतं । उपागच्छतं । कीदृशी । बर्हणा परिवर्हणी निवर्हणी हंतारी शत्रूणां ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्रं राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽचेतसा । वरुण । मित्रं । राजथः । ईशाना । पिप्यतं । धियः ॥ २ ॥

हे मित्र हे वरुण प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानी युवां विश्वस्य राजथः । सर्वस्य स्वामिनी भवथः । हीति प्रसिद्धा ।
हे ईशाना अस्माकमीश्वरी युवां धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं । प्याययतं फलैः ॥

उपे नः सुतमा गंतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उपे । नः । सुतं । आ । गंतं । वरुण । मित्रं । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नोऽस्माकं सुतमभिषुतं सोमं प्रति हे वरुण हे मित्र युवासुपा गंतं । उपागच्छतं । दाशुषो हविर्दातुर्ममास्य
सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

आ मित्रे वरुणे इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्थमीषिणहं मैत्रावरुणं । आ मित्रं औष्णिहमित्य-
नुक्रमणिका ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूत्रितं च । आ मित्रे वरुणे वयमश्वि-
नाविह गच्छतं । आ० ७. १०. इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अचिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयं । गीःऽभिः । जुहुमः । अचिवत् । नि । बर्हिषि । सदतं ।

सोमऽपीतये ॥ १ ॥

वयमात्रेया मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोरर्थाय गीर्भिर्मंत्रैरा जुहुमः अचिवत् अस्मत्तोत्रप्रवर्तकोऽचिरिव ।
तस्माद्दे मित्रावरुणौ सोमपीतये बर्हिषि नि षदतं । निषीदतं ॥

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽज्जना । नि । बर्हिषि । सदतं । सोम

ऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां धर्मणा जगद्भारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थाः । अविचलितस्थानी भवथः ।
यातयज्जना । यातयंतः कर्मसु प्रवर्तयंतो जना ऋत्विजो ययोस्ती यातयज्जनी । अथवा यातयंतः शत्रून्
हिंसन्तो जना मृत्या ययोस्ती । शिष्टं गतं ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये । नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेतां । यज्ञं । इष्टये । नि । बर्हिषि । सदतां । सोम

ऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रश्च वरुणश्चोभी नोऽस्माकं यज्ञमिष्टयेऽभीष्टाय जुषतां । सेवेतां । आगत्य च बर्हिषि नि घृतां निषी-
दतां सोमपानाय ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र यदद्य स्थ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पीरनाम्न आर्षमानुष्टुभमा-
श्विनं । अनुक्तांतं च । यदद्य दश पीर आश्विनं तदानुष्टुभं त्विति । तदित्युक्तत्वाद्विदमादीनि षट् सूक्तान्याश्वि-
नानि । आनुष्टुभं त्विति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे वंदस्याश्विन-
शस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । यदद्य स्थ इति सूक्ते । आ० ४. १५ । इति सूचितं ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वीवत्यश्विना । यद्वा पुरु पुरुभुजा यदंतरिक्ष आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना । यत् । वा । पुरु । पुरु
ऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा ब्रह्म यज्ञेषु भोक्तारावधिकं रचितारी वा हे अश्विना यदद्यदाश्विन काले परावत्यत्यंतं
दूरदेशे युलोके स्थो भवथः । यद्वा । अर्वावत्यरणवति गंतुं शक्ये प्रदेशेऽतिके स्थः । यददि वा अथवा पुरु
ब्रह्मप्रदेशेषु स्थः । यदद्यंतरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मादद्या गतं । आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि बिभ्रता । वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता । वरस्या । यामि । अध्रिगू । इत्यध्रि
ऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इहास्मिन्यज्ञे त्या ती पुरुभूतमा पुरुणां बहनां यजमानानां भावयितुतमौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि
बिभ्रता धारयंती वरस्या वरणीयावध्रिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणां यामि । उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूत-
तमौ भुजे भोगाय पालनाय वा ऊवे । आह्वयामि ॥

ईमान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः । पर्यन्या नाहुषा युगा म्हा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईमा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । अन्या । नाहुषा । युगा ।
म्हा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्यान्यच्चक्रमीर्मा ॥ अर्तरीर्मेति रूपं ॥ गंतयादित्ये वपुषे तस्य शोभायै
वपुर्वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः । नियमितवंती स्थः । अन्यान्येन चक्रेण म्हा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा
युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान्वा
रजांसि लोकांश्च परि दीयथः । परिगच्छथः । न्य० १३०. १९. ।
इत्युक्तं ॥

तदृषु वामेना कृतं विश्वा यद्वा मनु ष्वे । नाना जातावरेपसा समस्मे बंधुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊं इति । सु । वां । एना । कृतं । विश्वा । यत् । वां । अनु । स्तवे । नाना । जातौ ।
अरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधुं । आ । इयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्नो यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनु ष्वे अनुलुपे तद् । उ इति पूरणः । एनानेन पीरिण सु
मुष्टु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जाती समृद्धावरेपसापापावस्ते अस्माभ्यं बंधुमन्नं धनं वा
समेयथुः । सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा । परि वामरुषा वयो घृणा वरंत आतपः ॥५॥
 आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदं । सदा । परि । वां । अरुषाः । वयः ।
 घृणा । वरंते । आतपः ॥५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यद्यदा आ तिष्ठत्
 आश्रितवती तदा वां परि वरंते । परितो वृण्वंति । के । अरुषा आरोचमाना घृणा दीप्ता आतप
 आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवातप इति विशेष्यं । वयो गंतार उक्तनक्षणा आतपः सर्वतस्तापयिष्यो
 दीप्तयः परि वरंते ॥ १११ ॥

युवोरचिश्चिकेतति नरा सुस्नेन चेतसा । घर्मे यद्वाँमरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥६॥
 युवोः । अचिः । चिकेतति । नरा । सुस्नेन । चेतसा । घर्मे । यत् । वां । अरेपसं । नासत्या ।
 आस्त्रा । भुरण्यति ॥६॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवोर्युवयोः । युवामित्यर्थः । अचिरस्त्रपिता अचिः सुस्नेन सुखेनापिदाहोपशम-
 रूपेण हेतुना चेतसादरयुक्तेन मनसा चिकेतति । जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुच्यते । दुःखस्य
 कः प्रसंग इत्यत आह । यद्यस्मात् हे नासत्या वां युवयोरास्त्रास्त्रेण तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण घर्मे दीप्तं दहंतमपि-
 मसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तमरेपसमपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अचिरमेः सकाशा-
 द्रक्षणं हिमेनाग्निं घ्नं । ऋग्वे० १. ११६. ८. । युवमृवीसमुत तप्तमवये । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं
 प्रदर्शितं ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः श्रूखे यामेषु संतनिः । यद्वाँ दंसोभिरश्विनाचिर्नराववर्तति ॥७॥
 उग्रः । वां । ककुहः । ययिः । श्रूखे । यामेषु । संतनिः । यत् । वां । दंसः । अभिः । अश्विना ।
 अचिः । नरा । आववर्तति ॥७॥

उग्र उन्नर्णबलो वां युवयोः ककुह उच्छ्रितो महान् ययिर्गता संतनिः सततं गच्छन् रथो यामेषु गमनेषु
 यज्ञेषु वा श्रूखे । श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्यस्माद्वां युवां दंसोभिः कर्मभिरचिरस्त्रपिताववर्तति
 आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्षथः पक्काः पृक्षो भरंत वां ॥८॥

मध्वः । ऊं इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्काः । पृक्षः । भरंत । वां ॥८॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारी हे रुद्रा । इत् स्तुतिः । तथा द्रवणीयौ रुद्रपुत्रौ वा वां मध्वो
 मधुररसेन सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययंती स्तुतिरस्मात्कृता सिषक्ति । सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवणसाधनान्यत-
 रिच्छाणति पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथ इत्यर्थः । पक्काः पृक्षोऽन्नानि हविर्लक्षणाणि वां भरंत । भ्रियंते
 यजमानैः ॥

सत्यमिद्धा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥९॥

सत्यं । इत् । वै । ऊं इति । अश्विना । युवां । आहुः । मयः ऽभुवा ।
ता । यामन् । यामः ऽहूतमा । यामन् । आ । मृक्यत् ऽतमा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोभुवा सुखस्य भावयितारावाङ्गः पुराविदः ।
ता तौ मुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन्यन्ते यामहूतमा गमनार्थं भृशमाह्वातयौ भवतमिति शेषः । यामन्न-
स्मयन्ते ऽस्मदर्थगमने वा मृक्यत्तमा चातिशयेन सुखयितारौ भवतं । आकारश्चार्थः ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां संतु शंतमा । या तक्षाम रथौ इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥
इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्यां । संतु । शंतमा । या । तक्षाम । रथान् ऽव ।
अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

अथ स्तुतिं निगमयति । इमेमानीदानीं कृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राण्यश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि
समर्धकानि शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम संपादयाम रथानि शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि संतु ।
वयं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं नमो नमस्कारोक्तिमवोचाम ॥ १२ ॥

कूष्ठ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पीरस्वार्थं । कूष्ठ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दादिदमप्यानुष्ठुभं । आश्विनं
तदिति पूर्वोक्तत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्थोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू । तच्छ्रवथो वृषण्वसू अचिर्वामा विवासति ॥ १ ॥
कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति । तत् । अथ । वृषण्वसू इति
वृषण्वसू । अचिः । वां । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे देवी हे मनावसू स्तुतिधनावश्विनाद्यास्मिन्यागदिने दिवो दुर्लोकादागत्य कूष्ठः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ कीं
भूमी तिष्ठती संती तत्स्तोत्रं श्रवथः । शृणुथः । हे वृषण्वसू वर्षकधनी वामचिरत्रेः पुत्र आ विवासति । सर्वतः
परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्य इत्याख्यातिन सहिति योगविभागात्समासः । ऐकस्वर्यं चाद्येतुस-
मयप्राप्तं । अरा इव । ऋग्वे० ५. ५८. ५. । इत्यत्र यथेवशब्दः कूचिज्जायते । ऋग्वे० १०. ४. ५. । कूचित्संतं । ऋग्वे०
१०. ९३. ११. । इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यं ॥ क्व स्थितौ भवथः । अचिर्युवां स्तौति तं शृणुथ इत्यर्थः ॥

कुह् त्या कुह् नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।
कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥ २ ॥
कुह् । त्या । कुह् । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।
कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वां । नदीनां । सचा ॥ २ ॥

त्या तौ देवा देवी नासत्याश्विनी कुह कुत्र तिष्ठतः । नु अथ कुह श्रुता कुत्र श्रुतौ दिवि दुर्लोके निवसत
इति शेषः । अथ प्रत्यचकृतः । हे देवी युवां कस्मिन् जने यजमान आ यतथः । आगच्छथः । कः स्तोता वां
युवयोर्नदीनां स्तुतीनां सचा सहायः स्यात् ॥

कं याथः कं हं गच्छथः कमच्छा युंजाथे रथं ।
कस्य ब्रह्माणि राण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कं। या॒यः। कं। ह॒। ग॒च्छ॒यः। कं। अ॒च्छ॒। युं॒जा॒थे॒ इति॑। रथं॑।

कस्य॑। ब्रह्मा॑णि। र॒ण्य॒यः। व॒यं। वां। उ॒ग्रम॑सि। इ॒ष्टये॑ ॥३॥

हे अश्विनी युवां कं यजमानं यज्ञं वा प्रति यायः। अध्वानमुल्लंघ्य यायः। कं ह कं च प्रति गच्छयः। गत्वा च केन सह संगती भवथः। कं चाच्छाभिप्राप्तुं युंजाथे योजयथो रथमश्वैः। कस्य ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि रण्ययः। रमेथे। वयं च वां युवामिष्टये गमनायैषणाय वोग्रमसि। कामयामहे। तस्मात् कस्य च यागं प्रति न गंतव्यमित्यर्थः ॥

पौरं॑ चि॒द्भु॒द॒मु॒तं॑ पौरं॑ पौरा॒य॒ जि॒न्व॒थः॑। यदीं॑ गृ॒भी॒तता॑तये॒ सिंह॑मिव दु॒ह॒स्पदे॑ ॥४॥

पौरं॑। चि॒त्। हि। उ॒द॒ऽमु॒तं॑। पौरं॑। पौरा॒य॒। जि॒न्व॒थः॑। यत्। ई॒। गृ॒भी॒त॒ऽता॑तये॒।

सिंहं॑ऽइव। दु॒हः॑। प॒दे॑ ॥४॥

हे पौर। इदमश्विनोः संबोधनं। पौरिण सुत्यत्वेन संबन्धादश्विनावपि पौरी ॥ उभयोऽर्क्षादसमेकवचनं ॥ हे पौरसंबन्धिनावश्विनी युवां पौरं। चिदिति पूरणः। पौरिण वृथ्वर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धान्निघोऽपि पौरः। तमुदप्रुतमुदकप्लावकं मेघं पौराय ऋषये मह्यं जिन्वथः। प्रेरयथः। यदीं युवां गृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौरायमेनं मेघं प्रतिगच्छथो द्रुहो द्रोहस्य पदे स्थानेऽरण्यदेशे सिंहमिव। गर्जतं प्रवलं सिंहं यथा बलाज्यावयति शूराः तद्वज्जिन्वथ इति ॥

प्र॒ च्य॒वा॒ना॒ज्जु॒रु॒षो॑ व॒त्रि॒म॒त्कं॑ न मुँ॒च॒थः॑। यु॒वा॒ यदीं॑ कृ॒थः॑ पु॒न॒रा॒ का॒र्म॒मृ॒खे॒ व॒ध्वः॑ ॥५॥

प्र॒। च्य॒वा॒ना॒त्। जु॒रु॒षः॑। व॒त्रिं॑। अ॒त्कं॑। न॒। मुँ॒च॒थः॑। यु॒वा॑। यदीं॑। कृ॒थः॑। पु॒नः॑।

आ॒। का॒र्म॑। ज्ञृ॒खे॒। व॒ध्वः॑ ॥५॥

च्यवानादृषेर्जुरुषो जरसा जीर्णात्सकाशाद्वत्रिं हेयं पुराणं रूपमत्कं न कवचमिव प्र मुंचथः। प्रमुंचतं। प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानादित्यादि मंत्रांतरं। ऋखे० १. ११६. १०. यदि यदा पुनर्युवा कृथः। युवानं कृथ इत्यर्थः। तदा वध्वः सुरुपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं रूपमा ऋखे। प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

अ॒स्ति॒ हि॒ वा॒मि॒ह॒ स्तो॒ता॒ स्म॒सि॒ वां॒ सं॒दृ॒शि॒ श्रि॒ये॒।

नू॒ श्रु॒तं॑ म॒ आ॒ ग॒त॒म॒वो॒भि॒र्वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ ॥६॥

अ॒स्ति॒। हि॒। वां॒। इ॒ह॒। स्तो॒ता॒। स्म॒सि॒। वां॒। सं॒दृ॒शि॒। श्रि॒ये॒।

नु॒। श्रु॒तं॑। मे॒। आ॒। ग॒तं॑। अ॒वः॑ऽभिः॒। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वा॒जि॒नी॑ऽव॒सू॒ ॥६॥

हे अश्विनी वां स्तोता पौरोऽस्ति हि। वर्तते खलु। हे देवी वां संदृशि संदर्शने संनिधाने स्मसि। स्मः। भवेम। किमर्थं। श्रिये। नु अद्य मे मदीयमाह्वानं श्रुतं। शृणुतं। श्रुत्वा आ गतं। आगच्छतं। किं तूष्णीं नेत्याह। अवोभी रक्षणीः सह वाजिनीवसू अन्नवसू ॥

को॒ वा॒म॒द्य॒ पु॒रू॒णा॒मा॒ व॒व्रे॒ म॒र्या॒नां॑। को॒ वि॒प्रो॒ वि॒प्र॒वा॒ह॒सा॒ को॒ य॒ज्ञै॒र्वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ ॥७॥

कः॑। वां॑। अ॒द्य॒। पु॒रू॒णां॑। आ॒। व॒व्रे॒। म॒र्या॒नां॑। कः॑। वि॒प्रः॑। वि॒प्र॒ऽवा॒ह॒सा॒। कः॑।

य॒ज्ञैः॑। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वा॒जि॒नी॑ऽव॒सू॒ ॥७॥

हे वाजिनीवसू अन्नवसू वां युवामद्यास्मिन्दिने पुरूणां मर्यानां मध्ये क आ वव्रे। सर्वतो भजति। हे

विप्रवाहसा विप्रैर्मैधाविभिर्वहनीयी को विप्रो मेधावी ववै । को यजमानो यज्ञैर्ववै । अत्यंतविलंबमसहमानः पुनः पुनर्नूते ॥

आ वां रथो रथानां येष्टो यात्वश्विना । पुरु चिदस्मयुस्तिर आंगूषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वां । रथः । रथानां । येष्टः । यातु । अश्विना । पुरु । चित् । अस्मयुः । तिरः । आंगूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयो रथ एको रथो रथानां येष्ट इतरदेवरथानां मध्येऽतिशयेन गता सन् आ यातु । कीदृशः सन् । पुरु चिद्वह्न्ययस्मद्विरोधिनस्तिरो हिंसकस्तिरस्कर्ता वास्ययुरस्मान् कामयमानो मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्य आंगूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आंगूषः स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् वलियोक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिरा सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः । तिरस्करोति ॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतं ॥ ९ ॥

शं । ऊं इति । सु । वां । मधुऽयुवा । अस्माकं । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विचेतसा । विभिः । श्येनाऽइव । दीयतं ॥ ९ ॥

हे मधूयुवा मधुमती वां युवाभ्यां चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरागमनस्याभ्यासो वास्माकं सु सुष्ठु शमू सुखकरमेवास्तु । भवतु । हे अर्वाचीनावीर्वागस्यदभिमुखांचनी हे विचेतसा विशिष्टप्रज्ञा श्येनेव श्येनाविव विभिर्गंतुभिरश्वैर्दीयतं । गच्छतं ॥

अश्विना यज्ञ कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवँ ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृंचन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । श्रुश्रूयातं । इमं । हवँ ।

वस्वीः । ऊं इति । सु । वां । भुजः । पृंचन्ति । सु । वां । पृचः ॥ १० ॥

हे अश्विना युवां यज्ञ यत्र कर्हि चित् स्थितवन्ती भवथः तत्रेवं मे हवमाह्वानं श्रुश्रूयातं । शृणुतं । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । वस्वीः प्रशस्या भुजो धनानि हविलक्षणाणि सु सुष्ठु वां युवां पृंचन्ति । मिश्रयन्ति । प्राप्तुवन्ति । उ इति पूरणः । कीदृश्यो भुजः । वां युवां सु सुष्ठु पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृंचन्ति । संपर्चयन्ति ॥ १४ ॥

प्रति प्रियतममिति नवर्चं तृतीयं सूक्तं । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पंक्तिः कंदः । अश्विनी देवता । अनुक्रांतं च । प्रति नवावस्युः पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । प्रति प्रियतममिति पांक्तं । अ० ४. १५. इति हि सूचितं ॥

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनं ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमं । रथं । वृषणं । वसुऽवाहनं ।

स्तोता । वां । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति । माध्वी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ १ ॥

हे अश्विनी । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वां युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिरवस्युः स्तोमेन प्रति भूषति ।
अलंकरोति । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षितारं फलानां वसुवाहनं धनानां वाहकं । ईदृशं रथमागमनाय स्तोती-
त्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी मधुविद्यावेदितारी भम हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दस्मा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिंधुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥२॥

अतिऽआयातं । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहं । सना ।

दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुऽसुम्ना । सिंधुऽवाहसा । माध्वी इति ।
मम । श्रुतं । हवँ ॥२॥

हे अश्विना अत्यायातं । सर्वान्यजमानानतिक्रम्यागच्छतं । यथाहमृषिर्विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना
सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । तिरः सत इति प्राप्त्येति निरुक्तं । ३. २०. । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया
युष्मदीया अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारी हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथी सुषुम्ना
सुधनी सिंधुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारी वृष्टिप्रेरणेन । तादृशी युवामत्यायातं ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवं ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥३॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतं । युवं ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनी
ऽवसू । माध्वी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥३॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि बिभ्रतौ धारयंतौ युवं युवां नोऽस्मान्वा आ गच्छतं ।
हे रुद्रा रुद्रपुत्री सुखी वा हे वाजिनीवसू वाजिनधनी युवां हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथी जुषाणा यच्चं सेव-
मानां संतावा गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतं ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥४॥

सुऽस्तुभः । वां । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वां । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माध्वी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥४॥

हे वृषण्वसू वर्षधनी वर्षितारी वा वसूणां हे अश्विनी सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम वाणीची वायूपा स्तुतिर्वा युवयो
रथ आहिता । स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उतापि च वां युवाभ्यां ककुहो महान् मृगो मृगयिता वापुषो
वपुष्मान्यजमानः पृक्षोऽन्नं हविः कृणोति । करोति । तस्मान्मम हवं श्रुतमिति ॥

बोधिन्मनसा रथेषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्चवानमश्विना नि याथो अह्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥५॥

बोधिन्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।

विऽभिः । चवानं । अश्विना । नि । याथः । अश्वयाविनं । माधी इति । मम ।
श्रुतं । हवँ ॥ ५ ॥

हे अश्विना बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्को रथ्या रथस्वामिनाविषिरा शीघ्रगंतारी सर्वगतव्यी वा हव-
नश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारी युवां विभिरश्वयवानमुषिमद्वयाविनं मायारहितं नि याथः । यथा तमृषिं
प्राप्तवन्ती तद्वत्त्वां प्रति पथि नि याथः । नितरामागच्छतं । प्र श्ववानाञ्जुजुषो वत्रिं । ऋग्वे० ५. ७४. ५. ।
इति ह्युक्तं ॥ ॥ ५५ ॥

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितस्वः ।

वयो वहतु पीतये सह सुमेभिरश्विना माधी मम श्रुतं हवँ ॥ ६ ॥

आ । वां । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽस्वः ।

वयः । वहंतु । पीतये । सह । सुमेभिः । अश्विना । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारी हे अश्विनी वां युवां मनोयुजो मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः ।
प्रुषितस्वो विचित्ररूपा वयः शीघ्रगंतारोऽश्वासोऽश्वा आ वहंतु पीतये सोमपानाय । सुमेभिः सह अस्मभ्यं
देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहंतु ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतं ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माधी मम श्रुतं हवँ ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतं । नासत्या । मा । वि । वेनतं ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वर्तिः । यातं । अदाभ्या । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ ७ ॥

हे अश्विनाविहासिन्यज्ञ आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । विगतकामी मा भवतं ॥ वेनतिः कांति-
कर्मा ॥ हे अदाभ्याहिंसी पूज्यौ अर्ययार्यौ स्वामिनौ युवां ॥ सुपां सुनुगित्यादिना सुपो याजादेशः ॥ तिरश्चित्
अंतर्हितादूरदेशादपि युवां वर्तिरस्मद्यज्ञगृहं परि यातं । आगच्छतं ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणंतमुप भूषथो माधी मम श्रुतं हवँ ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारं । शुभः । पती इति ।

अवस्युं । अश्विना । युवं । गृणंतं । उप । भूषथः । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ ८ ॥

हे अदाभ्या अहिंसी हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनावश्विना युवं युवामस्मिन्यज्ञे जरितारं स्तोतारमवस्युं
गृणंतं सुवतं मामुप भूषथः । उपप्राप्तुं ॥

अभूदुषा रुशंप्शुराग्निरधायृत्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्रावमन्यो माधी मम श्रुतं हवँ ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशन्तऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विजः ।

अयोजि । वां । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दसौ । अमर्त्यः । माध्वी इति ।

मम । श्रुतं । हवँ ॥ ९ ॥

उषा व्युष्टिरभूत् । अग्निश्च रुशन्तशुदीप्तिपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुश-
द्रुमिः सन् अधायि । वेद्यामधीयत अग्निराहवनीय ऋत्विज ऋतां काले भवः । हे वृषण्वसू प्रदत्तधनी हे
दसौ वां युवयोरमर्त्योऽमरणधर्मा ध्रुवो रथोऽयोजि । अश्वयुक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ कंदसि लुङ्ङिट इत्यनेके-
ष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायां ॥ माध्वी इत्यादि गतं ॥ ॥ १६ ॥

आ भात्यग्निरिति पंचचं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्थं चैष्टुभमाश्विनं । अत्रानुक्रमणिका । आ भाति पंचा-
त्रिरिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यग्निर्यावाणैव । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाक
आश्विने कर्ता चैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । आ भात्यग्निरिति सूक्ते । आ० ४. १५. ।
इति ॥ अत्रोर्थमे होतुरतिरिक्तोक्त्य इदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यग्निः जेचस्य पतिना वयमिति परिधा-
नीया । आ० ९. ११. । इति ॥

आ भात्यग्निरुषसा मनीकमुद्धिप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

अर्वाचा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसां । अनीकं । उत् । विप्राणां । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाचा । नूनं । रथ्या । इह । यातं । पीपिऽवांसं । अश्विना । घर्मं । अच्छ ॥ १ ॥

उषसामनीकमनीकभूतः । अनीकं मुखं । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशोऽग्निरा भाति । दीप्यते ।
यद्वा । उषसां मुखमा भाति । दीपयति । उषःकाले ह्यययः प्रतिबोध्यते । किंच विप्राणां मेधाविनां स्तोत्राणां
देवया देवकामा वाचः स्तोत्राण्युदस्युः । उत्तिष्ठति । यस्मादेवं तस्मात् हे रथ्या रथस्वामिनावश्विनावर्वाचा-
स्मदभिमुखान्वनी नूनमवास्त्रिन्यागदिन इहा यातं । कं प्रति । पीपिवांसं स्वाग्निः परिवृढं घर्मं प्रदीप्तं यज्ञं ।
यद्वा । पीपिवांसमायाचितं वसतीवरीभिः चरद्रूपं सोमरसं । अथवा घृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यमच्छा-
भिलक्ष्येह यातं । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठांति नूनमश्विनीपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतं । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अंति । नूनं । अश्विनी । उपऽस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्ति । दाशुषे । शंभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनी संस्कृतं घर्मं न प्र मिमीतः । न हिंस्तां । किंतु अत्यंतिके घर्मसमीपे नूनमिदानीमिह यज्ञे गमिष्ठा
गंतुमावश्विनाश्विनावुपस्तुतोपस्तुती भवतः । दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकालेऽवसा रक्षणेन सहा-
गमिष्ठागंतुतमी । अवर्ति प्रति दंष्ट्रभूती । वर्तिर्जीवणं । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमज्ञं यथा भवति तथागंतु-
तमी । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा मुखस्य भावयितारौ भवतां ॥

उता यातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना तंतान ॥ ३ ॥

उ॒त । आ॒ । या॒तं । सं॒ऽग॒वे । प्रा॒तः । अ॒हः । म॒ध्य॒दि॒ने । उ॒त्ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य ।
दि॒वा । न॒क्तं । अ॒र्व॒सा । शं॒तं मे॒न । न । इ॒दा॒नीं । पी॒तिः । अ॒श्वि॒ना । आ । त॒ता॒न ॥ ३ ॥

अ॒हो द्वे॒धा त्रि॒धा पंच॒धा पंच॒द॒श॒धा स॒मा॒ना वि॒भा॒गाः सं॒ति । इ॒ह पंच॒धा वि॒भा॒ग आ॒न्तः ॥ उ॒तापि॒ चा॒ या॒तं । आ॒ग॒च्छ॒तं । क॒दा । सं॒ग॒वे सं॒ग॒व॒का॒ले । सं॒ग॒च्छं॒ते गा॒वो दो॒हन॒भूमिं॑ य॒स्मिन्का॒ले स॒ सं॒ग॒वः । रा॒त्र्य॒पर॒का॒ले हि॒ गा॒वो व॒ने हि॒म॒तु॒णानि॑ भ॒क्षयि॒त्वा पुन॑र्दो॒हाय॒ सं॒ग॒वे प्र॒ति॒नि॒वर्तं॑ते । तथा॒ प्रा॒तः प्रा॒तःका॒लेऽपि॒ । तथा॒ म॒ध्य॒दि॒नेऽहो॒ म॒ध्य॒का॒ले सूर्य॑स्यो॒दितो॒दि॒ताव॒भ्यु॒दये॒ऽत्यंत॑प्रवृ॒द्धस॒मये॒ । अ॒प॒रा॒ह्ण इ॒त्यर्थः॑ । ए॒तत्सा॒याह॒स्याप्यु॒प॒ल॒क्षणं॑ । न के॒वलमु॒क्तेष्वे॒व का॒लेषु॒ किंतु॑ हि॒ दि॒वा न॒क्तं सर्व॑दा शं॒तमे॒न सु॒ख॒तमे॒नाव॒सा र॒क्षणे॒न ह॒विषा॒ वा नि॒मित्ते॒ना या॒तं । कि॒मर्थ॑मा॒गम्य॑ते पू॒र्वमे॒वान्यै॒र्दे॒वैः स्वी॒कृत॑त्वात् ने॒त्याह॑ । इ॒दानी॑मपि पी॒तिरि॒तर॑दे॒वानां॑ पा॒त्रं ना॒ तता॒न न त॒नोत्य॒श्विना॒श्विनी॑ वि॒हाये॒ति श्रे॒षः ॥

इ॒दं हि॒ वां प्र॒दि॒वि स्था॒न॒मो॒कं इ॒मे गृ॒हा अ॒श्वि॒ने॒दं दुरो॑णं ।
आ॒ नो॒ दि॒वो बृ॒ह॒तः प॒र्व॒ता॒दा॒ज्ञो या॒तमि॒षमूर्जे॑ व॒हं॒ता ॥ ४ ॥
इ॒दं । हि॒ । वां । प्र॒ऽदि॒वि । स्था॒नं । ओ॒कः । इ॒मे । गृ॒हाः । अ॒श्वि॒ना । इ॒दं । दुरो॑णं ।
आ॒ । नः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । प॒र्व॒ता॒त् । आ॒ । अ॒न्त॒ऽभ्यः॑ । या॒तं । इ॒षं । ऊ॒र्जं । व॒हं॒ता ॥ ४ ॥

हे अ॒श्वि॒ना वां यु॒वयोः॑ प्र॒दि॒वि पु॒रा॒णमि॒दं ह्यो॒को नि॒वास॑योग्यं स्था॒नमु॒त्तर॑वेद्याख्यं । अथ सौ॒मिक॑वेद्य॒भि॒प्राये॑णाह । इ॒मे गृ॒हाः प्रा॒चीन॑वं॒शाद॑यः । इ॒दं दुरो॑णं दे॒वय॑जनगृहं । नो॒ऽस्म॒दर्थं॑ दि॒वो द्यु॒लोका॒द्बृ॒ह॒तः प॒र्व॒तात् प॒र्व॒व॒तो मे॒घाद॒ज्ञोऽपां॑ का॒रणा॒दंतरि॑चा॒दा या॒तं । आ॒ग॒च्छ॒तं । किं॑ तू॒ष्णीं । न । इ॒षमूर्जे॑ चा॒न्नं व॒लं च । व॒ल॒सा॒ध॒न॒म॒न्नं सा॒रभू॑तमि॒त्यर्थः॑ । ता॒दृशं॑ व॒हं॒ता व॒हं॒ती ॥

स॒म॒श्वि॒नो॒र्व॒सा नू॒त॒ने॒न म॒यो॒भु॒वा सु॒प्र॒णी॒ती ग॒मे॒म ।
आ॒ नो॒ र॒यिं व॒ह॒त॒मो॒त वी॒रा॒ना वि॒श्वान्य॑मृ॒ता सौ॒भ॒गानि॑ ॥ ५ ॥
सं । अ॒श्वि॒नोः । अ॒र्व॒सा । नू॒त॒ने॒न । म॒यः॒ऽभु॒वा । सु॒ऽप्र॒णी॒ती । ग॒मे॒म् ।
आ॒ । नः । र॒यिं । व॒ह॒तं । आ॒ । उ॒त । वी॒रा॒न् । आ॒ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता । सौ॒भ॒गानि॑ ॥ ५ ॥

वयं सं ग॒मे॒म सं॒गच्छे॑मा॒श्विनो॒र्नू॒त॒ने॒नाव॑सा॒नन्य॑कृ॒तेन॒ र॒क्षणे॒न म॒यो॒भु॒वा सु॒ख॒स्य भा॒वयि॒त्र्या सु॒प्र॒णी॒ती सु॒प्र॒णी॒त्या सु॒ष्टाग॑मने॒न च॒ । अपि॒ वैते॒ उ॒भे अ॒व॒सो वि॒शेष॑णे । उ॒क्तल॑क्षणे॒न सं ग॑मे॒म । नो॒ऽस्म॒भ्यं र॒यि॒मा व॒ह॒तं । उ॒त वी॒रा॒न् पु॒त्रादी॑ना व॒ह॒तं । हे॒ अ॒मृ॒ताम॑र॒णध॑र्मा॒णी वि॒श्वानि॑ सौ॒भ॒गानि॑ सु॒भ॒गत्वा॒न्या व॒ह॒तं ॥ ॥ १७ ॥

प्रा॒त॒र्या॒वा॒णेति॑ पंच॒र्चं पंच॒मं सू॒क्तमा॒च्यं चै॒ष्टुभ॑मा॒श्विनं॑ । प्रा॒त॒र्या॒वा॒णेति॑ ह्यनु॒क्रांतं॑ ॥ प्रा॒त॒रनु॒वा॒का॒श्विन॑-
शस्त्र॒योः पू॒र्वसू॒क्तेन॑ स॒हो॒क्तो वि॒नियोगः॑ ॥ अ॒प्नो॒र्या॒मे मै॒त्राव॑रु॒णाति॑रि॒क्तोक्थ्य॑ इ॒दमे॒व श॒स्त्रं । तथा॒ च सू॒चितं॑ । प्रा॒त॒र्या॒वा॒णा जे॒त्रस्य॑ प॒ते म॒धु॒मंत॑मूर्तिं । आ० ९. ११. इति ॥

प्रा॒त॒र्या॒वा॒णा प्र॒थ॒मा य॒ज्ञध्वं॑ पु॒रा गृ॒ध्रा॒दर॑रुषः पि॒बा॒तः ।
प्रा॒त॒र्हि य॒ज्ञम॒श्वि॒ना द॒धा॒ते प्र॒ शंसं॑ति क॒वयः॑ पू॒र्वभा॒जः ॥ १ ॥
प्रा॒तः॒ऽया॒वा॒ना । प्र॒थ॒मा । य॒ज्ञध्वं॑ । पु॒रा । गृ॒ध्रा॒त् । अ॒र॑रुषः । पि॒बा॒तः ।
प्रा॒तः । हि॒ । य॒ज्ञं । अ॒श्वि॒ना । द॒धा॒ते इति॑ । प्र॒ । शंसं॑ति । क॒वयः॑ । पू॒र्वभा॒जः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः प्रातर्याषाणा प्रातरेव यज्ञगंतारी प्रथमात एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनी प्रकृष्टतमी वाश्विनी यजध्वं । किमर्थं । प्रथमयागनियोग उच्यते । गुध्रादभिकांचतोऽरक्षोऽदातू रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वं पिबातः । पिबतां । अनागती कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । अश्विनाश्विनी प्रातर्हि यज्ञं दधाते । धारयतः । संभजतः । पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयोऽनुचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसन्ति । ये वा अनुचानास्ते कवयः । ऐ० ब्रा० २. ३८. इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं ।

उताय्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वं । अश्विना । हिनोत । न । सायं । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टं ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वः । पूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषा अश्विनाश्विनी प्रातः प्रातरेव यजध्वं । पुजयध्वं । सुध्वं । हिनोत । प्रहिणुत हवींषि । सायं सायंकाले हविर्देवया देवगामि नास्ति । न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वतीत्यर्थः । अजुष्टमस्यं तद्वर्तते । पूर्वाह्णे च देवानामिति हि श्रुतिः । उतास्मद्यजतेऽन्यः कोऽपि यजते यजेत सोमेन वि चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मात्स्वयेषु च मध्ये पूर्वः पूर्वो यजमानो यः पूर्वः पूर्वो यथा भवति स वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

हिरण्यत्वग्निषाश्विने पशौ हविषो याज्या । हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतसुरभि क्वेन्द्र भुरध जमन् । आ० ३. ८. इति हि सूचितं ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतसुः पृष्टो वहन्ना रथो वर्तते वां ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातिथाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽसुः । पृष्टः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वां ।

मनः । जवाः । अश्विना । वातऽरंहाः । येन । अतिऽथाथः । दुः । इतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

वां युवयो रथः पृष्ठोऽन्नममृतं वहन्ना वर्तते । अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्णावृतो मधुवर्णो मनोहरवर्णो घृतसुन्दकस्य प्रस्रवनी मनोजवा मनोविगो वातरंहा वातमदृश्वेगः । हे अश्विना येन रथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि दुर्गमनाम्नार्गानतिथाथः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमिह्युतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठं । नासत्याभ्यां । विवेष । चनिष्ठं । पित्वः । ररते । विऽभागे ।

सः । तोकं । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदै । इत् । तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे नासत्याभ्यामश्विभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठं । चन इत्यन्ननाम । नि० ६. १६. । बहुन्नं कर्म विवेष करोति । पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च ररते ददाति स यजमानो ऽस्यान्न एव तोकं पुत्रं पीपरत् पालयेत् शमीभिः कर्मभिः । अनूर्ध्वभासोऽनुत्तततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासो ऽपयः । अपिरहितानयष्टुन् सदमित् सदैव तुतुर्यात् । हिंसात् ॥

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सं । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयः । भुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिं । वहतं । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

समश्चिनोरिति पंचमी गता ॥ १८ ॥

अश्विनाविहेति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । अचानुकमणिका । अश्विनी नव सप्तवधिरुधुणिगादि चतुर्थी त्रिष्टुपं चानुष्टुभ इति । सप्तवधिरनामात्रेय ऋषिः । आदितस्त्रिषु उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप शिष्टाः पंचानुष्टुभः ॥ प्रातरनुवाक अश्विने क्रतावीष्णिहे कंदस्याश्विने शस्त्रे चायलुचो विनियुक्तः । सूचितं च । अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनाविह गच्छतमिति तृची । आ० ४. १५. इति ॥ दशरात्रे तृतीये ऽहनि प्रउगशस्त्रे ऽयमाश्विनलुचः । सूचितं च । अश्विनाविह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतं । आ० ७. १०. इति ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतं । नासत्या । मा । वि । वेनतं । हंसौ ऽइव । पततं ।

आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे अश्विनाविहास्त्रिन्याग आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । वेनतिः कांतिकर्मा । मा विकामी भवतं । निःस्पृहावकामी वा न भवतमित्यर्थः । हंसाविव ती यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् सुतानभिपुतान् सोमानुपा पततं । उपागच्छतं ॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौ ऽइव । गौरौ ऽइव । अनु । यवसं । हंसौ ऽइव । पततं । आ ।

सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनी हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव च । ती यथा यवसं घासमनु धावतः ताविव हंसाविव च सोममागच्छतं ॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनी ऽवसू । जुषेथाँ । यज्ञं । इष्टये । हंसौ ऽइव ।

पततं । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारावश्विना यज्ञमस्मदीयमिष्टये ऽभीष्टाधिषणाय वा जुषेथाँ । सेवेथाँ ॥

अत्रिर्यज्ञामवरोहन् नृबीसमजो हवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वां । अव । रोहन् । ऋवीसं । अजो हवीत् । नाधमाना ऽइव । योषा ।

श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतं । अश्विना । शंतमेन ॥ ४ ॥

अचिरस्मृतिता यद्यदा वां युवामजोहवीत् अस्तीषीत् नाधमाना याचमाना योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत्कुर्वन् ऋवीसं तुषाग्रिमप्रिकुण्डे क्षिप्रः सन् अवरोहन् विमुंचन् अजोहवीत् । श्वेनस्य चिज्जवसा श्वेनस्य गच्छत इव वेगेन । चिदित्युपमार्थः । अथवा श्वेनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पत्तेन सततं गच्छतः श्वेनस्य प्रथमजवेन श्रुतमेनास्माकं सुखतमेन च रथेन तं रचितुमागच्छतं हे अश्विना ॥ १९ ॥

अत्र श्रुवन्तीतिहासं सप्तवधेः पुराविदः ॥ भ्रातृभ्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः । मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ॥ न संगच्छेत् भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतं । प्रातः प्रातः समुद्वाह्य निर्मथि-
ष्यति तं मुनिं ॥ एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकायां दुःखितः कृशः । उपायं चिंतयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ॥
हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तीषीदुष्टमानसः । तमश्विनौ समागत्य समुद्वाह्य च पेटिकां ॥ उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं
तावदृष्टौ बभूवतुः । स ऋषिर्भार्यया साधं रमित्वाप्य पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः ।
पेटानिवाससमये दृष्टवानुगद्वयं तदा ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यत्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवै सप्तवधिं च मुंचतं ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यत्याऽइव ।

श्रुतं । मे । अश्विना । हवै । सप्तवधिं । च । मुंचतं ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व । विगच्छ । विवृता भव । सूर्यत्या इव प्रसवोन्मुखाः
स्त्रिया योनिरिव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे अश्विनाश्विनी मे हवमाह्वानं
श्रुतं । शृणुतं । श्रुत्वा च सप्तवधिं च मामृषिं मुंचतं । मोचयतं ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवधये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवधये ।

मायाभिः । अश्विना । युवं । वृक्षं । सं । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

भीताय निर्गमाद्विश्रुपे नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय सप्तवधय ऋषये हे अश्विनाश्विनी युवं युवां
मायाभिवृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां सं चाचथः । मम निर्गमार्थं संगच्छथः । व्यचथथ । विभक्तं कुक्षथः ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिगयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीं । संऽङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निऽऐतु । दशमास्यः ॥ ७ ॥

एतदावृत्तयं गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् ॥ एतदावृत्तयेणासी सप्तवधिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु
सुतवानश्विनावृषिः ॥ यथा वातः पुष्करिणीं सरआदिकं सर्वतः समिगयति सम्यक् चालयति एवैवं तव गर्भे
एजतु । कंपतां । इतस्ततः संचरतु । दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु । निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावैहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वार्तः । यथा । वनं । यथा । समुद्र । एजति ।

एव । त्वं । दशऽमास्य । सह । अथ । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कंपमानो वनं कंपयति स्वयं । यथा समुद्रश्चलति चाक्यते वायु वायुना ॥ स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठराभ्यातुर्जरायुजस्ततः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवत्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निःऽऐतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवत्या । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुषित्वासी जननीजठरे सुखं । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

महे नो अथेति दशर्चं सप्तमं सूक्तमाचैयस्य सत्यश्रवस आर्षं पांक्तमुषस्यं । अनुकम्यते च । महे दश सत्य-
श्रवा उषस्यं तु पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ पांक्ति कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूच्यते हि । महे नो
अथेति पांक्तं । आ० ४. १४. इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चित्तो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधयः । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने हे उष उषोदेवि दिवित्मती दीप्तिमती त्वं नोऽस्मान्महे महते राये धनप्राप्तये बोधयः ।
प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । यथा चित् यथैव पूर्वं नो
ऽस्मानबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे सुजाति शोभनप्रादुर्भूते अश्वसूनृते ।
अथार्था प्रियसत्यात्मिका सुतिवाग्यस्याः सा । हे तादृशि देवि वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुऽनीथे । शौचत्ऽरथे । वि । व्यौच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

हे दिवो दुहितर्दिवः सूर्यस्य पुत्र्युषो या त्वं सुनीथ एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं व्यौच्छः
व्यासयस्तमांसि सा त्वं सहीयस्यतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि व्युच्छ । तमो विवासय ।
उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । शिष्टसूक्तं ॥

सा नो अद्याभरद्भसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । व्यौच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ३ ॥

हे दुहितर्दिव उष आभरत्सुराद्वतधना सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्माकमद्यास्मिन्दिने व्युच्छ । तमो विवासय ।
हे सहीयसि यो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्वं व्युच्छः साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभाव॑रि स्तोमैर्गृ॑णन्ति व॒ह्यः ।

म॒घैर्म॒घोनि॑ सु॒श्रियो॑ दाम॒न्वतः॑ सु॒रा॒तयः॑ सु॒जाति॑ अश्व॒सूनु॑ते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभा॑व॒रि । स्तोमैः॑ । गृ॒णन्ति॑ । व॒ह्यः ।

म॒घैः । म॒घो॒नि॒ । सु॒श्रि॒यः । दाम॒न्ऽव॒तः । सु॒रा॒तयः॑ । सु॒जा॒ति॑ । अश्व॒ऽसू॒नु॒ते ॥ ४ ॥

हे विभाव॑रि प्रकाशोपेति ॥ विभाशब्दाच्छंदसीवनिपाविति वनिप् । भातेर्वा कर्तरि वनिप् ॥ उषस्त्वा
त्वामभि प्रति ये वृहद्यो वोढार च्छ्विजः सोतारः स्तोमैः स्तोत्रैर्गृणन्ति सुवन्ति ते सोतारो मर्घेहं मघोनि
धनेर्धनवति त्वदमुग्रहात् सुश्रियो भवन्ति । सुष्ठुर्धिमिराश्रयणीया भवन्ति । दामन्वतो दानवन्तो भवन्ति । सुरा-
तयः । रातिर्दानं । सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चि॒द्धि ते॑ ग॒णा इ॒मे छ॒दय॑न्ति म॒घत्त॑ये ।

परि॑ चि॒द्ध॒ष्टयो॑ दधु॒र्दद॑तो॒ राधो॑ अ॒ह्यं सु॒जाति॑ अश्व॒सूनु॑ते ॥ ५ ॥

यत् । चि॒त् । हि । ते । ग॒णाः । इ॒मे । छ॒दय॑न्ति । म॒घत्त॑ये ।

परि॑ । चि॒त् । व॒ष्टयः॑ । द॒धुः । द॒दतः॑ । रा॒धः । अ॒ह्यं । सु॒जा॒ति॑ । अश्व॒ऽसू॒नु॒ते ॥ ५ ॥

हे उषो यच्चिद्धि । हीति पूरणः । यत् ये केचन ते तव स्वभूता इमे पुरतो वर्तमाना गणाः संघभृता
मघत्तये धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा कदयन्ति उपच्छंदयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् परि दधुः परितो
धारयन्ति वष्टयोऽस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वतः । अह्यमह्नियमाणमचीणमलज्जावहं वा राधो धनं
हविलेचनं ददतो यजंत इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽचीणं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददतः सुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव
फलं धारयन्ति । सुवन्तीत्यर्थः । अथवा यद्यीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयं । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्या-
हार्यं । अवशिष्टं समानं ॥ ॥ २१ ॥

ऐषु॑ धा वी॒रव॑द्य॒श उषो॑ म॒घोनि॑ सूरिषु ।

ये नो॑ राधा॒स्य॒ह्या म॒घवा॑नो अ॒रा॒सत॑ सु॒जाति॑ अश्व॒सूनु॑ते ॥ ६ ॥

आ । ऐषु॑ । धाः । वी॒रऽव॑त् । य॒शः । उ॒षः । म॒घो॒नि॒ । सूरि॑षु ।

ये । नः॑ । राधा॑सि । अ॒ह्या । म॒घऽवा॑नः । अ॒रा॒सत॑ । सु॒जा॒ति॑ । अश्व॒ऽसू॒नु॒ते ॥ ६ ॥

हे उषो देवि मघोनि मघवति त्वमेषु सूरिषु स्तोतृषु वा वीरवद्यशो वीरैः पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यशो
वा आ धाः । आधिहि । आदेहि । आनय । ये मघवानो धनवन्तो सूरयो नोऽस्माभ्यं तव स्तोतृभ्यो राधांसि
धनान्यह्याचीणान्यरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो॑ द्यु॒म्नं बृ॒हद्य॑श॒ उषो॑ म॒घो॒न्या व॑ह ।

ये नो॑ राधा॒स्य॒श्वा ग॒व्या भ॑जंत॒ सूरयः॑ सु॒जाति॑ अश्व॒सूनु॑ते ॥ ७ ॥

तेभ्यः॑ । द्यु॒म्नं । बृ॒हत् । य॒शः । उ॒षः । म॒घो॒नि॒ । आ । व॒ह ।

ये । नः॑ । राधा॑सि । अ॒श्वा । ग॒व्या । भ॑जंत॒ । सूर॑यः । सु॒जा॒ति॑ । अश्व॒ऽसू॒नु॒ते ॥ ७ ॥

हे उषो मघोनि त्वं तेभ्यो युष्मं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं बृहद्यशो महदन्नं महतीं कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्य आ वह । य आद्या नोऽस्मभ्यं राधांसि धनान्यष्ट्याश्चैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्च-
समूहान् च भजंत भजेरन् ददुः सूरयो दातारः ॥

उ॒त नो॒ गोम॑न्तीरिष॒ आ व॑हा दु॒हित॑र्दिवः ।

सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ शु॒क्रैः शोच॑द्भिर्चि॒भिः सु॒जाति॑ अश्व॒सूनृ॑ते ॥ ८ ॥

उ॒त । नः॒ । गोऽम॑न्तीः । इषः॑ । आ । व॒ह । दु॒हितः॒ । दि॒वः ।

सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मिभिः॑ । शु॒क्रैः । शोच॑द्भिः । अ॒र्चिभिः॑ । सु॒जाति॑ । अश्व॒सूनृ॑ते ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मभ्यं गोमतीर्गोभिरुपेतानीषोऽन्नाया वह आनय हे दिवो दुहितरूपः । कदा । सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं शोचद्भिर्दीपयद्भिः शुक्रैर्निर्मलैरर्चिभिरधेस्तेजोभिश्च साकं । सूर्योदयकालेऽपीधनकाले चेत्यर्थः ॥

यु॒च्छा दु॒हित॑र्दिवो॒ मा चि॒रं त॑नुथा॒ अपः॑ ।

ने॒त्वा स्ते॒नं यथा॑ रि॒पुं त॑पाति॒ सूरौ अ॒र्चिषा॑ सु॒जाति॑ अश्व॒सूनृ॑ते ॥ ९ ॥

वि । उ॒च्छ । दु॒हितः॒ । दि॒वः । मा । चि॒रं । त॑नुथाः । अपः॑ ।

न । इत् । त्वा । स्ते॒नं । यथा॑ । रि॒पुं । त॑पाति । सूरः॑ । अ॒र्चिषा॑ । सु॒जाति॑ । अश्व॒सूनृ॑ते ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितरूपः त्वं युच्छ । विभातं कुरु । अपोऽस्मदीयं कर्म प्रति चिरं विलंबं मा तनुथाः । त्वा
त्वां रिपुं स्तेनं यथा संतापयति राजादिस्तद्वत्सूरः सूर्योऽर्चिषा तेजसा नेत् नैव तपाति । तथ्यात् । शीघ्रं नो-
देत्वित्यर्थः ॥

ए॒ताव॑द्दे॒दुष॑स्त्वं भूयो॒ वा दा॑तुमर्हसि ।

या स्तो॒तृभ्यो॑ विभाव॒युच्छंती॑ न प्र॒मीय॑से सु॒जाति॑ अश्व॒सूनृ॑ते ॥ १० ॥

ए॒ताव॑त् । वा । इत् । उ॒षः । त्वं । भूयः॑ । वा । दा॑तु । अ॒र्हसि॑ ।

या । स्तो॒तृभ्यः॑ । वि॒भाऽव॑रि । उ॒च्छंती॑ । न । प्र॒मीय॑से । सु॒जाति॑ । अश्व॒सूनृ॑ते ॥ १० ॥

हे उषस्त्वमस्मभ्यं वाथवा दित्सितं किमेतावदेव । इच्छन्द एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः ।
अथवा भूयो दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्वातव्यमस्ति तत्सर्वं देहीत्यर्थः । हे विभावयुषो या त्वं स्तोतृभ्य-
स्तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं युच्छंती तमो विवासयंती न प्रमीयसे । न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं
दातुमर्हसीति ॥ मीत्रं हिंसायामित्यस्मात् आस्थाने व्यत्ययेन श्यन् ॥ २२ ॥

द्युतव्यामानमिति षडृचमष्टमं सूक्तं । तवानुक्रमणिका । द्युतव्यामानं षडिति । सत्यश्रवा ऋषिः । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् । उपस्थं त्वित्युक्तत्वादुषा देवता ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे कृती त्रिष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं ।
सूचितं च । द्युतव्यामानमुषो वाजेन । आ० ४. १४. इति ॥

द्यु॒तव्या॑मानं बृ॒हती॑मृतेन॒ ऋ॒ताव॑रीम॒रुण॑स्त्वं विभा॒ती ।

दे॒वीमु॒षसं॑ स्व॒राव॑हंतीं॒ प्रति॑ वि॒प्रासो॑ म॒तिभि॑र्जरंते ॥ १ ॥

द्यु॒तत् । या॑मानं । बृ॒हतीं॑ । ऋ॒तेन॑ । ऋ॒ताव॑री । अ॒रुण॑स्त्वं । वि॒भा॒ती ।

दे॒वी । उ॒षसं॑ । स्वः॑ । आ॒व॑हंतीं । प्र॒ति । वि॒प्रासः॑ । म॒तिभिः॑ । ज॒रंते॑ ॥ १ ॥

बुतयामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्येन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरुणप्सुमरुणरूपां विभातीं
बुच्छंतीं देवीं द्योतमानामुषसं स्वरावहंतीं सूर्यं गच्छंतीं । एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो
मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरते । स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्पथः कृण्वती यात्यये ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यये अह्ना ॥ २ ॥

एषा । जनं । दर्शता । बोधयंती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अये ।

बृहत्स्रथा । बृहती । विश्वं स्रन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अये । अह्ना ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीयैषोषा बोधयंती । कं । जनं । प्रसुप्रमित्यर्थः । पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वत्यये सूर्यस्य
पुरस्तादाति । गच्छति । कीदृश्याः । बृहद्रथा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्व-
तर्पणा वा । ईदृश्या अह्नामये ज्योतिस्तेजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्त्रेधंती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदंती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्त्रेधंती । रयिं । अप्रस्रायु । चक्रे ।

पथः । रदंती । सुविताय । देवी । पुरुस्तुता । विश्ववारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्वलीवर्दै रथं युजाना योजयत्यस्त्रेधंत्यशुष्यंत्वचीणा वा । किं । रयिं धन-
मप्राप्यप्रगंतु अविवर्जितं चक्रे । करोति । किं कुर्वती । पथो मार्गान् रदंती प्रकाशयंती । किमर्थं । सुविताय
सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बह्विभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति । प्रकाशं करोति ॥

एषा येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृण्वाना । तन्वं । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अन्नु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषा येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्ही द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पञ्चात्तन्वं स्वीयां
तनूमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं साधु
सम्यगन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयंती । इवेति संप्रत्यर्थे । न दिशो मिनाति । न हिनस्ति । प्रत्युत
दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवानुगंतव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छंती चर्तस्य पंथामन्वेति ॥

एषा शुभा न तन्वो विदानोर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषाः शुभा न शुभवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽङ्गानि विदाना प्रज्ञापयंती स्नाती स्नानं
कर्षाणोर्ध्वोन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठंतीव नोऽस्मादर्थमस्माकं पुरतो वा दृश्ये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात् । पूर्वस्यां

दिशुन्तिष्ठति । किं कुर्वती । द्वेषो द्वेषाणि तमांस्यप बाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा सहागात् ।
आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृत्योषेव भद्रा नि रिणीते अस्सः ।

यूएर्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अस्सः ।

विऽऊएर्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषोषाः प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषि-
दिवाप्सो रूपं नि रिणीते । प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दाने यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि
यूएर्वती प्रयच्छंती युवतिर्नित्यर्यावना सर्वत्र मिश्रयंती वा पुनरपि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः ।
करोति ॥ ॥ २३ ॥

युंजते मन इति पंचर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । युंजते पंच श्लावाश्चः सावित्रं तु जागतमिति ।
श्लावाश्चो नामात्रेय ऋषिः । जगती कंदः । सविता देवता ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
सावित्रनिविद्वानमिदं । सूत्रितं च । युंजते मन इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. इति ॥ आद्या ग्रावस्तोत्रे
ऽपि । सूत्रितं च । युंजते मन उत युंजते धिय आ तू न इंद्र जुमतं । आ० ५. १२. इति ॥

युंजते मन उत युंजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युंजते । मनः । उत । युंजते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विज्यजमाना मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु युंजते । योजयति । सवितुनुग्रहाय संकल्पं
कुर्वतीत्यर्थः । उतापि च धियः कर्माण्यपि युंजते । प्राप्तुवति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते । विप्रस्य मेधाविनो बृहतो
महतो विपश्चितः सुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयेति । सविता वै प्रसवानामीश इति हि श्रुतिः । स एव
सविता होत्राः सप्त होत्रकाणामुचिताः क्रिया वयुनावित् । वयुनमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञा-
वन्तैक इत् एक एव वि दधे । करोति । पृथक् पृथग्वधारयति । किंच तस्य सवितुर्देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिर्मही
महत्यतिप्रभूता । सुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने ररात्यामवनद्वायां विश्वा रूपाणीत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च । विश्वा रूपाणि प्रति
मुंचते कविरिति व्यवस्थायां । आ० ४. ९. इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुंचते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुंचते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रं । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

वि । नाकं । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रऽयानं । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविर्मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणात्मनि प्रति मुंचते । बध्नाति । धारयति । किंच भद्रं कल्याणं
गमनादिविषयं प्रासावीत् । अनुजानाति । कस्यै । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चादिकाय । किंच सविता

सर्वस्य प्रेरको देवो वरेण्यो वरणीयः सन् व्यख्यत् । ख्यापयति । प्रकाशयति । किं । नाकं । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देव उषसः प्रयाणमुदयमनु वि राजति । प्रकाशते । सवितुर्दद्यात्पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रऽयानं । अन्तु । अन्ये । इत् । युयुः । देवाः । देवस्य । महिमानं । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः । एतंशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्वना ॥ ३ ॥

अन्य इहेवा अन्येऽप्यग्न्यादयो यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु ययुर्गच्छति प्राप्नुवति । किं । महिमानं महत्त्वं । सवितुर्दद्याभावेऽपि होत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां हविःसुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च युक्ता भवति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यादिलोकान्महित्वना स्वमहत्त्वेन विममे परिच्छिनत्ति स देव एतश्च एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजत इति शेषः ॥ युवशा ताकणोतन । ऋग्वे० १. १६१. ७. । इत्यादिवदेतश्च इत्यादिशकारोपजनम्कादसः ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मेभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सं । उच्यसि ।

उत । रात्री । उभयतः । परि । इयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मेऽभिः ॥ ४ ॥

हे सवितर्देव उतापि च त्रीणि रोचना रोचमानान् बुलोकान्यासि । गच्छसि । तिस्रो दिवः पृथिवीः । ऋग्वे० ४. ५३. ५. । इत्युक्तं । उतापि च सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि । संगच्छसि ॥ उच समवाच इत्यखेदं रूपं ॥ उदयात्पूर्वभावी सवितोदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । उतापि च रात्रीमुभयत उभयपार्श्वे परीयसे । परिगच्छसि । उतापि च हे देव सवितस्त्वं धर्मेभिर्जगद्भारकैः कर्मभिर्मित्रो भवसि । मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगतां ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वं । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामऽभिः ।

उत । इदं । विश्वं । भुवनं । वि । राजसि । श्यावऽश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमं । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितस्त्वमेक इत् एक एव प्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्थे शिषे । समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमपि होत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि । उतापि च पूषा पोषको भवसि हे देव यामभिर्गमनैः । उतापि चेदं विश्वं भुवनं भूतजातं वि राजसि । ईशिषे धारयितुं । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे सवितस्ते तुभ्यं श्यावाश्व ऋषिः स्तोमं स्तोत्रमानशे । व्याप्नोति । करोतीत्येवमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ २४ ॥

तत्सवितुरिति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं । अत्रेयमनुक्रमशिका । तत्सवितुर्नव गायत्रमायानुष्ठुबिति । यमानुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः । सावित्रं त्वित्युक्तत्वात्सावित्रं ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तुचः प्रतिपत् अद्या

नो देवेत्यनुचरः । सूचितं च । तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो । आ० ५. १८. इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनं । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥१॥
तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयं । देवस्य । भोजनं । श्रेष्ठं । सर्वधातमं । तुरं । भगस्य ।
धीमहि ॥१॥

तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं भोजनं भोग्यं धनं वयं स्तोतारो वृणीमहे । प्रार्थयामः । कस्य धनं । सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतं । लब्ध्वा च श्रेष्ठं प्रशस्त्यं सर्वधातमं सर्वधातुतमं । सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकं । धनेन शत्रून् हंतुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहाद्वीमहि । धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहेऽर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियं । न मिनन्ति स्वराज्यं ॥२॥
अस्य । हि । स्वयंशः । स्तरं । सवितुः । कत् । चन । प्रियं । न । मिनन्ति । स्वराज्यं ॥२॥

अस्य सवितुः स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं कच्चन केचिदप्यसुरादयो न मिनन्ति । न हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥३॥
सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः । तं । भागं । चित्रं । ईमहे ॥३॥

स हि स खलु सविता भगो भजनीयो देवो दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि सुवाति । प्रेरयति । प्रयच्छति । तं देवं भागं भजनीयं चित्रं चायनीयं धनमीमहे । याचामहे ॥

अद्या न इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोऽस्त्वप्रदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां । आ० गृ० ३. ६. ६. इति हि सूचितं ॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परां दुःष्वप्यं सुव ॥४॥
अद्या । नः । देव । सवितः । प्रजावत् । सावीः । सौभगं । परां । दुः । स्वप्यं । सुव ॥४॥

हे सवितर्देव नोऽस्मभ्यमद्यास्त्रिन्यागदिने प्रजावत्पुत्राद्युपेतं सौभगं धनं सावीः । प्रेरय । दुःष्वप्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवहुः खकरं दारिद्र्यं परा सुव । दूरे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥
विश्वानि । देव । सवितः । दुः । इतानि । परां । सुव । यत् । भद्रं । तत् । नः । आ । सुव ॥५॥

हे सवितर्देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तन्नोऽस्मभ्यमा सुव । अस्मद्भिमुखं प्रेरय । प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रमिति हि श्रुतिः ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥६॥
अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥६॥

वयमनुष्ठतारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवेऽनुज्ञायां सत्यामदितयेऽखंडनीयायै देवै भूम्या अनागसः

स्वाम् । अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेष्वागः सु विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि धीमहि । धारयाम ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्या विश्वदेवमित्यनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्यंति वाममद्य सवितः । आ० २. १६. । इति ॥ प्रायणीय एषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्यंति य इमा विश्वा जातानि । आ० ४. ३. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वेषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्यंति न प्रमिये सवितुर्देवस्य तत् । आ० ४. ११. । इति ॥

आ विश्वदेवं सत्यंति सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारं ॥ ७ ॥

आ । विश्वदेवं । सत्सपतिं । सुऽउक्तैः । अद्या वृणीमहे । सत्यसवं । सवितारं ॥ ७ ॥

विश्वदेवं । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशं । तं हि सर्वात्मत्वादिद्रुमिचं वक्ष्यमाणमाज्जरित्यादि-
श्रुतेरितरेषां तद्विभूतित्वात् । सत्यंति सतामनुष्ठातृणां पालकं सत्यसवं सत्यानुष्ठं सवितारं देवमद्यास्त्रिन्यागदिने
सूक्तरा वृणीमहे । संभजामहे ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रयुच्छन् । सुऽआधीः ।
देवः । सविता ॥ ८ ॥

यः सविता देवः स्वाधीः शोभनाधानः सुकर्मा वा सन् इमे अहनी राज्यहनी तयोः पुरः पुरस्तादप्र-
युच्छन् अप्रमाद्यन्नेति गच्छति तमा वृणीमहे इति संबंधः ॥

प्रायणीये य इमा विश्वेति सवितुर्याज्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातानि सूत्रामाणं पृथिवीं याम-
नेहसं । आ० ४. ३. । इति ॥ अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानु सवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यंदिने सवनेऽनु-
वाक्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरतः । आ० १०. ६. । इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन । प्र च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

यो देव इमेमानि विश्वा सर्वाणि जातान्युत्पन्नान् प्राणिनः । जंगमानित्यर्थः । तान् श्लोकेन यशसाश्राव-
यति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणीमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् ।
किंच सविता प्र सुवाति प्रेरयति तं वृणीमहे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अच्छा वदेति दशर्चमेकादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपा-
यास्त्रिस्रो जगत्य उपांत्थानुष्टुबिति । यत्पर्जन्येतिषा नवम्यनुष्टुप् वि वृत्तानित्याद्यास्त्रिस्रो जगत्यः श्रिष्टाः षट्
चिष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥ अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः । सूचितं च । संस्थितायां सर्वा दिश
उपतिष्ठेताच्छा वद् तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा । आ० २. १३. । इति ॥

अच्छा वद् तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिक्रदवृषभो जीरदानू रेतो दधान्योषधीषु गर्भं ॥ १ ॥

अच्छ । वद् । तवसं । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यं । नमसा । आ । विवास ।

कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भं ॥ १ ॥

यत्प॒र्जन्य॒ क॒र्निक्र॑द॒स्तन॑यन् हंसि॑ दुष्कृतः ।

प्रती॒दं वि॒श्वं मो॑दते॒ यत्किं॑ च॒ पृथि॑व्यामधि ॥९॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । क॒र्निक्र॑दत् । स्त॒नय॑न् । हंसि॑ । दुःकृतः ।

प्रति॑ । इ॒दं । वि॒श्वं । मो॑द॒ते । यत् । किं॑ । च॒ । पृथि॑व्यां । अधि॑ ॥९॥

हे प॒र्जन्य॒ यथा॒दा त्वं क॒र्निक्र॑द॒दत्यर्थं॑ शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदा-
नीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशिष्यते । यत्किंच पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं
तदिदं विश्वं मोदते । हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धं ॥

अ॒व॒षी॑र्वि॒षमु॒दु षू॒ गृ॒भा॒याक॑र्धन्वा॒न्यत्ये॑त्वा उ॒ ।

अ॒र्जी॑जन॒ ओष॑धी॒र्भोज॑नाय॒ कमु॒त प्र॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो म॒नी॒षां ॥१०॥

अ॒व॒षी॑ः । व॒षे । उ॒त् । ऊं इति॑ । सु॒ । गृ॒भा॒य॒ । अ॒कः । ध॒न्वा॒नि । अ॒ति॑ऽए॒त॒वै । ऊं इति॑ ।

अ॒र्जी॑जनः । ओष॑धीः । भो॒ज॒नाय॑ । कं । उ॒त् । प्र॒जा॒भ्यः । अ॒वि॒दः । म॒नी॒षां ॥१०॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी ॥ हे प॒र्जन्य॒ त्वमव॑षीः । वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय । उत्कृष्टं सु सुषु गृभाय ।
गृहाण । परिहरित्वर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः । जलवतः कृतवानसि । किमर्थं । अत्येतवा उ । अतिक्रम्य
गंतुं । ओषधीरजीजनः । उदपादयः । किमर्थं । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्ययं शिशिरं जीवनाय
कं । नि० १. १०. । इतिवत्यादपुरणः । उतापि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः । प्राप्तवानसि ॥ २८ ॥

बळित्येति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभं । अनुक्रांतं च । बळित्या तृचं
पार्थिवमानुष्टुभमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । बळित्या
पर्वतानां दृष्ट्वा चित्वा वनस्पतीन् । आ० ६. १४. । इति हि सूत्रितं ॥ भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्त-
मुखीया । आ० ९. ५. ॥

ब॒ळि॒त्या प॒र्व॒ता॒नां॑ खि॒द्रं बि॒भर्षि॑ पृथि॒वि ।

प्र॒ या भूमिं॑ प्र॒व॒त्व॒ति म॒हा जि॒नोषि॑ महि॒नि ॥१॥

ब॒ट् । इ॒त्या । प॒र्व॒ता॒नां॑ । खि॒द्रं । बि॒भर्षि॑ । पृथि॒वि ।

प्र॒ । या॒ । भूमिं॑ । प्र॒व॒त्व॒ति॒ । म॒हा । जि॒नोषि॑ । म॒हि॒नि ॥१॥

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षदेवतापि च । मध्यस्थाना देवतोक्ता साच संबोध्य वर्ण्यते ॥ हे पृथिवि प्रथ-
मवति मध्यस्थानदेवते । त्वमित्येत्यममुवांतरिचे वा बट् सत्यं पर्वतानां मेघानां वा खिद्रं खिदन्नं भेदनं बिभर्षि ।
धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं महा
महत्त्वेन महतोदकेन वा प्र जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तो॒मा॒स॒स्त्वा वि॒चारि॑णि॒ प्रति॑ ष्टोभ॑न्त्य॒क्तुभिः॑ । प्र॒ या वा॒जं न॑ हे॒षंतं॑ पे॒रुम॑स्य॒स्यर्जु॑नि ॥२॥

स्तो॒मा॒सः । त्वा॒ । वि॒ऽचा॒रि॒णि॒ । प्रति॑ । स्तो॒भ॑न्ति॒ । अ॒क्तु॑ऽभिः । प्र॒ । या॒ । वा॒जं । न॒ ।

हे॒षंतं॑ । पे॒रु॒ । अ॒स्य॑सि । अ॒र्जु॑नि॒ ॥२॥

हे विचारिणि विविधंचरणश्रीणि पृथिवि देवि त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारोऽक्तुभिर्गमनशीलिः स्तोत्रैः प्रति

ष्टोमंति । अभिष्टुवंति । किंच या त्वं हेषंतं शब्दयंतं वाजं न अश्वमिवोदृक्तं पेक्षं पूरकं मेघं प्रास्वसि प्रक्षिपसि
हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु दृष्ट्वा चिदिति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवक्ष्ये सूक्तमुखीया । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतं ॥

दृष्ट्वा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्थोजसा ।

यज्ञे अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षति वृष्टयः ॥३॥

दृष्ट्वा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्ष्मया । दर्धर्षि । ओजसा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षति । वृष्टयः ॥३॥

हे पृथिवि या त्वं दृष्ट्वा चित् ॥ सुपां मुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥ दृष्ट्वा क्षया भूम्या सह वनस्प-
तीन् वृषानोजसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा दृष्टेति विधेयविशेषणं । वनस्पतीन् दृष्ट्वा कृत्वा धारय-
सीत्यर्थः । यद्यस्यास्ते तव संबंधिनो वृष्टयो वर्षका मेघा विद्युतो विद्योतमानादभ्रस्य ॥ पंचम्यर्थे षष्ठी ॥
अभादपां हर्तुर्दिवोऽंतरिक्षादादित्याद्वा वर्षति । अथवा यद्यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता
विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशाद्वर्षति पतंति ॥ ॥२९॥

प्र सम्राज इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं चैष्टुभं वारुणं । अनुक्रम्यते च । प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणमिति ।
विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चो गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥१॥

प्र । संऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरं । ब्रह्म । प्रियं । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीं । सूर्याय ॥१॥

अत्रिः स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे त्वं सम्राजे सम्यगाजमानायेश्वराय श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय
वरुणायोपद्रवस्व निवारकाय जनानामावरकायैतन्नामकाय देवाय बृहत् प्रभूतं गभीरं दुरवगाहं बहुर्थोपेतं
प्रियं प्रियभूतं ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म प्रार्च । प्रार्चय । प्रोच्चारयेत्यर्थः । यो वरुणः शमितेव चर्म शमिता पशुवि-
शसनकर्ता यथोपस्तरणाय चर्मं हंति तद्वत्पृथिवीं विस्तीर्णमंतरिक्षं ॥ तृतीयस्यां पृथिव्यामिति श्रुतिरंतरिक्ष-
स्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं ॥ सूर्याय सूर्यस्थोपस्तिर आस्तरणाय वि जघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि
व्यवहारयोग्यं भवति तस्माद्व्यवहारायांतरिक्षं विस्तारितवान् । उरुं हि राजा वरुणश्चकार । ऋग्वे० १. २४. ८. ।
इति ह्युक्तं ॥

वनेषु व्यंतिरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयं उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥२॥

वनेषु । वि । अंतरिक्षं । ततान् । वाजं । अर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुं । वरुणः । अप्सु । अग्निं । दिवि । सूर्यं । अदधात् । सोमं । अद्रौ ॥२॥

अयं वरुणो वनेषु वृक्षायेष्वंतरिक्षं वि ततान् । विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयकं । वनेषु ह्रीदमेषु
वृक्षायेष्वंतरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यंतरिक्षं ततानेति । वाजं बलमर्वत्सुष्वेषु वि ततान् । पयः क्षीरमु-
स्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम । उत्स्त्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । हत्सु हृदयेषु क्रतुं कर्मसंकल्पं ।

यद्धि मनसा ध्याययति तत्कर्मणा करोति । अप्सूदकेष्वपि वैद्युतमीर्व वा । सर्वत्र वि ततानेति संबंधः । किंच दिवि बुलीके सूर्यमदधात् । स्थापितवान् । सोमं चाद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

नीचीनवारं वरुणः कवंधं प्र ससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्भुनक्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारं । वरुणः । कवंधं । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अंतरिक्षं ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवं । न । वृष्टिः । वि । उन्नक्ति । भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनवारमधोमुखबिलं प्र ससर्ज । कृतवान् । कं । कवंधं । कवनमुदकं । तद्वीयतेऽवेति कवंधो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवंधमुदकं । तदुदकं नीचीनवारं नीचीननिर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्योदकमधोमुखं चकारित्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । तेनोदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणो भूमं भूमिं व्युनक्ति । क्लेदयति । वृष्टिः सेक्ता पुमान्यवं न यवमिव यवान्यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वज्रमिं सर्वत्रोनक्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबंधः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र नीचीनवारं वरुणः कवंधं । नि० १०. ४. । इत्यादिभिर्भक्तं द्रष्टव्यं ॥

उन्नक्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयंतः अथयंत वीराः ॥ ४ ॥

उन्नक्ति । भूमिं । पृथिवीं । उत । द्यां । यदा । दुग्धं । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सं । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयंतः । अथयंत । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणो भूमिं पृथिवीं प्रथितमंतरिक्षं । अंतरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तं । उतापि च द्यां बुलीकमुनक्ति । क्लेदयति । यदायं दुग्धमुदकपुराणं वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकं । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लब्धयते । ओषध्यादयः प्रवर्धतामिति यदा कामयते आदिदगंतरमेव सं वसत । समाच्छादयति । के । पर्वतासः पर्ववन्तोऽद्रयः । केन । अभ्रेण मेघेन । किंच तविषीयंतो बलमिच्छंतो वीरा विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः अथयंत । अथयति मेघान् ॥

इमामू प्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचं ।

मानेनेव तस्थिवाँ अंतरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमां । ऊं इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीं । मायां । वरुणस्य । प्र । वोचं ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अंतरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीं । सूर्येण ॥ ५ ॥

आसुरस्यासुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबंधः । असुरहंतुरित्यर्थः । अथवासुरो मेघः । प्राणदानात्संबन्धिनः श्रुतस्य विश्रुतस्य महीं महतीमिमां मायां प्रज्ज्ञां प्र वोचं । प्रज्वीमि । कैषा मायेति सोच्यते । यो वरुणोऽंतरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन्मानेनेव दंडेनेव सूर्येण पृथिवीमंतरिक्षं वि ममे परिच्छिन्नं तस्थिवा माया ॥ ३० ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्गा न पृणत्येनीरासिंचन्तीर्वनयः समुद्रं ॥ ६ ॥

इ॒मां । ऊं इति । नु । क॒विऽत॒मस्य । मा॒यां । म॒हीं । दे॒वस्य । न॒किः । आ । द॒ध॒र्ष ।
ए॒कै । यत् । उ॒द्गा । न । पृ॒णंति । ए॒नीः । आ॒ऽसि॒चंती । अ॒व॒न॒यः । स॒मु॒द्रं ॥ ६ ॥

कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य देवस्य द्योतमानस्य सुत्यस्य वा वरुणस्तेमां सर्वप्रसिद्धां महीं महतीं मायां प्रज्ञां नकिर्नैवा दधर्ष । न हिनस्ति कश्चिदपि । ऊ न्विति पूरणी । यद्यस्मादेकं समुद्रमुद्गोदकेन न पृणंति न पूरयंति । काः । एनीरेत्यः शुभा गमनशीला वासिचंतीरुदकमासेचयंत्योऽवनयो नद्यः । बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयंत्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयंतीति । इदं वरुणस्य महत्कर्मैति । अत्रांतरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यंतं कर्म परमेश्वरस्त्वैवोचितं न वरुणस्तेति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः ॥

अ॒र्य॒म्यं वरु॒ण मि॒त्र्यं वा सखा॑यं वा स॒दमि॒द्भातरं॑ वा ।

वे॒शं वा नि॒त्यं वरु॒णार॑णं वा यत्सी॒माग॑श्च॒कृमा शि॒श्रथ॑स्तत् ॥ ७ ॥

अ॒र्य॒म्यं वरु॒ण मि॒त्र्यं वा । सखा॑यं वा । स॒दं इत् । भा॒तरं॑ वा ।

वे॒शं वा नि॒त्यं वरु॒ण अ॒रणं॑ वा । यत् । सीं । आ॒गः । च॒कृम॑ शि॒श्रथः॑ । तत् ॥ ७ ॥

हे वरुण अर्यम्यं । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपं ॥ प्रदातारमित्यर्थः । अथवेरुणान्नननाश्च शास्तीत्यर्थमा गुरुः । तं । वा अथवा मित्र्यं ॥ त्रिमिदा स्नेहन इत्यस्मान्मित्रं । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । वा अथवा सखायं समानख्यानं सदमित्सर्वदेव भातरं वा । नित्यं निरंतरं वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं वा । अरणं वा । अशब्दमित्यर्थः । अथवारुणमदातारं वा नित्यं निरंतरं । एतान्प्रति यत्सीं यदेतदागोऽपराधं चक्रम तच्छिष्यः । अस्मत्तो विनाशश्च ॥

कि॒त॒वासो॑ यद्वि॒रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॑त यन्न वि॒द्म ।

स॒र्वो ता वि ष्य॑ शि॒थिरे॒व दे॒वाधा॑ ते स्याम वरु॒ण प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वासः॑ । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा । घा । स॒त्यं । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।

स॒र्वो । ता । वि । स्य । शि॒थि॒राऽइ॒व । दे॒व । अध॑ । ते । स्या॒म । वरु॒ण । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः । न दीवि न देवने द्यूते यथा यद्विरिपुर्लेपयंति पापमारोपयंति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत्पापमकरोरित्याक्षिपंति ॥ अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः ॥ वा अथवा । घेति पूरणः । यत्पापं सत्यमारोपमंतरेण कृतवतः स्मः । उतापि च यत्कृतं पापं न विद्म न जानीमः ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबंधनानि फलानीव वि ष्य । विमोचय ॥ स्वतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे देव अधानंतरं ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

इंद्राग्नी यमिति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तमत्रैरार्षमानुष्टुभमैन्द्रायं । षष्ठी विराट्पूर्वा । आखी दशकावष्टकास्तयः । अनु० ९. ११. इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रांतं । इंद्राग्नी षैर्इन्द्रायमानुष्टुभं विराट्पूर्वातमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इं॒द्राग्नी॑ यमव॒थ उ॒भा वा॒जेषु॑ म॒र्यं । दृ॒ह्वा चि॒त्स प्र॒भे॒दति॑ द्यु॒म्ना वा॒णीरि॒व चि॒तः॑ ॥ १ ॥

इं॒द्राग्नी॑ इति । यं । अव॒थः । उ॒भा । वा॒जेषु॑ । म॒र्यं । दृ॒ह्वा । चि॒त् । सः । प्र । भे॒दति॑ ।

द्यु॒म्ना । वा॒णीऽइ॒व । चि॒तः॑ ॥ १ ॥

हे इंद्रापी उभोभी परस्परविद्युक्ती युवां यं मर्त्यमवथो रक्षथो वाजेषु संग्रामेषु स मर्त्यो वृद्धा चित् वृढान्यपि बुद्ध्या द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि भेदति । भिनन्ति । चित् ऋषिर्वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽपिः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु अवाय्या । या पंच चर्षणीरभीद्राग्नी ता हवामहे ॥२॥
या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । अवाय्या । या । पंच । चर्षणीः । अभि । इंद्राग्नी
इति । ता । हवामहे ॥२॥

या चाविंद्रापी पृतनासु दुष्टरा दुष्टरावनभिमाय्यी । या यी च वाजेषु संग्रामेष्वन्नेषु वा अवाय्या अवाय्यौ स्तुयी । या यी पंच चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तानभि । रक्षत इति शेषः । ता तौ महानुभावौ हवामहे । स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः । प्रति दुणा गभस्त्योर्गवां वृचघ्न एषते ॥३॥
तयोः । इत् । अमऽवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः । प्रति । दुणा । गभस्त्योः ।
गवां । वृचऽघ्ने । आ । ईषते ॥३॥

अमवदभिमायुक्ं शवो बलं तयोरित् तयोरिव । मघोनोर्मघवतोरत्नवतोर्धनवतोर्वा तयोर्द्विद्युत् वज्रं तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते गभस्त्योर्हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ गवामुदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय द्रुणा द्रुविकारेण गमनशीलेन वैकेन रथेन वृचघ्न आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा प्रतीयते । प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषे रथानामिंद्राग्नी हवामहे । पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥४॥
ता । वां । एषे । रथानां । इंद्राग्नी इति । हवामहे । पती इति । तुरस्य । राधसः ।
विद्वांसा । गिर्वेणऽतमा ॥४॥

हे देवी ता तौ वक्ष्यमाणगुणी वां युवां हवामहे । स्तुमः । किमर्थं । रथानामेषे युद्धे रथानां प्रेरणाय । कीदृशी युवां । इंद्रापी इंद्रमपि च परस्परयुग्मभूतौ तुरस्य जंगमरूपस्य राधसो धनादिलक्षणस्य पती स्वामिनी विद्वांसा सर्वज्ञौ गिर्वेणस्तमा गीर्भिवननीयतमौ । ईदृशी युवां हवामहे ॥

ता वृधंतावनु द्यून्मर्तीय देवावदभा । अहंता चित्पुरो दधेऽंशेव देवावर्तते ॥५॥
ता । वृधंतौ । अनु । द्यून् । मर्तीय । देवौ । अदभा । अहंता । चित् । पुरः । दधे ।
अंशऽइव । देवौ । अर्वते ॥५॥

ता तावनु ब्रून् प्रतिदिनं वृधंती वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने वृष्टांतः । मर्तेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धन्ते । देवौ द्योतमानावदभाहिंस्यावहंता चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायां । तादृशी महानुभावौ देवावर्ततेऽश्वलाभाय पुरो दधे पुरस्कुर्वे । अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलब्धः । अंशाविव । आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवंद्राग्निभ्यामहावि हव्यं श्रूथं घृतं न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु अर्वा बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतं ॥६॥

ए॒व । इं॒द्राग्नि॑ऽभ्यां । अ॒हा॒वि । ह॒व्यं । श्रू॒थं । घृ॒तं । न । पू॒तं । अ॒द्रि॑ऽभिः ।
ता । सू॒रिषु॑ । अ॒वः । बृ॒हत् । र॒यिं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ । इ॒षं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ ॥ ६ ॥

एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । इंद्राग्निभ्यां हव्यं हविरहावि । परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । श्रूथं बलकरं । किमिव । अद्रिभिर्ग्रावभिः पूतमभिषुतं घृतं न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरपुरोडाशादिकमपि । ता तौ देवौ सूरिषु मेधाविष्वस्मासु बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नं यशो वा रयिं धनं च दिधृतं । धारयतं । इषमन्नं गृणत्सु सुवत्सु दिधृतं । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३२ ॥

प्र वो मह इति नवर्चं पंचदशं सूक्तमेवयामरुदाख्यस्यात्रेयस्य मुनेरार्षं मरुदेवताकमतिजगतीच्छंदस्कं । तथा चानुक्रमशिका । प्र वो नवैवयामरुन्मास्तमतिजागतमिति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना । आ० ८. ४. इति ॥

प्र वो॒ म॒हे म॒तयो॑ यंतु॒ विष्ण॑वे म॒रुत्व॑ते गि॒रि॒जा ए॒व॒याम॑रुत् ।
प्र श॒र्धा॒य प्र॒यज्य॑वे सु॒खा॒दये॑ त॒वसे॑ भ॒द॒दिष्ट॑ये धु॒नि॒व्रता॑य॒ शर्व॑से ॥ १ ॥
प्र । वः । म॒हे । म॒तयः॑ । यंतु॒ । विष्ण॑वे । म॒रुत्व॑ते । गि॒रि॒जाः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
प्र । श॒र्धा॒य । प्र॒यज्य॑वे । सु॒खा॒दये॑ । त॒वसे॑ । भ॒द॒त्ऽइष्ट॑ये । धु॒नि॒व्रता॑य॒ शर्व॑से ॥ १ ॥

प्र यंतु प्रगच्छंतु गिरिजा वाचि निष्पन्ना मतयः सुतयः । कक्षी । वस्तुभ्यं ॥ वचनव्यत्ययः ॥ विष्णवे व्याघ्रा-
चेंद्राय विष्णवे वा मरुत्वते मरुत्स्त्रिवृते । कस्य सुतय इत्युच्यते । एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठा
सुक्तं ॥ अथवायमृषिगिरिजाः स्तुतिर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्स्तुतिः । किंच प्र यंतु सुतयः । कक्षी । शर्धा
बलाय मारुताय । इतरत्सर्वं बलविशेषणं । प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय सुखादये शोभनाभरणाय । खादिरा-
भरणविशेषः । हस्तेषु खादिस्य । ऋग्वे० १. १६८. ३. । पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. । इति च श्रुतेः । तवसे
बलवते भददिष्टये । स्तुतिरूपेष्टिर्यस्य तद्वददिष्टि । तस्मै धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय
शर्वसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना॑ ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒ज्ञना॑ ब्रुवत॑ ए॒व॒याम॑रुत् ।
क्र॒त्वा त॒डौ म॒रुतो॑ नाधृ॒षे श॒वो दा॒ना म॒हा त॒दैषा॑मधृ॒ष्टासो॑ ना॒द्रयः॑ ॥ २ ॥
प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना॑ । ये । च॒ । नु । स्व॒यं । प्र । वि॒ज्ञना॑ । ब्रुव॑ते । ए॒व॒याम॑रुत् ।
क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः॑ । न । आ॒ऽधृषे॑ । श॒वः । दा॒ना । म॒हा । तत् । ए॒षां । अ॒धृष्टा॑सः ।
न । अ॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

ये महिना महता विष्णुनिर्दिष्टेण वा सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । ये च नु क्षिप्रं स्वयमेव विज्ञना
यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । स्तौति ॥ प्रत्ययमाख्यातेन वा
संबंधनीयः । ब्रुवत इति व्यत्ययेन ब्रजवचनं । एकवचने वा क्त्वांदसः शः । निघाताभावश्चांदसः ॥ अथ प्रत्य-
चवादः । हे मरुतो वो युष्माकं तत्प्रसिद्धं शवो बलं क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं नाधृषे । कैश्चिदप्या-
धर्षणीयं न भवति । अथेषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वानभिमात्रं भवति ॥ क्रत्वार्थे केन् ॥ किंचैषां वो तत्
बलं दानाभिमतदानेन महा महत्त्वेन चोपेतं । दूयं प्रवक्षाः । अधृष्टासोऽधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । अद्रयो
न । ते यथाधृष्टास्तद्वद्वयमपि ॥

प्र ये दिवो बृहत्ः शृण्विरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्व एवयामरुत् ।
 न येषामिरीं सधस्य ईष्टे आँ अग्रयो न स्वविद्युतः प्र स्यद्रासो धुनीनां ॥३॥
 प्र । ये । दिवः । बृहत्ः । शृण्विरे । गिरा । सुऽशुक्लानः । सुऽभ्वः । एवयामरुत् ।
 न । येषाँ । इरीं । सधऽस्ये । ईष्टे । आ । अग्रयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्यद्रासः ।
 धुनीनां ॥३॥

ये मरुतो बृहतो दिवो युजोकादागच्छन्तः प्र शृण्विरे शृण्वन्ति तान्मरुतो गिरैवयामरुत्स्नुतवान् । कीदृ-
 शास्ति । शुशुक्लानो दीप्ताः सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । येषां मरुतां सधस्ये सहस्रानि स्वकीये निवासे तिष्ठतामिरीरिता
 प्रेरिता नेष्ट आ । नेष्टे च चालयितुं । आ इति चार्थे । अग्रयो न अग्रय इव स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योत-
 माना धुनीनां नदीनां स्यद्रासो वर्षणेन चालयितारश्च ॥

स चक्रमे महतो निरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।
 यदायुक्त त्मना स्वादधि णुभिर्विष्यर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥४॥
 स । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।
 यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । सुऽभिः । विऽस्प्यर्धसः । विऽमहसः ।
 जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥४॥

स मरुत्तणो महतः प्रवृद्धात्समानस्मात्सर्वेषां साधारणात्सदसः स्थानादंतरिचादुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमणः
 सन् निरुक्रमे । निरुगच्छत् । एवयामरुदृषिर्यदा स्वात्स्वकीयस्थानात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । त्मनात्मानैव
 स्तुभिर्गन्तुभिर्नृभिः स्वनेतृभिरश्वैरयुक्त युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय । अथ बद्धवदुच्यते । तदानीं विस्प्यर्धसो
 विविधस्यर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्यर्धाः । अथवा विगतस्यर्धाः । न ह्येषां सार्धं
 स्यर्धकाः संति । विमहसो विशिष्टबलाः शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारो जिगाति । निर्गच्छति ॥ व्यत्य-
 येनैकवचनं ॥

स्वनो न वोऽमवान्नेजयवृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।
 येना सहंत ऋजत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥५॥
 स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।
 येन । सहंतः । ऋजत । स्वऽरोचिषः । स्थाऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः ।
 इष्मिणः ॥५॥

हे मरुतो वो युष्माकं स्वनो वेगजनितः शब्दो न रेजयत् न कंपयत्विवयामरुतं मां ॥ सुपां सुशुगिति
 द्वितीयानुक् ॥ स्वनो विशेष्यते । अमवान् बलवान् वृषा वर्धिता वृष्टेस्त्वेषो दीप्तो ययिर्गता तविषः प्रवृद्धः ।
 येन स्वनेन सहंतः शत्रून्भिमवन्तो यूयमृजत । प्रसाधयथ ॥ लडर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयं । स्वरोचिषः स्वायत्त-
 रश्मयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयो हिरण्यया हिरण्याभरणाः स्वायुधासः स्वायत्तायुधा इष्मिणोऽन्नवन्तो
 गमनवन्तो वा ॥ ॥३३॥

अपा॒रो वो॑ महि॒मा वृ॒द्धश॒वस॒स्त्वे॒षं श॒वोऽव॒त्वे॒व॒याम॑रुत् ।
 स्था॒ता॒रो हि॒ प्र॒सि॒तौ सं॒दृ॒शि॒ स्थ॒न॒ ते न॑ उ॒रु॒ष्य॒ता नि॒दः शु॒शु॒क्रांसो॑ ना॒ग्रयः॑ ॥ ६ ॥
 अपा॒रः । वः । म॒हि॒मा । वृ॒द्धऽश॒वसः॑ । त्वे॒षं । श॒वः । अ॒व॒तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।
 स्था॒ता॒रः । हि । प्र॒सि॒तौ । सं॒दृ॒शि॒ । स्थ॒न॒ । ते । नः । उ॒रु॒ष्य॒त । नि॒दः । शु॒शु॒क्रांसः॑ ।
 न । अ॒ग्र॒यः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं महिमापारोऽनवधिकः । हे वृद्धशवसः प्रवृद्धबलास्त्वेषं दीप्तं शवो युष्माकं बलमवतु रत्नविवयामरुतं मां ॥ द्वितीयेकवचनस्य लुक् ॥ यूयं प्रसितौ प्रबलबंधने नियमनवति यज्ञे संदृशि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननियमेन तिष्ठतो भवथ खलु । ते नोऽस्मान्निदो निंदकाच्छत्रोः सकाशादुरुष्यत । रचत । अग्रय इव शुशुक्रांसो यूयमिति ॥

ते रु॒द्रासः॑ सु॒म॒खा अ॒ग्र॒यो यथा॑ तु॒विद्यु॒म्ना अ॒व॒त्वे॒व॒याम॑रुत् ।
 दी॒र्घं पृ॒थु प॒प्र॒थे स॒न्न पार्थि॑वं॒ येषा॑म॒ज्मे॒ष्वा म॒हः श॒र्धा॒स्य॒ङ्ग॒तै॒नसां॑ ॥ ७ ॥
 ते । रु॒द्रासः॑ । सु॒ऽम॒खाः । अ॒ग्र॒यः । यथा॑ । तु॒वि॒द्यु॒म्नाः । अ॒व॒तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।
 दी॒र्घं । पृ॒थु । प॒प्र॒थे । स॒न्न । पार्थि॑वं॒ । येषा॑ । अ॒ज्मे॒षु । आ । म॒हः । श॒र्धा॒सि ।
 अ॒ङ्ग॒त॒ऽए॒नसां॑ ॥ ७ ॥

हे मरुतो रुद्रासो रुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञा अग्रयो यथा अग्रय इव तुविद्युम्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अप्रिसदृशास्तुविद्युम्नाः प्रभूतधना अवतु रत्नविवयामरुदेतन्नामानमृषिं मां । पार्थिवं । पृथिव्यन्तारिचं । तत्संबन्धि दीर्घमायतं पृथु विस्तीर्णं सन्न सदनं पप्रथे । मरुद्भिः प्रथितमभूत् । अङ्गुतैनसामपापानां येषामज्मेषु गमनेषु महो महाति शर्धासि चा गच्छंतीति शेषः ॥

अ॒द्वे॒षो नो॑ म॒रुतो॑ गा॒तुमे॒त॒न॒ श्रो॒ता ह॒वँ ज॒रि॒तुरे॒व॒याम॑रुत् ।
 वि॒ष्णोर्म॒हः स॒म॒न्य॒वो यु॒योत॑न॒ स्म॒द्र॒थ्यो॒ऽन॒ दंस॑नाप॒ द्वे॒षांसि॑ स॒नुतः॑ ॥ ८ ॥
 अ॒द्वे॒षः । नः । म॒रुतः॑ । गा॒तुं । आ । इ॒त॒न॒ । श्रो॒त । ह॒वँ । ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
 वि॒ष्णोः । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒वः । यु॒यो॒त॒न॒ । स्म॒त् । र॒थ्यः । न । दंस॑ना । अप॒ । द्वे॒षांसि॑ ।
 स॒नु॒त॒रि॒ति ॥ ८ ॥

हे मरुतो अद्वेषोऽद्वेषसो यूयं नोऽस्माकं गातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रथितन । आगच्छत । तदर्थं जरितुः स्तोत्रवियामरुदेवयामरुतो मम हवँ श्रोत । गृणुत । विष्णोर्बोपकस्त्रं मरुतो महतो हे समन्यवः समानयज्ञा यूयं स्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ता रथ्यो न रथिनी योद्धार इव । ते यथा शत्रून्पाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं दंसना कर्मणा सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितान् द्वेषांसि द्वेष्टुन् अप युयोतन । दूरे वियोजयत । पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्ता । आ० गृ० ३. ५. ॥

गं॒ता नो॑ य॒ज्ञं य॒ज्ञि॒याः सु॒श॒मि॒ श्रो॒ता ह॒वँम॒रु॒क्ष ए॒व॒याम॑रुत् ।
 ज्ये॒ष्ठासो॑ न प॒र्व॒तासो॑ व्यो॒मनि॑ यूयं तस्य॑ प्र॒चेत॑सः॒ स्यात् दु॒र्ध॒र्त॒वो नि॒दः॑ ॥ ९ ॥

गंतं । नः । यज्ञं । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोतं । हवँ । अरक्षः । एवयामरुत् ।
 ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । यूयं । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात । दुऽधर्तवः ।
 निदः ॥ ९ ॥

हे यज्ञिया मरुतो यूयं नोऽस्माकं यज्ञं गंतं । आगच्छत । सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा । सुकर्म-
 त्वायेत्यर्थः । तदर्थं नो हवमस्मदीयमाह्वानं श्रोतं । शृणुत । अरक्षो रक्षोवर्जिता यूयं ॥ क्षिप्रवचनयोर्व्यत्ययः ॥
 ज्येष्ठासो न ज्येष्ठा इव पर्वतासो विंध्यादय इवातिप्रवृद्धा व्योमन्यंतरिक्षे वर्तमानाः प्रचेतसो यूयं तस्य निदो
 निदकस्य दुर्धर्तवो दुर्धराः स्यात । भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पंचमे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रियं पंचमं मंडलं ॥

॥ अथ षष्ठं मंडलं ॥

भारद्वाजे षष्ठे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं ह्यप इति त्रयोदशचं प्रथमं सूक्तं । त्वं ह्यपि सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मंडलमपञ्चदित्यनुक्रांतत्वात् मंडलद्रष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयापिर्देवता ॥ पशोर्हविष्यवदीयमाने मैत्रा-वक्षणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इत्यन्वाह । अ० ३. ६. इति ॥ प्रातरनुवाक आपये क्रतौ त्रैष्टुभे कंदस्वेतदादिसूक्तषट्कं द्वितीयवर्जं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इति षष्ठां द्वितीयमुद्धरेत् । अ० ४. १३. इति ॥ आद्योपाकरणे विनियुक्ता । सूचं तु पूर्वं मंच उक्तं ॥

त्वं ह्यपि प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वे ॥ १ ॥

त्वं । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वं । सीं । वृषन् । अकृणोः । दुष्टरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वे ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रथमो देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा त्वं मनोता हि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दोऽपिः सर्वा मनोताप्री मनोताः संगच्छंते । ऐ० ब्रा० २. १०. इत्यादि-ब्राह्मणप्रसिद्धिव्योतनार्थः । हे दस्य दर्शनीय अस्या धियोऽस्य कर्मणो होता देवानामाह्वाताभवः । भवसि । हे वृषन् कामानां वर्षितः त्वं सीं सर्वतो दुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंसं सहो बलमकृणोः । अकरोः । किमर्थं । विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः सहध्या अभिमवनाय ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिठस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयंतो महो राये चितयंतो अनु गमन् ॥ २ ॥

अध । होता । नि । असीद् । यजीयान् । इठः । पदे । इषयन् । ईड्यः । सन् ।

तं । त्वा । नरः । प्रथमं । देवऽयंतः । महः । राये । चितयंतः । अनु । गमन् ॥ २ ॥

अधाधुना हे अग्ने यजीयानतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इठो भूम्या वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदः । निषण्वानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् ईड्यः सुत्यः सन् । तं तादृशं त्वा त्वां प्रथममितरदेवताभ्यः पूर्वं देवयंतो देवं त्वामात्मन इच्छंतो नरो नेतारो मनुष्या ऋत्विग्य-जमाना महो महते राये धनाय चितयंतो जानंतः सुत्या ज्ञापयंतो वा अनु गमन् । अन्वगच्छन् पूर्वं ॥

वृतेव यंतं बहुभिर्वस्यैऽस्वे रयिं जागृवांसो अनु गमन् ।

रुशंतमग्निं दर्शतं बृहतं वपावतं विश्वहा दीदिवांसं ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यंतं । बहुऽभिः । वस्यैः । त्वे इति । रयिं । जागृऽवांसः । अनु । गमन् ।

रुशंतं । अग्निं । दर्शतं । बृहतं । वपाऽवतं । विश्वहा । दीदिऽवांसं ॥ ३ ॥

वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बह्वभिरनेकैर्वस्यैर्वसुभिः ॥ स्वार्थिकसद्वित-प्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं यंतं गच्छंतं त्वामनु गमन् । अनुगच्छंति । संभजंते यजमानाः ।

कीदृशास्ते । त्वे त्वयि देवे रयिं धनं जागृवांसः । प्रयच्छंत इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । दृशंतं दीप्तवर्णज-
पिमंगनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहंतं मह्यंतं वपावतं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानं ॥

पदं देवस्य नमसा व्यंतः अवस्यवः अव आपन्नमृक्तं ।

नामानि चिह्धिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयंत संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं । देवस्य । नमसा । व्यंतः । अवस्यवः । अवः । आपन्न । अमृक्तं ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयंत । संदृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्निः पदमाहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यंतो गच्छंतः अवस्यवो
ऽन्नमिच्छंतः पूर्वं यजमानाः अवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नममृक्तमन्यैरपरिबाध्यमापन् । आप्नवंति । हे अग्ने ते तव
भद्रायां सुखायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयंत । रमयंति । यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि
वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे । धारयंति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानां ।

त्वं चाता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सद्मिन्मानुषाणां ॥ ५ ॥

त्वां । वर्धति । क्षितयः । पृथिव्यां । त्वां । रायः । उभयासः । जनानां ।

त्वं । चाता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सद् । इत् । मानुषाणां ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयो मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धति । वर्धयंति । उभयास उभयविधानि
पशुपशुरूपाणि जनानां यजमानानां संबंधीनि रायो धनान्यृत्विजोऽध्वर्यादयस्त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धति ।
अथवोभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनामर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धति । हे तरणे दुःखान्तरकाये
त्वं चेत्यो ज्ञातव्यः सुखः सन् चाता रक्षिता भूः भवमि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्रणामस्माकं सद्मि-
त्सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ३५ ॥

सपय्येण्यः स प्रियो विस्वः अग्निर्होता मंद्रो नि षसाद् यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपय्येण्यः । सः । प्रियः । विस्वः । अग्निः । होता । मंद्रः । नि । षसाद् । यजीयान् ।

तं । त्वा । वयं । दमे । आ । दीदिवांसं । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

सोऽग्निः सपय्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरको विष्णु प्रजासु होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो
यजीयानतिशयनेतरदेवानां यथा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निर्नि षसाद् । निषक्षोऽभूत् । अथ
प्रत्यक्षतः । तं त्वा तादृशं त्वां वयं यजमाना दमे गृहे दीदिवांसं दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाधयंतोऽवन-
तजानवः प्रणताः संतो नमसा स्तोत्रेणोपा सदेम । आसादयेम । अथवोपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्योऽ नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयंतः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तं । त्वा । वयं । सुध्यः । नव्यं । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवयंतः ।

त्वं । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे अग्ने तं तादृशं महानुभावं नभ्यं सुत्यं त्वा त्वां सुध्यः शोभनबुद्धयः सुस्त्रायवः सुखमिच्छन्तो देवयन्तो देवं त्वामिच्छन्तो वयमीमहे । याचामहे । सुम इत्यर्थः । हे अग्ने त्वं दीवानो दीप्यमानः सन् । केन । बृहता महता रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीवानो विशः प्रजाः स्रोतनस्मान् दिवः स्वर्गमनयः । अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबंधः । आदित्यमर्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विशपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनां ।

प्रेतीषणिमिषयंतं पावकं राजंतमग्निं यजंतं रयीणां ॥ ८ ॥

विशां । कविं । विशपतिं । शश्वतीनां । निऽतोशनं । वृषभं । चर्षणीनां ।

प्रेतिऽइषणिं । इषयंतं । पावकं । राजंतं । अग्निं । यजंतं । रयीणां ॥ ८ ॥

शश्वतीनां नित्यानां विशामृत्विग्यमानलक्षणानां विशपतिं स्वामिनं कविं क्रांतदर्शिनं नितोशनं शत्रूणां हिंसकं वृषभं कामानां वर्षकं चर्षणीनां स्रोतृणां मनुष्याणां प्रतीषणिं प्राप्नोमममिषयंतमन्नं कुर्वंतं पावकं शोधकं राजंतं दीप्यमानं दीपयंतं वा रयीणां लाभाय यजंतं यष्टव्यमग्निं सुम इति शेषः ॥

सो अग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनदं समिधा हव्यदातिं ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनदं । संऽइधा । हव्यऽदातिं ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेदं । नमः । ऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां स मर्तः स यजमान ईजे । यजते । शशमे च । स्तौति । शशमान इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । यो यजमानस्ते तव समिधा सह हव्यदातिं हविषां दानमानदं करोति । किंच यो यजमानो नमोभिः स्तुतिभिराहुतिमाज्यादिलक्षणां परि वेदं परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । स यजमानस्त्वोतस्त्वया रक्षितः सन् विश्वेत् सर्वाणि वामा वननीयानि धनानि दधते । धारयति ॥

अस्मा उ ते महिं महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमर्तौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊं इति । ते । महिं । महे । विधेम । नमः । ऽभिः । अग्ने । संऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदीं । सूनो इति । सहसः । गीः । ऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायां । सुऽमर्तौ । यतेम ॥ १० ॥

हे अग्ने महे महतेऽस्मै ते तुभ्यं महिं महदत्यधिकं विधेम । परिचरेम । कैरित्युच्यते । नमोभिर्नमस्कारिः समिधा वा उतापि च हव्यैर्हविर्भिः । हे सहसः सूनो वेदी वेद्यां गीर्भिः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च विधेमिति संबंधः । किंच ते तव भद्रायां सुत्यायां सुमर्तौ शोभनानुग्रहबुद्धावा यतेम । आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततथ रोदसी वि भासा अवोभिश्च अवस्यत् स्तरुचः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरैरभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततथ । रोदसी इति । वि । भासा । अवः । ऽभिः । च । अवस्यः । तरुचः ।

बृहत् । ऽभिः । वाजैः । स्थविरैः । अभिः । अस्मे इति । रेवत् । ऽभिः । अग्ने । विऽतरं ।

वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यस्त्वं रोदसी यावापृथिवी भासा दीप्या वा ततं व्यतनोः । किंच तत्क्षत्तारकस्त्वं अबोभिः
सुतिभिः श्रवस्व भवसि हे तादृशमे बृहन्निर्महन्निर्वाजैरग्नेः स्थिरेभिः स्थिरेः स्थूले रेवङ्गी रयिमन्निरक्षे
अस्मदर्थं वितरं विशिष्टतरं वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवडसो सद्मिडैह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीररेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥ १२ ॥

नृवत् वसो इति । सदै । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥ १२ ॥

हे वसो वासक धनवन्वाग्ने नृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं सद्मित्सर्वदास्मे अस्मासु धेहि । स्थापय । किंच भूरि
प्रभूतान् पश्वः पशून् धेहि । किमर्थं । तोकायास्तत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय । किंच पूर्वीः पूरयिष्यः कामानां
बह्व्यो वा बृहतीर्महत्य आरेअघाः । आरे दूरेऽघानि यासु ताः । तादृश्य इष उक्तलक्षणान्यन्तानि भद्रा
भद्राणि सौश्रवसानि सुश्रवस्त्वान्यस्मे अस्मासु संतु । भवतु ॥

पुरुष्यग्ने इति त्रयोदशुखासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूचितं च । पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया स
चित्रं चित्रं चितयंतमस्मे । आ० ४. १. इति ॥

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्यां ।

पुरुणि हि ते पुरुवार संत्यग्ने वसु विधते राजनि ते ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्यां ।

पुरुणि । हि । ते इति । पुरुवार । संति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । ते इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने राजन् ते तव पुरुणि बह्वनि पुरुधा गवाश्वादिरूपेण बह्वप्रकाराणि वसूनि धनानि वसुता
वसुतायै वसुमत्त्वायाश्नां । व्याप्त्यां भुंजीय वा ॥ अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यंतं चकार भट्टभा-
स्करमित्रोऽथेकपदं संबुद्धंतं चकार ॥ हे पुरुवार बह्वभिर्वरणीयाग्ने राजनि राजमाने त्वे त्वयि पुरुणि
बह्वनि वसु वसूनि त्वे त्वां विधते परिचरते मह्यं दातव्यानि संति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठमंडलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं
हीत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थमापेयं । अंत्या षट्पंचाशदचरा शक्क्यादितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते
हि । त्वं हीकादशानुष्टुभं शक्क्यंतमिति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतावानुष्टुभे कंदसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनि-
युक्तं । सूच्यते हि । त्वं हि चैतवदप्या यो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ अंगिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । त्वं हि
चैतवदिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे । त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥
 त्वं हि क्षैतवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे । त्वं । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो
 इति । पुष्टिं । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु क्षैतवत् । त्वितिः त्वयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं । तद्युक्तं यशोऽन्नं
 हविल्लक्षणं पत्यसे । अभिपतसि । गच्छसि । तच्च दृष्टांतः । मित्रो न । अहरभिमानी देवो मित्रः । स इव ।
 यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविल्लक्षणमन्नं । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवा-
 भिपतसि । यद्वा पत्यतिरेत्यर्थकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे । ईशिषे । अतः कारणात् हे विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य
 द्रष्टव्यसो वासकायै त्वं श्रवः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं न । अयं नशब्दश्चार्थः । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च
 पुष्यसि । वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीकृते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईकृते ।

त्वां । वाजी । याति । अवृकः । रजऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां हि स्म त्वामेव खलु चर्षणयो मनुष्या यज्ञेभिर्यज्ञसाधनैर्हविर्भिर्गीर्भिः स्तुतिभिरीकृते । स्तुवंति ।
 अपि च वाजी । वाजो गमनं । तद्वान् सूर्यस्त्वां याति । गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते । अग्निं
 वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृश इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते ।
 अग्निर्वायुः सूर्यस्तै वै वाजिनः । तै० ब्रा० १. ६. ३. ९. इति वायुः सन्निरादित्यो वाजीति च । कीदृशो वाजी ।
 अवृको हिंसकरहितो रजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां
 तरिता गता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिंधते ।

यज्ञस्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुहो अर्धरे ॥ ३ ॥

सऽजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुं । इंधते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नाऽयुः । जुहो । अर्धरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणा दिवः स्तुतिर्नरो नेतार ऋत्विजो यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं त्वा
 त्वामिंधते । समिद्धं कुर्वति । कदेति चेदुच्यते । यज्ञ यदा खलु स्य स मानुषो मनोरपत्यभूतो जनो जातो
 यजमानो होता वा सुम्नायुः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् अर्धरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे जुहो त्वामाहु-
 यति तदेत्यर्थः ॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

जती ष बृहती दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

जती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । स यजमान ऋध्रयात् हे अग्ने सुदानवे शोभनदागाय तुभ्यं ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तव संबन्धिना

धिया कर्मणा यो मर्तो मरणधर्मा यजमानः शशमते शाम्यति । यद्वा । शमतिः सुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्वीति । स यजमानो बृहतो महतो दिवो दीप्तस्य तव संबन्धिन्योती जत्वा रक्षया द्विषो द्वेष्टुर्नहो न आह्वननशीलं पापमिव तरति । अतिक्रामति ॥

समिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषं ॥ ५ ॥

संऽइधा । यः । ते । आऽहुतिं । निऽशितिं । मर्त्यः । नशत् ।

वयाऽवन्तं । सः । पुष्यति । क्षयं । अग्ने । शतऽआयुषं ॥ ५ ॥

हे अग्ने समिधा समिधनहेतुभूतेनेधेन सह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां मंत्रसंस्कृतामाहुतिं यो मर्त्यो मनुष्यो नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । स मनुष्यो यजमानो वयावन्तं । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं शतायुषं बहुविधान्नं चिरकालजीवनं वा क्षयं गृहं पुष्यति । पोषयति । वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । ऋक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वं । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेषो दीप्तस्य ते तव शुक्रो निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमो दिव्यंतरिक्ष आततो विस्तीर्णः सन् ऋण्वति । मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकामि सूर्यो न सूर्य इव कृपाभिमुखीकरणसमर्थया सुत्या स्तूयमानस्त्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि । दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विस्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रत्नः पुरीव जूर्यः सनुर्न चययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विस्व । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।

रत्नः । पुरिऽइव । जूर्यः । सनुः । न । चययाय्यः ॥ ७ ॥

अधापि च विनु प्रजासु हे अग्ने त्वमीड्यः सुत्योऽसि । भवसि । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मान्नोऽस्माकमतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियोऽसि । यद्वा । हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा पुरीव नगर्यां जूर्यो जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव रत्नो रमणीयो गंतव्यो वा भवसि । तथा सनुर्न पुत्र इव चययाय्यो यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि ॥ त्रायतेरेतद्रूपं ॥ यद्वैतत्सूक्तोर्विशेषणं । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति चययाय्यः ॥ यातिरौणादिक आर्यप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा चययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते । मातुरयेऽधिजननं द्वितीयं मौजिबंधनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतं । मनु० २. १६९. इति । तादृशः पुत्र इति । रत्नो रमणीयोऽसि ॥

क्त्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिष्टुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृष्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिष्नुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने क्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वमज्यसे हि । व्यज्यसे खलु । तथा वाजी न वेजनवानथ इव कृष्यः । कृष्वीति कर्मनाम । हविर्वह्नादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्विर्वहनमपेरश्वसादृश्यं । तथा परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं गयो गृहं च भवसि । उभयोर्दातेत्यर्थः । अपि च शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि त्वमत्यो न सततगामी जात्यथ इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि ॥ ऋ कौटिल्य इत्यस्यैतद्रूपं ॥

कारिधामप्रेधामच्छदो वैकल्पिकशुवाक्या त्वं त्येति । सूचितं च । त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे । धामा ह यज्ञे अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वं । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे । धाम । ह । यत् । ते । अजर ।

वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं त्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । अच्युताच्युतानि च्यावयितु-मशक्यानपि । अत्सीति शेषः । तत्र वृष्टांतः । यवसे घासे विच्छेष्टः पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर जरारहिताग्ने यवस्य ॥ सुपां मुनुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ शिक्कसो दीप्तस्य ते तव धाम धामानि तेजांसि वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति किंदन्ति तच्चन्ति स त्वमिति पूर्वचान्वयः । हेत्येतत्पादपूरणं ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशां ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमंगिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । अग्ने । होता । दमे । विशां ।

संऽऋधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यं । अंगिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरीयतामध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां विशां यजमानानां दमे गृहे त्वं होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि क्षुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणाद्विशपते विशां पालकाग्ने समृधः समृद्धानस्यान्यज-मानान् कृणु । जुष । कृत्वा च हे अंगिरोऽगनादिगुणयुक्त अंगाररूप वाग्ने हव्यमस्रदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमन्ति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमन्ति । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिं । सुऽक्षितिं । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥

हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ते देव दानादिगुणयुक्ताग्ने रोदस्योर्बाबापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं देवान्यष्टव्यानिंद्रादी-नच्छामिमुख्येन नोऽस्माकं सुमन्ति क्षुतिं वोचः । ब्रूहि । दिवः क्षुतेर्नृन्नेतृनस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं

स्वस्तिमविनाशं वीहि । गमय ॥ वेतिरचांतर्भावितख्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च द्विषो द्वेष्टुन् शत्रून्हांसि पापानि
दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि तरेम । अतिक्रामेम । तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च
पापादीनि तरेम । उक्त एवार्थो दाढीय पुनरुच्यते । हे अग्ने तवावसा रचणीम् द्वेष्टुप्रभृतीन्त्यंतं तरेम ॥ २ ॥

अग्ने स क्षेपदित्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । अग्नेऽष्टाविति ॥ प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यं । त्वं । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तं । अंहः ॥ १ ॥

हे अग्ने स यजमानः क्षेपत् । क्षियति । निवसति । चिरकालं जीविदित्यर्थः । कीदृशो यजमानः । ऋतपा
ऋतस्य यज्ञस्य पालक ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च ते त्वदीयं देवयुर्देवानात्मन इच्छन् स यजमान
उरु विस्तीर्णं ज्योतिः सूर्याख्यं नशते । प्राप्नोति । हे देव व्योतमानाग्ने यं मर्तं मनुष्यं यजमानं मित्रेण वरुणः ॥
तृतीयाथं प्रथमा ॥ वरुणेन च सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं त्यजसा त्याजनसाधनेनायुधिनाहोऽहसः पापात्पासि
रचसि स यजमान इति पूर्वत्र संबंधः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाग्रये ददाश ।

एवा च न तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । च न । तं । यशसा । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तं । नशते । न । प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

यो यजमान ऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशायाग्रये ददाश हवींषि ददाति स
यजमानो यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैरीजे । इष्टवान् भवति । तथा शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचांद्रायणादिभिः शशमे ।
शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च तं यजमानं यशसा यशस्विनां पुत्रायाम-
जुष्टिरप्राप्तिर्नैव नशते । नैव प्राप्नोति । पुत्रवाभवत्वित्यर्थः । तथा मर्तं मनुष्यं तमंहः पापं न नशते । तथा
प्रदृष्टिरनर्थहेतुः प्रदर्पश्च तं न प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुचा चिदृखो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयं । अक्तोः । कुच । चित् । रखः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

सूरो न सूर्यस्त्वेव यस्याग्नेर्दृशतिर्दर्शनमरेपाः पापरहितं । हे अग्ने यत् यस्य ते तव शुचतो ज्वलतो धीर्धा-
रयित्री ज्वाला भीमा भयंकरा सती आ समंतादेति गच्छति । योऽयमग्निर्हेषस्वतः शब्दयुक्ताः शुरुधो न
शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गच्छाक्तोः । अक्षुरिति रात्रिनाम । तेन च तव संचारी राक्षसादिलक्ष्यते । राक्षसादेः
स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं वसतिः सर्वेषामावासभूतो वनेजा अरखे जायमानः कुचा चित् कृच्छिदेव
स्थाने पर्वतायादौ रखो रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मं । चित् । एम । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वां । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

अस्यापरेम गमनभूतो मार्गस्तिग्मं तीक्ष्णं स्पृष्टमशक्यत्वात् । अस्य च वर्षो रूपं महि महत् प्रभूतं भसत् । दीयते ॥ भस भर्त्सनदीप्तोरिति धातुः ॥ कीदृशोऽपिः । अश्वो न अश्व इवासास्तेन यमसानस्तृणादिकं नियच्छन् । तथा परशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां जिह्वां ज्वालां विजेहमानस्तृणगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा दारु काष्ठं धत्त दहनं द्रविर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति । मूर्तभूतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धारां ।

चिचध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन दुषडा रघुपत्नजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धारां ।

चिचऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । दुऽसडा । रघुपत्नऽजंहाः ॥ ५ ॥

स इत् खल्वपिरस्तेव वाणादेः चेन्नेव प्रति धात् । स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिसुखेन वाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधातय चासिष्यन् ज्वालां प्रक्षिप्यन् तेजः स्वकीयं शिशीत । निश्चति । तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टांतः । अयसो न धारां । यथायोमयस्य परश्वादेधारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च चिचध्रजतिर्विचिचगतिरक्तो रात्रिररतिरभिगता वेन पत्नीव दुषडा वृक्षेषु सीदन् रघुपत्नजंहा लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् योऽपिर्वर्तते स इति पूर्वचान्वयः ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उसाः शोचिषा रारपीति मिचमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन ॥ ६ ॥

सः । ई । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उसाः । शोचिषा । रारपीति । मिचऽमहाः ।

नक्तं । यः । ई । अरुषः । यः । दिवा । नृन । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन ॥ ६ ॥

स ई सोऽयमपी रेभो न सुत्यः सूर्य इवोसा दीप्ता ज्वालाः प्रति वस्ते । आच्छादयति । तथा मिचमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति । भृशं शब्दं करोति । य ईमयमग्निर्नक्तं रात्रावरुष आरोचमानः सन् दिवाहनीव नृन्ननुषान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पुरकः । तथामर्त्योऽमरणधर्मारुष आरोचमानो रोषरहितो वा योऽग्निर्दिवा द्योतमानेन तेजसा नृन्नेतृनाढीयान्प्रसीनं प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्नि नृन्नेतृन् देवान्हविर्भिः संयोजयति । यो दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनोदृषा रूक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्नना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधतः । नवीनोत् । वृषा । रूक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्नना । यन् । आ । रोदसी इति । वसुना । दं । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

दिवो न दीप्तस्य सूर्यस्यैव विधतो विधातू ररमीकुर्वतो यस्याग्नेर्नवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्धिता रुचो दीप्तः सोऽपिरोषधीषु दह्यमानासु नूनोत् । भृशं शब्दमकरोत् । यश्च घृणा न संचलनशीलेन दीप्तेनेव ध्वजसा गमनशीलेन तेजसा पत्ननेतस्तत् उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽपिर्दं अस्मच्छत्रुन् दमयन् सुपत्नी शोभनपतिके रोदसी यावापृथिवी वसुना धनेना पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततस्तं ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्कैः । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुतां । ततस्तं । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

योऽपिर्धायोभिर्वा धारकैरश्चैरिव युज्येभिर्द्युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैरर्कैरर्चनीयैर्दीप्तिभिर्गच्छति सोऽपिर्विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिर्दविद्योत् । विद्योतते । यश्च मरुतामेतत्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततश्च तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयमुभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषो दीप्तो रभसानो वेगं कुर्वन् अद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

यथा होतरित्यष्टर्वं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्रितं । यथा होतरित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्-
शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्म उशतो यस्मि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्रे । उशतः । यस्मि । देवान् ॥ १ ॥

हे होतर्देवानामाज्ञातः सहसः सूनो बलस्य पुत्रापि यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामितत् । देवताती यज्ञे यज्ञेभिर्यजमानसाधनैर्हविर्भिर्यजासि देवान्यजसि एवैवं हे अग्ने नोऽस्माकमद्यास्मिन् यज्ञे समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीनुशन् कामयमानस्त्वमुशतः कामयमानान्यष्टव्यान् देवान् समना चित्रं यच्चि । यज । यद्वा । समानं मन्यतेऽस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यं ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वेदारु वेद्यश्चनो धात ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वेदारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोरहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानो वेद्यः सर्वेज्ञातव्यो लंभनीयो वा सोऽपिर्नोऽस्माभ्यं वेदारु वेदनीयं सुत्यं चनोऽज्ञं धात् । दधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाज्ञः सर्वेषां जीवनहेतुर्वामृतो मरणरहितोऽतिथिर्हविर्वह्मनाय सततगामी जातवेदा जातानां वेदिता जातधनो वा एवं-
भूतो योऽपिर्मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषूषर्भुद्भूत् उषःकालेऽपिहोचहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वबान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयंत्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽन्नस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयति । अभ्वं । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।
वि । यः । इति । अजरः । पावकः । अग्नस्य । चित् । शिञ्जथत् । पूर्याणि ॥३॥

इति संप्रत्यर्थे । उक्तं च । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति ॥ द्यावः स्तोतारः संप्रती-
दानीं यस्यापिरभ्वं महत्कर्म पनयति कुर्वति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव शुक्रः शुक्लवर्णः सन् भासांसि तेजांसि
वस्ते । आच्छादयति । यद्याजरो जरारहितः पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निर्वीनोति भासा सर्वं व्याप्नोति सो
ऽयमग्नस्य चित् व्यापनशीलस्यापि राक्षसादेः पूर्याणि चिरंतनानि पुराणि शिञ्जथत् । हिनस्ति ॥ अथ कथं
हिंसायामिति धातुः ॥

वद्मा हि सूनो अस्यन्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मानं ।
स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जे धा राजेव जेरवृके क्षेप्यंतः ॥४॥
वद्मा । हि । सूनो इति । असि । अन्नसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अज्मं । अन्नं ।
सः । त्वं । नः । ऊर्जसने । ऊर्जे । धाः । राजाऽइव । जेः । अज्वृके । क्षेपि । अंतरिति ॥४॥

हे सूनो सहसः पुत्र । यद्वा पू प्रेरणे । सर्वस्य प्रेरकापि वद्मा वदनीयः कुल्योऽसि हि । परः पादः
परोक्षतः । अन्नसद्वाअस्वदनीयेषु हविषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्नग्निर्जनुषा जन्मना स्वभावत
एवाज्म । गृहनामैतत् । गृहमन्नं च यजमानानां चक्रे । करोति । ऊर्जसन ऊर्जस्यान्नस्य दातरपे नोऽस्मभ्यं स
तादृशस्त्वमूर्जमन्नं धाः । देहि । तथा राजेव जेः । अस्मच्छून जय । एतत्सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्बाध-
कैर्विद्युत्तुऽस्यदीयेऽग्न्यागरेऽतर्मध्ये क्षेपि । निवस ॥

नितिक्ति यो वारुणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्रत्येत्यक्तून् ।
तुर्याम यस्त आदिशमरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत् ॥५॥
निऽनित्ति । यः । वारुणं । अन्नं । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अत्ति । एत्ति । अक्तून् ।
तुर्याम । यः । ते । आऽदिशा । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिऽहुत् ॥५॥

योऽग्निर्वारुणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजो नितिक्ति निश्चति तीक्ष्णीकरोति ॥ तिज निशान इति
धातुः ॥ यद्यान्नं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते । अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यद-
भिरिति । सोऽग्निर्वायुर्न वायुरिव राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यं । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन
सर्वमोष्टे तद्वत् । सर्वेश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् अक्तून् राजीरत्येति । अतिक्रामति । तन्नतमंधकारं तिरस्क-
रोतीत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादान् तुर्याम तं हिंस्याम यो जनस्ते तुभ्यमादिशमादिशमानानां दीयमानानां
हविषामरातीररातिरदाता ॥ कांदसो दीर्घः ॥ यद्वा । अरातीर्धनस्यादातृन् ते त्वां प्रत्यादिशमादेष्टुणामाच-
क्षाणामन्नाकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं चात्यो न शीघ्रगामी जात्यश्च इव हुतो हिंसकान्पतत
आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् परिहुत् परिगत्य हन्ता भव ॥ दूरतेर्हिंसार्थस्त्वैतद्रूपं ॥ ५॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्रे ततंथ रोदसी वि भासा ।
चिबो नयत्परि तमांस्यक्तः शेचिषा पत्नन्नाशिजो न दीयन् ॥६॥
आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अकैः । अग्रे । ततंथ । रोदसी इति । वि । भासा ।
चिबः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शेचिषा । पत्नन् । अशिजः । न । दीयन् ॥६॥

हे अग्ने रोदसी वावापृथिव्यौ भासा दीप्या व्या ततंथ । विश्वेष्वाच्छादयसि । तच्च दृष्टांतः । भानुमन्निः प्रभावन्निरर्कैरर्चनीयैः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् । परोऽर्धर्चः परोचक्रतः । पत्न्यन् । पतत्यस्मिन्निति पत्न्य मार्गः । तस्मिन्नीशिजो न । उशिजः सोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धीशिजः सूर्यः । स इव दीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसाक्तः संस्त्रिष्टः अत एव चित्रश्चायनीयोऽपिस्मामसि नैशान्यंधकाराणि परि णयत् । परिणयति । परितो गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाग्नित्वर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मद्रतममर्कशोर्कैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इंद्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणंति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वां । हि । मद्रऽतमं । अर्कऽशोर्कैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषिं । अग्ने ।

इंद्रं । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुं । पृणंति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने मद्रतमं स्तुत्यतमं त्वामर्कशोर्कैरर्चनीयैः पूजनीयैः शोर्कैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोर्कैरर्चनीयैः प्रशस्तिर्दीप्तिरर्कैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मान्महि महन्नोऽस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषिं । शृणु । हे अग्ने नृतमाः स्तुतीनां नेतृतमा अस्त्रिजः शर्वसा बलेन वायुं गंतारं । यद्वा । वायुमिव शर्वसा युक्तमिंद्रं न इंद्रमिव देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविर्लक्षणेन धनेन पृणंति । प्रीणयंति ॥ देवताशब्दात् द्वितीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषिं रायः पथिभिः पथंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नू । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषिं । रायः । पथिभिः । पथिं । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नं । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पथिभिर्मार्गै रायो धनानि नु चिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेषिं । गमय । प्रापय । अंहोऽंहसः पापात्पथिं । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुम्नानि ता तानि सुम्नं सुम्नानि सुखानि गृणते सुवते मह्यं रासि । देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्योज्जायंत इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिमहिताः संतो मदेम । हृष्याम ॥ ॥ ६ ॥

ऊवे व इति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयं । तथा चानुक्रम्यते । ऊवे वः सप्तेति । प्रातरनु-वाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठं ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥ ९ ॥

हुवे । वः । सूनुं । सहसः । युवानं । अद्रोघऽवाचं । मतिभिः । यविष्ठं ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक् ॥ ९ ॥

हे अग्ने वः ॥ व्यत्ययेन बह्वचनं ॥ त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैर्हुवे । आहुयामि । कीदृशं । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं । अपिर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतृणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचं । अद्रो-गध्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशं । यविष्ठमतिशयेन युवानं । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुत्रभिर्बह्वभिर्वरणीयः संभजनीयोऽध्रुगद्रोघा यजमानानां एवभूतो योऽपिर्विश्ववाराणि सर्वैर्वर-

णीयानि संभजनीयानि प्रशस्थानि द्रविणानि धनानीन्वति प्रेरयति । स्तोतृभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां
ऊव इति पूर्वच संबंधः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरैरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥२॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सं । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥२॥

हे पुर्वणीक बज्रज्वाल होतर्देवानामाह्वातरमे त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च यज्ञियासो यज्ञार्हा
यजमाना वसूनि हवर्लक्षणानि धनान्यैरिरे । आभिमुख्येन प्रेरयति । प्रापयति । जुहुतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि
सं दधिरे देवाः सम्यग्रहितवन्तः । अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत । तै० सं० १. ५. १. १. इति ब्राह्मणं । तस्मिंस्त्व
यीति पूर्वच योज्यं ॥

त्वं विश्व प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणां ।

अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥३॥

त्वं । विश्व । प्र०दिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणां ।

अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जात०वेदः । वसूनि ॥३॥

हे अग्ने त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विश्व प्रजास्वासु परितृश्यमानासु च सीदः ।
सीदसि । विश्वांतरात्मना वर्तसे । तथा क्रत्वात्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां धनानां रथीरभवः ।
रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । अतः कारणात् हे चिकित्वो विद्वन् जातवेदो जातानां प्राणिनां वेदि-
तरमे विधते परिचरते यजमानाय वसूनि धनान्यानुषगनुषक्तं सततं यथा भवति तथा वीनोषि । विविधं
प्रेरयसि ॥

प्रवर्गेऽभिष्टवे यो नः सनुत्य इति वृचः । सूचितं च । यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना
उपेताविति वृचाः । आ० ४. ६. इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अंतरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपां तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥४॥

यः । नः । सनुत्यः । अभि०दासत् । अग्ने । यः । अंतरः । मित्र०महः । वनुष्यात् ।

तं । अजरेभिः । वृषेभिः । तपः । स्वैः । तपः । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥४॥

हे अग्ने यः शत्रुः सनुत्यः । सनुतरित्यंतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे वर्तमानः सन् नोऽस्मानभिदासत् उपच-
यति बाधति । यश्चांतरोऽभ्यंतरवर्ती सन् हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ति मित्राणां महद्यितवामे वनुष्यात् हिंस्यात्
तमुभयविधं हे तपिष्ठ तृप्ततमामे तपसा तेजसा तपस्वान् तेजस्वी स्वमजरेभिर्जरारहितैर्वृषभिर्वर्षितुभिर्वृष्टिहेतु-
भूतैस्तव स्वैः स्वभूतैरसाधारणीस्तेजोभिस्तप । दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥५॥

यः । ते । यज्ञेन । संऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहस्रः । ददाशत् ।
सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । अवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्राये ते त्वां यो यजमानो यज्ञेन यागेन ददाशत् परिचरति । यश्च समिधा
समिधनसाधनेनेधेन । यश्चोक्थैः शस्त्रैरर्केभिरर्चनीयैः सौवैश्च परिचरति हे अमृत मरणधर्मरहिताये स
यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् राया धनेन द्युम्नेन द्योतमानेन अवसा अवणीयेनानेन
यशसा वा वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥
सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यं । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचः । ऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे अग्ने स त्वमिषितः प्रेषितः सन् तूर्यं क्षिप्रं तत्कृधि । कृष । किं तदित्यत आह । सहस्वान् बलवांस्त्वं
स्पृधः स्पर्धमानान् सहसा बलेन परेषामभिमवनसमर्थेन तेजसा वा बाधस्व । विनाशय । द्युभिर्द्योतमानैस्ते-
जोभिरक्तः संसिक्तस्त्वं वचोभिः स्तुरूपैर्वाक्यैर्यच्छस्यसे यत्स्तूर्यसे । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतुभिः क्रियत
इत्यर्थः । तन्मन्म मननीयं घोषि घोषणीयं जरितुः स्तोत्रं जुषस्व । सेवस्व ॥

अपये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्याश्चामेत्येषा याज्या । सूचितं च । अश्चाम तं काममपि तवो-
तीति कामाय । आ० २. १०. । इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरं ।
अश्याम वाजमभि वाजयंतोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥ ७ ॥
अश्याम । तं । कामं । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिं । रयिऽवः । सुवीरं ।
अश्याम । वाजं । अभि । वाजयंतः । अश्याम । द्युम्नं । अजर । अजरं । ते ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबन्धिन्योती ऊत्या रक्षया तं काममश्चाम । प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे रयिवो
धनवत्तमे सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं रयिं धनमश्चाम । प्राप्नुयाम । तथा वाजयंतो वाजमन्नमात्मन इच्छन्तो
वयं वाजं त्वया दत्तमन्नमभि आभिमुख्येनाश्चाम । प्राप्नुयाम । हे अजर जरारहिताये त्वदीयमजरं जरार-
हितं द्युम्नं द्योतमानं यशस्याश्चाम । प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

प्र नव्यसेति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं वैदुभमायेयं । प्र नव्यसेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहस्रः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।
वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशंतं वीती हीतारं दिव्यं जिगाति ॥ ९ ॥
प्र । नव्यसा । सहस्रः । सूनुं । अच्छ । यज्ञेन । गातुं । अवः । इच्छमानः ।
वृश्चत्ऽवनं । कृष्णयामं । रुशंतं । वीती । हीतारं । दिव्यं । जिगाति ॥ ९ ॥

गातुमुपगतव्यं स्तोतव्यं वा सहस्रः सूनुं बलस्य पुत्रमपिमवोऽन्नं रक्षणं वा इच्छमान इच्छन् स्तोता नव्यसा

नवतरेण यक्षिण युक्तः सन् अक्षाभिमुखेन प्र जिगाति । प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमपि । वृक्षद्वयं वृक्षं किञ्च दग्धं वनं येन तादृशं कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं दृश्यं श्वेतवर्णं वीती वीत्या कांतेन यक्षिण होतारं यष्टारं दिव्यं दिवि भवं ॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्या अजरेभिर्नानदद्भिर्न्यविष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यमिरनुयाति भर्वन् ॥२॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्याः । अजरेभिः । नानदत्तभिः । न्यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अमिः । अनुयाति । भर्वन् ॥२॥

सोऽभिः श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । तन्यतुः शब्दकारी रोचनस्याः । रोचतेऽस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमंतरिचं । तच्च स्थितोऽजरेभिर्जरारहितैर्नानदद्भिर्न्यविष्टं शब्दं कुर्वन्निरुद्ध्युक्तो रश्मिभिर्वी यविधो युवतमः । यः पावकः शोधकोऽभिः पुरुतमोऽतिशयेन प्रभूतः सन् पुरुणि वह्निं पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भर्वन् भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति स इत्यमित्यं वर्तते इति पूर्वच संबंधः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽप्ये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तच्च वि त इत्येवानुवाक्या । आ० ३. १३. ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥३॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥३॥

हे शुचे शुच दीप्त वापे ते त्वदीया वातजूतासो वातेन प्रेरिताः शुचयो निर्मला भामासो दीप्तयो विष्वक् सर्वतो वि चरन्ति । विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासो वज्रकाष्ठानि सृशन्तो दिव्या दिवि द्योतमानेऽग्नी भवा नवग्वा नूतनगमनास्ते रश्मयो वना वनानि वनन्ति । संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तो वनानि भञ्जयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वः ।

अधं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृष्ठे ॥४॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षां । वपन्ति । विऽसितासः । अश्वः ।

अधं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृष्ठे ॥४॥

हे शुचिष्मो दीप्तिमन्त्रपे ते तव शुक्रासः शुभ्रा ये शुचयो दीप्तयो क्षां पृथिवीं भूमिं वपन्ति मुंडयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्यतो दहन्तीत्यर्थः । अपिह दाति रोमा पृथिव्याः । ऋग्वे० १. ६५. ४. इति निगमांतरं । ते रश्मयो विषितासो विमुक्ता अश्व इव । इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अधास्मिन्काले ते त्वदीयो भ्रमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृष्ठेनानारूपाया भूमेरधि उपरि सानु समुच्छितं देशं पर्वताद्यादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमयं व्यापारयन् उर्वियोरु वज्रं वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

अधं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरमेदुर्वर्तुभीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।
शूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । स्नातिः । अग्नेः । दुऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अधापि च वृष्णो वर्षितुरमेर्जिह्वा ज्वाला प्र पापतीति । प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति । गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः खजाना । असुरप्रहतासु गोषु युध्यन्निद्रो गोषुयुत् । तस्मात्सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्त्वैव शीर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहमेवमग्नेः क्षातिर्ज्वाला सोढुमशक्वेत्यर्थः ॥ क्षीयते दह्यतेऽस्यामोषधिवनस्यतय इति चायतेरधिककरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुर्दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यो भीमो भयंकरोऽपिर्वनानि दयते । दहति ॥ दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि जयांसि महस्तोदस्य धृषता ततंथ ।
स बाधस्वापं भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥
आ । भानुना । पार्थिवानि । जयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततंथ ।
सः । बाधस्व । अपं । भया । सहऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि जयांसि ॥ जयतिर्गतिकर्मा ॥ गंतव्यानि स्थानानि सहो महस्तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सहा ततंथ । आस्तृणासि । आच्छादयसि । स त्वं भया भयकरणान्यप बाधस्व । तथा सहोभिरभिवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पृधमानान्वनुष्यन् हिंसन् वनुषो हिंसकान् । शत्रूनि । नि जूर्व । निजहि ॥ जूर्वतिर्हृतिकर्मा ॥

उत्वासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः स चित्रेत्येषा याज्या । सूचितं च । स चित्र चित्रं चितयंतमस्मै अप्रिरीशे बृहतः क्षत्रियस्य । आ० ४. १. इति ॥

स चित्रं चित्रं चितयंतमस्मे चित्रंक्षत्रं चित्रतमं वयोधां ।
चंद्रं रयिं पुरुवीरं बृहंतं चंद्रं चंद्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥
सः । चित्रं । चित्रं । चितयंतं । अस्मे इति । चित्रंऽक्षत्रं । चित्रऽतमं । वयऽधां ।
चंद्रं । रयिं । पुरुऽवीरं । बृहंतं । चंद्रं । चंद्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे चित्र चायनीय हे चित्रक्षत्रं विचित्रं बल चायनीयधनं वा हे चंद्राह्लादकाग्ने स तादृशस्त्वं चंद्राभि-
राह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिर्गृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । सुवद्भ्योऽस्मै अस्मभ्यं दातुं रयिं धनं युवस्व । पृथक्कृष्व । कीदृशं रयिं । चित्रं चायनीयं चितयंतं ज्ञापयंतं । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । चित्रतममतिशयेनाश्चर्यभूतं वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं चंद्रमाह्लादकं पुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं बृहंतं महान्तं । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

मूर्धानमिति सप्तर्चं सप्तमं मुक्तं भरद्वाजस्वार्धं वैश्वानराग्निदेवताकं । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्पतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ विषुवत्प्राग्निमासत आबलुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं च । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं ।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पाचं जनयंत देवाः ॥ ९ ॥

मूर्धानं । दिवः । अरतिं । पृथिव्याः । वैश्वानरं । ऋते । आ । जातं । अग्निं ।
कविं । संऽराजं । अतिथिं । जनानां । आसन् । आ । पात्रं । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानं शिरोभूतं । कस्य । दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेररतिं गन्तारं । यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं
वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनमृते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनि-
मित्तमा आभिमुख्येन जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं कविं क्रांतदर्शिनं सम्राजं सम्यग्राजमानं जनानां यजमानानाम-
तिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं । आसन्नासन्त्यास्ये ॥ द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ आस्यभूतं ।
अपिलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुंजते । पात्रं पातारं रक्षकं । यद्वा । आस्येन धारकं । एवंगुणविशिष्टं
वैश्वानराणि देवाः स्रोतार ऋत्विजो देवा एव वा आ जनयन्त । यज्ञाभिमुख्येनाजीजनन् । अरण्योः सका-
शादुदपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवंत ।
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥
नाभिं । यज्ञानां । सदनं । रयीणां । महं । आऽहावं । अभि । सं । नवंत ।
वैश्वानरं । रथ्यं । अध्वराणां । यज्ञस्य । केतुं । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां नाभिं नहनं बन्धकं तथा रयीणां धनानां सदनं स्थानमेकनिलयं महं
महान्तमाहावं । आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशं । यद्वा । वृथुदकधारणमाहावं निपानस्थानीयं ।
एवंभूतमग्निमभि अभितः सं नवंत । स्रोतारः सम्यक् स्तुवंति । तथा वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनमध्व-
राणां यज्ञानां रथ्यं रथिनं । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं गमयितारं यज्ञस्य केतुं
प्रज्ञापकं । एवंविधमग्निं देवाः स्रोतार ऋत्विजो देवा एव वा जनयन्त जनयन्ति । मधनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यमे त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।
वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥
त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।
वैश्वानर । त्वं । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजी हविलक्षणावन्नुषस्त्वत् त्वत्तः सकाशात् विप्रो मेधावी जायते । तुभ्यं हविर्दानेन
मेधावी भवति । तथा वीरासो वीरास्त्वत् त्वत्तोऽभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणामभिभूतारो जायन्ते ।
यस्मादेवं तस्मात् हे वैश्वानर राजन् राजमानाग्ने त्वमस्मासु त्वज्जक्तेषु स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि वसूनि
धनानि धेहि । निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवंते ।
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पिचोरदीदेः ॥ ४ ॥
त्वां । विश्वे । अमृतं । जायमानं । शिशुं । न । देवाः । अभि । सं । नवंते ।
तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वं । आयन् । वैश्वानर । यत् । पिचोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे अमृत मरणधर्मरहिताग्ने विश्वे सर्वे देवाः स्रोतारो जायमानमरण्योः सकाशादुत्पद्यमानं त्वां शिशुं
न पुत्रमिवाभि सं नवंते । अभिसंस्तुवंति । यद्वा । दीव्यतीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं स्वामि सं

नवते अभिसंगच्छंते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छंति । अपि च हे वैश्वानराग्ने यद्यदा पित्रोः पालयित्र्योर्बावापु-
थिव्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यसे तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैरमृतत्वं देवत्वमायन् ।
यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविंदः केतुं वयुनेष्वह्नां ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपस्थे । अविंदः । केतुं । वयुनेषु । अह्नां ॥ ५ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबंधिन् तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि
महानि नकिरा दधर्ष । न कश्चनान्यो धर्षयति । बाधते । यद्यदा त्वं पित्रोर्बावापुथिव्योरुपस्थ उपस्थानि
ऽतरिक्षे वयुनेषु गंत्येषु मार्गेषु जायमानः सन् अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्मानुनावृतमविंदः अलंभयः ।
तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वचान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊं इति । विश्वा । भुवना । अर्धि । मूर्धनि । वयाः । इव । रुरुहुः । सप्त ।

विऽसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेश्चक्षसा तेजसामृतस्योदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिवो दुल्लोकस्य सानूनि
समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽतरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा
मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषां । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि-
वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवना भुवनान्युदकान्यधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वान-
रात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा वयाः शाखा इव सप्त सर्पणशीलाः
सप्तसंख्या वा विसुहो नयश्च गंगाया रुरुहुः । रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा
सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा वैश्वानरो विश्वेषां नराणां हितो योऽग्नी रजांस्युदकानि लोकान्वा अमिमीत निर्मित-
वान् । तथा दिवो दुल्लोकस्य संबंधीनि रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि कविः क्रांतदर्शी
सन् योऽग्निर्व्यमिमीत । यश्च विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा परि पप्रथे परितो
ऽप्रथयत् सोऽयमदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षितामृतस्यामरणहेतोर्दकस्य रक्षिता
पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

पृथस्येति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यायं वैश्वानराग्निदेवताकं । आदितः षडुगल्यः सप्तमी चिष्टुः । तथा चानुक्रांतं । पृथस्यां चिष्टुबिति ॥ चातुर्विंशिकेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय । आ० ७. ४. इति ॥ आभिन्नविके पृथ्याभिन्नवषडहयोः पंचमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥ विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तुर्चो स्तोत्रियानुरूपी । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रिया-
नुरूपी । आ० ८. ६. इति ॥

पृथस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुमये ॥ १ ॥

पृथस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचं । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमः । इव । पवते । चारुः । अमये ॥ १ ॥

पृथस्य संपुक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृथं हविल्वणमज्ञं । तद्वतः । वृष्णो वर्षितुररुषस्यारोचमानस्य जात-
वेदसो जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्निः सहो बलमभिभवनसमर्थं विदथा विदथे यज्ञे नु क्षिप्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि ।
प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नृशब्दः पुरकः । नव्यसी नवतरा शुचिर्निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री चारुः
शोभना मतिर्मनीया स्तुतिश्चास्ति वैश्वानरायापये पवते । मत्सकाशात्स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः ।
सोम इव । यथा सोमो दशापविवात्स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यंरिषममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । व्यंरिषं । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकं । अस्पृशत् ॥ २ ॥

स वैश्वानरोऽग्निर्व्रतपा व्रतस्य पालकः परम उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चारक्षत । रक्षति । अंतरिक्षं च व्यमिमीत । एतदुपलब्धि-
तांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरोऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकं दुलोक-
मस्पृशत् । स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽंतर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृषण्यं ॥ ३ ॥

वि । व्यस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अंतऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वं । अधत्त ।

वृषण्यं ॥ ३ ॥

मित्रो मित्रभूतः सर्वेषामद्भुतो महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्नी रोदसी द्यावापृथिव्या व्यस्तभ्रात् ।
विशेषेण संभितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा ज्योतिषा तेजसा
तमोऽधकारं चांतर्वावदंतर्हितं तिरोहितमकृणोत् । अकरोत् ॥ वावदिति वातिर्गतिकर्मणो यद्वलुगंतस्य रूपं ॥
अपि च धिषणे धारयित्री द्यावापृथिव्या चर्मणी इव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति

तथा व्यवर्तयत् । विवृते विस्मृते अकरोत् । किं बङ्गना वैश्वानरोऽयमपिर्विश्वं सर्वं वृष्णं वीर्यमधत्त । धत्ते । धारयति ॥

अपा॒मुप॒स्थे॑ म॒हिषा॑ अ॒गृ॒भ्णात्॒ विशे॑ राजा॒नमु॒प॒ तस्यु॑र्ऋ॒ग्मियं॑ ।
आ दू॒तो अ॒ग्निम॑भर॒द्विव॑स्वतो॒ वैश्वान॑रं मा॒तरि॒श्वा परा॑वतः ॥ ४ ॥
अपां॑ । उप॒स्थे॑ । म॒हिषाः॑ । अ॒गृ॒भ्णात्॒ । विशः॑ । राजा॒नं । उप॑ । तस्युः । ऋ॒ग्मियं॑ ।
आ । दू॒तः । अ॒ग्निं । अ॒भर॑त् । वि॒वस्व॑तः । वैश्वान॑रं । मा॒तरि॒श्वा । परा॑वतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । अपामन्तरिक्षोपस्थ उपस्थाने मध्ये महिषाः । महन्नामैतत् । महान्तो मरुतोऽगृभ्णात् । अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च विशः प्रजा राजानं स्वामि-
नमृग्मियमर्चनीयमुप तस्युः । अस्तुवन् । अपि चेमं वैश्वानरमग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं दूतो वेगवान्
देवानां दूतो वा मातरिश्वा वायुः परावतो दूरदेशाद्विवस्वत आदित्यादाभरत् । इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगे॒युगे॒ विद॑थ्यं गृ॒णद्गो॑ऽग्ने र॒यिं य॒शसं॑ धेहि नव्य॑सीं ।
प॒थ्येव॑ राज॒न्घ॒शंस॑मजर नी॒चा नि वृ॑श्च व॒निनं॑ न तेज॑सा ॥ ५ ॥
युगे॑ऽयुगे । वि॒दथ्यं॑ । गृ॒णत्ऽभ्यः॑ । अ॒ग्ने । र॒यिं । य॒शसं॑ । धे॒हि । नव्य॑सीं ।
प॒थ्याऽइ॒व । राज॑न् । अ॒घऽशंसं॑ । अ॒जर॑ । नी॒चा । नि । वृ॑श्च । व॒निनं॑ । न । तेज॑सा ॥ ५ ॥

हे अग्ने युगे युगे काले काले विदथ्यं । विदथो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य नव्यसीं नवतरां स्तुतिं गृणद्गो
उच्चारयितुभ्योऽस्मभ्यं रयिं धनं यशसं यशस्विनं पुत्रं च धेहि । विधेहि । कुरु । किंच हे राजन् राजमानाजर
जरारहिताग्ने पथेव वज्रेणैवात्मीयेन तेजसा वनिनं न वृश्चमिवाघशंसमघस्थानर्थस्य शंसितारं शत्रुं नीचा
नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा नि वृश्च । निजहि ॥

अ॒स्माक॑म॒ग्ने म॒घव॑त्सु धा॒र॒या॒नामि॑ स॒चम॑जरं सु॒वीर्यं॑ ।
व॒यं ज॑येम श॒तिनं॑ स॒हस्रि॑णं॒ वैश्वान॑र॒ वाज॑म॒ग्ने तवो॑तिभिः ॥ ६ ॥
अ॒स्माकं॑ । अ॒ग्ने । म॒घव॑त्ऽसु । धा॒र॒य॒ । अ॒नामि॑ । स॒चं । अ॒जरं॑ । सु॒वीर्यं॑ ।
व॒यं । ज॑येम । श॒तिनं॑ । स॒हस्रि॑णं॒ । वैश्वान॑र । वाजं॑ । अ॒ग्ने । तव॑ । उ॒तिऽभिः॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने अस्माकं ॥ सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु सचं धनं धारय । स्थापय ।
कीदृशं । अनाम्यनमनीयमनपहार्यमजरं जरारहितमनश्चरं सुवीर्यं शोभनवीर्यापेतं । किंच हे वैश्वानराग्ने तवो-
तिभिस्त्वत्संबन्धिभि रक्षणेर्वयं शतिनं शतसंख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा सहस्रिणं वाजमग्नं जयेम । लभेमहि ॥

अ॒द॒भ्येभि॑स्त॒व गो॒पाभि॑रिष्टेऽस्माकं पा॒हि त्रि॑षधस्य सू॒रीन् ।
रक्षा॑ च नो द॒दुषां॑ श॒र्धो अ॒ग्ने वैश्वान॑र॒ प्र च॑ ता॒रीः स्त॒वानः॑ ॥ ७ ॥
अ॒द॒भ्येभिः॑ । त॒व । गो॒पाभिः॑ । इ॒ष्टे । अ॒स्माकं॑ । पा॒हि । त्रि॑ऽस॒धस्य॑ । सू॒रीन् ।
रक्षा॑ । च॒ । नः॑ । द॒दुषां॑ । श॒र्धः । अ॒ग्ने । वैश्वान॑र । प्र । च॒ । ता॒रीः । स्त॒वानः॑ ॥ ७ ॥

हे इष्टे यष्टव्य एषणीय वा त्रिषधस्य त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वाहवनीयादिषु त्रिष्वायतनेषु यष्ट-
क्षेदेवैः सहावतिष्ठमानाग्ने अदभ्येभिः केनाप्यहिंसितैसाव त्वदीयेर्गोपाभिर्गोपकै रक्षकैस्तेजोभिरस्माकं सूरीन्-

सदीयान् स्तोतृन् पाहि । रच । हे वैश्वानरापि ददुषां हवीषि दत्तवतां नोऽस्माकं शर्धो बलं रच च ।
सवानः सूयमानस्त्वं प्र च तारीः । प्रवर्धय च ॥ १० ॥

अहश्चेति सप्तर्चं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं वैश्वानरापिदेवताकं । अनुक्रांतं च । अहश्चेति ॥ व्यूहं दशरात्रे
षष्ठेऽह्न्यापिमासतश्चैव वैश्वानरनिविद्वानमिदं । सूत्र्यते हि । अहश्च कृष्णं मध्वो वो नाम । आ० ८. ८. इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णं । अहः । अर्जुनं । च । वि । वर्तते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अर्वा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन्कर्माणीत्यहः । कृष्णं कृष्णवर्णं । एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवाचकः ।
तमसा कृष्णवर्णा रात्रिश्चाजुं च सरेण तेजसा शुक्लवर्णमहो दिवसश्च रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रज्यंती
वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिर्वि वर्तते । विविधं पर्यावर्तते । यद्वा । रजसी द्यावा-
पृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तते । एतच्च वैश्वानरापेराज्ञयेति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र
प्रतिपाद्यः । स च वैश्वानरोऽपि जायमानो न राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानो राजिव ज्योतिषा तेजसा तमांस्य-
वातिरत् ॥ अवतिरतिवर्धकर्म । अवतिरति । विनाशयति ॥

नाहं तंतुं न वि जानाम्योतुं न यं वर्यति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्रानि पुरो वदन्त्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहं । तंतुं । न । वि । जानामि । ओतुं । न । यं । वर्यति । संऽअरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्रानि । परः । वदति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यन्नुपिस्तदर्थं यच्च वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादय-
तीति यच्चवादिनो मन्यन्ते । तंतुं । तंतवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यच्चान्नात्मकस्य वस्त्रस्य
गायत्र्यादीनि कंदांसि सुतशस्त्राणि च । तान्यहं न वि जानामि । तथोतुं । ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि ।
तानि चात्र यजुष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यच्चलक्षणं
न वि जानामि यं पटं यच्चलक्षणं समरे संगमने देवयजनेऽतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजो वर्यति तंतु-
नोतुंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयतीत्यर्थः । इहास्मिन् लोके कस्य स्वित् । स्विदिति वितर्के । कस्य खलु
पुत्रो मनुष्यो वक्त्रानि वक्त्रव्यानि तानीमानि परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य पित्रावरेणा-
वस्तादस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानरापिनानुशिष्टः सन् वदति । वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोती-
त्यर्थः ॥ एतच्च संप्रदायविक्रिक्तं । वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्वि यः स्थितः । कंदांस्यध्वर्यवस्त्रस्य
सुतशस्त्राणि तंतवः ॥ यजुषि चेष्टाश्चीतुः स्थावस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पितामिः पार्थिवो
मत इति ॥ रूपकतया जगत्पट्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तंतुं तंतुं तंतुस्थानानि
सूत्राणि वियदादीन्यपंचीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतुं पंचीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि
वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपंचं विजानामि यं प्रपंचं समरे तंतूनामोतुनां च
संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वर्यति उत्पादयति । तेषां भोगार्थमीश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमु-
पचर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्तादुद्धरविषये वर्तमानानि वक्त्रानि वक्त्रव्यानीमान्यवरेणावाचीनेन सृष्ट्युत्त-
रकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तांतम-
जानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

स इत्तुं स वि जानात्योतुं स वक्तान्युतथा वदति ।

य ई चिकेतद्मृतस्य गोपा अश्वरन्परो अन्येन पश्यन् ॥३॥

सः । इत् । तंतुं । सः । वि । जानाति । ओतुं । सः । वक्तानि । ऋतुऽथा । वदति ।

यः । ई । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अश्वः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥३॥

यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽभिर्जानाति वदति चेत्वनया प्रतिपादयति । स इत् स एव वैश्वानरोऽपि स्तुतुं तंतुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि कंदांसि स्तुतशस्त्राणि वि जानाति । तथा स एवातुमोतुस्थानीयानि यजूष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति । ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये वक्तानि वक्तव्यानि च तानि वदति । वदति । वदेत् । योऽयं वैश्वानरोऽमृतस्य गोपा उदकस्य गोपायिता रक्षितावोऽवस्ताङ्गलोके चरन् पार्थिवाग्निरूपेण संचरन् परः परस्ताद्विव्यन्येन सूर्यात्मना पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि परि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वच संबंधः । यद्वा । स इत् स एव तंतुं तंतुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथैतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि च स एव वि जानाति । स एव वक्तानि । वक्तव्यानुपदेष्टव्यानीमान्युतथा काले काले यदा यदा विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदति । वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेच्चैत्यत आह । यो वैश्वानरो विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात्संसारदशायां चरन् अंतःकरणोपेतो जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणैः निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । श्वे० उ० ६. १४. इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा ३ वर्धमानः ॥४॥

अयं । होता । प्रथमः । पश्यत । इमं । इदं । ज्योतिः । अमृतं । मर्त्येषु ।

अयं । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥४॥

अयं वैश्वानरोऽपिः प्रथम आद्यो होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तमिमं पश्यत । भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु शरीरेष्वमृतं मरणरहितमिदं वैश्वानराख्यं ज्योतिर्जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च सोऽयमग्निर्ध्रुवो निश्चल आ समंतान्निषत्तो निषणः सर्वव्यापी अत एवामर्त्यो मरणरहितोऽपि तन्वा शरीरेण संबधात् जज्ञे । जायते । वर्धमानश्च भवतीत्युपचर्यते ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वतः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यंति साधु ॥५॥

ध्रुवं । ज्योतिः । निऽहितं । दृश्ये । कं । मनः । जविष्ठं । पतयत्ऽसु । अंतरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकं । क्रतुं । अभि । वि । यंति । साधु ॥५॥

ध्रुवं निश्चलं मनो मनसः तस्मादपि जविष्ठमतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु जंगमेषु प्राणिष्वंतर्मध्ये निहितं । प्रजापतिना स्थापितं । किमर्थं । दृश्ये कं । दर्शनार्थं । किंच विश्वे सर्वे देवाश्च समनसः समानमनस्काः सकेताः समानप्रज्ञाश्च संत एकं सुख्यं गंतारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यंति । अभिमुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति । सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वंतर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पं । तथा च वाजसनेयकं । अनेजदेकं

मनसो जवीयः । वा० सं० ४०. ४. । इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितं । न केनचित् स्थापितं । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । तै० आ० ८. १. । इति हि श्रूयते । किमर्थं । दृश्ये दर्शनार्थं । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीव्यंतीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः संकेताः सतेजस्काः संत एकमद्वितीयं क्रतुं स्रष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्माकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति । विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । श० ब्रा० १४. ७. २. २०. । इति ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि मे । कर्णा । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदं । ज्योतिः । हृदये । आऽहितं । यत् ।

वि मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किं । स्वित् । वक्ष्यामि । किं । उ३ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णा वि पतयतः । विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बज्रत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं वि पतयति । विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीय-
रूपाणां बज्रत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीक आहितं निहितं यद्वुद्ध्याख्यं तत्त्वमिदमपि वि पतयति । विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुं । अपि च दूरआधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराधानं यस्य तादृशं ॥ क्वांसो लिंगव्यत्ययः ॥ मे मदीयं मनश्च वि चरति । विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्विदहं वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु नु किमु खलु संप्रति मनिष्ये । मनसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनंतत्वात् मंदप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यभियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसं ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वां । अग्ने । तमसि । तस्थिऽवांसं ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर तमसंधकारि तस्थिवांसं स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवा अनमस्यन् । नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियाना अंधकाराङ्गीताः । तादृशोऽमर्त्यो मरणरहितो वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मानूतय ऊत्या रचणेनावतु । रचतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

पुरो व इति सप्तचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थमापेयं । सप्तमी विंशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । पुरो वो द्विपदांतं ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतो वैष्टुभे क्वांसोदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूचितं च । पुरो वो मंद्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. । इति ॥

पुरो वो मंद्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वं ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मंद्रं । दिव्यं । सुऽवृक्तिं । प्रऽयति । यज्ञे । अग्निं । अध्वरे । दधिध्वं ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभाऽवा । सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हे अस्त्रिग्यजमाना वो घूयं मंद्रं मोदनं सुत्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्टु दोषैर्वर्जितं सुखिनावर्जनीयं

वा एवंगुणमग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमानेऽध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंसे हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन्येव पुरो दधिध्वं । पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुर्वत । उक्थेभिः सुतशस्त्रैश्च पुरो दधिध्वं । विभावा विशिषेण दीप्यमानो आतवेदा आतानां वेदिता सोऽभिर्हि यस्मात् नोऽस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात्पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवंते ॥२॥

तं । ऊं इति । द्युऽमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्ने । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमं । यं । अस्मै । ममताऽइव । शूषं । घृतं । न । शुचिं । मतयः । पवंते ॥२॥

हे द्युमो दीप्तिमन् पुर्वणीक बह्वज्जाल होतर्देवानामाह्वातरग्ने अग्निभिस्तवावयवभृतेरन्यैरग्निभिः सार्धमिधानः समिधमानो दीप्तः सन् मनुषो मनुष्यस्य स्तोतुस्तु तं स्तोमं शृण्वति शेषः । उ इति पादपूरणं । यं स्तोमं स्तोत्रं शूषं सुखकरं घृतं न पवित्राभ्यामुत्पूतं घृतमिव शुचि शुद्धमस्मा अग्नये मतयो मंतारः स्तोतारो ममतेव । ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव पवंते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्ब्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥३॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तं । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । ब्रजस्य । साता । गोऽमतः । दधाति ॥३॥

स यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये श्रवसान्नैव पीपाय वर्धते विप्रो मेधावी यो यजमान उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिर्विचित्रदीप्तिरभिश्चित्राभिराश्वर्यभूताभिरुतिमीरवाभिर्गोमतो गोभिर्युक्तस्य ब्रजस्य गोष्ठस्य साता सातौ संभजने दधाति । धारयति ॥

आ यः प्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अथ बहु चित्तम उर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥४॥

आ । यः । प्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।

अथ । बहु । चित् । तमः । उर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥४॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा योऽभिर्जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे व्यावापृथिव्यौ दूरेदृशा दूरे दृश्यमानया भासा दीप्या आ प्रौ आपूरयति स पावकोऽग्निरधानंतरमूर्त्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबंधि बह्व चित् बहुषि तमोऽधकारं शोचिषा दीप्या तिरस्कुर्वन् ददृशे । दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरुती अग्ने रयिं मघवन्नाश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि संति जनान् ॥५॥

नू । नः । चित्रं । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिं । मघवन्तऽभ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्यैभिः । च । अभि । संति । जनान् ॥५॥

हे अपे मघवज्ञो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो नोऽस्मभ्यं पुष्ववाजामिर्बहुतैरुक्ती कतिमी रक्षणीः सह चित्रं चायनीयं रयिं धनं नु चित्रं धेहि । देहि । प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः । ये राधसा धनेन अवसानेन च सुवीर्येभिः शोभनेर्वीर्यैश्चान्यान् जनान्मनुष्यान् अतिशयेनाभि संति अभिभवन्ति तादृशान्पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमं यज्ञं चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यं ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरतऽवजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिं । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे अपे उशन् कामयमानस्त्वमिमं पुरोवर्ति यज्ञं यागसाधनं चनो हविर्लक्षणमग्नं धाः । धेहि । स्वात्मनि धारय । यं च पुरोडाशादिकमासान् आसीन् उपविशन् हविष्मान्हविर्युक्तो यजमानस्ते तुभ्यं त्वदर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च भरद्वाजेष्वृषिषु सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्मृतिं दधिषे । धारय । गध्यस्य ॥ गध्यतिर्मित्रीभावकर्मा ॥ मिश्रणीयस्य प्राथस्य वाजस्यान्नस्य सातौ संभजने निमित्तभूतेऽवीः । तानृषीन् च ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेठां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इठां । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

हे अपे द्वेषांसि द्वेष्टुन् शत्रून् वीनुहि । विविधं गमय । इठामन्नं चास्मदीयं वर्धय । वयं च सुवीराः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः संतः शतहिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरात्मदेम । मोदेम । तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

यजस्व होतरिति षड्वचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभमाग्रेयं । अनुक्रम्यते च । यजस्व षडिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुतां । न । प्रऽयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातरमे यजीयान्यष्टमस्त्वमिषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन् । नेति संप्रत्यर्थे । संप्रति प्रयुक्तिं प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयं । हे होतरमे यजस्व देवानित्येकं वाक्यं । प्रयुज्यत इति प्रयुक्तिं बलं । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यं । अपि च मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । ती च नासत्या सत्यस्य नेतारी सत्यस्यभावविव वा नासिकाप्रभवौ वाय्विनी द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् होत्रायास्मद्यज्ञाय तदर्थमा ववृत्याः । आवर्तय । आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मद्रतमो नो अध्रुगंतर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावक्या जुह्वा इ वहिरासाग्ने यजस्व तन्वं तव स्वां ॥ २ ॥

त्वं । होता । मद्रऽतमः । नः । अध्रुक् । अंतः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावक्या । जुह्वा । वहिः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वं । तव । स्वां ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येष्वन्तर्मध्ये वर्तमानो विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामाह्वाता भवसि । कीदृशस्त्यं । मद्रतमः सुत्यतमो नोऽस्माकमधुगद्गोग्धासदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः । देवो दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । ह्वयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुह्वर्जाला । तथा पावकया शोधयित्र्यासास्तेन देवानामास्यभूतया वह्निर्हविषां वोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाख्यां तन्वं तनूं यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अंगिरसां यज्ञ विप्रो मधु छंदो भनन्ति रेभ इष्टौ ॥३॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अंगिरसां । यत् । ह । विप्रः । मधु । छंदः । भनन्ति । रेभः । इष्टौ ॥३॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे त्वां वष्टि । कामयते । चिदित्येतत्पादपूरणं । किमर्थं । देवान्यष्टयानिन्द्रादीन् प्र यजध्वै प्रकीर्षणं यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं गृणते स्तुवते यजमानायेदृग्भूतयजमानार्थं । यद् यदा खल्लंगिरसामृषीणां मध्ये वेपिष्ठोऽतिशयेन स्तुतिः प्रेरयिता विप्रो मेधावी रेभः सोता भरद्वाज इष्टौ यज्ञे मधु मधुमन्त्रदकरं छंदः स्तोत्रं भनन्ति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ॥

अदिद्युतस्वपाको विभावाम्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अजंति सुप्रयसं पंच जनाः ॥४॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुं । न । यं । नमसा । रातऽहव्याः । अजंति । सुऽप्रयसं । पंच । जनाः ॥४॥

अयमग्निः स्वदिद्युतत् । सुष्ठु द्योतते । दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्व्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने स त्वमुरूची उरू विस्तीर्णमंचत्वी विस्तृति रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजस्व । हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथिमिव यं पंच जना मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा रातहव्या दत्तहविष्काः संतः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाग्निं नमसान्नेन हविलक्षणेनाजंति सिंचन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृजे ह यन्नमसा वह्निर्ग्रावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यंक्षि सद्य सदेने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥५॥

वृजे । ह । यत् । नमसा । वह्निः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यंक्षि । सद्य । सदेने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥५॥

यद् यदा खलु नमसा हविषा सहाग्रावयिसमीपे वह्निर्वृजे ॥ वृजिर्ऋदनार्थः ॥ क्षियते । आह्रियत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्ठु दीप्यैर्वर्जिता घृतवती घृतपुण्या सुगयामि । नियम्यते । वह्निष्यासाद्यते । तथा पृथिव्या भूमेः सदेने स्थाने सद्य हविरासादनार्था वेदिरम्यन्ति ॥ म्यन्तिर्गतिकर्मा ॥ गम्यते । परिगृह्यते । तदानीं यज्ञोऽश्रायि । यजमान आश्रितो भवति । तत्र दृष्टांतः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दृग्स्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नाहः ॥६॥

दृश्यः । नः । पुरुऽअनीकः । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । ससेम । वृजनं । न । अंहः ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक वज्रज्वाल होतर्देवानामाह्नातरये देवेभिर्देवैर्वीतमानैरन्यैरग्निभिस्त्वद्विभूतिभूतिः सार्धमिधान इधमानो दीप्यमानः सन् नोऽस्मभ्यं रायो धनानि दशस्य । प्रयच्छ । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राणि वावसाना हविषा त्वामाच्छादयंतो वयं वृजनं न शत्रुमिवांहः पापमर्ति ससेम । अतिगच्छेम । अतिक्रामेमैत्यर्थः ॥ १३ ॥

मध्ये होतिति षड्रुचं द्वादशं मूर्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभमाश्रयं । मध्य इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्र-योक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राऽअग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्वे ।

अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वे ।

अयं । सः । सूनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥ १ ॥

होता देवानामाह्नाता बर्हिषो यज्ञस्य राट् राजाभिस्तोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यज-मानः । तस्य दुरोणे गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थं । रोदसी व्यावापुथिवी यजध्वे यष्टुं । स तादृशी ऽयं सहसः सूनुः सहसस्युच ऋतावा सत्यवान्यज्ञवान्वापिः सूर्यो न सूर्य इव दूराद्हरत एव शोचिषा तेजसा ततान । आतनोति । विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगज्जासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्वे स्वपाके यजच यक्षद्राजन्सर्वततिव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वे ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजच । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वे ॥ २ ॥

द्यौः स्तोता सर्वतातिव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वताती सर्वस्वायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वशब्दात्स्वार्थिकस्तातिरुप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे यजच यष्टव्य राजन् राजमानाणि अपाके प्राज्ञे त्वे यस्मिंस्त्वे त्वयि सु अत्यंतं नु चिप्रमा यजत् आयजति हवीषि जुहोति त्रिषधस्थस्त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ततरुषो न तरिता सूर्य इव जंहः शीघ्रं गता भव ॥ जंह इति हंतिकर्मणो रूपं ॥ यद्वा ॥ तू प्लवनतरणयोरित्यस्मात्क्रसौ रूपं ततर्वानिति । तस्य षष्ठ्यां रूपमेतत्ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्त्वैव जंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थः । किमर्थं । मघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि हव्या हव्यानि हवीषि यजध्वे यष्टुं देवेभ्यो दातुं ॥

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन् वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्च ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्चः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्याप्रेरतिर्गन्त्री ज्वाला तेजिष्ठातिशयेन तेजस्विनी सती वनेराट् दावरूपेणारण्ये राजमाना वर्तते वृधसानो वर्धमानः सोऽभिस्तोदो अध्वन् न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽतरिचेऽद्यौत् ।

प्रकाशते । अपि चाद्रोघो न अद्रोघव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा बाधुरिव तादृशोऽमर्त्यो मरणरहितः सोऽपिरोषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्जः केनाप्यवारणीयश्च भवन् तन्नात्मना स्वप्रकाशिनैव चेतति । चेतयति । सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैर्भिरेतरी न श्रूषैरग्निः ष्वे दम् आ जातवेदाः ।

दृन्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वोसः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरि । न । श्रूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

दुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अर्वा । उऽसः । पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वा सोऽपिरस्माकैर्भिरस्यदीधिः स्तोतृभिरेतरी न । एतरि गंतरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथाख्यंतं सुखकराणि तथा श्रूषैः सुखकरैः स्तोत्रैर्दमेऽस्यदीधि यज्ञगृह आ अभिमुख्येन स्तवे । स्तूयते । अपि च दृन्नः । दृर्दुमः । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा न क्रतुनात्मीयेन कर्मणा चार्वा गता च भवति । तच्च दृष्टान्तः । उऽसः पितेव । पिता पाण्डिता वत्सानां जनको वोसो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैर्यज्ञवन्निर्यजमानैश्च जारयायि । स्तूयते ॥ जरतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपं ॥

अथ स्मास्य पनयंति भासो वृथा यत्तदनुयाति पृथीं ।

सद्यो यः स्यंद्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरिति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अथ । स्म । अस्य । पनयंति । भासः । वृथा । यत् । तदनुयाति । पृथीं ।

सद्यः । यः । स्यंद्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

अधास्त्रिंशोके । स्नेति पूरकः । अस्यायेर्भासो रश्मीन् पनयंति । स्तोतारः सुवंति । यद्यदा वृथानायासेन तद्वत् तच्च तनुकुर्वन् वनानि सम्यग्दहनं पृथीं विसृज्यामरणभुवमनुयात्यनुगच्छति तदानीं पनयंतीत्यन्वयः । योऽपिः स्यंद्रः स्यंदनवान् विषितो विमुक्तः प्रतिबंधरहितः अत एव सद्यः शीघ्रं धवीयान् गंतुमतो भवति । क इव । ऋणो न तायुः ॥ ऋणोतिर्गतिकर्मा ॥ तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गता भवति तद्वत्सोऽयमपि धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य राट् । राजते । यद्वा । धन्वंत्यस्मादाप इति धन्वांतरिचं । अतिशयेनांतरिचमाक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे अर्वन् गंतरग्ने स तादृशस्त्वं निदाया निदित्र्याः प्रजाया निदाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । विश्वेभिः सर्वैरग्निभिस्त्वच्छाखामृतैरिधान इध्यमानः सन् । रायो धनानि चास्मान् वेषि । गमय । यद्वा । हविर्लक्षणां धनानि वेषि । कामयसे । दुच्छुना दुःखकारिणीः शत्रुसेना वि यासि च । विविधं गमयसि च । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रपीत्राः संतः शतहिमाः शतं संवत्सराब्ददेम । मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

त्वद्विश्वेति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमायेयं । त्वद्विश्वेत्यनुक्रांतं । प्रातरनुवाकाश्चिनश्चत्योक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्रे वि यंति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृचतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपां ॥१॥

त्वत् विश्वा । सुभग । सौभगानि । अग्रे । वि । यंति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृचऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपां ॥१॥

हे सुभग शोभनधनाग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि त्वत्त्वत्तो वि यंति । विविधं निर्गच्छंति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नं । तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत् । ते० ब्रा० १. १. ३. ८. । इति श्रुतिः । निर्गमने दृष्टान्तः । वनिनो न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छंति तद्वत् । तथा रयिः पशुसंघस्य त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं वेति । निर्गच्छति । पशवो वै रयिः पशून्नेवावबन्ध इति तैत्तिरीयकं । वृचतूर्ये वृचाणां शत्रूणां हिंसके संयामे शत्रून् जेतुं वाजो बलं च त्वत्तो वेति । दिवो ऽन्तरिक्षाद्या वृष्टिः सापि त्वत्त एव वेति । अग्नी प्रास्नाहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-वृष्टिरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात् । अतस्त्वमीड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपामुदकानां रीतिर्गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिधे परिज्मेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥२॥

त्वं । भगः । नः । आ । हि । रत्नं । इधे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मऽवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥२॥

हे अग्ने भगो भजनीयस्त्वं नोऽस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनमेषि । आगमय । प्रयच्छ ॥ इण् गतावित्यस्तीतद्रूपं । हीति पूरकः ॥ दस्मवर्चा दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गता वायुरिव क्षयसि । सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरिच्यर्थकम् । सर्वस्थेषु । हे अग्ने मित्रो न प्रमीतिस्त्रायको देव इव बृहतो महत् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा क्षत्तासि ॥ क्षदतिरत्र दानकर्मा ॥ दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरैर्बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषंगः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृचमग्ने विप्रो वि पणोर्भर्ति वाजं ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नम्रापां हिनोषि ॥३॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृचं । अग्ने । विप्रः । वि । पणोः । भर्ति । वाजं ।

यं । त्वं । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नम्रा । अपां । हिनोषि ॥३॥

हे अग्ने सत्पतिः सतां पालयिता स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं शर्वसा बलेन हन्ति । स च विप्रो मेधावी सन् पणैर्वणिज एतन्नाम्नोऽसुरस्य वाजमन्नं बलं वा वि भर्ति । वियुज्य हरति ॥ ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जातामे अपां नम्रा न पातयिष्या पुत्रेण मध्यमस्थानेन वेद्युताग्निना सजोषाः संगतस्त्वं यं पुरुषं राया ॥ चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशंति वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते वसब्धैः ॥४॥

यः। ते। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। गीः॒ऽभिः॑। उ॒क्थैः॑। य॒ज्ञैः॑। म॒र्तैः॑। निऽश॒तिं॑। वे॒द्या। आ॒न॒द॒।
वि॒श्व॑। सः। दे॒व॒। प्र॒ति॑। वा॒। अ॒र॑। अ॒ग्ने॒। ध॒त्ते॒। धा॒न्य॑। प॒त्य॑ते। व॒स॒थ्यैः॑ ॥ ४ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राय ते तव निशितिं तैत्थ्यं यो मर्तो मनुष्यो यजमानो गीर्भिः स्तुतिभिश्च कथैः शस्त्रैर्यज्ञैर्यजमानसाधनैर्हविर्भिश्च वेद्या वेद्यायां यज्ञभुमावानट् प्रापयति स मर्तो हे देव द्योतमानाय विश्वं सर्वमरं पर्याप्तं। वाशब्दश्चार्थः। धान्यं च प्रति धत्ते। प्रतिधारयति। वसथैर्वसुभिश्च पत्यते। संगच्छते ॥

ता नृ॒भ्य॒ आ सौ॒श्रव॒सा सु॒वीरा॒ग्ने॒ सू॒नो सहसः॑ पु॒ष्य॑से॒ धाः॑ ।

कृ॒णोषि॑ य॒च्छ॒व॒सा भूरि॑ प॒श्वो वयो॑ वृ॒काया॑रये॒ जसुर॑ये ॥ ५ ॥

ता। नृ॒ऽभ्यः॑। आ। सौ॒श्रव॒सा। सु॒ऽवीरा॑। अ॒ग्ने॒। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। पु॒ष्य॑से॒। धाः॑।

कृ॒णोषि॑। यत्। श॒व॒सा। भूरि॑। प॒श्वः। वयः॑। वृ॒काय॑। अ॒रये॑। जसुर॑ये ॥ ५ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्युत्राय सुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि सौश्रवसा सुश्रवांसि शोभनान्यज्ञानि ता तानि नृभ्यः शत्रुजनेभ्य आहृत्य धाः। अस्मासु धेहि। किमर्थं। पुष्यसे पोषार्थं। यद्वा। नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्माभ्य-माधिह। आभिमुख्येन प्रयच्छ। श्रवसा बलेन युक्तस्त्वं भूरि बज्रं पश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं यद्व-योऽन्नं वृकायादावे जसुरय उपबन्धयिष्य अरये शत्रवे कृणोषि करोषि तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः ॥

व॒द्या सू॒नो सहसो॑ नो॒ विहा॑या॒ अ॒ग्ने॒ तो॒कं तन॑यं वा॒जि नो॑ दाः ।

वि॒श्व॒भिर्गी॒र्भिर॑भि॒ पूर्ति॑म॒श्यां मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

व॒द्या। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। नः॑। वि॒ऽहा॒याः। अ॒ग्ने॒। तो॒कं। तन॑यं। वा॒जि। नः॑। दाः॑।

वि॒श्व॒भिः। गीः॒ऽभिः॑। अ॒भि॒। पूर्ति॑। अ॒श्यां॑। मदे॑म। श॒तऽहि॑माः। सु॒ऽवीराः॑ ॥ ६ ॥

हे सहसः सूनोऽपि विहायाः। महन्नामैतत्। महान्स्त्वं नोऽस्माकं वद्या वदिता हितोपदेष्टा भव। अपि च तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च वाजि अन्नयुक्तं नोऽस्माभ्यं दाः। देहि। अहं स्तोता विश्वाभिः सर्वाभिर्गीर्भिस्त्वद्विषयाभिः पूर्तिं कामानां पूर्तिमश्यां। अभिप्राप्तुयां। अन्यद्गतं ॥ ॥ ५५ ॥

अप्या य इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थमाप्तेयं। षष्ठी शक्करी शिष्टाः पंचानुष्टुभः। तथा चानुक्रांतं। अप्या य आनुष्टुभं शक्करीयतमिति ॥ प्रातरनुवाक आप्तेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं। सूचितं च। अप्या यो होताजनिष्ट। आ० ४. १३. इति ॥ अवेद्यतुर्वीराख्ये चतुरारवेऽह्नीने तृतीयेऽह्नीदं सूक्तमाज्यशस्त्रं। सूचितं च। अप्या यो मर्त्यो दुव इति तृतीये। आ० १०. २. इति ॥

अ॒ग्रा यो म॒र्त्यो दु॒वो धि॒यं जु॒जोष॑ धी॒तिभिः॑। भ॒स॒न्तु ष॑ प्र॒ पू॒र्य॑ इ॒षं वु॒रीता॑व॒से ॥ १ ॥

अ॒ग्रा। यः। म॒र्त्यः॑। दु॒वः॑। धि॒यं॑। जु॒जोष॑। धी॒तिऽभिः॑। भ॒स॒न्त॑। नु। सः॑। प्र॒। पू॒र्यः॑।

इ॒षं॑। वु॒री॒त॒। अ॒व॒से ॥ १ ॥

यो मर्त्यो मनुष्योऽप्याग्रावप्रिविषयं दुवः परिचरणं धियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं धीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं जुजोष सेवते आचरति स मर्त्यः पूर्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् नु क्षिप्रं प्र भसत्। प्रभासित। प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत्। अवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थमिषमन्नं च वुरीत। वृणीत। संभजेत। शत्रुसकाशाक्रमितेत्यर्थः ॥

अ॒ग्निरि॒द्धि प्र॒चे॒ता अ॒ग्निर्वे॒धस्त॑म॒ ऋषिः॑ ।

अ॒ग्निं हो॒तार॑मी॒ळते॑ य॒ज्ञेषु॑ म॒नुषो॑ वि॒शः॑ ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽतमः । ऋषिः ।

अग्निं । होतारं । ई॒ळते । य॒ज्ञेषु । मनु॒षः । विशः ॥ २ ॥

अग्निरिदमिरेष प्रचेताः प्रष्टुञ्ज्ञानवान् नान्यः कश्चित् । हि यस्मादेवं तस्माद्विधस्तमो विधातुतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजा ऋत्विग्लक्षणा होतारं देवानामाहूतारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेष्वीकते । स्तुवन्ति ॥

नाना॒ स्य॑ग्नेऽव॒से स्पर्ध॑न्ते॒ राय॑र् अ॒र्यः । तूर्व॑तो॒ दस्यु॑मा॒यवो॑ व्रतैः सी॒क्षन्तो॑ अ॒व्रतं ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अव॒से । स्पर्ध॑न्ते । रायः । अ॒र्यः । तूर्व॑तः । दस्युं । आ॒यवः । व्रतैः । सी॒क्षन्तः । अ॒व्रतं ॥ ३ ॥

हे अग्ने अर्योऽग्नेः शत्रो रायो धनान्यवसे त्वत्स्रोतॄणां रक्षणार्थं नाना शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः स्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा कुर्वन्ति । आयवो मनुष्यास्ते च स्रोतारो दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं तूर्वतो हिंसन्तो व्रतैस्त्वद्देवत्यैर्यागिरव्रतं व्रतविरोधिनां च पुरुषं सीक्षन्तः सोढुमभिमवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

अ॒ग्निर॒प्सामृ॑ती॒षहं॑ वी॒रं द॑दाति॒ सत्प॑तिं ।

यस्य॒ चस॑न्ति॒ शव॑सः॒ संच॑क्षि॒ शत्र॑वो भि॒या ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । अ॒प्सां । अ॒ग्नि॒ऽसहं॑ । वी॒रं । द॑दाति॒ सत्प॑तिं ।

यस्य॒ । चस॑न्ति । शव॑सः । संच॑क्षि । शत्र॑वः । भि॒या ॥ ४ ॥

अयमग्निर्वीरं पुत्रं ददाति । स्रोतुभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रं । अप्सामपामाप्रव्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारमृतीषहमृतीनामरातीनां सोढारमभिमवितारं सत्पतिं सतां कर्मणां पालयितारं । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शवसो बलात् भिया भीत्या शत्रवस्त्वसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अ॒ग्निरि॑ह॒ वि॒द्यना॑ नि॒दो दे॒वो म॑र्त॒मुरु॑ष्यति । स॒हावा॑ यस्यावृ॒तो र॒यिर्वा॑जे॒ष्ववृ॑तः ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । हि । वि॒द्यना॑ । नि॒दः । दे॒वः । म॑र्त॒ । उ॒रुष्य॑ति । स॒हा॒ऽवा॑ । यस्य॒ । अवृ॑तः । र॒यिः । वा॒जेषु॑ । अवृ॑तः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलं । तद्वान् देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्विद्यना ज्ञानेन युक्तः सन् तं मर्तं मनुष्यं यजमानं निदो निंदाकुदुष्यति । रक्षति । हीति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिर्हविर्लक्षणं धनमवृतो रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसंभक्तं तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अ॒च्छा॑ नो मि॒त्रम॑हो दे॒व दे॒वानग्ने॑ वोचः॒ सुम॑तिं॒ रोद॑स्योः ।

वी॒हि स्व॑स्ति॒ सु॒क्षितिं॑ दि॒वो नृ॑न्धि॒षो अ॑ह्ना॒सि दु॒रिता॑ तरे॒म ता॑ तरे॒म तवा॑वसा॒ तरे॑म ॥ ६ ॥

अ॒च्छ । नः । मि॒त्र॒ऽमहः॑ । दे॒व । दे॒वान् । अ॒ग्ने । वोचः॑ । सु॒ऽम॒तिं । रोद॑स्योः ।

वी॒हि । स्व॑स्ति । सु॒ऽक्षि॒तिं । दि॒वः । नृन् । धि॒षः । अ॑ह्ना॒सि । दुः॒ऽइ॒ता । तरे॑म । ता । तरे॑म । तव॑ । अ॒वसा॑ । तरे॑म ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयं ॥ अचरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताये द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्यदीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान्प्रति वोचः । प्रब्रूहि । सुतेनेतृनस्यांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादाद्देष्टुन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यंतमतिक्रामेमेति ॥ १६ ॥

इममू षु व इत्येकोनविंशत्यृचं पंचदशं सूक्तमांगिरसस्य वीतहव्यस्य मरद्वाजस्य वार्षमापेयं । आदौ नव जगत्सृतीयाषष्ठी तु शक्र्येतिशक्र्यौ पंचदशी शक्ररी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पंष षोड-
शेकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । इममू प्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यासृती-
यापंचदशी शक्र्यौ षष्ठ्यतिशक्र्यनुष्टुबृहत्या उपांत्ये इति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च । इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव । आ० ४. १३. इति ॥ दशरात्रे पंचमेऽहनि नव-
र्चमाज्यशस्तं । सूत्रितं च । इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यं । आ० ७. १२. इति ॥

इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृजसे गिरा ।

वेतोद्विवो जनुषा कच्चिदा शुचिज्योक्चिदत्ति गर्भो यदच्युतं ॥ १ ॥

इमं । ऊं इति । सु । वः । अतिथिं । उषः । बुधं । विश्वासां । विशां । पतिं । ऋजसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः । ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः ।

यत् । अच्युतं ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वस्त्वं ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ इममु इममेवाग्निं गिरा सुत्वा ऋजसे ।
सुष्टु प्रसाधय ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः ॥ कीदृशं । अतिथिं सततं गंतारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं ।
उषर्बुधमुषसि प्रवृत्तं विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिं पालयितारं । जनुषा जन्मना स्वत एव
शुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः कच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले दिवो बुल्लोकादा वेति । आगच्छति ।
तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽपिर्गर्भोऽरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः
सन् यद्विवरच्युतं च्युतिरहितं नित्यमपिहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकालमस्ति ।
भक्षयति ॥

मिचं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषं ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मिचं । न । यं । सुधितं । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यं । ऊर्ध्वशोचिषं ।

स । त्वं । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतावरणां सुधितं सुष्टु निहितमीड्यं सुत्यमूर्ध्वशोचिषमुच्छ्रिततेजस्कं यमपि त्वां मिचं न मिचमिव
सखिभूतमिव भृगवो महर्षयो दधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे अद्भुत महत्तपे स तावृशस्त्वं वीतहव्य एतत्संज्ञ
ऋषौ सुप्रीतः सुष्टु प्रीयमाणो भव । यतो दिवे दिवे प्रतिदिनं प्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैर्महयसे पूज्यसे ।
भरद्वाज ऋषिसेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयं ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यांतरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्व्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अंतरस्य । तरुषः ।
 रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ । छर्दिः । यच्छ । वीतऽहव्याय । सऽप्रथः ।
 भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे अपि स तादृशोऽवृको बाधकरहितस्त्वं दक्षस्यानुष्ठानसमर्थस्य वृधो वर्धयिता भूः । भवसि । तथा परस्य विप्रकृष्टस्वार्योऽरेः श्वोतरस्यातिकतरस्य संनिष्ठस्य श्वोस्तरुषस्तरिता भवसि । अतः कारणात् हे सहसः सूनो सप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये भरद्वाजाय संभृतहविर्लब्धनाम्नाय वीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यं । रायो धनानि छर्दिर्गृहमा यच्छ । प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्थी ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरं ।
 विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृजसे ॥ ४ ॥
 द्युतानं । वः । अतिथिं । स्वःऽनरं । अग्निं । होतारं । मनुषः । सुऽअध्वरं ।
 विप्रं । न । द्युक्षऽवचसं । सुवृक्तिभिः । हव्यऽवाहं । अरतिं । देवं । अंजसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्हव्यवाहं हविषां वोढारं देवमग्निमृजसे । प्रसाधय । कीदृशं । द्युतानं दीप्यमानं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्पूज्यं स्वर्णं स्वर्गस्य नेतारं मनुषो मनोः प्रजापतेर्यज्ञे होतारं देवानामाह्वातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं विप्रं न मेधाविनं विपश्चितमिव द्युक्षवचसं । दीप्तिर्निवासभूतं युवं । तादृशवाक्योपेतमरतिमर्थं स्वामिनं ॥

पावकया यश्चितयंत्या कृपा क्षामन्रुच उषसो न भानुना ।
 तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥
 पावकया । यः । चितयंत्या । कृपा । क्षामन् । रुचे । उषसः । न । भानुना ।
 तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नू । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

योऽग्निः पावकया शोधयिष्या चितयंत्या चेतयंत्या प्रज्ञापयंत्या कृपा दीप्त्या क्षामन् भूम्यां रुचे दीप्यते । उषसो न भानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संयामे तूर्वन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इवेतशस्येतत्संज्ञस्य ऋषे रणे सूर्येण सह संयामे सहायार्थं योऽग्निर्मुं क्षिप्रमा घृणे आदीप्यते । प्रेतशं सूर्ये पस्युधानं । ऋग्वे० १. ६१. १५ । इति निगमांतरं । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च ततृषाणमृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलोऽजरो जरारहितश्च भवति तं देवमृजसे इति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
 उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनन्ते हि वार्यं देवो देवेषु वनन्ते हि
 नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निंऽअग्निं । वः । संऽइधा । दुवस्यत । प्रियंऽप्रियं । वः । अतिथिं । गृणीषणि ।
 उप । वः । गीऽभिः । अमृतं । विवासत । देवः । देवेषु । वनन्ते । हि । वार्यं । देवः ।
 देवेषु । वनन्ते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो वो यूयं प्रियं प्रियमत्यंतं प्रियं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्यूज्यं गृणीषणि शब्द-
नीयं सुत्यमग्निमग्निमग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधा समिधनेन समिद्धिर्वा दुवस्यत । परिचरत । यद्वा ।
गृणीषणीति सप्तम्यंतं । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानं । अपि च वो यूयममृतममरणमग्निं गीर्भिः
स्तुतिभिरूपेत्य विवासत । परिचरत । हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्वीर्यं वरणीयं समि-
दादिकं वनते संभजते । हि यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽग्निर्नोऽस्माकं दुवः परिचरणं वनते संभजते तस्माद्दुव-
स्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽहन्यामिमारुते समिद्धमिति तुचो जातवेदस्त्वनिविद्वानार्थः । सूत्रितं च । समिद्धमग्निं समिधा गिरा
गृण इति तुचश्च । आ० ८. १२. इति ॥

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अर्ध्वरे ध्रुवं ।

विप्रं होतारं पुरुवारमदुहं कविं सुसैरीमहे जातवेदसं ॥७॥

संऽइडं । अग्निं । संऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिं । पावकं । पुरः । अर्ध्वरे । ध्रुवं ।

विप्रं । होतारं । पुरुऽवारं । अदुहं । कविं । सुसैः । इमहे । जातवेदसं ॥७॥

समिद्धं सम्यग्दीप्तमग्निं समिधा समिधनहेतुभूतया गिरा स्तुत्या गृणे । स्तौमि । यद्वा । समिधा समि-
द्धिर्दीर्घभिः समिद्धं सम्यगिद्धं । अपि च शुचिं स्वयं शुद्धं पावकं सर्वेषां शोधकं ध्रुवं निश्चलं तमग्निमर्ध्वरे यज्ञे
पुरस्कारोमीति शेषः । तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाहुतारं पुरुवारं वज्रभिर्वरणीयमद्रुहमद्रोग्धारं
सर्वेषामनुकूलं कविं क्रांतदर्शिनं जातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं सुसैः सुखकैः स्तोत्रैरीमहे । संभजामहे ।
यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुम्नानि धनानीमहे । याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यं ।

देवासंश्च मर्तासंश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥८॥

त्वां । दूतं । अग्ने । अमृतं । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहं । दधिरे । पायुं । ईड्यं ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविं । विऽभुं । विश्पतिं । नमसा । नि । षेदिरे ॥८॥

हे अग्ने त्वां देवासो देवाश्च मर्तासो मनुष्याश्च दूतं दधिरे । विदधिरे । कृतवतः । कीदृशं त्वां । अमृतम-
मरणं युगे युगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये हव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं पायुं पालयितारमीड्यं
स्तुत्यं । अपि च त उभयविधा जागृविं जागरणशीलं विभुं व्याप्तं विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं
नमसा नमस्कारेण हविर्लक्षणात्तेन वा नि षेदिरे । उपसेदिरे ॥

विभूषन्नग्र उभयाँ अमुं व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यज्ञे धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥९॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अमुं । व्रता । दूतः । देवानां । रजसी इति । सं । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिं । सुऽमतिं । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । चिऽवरूथः । शिवः । भव ॥९॥

हे अग्ने उभयानुभयविधान् देवान्मनुष्यांश्च विभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वन् त्वमनु व्रता व्रताव्यनु
व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानां दूतः सन् रजसी द्यावापृथिवी समीयसे । संचरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि
हवीषि च नेतुमिमं लोकं । किंच यद्यस्मात्ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म सुमतिं शोभनां स्तुतिं चावृणीमहे वयं
संभजामहे अधातः कारणात् त्रिवरूथस्त्रिस्थानस्त्वं नोऽस्माकं शिवः सुखकरो भव ॥ स्नेहितत्पादपूरणं ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरामेये कृतौ चैष्टुमे कंदसि तं सुप्रतीकमित्याद्याः षड्वचः । सूत्रितं च । तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वचमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विष्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं । सुप्रतीकं । सुदृशं । सुअंचं । अविद्वांसः । विदुःऽतरं । सपेम ।

सः । यक्षत् । विष्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यं । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

अविद्वांसो वैदुष्टरहिता अल्पमतयो वयं विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं तमग्निं सपेम । परिचरेम । कीदृशं । सुप्रतीकं शोभनां सुदृशं शोभनद्रष्टारं स्वचं सुष्टुचंतं गच्छंतं । किंच स तादृशोऽग्निर्यचत् । देवान्यजतु । विष्वा सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नग्निरमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु हव्यमस्मदीयं हविः प्र वोचत् । प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ १० ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्तु आनद्रुवये शूर धीतिं ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित्पृणष्टि शवसो राया ॥ ११ ॥

तं । अग्ने । पासि । उत । तं । पिपर्षि । यः । ते । आनद्रु । कवये । शूर । धीतिं ।

यज्ञस्य वा । निऽशितिं वा । उतऽइतिं वा । तं । इत । पृणष्टि । शवसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे अग्ने तं पुरुषं पासि । रक्षसि । उतापि च तं पिपर्षि । कामैः पूरयसि । यः पुरुषो हे शूर शौर्यवत्तमे कवये क्रांतदर्शनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म स्मृतिं वानट् प्राप्नोति । यद्वा । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानट् प्रापयति । तं पासीत्यन्वयः । अपि च यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा । निशितिः संस्कारः । तं वोदितिमुन्नमनं वानट् प्रापयति तमित्तमेव शवसा बलेन पृणष्टि । पूरयसि । उतापि च राया धनेन पूरयसि ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वं । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वं । ऊं इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सं । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सं । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं वनुष्यतो हिंसकाच्छत्रोर्नि नितरामस्मान्न च । हे सहसावन् बलवत्तमे त्वमु त्वमेव नोऽस्मानव-
द्यात्पापात् नि पाहि । त्वा त्वां ध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं पाथो हविलक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं समभ्येतु ।
सम्यगभिगच्छतु । स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्यायुक्तो रयिस्त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

ब्रूहे दशरात्रे पंचमेऽह्न्याग्निमारुतेऽग्निर्होतेति तृचो जातवेदसनिविज्ञानीयः । सूत्रितं च । अग्निर्होता
गृहपतिः स राजेति तिस्रः । आ० ८. ८. इति ॥ पत्नीसंयाजेषु गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निर्होता
गृहपतिः स राजा हव्यवाक्पिरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः । आ० १. १०. इति ॥ आश्विनशस्त्रस्यैव
प्रतिपत् । सूत्रितं च । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः । आ० ६. ५. इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानां उत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवेदाः ।

देवानां । उत । यः । मर्त्यानां । यजिष्ठः । सः । प्र । यजतां । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

होता देवानामाज्ञाता राजा राजमानः सोऽग्निरृग्वेदपतिर्गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति । तथा विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि जातवेदा जातप्रज्ञः सन् वेद । वेत्ति । जानाति । योऽग्निर्देवानामिन्द्रादीनामृतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां च मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यथा भवति ऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् सोऽग्निः प्र यजतां । प्रकीर्णं देवान्यजतु ॥

अग्ने यदवेति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च । अग्ने यदव विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति । आ० १. ६. । इति ॥

अग्ने यदव विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यजूह्व्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वं । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यज्ञस्य निष्पादक पावकशोचे शोधकदीप्ति एवंभूत हे अग्ने अद्यास्मिन्काले विशो मनुष्यस्य यजमानस्य यत्कर्तव्यं तद्वेः । कामयस्व । हि यस्मात्त्वं यज्वा देवानां यथा भवसि तस्मात्त्वमृता ऋते यज्ञे यजासि । देवान्यज । अपि च महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन यद्यस्मादि भूः विभवसि व्याप्नो भवसि अतः कारणात् हे यविष्ठ युवतमाग्ने ते तुभ्यं त्वदर्थमवेदानीं या यानि ह्व्यानि जुहुमस्तानि ह्व्या ह्व्यानि हवीर्पि वह । स्वकीयां स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वे ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वे ।

अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने सुधितानि सुनिहितानि वेद्यामासादितानि प्रयांस्यन्नानि हविर्लक्ष्णान्यभि ख्यः । अभिपश्यसि । हि पूरकः । तादृशं त्वां रोदसी यावापृथिव्यावितदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्यजध्वे यष्टुं नि दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे मघवन्नग्ने नोऽस्मान्वाजसातौ संग्रामेऽन्नस्य संभजने वा निमित्तभूतेऽव । रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम । अतिक्रामेम । अन्यन्नतं ॥ १५ ॥

अग्निप्रणयनेऽग्ने विश्वेभिरित्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च । अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत । आ० २. १७. । इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरुणीवंतं प्रथमः सीद् योनिं ।

कुलायिनं घृतवंतं सविचे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । सु॒ऽअ॒नी॒क । दे॒वैः । ऊ॒र्णा॒ऽवंतं॑ । प्र॒थ॒मः । सी॒द् । यो॒निं ।

कु॒ला॒यि॒नं । घृ॒त॒ऽवंतं॑ । स॒वि॒त्रे । य॒ज्ञं । न॒य । य॒ज॒मा॒नाय॑ । सा॒धु ॥ १६ ॥

हे खनीक सुज्जालाग्ने विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैर्देवैः सहोर्णावंतमूर्णासुकावंतं योनिमुत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं सीद् । उपविश । कीदृशं योनिं । कुलायिनं । कुलायो नीडं । तत्सदृशं गुलुल्लादिसंभरणोपेतं । तथा च श्रूयते । कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पेतुदारवाः परिधयो गुलुल्लूर्णासुकाः सुगन्धितेजनानि । ऐ० ब्रा० १. २८. इति । घृतवंतं व्याधाराणाज्ययुक्तं । एवमुत्तरवेदां निषण्णस्त्वं सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषां ॥ ईदृशस्य यजमानस्य यज्ञं साध्वार्जवेन नय । देवान्प्रापय ॥

इ॒ममु॒ त्यम॑थर्ववद्भि॑ मंथंति वे॒धसः॑ । यमै॑कूयन्त॒मान॑य॒न्मूरं॑ श्या॒व्या॒भ्यः ॥ १७ ॥

इ॒मं । ऊं॒ इति॑ । त्यं । अ॒थर्व॑ऽवत् । अ॒भिं । मंथं॑ति । वे॒धसः॑ । यं । अ॒कु॒ऽयन्तं॑ । आ ।

अ॒न॒यन् । अ॒मूरं॑ । श्या॒व्या॒भ्यः ॥ १७ ॥

वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विज इमं दृश्यमानं त्यं तं पूर्वोक्तगुणमग्निमथर्ववत् यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामग्न्यात्तथा मंथंति । मथ्नुति । अरण्योः सकाशाज्जनयति । अकूयन्तं । कुत्सितमंचनं गमनमंकु । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गतेतस्ततः पलायमानममूरममूढं यमभिं श्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशादानयन् आगमयन् तं मंथंतीत्यन्वयः ॥

जनि॑ष्वा दे॒ववी॑तये स॒र्वता॑ता स्व॒स्त्ये ।

आ दे॒वान्व॑स्य॒मृताँ॑ ऋ॒तावृ॑धो॒ यज्ञं॑ दे॒वेषु॑ पि॒स्पृशः॑ ॥ १८ ॥

जनि॑ष्व । दे॒वऽवी॑तये । स॒र्वऽता॑ता । स्व॒स्त्ये ।

आ । दे॒वान् । व॒क्षि । अ॒मृताँ॑ । ऋ॒तऽवृ॑धः । य॒ज्ञं । दे॒वेषु॑ । पि॒स्पृशः॑ ॥ १८ ॥

हे अग्ने सर्वताता सर्वैस्त्यामाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं जनिष्व । प्रादुर्भव । किमर्थं । देववीतये देवकामाय यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषां ॥ ईदृशस्य यजमानस्य स्वस्त्येऽविनाशार्थं । जनित्वा चामृताम्बरणरहितान् तावृधो यज्ञस्य वर्धयितृन् देवाना वक्षि । आवह । तदनन्तरं तेषु देवेष्वस्मदीयं यज्ञं पिस्पृशः । स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

व॒यमु॒ त्वा गृ॑हपते जना॒नाम॒ग्ने अ॒कर्म॑ स॒मिधा॑ बृ॒हन्तं॑ ।

अ॒स्यूरि॑ नो॒ गार्ह॑पत्यानि संतु ति॒ग्मेन॑ न॒स्तेज॑सा॒ सं शि॑शाधि ॥ १९ ॥

व॒यं । ऊं॒ इति॑ । त्वा । गृ॒हऽप॑ते । ज॒ना॒नां । अ॒ग्ने । अ॒कर्म॑ । सं॒ऽइधा॑ । बृ॒हन्तं॑ ।

अ॒स्यूरि॑ । नः । गार्ह॑ऽपत्यानि । संतु । ति॒ग्मेन॑ । नः । तेज॑सा । सं । शि॒शाधि॑ ॥ १९ ॥

हे गृहपते यज्ञानां पालकाग्ने जनानां प्राणिनां मध्ये वयमु वयमेव त्वा त्वां समिधा समिधनेन बृहन्तं महांतमकर्म । कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतित्वान्यस्यूर्यस्यूरीणि । एकाग्रयुक्तः शकटः स्यूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बज्रभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्यूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्यूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवंतु । अपि च नोऽस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा सं शिश्राधि । सम्यङ्निष्ठः । सम्यक् तीक्ष्णीकुर्व । संयोजयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने यज्ञानामित्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थमाभिधाय । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमानेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशनुष्टुप् । आ ते अग्ने अग्निं देवास इत्येति ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा वीती यो देवमिति चिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशद्वचो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते । त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायचं वर्धमानाद्या षष्ठी च सप्तविंशनुष्टुप् चिष्टुपूर्वे चांत्वे इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयोरपि ये क्रतौ गायत्रे कंदसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रात्वास्तिस्र च च उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि । त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उक्तमा उद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥ विश्वजित्यापिमाहते बृहत्साम यद्यपिष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षड्वचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूचितं हि । त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रिया-
नुरूपी । आ० ८. ७. इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । यज्ञानां । होता । विश्वेषां । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंख्यारूपेण भिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां संबंधी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात्त्वं मानुषे मनोः संबंधिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभिर्देवैर्हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मद्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वस्ति यस्मिं च ॥ २ ॥

सः । नः । मद्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वस्ति । यस्मिं । च ॥ २ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्माकमध्वरे यज्ञे मद्राभिर्मदकरीभिः सुत्याभिर्वा जिह्वाभिर्जालाभिर्महो महतो देवान्यज । हविर्भिस्तरपय । कथं तदित्युच्यते । देवान्यष्टव्यानिद्रादीना वधि । आवह । ततो यधि च । यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या वेत्येतिषा । सूचितं च । वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पंथामगन्त । आ० ३. १०. इति ॥

वेत्या हि वेधो अध्वनः पथश्च देवांजसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्या । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अंजसा । अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो । इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधो विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन्देव दानादिगुणयुक्तापि त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियागेध्वनो महामार्गान् पथश्च जुद्रमार्गांश्चांजसार्जवेन वेत्य । जानासि । हि यस्मादेवं तस्मात्कारणायज्ञमार्गाङ्गष्टं यज-
मानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अथ द्विता भरतो वाजिभिः शुनं । ईजे यज्ञेषु यज्ञियं ॥ ४ ॥

त्वां । ईळे । अथ । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनं । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियं ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वां भरतो दीर्घतिरितत्संज्ञो राजा वाजिभिः । वाजो हविल्लक्षणमन्नं । तद्वज्रिर्हविल्लिग्भिः सह द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं शुनं सुखमुद्दिच्छेके । सुतवान् । सुत्वा च यज्ञियं यज्ञार्हं त्वां यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी ॥ यज्ञीरीजे । इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुखं प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वं । इमा । वार्या । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अपे त्वमिमा इमानि दृश्यमानानि पुंस्त्वं पुंस्त्वं बहूनि वार्या वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि दिवोदासाय सुन्वते । सुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राज्ञे प्रादास्तथा दाशुषे हवींषि दत्तवते भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह् दैव्यं जनं । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिं ॥ ६ ॥

त्वं । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यं । जनं । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ६ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मस्त्वं दूतो भूत्वा दैव्यं देवसंबन्धिनं जनमा वह । अस्यद्यच्च आनय । किं कुर्वन् । विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्वोऽमर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

त्वां । अग्ने । सुऽआध्वः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देव । ईकृते ॥ ७ ॥

हे अपे देवं बीतमानं त्वां स्वाध्वः शोभनाध्वाना मर्तासो मनुष्या देववीतये देवानां तर्पणार्थं यज्ञेष्वीकृते । सुर्वति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषंत कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । संऽदृशं । उत । क्रतुं । सुऽदानवः । विश्वे । जुषंत । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अपे तव संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः प्र यक्षि । प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । उतापि च सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किंत्वप्ये विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः कामिनस्त्वदनुग्रहात्तैसिः कामिरूपेताः संतो जुषंत । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

त्वं होता मनुर्हितो वहिरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वं । होता । मनुः । हितः । वहिः । आसा । विदुः । ऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे अपे त्वं होता होतृत्वेन मनुर्हितो मनुनाहितोऽसि । आसास्विनास्वभूतया ज्वालया वहिर्हविषां वोढा विदुष्टरोऽतिशयेन विद्वान् । अतः कारणान्नं दिवो बुलोकसंबन्धिनीर्विशो देवीः प्रजा यक्षि । यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वप आ याहीत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये गृणान ईकेत्यो नमस्यस्तिरः । आ० १. २. इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्याप आ याहीत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये । आ० ३. १३. इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे अपे त्वमा याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां भक्षणार्थं । किंच हव्यदातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुं । गृणानः स्तूयमानस्त्वं बर्हिषास्तीर्णं दर्भं होता सन् नि षत्सि । निषीद् । उपविश ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरंगिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

तं । त्वा । समित् । ऽभिः । अंगिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

हे अंगिरोऽगनादिगुणयुक्त अंगाररूप वांगिरसः पुत्र वापि तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां समिद्धिः समिधनहे-
तुभिर्दीपभिर्घृतेनाज्येन च वर्धयामसि । वर्धयामः । अतो हे यविष्ठ्य युवतमग्ने बृहत्तद्वत्तं शोच । दीप्यस्व ॥

स नः पृथु अवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्ये ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । अवाय्यं । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्ये ॥ १२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने स पूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विस्तीर्णं अवाय्यं अवणीयं प्रशस्तं बृहन्नहत्सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं धनं नोऽस्मानच्छ विवाससि । अभिगमय । अत्र वाजसनेयकं । अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्ये-
वैतदाहिति ॥

अग्निमंथने त्वामग्ने पुष्करादधीत्यायास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूचितं च । त्वामग्ने पुष्करादधीति तिष्ठ-
णामर्धर्चं शिष्टारमेत् । आ० २. १६. । इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमंथत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमंथत । मूर्ध्नि । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे अग्ने अथर्वतत्संज्ञक ऋषिस्त्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे निरमंथत । अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृ-
शात्पुष्करात् । मूर्ध्नो मूर्ध्वद्वारकाद्विश्वस्य सर्वस्य जगतो वाघतो वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमि-
प्रथयत् तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । ति० ब्रा० १. १. ३. ६. । इति श्रुतिः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतिरिति पुष्करपर्णस्य
सर्वजगद्धारकत्वं । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमास्मात् । त्वामग्ने
पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत् । ति० सं० ५. १. ४. ४. । इति ॥

तमु त्वा दध्यदृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरं ॥ १४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । दध्यद् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणं । पुरंदरं ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणस्तसु तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यद् एतत्संज्ञ ऋषिरीधि । दीपितवान् । कीदृशं ।
वृत्रहणमावरकाणां शत्रूणां हंतारं पुरंदरमसुरपुराणां दारयितारं ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहंतमं । धनंजयं रणे रणे ॥ १५ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सं । ईधे । दस्युहन्तमं । धनंजयं । रणे रणे ॥ १५ ॥

पाथ्यो वृषा नाम कश्चिदृषिः तसु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे । समंध । समदीपयत् । कीदृशं । दस्युहं-
तममतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हंतारं रणे रणे युद्धे युद्धे धनंजयं धनानां जेतारं ॥ २३ ॥

उक्थे कर्ता तृतीयसवने मैत्रावरुणस्यैह्यं धित्यादिकी तृची स्तोत्रियानुरूपी । आ० ६. १. ॥ आभिज्ञविके-
षूक्थेषु त्वेतां वैकल्पिकी स्तोत्रियानुरूपी । आभिज्ञविकेषूक्थेषु सूचितं च । एह्यं पु ब्रवाणि त आपिरगामि
भारतः । आ० ७. ८. । इति ॥ पीनराधियक्वामिष्टावुत्तराज्यभागस्यैह्यं धित्यनुवाक्या । सूचितं च । एह्यं पु
ब्रवाणि त इत्यामेयावाज्यभागी । आ० २. ८. । इति ॥

एह्यं पु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धास इंदुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊं इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्या । इतराः । गिरः । एभिः ।

वर्धासे । इंदुभिः ॥ १६ ॥

हे अग्र एहि । आगच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरः सुतीरित्येत्यमनेन प्रकारेण सु सुष्ठु ब्रवाणीत्याशास्यते । ताः
सुतीः शृण्वित्यर्थः । उ इत्येतत्पूरकं । इतरा असुरैः कृताः सुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणं । अग्र
इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः । ऐ० ब्रा० ३. ४९. । इति । अपि चागतस्त्वमेभिरितैरिंदुभिः सोमै-
र्वर्धासे । वर्धस्व ॥

यच्च क्व च ते मनो दक्षं दधस् उत्तरं । तच्च सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यच्च । क्व । च । ते । मनः । दक्षं । दधसे । उत्तरं । तच्च । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्ने ते तव मनोऽनुग्रहात्मकमंतःकरणं यच्च यस्मिन्देहे क्व च कस्मिंश्चियजमाने वर्तते तच्च तस्मिन् यजमान उत्तरमुदततरं श्रेष्ठं दक्षं बलकरमन्नं वा दधसे । धारयसि । तथा सदः स्थानं च कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमस्त्रिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तं । अस्त्रिपत् । भुवत् । नेमानां । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयं पूर्तं पूरकं तेजोऽक्षिपद्दृष्टोः पातकं विनाशकं नहि भुवत् । न भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे नेमानां वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । अथातः कारणात् दुवोऽस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं वनवसे । संभजस्व ॥

आमिरंगामि भारतो वृचहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृचहा । पुरुचेतनः । दिवः । दासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयमपिरागामि । अस्माभिः स्तुतिभिरभ्यगम्यत । कीदृशः । भारतो हविषां भर्ता दिवोदासस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञो वृचहा वृचाणां शत्रूणां हंता पुरुचेतनः पुरुषाणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । सत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्वातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिं । दाशत् । महिऽत्वना । वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

स हि खल्वभिर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् रयिं धनं दाशत् । अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् । ददातु । कीदृशोऽपि । महित्वना महत्त्वेन तेजसा वन्वन् काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् अवातोऽन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्तंतथ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । संयता । बृहत् । तंतथ । भानुना ॥ २१ ॥

हे अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः स तादृशस्त्वं प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन नवीयसा नवतरेण द्युम्नेन द्योतमाग्नेन संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्तवता भानुना तेजसा बृहन्महदंतरिचं तंतथ । विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमं । यज्ञं । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे सखायः समानख्याना ऋत्विजो वो यूयं धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय वेधसे विधात्रेऽग्नये स्तोमं स्तोत्रं गाय । गायत । तथा यज्ञं यजनसाधनं हविष्यं प्रार्च । प्रयच्छ ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदञ्जीता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः। हि। यः। मानुषा। युगा। सीदन्। होता। कविऽक्रतुः। दूतः। च। हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

स हि स खल्वयिः सीदत् । सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्यपविशतु । योऽपिहीता देवानामाह्वाता कविक्रतुः क्रांतप्रज्ञो मानुषा युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञाह्नान्कालविशेषान् येषु यागा अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावतं कालं देवानां दूतः । स हव्यवाहनो हविषां वोढा च भवति ॥

ता राजानां शुचिर्व्रतादित्यान्मारुतं गणं । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजानां । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतं । गणं । वसो । इति । यक्षि । इह । रोदसी । इति ॥ २४ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ राजाना राजमानौ शुचिर्व्रता शुचिकर्माणी मित्रावरुणावादित्यानदितिः पुत्रान् धात्रा-दीन्मारुतं गणं मरुतां संधं च रोदसी द्यावापृथिवी च एतान्देवान् हे वसो वासकाय इहास्मिन् यज्ञे यज्ञि । यज्ञ ॥

वस्वी ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपाद्मृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी । ते । अग्ने । संऽदृष्टिः । इषऽयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऊर्जो नपाद्वलस्य पुत्राये अमृतस्य मरणरहितस्य ते तव संदृष्टिर्दीर्घिर्वस्वी वासयित्री । प्रशस्त्यर्थः । सा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायेषयते । इषमन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्दन्सुरेकणाः । मर्ते आनाश सुवृक्तिं ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्दन् । सुऽरेकणाः । मर्तः । आनाश । सुऽवृक्तिं ॥ २६ ॥

हे अग्ने अग्नेदानीं क्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां वन्दन् संभजन् दा हवींषि दाता यजमानः श्रेष्ठोऽतिशयेन प्रशस्तोऽस्तु । सुरेकणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा स मर्तो मनुष्यः सुवृक्तिं त्वद्विषयां मुष्टिं चानाश । व्याप्नोतु । तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयंतो विश्वमायुः । तरंतो अर्यो अरातीर्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयंतः । विश्वं । आयुः । तरंतः । अर्यः । अरातीः । वन्तः ।

अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे अग्ने ते त्वदीया ये त्वां स्तुवंति ते स्तोतारस्त्वोतास्त्वयोता रचिता अत एवेषयंत इषमात्मन इच्छंतः संतो विश्वं सर्वमायुरन्नं लभंत इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयंत इच्छंतः प्राप्नुवंतीति शेषः । तथार्योऽरीनभिमंवीररातीः काश्चिच्छत्रुसेनास्तरंतोऽतिक्रामंतोऽर्योऽभिमंवीररातीः काश्चन शत्रुसेना वन्तंती हिंसंतश्च भवंतीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यचिणं । अग्निर्नो वनते रयिं ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वं । नि । अचिणं । अग्निः । नः । वनते । रयिं ॥ २८ ॥

अयमग्निस्तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वमचिणमत्तारं राक्षसादिकं नि यासत् । निहतुं । अपि च नोऽस्मभ्यमग्नी रयिं धनं वनते । ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥
सु०वीरं । रयिं । आ । भर । जात०वेदः । वि०चर्षणे । जहि । रक्षांसि । सु०क्रतो इति
सु०क्रतो ॥ २९ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञान जातधन वा विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्षपेत्
रयिं धनमा भर । आहर । तथा हे सुक्रतो सुकर्मन्त्रमे रक्षांसि च जहि । विनाशय ॥

त्वं नः पा०ह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥
त्वं । नः । पा०हि । अंहसः । जात०वेदः । अघ०यतः । रक्ष । नः । ब्र०ह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

हे जातवेदस्त्वं नोऽस्मानंहसः पापात्पाहि । रक्ष । तथा हे ब्रह्मणस्कवे स्मृतिरूपस्य मंत्रस्य कवे कावयितः
शब्दयितरमे । अपिर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यति । मनः कायाग्निमाहति स प्रेरयति मारुतं ।
मारुतसूरसि चरन् मन्द्रं जनयति खरमिति । तादृशमेऽघायतोऽघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च नो
ऽस्मान्न च ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्मान्नः पा०ह्यंहसः ॥ ३१ ॥
यः । नः । अग्ने । दुःएव । आ । मर्तः । वधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पा०हि । अंहसः ॥ ३१ ॥

हे अग्ने दुरेवो दुष्टाभिप्रायो यो मर्तो मनुष्यो वधाय स्वस्यायुधाय नोऽस्माना दाशति अभिप्रयच्छति ।
आयुधेनास्मान्दहतीत्यर्थः । तस्मान्मनुष्यादंहसः पापाच्च नोऽस्मान्पाहि । रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतं । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥
त्वं । तं । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुःकृतं । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे देव द्योतमानाये त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्या ज्वालया परि बाधस्व । सर्वतो
जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहत्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥
भरत्०वाजाय । स०प्रथः । शर्म । यच्छ । सहत्य । अग्ने । वरेण्यं । वसु ॥ ३३ ॥

हे सहत्य शत्रूणामभिभवितरमे भरद्वाजाय मह्यमृषये सप्रथः सर्वतः पृथु विसृणीं शर्म सुखं गृहं वा यच्छ ।
देहि । तथा वरेण्यं वरणीयं वसु धनं च देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्यामिर्वृचाणीत्येषा । सूत्रितं च । अग्निर्वृचाणि जघनदति पूर्वस्याज्य-
भागस्यानुवाक्या । आ० १. ५. । इति ॥ इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वतो पुष्टिमंतावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते
तत्र सर्वत्रैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या ॥ उपसद्याग्नेयस्त्रिषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च ।
अग्निर्वृचाणि जघनद्य उय इव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति ॥

अग्निर्वृचाणि जघनद्विणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥
अग्निः । वृ०चाणि । ज०घनत् । द्वि०णस्युः । वि०पन्यया । सं०इद्धः । शुक्रः । आ०हुतः ॥ ३४ ॥

विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानो द्विणस्युर्द्विणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यद्वा हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन्-
मिर्वृचाणावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा जघनत् । भृशं हंतु । कीदृशोऽग्निः । समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत
एव शुक्रः शुक्लवर्ण आहुतो हविर्भिरभिज्ञतः ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्तस्य योनिमा ॥३५॥

गर्भे मातुः । पितुः । पिता । विदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । अतस्य । योनिं । आ ॥३५॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूर्बोश्चामिधीयेति । बौर्वः पिता पृथिवी माता । ऋग्वे० १. १९१. ६. । इति श्रुतेः । मातृभूम्या गर्भे गर्भस्थाने मध्येऽक्षरे चरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने विदिद्युतानो विशेषेण दीप्यमानः पितुः पिता बुलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽपिर्द्धतस्य यज्ञस्य योनिमुत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यं । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अपिर्वृत्राणि जघनदित्यन्वयः ॥ ॥२७॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यहीदयद्विवि ॥३६॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥३६॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरूपे प्रजावत्पुत्रपौत्रसहितं ब्रह्मात्मना भर । आहर । यद्ब्रह्म दिवि बुलोके दीदयहीयते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वतः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥३७॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदृशं । प्रयस्वतः । सहऽस्कृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥३७॥

हे सहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्नापि प्रयस्वन्तो हविर्लक्षणात्प्रवन्तो वयं रण्वसंदृशं रमणीयसंदर्शनं स्तोत्रयसंदर्शनं वा त्वा त्वासुप प्रति गिरः स्तुतीः ससृज्महे । विस्वजामः । उच्चारयाम इत्यर्थः ॥

उप छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयं । अग्ने हिरण्यसंदृशः ॥३८॥

उप । छायांऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयं । अग्ने । हिरण्यऽसंदृशः ॥३८॥

हे अग्ने हिरण्यसंदृशो हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा घृणेर्दीप्तस्य ते तव शर्म शरणमाश्रयणमुपागम्य । उपगच्छाम । तत्र दृष्टांतः । छायामिव । यथा घर्मातीः संतप्ताऽच्छायामुपागच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य य उग्र इवेति याज्या सायंकालीनस्य त्वेष्वानुवाक्या । सूचितं च । अपिर्वृत्राणि जघनय उग्र इव शर्यहा । आ० ४. ८. । इति ॥

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृंगो न वंसगः । अग्ने पुरो हरोजिथ ॥३९॥

यः । उग्रऽइव । शर्यहा । तिग्मऽशृंगः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । हरोजिथ ॥३९॥

योऽपिश्य इवोन्नूर्णवलो धन्वीव शर्यहा शर्यैर्वाणैः शत्रूणां हंता तिग्मशृंगो न वंसगस्तीक्ष्णशृंगो वननीयगतिर्वृषभ इव हे अग्ने स त्वं पुर आसुरीस्तिष्ठः पुरो हरोजिथ । भयवानसि । बद्रो वा एष यदपिः । तै० ब्रा० २. १. ३. १. । इति श्रुतेः । बद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमपिकृतमेवेत्यपिः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणेऽधिरनीकत्वेनावस्थानादपिः पुराणि भयवानित्युच्यते । देवासुरा वा एषु लोकेषु समयन्त । ऐ० ब्रा० १. २३. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

अग्निमंथने आयमानेऽपावा यं हस्त इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आ यं हस्ते न खादिनमित्यर्धचं आरमेत् । आ० २. १६. । इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशाममिं स्वध्वरं ॥४०॥

आ । यं । हस्ते । न । खादिनं । शिशुं । जातं । न । बिभ्रति । विशां । अमिं । सुऽअध्वरं ॥४०॥

मंथनोत्पन्नं यमपिं शिशुं जातं न जातं पुत्रमिव हस्त आ विभति हस्तेष्वभिमुखं धारयत्यध्वर्यवः । पूर्वीं नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । खादिनं न भक्तं व्याघ्रादिमिव । यथा तं विभतः पुष्पा अवहिता-
स्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे । संप्रतीदानीं खादिनं हविषां भक्तं यमपिं हस्ते धारयन्ति विशां जनानां
स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तमपिं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अभिमंथने जातस्यापिराहवनीये प्रहरणसमये प्र देवं देववीतय इति वृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । प्र देवं
देववीतय इति द्वे अभिनामिः समिध्यते । आ० २. १६. इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमं । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवं । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमं । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवो देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लभयितारमपिं प्र भरत । प्रहरत ।
आहवनीयेऽग्नीं प्रक्षिपत । किमर्थं । देववीतये । देवानां भक्षणार्थं । तथा च ब्राह्मणं । प्र देवं देववीतये
भरता वसुवित्तममिति प्रह्रियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समुद्रं । ऐ० ब्रा० १. १६. इति । स चापिः
स्वे योनौ कारणे स्थान आहवनीय आ नि षीदतु । अभिनिषणो भवतु । ब्राह्मणं च भवति । एष ह वा अस्य
स्वो योनिर्यदभिरयेः । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिं । स्यो न आ गृहपतिं ॥ ४२ ॥

आ । जातं । जातऽवेदसि । प्रियं । शिशीत । अतिथिं । स्यो ने । आ । गृहऽपतिं ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवो जातं प्रादुर्भूतमतिथिं । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियं अत एव गृहपतिं गृहाणां स्वामि-
नमपिं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने मुखकर आहवनीयेऽभावा शिशीत ॥ अंतर्णीतव्यर्थस्य शीङ् एतद्रूपं ॥
शाययत । स्थापयत ॥ यद्वा । शीङ् गतावित्यस्य क्वांदसं रूपं ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ शो तनुकरण इत्यस्य
वा रूपं ॥ अत । तीक्ष्णीकृत । संस्क्रुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । जात इतरो जातवेदा
इतरः । ऐ० ब्रा० १. १६. इत्यादिकं ब्राह्मणमवानुसंधेयं ॥

अग्ने युप्स्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहंति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युप्स्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरं । वहंति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमानामि तानश्चान्यत्त्व । आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीला
वाश्वासोऽश्वा अरमन्त्रं पर्याप्तं वहंति । किमर्थं । मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानचेति मन्युर्यागः । तदर्थं
तानश्चान्यथे युत्वेत्यर्थः । हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानच्छाभिमुख्येन याहि । आगच्छ । तथा प्रयांसि हविल्लक्षणान्यन्नान्यभिलक्ष्य देवाना वह ।
किमर्थं । वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थं । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान्देवाना वह ॥

उदग्ने भारत ह्युमदजस्रेण दर्विद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत् । ह्युऽमत् । अजस्रेण । दर्विद्युत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तरप् उच्छेच । उन्नततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जरारहितामि
दर्विद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत द्युमता दीप्तिमता ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ अजस्रेणाविच्छेदेन

तेजसा वि भाहि । विशिषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भातिरचांतर्णीतण्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्गीष्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत्प्रकाशयेति योजनीयं ॥ २९ ॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।
 होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥
 वीती । यः । देवं । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निं । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।
 होतारं । सत्ययजं । रोदस्योः । उत्तानहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

यो मर्तो मनुष्यो हविष्मान्हविर्भिर्युक्तो यजमानो वीती वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन्नध्वरे यज्ञेऽग्निमीळीत । स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । रोदस्योर्बावापृथिव्यौलोकद्वये वर्तमानानां होतारमाहूतारं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारं । किंचायं यजमान ईदृशमग्निमुत्तानहस्तः कृतांजलिपुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् । परिचरेत् ॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।
 ते ते भवंतूक्ष्णं ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥
 आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टं । भरामसि ।
 ते । ते । भवन्तु । उक्ष्णः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याद्यन्नायनो मन्यते । गृ० १. १. ५. । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतमृचा ऋग्यूपेण वर्तमानं हविर्ऋचमेव हविः कृत्वा आ भरामसि । आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्यूपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्ववङ्गत्वे । ऋग्यूपं तद्विस्ति तुभ्यमुक्षण उक्षाणः सेचनसमर्था ऋषभास ऋषभा उतापि च वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशा रूपेण परिणतं सत् त्वङ्गवर्णाय भवत्विति शेषः ॥

अग्निं देवासो अग्नियमिंधते वृत्रहंतमं ।
 येना वसून्वाभृता तृह्णा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥
 अग्निं । देवासः । अग्नियं । इंधते । वृत्रहन्ऽतमं ।
 येन । वसूनि । आऽभृता । तृह्णा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्नियं मुख्यं वृत्रहंतममतिशयेन वृत्रस्य हंतारमिममग्निं देवासो देवा इंधते । दीपयन्ति । येनाग्निना वसून्वमुरैरपहतानि धनानि हविलक्षणांश्चानि वाभृतासुरसकाशायजमानाद्वाहतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि तृह्णा तृह्णानि हिंसितानि तमग्निमिंधत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठे मंडले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । तत्र पिबा सोम-
मिति द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे चैष्टुभं । अत्रा द्विपदा चिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । पिब पंचोनेंद्रं चैष्टुभं
द्विपदांतमिति ॥ अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्यानं । सूचितं च । पिबा सोमं तसु पुहोति मध्यंदिनः
। आ० ८. ५. इति ॥ समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । पिबा सोममभि
तमस्य बावापुथिवी । आ० ८. ७. इति ॥ सूर्यसुन्नाम्येकाहे मरुत्वतीय एतत्सूक्तं निविद्यानं । सूच्यते हि ।
सूर्यसुता यशस्कामः पिबा सोममभि । आ० ९. ८. इति ॥ महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । तथैव पंचमा-
रण्यके सूचितं । पिबा सोममभि यमुय तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥ माध्यं-
दिने सवन आद्यास्त्रिस्तो होतुमैत्रावरुणब्राह्मणाव्हंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूचितं च । पिबा सोममभि यमुय
तर्द इति तिस्रोऽर्वाडेहि सोमकामं त्वाजः । आ० ५. ५. ५. इति ॥

पिबा सोममभि यमुय तर्द ऊर्वे गव्यं महि गृणान इंद्र ।
वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृचममिचिया शवोभिः ॥ १ ॥
पिब । सोमं । अभि । यं । उय । तर्दः । ऊर्वे । गव्यं । महि । गृणानः । इंद्र ।
वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रहस्त । विश्वा । वृचं । अमिचिया । शवः । अभिः ॥ १ ॥

हे उग्रोद्गूर्णबलेन्द्र गृणानोऽंगिरोभिः सूयमानस्त्वं यं सोममभ्युद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । महि महद्गव्यं
गोसंबंधूर्ध्वं पणभिराहृतं समूहं तर्दः प्रकाशितवानसि ॥ तुदिर्हिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थः ॥ तं सोमं पिब ।
पानं कृष । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे हे इंद्र यस्त्वं शवोभिर्बलैः सहितः सन् विश्वा विश्वं
वृचमावरकममिचियामिचियं शत्रुं ॥ अमिचिशब्दात् द्वितीयैकवचनस्थेयादेशः ॥ वि वधिषः व्यवधीः स त्वं
सोमं पिबेति संबंधः ॥

स इं पाहि य ऋजीषी तरुचो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनां ।
यो गोचभिद्वजभृद्यो हरिष्ठाः स इंद्र चिचाँ अभि तृंधि वाजान् ॥ २ ॥
सः । इं । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुचः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनां ।
यः । गोचऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः । सः । इंद्र । चिचान् । अभि । तृंधि ।
वाजान् ॥ २ ॥

हे इंद्र ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्यस्त्वं तच्चः शत्रूणां तारकोऽसि
यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहृत्पुरसि यस्त्वं मतीनां स्तोतृणां ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तिच् ॥ वृषभः कामानां
वर्षितासि स त्वमीमेनं सोमं पाहि । पिब । हे इंद्र यस्त्वं वज्रभृद्वज्रधरो यस्त्वं गोचभिन्नोवाणां पर्वतानां
मेघानां वा भेत्तासि यस्त्वं हरिष्ठा हय्योः स्थातासि हे इंद्र स त्वं चिचान् विचिचान् वाजान्नान्यभि तृंधि ।
अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मंदंतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।
आविः सूर्ये कृणुहि पीपिहीषो जहि शचूरभि गा इंद्र तृंधि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मंदतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । ववृधस्व । उत । गीऽभिः ।
आविः । सूर्ये । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इंद्र । तृधि ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं प्रत्नया प्रत्नानुराणान् सोमान्यथापिबस्तथैवमिममस्मदीयं सोमं पाहि । पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् त्वा त्वां मंदतु । मंदयतु । ब्रह्मास्माभिः कृतं सोमं श्रुधि । शृणु । उतापि च गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्ववृधस्व । त्वं वर्धस्व । अपि च सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवमाविष्कृणुहि । आविष्कुव । वयं सूर्यं यथा पशेम तथा कुर्वित्यर्थः । इषोऽज्ञानि च पीपिहि । अस्मभ्यं प्यायय । शत्रून् अस्मत्सपत्नान् जहि । नाशय । हे इंद्र त्वं पणिभिरपहता गा अभि तृधि । प्रकाशय ॥

ते त्वा मदा बृहदिंद्र स्वधाव इमे पीता उक्षयंत द्युमंतं ।
महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हषंत प्रसाहं ॥ ४ ॥
ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इंद्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयंत । द्युऽमंतं ।
महां । अनूनं । तवसं । विऽभूतिं । मत्सरासः । जर्हषंत । प्रऽसहं ॥ ४ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्निंद्र मदा मदकरास्त इमे पीताः सोमा द्युमंतं दीप्तिमंतं त्वा त्वां बृहदत्वंतमुक्षयंत । सेचयंतु । अपि च हे इंद्र त्वां मत्सरासो मदकराः सोमा जर्हषंत । भृशं हर्षयंतु । कीदृशं । मह्यं मह्यं प्रभूत-मनूनं सर्वगुणैर्नूनतारहितं । संपूर्णगुणमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं विभूतिं विभवंतं प्रसाहं शत्रूणामभिभवितारं ॥

येभिः सूर्यमुषसं मंदसानोऽवासयोऽप दृहानि दद्रेत ।
महामदं परि गा इंद्र संतं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥
येभिः । सूर्ये । उषसं । मंदसानः । अवासयः । अप । दृहानि । दद्रेत ।
महां । अद्रिं । परि । गाः । इंद्र । संतं । नुत्थाः । अच्युतं । सदसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इंद्र येभिर्भ्यः सोमैर्मंदसानो मोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवमुषसमुषोदेवतां चावासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योषसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकाशीः । किं कुर्वन् । दृहानि दृहानि तमांस्यप दद्रेत अपदारयन् । किंच हे इंद्र त्वं पणिभिरपहता गाः परि संतं परितो विद्यमानं मह्यं मह्यं तमद्रिं पर्वतं नुत्थाः । अनुदः । कीदृशं । स्वात्स्वकीयात्सदसः स्थानात्परि परितोऽच्युतमविचालितं विनाशरहितं । स्थिर-मित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।
और्णोदुरं उस्त्रियाभ्यो वि दृहोदूर्वाक्षा असृजो अंगिरस्वान् ॥ ६ ॥
तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्कं । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।
और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृहो । उत । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अंगिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया तव दंसनाभिस्त्वदीधिः कर्मभिः शच्या सामर्थ्येनामास्वपक्रासु गोषु पक्कं परिणतं तत्प्रसिद्धं पयो नि दीधः । नितरां धारयसि । अपि च हे इंद्र त्वमुस्त्रियाभ्यो गोभ्यः । गा निर्गमयितुमित्यर्थः । दृहो दृहानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः । दुरो द्वाराणि और्णोः । उद्वा-टितवानसि । अंगिरस्वानंगिरोभिर्द्युक्तस्त्वमूर्वात्समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । गा उदस्रजः । उदगमयः ॥

प॒प्राथ॒ क्षां॒ म॒हि॒ दंसो॒ व्यु॒र्वीमु॒प॒ द्यामृ॒ष्वो बृ॒हदि॒न्द्र स्त॒भायः॑ ।

अ॒धा॒रयो॒ रोद॑सी॒ देव॑पु॒त्रे प्र॒त्ने मा॒तरा॑ य॒ज्ञी ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

प॒प्राथ॑ । क्षां॑ । म॒हि॑ । दंसः॑ । वि॒ । उ॒र्वी॑ । उ॒प॑ । द्यां॑ । ऋ॒ष्वः । बृ॒हत् । इ॒न्द्र॑ । स्त॒भायः॑ ।

अ॒धा॒रयः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॒त्रे इति॑ दे॒वऽपु॒त्रे । प्र॒त्ने इति॑ । मा॒तरा॑ । य॒ज्ञी इति॑ ।
ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं महि महता दंसो दंससा कर्मणोर्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं वि पप्राथ । विशेषेण पूरितवानसि ॥ प्रा पूरण इति धातुः ॥ हे इन्द्र ऋष्वो महास्त्वं बृहद्बृहतीं द्यां दिवमुप स्तभायः । उपस्तभासि । निरास्त्रं वितिष्ठती दीर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अपि च त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयः । पोषणीधारयसि । कीदृशी । देवपुत्रे । देवाः पुत्रा यथोक्ते । प्रत्ने पुराणे मातरा मातरौ निर्मात्र्यावृतस्योदकस्य यज्ञस्य वा यज्ञी यज्ञ्यौ महत्तयौ । यद्वा । विश्वस्य मातरावृतस्य ब्रह्मणो यज्ञी पुत्र्यौ । यङ्गिरिखपत्यनामैतत् ॥

अ॒ध॒ त्वा॒ वि॒श्वे॒ पुर॑ ई॒न्द्र दे॒वा ए॒कं त॒वसं॑ द॒धिरे॒ भरा॑य ।

अ॒दे॒वो॒ यद॒भ्यौहि॑ष्ट दे॒वान्स्व॑र्षा॒ता वृ॒णत् इ॒न्द्रम॑च॑ ॥ ८ ॥

अ॒ध॒ । त्वा॒ । वि॒श्वे॒ । पुरः॑ । इ॒न्द्र॑ । दे॒वाः । ए॒कं॑ । त॒वसं॑ । द॒धिरे॒ । भ॒रा॑य ।

अ॒दे॒वः॑ । यत् । अ॒भि॒ । औ॒हि॑ष्ट॒ । दे॒वान् । स्वः॑ऽसा॒ता । वृ॒ण॒ते॒ । इ॒न्द्रं॑ । अ॒च॑ ॥ ८ ॥

अधाधुनास्मिन्काले विश्वे देवाः सर्वे वज्रादयो हे इन्द्र एकं मुख्यं तवसं प्रवृत्तं बलवन्तं त्वा त्वां भराय संयामाय पुरो दधिरे । पुरस्ताच्चक्रिरे । यद्यदादेवो वृचोऽसुरो देवानभ्यौहिष्ट संयामार्थमभिगतवाच ॥ औहितिर्गतिकर्मा ॥ किंचास्मिन्काले स्वर्षाता स्वर्षातौ संयाम इन्द्रं वृणते । संभजंते स्म । मरुत इति शेषः । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्तित्यर्थः । अधुना पुरो दधिर इति संबंधः ॥

अ॒ध॒ द्यौश्चि॑त्ते॒ अप॑ सा॒ नु व॒ज्रा॒द्वि॒तान॑म॒भ्यसा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः॑ ।

अ॒हिं॒ यदि॑न्द्रो॒ अ॒भ्यो॒ह॒सानं॑ नि॒ चि॒द्वि॒श्वायुः॑ श॒यथे॑ ज॒घानं॑ ॥ ९ ॥

अ॒ध॒ । द्यौः॑ । चि॒त् । ते॒ । अ॒प॑ । सा॒ । नु॒ । व॒ज्रा॒त् । वि॒ता॒ । अ॒न॒म॒त् । भि॒यसा॑ । स्वस्य॑ । म॒न्योः॑ ।

अ॒हिं॒ । यत् । इ॒न्द्रः॑ । अ॒भि॒ । औ॒ह॒सानं॑ । नि॒ । चि॒त् । वि॒श्वऽ॒आयुः॑ । श॒यथे॑ । ज॒घानं॑ ॥ ९ ॥

सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन दीक्षितं बुल्लोकोऽपि हे इन्द्र अधाधुनास्मिन्काले द्विता द्विधा द्विप्रकारात्ते स्वदीयाद्वज्रास्वस्थात्मीयान्नन्योः क्रोधाच्च भियसा भयेनापानमत् । अपननाम । नु इति पूरणः । विश्वायुर्बहुन्न इन्द्रो यद्यदाभ्योहसानमभिगच्छन्तमहिं वृचं शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । नि जघान न्यवधीत् । चिदिति पूरणः । यदा वृचं जघानास्मिन्काले द्यौर्ननामेति संबंधः ॥

अ॒ध॒ त्व॒ष्टा॑ ते॒ म॒ह॒ उ॒य॒ व॒ज्रं॑ स॒हस्र॑भृ॒ष्टिं व॒वृ॒तच्छ॑ताश्रिं ।

नि॒का॒मम॑र॒मण॑सं॒ येन॑ न॒वतं॑म॒हिं सं॑ पि॒ण्ण॑जी॒षिन् ॥ १० ॥

अ॒ध॒ । त्व॒ष्टा॑ । ते॒ । म॒हः॑ । उ॒य॒ । व॒ज्रं॑ । स॒हस्र॑ऽभृ॒ष्टिं । व॒वृ॒तत् । श॒तऽ॒अश्रिं॑ ।

निऽका॑मं । अ॒रऽम॑नसं । येन॑ । न॒वतं॑ । अ॒हिं॑ । सं॑ । पि॒ण्ण॑क् । ऋ॒जी॒षिन् ॥ १० ॥

अधाधुना हे उग्रोन्नर्णवर्लेन्द्र महो महतस्ते तव त्वष्टा देवशिल्पी वज्रं ववृतत् । न्यवर्तयत् । निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशं । सहस्रभृष्टं सहस्रधारं शतांशं शतपर्वाणं । हे ऋजीपिन् गतरससोमवर्त्तिन्द्र त्वं येन वज्रेण निकामं । नियतः कामो यस्य तं । अरमणसं । शत्रूणामरममिगंतु मनो यस्य तं । नवंतं शब्दायमानमहिं वृचमसुरं सं पिणक् संपिष्टवानसि तं वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥२॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यं ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृचहणं मदिरमंशुमस्मै ॥११॥

वर्धीन् । यं । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतं । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यं ।

पूषा । विष्णुः । वीणि । सरांसि । धावन् । वृचहणं । मदिरं । अंशुं । अस्मै ॥११॥

सजोषाः सह प्रीयमाणा विश्वे मरुतः सर्वे देवा हे इन्द्र यं त्वां वर्धान् सोवैवर्धयन्ति हे इन्द्र तस्मै तुभ्यं पृषितन्नामको देवो विष्णुरितन्नामकश्च शतं शतसंख्याकान्महिषान् पुंशून् पचत् । पचेत् । अपि चास्मै तुभ्यं सरांसि द्रोणकलशपुतभृदाधवनीयाख्यानि वीणि पात्राण्यंशुं सोमं धावन् । अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमं । मदिरं मदकरं वृचहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतारं । अत्र वृचहञ्शब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति सोमे वृत्राणि हंतुमिन्द्रः समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपां ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पंथां प्रादयो नीचीरपसः समुद्रं ॥१२॥

आ । क्षोदः । महि । वृतं । नदीनां । परिऽस्थितं । असृजः । ऊर्मिं । अपां ।

तासां । अनुं । प्रऽवतः । इन्द्र । पंथां । प्र । प्रादयः । नीचीः । अपसः । समुद्रं ॥१२॥

हे इन्द्र त्वं महि महवृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं परिष्ठितं परितः स्थितं नदीनां सिंधूनां संबन्धिं चोद उदकमासृजः । आ समन्तात्सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । अपामुदकानामूर्मिं समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थं । हे इन्द्र तासां नदीनां संबन्धिनः पंथां पथो मार्गान् प्रवतः प्रवणानन्वकावीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाधाहारः । किंच नीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । अपसोऽप उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । समुद्रमुदधिं प्रादयः । प्रागमयः । अत्रादयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुर्यं सहोदां ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नय्यमवसे ववृत्यात् ॥१३॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसं । इन्द्रं । महं । उग्रं । अजुर्यं । सहऽदां ।

सुऽवीरं । त्वा । सुऽआयुधं । सुऽवज्रं । आ । ब्रह्म । नय्यं । अवसे । ववृत्यात् ॥१३॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नय्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्मास्माभिः कृतं सोत्रमवसेऽस्माकं रक्षणाया ववृत्यात् । आवर्तयतु । कीदृशं त्वां । एवैवमुक्तप्रकारेण ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रवांसं कृतवंतमिन्द्रमीश्वरं महं महान्तमुग्रमोजस्विनमजुर्यमजरं सहोदां सहसो बलस्य दातारं सुवीरं शोभना वीरा मरुतो यस्य तं स्वायुधं शोभनायुधं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ॥

स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि ह्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥१४॥

सः । नः । वाजाय । अ॒वसे । इ॒षे । च । रा॒ये । धे॒हि । द्यु॒ऽम॒तः । इ॒न्द्र । वि॒प्रा॒न् ।
भ॒र॒त्॒ऽवा॒जे । नृ॒ऽव॒तः । इ॒न्द्र । सू॒री॒न् । दि॒वि । च । स्म । ए॒धि । पा॒र्ये । नः । इ॒न्द्र ॥ १४ ॥

हे इन्द्र स त्वं युमतो दीप्तिमतो विप्राब्धेधाविनो नोऽस्मान्वाजाय बलाय अवसे यशस इषे चात्राय च राये धनाय धेहि । धारय । अपि च हे इन्द्र भरद्वाजे मयि नृवतो मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । सूरीन् तव स्रोतून् पुत्रपौत्रान् कुर्वति शेषः । हे इन्द्र त्वं पार्ये पारणीय आगामिनि च दिवि दिवस एधि स नः । अस्माकं रक्षिता खलु भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छिशस्त्रेऽनुरूपतुचस्याया वाजमिति तृतीया । सूचितं च । अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ३. इति ॥

अ॒या वा॒जं दे॒व॒हि॒तं स॒ने॒म॒ म॒दे॒म॒ श॒त॒हि॒माः सु॒वी॒राः ॥ १५ ॥

अ॒या । वा॒जं । दे॒व॒ऽहि॒तं । स॒ने॒म॒ । म॒दे॒म॒ । श॒त॒ऽहि॒माः । सु॒ऽवी॒राः ॥ १५ ॥

अयानया सुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेन्द्रेण दत्तं वाजमन्नं सनेम । वयं संभजेम । अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपिता वयं शतहिमाः शतं संवत्सरान् मदेम । ह्ययाम् ॥ ३ ॥

तमु द्रुहीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रम्यते । तमु द्रुहीति ॥ अभिजिति निष्केवत्य एतन्निविद्वानं । सूचितं च । तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ८. ५. इति ॥ इंद्राग्न्योः कुलायनान्येकाहि ऽपि निष्केवत्य एतन्निविद्वानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रते ऽपि निष्केवत्ये । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमित्तं इंद्र सोम इति त्रीणि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

तमु॑ द्रुहि॒ यो अ॒भिभू॒त्यो॒जा व॒न्व॒न्वा॒तः पु॒रु॒हू॒त इ॒न्द्रः ।

अ॒षा॒ऽह॒मु॒यं स॒ह॒मा॒न॒मा॒भि॒र्गी॒भिर्व॑र्धे वृ॒ष॒भं च॑र्ष॒णी॒नां ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । अ॒भिभू॒ति॒ऽओ॒जाः । व॒न्व॒न् । अ॒वा॒तः । पु॒रु॒ऽहू॒तः । इ॒न्द्रः ।

अ॒षा॒ऽहं॑ । उ॒यं । स॒ह॒मा॒नं । आ॒भिः । गीः॒ऽभिः । व॒र्धे । वृ॒ष॒भं । च॑र्ष॒णी॒नां ॥ १ ॥

अभिभूत्योजा अभिभावकतेजा वन्वन् शत्रुर्हिंसन् अवातः शत्रुभिरहिंसितः ॥ वनोतेर्निष्ठांतस्य नच्यूर्ध्वस्य रूपं । यद्वा वातेर्वातं ॥ अनभिगतः पुरुहूतो वज्रभिराहूतो य इंद्रोऽस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु द्रुहि । तमेवैन्द्रं स्तुहि । अपि चाभिर्वर्धयमाणाभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिस्तमिन्द्रं वर्ध । वर्धय । कीदृशं । अषाह्म-मनभिभूतमुयमुन्नूर्णमोजस्विनं वा सहमानं शत्रून् अभिमवंतं चर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं वृषभं वर्धितारं ॥

स यु॒ध्मः स॒त्वा ख॒ज॒कृ॒त्स॒म॒ज्ञां तु॒वि॒म॒शो न॒द॒नु॒माँ ऋ॒जी॒षी ।

बृ॒ह॒द्रे॒णु॒श्च॒व॒नो॒ मानु॑षीणा॒मेकः॑ कृ॒ष्टी॒नाम॑भवत्स॒हावा॑ ॥ २ ॥

सः । यु॒ध्मः । स॒त्वा । ख॒ज॒ऽकृ॒त् । स॒म॒त्॒ऽवा । तु॒वि॒ऽम॒शः । न॒द॒नु॒ऽमा॒न् । ऋ॒जी॒षी ।

बृ॒ह॒त्॒ऽरे॒णुः । च॒व॒नः । मा॒नु॒षी॒णां । ए॒कः । कृ॒ष्टी॒नां । अ॒भ॒व॒त् । स॒ह॒ऽवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुर्बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । संग्रामेष्विति यावत् । एको मुख्यः सहावा बलवान् स इंद्रो मानुषीणां मनोः संबन्धनीनां छष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनोऽभिमताभवत् । आसीत् । कीदृशः । युध्मो योद्वा सत्वा दाता ॥ सनोतेरिदं रूपं ॥ खजकृत् खजानां संग्रामाणां कर्ता ॥ खज इति संग्रामनामैतत् ॥

समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् । तुविम्रचः ॥ मृचतिः संस्नेहनकर्मा ॥ तुवीनां बहूनां वर्षणेन संस्नेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवानुजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

त्वं ह नु त्वददमायो दस्यूरेकः कृषीरवनोऽरार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत्त इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वं । ह । नु । त्वत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृषीः । अवनोः । आर्याय ।

अस्ति । स्वित् । नु । वीर्यं । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा ।

वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वत्स्य स त्वं । त्वदिति तच्छब्दपर्यायः । अच विंगव्यत्ययः । दस्यून् कर्महीनान् जनान् नु चिप्रम-
दमयः । दांतानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि चैको मुख्यस्त्वं कृषीः पुत्रदासादीनार्याय कर्मकृते जनाया-
वनोः । अददाः । एवं सुवन्नपृषिरिन्द्रं यदा नाद्राचीत्तदा तस्य वीर्यसङ्गावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह ।
हे इन्द्र ते तव यत्पूर्वमुक्तं तद्वीर्यं सामर्थ्यं स्विप्सि । किंस्विन्नवति । स्विप्सिति विचिकित्सायां । यद्वा नास्ति
स्वित् । तद्वलमुतथा काले काले वि वोचः । विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रं । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरधस्य । रधऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमंत्र इन्द्रस्य बलसदसङ्गावं सदिह्यानया बलमस्थेवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे । हि यस्मात्कार-
णात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य वज्रयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य तुरतोऽस्मान् हिंसितस्तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्व-
लवतो वा ते तव सहो बलं सदिद्वियमानमेवाहं मन्ये । उग्रस्योजस्विनस्तवसः प्रवृद्धसारधस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुं
मशक्यस्य ॥ रधर्वशीकरणार्थस्य रूपं ॥ रधतुरो वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं बभूव ।
भवत्विव । कीदृशं । उग्रमुग्रं तवीयः प्रवृद्धतरं । यतस्त्वं वृचादीन् शत्रून् हंस्यतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदंश्चिर्वलमंगिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युहस्मेऽषयंतमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नं । सख्यं । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदंतऽभिः । वलं । अंगिरऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दुस्म । अषयंतं । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणं । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं नोऽस्मादीयं सख्यं सुखस्रोतुलक्षणं सखित्वं हे इन्द्र युष्मे
युष्मास्वस्तु । पूजार्थं वज्रवचनं । हे अच्युतच्युदच्युतानामविचलितानां च्यावक हे दस्य दर्शनीयेन्द्र त्वमिषयंत-
मायुधानि प्रेरयंतं बलमेतन्नामानमसुरमित्या सत्यमेव वदंश्चिर्वलमंगिरोभिः सह हन् । हतवानसि ।
अपि चास्य बलस्य पुरो नगराणि वृणोः । व्यगमयः । विद्युक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वा दुरः पुरीणां
द्वारश्च वृणोः ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युय ईशानकृन्महति वृचतूर्ये ।
 स तोक्साता तनये स वज्जी वितंतसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥
 सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उयः । ईशानऽकृत् । महति । वृचऽतूर्ये ।
 सः । तोक्साता । तनये । सः । वज्जी । वितंतसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उय श्रीजस्वीशानकृत् । स्तोतृनीशानान् समर्थान्करोतीतीशानकृत् । स इंद्रो महति प्रभूते वृचतूर्ये संयामे । वृचतूर्य इति संयामनामैतत् । धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यो जयार्थमिराद्धातव्योऽस्ति । भवति । हिशब्दः पादपूरणः । तोक्साता तोक्स्य पुचस्य सातौ लामे निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति स इंद्र आह्वातव्योऽस्ति । वज्जी वज्रवान् स इंद्रः समत्सु संयामेषु वितंतसाय्यो विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वेदनीयोऽभवत् । भवति । यद्वा । वितंतसाय्यः शत्रूणां हिंसकः ॥ तंतस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपं ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सस्रे ।
 स द्युम्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥
 सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणां । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सस्रे ।
 सः । द्युम्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । संऽओकाः ॥ ७ ॥

स इंद्रोऽमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्वा मज्मना बलेन । मज्मनेति बलनामैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सस्रे । अतिप्रपेदे । स इंद्रो द्युम्नेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किंच स इंद्रः शर्वसा बलेन समोका भवति । उतापि च नृतमो नेतृतमः स इंद्रो राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमंतुनामा चुमुरिं धुनिं च ।
 वृणक्पिपुं शंबरं शुणमिंद्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥
 सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमंतुऽनामा । चुमुरिं । धुनिं । च ।
 वृणक् । पिपुं । शंबरं । शुण । इंद्रः । पुरां । च्यौत्नाय । शयथाय । नू । चित् ॥ ८ ॥

य इंद्रो न मुहे संयामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनो जनयिता न भूत् न भवति किंतु सुमंतुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामित्यर्थः । स इंद्रः पुरां शत्रुसंबन्धिनीनां पुरीणां च्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय शयथाय शत्रूणां मरणाय च नू चित् शीघ्रमेव कर्म कुर्वत इति शेषः । तथा चुमुरिं धुनिं चैतन्नामकावसुरौ वृणक् । अवृणक् । हिंसितवानसि ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ अपि च पिपुं शंबरं शुणमेतन्नामकान् चीनसुरान् हिंसितवानसि ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृचहत्याय रथमिंद्र तिष्ठ ।
 धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणचाभि प्र मंद पुरुदच मायाः ॥ ९ ॥
 उतऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृचऽहत्याय । रथं । इंद्र । तिष्ठ ।
 धिष्व । वज्रं । हस्तं । आ । दक्षिणऽचाभि । अभि । प्र । मंद । पुरुदच । मायाः ॥ ९ ॥

हे इंद्र उदवतोन्नक्ता ॥ अवतिरच गतिकर्मा ॥ त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा सुत्यतरेण बलेन

युक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहनाय स्वकीयं रथं च तिष्ठ । आरोह । तथा दक्षिणा दक्षिणे हस्ते पाशौ वज्रं
स्वकीयमायुधमा धिष्व । आधत्स्व । तदनंतरं हे पुरुदत्त ब्रह्मर्षिन्द्र त्वमासुरीर्माया अभ्यभिगम्य प्र मंद ।
प्रकर्षेण जहि । अत्र मंदतिर्वधकर्मा ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धंस्यशनिर्न भीमा ।

गंभीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दंभयच्च ॥१०॥

अग्निः । न । शुष्कं । वनं । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धिष्य । अशनिः । न । भीमा ।

गंभीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुः । इता । दंभयत् । च ॥१०॥

अग्निर्नाग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथापिः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे इन्द्र हेतिस्त्वदीयं
वज्रं तद्वच्छत्रुनाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षो राक्षसं नि
धिष्व । वज्रेण नितरां दह । य इन्द्रो गंभीरया शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या ॥ ऋष्व इति महन्ना-
मेतत् ॥ हेत्या रुरोज शत्रुत्वभञ्ज । अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति । तथा च दुरिता दुरितानि
दंभयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो नि धिषीति पूर्वैणान्वयः ॥ ॥५॥

आ सहस्रं पृथिभिर्दि राया तुविद्युम्न तुविवाजैर्भिरवाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिदेदेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥११॥

आ । सहस्रं । पृथिभिः । इन्द्र । राया । तुविद्युम्न । तुविवाजैर्भिः । अवाक् ।

याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुहूत । योतोः ॥११॥

हे तुविद्युम्न ब्रह्मधन हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र । ओजसो जातमुत मन्य एनं । ऋग्वे० १०. ७३. १०. ।
इति निगमांतरे बलपुत्रत्वं सिद्धं । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं सहस्रेण । ब्रह्मभिरित्यर्थः । तुविवाजैर्भिर्ब्रह्मबलैः
पृथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पंथानो बाहाः । तैरवाक् मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । हे पुरुहूत
ब्रह्मभिराकृतेंद्र यस्य तव योतोर्बलादिभिः पृथक्कर्तुमदेवः कश्चिदसुरो नू चिदीशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति
निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्णे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥१२॥

प्र । तुविद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्णे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानं । अस्ति । न । प्रतिस्थिः । पुरुमायस्य । सह्योः ॥१२॥

तुविद्युम्नस्य ब्रह्मयशसो ब्रह्मधनस्य वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्तेन्द्रस्य महिमा महत्त्वं
दिवो बुलोकात्पृथिव्या भूमेश्च प्र ररप्णे । प्ररिचि । विरप्णीति महन्नामसु पाठात् नाम्नां च प्रायेण धातु-
जन्यत्वात् रप्शतिरवातिशयवाची । पुरुमायस्य ब्रह्मप्रज्ञस्य सह्योः शत्रूणामभिभवितुरस्तेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता
नास्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयो नास्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्रै अद्या करणं कृतं भूक्तुत्सं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तुर्वयाणं धृषता निनेथ ॥१३॥

प्र। तत्। ते। अद्य। करणं। कृतं। भूत्। कुत्सं। यत्। आयुं। अतिथिऽग्वं। अस्मै।
पुरु। सहस्रां। नि। शिशाः। अभि। स्नां। उत्। तूर्वयाणं। धृषता। निनेथ ॥१३॥

अवेदानीमपि हे इंद्र ते त्वया कृतं करणं तत्कर्म प्र भूत् । प्रभवति । प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । कुत्सं शुष्णाद्राक्षसादेतन्नामानमृषिं चायुं शत्रुभ्यः सकाशादेतत्संज्ञकं पीरुरवसमतिथिखमतिथीनामभिगंतारं दिवोदासं च शंबरराद्ररक्षितेति यत्करणं तत्प्रभवतीति पूर्वैण संबंधः । ररक्षितेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि चास्मा अगंतरोक्तायातिथिभ्यां पुरु पुरुणि वहनि सहस्रा सहस्राणि शंबरस्य धनानि नि शिशाः । अददाः । इंद्रः शंबरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इंद्र धृषता धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शंबरं हत्वा चां पृथिवीमभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासमुन्निनेथ । आपञ्च उदगमयः ॥

अनुक्रीनान्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रेऽनु त्वाहिघ्न इति सूक्तमुखीया । सूचितं च । अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इंद्रियाय । आ० ९. ५. इति ॥

अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनां ।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥१४॥
अनु। त्वा। अहिऽघ्ने। अध। देव। देवाः। मदन्। विश्वे। कविऽतमं। कवीनां।
करः। यत्र। वरिवः। बाधिताय। दिवे। जनाय। तन्वे। गृणानः ॥१४॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वा त्वामधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः स्तोतारोऽहिघ्ने मेघहृननाय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः । अनु मदन् । अनुमदति । अनुसुवन्ति । कीदृशं त्वां । कवीनां मेधाविनां मध्ये कवितममत्यंतं कविं । यत्र यस्मिन्काले गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं बाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय दिवे स्तोत्रे जनाय तन्वे स्तोतृणां तमयाय च वरिवो धनं करः अकरोः अददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः । अहिर्वृत्र एवोच्यते । तस्य हृननाय कवीनां कवितमं त्वामनुमदति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधितायासुरैः पीडिताय दिवे दुलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहनेन तव शोभार्थं वरिवश्चकर्थ ॥

अनु द्यावापृथिवी तत्र ओजोऽमर्त्या जिहत इंद्र देवाः ।
कृष्वा कृन्तो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥१५॥
अनु। द्यावापृथिवी इति। तत्। ते। ओजः। अमर्त्याः। जिहते। इंद्र। देवाः।
कृष्व। कृन्तो इति। अकृतं। यत्। ते। अस्ति। उक्थं। नवीयः। जनयस्व। यज्ञैः ॥१५॥

हे इंद्र ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धमोजो बलं द्यावापृथिवी अनु जिहति । अमर्त्या अमरणाधर्माणो देवास्त्वदीयं बलमनु जिहते । अनुगच्छन्ति । हे कृत्वा वहनां कर्मणां कर्तस्ते त्वदीयमकृतं यत्कर्मस्ति तत्कृष्व । कुरुष्व । तदनंतरं यज्ञैर्यज्ञेषु नवीयो नवतरमुक्थं स्तोत्रं जनयस्व ॥ ॥६॥

महौ इंद्र इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे वैदुभमैन्द्रं । अनुक्रांतं च । महान्त्सप्तोनेति ॥ माध्यं दिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रेदं सूक्तं । सूचितं च । महौ इंद्रो नुवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥ समूह्ये द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । महौ इंद्रो नुवदिति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्ही अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्यग्ववृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृवत् । आ । चर्षणिः प्राः । उत । द्विवर्हीः । अमिनः । सहः ऽभिः ।

अस्मद्यक् । ववृधे । वीर्यीय । उरुः । पृथुः । सुकृतः । कर्तृभिः । भूत ॥ १ ॥

नृवत् यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राश्चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरको महान्भूत इन्द्र आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनाद्गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः । उतापि च द्विवर्ही द्वयोर्लोकयोः परिवृढः सहोभिः शत्रुबलैरमिनोऽहिंसनीय इन्द्रोऽस्मद्यग्वदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्यीय वीरकर्मकरणाय ववृधे । वर्धते । उरुः शरीरेण विस्तीर्णः पृथुर्गुणैः प्रथितः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतो भूत । सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धावृहंतमृष्वमजरं युवानं ।

अषाञ्हेन शर्वसा शूशुवासं सद्यश्चिद्यो वावृधे असांमि ॥ २ ॥

इन्द्र । एव । धिषणा । सातये । धात् । वृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

अषाञ्हेन । शर्वसा । शूशुऽवासं । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असांमि ॥ २ ॥

धिषणास्मदीया सुतिः सातये दानार्थेन्द्रमेव धात् । धारयति । कीदृशं । वृहंतं महांतमुष्वं गंतारमजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणमषाञ्हेन शत्रुभिरनभिभूतेन शर्वसा बलेन शूशुवासं प्रवृद्धं ॥ अयतेरिदं रूपं ॥ य इन्द्रः सद्यश्चित्तस्य एव जातमात्रः सन् असाभ्यनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गभस्ती अस्मद्यक् सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुऽपाः । दमूनाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णी करस्त्रा कर्मणां कर्तारौ वज्रला वज्रप्रदौ गभस्ती त्वदीयौ बाहू श्रवांसि । दातुमिति शेषः । अस्मद्यग्वदभिमुखं सं मिमीहि । कुरु । किंच हे इन्द्र दमूना दांतमनास्वमाजौ संग्रामे ऽस्मानभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व । तत्र दृष्टांतः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथावर्तयति तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयंतो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तं । वः । इन्द्रं । चतिनं । अस्य । शकैः । इह । नूनं । वाजऽयंतः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वं । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

नूनमवेहास्मिन्यच्चे वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं स्तोतारः शकैः शक्तेः समर्थैरस्य तव सहायैर्मदङ्घ्रिः सहितं चतिनं शत्रूणां चातकं । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं तं वः प्रसिद्धं त्वां ऊवेम । क्षुमः । यथा चित्थैव पूर्वं पुरातना जरितारः स्तोतारोऽनेद्या अनिद्या अनवद्याः पापरहिता अरिष्टा अहिंसिताश्चासुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्ययमपि तथैव भवेमित्यर्थः ॥

धृतमृतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुषुः ।

सं जग्मिरे पथ्याऽरायो अस्मिन्समुद्रे न सिंधवो यादमानाः ॥५॥

धृतऽव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुऽशुः ।

सं । जग्मिरे । पथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिंधवः । यादमानाः ॥५॥

स हि स खल्विन्द्रो धृतव्रतो धृतकर्मा । धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्याकांवायामुपसर्जनी-
भूतस्यापि धनस्य विशेषेण वामस्य वसुन इति । वामस्य वननीयस्य वसुनः श्रेष्ठस्य । यद्वा । वसुनो धनस्य
स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुषुर्वृद्धः स एव । अस्मिन्निद्र एव पथ्याः स्तोत्राणां
हिताणि रायो धनानि सं जग्मिरे । संगच्छते । तत्र दृष्टांतः । सिंधवो नद्यः समुद्रे न यथा समुद्रे यादमाना
अभिगच्छन्त्यसद्वत् ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रं ।

विश्वो युष्मा वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वे ॥६॥

शविष्ठं । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठं । ओजः । अभिऽभूते । उग्रं ।

विश्वो । युष्मा । वृष्ण्या । मानुषाणां । अस्मभ्यं । दाः । हरिऽवः । मादयध्वे ॥६॥

हे शूर विक्रान्तिद्र शविष्ठं बलवत्तमं शवो बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । हे अभिभूते शत्रूणामभिभाव-
केन्द्र उग्रमप्रसह्यमोजिष्ठमोजस्वितममोजो दीप्तिमस्मभ्यमा भर । विश्वो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि
सेचनसमर्थानि युष्मा युष्मानि द्योतमानानि यानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे
हरिवो हरिवसिन्द्र तानि धनानि मादयध्वो अस्मात्मादयितुमस्मभ्यं दाः । प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाठमृध इन्द्र तं न आ भर शूशुवासं ।

येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥७॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृधः । इन्द्र । तं । नः । आ । भर । शूशुऽवासं ।

येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥७॥

पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभवितामृधोऽहिंसितो यो मदो हर्षो हे इन्द्र ते त्वया देयः शूशुवासं प्रवृद्धं तं
मदं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । त्वोतास्त्वया रचिता जिगीवांसो जितवन्तो वयं तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य
तत्पुत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति येन हर्षेण मंसीमहि त्वां सुधीमहि तमा भरेति पूर्वेणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवासं सुदक्षं ।

येन वंसां पृतनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीरजामीन् ॥८॥

आ । नः । भर । वृषणं । शुष्मं । इन्द्र । धनऽस्पृतं । शूशुऽवासं । सुदक्षं ।

येन । वंसां । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिऽभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥८॥

हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षितारं शुष्मं सेनालक्षणं बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । कीदृशं । धनस्पृतं धनस्य
पालकं शूशुवासं प्रवृद्धं सुदक्षं शोभनबलं । हे इन्द्र तवोतिभिस्त्वदीयामी रक्षाभिः पृतनासु संयामेषु । पृतना

इति संयामनाम ॥ येन बलेन शत्रुत्वंसाम हनाम । उतैत्यत्र भिन्नक्रमः । आमीग्वंधूनुतापि चाजामीन् शत्रून् च येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरेति पूर्वेषु संबंधः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेतर्वाङ् इन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्वेद्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सं । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नं । स्वः । ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषभो वर्धिता ते त्वदीयं शुष्मो बलमर्वाङ्सादभिमुखः सन् पश्चात्पश्चिमभागादेतु । आगच्छतु । उत्तरादुत्तरभागादागच्छतु । अधरादधराभागादेतु । पुरस्तात्पूर्वभागादागच्छतु । विश्वतः सर्वस्याहिरभागादभि अस्मान्मिलित्वा समेतु । सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत्सुखयुक्तं द्युम्नं धनमस्मै अस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्वं उभयस्य राजन्था रत्नं महि स्थूरं बृहन्तं ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामं । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वं । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नं । महि । स्थूरं । बृहन्तं ॥ १० ॥

नृवत्तनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं श्रोमतेभिः श्रोतवैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयं धनं हे इन्द्र ते त्वत्तो नृतमाभिर्नृतमाभिरूती ऊतिमी रचाभिवंसीमहि । वयं संभजेमहि । हि यस्मात्कारणात् हे राजन् राज-मनिन्द्र त्वमुभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्त्रो धनस्येचे ईक्षिषे तस्मात्कारणान्महि महांतं स्थूरं विपुलं बृहन्तं गुणैः परिवृढं रत्नं रमणीयं धनं ॥ अत्र रत्नशब्दः पुङ्क्तिः ॥ धाः । धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रं ।

विश्वसाहमवसे नृतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तं । वृषभं । वावृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इन्द्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नृतनाय । उयं । सहऽऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ११ ॥

इहास्मिन्यज्ञे नृतनायाभिनवायावसे रचणाय तं प्रसिद्धमिन्द्रं ऊवेम । सुमः । आहुयामी वा । कीदृशं । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामानां वर्धितारं वावृधानं प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्याभिमवितारमुग्रमोजस्विनं सहोदां बलप्रदं ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रंधया येष्वस्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनं । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानं । एभ्यः । नृऽभ्यः । रंधय । येषु । अस्मि ।

अध । हि । त्वा । पृथिव्यां । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहमस्मि एको भवामि हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वमेभ्यो नृभ्यो मनुष्येभ्यो महि महदर्थं तमात्मानं मन्यमानं जनं । वज्रमन्यमानमित्यर्थः । रंधय । वशीकुरु । चिदिति पादपूरणः । अधाधुना

पृथिव्यां भूम्यां शूरसाती युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुष्वप्सूदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वा
युजोके स्थितं त्वां हवामहे । वयमाहुयामः ॥

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्याम ।

घ्नतो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयं ते । एभिः । पुरुहूत । सख्यैः । शत्रोः । शत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम ।

घ्नतः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऽज्ञताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिराहुतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सख्यैः स्तोत्रलक्ष्णैः सखिकर्मभिस्ते त्वया सह वयमुभयानि
जामिरूपाख्यजामिरूपाणि वृत्राण्युभयानि घ्नतो हिंसतः शत्रोः शत्रोः सर्वस्माच्छत्रोरुत्तर इत्याम ।
अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रांतेन्द्र त्वोता वयं त्वया रचिताः संतो बृहता महता राया धनेन मदेम ।
ह्वयाम ॥ ॥ ८ ॥

द्यौर्न य इन्द्रेति त्रयोदश्वं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्रं वैष्टुभं । वि पिप्रोरित्थिषा सप्तमी दशाक्षरचतु-
ष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च । द्यौर्न वि पिप्रोर्विराडिति ॥ पृथ्व्यडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवन उक्थ्यस्तो-
त्राणि यदि द्विपदामु सुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात्तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र
आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूचितं च । द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः । आ० ८. ४. इति ॥ इदमेव सूक्त-
मिन्द्राविष्णोर्वृत्रांतिनाम्न्येकाहि निष्केवक्ष्यनिविद्वान् । द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्यौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्वि सूनो सहसो वृत्रतुरं ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्यौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् ।

तं । नः । सहस्रऽभरं । उर्वराऽसां । दद्वि । सूनो इति । सहसः । वृत्रऽतुरं ॥ १ ॥

यो रयिः पुत्ररूपं धनं शर्वसा बलेन पृत्सु संयामेष्वर्योऽरीन् शत्रून् जनानभि तस्यौ आक्रामेत् । तत्र
दृष्टांतः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतान्याक्रामति तद्वत् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र त्वं तं पुत्रं
नोऽस्मभ्यं दद्वि । देहि । कीदृशं । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारमुर्वरासामुर्वराणां सस्याद्यानां भूमीनां
सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विद्र सचासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वं ।

अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्त्रीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यं । अन्तुं । इन्द्र । सचा । असुर्यं । देवेभिः । धायि । विश्वं ।

अहिं । यत् । वृत्रं । अपः । वव्रिऽवांसं । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सचा सत्यमेव विश्वं व्याप्तमसुर्यमसुरत्वं बलं देवेभिर्देवैः स्तोतुमिरनु धायि ।
वधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीषिन् विगतरससोमिन्द्र विष्णुना
सचानः संगच्छमानस्त्वं ॥ पच समवाय इति धातो रूपं ॥ यद्येनासुर्येणाप उदकानि वव्रिवांसं परिवृण्वंतम-
हिमागच्छ हंतारं वृत्रमसुरं हन् अवधीः तद्वत् व्यधायीति पूर्वेण संबंधः ॥

तूर्वेन्नीजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्नुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वेन् । ओजीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धऽमहाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासां । यत् । पुरां । दर्नुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यद्येन्द्रो विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां दर्नुं दारकं वज्रमावत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनो मधुररसस्य राजाभवत् । स्वाम्यासीत् । कीदृशः । तूर्वेन् हिंसकान् हिंसन्नो जीयानतिशयेनौजस्वी तवसो बलवत्सवीयान्बलवत्तरः कृतब्रह्मा । कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्य स्तोतुमिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्मान्नं येन स्तोतुम्यः सः । वृद्धमहा वृद्धतेजाः । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शतैरपद्रन्पण्य इन्द्राच्च दशोण्ये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पण्यः । इन्द्र । अर्च । दशऽओण्ये । कवये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किं । चन । प्र ॥ ४ ॥

अत्रास्मिन्नर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धं । तस्मिन्दशोण्ये वज्रहविष्कात्कवये मेधा-
विनः ॥ पंचम्यर्थे चतुर्थो ॥ हे इन्द्र त्वत्सहायाकुत्साद्विभ्यतः पण्य एतन्नामकामुराः शतैः शतसंख्याकैर्वलेः
सार्धमपद्रन् । अपाद्रवन् । अपलायन्त । अपि चन्द्रोऽशुषस्याशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । शुष्णस्येतन्नामका-
मुरस्य कुत्सस्य शत्रोर्मायाः कपटान्वधैर्हननसाधनैरायुधैर्न प्रारिरेचीत् । प्ररिक्तानतिरिक्तानाकरोत् । पित्वो
ऽन्नस्य । पितुरित्यन्नामैतत् । किंचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो दुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सरथं सारथ्ये करिद्रुः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । दुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सरथं । सारथ्ये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

यद्यदा स शुष्णोऽसुरो वज्रस्य पतने पाते पादि अगच्छत् । अग्नियतेत्यर्थः । तदा महो महतो दुहो
द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतं । बलमिति शेषः । अप धायि । अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः ।
स इन्द्रः सारथ्ये सारथिभूताय कुत्साय सरथं समानरथं सूर्यस्य सातौ भजने निमित्तभूत उरु विस्तीर्णं यथा
भवति तथा कः । अकरोत् । तथा चोक्तं । कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः सारथिं कल्पयित्वा ।
अस्य शत्रुं शुष्णमहंस्ततश्च कुत्सस्य रचां वज्रलां चकारित्यनयोच्यत इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र श्येनो न मदिमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं सायं ससंतं पृणयाया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मदिमं । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीं । सायं । ससंतं । पृणक् । राया । सं । इषा । सं । स्वस्ति ॥ ६ ॥

श्येनः सुपर्णश्च । नेत्ययं शब्दः समुच्चये वर्तते । अस्मा इन्द्राय मदिमं मदकरमंशुं सोमं । प्रिति आ इत्यस्यार्थे

वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमथाह्रियते । किंचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपचपयितुर्नमुचेरे-
तन्नाम्नोऽसुरस्य शिरः शीर्षं मधायन् मंथनं कुर्वन् सायं सपस्य पुत्रं ससंतं स्वपंतं नमीमेत्संज्ञकमृषिं प्रावत् ।
प्रारब्धत् । स्वस्थविनाशेन राया पश्चादिधनेनेषात्नेन च तमृषिं सं पृणक् । समयोजयत् ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्याः पुरो वज्रिञ्छर्वसा न दर्देः ।

सुदामन्तरेकणो अप्रमृष्यमृजिश्चने दाचं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृह्याः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्देः ।

सुऽदामन् । तत् । रेकणः । अप्रऽमृष्यं । मृजिश्चने । दाचं । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वमहिमायस्याहंज्यो माया यस्य पिप्रोरितन्नाम्नोऽसुरस्य संबंधिनीर्दृह्या दृह्यानि
पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि शर्वसा बलेन वि दर्देः । विदारितवानसि । नेति पादपूरणः । त्वं पिप्रोर्नृमणः
प्रावजः पुरः । ऋग्वे० १. ५१. ५ । शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि । ऋग्वे० ७. ३. ७ । इति दर्शनात् । अपि च हे
सुदामन् शोभनदानिन्द्र त्वं दाचं हविर्लक्षणं धनं दाशुषे दत्तवत् ऋजिश्चन एतन्नामकाय राजर्षयेऽप्रमृष्यं
केनाप्यबाध्यं तत्तस्य स्वभूतं रेकणो धनं दाः । अदाः । दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुयं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयथै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुं । दशऽमायं । दशऽओणिं । तूतुजिं । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः ।

आ । तुयं । शश्वत् । इभं । द्योतनाय । मातुः । न । सीं । उप । सृज । इयथै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुम्नः सुष्ठुशेषणीयान्वभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि स इन्द्रो दशमायं वज्रवचनं वेतसुं
वेतसुनामानमसुरं दशोणिमेतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च आ अपि च तुयं तुयनामकमसुरं तथेभमे-
तन्नामकमसुरं चेयथा एतं द्योतनायैतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वदुप सृज । उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टांतः ।
मातुर्न मातुर्जन्या इव पुत्रं । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वद्वशंचकारित्यर्थः । सीमिति पादपूरणः ॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो विभ्रद्वज्रं वृचहणं गभस्तौ ।

तिष्ठहरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वं ॥ ९ ॥

सः । ईं । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । विभ्रत् । वज्रं । वृचऽहनं । गभस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गते । वचऽयुजा । वहतः । इन्द्रं । ऋष्वं ॥ ९ ॥

गभस्तौ हस्ते वृचहणं वृचाणां शत्रूणां हंतारं वज्रं स्वकीयमायुधं विभ्रद्वारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः
स इन्द्रः स्पृधः स्पर्धमानानीमिमान्वृचप्रभृतीन् शत्रून् वनते । हंति । हरी स्वकीयावस्थावधि तिष्ठत् । आरो-
हति । तत्र दृष्टांतः । अस्तेव गते । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्य-
मानी । यद्वा । स्तोत्राणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च ऋष्वं महान्तमिन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्यं इन्द्र प्र पूरवः स्तवंत एना यज्ञैः ।

सप्र यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वन्दासीः पुरुकुत्साय शिष्यन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवंते । एना । यज्ञैः ।

सप्र । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिष्यन् ॥ १० ॥

हे इंद्र ते त्वदीयेनावसा रक्षणेन नव्यो नवीयो नवतरं त्वया दीयमानं धनं सनेम । वयं स्तोतारो मजेमहि । पूरवो मनुष्याः स्तोतार एनानेन स्तोत्रेण युक्तिर्यज्ञैः प्र सवन्ते । त्वां सुवन्ति । यद्यस्मात्कारणाद्वासीः कर्मणामुपपन्नयित्रीः शत्रुप्रजा हन् घ्नन् हिंसन् पुरुकुत्सायैतन्नामकाय राज्ञे शिञ्जन् धनानि प्रयच्छन् हे इंद्र त्वं शारदीः शरत्तान्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणा वज्रेण दत्तं विदारितवानसि तस्मात्कारणात्त्वां स्तोतारः सुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इंद्र पूर्यो भूर्वरिवस्यन्नुशनैः काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातं ॥ ११ ॥

त्वं । वृधः । इंद्र । पूर्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशनैः । काव्याय ।

परा । नववास्त्वं । अनुदेयं । महे । पित्रे । ददाथ । स्वं । नपातं ॥ ११ ॥

हे इंद्र पूर्यः पुरातनस्त्वं काव्याय कविपुत्रायोशन उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधो भूः । स्तोत्राणां वर्धको भवसि । अनुदेयमनुदातव्यं धनं नववास्त्वमेतन्नामकममुरं पराहत्य स्वं स्वकीयमीशनसं नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्यायोशनसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकीर्ण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्जुणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । जृणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अतिं । शूर । पथि । पारय । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ १२ ॥

हे इंद्र धुनिः शत्रूणां कंपयिता त्वं धुनिमतीर्धुनिर्नामासुरो यामु निरोधकतया विद्यते ता अप उदकानि सीरा न नदीरिव स्रवतीः प्रवहन्तीर्जृणोः । अगमयः । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे शूर वीरिन्द्र यद्यदा समुद्रमतिं अतिक्रम्य प्र पथि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तीं तुर्वशं यदुं च स्वस्ति क्षेमेण पारय । अपारयः । समुद्रमतारयः ॥

तव ह न्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदिनुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्द्भीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यैर्कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । न्यत् । इंद्र । विश्वं । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी । इति । या । ह । सिष्वप् ।

दीदयत् । इत् । तुभ्यं । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥ १३ ॥

हे इंद्र आजौ संयामे तव ह तवैव विश्वं व्याप्तं त्यक्तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । या यी धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिष्वेतन्नामकावसुरी । सिष्वप् त्वमस्वापयः तावसुरी सस्तः । संयामे सुप्तवन्ती । मृबावित्यर्थः ॥ भूताये व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वन् सोमानभिपुण्वन् पक्थी पक्थवान् हवीषि पक्थवानिध्मभृतिरिध्मानां भर्ताहता वा दभीतिर्नाम राजर्षिः सोमेभिः सोमेर्कैर्हविर्लक्ष्णैरर्कैर्दीदयदत् । दीदयत् एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघथेत्यर्थः । त्वं नि दस्यं चुमुरिं धुनिं च । ऋक् ७. १०. ४. इति हि दर्शनात् ॥ १० ॥

इमा उ त्वेति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्थार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रं । नवम्येकादशी च वैश्वदेव्यौ । तथा चानुक्रम्यते । इमा उ द्वादश नवम्येकादशी वैश्वदेव्याविति ॥ उपहव्यनाम्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविधानं । सूत्रितं

च । इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ इन्द्राविष्ण्वीरुत्क्रांतिनाम्न्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविधानं । सूत्रितं च । इमा उ त्वा यौर्न य इद्वेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ तृतीये कंदोमे ऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूत्रितं च । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्टामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यं । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थां । अजरं । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । इयते । वचस्या ॥ १ ॥

पुरुतमस्य बज्रं कामं कांचतः ॥ तमु अभिकांचायामिति धातुः ॥ कारोः स्तोतुर्भरद्वाजस्य संबंधिन्यो हव्याः स्तुत्याः प्रशस्या इमा धियः स्तुतयो हे वीर भूरिन्द्र हव्यं त्वा त्वां हवन्ते । ऊयन्ति । कीदृशं । रथेऽस्थां रथे स्थितमजरं जरारहितं नवीयो नवीयांसं नवतरं । उ इति पूरणः । अपि च वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा विभूतिर्जगतो विभवेहेतु रयिर्हविल्लक्षणं धनमीयते । त्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इदं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धं ।

यस्य दिवमति मृहा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वं ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । स्तुषे । इदं । यः । विदानः । गिर्वाहसं । गीऽभिः । यज्ञवृद्धं ।

यस्य । दिवं । अति । मृहा । पृथिव्याः । पुरुमायस्य । रिरिचे । महित्वं ॥ २ ॥

य इन्द्रो विदानः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं तमु तमेवेदं स्तुषे । स्तुवे । पुरुमायस्य बज्रप्रक्षस्य बज्रवंचनस्य वा यस्मिन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं दिवं दिवो दुलोकात् ॥ पंचम्यर्थे द्वितीया ॥ पृथिव्या भूलोकाद्गृहा महिम्नाति रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुव इति संबंधः ॥

स इक्ष्मोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षंतो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनं । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षंतः । न । मिनन्ति । स्वधावः ॥ ३ ॥

स इत्स एवेन्द्रोऽवयुनमप्रज्ञानं । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । ततन्ववृत्तेण विस्तीर्यमाणं तमोऽधकारं दिवि सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन वयुनवत् प्रकाशवच्चकार । कृतवान् । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे स्वधावो बलवन्निद्र मर्ता मनुष्या अमृतस्य नित्यस्य ते त्वदीयं धाम स्वर्गाख्यं स्थानं । तत्र स्थान्देवानित्यर्थः । इयक्षंतो यष्टुमिच्छंतः कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः । न मिनन्ति । किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिदं कमा जनं चरति कासु विष्णु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इदं । कं । आ । जनं । चरति । कासु । विष्णु ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शं । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

य इन्द्रस्ता तान्युक्तप्रसिद्धानि वृचवधादीनि कर्माणि चकार अकरोत् स इन्द्रोऽयं कुहं स्वित् क्व स्विद्वर्तते

कं जन्म कमपि देशमा चरति कासु विष्णु प्रजासु वर्तते इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वात् नित्येति शक्यं । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे इन्द्र कः कीदृशो यज्ञस्ते तव मनसे चेतसे शं सुखकरो भवति । वराय तव वरणाय कः कीदृशो
ऽर्को मंत्रः समर्थो भवति । होताह्वाता तव वरणाय यः समर्थो भवति स होता कतमश्च भवति ॥

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुहूत । बोधि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन्काले जाताः प्रत्नासः पुराणा अंगिरःप्रभृतय इदा हीदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे
वर्तते । वेविषतः कर्माणि प्राप्तुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र ते तव सखायः स्तोतार आसुः । बभूवुः ।
ये मध्यमासो मध्यमकालजा उतापि च ये नूतनासोऽद्यतना यतसेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कार-
णादुतापि चावमस्यावाचीनस्य ममापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहूभिराहतेन्द्र त्वं बोधि । बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना तं इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तं ॥ ६ ॥

तं । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चामसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तं ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहो ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयेन्द्र अवरासोऽवाचीना मनुष्यास्तमुक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छन्तोऽर्चन्तः ॥
पृच्छन्तिर्चतिकाः ॥ पराणि प्रकृतानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि श्रुत्या श्रुत्या श्रुतव्यानि ते त्वदीयानि
कर्माख्यनु येमुः । अनुयमनं निबन्धनं । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वामर्चा-
मसि । अर्चामः । स्तुमः । यादेव यान्येव कर्माणि विद्म जानीमः तात्तैः कर्मभिः स्तुम इति संबंधः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्ये महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्ये । महि । जज्ञानं । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसो रक्षसां संबंधि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र त्वामि त्वामभिमुखं वि तस्ये । प्रतिष्ठते । तथा
त्वमपि महि महज्ज्ञानं प्रादुर्भवत्तद्वलमभि अभिमुखः सन् सु सुष्ठु तिष्ठ । स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो
शत्रूणां धर्षकेन्द्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वलमप नुदस्व । अपगतं प्रेरय । किंघीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन
पुराणेन युज्येन योज्येन सख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्याऽपिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्भूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुऽधायः ।

त्वं । हि । आपिः । प्रऽदिवि । पितृणां । शश्वत् । बभूथ । सुऽहवः । आऽइष्टौ ॥ ८ ॥

हे कारुधायः कारुणां स्तोत्राणां धारक हे वीरेंद्र स प्रसिद्धस्त्वं नूतनस्येदानींतनस्य ब्रह्मण्यतो ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं तु चिप्रं शुधि । शृणुहि । यस्मात्कारणात् हे ईंद्र त्वमेष्टावायजनेऽभिकामने वा सति सुहवः शोभनाद्भानः सन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्काले पितृणामंगिरसामापिबन्धुः शश्वच्चिरकालं बभूथ अभुः तस्मात्कारणान्नदीयं स्तोत्रं शुधीति संबंधः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्णवर्षे नो अद्य ।

प्रं पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणं । मित्रं । इन्द्रं । मरुतः । कृष्ण । अर्षे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणं । विष्णुं । अग्निं । पुरं॑धिं । सवि॒तारं । ओष॑धीः । पर्व॑तान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामुचि विश्वे देवाः सूयन्ति । हे भरद्वाज अयेदानीं वरुणं राज्यभिमामिनं च मित्रमहरभिमामिनं चन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च नोऽस्माकमूतये तर्पणायावसे रक्षणाय च प्र कृष्व । अभिमुखीकृष्व । किंच पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणमग्निं च सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवमोषधीरोपथ्यभिमामिनो देवान् पर्वतांश्चाद्रीनित्येतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्र कृष्व । स्तुत्याभिमुखीकृष्व ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

शुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊं इति । त्वा । पुरु॑शाक । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्र॒य॒ज्यो॒ । ज॒रि॒तारः॑ । अ॒भि॒ अ॒र्च॒न्ति॒ अ॒र्कैः॑ ।

शु॒धि॒ । ह॒वँ । आ॒ । हु॒व॒तः॑ । हु॒वा॒नः॑ । न । त्वा॑वाँ । अ॒न्यः॑ । अ॒मृत॑ । त्व॒त् । अ॒स्ति॑ ॥ १० ॥

हे पुरुशाक वज्रशक्ति हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र त्वा त्वामिमे जरितारः स्तोतारोऽर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चन्ति । अभिपुवन्ति । तथा हे अमृत अमरणशीलेन्द्र ऊवानः सूयमानस्त्वमा ऊवतोऽभिपुवतो मम हवं स्तोत्रं शुधि । शृणु । किंच त्वावान् त्वत्सदृशो देवस्त्वदन्यो नास्ति ॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुर्परं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वा॒चँ । उ॒प । या॒हि । वि॒द्वान् । वि॒श्वे॒भिः॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॑ । य॒ज॒त्रैः॑ ।

ये । अ॒ग्नि॑ऽजि॒ह्वाः । ऋ॒त॒सा॒पः॑ । आ॒सुः॑ । ये । म॒नुं । च॒क्रुः॑ । उ॒परं॑ । द॒साय॑ ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तं । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैर्यजनीयैर्विश्वेभिः सर्वदेवैः सह नु चिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसुपाभि आ याहि । आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात्सूक्तस्य । ये देवा अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । ऋतसाप ऋतं यज्ञं सृशन्त आसुर्भवन्ति ये च देवा दसाय शत्रूणामुपक्षेपणाय मनुं राजर्षिमुपरं दसूनामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति पूर्वेण संबंधः ॥

स नो बोधि पुरता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्धिदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजं ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरः । एता । सुः । गेषु । उत । दुः । गेषु । पथिः । कृत । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वसि । वाजं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिष्ठवर्त्तनां कर्ता विदानः सर्वे विद्वान् स त्वं सुगेषु सुखेन गंतव्येषुतापि च दुर्गेषु दुःखेन गंतव्येषु च मार्गेषु नोऽस्माकं पुरएता पुरो गंता बोधि । भव ॥ बोधीति भवतेर्लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्वाद्दसं रूपं ॥ अश्रमासः अश्रमहिता उरवो महान्तो वहिष्ठा वोढृतमास्तव यिऽश्वाः संति हे इन्द्र तेभिस्त्विहोर्भ्योऽस्मभ्यं वाजमन्नमभि वसि । अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

य एक इदित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । य एक एकादशेति ॥ आभिर्गविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च मार्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छंमिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तं । सूचितं च । य एक इत्यस्तिरमश्रुगः । आ० ७. ५. इति ॥ उपहव्य-नाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवल्यनिविधानं । सूचितं च । य एक इदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

य एक इड्व्यंश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च्य अभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृषण्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनां । इन्द्र । तं । गीः । अभिः । अभि । अर्च्ये । अभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृषण्याऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुः । मायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

य इन्द्रश्चर्षणीनां प्रजानामापत्वेक इदेक एव हव्यो ज्ञातव्य आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिस्तमिन्द्र-मभ्यर्च्ये । अभिष्टौमि । य इन्द्रः पत्यते स्तोतृनभिगच्छति । यद्वा । पत्यते लोकाणामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्धिता वृषण्यावान्बलवान् सत्वाऽविसंवादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा ॥ सदेर्वा सनोतिर्वेदं रूपं ॥ पुरुमायो बह्वप्रज्ञः सहस्वानभिभवन्नवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबंधः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयंतः ।

नक्षहामं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठं ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयंतः ।

नक्षत्ऽहामं । ततुरिं । पर्वतेऽस्थां । अद्रोघऽवाचं । मतिऽभिः । शविष्ठं ॥ २ ॥

पूर्वे प्रजा नवग्वा नवभिर्मासैः सत्त्वमनुष्ठितवतः सप्त सप्तसंख्याका विप्रासो विप्रा मेधाविनो वाजयंतो वाजमन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वतः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ एवंभूता नोऽस्माकं पितरोऽगिरसस्तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिरभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशं । नक्षहामं ॥ नक्षतिर्गतिकर्मा ॥ अभिगच्छतां शत्रूणां दंभितारं हिंसितारं ततुरिं तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितमद्रोघवाचं । अद्रोघध्वान-तिक्रमणीया वागाज्ञारूपा यस्य तं । शविष्ठं बलवत्तमं ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वे ॥ ३ ॥

तं । इमहे । इन्द्र । अस्य । रायः । पुरुः । वीरस्य । नृऽवतः । पुरुः । क्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वः । वान् । तं । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वे ॥ ३ ॥

पुष्पवीरस्य बज्रपुचपीचयुक्तस्य नृपतः परिचारकजनसहितस्य पुष्पसौर्बहुन्नस्य बज्रयशसो वास्य राय इदं धनं ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ तमिन्द्रमीमहे । याचामहे । यो रथिरस्कृधोयुरविच्छिन्नोऽजरो जराहानिरहितः स्वर्गान् सुखयुक्तो हे हरिवो हरिवन् स्वकीयाश्रोपेतैर्द्र त्वं तं रथिं मादयध्या अस्मान्मादयितुमाभर । आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आननुः सुम्भमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्धः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥४॥

तत् नः । वि वोचः । यदि ते । पुरा । चित् । जरितारः । आननुः । सुम्भ । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किं । वयः । दुध्र । खिद्धः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो ।

असुरघ्नः ॥४॥

हे इन्द्र यदि ते तव पुरा चित्पूर्वस्मिन्काले जरितारः स्तोतारः सुम्भं सुखमानशुः तत्तत्सुखं नोऽस्माकं वि वोचः । विब्रूहि । दुध्र दुर्धर हे खिद्धः शत्रूणां खेदयितव्यं पुरुहूत हे पुरुवसो इन्द्र असुरघ्नोऽसुराणां हंतुस्ते तव यज्ञेषु को भागः कृपः । वयो हविलक्षणमन्नं किं कृपः । यदि केचिच्चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात्सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखं लप्स्य इति विचार्य सुखप्राप्तिविलंबो ममासौढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छंती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्ररी यस्य नू गीः ।

तुवियाभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्भमच्छ ॥५॥

तं पृच्छंती । वज्रहस्तं । रथेऽस्थां । इन्द्रं । वेपी । वक्ररी । यस्य । नु । गीः ।

तुवियाभं । तुविकूर्मिं । रभः । दां । गातुं । इषे । नक्षते । तुम्भं । अच्छ ॥५॥

पूर्वयोपालब्ध इन्द्र ऋषये कामान्प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । वज्रहस्तं वज्रपाणिं रथेष्टां रथे स्थितं तमिन्द्रं पृच्छत्यर्चयन्ती ॥ पृच्छतिरर्चयति कर्मा ॥ वेपी । वेपो यागादिलक्षणं कर्म । तद्वती वक्ररी गुणानां वक्त्री गीरीदृशी स्तुतिर्यस्य यजमानस्य भवति । कीदृशमिन्द्रं पृच्छंती । तुवियाभं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं तुविकूर्मिं बज्रकर्माणां रभोदां रभसो बलस्य दातारं । नु इति पूरणः । स यजमानो गातुं सुखमिषे । गच्छति । किंच तुम्भं स्नापयितारं शुभमच्छामिमुखं नक्षते । गच्छति ॥ ॥५॥

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्धीक्रिता स्वौजो रुजो वि दृह्णा धृषता विरप्तिन् ॥६॥

अया । ह । त्वं । मायया । वावृधानं । मनः । जुवा । स्वः । तवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीक्रिता । सुः । ओजः । रुजः । वि । दृह्णा । धृषता । विरप्तिन् ॥६॥

हे स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवज्रच्छतामेन पर्वतेन बज्रपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण शतपर्वणा । ऋषि० १. ८०. ६. । इति दर्शनात् । अयानया मायया वावृधानं वर्धमानं त्वं प्रसिद्धं वृषं वि रुजः । विशेषेणाभांशीः । तथा हे स्वौजः शोभनतेजो हे विरप्तिन् हे महमिन्द्र त्वमच्युताच्युतानि चिद्धिनाशरहितान्यपि वीक्रिता वीक्रितान्यशिशिलीकृतानि दृह्णा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः । भगवानसि ॥

तं वो धिया नयस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयथ्ये ।

स नो वक्षदनिमानः सुवक्षेदो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥७॥

तं । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठं । प्रत्नं । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयथै ।
सः । नः । वक्षत् । अग्निऽमानः । सुऽवसा । इंद्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इंद्र तं वस्त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषय इव परितंसयथै परितो विस्तारयितुं । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अग्निमानोऽपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः स इंद्रो विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नोऽस्मभ्यमति वक्तु । अतिवहतु ॥

आ जनाय दुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽंतरिक्षा ।
तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥
आ । जनाय । दुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अंतरिक्षा ।
तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षां । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं दुहणे साधुजनानां द्रोग्धुर्जनाय जनस्य राक्षसादेः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवान्यंतरिक्षांतरिक्षे भवानि च स्थानान्या दीपयः । आ समंतात्तापय । हे वृषन् कामानां वर्षितरिद्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान्नाक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्या तप । दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः । चां पृथिवीमपश्चांतरिक्षं शोचय । दीपय । आप इत्यंतरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।
धिष्व वज्रं दक्षिणे इंद्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥
भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।
धिष्व । वज्रं । दक्षिणे । इंद्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजेश्वरो भुवः । भवसि । जगतो जंगमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व । निधेहि । तेन च निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरी-माया वि दयसे । विबाधसे ॥ दय दानहिंसागतिरक्षणेऽप्यति धातुः ॥ हे इंद्राजुर्य जरयितुमशक्तेन्द्र त्वमिति ॥

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृधां ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥
आ । संऽयतं । इंद्र । नः । स्वस्तिं । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीं । अमृधां ।
यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुऽतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इंद्र शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीममृधामहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिं क्षेमलक्षणां संपदं हे इंद्र नोऽस्मभ्यमा भर । वज्रिन्वज्रवन्तिन्द्र यया स्वस्त्या दासानि कर्महीनानि मनुष्यजाता-न्यार्याणि कर्मयुक्तानि करः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नहुषा इति मनुष्यनामैतत् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।
न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मंघ्रद्रिक् ॥ ११ ॥

सः। नः। न्युत्तः। मिः। पुरुः। हूतः। वेधः। विश्वः। वाराभिः। आ। गहि। प्रयज्यो इति प्रयज्यो।
न। याः। अदेवः। वरते। न। देवः। आ। आभिः। याहि। तूयं। आ। मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधो विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र स त्वं विश्ववाराभिर्विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनी-
याभिर्नियुञ्जिरश्चैर्नोऽस्माना गहि। आगच्छ। अदेवोऽसुरो या नियुतो यानश्चान्न वरते न वारयति देवश्च
न वरते आभिर्नियुञ्जिस्तूयमा क्षिप्रमेव मद्यद्रिक् मदभिमुखः सन् आ याहि। आगच्छ ॥ अद्यागमस्य द्विर्वचनं
कांदसं ॥ १४ ॥

सुत इदिति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभमेन्द्रं। सुत इदृशेत्यनुक्रांतं ॥ विपुवति निष्केवल्य इदं
सूक्तं। सूचितं च। सुत इत्त्वमेष प्र पूर्वीः। आ० ८. ६. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य इदमादीनि चीणि
सूक्तानि। तथैव पंचमारण्यके सूचितं। सुत इत्वं निमित्त्य इन्द्र सोम इति चीणि। ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

सुत इत्वं निमित्त्य इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते। इत्। त्वं। निऽमिष्ट्यः। इन्द्र। सोमे। स्तोमे। ब्रह्मणि। शस्यमाने। उक्थे।

यत्। वा। युक्ताभ्यां। मघऽवन्। हरिऽभ्यां। बिभ्रत्। वज्रं। बाह्वोः। इन्द्र। यासि ॥ १ ॥

सोमे सुत इदमिषुत एव सति ब्रह्मणि वृहति महति स्तोमे स्तोत्र उच्चार्यमाणे सत्युक्थे शस्त्रे शस्यमाने
सति हे इन्द्र त्वं निमित्त्यो निमित्त्यः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्धनवज्रिन्द्र त्वं बाह्वोर्हस्तयोर्वज्रं स्वकीयमायुधं
बिभ्रद्वारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां यासि यद्वागच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत इति
संबंधः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृचहत्येऽवसि शूरसातो।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अविभ्यदरंधयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत्। वा। दिवि। पार्ये। सुष्विं। इन्द्र। वृचऽहत्ये। अवसि। शूरऽसातो।

यत्। वा। दक्षस्य। बिभ्युषः। अविभ्यत्। अरंधयः। शर्धतः। इन्द्र। दस्यून् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि बुलोके शूरसातो शूरैर्मटेः संभजनीये वृचहत्ये युद्धे च पार्ये प्राप्तये सति सुष्विमभिषो-
तारं यजमानमवसि यद्वा रक्षसीति यच्च। वेति समुच्चये। दक्षस्य यक्षादिषु समर्थस्य बिभ्युषः शत्रुभ्यो
बिभ्यतो जनस्य शर्धतः संग्राम उत्सहमानान्दस्यूनपचपयितुं शत्रून् हे इन्द्र त्वमविभ्यङ्गीतिरहितः सन्
अरंधयो यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुत इति पूर्वेण संबंधः ॥ तथा चोक्तं। यद्वाह्वोर्धारयन्वज्रं
हरिभ्यां यासि वृचहन्। यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुण्वतः ॥ यच्च कर्म सुदक्षस्य यजमानस्यापारयः।
वशीकरोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः। इति वृचोऽयमेकार्थः
सुत इत्त्वमिति द्वयमिति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुयो जरितारमूती।

कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता। सुतं। इन्द्रः। अस्तु। सोमं। प्रऽनेनीः। उयः। जरितारं। ऊती।

कर्ता। वीराय। सुस्वये। ऊं इति। लोकं। दाता। वसु। स्तुवते। कीरये। चित् ॥ ३ ॥

इंद्रः सुतमभिषुतं सोमं पातासु । पानशीलो भवतु ॥ तुमंतत्वात्न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥
कीदृशः । कर्ता जत्वा मार्गेण जरितारं स्तोतारं प्रणेनीः प्रकर्षेण नेतोय उन्नूणीं वीराय यज्ञादिकर्मसु दद्याय
सुष्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय लोकं स्थानं कर्ता । दातेत्यर्थः । उ इति पादपूरणः । सुवते स्तोत्रं कुर्वते
कीरये चित् ॥ चिदिति चार्थे ॥ स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोत्रमासेतत् । वसु धनं दातासु ॥

गंत्येयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गता । इयंति । सर्वना । हरिभ्यां । बभ्रिः । वज्रं । पपिः । सोमं । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरं । नर्यं । सर्ववीरं । श्रोता । हवं । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरिभ्यां स्वकीयाभ्यामियंति हृदयस्थानि त्रीणि सवना सवमानि गता गमनशीलो भवतु । कीदृशः ।
वज्रं स्वकीयमायुधं बभ्रिर्मर्ता धारकः सोममभिषुतं पपिः पाता गा ददिर्दाता नर्यं मनुष्यहितं सर्ववीरं
बहुपुत्रोपेतं वीरं पुत्रं कर्ता यजमानाय दाता गृणतः सुवतः स्तोतुः संबन्धि हवं स्तोत्रं श्रोता आवकः स्तोम-
वाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इंद्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयं । यत् । वावानं । तत् । विविष्मः । इंद्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।

सुते । सोमै । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इंद्राय । ब्रह्म । वर्धनं । यथा । असत् ॥ ५ ॥

प्रदिवः पुराणो य इंद्रो नोऽस्मादर्थमपः पोषणादिकं कर्म कः करोति अयमिंद्रो यत्स्तोत्रादिकं ववान
कामयतेऽस्मा इंद्राय वयं तद्विविष्मः । व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः । सोमै सुतेऽभिषुते सति स्तुमसि । स्तुमः । इंद्राय
स्तोत्राणि कुर्मः । उक्थोक्त्यानि शस्त्राणि शंसत् शंसतः ॥ प्रथमावहुवचनस्य लुक् ॥ ब्रह्म हविर्ब्रह्मणमन्नमिंद्रा-
येंद्रार्थं वर्धनं यथा वृद्धिकरमसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावन्न इंद्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रांश्चा क्रियास्म वक्ष्णानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इंद्र । मतिभिः । विविष्मः ।

सुते । सोमै । सुतपाः । शंतमानि । रांश्चा । क्रियास्म । वक्ष्णानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं हि यस्मात्कारणात् ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि चकृषे कृतवानसि
तस्मात्कारणात्तावत्तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि ते तुभ्यं मतिभिर्वृद्धिभिर्वयं विविष्मः । व्याप्नुमः । वर्धनानि
स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च हे सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वं
शंतमानि सुखलक्ष्मणानि रांश्चा रांश्चाणि रमणीयानि यज्ञैर्हविर्भिर्युक्तानि वक्ष्णानि वाहकानि स्तोत्राणि
क्रियास्य । करवाम ॥

स नो बोधि पुरोऽष्टाशं रराणः पिबा तु सोमं गोक्ष्मीकमिंद्र ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदोहं कृधि त्वायत उं लोकं ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोऽऽशं । रराणः । पिब । तु । सोमं । गोऽऽजीकं । इंद्र ।
आ । इंद्रं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुं । कृधि । त्वाऽयतः । ऊं इति । लोकं ॥ ७ ॥

हे इंद्र रराणो रममाणः स त्वं नोऽऽदीयं पुरोऽऽशमेतल्लक्षणं हविर्बोधि । बुध्यस्व । किंच गोऽऽजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब । पिबेः । तदर्थं च यजमानस्य संबंधीदं बर्हिरा सीद । अभिविश । तदनंतरं त्वायतस्त्वामिच्छतो यजमानस्य लोकं स्थानमुखं विस्तीर्णं कृधि । कुरु ॥ उ इति पूरणः ॥

स मंदस्वा ह्यनु जोषमुय प्र त्वा यज्ञासं इमे अश्रुवंतु ।
प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इंद्र यम्याः ॥ ८ ॥
सः । मंदस्व । हि । अनु । जोषं । उय । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवंतु ।
प्र । इमे । हवासः । पुरुहूतं । अस्मे इति । आ । त्वा । इयं धीः । अवसे । इंद्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे उयोन्नर्णबलिंद्र स त्वमनु जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा मंदस्व । मोदस्व ॥ हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मंदस्वेत्याख्यातस्य अत्ययात्सर्वानुदात्तत्वं ॥ इमे यज्ञासो यज्ञाः सोमास्त्वा त्वां प्राश्रुवंतु । प्राश्रुवंतु । हे पुरुहूत बह्मभिराहर्तिंद्र त्वामस्मे अस्मदीयानीमे हवासो हवाः स्तोत्राणि प्राश्रुवंतु । इयं धीः स्तुतिस्त्वा त्वामवसेऽस्माकं रचणाया यम्याः । आयच्छतु । नियच्छतु ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिंद्र ।
कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिंद्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥
तं । वः । सखायः । सं । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईं । पृणत । भोजं । इंद्र ।
कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्वि । इंद्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे सखायः स्तोतारो वो यूयं सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु भोजं दातारं तमीमेतमिंद्र सोमैभिः सोमैर्यथा-
कामं सं पृणत । संपूरयत । तस्मा इंद्राय कुविद्वद्भक्षणं । कुविदिति बह्मनामैतत् । असति । अस्तु । किमर्थं । नोऽस्माकं भराय भरणाय पोषणाय । इंद्रः सुष्विमभिषवणशीलं यजमानमवसे तर्पणाय न मृधाति । न बाधते ॥

एवेदिंद्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।
असद्यथा जरिच उत सूरिरिंद्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥
एव । इत् । इंद्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।
असत् । यथा । जरिचे । उत । सूरिः । इंद्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

मघोनो धनवतो हविष्मतो यजमानस्य क्षयदीश्वर इंद्रः सोमे सुतेऽभिषुते सति भरद्वाजेषु भरद्वाजे मध्येवैवमस्तावि । सुतोऽभूत् । इंद्रो जरिचे स्तोत्रे सूरिः सन्मार्गे प्रेरको यथासत् भवेत् । उतापि च विश्ववा-
रस्य विश्वैर्वरणीयस्य रायो धनस्य दाता यथा भवेत् तथास्तावीति संबंधः ॥ इदिति द्वयं पूरणं ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके विंशति सूक्तानि । तत्र वृषा मद इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैंद्र । वृषेत्य-
नुवाकं ॥ विषुवति निष्कवच्च एतत्सूक्तं । सूचितं च । वृषा मदः प्र महिषाय । आ० ८. ६. इति ॥

वृषा मद् इंद्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्च्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मद् । इंद्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्च्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिरां । अक्षितः । उतिः ॥ १ ॥

सोमेषु सोमवत्सु यागेष्विन्द्रे सोमपानजनिता मद्वा वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्थोक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दो वृषा भवति । सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीष्युजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन्मघवा धनवान् स चेन्द्रो नृभ्यः सुतीनां नेतृभ्य उक्थैः स्तोत्रैरर्च्योऽर्चनीयो भवति । द्युक्षो बुलोकनिवासो गिरां सुतीनां राजेश्वर इन्द्रो ऽक्षितोतिरचीणरक्षश्च भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजं ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवं । गृणतः । उर्विः । उतिः ।

वसुः । शंसः । नरां । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजं ॥ २ ॥

वाज्यज्ञवानिन्द्रो विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजमघ्नं दाति । अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसको वीरो विक्रांती नर्यो नरहितो विचेता विविक्तज्ञानो हवमस्यदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुतः स्तोतृजनस्योर्व्यतिर्विस्मृतरक्षो वसुर्वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबंधः ॥

अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिद्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्र्योः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । उतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

हे शूर विक्रांतेन्द्र बृहन् महान् ते त्वदीयो महा महिमा रोदस्योर्वावापृथिव्योः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । वावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । चक्रयोश्चक्रयोरक्षो न । रथसंबन्धश्च यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत वज्रभिराहतेन्द्र त्वदीयाः पूर्वीर्वृक्ष उतयो रक्षा वि रुरुहुः । विशेषेण रोहति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य नु । यथा वृक्षस्य वयाः शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तंतयस्त इन्द्र दामन्वंतो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीऽवतः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवाँऽइव । सुतयः । संऽचरणीः ।

वत्सानां । न । तंतयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवंतः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक वज्रकर्मिन्द्र शचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव धेनूनां सुतयो मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र संचारिणी भवन्ति तद्वत् । अपि च

वत्सानां न तंतयः । तंतिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यच्च नियतैर्विशाखदामभिर्बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तंतयो बह्वनां वत्सानां बंधका हे मुदामन् शोभनदानेन्द्र तथा ते त्वदीयाः शाका दामन्वन्तो बंधनवन्तो बह्वनां शत्रूणां बंधका अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यद्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिर्द्रः ।

मिचो नो अच वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरं । अन्यत् । ऊं इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मिचः । नः । अच । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रोऽद्यास्मिन्दिवसेऽन्यत्कर्त्तव्यं । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । अन्यदु अन्यदेवोक्तविलक्षणमेव कर्म श्वः परस्मिन्दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असच्चाशुभमशनिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । विश्विरसो विश्वरूपस्य वधादिकमसत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुहुः पुनः पुनरसाविन्द्र आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनः पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रोऽद्यास्मिन्दिने नोऽस्माकं वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति । परिगमयिता भवतु ॥ अस्तेर्लेटि रूपं ॥ मिचोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी पूषा पोषको देवोऽर्यः प्रेरकः सर्वतैरे चन्द्रिण नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः संतु । यद्वा । मिचादयोऽप्यत्र स्वप्रधान्येनाभिधीयन्ते । मिचादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा बृहद्देवतायामुक्तं । प्रोतयेऽन्यदिति लेते वैश्वदेव्यावुचो स्मृते इति ॥ १७ ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयंत यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयंत आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयंत । यज्ञैः ।

तं । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयंतः । आजिं । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वत्त्वत्सकाशादुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्यज्ञैर्हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनो व्यनयंत । विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टांतः । पर्वतस्याद्रिः पृष्ठादुपरिभागादापो न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहो गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्वहनीयेन्द्र तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयंतो बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमज्जमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतार आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्जग्मुः । प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टांतः । अश्वः वाहा आजिं न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरंति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनूः स्तोमैभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यं । जरंति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्र । अवऽकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतां । अस्य । तनूः । स्तोमैभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सरा यमिन्द्र न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाश्च नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावो दिवसाश्च यमिन्द्र नावकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्याप्यसिद्धस्य तनूः शरीरं स्तोमैभिरस्मदीयैः स्तोत्रैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना सूयमाना सती वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु ॥

न वी॒ळवे॒ नम॑ते॒ न स्थि॒राय॒ न श॑र्धते॒ दस्यु॑जूताय॒ स्त॒वान् ।

अ॒जा इ॒न्द्रस्य॑ गि॒रय॑श्चि॒दृष्वा॑ गंभी॒रे चि॑ञ्जवति॒ गा॒धम॑स्मै ॥ ८ ॥

न। वी॒ळवे॒। नम॑ते। न। स्थि॒राय॒। न। श॑र्धते। दस्यु॑जूताय। स्त॒वान् ।

अ॒जाः। इ॒न्द्रस्य॑। गि॒रयः॑। चि॒त्। ऋ॒ष्वाः। गंभी॒रे। चि॒त्। भ॒वति॒। गा॒धं। अ॒स्मै ॥ ८ ॥

सवानस्माभिः सूयमान इन्द्रो वीळवे दृढगात्राय यजमानाय न नमते । न वशीभवति । स्थिराय युजे ऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः संति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युसहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्वा महान्तो गिरयश्चित्यर्वता अपीन्द्रस्याजाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । गंभीरे चिदगाधेऽपि स्थानेऽस्मा इन्द्राय गाधमेव स्थानं विषयो भवति ॥

गंभी॒रेण॑ न उ॒रुणा॑मचि॒न्नेषो॑ यँधि॒ सुत॑पाव॒न्वाजा॑न् ।

स्था॒ ऊ॒ षु ऊ॒र्ध्व ऊ॒ती अ॒रि॒षण्य॑न्त॒क्तोर्व्यु॑ष्टौ॒ परि॑तक॒म्यायां॑ ॥ ९ ॥

गंभी॒रेण॑। नः॑। उ॒रुणा॑। अ॒मचि॒न्। प्र। इ॒षः। यँधि॑। सुत॑पाव॒न्। वाजा॑न् ।

स्थाः॑। ऊं॒ इति॑। सु। ऊ॒र्ध्वः। ऊ॒ती। अ॒रि॒षण्य॑न्। अ॒क्तोः। वि॒ऽउ॒ष्टौः। परि॑तक॒म्यायां॑ ॥ ९ ॥

हे अमचिन् । अमचं बलं । तद्वन् हे सुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र गंभीरेण केनापि दुरवगाहिनो-
रणा विस्तीर्णेन मनसा नोऽस्मभ्यमिषोऽन्नानि वाजान्वलानि च प्र यंधि । प्रयच्छ । किंचाक्तो रात्रेर्व्युष्टौ
विवासेऽहि परितकम्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वमूतो अस्माकं रचायै हे इन्द्र अरिषण्यन्नहिंसस्त्वमूर्ध्व उद्युक्तः स्था
ऊ षु । सुषु तिष्ठेव ॥

सच॑स्व ना॒यम॑वसे॒ अ॒भीकं॑ इ॒तो वा॒ तमि॑न्द्र पा॒हि रि॒षः ।

अ॒मा चै॒नम॑रण्ये पा॒हि रि॒षो म॑दे॒म श॑तहि॒माः सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

सच॑स्व । ना॒यं। अ॒वसे॑। अ॒भीकं॑। इ॒तः। वा॒। तं। इ॒न्द्र। पा॒हि। रि॒षः ।

अ॒मा। च॒। ए॒नं। अ॒रण्ये॑। पा॒हि। रि॒षः। म॑दे॒म। श॑तऽहि॒माः। सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नायं कर्मणां सुतीनां च नेतारमभीके संयामेऽवसे रक्षणाय सचस्व । सेवस्व । इतो वास्मात्सं-
निष्कृष्टाच्च रिषः शत्रोरसुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयः । हे इन्द्र तं स्तोतारं
पाहि । रक्ष । तथा मा च गृहे च । अमेति गृहनाम । अरण्ये कानने च रिषः शत्रोः पाहि । तं रक्ष । तदन्तरं
सुवीराः शोभनपुत्रा वयं शतहिमाः शतसंवत्सराभ्यदेम । हृष्याम ॥ ॥ १० ॥

या त ऊतिरिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । या ते भवति ॥
पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविज्ञानं । सूचितं च । या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः
। आ० ७. ६. इति ॥

या त॑ ऊ॒तिर॑व॒मा या॑ प॒रमा॑ या म॒ध्यमे॑न्द्रं शु॒ष्मिन्न॑स्ति ।

ताभि॑रू॒ षु वृ॒त्रह॑त्ये॒ऽवीर्न॑ ए॒भिश्च॑ वा॒जैर्म॑हान्नं॒ उय॑ ॥ ११ ॥

या। ते॑। ऊ॒तिः। अ॒व॒मा। या॑। प॒र॒मा। या॑। म॒ध्य॒मा। इ॒न्द्र। शु॒ष्मिन्। अ॒स्ति॑ ।

ताभिः॑। ऊं॒ इति॑। सु। वृ॒त्रऽह॑त्ये॒। अ॒वीः। नः॑। ए॒भिः। च॒। वा॒जैः। म॒हान्। नः॑। उ॒य॒ ॥ ११ ॥

हे शुभिन् बलवन्निद्र ते त्वदीया योतिर्या रक्षावमाधमास्ति । या परमोत्कृष्टास्ति । या मध्यमास्ति ताभिरुतिभिर्वृत्तहृत्वे युञ्जे नोऽस्मान् सु अत्यंतमवीः । पालय । किंच हे उद्योन्नुर्योऽद्र महास्त्वमेभिर्भोज्यसाध-
नैर्वाजैरन्नेन नोऽस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्मित्रस्य व्यथया मन्युमिंद्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीदासीः ॥२॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युं । इंद्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥२॥

हे इंद्र आभिरस्त्रदीयाभिः सुतिभिर्मिथतीः शत्रुसैन्यानि हंसतीः स्पृधोऽस्त्रदीयाः सेना अरिषण्यन्-
हंसन् । पालयन्नित्यर्थः । अमित्रस्य शत्रोर्मन्युं संयामादिषु विद्यमानं कोपं व्यथय । नाशय । अपि चाभिः
सुतिभिरेवामियुजोऽभियोक्तीर्विषूचीः सर्वतो विद्यमाना दासीः कर्मणामुपचपयिचीर्विश्वाः सर्वा विशः प्रजा
आर्याय यज्ञादिकर्मकृते यजमानायाव तारीः । विनाशय ॥

इंद्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥३॥

इंद्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वं । एषां । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥३॥

हे इंद्र जामयो ज्ञातिरूपाः संनिष्ठता ये शत्रवः । उतापि चाजामयो दूरदेशे स्थिता ये शत्रवोऽर्वाची-
नासोऽस्त्रदभिमुखा वनुषो हंसन्तो युयुजे उद्युक्ता भवन्ति एषामभयविधानां शत्रूणां संबन्धीनि शवांसि
बलानि विथुरा विथुराणि हीनानि त्वं कुर्विति शेषः । तथा वृष्ण्यान्येषां वीर्याणि जहि । नाशय । किंच
पराच उभयविधान् शत्रून्पराचः पराङ्मुखान् कृणुहि । कुह ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वेते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रंदसी उर्वरासु ब्रवैते ॥४॥

शूरः । वा । शूरं । वनते । शरीरैः । तनूरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वेते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रंदसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥४॥

हे इंद्र शूरस्त्वदनुगृहीतो वीरः शरीरैरगैः शूरं वा वीरमपि वनते । हंति । वेत्ययमपीत्यस्त्रार्थे वर्तते ।
यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेनाशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते । कदा वनत इत्येतदाह । तनूरुचा
शरीरेण शोभमानो परस्परविरोधिनी तरुषि युञ्जे यद्यदा कृण्वेति संग्रामं कुर्वति । यद्यदा च तोके वा
पुचनिमित्ते वा गोषु निमित्तभूतासु वा तनये पीत्रे निमित्तभूते वाप्सूदकेषु निमित्तेषु उर्वरासु सर्वसंख्याद्यासु
भूमिषु निमित्तासु क्रंदसी क्रंदमानावाक्रोशन्ती वि ब्रवैति विवदेति । हे इंद्र पुत्रादिसामग्र्यस्त्वदनुगृहीतस्य
भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधी मन्यमानो युयोध ।

इंद्र नकिष्ठा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥५॥

न॒हि । त्वा॒ । शू॒रः । न । तुरः । न । धृ॒ष्णुः । न । त्वा॒ । यो॒धः । म॒न्य॒मा॒नः । यु॒यो॒धः ।
इ॒न्द्र । न॒किः । त्वा॒ । प्र॒ति । अ॒स्ति । ए॒षां । वि॒श्वा । जा॒ता॒नि । अ॒भि । अ॒सि । ता॒नि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वया सह शूरो विक्रान्तजनो नहि युयोध । न युध्यते । तथा तुरोऽन्येषां शत्रूणां हिंसकोऽतस्त्वया न युयोध । धृष्णुर्धर्षको न युयोध । मन्यमानो युद्धे क्रुध्यन् योधो भटस्त्वा त्वया न युयोध । हे इन्द्र एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन त्वा तव नकिः प्रत्यस्ति । प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वानि जातानि प्रादुर्भूतानि तानि शूरादीनि त्वमभ्यसि । अभिमवसि ॥ ॥ १९ ॥

स प॒त्यत॒ उ॒भयो॑र्नृ॒मण॑म॒यो॒र्यदी॑ वे॒धसः॑ स॒मि॒थे ह॑व॒न्ते ।
वृ॒त्रे वा॑ म॒हो नृ॒वति॑ स्त्र्ये॒ वा व्य॑च॒स्व॒न्ता॒ यदि॑ वि॒त॒त॒सैते॑ ॥ ६ ॥
सः । प॒त्यते॒ । उ॒भयोः॑ । नृ॒मण॑ । अ॒योः । यदि॑ । वे॒धसः॑ । सं॒ऽइ॒थे । ह॑व॒न्ते ।
वृ॒त्रे । वा॒ । म॒हः । नृ॒वति॑ । स्त्र्ये॒ । वा॒ । व्य॑च॒स्व॒न्ता॒ । यदि॑ । वि॒त॒त॒सैते॑ इति॑ ॥ ६ ॥

अयोरनयोर्भयोर्मध्ये स जनो नृमणं धनं पत्यते । ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभयमाह । यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्त्वार्ये वर्तते । समिथे यज्ञे वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजो हवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । महो महति प्रभृते वृत्रे वा निरोधे निमित्ते वा नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते ऋषे वा गृहनिमित्ते वा व्यचस्वन्ती यदि यो जनो । यदीति यावित्यर्थे वर्तते । वितंतसैते विद्युध्यते तयोर्मध्य इति संबन्धः ॥ तस्मिन्पक्षयकर्मणो विपूर्वाद्वितंतसैते इति भवति । यद्वा । तंतस इति धातुः कंडादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

अ॒ध॒ स्मा॒ ते च॑र्ष॒णयो॒ यदे॒जा॒नि॒न्द्रं॑ चा॒तो॒त भ॑वा व॒रू॒ता ।
अ॒स्मा॒का॒सो॒ ये नृ॒त॒मा॒सो अ॒र्ये॑ इ॒न्द्रं॑ सू॒रयो॑ दधि॒रे पु॒रो नः॑ ॥ ७ ॥
अ॒ध॒ । स्म॒ । ते॒ । च॑र्ष॒णयः॑ । यत् । ए॒जान् । इ॒न्द्रं । चा॒ता । उ॒त । भ॒व॒ । व॒रू॒ता ।
अ॒स्मा॒का॒सः । ये॒ । नृ॒त॒मा॒सः । अ॒र्येः॑ । इ॒न्द्रं॑ । सू॒रयः॑ । दधि॒रे । पु॒रः । नः॑ ॥ ७ ॥

अध स्मापि च हे इन्द्र ते त्वदीयाश्चर्षणयः पुरुषा यद्यदैजान् एजेयुर्भोत्या कंपेयुः त्वं तेषां चाता पालको भव । उतापि च वरूता संभक्ता भव । अस्माकासोऽस्मदीया नृतमासो नेतृतमा ये मनुष्या हे इन्द्र त्वामर्थोऽरयो । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां चाता भव । हे इन्द्र सूरयो ये स्तोतारो नोऽस्मान्पुरो दधिरे पुरश्चक्रिरे तेषां च चाता भवति ॥

साकमेधेषु माहिंश्चामिष्टाविन्द्रस्य वृचघ्नो याज्या । सूचितं च । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्महविषा वावृधानः । आ० २. १८. इति ॥ अनुक्रीनान्येकाहे निष्किवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूचितं च । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

अ॒नु ते॒ दायि॑ म॒ह इ॒न्द्रिया॑य॒ स॒चा ते॒ वि॒श्व॒म॒नु वृ॒च॒ह॒त्ये॑ ।
अ॒नु॒ स्त्र्य॑म॒नु स॒हो॒ य॒ज॒च॒न्द्रं॑ दे॒वेभि॑र॒नु ते॒ नृ॒ष॒ह्ये॑ ॥ ८ ॥
अ॒नु॒ । ते॒ । दायि॑ । म॒हे । इ॒न्द्रिया॑य॒ । स॒चा । ते॒ । वि॒श्वं॑ । अ॒नु॒ । वृ॒च॒ऽह॒त्ये॑ ।
अ॒नु॒ । स्त्र्यं॑ । अ॒नु॒ । स॒हः॑ । य॒ज॒च॒ । इ॒न्द्रं॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒नु॒ । ते॒ । नृ॒ऽस॒ह्ये॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महे महति ते तुभ्यमिन्द्रियाद्यैश्चर्यार्थमनु दायि । अन्वदायि । अनुदीयते स्म । वृचहत्ये वृचवधे

निमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्त्वा सत्यमनु दायि । केः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत्सत्त्वं बलमनु दायि । येन शत्रून्विभवति तद्गुणविशिष्टं सहो बलमनु दायि । हे यजत्र यजनीयं ते तुभ्यं नृषह्ये युद्धे देवेभिः सर्वैर्देवैरेतत्सर्वमनु दायि ॥

ए॒वा नः॒ स्पृधः॒ सम॑जा सम॑त्स्विन्द्रं॒ रा॒रं॒धि मि॒थ॒तीर॑दे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ वस्तो॑र॒वसा॑ गृ॒णंतो॑ भर॒द्वाजा॑ उ॒त तं॒ इन्द्र॑ नूनं ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॒ । स्पृधः॒ । सं । अ॒ज॒ । सम॑त्स्व॒ । इन्द्र॑ । रा॒रं॒धि । मि॒थ॒तीः । अ॒दे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ । वस्तोः॑ । अ॒वसा॑ । गृ॒णंतः॑ । भर॒त्स्वाजाः॑ । उ॒त । ते॒ । इन्द्र॑ । नूनं ॥ ९ ॥

हे इन्द्र एवैवं स्तुतस्त्वं नोऽस्मदीयाः स्पृधः शत्रुसेनाः समस्तु संयामेषु समज । शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच मिथतीर्हि सतीरदेवीरामुरीः सेना ररंधि । अस्मदर्थं वशीकुरु । उतापि च हे इन्द्र ते गृणंतस्त्वां स्तुवंतो भरद्वाजा वयमवसानेन सह वस्तोर्वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनमवश्यं विद्याम । लभेमहि ॥ २० ॥

श्रुधी न इन्द्रैत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रम्यते । श्रुधी नोऽष्टाविति । विनि-योगो लैंगिकः ॥

श्रु॒धी न॑ इन्द्र॑ ह्या॒मसि॑ त्वा म॒हो वा॒जस्य॑ सा॒तौ वा॒वृषा॑णाः ।

सं य॒द्विशो॑ऽयंत॒ शूर॑साता उ॒ग्रं नो॑ऽवः पा॒र्ये अ॒हन्दाः॑ ॥ १ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । इन्द्र॑ । ह्या॒मसि॑ । त्वा॒ । म॒हः । वा॒जस्य॑ । सा॒तौ । वा॒वृषा॑णाः ।

सं । यत् । वि॒शः । अ॒यंत॑ । शूर॑सा॒तौ । उ॒ग्रं । नः॒ । अ॒वः । पा॒र्ये । अ॒हन् । दाः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिंचंतो वयं स्तोतारो महो महतो वाजस्यान्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्यामसि । आह्यामः । हे इन्द्र त्वं नोऽस्माकं तदाह्वानं श्रुधि । शृणु । यद्यदा विशो जनाः शूरसातौ युद्धे समयंत संगच्छंते तदा पार्येऽतिमेऽहन्नहनि दिवसे नोऽस्मभ्यमुग्रमूर्णमवो रक्षणं दाः । अदाः । प्रयच्छ ॥

त्वां वा॒जी ह॑वते वा॒जिने॒यो म॒हो वा॒जस्य॑ ग॒र्धस्य॑ सा॒तौ ।

त्वां वृ॒त्रेष्विन्द्र॑ सत्प॒तिं तरु॑चं त्वां च॒ष्टे मुष्टि॑हा गो॒षु यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

त्वां । वा॒जी । ह॑वते । वा॒जिने॒यः । म॒हः । वा॒जस्य॑ । ग॒र्धस्य॑ । सा॒तौ ।

त्वां । वृ॒त्रेषु॑ । इन्द्र॑ । सत्प॒तिं । तरु॑चं । त्वां । च॒ष्टे । मुष्टि॑हा । गो॒षु । यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविल्लक्षणात्तवान्वाजिनेयो वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गर्धस्य सर्वैः प्रायस्य महो महतो वाजस्यान्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते । स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुचं दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषूपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हंता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजस्त्वां चष्टे । पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं क॒विं चो॒दयो॑ऽर्कसा॒तौ त्वं॒ कुत्सा॑य॒ श्रु॒णो दा॒शुषे॑ व॒र्क ।

त्वं शि॒रो अ॒मर्म॑णः॒ परा॑ह॒न्तति॑थि॒ग्वाय॑ शंस्यं॒ करि॑ष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं । क॒विं । चो॒दयः॑ । अ॒र्कऽसा॒तौ । त्वं । कुत्सा॑य । श्रु॒णो । दा॒शुषे॑ । व॒र्क ।

त्वं । शि॒रः । अ॒मर्म॑णः । परा॑ । अ॒हन् । अ॒तिथि॑ऽग्वाय॑ शंस्यं॒ करि॑ष्यन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमर्कसातावन्नलामार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः । अचोदयः । प्रेरय । किंच हे इंद्र त्वं दामुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णमसुरं वर्कं । क्खेदितवानसि ॥ वर्गिति वृणक्तेः क्खेदनार्थस्य लुङि रूपं ॥ तथा त्वमतिथिस्वायातिथीनामभिर्गन्धे दिवोदासाय शंसं सुखं सुखं करिष्यन् अमर्मेणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य शंबरस्य शिरः शीर्वं पराहन् । अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरौ योधमृष्वमावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

त्वं त्वयं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणंतं मिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वं । रथं । प्र । भरः । योधं । ऋष्वं । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशद्युं ।

त्वं । त्वयं । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वं । तुजिं । गृणंतं । इंद्र । तूतोः रिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे योधं युद्धसाधनमृष्वं महान्तं रथं प्र भरः । प्रापयः । अपि च युध्यंतं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं दशद्युं दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तं वृषभमेतदाख्यं राजानमावः । युद्धादपीपलः । किंच त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् त्वयमसुरमहन् । हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यदा । वेतसव इति तृतीयार्थं चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं त्वयं हतवानसि । तथा च मंत्रान्तरे श्रूयते । अहं पितेव वेतसूरमिष्टये त्वयं कुत्साय स्मदिभं च रंधयं । ऋग्वे० १०. ४९. ४. इति । हे इंद्र त्वं गृणंतं त्वां सुवतं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः । अवधीयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दधि ।

अव गिरेर्दासं शंबरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वं । तत् । उक्थं । इंद्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दधि ।

अव । गिरेः । दासं । शंबरं । हन् । प्र । आवः । दिवः । दासं । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इंद्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकस्त्वमुक्थं प्रशंसं तत्कर्म कः । अकरोः । किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर वीरिन्द्र त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शंबरस्यानुचरान् भटान् दधि । विदारितवानसि । तथा च निगमांतरे । अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य । ऋग्वे० २. १४. ६. इति । तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपपन्नपयितारं गिरेः पर्वतान्निर्गतं शंबरमसुरमव हन् । अवावधीः । तथापि श्रूयते । यः शंबरं पर्वतेषु चियंतं । ऋग्वे० २. १२. ११. इति । किंच चित्राभिर्विचित्राभिरूती ऊतिमी रचामिर्दिवोदासं राजानं प्रावः । प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ २१ ॥

त्वं अज्ञाभिर्मंदसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं । अज्ञाभिः । मंदसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरि । इंद्र । सिष्वप् ।

त्वं । रजिं । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिं । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

हे इंद्र अज्ञाभिः अज्ञापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिर्मंदसानो मोदमानः । यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवद्भवति । तथा च श्रूयते । यदेव विद्यया करोति अज्ञयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति । का० उ० १. १. १०. इति । सोमैश्च मंदसानस्त्वं दभीतय एतन्नामकाय राजर्षये चुमुरिमेतदाख्यमसुरं सिष्वप् । अस्मापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं पिठीनस एतन्नामकाय रजिमेतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या प्रज्ञया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेवाहन् । अवधीः ॥

अहं च न तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्नमोजः ।

त्वया यत्स्त्वैते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहं च न । तत् । सूरिऽभिः । आनश्यां । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुम्न । ओजः ।

त्वया । यत् । स्त्वैते । सधऽवीर । वीराः । त्रिऽवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराः स्तोतारस्त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बंधकेन त्वया दत्तं यत्सुम्नं सुखमोजो बलं च स्वयंते स्तुवंति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्ञायोऽतिशयेन प्रशस्यं तत्सुम्नमोजोऽहं चनाहमपि भरद्वाजो सूरिभिर्मदीयैः स्तोतृभिः सहानश्यां । प्राप्तुष्यां ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन् प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानां ॥ ८ ॥

वयं । ते । अस्यां । इन्द्र । द्युम्नऽहूतौ । सखायः । स्याम । महिन् । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रऽश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणां । सनये । धनानां ॥ ८ ॥

हे महिन् पूजनीयिन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारो वयमस्यां द्युम्नहूतावस्मिन्धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठा अतिशयेन प्रियाः स्याम । भवेम । प्रातर्दनिः । प्रतर्दनो नाम राजा । तस्य पुत्रः क्षत्रश्रीरेतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठोऽस्तु । सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थं । वृत्राणां शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसूनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबंधः ॥ ॥ २२ ॥

किमस्य मदे इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं । अनुक्रांतं च । किमस्यांत्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अंत्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात्वा तेनोच्यत इति न्यायेन दानमेव देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किं । अस्य । मदे । किं । ऊं इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किं । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किं । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किं । ऊं इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलंबनासहिष्णुः सन् अनर्थेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सतीन्द्रः किं चकार । कृतवान् । किमु किंचास्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखिले किं चकार । पानात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे रणा वा ये स्तोतारश्च संति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते स्वतः किं विविद्रे । किं क्षेमिरे । नूतनासो नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च किमु क्षेमिरे ॥

सदस्य मदे सव्यस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊं इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊं इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनंतरमृषिरिन्द्रसकाशात्संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालंभप्रतिपादकानि वाक्यान्वबोधेदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं चकार । ये रणा वा सोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृहे इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे । लेभिरे । नूतनास इदानींतनाः सोतारः सद् शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥३॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्त्वस्य । विद्म ।

न । राधसऽराधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियं । ते ॥३॥

हे मघवन्मघवत्तिन्द्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनो महिमनो महिमानं नहि विद्म । वयं न जानीमः ॥ नुशब्दः पूरणः ॥ तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य सुत्वस्य राधसो राधसस्त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः ॥ सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ हे इन्द्र ते त्वदीयमिन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददृशे । केनापि न दृश्यते ॥

एतस्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥४॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियं । अचेति । येन । अवधीः । वरऽशिखस्य । शेषः ।

वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार ॥४॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामितत् । अवधीः अहिंसीः ते त्वदीयमेतत्तत्तदिन्द्रियं वीर्यमचेति । अस्माभिरज्ञायि । हे इन्द्र यद्यस्माकुष्माद्वलानिहतस्य प्रेरितस्य त्वदीयवज्रस्य स्वनाच्चित् ध्वनेरेव परमो वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाबाधिक्येनोत्कृष्टः कश्चित्पुत्रो ददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिखन् ।

वृचीवतो यज्ञरियूपीयायां हन्पूर्वं अर्धे भियसापरो दर्त ॥५॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिखन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायां । हन् । पूर्वं । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त ॥५॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयमिन्द्रचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्रायाभ्यावर्तिन एतन्नामकाय राज्ञे शिखन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्यासुरस्य शेषः पुत्रान्वधीत् । अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । यद्यदायमिन्द्रो हरियूपीयायां । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां पूर्वेऽर्धे प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वं । तन्नोवजान्वरशिखस्य पुत्रान् हन् अवधीत् तदापरोऽपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रो भियसा भीत्या दर्त । दीर्घोऽभूत् ॥ ॥२३॥

चिंश्छत्तं वर्मिण इन्द्र साकं यथावत्यां पुरुहूत अवस्या ।

वृचीवतः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिंदाना न्यर्थान्यायन् ॥६॥

विंशत्शतं । वर्मिणः । इन्द्र । साकं । यव्याऽवत्यां । पुरुऽहूत । अवस्या ।

वृचीवतः । शरवे । पत्यमानाः । पाचा । भिन्दानाः । निऽअथानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे पुरुहूत बह्मिराहतेन्द्र अवस्था अवस्थया । अवोऽन्नं यशो वा । तद्वाङ्मया युञ्जे त्वां जित्वा त्वं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामिति कामयमानाः शरवे हिंसायै । त्वां हिंसितु-
मित्यर्थः । पत्यमाना अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः पाचा पात्राणि यज्ञसाधनानि भिन्दाना भिन्दन्तो वर्मिणः कवच-
भृतस्त्रिंशच्छतं विंशदधिकशतसंख्याका वृचीवन्तो वरशिखस्य पुत्राः साकं युगपदेव यथावत्यां पूर्वोक्तायां
हरियूपीयायां न्यथान्यर्थशून्यान्यायन् । अगच्छन् । विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा सूयवस्यू अंतरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स संजयाय तुर्वशं परादावृचीवतो देववाताय शिष्यन् ॥ ७ ॥

यस्य गावौ । अरुषा । सूयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अंतः । ऊं इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

स । संजयाय । तुर्वशं । परा । अदात् । वृचीवतः । देवऽवाताय । शिष्यन् ॥ ७ ॥

अरुषारूपी रोचमानी सुयवस्यू शोभनतृणानीच्छन्ती रेरिहाणा जेलिहानी पुनः पुनर्घासमास्वादयन्ती ।
यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्ती । यस्मिन्द्रस्य संबन्धिनी गावावस्थावन्तर्वावापृथिव्योर्मध्यऽंतरिक्षे चरतो गच्छतः ॥ उ
सु इतीमी पूरणौ ॥ स इन्द्रः संजयायैतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् । प्रददी । किं कुर्वन् ।
वृचीवतो वारशिखान् देववाताय देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिष्यन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि
प्रयच्छन्निति वा ॥

इयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मय्यं संराट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाँ ॥ ८ ॥

इयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिं । गाः । वधूऽमतः । मघवा । मय्यं । संऽराट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुऽनशा । इयं । दक्षिणा । पार्थवानाँ ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमपये प्रकथयति । हे अग्ने मघवा धनवान् प्रभूतदानो
वा सम्राट् राजसूययाजी चायमानश्चयमानस्य पुत्रोऽभ्यावर्त्येतदाह्वयो राजा रथिनो रथसहितान्वधूमतः
स्त्रीयुक्तान् द्वयान्मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान् गाः पशून्मय्यं ददाति । प्रायच्छत् । पार्थवानां पृथोर्व-
शजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनी ॥ पूजार्थं बह्वचनं ॥ इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या
भवति ॥ ॥ २४ ॥

आ गाव इत्यष्टर्वं पंचमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । आ गावो गव्यं द्वितीधिंद्री वात्यश्च पादोऽत्यानुष्टुप्
जागतसृचो द्वितीयादिरिति । भरद्वाज ऋषिः । इन्द्रो यज्जन इत्याद्यसृचो जागतः । उपेदमित्यत्यानुष्टुप्
शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तात्यपादस्य च विकल्पेनिंद्रो देवता ॥ गवामुपस्थान
एतत्सूक्तं । सूचितं च । आगावीयमेके । आ० गृ० २. १०. ७. इति ॥

आ गावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्सीदंतु गोष्ठे रणयंतस्मे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिद्राय पूर्वीरुषसो दुर्हानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रं । अक्रन् । सीदंतु । गोऽस्थे । रणयंतु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इद्राय । पूर्वीः । रुषसः । दुर्हानाः ॥ १ ॥

गाव आगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उतापि च भद्रं भजनीयं शुभमकन । कुर्वन्तु । तथा गोष्ठेऽस्मादीये गवां स्थाने सीदन्तु । उपविशन्तु । तदनंतरमस्मि अस्मासु रणयन्तु । रमन्तां । अपि चेहास्मिन् गोष्ठे पुषरूपा नानावर्णा गावः प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वोर्वह्य इन्द्रार्थिन्द्रार्थमुषस उषःकालान् प्रति दुहाना दोहमानाः स्युः । भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिष्यत्युपेहदाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुं ॥२॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिष्यति । उप । इत् । ददाति । न । स्वं । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिं । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुं ॥२॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयिन्ने च स्तोत्रे शिवति । अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सन्नदेव दानमपि तु सर्वदेव्याह । उपेहदाति । उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोतुश्च स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति । कदाचिदपि नापहरति । अपि चास्योभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयो भूयः पुनः पुनर्वर्धयन्ति वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनमभिन्ने शत्रुभिरभेदे खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानं । तदेव खिल्यं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति । निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु न ता नशन्ति न ता अर्वेति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये । आ० ६. १४. ॥ गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्कवच्योरेते सूक्तमुखीये । सूचितं च । न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः । आ० ९. ५. । इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासांमामिचो व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥३॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसां । आमिचः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥३॥

ता गावो न नशन्ति । अस्मत्सकाशान्न नशन्तु । किंच तस्करश्चोरोऽपि न दभाति । अस्मादीया गा न हिंस्यात् । तथा मिचोऽमिचस्य शत्रोः संबंधि व्यथिः शस्त्रमासामिमा गा ना दधर्षति । नाक्रमतु । गोपतिरेवंभूतानां गवां स्वामी यजमानो याभिर्गोभिर्देवांश्चन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च तामिस्त्रादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते । संगच्छतां ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतचमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अश्रु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥४॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतऽचं । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायं । अभयं । तस्य । ताः । अश्रु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥४॥

रेणुककाटो रेणोः पार्थिवस्य रजस उज्जदकः ॥ कटिर्भेदनकर्मा ॥ अर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वो ता ना नाश्रुते । न प्राप्नुयात् । तथा ता गावः संस्कृतचं विशसनादिसंस्कारं नाभ्युप यन्ति । नाभिगच्छन्तु । अपि च ता गावो यज्वनो यागशीलस्य तस्य मर्तस्य मनुष्यस्योद्गायं विसीर्णगमनमभयं भयवर्जितं प्रदेशमनुद्दिश्य वि चरन्ति । विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इंद्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
 इमा या गावः स जनास इंद्रे इच्छामीहृदा मनसा चिदिंद्रं ॥ ५ ॥
 गावः । भगः । गावः । इंद्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।
 इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इंद्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इंद्रं ॥ ५ ॥

गाव एव मह्यं भगो धनं भवतु । इंद्रश्च मे मह्यं गावो गा अच्छान् । यच्छतु । गावः प्रथमस्य हविषां
 श्रेष्ठस्य सोमस्य भक्षो भक्षणं भवतु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्येनाज्यादिना संश्रयणत्वात् । हे जनासो जना
 इमा एवभूता या गावः संति सः । ता इत्यर्थः । ता एव गाव इंद्रो भवन्ति । दधिघृतादिरूपेणैद्रस्याप्यायन-
 त्वात् । एवभूतमिंद्रं हृदा श्रद्धायुक्तेन मनसा चित् ॥ चिदित्यर्थः ॥ इच्छामीत् । कामय एव । साधनभूता-
 भिर्गोभिरिवभूतमिंद्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चिकृणुथा सुप्रतीकं ।
 भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥
 यूयं । गावः । मेदयथ । कृशं । चित् । अश्रीरं । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकं ।
 भद्रं । गृहं । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे गावो यूयं मेदयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा कृशं चित् बीणमयश्रीरं चिदसंगलमपि सुप्रतीकं
 शोभनांगं कृणुथ । कुरुथ । हे भद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता गावोऽस्मदीयं गृहं भद्रं कल्याणं कृणुथ । गोभिरुपेतं
 कुरुथ । सभासु यागपरिषत्सु हे गावो युष्माकं बृहन्नहद्वयोऽन्नमुच्यते । सर्वेदीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सूर्यवसं रिशंतीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबंतीः ।
 मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥
 प्रजावतीः । सुऽयवसं । रिशंतीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाणे । पिबंतीः ।
 मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

हे गावो यूयं प्रजावतीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवन्तीति शेषः । सूर्यवसं शोभनतुणं रिशंती रिशंत्यो
 भक्षणार्थं हिंसत्यो भवत । सुप्रपाणे सुखेन पातये तटाकादौ शुद्धा निर्मला अप उदकानि पिबंतीः पिबंत्यश्च
 भवत । वो युष्मान् स्तेनस्तस्करो मे शत । मेशिष्ट । ईशरो मा भूत । तथाप्यघशंसो व्याघ्रादिः शत्रुमेशत । अपि
 च वो युष्मानुद्रस्य कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिरायुधं च परि वृज्याः । परिवृणक्तु । परिहरतु ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यतां । उपं ऋषभस्य रेतस्युपेद्र तव वीर्यं ॥ ८ ॥
 उपं । इद्रं । उपऽपर्चनं । आसु । गोषु । उपं । पृच्यतां । उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं ।
 इद्रं । तव । वीर्यं ॥ ८ ॥

आसु गोष्विदमुपपर्चनमाप्यायनमुप पृच्यतां । संपृच्यतां । हे इद्रं तव वीर्यं त्वदीयवीर्यं निमित्तं ऋषभस्य
 गवां गर्भमाधानस्य वृषभस्य रेतसीदमुपपर्चनमाप्यायनं । गोषु ह्याप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिबीरादिह-
 विर्दरिणैर्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । उपेति पुनर्वचनं पादभेदानां पुरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मंडलस्य तृतीयेऽनुवाके पंच सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रं व इति षट्पदं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैपुर्मैत्रं । अनुक्रम्यते च । इंद्रं षडिति । गतो विनियोगः ॥

इंद्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यंतः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रणमवसे यजध्वं ॥ १ ॥

इंद्रं । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यंतः । सुऽसुमतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महः । ऊं इति । रणं । अवसे । यजध्वं ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्माकं संबंधिना नरो नेतार ऋत्विजः सख्याय सखिभावार्थमिंद्रं सेपुः । परिचरंति सृष्टिं वा । कथंभूताः । महो महान्ति स्तोत्राणि यंत उपयंतः प्राप्नुवतः । कुर्वंत इत्यर्थः । तथा सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामयमानाः ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेऽकांदसं रूपं ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यंतोऽनुतिष्ठतः सुमतये सुमतिं शोभनां सुतिं चकानाः शब्दयंतः ॥ कै गै शब्द इत्यस्मात्छिटः कानचि रूपं ॥ हि यस्माद्वज्रहस्तो वज्रपाणिरिंद्रो महो महतो धनस्य दातास्ति भवति तस्माद्रणं रमणीयं महामु महान्तमेवावसे रक्षाय यजध्वं । हविभिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयो राध्वन्श्चासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

यस्मिन्निद्रे नर्या नृभ्यो हिता राय आ मिमिक्षुः आसिच्यते आपुर्यते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ इंद्रं कुर्वेति चेत । हस्ते तदीये बाह्वी । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिंद्रस्य विशेषणं । हस्ते हंतर्त्यस्मिन्निद्र इत्यर्थः । उक्तं यास्कन । हस्तो हन्तिः प्रागुर्हने । नि० १. ७. । इति । यद्वा । इंद्रं यस्मिन्निद्रे वर्तमाना राय आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति स्तोत्रं । यथेन्द्रो रथेष्ठा रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् हिरण्यये सुवर्णमथे रथ आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमथे रथे तिष्ठन् य इंद्र आ सिच्यति अभिवर्षति । यस्य च स्थूरयोः स्थूलयोर्विस्तृतयोर्गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाहुो रश्मयोऽभीश्व आ सिच्यते आयस्यते । यस्य चाश्वासोऽश्वा वृषणः सेक्तारो युवानो युजाना रथे युज्यमाना अध्वन्ध्वनि मार्गे आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति । आगच्छंतीत्यर्थः । तस्मिंद्रं सुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् ।

वसानो अर्क् सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शवसा । दक्षिणाऽवान् ।

वसानः । अर्क् । सुरभिः । दृशे । कं । स्वः । न । नृतो इति । इषिः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्रिय ऐश्वर्यार्थं ते त्वदीययोः पादा पादयोर्दुवः परिचरणमा मिमिक्षुः । आसिच्यंति । समर्पयंति ।

भरद्वाजः समर्पयति ॥ व्यत्ययेन बज्रवचनं ॥ यद्वा । ते तव पादौ श्रिये श्रियितुं सेवितुं दुवः परिचरणमासि-
चंति । अनुतिष्ठति । यस्त्वं श्रवसा बलेन धृष्यः शत्रूणां धर्षको वज्री वज्रवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा सोतुभ्यो
दातव्यं धनं । तद्वाणं हे नृतो नेतरिन्द्रं स त्वं सुरभिं प्रशस्तमत्कं सततगमनशीलमात्मीयं रूपं दृशे सर्वेषां
दर्शनार्थं वसान् आच्छादयन् स्वर्णं सूर्यं इव इषिरो गतेषणीयो वा बभूव । भवसि । कमिति पुरकः ॥

स सोमं आमिष्यतमः सुतो भूद्यस्मिन्पक्तिः पच्यते संति धानाः ।

इंद्रं नरः स्तुवंतो ब्रह्मकारा उक्था शंसंतो देववाततमाः ॥४॥

सः । सोमः । आमिष्यतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पक्तिः । पच्यते । संति । धानाः ।

इंद्रं । नरः । स्तुवंतः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसंतः । देववाततमाः ॥४॥

यः सोमो वच्यते स सोमः सुतोऽभिषुतः सन् आमिष्यतम आमिमुख्येन मिश्रतमो भूत् । इंद्रेणात्यर्थं
संगच्छते । यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति पक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः पच्यते । भृष्टयवा धानाः । ताश्च संति
हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते नरो नेतारो ब्रह्मकारा ब्रह्मणोऽन्नस्य हविलंबणस्य कर्तार
अत्विज इंद्रं सोत्रैः स्तुवंत उक्थोक्तानि शस्त्राणि च शंसंत उच्चारयंतो देववाततमा देवानतिशयेनोपगता
भवन्ति स सोम इंद्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अंतः शर्वसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूषेवाप्सु समीजमान ऊती ॥५॥

न । ते । अंतः । शर्वसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अपऽसु । संऽईजमानः । ऊती ॥५॥

हे इंद्र ते तवास्तोक्तगुणस्य शर्वसो बलस्यांतोऽवसानं न धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो
द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाचायीत्यर्थः । यद्वलं रोदसी बावापृथिवी महित्वा महत्त्वेन तु क्षिप्रं वि
बाबधे । यस्माद्वलाद्यावापृथिवी बिभीत इत्यर्थः । ता तद्वलं सूरिः सोता तूतुजानस्त्वरितः सन् ऊती
ऊत्या तर्पकेण हविषा समीजमानः सम्यग्यजन् आ पृणति । आपूरयति । तत्र दृष्टांतः । यूषेवाप्सूदकेषु
गवां यूथानीव यथा गोपालोऽपः पाययन्नन्निरपयति तद्वत् ॥

एवेदिंद्रः सुहव चृष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृचा हनति नि दस्यून ॥६॥

एव । इत् । इंद्रः । सुहवः । चृष्वः । अस्तू । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृचा । हनति । नि । दस्यून ॥६॥

एवैवमुक्तेन प्रकारेण ऋष्यो महामिंद्रः सुहवोऽस्तु सुखेनाह्लातव्यो भवतु । इदिति पूरणः । हिरिशिप्रः ।
शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इंद्र ऊती ऊत्यागमनेनानूती अनूत्यानागमनेन वा सत्वा
गमयिता भवति धनानां । स्वयमागतोऽनागतोऽपि सोतुभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एवा ह्येवं हि जातः
प्रादुर्भूतोऽयमिंद्रोऽसमात्योजा असमात्यसमानमनुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुरु पुरुणि
बह्वनि च वृचा वृचाण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति । हिनस्तु । तथा दस्यूनपक्षपयितृन् शत्रून्च नि हंतु ॥ १॥

भूय इदिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुभमैंद्रं । भूयः पंचेत्यनुक्रांतं ॥ अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने
ऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । उदित्वस्य रिच्यति भूय इत् । आ० ५. १६. इति ॥ महाव्रतेऽपि
निकेवच्य एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । भूय इदामृधे वीर्याय नृणामु त्वा । ऐ० आ० ५. १. ६. इति ॥

भूय इञ्चावृधे वीर्यायै एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इंद्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । ववृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

अयमिंद्रो भूय इवृज्जतरमेव वावृधे । प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थं । वीर्याय वीरकर्मणि वृचवधादीनि कर्तुं । एको मुखोऽजुर्यो जरयितुमशक्नः स चेंद्रो वसूनि धनानि दयते । स्तोत्रभ्यो ददाति । तथा दिवो बुधो-
कात्पृथिव्या भूमेऽयमिंद्रः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । किंचास्येन्द्रस्योभे रोदसी यावापृथिव्यावर्धमिदमर्थमेव
प्रति । अस्मिंद्रस्याधो भागो यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अथा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्धि सन्नान्युर्विया मुक्रतुधात् ॥ २ ॥

अर्धम् । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । मुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अधाधुनास्येन्द्रस्य बृहन्नहदसुर्यमसुरहननकुशलं बलं मन्ये । स्तौमि ॥ मन्यतिः स्तुतिकर्मा ॥ स चेंद्रो यानि
कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिरा मिनाति । न कश्चिदपि हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । दिवे
दिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतो दर्शनीयो भूत् । भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवा-
नित्वेन कर्म । मुक्रतुः शोभनकर्मा स इंद्रः सन्नानि भुवनान्युर्वियोरूपिणि विस्तीर्णानि वि धात् । व्यधात् ।
अकाशेति । इदमपरं कर्म । एतदादीनि बह्वनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अथा चिन्तू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुमिंद्र ।

नि पर्वता अद्भ्यसदो न सेदुस्त्वया दृह्णानि मुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्भ्यः । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनां । यत् । आभ्यः । अरंदः । गातुं । इंद्र ।

नि । पर्वताः । अद्भ्यऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृह्णानि । मुक्रतो इति मुऽक्रतो ।

रजांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र अथा चिदद्यापि नू चित्युरापि तव नदीनां संबंधिकं तदपः कर्म वर्तते । आभ्यो नदीभ्यो गातुं
मार्गमरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत्कर्म तत्सर्वदानुपचीणं सद्गते इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वता
गिरयो नि षेदुः । निषणाः । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः । अद्भ्यसदो न ।
अद्भ्यादनीयमन्नं । तदर्थं सीदतः पुष्पा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः । अतः कारणात् हे
मुक्रतो शोभनकर्मिंद्र त्वया रजांसि सर्वे लोका दृह्णानि वृंहितानि स्थिरीकृता आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तींद्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नहिं परिशयान्मर्णोऽवांसृजो अपो अच्छा समुद्रं ॥ ४ ॥

सत्यं । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इंद्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्णः । अवं । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत्सत्यमित्सत्यमेव नामृतं । त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो देवो नास्ति । त्वत्सदृशोऽन्यो मर्त्यो मनुष्योऽपि नैव विद्यते । ज्ञायानधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यज्ञीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वमर्णो उदकं परिश्रयानं परिवृत्य श्रयानमहिं मेघमहन् । अवधीः । हत्वा च समुद्रमंतरिक्षं जलधिं वाक्छामिमुख्येनाप उदकान्यवाहजः । अवाङ्मुखतया विस्फुटवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिद्रं दृहमरुजः पर्वतस्य ।

राजभवो जगत्तर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुषासं ॥ ५ ॥

त्वं । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृहं । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । तर्षणीनां । साकं । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरो वृत्रेणावृता अपो विषूचीर्विविधमचंचत्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा व्यसृजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृहं दृढमपां बंधकप्रदेशमहजः अभांशीः । अपि च त्वं जगतः संवधिनीनां तर्षणीनां प्रजानां राजाभवः । अधिपतिर्भवसि । किं कुर्वन् । सूर्यं द्यां बुलोकमुषसं च तमसा प्रावृतमेतत्तितयं साकं युगपदेव जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

अभूरेक इति पंचचर्मष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्थं । उपांत्या शक्ररी शिष्टाश्रतस्तृप्तुः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च । अभूरेकः सुहोत्रसु चतुर्थी शक्ररीति ॥ महाव्रतस्य निष्केवस्य इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पंचमारण्यकं । अभूरेको रयिपते रयीणामित्यष्टी सूक्तानि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥ पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवस्य इदं सूक्तं निविद्वान् । सूचितं च । इन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवस्यं । आ० ८. १. इति ॥ विश्वजिति माध्यंदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयं । सूचितं च । अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूर्येऽवोचंत चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणां । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूर्ये । अवोचंत । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

हे रयिपते धनस्य पालकेन्द्र एकः प्रधानभूतस्त्वं रयीणां धनानां स्वाम्यभूः । भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपते इति संबंधः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा गवामसि गोपतिरेक इन्द्र । ऋग्वे० ७. ९८. ६. इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयं । अपि च हे इन्द्र त्वं हस्तयोरात्मीययोर्बाह्वोः कृष्टीः प्रजा आधिथाः । आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तते इत्यर्थः । किंच चर्षणयो मनुष्यास्तोके पुत्रेऽप्सूदकेषु सूर्ये शत्रूणां प्रेरके तनये पौत्रेषु चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु विवाचो विशिष्टाः सुतीर्थवोचंत । विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वङ्जियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिह्यावयते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृहं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वं । दृहं । भयन्ते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वत्त्वत्तो भिया भयेन विश्वा विश्वानि व्यापकानि पार्थिवानि । पृथिव्यंतरिक्षनाम । तच्च भवानि रजांसुदकान्यच्युता चित् व्यावयितुमशक्यान्यपि व्यावयन्ति । मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षतीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र

ते तवा अजमज्ञागमने सति दावाचामा दावापुथिव्यौ पर्वतासो गिरयो वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं ब्रह्मना विश्वं सर्वं दृष्ट्वं स्थिरं प्राणिजातं भयते । बिभेति ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥३॥

त्वं । कुत्सेन । अभि । शुष्णं । इन्द्र । अशुषं । युध्य । कुर्यवं । गोऽइष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रं । अविवेः । रपांसि ॥३॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सहाशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञमसुरमभि युध्य । अभ्य-
युध्यः । कुत्सेस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा गविष्टौ । गावो बाणा इत्थंति
गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन्कुयवमेतत्संज्ञमसुरं च दश । अदशः । हिंसितवानसि ॥ दन्त्य दशन
इत्येतस्माच्छादसे लोटि रूपं ॥ अधापि च प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः । अमुष्णाः ।
तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चाम्नातं । सप्त युजति रथमेकचक्रं । ऋग्वे० १. १६४. २. इति ।
एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवानित्याख्यातं । सूरश्चक्रं प्र
बृहज्जात ओजसा । ऋग्वे० १. १३०. ९. इति च निगमांतरं । अपि च रपांसि पापकारीणि रक्षःप्रभृतीन्विषवेः ।
अस्मालोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः ॥

त्वं शतान्यव शंबरस्य पुरो जघंथाप्रतीनि दस्योः ।

अशिष्टो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय मुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥४॥

त्वं । शतानि । अव । शंबरस्य । पुरः । जघंथ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिष्टः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । मुन्वते । सुतऽक्रे । भरत्ऽवाजाय ।
गृणते । वसूनि ॥४॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि दस्योरुपक्षपयितुरसुरस्य शंबरस्येतत्संज्ञस्य पुरः पुरीरप्रतीनि ॥ लिंग-
व्यत्ययः ॥ केनाप्यप्रतिगता अव जघंथ । अवाहन । हे शचीवः प्रज्ञावन हे सुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतिं द्र यत्र
यस्मिन्काले मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय शच्या प्रज्ञयाशिवो धनानि प्रादा गृणते सुवते भरद्वा-
जाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन्काले शंबरः पुरोऽव जघंथेत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनुम्ण भीमं ।

याहि प्रपथिन्नवसोप मद्विक्प्र च श्रुत आवय चर्षणिभ्यः ॥५॥

सः । सत्यऽसत्त्वं । महते । रणाय । रथं । आ । तिष्ठ । तुविऽनुम्ण । भीमं ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । अवय । चर्षणिऽभ्यः ॥५॥

हे सत्यसत्त्वं । सत्याः सत्वानो भटा यस्य स तथोक्तः । हे तुविनुम्ण । तुवि ब्रह्मणं गुम्णं धनं यस्य स
तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र स त्वं महते रणाय संग्रामाय तदर्थं भीमं भयंकरमात्मीयं रथमा तिष्ठ । हे प्रपथिन्
प्रकृष्टमार्गेन्द्र अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेनोप याहि आगच्छ मद्विक् मदभिमुखः । तथा हे श्रुत विश्रुतेन्द्र
चर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः प्र थावय च । अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्येऽस्मान्प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३॥

अपूर्व्येति पंचर्वं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं ॥ द्वितीये क्वांदोमिकेऽहनि निष्केवत्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । अपूर्व्या
पुस्तमानि तां सु ते कीर्ति । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।
 विरप्तिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्ष ॥१॥
 अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।
 विऽरप्तिने । वज्रिणे । शंतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्ष ॥१॥

अपूर्व्यापूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि नूतनानि पुरुतमानि वज्रतमानि शंतमानि सुखरुतमानि वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यान्वासाख्यनाम्ना इन्द्राय तच्च । अतच्च । करोमि । कीदृशाय । महे महते वीराय विविधशत्रूणां मारयित्रे तवसे तवस्त्रिने बलवते तुराय त्वरमाणाय विरप्तिने विशेषेण स्तुत्याय वज्रिणे वज्रवते स्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयदुजदद्रिं गृणानः ।
 स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानं ॥२॥
 सः । मातरा । सूर्येण । कवीनां । अवासयत् । रुजत् । अद्रिं । गृणानः ।
 सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत । उस्त्रियाणां । असृजत् । निऽदानं ॥२॥

स इन्द्रो मातरा मातरी दिवं च पृथिवीं च कवीनां क्रांतदर्शिनानां गिरसामर्थाय सूर्येणावासयत् । प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । अद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं रुजङ्गजम् । यद्वा । कवीनां गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमान इति संबंधः । अपि च स्वाधीभिः शोभनधानैर्ऋक्भिः स्तोत्रभिर्-रंगिरोभिर्वावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् उस्त्रियाणां बलस्य भृत्यैः पतिभिरपहृतानां गवां निदानं बंधनमुदहृतम् । अमोचयत् ॥

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितजुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
 पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृष्ट्वा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥३॥
 सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितजुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।
 पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृष्ट्वा । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥३॥

पुरुकृत्वा बज्रकर्मकृत्स इन्द्रो वह्निभिर्हविषां वोढुभिर्ऋक्भिः स्तोत्रभिः शश्वत्सर्वदा मितजुभिः संकुचित-जानुभिर्रंगिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय । असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हंता स इन्द्रः सखिभिः समानख्यातैः कविभिः क्रांतप्रक्षीरंगिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रांतप्रक्षो भवन् दृष्ट्वाः स्थिराः पुर आसुरीः पुरी रुरोज ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुषैः ।
 पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥४॥
 सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुषैः ।
 पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनां । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥४॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणो गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र स त्वं महो महद्भिर्वाजैर्भिर्वाजैर्महद्भिः

शुभीर्वल्लेख सह चितीनां प्रजानां मध्ये जरितारं सोतारमच्छाभिमुख्येन नीव्याभिर्नव्याभिर्नवतराभिः पुष्-
वीराभिः पुरुषाणां बहूनां वीरयिचीभिर्वडवाभिरा प्र याहि । आगच्छ । किमर्थं । सुविताय शोभनाय ।
सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इंद्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृथं ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इंद्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थं । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृथं ॥ ५ ॥

तुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता स इंद्रः सर्गेण सर्वदोद्युक्तेन शर्वसा बलेनात्यैरश्वैः सततगा-
मिभिस्तजोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतो दक्षिणायनेऽप उदकानि विच्छजतीति शेषः । इत्येत्यमनेन
प्रकरिण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपोऽर्थं गंतव्यमप्रमृथमत्यैरचोभ्यं समुद्रं दिवे दिवे प्रतिदिनमनपावृत्
अपावर्तनं पुनरागमनं यथा न भवति तथा विविषुः । व्याप्नुवंति ॥ अतैस्त्र्यम्बयांतस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

य ओजिष्ठ इति पंचर्वं दशमं सूक्तं शुनहोचस्त्वार्षं वैष्टुभमिंद्रं । अनुक्रम्यते च । य ओजिष्ठः शुनहोचस्त्विति ॥
महाव्रतेऽपि निष्कषत्त्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इंद्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिदास्वान् ।

सौवश्वं यो वनवत्स्वश्वो वृचा समत्सु सासहदमिचान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इंद्र । तं । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवश्वं । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृचा । समत्सु । सासहत् । अमिचान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षयितरिंद्र त्वं यः पुत्र ओजिष्ठ ओजस्वितमो बलवत्तमो मदस्त्व मादयिता ।
सुतिभिः स्तोतव्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणो दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं
नोऽस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः । देहि । यः पुत्रः स्वश्वः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवश्वं शोभनाश्वानां समुहं वनवत्
हिंस्यात् । तथा वृचा वृचान् वारयितृनमिचान् शत्रून् सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हींऽद्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रेभिर्वि पणीरंशायस्वोत इत्सर्निता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वां । हि । इंद्र । अवंसे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातौ ।

त्वं । विप्रेभिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सर्निता । वाजं । अर्वा ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वां हि त्वामेव विवाचो विविधाः सुतिरूपा वाचो येषां तादृशाश्चर्षणयो मनुष्याः शूरसातौ
शूरैः संभजनीये संग्रामेऽवसे रक्षणार्थं हवन्ते । आह्वयन्ति । किंच त्वं विप्रेभिर्विप्रेर्मिधाविभिरंगिरोभिः सार्धं
पणीन् । बलस्थानुचरा असुराः पणयः । तान्म्यशायः । विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतस्त्वोत इत्
त्वयोतो रक्षित एव सजिता संभक्ता पुष्पो वाजमर्वाभिगता भवति ॥

त्वं ताँ इंद्रोभयाँ अमिचान्दासा वृचाण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वं। तान्। इंद्र। उभयान्। अमिचान्। दासां। वृचाणि। आर्या। च। शूर।
वधीः। वनाऽइव। सुऽधितेभिः। अर्क्किः। आ। पृत्सु। दर्षि। नृणां। नृऽतम ॥३॥

हे इंद्र त्वं तानुभयानुभयविधानमिचान् शत्रुत्वधीः। अहिंसीः। के त उभयविधाः। दासोपचपयितृक्-
र्मविरोधिनी वलप्रभृतीन्मुरान् ॥ सुपां सुलुगिति शस आकारः ॥ आर्यार्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि
वृचाण्यावरकाणि विश्वरूपादीनि च तानुभयविधान् हे शूर त्वं हतवानित्यर्थः। नृणां नेतृणां मध्ये नृतमाति-
शयेन नेतृर्हे इंद्र पृत्सु संग्रामेषु सुधितेभिः सुष्ठु निहितैरत्किरात्कीयैरायुधैरा दर्षि। अन्यानपि शत्रुनादृणांसि।
विदारयसि। तच्च दृष्टांतः। वनेव वनानीव। यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिस्किरन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इंद्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः।
स्वर्षाता यद्भ्यामसि त्वा युध्यंतो नेमधिता पृत्सु शूर ॥४॥
सः। त्वं। नः। इंद्र। अकवाभिः। ऊती। सखा। विश्वऽआयुः। अविता। वृधे। भूः।
स्वऽसाता। यत्। ह्यामसि। त्वा। युध्यंतः। नेमऽधिता। पृत्सु। शूर ॥४॥

हे इंद्र स तादृशस्त्वमकवाभिरूतिताभिरूती ऊतिमी रक्षाभिर्नोऽस्माकं वृधे वर्धनायाविता रक्षिता
भूः। भव। तथा विश्वायुः सर्वतो गता त्वमस्माकं सखा च भव। नेमधिता। नेमशब्दोऽर्धवाची। उक्तं च।
त्वो नेम इत्यर्धस्व। नि० ३. २०. इति। अधाः कतिपयाः पुरुषा धीयंत एष्विति नेमधितयः संग्रामाः।
तादृशेषु पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु युध्यंतो युद्धं कुर्वंतो वयं स्वर्षाता स्वः सुष्ठुरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे शूर
त्वां यद्यदा ह्यामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इंद्रापराय च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ।
इत्था गृणंतो महिनस्य शर्मन्दि वि ध्याम पायै गोषतमाः ॥५॥
नूनं। नः। इंद्र। अपराय। च। स्याः। भव। मृळीकः। उत। नः। अभिष्टौ।
इत्था। गृणंतः। महिनस्य। शर्मन्। दिवि। स्याम। पायै। गोऽसतमाः ॥५॥

हे इंद्र त्वं नूनमद्य नोऽस्माकं स्याः। अस्मदीयो भव। अपराय चापरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो
भव। उतापि च त्वं नोऽस्माकमभिष्टावभिगमने सति मृळीकः सुखयिता भव। इत्थेत्यमनेन प्रकारेण गृणंतः
सुखंतो वयं गोषतमा महिनस्य महत्सव संबंधिनि दिवि द्योतमाने पायै दुःखस्य पारके शर्मन् शर्मणि सुखे
स्याम। वर्तमाना भवेम ॥ ५॥

सं च त्वे जग्मुरिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोचस्वार्धं। सं च त्वे इत्यनुक्रांतं ॥ तृतीये कांदोमिके
ऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते। सूचितं च। सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते। आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्य
उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुरिर् इंद्र पूर्वीर्वि च त्वद्यंति विभ्वो मनीषाः।
पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इंद्रे अर्ध्युक्थार्का ॥९॥
सं। च। त्वे इति। जग्मुः। गिरः। इंद्र। पूर्वीः। वि। च। त्वत्। यंति। विऽभ्वः। मनीषाः।
पुरा। नूनं। च। स्तुतयः। ऋषीणां। पस्पृधे। इंद्रे। अर्धि। उक्थऽअर्का ॥९॥

हे इंद्र त्वे त्वयि पूर्वीर्बह्वो गिरः सुतयश्च सं जग्मुः । संगच्छन्ति । त्वत्त्वत्तो विभवो विभवो विसृता मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यन्ति । विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनमय च ऋषीणामतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां सुतयः स्तोत्राणीन्द्रेऽध्यधिकं पश्युधे । अस्यर्धत । अहमहमिक-येन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथोक्तार्का । उक्तं शस्त्रं । तद्रूपाण्यर्काण्यर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पश्युधे । अस्यर्धत ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्तं ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतो वज्रभिराहतः पुरुगूर्तो वज्रभिरुद्यमित ऋभ्वा महानेकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टो य इंद्रो यज्ञैर्यष्टुभिः पुरुषैर्यजनसाधनैः स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तोऽस्ति वज्रधा प्रशस्तः सुतो भवति स इंद्रो रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजानोऽस्मात्सुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिरनुमाद्यो भूत् । सर्वदा सुखो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वैणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यं । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रं । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतं । यत् । सहस्रं । गृणन्ति । गिर्वैणसं । शं । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यमिन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ति । वाणीर्वाण्यः सुतयश्च यं न बाधन्ति । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणीः सुतिभिश्च भृशं खिद्यतेऽस्य चेन्द्रस्य वज्रधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन्प्रयु-ज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीर्व-र्धयन्त्वोऽभि नक्षन्ति । अभिगच्छन्ति । अपि च गिर्वैणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारो यदि गृणन्ति सुर्वन्ति । यद्यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः सुर्वन्ति तत्सर्वं स्तोत्रमस्मा इंद्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्दिव्यं चैवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्भि सं यदापः सत्वा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनं । न । धन्वन् । अभि । सं । यत् । आपः । सत्वा । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतदेतस्मिन्दिव दिवसे सौत्येऽह्न्यर्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव मासा मानेनेन्द्राय त्वा वृचघ्न इत्यादिमं-त्रसाध्येन युक्तो मिमिक्षो वसतीवर्येकधनाख्याभिरङ्गिरासिक्तः सोमोऽस्मै ॥ विभक्तियत्ययः ॥ अस्मिन्निन्द्रे न्ययामि । नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मा इंद्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि बुलुकेऽर्च्यार्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चेन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इंद्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्रं यज्ञैर्यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सत्वा सह वावृधुः । अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन्धन्वि मरुदेशेऽभि अभिमुखं सं यत् सम्यग्यत्यो गच्छत्य आपो जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेशे उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यङ्गूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृचतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥५॥

अस्मै । एतत् । महि । अङ्गूषं । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रं । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृचऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥५॥

अस्मा इन्द्राय महि महदेतदाङ्गूषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिरवाचि । उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनश्चक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गन्ता स इन्द्रो महति प्रभृते वृचतूर्ये संयामे यथा येन प्रकारेणास्माकमविता रचको वृधो वर्धयिता चासत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

कदा भुवन्निति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं नरस्वार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । कदा नरस्त्विति ॥ तृतीये कंदोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोथं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥१॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोथं । दाः ।

कदा । स्तोमं । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाजऽरत्नाः ॥१॥

हे इन्द्र ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि रथक्षयाणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले भुवन् । भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वं कदा प्राप्तुवतीत्यर्थः । कदा कस्मिन्काले स्तोत्रे सुवते मह्यं सहस्रपोथं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः । कदा चास्य मम स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः । व्यापयेः । धियः कर्माणि चापिहोत्रादीनि वाजरत्ना वाजरत्नै रमणीयाः कदा कस्मिन्काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलंबमसहमान इन्द्रमनया पृष्टवान् ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यन्नृभिर्नृवीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।

चिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥२॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।

चिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नं । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥२॥

फलस्य विलंबमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कर्हि स्विन्नदा खलु तद्ववेत् । नृभिरस्मदीयैः पुरुषैर्नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैरस्मदीयैः पुत्रैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यन्नीळयासे त्वं संश्लेषयेः संयोजयेः ॥ नीळयातिः संश्लेषणकर्मा ॥ ईदृशं युजे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः । अपि चास्यदर्थं त्वमाजीन् संयामान् कदा जय । जयेः । कदा च गोष्वभिर्गंतुषु शत्रुषु विद्यमानास्त्रिधातु त्रिधातूनां वीरदधिघृताणां त्रयाणां धारयित्रीर्गा अधि जयासि । अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्तिमत् द्युम्नं धनमस्मे अस्मानु कदा धेहि । धारयेः ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यज्जरिचे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥३॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्र । यत् । जरिचे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।

कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥३॥

अनयापि कतिचित् प्रज्ञाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कर्हि स्विक्कदा खलु तद्ववेत् । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरिचे स्तोत्रे विश्वप्सु ब्रह्मविधिरूपं ब्रह्मान्नं कृणवः करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । नेति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे । आत्मानि योजयेः । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदं ॥ हवनानि स्तोत्राणि गच्छाः । अभिगच्छेः ॥

स गोमघा जरिचे अश्वश्चंद्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरिचे । अश्वश्चंद्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुघां । इन्द्र । धेनुं । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स त्वं जरिचे स्तोत्रे गोमघा गवां दात्रीरश्वश्चंद्रा अश्वैराह्लादयन्तीर्वाजश्रवसो वाजैर्वलैः प्रसिद्धा एवंभूताः पृष्ठोऽन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मास्वधि धेहि । धारय । तथेष्टस्मान्नानि सुदुघां शोभन-दोग्ध्रीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि । प्यायय । अपि च ता इषो गीश्च सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं रुरुच्याः । दीपयेः । शोभनदीप्तिपुक्ताश्च ताः संत्वित्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोरांगिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तं । आ । नूनं । वृजनं । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरं । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आंगिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनमद्यतनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुमन्यथा चिदन्त्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवंति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्यो-पेतो वि दुरो विशेषेण दारयिता शत्रूणां । यद्वा । दुरो द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि वि घटयस्त्वं यद्यस्मान्नृणीषे अस्माभिः स्तूयसे तस्मात्कारणात् शुक्रदुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिद्रस्य धेनोर्वाचः स्तोत्राण्य निररं । मा निर्गच्छेयं । यद्वा । शुकस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात्मा निर्गच्छेयं ॥ अरमित्या-ख्यातमृ गतावित्यस्य रूपं ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आंगिरसानंगिरोगोचजानस्मान् ब्रह्मणान्नं जिन्व । प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

सत्रा मदास इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं नरस्वार्थं त्रैपुभमैन्द्र । सवेत्यनुक्रांतं ॥ पृष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्कवत्य एतत्सूक्तं शस्यं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मिन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्कवत्यं । आ० ७. १२. इति ॥ विश्वजिति माध्यंदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं सामसूक्ताख्यं शंसनीयं । सूचितं च । सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्कवत्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यहेवेषु धारयथा असुर्य ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वऽजन्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानां । अभवः । विऽभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्य ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीया मदासः सोमपानजनिता मदाः सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं विश्वजन्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सवेति महत्ताम । महान्तसव मदा इति योज्यं । अधापि च पार्थिवासः पृथिव्युपपन्नश्चित्

लोकत्रये भवास्त्वदीया ये रायो धनसमूहाः संति तेऽपि सत्वा सत्वं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं वाजानामन्नानां सत्वा सत्वं विभक्ता दाताभवः । भवसि । यद्वा । सत्वा महतां वाजानामिति योज्यं । यद्यस्मात्त्वं देवेषु मध्येऽसुर्यं बलं धारयथा अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्वा दधिरे अनु वीर्याय ।

सूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृजंत्यपि वृचहृत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्वा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

सूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुं । वृजंति । अपि । वृचऽहृत्ये ॥ २ ॥

अस्मिंद्रस्त्रीजो बलं जनो यजमानोऽनु प्र येजे । संततं प्रकीर्षणं यजते । पूजयति । अपि च तमिंद्रं वीर्याय वीरकर्म क्रतुं सत्वा सत्यमनु दधिरे । पुरोदधिरे यजमानाः । यद्वा । सत्वा महान्तमिंद्रमिति योज्यं । अपि च सूमगृभे सूमः सूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते दुधये । दुधिरिहसाकर्मा । तेषां हिंसकायावर्ते शत्रूणां भिगवे च तस्मा इंद्राय क्रतुं कर्म परिचरणात्क्रतुं वृजंति । निष्पादयति । किमर्थं । वृचहृत्ये वृचस्य वारकस्य शत्रोर्हनननिमित्तं ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिंद्रं ।

समुद्रं न सिंधव उक्थश्रुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशंति ॥ ३ ॥

तं । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सश्चुः । इंद्रं ।

समुद्रं । न । सिंधवः । उक्थऽश्रुष्माः । उरुऽव्यचंसं । गिरः । आ । विशंति ॥ ३ ॥

तमिंद्रमूतयो मरुतः सध्रीचीः सहांचंत्यः संगता भूत्वा सश्चुः । सचंते । सेवंते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवंते । तथा वृष्ण्यानि वीर्याणि पौंस्यानि बलानि च नियुतो रथे युज्यमाना वडवाश्च तमिंद्रं सेवंते । अपि चोक्थश्रुष्माः । उक्थं शस्त्रं । तदेव बलं यासां तादृशा गिरः सुतयश्चोक्थचंसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिंद्रमा विशंति । प्रविशंति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रं न सिंधवः । यथा खंदनशीला नद्यः समुद्रमाविशंत्याविश च विभक्ततया न दृश्यते एवं सर्वा अपि सुतय इंद्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामुप सृजा गृणानः पुरुश्चंद्रस्य त्वमिंद्र वस्वः ।

पतिर्बभूयासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खां । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचंद्रस्य । त्वं । इंद्र । वस्वः ।

पतिः । बभूव । असमः । जनानां । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे इंद्र गृणानः स्तूयमानः स त्वं रायो धनस्य खां । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबन्धा धारा लक्ष्यते । धारामुप सृज । विमुंच । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । पुरुश्चंद्रस्य बह्वनामाल्लादकस्य वस्वो निवासकस्य । अपि चासमोऽनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूव । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्त्रीकोऽसाधारणो राजेश्वरश्च बभूवथ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चक्रानो युगेयुगे वर्यसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवः ऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।
असः । यथा । नः । शर्वसा । चकानः । युगे ऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इंद्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु चिप्रं श्रुधि । शृणु । यत्त्वं दुवोयुरस्यदीयं परिचरणमा-
त्मन इच्छन् अर्योऽरेः संबन्धीनि रायो धनानि भूम बह्वतराणि द्यौर्न सूर्य इवाभि भवसि स त्वं श्रुधीत्य-
न्वयः । अपि च शर्वसात्मीयेन बलेन स्तोत्रेण युक्तश्चकानः स्तूयमानो युगे युगे काले काले वयसा हविर्ल-
क्षणेनानेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकमसाधारणोऽसि तथासः । स्याः ॥ ८ ॥

अर्वायथमिति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्णवेन्द्रं । अर्वायथमित्यनुक्रांतं ॥ महाव्रते निष्कैवल्य
उक्तो विनियोगः ॥

अर्वायथं विश्ववारं त उयेन्द्र युक्तासो हरयो वहंतु ।
कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥
अर्वाक् । रथं । विश्वऽवारं । ते । उय । इंद्र । युक्तासः । हरयः । वहंतु ।
कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वः ऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उयोन्नूर्णबलेन्द्र युक्तासो रथेन युक्ता हरयोऽस्यास्ते त्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रथमर्वागस्यद-
भिमुखं वहंतु । आनयंतु । हि यस्मात् स्वर्वान् । स्वः सुष्ठुरणीयं गुणजातं । तद्वा न कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज
अभिस्त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात्कारणात्त्वदीयं रथमभिमुखं वहंतित्यर्थः । वयं चावेदानीं ते त्वया
सधमादः सह मादांत ऋधीमहि । समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य प्रो द्रोण इतिषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निहि
याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास ऋज्यंतो अभूवन् ।
इंद्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥
प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगमन् । पुनानासः । ऋज्यंतः । अभूवन् ।
इंद्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

हरयो हरितवर्णाः सोमा नः कर्मास्यदीयं यज्ञं प्रो अगमन् । प्रकीर्णं गच्छति । प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
पुनानासः पूयमाना द्रोणे द्रोणकलशं ऋज्यंत ऋजु गच्छंतोऽभूवन् । भवन्ति । पूर्यः पुरातनो बुधो दीप्तिर्नि-
वासभूतो बुष्णानो वा मदस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोमस्य राजेश्वर एवंभूत इंद्रस्यास्मिन् सोमं पपीयात् ।
पिबतु ॥

आसस्राणासः शर्वसानमच्छेद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वः ।
अभि श्रव ऋज्यंतो वहेयुर्न चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥
आऽसस्राणासः । शर्वसानं । अच्छे । इंद्र । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वः ।
अभि । श्रवः । ऋज्यंतः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतं । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्राणासः परितो गच्छंतो रथ्यासो रथे युक्ता अश्वः ऋज्यंत ऋजुगमनाः संतः सुचक्रे शोभनचक्रे
रथेऽवस्थितं शर्वसानं बलमिवाचरंतमिंद्रं श्रवः श्रवणीयमस्यदीयं हविरच्छाभिमुख्येनाभि वहेयुः । आवहेयुः ।

नू चिदिति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । अमृतममरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविर्वायोर्हितोर्नु इदानीं नू चित नैव वि द्रष्टेत् । अयं न प्राप्त्यात् । पाचि गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभि-
वहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहे मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणां । इयति । इन्द्रः । मघोनां । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिवः । परियासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठ उरुतमस्तुविकूर्मितमोऽतिशयेन वज्रविधर्कमेन्द्रो मघोनां मघवतां हविर्लक्षणाधनोपेतानां मध्येऽस्य यजमानस्य दक्षिणां यज्ञे दातव्यामियति । प्रेरयति । यद्वा । मघोनामित्यस्येत्यनेन समानाधिकरणं ॥ वचन-
व्यत्ययः ॥ मघोनां हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवो वज्रवर्जिन्द्र यया दक्षिण्या
दत्तयांहः पापं यज्ञसंबन्धि परियासि विनाशयसि हे धृष्णो धर्षक मघा मघानि धनानि सूरीन् स्तोतृन्
पुत्रांश्च यया च दक्षिण्या वि दयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिवर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पूरति तूतुजानः ॥५॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीःऽभिः । वर्धतां । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रं । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पूरति । तूतुजानः ॥५॥

अयमिन्द्रः स्थविरस्य वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दाता भवतु । स चेन्द्रो वृद्धमहाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् गीर्भि-
रस्यदीयाभिः स्तुतिभिर्वर्धतां । सत्वा शत्रूणां शातयिता स इन्द्रो वृत्रमावरकं शत्रुं हनिष्ठो हंतुतमोऽस्तु । भवतु ।
अपि च सूरिः प्रेरकः स इन्द्रस्तूतुजानस्त्वरमाणस्ता तानि धनान्या पूरति । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ ॥५॥

अपादित इति पंचर्चं पंचदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभमिन्द्रं । अपादित्यमुक्तांतं ॥ महाव्रते निष्कैवल्य उक्तो
विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्तमो मही भर्षद्युमतीमिन्द्रहूतिं ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥१॥

अपात् । इतः । उत् । ऊं इति । नः । चित्रऽतमः । मही । भर्षत् । द्युऽमतीं । इन्द्रऽहूतिं ।

पन्यसीं । धीतिं । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिं । वनते । सुदानुः ॥१॥

चित्तमश्वायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रो नोऽस्मादीयादितोऽस्माद्ब्रह्मचमसादेरपात् । सोमं पिबतु ।
यद्वा । इतोऽस्माच्छत्रोर्नोऽस्मानपात् । पातु । रक्षतु । उदु इत्येतां पूरणां । तथा मही महतीं द्युमतीं दीप्ति-
मतीमिन्द्रहूतिमिन्द्रस्य स्तुतिं भर्षत् । स इन्द्रो विभर्तुं । धारयतु । दैव्यस्य देवसंबन्धिनो जनस्य यामन् यामानि
यज्ञे क्रियमाणां पन्यसीं सुत्यतमां धीतिं परिचरणरूपां क्रियां रातिं दातव्यं हविश्च सुदानुः शोभनदान
इन्द्रो वनते । संभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्वैवृत्यान्मद्यं गिन्द्रमियमृच्यमाना ॥२॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयं । एनं । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मय्यक् । इन्द्रं । इयं । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य कर्णा कर्णा दूराद्विदूरात् दूरदेशादप्या वसतः । स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः । इन्द्रस्य घोषाहोषणी-
यात्स्तोत्रादितोर्ब्रुवाणः सुवन् स्तोता तन्यति । शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । देवहूतिर्देवस्येन्द्र-
स्याङ्गानरूपेयं स्तुतिश्च ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा सत्येनमिन्द्रं मय्यक् मदभिमुखमा ववृत्यात् । आवर्तयतु ।
पुनरियमिति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।
ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महान्श्च स्तोमो अधि वर्धतिदे॒ ॥ ३ ॥
तं । वः । धिया । परमया । पुराऽजां । अजरं । इन्द्रं । अभि । अनूषि । अकैः ।
ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सं । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत । इन्द्रं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तं तादृशमिन्द्रं वस्त्वां ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ परमयोत्कृष्टतमया धिया स्तुत्याकैरर्चनसाधनैर्ह-
विभिः सार्धमभ्यनूषि । अभिष्टौमि । कीदृशं । पुराजां पूर्वस्मिन्काले जातं चिरंतनमजरं जरारहितं नित्यं ।
अतः कारणादस्मिन्निन्द्रे ब्रह्म ब्रह्माणि हविल्लक्षणान्यज्ञानि गिरः स्तुतयश्च सं दधिरे । संधीयन्ते । संश्लिष्यन्ते ।
महान् प्रवृद्धः स्तोमस्याधि वर्धत । अधिकं वर्धति ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।
वर्धाहेनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रं ॥ ४ ॥
वर्धात् । यं । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रं । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अहं । एनं । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रं ॥ ४ ॥

यमिन्द्रं यज्ञो यागो वर्धात् वर्धयति । उतापि च तत्साधनभूतः सोमश्च यमिन्द्रं वर्धयति । तथा ब्रह्म
हविल्लक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि मन्म मननीयान्युक्थोक्थशस्त्राणि च
यं वर्धयति एनमिन्द्रमुषसश्चाक्तो रात्रेर्यामन् यामनि गमने सति वर्ध । वर्धयति । मासाः शरदः संवत्सराश्च
द्यावो दिवसाश्चैनमिन्द्रं वर्धान् । वर्धयति ॥

एवा जज्ञानं सहसे अस्मि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।
महामुयमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृचतूर्येषु ॥ ५ ॥
एव । जज्ञानं । सहसे । अस्मि । वावृधानं । राधसे । च । श्रुताय ।
महां । उग्रं । अवसे । विप्र । नूनं । आ । विवासेम । वृचऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविनिन्द्र एवैवं जज्ञानं प्रादुर्भवतं सहसे शत्रूणामभिभवार्थमस्मि बह्वलं वावृधानं वर्धमानं
महां महान्तमुग्रमुद्रूर्णबलं त्वां नूनमव वृचतूर्येषु श्रुताय विश्रुताय राधसे धनाय चावसे रक्षणाय चा
विवासेम । परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

मन्द्रस्य कवेरिति पंचर्च षोडशं मूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभमैन्द्रं । मन्द्रस्येत्यनुक्रांतं ॥ गतो विनियोगः ॥

मंद्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्याः ॥ १ ॥

मंद्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्याः ॥ १ ॥

मंद्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेर्विक्रांतस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वह्नेर्वोदुर्विप्रमन्मनः । विप्रा मेधा-
विप्रो मन्मनः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य सुत्यस्य तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य सचनस्य
सेव्यस्य एवंभूतस्य मध्वो मधुनः सोमस्य ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवंभूतं
नोऽस्मदीयं सोमं हे इंद्र त्वमपाः । पिब । अपि च हे देव व्योतमभिंद्र गृणते सुवते ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥
सुवता मया गोअग्याः । गावोऽये प्रमुखे यासां तादृशा इषोऽज्ञानि युवस्व । संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुसा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुगणं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधदंद्रः ॥ २ ॥

अयं । उशानः । परि । अद्रि । उसाः । ऋतधीतिभिः । ऋतयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुगणं । वि । वलस्य । सानुं । पणीन् । वचः । अभि । योधत् । इंद्रः ॥ २ ॥

अयमिंद्रोऽद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना उसा गा
उशानः कामयमान ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरंगिरोभिर्युजानः संगच्छमान ऋतयुक् ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण
युक्तश्च भूत्वा वलस्यासुरस्य स्वभूतं सानुमुच्छ्रितं पर्वतमरुगणमन्यैरभयं वि रुजत् । व्यभांवीत् । किंच पणीन्वला-
मुचरानितत्संज्ञानमुरांश्च वचोभिः सुवैरायुधिः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वायमिंद्रोऽभि योधत् । अभ्ययुधत् ॥

अयं द्योतयद्युतो व्यक्नुन्दोषा वस्तोः शरद् इंद्रिंद्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयं । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्नुन् । दोषा । वस्तोः । शरद् । इंद्रुः । इंद्र ।

इमं । केतुं । अदधुः । नु । चित् । अह्नां । शुचिजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वायमिंद्रुः सोमोऽद्युतोऽव्योतमानानक्नुन् । अक्नुरिति रात्रिनाम ।
अत्र च तत्संबंधात्पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा दोषा रात्रिं वस्तोर्दिवसं शरद्ः संवत्सरांश्च वि
व्योतयत् । व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । नू चित् पुरा देवा इमं सोमं चंद्रात्मना नभसि वर्तमानमह्नां दिव-
सानां केतुं प्रज्ञापकं यस्माददधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाशन्ते । चंद्रगत्यधीनत्वा-
त्तिथिविभागानां । अपि चायं सोम उषस उषःकालान् शुचिजन्मन आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् चकार ।
करोति ॥

अयं रोचयद्रुचौ रुचानोऽयं वासयद्वृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयं । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयं । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयं । इयते । ऋतयुक् । अभिः । अश्वैः । स्वः । विदा । नाभिना । चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो रुचानो रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानोऽरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मलीमसान् सर्वाङ्गी-
कान्त्रोचयत् । प्रकाशयति । तथा पूर्वोर्वङ्गीरुषसश्चायमिन्द्र ऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि-
वासयत् । व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः । तथा ऋतयुग्मिभ्यश्च तेन सोत्रेण युज्यमानैरश्विना-
भिना संनवेन स्वर्षिदा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य खंभकेन रथेन चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता
सन् अयमेवेन्द्र ईयते । गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पितृ वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनृचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रत्न । राजन् । इषः । पितृ । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । नृचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे प्रत्न पुरातन राजन् राजमनिन्द्र गृणानः स्तूयमानस्त्वं वसुदेयाय वसुनि धनानि त्वया देयानि यस्मै
तादृशाय गृणते सुवते पूर्वोर्वङ्गीरिषोऽज्ञानि नु चिप्रं पितृ । सिच । प्रयच्छेत्यर्थः । किंच ऋचसेऽर्चयित्वे
सोत्रेऽपो वृष्टिलक्षणाभ्युदकान्योषधीर्व्रीह्यादीन् अविषा विषरहितानि रचकाणि वा वनानि वृक्षजातानि
चूतपनसादीनि गा अर्वतोऽश्वाङ्गमनुष्यांश्च कर्मकरान् रिरिहि । देहि ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्र पिबेति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुभमैन्द्रं । इन्द्र पिबेत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥
प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यं । सुतः । मदाय । अवं । स्य । हरी । इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसद्य । अथ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तं सोमं पिब यः सोमस्तुभ्यं मदाय मदार्थं सुतोऽभिषुतः । यतस्त्वया सोमः पातव्योऽतः कार-
णात्सखाया समानखानी मित्रभूर्ता वा हरी अश्वाव स । अवस्थापय । तदनंतरं वि मुच । रथाद्विमुच ।
उतापि च गणेऽस्तुतोतुसंघ आ अभिमुख्येन निषद्योपविश्य प्र गाय । अस्माभिः कृतं सोत्रमुपपद्योक्त्य ।
अथानंतरं यज्ञाय यजमानाय गृणते सुवते वयोऽन्नं धाः । देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्यास्य पिबेति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य पिबेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्णिन् ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिदिदुं समं ह्यपीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विऽरप्णिन् ।

तं । ऊं इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इदुं । सं । अह्यन् । पीतये । सं । अस्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र अस्मै सोमं पिब । हे विरप्णिन् महन् जज्ञानो जायमान एव त्वं यस्य यं सोममपिबः पूर्वं पीत-
वानसि । किमर्थं । मदाय हर्षाय क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म कर्तुं च । तमु तादृशमेवेदुं सोमं

गावो गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयो नरो नेतारोऽध्वर्यव आपो वसतीवर्याख्या अद्विरभिषवार्थो
यावा एते सर्वेऽस्मा अस्मिन्नेत्येते तव पीतये पानार्थं समह्यन् । समगमयन् ॥ हि गतावित्यस्मैतद्रूपं । पुनः
समिति पुरकः ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहंतु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीद्रा याहि सुविताय महे नः ॥३॥

संइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥३॥

अग्नौ समिद्धे दीप्ति सोमे सुतेऽभिषुते सति हे इन्द्र त्वा त्वा वहिष्ठा वोढृतमा हरयोऽश्वा आ वहंतु । इमं
यज्ञं प्रत्यानयंतु । अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि । पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र त्वं
नोऽस्माकं महे महते सुविताय कक्षाणाया याहि । आगच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयं ।

उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वेऽवयो धातु ॥४॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयं ।

उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः । अथ । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धातु ॥४॥

हे इन्द्र पुरा शश्वद्भक्तलो ययाथ । सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणादुशतास्माकामयमानेन
महा महता मनसा सह सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञमा याहि । अभिगच्छ । आगत्य
च ब्रह्माणि सोत्राणीमेदानीं प्रयुज्यमानानि नोऽस्मदीयान्युप शृणवः । उपशृणु । अथानंतरं यज्ञो यजमानस्ते
तव तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं वयोऽन्नं सोमात्मकं धातु । ददातु ॥

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृध्वग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥५॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । अस्मि ।

अतः । नः । यज्ञं । अवसे । नियुत्वान् । सऽजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ॥५॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि युलोकाख्ये यद्यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन
समानार्थं । पृथगन्यस्मिन्देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदेने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन्देशे
ऽसि भवसि अतोऽस्मात्स्थानादागत्य हे गिर्वणो गिरां संभक्तारिन्द्र नियुत्वान् । नियुतोऽश्वाः । तद्वाक्यद्विभिः
सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यज्ञमस्मदीयं यागं पाहि । रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसा-
धनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि । पिब ॥ ॥१२॥

अहेळमान इति पंचर्वमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैद्युभर्मैन्द्रं । अनुक्रांतं च । अहेळमान इति ॥ गतो
विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवंत इंदवः सुतासः ।

गावो न वज्रिनस्वमोको अच्छेद्रा गहि प्रथमो यज्ञियानां ॥१॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञं । तुभ्यं । पवते । इंदवः । सुतासः ।
गावः । न । वज्रिन् । स्वं । ओकः । अच्छ । इंद्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानां ॥ १ ॥

हे इंद्र अहेळमानोऽक्रुध्यस्त्वं यज्ञमसदीयमुप याहि । उपगच्छ । यतः कारणात्तुभ्यं त्वदर्थं सुतासो
ऽभिषुता इंदवः सोमाः पवते पूर्यते दशापवित्रेण शोध्यते । हे वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र गावो न गावः स्वकीयं
गोष्ठमिव स्वं स्वकीयमोकः स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणमच्छाभिमुख्येन । प्राप्नुवतीति शेषः । अतः कारणात् हे
इंद्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमो मुख्यस्त्वमा गहि । आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्वं ऊर्मि ।
तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्यात्सं ते वज्रो वर्ततामिंद्र गव्युः ॥ २ ॥
या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मि ।
तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्यात् । सं । ते । वज्रः । वर्ततां । इंद्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इंद्र या ते तव काकुज्जिह्वा सुकृता सुष्ठु धावा निर्मिता । या च वरिष्ठोत्तमा विस्तीर्णतमा । यया
च मध्वो मधुनः सोमस्योर्मि रसं शश्वद्वज्रकृत्वः पिबसि तया जिह्वासादीयं सोमं पाहि । पिब । तदर्थमध्व-
र्युरध्वरस्य नेता ऋत्विगृहीतसोमः सन् प्रास्थात् । हविर्धानादुत्तरविदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे इंद्र गव्युः
शत्रुसंबन्धिनीगा आत्मन इच्छन् ते त्वदीयो वज्रः सं वर्ततां । शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हत्वित्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इंद्राय वृष्णे समकारि सोमः ।
एतं पिब हरिवः स्यातरूप यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नं ॥ ३ ॥
एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इंद्राय । वृष्णे । सं । अकारि । सोमः ।
एतं । पिब । हरिऽवः । स्यातः । उप । यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । यः । ते । अन्नं ॥ ३ ॥

द्रप्सो द्रवणशीलो वृषभः कामानां वर्धिता विश्वरूपो बज्रविधरूपोपेत ईदृग्विध एष सोमो वृष्णे
कामानां वर्धित इन्द्रायिंद्रस्य पानार्थं समकारि । अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः । हरी अर्था ।
तद्वन् हे स्यातः सर्वेषामधिष्ठातरूपोन्नतर्णबलेंद्र एतमीदृशं सोमं पिब । यस्य सोमस्य प्रदिवि ॥ जातावेकवचनं ॥
प्रभृतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वेशिषे त्वमेवेश्वरो भवसि । यद्य सोमस्ते तवात्तमन्नत्वेन परिकल्पित एतं
पिबित्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिंद्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।
एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥
सुतः । सोमः । असुतात् । इंद्र । वस्यान् । अयं । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।
एतं । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञं । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे इंद्र सुतोऽभिषुतोऽयं सोमोऽसुतादकृताभिषवात्सोमादन्यदीयाद्वस्थानं वसीयान् वसुमन्तरः प्रश-
स्यतरः । तथा चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं रणाय रमणीयाय तदर्थं श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन
रमयितेत्यर्थः । हे तितिर्वः शत्रूणां तरितरिंद्र यजनसाधनमेतं सोममुप याहि । उपागच्छ । तेन च सोमेन
विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलान्या पृणस्व । आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेद्र याह्यर्वाङरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अवे पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरं । ते । सोमः । त्वे । भवति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु ।
प्र । विश्वे ॥५॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ह्वयामसि । आह्वयामः । अतः कारणात्त्वमर्वाङ्मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । अस्मदीयः सोमश्च ते तन्वे तव शरीरायारं पर्याप्तं भवाति । भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिन्नायं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो बह्वविधकर्मन्निन्द्र त्वं च सुतेष्वभिपुतेष्वस्मदीयेषु सोमेषु मादयस्व । वृषस्व ॥ मद वृत्तियोगे ॥ तदनन्तरं पृतनासु संयामेष्वस्मान्माव । प्रकर्षेण रच । न केवलं पृतनासु किंतु विजु सर्वासु प्रजास्वस्मान्माव । प्ररच ॥ ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षा इति चतुर्चमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमैन्द्रं । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुकांतं । प्रत्यक्षे चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्वंतमिति ॥ प्रातःसवने ऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमानसूक्तं । सूचितं च । प्रत्यक्षा इत्युन्नीयमानायानूच्य । आ० प. ७. इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर। अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्वधने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर । अरं ऽगमाय । जग्मये । अप-
श्वात् ऽदध्वने । नरे ॥१॥

हे अध्वर्यां अस्मा इन्द्राय प्रति भर। अभिहर। सोमं प्रयच्छेत्पर्यः। कीदृशयिन्द्राय। पिपीषते पातुमिच्छते विश्वानि सर्वाणि विद्यानि विदुषे जानतेऽरंगमाय पर्याप्तगमनाय जग्मये यज्ञेषु गमनशीलायापश्चाद्वध्वने ॥ दधिर्गतिकर्मा ॥ अपश्चात्त्रमनाय सर्वेषामग्रगामिने नरे नेत्रे यज्ञानां ॥

तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्य एमेनमिति स्तोत्रियसृचः । सूत्रितं च । एमेनं प्रत्येतनित्याद्यो वा सर्वेषां । आ० द. ५. । इति ॥

एमेनं प्रत्येतन् सोमैभिः सोमपातमं । अमन्त्रेभिर्ऋजोषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । इ॒ । ए॒नं । प्र॒तिऽए॒त॒न । सो॒मे॒भिः । सो॒मऽपा॒त॒मं । अ॒म॒चे॒भिः । ऋ॒जी॒षि॒णं ।

इंद्रं । सुतेभिः । इंदुऽभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः सोमेभिः सोमैः करणभूतैः सोमपातममतिशयेन सोमस्य पातारमेनमिंद्रमा अभिमुखं प्रत्येतन । प्रतिगच्छत । ईमिति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिंद्रं । अमत्रेभिरमत्रैः सोमपातैर्यहचमसादिभिर्ऋजीषिणं । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलं । तद्वतं । यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबंधनीयं । सुतेभिरभिपुतैरिंदुभिः सोमैर्ऋजीषिणं । गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वतं । अथवामत्रेभिरमत्रैरमात्रैरपरमितैरभिपुतैः सोमैर्ऋजीषिणं ॥ ऋजैर्गत्वर्थान्नावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इतिः ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिंद्रं प्रतिगच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह । अमत्रेभिर्यहचमसादिगतैरभिपुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवतमेनमिंद्रं प्रतिगच्छतेति ॥

यदी सुतेभिरिदुभिः सोमैभिः प्रतिभूषणं । वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥३॥

यदि॑ । सु॒तेभिः॑ । इ॒न्दु॒ऽभिः॑ । सो॒मै॒भिः॑ । प्र॒ति॒ऽभूष॑थ । वे॒द । वि॒श्व॒स्य॑ । मे॒धि॒रः । धृ॒ष॒त् ।

तं ऽ तं । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सुतेभिरभिषुतैरिदुभिर्द्वन्द्वशौलीदीर्घैर्वी सोमेभिः सोमैर्यदि प्रतिभूषय इन्द्र प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ भू प्राप्तावित्यस्तेतद्रूपं ॥ तदानीं मेधरो मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्रो विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं वेद । वेत्ति । जानाति । ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणां धर्षकः सन् तं तमिच्छं तं काममेवैषते । प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदं धंसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतं ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अंधसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतं ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिऽशस्तेः । अवऽस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मा अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे अध्वर्यो त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतमभिषुतं रसं प्र भर । संप्रहर । प्रयच्छेति यावत् । स चन्द्रः समस्य सर्वस्य जेन्यस्य जेतव्यस्य शर्धत उत्सहमानस्य शत्रोरभिः शस्तेरभिः संसनात् तत्कृताङ्घ्रिसनात्कुविद्वज्जशोऽवस्परत् । अस्मान्यालयतु ॥ १४ ॥

यस्य त्वदिति चतुर्ध्वं विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमांणिहमैन्द्रं । अनुक्रम्यते च । यस्वीणिहमिति ॥ महाव्रते ऽपि निष्किवल्लेऽर्थाणि हतुचाशीतवितसूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । यस्य त्वच्छंवरं मद इति त्रयस्तुचा गायत्र्यः । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

यस्य त्वच्छंवरं मदे दिवोदासाय रंधयः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शंवरं । मदे । दिवःऽदासाय । रंधयः । अयं । सः । सोमः । इन्द्र । ते ।

सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्य सोमस्य मदे पानेन जनिते हर्षे सति शंवरमसुरं दिवोदासाय राक्षसे रंधयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि ॥ रथ्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति यास्कः ॥ त्वदिति क्रियाविशिषणं । त्वत्तत्प्रसिद्धं यथा भवति तथारंधय इत्यर्थः । हे इन्द्र सोऽयं सोमस्ते त्वदर्थं सुतोऽभिषुतः । अतस्तं पिब ॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमंतं च रक्षसे । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रऽसुतं । मदं । मध्यं । अंतं । च । रक्षसे । अयं । सः । सोमः । इन्द्र । ते ।

सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतं । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यं दिनसवनगतमंतं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सोऽयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तं पिबेति ॥

यस्य गा अंतरश्मनो मदे दृह्णा अवासृजः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अंतः । अश्मनः । मदे । दृह्णाः । अवऽअसृजः । अयं । सः । सोमः ।

इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सत्वश्मनो वलामुरिण निहितस्य पर्वतस्यांतर्मध्ये विद्यमाना दृह्णा दृढपिधानाश्च गाः पणिभिरपहृता अवाहजः वलस्य बंधनाह्वहजः स सोम इत्यादि गतं ॥

यस्य मंदानो अंधसो माघोनं दधिषे शवः । अयं स सोम इंद्र ते सुतः पिब ॥४॥
 यस्य । मंदानः । अंधसः । माघोनं । दधिषे । शवः । अयं । सः । सोमः । इंद्र । ते ।
 सुतः । पिब ॥४॥

हे इंद्र त्वं यस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मंदमानो हृष्टः सन् माघोनमिंद्रं शवो
 ऽसाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन त्वेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सोऽयं सोमः सुतोऽभिषुतस्तं
 पिब ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र यो रयिव इति चतुर्विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराधिभेद्रं ।
 आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्यैकव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं ।
 यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्वार्हस्पत्यो ह्यार्दा षडनुष्टुभस्त्रिष्टुभश्च विराजो मध्यमैव वासामिति ॥ गतः सूक्त-
 विनियोगः ॥

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैद्युम्वत्तमः । सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१॥
 यः । रयिऽवः । रयिऽतमः । यः । द्युमैः । द्युम्वत्तमः । सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते ।
 अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

हे रयिवो धनवन्निंद्र यः सोमो रयितमोऽतिशयेन रयिमान् धनवान् । यश्च द्युमैर्द्योतमानैर्यशोभिर्द्युम्व-
 वत्तमोऽतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र स सोमोऽभिषुतः सन् ते तव
 मदो मदकरोऽस्ति । भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनां ।
 सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥
 यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनां ।
 सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

हे तुविशग्म बज्रमुखिंद्र यः शग्मः सुखकरस्ते त्वदीयो यः सोमो मतीनां स्तोतॄणां रायो धनस्य दामा
 दाता भवति हे स्वधापते इंद्र स सोमोऽभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।
 सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥
 येन । वृद्धः । न । शर्वसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
 सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

इमी नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धश्च सन् स्वाभिरूतिभिरात्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं
 शर्वसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवति स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठपङ्क्तस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्ते त्वमु व इत्येन्द्रमृचः । सूत्रितं च । त्वमु वो अप्रहणमप त्वं वृजिनं
 रिपुं । आ० ७. ११. इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिं । इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिं ॥ ४ ॥
 त्यं । ऊं इति । वः । अप्रहणं । गृणीषे । शवसः । पतिं । इन्द्रं । विश्वसहं । नरं ।
 मंहिष्ठं । विश्वचर्षणिं ॥ ४ ॥

हे अखिग्यजमाना वो युष्मदर्थं त्यमु तमेवेन्द्रं गृणीषे । स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे । गृणीत । स्तुत ॥
 वचनव्यत्ययः ॥ कीदृशमिन्द्रं । अप्रहणमप्रहंतारं भक्तानामनुयाहकं शवसो बलस्य पतिं पालकं विश्वासाहं
 विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं नरं नेतारं मंहिष्ठं दातुतमं विश्वचर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारं ॥

यं वर्धयतीन्द्रिः पतिं तुरस्य राधसः । तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥
 यं । वर्धयति । इत् । गिरः । पतिं । तुरस्य । राधसः । तं । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति ।
 देवी इति । शुष्मं । सपर्यतः ॥ ५ ॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यमित् यमेव शुष्मं बलं वर्धयति । कीदृशं । पतिमीश्वरं । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य
 गत्रो राधसो धनस्य । शुधनानामपहंतारमित्यर्थः । अस्मिन् तमिन्वस्य शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनशीले
 रोदसी बावापृथिवी नु चिप्रं सपर्यतः । परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हेणेंद्रायोपस्तृणीषणि । विपो न यस्योतयो वि यद्रोहंति सक्षितः ॥ ६ ॥
 तत् । वः । उक्थस्य । बर्हेणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि । विपः । न । यस्य । ऊतयः ।
 वि । यत् । रोहंति । सक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारो वो युष्मदीयस्योक्थस्य स्तोत्रस्य तद्बर्हणा बज्रत्वं माहात्म्यमिन्द्रायेंद्रार्थमुपस्तृणीषणि । उपस्त-
 रणीयं । उपेत्य विस्तरणीयं । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्मिन् स्तोतयो
 रक्षा विपो न मेधाविन इव भवति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो
 यस्मिन् स्तोति योज्यं । यस्मिन् स्तोत्रे सन्नितः समाननिवासाः संहता ऊतयो वि रोहंति प्रादुर्भवति तस्मा
 इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविदह्स्मि मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
 ससवानस्तौलाभिर्धौतरीभिरूथा पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥
 अविदत् । दह्स्मि । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।
 ससवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उरूथा । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रो दत्तं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारमविदत् । जानाति । कीदृशः । मित्रो मित्रभूतो नवीयान्नवतरः
 कन्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोतृभ्यो वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमचैत् । चिनोति ।
 उपचितं करोति । ददातीति यावत् । अपि च ससवान् । ससमित्यन्नाम । हविलंबणात्तोपितः स इन्द्रः स्तौलाभिः
 स्तूलाभिः प्रवृद्धाभिर्धौतरीभिः कंपनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशीर्मरुद्भिर्वी युक्तः सन् सखिभ्यः स्तोतृभ्य उरूथा
 रत्नगच्छयागत्वा पायुरभवत् । रत्नको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः क्लृप्ता रूपं । स्तौलाभिर्धौतरीभिः
 ससवान् संभजमान इति संबंधः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
 दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । अत्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।
 दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य पथि मार्गे वेधा विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमोऽपयि । इद्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा । वेधा विधातिद्रोऽपयि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोम इद्रस्य मनांसि अत्रिये अयितुं देवाः स्तोतार ऋत्विजोऽक्रन् । कर्माणि कुर्वति । स चन्द्रो नाम शत्रूणां नामकं महो महदात्मीयं वपुः शरीरं दधानो धारयन् वचोभिः स्तुतिभिर्वैन्यो वननीयः संभजनीयश्च सन् दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः । विवृणोतु । प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कांतिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।
 वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥ ९ ॥
 द्युमत्तमं । दक्षं । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानां । पूर्वीः । अरातीः ।
 वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविड्ढि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलमस्त्रे अस्मासु धेहि । धारय । जनानां स्तोतृणामस्माकं पूर्वीर्बह्वीर-
 रातीः शत्रुसेनाः सेध । निषेध । निवारय । अपि चास्माकं वर्षीयो वृद्धतरं वयोऽन्नं शचीभिरात्मीयाभिः
 प्रक्षाभिः कृणुहि । कुरु । तथा धनस्य सातौ संभजनेऽस्मानविड्ढि । गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान्न च ॥

इंद्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
 नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमंग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥
 इंद्र । तुभ्यं । इत् । मघऽवन् । अभूम । वयं । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।
 नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यत्रा । किं । अंग । रध्रऽचोदनं । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभृता अभुम । यद्वा । त्वदर्धमेव दात्रे
 हविषां दाने वर्तमाना अभुम । हे हरिवो हरिवन्निद्र अतः कारणात्मा वि वेनः । मा विगतकामो भूः । अस्मान्
 सर्वदा कामयस्व ॥ वेनतिः कांतिकर्मा ॥ मर्त्यत्रा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्य आपिर्बधुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि नकिर्दृशे ।
 नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । अंग हे इन्द्र त्वा त्वां रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं
 चोदयितारमाज्जः कथयति पुराजाः ॥ ॥ १० ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
 पूर्वीष्ट इंद्र निष्पिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥
 मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।
 पूर्वीः । ते । इंद्र । निऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे वृषभ कामानां वर्धितरिन्द्र जस्वने ॥ जसिरूपक्षयकर्मा ॥ उपक्षपयित्रे राक्षसादये नोऽस्मान् मा
 ररीथाः । मा दाः । रेवतो धनवतस्ते तव सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं मा रिषाम । हिंसिता मा भुम । हे
 इंद्र ते त्वदीयाः पूर्वीर्बह्वीर्निष्पिधो निषेधा निवारणानि जनेषु शत्रुषु निहिताः संति । यद्वा । निष्पिधो निषे-

धार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्वो विद्यन्ते । अतः कारणादमुष्मिन्नभिषोतृनयजमानान् जहि । मारय । अपृणतो हवींष्यप्रयच्छतश्च प्र वृह । उबूलय ॥ पृण दान इति धातुः ॥

उत्भ्राणीव स्तनयन्नियतीन्द्रो राधांस्यश्वानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अश्वानिऽइव । स्तनयन् । इयति । इन्द्रः । राधांसि । अश्वानि । गव्या ।

त्वं । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

अश्वानीव स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुव्रमयत्येवमिन्द्रोऽश्वान्यश्वसंबंधीनि गव्या गव्यानि गोसंबंधीन्येतत्समूहद्वयरूपाणि राधांसि धनान्युदियति । उदीरयति । उव्रमयति स्तोतृभ्यो दातुं । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र प्रदिवः पुराणस्त्वं कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयितासि । भवसि । तादृशं त्वा त्वां मघोनो धनवंतः कृपणा अदामानो हविषामदातारो मा आ दभन् । मा हिंसिषुः । यद्वा वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवंतं त्वामिति संबंधः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणां ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानां । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्व्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणतां । ऋषीणां ॥ १३ ॥

हे वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितरध्वर्यो महे महतेऽस्मा इन्द्राय सुतानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतानभिपुतान् सोमान् प्र भर । प्रहर । प्रगमय । स हि खल्विन्द्रोऽस्य सोमस्य राजा स्वामी भवति । य इन्द्रः पूर्व्याभिः पूर्वकाले कृताभिरुतापि च नूतनाभिरिदानीं क्रियमाणाभिर्गृणतां सुवतामृषीणां संबंधिनीभिर्गीर्भिरुभयविधाभिः स्तुतिभिर्वावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात्सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यास्य मद इति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृचाण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमंतमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षासि । विद्वान् । इन्द्रः । वृचाणि । अप्रति । जघान् ।

तं । ऊं इति । प्र । होषि । मधुऽमंतं । अस्मै । सोमं । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य सोमस्य पानेन मदे हव्ये सति विद्वानभिश्च इन्द्रः पुरु पुरुणि बह्वनि वर्षास्यावरकाणि वृचाणि शत्रूनप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् जघान । हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बह्वनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृचास्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनीतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान । हतवान् । मधुमंतं माधुर्यवंतं तमु तमेव सोमं शिप्रिणे शोभनहनुकायास्मै वीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय पिबध्वै पातुं प्र होषि । हे अध्वर्यो प्रजुहुधि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव पाता सुतमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हंता वृत्रमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

पातां सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृचं वज्रेण मंदसानः ।

गन्ता यज्ञं परावर्तश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पातां । सुतं । इन्द्रः । अस्तु । सोमं । हन्ता । वृचं । वज्रेण । मंदसानः ।

गन्ता । यज्ञं । परावर्तः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनां । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातासु । साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि त्वम् । अत एव न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यं ॥ तेन च सोमेन मंदसानो मायन् वज्रेणायुधेन वृचमावरकं शत्रुं हन्तासु । भवतु । एतदुभयार्थं परावर्तश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छासदीयं यज्ञमभि गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्त्रयज्ञे सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । वसुः सर्वेषां निवासयिता धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वाविता रक्षिता कारुधायाः कारुणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ १५ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशासुरिदं त्वदिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवज्जहः ॥ १६ ॥

इदं । त्यत् । पात्रं । इन्द्रपानं । इन्द्रस्य । प्रियं । अमृतं । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवं । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अजहः ॥ १६ ॥

पात्रं पातव्यमिन्द्रपानमिन्द्रस्य पानार्हमिन्द्रस्य प्रियमनुकूलं त्यत्तदिदं सोमात्मकममृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयतां । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः सौमनसाय सुमनस्त्वाय देवमिन्द्रं मत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रो द्वेषो द्विष्टुनस्त्रदस्त्रतो वि युयवत् । वियोजयतु । अजहः पापं चास्त्रतो वियोजयतु ॥

एना मंदानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान् ।

अभिषेणो अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मंदानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिं । अजामिं । मघवन् । अमित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् शूर शौर्यवन्निन्द्र एनैनेन प्रकृतेनानेन सोमेन मंदानो मंदमानो मायन् जामिं ज्ञातिमजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधानमित्रानस्त्रातिकूलाचरणपरान् शत्रून् जहि । हिंसिताङ्कुष । किंचाभिषेणान् अस्त्रान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्त्रदभिमुखमादेदिशानानायुधानि पुनः पुनरादिशतो विष्टजतः शत्रून् हे इन्द्र पराचः प्र मृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् जहि च ॥

आसु स्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्थं ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पृत्सु । अस्मभ्यं । महि । वरिवः । सुगं । करिति कः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्थं ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र नोऽस्मदीयास्वासु पृतसु पृतनासु संगामेष्वस्त्रभ्यं महि महत्सुगं मुखिन प्राप्यं वरिवो धनं कः । जुह । स्मेति पूरणः । अपि च हे इन्द्र अपामाप्रव्यानां धनानां वोदकानां वा तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पीत्रस्य च त्रिषे जयार्थं सूरिन् सोतृन् नोऽस्मानर्धमर्धान् समृद्धान् कृणुहि । जुह । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां खड्गयितृन् जुह । स्मेति पूरणः ॥

आ त्वा हरयो वृषणी युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽन्त्याः ।

अस्मिन्चांचो वृषणी वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहंतु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अन्त्याः ।

अस्मिन्चांचः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहंतु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा वृष्णे वर्षिन्ने मदाय मदकराय सोमायेदृशं सोमं पाययितुमा वहंतु । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारो युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमाना वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रयद्वा येषां तादृशाः । अन्त्याः सततगामिनोऽस्मिन्चांचोऽस्मान्प्रत्यंचतो गच्छंतो वृषणो नित्यतरुणा वज्रवाहो वज्रादीन्यायुधानि वहंतः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्युर्धृतप्रुषो नोर्मयो मदंतः ।

इंद्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरंति वृषभाय सोमं ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणं । अस्युः । घृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदंतः ।

इंद्र । प्र । तुभ्यं । वृषभिः । सुतानां । वृष्णे । भरंति । वृषभाय । सोमं ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वा घृतप्रुषो नोर्मयो घृतमुदकं सिंचंतः सामुद्रास्तरंगा इव मदंतो हृष्यंतो मत्ताः संतप्ते त्वदीयं द्रोणं द्रुममयं रथमास्युः । आतिष्ठंत । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयिन्ने तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्गवाभिः सुतानामभिपुतानां सोमानां मध्ये त्वद्गागरूपं सोमं यस्मादध्वयवः प्र भरंति प्रहरंति होमार्थं प्रणयंति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिंधूनां वृषभः स्तियानां ।

वृष्णे त इंदुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिंधूनां । वृषभः । स्तियानां ।

वृष्णे । ते । इंदुः । वृषभः । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवो बृलोकस्य वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्या भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिंधूनां खंडनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संधीभूतानां स्थावरजंगमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संधीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकं वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते ते तुभ्यं त्वदर्थं स्वादुर्मधुरो रसो रसनीयः प्रशस्यो रसवान्वा रसात्मको वा मधुपेयो मधुवत्पातव्य इंदुः सोमः पीपाय । प्यायते । वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इंद्रेण युजा पणिमस्तभायत ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानींदुरमुणादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयं । देवः । सहसा । जायमानः । इंद्रेण । युजा । पणिं । अस्तभायत् ।

अयं । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इंदुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

देवो बीतमानोऽयमिंदुः सोम इंद्रेण युजा सखा सह जायमानः प्रादुर्भवन् पणिं वणिजं गवामादातारं वलाख्यमसुरं । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात्पणिरित्युच्यते । तमसुरं सहसा बलेनास्तभायत् । अस्तभ्रात् । न्यबधत् । अपि च स्वस्य धनस्य गोरूपस्य पितुः पालयितुरशिवस्यामुखकरस्य वलस्यायुधानि वज्रादीन्यमुष्णात् । अपाहरत् । तदीया मायाश्चमुष्णात् । हे इंद्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतींद्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्यं अदधाज्ज्योतिरंतः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु चितेषु विंददमृतं निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयं । सूर्यं । अदधात् । ज्योतिः । अंतरिति ।

अयं । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । चितेषु । विंदत् । अमृतं । निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं सोम उषस उषःकालान् सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीरकृणोत् । अकरोत् । अयमेव सूर्यं सूर्यमंडलेऽतर्मध्ये ज्योतिस्तेजोऽदधात् । निहितवान् । त्रिधातुं सवनचयरूपेण त्रिप्रकारमयं लतारूपः सोमो दिवि द्युलोके रोचनेषु रोचमानेषु चितेषु तृतीये स्थाने तत्रेषु विसृतेषु देवेषु निगूळ्हं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानममृतममृतत्वकारणं पीयूषं विंदत् । अविंदत् । अलभत । हे इंद्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानितिंद्रस्य स्तुतिरधिगतव्या । यद्वा । इदंशब्देनिंद्र एव परामृश्यते । अयमिंद्र उषसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्योऽतर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनचयात्मना त्रिप्रकारं निगूळ्हं पात्रैः संवृतममृतमरणहेतुभूतं सोममविंदत् । अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरश्मिं ।

अयं गोषु शच्या पक्कमंतः सोमो दाधार दशयंचमुत्सं ॥ २४ ॥

अयं । द्यावापृथिवी इति । वि । ष्कभायत् । अयं । रथं । अयुनक् । सप्तरश्मिं ।

अयं । गोषु । शच्या । पक्कं । अंतरिति । सोमः । दाधार । दशयंचं । उत्सं ॥ २४ ॥

अयं सोमो द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि ष्कभायत् । विविधमस्थापयत् । अपि चायं सोमः सूर्यस्य च रथं सप्तरश्मिं सप्त रश्मिभिः किरणरूपेण सप्ताश्वं सप्तचक्रं वायुनक् । अयोजयत् । तथायं सोमो गोष्वंतर्मध्ये पक्कं निष्पन्नं शच्या प्रज्ञया संकल्परूपयोत्समुत्तरणशीलं पयो दाधार । धारयति । दशयंचं । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्तरणहेतुभूतैर्दशभिश्चतुःश्रोत्रादिभिर्यैवैरुपायैर्युक्तं । इदं च पदं खलिकेन मंत्रांतरेण व्याख्यायते । चतुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरं । द्वौ प्रत्यंचावनुलोमौ विसर्गवितं तं मन्ये दशयंचमुत्समिति । यद्वा । अयमिंद्रो द्यावापृथिवी वि ष्कभायत् । स्त्रे स्त्रे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सप्तरश्मिं सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वंतः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्कं पयो धारयति । एवंभूतैर्दार्थं सोमो दशयंचं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्यैवैरुपायैर्युक्तं गृहीतरूपेणमुत्समुत्तरणशीलं रसं दाधार । धारयति । प्रातःसवन ऐंद्रवायवादयो दश यहा गृह्यंते । तथा च ब्राह्मणं । नव प्रातर्यहा गृह्यंते नवभिर्बहिष्यवमाने स्तुवते स्तुति सोमे दशमं गृह्णाति । ऐ० ब्रा० ३. १. इति । अन्यत्रास्मात् । दशीतानध्वयुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति । तदभिप्रायेणेदं दशयंचमिति विशेषणं ॥ २० ॥

य आनयदिति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं मूलं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षं । पुरुतममित्थिपातिनिचुत् त्रयः सप्तकाः पादनिचुत् मध्यमः षट्क्षेदतिनिचुदित्युक्तलक्षणात् त्रयस्त्रिंशनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । अधि नृवुः पणी-

नामित्यस्मिन्नत्ये तृचे वृषुर्नाम तथा स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । शिष्टास्त्रिंशद्विंशः । तथा चानुक्रांतं । य आनयत्तयस्त्रिंशद्वायचं पुरुतममतिनिचृदंत्यानुष्टुप् तृचेऽत्ये वृषुस्तथा दैवतमिति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवस्त्रेऽत्य-
तृचवर्जमेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यकं । य आनयत्परावत इति तिस्र उक्तमा उद्धरति । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुँ । इंद्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशं । यदुँ । इंद्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

य इंद्रसुर्वशं यदुँ चैतत्संज्ञी राजानी शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन पराव-
तस्माद्दूरदेशादानयत् आनीतवान् युवा तरुणः स इंद्रो नोऽस्माकं सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाश्रुनां चिदर्वता । इंद्रो जेता हितं धनं ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाश्रुनां । चित् । अर्वता । इंद्रः । जेता । हितं । धनं ॥ २ ॥

अविप्रे चित् । विप्रः स्तोता । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे वयोऽन्नं दधत् । इंद्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि
धारयतीति । स इंद्रोऽनाश्रुनां चित् अक्षिप्रगमनेनाप्यर्वताश्चैन हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं धनं जेता जय-
शीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छौलिकसृन् । अतो न लोकाव्ययेति पृथीप्रतिषिधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयंत ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

अस्मिंद्रस्य प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि महीर्मह्यो महत्यो भवन्ति । उतापि च प्रशस्तयः प्रकृष्टाः
स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः पूर्वीर्वह्यो भवन्ति । तथास्मिंद्रस्योतयो रक्षा न क्षीयन्ते । नापचीयन्ते । किंतु सर्वदा
वर्धन्ते एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रऽमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्याधेन्द्राचार्यत । शस्त्राणि
शंसत । प्र गायत च स्तोत्राणि । स हि स खल्विंद्रो नोऽस्माकं मही महतो प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या
बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उनेदृशे यथा वयं ॥ ५ ॥

त्वं । एकस्य । वृत्रऽहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयं ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिंद्र त्वमेकस्य स्तोतृद्वयोश्च स्तोत्रोरविता रक्षितासि । सर्वेषां स्तोत्राणां
रक्षको भवसीत्यर्थः । उतापि चेदृशे जनेऽप्यविता भवसि यथा यादृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा
अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोषुकथशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः । नृऽभिः ।

सुऽवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इंद्रेत् त्वमेव द्विषो द्वेष्टनति नयसि । अस्मान्नयसि । तारयसि । उ इति पूरकः । तथोक्थशंसिन

उक्त्यानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृनस्त्राण्योषि । समुद्रान्करोषि । यस्मान्न नृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः
सुवीरः शोभनेवोरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरुपेत इत्युच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्त्राभ्यं प्रयच्छति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियं । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं । ब्रह्मऽवाहसं । गीऽभिः । सखायं । ऋग्मियं । गां । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं परिवृढं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं सखायमस्त्राकं सखिभूतमृग्मियं । ऋग्मा ऋचः ।
तदहं । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवमभूतमिन्द्रं दोहसे दोग्धुं गां न गामिव गीर्भिः स्तुतिभिर्ज्वे । आह्वयाम्यस्त्रादीना-
म्कामान्दोग्धुं ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । ऊचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

वीरस्य वीर्यवतः पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुर्यस्त्रिन्द्रस्य हस्तयोर्बाह्वोर्विश्वानि सर्वाणि
द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि वसूनि विद्यन्त इति न्यूचुः ऋषयो नितरां वर्दन्ति तमिन्द्रं ऋच इति
पूर्वत्र संबंधः ॥

वि दृहानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृहानि । चित् । अद्रिवः । जनानां । शचीपते । वृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् शचीपत इन्द्रं जनानां शत्रूणां दृहानि चित् दृहानि स्थिरा-
ण्यपि पुराणि बलानि वा वि वृह । विभिंधि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे अनानत अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र
मायाश्च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह । विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्रं वाजानां पते । अहूमहि अवस्यवः ॥ १० ॥

तं । ऊं इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्रं । वाजानां । पते । अहूमहि । अवस्यवः ॥ १० ॥

हे सत्य अवितथस्वभाव सोमपाः सोमस्य पातर्हे वाजानां पते अन्नानां पालयितरिवभूत हे इन्द्र अवस्यवः
अवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयं तमु त्वा तादृशं त्वामेवाहूमहि । आह्वयामः । सुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स शुधी हवं ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । यः । पुरा । आसिथ । यः । वा । नूनं । हिते । धने । हव्यः ।

सः । शुधि । हवं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां सुम इति शेषः । यस्त्वं पुरा पूर्वस्मिन्काले हव्यो ज्ञातव्य आसिथ बभूविथ
धनलाभार्थं । यो वा यश्च त्वं हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति नूनमद्यापि हव्यो ज्ञातव्यो बभूविथ
स त्वमस्मदीयं हवं स्तोत्रं शुधि । शृणु ॥

धीभिरर्वैरर्वतो वाजाँ इन्द्र अवाय्यान् । त्वया जेष्य हितं धनं ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वैतऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । अवाय्यान् । त्वया । जेष्य । हितं । धनं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन त्वयानुगृहीता वयमर्वैरस्त्रादीयेरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनो
ऽद्यान् अवाय्यान् अवशीयान् प्रशस्यान् वाजानन्नानि च हितं शत्रुषु निहितं धनं च जेष्य । त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूत् वीर गिर्वणो महौ इन्द्र धने हिते । भरे विततसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । ऊं इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । विततसाय्यः ॥ १३ ॥

हे वीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे गिर्वणो गीर्भिवननीचन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति महान् प्रवृत्तस्त्वं भरे संयामे विततसाय्यः शत्रूणां जेताभूः ॥ तंतस इति धातुर्जयार्थः कंडादौ पठ्यते । तस्माद्ब्रु-
पष्टादीणादिकः कर्तर्याय्यप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमिचहन्मशूजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथं ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमिचऽहन् । मशूजवऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथं ॥ १४ ॥

हे अमिचहन् अमिचाणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ते त्वदीया मशूजवस्तमातिशयेन शीघ्रजवा योतिर्गेतिरसति अस्ति तया गत्या नोऽस्माकं रथं हिनुहि । प्रेरय । शत्रुजयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनं ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति ।
हितं । धनं ॥ १५ ॥

हे जिष्णो जयशीलेन्द्र रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः स त्वमस्माकेनास्मादीयेनाभियुग्वनाभियोक्ता शत्रूणामभिभवित्रा रथेन हितं शत्रुषु निहितं धनं जेषि । अस्मादर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक इक्ष्मं घृहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इक्ष्मं । इत् । तं । ऊं इति । स्तुहि । कृष्टीनां । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा वृषक्रतुर्वर्षकर्मा य इन्द्र एक इदेक एव कृष्टीनां प्रजानां पतिरधिपतिर्जज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् तमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः स्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरुती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यः । गृणतां । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वं । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे इन्द्र यस्त्वमूती ऊत्वा रक्षया शिवः सुखकरोऽत एव सखा मित्रभूतश्च सन् गृणतामित् सुवतामस्माक-
मेवापिर्बधुरासिथ पुरा बभूविथ स तादृशस्त्वं नोऽस्मानिदानीं मृळय । सुखय ॥

धिष्व वज्रं गभस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । ससहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रं । गभस्त्योः । रक्षऽहत्याय । वज्रिऽवः । ससहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे वज्रिवो वज्रवन्निन्द्र गभस्त्योराक्षीययोर्हस्योर्वज्रं कुलिशं धिष्व । धारय । किमर्थं । रक्षोहत्याय रक्षसां
हननार्थं । धृत्वा च स्पृधः स्पर्धमाना अभि अभिगंवीरासुरीः सेनाः ससहीष्ठाः । अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनं । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं । रयीणां । युजं । सखायं । कीरिऽचोदनं । ब्रह्मवाहऽतमं । हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं रयीणां धनानां युजं योजयितारं दातारं सखायं मित्रभूतं कीरिचोदनं
कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तममतिशयेन ब्रह्मभिर्मेवैवहनीयमेवैवधमिन्द्र ऊवे । आहूयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अग्निगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणः । तमः । अग्निः । गुः ॥ २० ॥

स हि स खल्विन्द्रो विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनान्येक एव पत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वेणस्तमोऽतिशयेन गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयोऽग्निगुरधु-
तगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो नियुञ्जिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमन्त्रिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

सः । नः । नियुत् । ऽभिः । आ । पृण । कामं । वाजैभिः । अश्विभिः । गोमन्तः । ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः स त्वं नोऽस्माकं कामं नियुज्जिर्वड्वाभिर्धृषद्वृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा आ पृण । आपूरय । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणं । शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा गोमन्त्रिर्वज्रभिर्गोभिर्यु-
क्तरश्विभिर्वज्रभिरश्विरूपैर्वाजैरन्त्रैश्चास्मादीयं काममापूरय ॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्त्वेन । शं यद्वे न शक्नि ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुः । हूताय । सत्त्वेन । शं । यत् । गवे । न । शक्नि ॥ २२ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं सुतेऽभिषुते सोमे सति पुरुहूताय वज्रभिर्यजमानैराहूताय सत्त्वेन शत्रूणां सादयित्वे
धनानां वा सन्निवे दात्र इन्द्राय तत्स्त्वोचं सचा सह संहता भूत्वा गाय । गायत । यत्स्त्वोचं शक्नि शक्तिमत
इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे न । यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमन्तः । यत्सीमुप श्रवद्गिरः ॥ २३ ॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानं । वाजस्य । गोऽमन्तः । यत् । सी । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुर्वासयिता स इन्द्रो गोमतो वज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दानं प्रदानं न घ न खलु नि
यमते । नियच्छति । उपरतं करोति । यद्यदि सीमयं गिरोऽस्मादीयाः स्तुतीरुप श्रवत् उपगृणुयात् । स्तोत्र-
श्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित् । ऽस्य । प्र । हि । व्रजं । गोऽमन्तं । दस्युः । हा । गमत् । शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुविद्वज्रशः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभृतं गोमन्तं वज्रभिर्गोभिर्युक्तं
व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तृद्रः प्र गमत् । प्रक्षेपेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिरा-
त्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नोऽस्माकं ता गा अप वरत् । निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । उं । इति । त्वा । शतक्रतोः । इति । शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः । इन्द्र । वत्सं । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो ब॒ह्विधकर्मन् ब॒ह्विधप्र॒ज्ञ वे॒द्र त्वा त्वा॒मभी॒मा अ॒स्यदी॒या गिरः॑ सु॒तयः॑ प्र णो॒नुवुः॑ । प्र॒कर्षे॑ण पुनः पुन॑र्यच्छंति । नीति॑रत्र ग॒तिकर्मा॑ । तत्र दृ॒ष्टांतः॑ । वत्सं न मा॒तरः॑ । यथा मा॒तरो गा॒वो गृ॒हे वर्त॑मानं वत्सं शीघ्र॑मभिगच्छंति तद्वत् । यद्वा । अ॒स्यदी॒या वाच॑स्त्वामभि णो॒नुवुः॑ । अ॒भितः॑ शब्दयंति । सु॒र्वति॑ । यथा गा॒वो वत्स॑मभिलक्ष्य हं॒भारवं॑ कुर्वंति तद्वत् ॥ २५ ॥

दू॒णाशं॑ स॒ख्यं तव॑ गौर॑सि वी॒र ग॒व्यते॑ । अ॒श्वो अ॒श्वाय॑ते भव ॥ २६ ॥

दुः॒ऽन॒शं॑ । स॒ख्यं । तव॑ । गौः । अ॒सि । वी॒र । ग॒व्यते॑ । अ॒श्वः । अ॒श्वऽय॑ते । भव ॥ २६ ॥

हे इ॒न्द्र तव॑ त्वदीयं स॒ख्यं स॒खित्वं॑ दू॒णाशं॑ दु॒र्णाशं॑ नाशयितुमशक्यं । अति॑दृढमित्यर्थः । अतो हे वी॒र वी॒रयि॑तरि॒न्द्र ग॒व्यते॑ गामात्मन इच्छते त्वं गौर॑सि । गवां प्र॒दाता॑ भवसि । उप॒चारा॑त्कारणे कार्यशब्दः । तथा॒श्वाय॑तेऽश्वानात्मन इच्छतेऽश्वो भव । अ॒श्वप्र॒दो भव॑सि ॥

स म॑द॒स्वा ह्य॑धंसो रा॒धसे॑ त॒न्वा म॒हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥ २७ ॥

सः । म॑द॒स्व । हि । अ॑धंसः । रा॒धसे॑ । त॒न्वा । म॒हे । न । स्तो॒तारं॑ । नि॒दे । क॑रः ॥ २७ ॥

हे इ॒न्द्र स ता॑दृशस्त्वम॑धंसः सोम॑स्य पा॒निन॑ दृष्ट॒या तन्वा॑त्कीयेन शरी॒रेण॑ म॑द॒स्व । मो॒द॒स्व । किमर्थं॑ । म॒हे मह॑ते रा॒धसे॑ धनार्थं । हि पू॒रणः॑ । अपि च त्वदीयं स्तो॒तारं॑ नि॒दे नि॒दका॑य तस्य व॒शं न क॑रः । न कु॒र्याः ॥

इ॒मा उ॑ त्वा सु॒तेसु॒ते न॑क्षंते गि॒र्वणो॑ गि॒रः । व॒त्सं गा॒वो न धे॑नवः ॥ २८ ॥

इ॒माः । उ॑ । इति॑ । त्वा । सु॒तेऽसु॒ते । न॑क्षंते । गि॒र्व॒णः । गि॒रः । व॒त्सं । गा॒वः । न । धे॑नवः ॥ २८ ॥

हे गि॒र्व॒णो गी॒र्भिव॑ननीये॒न्द्र सु॒ते सु॒ते सो॒मेऽभि॒षुते॑ऽभि॒षुते॑ सती॒मा अ॒स्यदी॒या गिरः॑ सु॒तय॑स्त्वा त्वां नक्षंते । व्याप्नुव॑न्ति । धे॒नवो॑ दोग॒धो गा॒वो न गा॒व इ॒व वत्सं॑ । यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुव॑न्ति तद्वत् ॥

पु॒रू॒तमं॑ पु॒रू॒णां स्तो॒तृणां॑ वि॒वाचि॑ । वा॒जेभि॒र्वाज॑यतां ॥ २९ ॥

पु॒रुऽत॑मं । पु॒रू॒णां । स्तो॒तृणां॑ । वि॒ऽवा॒चि । वा॒जेभिः॑ । वा॒जऽय॑तां ॥ २९ ॥

हे इ॒न्द्र पु॒रू॒तमं॑ पु॒रू॒णां ब॒हूनां॑ शू॒चूणां॑ तमयितारं ग्लपयितारं त्वां पु॒रू॒णां ब॒हूनां॑ स्तो॒तृणा॑मस्माकं सु॒तिः प्राप्नो॑त्विति शेषः । कीदृ॒शानां॑ । वि॒वाचि॑ विविधाः सु॒तश॑स्त्रात्मिका वा॒चो यस्मि॑न्ब॒धे तस्मि॑न्वाजेभि॒र्वा॒जेर्ह॑र्वि॒र्लक्ष॑णीर॒ज्ञैर्वा॒जय॑तां वा॒जवंतं॑ बलवंतं वा त्वां कुर्वतां ॥

अ॒स्माक॑मि॒न्द्र भू॒त ते॒ स्तो॒मो वा॒हिष्ठो॑ अ॒न्तमः॑ । अ॒स्मान्वा॒ये म॒हे हि॑नु ॥ ३० ॥

अ॒स्माकं॑ । इ॒न्द्र । भू॒त । ते॒ । स्तो॒मः । वा॒हिष्ठः॑ । अ॒न्तमः॑ । अ॒स्मान् । रा॒ये । म॒हे । हि॑नु ॥ ३० ॥

हे इ॒न्द्र वा॒हिष्ठो॑ वो॒दृत॑मोऽस्माकं स्तो॒मः स्तोचं॑ ते तवा॑न्तमोऽति॒कृत॑मो भू॒त । भव॑तु । त्वं चा॒स्माक॑म॒हे मह॑ते रा॒ये धना॑य हि॒नु । प्रेरय ॥

अ॒धि बृ॒बुः प॒णी॒नां व॒र्षिष्ठे॑ मूर्ध॒न्स्था॑त् । उ॒रुः क॒क्षो न गा॑ंग्यः ॥ ३१ ॥

अ॒धि । बृ॒बुः । प॒णी॒नां । व॒र्षिष्ठे॑ । मूर्ध॒न् । अ॒स्था॑त् । उ॒रुः । क॒क्षः । न । गा॑ंग्यः ॥ ३१ ॥

बृ॒बुर्नाम॑ प॒णी॒नां त॒द्या । तत्स॑काशा॒न्मूर्ध॒नो भ॒रद्वा॒जस्त॑दीयं दानमनेन तु॒चेना॑सीत् । एतच्च॑ मनु॒ना स्मर्य॑ते । भ॒रद्वा॒जः शु॒धार्त॑स्तु स॒पुत्रो॑ वि॒जने॑ वने । ब॒ह्वीर्गाः॑ प्र॒तिज॑याह बृ॒बोस्त॑च्छो महा॒यशाः॑ । म० १०. १०७. । इति ॥ प॒णना॑त्यणयो वणिज एतत्संज्ञा अ॒मुरा॑ वा । तेषां त॒द्या बृ॒बुर्वर्षि॑ष्ठे मूर्ध॒न्मूर्ध॑नि मूर्ध॒न्वदु॑च्छिते स्थले

ऽध्यस्तात् अधिष्ठितोऽभूत् गांग्यो गंगायाः कूल उन्नते भवः कश्चो न कश्च इवोर्व्विस्तीर्णः सन् । जातितो
हीनोऽपि दातुत्वात्सर्व्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

वायोरिव द्रवत् चिप्रगामिनो यस्य वृवोर्भद्रा कल्याणी सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता रातिर्दानं सद्यः
सुतिसमय एव दानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं मंहते अपेक्षितं धनं ददाति तं वृवुमित्युत्तरस्यामृचि
संबन्धः ॥

तत्सु नो विश्वे अये आ सदा गृणन्ति कारवः । वृवुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमं ॥ ३३ ॥
तत् । सु । नः । विश्वे । अये । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । वृवुं । सहस्रऽदातमं ।
सूरिं । सहस्रऽसातमं ॥ ३३ ॥

तत्तं वृवुं नोऽस्मदीया विश्वे सर्वेऽयः सुतीनामीरयितारः कारवः स्तोतारः सदा सु सुष्टा गृणन्ति ।
अभिगृणन्ति । अभिपुवन्ति । कीदृशं । सहस्रदातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राञ्चं यद्वा
प्रेरयितारं सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारं ॥ ॥ २६ ॥

त्वामिद्वीति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रं । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्सो द्विती-
याचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्सः । तथा चानुक्रांतं । त्वामिद्वि षड्भूना प्रागाथमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥
यदि ज्योतिःष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्वात्तदानीं निष्केवल्यस्यावः प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च । यद्यु वै बृहत्त्वामिद्वि
हवामहे । आ० ५. १५. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं ।
त्वामिद्वि हवामहे त्वं ह्यिहि चेरव इति बृहत्तः स्तोत्रियानुरूपी । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

त्वामिद्वि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वां । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वां । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिं । नरः । त्वां । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः स्तोतारो वयं वाजस्यान्नस्य साता सातो संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र त्वामिद्वि त्वामेव
हवामहे । सुतिभिराहुयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां नरोऽन्येऽपि मनुष्या वृत्रेष्वारकेषु
शत्रुषु सत्सु हवन्ते । आहुयन्ति तज्जयार्थं । अपि चार्वतोऽयस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रात्वा तिष्ठति तासु
काष्ठासु संयामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाहुयन्ति । अतो वयं त्वामेवाहुयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चिन्न वज्रहस्त धृष्णुया महः स्त्वानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सचा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वं । नः । चिन्न । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्त्वानः । अद्रिऽवः ।

गां । अश्च । रथ्यं । इन्द्र । सं । किर । सचा । वाजं । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चिन्न चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवो वज्रवन् । यद्वा । आहुयात्यनेनेत्यद्रिरश्वनिः । तद्वन् । एवंभूतेन्द्र
धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्ययिता महो महान् स तादृशस्त्वं स्त्वानोऽस्माभिः स्तूयमानः सन् गां रथ्यं रथवा-

हनमश्वं च सं किर । सम्यक् प्रयच्छ । जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं सचा महत्प्रभूतं वाजं नाज्जमिव ।
यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बद्धजं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवल्ये यः सचाहेत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूच्यते हि । यः सचाहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं
ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ४. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने यः सचाहेति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यः सचाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूतः । आ० ७. ४. इति ॥

यः सचाहा विचर्षणिरिंद्रं तं हूमहे वयं ।

सहस्रमुष्कं तुविंनृम्णं सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सचाहा । विचर्षणिः । इंद्रं । तं । हूमहे । वयं ।

सहस्रमुष्कं । तुविंनृम्णं । सत्पते । भव । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

य इंद्रः सचाहा महतां शत्रूणां हंता विचर्षणिविंशेण सर्वस्य द्रष्टा तमिंद्रं वयं हूमहे । सुतिपदैराहु-
यामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे सहस्रमुष्कं सहस्रश्रेष्ठ । यां कां च स्त्रियं संभवजिंद्रो भोगलोलुपतया
स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शिफान् ससज्जति कौपीतकिभिराम्नातं । तदभिप्रायिणेदं संबोधनं । हे तुविंनृम्ण
बद्धधन सत्पते सतां पालयितरिंद्रं समत्सु संग्रामेषु नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळे ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषौ । मीळे । ऋचीषम ।

अस्माकं । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृगूपिंद्रं घृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके मीळे
संग्रामे जनान्स्वदीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणैव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे । बाधस्व । तथा महाधने
महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे चास्माकमविता रबिता बोधि । बुध्यस्व । रबितुविनात्मानं जानीहि ।
रबको भवेति यावत् । किमर्थं । तनूषु तनयेष्वप्सूदकेषु सूर्ये च लब्धयेषु सत्स्वितेषां लाभार्थं । सूर्यस्य लाभः
संदर्शनं । तदर्थमित्यर्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इंद्रं ज्येष्ठं न आ भरेति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूचितं च । इंद्रं ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतं । आ० ७. ४. इति ॥

इंद्रं ज्येष्ठं न आ भरं ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्रं वज्रहस्तं रोदसी ओभे सुशिप्रं प्राः ॥ ५ ॥

इंद्रं । ज्येष्ठं । नः । आ । भर । ओजिष्ठं । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्रं । वज्रहस्तं । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्रं । प्राः ॥ ५ ॥

हे इंद्रं ज्येष्ठं प्रशस्ततममोजिष्ठमोजस्वितममतिशयेन बलकरं पपुरि पूरकं श्रवोऽस्रं नोऽस्माभ्यमा भर ।
आहर । प्रयच्छ । हे चित्रं चायनीयं वज्रहस्तं वज्रबाहो हे सुशिप्रं शोभनहनुक एवभूत हे इंद्रं येनाज्ञेनेमे परि-
दृश्यमाने उभे रोदसी आवापुथिव्यावा प्रा आपूरयसि तदज्ञमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबन्ता वसोऽमित्रान्सुषहान्कृधि ॥६॥

त्वां । उग्रं । अवसे । चर्षणिऽसहं । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबन्ता । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥६॥

हे राजन् राजमानिन्द्र देवेषु देवानां मध्य उग्रमुत्तुर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभि-
भवितारं त्वामवसे रक्षणाय हूमहे । आहुयामः । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबन्ता पिबन्तानि रक्षांसि । पिहित-
मव्यक्तं शब्दयन्त इति पिबन्तानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्ठु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो
वासकेन्द्र नोऽस्मदीयानमित्रान् शत्रून् सुषहान् सुखिनाभिभवितुं शक्यान् कृधि । कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पंच क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्वा विश्वानि पौंस्या ॥७॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णं । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पंच । क्षितीनां । द्युम्नं । आ । भर । सत्वा । विश्वानि । पौंस्या ॥७॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संवन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुच्चये । यच्चीजो
बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पंच पंचानां क्षितीनां । निषादपंचमाश्रित्वारी वर्णाः पंच क्षितीयः । तेषां
स्वरूपं द्युम्नं द्योतमानमन्नं तत्सर्वमस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छ । तथा सत्वा महान्ति विश्वानि सर्वाणि
पौंस्यानि बलानि चास्मभ्यमाहर ॥

यद्वा नृक्षौ मघवन्दुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥८॥

यत् । वा । नृक्षौ । मघऽवन् । दुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं । तत् । विरीहि । सं । नृऽसह्ये । अमित्रान् । पृत्सु । तुर्वणे ॥८॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र तुचावितत्संज्ञे राजनि यद्वा यच्च बलं विद्यते दुह्यावा दुह्या चैतत्संज्ञे च जने
यद्वलमस्ति । पूरावितत्संज्ञे नृपे च यत्कच्च यत्किंचन वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते तत्सर्वमस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सं सम्यग्विरीहि ।
प्रयच्छ । कदा । नृसह्ये नृभिर्योद्वृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थं । पृत्सु पृतनासु संग्रामेष्वमित्रान् शत्रून् तुर्वणे
तुर्वितुं हिंसितुं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्किल्व इन्द्र त्रिधात्विति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च । इन्द्र त्रिधातु
शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु । आ० ७. ३. इति ॥

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छुर्दिर्यच्छ मघवद्वाश्च मह्यं च यावयां दिद्युर्मेभ्यः ॥९॥

इन्द्रं । त्रिऽधातुं । शरणं । त्रिऽवरूथं । स्वस्तिऽमत् ।

छुर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यं । च । यावयां । दिद्युं । एभ्यः ॥९॥

हे इन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं स्वस्तिमद्विनाशयुक्तं

हृदिः स्फुटिष्मदाच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं शरणं गुहं मघवन्नस्य । मघं हविल्लक्षणं धनं । तद्वज्रास्त्रास्त्रदीयेभ्यो
मह्यं भरद्वाजाय च यच्छ । देहि । अपि चैभ्यः सकाशाद्दिव्यं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं यवय । पृथक्कुर्व ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमाद्भुरभिप्रमंति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मघवन्निद्रं गिर्वणस्तनूपा अंतमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुः । आऽद्भुः । अभिऽप्रमंति । धृष्णुऽया ।

अथ । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनूऽपाः । अंतमः । भव ॥ १० ॥

ये जना गव्यता शत्रूणां गा इच्छता मनसा युक्ताः संतः शत्रुं शातयितारं वैरिणमाद्भुः अहिंसिषुः । ये
च धृष्णुया धृष्णवो धृष्टाः संतोऽस्मानभिलक्ष्य प्रमंति प्रकर्षणं हिंसति हे मघवन् धनवन् गिर्वणो गिरां
संभक्तारिद्रं अथ स्मास्मिन्काले तेभ्यः सकाशात् नोऽस्माकं तनूपास्तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् अंतमोऽति-
कतमो भव ॥ ॥ २८ ॥

अथ स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदंतरिक्षे पतयंति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अथ । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायं । अव । युधि ।

यत् । अंतरिक्षे । पतयंति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्मऽमूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अथ स्मा तदानीं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे
तमप्यव । रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । पर्णिनः पक्षवतस्तिग्ममूर्धानस्तीक्ष्णास्त्रा दिद्यवो दीप्ता वाणा यव-
दांतरिक्षे व्योम्नि पतयंति शत्रुभिर्विच्छेष्टाः पतंति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणां ।

अथ स्मा यच्छ तन्वेऽं तने च हृदिः चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणां ।

अथ । स्म । यच्छ । तन्वेः । तने । च । हृदिः । अचित्तं । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन्काले शूरासः शूराः शौर्यवतो योद्धारस्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयंति
स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयंति । तथास्मिन्काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितृणां
जनकानां संबंधीनि । तिरजितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद्विस्तारयंति । परित्यजंतीति
यावत् । अथ स्मास्मिन्काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च हृदिः स्फुटिष्मदादनमायुधानां निवारकं कवचमचित्तं
शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ । प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषो द्वेषः शत्रुन्यायः ।
तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्रं सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँ इव अवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाऽधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । अवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इंद्र महाधने जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ति महति संग्रामे सर्ग उद्योगे सत्यसमने विषमेऽध्वनि मार्गेऽर्वतोऽस्मदीयानश्चान्यवदा चोदयासि प्रेरयसि । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽंतरिक्षलक्षणे श्रवस्ततः श्रवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः श्लेनानिव यथामिषार्थिनः श्लेना अंतरिक्षे शीघ्रं गच्छति तथास्मदीयानश्चान्यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च हृदिर्यच्छेति पूर्वस्मामुचि संबंधः ॥

सिंधूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्रोशमनु ध्वणि ।

आ ये वयो न वर्वृत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिंधून्ऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्रोशं । अन्नु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्त्वैवार्थस्वातिशयप्रतिपादनार्थेयं । प्रवणे निम्नदेशे सिंधूनिव खंदमाना नदीरिवाशुयाशु शीघ्रं यतो गच्छतोऽश्वान् हे इंद्र यदि चोदयासि प्रेरयसि । कदा । क्रोशमनु । क्रोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य स्वनि स्वन आक्रोशे सति । कीदृशास्तेऽश्वाः । बाह्वोर्बाहुमूलयोर्गृभीताः कक्षया बद्धा येऽश्वा गवि गोरूपे धने जेतव्ये सत्या वर्वृतति पुनः पुनरावर्तते । आमिष्यामिषे मांसं ग्रहीतव्ये सति वयो न यथा श्लेनादयः पक्षिणः पुनः पुनरावर्तते तद्वत् । एवंभूतानश्चान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्चर्दिः प्रयच्छेति संबंधः । यद्यप्येषैर्युद्धे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ॥ २९ ॥

स्वादुरित्येकत्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्थार्थं । प्रस्तोक इत्त्रित्येषा त्रिष्टुप् दशाश्वानित्यनुष्टुप् दश रथानिति गायत्री महि राध इति द्विपदा द्विकादशका युजानो हरितेत्येषा बृहती दिवस्पृथिव्या इति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पंचानामृचां सोमो देवता । अगब्यूति चैत्रमित्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिसृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्त्रिंशः । प्रस्तोक इत्याद्याश्चतस्रः खंजयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताकाः । वनस्यते वीड्वंग इत्ययं तृचो रथदेवत्वः । उप श्वासयति तृचो दुंदुभिदेवत्वः । समश्चपणा इत्यर्धर्च ऐंद्रः । शिष्टा इंद्रदेवताकाः । तथा चानुक्रांतं । स्वादुरेकत्रिंशद्वर्गः पंचादौ सोम्योऽगब्यूत्यर्धर्चो लिंगोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुप्गायत्री द्विपदा सार्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परी तृचो रथदुंदुभिदेवत्वविंद्रोऽत्योऽर्धर्चो युजानो बृहती दिवस्पृथिव्या जगती ॥ आप्रिमास्त आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूचितं च । स्वादुक्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानं । आ० ५. २०. । इति ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायं ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिंद्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयं । मधुऽमान् । उत । अयं । तीव्रः । किल । अयं । रसऽवान् । उत । अयं ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवांसं । इंद्रं । न । कः । चन । सहते । आऽह्वेषु ॥ १ ॥

अयमभिपुतः सोमः स्वादुरास्वादनीयः किल भवति । उतापि च मधुमान्माधुर्यवांश्चायं सोमो भवति । तथायं सोमस्तीव्रः किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्चतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितं । उतो अपि चास्य सोमस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ इमं सोमं पपिवांसं पीतवंतमिंद्रमाह्वेषु संग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते । अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येंद्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्ना शंबरस्य वि नवति नव च देह्योऽहन् ॥ २ ॥

अ॒यं । स्वा॒दुः । इ॒ह । म॒दि॒ष्टः । आ॒स॒ । य॒स्य॒ । इ॒ंद्रः । वृ॒च॒ऽह॒त्ये । म॒मा॒द॒ ।
पु॒रू॒णि॒ । यः । च्यौ॒त्ना । शं॒वर॒स्य॒ । वि॒ । न॒व॒तिं । न॒व॒ । च॒ । दे॒ह्यः । ह॒न् ॥ २ ॥

इहास्मिन्वेत्यं सोमः स्वादुरास्वादितः पीतः सन् मदिष्ठोऽतिशयेन मदयितास । बभूव । यस्य सोमस्य पानिन्द्रो वृचहत्ये वृचहननकाले ममाद मत्तो बभूव । यः सोमः शंवरस्यासुरस्य पुरूणि बहूनि च्यौत्ना च्यातानि बलानि जघान । तथा देह्यो दिग्धा उपाचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवतिं नव च नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमो वि हन् बहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबंधः ॥

अ॒यं मे॒ पी॒त उ॒दिय॑ति॒ वाच॑म॒यं म॒नी॒षामु॑श॒तीम॑जी॒गः ।
अ॒यं ष॑ठ्ठु॒वीरि॑मिमीत॒ धी॒रो न॒ याभ्यो॑ भु॒वनं॑ क॒च्च॒नारे ॥ ३ ॥
अ॒यं । मे॒ । पी॒तः । उ॒त् । इ॒य॒ति॒ । वाच॑ । अ॒यं । म॒नी॒षां । उ॒श॒तीं । अ॒जी॒ग॒रि॒ति॒ ।
अ॒यं । ष॑ट् । उ॒र्वीः । अ॒मि॒मी॒त॒ । धी॒रः । न॒ । या॒भ्यः । भु॒वनं॑ । क॒त् । च॒न॒ । आ॒रे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचमुदियति । उन्नमयति । अयमेव सोम उशतीं कांतां मनीषां बुद्धिमुदजीगः । उन्नारयति । प्रकाशयति ॥ गृ निगरण इत्यस्मात्तयंताङ्गि चङि रूपं ॥ अपि चायं धीरो धीमान् सोमः षठ्ठुर्वीः षण्मोर्वीरहसस्यांतु र्याश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चापधयश्चेति प्रतिपादिता बुपृथिव्याद्याः षडमिमीत । निर्मितवान् । याभ्य उर्वीभ्य आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किंचन भुवनं भूतजातं न भवति अपि त्वास्विव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ॥

अ॒यं स॒ यो व॑रि॒माणं॑ पृ॒थि॒व्या व॑र्ष्मा॒णं दि॒वो अ॑कृ॒णो॒दयं॑ सः ।
अ॒यं पी॒यूषं॑ ति॒सृषु॑ प्र॒वत्सु॑ सो॒मो दा॑धारो॒र्व॒त॒रि॒क्षं ॥ ४ ॥
अ॒यं । सः । यः । व॑रि॒माणं॑ । पृ॒थि॒व्याः । व॑र्ष्मा॒णं । दि॒वः । अ॑कृ॒णो॒त् । अ॒यं । सः ।
अ॒यं । पी॒यूषं॑ । ति॒सृषु॑ । प्र॒वत्ऽसु॑ । सो॒मः । दा॑धा॒र॒ । उ॒रु॒ । अ॒न्त॒रि॒क्षं ॥ ४ ॥

स खल्वयं सोमो यः पृथिव्या वरिमाणमुत्तुलं विसृतत्वमकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमो दिवो बुलोकस्य वर्ष्माणं संहतत्वं दृढत्वमकृणोत् अकरोत् । अयं सोमः स हि भवति । अपि चायं सोमस्त्रिष्वोषधीष्वप्सु गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु पीयूषं रसं दाधार । धारयति । तथोरु विसृष्टोर्णमंतरिक्षं च धारयति । तथा च भंवांतरं । त्वमिमा ओषधीः सोम विद्यास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततथोर्वंतरिक्षं । ऋग्वे० १. ९१. २२. इति ॥

अ॒यं वि॒द॒च्चि॒व॒दृ॒शीक॑म॒र्णः शु॒क्रसं॑ज्ञनामु॒षसा॑म॒नीके॑ ।
अ॒यं म॒हान्म॑ह॒ता स्त॑म्भ॒नेनो॑द्ग्रा॒मस्त॑भ्ना॒वृष॑भो म॒रुत्वा॑न् ॥ ५ ॥
अ॒यं । वि॒द॒त् । चि॒व॒ऽदृ॒शीकं॑ । अ॒र्णः । शु॒क्रऽसं॑ज्ञनां । उ॒षसां॑ । अ॒नीके॑ ।
अ॒यं । म॒हान् । म॒ह॒ता । स्त॑म्भ॒नेन॑ । उ॒त् । द्यां । अ॒स्त॑भ्ना॒त् । वृ॒षभः॑ । म॒रुत्वा॑न् ॥ ५ ॥

अयं सोमश्चिचदृशीकं विचिचदर्शनं यद्वाच्यत्वेन दर्शनीयमर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं व्योतिर्विदत् । लंभयति । कस्मिन्काले । शुक्रसंज्ञनां शुक्रं निर्मलमंतरिक्षं सद्य सदनं यासां तासामुषसामनीके प्रमुखे । उषःकाल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रवृद्धोऽयं सोमो महता स्थविष्ठेन स्तम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनांतरिक्षेण द्यां बुलोकमुदस्तभ्नात् । ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथांतरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । वृषभो वृष्टिर्जनयिता । सोमाङ्गत्या हि वृष्टिर्जनयति । मरुत्वाव्यवृत्तिर्युक्तः ॥ ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृचहा शूर समरे वसूनां ।
 माध्यंदिने सवने आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥
 धृषत् । पिब । कलशे । सोमं । इन्द्र । वृचहा । शूर । संऽअरे । वसूनां ।
 माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिं । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र वृचहा वृषाणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं वसूनां धनानां समरे संग्रामे निमित्तभूते
 सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं सोमं धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा पिब । अपि च माध्यंदिने सवनं आ
 वृषस्व । आसिंचस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वैर्द्रं हि माध्यंदिनं सवनं । किंच रयिस्थानो रयीणां धनानां
 स्थानभूतस्त्वं रयिं धनमस्मासु धेहि । धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।
 भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥
 इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरं । वस्यः । अच्छ ।
 भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरएतेव पुरतो गतेव नोऽस्मान् प्र पश्य । प्रकर्षेणैच्छस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्न-
 नुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान्पश्यति तथा पश्यत्यर्थः । तथा वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमच्छाभिमुख्येन प्रतरं
 प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय । अस्मान्प्रापय । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखिभ्यस्तारयिता भव । तथा नो
 ऽस्मान् स्तोतृनतिपारयः । शत्रूनतिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं भव । उतापि च वामनीतिर्वामानां
 वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशवुर्न न इषिषा त्रपाया याज्या । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत
 शत्रून् । आ० ३. ७. इति ॥ होत्रकैः सदःप्रसर्पणसमयेऽधिषा जप्या । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वा-
 निति जपतः । आ० ५. ३. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाक-
 क्षिषा चारमणीया । सूचितं च । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कदञ्च आरमणीयाः । आ० ७. ४. इति ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
 ऋष्या ते इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहता ॥ ८ ॥
 उरुं । नः । लोकं । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वऽवत् । ज्योतिः । अभयं । स्वस्ति ।
 ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र विद्वान् जानस्त्वमुरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं नोऽस्माननु नेषि । अनुगमय । तथा स्वर्वत्सु-
 खवदभयं भयरहितं ज्योतिश्च स्वस्ति ज्ञेमेणानु नेषि । अस्माननुगमय । हे इन्द्र स्थविरस्य स्थूलस्य वृक्षस्य ते तव
 संबन्धिनावृष्या दर्शनीयो बृहता महांती बाहू त्वदीयो हस्तौ शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतथोप स्थेयाम ।
 उपतिष्ठम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वंधुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
 इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इंद्र । वंधुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।
इषं । आ । वसि । इषां । वर्षिष्ठां । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र वरिष्ठ उरुतमे विस्तीर्णतमे वंधुर आत्मीये रथे नोऽस्मान् धाः । धेहि । धारय । अपि च हे शतावन शतसंख्यधनेंद्र वहिष्ठयोर्वीढृतमयोः । आकारः समुच्चये । अश्वयोरा लवदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथेयामन्नानां मध्ये वर्षिष्ठां वृद्धतमामिषमन्नमा वसि । अस्मदर्थमावह । आनय । हे मघवन धनवन्निंद्र अर्यो धनस्य स्वाम्यन्यः कश्चिन्नोऽस्माकं रायो धनानि मा तारीत् । मा हिंसीत् ॥

इंद्र मृळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धारां ।
यत्किं चाहं त्वयुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववतं ॥ १० ॥
इंद्र । मृळ । मह्यं । जीवातुं । इच्छ । चोदय । धियं । अयसः । न । धारां ।
यत् । किं । च । अहं । त्वऽयुः । इदं । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवतं ॥ १० ॥

हे इंद्र मृळ । मृळय । अस्मान् सुखय । जीवातुं जीवनीषधं च मह्यं दातुमिच्छ । तथा धियं बुद्धिं चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । अयसो न धारामयोमयस्य खड्गादेधारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत्सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः । किंच त्वायुस्त्वामात्मन इच्छन् इदमिदानीं यत्किंचनाहं वदामि समीचीनमसमीचीनं वा तज्जुषस्व । मा मां च देववतं रक्षकैर्देवैरुपेतं कृधि । कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्थामिंद्रस्य चातुस्तातारमित्यनुवाक्या । सूचितं च । चातारमिंद्रमवितारमिंद्रं मा ते अस्मां सहसावन्परिष्टी । आ० २. १०. इति ॥

चातारमिंद्रमवितारमिंद्रं हवेहवे सुहवं शूरमिंद्रं ।
ह्यामि शक्रं पुरुहूतमिंद्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विंद्रः ॥ ११ ॥
चातारं । इंद्रं । अवितारं । इंद्रं । हवेऽहवे । सुहवं । शूरं । इंद्रं ।
ह्यामि । शक्रं । पुरुऽहूतं । इंद्रं । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इंद्रः ॥ ११ ॥

चातारं शत्रुभ्यः पालयितारमिंद्रमाहुयामि । तथावितारं कामैस्तर्पयितारमिंद्रमाहुयामि । हवे हवे सर्वेष्वाहवनेषु सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं शूरं शौर्यवतं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहृतमेवंविधमिंद्रं ह्यामि । आहुयामि । एवमाहृतो मघवा धनवान् स इंद्रः स्वस्थविनाशं नोऽस्मभ्यं धातु । ददातु । यद्वा । अस्माकं विदधातु ॥

इंद्रः सुचामा स्ववाँ अवीभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥
इंद्रः । सुऽचामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधतां । द्वेषः । अभयं । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

सुचामा सुष्ठु चाता स्ववान्यनवान् स इंद्रोऽवीभी रक्षणीः सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान्वा स इंद्रो द्वेषो द्वेषुन् शत्रून् बाधतां । हिनसु । अभयं भयरहितं चास्माकं कृणोतु । करोतु । वयं च तत्प्रसादात्सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम । भवेम ॥

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुचामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयं । सुऽमती । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽचामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमती शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भवेऽपि तदीये स्याम । भवेम । स इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । सुचामा सुष्ठु चाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रश्चास्मै अस्मत् आराचित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेष्टुं सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितानुयोतु । पृथक्करोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुण्यपो गा वज्रिन्युवसे समिंदून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सं । इंदून् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वां नियुतः स्तोतुर्गिर उक्थात्मिका वाचो ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि चाव धवन्ते । अवगच्छति । तत्र दृष्टांतः । ऊर्मिर्जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशानिव । यथोक्तात्स्थलान्निम्नदेशं ग्रीष्मं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । उरुरुणि वज्र राधो राधांसि च हविर्लक्षणां धनानि पुरुणि वज्रानि सवना सवनानि बहवोऽभिपुताः सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छति । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र अपो वसतीवर्याख्या गा गोविकारान् शृतद्धादीन् अपणार्थानिंदून् सोमांश्च सं युवसे । सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिः रभिषुत्य तं सोममाशिरादिभिः अपणद्रव्यैः संस्कुर्वतीत्यर्थः ॥

क ईं स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईं । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रं । इत् । मघऽवा । विश्वहा । अवेत् ।

पादौऽडव । प्रऽहरन् । अन्यंऽअन्यं । कृणोति । पूर्वं । अपरं । शचीभिः ॥ १५ ॥

कः स्तोतेमेनमिन्द्र स्तवत् । स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । को वा पृणात् । एनं प्रीणयेत् । कश्च यजाते । एनं हविर्मिर्यजेत् । यद्यस्मादयं मघवा धनवानिन्द्र उग्रमिदुर्गुणमेव विश्वहा सर्वदावेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदोय एव भवति तस्मात्कारणात् न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह यस्मादयमिन्द्रः शचीभिरात्मीयाभिः प्रज्ञाभिः पूर्वं प्रथमभाविनं संतं स्तोतारमपरं पश्चाद्भाविनं चान्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टांतः । प्रहरन् पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणादिन्द्रः स्तुत्यादेरविषय इति भावः । एतदादिकेन पंचर्षेणैन्द्रस्यातिस्वातंत्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विभयस्य राजा चोष्कृत्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रंऽउग्रं । दमऽयन् । अन्यंऽअन्यं । अतिऽनेनीयमानः ।
एधमानऽद्विद । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इंद्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रो वीरो वीर्यवानिति शृण्वे । श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रमुग्रंमुग्रं बलिनं शत्रुं प्रति दमायन् । दमः दमनं । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पञ्चाज्ञेयं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहरिण स्तोतृ-
नतिनेनीयमानोऽत्यंतं पुनः पुनर्नयन् । अपि चैधमानद्विद एधमानानां वर्धमानानामनुवतां द्वेष्टोभयस्य
दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजेश्वरोऽयमिन्द्रो विशो निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान्मनुष्यान् चोष्कूयते ।
रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥
परा । पूर्वेषां । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।
अननुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इंद्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषां पूर्वभावनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखित्वानि परा वृणक्ति । वर्ज-
यति । अपि च वितर्तुराणस्तान् हिंसन् अपरेभिरपरैरमुखैरप्रशस्तरपि कर्मानुष्ठातुमिरेति । सख्यं प्राप्नोति ।
तथानानुभूतीरपरिचरणाः प्रजा अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वीर्वह्नीः शरदः संवत्सरानयमिन्द्रस्तर्तरीति । भृश-
मतिक्रामति । स्तोतुभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इंद्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥
रूपंऽरूपं । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपं । प्रतिऽचक्षणाय ।
इंद्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः प्रतिरूपो रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपं रूपं तत्तदगत्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति ॥ भू
प्राप्ताविति धातुः ॥ इंद्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेंद्रस्य तत्प्राप्तमगत्यादिदेवतास्व-
रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनायामपरिचयं विष्णुरयं इंद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चाय-
मिन्द्रो मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैरात्मैः संकल्पैः पुरुषो बह्वविधशरीरः सन् ईयते । बह्वन्यजमानान्
गच्छति । ननु द्वाविवास्याश्चविकश्च रथः कथमनेन युगपद्बह्वन् गच्छतीत्यत आह । अस्मिंद्रस्य हरयोऽद्या युक्ता
रथे योजिताः शता दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः संति । हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य
युगपद्बभूवतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । इदि परमेश्वर्य इत्यस्य धातोरर्थानुगमादिंद्रः पर-
मात्मा । स चाकाशवत्सर्वगतः सदानंदरूपः । स एवोपाधिभिरंतःकरणीः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मैति
व्यपदिशते । स एवानादिमायाशक्तिभिर्विद्यदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दाद्विषयहरणशीला इन्द्रियवृत्त-
यश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते ।
रूपं रूपं । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन्
सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियता-
कारस्य दर्शनाय भवति । स चेंद्रः परमेश्वरो मायाभिर्मयाशक्तिभिः पुरुषो विद्यदादिभिर्बह्वविधरूपैरुपेतः
सन् ईयते । चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय
इन्द्रियवृत्तय युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः संति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्म-
शरीरयोर्विद्यदादिमहाप्रपंचस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥१९॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥१९॥

हरिता हरितावश्च रथे युजानो युञ्जन् त्वष्टा दीप्त इन्द्र इह वैलोके भूरि भूरिषु बह्वेषु प्रदेशेषु राजति । दीप्यते । उतापि च सूरिषु स्तोतृष्वस्मादृशेष्वसीनेषु सत्सु विश्वाहा सर्वदेन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः पक्षः पाचको बाधकः सन् आसते । आसते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रुत्वाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनं । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते । आसते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अगव्यूति शेचमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् ।

बृहस्पते प्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जरिच इन्द्र पंथा ॥२०॥

अगव्यूति । शेच । आ । अगन्म । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंहूरणा । अभूत् ।

बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ । इत्था । सते । जरिचे । इन्द्र । पंथा ॥२०॥

अत्रोक्तं । अरण्ये निर्जने गर्गे देवान् भूमिं बृहस्पतिं । इन्द्रं चास्तीत्यखरचार्थमृचा मार्गच्युतोऽनयेति ॥ अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुत इति च ॥ हे देवा अगव्यूत्य-गोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं क्षेत्रं देशमागन्म । आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । उर्वी विश्वीर्णा सती भूमिश्चांह्रणा । अंहव आहंतारो दस्यवः । तेषां रमणा रमयिष्यभूत् । भवति । अस्मान्नतः सापि रक्षतु । हे बृहस्पति त्वं गविष्टौ गवामन्वेष्टण उपये प्र चिकित्स । प्रवेदय । इत्येत्यमनेन प्रकारेण सते भवते दुःखमनु-भवते जरिचे स्तोत्रे मध्यं हे इन्द्र पंथा पंथानं मार्गं प्र चिकित्स । प्रज्ञापय ॥ ॥३३॥

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदम् सद्यनो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्त्रयंतोदव्रजे वर्चिनं शंबरं च ॥२१॥

दिवेऽदिवे । सदृशीः । अन्यं । अर्धं । कृष्णाः । असेधत् । अप । सद्यनः । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्त्रयन्ता । उदऽव्रजे । वर्चिनं । शंबरं । च ॥२१॥

अयमिन्द्रः सद्यनः सद्यनात्स्वकीयादंतरिक्षैकदेशात्स्थानाज्जा जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् सदृशीस्तु-ल्यरूपाः कृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रीर्दिवे दिवे प्रतिदिवसमपासेधत् । निवर्तयति । किमर्थं । अन्यमर्धमहरर्धमपरं भागं प्रकाशयितुं । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरैको भागः । अपि च वृषभो वर्षयिता स इन्द्रो दासा दासावुपपत्तिपयितारी यज्ञकर्मणां वस्त्रयन्ता । वस्त्रं निवासहेतुभूतं धनं । तदिच्छन्ती वर्चिनं शंबरं चैतत्सञ्चाव-सुरावुदव्रजे । उदकानि व्रजं त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन्नहन् । हतवान् ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शंबरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥२२॥

प्रऽस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य । राधः । शंबरं । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥२२॥

एतदाद्यामु चतसृषु खंजयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राक्षो दानसुतिः । स एव द्विवोदासोऽश्वथोऽतिथिस्व इति चाख्यायते । हे इंद्र ते तव राधस आराधयितुः स्तोतुः ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ त्वां सुवते मह्यं गर्गाय प्रस्तोको राजा दश कोशयीः सुवर्णपूर्णान्दशसंख्याकान् कोशान्दश वाजिनोऽश्वांसु नु क्षिप्रमदात् । प्रायच्छत् । इदिति पूरणः । वयं च तस्याद्विवोदासादेतत्संज्ञात्प्रस्तोकादसु धनं प्रत्ययभीष्म । प्रतिगृहीतवतः । कीदृशं । अतिथिस्वस्य तस्यैव प्रस्तोकस्य स्वभूतं राधो राधकं शंबरं शंबरादसुरादागतं । शंबरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।

दशो हिरण्यपिंडान्दिवोदासादसानिषं ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिभोजना ।

दशो इति । हिरण्यपिंडान् । दिवःदासात् । असानिषं ॥ २३ ॥

दश दशसंख्याकान्श्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशानधिभोजना । भोजनमिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूत्रं । तादृशानि दशसंख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसंख्याकांश्च हिरण्यपिंडान् सुवर्णपिंडान्नेतान् सर्वान्दिवोदासात्प्रस्तोकादहमसानिषं । समभजं । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिमतः । शतं । गाः । अथर्वभ्यः । अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

दश दशसंख्याकान् प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्वहतीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्ताज्जथान् शतं शतसंख्याका गाश्चाथर्वभ्योऽथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः पायवे भरद्वाजपुत्राद्यैतत्संज्ञायास्मज्जाचे चाश्वथोऽश्ववाने-तत्संज्ञः प्रस्तोकोऽदात् । दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्साञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वजन्यं । दधानान् । भरत्वाजान् । साञ्जयः । अभि । अभ्यष्ट ॥ २५ ॥

विश्वजन्यं सर्वजनहितं महि महद्राधो धनं दधानान्धारयतो भरद्वाजान् भरद्वाजपुत्रानस्मान् साञ्जयः खंजयपुत्रः प्रस्तोकोऽभ्यष्ट । अपुजयत् ॥ ॥ ३४ ॥

वनस्पते इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूचितं च । वनस्पते वीडुंगो हि भूया इत्येतयान्यान्यपि वानस्पत्यानि । आ० गृ० २. ६. ५. इति ॥

वनस्पते वीडुंगो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेतानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽञ्जः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । संनद्धः । असि । वीळयस्व । आस्थाता । ते । जयतु । जेतानि ॥ २६ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं वीडुंगो दृढावयवो भूयाः । भव । अस्मत्सखा वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव । प्रतरणः प्रवर्धयिता सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं गोभिर्गोविकारिभ्यर्मभिः संनद्धोऽसि । सम्यग्वद्वो भवसि । तादृशस्त्वं वीळयस्व । अस्मान्दृढीकुरु । ते तवास्थाता त्वव्यवस्थितो रथी च जेतानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योजं उद्भूतं वनस्पतिभ्यः पर्योभूतं सहः ।

अपामोज्ज्मानं परि गोभिरावृतमिंद्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥२७॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्भूतं । वनस्पतिभ्यः । परि । आभूतं । सहः ।

अपां । ओज्ज्मानं । परि । गोभिः । आभूतं । इंद्रस्य । वज्रं । हविषा । रथं । यज ॥२७॥

दिवो दुर्लोकान्पृथिव्या भूमेऽप्युद्भूतमुद्भूतं सारत्वेनोपात्तं यदोजो बलमस्ति तद्रूपं । वनस्पतिविकारत्वा-
द्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च दुसंबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमु-
पपन्नं ॥ परि पंचम्यर्थानुवादी ॥ अपि च वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः । परि पूर्ववत् । आभूतमाहृतं सहो बलरूपमपा-
मुदकानामोज्ज्मानं प्रेरकं । यद्वा । ओज्ज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवंतं गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः परि परित
आवृतमावेष्टितमिंद्रस्य वज्रं वज्रैकदेशं । श्रूयते हि । इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्त्रुतीयं
रथस्त्रुतीयं घूपस्त्रुतीयमिति । एवंगुणविशिष्टं रथं हविषा पुरोडाशादिना हे अश्वर्यो यज ॥ नूनमेषोत्तरा च
रथदेवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिंगादवगंतव्ये ॥

इंद्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥२८॥

इंद्रस्य । वज्रः । मरुतां । अनीकं । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमां । नः । हव्यदातिं । जुषाणः । देवं । रथं । प्रति । हव्या । गृभाय ॥२८॥

यो रथ इंद्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमयभूतं तद्वच्छीघ्रगामी
मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो गर्भवदंतर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । वरुणस्य राज्यभिमानि-
देवस्य नाभिर्नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वद्वाचो क्वचिदेव स्थितः । हे देव
द्योतमान रथ य उक्तगुणः स तादृशस्त्वमिमां नोऽसदीयां हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां जुषाणः
सेवमानः सन् हव्या हव्यान्यसदीयानि हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥

परेण तृचेन संयामे दुंदुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च । उप आसय पृथिवीमुत यामिति तृचेन दुंदुभि-
मभिमृशेत् । आ० गृ० ३. १२. १७. इति ॥

उप आसय पृथिवीमुत द्यां पुरुषा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुंदुभे सजूरिंद्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शचून् ॥२९॥

उप । आसय । पृथिवीं । उत । द्यां । पुरुषा । ते । मनुतां । विस्थितं । जगत् ।

सः । दुंदुभे । सजुः । इंद्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शचून् ॥२९॥

हे दुंदुभे पृथिवीमुतापि च द्यां दिवमुप आसय । आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन
शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च विस्थितं विशेषेण स्थितं जगत् स्थावरं जंगमं चोभयविधं
प्राणिजातं ते त्वदीयं शब्दं पुरुषा बहुधा मनुतां । मन्यतां । जानातु । हे दुंदुभे स त्वमिंद्रेणान्यैर्देवैश्च सजुः
सह दूराद्वीयो दूरादपि दूरतरं शचून्सदीयानप सेध । अपगमय । अत्र निरुक्तं । दुंदुभिरिति शब्दानु-
करणं द्रुमो भिन्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वा स्वाद्वधकर्मणः । नि० ९. १२. इत्यादि ॥

आ क्रंदय बलमोजो न आ धा निः एनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुंदुभे दुच्छुना इत इंद्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रंदय । बलं । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुः । इता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुंदुभे । दुच्छुनाः । इतः । इंद्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

हे दुंदुभे आ क्रंदय । अस्रक्पुनोदय । बलं सेनारूपमोजः शरीरबलं च नोऽस्मभ्यमा धाः । आधिहि । प्रयच्छ । तथा दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि बाधमानो हिंसस्त्वं निः स्तनिहि । नितरां शब्दं कृष्ट ॥ सन शब्द इति धातुः ॥ हे दुंदुभे दुच्छुना अस्रहः खहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेना इतोऽस्मात्स्थानादप प्रोथ । बाधस्व । त्वं चेद्रस्य मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हंता भवसि । अतोऽस्मान्वीळयस्व । दृढीकृष्ट ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुंदुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुंदुभिः । वावदीति ।

सं । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकं । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुंदुभिर्देवस्य उत्तरार्धश्चन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चविंद्री । हे इन्द्र अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गा आज । अस्मान्प्रत्यागमय । इमा अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः प्रत्यावर्तय । प्रतिनिवर्तय । अयं च दुंदुभिः केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वेज्ञायते तथा वावदीति । भृशं शब्दं करोति । अश्वपर्णा अश्वपतना अश्ववाहाश्च नोऽस्मदीयाश्च नरः पुरुषाः सं चरन्ति । शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे इन्द्र अस्माकं रथिनो रथाकृढाः पुरुषाः शत्रून् जयन्तु ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । यज्ञायज्ञेति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षं । अत्रानुक्रम्यते । यज्ञायज्ञा द्वाधिका शंयुसृणपाणिकं पृश्निमूक्तं प्रगार्थी बृहती महासतोबृहती महाबार्हतवार्हतौ प्रगाथावित्यापेक्ष्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिगबृहत्यतिजगतीति मास्त्वोऽत्यास्तिस्त्रो वासां लिंगोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिगबृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यात्थानुष्टुब्धावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वेति । यज्ञायज्ञा व इत्येषा बृहती । तृतीयो द्वादशक इति तल्लक्षणसंज्ञावात् । द्वितीया सतोबृहती । अयुर्जा जागती सतोबृहतीत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थी बृहतीसतोबृहती पंचमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा द्वादशाचरा द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा एको द्वादशाचरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागती सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दशाभिर्देवतयाः । एकादशी ककुप । मध्यमो यदि द्वादशाचर उभयतोऽष्टको द्वौ पादौ सा ककुप । द्वादशी

सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्री सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पंचदशतिजगती द्वापंचाशदक्षरा । एकादशाद्याः पंच मरुहेवताकाः । त्रयोदशादीनां तिष्ठणां लिंगोक्ता इंद्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहत्यष्टादशी पुरउष्णिगेकोनविंशी बृहती । षोडशादीनां चतुष्टणां पूषा देवता । विंशी बृहत्येकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपंचमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशोः पृश्निमूक्तमित्युक्तत्वान्तरतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशनुष्टुप् । स चापि पृश्निदेवत्या यावाभूमिदेवत्या वा ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः । आग्निमारुते यज्ञायज्ञा व इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूचितं च । यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथी स्तोत्रियानुरूपी । आ० ५. २०. इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषं ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयं । अमृतं । जातऽवेदसं । प्रियं । मित्रं । न । शंसिषं ॥ १ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं यज्ञा यज्ञा यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु दक्षसे प्रवृद्धायागये गिरा गिरा स्तुतिरूपया वाचा वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नकर्मो व इत्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयमपि तमग्निं प्र शंसिषं ॥ प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं । क्वांदमो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशं । अमृतं मरणरहितं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा मित्रं न सखिभूतमिव प्रियमनुकूलं ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दश्चमिति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षस इति च दक्षवृद्धिकर्मणोऽंतर्भावितवर्णाल्लटि रूपं । चणा योगात् निपातिर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञे यज्ञे इममग्निं गिरा गिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत चाता तनूनां ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातं । सः । हिन । अयं । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधः । उत । चाता । तनूनां ॥ २ ॥

ऊर्जोऽयस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषंगान् प्रशंसामेत्यर्थः । हिनेति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । स खल्वयमग्निरस्त्रयुरस्मात्कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दावे तस्मा अग्नये दाशेम । हवींषि दद्याम । स चाग्निर्वाजेषु संग्रामेष्वविता रक्षिता वृधो वर्धकश्चास्माकं भुवत् । भवतु । उतापि च तनूनां तनयानामस्त्रयुत्राणां च चाता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोष्नुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोष्नुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्धिता कामानां वृष्टेः कर्ता वाजरो अरारहितो महान् गुणैरधिक एवंभूतस्त्वमर्चिषा दीप्त्या विभासि हि । विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्ने अजस्रेणाविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभिः सु दीदिहि । सुधुस्मान्दीपय । प्रकाशय ॥

म॒हो दे॒वान्यज॑सि॒ यस्या॑नुष॒क्तव॑ क्र॒त्वोत॑ दंस॒ना ।

अ॒र्वाचः॑ सीं कृ॒णु॒ह्यग्ने॑ऽवसे॒ रास्व॑ वाजो॒त व॑स्व ॥ ४ ॥

म॒हः । दे॒वान् । यज॑सि । य॒क्षि । आ॒नुष॒क् । तव॑ । क्र॒त्वा । उ॒त । दंस॒ना ।

अ॒र्वाचः॑ । सीं । कृ॒णु॒हि । अ॒ग्ने । अ॒वसे॑ । रास्व॑ । वाजा॑ । उ॒त । व॑स्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं महो महतो देवान्यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञ आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यत्ति । तान्देवान्यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रज्ञयोतापि च दंसना कर्मणा च । सीमिति परियहार्थीयः । तान् सर्वान्देवानर्वाचोऽस्मादभिमुखान् कृणुहि कुर्ववसेऽस्माद्रक्षणार्थं । तथा वाजा वाजान् हविलक्षणां नान्यन्नानि रास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । उतापि च त्वमपि वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवीर्षि संभजस्व ॥

यमापो॒ अद्र॑यो॒ वना॒ गर्भ॑मृतस्य॒ पिप्र॑ति ।

सह॑सा॒ यो म॑थि॒तो जा॑यते॒ नृभिः॑ पृथि॒व्या अ॒धि सान॑वि ॥ ५ ॥

यं । आपः॑ । अद्र॑यः । वना॑ । गर्भ॑ । ऋ॒तस्य॑ । पिप्र॑ति ।

सह॑सा । यः । म॒थि॒तः । जा॑यते । नृ॒भिः । पृथि॒व्याः । अ॒धि । सान॑वि ॥ ५ ॥

आपो वसतीवर्थाख्या अद्रयो यावाणो वना वनानि काष्ठानि च ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा गर्भं गर्भं वदंतर्वर्तमानं यमपि पिप्रति पूरयति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडवैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमपि पिप्रति पूरयति । यस्यापि नृभिर्नैतुभिर्चर्त्विभिः सहसा बलेन मथितः सन् पृथिव्या अधि भूमेरुपरि सानवि समुच्छित उत्कृष्टे देवयजनदेशे जायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । यः पप्रवित्यनया संबंधः ॥ ॥ १ ॥

आ यः प॒प्रौ भा॒नुना॒ रोद॑सी उ॒भे धू॒मेन॑ धावते॒ दि॒वि ।

ति॒रस्त॑मो॒ ददृ॑श॒ ऊर्म्या॑स्वा श्या॒वास्वरू॑षो वृषा श्या॒वा अ॒रूषो॑ वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । प॒प्रौ । भा॒नुना॑ । रोद॑सी इति । उ॒भे इति । धू॒मेन॑ । धा॒वते॑ । दि॒वि ।

ति॒रः । तमः॑ । ददृ॑शे । ऊर्म्या॑सु । आ । श्या॒वासु॑ । अ॒रूषः॑ । वृषा॑ । आ । श्या॒वाः ।

अ॒रूषः॑ । वृषा॑ ॥ ६ ॥

योऽपिर्भानुना दीप्त्योमे रोदसी यावापृथिव्यावा पप्रौ आपूरयति स धूमेन दिव्यंतरिक्षे धावते । गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अंतरिक्षे गच्छति । कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तद्वमनमभावपचर्यते । अपि चायमक्षय आरोचमानो वृषा वर्धिता कामानामेवंगुणकोऽपिः श्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासूर्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु तमोऽंधकारं तिरस्कृत्या समंताद्दृशे । दृश्यते । श्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्चातिष्ठति । अरूषो वृषेति पुनश्चत्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्रे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
 भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥
 बृहत्ऽभिः । अग्रे । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।
 भरत्ऽवाजे । संऽइधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक ।
 दीदिहि ॥ ७ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त यविष्ठ्य युवतम शुक्र दीप्ताग्रे शुक्रेण निर्मलेन शोचिषा तेजसा भरद्वाजेऽस्मद्वा-
 तरि समिधानः समिध्यमानस्त्वं बृहद्भिर्महद्भिरर्चिभिस्तेजोभिर्नोऽस्मदर्थं रेवद्वनयुक्तं यथा भवति तथा दी-
 दिहि । दीप्यस्व । तथा पावक हे शोधकाग्रे द्युमत् द्योतमानेन च युक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्रे मानुषीणां ।
 शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥
 विश्वासां । गृहऽपतिः । विशां । असि । त्वं । अग्रे । मानुषीणां ।
 शतं । पूऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । संऽएद्धारं । शतं । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः ।
 ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे अग्रे त्वं मानुषीणां मनोरपत्यभूतानां विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां गृहपतिरसि । गृहस्वामी भवसि ।
 हे यविष्ठ युवतमाग्रे अतस्त्वं शतं हिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् समेद्धारं त्वां सम्यगिदं कृतवन्तं मां शतं शतेन
 शतसंख्याकैः पूर्भिः पालकैरंहसः पापादाहंतुः शत्रोर्वा पाहि । रक्ष । ये च स्तोतृभ्यो ददति धनं तव समिधनस्य
 कर्तारि प्रयच्छति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
 अस्य रायस्त्वमग्रे रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥
 त्वं । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो । इति । राधांसि । चोदय ।
 अस्य । रायः । त्वं । अग्रे । रथीः । असि । विदाः । गाधं । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

हे वसो वासकाग्रे चित्रो दर्शनीयस्त्वमूत्या रक्षया सह राधांसि धनानि नोऽस्मभ्यं चोदय । प्रेरय ।
 अस्य सर्वत्र लोके परितृश्यमानस्य रायो धनस्य त्वं रथीरसि । रंहिता नेता भवसि । अतः कारणादस्मभ्यं
 धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं तुचे । अपत्यनामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये गाधं प्रतिष्ठां
 तु चित्रं विदाः । संभय ॥

पर्षि तोकं तनयं पतृभिष्ट्वमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।
 अग्रे हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि हूरांसि च ॥ १० ॥
 पर्षि । तोकं । तनयं । पतृऽभिः । त्वं । अदब्धैः । अप्रयुत्वऽभिः ।
 अग्रे । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । हूरांसि । च ॥ १० ॥

हे अपे त्वमदक्षैः केनाप्यहिंसितैरप्रयुत्वभिः । यीतिरच पुथग्भावार्थः । अपुथग्भूतैः संहतैः पतुभिः पालन-
साधनैस्तोके पुत्रं तनयं पीचं च पर्षि । पालय । दैव्या देवसंबंधीनि च हेळांसि क्रोधात्तोऽस्मत्तो युयोधि ।
पृथक्कुरु । अदेवानि मनुष्यसंबंधीनि च इरांसि हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ २॥

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुरां ॥ ११ ॥
आ । सखायः । सबःऽदुघां । धेनुं । अजध्वं । उप । नव्यसा । वचः । सृजध्वं । अनप
ऽस्फुरां ॥ ११ ॥

हे सखायः समानख्याना अध्वर्यवः सबर्दुघां । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं
धेनुं गामाजध्वं । अभिगच्छत । प्राप्तुत । केन साधनेन । नव्यसा नवीयसा नवतरेण वचो वचसाह्वानरूपेण
शब्देन । तदनंतरमनपस्फुरां । स्फुरतिवधकर्म । अनपवाधां तां धेनुमुप सृजध्वं । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरु-
द्भवत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्व्याख्या माध्यमिका वाग्धेनुः ।
हे सखायः स्तोतारः सबर्दुघां मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृथ्निं नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणो-
पाजध्वं । उपागच्छत । अनपस्फुरामनपवाधनीयां तां सृजध्वं । बंधनाद्विसृजत । मुंचत । ईदृशी महती धेनु-
मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहाव्यमिति मरुत्स्फुरतिः ॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवीऽमृत्यु धुक्षत ।
या मृळीके मरुतां तुराणां या सुस्रैरेवयावरी ॥ १२ ॥
या । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।
या । मृळीके । मरुतां । तुराणां । या । सुस्रैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

या धेनुरमृत्युमरणहेतु श्रवीऽज्ञं पयोलक्षणं मारुताय मरुत्संघाय धुक्षत अधुक्षत । कीदृशाय । शर्धाय
प्रसहनशीलाय स्वभानव स्वायत्तदीप्तये । या च तुराणां चित्रकारिणां मरुतां मृळीके सुखे तत्परा वर्तते ।
या च सुस्रैः सुखेहेतुभूतैरेवयावरीवर्गंतुभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह यात्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहा-
गच्छती तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वचान्वयः । अत्रापि पूर्ववत्स्फुरतिरधिगत्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसं ॥ १३ ॥
भरतऽवाजाय । अवं । धुक्षत । द्विता । धेनुं । च । विश्वऽदोहसं । इषं । च । विश्व
ऽभोजसं ॥ १३ ॥

हे मरुतो भरद्वाजायास्त्रावे द्विता द्वितयमव धुक्षत । किं तद्वितयं । धेनुं च गां चेषं चाज्ञं च । कीदृशीं
धेनुं । विश्वदोहसं विश्वस्य व्याप्तस्य बज्रलस्य दोग्ध्रीं । कीदृशमज्ञं । विश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तं ॥

तं व इद्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनं ।
अर्यमणं न मंद्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥
तं । वः । इद्रं । न । सुऽक्रतुं । वरुणंऽइव । मायिनं ।
अर्यमणं । न । मंद्रं । सृप्रऽभोजसं । विष्णुं । न । स्तुषे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुन्न एतं तादृशं वस्त्वां सुषे । स्तौमि । किमर्थं । आदिश आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय ।

कीदृशं त्वां । इन्द्रं नेद्रमिव सुक्रतुं सुकर्मणं वरुणमिव मायिनं मायावंतं प्रज्ञावंतमर्यमणं नार्यमणमिव मन्द्रं सुखं विष्णुं न विष्णुमिव हृप्रभोजसं प्रहृप्रधनं । यदा त्वस्या लिंगोक्तदेवतासदानां निवशब्दा चशब्दार्थे द्रष्टव्या ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूह्या वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

त्वेषं । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनि । अनर्वाणं । पूषणं । सं । यथा । शता ।

सं । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूह्या । वसू । करत् ।

सुऽवेदा । नः । वसू । करत् ॥१५॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रतीदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि वज्रस्वनमनर्वाणमप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं शर्धो बलं स्तामीति शेषः । स च मरुद्गणो यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहेव चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहेव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तामीति पूर्ववान्वयः । अपि च स मरुद्गणो गूह्या गूह्यानि संवृतानि वसू वसूनि धनान्याविष्करोत् । अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा वसू वसूनि धनानि सुवेदा मुलभानि च नोऽस्माकं करत् । करोतु । यदा तु लिंगादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तामीति योजनीयं ॥

आ मां पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्णं आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥१६॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषं । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे । अघाः ।

अर्यः । अरातयः ॥१६॥

हे पूषन् मा मामा द्रव । रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ति अघा आहंवीरयोऽरीरभिगंवीर-रातयः शत्रुभूताः प्रजा उप द्रव । बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिर्वाधायां वर्तते । यथा प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्राव । तै० सं० १. ५. १४. इति ॥ अहं च ते तवापिकर्णे कर्णावपिगतं समीपदेशे स्थितः मन् नु क्षिप्रं शंसिषं । प्रशंसामि ॥ ३॥

मा कांकवीरमुवृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सूरौ अह एवा चन ग्रीवा आदधते वे ॥१७॥

मा । कांकवीरं । उत । वृहः । वनस्पतिं । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥१७॥

अधिः पुत्रपीत्रसहितमात्मानं बज्रपत्न्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुद्वारमाशाले । हे पूषन् मा कांकवीरं काकानां भर्तारं वनस्पतिं वृक्षं मोवृहः । उदर । मा बाधस्व । पुत्रपीत्रादिभिः सखीभूतेभ्योऽपेक्षितमन्येष्ट बज्रभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीरशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजा वि नीनशो हि । विनाशय च । उतापि च सूरः प्रेरकः शत्रुरेवैवं माहः । अस्मात्मा हार्षीति ॥ एवमित्यभिसंबन्धादाख्यातस्योदात्तवत्त्वाच्चाश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽध्याह्रियते ॥ ग्रीवाः । गिरंत्वंतरवस्था-पर्यन्ति बध्नातीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधा वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाख्यादधते भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरत्येवमस्मान् बन्धनोपाधिः शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यं । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥
 दृतेऽइव । ते । अवृकं । अस्तु । सख्यं । अच्छिद्रस्य । दधन्वतः । सुपूर्णस्य ।
 दधन्वतः ॥ १८ ॥

हे पूषन् ते तव सख्यं सखित्वमवृकं बाधकरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानमस्माकमस्तु । सर्वदा भवतु ।
 दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य किद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य
 दधन्वतो दधिमतः सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः
 सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेत्युपिराशस्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
 अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥
 परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।
 अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वं । अव । नूनं । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन् मर्त्यैर्मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः परः परस्तात्स्थितोऽसि । श्रिया संपदा देवैरुत सर्वदैवैश्च समः समानो
 ऽसि । अतस्त्वं पृतनासु संग्रामेषु नोऽस्मानभि ख्यः । अभिपञ्चानुग्रहदृष्ट्या विलोकय । यथा पुरा येन प्रकारेण
 पूर्वकालीनान्युत्पन्नान्तरविधेय एवं नूनमवेदानीमव । अस्मान्त्रय ॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।
 देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥
 वामी । वामस्य । धूतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।
 देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धूतयः कंपयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः सा सूनृता प्रियसत्वात्मिका माध्यमिका युष्मदीया
 वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वेजानस्तेष्वत उभयविधस्य
 पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य वगनीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणी-
 तिरस्त्वस्मदर्थं ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।
 त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृचहं शवो ज्येष्ठं वृचहं शवः ॥ २१ ॥
 सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्यां । देवः । न । एति । सूर्यः ।
 त्वेषं । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियं । मरुतः । वृचऽहं । शवः । ज्येष्ठं । वृचऽहं । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित्सद्य एव द्यां पर्येति परिगच्छति दिव्यंतरिक्षे परितो वर्तते देवो
 न देवो द्योतमानः सूर्य इव तादृशगणात्मका मरुतस्त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवो
 बलं दधिरे । आधारयन् । तस्य शवो बलं वृचहं वृचादेरसुरस्य हंतुं भवति । तस्य वृचहं शवो ज्येष्ठं सर्वेभ्यः
 प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृच्च द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्वाः । दुग्धं । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृच्च सकृदेव द्यौरजायत । उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी दीर्जायते । भूमिश्च सकृदेवाजायत । पृथ्वा मरुतां मातुर्गोः पयश्च सकृदेकवारमेव दुग्धं यस्मात्पयसो मरुतो जज्ञिरे । पृथ्वी वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । इति तैत्तिरीयकं । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथ्विरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत्ततः परमन्यः पदार्थो नानु जायते । तत्सदृशो भोत्ययते ॥ ४४ ॥

सुषे जन्ममिति पंचदशर्चं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजियन् आर्षं वैश्वदेवं । अंत्या षट्पंचाशदधरा शक्ररी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । सुषे पंचोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्रयंतमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रे पंचमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । ऋभुर्विभ्वा सुषे जनमिति वैश्वदेवं । आ० ८. ८. । इति । आद्या महा-नाम्नीव्रते जप्या ॥

सुषे जन्मं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुमन्यता ।

त आ गमंतु त इह श्रुवंतु सुष्टचासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

सुषे । जन्मं । सुव्रतं । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुमन्यता ।

ते । आ । गमंतु । ते । इह । श्रुवंतु । सुष्टचासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

सुव्रतं सुकर्माणं जन्मं दैव्यं जन्मं देवसंघं नव्यसीभिर्नवतराभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः सुषे । अहं सुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रमीतेस्त्रायको वरुणः पापान्निवारयिता । एतावपि देवी स्तामि । कीदृशा । सुमन्यता सुमं सुखं स्तोतृणामिच्छंती । सुचचासः शोभनबलास्ते वरुणादयः सर्वे देवा इहास्मिन्यज्ञ आ गमंतु । आगच्छंतु । ते तादृशाः श्रुवंतु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वंतु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवता-प्रतिपादकत्वात् । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईदमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य क्रतुमरुषं यजध्वे ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईदम । अध्वरेषु । अदृप्तक्रतुं । अरतिं । युवत्योः ।

दिवः । शिशुं । सहसः । सूनुं । अग्निं । यज्ञस्य । क्रतुं । अरुषं । यजध्वे ॥ २ ॥

विशो विशः सर्वस्थाः प्रजाया अध्वरेषु यज्ञेष्विदमृत्विभिः सुत्यमदृप्तक्रतुं दर्परहितकर्माणममूढप्रज्ञं वा युवत्योर्द्यावापृथिव्योररतिमभिगतारमर्थं स्वामिनं दिवो बुल्लोकस्य शिशुं पुत्रं । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः । ऋग्वे० १०. ४५. १. । इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतं । तथापि निगमो भवति । त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् । ऋग्वे० २. १. ९. । इति । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य क्रतुं प्रज्ञापकमरुषमारोचमान-मेवंगुणकमग्निं यजध्वे यष्टुं । सुष इत्यनुषज्यते । सुषे । सुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरंती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अ॒रु॒षस्य॑ । दु॒हि॒तरा॑ । वि॒रूपे॑ इति॒ वि॒रूपे॑ । स्तु॒ऽभिः । अ॒न्या । पि॒पि॒शे । सू॒रः । अ॒न्या ।
मि॒थः॒ऽतुरा॑ । वि॒चर॑ती इति॒ वि॒ऽचर॑ती । पा॒व॒के इति॑ । म॒न्म । श्रु॒तं । न॒क्ष॒तः ।
अ॒च्य॒माने॑ इति॑ ॥ ३ ॥

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । अरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरी । सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मनामत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लरूपतया नानारूपे । तथोरन्विका रात्रिः स्तुभिर्नक्षत्रैः पिपिशे । पिश्यते । संश्लिष्यते ॥ पिश अवयव इति धातुः ॥ अन्याहरात्मिका दुहिता सूरः सूर्येण पिपिशे । संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालकृते भवत इत्यर्थः । मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्ती । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरति परस्परं बाधः । अत एव विचरंती विविधं पृथक्चरन्ती पावके सर्वस्य शोधयित्री । एवंभूते अहस्य रात्रिश्च अच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यां श्रुतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मात्कृतं नक्षतः । व्याप्ततां ॥

प्र वा॒युम॒च्छा बृ॒हती॑ म॒नी॒षा बृ॒हद्द्र॑यिं वि॒श्ववा॑रं रथ॒प्रां ।
द्यु॒तद्या॑मा नि॒युतः॑ प॒त्य॒मानः॑ क॒विः क॒विर्मि॑यक्ष॒सि प्र॑य॒ज्यो ॥ ४ ॥
प्र । वा॒युं । अ॒च्छ । बृ॒हती॑ । म॒नी॒षा । बृ॒हत्॒ऽरयि॑ । वि॒श्वऽवा॑रं । रथ॒ऽप्रां ।
द्यु॒त॒ऽया॒मा । नि॒ऽयुतः॑ । प॒त्य॒मानः॑ । क॒विः । क॒विं । इ॒य॒क्ष॒सि । प्र॑य॒ज्यो इति॑
प्रऽय॒ज्यो ॥ ४ ॥

बृहती महती मनीषास्त्रदीया स्तुतिर्वायुमच्छाभिमुखेन प्र गच्छतु ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुं । बृहद्द्रयिं महाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारं । यद्वा । स्तोतृणां रथं धनैः पूरयितारं । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्तयानो नियुत आत्मीयरथयोज्या वडवास्ताः पत्यमानोऽभिपतन्तभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः कविः क्रांतदर्शी । एवंभूतस्त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारमियक्षसि । धनेन पूजय ॥

स मे॒ वपु॑च्छदयद्द॒श्विनो॒र्यो रथो॑ वि॒रुक्मा॑न्मन॒सा यु॒जानः॑ ।
येन॑ न॒रा ना॑सत्ये॒षय॑ध्ये॒ वर्ति॑र्याथस्तन॒याय॑ त्म॒ने च ॥ ५ ॥
सः । मे॒ । वपुः॑ । छ॒दय॑त् । अ॒श्विनोः॑ । यः । रथः॑ । वि॒रुक्मा॑न् । मन॒सा । यु॒जानः॑ ।
येन॑ । न॒रा । ना॑स॒त्या । इ॒षय॑ध्ये॒ वर्तिः॑ । या॒थः । तन॑याय । त्म॒ने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोः स्वभूतः स रथो मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् । छादयतु । तेजसाच्छादयतु । यो रथो विरुक्मान् विरोचनवान् विशिष्येण दीप्यमानो मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानोऽश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे नरा नेतारी हे नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी नासिकाप्रभवा वाश्विनी येन रथेन वर्तिः स्तोतृगृहं तनयाय पुत्राय त्वने तत्पित्रे स्तोत्रे चेषयध्ये कामान्प्रापयितुं याथो गच्छथः स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ ५ ॥

प॒र्जन्य॑वा॒ता वृ॒षभा॑ पृथि॒व्याः पु॒री॒षाणि॑ जि॒न्वत॑म॒र्यानि॑ ।
सत्य॑श्रुतः क॒वयो॑ यस्य॒ गी॒र्भिर्ज॑ग॒तः स्था॑त॒र्जग॑दा कृ॒णु॒ध्वं ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्यतं । अप्यानि ।

सत्यंऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गोऽभिः । जगतः । स्यातः । जगत् । आ । कृणुध्वं ॥ ६ ॥

हे पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू वृषभा वृष्टेः कर्तारो पृथिव्याः । अंतरिक्षनामैतत् । अंतरिक्षादप्यान्याप्रव्यानि पुरीषाणि पूरकाण्युदकानि जिन्यतं । प्रेरयतं । उत्तरोऽर्धे चो माहृतः । हे सत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः कवयो मेधाविनो मरुतो यस्य स्तोतुर्गोभिः स्तुतिभिर्युयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुर्जगत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं प्राणिजातमा कृणुध्वं । आभिमुख्येन कुरुत । हे जगतः स्यातः । गणाभिप्रायमेकवचनं । स्थावरजंगमात्मकस्य जगतोऽवस्थापकं हे मरुद्गणिति योज्यं ॥

अन्वारम्भीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या पावीरवीत्येषा । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः । आ० २. ८. इति ॥ एकादशिने सारस्वते पशवर्षेव पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः । आ० ३. ७. इति ॥ आग्निमाहते शस्त्रेऽपि । सूचितं च । राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० ५. २०. इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्मं यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽत्रायुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियं । धात् ।

ग्राभिः । अच्छिद्रं । शरणं । सजोषाः । दुराधर्षं । गृणते । शर्मं । यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी शोधयित्री कन्या कमनीया चित्रायुश्चित्रगमना चित्रान्ना वा वीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता सरस्वती धियमस्रदीयं कर्म यन्नाख्यं धात् । दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च ग्राभिर्देवपत्नीभिः सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्रा गायत्र्यादीनि कंदांसि । कंदांसि वै ग्रा इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा गृणते सुवते मह्यमच्छिद्रं क्षिद्ररहितं दुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं शरणं गृहं शर्मं सुखं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पीण्णे पशौ पथस्यथ इति हविषो याज्या । सूचितं च । पथस्यथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळुर्के ।

स नो रासच्छुरुधश्चंद्राग्रा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथऽपथः । परिऽपतिं । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनृत् । अर्के ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चंद्रऽअग्राः । धियंऽधियं । सीषधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्यथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिमधिपतिमर्कमर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतो वशीकृतः स्तोता वचस्या सुत्याभ्यानट् । अभ्यश्रुतां । प्राप्नोतु । स च पूषा नोऽस्मभ्यं शुद्धः शुचो रोधयित्रीर्गाश्चंद्राग्राः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृंगा रासत् । ददातु ॥ रा दाने । अस्माल्लेष्टि रूपं ॥ तथा धियं धियं सर्वमस्रदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति । प्रसाधयतु ॥

त्वाप्ते पशौ प्रथमभाजमिति हविषो याज्या । सूचितं च । प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वं ।

होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजं । यशसं । वयःऽधां । सुऽपाणिं । देवं । सुऽगभस्तिं । ऋभ्वं ।

होता । यक्षत् । यजतं । पस्त्यानां । अग्निः । त्वष्टारं । सुऽहवं । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जंतूनां । यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति तावच्छो वै तत्प्र जायत । तै० सं० १. ५. ९. १. इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽज्ञस्य
हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रभ्योऽज्ञप्रदं सुपाणिं । हस्तस्य मणिबंधादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः ।
शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिं । गभस्तिरिति बाहुनाम । शोभनदोर्दंडमृभ्वमुक्त्वा भासमानं
महांतं वा पस्त्यानां । पस्त्यमिति गृहनाम । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यं । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं मुखेन
क्रातुं शक्यं । एवंभूतं त्वष्टारं होता देवानामाक्राता विभावा दीप्यमानोऽपिर्यक्षत् । यजत् । अग्नेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहंतंमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्धुवेम कविर्नेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरं । गीऽभिः । आभिः । रुद्रं । दिवा । वर्धय । रुद्रं । अक्तौ ।

बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । सुऽसुम्नं । ऋधक् । हुवेम । कविना । ङ्षितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पितरं पालयितारं रुद्रं । रुद्रः खं । तद्वावयितारमीश्वरमाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिर्दि-
वाहनि हे स्तोत्रवर्धय । अक्तौ रात्र्यां च तमेव रुद्रं स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च कविना प्राज्ञेन रुद्रेणेषितासः
प्रेरिताः संतो बृहंतं महांतमृष्वं दर्शनीयमजरं जरारहितं सुषुम्नं शोभनमुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रमृधक् ऋधं
समृद्धं यथा भवति तथा हुवेम । स्वाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गंत गृणतो वरस्यां ।

अचिचं चिद्धि जिन्वथा वृधंत इत्था नक्षंतो नरो अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गंत । गृणतः । वरस्यां ।

अचिचं । चित् । हि । जिन्वथ । वृधंतः । इत्था । नक्षंतः । नरः । अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानो नित्यतृणाः कवयः प्राज्ञा यज्ञियासो यज्ञार्हा एवंभूता हे मरुतो गृणतः सुवतो वरस्यां
वरणीयां स्तुतिं प्रत्या गंत । आगच्छत । अपि च हे नरो नेतारो मरुत इत्येत्यमनेन प्रकारेण वृधंतो
वर्धमानाः । यद्वा । इत्थामुच्चांतरिक्षे नक्षंतो व्याप्नुवन्तोऽंगिरस्वत् । अंगिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा
शीघ्रं नभस्तलं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा । ऋषय एवांगिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयमचिचं चित् ।
ओषधिवनस्यतिभिर्निविडो देशश्चिचं । तद्विलक्षणमोषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं जिन्वथ । वृधथा तर्पयथ ।
हीति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तं ।

स पिस्पृणति तन्वि श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽइव । पशुऽरक्षिः । अस्तं ।

सः । पिस्पृणति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तुऽभिः । न । नाकं । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

वीराय विक्रांताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय प्राज । हे स्तोतः सुतिं प्रगमय । तथा तवसे बलिने तुराय क्षिप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज । तत्र दृष्टांतः । पशुरक्षिः पशुपालको यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकालेऽस्त्रं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं सुतिं प्रेरयेत्यर्थः । स च मरुद्गणो वचनस्य वक्तुर्विपो विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः श्रुतस्य ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं तन्वात्मीये शरीरे पिस्पृशति । स्पर्शयतु । संक्षेपयतु । तत्स्तोत्रं हृत्ततं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टांतः । स्मृभिर्न नाकं । यथा नक्षत्रैर्नाकमंतरिक्षं स्पर्शयति संक्षेपयति तद्वत् ॥

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वाऽतना च ॥१३॥

यः । रजांसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥१३॥

यो विष्णुर्बाधितायामुरैर्हंसिताय मनवे प्रजापतये तदर्थं पार्थिवानि पृथिव्या संबद्धानि रजांसि लोकान् । चील्लोकानिति यावत् । त्रिविममे । क्षिदित्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः परिमितवान् हे विष्णो तस्य तादृशस्य ते तव ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ईदृशेन त्वयोपदद्यमानेऽस्त्रभ्यं दीयमाने शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः संतो वयं राया धनेन तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च तना तनयेन पुत्रेण च मदेम । मोदेम । दृष्टा भवेम ॥

तन्नोऽहिर्बुध्नो अद्भिर्कैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात ।

तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥१४॥

तत् । नः । अहिः । बुध्नः । अतऽभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽसाचः । भगः । पुरंधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥१४॥

बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तत्र भवोऽहिः । एतन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च । अहिरयनादेत्यंतरिक्षे । नि० २. १७. । इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवोऽकैरर्चनसाधनैर्मनैः स्तूयमानः सन् नोऽस्त्रभ्यं तत् लोके प्रसिद्धं चनोऽन्नमद्भि-
रुदकैः सार्धं धात । दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः पूरयिता ॥ पर्वं पूरण इति धातुः ॥ यद्वा । पर्ववद्भजं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरिः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च तन्नो दधातु । तथा सविता प्रेरको देवस्य तन्नो दधातु । अपि च रातिषाचः । रातिं दानं सचंते सेवंत इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते चौषधीभिः । औषः पाक आसु धीयत इत्यौषधयस्तिलमाषाढाः । ताभिः सार्धं तदन्नमभि प्रयच्छतु । तथा पुरंधिर्बुध्नोर्बुध्नप्रज्ञो वा बद्धकर्मा वा भगो भजनीय एतत्संज्ञो देवस्य राये धनार्थं प्र जिन्वतु । अस्मान्प्रेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपां ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम विश अदेवीरभ्यश्नवाम ॥१५॥

नू । नः । रयिं । रथ्यं । चर्षणिऽप्रां । पुरुऽवीरं । महः । ऋतस्य । गोपां ।

क्षयं । दात । अजरं । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विशः ।

आऽदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥१५॥

हे सर्वे देवा नोऽस्त्रभ्यं रयिं धनं क्षयं गृहं च दात । प्रयच्छत । कीदृशं रयिं । रथ्यं रथसंबन्धिनं । रथ-
युक्तमित्यर्थः । चर्षणिप्रां । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं पुरुवीरं । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्रादयः ।

बहुभिर्वीरैरुपेतं । महो महत ऋतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकं । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । मृतो यज्ञस्वदक्षिण इति वचनात् । कीदृशं चयं । अजरं जरारहितं । येन रथिणा चयेण च जनान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमाना अदेवीरदेवसंबन्धिनोरासुरीः सेनाश्यामि क्रमाम अभिवेम । तथादेवीः । आगता देवा यासु हविःस्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण चाभ्यश्वाम अभि-
प्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दत्तित्वन्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ऊवे व इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आर्षं बहुदेवताकं चैष्टुभं । ऊवे व इत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निं ।

अभिस्तदामर्यमणं सुशेवं चातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीं । अदितिं । नमःऽभिः । मृळीकाय । वरुणं । मित्रं । अग्निं ।

अभिऽस्तदां । अर्यमणं । सुशेवं । चातृन् । देवान् । सवितारं । भगं । च ॥ १ ॥

हे देवा वो युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानामदितिमखंडनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृळीकाय सुखार्थं नमोभिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा ऊवे । ऊयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान्नमोभिर्ऊवे । तथाभिस्तदां । चादितिंसाकर्म । अभिस्तारं शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुमुखम-
र्यमणं च नमोभिर्ऊवे । सवितारं भगं च नमोभिर्ऊवे । किं बहुना चातृन् पालयितृन् सर्वान्देवान्नमोभिः स्तोत्रैर्ऊवे । स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वतो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽवंतः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ति सूर्य सर्वस्य प्रेरक दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथाहं पितृन्सुविद्वान् अविस्ति । ऋग्वे० १०. १५. ३. । इति । एषां दक्षपितृत्वं चादितिर्ह्यजनिष्ठेति । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । मंत्रादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान्देवाननागास्त्वेऽनपराधत्वे वीहि । कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवा द्विजन्मानो द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्त ऋतसाप ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्या अविताः सत्यवादिनो वा स्वर्वतो धनवंतो यजता यष्टव्या अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवमूता ये देवाः संति तान्देवान्वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी स्रचमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । स्रचं । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणं । सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उतापि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावुश्च विसीर्णं चक्रं बलं करथः । कुरुतं । तथा रोदसी द्यावापृ-

थिवी सुमुखे सुमुखे युवां बृहन्महच्छरणं गृहं च करथः । कुरुतं । महो महद्वरिवो धनं नोऽस्माकं यथा
स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयित्री यावापुथिव्यावनेहः पापराहित्यं चास्मै अस्माकं
व्याय निवासार्थं कुरुतं ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्नाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्तां । अद्य । हूतासः । वसवः । अधृष्टाः ।

यत् । ई । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्नाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्य सूनवः पुत्रा मरुतोऽद्यास्त्रिन्काले हूतास आहताः संतो नोऽस्मान्प्रत्या नमन्तां । आनता भवन्तु ।
आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवो वासयितारोऽधृष्टा अन्यैरहिंसिताः । यद्यदेमेनामरुतो देवानर्भेऽल्ये महति
प्रभृति वा बाधे संग्रामे हितासो निहिताः स्थिताः संतो वयमह्नाम आह्वयाम तदानीमवेत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँ । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूमि । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

येषु मरुतु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी बोतमाना माध्यमिका वाक् मिम्यक्ष नु क्षिप्रं संगच्छते । तथाभ्य-
र्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान्कुर्वन्त्यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति यान्मरुतः
सेवते । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्त्यजति । नि० ६. ६. इति यास्कः । हे मरुतसे यूयं हवमस्यदीयमाह्वानं श्रुत्वा यद्य
यदा खलु याथ आगच्छथ तदानीमध्वनि मार्गे प्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तच्च विद्यमानानि भूम भूतजा-
तानि रेजन्ते । कंपन्ते । तथा च मंत्रांतरं । प्र वेपयति पर्वतान्वि विचरति वनस्पतीन् । ऋग्वे० १. ३९. ५. ।
इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्वेणसमर्चं ब्रह्मणा जरितनवेन ।

श्रवदिद्वमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यं । वीरं । गिर्वेणसं । अर्चं । इन्द्रं । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवँ । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे जरितः स्तोतृत्वं तं प्रसिद्धं वीरं वीर्यवंतं विशेषेण शत्रूणाामीरकं वा गिर्वेणसं गिरां संभक्तारमेववि-
धमिन्द्रं नवेनाभिनवेन शोभनेन ब्रह्मणा स्तोत्रेणाभ्यर्चं । अभिपूहि । स च स्तवानः स्तूयमानः सन् हवमस्यदीयं
स्तोत्रमुप श्रवदित् । उपगृणयादेव । अपि च गृणानः स्तूयमान इन्द्रो महो महतः प्रभूतान्वाजानन्नाजि चोप
रासत् । प्रदेयात् । यत एवमतः सुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ह्यभिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनिचीः ॥ ७ ॥

ओ॒मानं॑ । आ॒पः । मा॒नु॒षीः । अ॒मृ॒क्तं । धा॒तं । तो॒काय॑ । त॒नया॑य । शं । योः ।
यू॒यं । हि । स्थ । भि॒षजः॑ । मा॒तृ॒ऽत॒माः । वि॒श्वस्य॑ । स्था॒तुः । ज॒गतः॑ । ज॒नि॒चीः ॥ ७ ॥

हे आपो मानुषीर्मनुष्यहिता यूयममृक्तमहिंसितमोमानं । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च धात । धत्त । प्रयच्छत । तथा शं शमनमुपद्रवाणां योर्धावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां धत्त । प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । हि यस्माद्यूयं मातृतमा मातृभ्योऽप्यधिका भिषजः स्थ भवथ तस्माद्वातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य जनिचीर्जनयित्री भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो॑ दे॒वः स॒वि॒ता चा॒य॒मा॒णो॒ हिर॑ण्यपा॒णिर्य॑ज॒तो ज॑ग॒म्यात् ।
यो द॒त्त॒वाँ उ॒षसो॑ न प्र॒तीकं॑ व्यू॒र्णुते॑ दा॒शुषे॑ वा॒र्याणि॑ ॥ ८ ॥
आ । नः । दे॒वः । स॒वि॒ता । चा॒य॒मा॒णः । हिर॑ण्य॒ऽपा॒णिः । य॒ज॒तः । ज॒ग॒म्यात् ।
यः । द॒त्त॒ऽवा॒न् । उ॒षसः॑ । न । प्र॒तीकं॑ । वि॒ऽऊ॒र्णुते॑ । दा॒शुषे॑ । वा॒र्याणि॑ ॥ ८ ॥

चायमाणो रचन हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा यजतो यष्टव्य एवंभूतः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माना जगम्यात् । आगच्छतु । यो देवो दत्तवान्धनवानुषसो न प्रतीकमुषसः प्रमुखमिव दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उ॒त त्वं॑ सू॒नो स॒हसो॑ नो अ॒द्या दे॒वाँ अ॒स्मिन्ध॒रे व॑वृ॒त्याः ।
स्याम॒हं ते॒ स॒द॒मि॒द्रा॒तौ त॒व स्याम॒ग्नेऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥ ९ ॥
उ॒त । त्वं॑ । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । नः । अ॒द्य । आ । दे॒वान् । अ॒स्मिन् । अ॒ध॒रे । व॑वृ॒त्याः ।
स्यां॑ । अ॒हं । ते॒ । स॒द॒ । इत् । रा॒तौ । त॒व । स्यां॑ । अ॒ग्ने । अ॒व॒सा । सु॒ऽवी॒रः॑ ॥ ९ ॥

उतापि च हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वमवास्मिन्काले नोऽस्मदीयेऽस्मिन्धरे यागे देवान्यष्टव्यानिद्रादीना ववृत्त्याः । आवर्तय । आगमय । अपि चाहं ते तव राती धनस्य दाने सदमित्सर्वदेव वर्तमानः स्यां । भवेयं । तथा हे अग्ने तवावसा त्वदीयेन रचणेन सुवीरः शोभनैवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतस्य स्यां । भवेयं ॥

उ॒त त्या॑ मे॒ ह॒व॒मा ज॑ग॒म्यातं॑ ना॒स॒त्या धी॒भिर्यु॑व॒मंग॑ वि॒प्रा ।
अ॒त्रिं न॑ म॒हस्त॑म॒सोऽमु॑मु॒क्तं तू॒र्वतं॑ न॒रा दु॒रि॒ताद॒भीके॑ ॥ १० ॥
उ॒त । त्या॑ । मे॒ । ह॒व॒ । आ । ज॑ग॒म्यातं॑ । ना॒स॒त्या । धी॒भिः । यु॒वं । अ॒ंग । वि॒प्रा ।
अ॒त्रिं । न । म॒हः । त॒म॒सः । अ॒मु॑मु॒क्तं । तू॒र्वतं॑ । न॒रा । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भीके॑ ॥ १० ॥

उतापि च हे विप्रा प्राज्ञी नासत्या सत्यस्वभावी सत्यस्य नेतारी वा हे अश्विनी त्या ती प्रसिद्धी युवं युवां धीभिः परिचरणकैः कर्मभिरुपेतं मे मदीयं हवं सोऽवमंग विप्रमा जगम्यातं । आगच्छतं । आगत्य च महो महत्तमसोऽमुरकृतादधकारादत्रिं न यथात्रिमृषिममुमुक्तं मोचितवर्ती स्थः हे नरा नेतारावश्विनी तथास्मान्यभ्यभोक्तेऽभ्यक्ते प्राप्ते संयामे दुरिताहुखात् शत्रुकृतात्तूर्वतं । अस्मांसारयतं ॥ ॥ १० ॥

ते नो॑ रा॒यो द्यु॒मतो॑ वा॒ज॒वतो॑ दा॒तारो॑ भू॒त नृ॒वतः॑ पु॒रु॒क्षोः ।
द॒श॒स्य॑न्तो॒ दि॒व्याः पा॒रि॒वासो॑ गो॒जा॒ता अ॒प्या मृ॒ळता॑ च दे॒वाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
दशस्यंतः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अर्षाः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवास्ते यूयं युमतो दीप्तिमतो वाजवतो बलयुक्तस्य नृवतो नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य पुरुषोर्बहुभिः
कीर्तनीयस्य रायो धनस्य नोऽस्मभ्यं दातारो भूत । भवत । अपि च दशस्यंतः कामान्प्रयच्छंतो दिव्या दिवि
भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवो गोजाताः । गौः पृथ्वीमाध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतो
ऽप्या अश्वतरिचि भवा रुद्राश्च ते सर्वे यूयमस्मान्मृळत । सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळुष्मंतो विष्णुर्मृळंतु वायुः ।
ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥
ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळुष्मंतः । विष्णुः । मृळंतु । वायुः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यतां । इषं । नः ॥ १२ ॥

मीळुष्मंतो वर्षणवंतस्ते देवा नोऽस्मान्मृळंतु । मृळयंतु । सुखयंतु । के त इति चेदुच्यते । रुद्रः सरस्वती
च सजोषाः सह प्रीयमाणा विष्णुर्वायुश्च ऋभुक्षाः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाव्य
ऋभुश्च वाजोऽतिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । दैव्यो देवेभ्यो हितो विधाता प्रजापतिश्च । अपि च
पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोर्भो नोऽस्मभ्यमिषमन्नं पिप्यतां । वर्धयतां ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥
उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपां । नपात् । अवतु । दानु । पप्रिः ।
त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उतापि च स्य स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः स सविता देवो भगश्चापां नपाक्षापां मेघस्थानां पुत्रो
माध्यमिकोऽपिः स च नोऽस्मानवतु । रक्तु । कीदृशोऽपां नपात् । दानु दातव्यं धनं पप्रिः प्राता पुरयिता ॥
प्रा पुरण इत्यस्मादादृगमहन इति किनो लिङ्गवाचनं लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा देवेभिर्देवैर्जनिभि-
स्तत्पत्नीभिश्च सजोषाः सहप्रीतिस्त्वष्टा च देवेभिर्देवैः सह प्रीयमाणा द्यौश्च समुद्रैः सह प्रीयमाणा पृथिवी
चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवतु ॥

आग्निमारुत उत नोऽहिरित्थिषा । सूत्रितं च । उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नीरशतीरवतु नः
। आ० ५. २०. इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधौ हुवानाः स्तुता मंचाः कविशस्ता अवंतु ॥ १४ ॥
उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपात् । पृथिवी । समुद्रः ।
विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मंचाः । कविऽशस्ताः । अवंतु ॥ १४ ॥

उतापि चाहिर्बुध्न्यो नोऽस्माकं सोत्रं शृणोतु । अजो जम्बरहितः । एकोऽसहाय एव पवते गच्छतीत्येक-
पात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च पृथिवी समुद्रश्चास्मदीयं सोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य
सत्यस्य वा वर्धयितारो ऊवाना अस्माभिराह्वयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च सोत्रैः स्तुता मंचा मंचणीया गुप्तं

भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा कविशस्ताः कविभिर्मन्त्राविभिर्हविभिः शस्त्रैः शंसिता ईदृशा विश्वे देवा अवन्तु ।
अस्मान्नचन्तु ॥

ए॒वा न॒पातो॒ मम॒ तस्य॑ धी॒भिर्भ॒रद्वा॒जा अ॒भ्यर्च॑न्त्य॒र्कैः ।

मा हु॒तासो॒ वस॒वोऽधृ॑ष्टा विश्वे स्तु॒तासो॒ भूता॒ यज॑त्राः ॥ १५ ॥

ए॒व । न॒पातः॑ । म॒म । त॒स्य॑ । धी॒भिः । भ॒रत्ऽवा॑जाः । अ॒भि । अ॒र्चन्ति॑ । अ॒र्कैः ।

माः । हु॒तासः॑ । व॒सवः॑ । अ॒धृष्टाः॑ । विश्वे । स्तु॒तासः॑ । भू॒त । य॒ज॒त्राः॑ ॥ १५ ॥

एवैवं योऽहं देवान् स्तुतवान् तस्य मम अजिह्वनो नपातः पुत्रा भरद्वाजा भरद्वाजगोत्रजाः सुहोत्रादयो धीभिः स्तोत्रैर्कैर्चनसाधनैरभ्यर्चन्ति । अभिष्टुर्वन्ति । हे यजत्रा यष्टव्या देवा ऊतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिर्हविर्भूतास्तर्पिता वसवो निवासयितारोऽधृष्टाः कैरप्यहिंसिता एवंभूता विश्वे ते सर्वे यूयं मा देवपत्यश्च स्तुतासो भूत । तेः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ १० ॥

उदु त्यदिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमजिह्वन आर्षं वैश्वदेवं । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडशनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यष्टोऽहं च्युष्णिगनुष्टुबन्तमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

उ॒दु त्य॒च्चक्षु॑र्म॒हि मि॒त्रयो॒राँ ए॒ति प्रि॒यं वरु॑णयो॒रद॒ब्धं ।

ऋ॒तस्य॒ शुचिं॑ दर्श॒तम॒नीकं॑ रु॒क्मो न दि॒व उ॒दिता॒ व्य॒द्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियं । वरुणयोः । अदब्धं ।

ऋ॒तस्य॒ शुचिं॑ । दर्श॒तं । अ॒नीकं॑ । रु॒क्मः । न । दि॒वः । उ॒त् । उ॒दिता॑ । वि । अ॒द्यौत् ॥ १ ॥

त्यत्तत्प्रसिद्धं चक्षुः प्रकाशकं महि महद्विस्तृतं मित्रयोर्वरुणयोः प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्चेत्तरितरयो-
गान्मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियमदब्धं रक्तोभिरहिंसितं शुचि शुद्धं निर्मलं दर्शतं दर्शनीयं ।
एवंभूतमृतस्यादित्यस्थानीकं तेज आ सर्वेषामभिमुखमुदेति । उन्नच्छति । उदितोदिता सूर्यस्योदये सत्युदितं
तत्तेजो दिवोऽंतरिक्षस्य रुक्मो न भूषणमिव व्यर्थात् । विद्योतते । प्रकाशते ॥

वे॒द॒ यस्त्री॒णि वि॒दथा॑न्येषां दे॒वानां॑ जन्म॒ सनु॑तरा च॒ विप्रः॑ ।

ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॒ पश्य॑न्भि च॒ष्टे सू॒रो अ॒र्य ए॒वान् ॥ २ ॥

वे॒द॒ । यः । त्री॒णि । वि॒दथा॑नि । ए॒षां । दे॒वानां॑ । जन्म॒ । स॒नुतः॑ । आ । च॒ । वि॒प्रः ।

ऋ॒जु । म॑र्तेषु । वृ॒जि॒ना । च॒ । प॒श्यन् । अ॒भि । च॒ष्टे । सू॒रः । अ॒र्यः । ए॒वान् ॥ २ ॥

यः सूर्यस्त्रीणि त्रिसंख्यानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँल्लोकान्वेद वेत्ति जानाति । एषामेतल्लो-
कत्रयवर्तिनां देवानां वसुष्द्रादित्यात्मनां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यो
विप्रो मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । स सूरः सूर्यो मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानान्यृज्वृज्जुनि शोभनानि
कर्माणि वृजिना वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि च पश्यन् साक्षितया जानन् अभि चष्टे । अभितः सर्वं जगत्प्र-
काशयति । तथार्यः स्वामी भूत्वैवान् प्राप्तवान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तु॒ष उ॑ वो म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पान॑दिति॒ मि॒त्रं वरु॑णं सु॒जा॒तान् ।

अ॒र्य॒मण॑ भ॒ग॒म॒र्द॒व्यधी॑ती॒नच्छा॑ वो॒चे स॒ध॒न्यः पा॒व॒कान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊं इति । वः । महः । चतस्य । गोपान् । अदितिं । मित्रं । वरुणं । सुऽजातान् ।
अर्यमणं । भगं । अदब्धऽधीतीन् । अच्छं । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवा महो महत चतस्य यज्ञस्य गोपान् रक्षकान्वा युष्मान् स्तुषे । सुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अदितिमदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजनानार्यमणं भगं चादब्धधीती-
नहिंसितकर्मणः सधन्यो धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान्देवानच्छ वोचे । अभिप्र-
ब्रवीमोत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।
यूनः सुस्त्राक्षयतो दिवो नृनादित्यान्म्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥
रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातृन् ।
यूनः । सुऽस्त्राक्षान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिं । दुवः । यु ॥ ४ ॥

रिशादसो रिशतां हिंसकानामसितृन् जेष्टृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तृन् भक्षयितृन् सत्पतीन् सतां
पालयितृन्दब्धानहिंसितान्महो महतो राज्ञो राजमानानीश्वरान्वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनो
नित्यतृणान् सुस्त्राक्षान् शोभनधनान् शोभनबलान्वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरित्यर्थकम् ।
ईशानान् दिवो ब्रूलोकस्य नृनेतृनादित्यानदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान्देवान्दुवोयु ॥ लुप्तविभक्तिकमेतत् ॥
दुवोयुं दुवोऽस्त्रदीयं परिचरणं कामयमानामदितिं देवमातरं च यामि । प्राप्नोमि । यद्वा । यामि । याचामि ॥

द्यौऽष्पितः पृथिवि मातरधुगर्भे भ्रातर्वसवो मृळता नः ।
विश्वे आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यंत ॥ ५ ॥
द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अधुक् । अर्घे । भ्रातः । वसवः । मृळता । नः ।
विश्वे । आदित्याः । अदिते । सऽजोषाः । अस्मभ्यं । शर्म । बहुलं । वि । यंत ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय बीर्यलोक हे मातर्मातृस्थानीयेऽधुगद्रोगिध्र पृथिवि हे भ्रातर्भातृस्थानीयापि हे
वसवो वासयितारो देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान्मृळत । सुखयत । हे विश्व आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा
हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वास्मभ्यं बज्रलमधिकं शर्म सुखं विसृतं वा गुहं वि यंत । प्रयच्छत ॥ ५१ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।
यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूना यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥
मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजत्राः ।
यूयं । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूना । यूयं । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा नोऽस्मान्वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रियै च मा रीरधत । मा वशं
नेष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरथ्यया तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मा अघायतेऽघमनर्थमस्मा-
कमिच्छते शत्रुजनायास्मात्मा वशं भयत । यूयं हि यूयं खलु नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यो नेतारः स्थ ।
भवथ । यूयमेव दक्षस्यासदीयस्य बलस्य वचसो वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणादस्मात्मा रीर-
धतेत्यन्वयः ॥

मा व॒ ए॒नो॑ अ॒न्य॒कृतं॑ भुजे॒म॒ मा तत्कर्म॑ वस॒वो य॒ज्ञय॑ध्वे ।
 वि॒श्वस्य॑ हि क्ष॒यथ॑ वि॒श्वदे॒वाः स्व॒यं रि॒पुस्त॒न्वं री॒रिषी॑ष्ट ॥ ७ ॥
 मा । वः । ए॒नः । अ॒न्यऽकृतं॑ । भुजे॒म॒ । मा । तत् । कर्म॑ । वस॒वः । यत् । च॒य॑ध्वे ।
 वि॒श्वस्य॑ । हि । क्ष॒यथ॑ । वि॒श्वऽदे॒वाः । स्व॒यं । रि॒पुः । त॒न्वं । रि॒रिषी॑ष्ट ॥ ७ ॥

हे देवा वो युष्माकं स्वभूता वयमन्यकृतमन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितमेनः पापं मा भुजेम । मा भुञ्क्षहि । हे वसवो वासयितारो देवा यथेन कृतेन पापेन चयध्वे अस्मान्बाधध्वे ॥ चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ तच्च पापं मा कर्म । मा कार्ष्म ॥ करोतेर्माङि लुङि मन्वे घसेति ज्ञेर्लुक् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवा विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ । ईश्वरा भवथ । अतः कारणादस्मदीयो रिपुः शत्रुस्तन्वं स्वशरीरं स्वयमेव रिरिषीष्ट । हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुर्वतेति भावः ॥

नम॒ इ॒दुयं॑ नम॒ आ वि॒वासे॒ नमो॑ दा॒धार पृथि॒वीमु॒त द्यां॑ ।
 नमो॑ दे॒वेभ्यो॒ नम॑ ई॒श ए॒षां कृतं॑ चि॒दे॒नो नम॒सा वि॒वासे॑ ॥ ८ ॥
 नमः॑ । इ॒त् । उ॒यं । नमः॑ । आ । वि॒वा॒से । नमः॑ । दा॒धार॒ । पृथि॒वीं । उ॒त । द्यां॑ ।
 नमः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । नमः॑ । ई॒शे । ए॒षां । कृतं॑ । चि॒त् । ए॒नः । नम॒सा । आ । वि॒वा॒से ॥ ८ ॥

आसां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एवोयमुवृणोवल् सर्वोत्कृष्टं । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतो नमो नमस्कारमा विवासे । परिचरामि । नमो नमस्कार एव पृथिवीमुत द्यां बुलोकं च दाधार । धारयति । बावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । अतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमो नमस्कार ईशे । ईष्टे । अतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित्कृतमप्याचरितमथेनः पापं नमसा नमस्करिणा विवासे । विवासो वर्जनं । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋ॒तस्य॑ वो र॒थ्यः॑ पू॒तद॑क्षानृ॒तस्य॑ प॒स्य॒सदो॑ अ॒द॒ब्धान् ।
 ताँ आ नमो॑भि॒रु॒चक्ष॑सो नृ॒न्विश्वान्व॑ आ न॒मे म॒हो य॑ज॒त्राः ॥ ९ ॥
 ऋ॒तस्य॑ । वः । र॒थ्यः । पू॒तऽद॑क्षान् । ऋ॒तस्य॑ । प॒स्य॒ऽसदः॑ । अ॒द॒ब्धान् ।
 तान् । आ । नमः॑ऽभिः । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सः । नृ॒न् । वि॒श्वान् । वः । आ । न॒मे । म॒हः । य॑ज॒त्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा वो युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यो रंहितृन्नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलानृतस्य यज्ञस्य पस्यसदो यज्ञसंबंधिनि पस्ये देवयजनलक्षणे गृहे सोदतो निपणानदब्धान्चः प्रभृतिभिरहिंसितानुचक्षसो वज्रद्रष्टृन्नेतृन्महो महत्तान्विश्वान् सर्वान् वो युष्मानाभिमुख्येन क्रियमाणैर्नमोभिर्नमस्कारैरा नमे । आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ॑ नस्ति॒रो वि॒श्वानि॑ दु॒रिता॑ नय॑ति ।
 सु॒क्ष॒चासो॑ वरु॒णो मि॒त्रो अ॒ग्निर्ऋ॒तधी॑तयो व॒क्त्ररा॑ज॒सत्याः॑ ॥ १० ॥
 ते । हि । श्रेष्ठ॑ऽवर्चसः । ते । ऊ॒ इति॑ । नः । ति॒रः । वि॒श्वानि॑ । दुः॒ऽइ॒ता । नय॑ति ।
 सु॒ऽक्ष॒चासः॑ । वरु॒णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । ऋ॒तऽधी॑तयः । व॒क्त्ररा॑ज॒सत्याः॑ ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणास्ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्ततमदीप्तयो भवन्ति । अतस्त उ त एव नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरस्त्रिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति । नयन्तु । विनाशयन्तित्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुवचासः शोभनबलाः शोभनधना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणो वक्मराजसत्वाः । वक्म वचनं स्तोत्रं । तस्य राजान ईशाना वक्मराजानः स्तोतारः । तेषु सत्वा अवितथाः । एवंभूता ते होत्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुवचासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽवचासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

ते देवा नोऽस्माकं क्षाम निवासभूमिं वर्धन् । वर्धयन्तु । के ते । इन्द्रः पृथिवी च पूषा च भगश्चादितिर-
दीना देवमाता च पञ्च जना देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां । ऐ० ब्रा० ३. ३१. । इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्या-
दयश्च ते च नोऽस्मादर्थं सुशर्माणः सुसुखाः स्ववसः शोभनान्नाः सुनीथाः सुप्रापणाश्च भवन्तु । अस्मभ्यं शोभन
सुखादिकं प्रयच्छन्ति भावः । तथा सुवचासः सुष्ठु चातारः सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु ।
उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं चाणं । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनं ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्वन्द ॥ १२ ॥

नू । सद्मानं । दिव्यं । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिं । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानां । जन्म । वसूयुः । वन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह । हे देवा भारद्वाजो भरद्वाजगोत्रजो होता स्तोतायमुषिर्दिव्यं दिवि
भवं सद्मानं सदनं स्थानं नू क्षिप्रं नंशि । व्याप्नोतु । तथा सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहवृद्धिं च
याति । याचते । यातिर्याज्जाकर्मा । तदर्थमासानेभिरासीनैः सत्रासनं कुर्वन्निर्मियेधैर्मध्येर्धैर्धार्हैरन्ययजमानैः
सार्धं यजमानो यागं कुर्वन्नयमृषिर्वसूयुर्वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् देवानां जन्म जनं संधं वन्द । वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्तेऽप त्वं वृजिनमित्येषा । वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च । अप त्वं वृजिनं
रिपुमंबितमे नदीतम इत्यानुष्ठुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्रे दुराध्यं । द्विष्टमस्य सत्पते कृधी सुगं ॥ १३ ॥

अप । त्वं । वृजिनं । रिपुं । स्तेनं । अग्रे । दुःऽआध्यं । द्विष्टं । अस्य । सत्पते ।

कृधी । सुऽगं ॥ १३ ॥

हे अपे त्वं तं प्रसिद्धं वृजिनं कुटिलं रिपुं पापकारिणं दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं
स्तेनं हिंसकं द्विष्टं दूरतममपास्य । अपक्षिप ॥ असु क्षेपण इति धातुः ॥ हे सत्पते सतां पालयितरपि अस्माकं
सुगं शोभनेन गंतव्यं सुखं कृधि । कृष । अत्र सर्वदेवात्मकस्यापिः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वं ॥

यावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावः ॥

जही न्यर्चिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

यावाणः । सोम । नः । हि । कं । सखिऽत्वनाय । वावशुः ।

जहि । नि । अचिणं । पणिं । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे सोम नोऽस्मादीया इमे यावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणास्तव सखित्वनाय सख्यार्थं वावशुः । कामयते । कमिति पूरकः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं पणिं वणिजमदातारमचिणमदनशीलं राक्षसादिकं नि जहि । विनाशय । स पणिवृको हि । आदानपरः खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ वृक आदान इति धातुः ॥

यूयं हि षा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयं । हि । स्य । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिद्यवः । कर्त । नः । अध्वन् । आ ।

सुगं । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना देवा यूयं हि ष । यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्य । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो धेष्ठां ते । अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयस्ते यूयमध्वन्नध्वनि मार्गे नोऽस्माकममा सहैव गोपा गोपायितारो रक्षितारः संतः सुगं सुखं । आकारः समुच्चये । सुखं च कर्त । कुरुत ॥

प्रवासादागमनेऽपि पंथामित्थेषा यजमानेन जप्या । सूचितं च । अपि पंथामगन्महीति प्रत्येक्य समित्पाणिः । आ० २. ५. । इति ॥

अपि पंथामगन्महि स्वस्तिगामनेहसं ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विंदते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पंथा । अगन्महि । स्वस्तिऽगां । अनेहसं ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विंदते । वसु ॥ १६ ॥

पंथां पंथानं मार्गमप्यगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशं । स्वस्तिगां मुखेन गंतव्यमनेहसं पापरहितं । येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्ट्रीः प्रजाः परि वृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विंदते लभते तादृशं पंथानमित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

न तद्विवेति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तमृजिश्चन आर्षं वैश्वदेवं । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गाय-
त्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । न तच्च्यूना सप्तम्याद्याः षड्गाय-
त्र्यश्चतुर्दशी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उज्जंतु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामति याजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उज्जंतु । तं । सुभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयतां । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिद्विरस्मादृजिश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान्ययचुरास । ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टायथा ॥ न तदतियाजस्य ऋषेस्तयजनं दिवा युक्तोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं नानु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मया-
नुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये । उतापि चाभिः शमीभिरन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि

मानु मन्ये । मया वशीकृता देवास्तदीयं यजनं नांगीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात्सम्यग्यष्टमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तमृषिं मुष्यः सुपु भवतः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः संत उज्जंतु । हिंसंतु ॥ उज्जिर्हिंसाकर्मा ॥ तथा तस्यातियाजस्य ऋजिग्र्यनोऽप्यतिग्रयेनाहं देवान्यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो यथा याजकः स नि हीयतां । नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिस्तात् ।
तपूषि तस्मै वृजिनानि संतु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥
अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणं । निनिस्तात् ।
तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । संतु । ब्रह्मद्विषमभि । अभि । तं । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतो यः पुरुषो नोऽस्मानति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिकं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यो निनिस्तात् निन्दितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजोसि वृजिनानि बाधकानि संतु । भवतु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौरादित्यस्माभि शोचतु । अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमंग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमंग त्वाहुरभिश्स्तिपां नः ।
किमंग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥
किं । अंग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपां । किं । अंग । त्वा । आहुः । अभिश्स्तिपां । नः ।
किं । अंग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मद्विषे । तपुषि । हेति । अस्य ॥ ३ ॥

किमंगति प्रसिद्धिद्योतकी निपाती । हे सोम त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मंत्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपाधितारमाङ्गः । कथयन्ति पुराविदः । तथा नोऽस्माकमभिश्स्तिपामभिर्शंसकेभ्यः पालयितारं त्वामिव खल्वाङ्गः । यद्वा । अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग हे सोम किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाङ्गः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिश्स्तिपामाङ्गः । निद्यमानान् परैर्दूषमाणान्नोऽस्मानंग हे सोम किंकारणं पश्यसि । त्वामिव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निद्यमानेष्वीदासीन्यं तवानुचितं । अतो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्विषे तस्मै तपुषि तापकं हेतिमायुधमस्य । क्षिप । प्रेरय ॥

अवँतु मामुषसो जायमाना अवँतु मा सिंधवः पिन्वमानाः ।
अवँतु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवँतु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥
अवँतु । मां । उषसः । जायमानाः । अवँतु । मा । सिंधवः । पिन्वमानाः ।
अवँतु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवँतु । मा । पितरः । देवऽहूतौ ॥ ४ ॥

जायमानाः प्रादुर्भवन्त्य उषसो मामवँतु । रक्षंतु । तथा पिन्वमानां वर्धमानाः सिंधवः खंदनशीला नद्यश्च मा मामवँतु । तथा ध्रुवासो निश्चलाः पर्वतासः पर्वताश्च मा मामवँतु । तथा देवहूतौ । देवानां हविराङ्गानमस्मिन्निति देवहविर्यागः । तच्च विद्यमानाः पितरः पितृदेवताश्च मामवँतु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरंतं ।
तथा करद्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्टः ॥ ५ ॥

विश्वेऽदानीं । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्य । उतऽचरंतं ।
तथा । कर्त । वसुऽपतिः । वसूनां । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवा विश्वदानीं सर्वदा वयं सुमनसः स्याम । शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये । उच्चरंतमुद्यंतं सूर्यं सर्वदा पश्येम च । वसूनां वसुपतिरुत्कृष्टधनाधिपतिरग्निर्देवानवसास्त्रदीयेन हविषीहानो वहन् प्रापयन् आगमिष्ठ आगंतुतम एवंगुणविशिष्टः सन् तथा कर्त । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान्करोतु ॥ १४ ॥

इंद्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिंधुभिः पिबमाना ।
पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥
इंद्रः । नेदिष्ठं । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिंधुऽभिः । पिबमाना ।
पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयऽभुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽइव ॥ ६ ॥

अयमिंद्रो नेदिष्ठमंतिकतमं यथा भवति तथावसा रक्षणेन सार्धमागमिष्ठ आगंतुतमोऽसु । सिंधुभिः स्वंदनेरुदकैः पिबमाना वर्धमाना नदीरूपा सरस्वती चागंतुतमा भवतु । ओषधीभिः सार्धं पर्जन्यश्च नोऽस्माकं मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । अग्निश्च पितेव पुत्रस्य जनक इव सुशंसः सुखेन शंसनीयः सुहवः सुखेनाद्वातव्यश्च भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोर्विश्वे देवास आ गतेत्यमुवाक्या । सूचितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥

विश्वे देवास आ गतं ऋणुता मं इमं हवँ । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥
विश्वे । देवासः । आ । गत । ऋणुत । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः सर्वे देवा आ गत । आगच्छत । आगत्य च मे मदीयमिमं हवमिदमाद्धानं ऋणुत । श्रुत्वा चेदमास्तीर्णं बर्हिर्नि षीदत । आस्तीर्णे बर्हिषि निषणा भवत ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्वे उप गच्छथ ॥ ८ ॥
यः । वः । देवाः । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तं । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे देवा वो युष्मान्यो जनो घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन हव्येन हविषा प्रतिभूषति परिचरति तं जनं विश्वे सर्वे यूयमुप गच्छथ । उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः ऋण्वन्मृतस्य ये । सुमृक्कीका भवंतु नः ॥ ९ ॥
उप । नः । सूनवः । गिरः । ऋण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुऽमृक्कीकाः । भवंतु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेर्ये सूनवः पुत्राः ते देवा नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरुप ऋण्वन्तु । नोऽस्माकं सुमृक्कीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च भवंतु ॥

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषतां युज्यं पयः ॥ १० ॥
विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुऽभिः । हवन्ऽश्रुतः । जुषतां । युज्यं । पयः ॥ १० ॥

ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य वर्धका ऋतुभिः कालविशेषैर्हवनश्रुतो हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारस्त्रिंशस्त्रिंशान्या-

गकाले स्तूयमाना ईदृशा विश्वे सर्वे देवा युज्यं योग्यं पय आमिचारूपं जुषतां । सेवतां । श्रूयते हि । तप्ते पयसि दध्नायति सा वैश्वदेव्यामिचेति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषंत नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रं । इन्द्रः । मरुत्सङ्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषंत । नः ॥ ११ ॥

मरुद्गणो मरुतो गणभूताः परिजनभूता यस्य तादृश इन्द्रस्त्वष्टमान् त्वष्टसहितो मित्रोऽर्यमा च नो ऽस्माकं स्तोत्रमिमा हव्यमानि हवीषि च जुषंत । सेवतां ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वादैव्यं जनं ॥ १२ ॥

इमं । नः । अग्ने । अध्वरं । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यं । जनं ॥ १२ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातरये दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं संघं यजनीयं चिकित्वान् जानंस्त्वं नो ऽस्मादीयमिममध्वरं हिंसारहितं यज्ञं वयुनशो ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः तथा यज । यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य विश्वे देवा इति याज्या । सूचितं च । आश्रुत्यै त्वेति शस्त्रा जपेद्विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या । आ० ५. १८. इति ॥ वैश्वदेवे पशविषेव याज्या । सूचितं च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० ३. ७. इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अंतरिक्षे य उप द्यवि ष ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमं । हवं । मे । ये । अंतरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वं ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमंतरिक्षे स्थ अंतरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । ये चोप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च द्यवि दुर्लोकस्थे । ये चाग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां । यद्वा । अपेर्जिह्वा । तथा पोष्यमाणत्वादग्निजिह्वा इत्युच्यते । उत वापि वा ये यजत्रा यजनीयाः ते सर्वे यूयमास्तीर्णे ऽस्मिन्बर्हिष्यासद्योपविश्य मादयध्वं । सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वंतु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं मुन्नेष्विहो अंतमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वंतु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपां । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचं । मुन्नेषु । इत् । वः । अंतमाः । मदेम ॥ १४ ॥

यज्ञिया यज्ञार्हा विश्वे देवा मम मदीयं मन्म मननीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । चित्तेऽवधारयंतु । तथोभे रोदसी बाबापृथिव्यावपां नपात् मध्यमस्थानोऽग्निश्चास्मादीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । अथ प्रत्यचक्रतः । हे देवा वो युष्मभं परिचक्ष्याणि वर्जनीयानि वचांसि स्तोत्राणि मा वोचं । मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतो वो युष्माकमतमा अंतिकतमाः संतो वयं मुन्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमाना मदेम । मोदेम ॥

आययणे वैश्वदेवस्य ये के ष उमेति याज्या । सूचितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥ वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रमुदाहृतं ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्ये ।
 ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्मा वरिवस्यंतु देवाः ॥१५॥
 ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपां । सधऽस्ये ।
 ते । अस्मभ्यं । इषये । विश्वं । आयुः । क्षपः । उस्माः । वरिवस्यंतु । देवाः ॥१५॥

महिनो महांतोऽहिमायाः । माया प्रज्ञानाम् । आहंतुप्रज्ञाः । एवंभूता ये के चन देवा ज्मा । पृथिवी-
 नामैतत् । ज्मायां पृथिव्यां जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये के चन दिवो ब्रुलोकाज्जज्ञिरे । ये के चनापां सधस्ये
 सहांतरिषे जज्ञिरे ते सर्वे देवा अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च विश्वं सर्वमायुरन्नं जीवनं
 वा क्षपः सर्वा राचीरुक्षाः सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरंतर्येण वरिवस्यंतु । प्रयच्छंतु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।
 इळामन्यो जनयन्नर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥१६॥
 अग्नीपर्जन्यौ । अवतं । धियं । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुऽस्तुतिं । नः ।
 इळा । अन्यः । जनयत् । गर्भं । अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तं । अस्मे इति ॥१६॥

हे अग्नीपर्जन्यौ मे मदीयं धियं कर्म यज्ञलक्षणमवतं । गच्छतं रचतं वा । हे सुहवा सुखेन कृतं शक्याव-
 स्मिन्हवे यज्ञे नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रचतं । यद्वा । अनुवृत्तोऽवतिः अवणार्थः । अवतं । शृणुतं ।
 युवयोर्मध्येऽन्यः पर्जन्य इळामन्नं जनयत् । जनयति । वृथ्वा ह्योषधिवनस्पतयो जायते तेभ्यश्चान्नं जायते ।
 अन्योऽपि गर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणापिना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो
 भवति । अतो युवां प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ता इषोऽन्नान्यस्मै अस्मात्वा धत्तं । अवस्थापयतं ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।
 अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वं ॥१७॥
 स्तीर्णे । बर्हिषि । संऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।
 अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वं ॥१७॥

हे विश्वे देवा बर्हिषि दर्भपुंजे वेद्यां स्तीर्णे सत्यग्नौ च समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च महा
 महता नमसा नमस्कारेण वा विवासे । पर्यचरं । हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीये
 ऽस्मिन्विदथे यज्ञे हविषि ॥ तृतीयार्थे सप्तमी ॥ हविषास्माभिर्दत्तेन मादयध्वं । तृषध्वं ॥ ॥१६॥

वयमु लेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पीष्णं । यां पूषन्नित्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं ।
 वयं दश पीष्णं तन्नायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुबिति ॥ अर्थार्थिभिः प्रवसन्निरितज्जघं । सूचितं च । वयसु त्वा पथस्यत
 इत्यर्थचर्या चरिष्यन् । आ० गृ० ३. ७. ८. इति । जपेदिति शेषः ॥

वयमु त्वा पथस्यते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥१॥
 वयं । ऊं इति । त्वा । पथः । पते । रथं । न । वाजऽसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥१॥

हे पथस्यते मार्गस्य पालयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युञ्जे रथमिव
 त्वा त्वामयुज्महि । युज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्मः । उ इति प्रेरकः ॥

अभि नो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणं । वामं गृहपतिं नय ॥२॥

अभि । नः । नयं । वसु । वीरं । प्रयतऽदक्षिणं । वामं । गृहऽपतिं । नय ॥२॥

हे पूषन् नयं नृभ्यो हितं वसु धनमभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेणरयितारं गमयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनं । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशं । वामं वननीयमेवविधं गृहपतिं गृहस्थं नोऽस्मान्नय । प्रापय ॥

अदित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिद्वि मदा मनः ॥३॥

अदित्संतं । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । मदा । मनः ॥३॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् अदित्संतं चित् दातुमनिच्छंतमपि पुरुषं दानायास्सदानार्थं चोदय । प्रेरय । पणेश्चिद्वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि मनो हृदयं वि मदा । दानार्थं मृदूकुरु ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधंतामुय नो धियः ॥४॥

वि । पथः । वाजऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधंतां । उय । नः । धियः ॥४॥

हे उयोद्वूर्णवल् पूषन् पथो मार्गान् वाजसातयेऽज्ञलाभाय वि चिनुहि । शोधितान्कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान्यथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधो बाधकान् तस्करादींश्च वि जहि । बाधस्व । तथा नोऽस्माकं धियः कर्माण्यज्ञलाभार्थं क्रियमाणानि साधंतां । सिध्यंतु । सफलानि भवंतु ॥

परि तृधि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥५॥

परि । तृधि । पणीनां । आरया । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥५॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां लुब्धानां हृदया हृदयानि कठिनान्यारया । मूत्सलोहायो दंडः प्रतोद इत्यारिति चाख्यायते । तथा परि तृधि । परिविध्य । हृन्नतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । अथानंतरमीमेनान्यपणीनस्मभ्यं रंधय । वशीकुरु ॥ ॥९७॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियं । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥६॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियं । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥६॥

हे पूषन् आरया प्रतोदेन पणेरिच्छो हृदयं वि तुद । विविध्य । तस्य पणेरिच्छं हृदये प्रियमस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ । दातव्यमिच्छां जनय । अथानंतरमस्मभ्यमीमेनान्रंधय । वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥७॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनां । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥७॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां हृदया हृदयान्या रिख । आलिख । आलिख्य च किकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि कृणु । कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यन्नतं ॥

यां पृषन्ब्रह्मचोदनीमारां विभर्थाघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

यां । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीं । आरां । विभर्धि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयं । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥८॥

हे आघृण आगतदीप्ति पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीं यामारां बिभर्षि हस्ते धारयसि
तया समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयमा रिख । आलिख । किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च
छणु । कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशार्धृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुखमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुसाधनी । तस्याः । ते । सुखं । ईमहे ॥ ९ ॥

हे आघृण आगतदीप्ति पूषन् ते त्वदीया याद्वारा गोओपशा । उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा
यस्यास्तादृशो । अत एव पशुसाधनी पशूनां सार्धयित्री भवति ते त्वदीयायास्तस्याः संबन्धि सुखं सुखमीमहे ।
याचामहे ॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिं । धियं । अश्वऽसां । वाजऽसां । उत । नृवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उतापि च हे पूषन् गोषणिं गवां सनित्रीमश्वसामश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीमुतापि
च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा गोऽस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं
कृणुहि । कुरु ॥ १० ॥

सं पूषन्निति दशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पीष्णं गायत्रं । सं पूषन्नित्यनुक्रांतं ॥ नष्टधनमन्विच्छता
पुरुषेणैतज्जयं । सूत्रितं च । सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा । आ० गृ० ३. ७. ९. इति ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अंजसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सं । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अंजसा । अनुऽशासति । यः । एव । इदं । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यो विद्वानंजसा ऋजुमार्गेणानु-
शासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यश्चैवैवमिदं नष्टं भवदीयं धनमिति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं
धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णाम् अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सं । ऊं इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृह्णान् । अभिऽशासति । इमे । एव । इति ।

च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णानुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यो जनो गृह्णान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशव-
स्तिष्ठति तान् गृह्णानभिशासति अभिशास्ति अभिमुख्येन बोधयति । यश्चैव त्वदीया नष्टाः पशव एवैव
तिष्ठतीति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णाश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः । चक्रं । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते । नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रमायुधं न रिष्यति । न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशस्य नाव पद्यते । न
हीयते । अस्य पविर्धारा च नो नैव व्यथते । कुंठीभवति । तेन चक्रेण चोरान्हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

यो अस्मै हविषाविधत्तं तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विंदते वसु ॥४॥

यः। अस्मै। हविषा। अविधत्। न। तं। पूषा। अपि। मृष्यते। प्रथमः। विंदते। वसु ॥४॥

यो यजमानोऽसौ पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिनाविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा नापि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमो मुख्यः सन् वसु धनं विंदते । लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥

पूषा। गाः। अनु। एतु। नः। पूषा। रक्षतु। अर्वतः। पूषा। वाजं। सनोतु। नः ॥५॥

पूषा पोषको देवो नोऽस्यदीया गा अन्वेतु । रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषावर्ततोऽश्वाच्चतु चोरेभ्यः । तथा वाजमन्नं च नोऽस्मभ्यं पूषा सनोतु । प्रयच्छतु ॥ ॥९९॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

पूषन्। अनु। प्र। गाः। इहि। यजमानस्य। सुन्वतः। अस्माकं। स्तुवतां। उत ॥६॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून्नु प्रेहि । रक्षणार्थमनुगच्छ । उतापि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥

माकिः। नेशत्। माकीं। रिषत्। माकीं। सं। शारि। केवटे। अथ। अरिष्टाभिः।

आ। गहि ॥७॥

हे पूषन् अस्मदीयं गोधनं माकिर्नेशत् । मा नश्यतु । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिपेधमात्रे वर्तन्ते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यतां । माकीं मा च केवटे कूपे सं शारि । संशीर्षं भूत । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथैवं सत्परिष्टाभिरहिंसिताभिर्गोभिः सहा गहि । सायंकाल आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसं । ईशानं राय ईमहे ॥८॥

शृण्वन्तं। पूषणं। वयं। इर्यं। अनष्टवेदसं। ईशानं। रायः। ईमहे ॥८॥

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तमिर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकमनष्टवेदसमविनष्टधनमीशानं सर्वस्वेष्टरमेवविधं पूषणं देवं वयं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

चातुर्मास्त्रेषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः पूषन्तव व्रत इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । वाममद्य सवित-
वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिषेम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥९॥

पूषन्। तव। व्रते। वयं। न। रिषेम। कदा। चन। स्तोतारः। ते। इह। स्मसि ॥९॥

हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदाचिदपि न रिषेम । हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयमिहास्मिन्कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि । स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणं । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

परि। पूषा। परस्तात्। हस्तं। दधातु। दक्षिणं। पुनः। नः। नष्टं। आ। अजतु ॥१०॥

पूषा पोषको देवः परस्तात्परस्मिन्देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिर्घृते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । नोऽस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनराजतु । आगच्छतु । आगमयतु ॥ २० ॥

एहि वामिति षड्वचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रं पौष्णं । अनुक्रम्यते च । एहि वां षडिति ॥ गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहे । रथीर्ऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वां । विमुचः । नपात् । आघृणे । सं । संचावहे । रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुचति षष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्राघृण आगतदीप्तिं पूषन् वां । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता ॥ वा गतिगंधनयोरित्यस्मादातो मन्त्रित्वे विच् ॥ वां गंतारं स्तोतारं सामेहि । आगच्छ । आवां च सं संचावहे । समयाव । संगच्छावहे । तादृशस्त्वं नोऽस्माकमुत्तस्य यज्ञस्य रथी रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमं । कपर्दिनं । ईशानं । राधसः । महः । रायः । सखायं । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतममतिशयेन रथिनं । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनं । कपर्दशूडा । तद्वतं । राधोत्य-
नेनेति राधो धनं । महो महतो राधसो धनस्थेशानं स्वामिनं सखायमस्माकं मित्रमेवविधं पूषणं रायो
धनामीमहे । याचामीमहे ॥

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतः । धीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे आघृण आगतदीप्तिं पूषन् रायो धनस्य धारासि । प्रवाहो भवसि । स्तोत्रभ्यो वज्रं धनं नैरतयेण
प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्च । अजाऽकागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृशं पूषन् वसोर्वसुनो धनस्य राशिः
संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वत्वेव निवसतीत्यर्थः । धीवतो धीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य सखा मित्र-
भूतश्च भवसि ॥

पूषणं न्व१ जाश्चमुप स्तोषाम वाजिनं । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणं । नु । अजऽअश्च । उप । स्तोषाम् । वाजिनं । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

अजाश्च कागवाहनं वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा पूषणं पोषकं देवं नु अद्योप स्तोषाम । उपस्तवाम । यः
पूषा स्वसुरसो जार उपपतितिरुच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः ऋणोतु नः । भ्रातेद्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुं । अब्रवं । स्वसुः । जारः । ऋणोतु । नः । भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

मातुर्निर्मात्र्या रात्रिर्दिधिषु पतिं पूषणमब्रवं । स्तोमि । स्वसुरसो जारश्च पूषा नोऽस्माकं स्तोत्राणि
ऋणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निऽभ्रास्ते जन्ऽश्रियं । देवं वहंतु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणं । रथे । निऽभ्राः । ते । जन्ऽश्रियं । देवं । वहंतु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥

अजासोऽजाम्कागा निशुभा निश्रुध्य संबध्य हर्तारस्ते पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाम्कागा जनश्रियं । जनं
स्रोतुसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं पूषणं देवं रथे बिभ्रतो धारयंत आ वहंतु । आनयंतु ॥ २१ ॥

य एनमिति षड्वचं सप्तमं मूर्ध्नं भरद्वाजस्यार्थं पीष्णं । अंत्यानुष्टुबादौ पंच गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । य
एनमंत्यानुष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति करंभादिति पूषणं । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनं । आदिदेशति । करंभोऽश्नत् । इति । पूषणं । न । तेन । देवः । आदिशे ॥ १ ॥

यः स्रोतेन पूषणं पोषकं करंभात्करंभाणां घृतमिश्राणां यवसक्लूनामन्तेत्यादिदेशति अभिष्टीति तेन
पुरुषेणान्यो देवो नादिशे । आदिष्टव्यः स्रोतव्यो न भवति । पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतांतरं
न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतियुजा । इंद्रो वृचाणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घा । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इंद्रः । वृचाणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत घापि च स यः शत्रूणां हंतृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशो रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः सत्पतिः सतां
पालयितैवगुण इंद्रः सख्या मित्रभूतेन पूष्णा युजा सहायभूतेन युक्तः सन् वृचाणि शत्रून् जिघ्रते । हंति ।
इंद्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययं । नैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रं । हिरण्ययं । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उतापि च सूरः प्रेरको रथीतमोऽतिशयेन रथी नेतुतमो वा पुषा परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा
गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् हिरण्यं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितमदस्तद्रथस्य चक्रं नैरयत् । नितरां
प्रेरयति स्म ॥

यद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मंतुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मंतुऽमः । तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत ब्रह्मभिर्यजमानैः स्तुत दस्र दर्शनीय मंतुमो ज्ञानवन् पुषन् अद्येदानीं यदुद्दिश्य त्वा त्वां ब्रवाम
स्तवाम नोऽस्माकं मन्त्र मननीयं तद्वनं सु साधय । उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणं । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमं । च । नः । गोऽएषणं । सातये । सीषधः । गणं । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् नोऽस्माकं सातये लाभायेमं च गणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषयितारं सीषधः । साधय । हे
पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातोऽसि । भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेऽग्रांमुपावसुं । अद्या च सर्वतांतये श्वश्च सर्वतांतये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्ति । इमहे । आरेऽग्रां । उपऽवसुं । अद्या । च । सर्वऽतांतये ।

श्वः । च । सर्वऽतांतये ॥ ६ ॥

हे पूषन् ते स्वदीयां त्वया देयां स्वस्तिं कल्याणीं रक्षामरिअघां । आरे दूरेऽघं पापं यस्यास्तादृशीं । उपा-
वसुमुपगतधनां । ईदृशीं स्वस्तिमय चास्मिंश्च काले सर्वतातये । सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यञ्चः ।
तदर्थं । यद्वा । सर्वेषां भोगानां विस्ताराय । अथ परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थमेमहे ।
अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

इंद्रा नु पूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं गायत्र्यैन्द्रापीणं । अनुक्रांतं च । इंद्रा नैन्द्रं चेति ॥
गतो विनियोगः ॥

इंद्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इंद्रा । नु । पूषणा । वयं । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगादिद्रूपशब्दयोरुभयत्र द्विवचनं । इंद्रापूषणां देवौ नु अथ च वयं स्वस्तये सख्याय
शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्तस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च हुवेम । आह्वयाम । स्वाम ॥

सोममन्य उपासत्पातवे चम्बोः सुतं । करंभमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमं । अन्यः । उप । असत् । पातवे । चम्बोः । सुतं । करंभं । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

चम्बोरधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं सोममन्योऽनयोरिकतर इंद्रः पातवे पातमुपासदत् । उपसीदति ।
उपगच्छति । अन्य एकतरः पूषा करंभं घृतसिक्तं सत्कात्मकं हविर्भक्षयितुमिच्छति ॥

अजा अन्यस्य वहुयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वहुयः । हरी इति । अन्यस्य । संभृता । ताभ्यां । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिंद्रापूषणोरन्यस्यैकस्य पूषणोऽजाम्हागा वहुयो वाहका अथाः । अन्यस्यापरस्मिन् इन्द्रस्य संभृता
संभृतौ सम्यक् पुष्टौ हरी एतत्संज्ञावन्तौ वाहकौ । स चिंद्रस्ताभ्यां वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते । हति ॥

यदिंद्रो अनन्यद्रितो महीरपो वृषंतमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इंद्रः । अनन्यत् । रितः । महीः । अपः । वृषन् । तमः । तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

यद्यदा वृषंतमोऽतिशयेन वर्षितेन्द्रो रितो गंचीर्महीर्महीरपो वृष्यदकान्यनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र
तदानीं पूषा पोषको देवः सचाभवत् । अस्मिन् इन्द्रस्य सहायो भवति ॥

तां पूषणः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इंद्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

तां । पूषणः । सुमतिं । वयं । वृक्षस्य । प्र । वयां । इंद्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूषणः पोषकस्य देवस्मिन् इन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरहस्य प्र वयां
प्रकृष्टां दृढां शाखामिव वयमा रभामहे । अवलंबामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूनिव सारथिः । मया इंद्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूषणं । युवामहे । अभीशूनिव । सारथिः । मयै । इंद्रं । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूषणं पोषकं देवमिन्द्रं च मयै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थमुद्युवामहे । उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणं । तत्र
दृष्टान्तः । सारथिः सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रमीनश्च बंधनार्थान्यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

शुक्तं त इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पीणं । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं ।

शुक्रं चतुष्कं द्वितीया अगतीति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविषः शुक्रं त इति याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः । आ० २. १६. । इति ॥ एकादशिनस्य पीणस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ठ पूषा । आ० ३. ७. । इति ॥ अमाभिष्टवेऽपिषा । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपशं गोपामनिपद्यमानं । आ० ४. ६. । इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रं ते । अन्यत् । यजतं ते । अन्यत् । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्रं शुक्लवर्णमन्यदेकमहर्भवति वासरात्मकं । तथा ते तव संबंधि यजतं । यजिरच संगति-करणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशिन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति रात्र्याख्यं । इत्थं विषुरूपे शुक्ल-कृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवस-स्योत्पादकं । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकं । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तच्चाह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कृत इत्यत आह । हे स्वधावोऽन्नदन्पूषन् विश्वाः सर्वा मायाः प्रज्ञा हि यस्मात्कारणादवसि रचसि अतः कारणान्तं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिर्दानमिहास्मास्वसु । भवतु ॥ यास्कस्वाह । शुक्रं ते अन्यद्विहितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यदयज्ञियं ते अन्यदिति वा विषमरूपे अहनी कर्मणा द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् । नि० १२. १७. । इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्धरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्ट्रां । पूषा । शिथिरां । उत्तऽवरीवृजत् । संऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वस्कागवाहनः पशुपाः पशूनां पालयिता वाजपस्त्यः । वाजा अज्ञानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । धियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भुवने लोकेऽर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः पूषा पोषको देवोऽद्रामारां स्वहस्तगतां शिथिरां शिथिलां सतीमुद्धरीवृजत् उद्यच्छन् भुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ईयते । नभसि गच्छति ॥

पीणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्यास्ते पूषन्नित्यादिके द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अन्नु वेद सर्वाः । आ० ३. ७. । इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्रे हिरण्ययीरंतरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्द्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अंतरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अंतरिक्षे । चरन्ति ।
ताभिः । यासि । दूत्यां । सूर्यस्य । कामेन । कृत । अरवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे पूषन् ते त्वदीया या हिरण्ययीर्हिरण्यमथो हितरमणीया नावः समुद्र उद्धावन्तर्मध्येऽंतरिक्षे नभसि
चरन्ति संचरन्ति ताभिर्नौभिः सूर्यस्य दूत्यां यासि । गच्छसि । कदाचिद्देवैः सार्धं सूर्येऽमुरवधार्थं प्रस्थिते सति
तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुका बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राह्वीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं
श्रवो हविलक्षणमन्नमिच्छमान इच्छन् कामेन पश्चादिविषयेण स्तोतुभिः कृतो वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वचं ॥ ४ ॥
पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।
यं । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतं । तवसं । सुऽअचं ॥ ४ ॥

पूषा पोषको देवो दिव आ धुलोकस्य च पृथिव्याश्च सुबन्धुः शोभनो बन्धुर्भवति । तथेळस्पतिरिळाया
अन्नस्य पतिर्मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । महतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान्
दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः । यं पूषणं देवासः सर्वे देवाः सूर्यायै
सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्याया अश्विनोर्वरणायाददुः दत्तवन्तः । पुत्रः पितराववृणीत पूषा । ऋग्वे०
१०. ८५. १४. इति हि श्रूयते । कीदृशं पूषणं । कामेन पश्चादिविषयेण कृतं स्तोतुभिर्वशीकृतं तवसं बलवन्तं
प्रवृद्धं वा स्वचं स्वचनं सुष्ठु गच्छन्तं । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

प्र नु वोचेति दशर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धमिन्द्राग्निदेवताकं । सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः षट्
बृहत्थः । तथा चानुकांतं । प्र नु दशैन्द्रायं तु बाह्वन्तं चतुरनुष्टुबन्तमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्यां यानि चक्रथुः ।
हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवं ॥ १ ॥
प्र । नु । वोच । सुतेषु । वां । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।
हतासः । वां । पितरः । देवऽशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्मणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां सुतेष्वभिषुतेषु सोमेष्वस्यक्षे वां
युवयोस्तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्र वोच । प्रवोचं । प्रव्रवीमि । तदेव वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी देवशत्रवः ।
देवाः शत्रवः शातयितारो येषां तादृशः । अमुराः पितरो हिंसकाः ॥ पीयतिर्हिंसकमो । तस्मैतद्वृषं ॥
इदृशा अमुरा वां युवाभ्यां हतासो हता आसन् । युवं युवां तु जीवथः । जीवन्वन्तौ भवथः । असुरेभ्यं बाधि-
ताविति यावत् ॥

बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥
वट् । इत्था । महिमा । वां । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।
समानः । वां । जनिता । भ्रातरा । युवं । यमौ । इहेहऽमातरा ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोर्महिमा महत्त्वमित्येत्यमनेन प्रकरणेन बट् सत्त्वं । युष्मद्विषयं यज्जन्ममहत्त्वं प्रति-
पाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । पनिष्ठ आ पनिष्ठः सुखतमश्च प्रजापतिः समान एक एव वां युवयोर्यजिता
जनयिता । अतो युवं युवां भ्रातरा भ्रातरी स्त्र्यः । अपि च यमौ यमलौ सहोत्पन्नाविहेहमातरा । इह चेह
च सर्वत्र माता ययोस्तादृशी स्त्र्यः । अदितिर्ह्यनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरितिहेहमातराविति श्रूयते ॥

ओ॒कि॒वांसा॑ सु॒ते स॒चाँ अ॒श्व॒ा स॒प्ती इ॒वा॒द॒ने ।

इ॒न्द्रा॒ न्व॒ग्नी अ॒व॒से॒ह व॒ज्रि॒णा व॒यं दे॒वा ह॒वाम॑हे ॥३॥

ओ॒कि॒ऽवांसा॑ । सु॒ते । स॒चा । अ॒श्व॒ा । स॒प्ती इ॒वेति॑ स॒प्तीऽइ॒व । आ॒द॒ने ।

इ॒न्द्रा॒ । नु । अ॒ग्नी इति॑ । अ॒व॒सा । इ॒ह । व॒ज्रि॒णा । व॒यं । दे॒वा । ह॒वाम॑हे ॥३॥

हे इंद्राग्नी सुतेऽभिषुते सोमे युवां संचा सहोकिवांसौकिवांसी समवेतौ संगतौ भवतं ॥ उच समवाय
इत्यस्यैतद्रूपं ॥ तत्र दृष्टांतः । आदने भक्षणीये घासे सप्ती इवाश्वा सर्पणशीलावस्थाविव । नु अथ वयं तादृ-
शाविंद्राग्नी इहास्मिन्न्यज्ञेऽवसा रक्षणेन हेतुना हवामहे । आह्वयामहे ॥ इतरितरयोगादिंद्रशब्देऽग्निशब्दे च
द्विवचनं ॥ कीदृशाविंद्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेती देवा दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इं॒द्राग्नी॑ सु॒तेषु॑ वां स्त॒व॒त्तेष्वृ॒तावृ॒धा ।

जो॒ष॒वाकं॑ व॒दतः॑ प॒ज्रहो॑षिणा न दे॒वा भ॒स॒थश्च॑न ॥४॥

यः । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । सु॒तेषु॑ । वां । स्त॒व॒त् । ते॒षु । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा ।

जो॒ष॒ऽवाकं॑ । व॒दतः॑ । प॒ज्र॒ऽहो॒षिणा॑ । न । दे॒वा । भ॒स॒थः । च॒न ॥४॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिताराविंद्राग्नी सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु यः स्तोता वां युवां
स्तवत् कुत्सितं सूयात् तेषु सोमेषु मध्ये जोषवाकं वदतो जोष जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं
तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे पज्रहोषिणा पज्रः प्रार्जितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययो-
स्तादृशी हे देवा देवा युवां न भसथः । न भक्षयथः । चनेति पादपुराणः ॥ अत्र निरुक्तं । जोषवाकमित्यविज्ञा-
तनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इंद्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वतस्य वर्धयितारी न तस्याग्नीथः ।
योऽयं जोषवाकं वदति विजंजपः प्रार्जितहोषिणा देवौ न तस्याग्नीथः । नि० ५. २२. इति ॥

इं॒द्राग्नी॑ को अ॒स्य वां दे॒वौ म॒र्तश्चि॑केतति ।

वि॒षू॒चो अ॒श्वान्यु॒युजा॑न इ॒यत॑ एकः स॒मान आ रथे॑ ॥५॥

इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । कः । अ॒स्य । वां । दे॒वौ । म॒र्तः । चि॑केतति ।

वि॒षू॒चः । अ॒श्वान् । यु॒युजा॑नः । इ॒यते॑ । एकः । स॒माने॑ । आ । रथे॑ ॥५॥

हे देवौ द्योतमानाविंद्राग्नी वां युवयोरस्तिदं कर्म को मर्तो मनुष्यश्चिकेतति । जानीयात् । न कोऽपी-
त्यर्थः । किं तत्कर्म । विषूचो नानांचतो गच्छतोऽश्वान् समान उभयार्थं एकस्मिन्नथे युवयोरिक इंद्रः सूर्यात्मना
वर्तमानो युयुजानस्तादृशानश्वान्योजयन् एयते । सर्वे जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान्
व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरिकः सूर्यात्मिंद्र एयते । आगच्छति ।
एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इं॒द्राग्नी॑ अ॒पा॒दियं॑ पूर्वा॒गात्प॒द्धती॑भ्यः ।

हि॒त्वी शि॒रो जि॒ह्वा वा॒व॒द॒च्चर॑न्वि॒श॒त्प॒दा न्य॑क्रमीत् ॥६॥

इंद्राग्नी इति । अपात् । इयं । पूर्वा । आ । अगात् । पत् । वतीभ्यः ।

हिल्वी । शिरः । जिह्या । वावदत् । चरत् । चिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी अपात्पादरहितेयमुषाः पवतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सत्या-
गात् । आगच्छति । तथा प्राणिनां शिरो हिल्वी प्रेरयित्री । यद्वा । शिरो हिल्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती ।
जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् भृशं शब्दं कुर्वती चरत् । एवं चरंत्युषास्त्रिंशत्पदान्वयव-
भूतान् चिंशन्मुहूर्ताव्यक्रमीत् । एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत्की जानीयादिति
पूर्वचान्वयः ॥

इंद्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाहोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वक्तं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाहोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाधने । परा । वक्तं । गोऽष्टिषु ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी नरो योद्धारो मनुष्या बाहोर्हस्तयोर्धन्वानि धनूष्या तन्वते हि । आततज्यानि कुर्वते हि ।
युवां चास्मिन्महाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे गविष्टिषु गवामन्वेषणेषु नोऽस्मान् मा परा वक्तं ।
मा परित्यजतं ॥

इंद्राग्नी तपति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इंद्राग्नी इति । तपति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः । अप । द्वेषांसि । आ । कृतं ।
युयुतं । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी अघा आहंश्र्योऽर्योऽभिगंश्र्योऽरातयः शत्रुसेना मा तपति । मां बाधते । ता अपा कृतं ।
अपाकृतं । तथा द्वेषांसि द्वेषन् शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पंचम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनावुयुतं । पृथक्कृतं च ।
यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कृतं । मारयतमित्यर्थः ॥

इंद्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसं ॥ ९ ॥

इंद्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतं । रयिं । विश्वायुऽपोषसं ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी युवोर्युवयोर्दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसंबंधीनि वसु वसुन्यपि
हितानि युवयोरिव वर्तते । अतः कारणादिहास्मिन्यज्ञे नोऽस्मभ्यं रयिं धनमा अस्मि प्र यच्छतं । कीदृशं रयिं ।
विश्वायुपोषसं । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तं । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे
शक्तं ॥ क्वांसो वर्णलोपः ॥

इंद्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गंतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इंद्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतं । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसोकथैः स्तुतिभिर्वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारी एवंभूतौ हे इंद्रायो सोमेभिः स्तोत्रैर्विश्वाभिः सर्वाभिर्गोभिः शस्त्ररूपाभिर्विर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिरा गतं । आगच्छतं । किमर्थं । अस्यासदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ॥ ॥ २६ ॥

अथवृचमिति पंचदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमिंद्रायं । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्याया नव गायत्र्य-
स्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी वृहती पंचदशनुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । अथत्यंचोना गायत्रं तु त्रिष्टुप्वादि
चिष्टुष्टुहत्यनुष्टुबंतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ वरुणप्रघासेष्विंद्रायस्य हविषः अथद्विषा याज्या । सूचितं
च । इंद्रायो अवसा गतं अथवृचमुत सनोति वाजं । आ० २. १७. इति ॥

अथवृचमुत सनोति वाजमिंद्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यंता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयंता ॥ १ ॥

अथत् । वृचं । उत । सनोति । वाजं । इंद्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यंता । वसव्यस्य । भूरः । सहःऽतमा । सहसा । वाजऽयंता ॥ १ ॥

स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं अथत् । हिनस्ति । उतापि च वाजमन्नं बलं वा सनोति । लभते । यः पुरुषः
सज्जरी शत्रूणामभिभविता रविंद्रायो सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगादुभयत्र पूर्ववद्विवचनं ॥ कीदृशा-
विंद्रायो । भूरः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसुसमूहस्य । यद्वा ॥ स्वार्थिको यत् ॥ धनस्वरज्यंतिशानी स्वामिनी ॥
इरज्यतिर्यथ्यकर्म ॥ सहसा बलेन सहस्तमातिशयेनाभिभवितारी शत्रूणां वाजयंता वाजं हविर्लक्षणमन्न-
मात्मन इच्छंती । यद्वा । वाजं स्तोतृभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानो ॥

ता योधिष्टमभि गा इंद्र नूनमपः स्वरुषसो अग्रे ऊहाः ।

दिशः स्वरुषसं इंद्र चित्रा अपो गा अग्रे युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टं । अभि । गाः । इंद्र । नूनं । अपः । स्वं । उषसः । अग्रे । ऊहाः ।

दिशः । स्वं । उषसः । इंद्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्रे । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे इंद्र हे अग्रे ता तां युवां गा अप उदकानि स्वः सूर्यमुषस उपःकालानुह्लाः पणिभिरपहृता एतान्
गवादीनभिलक्ष्य योधिष्टं । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्ती । नूनमिति पादपुरणार्थः । हे इंद्र त्वं दिशः प्राच्याद्याः स्वः
सूर्यमुषसश्च चित्राद्यायनीया अप उदकानि च गाश्च पणिभिरपहतानेतान्युवसे । अनेन लोकेनायोजयः ।
यद्वा । असुरैरावृतादिगादीनसुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे अग्रे नियुत्वान् नियुज्जि-
रथैर्युक्तः सन् त्वमथेवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐंद्रायस्य पशोर्वपाया आ वृचहणेत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मैरा भरतं शिबतं
वज्रवाहं । आ० ३. ७. इति ॥

आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मैरिंद्र यातं नमोभिरग्रे अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिंद्राग्रे अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृचऽहना । वृचऽहभिः । शुष्मैः । इंद्र । यातं । नमःऽभिः । अग्रे । अर्वाक् ।

युवं । राधःऽभिः । अकवेभिः । इंद्र । अग्रे । अस्मे इति । भवतं । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे वृचहणा वृचस्यासुरस्य हंतारी हे इंद्र हे अग्रे वृचहमिवृचस्य हंतुमिधृचहनननिमित्तैः शुष्मैर्बलैर्नमो-
भिरस्त्रभ्यं दातव्यैरस्त्रैश्च सार्धमर्वागसदभिसुखमा यातं । आगच्छतं । हे इंद्र हे अग्रे युवं युवामकवेभिरकुत्सि-
तैर्महस्त्रिभुक्तमेभिरुत्कृष्टतमै राधोभिर्धनैः सहास्त्रे अस्मासु भवतं । आविर्भवतं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ता ऊवे इति षडहस्रोचियसृचः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमियं वामस्य मन्त्रनः । आ० ७. २. इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ता ऊव इत्याद्या नवर्च आवापार्थाः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्त्रन इत्येकादश । आ० ७. ५. इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पन्ने विश्वं पुरा कृतं । इंद्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदं । पन्ने । विश्वं । पुरा । कृतं । इंद्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

ता तौ तादृशाविंद्राग्नी ऊवे । आहुये । ययोरिंद्राग्न्योः पुरा पूर्वस्निग्धकाले कृतं विश्वं सर्वमिदं पूर्वास्तृणु कीर्तितं वीर्यं पन्ने पन्त्ये ऋषिभिः स्तूयते । ताविंद्राग्नी ऊव इत्यन्वयः । तौ चंद्राग्नी न मर्धतः । स्तोतृन् हिंसः । अतोऽस्मानप्याह्वती रक्षतामिति भावः ॥ मर्धतिर्हिंसाकर्मा ॥

उग्रा विघनिना मृध इंद्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात इंद्रशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विघनिना । मृधः । इंद्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । इंद्रशे ॥ ५ ॥

उग्रोऽग्रावुन्नूर्णबलावत एव मृधः शत्रून्विघनिना विघनिनी विशेषेण हतवन्ताविंद्राग्नी हवामहे । आहु-
यामहे । तौ चंद्राग्नी इंद्रशेऽस्निग्ध संग्रामे नोऽस्मान्मृळातः । सुखयतां । यद्वा ॥ मृळतिरुपदयाकर्मा ॥ नो
ऽस्माकं मृळातः । उपदयां कुरुतां ॥ ॥ २७ ॥

हतो वृचाण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृचाणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्पती । हतः । विश्वाः ।

अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविंद्राग्नी आर्यार्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि वृचाण्युपद्रवजातानि हतः । हिंसः । तथा सत्पती सतां
पालयितारानिंद्राग्नी दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हतः । अपि च
विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेषीः शत्रुभूताः प्रजा अप हतः । विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी युवामिति षडहस्रोचियसृचः । सूचितं च । इंद्राग्नी
युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य । आ० ७. २. इति ॥

इंद्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमा अनूषत । पिबन्तं शंभुवा सुतं ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । युवां । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबन्तं । शंभुवा । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी युवामिमे स्तोमाः स्तोतारोऽभ्यनूषत । अभिष्टुवन्ति । हे शंभुवा सुखस्य भावयितारानिंद्राग्नी
सुतमभिषुतमस्मदीयं सोमं पिबन्तं ॥

या वा संति पुरुस्पृहो न्युतो दाशुषे नरा । इंद्राग्नी ताभिरा गतं ॥ ८ ॥

या । वां । संति । पुरुस्पृहः । न्युतः । दाशुषे । नरा । इंद्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारानिंद्राग्नी वां युवयोः स्वभूताः पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीया दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानार्थमुत्पन्ना या न्युतोऽश्वाः संति हे इंद्राग्नी ताभिर्न्युत्त्रिरा गतं । आगच्छतं ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतं । इंद्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतं । नरा । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । इंद्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे नरा भेताराविन्द्रापी । सूर्यतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । इदं सवनमिमं सोमं सुतमभिषुतमुप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुपास्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति तामिनिद्युन्निरा गच्छतं । किमर्थं । सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थं ॥

तमी॑ळिष्व॒ यो अ॒र्चिषा॒ वना॒ विश्वा॒ परि॒ष्वज॑न्त । कृ॒णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वा ॥१०॥
तं । इ॒ळिष्व॒ । यः । अ॒र्चिषा॒ । वना॒ । विश्वा॒ । परि॒ऽस्वज॑न्त । कृ॒णा । कृ॒णोति॑ ।
जि॒ह्वा ॥१०॥

हे स्रोतस्तमपिमीळिष्व स्तुहि योऽग्निरर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा विश्वा सर्वाणि वनारण्यानि परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि जिह्वा ज्वालाया दग्ध्वा कृणा कृणवर्णानि कृणोति करोति ॥ ॥२८॥

य इ॒ह आ॒विवा॑सति सु॒म्भमि॑न्द्रस्य॒ मर्त्यः॑ । द्यु॒म्नाय॑ सु॒तरा॑ अपः ॥११॥
यः । इ॒हे । आ॒ऽविवा॑सति । सु॒म्भं । इ॑न्द्रस्य । मर्त्यः॑ । द्यु॒म्नाय॑ । सु॒ऽतरा॑ । अपः ॥११॥

यो मर्त्यो मनुष्य इहे दोषिऽपी सुम्भं सुखकरं हविरिन्द्रस्येन्द्रायाविवासति परिचरति प्रयच्छति ॥ चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ तस्य मर्त्यस्य द्युम्नाय द्योतमानायात्माय तदर्थं सुतराः सुखेन तरणीया अप उदकानि वृथात्मकानीन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो॑ वाज॑वती॒रिष॑ आ॒शून्पि॑पृत॒मर्व॑तः । इ॒न्द्रम॑ग्निं च॒ वो॒ह्वे ॥१२॥
ता॒नः । वाज॑ऽवतीः । इ॒षः । आ॒शून् । पि॑पृतं । अ॒र्व॑तः । इ॒न्द्रं । अ॒ग्निं । च॒ । वो॒ह्वे ॥१२॥

हे इन्द्रापी ता ती युवां वाजवतीरन्नवतीरिष इत्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलं । तद्वतीरिषो ऽन्नान्याशून् शीघ्रगानर्वतोऽश्वांश्च नोऽस्त्रभ्यं पिपृतं । पूरयतं । प्रयच्छतं । किमर्थं । इन्द्रमग्निं च युवां वोह्वे वोढुं हविर्भिः प्रापयितुं ॥

ऐन्द्राप्रस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्योभा वामित्येषा । सूचितं च । उभा वामिन्द्रापी आहुवध्यै शुचिं नु स्रोमं नवजातमथ । आ० ३. ७. । इति ॥

उ॒भा वा॑मि॒न्द्रापी॑ आ॒हुव॑ध्य॒ उ॒भा रा॑धसः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑ ।
उ॒भा दा॑ता॒रावि॑षां र॒यीणा॑मु॒भा वाज॑स्य सा॒तयै॑ हुवे वां ॥१३॥
उ॒भा । वां । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ॒ऽहुव॑ध्यै । उ॒भा । रा॑धसः । स॒ह । मा॑द॒यध्यै॑ ।
उ॒भा । दा॑ता॒रौ । इ॒षां । र॒यीणां॑ । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तयै॑ । हुवे॒ । वां ॥१३॥

हे इन्द्रापी उभोभौ संहत्य वर्तमानौ वां युवां ऊवे । आहुयामि । किमर्थं । आहुवध्या अभिसुख्येन होतुं । तथोभोभौ युवामाहुये राधसो राधसा राधकेन हविषा सह युगपदेव मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुं । सर्वेषु देवेषु सत्त्वावयोरारुहाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभोभौ तौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां च दातारी स्तः । अतः कारणादुभोभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये संभजनाय ऊवे । आहुये ॥

आ नो॑ ग॒व्येभि॒रश्वै॑र्व॒सव्यै॑ऽरुपं गच्छतं ।
स॒खायौ॑ दे॒वौ स॒ख्याय॑ श॒भुर्वे॑न्द्रा॒ग्नी ता॑ ह॒वामहे॑ ॥१४॥

आ । नः । गर्व्येभिः । अश्वैः । वसव्यैः । उप । गच्छत ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शंभुवा । इंद्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इंद्राग्नी गर्व्येभिर्गोसमूहैरश्वैरश्वसमूहैर्वसव्यैर्वसुसमूहैश्च सार्धं नोऽस्नानाभिमुख्येनोपा गच्छतं । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानौ देवौ दानादिगुणयुक्तौ शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ ता तादृ-
शाविंद्राग्नी सख्याय सखित्वार्थं वयं हवामहे । आह्वयामहे ॥

इंद्राग्नी ऋणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः । वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इंद्राग्नी इति । ऋणुतं । हवं । यजमानस्य । सुन्वतः । वीतं । हव्यानि । आ । गतं ।
पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ १५ ॥

हे इंद्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं ऋणुतं । श्रुत्वा च तदीयानि
हव्यानि हवींषि वीतं । कामयेथां । कामयित्वा चा गतं । आगच्छतं । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु
पिबतं ॥ २९ ॥

इयमददादिति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सरस्वतीदेवताकं । आदितस्त्रिस्रो जगत्स्त्रयोदशपि
जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । इयं षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुप्-
तमिति ॥ अथ शौनकः । इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपित् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति
बुद्धिमान् । ऋग्वि० २. २३. । इति ॥ पार्थिके षष्ठेऽहनि प्रउग इयमददादिति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च ।
इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगं । आ० ८. १. । इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्निश्वायं दाशुषे ।

या शश्वंतमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयं । अददात् । रभसं । ऋणुऽच्युतं । दिवःऽदासं । वध्निऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वंतं । आऽचखादं । अवसं । पणिं । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवंतमृणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं
दिवोदासमेतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्निश्वायैतत्संज्ञाय ऋषयेऽददात् । दत्तवती । या सरस्वती
शश्वंतं वज्रलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातुजनमवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकमाचखाद् आजघान सेयमद-
दादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि
दानानि तविषा तविषाणि महानि भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिर्हर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयं । शुष्मेभिः । विसखाःऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरीणां । तविषेभिः । हर्मिऽभिः ।

पारावतघ्नीं । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीं । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्नुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति ।
इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मः शोषकेराक्षीयैर्वल्लिस्तविषेभिर्महर्द्धिर्हर्मिभिसरैर्गिरीणां पर्वतानां तीरसं-
ज्ञानां सानु सानून्यरुजत् । भनक्ति । विसखा इव । विसं खनतीति विसखाः । स यथा विसार्धं पंकं रुजति

तद्वत् । तां सरस्वतीं पारावतघ्नीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेहं च सुवृत्तिभिः क्षुतिभिर्धौतिभिः कर्मभिश्चावसे रक्षणार्थमा विवासेम । परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नीं पारावारं पारावाची तीरे । तयोर्धातिनीं । उक्तं च । पारावतघ्नीं पारावारधातिनीं । नि० २. २४. इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविंदो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजां । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविंदः । विषं । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

हे सरस्वति देवनिदो देवानां निंदकानमुरानि बर्हय । न्यबर्हयः । अवधीः । तथा विश्वस्य व्याप्तस्य मायिनो मायाविनो बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयं । त्वष्टुः प्रजां पुत्रं वृक्षामुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेर्वेन्द्रो हतवानित्यर्थः । उतापि च हे वाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्वं क्षितिभ्यो मनुष्येभ्योऽवनीरमुरैरपहता भूमीरविंदः । अन्नंभयः । एभ्यो मनुष्येभ्यो विषमुदकं चास्रवः । अन्नारयः । यद्वा । क्षितयोऽमुरजनाः । तैभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरविंदः । लब्धवानसि । तान् हत्वैभ्यश्चामुरैभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजैर्भिर्वाजिनीवती । धीनामविच्यवतु ॥४॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीऽवती । धीनां । अविच्य । अवतु ॥४॥

देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता । धीनां ध्यातृणां सोतृणामवित्री रक्षित्री । एवंभूता सरस्वती वाजिभिरन्नैर्नोऽस्मान्नावतु । प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इंद्रं न वृचतूर्ये ॥५॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इंद्रं । न । वृचऽतूर्ये ॥५॥

हे देवि सरस्वति यः सोता वृचतूर्ये संयामे धने हिते निहिते निमित्तभूते सतींद्रं न इंद्रमिव त्वामुपब्रूते सतीति तं रक्षेति शेषः ॥ ॥३०॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेवं नः सनिं ॥६॥

त्वं । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रदं । पूषाऽइव । नः । सनिं ॥६॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते । हे सरस्वति त्वं वाजेषु संयामेष्वव । अस्मान्न च । अपि च नोऽस्मभ्यं पूषेव पोषको देव इव सनिं संभजनीयं धनं रदं । विलिख । प्रयच्छति यावत् ॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृचघ्नी वष्टि सुष्टुतिं ॥७॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः । वृचऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिं ॥७॥

उतापि च स्या सा प्रसिद्धा सरस्वती घोरा शत्रूणां भयकारिणी हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । वृचघ्नी वृक्षाणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां सुतिं वष्टि । कामयतां ॥

यस्या अनंतो अर्हुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । ऋमश्चरति रोरुवत् ॥८॥

यस्याः । अनंतः । अर्हुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥८॥

यस्याः सरस्वत्या अमो बलमनंतोऽपर्यतोऽपरिमितोऽहुतोऽहिसितोऽकुटिलो वा त्वेषो दीपश्चरिष्णुश्च-
रणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अर्णव उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् रोहवत् भृशं शब्दं
कुर्वन् चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबंधः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृरन्या ऋतावरी । अतन्नेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसृः । अन्याः । ऋतावरी । अतन् । अहाऽइव । सूर्यः ॥ ९ ॥

सा सरस्वती नोऽस्मान्विश्वाः सर्वा द्विषी द्वेष्टीः प्रजा अति नयतु । अतितारयतु । तथा स्वसृः स्वयंसा-
रिणीः सहोत्पन्ना वा ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ता अन्याश्च नदीरस्मानति नयतु । यद्वा ॥ जस्यैव
वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गंगाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रून् गति नयंतु । तच्च
दृष्टान्तः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योऽतन् सततं गच्छन् अहेवाहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउग उत नः प्रियेति सारस्वतमृचः । सूचितं च । उत नः प्रिया प्रियास्वित्प्रीणिहं
प्रउगं । आ० ७. १०. । इति ॥ पवित्रेथ्यामुत नः प्रियेति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । उत नः
प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः । आ० २. १२. । इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा । सुऽजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

उतापि च नोऽस्माकं प्रियासु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा । गायत्र्यादीनि सप्त कंदांसि
स्वसारौ यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गंगाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता ।
एवंभूता सरस्वती देवी स्तोम्या भूत् । स्तोतव्या भवतु ॥ ॥ ३१ ॥

आपमुषी पार्थिवान्युरु रजो अंतरिक्षं । सरस्वती निदस्यातु ॥ ११ ॥

आऽपमुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अंतरिक्षं । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीन्युरूरूणि विस्तीर्णानि रजो रजांसि लोकानंतरिक्षमंतरा ज्ञातं नभश्चापमुषी
स्वतेजसा पूरितवती सरस्वती देवी निदो निदकाच्छत्रोः पातु । अस्मान्न चतु ॥

त्रिषधस्या सप्तधातुः पंच जाता वर्धयंती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्या । सप्तऽधातुः । पंच । जाता । वर्धयंती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्या त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोक्यापिनी सप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या
गंगाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । पंच जाता जातानि निषादपंचमांश्चतुरो वर्सान् गंधर्वादीन्वा वर्धयंत्यभि-
वृद्धाः कुर्वन्ती । ईदृशी सरस्वती वाजे वाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु हव्या भूत् । ज्ञातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथं इव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसां । अपऽतमा ।

रथःऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना माहात्म्येन महिना महती द्युम्नेभिर्द्युम्नैर्वीर्यशोभिरद्वैता युक्ता सत्वास्वासां नदीनां देव-
तानां वा मध्ये या सरस्वती प्र चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या चान्या अन्यासां ॥ मुपां मुलुगिति षष्ठीबद्धव-

चनस्य जस् ॥ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्येऽपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथ इव विभ्वने विभुत्वाय बृहती
परिवृढा गुणैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा सरस्वती चिकितुषा जानता स्त्रीचोपसृता । उपस्रो-
तव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो मापं स्फरीः पयसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पयसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥१४॥

हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वसीयः प्रशस्तं वसु धनमभि नेषि । अभिप्रापय । मापं स्फरीः । अप्रवृद्धान्मा
कापीः ॥ स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीति वर्तते ॥ तथा पयसोदकेनाधिकेन नोऽस्मान्मा आ धक् ।
नाभिदह । न बाधस्व । अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेश्या प्रवेशनानि च जुषस्व ।
सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशादरण्यरमणानि निरुष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म । मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणी-
यान्येव ॥ ॥३२॥ ॥५॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र सुषे नरेत्थिका-
दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । सुषे एकादशाश्विनं त्विति । मंडलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
अनुक्तत्वान्तिष्ठुप । अश्विनी देवता ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रताविदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव ।
सूत्रितं च । सुषे नरेति सूक्ते । आ० ४. १५. । इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसंताश्विना हुवे जरमाणो अर्केः ।

या सद्य उस्मा व्युषि ज्मो अंतान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥१॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसंता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अर्केः ।

या । सद्यः । उस्मा । विऽउषि । ज्मः । अंतान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥१॥

दिवो बुलोकस्य नरा नेतारावस्य सुवनस्य प्रसंता प्रसंती प्रभवतावीश्वरावश्विनाश्विनावश्वैरन्विता सुषे
प्रगीतमंत्रसाधेः स्तोत्रैः स्तोतुमर्कैरर्चनीयमंत्रसाधेः शस्त्रैर्जरमाणः स्तुतिं कुर्वन्नुवे । आहूयामि । कीदृशावि-
त्यपेक्षायां । या यी सब एवोस्मा शत्रूणां निवारकौ व्युषि क्षुष्टौ निशायाः समाप्तौ ज्मः पृथिव्या अंतान्
पर्यंतानुरुक्षुणि वरांसि रूपस्थावरकाणि तमांसि च परि परितो युयूषतः पृथक्कृतः । अथवा वरांसि
तेजांसि तमोनिवारणात्परि युयूषतः । विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अजान् ॥२॥

ता । यज्ञं । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुं । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अजान् ॥२॥

किंच ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ यज्ञमस्यदीयं यागमा चक्रमाणाभिचक्रमाणी शुचिभिर्निर्मलै रजोभिः
स्वीयैस्तेजोभिः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते । नि० ४. १९. । इति यास्केनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य
रथस्य भानुं दीप्तिं रुरुचुः । रोचयेति । अपि च पुरु बह्वनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांस्यमितापरिमि-
तानि मिमाना निर्मिमाणावप उद्दिश्य धन्वानि मरुप्रदेशानजान् स्वकीयानश्चानति याथः । अतिक्रामयथः ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुयेत्था धिय ऊहयुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयथ्यै परि व्यथिदोशुषो मर्त्यस्य ॥३॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरधं । उया । इत्या । धियः । ऊह्युः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनः । जवेभिः । इषिरैः । शयधैः । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह ती खलूयोयावश्चिनी युवां यदरधमसमुद्धं त्वद्वर्तिर्यजमानस्य तद्वहं समर्धयितुं गच्छथः । किंचित्येत्वं धियः स्तोतृनिषिरैरेषणीयैः काम्यैर्मनोजवेभिर्मनोवेगैरश्वैः स्वीयैरश्वैः शश्वत्सर्वदोहयुः । स्वर्गं प्रापयथः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य दाशुषो यजमानस्य व्यथिर्हंसकः परि शयधैः परिशयनाय दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियतां ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसंप्नी ।
शुभं पृष्ठमिषमूर्जं वहता होता यक्षत्प्रत्नो अध्वयुवाना ॥ ४ ॥
ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंप्नी इति युयुजानसंप्नी ।
शुभं । पृष्ठं । इषं । ऊर्जं । वहता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्वक् । युवाना ॥ ४ ॥

ता तावश्चिनी युयुजानसंप्नी रथे युज्यमानाश्चौ शुभं शोभनं पृष्ठमन्मं । पयः पृष्ठ इत्यन्ननामसु पाठात् । इषं पृष्ठमूर्जं रसं च वहता वहती नव्यसो नवतरस्य जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतो मन्म मननीयं स्तोत्रमुप भूषतः । उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्रसमीपे भवतः । किंच युवाना नित्यतरणी ती होता देवानामाह्वाताध्वगद्रोधा प्रियः प्रत्नः पुराणोऽपिर्यच्चत् । यजतु ॥

ता वल्गू दस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चिचराती ॥ ५ ॥
ता । वल्गू इति । दस्त्रा । पुरुशाकतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चिचराती इति चिचराती ॥ ५ ॥

या यी शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते स्तुवते स्त्रीचैः स्तुतिं कुर्वते जनाय शंभविष्ठातिशयेन सुखस्य भावयितारवतिशयेन सुखस्वरूपी वा गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः स्तुवते च चिचराती विचित्रदानौ बभूवतुः ता ती वल्गू वलनशीली रचिरौ वा पुरुशाकतमातिशयेन बह्वर्कमाणी बह्वसहायी वा प्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ । प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामसु पाठात् । दस्त्रा दर्शनीयावश्चिनी नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या आ विवासे । परिचरामि ॥ ॥ ५ ॥

ता भुज्युं विभिरज्ञः समुद्रात्तुयस्य सूनुमूहयू रजोभिः ।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजंता पतचिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥
ता । भुज्युं । विभिः । अत् । अर्णस्यः । समुद्रात् । तुयस्य । सूनुं । ऊह्युः । रजः । अर्णस्यः ।
अरेणु । अर्णस्यः । योजनेभिः । भुजंता । पतचिभिः । अर्णसः । निः । उपस्थात् ॥ ६ ॥

ता तावश्चिनी युवां तुयस्य सूनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भगनावं भुजंता रचंतावरेणुभी रेणुरहितैरांतरिचै रजोभिर्मर्गियोजनेभी रथयुक्तैः पतचिभिः पतनवद्विर्विभिरर्णसो जलस्योपस्थाद्योनेः समुद्राद्भ्यो निरुह्युः । निरगमयतं । समुद्राद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृहाज्जच्छतीतिवत् ॥

वि जयुषा रथ्या यातमर्दिं श्रुतं हवै वृषणा वधिमत्याः ।
दृश्यंतां शयवै पिष्यशुर्गामिति चवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । ज॒युषा॑ । र॒थ्या । या॒तं । अ॒द्रि॑ । श्रु॒तं । ह॒वँ । वृ॒ष॒णा । व॒घ्नि॒ऽम॒त्याः ।

द॒श॒स्यं॒ता । श॒य॒वे॑ । पि॒प्य॒थुः । गां । इति॑ । अ॒वा॒ना । सु॒ऽम॒ति॑ । भु॒र॒ण्यू इति॑ ॥ ७ ॥

रथ्या हे रथाकृदावश्विनौ जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रिं मार्गे स्थितं पर्वतं वि यातं । व्यबाधेयां । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमांतरं । विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतौ अजरयू अयातं । ऋग्वे० १. ११६. २० । इति । वृषणा कामानां वर्षितारौ वघ्निमत्याः पुत्रार्थिन्या हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । दशस्यंता सोतुभ्यः कामान्मयच्छंती शयवे युवां सुवते गां निवृत्तप्रसवां पिप्यथुः । चरिणाप्याययतं । तथा च निगमांतरं । शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये सत्यं पिप्यथुर्गा । ऋग्वे० १. ११६. २२ । इति । इतीत्यं सुमतिं मुष्टुतिं अवाना गच्छंती भुरण्यू सर्वत्र गंतारौ यच्चस्य भर्तारौ वा भवतं ॥

यद्रो॒दसी॑ प्र॒दिवो॑ अ॒स्ति॒ भू॒मा हे॒ळो दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्य॒चा ।

तदा॑दि॒त्या व॒सवो॑ रु॒द्रिया॑सो र॒क्षो॒युजे॑ त॒पुर्घं द॑धात ॥ ८ ॥

यत् । रो॒दसी॑ इति॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । अ॒स्ति॑ । भू॒मं । हे॒ळः । दे॒वाना॑ । उ॒त । म॒र्त्य॒ऽचा ।

तत् । आ॒दि॒त्याः । व॒सवः॑ । रु॒द्रिया॑सः । र॒क्षः॒ऽयुजे॑ । त॒पुः । अ॒घं । द॑धात ॥ ८ ॥

रोदसी हे वावापृथिव्या हे आदित्या हे वसवो रुद्रियासो हे रुद्रपुत्रा मरुतो मर्त्यचा मर्त्येष्वश्विनोः परिचारकेषु देवानां यद्वेळः क्रोधो भूम महानस्ति तद्वेळस्तपुस्तापकं रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वाघमाहंतु दधात । कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वनेऽघमाहंतु कुरुत ॥

य ई॒ राजा॑नावृ॒तुथा॑ वि॒दध॑द्र॒जसो॑ मि॒त्रो वरु॑णश्चि॒कैत॑त् ।

ग॒भी॒राय॑ र॒क्षसे॑ हे॒तिम॑स्य द्रो॒घाय॑ चि॒व्वच॑स॒ आ॒न॒वाय॑ ॥ ९ ॥

यः । ई॒ । राजा॑नौ । ऋ॒तु॒ऽथा । वि॒ऽदध॑त् । र॒जसः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । चि॒कैत॑त् ।

ग॒भी॒राय॑ । र॒क्षसे॑ । हे॒ति॑ । अ॒स्य॑ । द्रो॒घाय॑ । चि॒त् । वच॑से । आ॒न॒वाय॑ ॥ ९ ॥

यो नरो रजसः समस्तस्य लोकस्य । लोका रजांस्तुच्छंत इति यास्केनोक्तत्वात् । राजानावीमेतावश्विनावृतुथा काले काले विदधत् परिचरति तं मित्रो वरुणश्च चिकेतत् । जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारको गंभीराय महाबलाय रक्षसे राक्षसाय हेति घातकमायुधमस्य । अस्यति । क्षिपति ॥ प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः ॥ द्रोघायाभिद्रोहात्तत्कायानवाय मनुष्यसंबन्धिने वचसे क्षित् वचनाथैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहायैवमास्केदतीति ॥

अ॒न्तरै॑श्च॒क्रैस्त॑न॒याय॑ व॒र्ति॒द्यु॒मता॑ या॒तं नृ॒वता॑ रथे॒न ।

स॒नु॒त्येन॑ त्य॒जसा॑ म॒र्त्यस्य॑ व॒नुष्य॑ताम॒पि शी॒र्षा व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

अ॒न्तरैः॑ । च॒क्रैः । त॒नया॑य । व॒र्तिः । द्यु॒ऽमता॑ । आ॒ । या॒तं । नृ॒ऽवता॑ । रथे॒न ।

स॒नु॒त्येन॑ । त्य॒जसा॑ । म॒र्त्यस्य॑ । व॒नुष्य॑तां । अ॒पि । शी॒र्षा । व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

हे अश्विनावंतरेरनिगृष्टैश्चक्रैर्युक्तेन युमता दीप्तिमता नृवता जेषा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन । पतंगा नर इत्यश्वनामसु पाठात् । रथेन वर्तिरस्माकं गृहं तनयाय तनयं दातुमा यातं । अपि च सनुत्येन तिरोहितेन त्यजसा क्रोधेन । इतिस्थञ इति क्रोधनामसु पाठात् । मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानां । वनुष्यतिर्हृत्तिकमेति यास्केनोक्तत्वात् । शीर्षा शिरांस्त्रपि ववृक्तं । प्रवृक्तं ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुज्जिर्यातमवमाभिर्वाक् ।
 दृहस्य चित्तोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चिचराती ॥११॥
 आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुज्जिभिः । यातं । अवमाभिः । अर्वाक् ।
 दृहस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्त । गृणते । चिचराती इति
 चिचराती ॥११॥

हे अश्विनी परमाभिरुक्कृष्टाभिरुतापि च मध्यमाभिरनुक्कृष्टाभिरवमाभिर्निष्कृष्टाभिश्च नियुज्जिर्वाहिरर्वा-
 गस्तदभिमुखमा यातं । दृहस्य चिह्रूहापिधानस्यापि गोमतो गोजुक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य दुरो द्वाराणि वि
 वर्त । विवृणुतं । किंच गृणते सुवते मह्यं चिचराती विचिचदानौ भवतं ॥ ॥२॥

कृ त्वेकादशर्चं द्वितीयं मूक्तं भरद्वाजस्यार्धं । अत्रेयमनुक्रमणिका । कृ त्वैकपदांतं त्रैष्टुभमिति । आ वां
 मुञ्च इत्येकादशैकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अश्विनं त्वित्युक्तत्वादस्यापि मूक्तस्याश्विनी देवता ॥ प्रातरनु-
 वाकाश्विनश्चोस्त्रिष्टुभे कंदसि विनियोगः ॥

कृ१त्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्मस्वान् ।
 आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्टा ह्यसथो अस्य मन्मन् ॥१॥
 कृ । त्या । वल्गू इति । पुरुऽहूता । अद्य । दूतः । न । स्तोमः । अविदत् । नमस्वान् ।
 आ । यः । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्टा । हि । असथः । अस्य । मन्मन् ॥१॥

कृ कुत्र स्थितौ वल्गू रचिरी पुरुहूता बह्मभिराहूतौ त्या तावश्विनी नमस्वाहविषा युक्तः । नम आयु-
 रित्यन्ननामसु पाठात् । स्तोमः पंचदशादिः स्तोमोऽद्य दूतो न प्रेरितो दूत इवाविदत् । विदत् । यः स्तोमो
 ऽर्वागस्तदभिमुखं नासत्याश्विनावा ववर्त आवर्तयत् । हे अश्विनी युवामस्य स्तोतुर्मन्मन् स्तोत्रे प्रेष्टा हि प्रिय-
 तमी ह्यसथः । भवथः ॥

अरं मे गंतं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अंधः ।
 परि ह त्यद्वर्तिर्याथो रिषो न यत्परो नांतरस्तुतुर्यात् ॥२॥
 अरं । मे । गंतं । हवनाय । अस्मै । गृणाना । यथा । पिबाथः । अंधः ।
 परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अंतरः । तुतुर्यात् ॥२॥

हे अश्विनी युवां मे मदीयायास्मै हवनायाज्ञानाचारं पर्याप्तं गंतं । गच्छतं । गृणाना स्तूयमानावंधः
 स्तोमं यथा पिबाथः पिबतं । रिषो हिंसकस्य शचीस्थद्वर्तिसदृहं परि याथः परितो याथः यद्वर्तिः परो
 विप्रकृष्टो न तुतुर्यात् न हिंस्यात् । अंतरः संनिष्ठोऽपि न तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिसदृसादीयं गृहं रिषो
 हिंसात्परि याथः । त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽंतरः संनिष्ठोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथासादीयं गृहं
 दूरस्थः संनिष्ठोऽपि न हिंस्यात्तथा रषां कुष्य इति ॥

अकारि वामंधसो वरीमन्स्तारि बर्हिः सुप्रायणतमं ।
 उक्तानहस्तो युवयुर्ववदा वां नक्षतो अद्रय आजन् ॥३॥
 अकारि । वां । अंधसः । वरीमन् । अस्तारि । बर्हिः । सुप्रऽअयनतमं ।
 उक्तानऽहस्तः । युवयुः । ववद । आ । वां । नक्षतः । अद्रयः । आजन् ॥३॥

वां युवयोरर्थेऽधसः सोमस्य वरीमन् विसृतेऽभिषवादी यत्कृत्यमस्ति तदकारि । कृतं । सुप्रायणतमं मृदुतमं बहिरस्सारि । स्त्रीर्णं । उत्तानहस्तः कृताञ्जलियुवयुर्वुवां कामयमानो होता ववन्द । स्त्रीति । वां युवां नवन्तो व्यामुवन्तः ॥ तृच पृच नच गताविति धातुः ॥ अद्रयो यावाण आञ्जन् । सोमरसमा समंताद्व्यतीकृतवन्तः ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होतां गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।

प्र । होतां । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

अग्निर्वा युवयोर्यज्ञार्थमूर्ध्वोऽस्थात् । उदतिष्ठत् । अध्वरेषु यज्ञेषु प्रिति । समिद्ध आहवनीयं गच्छति च । रातिर्धनं हविर्जूर्णिनी प्रगामिनी । जूर्णिर्जवतेर्वा । नि० ६. ४. । इति यास्कनोक्तत्वात् । घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किंच होतोरण उरु कुवाणः प्र गूर्तमनाः प्रकर्षणोयुक्तमना भवति यो होता नासत्याश्विनी हवीमन्नाह्वाने स्तोत्रे वायुक्तं योजयति ॥

अधि अग्निं दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिं ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमच नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानां ॥ ५ ॥

अधि । अग्निं । दुहिता । सूर्यस्य । रथं । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिं ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतं । अच । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानां ॥ ५ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजी बहनां रचकी वाश्विनी युवयोः शतोतिं बहुरक्षकं बह्वगमनं वा रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्या अग्निं अयितुमधि तस्थौ । अथतिष्ठत् । अपि च यज्ञियानां देवानामच जनिमन्नस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे मायाभिः प्रज्ञानैः । शची मायेति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनी प्रज्ञावन्ती नरा नेतारौ नृतू नृत्यन्ती भूतं । भवतं । यद्वा । हे मायिनी प्राज्ञी नरी नेतारौ नृतू नृत्यन्तावश्विनी यज्ञियानां देवानामच जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्र भूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलेर्वा जितवन्ती स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीं । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहयुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्रन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिषण्या वां ॥ ६ ॥

युवं । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिं । ऊहयुः । सूर्यायाः ।

प्र । वां । वयः । वपुषे । अनु । पप्रन्न । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिषण्या । वां ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां दर्शताभिर्दर्शनीयाभिराभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः श्रीभिर्लक्ष्मीभिः कांतिभिर्वा सूर्याया युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिमूहयुः । प्रापयथः । किंच वां युवां वयोऽश्वा वपुषे शोभायै प्रानु पप्रन्न । प्रकर्षणान्वपतन् । अपि च हे धिषण्या सुखर्हावश्विनी वां युवां सुष्टुता वासृषीणां स्तुतिर्नचत् । व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वास्तो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृष्ठ इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वां । वयः । अश्वसः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहंतु ।

प्र । वां । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ वां युवां वयो गंतारो वहिष्ठा वोढृतमा अश्वसोऽश्वाः प्रयः सोमरूपमन्नमभ्या वहंतु । प्रापयंतु । वां युवयोर्मनोजवा मनोवेगो रथः पृक्षः संपर्चनीया इषिध एषणीयाः पूर्वीर्बद्धीरिषोऽन्नानि सोमाननु प्रासर्जि । विच्छष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देणं धेनुं न इधं पिन्वतमसंक्रां ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वां । पुरुऽभुजा । देणं । धेनुं । नः । इधं । पिन्वतं । असंक्रां ।

स्तुतः । च । वां । माध्वी । इति । सुऽस्तुतिः । च । रसाः । च । ये । वां । अनु । रातिं । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजी बज्रपालकी वा वां युवयोर्देणं दातव्यं धनं पुरु बज्र हि भवति । अतः कारणज्ञोऽस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीमसंक्रां मत्तोऽन्यवासंक्रमणीं । अमकामसंक्रमणीं । नि० ६. २९. । इति यास्कनोक्तत्वात् । इषमन्नं पिन्वतं । प्रयच्छतं । यद्वा । इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । सुवंतीति स्तुतः स्तोतारः । संति । माध्वी मदयितारावश्विनी सुष्टुतिः शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति । रसाः सोमरसाश्च संति । ये रसा वां युवयो रातिं दानमनूहिष्याग्मन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोम-रसाच् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मे ऋजे पुरयस्य रध्वी सुमीळे शतं पेरुके च पक्का ।

शंडो दाद्विरणिनः स्मद्दिष्टीन्दशं वशासो अभिषाचं ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रध्वी इति । सुऽमीळे । शतं । पेरुके । च । पक्का ।

शंडः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् । दशं । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उतापि च पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते ऋजे ऋजुगमने रध्वी चिप्रगामिन्वी वडवे मेऽश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो ममाभूतां । सुमीळे राक्षि विद्यमानाः संतः शतं गावो ममाभूवन् । पेरुके राक्षि विद्यमानानि पक्का पक्कान्यन्नानि ममासन् । शंडश्च राजा हिरणिनो हिरण्यवतः स्मद्दिष्टीन् प्रशस्तदर्शमान्प्रधानश्वान्वा दश दशसंख्याकान्वशासोऽनुगुणानभिषाचः शत्रूणामभिभावुकानृष्वान्दर्शनीयान्युषानश्विनोः स्तोतृभ्यो दात् । ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपंथां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्विता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सं । वां । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानां । पुरुऽपंथाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

नासत्या हे अश्विनौ वां युवयोर्गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मा अश्वानां शता शतानि सहस्रा सहस्राणि पुरुपंथाः पुरुपंथा नाम राजा सं दात् । संददाति । वीर हे वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लुक् ॥ गिरे युवयोः स्तोत्रे भरद्वाजाय मध्यमपि नु चिप्रं दात् । ददातु । किंच हे पुरुदंससा बज्रकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहाद्रक्षांसि हता हतानि स्युः ॥

आ वाँ सुम्ने वरिमन्सूरिभिः ष्यां ॥ ११ ॥

आ । वाँ । सुम्ने । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्यां ॥ ११ ॥

हे अश्विनी वरिमन्विलृते सुम्ने वाँ युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । जज्ञाषं सुम्नमिति सुखनामसु पाठात् । सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सहा समन्तात्स्यां । भवेयं ॥ ॥ ४ ॥

उदु श्रिय इति षड्वचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभमुषोदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उदु श्रिये षडुषस्यं त्विति ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये कर्तौ वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । उदु श्रिय इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशंतः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपां । न । ऊर्मयः । रुशंतः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊं इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

रोचमाना दीप्यमाना रुशंतः शुक्लवर्णाः । रुशदिति वर्णनाम । नि० २. २०. इति यास्कः । उषसः श्रिये जगतः शोभायै जगद्वाप्तुं वापामूर्मयो न उदकसंबन्धिनस्तरंगा इवोदस्युः । उत्तिष्ठति । अनंतरमेकवर्तिगमः । उपा विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि कृणोति । करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषा वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री चाभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युते शोचिर्भानवो द्यामपन्न ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुभमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्यां । अपन्न ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुभमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे । दृक्षसे । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव शोचिः शोचिषः ॥ असौ लुक् ॥ दीप्यमाना भानवो रश्मयो द्यामंतरिक्षमुदपन्न । उत्पतंति । किंच हे उषो देवि महोभिस्ते-
जोभिः शुभमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वक्षस्वदीयं रूपमाविकृणुषे । प्रकटीकरोषि ॥

वहति सीमरुणासो रुशंतो गावः सुभगामुर्विया प्रथानां ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून् बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहति । सी । अरुणासः । रुशंतः । गावः । सुऽभगा । उर्विया । प्रथानां ।

अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

अरुणासो लोहितवर्णा रुशंतो दीप्यमाना गावो रश्मयः । किरणा गाव इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगामुर्वियोर्वी विस्तीर्णा प्रथानां प्रथमानां सीमेनामुषोदेवतां वहति । सेयमुषोदेवता शूरोऽस्तेव वीरः क्षेपेव शत्रून् तमोऽपेजते । अपगमयति । वोळ्हा सेनाया अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रुन्यथा बाधते तथा तमांसि बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन्वृष्वे रयिं दिवो दुहितरिष्यधै ॥ ४ ॥

सुगा । उत । ते । सुपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुयामन् । ऋष्वे । रयिं । दिवः । दुहितः । इष्यधै ॥ ४ ॥

हे उषो देवि पर्वतेषूत दुर्गेष्वप्यवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि सुगा सुगानि मुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशः पोऽतरिष्यमाकाशं । आप इत्यंतरिष्यनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथ ऋष्वे दर्शनीये दिवो दुहितरंतरिष्यसुते हे उषो देवि सा त्वमिषयध्या एषणीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा वह ॥

सा वह योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह । या । उक्षभिः । अवाता । उषः । वरं । वहसि । जोषं । अनु ।

त्वं । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥ ५ ॥

हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यमा वह । या त्वमवाताप्रतिगता जोषं प्रीतिमनूषभिरनडुन्निरश्चैवा स्तोतृभ्यो वरं वहसि । किंच हे दिवो दुहितरंतरिष्यसुते या त्वं देवी योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाङ्गानि प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यदुक्तेन सामा-
नाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वयश्चिह्नसतेरपन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपन्न । नरः । च । ये । पितुभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्त्वां वयश्चित्पक्षिणोऽपि वसतेर्निवासस्थानादुदपन्न । उत्पतन्ति । ये पितु-
भाजो हविषां संभक्तारोऽन्नस्योपार्जका वा । पितुरित्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि स्तोतन्ति । किंच हे उषो
देवि त्वममा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥ ५ ॥

एषा स्वेति षडुचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैपुभं । अनुक्रम्यते च । एषा स्वेति । उपसं त्विति पूर्वसूक्तं
उक्तत्वादिदमप्युषोदेवताकं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिह्नस्रयोक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजः क्षितीरुच्छंती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदकून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवः । जाः । क्षितीः । उच्छंती । मानुषीः । अजीगरिति ।

या । भानुना । रुशता । राम्यासुं । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अकून् ॥ १ ॥

एषा स्या सा दिवोजा दिवो जाता अत एव दुहिता दिवः पुत्र्युषा नोऽस्मदर्थमुच्छंती तमांसि वर्जयन्ती

क्षितीः प्रजा मानुषीरजोगः । उन्निरति । जीगर्तिर्गिरतिकर्मा वा । नि० ६. ८. । इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । या दशता दीप्यमानेन भानुना युक्ता राम्यासु याम्यासु रात्रिषु ॥ रेफयकारयोर्व्यत्ययः ॥ अक्षुन्नश्चादितेजांसि तमसश्चित् तमांसि च तिरस्तिरस्कुर्वत्यच्चायि दृश्यते ॥

वि तद्युररुणयुग्मिभरश्चैश्चिचं भांत्युषसश्चंद्ररथाः ।

अयं यज्ञस्य बृहतो नयंतीर्वि ता बाधंते तम ऊर्म्यायाः ॥२॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्चैः । चिचं । भांति । उषसः । चंद्ररथाः ।

अयं । यज्ञस्य । बृहतः । नयंतीः । वि । ताः । बाधंते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥२॥

चंद्ररथाः कांतिरथाः । चंद्रसंदतेः कांतिकर्मणः । नि० ११. ५. । इति यास्कः । ता उषसस्तत्तदानीं प्रातः-
काले बृहतो बृहणशीलस्य यज्ञस्यायं मुखं नयंतीः संपादयंत्योऽरुणयुग्मिभररुणवर्णयुक्तेरश्चैर्वि ययुः । विस्तीर्णं
यांति । चिचं यथा भवति तथा भांति च । ऊर्म्याया रात्रेः । अक्षुर्गम्येति रात्रिनामसु पाठात् । तमो वि
बाधंते । सम्यगपनयंति च ॥

अवो वाजमिषमूर्जे वहंतीर्नि दाशुष उषसो मर्त्याय ।

मघोनीवीरवत्पत्यमाना अवो धात विधते रत्नमद्य ॥३॥

अवः । वाजं । इषं । ऊर्जे । वहंतीः । नि । दाशुषे । उषसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अवः । धात । विधते । रत्नं । अद्य ॥३॥

हे उषसो दाशुषे हविषां दात्रे मर्त्याय अवः कीर्तिं वाजं बलमिषममूर्जे रसं च वहंतीर्वहंत्यो यूयं मघो-
नीर्धनवत्यः पत्यमाना गच्छंत्योऽद्य विधते परिचरते मह्यं वीरवत्पुत्रपौत्रादिसहितमवोऽन्नं । सिनमव इत्यन्न-
नामसु पाठात् । रत्नं धनं च । अद्य रत्नमिति धननामसु पाठात् । नि धात । नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष मावते वहथा पुरा चित् ॥४॥

इदा । हि । वः । विधते । रत्नं । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । स्म । माऽवते । वहथा । पुरा । चित् ॥४॥

हे उषस इदा हीदानीमेव वो युष्माकं विधते परिचरते दातुं रत्नं धनमस्ति । इदा हीदानीमेव वीराय
प्रेरयित्वे हविषां दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । इदा हीदानीमेव विप्राय प्राज्ञाय जरते सुवते दातुं
वो रत्नमस्ति । यद्यस्मिन्विप्र उक्थोक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यंते मावते मत्सदृशाय यजमानाय तद्रत्नं नि
वहथा । पुरा चित् पुरापि रत्नं मह्यं दत्तं ॥

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामंगिरसो गृणंति ।

अयं केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥५॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवां । अंगिरसः । गृणंति ।

वि । अकेण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणां । अभवत् । देवहूतिः ॥५॥

हे उषोऽद्विसानो आदृतसानो ते तव प्रसादादिदा हि सद्य एव गवां गोत्रा संधानंगिरसो गृणति । उत्सृजति । तथा च निगमांतरं । गवां गोत्रमुदृजो यदंगिरः । ऋग्वे० २. २३. १८. । इति । अर्केणार्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः । तमांसि विदारयति च । नृणां नेतृणां तेषामंगिरसां देवहृतिर्देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफलाभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्यरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।

सुऽवीरं । रयिं । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायं । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितर्यः प्रत्नवत्पुत्रातनेभ्य इव नोऽस्मदर्थमुक्त्वा । तमांसि वर्जय । हे मघोनि भरद्वाजवद्विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनादन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च ब्राह्मणं । प्राणो वै भरद्वाजवदिति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मघ्यं सुवीरं कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि । देहि । किंच नोऽस्मभ्यमुदगायं ब्रह्मभिर्गीतव्यं श्रवोऽन्नमधि धेहि । अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

वपुर्नु तदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभं मारुतं । तथा चानुक्रम्यते । वपुर्नैकादश मारुतमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याभिमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविधानं । सूत्रितं च । हविष्पातं वपुर्नु तत् । आ० ८. ८. । इति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य प्र चित्रमर्कमिति याज्या । प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायति नवानुयाज्याः । आ० २. १६. । इति ॥ एकादशनि मारुते पशौ प्र चित्रमर्कमित्येव याज्या । सूत्रितं च । प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहव । आ० ३. ७. । इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानं ।

मर्तेष्वन्यदोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानं । नाम । धेनु । पत्यमानं ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रं । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत्प्रसिद्धं समानमेकरूपं । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमांतरं । अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते । ऋग्वे० ५. ६०. ५. । इति । नाम स्त्रिराणामपि नामकं धेनु प्रीणयितु पत्यमानं सर्वदा गच्छद्वपुर्मरुतां रूपं चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे नु बिप्रमस्तु । प्रादुर्भवतु । चिदिति पूरकं । किंच तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोकेऽन्यदोषधिवनस्यत्यादिकं दोहसे कामान्दोगधुं पीपाय । आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात्पृश्निरंतरिचं सकृत्संवत्सरस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णमूध उदकं दुदुहे । चरति ॥

ये अग्रयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधंत ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृमणैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्रयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधंत ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषां । साकं । नृमणैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुत इधाना अग्रयो न समिध्यमाना अग्रय इव शोशुचन् दीप्यन्ते । यद्ये मरुतो द्विर्दिगुणं त्रिस्त्रिगुणं च ववृधंत इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥ एषां मरुतां रथा अरेणवो रेणुरहिता हिरण्य-

यासो हिरण्मयालंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतो नृमूर्धनैः पौंस्त्रिभिर्बलैश्च साकं सार्धं भूवन् । प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमांतरं । ये पृषतीभिर्च्छृष्टिभिः । अग्वे १. ३७. २. इति ॥

रुद्रस्य ये मीळुषः संति पुत्रा यांश्चो नु दाधुविर्भरंथ्यै ।

विदे हि माता मही मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वेऽर्गर्भमाधात् ॥३॥

रुद्रस्य । ये । मीळुषः । संति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधुविः । भरंथ्यै ।

विदे । हि । माता । मही । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वे । गर्भं । आ । अधात् ॥३॥

मीळुषः सेतू रुद्रस्य पुत्रा ये मरुतः संति दाधुविर्धरित्री पृश्निरंतरिक्षं यांश्चो नु यांश्च मरुतो नु भरंथ्यै मर्तुं क्षमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि मही महतामेषां माता सा पृश्निर्मही महती । किंच सा पृश्निः सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय गर्भमुदकमाधात् । आदधाति ॥

न य ईषंते जनुषोऽया न्वंतः संतोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥४॥

न । ये । ईषंते । जनुषः । अया । नु । अंतरिति । संतः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषं । अनु । श्रिया । तन्वं । उक्षमाणाः ॥४॥

ये प्रसिद्धा मरुतो जनुषो जनान् स्रोतन्प्रत्ययायेन गमनसाधनेन नेषंते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणाय-
त्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह । अंतः संतः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एवावद्यानि पाषाणि पुनानाः शोधयंतः ।
तथा च निगमांतरं । प्राणा वै मरुतः स्वापयः । ऐ० ब्रा० ३. १६. । इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वान्तेषां
गमनं नास्तीति । अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यं ।
यद्यदा शुचयो दीप्यमाना मरुतो जोषमनु स्रोतृणां काममनु निर्दुहे नितरां दुहंत्युदकं । तथा श्रिया दीप्या-
न्वनुगतास्तन्वमात्मीयं शरीरं प्रकाशयंत उक्षमाणा भूमिं सिंचन्ती भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति
तथोक्षमाणा भूमिं सिंचन्ती भवन्तीत्यर्थः ॥

मक्षू न येषु दोहसे चिद्या आ नाम धृणु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो महा नू चित्सुदानुरवं यासदुयान् ॥५॥

मक्षू । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृणु । मारुतं । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । महा । नु । चित् । सुऽदानुः । अव । यासत् । उयान् ॥५॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु धृणु धर्षकं मारुतं नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रमा दधाना उच्चारयन्तोऽया उपगच्छंतः
स्तौतारो मनु क्षिप्रं दोहसे कामान्दोग्धुं क्षमा भवन्ति । नेति संप्रत्यर्थे । ये स्तौनाः स्तौनास्तिरोहिता वा स्तोतृ-
धनानामपहृत्तारोऽयासो गंतारो भवन्ति । महा महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति उयांस्तान्कुडान् मुदानुः शोभनह-
विर्दानो यजमानोऽव यासत् । अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । नेति संप्रत्यर्थे ॥ ॥७॥

त इदुयाः शर्वसा धृणुषेणा उभे युजंत रोदसी सुमेके ।

अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोक्कः ॥६॥

ते । इत् । उ॒याः । श॒वसा । धृ॒ष्णुऽसे॒नाः । उ॒मे इति । यु॒जंत । रो॒दसी॒ इति । सु॒मेके॒
इति सु॒ऽमेके ।

अ॒ध । स्म । ए॒षु । रो॒दसी । स्वऽशो॒चिः । आ । अ॒मवत्ऽसु । त॒स्थौ । न । रो॒कः ॥ ६ ॥

ते मरुत उयाः शवसा बलेन वेगेन युक्ता धृष्णुषेणा धर्वकसेनाः सुमेके सुरूपे उमे रोदसी बावापृथिव्यौ युजंत । योजयंति । वृद्धा पृथिवीं तर्पयंतीत्यभिप्रायः । अध स्नापि चेषु येषु मरुत्सु रोदसी बद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् स्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्ततेऽमवत्सु बलवत्सु तेषु रोको दीप्तिर्बाधको वा ना तस्थौ । न तिष्ठति । न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥

अ॒ने॒नो वो॑ म॒रुतो॒ यामो॑ अ॒स्त्वन॒श्वश्चि॒द्यम॒ज॒न्य॒रथीः ।

अ॒न॒व॒सो अ॒न॒भी॒शू र॒ज॒स्तू॒र्वि रो॒दसी॒ प॒थ्या॑ या॒ति सा॒धन् ॥ ७ ॥

अ॒ने॒नः । वः । म॒रुतः । या॒मः । अ॒स्तु । अ॒न॒श्वः । चि॒त् । यं । अ॒ज॒ति । अ॒रथीः ।

अ॒न॒व॒सः । अ॒न॒भी॒शुः । र॒जः॒ऽतूः । वि । रो॒दसी॒ इति । प॒थ्याः । या॒ति । सा॒धन् ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धी यामो रथोऽनेनः पापरहितं यथा भवति तथासु । प्रादुर्भवतु । किंच यं याममरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः । असारथिरपि स्तोताजति प्रेरयति स रथोऽनश्वश्चिद्यमरहितोऽप्यनवसः पथ्यदनरहितोऽनभीशुः पाशरहितोऽपि रजस्तूबदकस्य प्रेरकः साधन् स्तोतॄणां कामान् साधयन् रोदसी बावापृथिव्यौ पथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् वि याति । विविधं गच्छति ॥

नास्य॑ व॒र्ता न त॒रुता॑ न्व॒स्ति म॒रुतो॒ यमव॑थ॒ वाज॑सातौ ।

तो॒के वा॒ गोषु॑ त॒नये॑ यम॒प्सु स व्र॑जं॒ दर्ता॑ पा॒र्ये अ॒ध द्योः ॥ ८ ॥

न । अ॒स्य । व॒र्ता । न । त॒रुता॑ । नु । अ॒स्ति । म॒रुतः । यं । अ॒व॒थ । वाज॑ऽसातौ ।

तो॒के । वा॒ । गोषु॑ । त॒नये॑ । यं । अ॒प्सु । सः । व्र॑जं । दर्ता॑ । पा॒र्ये । अ॒ध । द्योः ॥ ८ ॥

हे मरुतो वाजसातौ संग्रामे यमवथ रक्षथ अस्य जनस्य वर्ता प्रेरको नास्ति । अस्य तरुता नु हिसिता च नास्ति । अधापि च तोके पुत्रे तनये पौत्रे धने वा गोषु वाप्सु वा निमित्तभूतेषु यमवथ स पार्ये संग्रामे बोर्दीप्तिस्थापि विजिगीषोर्वा शत्रोर्व्रजं गवां संधं दर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चि॒त्रम॒र्कं गृ॑ण॒ते तुरा॑य॒ मारु॑ताय॒ स्वत॑वसे॒ भर॑ध्वं ।

ये स॒हांसि॑ स॒हसा॑ स॒हंते॑ रे॒जंते॑ अ॒ग्ने पृ॑थि॒वी म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चि॒त्रं । अ॒र्कं । गृ॑ण॒ते । तुरा॑य॒ । मारु॑ताय॒ । स्वऽत॑वसे । भर॑ध्वं ।

ये । स॒हांसि॑ । स॒हसा॑ । स॒हंते॑ । रे॒जंते॑ । अ॒ग्ने । पृ॑थि॒वी । म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

हे अग्ने गृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा तुराय त्वरिताय स्वतवसे स्वभूतबलाय मारुताय मरुतां गणाय चित्रं दर्शनीयमर्कमग्नं हविः । स्वधार्क इत्यत्र नामसु पाठात् । प्र भरध्वं । त्वत्सहायभूता अस्त्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत ॥ यथा लोके वज्रवैककार्यकरेषु मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुर्वतेति प्रार्थना तद्वद्वापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति वज्रवचनप्रयोगः ॥ ये मरुतः सहांसि शत्रूणां बलानि सहसा बलेन सहंते अभिभवन्ति मखेभ्यो मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात्पृथिवी रेजते । कंपते ॥ मारुतायेति तद्वितवृत्तावतभूता-

नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये । अथ शब्दानुशासनं । केषां शब्दानां । म० १. १. १. इति । यथा वा लोके । राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति ॥

त्विषीमंतो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहोऽ नग्नेः ।

अर्चय्यो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीऽमंतः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुहः । न । अग्नेः ।

अर्चय्यः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत् । जन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

मरुतोऽध्वरस्येव यज्ञस्येव दिद्युत् द्योतमानास्तृषुच्यवसः क्षिप्रगमना अपेक्षुहो न रश्मय इव त्विषीमंतो दीप्तिमंतोऽर्चय्योऽर्चनीया धुनयो न सपत्नान्कंपयंत इव वीराः शूरा भ्राजज्जन्मानो दीप्तिशरीरा अधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

तं वृधंतं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उया अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तं । वृधंतं । मारुतं । भ्राजत् । दृष्टिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उयाः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तं प्रसिद्धं वृधंतं वर्धमानं भ्राजदृष्टिं भ्राजमानच्छष्टिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मारुतं मरुत्तणं हवसा स्त्रीत्रेणा विवासे । परिचरामि । किंच दिवः स्तोतुः शुचयो निर्मला मनीषाः स्तुतय उया उन्नूणाः शर्धाय मारुताय बलाय । तुचः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । आप आप्रुवंतो गिरयो न मेघा इव । गिरिव्रज इति मेघनामसु पाठात् । अस्पृधन् । अस्पृधंत ॥ ॥ ८ ॥

विशेषां व इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे चैष्टुभं मित्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । विश्वेषां मित्रावरुणमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मित्रावरुणे पश्चात् यातं मित्रावरुणेति पशुपुरोडाशस्थानुवाक्या । सूचितं च । आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्या वो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं । आ० ३. ८. इति ॥ व्यूह्ये दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे प्र यद्वामिति मित्रावरुणस्मृतीयस्मृत्युचः । सूचितं च । प्र यदा मित्रावरुणा सूर्यधत्ता गोमता नासत्या रथेन । आ० ८. ९. इति ॥

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जनाँ अस्मा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां । वः । सतां । ज्येष्ठतमा । गीः । भिः । मित्रावरुणा । वावृधध्यै ।

सं । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । अस्मा । बाहुभिः । स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां सतां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमी मित्रावरुणौ वो वां गीर्भिः स्तुतिभिर्वृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । या यौ द्वा द्वौ सहितावसमा विषमी । चिरात्रिं हन्ति चतुरश्रिभ्यः । ऋग्वे० १. १५२. २. इति निगमांतरेणासाम्यं दर्शितं । यमिष्टा यंतुतमी स्त्रीराक्षीयैर्बाह्वी रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् जनान् सं यमतुः संयच्छतः । बाह्वभिरिति बह्वचनं पूजार्थं ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बहिरच्छ ।

यंतं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वाँ वरूथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयं। मत्। वां। प्र। स्तृणीते। मनीषा। उप। प्रिया। नमसा। बर्हिः। अर्च्छ।
यंतं। नः। मित्रावरुणौ। अर्धृष्टं। छर्दिः। यत्। वां। वरुथ्यं। सुदानू इति सुदानू ॥२॥

हे मित्रावरुणौ वां युवां मत् ममेयं मनीषा स्तुतिः प्र स्तृणीते। प्रच्छादयति। प्रिया हे प्रियौ युवां नमसान्नैन हविषा सहोप गच्छति च। युवयोर्बर्हिर्यज्ञमच्छाभिगच्छति च। हे मित्रावरुणौ नोऽस्यभ्यमधृष्ट-मनमिभूतं छर्दिर्गृहं यंतं। प्रयच्छतं। हे सुदानू शोभनदानौ वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं यन्नृहं वरुथ्यं शीतवातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना।
सं यावन्नःस्थो अपसेव जनान्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥३॥
आ। यातं। मित्रावरुणा। सुशस्ति। उप। प्रिया। नमसा। हूयमाना।
सं। यौ। अप्रःस्थः। अपसाऽइव। जनान्। शुधिऽयतः। चित्। यतथः। महिऽत्वा ॥३॥

हे मित्रावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसान्नैन हविषा स्तोत्रेण वा हूयमाना स्तूयमानौ प्रिया विश्वस्य प्रियावुपा यातं। उपागच्छतं। यौ महित्वा महत्त्वेन युक्तौ युवां शुधीयतः शुधिमन्नं यशो वात्मन इच्छतो जनान् अप्रःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः। अपोऽप्र इति कर्मनामसु पाठात्। अपसेव कर्मणेव सं यतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबंधू ऋता यद्गर्भमर्दितिर्भरथ्यै।
प्र या महि महांता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥४॥
अश्वा। न। या। वाजिना। पूतबंधू इति पूतऽबंधू। ऋता। यत्। गर्भं। अर्दितिः। भरथ्यै।
प्र। या। महि। महांता। जायमाना। घोरा। मर्तीय। रिपवे। नि। दीधरिति दीधः ॥४॥

या यावश्चा नाश्वाविव वाजिना वाजिनी बलिनी पूतबंधू पूतस्तोत्रावृता सत्यौ च। यत् यौ गर्भं गर्भभू-तावर्दितिर्देवी भरथ्यै बभार। किंच या यौ जायमाना जायमानावेव महि महतो महांता महत्तरी प्रभूतौ मित्रावरुणौ मर्तीय मर्त्याय रिपवे हिंसकाय घोरा घोरी घातकौ नि दीधः निदधारादितिः स्वीदरे ॥

विश्वे यद्वा मंहना मंदमानाः क्षत्रं देवासो अर्दधुः सज्जोषाः।
परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी संति स्पशे अर्दव्यासो अमूराः ॥५॥
विश्वे। यत्। वां। मंहना। मंदमानाः। क्षत्रं। देवासः। अर्दधुः। सुऽजोषाः।
परि। यत्। भूथः। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। संति। स्पशः। अर्दव्यासः। अमूराः ॥५॥

विश्वे सर्वे देवासो देवाः सज्जोषाः परस्परं प्रीतियुक्ता यद्यौ वां युवां मंहना महत्त्वेन मंदमानाः सुवतः क्षत्रं बलमदधुः धन्तवतः। किंच यद्यौ युवासुर्वौ विसीर्णे रोदसी बावापृथिव्यां परि भूथः परिभवथः तयोर्युवयोरदव्यासोऽहिंसिता अमूरा अमूढाः स्पशो रश्मयश्चरा वा संति ॥ ॥५॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु दून्दृहेथे सानुमुपमादिव द्योः।
दृहो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥६॥

ता । हि । स्र॒जं । धा॒रये॒थे इति । अ॒नु । द्यून् । दृ॒हेथे॒ इति । सा॒नुं । उ॒प॒मात्ऽइव । द्योः ।
दृ॒हः । नक्ष॒त्रः । उ॒त । वि॒श्वऽदे॒वः । भूमिं॑ । आ । अ॒ता॒न् । द्यां । धा॒सिना॑ । आ॒योः ॥ ६ ॥

ता तौ मित्रावरुणी युवामनु द्यून् दिवसे दिवसे चक्रं बलं धारयेथे हि । योरंतरिक्षस्य सानुं समुच्छि-
तप्रदेशं मेघं सूर्यं वा दृहेथे । दृढीकृतं । उपमादिव । उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात्स्थूणा । सा यथा वत्सं
धारयति तद्वदित्यर्थः । दृहो युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघो नक्षत्रोऽंतरिक्षं व्याप्नुवान उतापि च विश्वदेवः सूर्यो
भूमिं द्यां दिवं चायोर्मनुष्यस्य । द्रुह्यव आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् । धासिनान्न हविषा । नुत् धासि-
रित्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् आतान् । आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता वि॒ग्रं धै॒थे ज॒ठरं॑ पृ॒ण॒ध्या आ यत्स॒न्न स॒भृतयः॑ पृ॒ण॒न्ति ।
न मृ॒थंते॒ युव॒तयोऽवा॒ता वि यत्प॒यो वि॒श्वजि॒न्वा भ॒रन्ते ॥ ७ ॥
ता । वि॒ग्रं । धै॒थे इति । ज॒ठरं॑ । पृ॒ण॒धै । आ । यत् । स॒न्न । स॒भृतयः॑ । पृ॒ण॒न्ति ।
न । मृ॒थंते॒ । युव॒तयः॑ । अ॒वा॒ताः । वि । यत् । प॒यः । वि॒श्वऽजि॒न्वा । भ॒रन्ते ॥ ७ ॥

ता तौ मित्रावरुणी युवां विग्रं प्राञ्जं यजमानं । विप्रो विय इति मेधाविनामसु पाठात् । धैथे धारयथो
जठरमुदरं पृणधै सोमेन पूरयितुं । यद्यदा सभृतयः सह भ्रियमाणा ऋत्विजः सन्न यज्ञसदनमा पृणन्ति
आपूरयन्ति । विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानौ यद्यदा पयो जलं भवज्ञां प्रहितं तदा युवतयो नयो दिशो वा
न मृथन्ति । रजसा नाभिभूयन्ति । अवाता अशुक्लाश्च वि भरन्ते । विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जि॒ह्वा स॒दमे॒दं सु॒मे॒धा आ य॒ज्ञां स॒त्यो अ॒रति॒र्च॒न्ते भू॒त् ।
त॒ज्ञां म॒हि॒त्वं घृ॒ता॒न्नाव॒स्तु यु॒वं दा॒शुषे॑ वि च॒यिष्ट॑म॒हः ॥ ८ ॥
ता । जि॒ह्वा । स॒दै । आ । इ॒दं । सु॒मे॒धाः । आ । यत् । वां । स॒त्यः । अ॒रतिः॑ । च॒न्ते । भू॒त् ।
तत् । वां । म॒हि॒त्वं । घृ॒तऽअ॒न्नौ । अ॒स्तु । यु॒वं । दा॒शुषे॑ । वि । च॒यिष्ट॑ । अ॒हः ॥ ८ ॥

ता तौ मित्रावरुणी युवां सुमेधाः प्राञ्चो जिह्वा वाचा सदं सर्वदेदं जलमा याचते । आ इत्युपसर्गदर्श-
नाद्योग्यक्रियाध्याहाराद्याचत इत्याध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जल-
मिदंशब्देन परामुञ्चते । यद्यदा वां युवयोररतिरभिगता ऋते यज्ञे सत्यो मायारहित आ भूत् आभवति हे
घृतान्नी तन्महिलमपेक्षितप्रदातुत्वलक्षणं वां युवयोरस्तु । किंच युवं युवां दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अहः पापं वि चयिष्टं । विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र॒ य॒ज्ञां मि॒त्रावरु॑णा स्फूर्ध॒न्प्रि॒या धाम॑ यु॒वधि॒ता मि॒नन्ति॑ ।
न ये दे॒वास॑ ओ॒हसा॑ न म॒र्ता अ॒यज्ञ॑सा॒चो अ॒ण्यो न पु॒त्राः ॥ ९ ॥
प्र । यत् । वां । मि॒त्रावरु॑णा । स्फूर्ध॒न् । प्रि॒या । धाम॑ । यु॒वऽधि॒ता । मि॒नन्ति॑ ।
न । ये । दे॒वासः॑ । ओ॒हसा॑ । न । म॒र्ताः । अ॒यज्ञ॑सा॒चः । अ॒ण्यः । न । पु॒त्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणी वां युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि
यथेऽयजन्तो जनाः स्फूर्धन् स्पर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासो देवा ओहसा वहनसाधनेन सोवेण
न युज्यन्ते । मर्ता मनुष्याश्चोहसा न युज्यन्ते । ये चाण्यः । अपः कर्म । तदन्तोऽयज्ञसाचो न यज्ञयुक्ताः ।

वृथाकर्मणि कुर्वत इत्यर्थः । ये च न पुत्राः । पुण्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपुण्ति इत्यर्थः । तान् सर्वान्वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्वा ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचं । कीस्तासः । भरते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वां । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥ १० ॥

यद्यदा कीस्तासो मेधाविन उन्नातारः । उञ्जिजः कीस्तास इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरते पृथक् उच्चारयति तदा के चिद्वद्वाच मनाना अग्न्यादीन् स्तुवन्तो निविदः शंसन्ति । आत्तथा सति वां युवाभ्यां सत्यान्युक्त्यानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिरन्येदेवैः सह नकियतथः । न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणवस्कृधोयु ।

अनु यन्नावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णं यदरणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वां । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यं । धृष्णं । यत् । रणे । वृषणं । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणाववोरवतोर्वा युवयोरभिष्टावभिगमने छर्दिषो गृहाय मुखाय वा ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । युवा-भिगमनेषु स्तोत्रेषु युवोर्युवयोः संबंधि युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकमस्कृधोर्ध्वविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः । अस्कृधोयुरकृधायुः । कृध्विति कृध्वनाम निरुक्तं भवति । नि० ६. ३. इति । इत्या सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यद्यदा गावः स्तुतयोऽनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा च ऋजिप्यमृजुगामिनं धृष्णं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युञ्जुः ॥ १० ॥

श्रुष्टी वामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपात्ये जगत्पाविति । प्र सप्ताञ्च इंद्रावरुणा सुतपावित्ये जगत्पां शिष्टास्त्रिष्टुभः । इंद्रावरुणौ देवता ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसंवने ऋचकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मित्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तं । सूचितं च । श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा । आ० ७. ९. इति ॥ तृतीयसवनं इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते । आ० ५. ५. इति ॥ उक्थे तृतीयसवनं इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति मित्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या । आ० ६. १. इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्ववृक्तबर्हिषो यजथ्ये ।

आ य इंद्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वां । यज्ञः । उत्त्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषः । यजथ्ये ।

आ । यः । इंद्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तत ॥ १ ॥

महे मंहनीयी हे इंद्रावरुणौ वां युवयोरर्थे श्रुष्टी चिप्रः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति चिप्रगामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. । यज्ञः सोमः सजोषा ऋत्विग्भिः सहितोऽद्या समंतादुद्यतः प्रवृत्तः । यः सोमो मनुष्वत् मनोरिव वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्येऽन्नार्थं महे महते सुम्नाय मुखाय च यजथ्ये यष्टुं वामाववर्तत आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतं ।
 मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥२॥
 ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणां । शविष्ठा । ता । हि । भूतं ।
 मघोनां । मंहिष्ठा । तुविशुष्मा । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥२॥

हे इंद्रावरुणी ता ती प्रसिद्धी युवां श्रेष्ठा श्रेष्ठी देवताता देवताती यज्ञे । इष्टिदेवतातेति यज्ञनामसु पाठात् । तुजा धनानां प्रेरकी हि भूतं । भवतं । किंच ता ती हि युवां शूराणां मध्ये शविष्ठातिशयेन बलवन्ती भूतं । किंच मघोनां दानवतां मंहिष्ठा दातृतमी तुविशुष्मा बद्धबलावृतेन सत्येन वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकी सर्वसेना कृत्स्नसेनी च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
 वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥३॥
 ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इंद्रावरुणा । चकाना ।
 वज्रेण । अन्यः । शवसा । हन्ति । वृत्रं । सिषक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥३॥

हे भरद्वाज नमस्येभिः सुतैः शूषैर्वलैः । शूषमिति बलनामसु पाठात् । सुम्नेभिः सुखेभ्यः सर्वैश्चकाना सुतौ ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदं ॥ ता ताविन्द्रावरुणी गृणीहि । सुहि । अन्यस्तथोरन्य इंद्रो वृत्रं वृत्रनामकमसुरं वज्रेण हन्ति । अन्यो वरुणो विप्रः प्राज्ञो वृजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुं शवसा बलेन सिषक्ति । संगच्छते ॥

प्राश्च यन्नरश्च वावृधंत विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
 प्रैभ्य इंद्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥४॥
 प्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधंत । विश्वे । देवासः । नरां । स्वगूर्ताः ।
 प्र । एभ्यः । इंद्रावरुणा । महित्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतं । उर्वी इति ॥४॥

नरां नृणां मनुष्याणां मध्ये प्राश्च स्त्रियश्च । मेना प्रा इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. । इति यास्कवचनात् । नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवासो देवाः ॥ देवास इत्यत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः ॥ स्वगूर्ताः स्वयमुद्यता यद्यदा ववृधंत स्तुतिभिर्वर्धयन्ते तदा हे इंद्रावरुणी महित्वा महत्त्व-युक्ताविभ्यः स्तोतृभ्यः प्र भूतं । प्रभवतं । हे द्यौः पृथिवि चोभे उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषंगः ॥

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वाँ वरुण दाशन्ति त्मन् ।
 इषा स द्विषस्तरिहास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥५॥
 सः । इत् । सुदानुः । स्ववान् । ऋतवान् । इंद्रा । यः । वाँ । वरुणा । दाशन्ति । त्मन् ।
 इषा । सः । द्विषः । तरिह । दास्वान् । वंसत् । रयिं । रयिवतः । च । जनान् ॥५॥

हे इंद्रेन्द्रौ वरुणा हे वरुणी ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां वृक्षस्त्र्यां-दसः ॥ वां युवाभ्यां यो यजमानस्तन् आत्मनैव दाशन्ति हवींषि ददाति स इत् स एव सुदानुः शोभनदानो

भवति । स्ववान् धनवान् अतावान् यज्ञवान् भवति । किंच स दास्वान् दानवान् द्विषो द्वेष्टुरिषान्न जय-
लब्धेन सह तरेत् । प्रायेत् । अपि च रयिं धनं रयिवतो धनवतो जनान् पुत्रांश्च वंसत् । संभजेत् ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वधराय देवा रयिं धत्थो वसुमंतं पुरुक्षुं ।

अस्मे स इंद्रावरुणावपि ध्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यं । युवं । दाश्वधराय । देवा । रयिं । धत्थः । वसुमंतं । पुरुक्षुं ।

अस्मे इति । सः । इंद्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषां । अशस्तीः ॥ ६ ॥

देवा देवी स्तूयमानौ हे इंद्रावरुणौ युवं युवां दाश्वधराय दत्तहविष्काय वसुमंतं धनानुबन्धिं पुरुक्षुं
बहुत्रं पूर्णयज्ञस्कं वा यं यादृशं रयिं धनं धत्थः प्रयच्छथः । योऽपि च वनुषां हिंसकानामशस्तीरकीर्तिः ।
शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । प्र भनक्ति प्रव्रजति स तादृशो रयिरस्मै अस्मासु स्यात् । भूयात् ॥

उत नः सुत्राचो देवगोपाः सूरिभ्य इंद्रावरुणा रयिः ध्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्यान् सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सुत्राचः । देवगोपाः । सूरिभ्यः । इंद्रावरुणा । रयिः । स्यात् ।

येषां । शुष्मः । पृतनासु । साह्यान् । प्र । सद्यः । द्युम्ना । तिरते । ततुरिः ॥ ७ ॥

उतापि चेन्द्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो नोऽस्मभ्यं सुत्राचः सुराचो देवगोपाः । देवा गोपा
गोप्तास्तौ यस्य स तथाविधः । रयिर्धनं स्यात् । भूयात् । किंच येषामस्माकं शुष्मो बलं पृतनासु युद्धेषु साह्यान्
शत्रूणामभिभविता ततुरिर्हिंसकश्च सन् द्युम्ना यशांसि सद्य एव प्र तिरते सम्यक्तिरस्कर्यात् ॥

नू न इंद्रावरुणा गृणाना पृक्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणंतो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नू । नः । इंद्रावरुणा । गृणाना । पृक्तं । रयिं । सौश्रवसाय । देवा ।

इत्था । गृणंतः । महिनस्य । शर्धः । अपः । न । नावा । दुःइता । तरेम ॥ ८ ॥

हे इंद्रावरुणेन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवां नोऽस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । तस्मै
सुश्रवस्त्वाय रयिं धनं नु क्षिप्रं पृक्तं । प्रयच्छतं । किंच हे देवा देवी महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धो बलमित्येत्थं
गृणंतः क्षुर्वतो वयं दुरिता दुरितानि नावापो न उदकानीव तरेम ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । संऽराजे । बृहते । मन्म । नु । प्रियं । अर्च । देवाय । वरुणाय । सऽप्रथः ।

अयं । यः । उर्वी इति । महिना । महिऽव्रतः । क्रत्वा । विऽभाति । अजरोः । न ।

शोचिषा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः सम्राज आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं
सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्कः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. । इति । मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्रार्थ ।

प्रोक्षारय । अयं यो योऽयं वरुणो महिना महिम्ना युक्तो महिप्रतो महाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः
शोचिषा तेजसा युक्तोऽजरौ न जरारहितश्चोर्वी विलीर्णे यावापृथिवी विभाति विभासयति ॥

इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इंद्रावरुणा । सुतऽपौ । इमं । सुतं । सोमं । पिबतं । मद्यं । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरं । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरं । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारी युवां मद्यं मदकरं सुतमभिषुतमिमं सोमं
पिबतं । किंच हे धृतव्रता धृतकर्माणी युवोर्युवयो रथोऽध्वरमुद्दिश्य देववीतये देवानां पानार्थं पीतये
युवयोरपि सोमपानार्थं स्वसरं मार्गं प्रलुप याति ॥

इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथां ।

इदं वामंधः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथां ॥ ११ ॥

इंद्रावरुणा । मधुमत्तऽतमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृष्णा । आ । वृषेथां ।

इदं वां । अंधः । परिऽसिक्तं । अस्मे इति । आऽसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथां ॥ ११ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी वृष्णा कामानां वर्धितारी युवां मधुमत्तमस्यातिशयेन मधुमंतं रसवंतं वृष्णो
वर्धितारं सोमस्य सोममा वृषेथां । अग्नीतं । तथा च शतपथब्राह्मणं । यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभाग-
मग्नीतेत्येवैतदाह । २. ४. २. २०. इति । वां युवयोरर्थं इदमंधः सोमरूपमत्तमस्य अस्माभिः परिषिक्तं पात्रेषु ।
अत आसद्योपविश्यास्मिन्बर्हिषि यज्ञे मादयेथां सोमपान इति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

सं वां कर्मणेत्यष्टमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभेन्द्रावैष्णवं । अनुक्रम्यते च । सं वामष्टावैन्द्रावैष्णव-
मिति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं । सूत्र्यते हि । सं वां कर्मणेंद्राविष्णू मदपती मदानामिति
याज्या । आ० ६. १. इति ॥ सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते रुति गाणगारिमते सं वामिति
तस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । ऐन्द्रावैष्णवेति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात्सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि
। आ० ६. ७. इति ॥ सोमातिरेके मध्यंदिनसवने या विश्वासामित्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । या विश्वासां
जनिता रा मतीनामिति याज्या । आ० ६. ७. इति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येंद्राविष्णू मदपती इति
शस्त्रयाज्या । सूत्रं तूदाहृतं ॥ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येंद्राविष्णू पिबतमिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्रा-
विष्णू पिबतं मध्यो अस्लेमं सोममर्हते जातवेदसे । आ० ५. ५. इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपंसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयंता ॥ १२ ॥

सं वां । कर्मणा । सं । इषा । हिनोमि । इंद्राविष्णू इति । अपंसः । पारे । अस्य ।

जुषेथां । यज्ञं । द्रविणं । च । धत्तं । अरिष्टैः । नः । पथिऽभिः । पारयंता ॥ १२ ॥

हे इंद्राविष्णू वां युवां कर्मणा स्तोत्रेणेषा हविषा च सं हिनोमि । सम्यक् प्रेरयामि । अपंसः कर्मणो
ऽस्त्योक्तस्य पारे समाप्ती यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । किंचारिष्टैरनुपद्रवैः पथिभिर्मर्गिर्नोऽस्मान्पारयंता पारं
नयंती युवां द्रविणं धनं धत्तं । अस्मभ्यं दत्तं ॥

या विश्वासां जनि॒तारा॑ म॒तीना॑मिन्द्राविष्णू॑ क॒लशा॑ सोम॒धाना॑ ।

प्र वा॑ गिरः॑ श॒स्यमा॑ना अ॒वन्तु॑ प्र स्तोमा॑सो गी॒यमा॑नासो अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या । विश्वा॑सां । जनि॒तारा॑ । म॒तीनां॑ । इन्द्रा॑विष्णू इति । क॒लशा॑ । सोम॒धाना॑ ।

प्र । वां । गिरः॑ । श॒स्यमा॑नाः । अ॒वन्तु॑ । प्र । स्तोमा॑सः । गी॒यमा॑नासः । अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या यी प्रसिद्धाविन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां स्तोतीनां जनितारा जनितारी ॥ जन जनन इत्यस्मादातोऽनुचीदं रूपं । यद्वा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादातोरेव तुचि जनिता मन्त्र इति निपातनाखिलोपः ॥ कलशा कलशी सोमधाना सोमस्य निधानभूती च स्यातां । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू वां युवां शस्यमाना उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपा गिरो वाचः प्रावन्तु । प्राप्नुवन्तु । अर्कैः स्तोतृभिर्गीयमानासो गीयमानाः स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्रावन्तु । प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्रा॑विष्णू म॒दप॑ती म॒दाना॑मा सोमं॑ यातं॒ द्रवि॑णो॒ दधाना॑ ।

सं वा॑मंज॒त्कुभि॑र्मतीनां॒ सं स्तोमा॑सः श॒स्यमा॑नास उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्रा॑विष्णू इति । म॒दप॑ती इति म॒दप॑ती । म॒दानां॑ । आ । सोमं॑ । यातं॒ । द्रवि॑णो॒ इति । दधाना॑ ।

सं । वां । अंज॒न्तु । अ॒क्तुऽभिः॑ । म॒तीनां॑ । सं । स्तोमा॑सः । श॒स्यमा॑नासः । उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनी । मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः । द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति पदं निष्पन्नं ॥ दधाना ददानी युवां सोममभ्या यातं । मतीनां स्तोतृणां स्तोमासः स्तोत्राण्युक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानास उच्चार्यमाणा वां युवामक्तुभिस्तेजोभिः समंजन्तु । समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्थी ॥

आ वा॑म॒श्वासो॑ अ॒भिमा॑ति॒षाह॑ इन्द्रा॑विष्णू स॒धमा॑दो॒ वह॑न्तु ।

जु॒षेथां॑ वि॒श्वा ह॑व॒ना म॒तीना॑मुप॒ ब्रह्मा॑णि शृ॒णुतं॑ गि॒रो मे ॥ ४ ॥

आ । वां । अ॒श्वासः॑ । अ॒भिमा॑ति॒ऽसहः॑ । इन्द्रा॑विष्णू इति । स॒धमा॑दः । वह॑न्तु ।

जु॒षेथां॑ । वि॒श्वा । ह॑व॒ना । म॒तीनां॑ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । शृ॒णुतं॑ । गि॒रः । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवामभिमातिषाहोऽभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः सधमादः सह माबन्तोऽश्वा-सोऽश्वा आ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां । सेवेथां । तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्चोप शृणुतं ॥

इन्द्रा॑विष्णू तत्प॑न॒र्याय्यं॑ वा॒ सोम॑स्य म॒दे उ॒रु च॑क्रमा॒थे ।

अ॒कृ॒णुत॑म॒न्तरि॑क्षं वरी॒योऽप्र॑थ॒तं जी॒वसे॑ नो॒ रजा॑ंसि ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑विष्णू इति । तत् । प॒न॒र्याय्यं॑ । वां । सोम॑स्य । म॒दे । उ॒रु । च॑क्रमा॒थे इति ।

अ॒कृ॒णुतं॑ । अ॒न्तरि॑क्षं । वरी॒यः । अ॒प्रथ॑तं । जी॒वसे॑ । नः । रजा॑ंसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोस्तत्कर्म पनर्याय्यं सुखं । किं तत्कर्मैत्यत आह । सोमस्य मदे सति यदुष विशीर्णं

चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमस्तथाप्येकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यस्मांतरिचं वरीय उद्धत-
रमङ्गलुतं अकुर्वतं । यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । नोऽस्माकं जीवसे
जीवनायाप्रथतं अप्रथयतं ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानायाद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अयंऽअद्धाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतंऽआसुती । द्रविणं । धत्तं । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः ।

सोमऽधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतात्ताविन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानावयाद्धाना सोमायस्य शुक्रस्या-
त्तारी नमसा नमस्करिण रातहव्या दत्तहविष्की यजमानिरस्मि अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं । प्रयच्छतं । किंच
युवां समुद्र उदधिरिव स्थः । भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशो भवथः ॥

इन्द्राविष्णू पिबन्तं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषां ।

आ वामंधांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबन्तं । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरं । पृणेषां ।

आ । वां । अंधांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतं । हव । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू युवां मध्वोऽस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबन्तं । किंच जठरमुदरं
पृणेषां । सोमेन पूरयेथां । हे इन्द्राविष्णू वां युवां मदिराणि मदकराण्यंधांसि सोमात्मकान्यन्नाग्न्यागमन् ।
अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवं मदीयमाह्वानं चोप शृणुतं ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथां ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथां । चेधा । सहस्रं । वि । तत् । ऐरयेथां ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभोभौ युवां जिग्यथुः । शत्रून्जिष्टं । न परा जयेथे । न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोरे-
नयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चनैकतरोऽपि न परा जिग्ये । न पराजिष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च युवां यद्यद्वस्तु
प्रत्यपस्पृधेथां असुरैः सहास्पृधेथां चेधा लोकवेदवागात्मना विधा स्थितं सहस्रममितं च वि तदैरयेथां ।
व्यक्रमेथामित्यर्थः ॥ तथा च ब्राह्मणं । उभा जिग्यथुरित्यक्त्वावाकस्योभौ हि ती जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा
जिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितीन्द्रश्च
ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाति तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यमुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो याव-
देवायं विष्णुस्त्रिषिंशक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमांस्त्रीकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं
तदाङ्गः किं तत्सहस्रमितिमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथां । ए० ब्रा० ६. १५. । इति ॥
यद्वा । तत्सहस्रं गवां सहस्रं चेधा धैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

घृतवती भुवनानामिति षड्रुचं नवमं मूलं भरद्वाजस्वार्थं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकं । तथा चानुक्रम्यते ।
घृतवती षट् द्यावापृथिवीयं जागतमिति ॥ आभिष्विक्ते पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृचो द्यावापृथिव्यनि-

विद्वानार्थः । सूचितं च । घृतवती भुवनानामभिश्चिद्येन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्विरिति तुची । आ० ७. ७. । इति ॥
बृहस्पतिसर्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तुचः । सूचितं च । आ० ९. ५. ॥ आभिर्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे घृतेन
द्यावापृथिवी इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्वानार्थाः । सूचितं च । घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो
जातः । आ० ७. ७. । इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानां । अभिऽश्चिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति ।

मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मेणा । विष्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति ।

भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिवी घृतवती दीप्तिमत्यावुदकवती वा । वनं घृतमित्युदकनाममु पाठात् ।
भवत इति शेषः । भुवनानां भूतानामभिश्चियाभिश्चयणीये भवत इति सर्वत्रानुसंबंधनीयं । उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी
वज्रकार्यरूपेण प्रथिते च मधुदुधे मधुन उदकस्य दोग्ध्यां सुपेशसा मुरूपे वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य
धर्मेणा धारणेन विष्कभिते पृथग्धारिते अजरे नित्ये भूरिरेतसा वज्ररेतस्के वज्रकार्ये वा भवतः । अत्र
साचात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिप्रसंगाद्वरुणस्येति द्रष्टव्यं ॥

असञ्चती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिर्व्रते ।

राजंती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिंचतं यन्मनुहितं ॥ २ ॥

असञ्चती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतं । दुहाते इति ।

सुकृते । शुचिर्व्रते इति शुचिऽव्रते ।

राजंती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिंचतं । यत् ।

मनुऽहितं ॥ २ ॥

असञ्चती असञ्चमाने व्युदस्यती वाभूरिधारे वज्रधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाज्रतुङ्गतरसधाराः ।
एवमुभयोरपि वज्रधारत्वं । पयस्वती उदकवती । तथा च यास्कः । असञ्चमाने इति वा व्युदस्यतीति
वा वज्रधारे उदकवती । नि० ५. २. । इति । शुचिर्व्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिवी सुकृते शोभनकारिणे यजमा-
नाय घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतूदकं दुहाते । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । रोदसी हे द्यावापृथिव्यावस्य भुवनस्य भूतजातस्य
राजंती ईशाने युवामस्मे अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिंचतं । यद्वेतो मनुहितं मनुष्येभ्यो हितं ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो द्दाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्परि युवोः सिक्ता विषुरुपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वां । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तोः । द्दाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मेणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरुपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे रोदसी वां युवाभ्यां यो मर्तो मर्त्यं ऋजवे क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ददाश हवींषि ददाति स मर्त्यः साधति । कामान् साधयति । किंच प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायते । प्रवृद्धो भवति । धर्मेणः कर्मणः पर्युपरि युवोर्युवयोः सिक्ता सिक्तानि रैतांसि विपुलपाणि नानावर्णानि सत्रता समानकर्माणि भूतानि जायते ॥

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्यं पुरोहिते ते इक्ष्वा ईळते सुम्भमिष्टये ॥४॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्यं । पुरोहिते इति पुरऽहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्भं । इष्टये ॥४॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी घृतेनोदकेनाभिवृते आवृते भवतः । घृतश्रियोदकं श्रयंती च घृतपृचा घृतसंपृक्ते च घृतावृधा घृतं वर्धयंती चोर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी प्रथिते च भवतः । होतृवूर्यं यज्ञे पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । विप्राः प्राज्ञाः स्तोतारस्ते इत् द्यावापृथिव्याविवेष्टये यज्ञाय । होत्रेष्टिरिति यज्ञनामसु पाठात् । सुम्भं सुखमीळते । याचते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यं ॥५॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षतां । मधुऽश्रुतां । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञं । द्रविणं । च । देवतां । महि । श्रवः । वाजं । अस्मे इति । सुऽवीर्यं ॥५॥

मधुश्रुतोदकस्य चारयित्री मधुदुधे उदकदोग्ध्यौ मधुव्रते उदकार्थकर्माणी देवता देवताभूते अस्मि अस्मासु यज्ञं द्रविणं धनं च महि महत् श्रवो यशो वाजमज्ञं सुवीर्यं सुवीरत्वं च दधाने ददती द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नोऽस्मान्मधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ मिमिक्षतां । सिंचतां ॥

ऊर्जे नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वतां ॥६॥

ऊर्जे । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वतां । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।

संरराणे इति संरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा । सनिं । वाजं । रयिं । अस्मे इति । सं । इन्वतां ॥६॥

पिता वर्षस्य सेकलेन पितृभूता द्यौश्च माता धारकलेन मातृभूता पृथिवी चोभे नोऽस्मभ्यमूर्जमज्ञं पिन्वतां । यच्छतां । किंच विश्वविदा विश्वं जानंती विश्वस्य वेदयित्री वा सुदंससा सुकर्माणी संरराणे परस्परपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे विश्वशंभुवा सर्वस्य भावयित्री रोदसी द्यावापृथिव्यावस्य अस्मासु सनिं संभजनीयं पुत्रादिकं वाजं बलं रयिं धनं च समिन्वतां । संररयतां ॥ ॥१४॥

उदु ष्य देव इति षड्वचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सवितुदेवताकं । आद्यास्तिस्रो जगत्पञ्चतुर्थाद्यास्तिस्रः स्त्रियुग्मः । तथा चानुक्रांतं । उदु ष्य सावित्रं चित्रिष्टुवंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृचः सावित्रसूक्तस्थान आवपनीयः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि व्यावापृथिवी । आ० ७. ४. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृचः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनुत्तिष्ठेत् । आ० ९. ५. इति ॥ ब्यूह्ये पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तृचः सावित्रनिविज्ञानार्थः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः । आ० ८. ८. इति ॥ वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य वाममथेति याज्या । सूचितं च । वाममथ सवि- तर्वाममु ष्यः पुषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सवनाय सुक्रतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥१॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सवनाय । सुऽक्रतुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥१॥

देवो द्योतमानः सुक्रतुः सुकर्मा स्त स प्रसिद्धः सविता हिरण्यया हिरण्यमावाप्सीयी बाहू सवनाय सवनाय दानाय वोदयंस्तु । उच्यते । किंच मखो मंहनीयो युवा नित्यतरुणः सुदक्षः सुप्रज्ञो रजसो ब्रौ- खोदकस्य वा विधर्मणि विधारणे स्थितो घृतेनोदकेन पूर्णो स्वी पाणी अभि प्रुष्णुते । अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥२॥

देवस्य । वयं । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥२॥

तस्य देवस्य सवितुः प्रेरकस्य सवीमनि प्रसवेऽनुष्ठाने । तथा च यास्कः । सवीमनि प्रसवे । नि० ६. ७. इति । श्रेष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ते वसुनो धनस्य दावने दाने च स्याम । समर्था भूयास्तु । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य द्विपदो निवेशने स्थितो प्रसवे च स्वतंत्रोऽसि । यस्त्वं भूमनो भूरेश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे च स्वतंत्रोऽसि ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयं ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नयसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥३॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वं । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयं ।

हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नयसे । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥३॥

हे सवितरदब्धेभिरहिंसितैः पायुभिस्तेजोमी रक्षणसाधनैर्वा शिवेभिः सुखकारिभिर्नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा । गयः कृदर इति गृहनामसु मीळ् गय इति धननामसु पाठात् । अद्य परि पाहि । रक्ष । हिरण्य- जिह्वो हितरमणीयवाक् त्वं । तथा च यास्कः । हिरण्यं कस्मादित्युपक्रम्य हितरमणं भवतीति वा । नि० २. १०. इति । सुविताय सुखाय नयसे नवतराय भव । रक्ष । अस्मान्पालय च । नोऽस्माकमघशंसोऽनर्थमाशंसमानः शत्रुर्माकिरीशत । भेशत ॥

उदु थ देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मंद्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामं ॥४॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषं । अस्थात् ।

अयः । हनुः । यजतः । मंद्रजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामं ॥४॥

देवो बीतमानो दमूना दममना दानमना वा । तथा च यास्कः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वा । नि० ४. ४. इति । हिरण्यपाणिर्हिरण्यपाणिरयोहनुर्हिरण्यहनुः । रुक्ममय इति हिरण्य-
नामसु पाठात् । यजतो यष्टव्यो मंद्रजिह्वो मोदमानवाक् स्य स सविता प्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रिरवसाने
ऽवसान उदस्थात् । उत्तिष्ठतु । यो दाशुषे यजमानाय मह्यं भूरि प्रभूतं वामं वननीयं संभजनीयमन्नं । वामं
वननीयं । नि० ६. ३१. इति यास्कः । आ सुवति प्रेरयति ॥

उदू अयौ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमतपतयत्कच्चिदभ्वं ॥५॥

उत् । ऊं इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।

दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वं ॥५॥

सवितोपवक्तेवास्माकमधिवक्तेव हिरण्यया हिरण्ययी सुप्रतीका शोभनावयवी बाहू उदयान् । उलच्छतु ।
योऽयं पृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तादिवोऽंतरिक्षस्य रोहांस्युच्छ्रितप्रदेशानरुहत् रोहति । पतयत् गच्छत् कश्चित्
यत्किंचिदभ्वं महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितमरीरमत रमयति च ॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्रो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेया धिया वामभाजः स्याम ॥६॥

वामं । अद्य । सवितः । वामं । ऊं इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामं । अस्मभ्यं । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥६॥

हे सवितरस्मभ्यं वामं धनमद्य सावीः । सुव । श्वश्च वामं धनं प्रसुव । किं वहत्तया । दिवे दिवे प्रतिदिनं
वामं धनं प्रसुव । हे देव हि यस्मात् क्षयस्य निवासभूतस्य भूरेः प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयमयानया
धिया सुत्या वामभाजो धनवंतः स्याम । भूयास्व ॥ ॥१५॥

इंद्रासोमा महीति पंचर्वमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैदुभमिंद्रासोमदेवताक । इंद्रासोमा पंचैंद्रासोम-
मित्युक्तांतं ॥ सूक्तविनियोगो लेखिकः ॥

इंद्रासोमा महि तद्वा महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्ये विविदथुर्युवं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥१॥

इंद्रासोमा । महि । तत् । वां । महिऽत्वं । युवं । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवं । सूर्ये । विविदथुः । युवं । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतं । निदः । च ॥१॥

इंद्रासोमा हे इंद्रासोमी वां, युवयोस्तन्महित्वं महत्त्वं महि महत् । किं तदित्यत आह । युवं युवां महानि
महांति प्रथमानि प्रतमानि सुखानि वा भूतानि । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । नि० २. २२. इति

यास्कः । चक्रधुः । अकार्षे । किंच युवं युवां सूर्यं विविदधुः । अस्मभयतं च जनान् । युवं युवां स्वददकं च विविदधुः । हेम स्वरित्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदधु निदितुमसुरांश्चाहृतं । अहिंसं ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्मभयुः स्मभनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसं । उत् । सूर्यं । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्यां । स्मभयुः । स्मभनेन । अप्रथतं । पृथिवीं । मातरं । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावुषसं वासयथः । विवासयथः । उषसं व्युच्छंतीं कारयथ इत्यर्थः । किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सहोन्नयथः । अपि च द्यां दिवं स्मभनेन स्मभनहेतुनांतरिक्षेण मध्ये स्थापितेनोप स्मभयुः । अस्मभयतं । मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं व्यप्रथतं । व्यप्रथयतं ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणीस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिं । अपः । परिऽस्थां । हथः । वृत्रं । अनु । वां । द्यौः । अमन्यत ।

प्र । अणींसि । ऐरयतं । नदीनां । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमावहिं जगत आहंतारमपो मेघस्थान्युदकानि परिष्ठां परिवृत्त्य स्थितं वृत्रमसुरं हथः । हृतं । तदानीं द्यौर्वीं युवामन्यमन्यत । किंच नदीनामणीस्युदकानि प्रैरयतं । पुरुणि वहनि । तुवि पुर्विति बज्रनामसु पाठात् । समुद्राण्युदकस्थानान्या पप्रथुः । उदकैरापूरयतं च । अथवा समुदंतीत्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्यस्मादापः समभिद्रवत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. इति ॥

इन्द्रासोमा पक्वमासांस्वन्तर्नि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चिचासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वं । आमासु । अन्तः । नि । गवां । इत् । दधधुः । वक्षणासु ।

जगृभथुः । अनपिऽनद्धं । आसु । रुशत् । चिचासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावामासपक्कासु गवां वक्षणासूधःस्वतर्मध्ये पक्वं पयो नि दधधुः । किंच चिचासु नानावर्णास्वासु जगतीषु गोषु । इत्ठा जगतीति गोनामसु पाठात् । अन्तर्मध्येऽनपिनद्धं केनाप्यवद्धं वक्षत् शुक्लवर्णं पयो जगृभथुः । यथा पृथिव्यां स्वयं न चरति तथा धारितवन्तावित्यर्थः । इदिति पुरकः ॥

इन्द्रासोमा युवमंग तरुचमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नयं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुया ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवं । अंग । तरुचं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथे इति ।

युवं । शुष्मं । नयं । चर्षणिऽभ्यः । सं । विव्यथुः । पृतनाऽसहं । उया ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमी युवं युवां तद्वचं तारकमपत्यसाचं संतानयुक्तं श्रुत्वां श्रवणीयं रयिं धनमंग
क्षिप्रं रराथे । अस्मभ्यं धृत्यः । किंचोया हे उन्नूणांविन्द्रासोमी युवं युवां नयं नृभ्यो हितं पृतनासहं शत्रुसैन्या-
भिभावुकं शुष्मं बलं चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः । कष्टयश्चर्षण्य इति मनुष्यनामसु पाठात् । सं विव्यथुः । समतनुतं ।
परिवेष्टयथो वा ॥ ॥ १६ ॥

यो अद्रिभिदिति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । यो अद्रिभितृचं
बार्हस्पत्यमिति ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तं । सूच्यते हि ।
यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते । आ० ७. ९. ॥ वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति --- त्वा-
मीकृते अजिरं दूत्याय । आ० ९. ९. इति ॥

यो अद्रिभिप्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिरांगिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आंगिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिरद्रिभित्यणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा । अद्रिर्यवेति
मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जात ऋतावा सत्यवान् उदकवान्वांगिरसः पश्चाज्जातः ।
तथा च निगमः । येऽगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्त्यदंगाराः पुनरवशांता उददीप्यन्त तद्वृहस्पतिरभवत्
। ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति । हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्वृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण
दीप्तस्थाने वर्तमानो नोऽस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिर्वृषभो वर्षकः सन् रोदसी बावापृथि-
व्यावा रोरवीति । अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्य ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

मन्वृचाणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रमित्रान्पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवंते । ऊं इति । लोकं । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

मन् । वृचाणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्सु । सहन् ॥ २ ॥

अपि च यो बृहस्पतिर्देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाद्येवत उपगच्छते स्तोत्रे जनाय लोकं स्थानं चकार करोति ।
चिदिति पूरणः । स वृचाणांवरकाणि तमांसि घृन्निवारयन् पृत्सु, युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन्
अभिभवन् पुर आसुरीः पुरीर्वि दर्दरीति । भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान् गोमती देव एषः ।

अपः सिषासन्स्वपप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सं । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमती । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रं । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवो द्योतमान एष प्रसिद्धो बृहस्पतिर्वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि महो महतो गोमती
गोसहितान् व्रजांश्च समजयत् । तथा च निगमी । बृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार
। ऋग्वे० १०. ६८. ९. इति । दूरमित पणयो वरीथ उन्नावो यन्तु मिनतीर्हतेन । बृहस्पतिर्यो अविदन्निगूह्याः

सोमो यावाण ऋषयश्च विप्राः । ऋषि० १०. १०८. ११. इति । किंच वृहस्यतिरप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः
सिषासन् संभक्तुकामः स्वः स्वर्गस्थामिचमसुरमर्कैरर्चनसाधनैर्मंचैर्हति । अर्को मंचो भवति यदेनेनार्चति
। नि० ५. ४. इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

सोमारुद्र इति चतुर्द्धचं त्रयोदशं मृतं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकं । अनुक्रम्यते च । सोमारुद्रा
चतुष्कं सोमारुद्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यैः प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथां । असुर्यैः । प्र । वां । इष्टयः । अरं । अश्नुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शं । नः । भूतं । द्विऽपदे । शं । चतुऽपदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा हे सोमारुद्रावसुर्यमसुरसंबन्धि बलमस्मासु धारयेथां । किंच दमे दमे सर्वेष्वस्मद्ब्रह्मिष्टयो
यज्ञा वां युवामरमलं पर्याप्तं प्राप्नुवन्तु । प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां सप्त रत्ना रत्नानि दधाना धा-
रयन्ती नोऽस्माभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ वा भूतं । भवतं । द्विपदेऽस्मदीयाय पुत्रादये चतुष्पदे पश्चादये च शं
मृतं । भवतं ॥

सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरं बाधेथां निःक्षृतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहतं । विषूचीं । अमीवा । या । नः । गयं । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथां । निःऽक्षृतिं । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ नोऽस्माकं गयं गुहं गुहगतं प्राणिजातं वा यामीवा यो रोग आविवेश तां
विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छंतीममीवां वि वृहतं । वियोजयतं । अपि च निःक्षृतिमलक्ष्मीं पराचैः पराग्रथा
भवति तथारे दूरे बाधेथां । निवारयतं । अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसान्यन्नानि यशांसि च संतु ।
भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । श्रवोऽन्नं यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवभेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तं ।

अव स्यतं मुंचतं यन्नो अस्ति तनूषु बडं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवं । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तं ।

अव । स्यतं । मुंचतं । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बडं । कृतं । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे सोमारुद्रा सोमारुद्रौ युवं युवामस्मे अस्माकं तनूष्वंगेष्वेतानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि भेषजानि
धत्तं । धारयतं । किंच नोऽस्माकं तनूष्वंगेष्वस्माभिः कृतं बडं च यदेनः पापमस्ति विद्यते तत्पापमव स्यतं ।
क्षययतं । शिथिलबन्धं कृतमित्यर्थः । अस्मदस्मात्तो मुंचतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती मुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृकृतं नः ।

प्र नो मुंचतं वरुणस्य पाशाङ्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽऽयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमार्द्रौ । इह । सु ।

मृक्तं । नः ।

प्र । नः । मुंचतं । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतं । नः । सुऽमनस्यमाना ॥४॥

हे सोमार्द्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुकौ तिग्महेती तीक्ष्णशरी सुशेवौ शोभनमुखप्रदौ सुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छंती सुमनस्यमानौ सूयमानौ सुमनसौ वा संतौ युवामिह लोके नोऽस्मान् सु अत्यंतं मृक्तं । मुखयतं । नोऽस्मान्वरुणस्य पाशात् मुंचतं । नोऽस्मान् गोपायतं । आपन्नो रक्तं च ॥ ॥१८॥

जीमूतस्त्वैकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पाथोरार्थं । अनुक्रम्यते च । जीमूतस्त्वैकोना पायुर्भा-
रद्वाजः संयामांगान्युक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामाती इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्चान् रथं रथगो-
पान् जगत्यां लिंगोक्तदेवता द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः पराः पंत्यादयो लिंगोक्तदेवताः संयामाशि-
षोऽत्याऽनुष्टुबुजीत आलात्तेति च द्वे द्वे इति । रथे तिष्ठन् ब्राह्मणास इति षष्ठीदशस्यौ जगत्यांवत्या यो नः स्व
इत्येषानुष्टुबुजीत आ जघंत्यालाक्तावच्छृष्टा यो नः स्व इति पंचानुष्टुभो यत्र बाणा इति पंक्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
आद्यया वर्म सूयते द्वितीयया धनुस्तृतीयया ज्या चतुर्थ्यातीं पंचस्येषुधिः । अतः पंचानां वर्माद्या देवताः ।
षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः सूयते । अतः सोऽर्धस्तद्देवताकः । उत्तरार्धेन रश्मयः सूयते । सप्तम्याश्चा अष्टम्या
रथो नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तद्देवताकाः । ब्राह्मणास इत्यस्यां ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपृषाणो
लिंगोक्तदेवताः । एकादशीद्वादशाविषुस्तुतिरूपत्वादपुदेवताके । त्रयोदशा प्रतोदः । चतुर्दशा हस्तघ्नः ।
पंचदशीषोडशाविषुदेवताके । सप्तदशा युद्धभूमिब्रह्मणस्यत्वादितिरूपा लिंगोक्तदेवताः । अष्टादशाः कवचसो-
मवरुणा देवताः । अत्याया देवा ब्रह्म च देवताः ॥ युद्धेऽनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्वलायनः ।
संयामे समुपोऽहे राजानं संनाहयेद्वा त्वाहार्धमंतरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्त्वैव भवति प्रतीकमिति
कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पंचस्येषुधिं प्रयच्छेद्भिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्या-
श्चानष्टमीमिषून्वेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानं । गृ० ३. १२. इति । तथा
चावच्छृष्टा परा पतेतीषून्विसर्जयेद्यत्र बाणाः संपतंतीति युध्यमानेषु जपेत्संश्लिष्टाद्वा । गृ० ३. १२. इति ॥
अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलांत्यहोमे यो नः स्व इत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्धर्मी याति समदामुपस्थे । ,

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥१॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकं । यत् । वर्मी । याति । सुऽमदां । उपऽस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वं । सः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥१॥

समदां संयामाणामुपस्थ उपस्थाने सति यद्यदायं राजा वर्मी कवची याति तदा जोहमयेन वर्मणा
संनह्यस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्त्वैव मेघस्यैव भवति । मेघस्य यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे
राजन् त्वमनाविद्धया शत्रुभिरवाधितया तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मणः स तादृशो महिमा त्वा त्वां
पिपर्तु । पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शचोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥२॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिं । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सुऽमदः । जयेम ।

धनुः । शचोः । अपऽकामं । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥२॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम । वयं वशीकरवाम । धन्वनाजिं संयामं च जयेम । धन्वना तीव्रा उद्धताः समदोऽत्यंतं मदवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम । तथा च यास्कः । समदः समदो वान्तेः समदो वा मदतेः । नि० ९. १७. इति । धनुः शत्रोरपकामं कामस्यापायं कृणोति । करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिषु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । धन्वशब्दस्य जयतेत्यावृत्तिरादरार्था ॥

वक्ष्यंतीवेदा गनीगंति कर्णे प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।

योषेव शिक्ते वितताधि धन्वज्या इयं समने पारयंती ॥ ३ ॥

वक्ष्यंतीऽइव । इत् । आ । गनीगंति । कर्णे । प्रियं । सखायं । परिऽसस्वजाना ।

योषाऽइव । शिक्ते । विऽतता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयं । समने । पारयंती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुतिः । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संयामे धन्वन् धन्वनि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विलुता पारयंती पारं नयंती प्रियं प्रियकरं वाक्यं वक्ष्यंतीव कर्णे धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशमा गनीगंति । आगच्छति । इदिति पूरणः । योषा नारी सखायं पतिमिव परिषस्वजानेषु परिष्वजमाना शिक्ते । शब्दायते च । तथा च यास्कः । वक्ष्यंतीवागच्छति कर्णे प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना योषेव शिक्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्वेयं समने संयामे पारयंती पारं नयंती । नि० ९. १८. इति ॥

ते आचरंती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शबून्विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्फुरंती अमिचान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरंती इत्याऽचरंती । समनाऽइव । योषा । माताऽइव । पुत्रं । बिभृतां । उपऽस्थे ।

अप । शबून् । विध्यतां । संविदाने इति संऽविदाने । आत्नी इति । इमे इति । विष्फुरंती

इति विऽस्फुरंती । अमिचान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । ते धनुष्कोट्यौ समनेव समनस्केव योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरंती अभितस्तरंत्यानुपस्थ उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वद्विभृतां । राजानं धारयतां । किंचमे धनुष्कोट्यौ संविदाने संजानाने विसंवादरहिते आत्नी गच्छंती ॥ ऋ गताविति धातोश्चुर्यगिभ्यां निरिति बाहुलकात् निप्रत्ययः धातोर्गर्तभावश्च । ततः कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञोऽमिचान् विष्फुरंती विहिंसंती शत्रून् अप विध्यतां । तथा च यास्कः । ते आचरंती समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आत्नीविमे विघ्नत्यावमिचान् । नि० ९. ४०. इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनां । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निऽनद्धः । जयति । प्रऽसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । इषुधिर्बह्वीनामिषूणां पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात्पितृव्यते । इषुशब्दस्योभयलिंगत्वाद्वह्वीनामिति प्रयोगः । अस्थेषुधिः पुत्र इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो ह्रीषुधी निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः । इषुधिरिषूणां निधानं । नि० ९. १३. इति । चिश्वा कृणोति । चिश्चिती शब्दा-

गुह्यतिः । इषुषुषिषमाणेष्विषुषिषिषाशब्दं करोति । किंचेषुषिः पृष्ठे गिज्जो धन्विनो राक्षः पृष्ठभागे बधः समना युद्धान्यवगत्य प्राप्य प्रसूतः प्रसुवन् ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ इषुन्नेरयन् संकाः । सह कायंति शब्दायंत इति संकाः पुतनाः । सर्वाः सेना जयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यच्चयच्च कामयते सुषारथिः ।

अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरः यच्चयच्च कामयते सुषारथिः ।

अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चात् अनु यच्छति रश्मयः ॥ ६ ॥

अत्र पूर्वार्धे सारथिसुतिवत्तरार्धेऽभीष्टूनां सुतिः । सुषारथिः शोभनसारथी रथे तिष्ठन् पुरः पुरस्ताद्वर्तमानान्वाजिनोऽन्वान्यत्र यत्र नेतुं कामयते तत्र तत्र गच्छति । ये रथे रश्मयोऽश्वयीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमाना अश्वान् मनः सारथेर्मनोऽनुकूलमनु यच्छति । नियच्छति । तेषामभीष्टूनां रश्मीनां महिमानं महत्त्वं पनायत । हे जनाः सुत । तथा च यास्कः । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कञ्चाणसारथिरभीष्टूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सतोऽनुयच्छति रश्मयः । नि० ९. १६. इति ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयंतः ।

अवक्रामंतः प्रपदैर्मिचान् क्षिण्वन्ति शङ्खैरनपव्ययंतः ॥ ७ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयः अश्वाः रथेभिः सह वाजयंतः ।

अवक्रामंतः प्रपदैः मिचान् क्षिण्वन्ति शङ्खैः अनपव्ययंतः ॥ ७ ॥

अत्राश्वसुतिः । अश्वा वृषपाणयः पांसूनां वर्षकबुरा रथेभी रथैः सह वाजयंतो वेगमाचरंतस्तीव्रानुच्चतरान्घोषान् शब्दान् कृण्वते । कुर्वते । किंचानपव्ययंतोऽपलायमाना अभिचान् हिंसकान् शङ्खैः प्रपदैः पादाभिरवक्रामंतः क्षिण्वन्ति । हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यचायुधं निहितमस्य वर्म ।

तच्च रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनं हविः अस्य नाम यच आयुधं निहितं अस्य वर्म ।

तच्च रथं उप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

अस्य राज्ञो रथवाहनं शङ्खं जित्वा रथेनोत्थमानं धनं हविर्भवति । अपेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः । नामेति संमतिः । यत्र रथेऽस्य राज्ञ आयुधं धनुःशरादिकं वर्म कवचं च निहितं भवति तत्र तं ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सर्वविभक्तिकत्वात् ॥ शग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तो वयं पायवो भरद्वाजा उप सदेम । उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्चितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चिचसेना इषुबला अमृधाः सतीवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवंतः । गभीराः ।
चिचऽसेनाः । इषुऽबलाः । अमृधाः । सतऽवीराः । उरवः । व्रातऽसहाः ॥ ९ ॥

अथ रथगोपस्तुतिः । पितरो रथस्य पालयितारः स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुन्धे संसीदंतः शत्रूणामन्नम-
वसादयंतो वा वयोधा अन्नस्य दातारः कृच्छ्रेऽश्रित आपदि अयंतः शक्तीवंतः । शक्तिरायुधविशेषः । तद्वंतः ।
शक्तीवंतः शक्तीहस्ता इति यावत् । यद्वा शक्तिर्वचः । तद्वंतः । गभीरा अनाधृष्टाश्चिचसेना दर्शनीयसेना
इषुबला बाणबला अमृधा हिंसितुमशक्याः सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः । तिरः सत इति प्राप्तस्य
तिरस्त्रीर्णं भवति सतः संस्कृतं भवति । नि० ३. २०. । इति । उरवो महांतो व्रातसाहाः समूहानामभिभवितारो
भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥
ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।
पूषा । नः । पातु । दुः । इतात् । ऋतुऽवृधः । रक्षा । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासो हे ब्राह्मणाः पितर ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः सोम्यासः सोमार्हाः
सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः । सोम्याः सोमसंपादिनः । नि० ११. १८. । इति । नोऽस्मान्नचत । रक्षेत्यु-
परितरेकवचनांतं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनांततया विपरिणतं सदच संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् ।
किंचानेहसापि द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नोऽस्माकं शिवे सुखकृती भवतां । पूषा पोषको देवोऽपि
नोऽस्मान्दुरिताहुकृतात्यातु । रक्षतु । नोऽस्माकमघशंसः पापशंसः शत्रुरपि माकिरीशत । मैश्टि ॥ ॥ २० ॥

सुपर्णे वस्ते मृगो अस्या दंतो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
यच नरः सं च वि च द्रवंति तचास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥
सुऽपर्णे । वस्ते । मृगः । अस्याः । दंतः । गोभिः । संऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।
यच । नरः । सं । च । वि । च । द्रवंति । तच । अस्मभ्यं । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचीषवः स्तूयन्ति । सुपर्णे शोभनं वाजं वस्ते । इयमिषुर्धारयति । अस्या इषोर्मृगो मृगावयवः शृंगं
दंतो भवति । इषवः काश्चिद्वृत्तमुखा भवन्ति हि । अथवास्या दंतो मृगः शत्रून्मृगयमाणो भवति । किंच गोभि-
गोविकारिः जायुभिः संनद्धा सम्यग्बद्धा । अथवा गौरिति व्यानाम । तथा संबद्धा । अथ वचनव्यत्ययः । तथा
च निगमः । वृत्ते वृत्ते नियता मीमयत्रीः । ऋम् १०. २७. २२. । इति । अस्यायमर्थः । वृत्ते वृत्ते धनुषि धनुषि
गौर्ज्या नियता मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः । वृत्ते वृत्ते धनुषि धनुषि । वृत्तो व्रश्चनादृत्त्वा षां
तिष्ठतीति वा । षा चियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयत्रीः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म । नि०
२. ६. । इति । प्रसूता प्रेरिता सती पतति । यच युद्धे नरः सं च सह च वि च पृथक्च द्रवंति चरन्ति तचास्म-
भ्यमिषवः शराः शर्म सुखं यंसन् । प्रयच्छंतु । तथा च यास्कः । सुपर्णे वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या
दंतो मृगयतिर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतीति व्याख्यातं । यच नराः संद्रवंति च विद्रवंति च तचास्मभ्यमिषवः
शर्म शरणं प्रयच्छंतु । नि० ९. १९. । इति ॥

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

अज्जीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

अज्जीति । अज्जु गच्छतीत्युज्जीतिरिषुः । हे इषो नोऽस्मान्परि वृद्धि । परिती वर्धय । नोऽस्माकं तनूः शरीरमश्मा भवतु । अश्मवदभेद्या दृढा भवतु । किंच नोऽस्मभ्यं सोमोऽधि ब्रवीतु । पञ्चपातेन ब्रवीतु । अदितिरपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जंघंति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जंघंति । सानु । एषां । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वऽअजनि । प्रचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

अश्वाजन्मश्वानां जेष्ठि कशे यया त्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वैषामश्वानां सानु सानूनि सकथीन्या जंघंति आघ्रंति । जघनान् जघनानि चोप जिघ्रते उपजिघ्रति सा त्वं समत्सु संयामेष्वश्वान् चोदय । प्रेरय । तथा च यास्कः । आघ्रंति सानून्विषां सरणानि सकथीनि । सकथ्य सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्रंति । जघनं जघन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संयामेषु चोदय । नि० ९. २०. । इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेतिं परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुं । ज्यायाः । हेतिं । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसं । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बंधनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तमाने प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यत इति हस्तघ्नः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ ज्याया हेतिं ज्यामेतुकां हिंसां परिबाधमानो निवारयन् भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अहिरिव सर्प इव बाहुं प्रकोष्ठं । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । पर्येति । परिवेष्टयति । किंच विश्वा विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । माण्य वयुनमिति तन्नागस्य पाठात् । विद्वान् जानन् पुमान्पौर्षोपेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु । रक्षति । तथा च यास्कः । अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया बधात्परिचायमाही हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानान् पुमान्युद्धमना भवति पुंसतेर्वा । नि० ९. १५. । इति ॥

आलाक्ता या रुंशीर्घ्यथो यस्या अयो मुखं ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽअक्ता । या । रुंशीर्घ्यी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखं ।

इदं । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

धेपुरालाक्तालेन विषेणाक्ता रुंशीर्घ्यो हंशिरक्ता ॥ अर्तेर्हिंसाकर्मणो रुंशब्दोत्पत्तिः ॥ शृंगशीर्घ्यो वा । अथो किंच यस्या इषोर्मुखमयोऽयोमयं भवति पर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकांडस्य पर्जन्यजन्यत्वात् । बृहत् बृहत्वि तस्यै देव्या एष्वा इदं नमः क्रियत इति ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामिचान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥१६॥

अवसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मसंशिते ।

गच्छ । अमिचान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषां । कं । चन । उत् । शिषः ॥१६॥

ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते शरव्ये हिंसाकृशस इषो त्वमवसृष्टा चिन्ता परा पत । परागच्छ । इतो देशागच्छ च । अमिचान् हिंसकान् प्रपद्यस्व । प्राप्नुहि च । अमीषाममिचाणां मध्ये कं चन कंचिदपि मोच्छिषः । अवशिष्टं मा कृष ॥

यच वाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तचा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥१७॥

यच । वाणाः । संपतन्ति । कुमाराः । विशिखाः इव ।

तच । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥१७॥

यच युष्मे कुमारा विशिखा इव मुञ्जिता इव वाणाः संपतन्ति तच नोऽस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विषत्तिरादरार्था ॥

मर्मीणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्तां ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयंतं त्वानु देवा मदंतु ॥१८॥

मर्मीणि । ते । वर्मेणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्तां ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयंतं । त्वा । अनु । देवाः । मदंतु ॥१८॥

हे राजन् ते त्वदीयानि मर्मीणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो अद्यते तानि मर्मीणि । वर्मेणा कवचेन छादयामि । सोमो राजा त्वा त्वामनु मर्मच्छादनानंतरममृतेन वस्तां । आच्छादयतु । किंच वरुणोऽपि ते तुभ्यमुरोर्वरीय उद्यतरं सुखं कृणोतु । करोतु । जयंतं त्वा त्वां देवाः सर्वेऽप्यनु मदंतु । अनुदधंतु ॥

यो नः स्थो अरणो यश्च निष्ठो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वतु ब्रह्म वर्मे ममांतरं ॥१९॥

यः । नः । स्थः । अरणः । यः । च । निष्ठः । जिघांसति ।

देवाः । तं । सर्वे । धूर्वतु । ब्रह्म । वर्मे । मम । अंतरं ॥१९॥

यः स्त्रो ज्ञातिररणोऽरिमसाणो यश्च निष्ठस्तिरोभूतो दूरे स्थितो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवा धूर्वतु । हिंसंतु । ब्रह्म मन्त्रो ममांतरं शराणां निवारकं वर्मे विद्यते ॥ ॥२२॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते द्वायतत्याः षष्ठे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मंडलं च ॥

B. C. R. 593

12 MAR 1962

Received on.....

Acknowledged on..... 12 MAR 1962

115527

